

Évk. = 95. III. 29.

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCI.

ÉVFOLYAM

1995.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
KIEFER FERENC, MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kiss Jenő</i> : A regionális köznyelviség mint kutatási probléma	1
<i>Wolfgang Schlachter</i> : Egy „jelentés nélküli” szó a magyarban	10
<i>Gósy Mária</i> : A nyelvi szegmentálás percepció és akusztikai vonatkozásai	26
<i>Kristó Gyula</i> : Fali és Fajsz	36
<i>Olajos Terézia</i> : Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez	44
<i>Éder Zoltán</i> : Gyarmathi Sámuel Nyelvemesterének egyik fő forrása	52
Kisebbségi közlemények. <i>Róna-Tas András</i> : Újabb adatok <i>úr</i> szavunk eredetéhez. — <i>Kara György</i> : Török <i>ur</i> , magyar <i>úr</i> . — <i>Benkő Loránd</i> : Az <i>úr</i> etimonjának történetéhez. — <i>Bañcerowski Janusz</i> : Az eufémizmusok használatát jelző meta-információs operátorokról. — <i>Mizser Lajos</i> : Onomasztika és zoológia	63
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Horváth László</i> : Elszontyolodik	74
Szemle. <i>Máté Jakab</i> : A szövegkutatás időszerű kérdései és eredményei a „Szemiotikai szövegtan” kötetében. — <i>Juhász Dezső</i> : Kázmér Miklós, Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. — <i>Vass László</i> : Petőfi S. János, A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról. A mondatsemiotikától a szövegsemiotikáig (Tanulmányok). — <i>Kiss Jenő</i> : Ulla-Maija Kulonen, Johdatus unkarin kielen historiaan. — <i>K. Szoboszlai Ágnes</i> : Ábrahám Imre, Nyúl község nyelvkincse	76
Különfélék. <i>Sinor Dénes</i> : Emlékezés Pröhle Vilmosra	100
Társasági ügyek. <i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság XC. közgyűlése. — <i>Wacha Imre</i> : Búcsú J. Soltész Katalintól — <i>Éder Zoltán</i> : <u>Kálmán Péter</u> . — <i>Fábián Pál</i> : <u>Balassa László</u> . — <i>Kiefer Ferenc</i> : Herman József hetvenéves. — <i>Schütz Ödön</i> : Czeglédy Károly, a sémi filológia nemzetközi nagymestere 80 éves	103
Nyelvtörténeti adatok. <i>Klinda Mária</i> : XVI. századi verses nyelvemlék egy antikvában. — <i>Wacha Balázs</i> : A Jókai-kódex szórendjéhez	118
Levélszekrény. <i>Balázs Judit</i> írja. — <i>Kávássy Sándor</i> írja	128

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlappületeiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300,— Ft. Egy szám ára: 75,— Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

F 8242/98

MAGYAR NYELV

XCI. ÉVF.

1995. MÁRCIUS

I. SZÁM

A regionális köznyelviség mint kutatási probléma*

1. Amiről az előadás szól, gordiuszi csomó a javából. A fölmerülő kérdések megvitatására — nem túlzás — egy tudományos ülészak sem volna elegendő. Amire éppen ezért vállalkozhatom, az csupán az, hogy igyekszem megkeresni néhány olyan csomópontot, amelyek a kutatás neuralgikus pontjai, amelyeknek a kritikus körüljárása nélkül továbblépés nemigen remélhető. Különösen akkor, ha a regionális köznyelviséget a maga bonyolult összetettségében s összefüggéseiben kívánjuk — márpedig csak így célravezető — vizsgálni.

Regionális köznyelviségnek azt a területi vonásokat mutató, köznyelvi szerepkörű, sajátos köztes nyelvhasználatot nevezzük, amely a nyelvjárások és a tömegtájékoztatási eszközöktől közvetített, illetőleg annak megfelelő beszélt köznyelv között helyezkedik el. Létrejötté annak a hosszú nyelvtörténeti folyamatnak a része, amely a köznyelv kialakulásával, illetőleg a köznyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt hatásával kezdődik. A nyelvjárások és a köznyelv kapcsolata persze mindig kölesönös kapcsolat volt. Míg azonban a kezdeti szakaszban a nyelvjárási hatás volt nagyobb, újabban a fordított irányú befolyás összehasonlíthatatlanul jelentősebb. Ehhez az újabb szakaszhoz kötődik a regionális köznyelviség kialakulása és elterjedése. Azaz: a sztenderdizálódással kezdődő, a nyelvi kiegyenlítődés irányába mutató folyamat sajátos produktumával van dolgunk. (Zárójelben jegyzem meg: regionális köznyelvekről szokás beszélni a magyar nyelvi sztenderdizálódás történetéről szólva is. Ebben az esetben azonban a nyelvi egységesülésnek regionális szakaszokon, fokozatokon át történő megvalósulásáról van szó, nem pedig a nyelvjárásoknak és a köznyelvnek az egymásrahatásából létrejött köztes átmenetiségről. A szakirodalomra l.: DEME in: *NyelvRef.* 50 kk.; BENKŐ, IrFelv. 267 kk., A történeti nyelvtudomány alapjai 226—7, 243 kk.; BÁRCZI, MNyÉletr. 322—6.) A XX. századi európai nyelvekben a szóban forgó folyamat jelenti a legnagyobb hatókörű nyelvi változásokat (l. K. J. MATTHEIER in: *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung.* Berlin, New York, 1983. Zweiter Halbband 1457). E változások föltételei ugyanis egyre inkább általánosak kontinensünkön. Nevezetesen: a viszonylag egységes köznyelv, a nagy fokú társadalmi mobilitás a maga számos — egyebek mellett nyelvi szemléletbeli — következményével, valamint a modern — zömmel elektronikus — információkövetítő eszközök, amelyek a köznyelv jelenlétét mondhatni tér- és időbeli korlátozottság nélkül biztosítják.

Két megjegyzés. Az egyik: a regionális köznyelviséget vizsgálva szigorúan deskriptív megközelítést követek. Kell követnem, hiszen a vizsgálandó nyelvhasz-

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság XC. közgyűlésén, 1994. december 14-én Budapesten, az ELTE BTK tanácstermében elhangzott előadás.

nálati forma nem kodifikált beszélt nyelvi tartomány — akárcsak a nyelvjárások —, s mint ilyennek, deskriptív vagy másként nyelvhasználati normája van csak. A másik: szociológiai közhely, hogy a nagy sodrású társadalmi mobilitási folyamatok mindig és mindenütt lazítják — legalábbis átmenetileg — a kapcsolatrendszerek hierarchikus kötöttségét, hogy nyelvhasználati tekintetben a normatolerancia megnövekedésével járnak, tehát hogy a nyelvhasználatot is nagyban módosíthatják. Magyarországon ez történt a II. világháború után, s ennek nyelvhasználati következményei a hatvanas évek elejétől-közepétől váltak teljesen nyilvánvalóvá egyfelől a regionális köznyelviség gyors terjedésében, másfelől a szleng térhódításában, s ami ugyanannak az éremnek a másik oldala: a beszélt köznyelv átrétegződésében. A regionális köznyelviségről szólva tehát kezdetről fogva nem kerülhető ki a beszélt köznyelv, s ma már fordítva is igaz: a beszélt köznyelv normáiról, határaitól szólva bizony nem hagyható figyelmen kívül a regionális köznyelviség, bármi legyen is a véleményünk róla.

Legyen szabad előrebocsátanom: nem értek egyet azzal a vélekedéssel, hogy a regionális köznyelvi kutatások megnyugtató állapotban vannak. Az ok prózaian egyszerű: fontos kérdések máig tisztázatlanok. A kutatások lendülete a kezdeti nekibuzdulás után alábbhagyott, s a vizsgálatok nem hozták meg azt az eredményt, amelyet a kezdet ígért s a szakmai közvélemény várt. Ennek egyik okát magam bizonyos elméleti és módszertani kérdések tisztázatlanságában látom. De nézzük a vizsgálatra kiszemelt témaköröket!

2. A regionális köznyelviség mint kontaktusjelenség. — A regionális köznyelviség többnyire, anyaországi körülmények között túlnyomórészt, a mai Magyarországon kizárólag azonnyelvi két nyelvváltozattípusnak, a köznyelvnek és a nyelvjárásoknak az egymásrahatásából, integrálódásából jön létre. Tehát kontaktusjelenség. Úgy tűnik, nálunk nem tudatosultak eléggé ennek módszertani konzekvenciái. Nemigen vetődtek föl, tehát nem is kaphattak választ olyan kérdések, mint: a köznyelv és a nyelvjárások közötti nyelvhasználati sáv egésze a regionális köznyelviséghez tartozik? A regionális köznyelviség mennyiben építkezik pusztán belső kölcsönzéssel (tehát előzményeiből való átvételekkel), mennyiben interferencia-jelenségekkel és mennyiben önálló jelenségekkel és elemekkel, olyan újításokkal tehát, amelyek nincsenek meg előzményében? A regionális köznyelviség csak kiegyenlítődség, konvergencia révén jön létre, vagy divergencia is segíti kialakulását? Az említett módszertani következmények nem kellő tudatosulásával is magyarázható, hogy a kutatások kezdeti szakaszában nem érvényesült következetesen az az alapelv, hogy átmeneti nyelvi formák vizsgálatához hozzátartozik mindkét indukáló forrásnak a számbavétele (l. MNy. LXXXIII, 389).

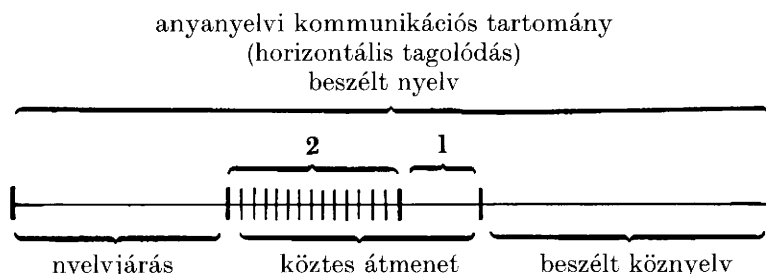
Az azonnyelvi nyelvváltozatok egymásrahatásából születő kontaktusváltozatoknak a magyarázatára két elmélet született. Az együttélési vagy koegzisztencia-modell két homogén nyelvi rendszert föltételez, s e szerint a beszélő tudatában két nyelvváltozat él (l. KLAUS J. MATTHEIER: Germanistische Mitteilungen. Brüssel, 1984: 5—17). A magyarországi regionális köznyelviségnek a nyelvjárási beszélők körében való alakulását és terjedésének korai szakaszát tekintve ez magyarázatként szóba sem jöhet. A másik, a variabilitás-modell igen. E szerint ugyanis a két, zömmel kategorikus szabályok alkotta forrásváltozat (a köznyelv és valamely nyelvjárás) egymásrahatása következtében a nyelvjárási kompetencia-szabályok kibővülnek, a normahatárok fellazulnak, s kialakul az a köztes nyelvhasználati sáv, amelyet előbb variábilis szabályok alkotnak, s amelyeknek egy része idővel kategorikussá válik (vö. még DialSzimp. II, 39—40).

A regionális köznyelviség úgy jött létre, hogy — túlnyomórészt — a nyelvjárási anyanyelvűek közeledtek nyelvhasználatukban a köznyelvhez. Ez a közeledés pedig azt jelentette, hogy nyelvjárásukon, tehát elsődleges, legjobban birtokolt nyelvváltozatukon hajtottak végre korrekciókat (bizonyos beszédhelyzetekben — a Rábaközben — például nem azt mondták, hogy *előttö*, *ínékül* és *vügyö*, hanem azt, hogy *előtte*, *énékül* és *vügye*). A szakirodalom ma már azt tanítja, hogy a magyarországi nyelvjárási beszélők — a szabályt erősítő kivételeket nem tekintve — képesek kódot váltani, a nyelvjárás mellett köznyelvi(es) nyelvhasználatra átváltani. Kérdés: ma a nyelvjárási elsődleges nyelvűek vajon külön megtanulják környezetüktől a regionális köznyelvi nyelvhasználatot, vagy ők is nyelvjárásuk közvetítésével jutnak el a regionális köznyelvi formákig? S vajon az ő kettősnyelvűségük már az együttélési modellel magyarázható? Vizsgálatok hiányában csak előzetes véleményt formálhatok, s úgy vélem, az elsődleges nyelvváltozatra mint fundamentumra építjük a másikat a mai körülmények között is. Tehát úgy vélem, a magyarban továbbra is a variabilitás-modell használható jobban a vonatkozó vizsgálatokban.

A regionális köznyelviségnek van egy sajátos típusa. Az, amelyik kisebbségi körülmények között alakul — vagy alakulhat — ki. Magyar szempontból való fontossága indokolja a vele való — e helyt kényszerűen távirati stílusú — foglalkozást. Anyaországi körülmények között a regionális köznyelviség kizárólag kiegyenlítődség, integrálódás. Kisebbségi körülmények között különfejlődés is. A kiegyenlítődség ugyanis maradéktalanul csak befelé, az adott állam területén élő azonnyelvű kisebbségek nyelvhasználatára vonatkozóan érvényesül. Kifelé, tehát az anyaországi, illetőleg valamennyi más, eltérő államnyelvű ország azonnyelvű nyelvhasználatát illetően az ellentett előjelű tendencia is érvényesül. Az ok a mindenkori államnyelv hatása, amely elsősorban a kétnyelvűség révén készíti egy irányba — tudniillik a maga irányába — a kisebbségi anyanyelvi nyelvhasználatot. Ahány államnyelv s ahány vele együttélő kisebbségi nyelv, annyféle hatás és annyféle — az anyaországítól és a más államnyelvű ország azonnyelvű nyelvhasználatától eltérő — továbbhaladási irány. (Vö.: „az erdélyi regionális köznyelv, akárcsak a felvidéki és a délvidéki, a nemzeti nyelvtől való elszigetelődés és különfejlődés jegyeit is magán viseli”: PÉNTEK JÁNOS: *Nyr.* CXVIII, 141.) A kisebbségi állami nyelvváltozatok — egészen más kategória az azonnyelvű, de különböző államiságú közösségeknek, például az angol, a francia, a spanyol, a német nyelvközösségeknek az esete — ily módon nemcsak a területi nyelvváltozatoknak sajátos típusai (l. H. SCHEURINGER: *Dialectologia et Geolinguistica* 1993: 73), hanem a regionális köznyelviségnek is. — Két következtetés: 1. a regionális köznyelvi változattá, a regionális köznyelvvé válás esélyei kisebbségi, pontosabban: kétnyelvűségi körülmények között jóval nagyobbak, mint az anyaországban (a mai Magyarországon ennek véleményem szerint esélye sincs). 2. Korábban föltett kérdésünkre azt válaszolhatjuk, hogy a regionális köznyelviség létrejöttében nemcsak a konvergenciának, hanem a divergenciának is megvan a maga szerepe.

3. A regionális köznyelviség és beszélői. — A regionális köznyelvi beszélők két nagy csoportra oszthatók. Azokra, akiknek regionális köznyelvi változat az egyetlen, aktív szinten birtokolt anyanyelvi nyelvváltozatuk, akik tehát nyelvjárásban nem tudnak beszélni (nevezzük őket egyesnyelvűeknek). És azokra, akiknek valamely nyelvjárás az elsődleges nyelvváltozatuk, s akik beszélnek valamelyik regionális köznyelvi változatot is (ők a kettősnyelvűek). Az előbbieket

ugyanazt a regionális köznyelvi változatot használják nyilvános és familiáris beszédhelyzetekben is, természetesen a megfelelő stilisztikai variációval. Ők tehát nem váltanak kódot anyanyelvükön beszélve. A kettősnyelvűek, a nyelvjárási beszélők ezzel szemben formális beszédhelyzetekben a regionális köznyelvi változatot, informális kommunikációs helyzetekben viszont nyelvjárásukat használják. Ők tehát kódot váltanak, s azokon belül variálódik stílusuk. Az egyesnyelvűek regionális köznyelvi nyelvhasználatát igen közel áll a köznyelvhez, viszonylag következetesnek, jól körülhatároltnak mondható. A kettősnyelvűek közül azonban csak a kiegyensúlyozott kettősnyelvűek nyelvhasználatáról állíthatjuk ezt. Ugyanis a nyelvjárási domináns kettősnyelvűek regionális köznyelvi nyelvhasználatát távolabb áll a köznyelvtől s csak részben stabilizálódott, ezért állapotában változó, a határvonalak ingadoznak, nagy fokú a beszédhelyzettől függő variálódás, s személyenként is változhat a nyelvhasználat nyelvjárásiassági foka. Ábrázolva (természetesen nem méretarányosan):

1 = stabilizálódott nyelvhasználat vagy kollokvialis regionális köznyelvi nyelvhasználat

2 = ingadozó, variálódó nyelvhasználat vagy vernakuláris regionális köznyelvi nyelvhasználat

|||| = az ingadozó nyelvhasználat határvonalai

A regionális köznyelvi nyelvhasználat szociolingvisztikai szempontú megközelítése alapján nagy vonalakban a következő kép rajzolódik ki. Az egyesnyelvűek döntő többsége városokban lakik, a kettősnyelvűeké falun. A kiegyensúlyozott kettősnyelvűek döntő többsége a falusi és kisvárosi értelmiség soraiban található. Érdeemesnek látszik egy kísérleti regionális köznyelvi tipológiát felállítani a magyar nyelvi regionális köznyelvviség mai állapotát jellemző kettős vonulat alapján (az összeállítás 1988-ban készült, de talán nem veszítette el föltételezett érvényességét, l. kéziratoss disszertációm: Állapot és változás. Bp., 1988. 95—6). Ez a tipológia természetesen azzal a megszorítással értendő, hogy „a vidéki városok zömében” és „a falvak zömében”. Tehát:

a) Városon a nyelvváltozatok használatbeli gyakorisági sorrendje: regionális köznyelvi, köznyelvi, [nyelvjárási] — falun: nyelvjárási, regionális köznyelvi, [köznyelvi]. Megjegyzés: a szögletes zárójel azt jelenti: aktív szinten legfőljebb kivételesen van jelen, nem jellemző.

b) Városon a regionális köznyelvi változatokat olyanok beszélik nagyrészt, akiknek elsődleges nyelvhasználati formájuk is az — falun zömmel olyanok, akiknek elsődleges nyelvváltozatuk nyelvjárás.

c) Városon a regionális köznyelvi nyelvhasználat nagyrészt nincs beszédhelyzethez kötve — falun igen.

d) A városok regionális köznyelviségének nyelvjárási kapcsolatai gyengébbek, nem egyenletesek, s részben alkalmi jellegűek — a falvakéi erősek és állandóak.

e) Városon a szociológiai tényezők (műveltségi szint, életkor, foglalkozás stb.) nem tagolják annyira a regionális köznyelvi nyelvhasználatot, mint falun.

4. A nyelvhasználati kontinuum. — A kutatások három pólusú nyelvhasználatról szólnak: nyelvjárások — regionális köznyelviség — köznyelv. Ha csak a magyar nyelvhasználatot vizsgáljuk, akkor a következő lehetőségekkel számolhatunk a konkrét beszélőközösségekben:

1. köznyelv
 2. nyelvjárás
 3. regionális köznyelviség
-
4. köznyelv + nyelvjárás
 5. köznyelv + nyelvjárás + regionális köznyelviség
 6. nyelvjárás + regionális köznyelviség.

Ha a nyelvhasználati tartományt a funkció oldaláról nézzük, emlékezetünkbe idézve, hogy a beszélőknek anyanyelvi nyelvhasználatukban általában két célnormája van — egy, amelyet nyilvános-közeleti és egy, amelyet családi-as-bizalmas beszédhelyzetekben követnek —, akkor megokoltak az a következtetés tűnik, hogy aligha helytálló a magyarban három pólusú beszélt nyelvi nyelvhasználatról számolnunk. (Ezzel természetesen nem vonom kétségbe, hogy a magyarban megvan a szóban forgó három nyelvhasználati tartomány, csupán azt jelzem, hogy a konkrét beszélőközösségekben a tényleges nyelvhasználat nem három, legföljebb két pólusú.) Ha ugyanis a beszélő valóban két célnormát követ, akkor számára bőven elegendő két elkülönülő nyelvhasználati forma. (A nyelvi ökonómia jegyében különböző változatoknak a stabil egymás mellett élése csak funkcionális elkülönüléssel lehetséges.) Ebből viszont az következik, hogy ahol aktív szinten jelen van a beszélt köznyelv — nemcsak a televíziónak és a rádióknak köszönhetően —, ott funkcionálisan fölösleges a regionális köznyelviség. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a magyar nyelvhasználatra általánosan a diglosszia jellemző, s nem a poliglosszia. A németben a magyarénál jóval nagyobbak a horizontális nyelvi különbségek. Mégis a beszélt nyelvi nyelvhasználatra a kétpólusosság jellemző (K. J. MATTHEIERnek, a nyelvi rétegződéssel is foglalkozó német dialektológusnak a szóbeli közlése szerint: 1992.).

Tisztázandó kérdés, hogy mekkora szerepe van a magyar nyelvterületen az úgynevezett diglossziátlanodásnak (ném. *Entdiglossierung*), amely BELL-MANN szerint a nyelvjárások és a sztenderd egymáshoz való közeledésének kísérőjelensége, s azt jelöli, hogy a nyelvi kommunikáció a két szélső pólus (a köznyelv és a nyelvjárások) közötti köztes sáv széles spektrumában zajlik (I. K. J. MATTHEIER in: G. HOLTUS és E. RADTKE szerk., *Sprachlicher Substandard*. Tübingen, 1990. III, 6). Nos: a nyelvjárásokat korábban beszédhelyzethez nem kötötten használták a nyelvjárási beszélők. Ma a nyelvjárások használata egyre inkább beszédhelyzet-kötöttségű. A regionális köznyelvi nyelvhasználat az ellenkező utat járja: egyre inkább nem beszédhelyzet-kötöttségű. Az egyesnyelvű regionális köznyelvűek nyelvhasználatuk az utóbbi kategóriába tartozik, a kettősnyelvűeké még az előbbibe. A regionális köznyelviség sajátos Janus-arca itt is megmutatkozik tehát. A szóban forgó folyamat, tudniillik a regionális köznyelvi nyelvhasználatnak a beszédhelyzettől való függetlenedése a fontosabb említett diglossziátlanodás legfontosabb része napjainkban.

S mi következik abból a tényből, hogy a regionális köznyelviség oly nagy mértékben el van terjedve? Egyrészt az, hogy a magyar nyelvközösség nagy része a bevezetőben említett értelemben vett köznyelvet aktív szinten ma sem használja. (Félreértés ne essék! Nem arról van szó, hogy nem érti. Arról, hogy spontán beszélt nyelvi kommunikációjában nem azt használja.) Megjegyzésként annyit fűzök hozzá, hogy TRUDGILLék megállapítása szerint Anglia népességének mindössze 3–5 százaléka beszél az RP (Received Pronunciation) szerint (P. TRUDGILL—J. HANNAH, *International English. A Guide to Varieties of Standard English*. London, 1985². 2). Másrészt pedig az következik, hogy erős a nyelvjárási háttér. Jóval erősebb, mint ahogy vélni lehetett a harminc évvel ezelőtti nyelvhasználati prognózisokban.

5. Regionális köznyelviség vagy/és regionális köznyelvek? — A magyarországi kutatások indulásakor regionális köznyelvekről írtak és beszéltek a kutatók. IMRE SAMU például ezt írta: „Azt, hogy regionális köznyelvekről magyar viszonylatban beszélhetünk, tapasztalati tények kétségtelenné teszik” (MNY. LXIX, 257; a fogalomtörténeti áttekintést l. ZILAHÍ: MNY. LXXIV, 333–8). Az 1981-es szombathelyi dialektológiai szimpóziumon DEME vezette be a *regionális köznyelviség* műsót, ekként: „a »regionális köznyelv« vagy »regionális köznyelvek« szerintem zavaró, sőt megtévesztő. Ez utóbbiak létezésében nem hiszek: az én kifejezésemben az »-iség« az átmeneti jellegre kíván utalni . . . a regionális köznyelviség jelenségeként létezik, de »regionális köznyelvek« entitásként nem” (DialSzimp. I, 128–9, l. még uő.: Fábíán-Eml. Bp., 1993. 78–9). A terminológiai-nak látszó kérdés mögött a vonatkozó kutatások alapvető problémája húzódik meg. Nevezetesen: a nyelvjárások és a köznyelv közötti nyelvhasználati sáv nyelvváltozat-e abban az értelemben, ahogy a beszélt köznyelv és a nyelvjárások azok, vagy sem. A kutatások adósak még a válasszal, vagy fogalmazzunk így: a módszeres bizonyítékokkal. De ne gondoljunk valamiféle magyar tehetetlenségre: így van ez többé vagy kevésbé mindenütt. S hogy így van, annak elsődleges oka a nyelvhasználatnak a zavarba ejtő változatossága, összetett és bonyolult volta. HENZEN például az *Umgangssprache*-ról szólva írta, hogy körülírni a legkönnyebb, leírni a legnehezebb (Schriftsprache und Mundarten. Bern, 1954.², 21). Vajon mit mondott volna, ha a *regionale Umgangssprache*-kről nyilatkozott volna? Vö. még N. DITTMAR: „sie sind heuristische Begriffe, deren Validität noch nicht ausdiskutiert ist” (Soziolinguistik. Frankfurt/M. 1973. 132).

A szóban forgó nyelvhasználati sáv nyelvváltozat volta akkor igazolható, ha bizonyítani lehet, hogy koherens rendszert alkot, illetőleg ha — ebből következőleg — nyelvrendszertani és pragmatikai alapon is elkülöníthető a beszélt köznyelvtől és a nyelvjárásoktól. Ha koherens rendszert alkot, akkor megvan a maga sajátos, a többi nyelvváltozattól elkülönítő normarendszere, amely az adott képződmény viszonylagos önállóságát kifelé, s viszonylagos egységét befelé igazolja. Ebben az esetben szabályainak meghatározott, nagyobbik része kötelező szabály, a variábilis szabályok részaránya pedig kisebb. Meglepőnek tetszhet: a regionális köznyelviség eddigi kutatásában — legalábbis a publikált tanulmányokban — a norma kérdése egyrészt csak kivételesen merült föl, másrészt inkább a deklaráció szintjén s nem bizonyítási eljárások kísérőjeként (l.: SZABÓ GÉZA: DialSzimp. I, 217–8 és BALOGH LAJOS 133). Nyilván nem azért nem került terítékre a norma, mert hiányzott a kutatók látóköréből ez a kérdéskör, hanem azért, mert a rendelkezésre álló anyag nem tette lehetővé a kérdés megválaszolását. És mégis: módszertani okból korábban föl kellett volna vetni a regionális köznyelvi norma — sőt, ha komolyan

vesszük, hogy regionális köznyelvekről beszélhetünk, akkor a regionális köznyelvi normák kérdését. Akkor ugyanis szembesült volna a kutatás azzal a kérdéssel, hogy vajon hogyan különíthetők el nemcsak a nyelvjárásoktól és a köznyelvtől, hanem egymástól is. Ebből pedig az az eléggé gyakorlatinak tűnő kérdés következett volna, hogy milyen fokú (hány és milyen jelenség, elem s milyen gyakoriságú) különbség szükséges az elkülönítéshez; elegendő-e, ha X regionális köznyelv csak előzményeinek az elemeiből, jelenségeiből építkezik, vagy kell lennie csak rá jellemző, csak benne használatos formáknak, jelenségeknek is?

Nyelvváltozatok elkülönítésének két fő módszere van. Az egyik nyelvi különbségek fokának a mérésén, a másik az érthetőség tesztelésén alapul. U. AMMON, a kérdéskör német specialistája általánosan használható nyelvi különbségmércéről nem tud a nyugati féltekén (in: G. HOLTUS—E. RADTKE szerk., *Sprachlicher Substandard*. Tübingen, 1986. 21). Eddigi olvasmányaim során nekem sem volt szerencsém találkozni vele. A kvantitatív megközelítésre a különböző dialektometriai mérések és a regionalitásfokot mutató statisztikák külföldön ma már számos példát adnak (l. például J. K. CHAMBERS—P. TRUDGILL, *Dialectology*. Cambridge, 1980. 112; K. J. MATTHEIER, *Pragmatik und Soziologie der Dialekte*. Heidelberg, 1980. 188 kk.), nálunk elsősorban BALOGH LAJOSnak köszönhetően van tudomásunk róla. Ami mármost bennünket illet: a magyar nyelvjárásoknak a köznyelvtől való eltérése különböző fokú (gondoljunk például a Sárospatak környékire és az őrségire), s a nyelvjárási háttértől függően a kontaktusváltozatként létrejött regionális köznyelviség is közelebb és távolabb egyaránt állhat a köznyelvhez, illetőleg a köznyelvtől. Ha tehát — mégoly alapos tájékozódás után is — meghúzzunk egy határvonalat, s azt mechanikusan alkalmazzuk nyelvváltozat-elkülönítő mércéként, könnyen melléfoghatunk. Hiszen a kijelölt határvonal az egyik esetben a helyén lenne, a másikban nem. Mert ha például a köznyelvtől távolabb eső nyelvjárásokon alapuló regionális köznyelvi nyelvhasználatát vennénk alapul, akkor a köznyelvhez közelebb eső nyelvjárásokon alapuló regionális köznyelvi nyelvhasználat esetében olyan jelenségeket regionális köznyelvnek kellene vennünk, amelyek ott nyelvjárásiak. A kutatónak valójában az a dolga, hogy megállapítsa valahogy: hogyan különülnek el és rendeződnek össze a nyelvhasználat elemei és jelenségei a beszélők érzelme, tudomása, szándéka, kommunikációs gyakorlata szerint (vö. ehhez MOLNÁR: NyK. LXXXVII, 10; BAKOS: NyK. LXXXVIII, 287). Ebben a kvantitatív vizsgálatok igen fontos segítséget jelentenek, de nem perdöntőek.

Az érthetőségi módszert, amely indirekt metódus a nyelvi különbségek mérésére, alkalmazhatjuk a magyarban is, az eredmények azonban — megjósolhatóan — aligha hoznának átütő sikert. Régóta közismert ugyanis, hogy a magyarban nemcsak a nyelvjárások, hanem a nyelvjárások és a beszélt köznyelv között sincsenek számottevő, a megértést nagyobb mértékben akadályozó különbségek, a regionális köznyelvi nyelvhasználat és indukáló forrásai között pedig még akkorák sincsenek. Nem is lehetnek, hiszen a regionális köznyelvi változatok mind ugyanahhoz a változathoz, a köznyelvhez közeledve jöttek létre, tehát egymáshoz is nemcsak közelebb, hanem közel is kerültek. Összefoglalva azt mondhatjuk: eddigi tapasztalataink szerint sem az érthetőség tesztelése, sem a nyelvi különbségek fokának a mérése nem teszi lehetővé a regionális köznyelvi nyelvhasználati sávnak olyan elkülönítését, ahogy a köznyelvet és a nyelvjárásokat el tudjuk különíteni egymástól.

A regionális köznyelvi változatok elkülöníthetőségéről szólva föltétlenül megemlítendő az — célzott vizsgálatok hiányában csak bizonyos megfigyelésekre

lehet hivatkozni —, hogy a regionális köznyelvet beszélők körében nincs különbség a nyelvi tudat(osság) szintjén a beszélt köznyelv és saját regionális köznyelviségük között. Ennek megfelelően a hétköznapi nyelvi gyakorlatban a regionális köznyelviség észrevétlenül — azaz a beszélő számára nem tudatosan — helyettesíti a beszélt köznyelvet (vö. például K. SPANGENBERG: „sein vermeintliches ‘Hochdeutsch’, die regionale Umgangssprache”: Sociolinguistica. Tübingen, 1989. III, 32). Márpedig helyettesíteni csak úgy tudja, ha köztük nincsenek számottevő különbségek. (S hogy nincsenek, azt a nyelvrendszer-tani vizsgálat igazolhatja.) Több külföldi kutató úgy vélekedik, hogy amit a beszélők nem érzékelnek lényeges különbségnek, s amit a vizsgálódó nyelvész is nem nagy számú, s a beszélt köznyelvtől zömmel fonológiai s lexikai eltérésként realizálódó sajátosságként írhat csak le, az nem tekinthető önálló nyelvváltozatnak.

Amikor a regionális köznyelviséget vizsgálva a regionális köznyelviségnek a nyelvjárásoktól és a beszélt köznyelvtől való elhatárolhatóságának a kérdését firtatjuk, akkor persze nem keverjük össze létezésének és elhatárolhatóságának a kérdését (l. SEBESTYÉN: MNy. LXXXIII, 510). Attól, hogy valamit nem tudunk pontosan elkülöníteni, leírni, attól az illető elem, jelenség még létezhet. (Emlékeztetni szeretnék a nyelvjárások fogalma és a nyelvjárási határok léte, nem léte körüli vitákra, részletesen l. VÉGH, ŐHA. 23 kk.) Az a tény azonban, hogy a rendelkezésünkre álló eszközökkel nem tudunk dűlőre jutni ma még a regionális köznyelviség fontos kérdéseiben, jelzi a vizsgált jelenségek kör összetett, egyszersmind újszerű voltát, s mutatja persze azt is, hogy módosított megközelítésre van szükség.

6. Hogyan tovább? — Induljunk ki bizonyos tényekből. A legfontosabb a nyelvi valóság maga. Tegyük föl a kérdést: mennyiben változott a nyelvi helyzet a vonatkozó kutatások megindulása óta? Ha az általánosítás kockázatát célzott vizsgálatok hiányában vállalhatom, akkor azt mondom, hogy egyfelől hovatovább általános jelenséggé vált Magyarországon a regionális köznyelviség, másfelől viszont nemigen látható annak jele, hogy külön regionális köznyelvek volnának kialakulóban — olyan nyelvváltozatok, amelyek funkcionálisan és nyelvrendszer-tanilag egyaránt elkülöníthetők a nyelvjárásoktól és a köznyelvtől. A másik, a kutatástörténeti tény az, hogy kezdetben a ma regionális köznyelvűnek nevezett jelenségeket kizárólag a nyelvjárások bomlási termékeinek tekintették, majd olyan, köznyelvi szerepkört is betöltő formáknak, amelyek a köznyelvi egység szempontjából nemkívánatosnak minősültek, később a nyelvjárások és a köznyelv közé kiépülő harmadik nyelvhasználati tartománynak, s egy ideje s néhány szerzőnél a beszélt köznyelv részének. Az utóbbi vélekedést az írott nyelv normaszemléletétől való eltávolodás tette lehetővé, s a köznyelv fogalmának az újabb s differenciáltabb megközelítése alapozta meg. Ehhez hozzájárult persze a beszélt köznyelvet kezdettől fogva ostromló regionális köznyelvi nyelvhasználat is. A magyarban korábban nem tapasztalt beszélt nyelvi kiegyenlítődés nyelvi kontaktusok láncolatának a következménye, s e kapcsolatrendszerben a beszélt nyelvi tartomány mindegyik része ad is, kap is. A beszélt köznyelv és a regionális nyelvhasználat vonatkozásában ez nagyon leegyszerűsítve úgy fest, hogy a nyelvjárások nyelvrendszer-tanilag közelednek a köznyelvhez, pragmatikai értelemben pedig — a köznyelv javára — csökkentik használati színtereiket. A beszélt köznyelv viszont lefelé nyit, tágul, befogadóbbá válva a regionalizmusok irányában. Így jön létre a nyelvhasználati kompromisszum.

A beszélt köznyelvnek mindig — a regionális köznyelvviség kialakulása előtt is — volt, ma is van egy olyan variációs sávja, amelyre egyrészt a szabad, másrészt a regionális kötöttségű variáció a jellemző. Az előbbibe tartozik a *csoda* ~ *csuda*, a *fel* ~ *föl* és a *fogódzik* ~ *fogózik* például. Az utóbbiba — tárgyunk szempontjából ez fontosabb — az *ember* : *embër*, *futkos* : *futkoz*, *lel* : *talál*, *nálam nagyobb* : *tőlem nagyobb* stb. (Az utóbbiak nem egyebek, mint az egykori regionális köznyelvek összenövésének ma is árulkodó jegyei.) A regionális köznyelvviség a beszélt köznyelvnek emez utóbbi sávját bővítette ki és bővíti. Ha úgy tetszik: itt hatol be a regionalitás a köznyelvbe, ha úgy: a köznyelv ezen keresztül terjeszti ki fennhatóságát a regionalitás irányába. Főntebb (3. pont a.) szó volt arról, hogy a regionális köznyelvek tartott nyelvhasználati tartomány egyik, a beszélt köznyelv felőli része az, amely többé-kevésbé stabilizáltnak tekinthető. A másik, a nyelvjárások felőli része már kevésbé az. A regionális köznyelvviségnek ezt a két sávját különítsük el egyelőre s hipotetikus jelleggel úgy, hogy az előbbit *kollokvialis*, az utóbbit *vernakuláris* regionális köznyelvi nyelvhasználatnak nevezzük. (Azért nem *társalgási*-nak, mert az utóbbi is társalgási.) Úgy gondolom, hogy a regionális köznyelvi nyelvhasználatnak a kollokvialis része a beszélt köznyelvbe, annak szóban forgó variációs sávjába tartozik, a vernakuláris viszont nem. (Hadd utaljak a 3. pont alatti ábrára. E szerint a köztes átmenet I-es számmal jelölt sávja tartozik a beszélt köznyelvbe.) Tehát a zárt *ë*-zés, a gyenge *ö*-zés (például *zsömle*), a *kell menjek* köznyelvi, a -BÓL, -TÓL, -RÓL rövid magánhangzós változatai, a *főd*, *hatfan* és *pósta* típusú esetek viszont nem. Nyilvánvaló persze, hogy ezt a javaslatot a további vizsgálatoknak kell megerősíteniük vagy cáfolniuk, illetőleg hogy dönteni a nyelvi valóság maga fog.

De ha elfogadjuk is az imént vázolt elképzelést, kérdés marad, hogy mi az pontosan, amit a viszonylagos beszélt nyelvi egység még befogad, s mi az, amit már nem. Itt ugyanis nem pusztán statisztikai, gyakorisági tényezők számítanak (vö. az 5. pont a.), hanem egyéb, a normalizálással kapcsolatos, e helyt nem részletezhető tényezők is (vö. U. AMMON in: G. HOLTUS—E. RADTKE szerk. i. m. 42). Az azonban bizonyos, hogy ezt csak az írászta mellől nem lehet sem ma, sem a jövőben eldönteni. Nyilvánvaló tehát, hogy az elméleti kérdések mellett gyakorlati, így nyelvi tervezési kérdések is bőven fölmerülnek, s a kérdéskör a maga széles értelemben vett fontossága miatt megkülönböztetett figyelmet, körültekintő megközelítést, felelős viszonyulást követel.

7. Tisztelt Hallgatóság! A gordiuszi csomót, amit a regionális köznyelvviség jelent, nem lehet átvágni mégoly lendületes nekiveselkedéssel sem. A fokozatos, időt, energiát igénylő kibogozás látszik az egyetlen járható útnak. A kutatások azonban így is csak akkor vezetnek eredményre, ha a célok és teendők világosan megfogalmazódnak, s ha a szociolingvisztikai szemléletű terepmunka a kutatások állandó részévé, tápláló, egyszersmind ellenőrző forrásává válik.

KISS JENŐ

Egy „jelentés nélküli” szó a magyarban*

1. Áll néhány segédeszköz az ember rendelkezésére, hogy tájékozódjék környezetében; például a szemlélet (*Anschauung*), a gondolkodás és a nyelv. A tudat teszi lehetővé a szóban forgó képességek közötti társíthatóságot, irányítani pedig az akarat tudja őket. A gondolkodás elképzeléseket, gondolatokat és gondolatkapcsolatokat hoz létre, miközben a szemlélettel összeolvasztja őket. A nyelv végül is a természet produktuma, s föltételezi a környezetet és a szemléletet. A nyelv feladata az, hogy a környezet és a gondolati világ közötti azonosító viszonyt megteremtse.

Hogy a nyelvek szókészlete lexikálisan nagy mértékben megegyezik, azt bizonyítja, hogy a nyelvi alapképesség azonos módon funkcionál, jóllehet produktumai külső és belső formáik és jelentésük szerint a legtágabb értelemben nagyon különbözőek lehetnek. Ez az ellentétesség megfelel a nyelv struktúrájának. A nyelv grammatikából és szemantikából áll. A grammatika gondolkodásból és nyelvi gondolkodásból épül föl, a szemantika lexikából és szemantikából. A lexika jelkészlet, azaz a nyelvi gondolkodással a nyelvbe átvezetett szemlélet; a grammatika a nyelvi gondolkodással a nyelvbe átültetett nyelvi fogalmi készlet.

A nyelvi gondolkodás a gondolkodás egyik területe, amelynek nyelvi és gondolati része van. A nyelvi és gondolati rész(esedés) egyaránt szükséges, mert a nyelv anyagból és formából áll, „szavakból” és „dolgokból”, amelyek tárgyakra és kapcsolatokra utalnak. A tárgyakat szemlélet, a kapcsolatokat pedig gondolkodás révén ragadjuk meg. Az *alma piros* mondatban az alany szeméma, az *alma* a szemlélet tárgya, a határozott névelő gondolati segédeszköz a „határozottság” szintaktikai kategóriájának a jelölésére, a *piros* pedig tulajdonságot jelöl, s ahogy valamennyi mutatóelem, ez is a szemléletbe tartozik (például mint hangtest), de mint szín csak a szem közreműködésével jelenik meg.

A tudat számára a lexémák és a szemémák egységes nyelvi képzetként jelennek meg, jóllehet eltérő eredetűek. A mondat szintaktikailag tagolt egység, mely utóbbi a rendszer által megszabott határok között a lexémákat és szemémákat szemantikailag variálhatja. A lexémával ellentétben szeméma nem jöhet létre előkép nélkül a szemléletben.

2. A hétköznapi nyelvhasználatban nincsenek jelentés nélküli szavak. Ám a fentebbi eszmefuttatás szerint az olyan szavak, mint amilyen a m. *ott* „mutatószó”, jelentés nélküliek. Ez az *ott* sem fogalmat, sem tárgyat nem jelöl: feladata, hogy mutasson valamire. A „mutatószavak” a szemémák sajátos csoportja. De az *ott* lexéma, mint minden szó, több jelentést is „fölvehet”, azaz más nyelvek különböző szavainak megfelelhet; vö. m. *fa*: ném. *Baum* és *Holz*. De hogyan történhet ez egy „jelentés nélküli” „mutatószó” esetében?

Hogy a mutatószó különállását az *ott* esetében is világossá tegyük, emlékeztünk az *ott* morfológiájára. Az *ott* határozószó mutatónévmási töből és egy lokatívum-szi ragból áll (vö. *a*, *az*, valamint *o-da*, *o-nn-an*, *i-tt*, *i-de*, *i-nn-en*).

A m. *ott* azért figyelemre méltó, mert olyan módon lehet felhasználni, amely használatnak az itt vázolt nyelvi rendszerben nincs helye, mivelhogy az *ott* a tárgyalandó esetekben hétköznapiasan szólva „nem jelent semmit”. Ezzel persze

* E cikk megjelenése alkalmából hadd hívjuk föl olvasóink figyelmét egy jeles és nem mindennapi jubileumra. Fél évszázada látott napvilágot folyóiratunkban Wolfgang Schlachter első cikke: Megjegyzések a magyar szórendhez: MNy. XL, 49–56, 100–10. — A szerk.

olyan területre merészkedtem, amelyet a külföldi, nem magyar anyanyelvű kutatónak kerülnie kellene, hiszen a helyes és a helytelen közötti határ az ő számára bizony ködbe vész. Ezért kérem az Olvasót, ne tekintse az alábbi fejtegetéseket megállapításoknak, hanem kérdéseknek vagy javaslatoknak — és talán ösztönzésnek is további vizsgálatokra.

3. A probléma. — Két magyar kutató vezetett közös problémánkhoz: DEME LÁSZLÓ „A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról” (MNy. LV, 185 kk.) és KOMLÓSY ANDRÁS „Fókuszban az igék” (ÁltNyelvTan. XVII, 177 kk.) című tanulmányával. Mindkét kutató eredményei messzemenően megegyeznek, a különbségek a kérdésfőltevésék különbözőségéből adódnak. DEME kizárólag az *ott* funkciójával és előfordulásával foglalkozik, KOMLÓSY az *ott* szót az igén keletkező hangképzési nyomaték vizsgálatának érdekes külön eseteként veszi számba. Az én kiindulópontom inkább szemantikai természetű s általános nyelvészeti szempontú. Ezért remélem, hogy kutatótársaimtól sokat lehet tanulni, s hogy a kérdés megoldásához hozzá lehet járulni valamivel. Olyan természetű problémáról van szó, amelyet tárgyalva könnyen az a veszély fenyeget, hogy az ember — saját nehéz gondolatmenete miatt — félreértheti vitapartnerei gondolatmenetét.

Mindkét szerző láthatólag három nyomatékkfokozattal operál: 1. főhangsúlyos vagy erősen hangsúlyos (fókuszban vagy kontrasztban), 2. közepesen hangsúlyos (fókusz vagy kontraszt nélküli semleges mondatban) és 3. (ez nincs explicit módon megfogalmazva) hangsúlytalan (enklitikus?). A nem magyar anyanyelvű csak a legtisztább eseteket vizsgálhatja meg.

Sajnos csak a téma kidolgozásának a vége felé értesültem arról, hogy a magyar filológiában két igecsoporttal: erős nyomatékú és nyomatéktalan igékkel számolnak. Ez nekem nem tűnt fel. Ha mégis erről van szó, akkor a kérdéses sajátosságok a magyar ige strukturális sajátosságai kellene hogy legyenek, és ezért hiba volna a stílusban keresni őket.

Benyomásom szerint a nulla-fokozat akkor lép fel, ha az igét egy 1. fokozatú határozószó előzi meg közvetlenül. Ez akkor az ismert hangsúlykontraszt volna enklízis esetén, tehát fonetikai s nem szemantikai jelenség.

A rövidség kedvéért választok is egy példát az *ott*-tal: *A könyved ott van az asztalon* (KOMLÓSY 62). A példa több, szóban forgó kérdéshez is elvezet bennünket. A mondat mind a magyarban, mind a németben (vö. ném. *Dein Buch ist —* vagy: *liegt — da auf dem Tisch*) legalább két interpretációt megenged, attól függően, hogy a meghatározószót a névmás értelmezőjeként fogjuk-e föl vagy sem. Az első esetben mindkét tagnak mindkét nyelvben külön hangsúlya van (vö. RÁCZ ENDRE szerk., *A mai magyar nyelv*. Bp., 1988. 357). A második esetben (l. az idézett mondatot) eltérő utat jár a két nyelv. A németben az adverbium gyengén hangsúlyos vagy éppen hangsúlytalan, a magyarban közepesen vagy erősen hangsúlyos. Itt az adverbium és a (német) főnévi csoport, illetőleg a (magyar) határozószó külön önálló vonzata az igének, amely a németben megelőzi, a magyarban követi az adverbiumot. A ném. *da* többnyire enklitikus (gyenge hangsúllyal az igén), a magyarban ezzel szemben legalább közép-erős hangsúlyú (az ige viszont nem vagy csak gyengén hangsúlyos).

Mindkét interpretáció különböző pragmatikai helyzetnek felel meg. Az első (az értelmezővel) mindkét tag nagyobb önállóságát s a névmáson jelentkező erősebb hangsúlyt föltételez. A beszéd tárgya („könyved”) nem kell, hogy már korábban említett volt legyen, a hallgató figyelmét kézmozdulattal és megnevezéssel

hívjuk fel rá. A 2. esetben a tárgy a beszédpartnerek számára jelen lévő valóság. A névmásnak csak arra kell emlékeztetnie, hogy a tárgy látható. A rámutató kézmozdulat nélkül a hely meghatározása nélkülözhetetlen orientáló segítség volna: a mondatot egy másik teremben is mondhatnák. A németben az ígét a névmás enklitikusan követi, s a hely meghatározásához sem ritmikailag, sem szemantikailag nincs kapcsolata.

A magyar SVO-nyelv, de a szokásos variánsokat mutatja. Így a semleges mondatban a határozatlan tárgy a gyenge hangsúlyú ige előtt áll, a határozott pedig követi. Mindkettőt meglehetősen azonos erősségű hangsúly és eső hanglejtés jellemezheti. A nagyon gyakori igeekötők a semleges mondatban (legalább) félig erős hangsúlyúak igéjük előtt, az ige viszont gyengén hangsúlyos. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a határozott tárgy gyenge hangsúlyú névelője éppúgy változó hanglejtést indukál az igei csoportban, akkor fölismerjük a törekvést a szintaktikai szókapcsolatok nyomatakának a gazdaságosságára. A nyomaték eme tagolódásának a befolyása azáltal jelentősen növekszik, hogy a névszói formák kontrasztban vagy fókuszban közvetlenül az ige előtt állnak. Az igeekötő ezzel szemben hangsúlyát megőrizve lép az ige mögé, amely majdnem enklitikussá válik, például *a tanár azt beszélt meg a tanulókkal, hogy...* 'Der Lehrer (das) sprach mit den Schülern, daß...'

A magyar nyelv szintaktikai készlete eszerint nagy számú szókapcsolatot tartalmaz, amelyekben a mondatközpont egy erősen vagy közepesen erősen hangsúlyos főnévből áll, amelyet egy gyengén hangsúlyos ige követ. Ezeknek a szókapcsolatoknak egy további fontos jellemzője az, hogy az erősen hangsúlyos névszó nagyon gyakran szemantikailag üres mutatószó (névmás vagy igeekötő). Ez a tényállás tiltja azt a magyarázatot, hogy a kérdéses hangsúly és hanglejtés egyszerűen a fókuszosodás következménye.

A fókuszosodással majdhogynem ellentett tagolódást hoz létre a tágabb értelemben vett mondatritmus (beszédütem, hangsúly, hanglejtés, beszédtempó stb.). Ez a jelentést is „kijátszhatja”, például Észak-Németországban a prepozíció + személyes névmás kapcsolatban („bei mir”, délnémet: „bei mir”), vö. továbbá bajor „*I komm glei widder*”, északnémet „*ich komme gleich wieder*”. Az északnémet mondatban az adverbium már elváló igeekötővé lett.

A példák azt mutatják, hogy a ritmikus mondattagolás nem meghatározott mondatrészekhez vagy lexikális jelentésekhez, hanem — ahogy DEME és KOMLÓSY is megjegyzi — szintaktikai csoportok szerkezetéhez kötődik. Bennünket azok a magyar nyelvi esetek érdekelnek, amelyekben — mint említett példamondatunkban is — egy gyengén hangsúlyos ige áll erősebb hangsúlyú szavak között.

Jellemző ebben az összefüggésben a magyar tagadás a *nem*-mel. Semleges mondatban erősen hangsúlyos (a németben és más nyelvekben majdnem enklitikus), s közvetlenül a gyengén hangsúlyos ige előtt áll; egy erős nyomatékú igeekötő lép az ige mögé: *a barátom nem esett el*; vö. *a barátom elesett*. Tehát egy új, bizonyító erejű adat arra, hogy változik a gyengén hangsúlyos ige nyomatéka az erősen hangsúlyos szavak között.

A *nem* persze nem jelentés nélküli vagy gyenge jelentésű, ahogy az *azt* ebben: *azt mondja, hogy...* De csak „logikai” jelentése van, tehát olyan, amely csupán a szintaktikai összefüggésben nyer értelmet. Itt tehát világos kapcsolat van a hangsúly, a nyomatékeloszlás és a szintaktikai jelentés között. Hogy mennyire erős ez az összefüggés, elárulják az ellentétes mellékmondatú tagadó főmondatok: *a fiú nem lement a pincébe, hanem fel a padlásra*. Itt a főhangsúly az igeekötőn van,

de meglehetősen erős hangsúly marad a tagadószón is, s hagyományosan erős mondatbeli helye emelt hangfékvést biztosít neki (az igekötőé jelentősen alacsonyabb).

Keresetlenül is egy közös jegy következik a több nyelvből választott példák-ból, amelyet DEME és KOMLÓSY az anyag gondos elemzése ellenére nem dolgozott ki a szándékolt egyértelműséggel. Maradjunk magyar adatoknál: a keresett jegyet csak akkor mutatják a példák, ha szintaktikai kapcsolatokban vizsgáljuk őket: *azt mondta, hogy... , nem mondta, hogy... , felment, ott van az asztalon* stb. DEME és KOMLÓSY is hangsúlyozza, hogy összefüggésében szemlélendő az anyag. De végül is a példamondatok alakulásának alapját a lexikális jelentésben, a grammatikai funkciókban, az ige és bővítménye közötti koherencia fokában keresik. Nem illenék hozzám, ha tagadni akarnám ezeket a kapcsolatokat s hatásukat, befolyásukat a mondat tagolódására. Javaslatom csupán arra vonatkozik, hogy vegyünk figyelembe egy másik tényezőt is. Ez ugyan nem ragadható meg könnyen, ám ha beválik, az egyes okok felsorolásán kívül a magyarázandó jelenségek sokaságát egységes nézőpontban foglalhatná össze, és pedig úgy, hogy a már kidolgozott felismerések is figyelembe vétetnének.

4. A ritmus. — A keresett „tényező” azon mondatok ritmusa, amelyekben a kérdéses *ott* vagy valamely egyenértékű szó fordul elő. Ha jól látom, ugyanazon az úton vagyok, mint DEME és KOMLÓSY. Ők „mondatdinamiká”-ról beszélnek, a dinamika hatását azonban nem írják le részleteiben. Az összefüggésekből azonban kiderül, hogy ők a (lexikális?!) jelentést mint a kérdéses mondattagolás fő okát ki akarják zárni. Megegyezhetnénk a *szupraszegmentális* terminus használatában, amely ugyan szélesebb, de egyértelműbb.

Hogy a vizsgálat menetét áttekinthetőbbé tegyem, tisztázzuk előjáróban a „tényező hatását”. Egyetértés van a tekintetben, hogy a kérdéses *ott* (legalább) középérs hangsúlyú, a közvetlenül követő ige viszont gyengén hangsúlyos, sőt bizonyos körülmények között enklitikus. Tehát az ismert váltakozó ritmust találjuk az *ott*-ból és igéből álló szerkezetben, egyszersmind pedig egy szinte meglepő viszonyt az érintett szófajok között: a szintaktikailag függő határozószó főhangsúlyos, a mondatot uraló ige pedig majdnem hangsúlytalan. Ez a fenti szerkezetre (*azt mondta, hogy...*) emlékeztet. E hasonlóság azt a sejtést ébreszti bennünk, hogy itt a magyar nyelvnek egy általános szupraszegmentális sajátosságáról van szó.

Hogy az *ott* erős hangsúlyának nincs köze a fókuszhoz és a kontraszthoz, mutatja a következő példa: *Budapest ’ott terül el a Duna partján* (KOMLÓSY 179). Két változat mint agrammatikus változat nem fogadható el: **Budapest ’terül el ott a Duna partján* és **Budapest ’elterül ott a Duna partján*. Ezek azok a változatok, amelyek egy másik szóösszefüggésben fókuszosított vagy semleges mondatot alkotnának. Két példa DEMÉTŐL: semleges: *A föld mélyén az őskori fák átalakultak szénné* (itt egyik szó sincs kiemelve), fókuszosítva: *A föld mélyén az őskori fák szénné alakultak át*; a *szénné* közvetlenül az ige előtt áll, az *át* igekötő közvetlenül az ige mögé lép. A mondat magja tehát egy erősen kiemelt fókuszról áll, amely az igét „bevonja beszédaktusába”, tehát elvonja tőle a maga természetes hangsúlyát és hanglejtését, s a hátravetett igekötőből áll, amelyre valamivel több hangsúly esik.

A különös az, hogy a bennünket érdeklő *ott* is benyomult ebbe a szintaktikai figurába: egy példa DEMÉTŐL: *Zsófi ott feküdt az ágyon a gyerek mellett* (188). A névmást kiemeli a hangsúly és a hanglejtés, az ige gyenge hangsúlyú, a hosszú

bővítmény a szokásos hanglejtést mutatja. Ez a mondat példamondatunk (*a könyved ott van az asztalon*) második változatához tartozik, azaz a bővítmény nem az *ott* értelmezője. Az ágy e helyzet szerint a várakozásnak megfelelően, de nem közvetlenül előtte említetik. Az *ott* lexikális jelentése ily módon nem motiválható. Ezt az eredményt DEME számos példán megmutatja.

Hogyan lehet kapcsolatot teremteni az *ott* lexikális jelentése és az idézett példák lexikális jelentés nélküli használata között? A történeti választ mindkét szerző adatok hiánytalan láncolatával adja meg, amelyekben az *ott*-nak és a követő helyhatározónak az eredeti értelmezői viszonya elhalványodik. Ahogy DEME kifejti (194), ez a jelentésüriülés az igekötőknél is bekövetkezik. Az egyik példája: *Thüröczy Miklós bent ült már a vár vöröstermében*. Az igazi igekötők a magyarban latívusziak: *Bemegyen a konyhába ő is*. A latívuszi *oda* igekötővé válhat egészen: *miképpen került oda az esernyő* (195).

Latívuszi igekötők a legrégebbi nyelvemlékek óta vannak, a lokatívusziak ezt a státust a mai napig sem érték el teljesen. Annál feltűnőbb, hogy a „jelentés nélküli” *ott* a maga (követő) igéjével olyan szoros kapcsolatban lehet, hogy még a szórendi változtatást sem tűri, ahogy az igekötők. Ezzel a magyarázattal szemben áll a Demétől gondosan megalapozott felfogás, amely szerint a mai (latívuszi) igekötők új funkciójukat úgy érték el, hogy az igével szemantikai egybeolvadás révén összetételekké váltak. További részleteket azért mellőzhetek, mert feladatom nem az *ott*-nak az igekötőktől való elhatárolása.

A DEME (és részben KOMLÓSY), illetőleg a köztem lévő ellentétet azzal magyarázom, hogy DEME az igekötők fejlődésébe a „mondatdinamikus” *ott*-ot is bevonja: valamennyi idetartozó szó szemantikailag fokozatosan elvonódik igéjétől (a latívusziak jobban, mint a lokatívusziak); a (mondat)szemantikailag lényeges itt az igekötőnek az igétől való szoros függősége.

Ha jól látom, a „jelentés nélküli” *ott* sajátos módon vált el az igekötőktől, éspedig nem „mondatszematikailag”, hanem „mondatritmikailag”. Ez az újítás föltehetőleg párhuzamosan ment végbe a jelentésüriüléssel. Az ugyanis nem valószínű, hogy a jelentésüriülés a követő ige lexikális sajátosságainak a következménye kellett hogy legyen, ahogy mindkét szerző bemutatja (például intranszitivitás, akcióminőség stb.). Az efféle tulajdonságok már az *ott* leválása előtt hatást gyakoroltak valószínűleg. Az után — véleményem szerint — az egész jelentéskérdés számottevően veszített súlyából. KOMLÓSY tematikája csak részben érinti a „jelentés nélküli” *ott* kérdését. Fő tézise szerint a magyar igéknek a „szabályos” igéken kívül két csoportja van: a hangsúlykerülők és a hangsúlykérők. Nekem ez eddig nem tűnt fel, ezért nem is foglalthatok állást, hiszen a nyomtatott példákat nem vizsgálhatom felül. A sok szétszórt részletmegfigyelés közül néhány hasznosítható az én javaslatom számára is. KOMLÓSY szerint az ő hangsúlykerülő igéi többnyire erősen hangsúlyos elem (tehát például az igekötők) után lépnek fel (váltakozó ritmus). Az ilyen esetekben a hangsúlykerülésnek ritmikái okai lehetnek. KOMLÓSY a tekintetben azonos nézetet van DEME-vel, hogy a nem névmási *ott* (az én témám) szorosabban tartozik az igéjéhez, mint a később következő helyhatározószókhoz (177). A szóban forgó összefüggés tekintetében fontos (számomra azonban ellenőrizhetetlen) KOMLÓSY kijelentése (178), hogy DEME *ott*-ja a KOMLÓSY szerint „szabályos” igék többségében csak fakultatív módon fordul elő a kijelentés nyomatékosítására, a hangsúlykerülő igék esetében azonban határozott főnév után jelenik meg. Példák: *a könyved ott van az asztalon* mondatban az *ott*-nak jelen kell lennie: az ige hangsúlytalan mindig, a főnév határozott, ezzel szemben KOMLÓSY szerint feleserél-

hető. Péter ott gubbaszt a sarokban és az ott nélküli változata: Péter gubbaszt a sarokban; az ige „szabályos”, az ott stilisztikai szerepű.

KOMLÓSY föltevését könnyebb összhangba hozni a szupraszegmentális hipotézissel. Ha a nem névmási ott-nak csak az a feladata (mindkét szerző véleménye szerint), hogy elvegye az ige hangsúlyát, akkor nem vagyunk távol annak kijelentésétől, hogy az ott olyan mondatokat részesít előnyben, amelyekben az ige — mind egy, milyen okból — gyengén hangsúlyos. Már csak az a kérdés, hogy a váltakozó ritmus itt alapja vagy következménye a szóban forgó szerkezetnek.

Ahogy utaltam rá, számomra nehéznek tűnik, hogy okozati összefüggést állítsunk helyre a vonatkozó mondatok gyengén hangsúlyos igéjének a lexikális (vagy egyszersmind szövegösszefüggésbeli) jelentése és a „jelentés nélküli”, de erősen hangsúlyos ott között. KOMLÓSY a fenti kérdésre adandó választ megkönnyíti, ha a hangsúlykerülő igékre vonatkozó feltételezése helyes. Ahogy fentebb bemutatam, több (részben produktív) magyar mondat típus előnyben részesíti az olyan mondatközpontot, amelyben egy erősen hangsúlyos névszói elemet (jelentésének súlyától függetlenül) egy gyengén hangsúlyos ige követ. Ha ez az ige „természeténél fogva” gyengén hangsúlyos, a gyenge igéjű mondatközpontok mintája a váltakozó ritmus létrehozására igényt ébreszt egy olyan hangsúlyos elem iránt, amely nem változtatja meg a mondat tartalmát, ahogy a számos partikula sem, amelyeket minden nyelv készenlétben tart (például m. *is*, finn *-han*, *-kin*, ném. *ja*, latin *que* stb.).

De KOMLÓSY nem ezt az utat járja. Ő nem kutatja ezeknek a mondatközpontoknak a keletkezési okát, hanem csak megállapítja, hogy a nem névmási ott kötelezően csak hangsúlykerülő ige előtt jelenik meg. Magyarázatot az ige és az ott közötti szoros kapcsolatra keres, ahogy DEME az igék jelentésében és (természetes) gyengenyomatékúságában keresi ugyanazt. Mindkét szerző a mondatban („mondatdinamika”) látja a két szó szoros összefüggésének keretét. Ez az értelmezés az ott viselkedéséből indul ki, de — következetesen alkalmazva — a mondatból mint szupraszegmentális egységből kellene kiindulnia. A ritmus fontosságának belátásához ebben az esetben az a megfigyelés vezet, hogy az ott-nak nincs lexikális jelentése a mondatban, szerepe csupán az, hogy az ige hangsúlyát elveszi.

A gondolatmenetnek erről a pontjáról egy út visszavezet a jelentéshez. Fölmerül ugyanis a kérdés, mely okok vezettek a ritmikai jelenség kialakulásához. A kérdés részletes vizsgálata szétfeszítené a tanulmány kereteit. E téren elsősorban DEME ért el értékes eredményeket, ezekre támaszkodom az alábbiakban.

A nem névmási ott használata az újabb kor produktuma, s a társalgási nyelvre, illetőleg annak írott változatára korlátozódik. Ez a körülmény kedvez beszélt nyelvi ritmikai fordulatok átvételének. Az ott történetileg a névmási ott-ból jött létre. Ezt elősegítette a névmás rámutató jellege. A partikulává válás értelmezős szerkezeteknél indul meg. Erre mutat egyebek mellett az a körülmény, hogy a gazdag anyagban ma is szinte kivétel nélkül az ott + ige szerkezetet helyhatározó (alkalomadtán elvont is) követi, például *Politzer úr ott ült az ágy szélén* (DEME 188). Az ott-nak ezekben a szerkezetekben erős hangsúlyt biztosít, hogy közvetlenül az ige előtt áll. DEME — hogy saját példáiban elkülönítse az ott partikulát a helyhatározói ott-tól — többek között a következő kritériumot használja: figyelmen kívül hagyja azokat a mondatokat, amelyekben az ott egy előzetesen megnevezett helyre utal, illetőleg ha az ott egy következő helymegnevezésre előreutal vagy ha helyhatározói mellékmondat előtt áll. Az ilyen anaforikus és kataforikus szerkezetek — akárcsak az értelmezőiek — tanulságosak az ott szemantikai szerepének a tekintetében: a

mutatószó szemantikailag csak a hozzá tartozó névszóban teljesedik ki, de — hogy megteremthesse a szintaktikai kohéziót — erősen hangsúlyossá kell válnia. A helyhatározó ezért kap szintaktikai funkciót is a deiktikus-helyhatározói jelentés mellett. A tárgyi világhoz való kapcsolata lazább lesz, s ezzel elő van készítve partikulává válása.

Ugyanaz a jellemző jegy (közepesen erős hangsúly elmosódó jelentés mellett) egy másik szerkezetben is megtalálható, amely különösen a magyar társalgási nyelvben fordul elő gyakran, tudniillik az *ott bent*, *itt fent* stb. típusban. Itt két lokális mutatószó találkozik úgy, hogy az első, teljesen mutató funkciót ellátva, rögzíti a szóban forgó teret, a második pedig a térbeli helyzetet adja meg hozzávetőlegesen (csak ebben a sorrendben). Ha nem tévedek, a hangsúly mindkét határozószón nagyjából azonos erősségű, a másodikon azonban erősebb lehet. Az értelmezővel ellentétben mindkét adverbiumnak közvetlenül kell követnie egymást, és egyedül a második marad pontatlan, vö. *lent*: *lent a szobában*. De lehetséges ez a típus is: *ott lent a szobában*. Itt az adverbiumok szoros együtvé tartozása még világosabb. A közlés szempontjából a második adverbium fontosabb: megtartja teljes deiktikus-lokális jelentését, az első ezzel szemben kataforikus-szintaktikai.

Még egyértelműbb a megfelelő német típusok szerkezete. Az első adverbium proklitikus, a második hangsúlyos, mindkettő egy szóvá lexikalizálódhat, az első rész állhat lokatívuszi kifejezések előtt. Példák: (*da*) *drinnen*, *draußen*, *darauf* (*stehen*, *legen*), *da oben*, *hier*, *dort oben*, *hinauf* stb. A németben — szemben a magyarral — mindkét adverbiumnak együtt kell föllépnie, s így alkotnak egy új adverbiumot, amely más helyhatározók után is állhat: a m. *be a szobába* szerkezetnek mind a *hinein ins Zimmer*, mind pedig az *ins Zimmer hinein* megfelel.

A m. *ott* ezekben a kapcsolatokban önállóbb, mint a ném. *da*; még helyhatározó marad, de a partikulává váló átmenet szemantikailag utat tör már. A pusztá (nyelvi) mutató funkciója a pontosítás, ahogy a hanglejtés is mutatja: a semlegesen kiejtett *ott lent*-ben — számomra úgy tűnik — az *ott* mélyebben fekszik, ha nem a mondat végén áll. Az *ott* deiktikus funkciója itt halvány, mint a szupraszegmentális funkciói; szemantikai funkciót az *ott* itt a követő helyhatározóhoz való kapcsolódásával nyer, ez a kapcsolat azonban nem olyan szoros, mint a németben. A szintaktikai jelentés konkrétabb, mint a metanyelvi-fogalmi, de elvontabb, mint a lexikális, mert a mondatkörnyezettől függően variálódik és ezért könnyebben fölvehet teljesen új funkciókat (vö. *hiszen* 'ja, nämlich' <: *hisz*).

A nem hasonló szerkezetek fönti magyarázatának azt kellett megmutatnia, hogy a magyar mondat elején, beleértve az állítmányt is, feltűnően gyakran föllép egy olyan szupraszegmentális figura, amelyben egy majdnem enklitikus igét közepes vagy erős hangsúlyú névszói elemek vesznek körül. A hangsúly gazdaságosan oszlik meg.

A bemutatott példák valamennyi nyelvi szinten igen különbözőek, ezért alig van kilátás arra, hogy belőlük egy közös jegyet vezessünk le, amellyel az *ott* partikula használatát megmagyarázhatnánk.

DEME és KOMLÓSY egyaránt megállapította, hogy az *ott* partikulának az *ott* adverbiummal ellentétben nincs „jelentése”, tehát a mondatot tartalmilag nem variálja. Mindketten két motívumot neveznek meg partikulaként való használatára: a mondatdinamikát (amelyet persze nem definiálnak) és az *ott*-mondatok ígéjének a jelentését, anélkül azonban, hogy a talált jegyek fölsorolásán túljutnának.

Ezekben a magyarázati okokban is összekapcsolja a két szerzőt egy közös vonás, hogy tudniillik a partikula használatát szerintük csak saját monda-

tában szükséges megokolni. Számomra úgy tetszik, ezt a gondolatot tovább lehet fejleszteni.

5. Fogalmi és prozódiai jelentés. — Előbb azonban egy megjegyzés a DEMÉTLŐ és KOMLÓSYTól megállapított igejelentésekhez. DEMÉ például az *ott van* 'ist vorhanden, existiert' (187) szerkezetből indul ki, és azt az 'állapot' jeggyel köti össze más igékkel (*áll, ül*). Tehát nem a lexikális jelentést használja, hanem egy metanyelvi fogalmi jegyet. Ezzel az *ott* partikulához való kapcsolat még lazábbá válik és a tulajdonképpeni nyelviség területén kívülre kerül. DEMÉ számos további példát idéz (188 kk.), s más jegyek, mint a 'helyzet' (*térdepel*), 'tartózkodás' (*lakik*), 'tétlen tevékenységféle' (*leselkedik*, mármint a halál) stb. alapján csoportosít. Ezek az igék nem lexikalizálódtak, ahogy az *ott van* kapcsolat. Ez utóbbiban a helyhatározóval való összefüggés még kitapintható. A 'van' jelentés szokásosan helyhatározói bővítményt követel, azonban a partikulában éppúgy a fogalmiba „halványul bele”, mint az igében. Míg a lexikális elemeknél a jelentés a maga reciprok kapcsolatában a szükséges pontosítást megkapja (*her-stellen, Verbindung herstellen*), az ige jelentése az *ott* partikulával való kapcsolatban nem változik.

KOMLÓSY általában úgy jár el, mint DEMÉ. Ő is fogalmi jegyeket keres az igékben, amelyek — mint Deménél — a grammatikai területről is származhatnak (például aspektus, tranzitív stb.; vö. 173, 179 kk.). KOMLÓSY számára az igék lexikális jelentése annyira lényegtelen, hogy szerkezeti példáiban csak a szintaktikai mintákat adja meg, például a hangsúlykerülő igéknél (173, IX. példa: „vmit vmiről” *mondani*). KOMLÓSY többszörösen kiemeli, hogy az igék csoportosítása még nincs maradéktalanul tisztázva.

DEMÉ számára egy további nehézség véleményem szerint abban áll, hogy fogalmi jegyeivel nem lehet okozati kapcsolatot találni az *ott* partikulához, sőt alkalmanként ezek a jegyek ellentett sajátosságokat jelölnek. Így például DEMÉ az említett 'állapot' jegy mellett említi a 'mozgás'-t (189), a 'tétlen tevékenységféle' mellett a 'tétlennél határozottabb cselekvés'-t (*hallgatózik*), a 'tárgyas' mellett a 'tárgyatlan'-t s a 'mozgás negatívumá'-t (190) stb. Ha tehát az igejelentések fogalmi jegyei elősegíthetik az ilyen igéknek a partikulával való kapcsolódását, akkor nyilvánvalóan nem akadályozzák a más jegyekkel való összekapcsolódást sem. Láthatólag csak közvetett kapcsolat van a szóban forgó jegyek és a partikula között. Ez világosan kiderül DEMÉ további példáiból, amelyek a partikulának a helyhatározóhoz való közeledését és az ige előtti használatát szemléltetik (194 kk.). Tárgyunk szempontjából az az érdekes, hogy a partikula és az ige közötti hangsúlyellentét annál kisebb, minél önállóbb s konkrétabb a helyhatározó jelentése (192).

Ezzel megint a hangsúlyra vagyunk utalva, amit KOMLÓSY, bár habozva, fejtegetésének középpontjába kíván állítani. Az egyetlen tendencia, amellyel ő a bonyolult kapcsolatokba némi rendet akar hozni, az a megállapítás, hogy a partikula a hangsúlykerülő igék előtt kötelezően lép fel. A külföldi kutató kárára ez a kijelentés nyilvánvalóan nem ellenpélda nélküli.

Talán szabad DEMÉ „mondatdinamikai”-ját a kijelentés intenzívvé tételének, nyomatékosításának az értelmében értenünk. Így megszabadulnánk a szójelentéstől, amelynek láthatólag nincs hozadéka a szöveg- vagy kontextus-szemantika számára, s ez különösen a külföldinek a kutatási helyzetét nehezíti meg (kiváltképp, hogy nyomtatott szövegekről van szó).

Egy magyar kolléga említett nekem egy párhuzamos példát az *ott*-mondatokhoz a *rajta* lexémával (DEMÉ is említi): *a borítékon rajta van a bélyeg*. Hogy az *ott-on*

kívül más szavaknak is van hasonló funkciója, fölment bennünket az alól a kötelesség alól, hogy elemzésünkben az *ott* alapjelentésére korlátozódjunk. A példamondat több észrevételre is okot ad. Először is támogathatja a nyomatékositás gondolatát: a képzetet („valamin”) a szuperesszívusz (-n) és a *rajta* egyaránt kifejezi. Ez a kettősség az *ott* esetében nem lép fel. A *rajt* ‘auf’ konkrét deiktikus jelentése, valamint a grammatizált birtokos személyjel szorosabban kapcsolják a *rajta* lexémát a főnévhez, mint az igéhez; a szerkezet nem távolodott el annyira az értelmezőtől, mint az *ott* partikula. Ezek a jellemzők nyilvánvalóan kölcsönösen támogatják egymást.

Marad még egy szintaktikai körülmény, amelyet szintén a nyomatékositással, az intenzívebbé tétellel szeretnék kapcsolatba hozni. A mondat, amelyet elkülönítettünk, példaként hangzott el. A szokásos szórend „alany + *rajta van* + bővít-mény” volna. A helyhatározó helyzete a két főnévnek erős anaforáját vagy (bizonyos körülmények között) fókuszosítását föltételezi. Ha az informátor mégis ezt a szórendet választotta, akkor ennek a következő oka lehet: szabályos szórend esetében a stilisztikailag nélkülözhetetlen *rajta* az információs szempontból gyenge mondatban túl erős (mert fölösleges) volna. Ha az informátor a *rajta* előtt még a *már*-t is beépítette volna, akkor a közlés teljes értékű volna és a *rajta* a helyén volna. Ugyanez vonatkozik arra az esetre, ha a *rajta* helyett az *ott* szót használta volna. Ha e gondolatmenet helyes, akkor a *rajta* szemantikailag túl erős és jobban kötődik a főnévhez, mint az igéhez, és ezért nem lehet korlátozás nélkül partikulaként használni, ahogy az *ott*-ot. Az intenzitást a *rajta* esetében a nyelvi kifejezés megkettőzésével lehet növelni; az *ott*-nál az okok másutt keresendők.

E kérdés megoldására az alábbiakban — fenntartásokkal persze — teszek egy javaslatot. Arra törekszem, hogy a kollégák eredményeit a lehető legjobban integ-ráljam.

6. Megoldási kísérlet. — Abban egyetértünk, hogy az *ott* partikulának nincs lexikális jelentése, hanem funkciója van, amelynek hatásköre a kontextusban vagy a mondatban keresendő. Látjuk az *ott* partikulának és az *ott* helyhatározószónak a történeti azonosságát, az értelmezői használattal való összefüggést, a jelentésnek és a funkciónak a partikulában történt elhalványodását, a nyomaték-eloszlásnak és a ritmusnak a partikulára s mondatára gyakorolt befolyását, s hogy viszonya az igeikötőkhöz változó.

Itt azonban elválnak útjaink. DEME egyszerűen megállapítja, milyen jegyek lépnek fel az *ott*-mondatban és igéjében, és hogy az *ott* az igeikötőhöz hasonlóan a szerkezet a nyomatékot magához vonzza, valamint hogy az *ott* — ha adva vannak a feltételek — fakultatív módon megjelenhet. KOMLÓSY egy látszólag egészen egyszerű választ ad: a partikula hangsúlykerülő igeik előtt lép föl. De ez a szabály nyilvánvalóan az ő számára is túl egyszerű. Különben nem foglalkozna az *ott*-mondatok szintaktikai jellemzőivel és az igejelentéssel, valamint — számára ez a lényeg — a hangsúlykerülő igeik azonosításával. Módszertanilag a partikula előfordulása és a nevezett tényezők közötti oksági viszony hiánya magyarázatot kíván: mi köze van a partikulának az igeik KOMLÓSYtól megállapított szemantikai tulajdonságaihoz, az igeik gyenge nyomatékához, vagy a mondat alanyának vagy tárgyának a határozottságához, illetőleg határozatlanságához? Miért csak a kijelentés nyomatékositását éri el KOMLÓSY „szabályos” igéinél a partikula (l. 178, az 59—61. példákat), amikor a gyenge hangsúlyúaknál (többnyire) kötelező előfordulásúak?

Induljunk ki KOMLÓSY szigorú hipotéziséből: a partikula a) kötelező a hangsúlykerülő igék előtt, b) egyébként fakultatív, s ebből az következik, hogy a kisebb előbbi csoport szigorú szabályoknak engedelmeskedik, a nagyobb utóbbi kevésbé szigorúaknak. Valószínű, hogy az első csoport a másodikkal szemben élesen elkülönülő sajátos esetet képvisel, amelynek analógiaképző hatása aligha indulhat ki KOMLÓSY kevésbé karakterisztikus jelentéscsoportjaiból. A partikulának és az első csoportnak kell, hogy legyen közös jegye, amelyet a partikula már a nem tudatos mondattervezésben szemantikai motiváció nélkül összeköt szintaktikailag. Ennek a követelménynek leginkább a prozódiai szócsoportszerkezet felel meg. Az *ott van* 'ist vorhanden' prozódiai szerkezetben a nyomatékeloszlást illetően mindkét rész kölcsönösen feltételezi egymást, ahogy például a WACKERNAGELTől fölfedezett indogermán enklitikatörvényben.

Magyar példák a fentebb összeállított esetek (*azt mondta, nem tudom* stb.). Hogy a prozódiai szerkezetnek milyen kevés köze van mondatának a jelentéséhez, mutatja az ellentmondás, hogy a nyomatékesúcs a „jelentés nélküli” partikulán van, az állítmány viszont gyenge hangsúlyú. A partikulának csak egy nem szándékolt fókuszosítás előkészítése a feladata. Eme ellentmondás ellenére mégiscsak fölteendő, hogy a mondat nyelvi megformálódásakor az állítmány előbb lép a tudatba, mint a partikula. A mondat keretét a szintaxis adja, nem a prozódia. Az utóbbi gondoskodik az utolsó pillanatig változó külső mondatformáról. Nem véletlen, hogy gyakran egyszótagúak a kérdéses partikulák: *ott : da, itt : hier, nem : nicht, azt : das*; vö. a mai igekötőket is. Egyszótagú nyelvi elemek különösen alkalmasak arra, hogy prozódiai szerkezetek építőkövei legyenek, mivel saját hangsúlystruktúrájuk nem zavarhatja funkciójukat a szóban forgó szerkezetekben.

Nem szóltam még a második csoportról (az *ott itt* fakultatív). Mind DEME, mind KOMLÓSY elismeri ezt a csoportot, de eltérően definiálja. DEME alternatív módon partikula nélküli mondatok mellé állítja, KOMLÓSY csak akkor engedi meg, ha megkövetelik a csoportba tartozó igék a hangsúlyt. Mindkét kutatónál ez a csoport a nagyobbik. Ezen kívül mindkettejüknél a második csoport igéi a jelöletlen tag, de különböző okokból: DEMÉNél, mert ezek az igék mindig előfordulhatnak, KOMLÓSYnál, mert az első csoport kisebb.

A jelöletlen tagok általában kevésbé karakterisztikusak, sajátosságai kevésbé analógiás hatás eredményei. Így van ez itt is: a második csoport igéivel alkotott mondatokból hiányzik a prozódiai figura, amely összefogja az igét és a partikulát. A két mondattag közötti nyomatékkülönbség — DEME és KOMLÓSY példái alapján ítélve — csekélyebbnek tűnik, mint az első csoport igéinél. Ha pedig a prozódia hatóereje a nagyobb csoportban kisebb, fölvetődik a kérdés, vajon hogyan jönnek létre a második csoport igéivel a partikulás mondatok.

A jelentésből nem kívánunk kiindulni itt sem, annál kevésbé, mivel mindkét többször idézett kutató megállapítja, hogy a partikula megjelenése mitsem változtat a mondat jelentésén. Mindhárman egyetértünk abban, hogy a partikula használatának magyarázatakor a mondatot kell kiindulási alapnak tekinteni, és hogy a partikula hatása a stílus területére esik. DEME értékes megfigyeléseket tesz a szóban forgó mondatokról (vö. 191): hogy gyakran intranszitiv az állítmányuk, s hogy ritkán tartalmaznak határozói bővítményeket, hogy a tárgy gyakran határozott (tehát az ige tárgyas ragozású). A partikulát az igekötőhöz hasonlóan kezeli a mondatban, anélkül, hogy az volna. A partikula a szintaxisba, s nem a szóképzésbe tartozik. A partikula sajátos szerepe a mondatban az állítmány-igéhez való viszonyában válik világossá: mondatsemantikailag szorosabban tartozik a határozói

bővítményhez (amely gyakran van jelen), az „értelmezőhöz”, prozódiailag azonban szorosabban tartozik az ígéhez, amely majdnem enklitikusan követi. A mondatdal- lam, a beszédütem és ritmus „kijátsszák” a szintaktikai tagolódást. A szórend az ellentétnek és a fókusznak a hordozóját főhangsúllyal az ige elé állítja, s az ige kötő át kell hogy adja neki a helyét. A semleges mondatban a partikula foglalhatja el ezt a helyet, hogy a kijelentést nyomatékosítsa, intenzívebbé tegye.

Sem a lexikális jelentés, sem a fogalmi jegy, sem a szintaxis, sem a prozódia látszólag nem nyitják meg a lehetőséget arra, hogy az *ott* partikula feladata egy egyértelmű nyelvi funkcióban konkretizálódjon. Egyetlen kiút marad: segítségül hívni a kontextust. Ez áldozatot jelent a pontosítás vonatkozásában, amivel „stilisztikai” vizsgálatokban persze számolni kell. A partikulás mondatok gyakran szubjektív, a kontextus meghatározta állapotot fejeznek ki. Nem önálló szöveg elején, hanem elbeszélésben, többnyire a folyó szövegben állnak, s jelölve vannak. Jegyezzük meg: az „elbeszélés” nem a szövegfajtat, hanem a beszélő szándékát jelöli. A beszélő egy az ő és a hallgató számára érdekes „újságot”, tehát nem beszámolót akar közölni. Az elvont megjelölés: „jelölve vannak” úgy írható körül, hogy a beszélő a hallgatót egy bizonyos hangulati helyzetbe akarja hozni, amely az illető mondat tartalom sajátja. Egy olyan mondat, mint *a szivarját ott felejtette a tornácon* (DEME 191) a pusztán információn kívül a beszélő szubjektív beállítottságát is jelöli, például hogy a mondat alanya meghatározott szándékot követett ezzel, vagy hogy szórakozott volt. Amikor a két magyar kutató az *ott*-mondatok intenzitásáról beszél, akkor föltehetőleg ugyanarra gondolunk.

Az *ott*-mondatok magyarázatára tett javaslatom éppen ebből az intenzitásból, szubjektivitásból vagy hangulati helyzetből indul ki. Fölmerül a kérdés, hogy az *ott* partikula funkciója hogyan áll kapcsolatban mondatának kötelezően szubjektív színezetével. Először is azt kell megállapítanunk, hogy a mi „grammatika és szemantika közötti határproblémánk” a m. *ott* különös használatával új dimenziót nyer. Az *ott* lexikális jelentése a partikula-funkcióban megszűnik, amiképpen valamely fonéma funkciója is kombinatórikus változatában. A partikulának nincsen referenciális (deiktikus) jelentése sem. Szintaktikai jelentést sem lehet tulajdonítani neki: jöllehet a mondat szerkezetébe tartozik, azonban nem a mondat más tagjaival való értelem szerinti kapcsolat alapján, ahogy az *ott* adverbium, hanem mint a ritmikai mondat szerkezet része, tehát mint prozódiai elem, mint egyszótagú hangképződmény, nem mint jelentéshordozó. Ennek az eredménynek a támaszát DEME és KOMLÓSY főntebb idézett eredményei adják. Ezek azt mutatják, hogy a partikula és állítmányának lexikális vagy szintaktikai jelentése között nincs egyértelmű kapcsolat. Már az a tény, hogy nyilvánvalóan semmiféle korlátozottság nem ismerhető fel a partikulának és állítmányának a találkozásánál, arra mutat, hogy az igejelentés irreleváns a partikula megjelenésekor. Ezzel szemben mindkét magyar kutató megállapítása azt igazolja, hogy a partikula ígéjének a nyomatékát kell hogy csökkentse, (tehát) egy másik viszony az *ott* és mondata között, amely azonban — eltekintve most a prozódiától — nem szintaktikai, hanem szövegösszefüggésbeli. Minthogy a partikulának nincs lexikális jelentése, s ezért nem lehet szintaktikai funkciója sem, megint vissza kell nyúlni — most azonban — a szövegjelentésre. Valamennyi szintaktikai feladat nyelven belüli. A partikuláé viszont nyelven kívüli (nem tekintve ritmikai funkcióját), tudniillik szövegösszefüggésbeli. A szintaktikai kapcsolatokat nyelvi elemek között jönnek létre; a szövegösszefüggésbeliek ezzel szemben gondolati elemekből, így végeredményben kognitív folyamatok.

A szövegösszefüggésbeli jelentés ily módon világosan elkülönül a lexikálistól, a szintaktikaihoz azonban közelebb áll: nem egyes szavakhoz kapcsolódik, hanem szókapcsolatokhoz, azonban nem azért, mert ezek szintaktikaiak (akkor szintaktikai jelentések volnának), hanem mert gondolati kapcsolatokat ültetnek át a nyelvbe. A szintaktikai jelentés építi fel nyelvileg a gondolatot, a szövegösszefüggésbeli jelentés finomítja, árnyalja azt. A szövegösszefüggésbeli jelentés föltételezi a szintaktikait, s a szövegösszefüggésbeli kapcsolat nem kell hogy változást idézzon elő. A kommunikációban észrevétlen maradhat, ahogy más stilisztikai tényezők is. Ez a megfigyelés hierarchiát leplez le a sokértelmű szó tartalmi területén: a „jelentést”, amely viszont fényt vet a mi elhatárolási problémánkra.

A hierarchia rendezőelve a jelentéstartalom elvontsági foka a „jelentés” területén. A lexikális jelentés a konvenció következtében szilárdan kötődik a környezet tárgyaihoz. A konvenció szellemi tételezés. A lexikális jelentés a nyelvbe csak a szó fonémáin és morfológiáján keresztül tartozik. A szó- és jelentésrokonságnak nem kell nyelvileg kifejeződnie (*Kuh* 'tehén' : *Kalb* 'borjú'). Elvontabb és már nyelven belüli, de még mindig fonémához és morfológiához (azaz grammatikához) van kötve a szintaktikai jelentés. Ez a lexikális jelentést szintaktikai kapcsolatba illeszti bele, például egy esetrag révén. Egy ilyen esetforma ily módon négy nyelvi szinthez tartozik: hangtan, morfológia, lexikális és szintaktikai jelentés. Valamennyi önálló nyelvi elemnek ez a bonyolult kötöttsége okozza a nyelvi szintek elkülönítési nehézségeit.

A hierarchia harmadik tagját a kontextuális jelentés alkotja. Ez teljesen a nyelvbe tartozik és ez áll legtávolabb a való világtól, a konkrét környezettől. A kontextuális jelentés a legelvontabb jelentésvariáns és csak közvetetten — a kontextus révén — kötődik a szótesthez. A lexikális jelentés közvetlenül a konkrét tárgyat nevezi meg, a szintaktikai és a kontextuális jelentés viszont közvetlenül csak nyelvi tárgyakat nevez meg, szintaktikai képződményeket, illetőleg szövegrészeket, amelyek lexikális jelentésekből épülnek fel. Ha mármost az *ott* partikulának egyfelől nincs lexikális jelentése, másfelől viszont szilárd része a mondatának, akkor ez a viszony a közvetett és közvetlen jelentés különbözőségéből magyarázható.

Konkrét esetben a kérdést, hogy mely típusú jelentéssel van dolgunk, a hierarchia segítségével oldhatjuk meg. Eldöntendő, vajon az illető nyelvi elem tartalma a tárgyi világra utal-e vagy az elvont nyelvi kereten belül marad. A nyelvi keretet a szintaktikai rendszer és/vagy a kontextus alkotja. Ez adja a szintaktikailag rendezett szósornak a maga szándékolt értelmét. A *Du bist mein Bester* szósor szintaktikailag szabályos, az értelme adott esetben kitalálható (= 'Freund'): a szövegjelentés itt nem érvényesül. Ha azonban valaki azt mondja: *Du bist mir ein schöner Freund!*, akkor a lexikális és szintaktikai jelentések összegéből nem derül ki, mi is a pontos értelme, ezt a szituációból kell kikövetkeztetnünk. A kijelentés és a szituáció a nyelvi kontextusban együtt adja — a kimondottak összegén túl — a közlés tulajdonképpeni értelmét. Az *ott* partikula tehát csak akkor szükséges, ha a nyelvi (lexikális és szintaktikai) és a szövegjelentés nem esik egybe. A szövegjelentés és vele az *ott* is ekkor releváns, a partikula használata ekkor kötelező. Máskülönben az *ott* irreleváns, használata pedig fakultatív.

Fejtegetéseink így ahhoz az eredményhez vezetnek, amely részben DEME, részben KOMLÓSY eredményével fedi egymást, de egyikével sem egyezik meg teljesen. A különbségek okai abban keresendők, hogy az én javaslatom a partikula használatának részben más okaival is számol. Lényegében megegyezik véleményünk a lexikális, fogalmi és szintaktikai jelentésnek a partikula használatában

megmutatkozó hatásában. Ehhez jön azonban még a szövegösszefüggésbeli jelentés, amely vagy új szövegjelentést idéz elő (az *ott* kötelező), vagy a már meglevő tartalmat csak stilisztikailag teszi intenzívebbé (az *ott* fakultatív). A dolog természetéből következik, hogy a két eset gyakran nem választható el világosan egymástól. Ez az eredmény DEME nézetéhez áll közelebb. KOMLÓSY hangsúlykerülő igéi megkövetelik a partikulát tekintet nélkül a kontextusra.

Ha az *ott* partikulának az értelmezővel való kapcsolatából való fokozatos elszakadásához kapcsolódunk, akkor különösen közel van az az eset, hogy a beszélő magát korrigálja és ezzel az értelmező funkcióját erősíti. A beszélő először csak a helyhatározó *ott*-tal „tervezi” a mondatot, amely akkor hangsúlyosan áll az ige előtt, ám utólag, az ige után pontosabbá teszi a kijelentést a vonatkozó helyhatározói bővítménnyel. Ezzel a helyhatározó pusztán kataforikus funkciójának fontossága megnő, és az ige jelentése, amely most lényegében hidat ver a két lokális mondattag között, elhalványodik.

Ha KOMLÓSYNAK igaza van a hangsúlykerülő igékkel, akkor az *ott* kötelező használata éppen az ige jelentkező gyenge nyomatékkaal lenne magyarázható, amely viszont az elhalványult (lexikális vagy szintaktikai) jelentés következménye lehetne.

Úgy találtuk, hogy DEME számos példája majdnem kivétel nélkül a pragmatikai tartalomtól kívül még szubjektív hangulati tartalmat is közvetített. A hangulat(ok) pszichikai egység, a mondatok ezzel szemben szemantikai-szintaktikai kapcsolatok. Azokat csak akkor lehet 1 : 1 arányú pszichikai és nyelvi tagolódásban feloldani, ha valamely nyelvi elem maga fejezi ki a hangulatot (például: *mérgelődtem*). Ezzel szemben a már említett mondatban (*Du bist mir ein schöner Freund*) az egyes jelentéshordozók nem hangulathordozók is egyszerre: ez utóbbiak csak az összefüggés alapján jönnek létre. Hogy az idézett példában a *schön* sem lexikális, sem szintaktikai jelentésében nem elegendő a mondat értelméhez, azt csak a szövegjelentés mutatja meg. Ez utóbbi ily módon másként viszonylik nyelvi hordozójához, mint a szójelentés. A szövegjelentés csak kivételesen kötődik a mondat valamely szavához, s bár föltételezi a lexikális és a szintaktikai jelentést, sőt az egész mondatot, mégis átértelmezi azt. A szövegjelentés e szerint nem nyelvi elem a szó szűkebb értelmében, hanem kognitív elem. Tárgya sem nem a környező világ, sem nem a nyelv (szintaxis), hanem a kész nyelvi képződmény. Ebben az értelemben a szövegjelentés a főntebb bemutatott jelentéshierarchia elvont végpontja, amely leginkább a pragmatikától távolodott el.

A kontextusjelentésnek, illetőleg a lexikális és a szintaktikai jelentésnek a tárgyához való eltérő viszonya ontológiai természetű. A két utóbbi jelentés nem más, mint fogalmi tartalmaknak nyelvi megnevezéseikkel való azonosítása, közös nevezőre hozása. A kontextusjelentések ezzel szemben nyelvileg megformált kognitív összefüggések lehetséges interpretációi, azaz jelentések jelentései, amelyek, mivel már nem azonosítások, nem tekinthetők biztos információknak.

Ebből az következik, hogy a kontextusjelentés a szó-, illetőleg a szövegjelentéssel egyidejűleg közvetít, de nem föltétlenül értjük meg. A kontextusjelentésnek nem kell a szöveginformáción kívül újat közölnie, merthogy csak negatív módon van jelen, azaz az információ egyértelmű.

A lehetőség elméletileg adva van ezzel, hogy egy szó (lexikális vagy szintaktikai) jelentés nélkül forduljon elő a mondatban, a kontextusban azonban szerepe legyen. Erre a magyar partikula érdekes adalék.

Ha a partikula, ahogy DEME magyarázza, fakultatív módon jelentkezik, akkor ez azt jelenti, hogy a kontextusjelentés sem észrevétlen nem marad, sem a szövegjelentésben nem tűnik el. KOMLÓSY felfogása szerint a partikulának a kontextusjelentéshez semmi köze, funkciója nem tudatos marad, a partikula a nyomatékeloszlásban hat. A nehézség abban van, hogy a partikula hatását egyáltalán felismerjük és funkcióját igazolhassuk.

A partikula mondatbeli funkciójának a bizonyítása szempontjából módszertanilag fontos az ige gyenge hangsúlyának és elhalványodott jelentésének az érdekes találkozása. A gyenge hangsúly — persze csak a beszélt nyelvben — rá van utalva arra, hogy vajon igazolja-e egy utólagos vizsgálat, hogy tudniillik az elhalványodott igejelentés illik-e a mondat tartalmához, azaz rá van utalva a nyelvérzékre. E tekintetben egyeznek nézeteink mindkét magyar kutatóéival: a partikula használatának oka a stílusban keresendő („mondatdinamika”).

Szeretném még megkísérelni, hogy egy példán bemutassam: egy viszonylag gyenge kontextusjelentés is érvényesül a lexikális és a szintaktikai jelentés mellett, és ezáltal a partikula funkcióját meg lehet állapítani. Ezért DEME főttebb idézett egyik mondatát választom: *Politzer úr ott ült az ágy szélén késő éjjelig* (188). A mondat semleges. Grammatikáján (morfológia, szófajok) csak az feltűnő, hogy a helyhatározószó a szokatlan szemantikai jelentés kiürülés következtében partikulává vált.

A szemantikai síkon hét mondatagnak van lexikális jelentése, és ezek szabályosan kapcsolódnak a szóformákhoz. Csak az *ott* esik ki ismét a keretből: nincs sem lexikális, sem szintaktikai jelentése, deiktikus funkcióját elveszítette, s nincs hozzárendelve szemantikailag egyetlen szóformához sem. Lehetséges kontextusjelentését csak a nyelvi elemek elemzése után vizsgálhatjuk. A szintaxis áttekinthető. A mondatrészek között van határozott alany (1—2. példa), állapotot kifejező állítmány (4. p.), egy hely- (5—7. p.) és egy időhatározói bővítmény (5—9. p.); a morféma- és szókapcsolódások között pedig egy névelő + főnév (5. és 6. p.), melléknév + főnév (8. és 9. p.) és egy értelmező (1. és 2. p.). A partikula (3. példa, 1. DEME 186) kivált a (történetileg eredeti) értelmezős kapcsolatból, és az állítmánnyal került prozódiai kapcsolatba. A mondattagoknak a szintaktikai kapcsolatokra jellemző szoros jelentéstani összeolvadása a lexikális jelentés hiánya miatt itt nem következhet be. Helyére egy sajátos természetű prozódiai kapcsolat lép: egy szintaktikailag gyengébb értékű elem erősebb hangsúllyal (*ott*) áll a gyengébb hangsúlyú állítmány előtt; az állítmány szintaktikai jelentése ezt szokásos módon szorosabban kapcsolja a követő határozói bővítményekhez, ahogy a mi példánkban is. Így mond ellent egymásnak a prozódiai és a szintaktikai tagolódás. Nehezen képzelhető el, hogy az efféle helyzetek a nyelvi rendszerben funkció nélkül meglehetnének. Egyébiránt a szintaktikai jelentés a várakozásnak megfelelően betölti feladatát: pontosítja a lexikális jelentést a szintaktikai összefüggés követelményei szerint (*ült — az ágy szélén*).

A szintaxis másik területéről, a szórendből két részlet említendő: a két határozói bővítmény mondatvégi sorrendje többnyire bizony fordított. A mostani sorrendben az időhatározói bővítmény kissé ki van emelve, ez megfelel tartalmának, és pótlólag erősíti az ige akciómínőségi szerepét: tartós-huzamossá válását. Ez az árnyalat — ahogy rövidesen látni fogjuk — megnyitja a mondat kontextusszintjét. Emlékeztessünk azonban előtte újra a partikula szokatlan helyére. Az félrevezeti a hallgatót: ő ugyanis fókuszra vagy ellentétre gondol, s először csak a határozói részben veszi észre, hogy az *ott* nem helyhatározószó, hanem partikulaként értendő — ez is utalás a kontextusra.

Az eddigi elemzés azt mutatja, hogy a mondat nagyonis szabályos felépítéséből csak a partikula lóg ki — ez viszont valamennyi szinten: a szófajt tekintve, a lexikális jelentés, a prozódia, a mondattagolás, a szintaktikai kapcsolat és a szórend vonatkozásában is. Úgy tűnik tehát, hogy a partikula szerepét nem a mondatban, hanem a kontextusban kell keresnünk.

A partikula kötöttsége a kontextusjelentés segítségével nem egyes mondattagokat, hanem csak az egész mondatot tudja megragadni. A nyelv használata azonban azt mutatja, hogy vannak különbségek: különösen igazi partikulák (*ja*, *doch* stb.) színesítik egyértelműen az egész mondatot szintaktikai jelentésükkel. Az *ott* nem tartozik közéjük a jelentés hiánya miatt. Az egyes mondattagok egyébiránt különböző mértékben vannak kitéve a kontextusjelentés befolyásának.

Az itt hatékony tényezők közül a legfontosabbak: a mondatrész funkciója s a mondatrész viszonya a pragmatikai környezethez. Minél magasabb a mondatrész szintaktikai értéke (alany, állítmány stb.), annál inkább meg van kötve szintaktikai szerepe révén, annál kevésbé segíti elő a kontextus módosulását. Másfelől: minél egyértelműbben utal a mondatrész a szituációra, annál inkább ki van téve annak, hogy a kontextus hatással legyen rá.

DEME és KOMLÓSY megállapították, hogy az *ott*-mondatoknak, illetőleg a hangsúlykerülő igének többnyire határozott alanya és határozott tárgya van (DEME 191). A mondatoknak konkrét tartalmuk van és jól illenek az elbeszélésbe. De az alany és a tárgy határozott volta miatt viszonylag kevésbé hangsúlyos; a nyomaték inkább az igei alaptagú bővítményláncon van (*ott* + ige + helyhatározó). Ez, minthogy az ige gyengén hangsúlyos, elsősorban a névszói mondatrészekre érvényes.

A kontextus számára különösen az ige tűnik fontosnak, mivel az elsősorban a helyzet felépítését szolgálja. A kontextus a lexikális jelentést szövegösszefüggésbelivé specializálja. Az ige esetében leginkább az akcióminőség jön tekintetbe, de nem a grammatikai kategória formájában (amely természetesen magyarázólag kapcsolódhat hozzá), hanem a kontextust alakító tényezők összjátéka révén, amely tényezők egyike minden jel szerint az *ott* partikula lehet.

Példamondatunk DEME példáinak legnagyobb csoportjába tartozik: alany + *ott* + ige + bővítmények. Lexikálisan a leginkább konkrétak a bővítmények, szintaktikailag legfontosabb az alany és az állítmány. Az ige (*ült*) jelentése tárgyatlan volta következtében a környező mondattagoknak vajmi keveset ad: az ige állapotot jelöl s tartós-folyamatos akcióminőségű; a lexikális jelentés mellett a fogalmi-grammatikai akcióminőség világosan szembetűnik, a környezetre gyakorolt (pragmatikai és szemantikai) befolyás viszont kisebb. Az (élő) alany és a helyhatározó (*az ágy szélén*) közötti gondolati kapcsolat alig képzelhető el másként, mint ülésként, annál is inkább, mivel a helyzetet ismerjük. A mondat egész tartalma inkább alakul ki már ismert szituáció-részek ábrázoló felsorolásával, semmint elbeszélő, újra felépítő, dinamikusan egymásra ható események révén.

A szóban forgó mondat típus eme értelmezése-bemutatása feltűnő ellentétben van azzal, ahogy a két magyar kutató elemezte azt. Ők a mondatot „mondatfonetikai”-ként jellemezték, itt inkább statikusként jelenik meg. Minthogy pedig a felfogásokban jelentkező ellentéteket nem szükséges kiemelnünk, egyetlen különbséggént marad az *ott* partikula maga, amelyről a mondat felépítését tárgyalva szándékosan nem szoltam eddig.

Az *ott* partikula három szempontból is figyelemre méltó a mondatban: 1. a szokással ellentétben az alany és az ige között áll; 2. nincs lexikális jelentése, van

viszont erős expirációs (kilégzési) nyomatéka; 3. prozódiailag szorosabban tartozik az igéhez és szemantikailag nem esetleges helyhatározói bővítményekhez, jöllehet eredeti lexikális jelentése lokális. Ebből a három sajátosságból, amelyek a partikulát kivétel-helyzetbe kényszerítik, kell a partikula szövegösszefüggésbeli jelentését levezetnünk.

1. Az ige előtti szórendi hely, különösen ha a partikulát megelőzi az alany, egy újabb interpretációt tesz szükségessé: az *ott* nem fókuszként vagy kontrasztként értelmezendő; értelme egyelőre nem világos. Zavaró az alany energiájának természetes átváltása igei aktivitássá. Az ige lexikális jelentése elhalványul, az alannal való szintaktikai kapcsolat gyengül, az alany—állítmány-csoport szövegösszefüggésbeli jelentése statikussá válik. A kijelentés súlypontja egy kissé eltolódik: a „*P. úr (ott) ült...*” az ábrázolt változások következtében nemcsak azt beszéli el immár, mit tesz P. úr, hanem hogy valamit tesz: a folyamat szituációvá válik. Csak a bővítmények kitétele után (*az ágy szélén késő éjjelig*) válik világossá az újabb interpretációban az *ott* értelme: anaforikusan visszafelé mutatva nem vág elébe az értelmezőnek, hanem teljesíti feladatát „a helyén”. Prozódiai-szintaktikai funkcióján kívül az *ott* kifejezi, hogy P. úr az *ott*-ülés állapotában van. Az ülés szükséges lokális kiegészítése csak később következik (*az ágy szélén*); az *ott* csak az állapotjellegre szemlélteti. Ez az árnyalat mind lexikális, mind mondatszemantikai álláspontból nélkülözhető (az *ott* tehát fakultatív), de az „ülés-helyzet az ágy szélén” hangsúlyozását, az állapotjellegnek („éppen ott”) a nyomatékosítását a „fölsleges” *ott* közbeiktatásával erősítjük, amely azután a két bővítmény révén nyer igazolást. A szövegösszefüggés így válik világossá.

2. A partikula lexikális üressége természetes párhuzamosságot rombol szét a prozódiai és a szemantikai mondatszerkezetben. Az erős nyomatékú, de üres utalás önkéntelenül is a legközelebbi mondattagra irányul, jöllehet az tartalmilag és a szövegösszefüggést tekintve az ige utáni helyhatározói bővítményhez tartozik. Az ige tehát nem veheti föl az utalást a partikula révén; a partikulát a kontextus motiválja: az alany (P. úr) mintegy ülőhelyére szegeztetik (jöllehet már régóta alvási idő volna!).

A szokatlan helyzetet, amelyet a mondatvégi időhatározós bővítmény még kiemel, a „mondatdinamika” alapozza meg. Éppen mivel a partikulának nincs lexikális jelentése, képes arra, hogy lazítsa az igének a helyhatározóval való természetes tartalmi összefüggését; és hogy izolálja az igét. A történés-kontextus, az energia, amely az alanyt a szituációban működteti, az igében mintegy legyengül, mivel az ige a szövegösszefüggés révén lexikális jelentésére korlátozódik: P. úr „ül”, ahelyett, hogy aludna. A mondat hatása a lexikális és kontextusbeli jelentés egymást keresztező hatásán alapul: amaz eredményezi a mondatdinamikát, emez pedig az állapotszerűséget.

3. A mondattagok taxonomikus elrendezése ily módon ellentmond bizonyos mértékben a szövegösszefüggésbeli elrendezésnek. Az ellentmondást a partikula okozza. A partikula kényszermegoldás abban a nehézségben, hogy a mondat- és gondolatalkotásnak a szabályait kell összhangba hoznunk.

könnyebb feldolgozásában, azaz bizonyos jelzéseket kell alkalmaznia. Ezek a jelzések nagyobb mértékben a beszéd szupraszegmentális szerkezetében jelentkeznek: dallamváltozásban, nyomatékban, tempóban, ritmusváltásban; kisebb mértékben a szegmentális szinten, például a beszédhangok időtartamának akaratlagos megváltoztatásában. Nem mindegy, hogy milyen az intonációja például a *Reggel hétkor?* közlésnek. Ha az utolsó előtti szótagon jelentkezik a dallamesücs, akkor a kérdés arra vonatkozik, hogy vajon reggel vagy este hétkor (történik valami). Ha az utolsó előtti szótagon nincs dallamesücs, sőt a megelőző intonációhoz képest lejjebb esik a dallam, akkor a kérdés az időpontra vonatkozik, vagyis hogy hétkor vagy más órában következik be az adott esemény (vö. VARGA L., A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. Bp., 1993.). Itt is egyfajta szegmentálás történt, amely az intonáció különbözőségén alapult.

Akcentusszabályok segítik a szegmentálást például azokban az azonos szegmentális tartalmú mondatokban, amelyek megértése ezeknek a szabályoknak az alkalmazásától függ (pl. *Építészvezető volt Grenadán?* vagy *Építészvezető volt GREnadán?*, vö. KÁLMÁN L.—KORNAI A., Hogy intonál a magyar?: NYK. LXXXVII, 293—310). Vannak azonban olyan esetek, amikor a beszélő artikulációs jelzéseinek akusztikai következményei nem olyan markánsak, mint az eddigiekben leírtak; lényegesen kisebb szegmenseken jelentkeznek, s a percepció interpretálásuk sem egyértelmű. KÁLMÁN és KORNAI szerint a „jöttek a rabok” vagy „jöttek arabok” kettőssége abból adódik, hogy a mélyreprezentációjú frázisok közti különbségeket az irtószabály teljesen neutralizálja, ennél fogva feltételezik, hogy a naiv beszélő (értsd: hallgató) nem képes eldönteni, hogy melyik olvasatról van szó (i. m. 307). A probléma fonológiai megközelítése tehát azt posztulálja, hogy ezekben az esetekben a fonetikai (itt: akusztikai) jelzések nem elégségesek a szegmentálás sikeres elvégzéséhez. Az ilyen és hasonló közlések akusztikai vizsgálata látszólag ellentmond az elméletnek, mivel jellegzetes különbség látható a kétféle szemantikájú közlésről készült regisztrátumokon. A „jöttek a rabok” esetében a *rabok* szó első szótagja intenzívebb, mint az azt megelőző névelő, és a *ra* szótag dallamesücsöt hordoz. A „jöttek arabok” közlésben jól látható az azonos helyen jelentkező [ɔ] magánhangzó időtartamának különbsége: névelőként lényegesen rövidebb, mint a háromtagú szó hangsúlyos szótagjának magánhangzójaként, továbbá jellegzetesebb az intenzitásában és a dallamban jelentkező eltérések is. A hallgatónak — a kísérletek tanúsága szerint — nincs kétsége afelől, hogy melyik közlést hallotta. Mindez egyértelműen azt igazolja, hogy a beszélő által szándékozott jelentés artikulációs megformálása hordoz annyi invariáns akusztikai információt, amely tökéletesen elegendő a szegmentáláshoz, tehát a szemantikai differenciáláshoz.

Ha azonban ez igaz lenne, akkor egyetlen példát sem találnánk a szegmentálási nehézségekből adódó percepció félreértésekre (mint „*Tegnap óta itt áll?*” — elhangzott közlés és a „*Tegnap óta ittál?*” — félreértett mondat valóságos kommunikációs helyzetből vett példája). Továbbmenve: a szegmentálás nem lenne probléma a mesterséges (gépi) beszédfelismerésben sem, hiszen igen pontosan leírhatók volnának azok a szándékolt artikulációs jegyek, amelyeknek akusztikai következményei az idő, a frekvencia és az intenzitás paraméterével egyértelműen meghatároznák a szemantikai egységeket, például az egymást követő szavak kezdetét és végét. Megkockáztatható lenne az is, hogy ha invariáns akusztikai paraméterek egyértelműen jelölnék a szó kezdetét és/vagy végét az elhangzó közlésben, akkor — a nyelvismeret fokától függetlenül — bármilyen elhangzó beszéd szegmentálására a hallgató képes volna. Tapasztalatból tudjuk azonban, hogy ez nincs így, kö-

vetkezéséppen az elmélet nem állja meg a helyét a gyakorlatban. Hol lehet a hiba?

Az első lehetséges korrekció az volna, hogy kimondjuk: a szegmentálás nyelvspecifikus működéssorozat, s bár kétségkívül akadnak nyelvfüggetlen sajátságok is a működési mechanizmusban, a meghatározók mégis a nyelvspecifikus jelenségek. Elsőként mindjárt a fonológiai szabályszerűségeket említhetjük. Ez a felfogás egyértelműen magyarázná azt, hogy miért vagyunk képtelenek az idegen nyelven elhangzott közlés szegmentálására. Nem elégséges magyarázat azonban a mesterséges (gépi) beszédfelismerés problémájára: miért nem működnek a jól meghatározott invariáns akusztikai jegyek a szegmentálás folyamatában? A kérdésre két válasz adható, amelyek azonban nem zárják ki egymást. Az egyik válasz az, hogy a beszélő által szándékolt tartalom artikulációs megjelenítése sokféle lehet, ennek pedig sokféle akusztikai következménye van. Ezt a sokféleséget igyekeznek „kiiktatni” az ún. személyfüggő beszédfelismerő rendszerek, amelyek egyetlen beszélő akusztikai sajátságait invariánsként kezelve oldják meg a szegmentálás problémáját. Mindezekből az következik, hogy a korábban feltételezett — szegmentálást biztosító — invariáns akusztikai jegyek abszolút értékeként nem léteznek, csak mint elvont, „szimbolikus” jegyek. Ezekkel a szimbolikus paraméterekkel egy mesterséges rendszer azonban nem tud mit kezdeni. A másik válasz, amely tulajdonképpen ebből az elsőből adódik az, hogy tehát — a természetes beszédfeldolgozás során — a szegmentálás nem kizárólag az észlelés, hanem a megértés szintjeinek is a funkciója. Ez azt jelenti, hogy a folyamatos beszédben egymás után elhangzó szavak elkülönítése nemcsak az észlelési folyamatnak, hanem a megértési folyamatnak is a működési eredménye. Ennek a felfogásnak felelnek meg az úgynevezett kötött szótáras beszédfelismerő rendszerek, ahol tehát — az akusztikai elemzéseken túl — a meghatározott számú szemantikai egység biztosítja az invarianciát a szegmentálás számára.

Mi a helyzet a természetes beszéd feldolgozásakor? Minthogy a mesterséges (gépi) beszédfelismerés a szegmentálás problémájának megoldása során hiába igyekezett a természetes beszéd feldolgozásában kapott eredményekre támaszkodni, nyilvánvaló, hogy nincsenek egzakt ismereteink a szegmentálási folyamat milyenségéről, működési sajátosságairól, kiterjedéséről, a beszédmegértési folyamatban elfoglalt helyéről stb. Az elmondottak alapján azonban néhány pontot már tisztázunk, amelyek kiindulásul szolgálnak a további elemzésekhez. a) Tény, hogy a szegmentálás nyelvspecifikus folyamat. b) Tény, hogy a szegmentálás nemcsak a beszédészlelés, hanem a beszédmegértés folyamatainak is része, funkciója. c) Tény, hogy a szegmentálás készsége az anyanyelv-elsajátítás során fejlődik ki. d) Tény, hogy a szegmentálás folyamata szoros összefüggést mutat az elhangzó beszéd akusztikumával és az adott nyelv fonológiai sajátosságaival. Mindazonáltal egyelőre nincs kielégítő magyarázatunk arra vonatkozólag, hogy miként történik a spontán beszédben a szavak szegmentálása. Felmerül a kérdés, hogy miért hangsúlyozzuk a spontán beszédet. A közlések szavakra bontása mindenféle elhangzás esetén szükséges (tehát felolvasáskor vagy megírt szöveg interpretálásakor: vers- és prózamondatakor stb.); azonban minden nem-spontán beszéd esetén igényesebb beszéd-produkció történik, amelynek során tisztább, finomabb az artikuláció. Nem-spontán beszéd esetén a beszélőnek a kódolásra nem kell figyelnie (hiszen az adott, akár írott formaként, akár korábban megtanult szöveggént), így a tartalom lehető legtükrözesebb hangzásbeli megjelenítése az elsődleges cél. Ez nagymértékben megkönnyíti a hallgató beszédfeldolgozását, beleértve természetesen a szegmentá-

lást is. A spontán beszédben — mindezzel szemben — az elsődleges cél a kódolás, vagyis a beszélő gondolatának, gondolatainak a megfelelő nyelvi formába öntése (beleértve az artikulációt, a szemantikát, a grammatikát stb.; vö. LEVELT, W. J. M., *Lexical Access in Speech Production*. Blackwell, Cambridge, 1991.). Ennélfogva a spontán közlés akusztikuma sokkal kevesebb „fogódzót” tartalmaz a hallgató dekódolási folyamata számára, mint a nem-spontán beszéd.

Kísérleti helyzetben néztük meg, hogy az elhangzó beszéd szegmentálási feladatát milyen sikerrel képesek a hallgatók elvégezni, illetőleg milyen problémák adódnak, milyen faktorok segítik vagy nehezítik a verbális szegmentálást.

Anyag és módszer. — Öt szókapcsolatot választottunk, amelyek közül négy kétféleképpen, egy pedig négyféleképpen volt szegmentálható. A különféle szegmentálásnak megfelelő szavakat, illetőleg szókapcsolatokat többé-kevésbé koherens, bár tartalmilag kissé szokatlan szövegbe ágyaztuk.

A kísérleti nyelvi anyag: *az árban / a zárban; a vaskorszaknak / avas korszaknak; középkoron át / középkoronát; holdak adása / hold akadása; hatalmasok / hatalmas ok / hatalma sok / hat alma sok*

A létrehozott szöveg:

„1993. november 5. Jelige: A kulcs az árban van.

Az egész középkoron át végigvonultak a különféle járványok és gyógyíthatatlan betegségek. S bár a történészek már avas korszaknak tartják ezt az időszakot, mégis egy hatalmas ok jelentkezik, ami miatt foglalkoznunk kell vele. A mesterséges holdak adása olyan ismeretlen területekről hozott információt, amelyeken hat alma sok ahhoz, hogy egy ember napi étkezését biztosítsa. Ezek a területek részben a vaskorszaknak megfelelő éghajlattal, részben a középkorinak megfelelővel jellemezhetők. A felvételeken hatalmasok azok a vulkánok, amelyek jól láthatóan kirajzolódnak, mintha érdekes „középkoronát” ábrázolnának egymás mellett. A mesterséges hold akadása azonban néha azt az érzést kelti, hogy akinek a hatalma sok, az a részletekre már nem figyel oda. Hiába, nincs mindig a kulcs a zárban!”

Ezt a szöveget 5 magyar anyanyelvű átlagos beszélővel — három nővel és két férfival — laboratóriumi körülmények között magnetofonszalagra rögzítettük. A bemondók azt az utasítást kapták, hogy egy meglehetősen furcsa tartalmú szöveget kell hangosan, kissé gyors tempóban felolvasniuk. Minden bemondó háromszor olvasta fel a szöveget. Valamennyi bemondó legjobbnak ítélt szövegfelolvasását 5-5 egyetemi hallgatóval hallgattattuk meg annak ellenőrzésére, hogy vajon az inkriminált szavak és szókapcsolatok a szövegkörnyezetben egyértelműen azonosíthatók-e. Minden bemondó és minden szó, illetve szókapcsolat esetében a szövegkörnyezetben 100%-os helyes felismerést kaptunk. Kimondható tehát, hogy a kontextus ismeretében valamennyi bemondó produkciójában a későbbi kísérleti nyelvi anyag egyértelműen és hibátlanul volt azonosítható.

Ezt követően az összesen 12 szót, illetőleg szókapcsolatot kiemeltük a szövegből. Olyan technikát alkalmaztunk, amely lehetőséget biztosít arra, hogy akusztikailag pontosan meghatározzuk a szükséges beszédjelet, majd pedig azt a szövegkörnyezet nélkül úgy rögzítsük magnetofonszalagra, hogy semmilyen kattánás, csattanás vagy egyéb zaj ne előzze meg és ne kövesse azt. A kísérleti hanganyag kontextus nélküli rögzítéséhez CSL Computerized Speech Lab, 4300B típust (Kay) használtunk. Ez a technika az analóg érkező beszédjelet digitális jelsorozattá alakítja, ezen a módon az akusztikum állandó vizuális kontrollja mellett végezhető el a szövegből való kiemelés.

Az ötször 12 beszédegységet véletlenszerű sorrendben a tesztelési körülményeket figyelembe véve magnetofonszalagra rögzítettük. Az egyes szavak, illetőleg szókapcsolatok között 6 mp szünetet hagytunk az elhangzott beszédészlet azonosítására, és arra, hogy a kísérleti személyek a döntésüknek megfelelő választást a tesztlapon jelöljék.

37 kísérleti személlyel (25 lány, 12 fiú, átlagosan 21 éves egyetemi hallgatók) hallgattattuk le az előkészített hanganyagot. A kísérleti személyek írásos feladatmegjelölést kaptak (amelyben a szegmentálás mint probléma természetesen nem volt megemlítve). Az egyéni szófelismerési stratégiák korlátozása érdekében, valamint azért, hogy a különféleképpen szegmentálható nyelvi egységek közötti jelentésmegkülönböztetés és a használati gyakoriság különbözősége ne gyakoroljon hatást a felismerésre, a kísérleti személyeknek választásos feladatot adtunk. A hangszalagra rögzített hanganyag sorrendjének megfelelően nyomtatott tesztlapot kaptak, amelyen minden egyes hangsor esetében a két- vagy a négyféle szegmentális lehetőséget megadtuk. Négy esetben tehát bináris döntést kellett hozniuk, míg egy esetben a négy lehetséges megoldásból kellett egyet választaniuk. A tesztlapon a választást a hallani vélt szó/szókapcsolat bekarikázásával (vagy aláhúzásával) kellett jelölniük. A teljes anyag tesztelése (szünettartással) 40 percig tartott.

Eredmények. — Az adatok feldolgozása során az alábbi kérdésekre igyekeztünk választ kapni: 1. Milyen arányban ismerhetők fel helyesen az eltérően szegmentálható nyelvi egységek? — 2. Van-e, és ha igen, milyen eltérés a két- és többféleképpen szegmentálható hangsorok között? — 3. Milyen mértékben meghatározó az egyéni ejtismód — mutatnak-e az adatok beszélőfüggő különbséget? — 4. Milyen akusztikai kulcsok magyarázzák a szegmentálási eredményeket?

1. Az összes adatot és valamennyi beszélő ejtését figyelembe véve azt kaptuk, hogy a szövegkörnyezetéből „kiszakított” hangsorok helyes felismerése 53,1%. Ez az érték drámaian jelzi, hogy a helyes szegmentálás alig biztosabb, mint a véletlen találat. A magyar anyanyelvű beszélő/hallgató tehát bizonytalan annak eldöntésében, hogy a kontextusától megfosztott szót/szókapcsolatot miképpen szegmentálja. Az 1. táblázat az egyes tesztegységekre összesítve mutatja a százalékos eredményeket.

1. táblázat

Az eltérően szegmentálható szavak/szókapcsolatok felismerése

A nyelvi anyag	Helyes felismerés átlaga (%)
<i>a vaskorszaknak</i>	97,2
<i>avas korszaknak</i>	84,8
<i>a zárban</i>	67,5
<i>az árban</i>	30,2
<i>középkoron át</i>	62,6
<i>középkoronát</i>	44,8
<i>holdak adása</i>	71,8
<i>hold akadása</i>	46,4
<i>hatalmasok</i>	45,9
<i>hatalmas ok</i>	34,6
<i>hatalma sok</i>	29,2
<i>hat alma sok</i>	22,7

80%-on felüli helyes felismerést mindössze két esetben kaptunk: ugyanazon egység kétféle szegmentálási lehetőségére: *a vaskorszaknak/avas korszaknak*. 70 és 80% között mindössze egyetlen esetben tudták a kísérleti személyek helyesen azonosítani a szókapcsolatot: *holdak adása*. 60 és 70% között ismét két esetben találtunk nagymértékű korrekt felismerést: *a zárban* és *középkoron át*. Az összes többi esetben 50%-on belüli a korrekt felismerés, amely statisztikailag a véletlen felismerés tartományába esik. Ezen belül is 40 és 50% közötti *a hold akadása* szókapcsolat, valamint a *hatalmasok* és a *középkoronát* szavak azonosítása. 30 és 40% közé esik a *hatalmas ok* és az *az árban* felismerése; végül 20 és 30% közé a *hatalma sok* és a *hat alma sok* szókapcsolatokra kapott korrekt észlelés.

Annak ellenére, hogy a gyakorisági, illetőleg tartalmi tényezők működését a választásos tesztfeladattal igyekeztünk korlátozni, az adatok elemzésekor mégis felmerült ezeknek a faktoroknak az esetleges jelenléte a felismerési folyamatokban. Ezért 20 egyetemi hallgatóval (minthogy e korúak voltak a kísérleti személyek is) a következő kiegészítő kísérletet végeztük el. Megkértük őket, hogy a tesztszavakat/szókapcsolatokat tartalmazó nyelvi anyagot osztályozzák használati gyakoriságuk szerint (a használati gyakoriság fogalmát okkal nem definiáltuk a kísérlet előtt). Az így kapott „gyakorisági sorrendiségi” adatokhoz viszonyítottuk a felismerési eredményeket. Azt találtuk, hogy nincs szignifikáns összefüggés a gyakoriság és a szegmentálási kísérletben kapott felismerési eredmények között, tehát nem a gyakorisági tényező határozta meg a felismerhetőség biztosságát. Például a *hatalmas ok* szó szerkezetet az egyik leggyakoribbnak ítélték, felismerése 35% alatti, míg például a nem gyakorinak ítélt *a vaskorszaknak* kifejezés helyes felismerése közel 100%-os.

2. Az átlagok kitűnően jelzik, hogy a bináris döntések lényegesen jobb eredményt hoztak (ez a matematikai valószínűség alapján természetesen előre jósolható volt), mint a négy lehetőségből történt választások. A különbség jelentős: 52% és 33%. A választások alapján a bináris döntések a következő konkrét eltéréseket mutatják. A *a vaskorszaknak* kifejezés esetén csaknem 100%-os a helyes felismerés, nem egészen 4%-ban választják a kísérleti személyek az *avas korszaknak* lehetőséget. Az *avas korszaknak* felismerése már nem ennyire biztos, ekkor több mint 15%-ban a névelős változatot hallják — azonban mindkettő igen biztos korrekt azonosítást mutat. Lényeges eltérést találunk a *középkoron át* és a neki megfelelő szegmentálási változat felismerésében: a két szóból álló kifejezést 62,6%-ban ismerik fel helyesen (nem szignifikáns az eredmény), míg ugyancsak a kétszavas kifejezést hallják több mint 55%-ban az egyszavas változat elhangzásakor. Lényegesen nagyobb (szignifikáns) különbséget mutat *a zárban* / *az árban* pár felismerése az *a zárban* kifejezés javára: mindkét esetben közel 70%-ban *a zárban*-t vélik hallani a kísérleti személyek. Hasonlóan nagy a különbség *a holdak adása* / *hold akadása* eseteiben is: 71,8, illetőleg közel 55%-os a *holdak adása* felismerése mindkét esetben.

A 2. táblázat a *hatalmasok* négyféle szegmentálásának eredményét és a felismerési átlagokat adja meg százalékban.

A táblázat adataiból leolvasható, hogy csak a *hatalmasok* szó esetében azonosítottak legnagyobb arányban a kísérleti személyek helyesen, az összes többi esetben más szókapcsolatokat (is) hasonlóan ismertek fel. A *hatalmas ok* esetében nagyobb mértékben a *hatalmasok* szót vélték hallani; a *hatalma sok* esetében kissé nagyobb arányban hallották a *hat alma sok* kifejezést, mint az eredetit; a *hat alma sok* helyett pedig azonos mértékben ismerik fel a két szót tartalmazó szókapcsolatokat. Eszerint a legjobban a *hatalmasok* szó (szóráskülönbség: 6—27%), legkevésbé

2. táblázat

A hatalmasok „tévesztési mátrixa” a százalékos felismerés alapján

Eredeti/azonosított	<i>hatalmasok</i>	<i>hatalmas ok</i>	<i>hatalma sok</i>	<i>6 alma sok</i>
<i>hatalmasok</i>	45,9	17,3	22,7	14
<i>hatalmas ok</i>	42,6	34,6	16,2	5,9
<i>hatalma sok</i>	21,6	18,9	29,2	31,3
<i>hat alma sok</i>	17,8	29,7	29,7	22,7

a *hat alma sok* (szóráskülönbség: 30—40%) kifejezés ismerhető fel helyesen; a *hatalma sok* és a *hatalmas ok* nem egymással „cserélődik” az észlelésben: a *hatalma sok* szókapcsolatot inkább három szónak, a *hatalmas ok*-ot viszont egyetlen szónak észlelik (a kapott szórásértékek 10% alattiak).

3. A 3. táblázatban az adatokat a különböző beszélők függvényében összesítettük a bináris döntést igénylő nyelvi anyag esetén. Tudjuk ugyan, hogy az egyéni ejtémód meghatározza — az aktuális akusztikai szerkezeten keresztül — az észlelési döntéseket, jelen esetben arra kívántunk választ kapni, hogy vajon az azonos beszédfeladatot teljesítő bemondók ejtémódja mennyiben határozza meg a kísérleti személyek korrekt észlelését. Az egyéni beszédjellemzők miképpen határozzák meg az eltérő szegmentálás nyelvi következményeit?

3. táblázat

A kísérleti nyelvi anyag helyes felismerése az öt beszélő függvényében¹

A nyelvi anyag	Helyes felismerés (%)				
	n1	n2	n3	f1	f2
<i>a vaskorszaknak</i>	100	100	94,5	94,5	97,2
<i>avas korszaknak</i>	89,1	78,3	91,8	81	83,7
<i>a zárban</i>	75,6	64,8	78,3	54	64,8
<i>az árban</i>	13,5	48,6	24,3	32,4	32,4
<i>középkoron át</i>	91,8	78,3	67,5	27	48,6
<i>középkoronát</i>	59,4	35,1	40,5	56,7	32,4
<i>holdak adása</i>	81	62,1	78,3	75,6	62,1
<i>hold akadása</i>	29,7	59,4	40,5	51,3	51,3
Átlag1	67,5	65,8	64,5	59	59
Átlag2	n-k		65,9	f-k	59

¹ n = nő, f = férfi.

Az egyes szegmentálási lehetőségeket tekintve azt látjuk, hogy az *a vaskorszaknak* esetében nincs lényeges különbség az egyes beszélőkre adott felismerések között; kissé jobban szórnak az adatok az *avas korszaknak* esetében. A női beszélőket tekintve kettőnél valamivel jobb a korrekt felismerési teljesítmény, mint a férfiaknál. Az *a zárban* kifejezés adatainál nem a nemi különbségeket illetően, hanem az egyes beszélők között találtunk szignifikáns különbséget, vö. n3 és f1. Az *az árban* esetén is a beszélők — jelen esetben két női bemondó — között van szignifikáns eltérés, vö. n1 és n2. A *középkoron át* kifejezésre kapott adatok jelentős különbséget

mutatnak a férfi és a női beszélők között: 27, ill. 48,6%, szemben a 91,8%, 78,3% és 67,5%-kal. Az egyének közötti legnagyobb eltérés: n1 és f1. A középkoronát esetében ismét csak egyének közötti különbséget látunk, vö. n1 és f2. A *holdak adása* kifejezésnél ismét egyéni eltérések mutatkoznak, vö. n1 és n2/f2. A *hold akadása* szókapcsolatnál egyetlen beszélő mutat jellegzetesen eltérő adatot az összes többihez viszonyítva: n1.

Az átlagok elemzése az egyes beszélők függvényében lényeges eltérést nem mutat, a férfi és a női beszélőket tekintve lényegesebb, de nem szignifikáns különbséget találtunk. Összegezve tehát azt látjuk, hogy az egyes beszélők artikulációja nem konzekvens az eltérő szegmentálási feladatokat tekintve, azaz erősen függ az adott szegmentális szerkezettől. (Óvatos fogalmazásban azonban megjegyezzük, hogy a férfiak artikulációja kevésbé „pontos” a szegmentálást tekintve, mint a nőké.) Mindennek megfelelőek az észlelési adatok: nem az egyes beszélő artikulációja, hanem az egyes beszélők aktuális, adott nyelvi formára vonatkozó ejtéssajátságai a meghatározók (ez utóbbi számos, itt nem vizsgálendő faktor következménye lehet).

A 4. táblázat a *hatalmasok* különféle szegmentálásaira kapott adatokat tartalmazza a beszélők függvényében.

4. táblázat

A *hatalmasok* négyféle szegmentálásának helyes észlelési adatai az öt beszélő függvényében¹

A nyelvi anyag	Helyes felismerés (%)				
	n1	n2	n3	f1	f2
<i>hatalmasok</i>	27	64,8	54	56,7	27
<i>hatalmas ok</i>	35,1	51,3	27	40,5	19
<i>hatalma sok</i>	43,2	37,8	16,2	21,6	27
<i>hat alma sok</i>	8,1	29,7	—	40,5	35,1
Átlag1	28,3	45,9	24,3	39,8	27
Átlag2		(n-k) 32,8		(f-k)	33,4

¹ n = nő, f = férfi.

Valamennyi szegmentálási eredményre kapott adatok csak egyéni eltéréseket mutatnak, a férfiak és a nők ejtése alapján átlagolt értékek között nincs lényeges eltérés. Az egyes lehetőségeknek megfelelően az egyéni eltérések a következők (a táblázat *hatalmasok* szavától lefelé haladva): n1/f2 és a többi; f2 és n2; n3 és n1; n3 és f1. Ha az összes adatot figyelembe vesszük (3. és 4. táblázat), akkor azt látjuk, hogy a női beszélők alapján kapott helyes felismerések átlaga: 51,8%, a férfi beszélők alapján kapott átlag: 55%. Noha ez a különbség nem szignifikáns, tendenciájában jelzi azt a közismert tény, hogy a férfi-hang általában könnyebben észlelhető, mint a női hang. Megnéztük, hogy milyen korrekt felismerési adatokat kaptunk az egyes beszélők összes adatát figyelembe véve (5. táblázat).

Az egyes beszélők ejtése alapján kapott felismerések átlagát tekintve nem találtunk szignifikáns különbséget. Az egyes nyelvi egységekben mutatkozó különbségek elemzéséhez az akusztikai vizsgálatok adatai voltak szükségesek (vö. 4. pont).

5. táblázat

A szavak/szókapcsolatok helyes felismerésének átlaga és szórása az egyes beszélők ejtése alapján

Az egyes beszélők	Helyes felismerés (%)	
	átlag	szórás
n1	54,4	8,1—100
n2	59,2	29,7—100
n3	51	0 —94,5
f1	52,6	21,6—94,5
f2	48,4	19 —97,2

Megnéztük, hogy az egyes kísérleti személyeket tekintve milyen azonosítási adatokat kaptunk. A 6. táblázatban összegeztük az eredményeket.

6. táblázat

Az egyes kísérleti személyek felismerési teljesítménye

Helyes felismerés		Kísérleti személyek	
száma	százaléka	száma	százaléka
25	41,6	1	2,7
26	43,3	2	5,4
28	46,6	3	8,1
29	48,3	2	5,4
30	50	5	13,5
31	51,6	2	5,4
32	53,3	5	13,5
33	53,3	5	13,5
34	56,6	5	13,5
35	58,8	3	8,1
36	60	2	5,4
37	61,6	1	2,7
39	65	1	2,7
43	71,6	1	2,7

Ha a meglepően lapos „görbét” a kísérleti személyek arányát tekintve elemezzük, az látható, hogy az 50%-os, tehát a statisztikailag csaknem véletlenszerű felismeréstől az 56,6%-os alig valamivel jobb felismerésig találjuk a legtöbb résztvevőt: a 37-ből 22 főt, vagyis a kísérleti személyek 59,4%-át. A „maradék” 15 személy közül 4 fő az, aki a „görbe” elején, illetve végén található, azaz az átlaghoz képest igen gyenge vagy kiemelkedően jó teljesítményt nyújtott; ez összesen 10,8%. (Bizonyos statisztikai módszerekben ez utóbbi teljesítményeket nem veszik figyelembe, így ígykeznék matematikailag még átlagosabbnak tekinthető eredményt kapni. Ennek megfelelően, a kísérleti személyek 89,2%-ának teljesítménye alapján elemezve az adatokat, a megelőzőkhez igen hasonló átlageredményt kaptunk: 54,4%.)

4. A szófelismerés folyamatában számos tényező játszik meghatározó szerepet; közülük is alapvető az adott akusztikai szerkezet, a gyakoriság, a szemantikai faktor (Gósy, Speech Perception. Hector, Frankfurt, 1992., uő., A

lexikális hozzáférés folyamata. In: GÓSY MÁRIA—SIPTÁR PÉTER (szerk.), *Beszédku-
tatás* 93. MTA Nyelvtud. Int. Bp., 1993. 15—36). A jelen szó-, illetve szókapcsolat-
felismerési feladatban a jelentés szerepét gyakorlatilag kiiktattuk azzal, hogy min-
den tesztegység esetében az összes lehetséges megoldást megadtuk. A gyakoriságot
mint tényezőt — a fentebb leírt kísérlet és a kapott adatok összevetési eredménye
alapján — semlegesnek vehetjük. Ez a szófelismerési folyamat szempontjából azt
jelenti, hogy nem volt szükség keresésre a mentális lexikon-
ban, hiszen a lehetséges „outputok” adottak voltak. A döntés ebben az eset-
ben tehát kizárólagosan az akusztikai szerkezet alapján történt, még pontosabban
a beszélő artikulációjának megfelelő akusztikum és a neurális spekt-
rogram összevetése alapján. Minthogy a neurális spektrogram a mindenkori
beszélő/hallgató beszédtapasztalatának „lenyomataként” fogható fel, ezért várha-
tók bizonyos eltérések a különböző nyelvi egységek dekódolásában. A jelen kísérlet
szegmentálási feladata — mint az adatokból láttuk — egészen gyenge, közepes és
igen jó korrekt felismeréseket egyaránt eredményezett; ez jó lehetőséget teremt az
okok kiderítésére és a magyarázat megfogalmazására.

A neurális spektrogram relatív különbözőségétől eltekintve, a jelen lexikai
azonosítások egyetlen változója és feltételezett felismerési kulcsa az akusztikai
szerkezet. Ez azt jelenti, hogy a beszélő produkciójának következményeként az
eltérő szegmentálás az időben, a frekvenciában és az intenzitásban fejeződik ki. Az
első kérdés, amelyre az akusztikai és percepció elemzéseknek választ kell adniuk
az, hogy a szegmentálás a kódolás valamennyi szintjén végbement-e, avagy az
artikulációs szinten már nem volt jelen. A másik kérdés az, hogy az akusztikai
kulcsok közül melyik vagy melyek és milyen együttjárásban felelősek a percepció
szegmentálás akusztikus manifestálódásáért.

Az akusztikai elemzések azt az eredményt hozták, hogy azokban az esetekben,
ahol nagy arányban helyesen ismerték fel a kísérleti személyek az adott szót, ill.
szókapcsolatot, tehát az artikulációnak megfelelően szegmentáltak, ott egyértelmű
akusztikai paraméter található. Az elemzett paraméterek közül döntő jelen-
tősége a percepció szegmentálás számára az intenzitásnak
van (az analizált esetek 60%-ában), másodsorban az időtartamnak
(20%-ban) és a szünetnek (20%-ban). A beszélő gyakorlatilag automatiku-
san, az adott jelentésnek megfelelően alakítja a nyelvi jel intenzitásgörbéjét. Tekin-
tettel arra, hogy a magyarban a hangsúly elsődleges hordozója az intenzitás, a
percepcióban ez a nyelvspecifikus sajátosság erősen érvényesül: ahol a kísérleti
személyek intenzitásnövekedést észlelnek avagy nem észlelnek intenzitáscsökke-
nést, ott ezt szegmenshatárként dekódolják. Hasonló funkciót tölt be az időtartam-
növekedés az új szegmens kezdő beszédhangján, illetőleg az észlelhető szünet is két
szegmens között. A frekvencia — e kísérlet adatai szerint — nem volt releváns
tényező a szegmentálás folyamatában.

Az elmondottak rövid összefoglalásaként — ismétlés helyett — hangsúlyoz-
zuk, hogy a szegmentálás nagymértékben kontextusfüggő; a
szintaktikai és szemantikai tényezőknak meghatározó jelentőségük van a végső
percepció, illetőleg megértés létrejöttében.

Falicsi és Fajszt

Bíborbanszületett Konstantín az Árpádtól leszármazó családtagok sorában tesz említést arról az Árpád-unokáról, aki a császár művének írásakor éppen a magyarok fejedelme volt. A görög szöveg két alkalommal közli nevét, az egyik helyen *Φαλίτζιν* (accusativus), a másik helyen *Φαλῆς* (nominativus) alakban. A szövegösszefüggésből világos, hogy azonos személyről van szó (MORAVCSIK GYULA, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp., 1984. 49). Az elmúlt száz évben több kísérlet született e névalak olvasatának megállapítására és értelmének megfejtésére. Általában véve leszögezhető: ezek a kísérletek elsősorban arra voltak tekintettel, hogy a X. századi fejedelem neve valamilyen módon kapcsolódjék Kárpát-medencei helynévhez. Az alábbiakban — mintegy tudománytörténeti előzményként — néhány véleményt ismertetek.

A XIX. század második felében uralkodó nézet szerint ezen Árpád-unoka nevét Válnak értelmezték, amiben döntő szerepe volt a Fejér megyei Vál helységnek (SZABÓ KÁROLY, *A vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig*. Pest, 1869. 228—9; SZABÓ KÁROLY: *Turul IX*, 121; MELICH, *SzlJsz*. I/2, 88, 90, 421; KARÁCSONYI JÁNOS: *MNy*. I, 311, uő. in: *Árpád és az Árpádok*. Bp., 1907. 141; stb.). Ez az elmélet azonban a XX. század elején mintegy „kikopott” a szakirodalomból, mivel 1900-ban PAULER GYULA (*A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp., 1900. 163—4) új megfejtéssel állt elő: „mert a császár [ti. Konstantín] a »tz« jelt használja az »s« hang kifejezésére. . . ; Jutas fiát, Phalitint, — accusativusban! — tehát Phalis-nak kellene olvasni. Ily nevű helynevünk nincs, de van Fáisz Veszprém-ben, Fajszt Somogyban, Pestben; s ha tekintetbe veszük [!], hogy az »k« kivált Dunántúl, mily könnyen változik »j«-vé, a Fális átváltozását Fáisz-ra, Fajszt-ra könnyen elképzelhetjük, bár nincs nehézség nélkül annak megmagyarázása, hogy az »s« miképpen lett sziszegő »sz«-szé, jóllehet analógon van, hogy Gyeicsa- vagy Gyeicsból Geyza vagy Géza alakult”. Ezzel a feltevésével PAULER egy lényegében mai napig élő, általánosan elfogadott — bár többek által hevesen vitatott — nézet alapjait vetette meg. A történészek úgyszólván egyetemesen magukévá tették PAULER értelmezését, és évtizedek óta szinte minden valamirevaló történeti munkában Fajsztól (vagy Fájsztól) olvashatunk (pl.: HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA, *Magyar történet*. I.² 157—8; GYÖRFFY GYÖRGY in: *Magyarország története tíz kötetben*. I/1. Bp., 1984. 680—4; stb.). Az utóbbi évtizedekben a Fajszt fejedelem nevével egyező helynevek alapján egészen nagyszabású, merész, nagyívű történeti koncepciók jöttek létre (HECKENAST GUSZTÁV, *Fejedelmi [királyi] szolgálonépek a korai Árpád-korban*. Bp., 1970. 43—4; GYÖRFFY GYÖRGY: *ArchÉrt*. XCII, 205—7; stb.), de ezek megtárgyalása nem e folyóirat lapjaira tartozik. Az elmúlt közel egy évszázad magyar történészei között talán én voltam az egyetlen, aki fenntartásait hangoztatta a szóban forgó Árpád-unoka és a *Fajszt* helynevek összefüggését illetően. 1976-ban — GYÖRFFY *Fajszt* helynevekkel kapcsolatos fejtegetéseit bírálva — mondtam ki azt: „Jelen tudomásunk szerint *Falitzin*, *Falés* fejedelem nevét magyar helynevek nem őrizték meg” (KRISTÓ GYULA: *ActaHistSzeg*. LX, 33—4). Amennyire megítélhetem, következetesen *Falicsi* alakot szerepeltet írásaimban TÓTH SÁNDOR (pl. uo. LXXXIII, 5—7), anélkül, hogy a *Fajszt* név használata mellőzésének okára kitért volna. Az Árpád-kori helynevek felhasználásával kapcsolatban nagyon megszívlelendő megállapításokat tett SOLYOSI LÁSZLÓ (MNy. LXVIII, 179—90), de a *Fajszt*-problémával nem foglalkozott.

A PAULER GYULÁRA visszamenő elméletet egészen másképpen fogadta a nyelvészadalom egyik része, s fenntartásait hangoztatta azzal kapcsolatban. Gom-

BOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS kétszeresen is aggodalmát fejezte ki PAULER feltevését illetően. Egyrészt PAULER olvasatát „aligha helyes”-nek, a *Fajsz* névnek az Árpád-unoka nevével történt azonosítását pedig „nem valószínű”-nek minősítette a két szerző (EtSz. II, 138). Többszörösen ellentmondott az eredetileg PAULER által felvetett, az utóbbi évtizedekben leghatározottabban GYÖRFFY GYÖRGY által képviselt nézetnek PAIS DEZSŐ. 1931-ben PAIS DEZSŐnek elsősorban jelentéstani szempontból szolgált segítségül. Abból indult ki — jórészt NÉMETH GYULA (HonfMKial. 286—90) szófejtéseire támaszkodva —, hogy ha *Falitzés* fejedelem apjának, *Ioutotzasnak* a neve egy ’nyelni szerető; ingyenc’ értelmű török igenévből, unokatestvérének, *Ezelekhnek* a neve a régi magyar *ézel* ’ízlel, kóstol’ igéből, *Ezelekh* apjának, *Jelekhnek* a neve pedig — ez PAIS önálló véleménye — egy ’ehető’ jelentésű török igenévből alakult, akkor a magyar *Falicsi*, *Fali* alakot a „mai *fal* igénk *fali* igenévszóí előzményével azonosíthatjuk s ’faló, falánk’-nak értelmezhetjük. A *Falicsi*-ban nem nehéz felismernünk a *Fali* név *-csi* (*-cs*) képzős becéző változatát”. Ugyanezen álláspontját ismételte meg — csupán rövidebb előadásban — évtizedekkel később, 1960-ban is (NévtVizsg. 95—6). Amikor pedig a MNy. 1972-ben SOLYOSI LÁSZLÓ már idézett dolgozatának közzétételére készült, egy füzetrel korábbi számban PAIS ekként „üzent” SOLYOSINAK: a tanulmányhoz „egy közlemény csatlakozik majd. . . , amelyből alighanem kiderül, hogy nem annyira Anonymus költ helynevekből személyneveket, illetőleg személyeket, mint inkább egyes újabb, sőt egészen »modern« történettudósok, akik a *Fajsz* helyneveket Árpád-ivadékká és fejedelemmé perszonifikálják” (MNy. LXVIII, 128). Ez a megígért közlemény azonban nem jelent meg (nem készült el?), így PAIS újabb (?) álláspontját már nem ismerhettük meg. A magyar nyelvészek másik része — alapvetően GYÖRFFY GYÖRGY tekintélyének következtében — elfogadta Falicsi és Fajsz azonosítását (l. pl.: BALÁZS JÁNOS: MNy. LXXI, 293; KISS LAJOS, FNEsz. I⁴, 439).

Falicsi és *Fajsz* azonosságának vagy különbözőségének megállapítása alapvetően hangtörténeti kérdés. Könnyen belátható, hogy az azonosíthatóság két kardinális pontja egyfelől az *l* és a *j*, másfelől a *cs* és az *sz* hangok megfelelése, illetve meg nem felelése. Könnyebb helyzetben vagyunk az *l* ~ *j* hangokat illetően. Mivel a görög szöveg a palatalizációt nem jelöli, így a *Falicsi* nevet akár **Fajicsi*-nak is ejthetnénk. Emlékeztetni szeretnék arra, hogy e hangmegfelelést már PAULER GYULA (i. h.) megmagyarázta azzal, amikor arra utalt: az *l*, kivált a Dunántúlon, „mily könnyen változik” *j*-vé. Az igazi nehézséget a *cs* ~ *sz* váltakozás megmagyarázása jelenti. Ennek súlyos voltát már PAULER érezte: „nincs nehézség nélkül annak megmagyarázása, hogy az »s« miképpen lett a sziszegő »sz«-szé”, s megoldásként mint analogont azt a példát említette, hogy *Gyeicsá*-ból vagy *Gyeics*-ből *Geyza* vagy *Géza* alak jött létre (i. h.). Ma már azonban tudjuk, hogy a *Geyza* ~ *Géza* nem szabályos úton alakult a *Gyeicsa*, *Gyeics* névből, hanem téves olvasat eredményeképpen kelt életre a XIX. század derekán; SZÉCHENYI ISTVÁN ajánlotta több más „régí szép magyar név”-vel (*Béla*, *Kálmán* stb.) együtt a *Gejza* felújítását (KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Bp., 1973³. 34, 48). Így PAULER példája nem alkalmas a *cs* > *sz* hangváltozás lehetőségének igazolására.

A nehézséget más oldalról kísérelte meg magyarázni GYÖRFFY GYÖRGY (TörtSzle. XV, 316—7). Elutasította PAIS azon feltevését, hogy a görög császár szövegében kétféle (*Falisz* és *Falitz*) néven szereplő fejedelem egyik neve (*Falitz*) becenév lett volna, s azt hozta fel állítása igazolására, hogy egy kuruc kori hivatalos feljegyzésben sem szerepelhetett volna a francia király neve hol XIV. Lajos, hol XIV. Lajcsi formában. Aligha szükséges hangoztatni (hiszen GYÖRFFY is jól tudja),

hogy e téren a kuruc kor magyar névhasználati gyakorlata és a X. századi görög feljegyzés középkori névviselési praxist tükröző eljárása nem vethető igazán komolyan össze. Valójában GYÖRFFY azt az előfeltevést kívánta bírálni — amelyből a dolog természetéből adódóan nyelvészek indulnak ki —, hogy ti. „a császár a magyar neveket a magyar hangállapot pontos visszaadásával jegyezte fel, s csak a középgörög kiejtés ismerete szükséges a szórványok magyarázásához”. Úgy vélem, GYÖRFFY súlyos módszertani hibát vétett ezen tétel kimondásakor, hiszen nem kevesebbet jelent ez, mint annak leszögezését: a szövegeket elemző filológusnak mindenkor megvan a lehetősége arra, hogy eltérjen a betűhív olvasatokról, és egyéb más, forráson kívüli tényezők, mozzanatok segítségével vegye igénybe, miként tette ezt GYÖRFFY a *Falicsi* és *Fajsz* nevek kapcsolatának magyarázatakor. Ő ugyanis azt vetette fel éppen e helyütt, hogy a császár nem tudott magyarul, informátorai pedig nem beszéltek görögül, így csak tolmács útján érintkezhettek, s bizonyos nevek a tolmácsolás során változásokat szenvedtek: a *Falisz* és a *Falitz* „ugyanazon név két alakja”, s a torzulás „főként a szláv tolmács közvetítésének” tudható be, „de egyéb ismeretlen nyelvi tényezők is közrejátszhattak”. GYÖRFFY végső summázata minden elemi filológiai alapelvnek ellentmond. Eszerint ugyanis „a *Falisz* és *Fajsz* nevek hasonlósága és a sajátos *Jutas* és *Fajsz* helynevek szomszédsága többet nyom a latba az azonosításnál, mint a görög névalakok »betűhív« olvasaton nyugvó magyarázata”. Ezt a felfogást magam már négy évvel megjelenése után, 1976-ban bírálatban részesítettem, hangsúlyozva, hogy minden elröppenő szó magában hordja ugyan a félreírás lehetőségét, de itt végtére is személynévről van szó, amelyet nem kellett a szó szoros értelmében tolmácsolni (ActaHistSzeg. LV, 33–4). Ráadásul — teszem hozzá ma — amennyiben a vizsgált szöveggel kapcsolatban nem merül fel külső szempont magyarázatul való felhasználásának kényszere (mint ahogy a *Falicsi* és *Fajsz* nevek kapcsolatának vizsgálatakor — mint alább látni fogjuk — nem merül fel), akkor egyenesen önkényesnek minősül ez a fajta eljárás. Mert hiszen „magyarra fordítva” nem kevesebbet állít GYÖRFFY, mint azt: mondhat akármit is Bíborbanszületett Konstantín, a döntő mégiscsak az, hogy *Jutas* és *Fajsz* helységek Veszprém megyében szomszédosak, meg hogy a *Falisz* és *Fajsz* nevek hasonlóak. Ebben a megfogalmazásban azonban GYÖRFFY pontosan azt a hibát követte el, amit GYÓNI MÁTYÁS 1938-ban (MNY. XXXIV, 86–96., 159–168). GYÓNI ugyanis a császár szövegében előforduló *Καλή*- (nominativusban *Καλής*) névalakot etnikumjelölő *kaliz*-ra értelmezte. Utóbb azonban rájött arra, hogy amennyiben Konstantín valóban az ómagyar **kalisz* hangalakot hallotta volna, „ezt — következetes eljárásának megfelelően — *Καλίσος*-féle alakká görögösítette volna” (GörFeljSz. 65). A GYÖRFFY által feltett névhasonlóság, ti. a *Falisz* és *Fajsz* nevek hasonlósága azért megtévesztő és téves, mert a *Falisz* görögös alak, ha az *-sz* végződést levesszük, *Fali* marad (ami már korántsem mutat meglepő hasonlóságot a *Fajsz* alakkal), ha viszont a császár *Falisz* alakot hallott volna, azt *Faliszosz* alakban adta volna vissza (ami megint nem állítható szoros párhuzamba a *Fajsz* névalakkal). Így tehát PAULER GYULA eredménytelen próbálkozása után GYÖRFFY GYÖRGY kísérletét is sikertelennek kell minősítenem: egyiküknek sem sikerült megnyugtató magyarázatot találni a *cs* > *sz* hangváltozásra.

Ha arra keresünk választ, hogy a *Falitzis* név kritikus *τζ* (*tz*) betűkapcsolata milyen hangként értelmezhető és milyen hanggá fejlődött, feleletért a görög filológiához és a császár művének többi, *tz* betűkapcsolatot tartalmazó, magyar vonatkozású adatához kell fordulnunk. Mint azt GYÓNI MÁTYÁS (GörFeljSz. 180–181.) megállapította, a *τζ* (*tz*) hangjelcsoport középgörög és mai kiejtése *dz*, s idegen

szavak átírásában Kr. e. II. századtól kezdve szerepel. E *tz* betűkapcsolat a magyar szórványokban két szerepben mutatkozik: *ts* (azaz *c*) és *tš* (vagyis *cs*) hang helyett. Bíborhanszületett Konstantín munkájában a *tz* betűkapcsolat összesen hat név kilencféle nyelvtani alakjában fordul elő. Ezek a következők: 1. Ἀλμοῦτζης (nominativus) (MORAVCSIK GYULA i. m. 44), 2. Ταρκατζοῦν (accusativus) ~ Ταρκατζοῦς (nominativus), 3. Ἰουτοτζᾶν (accusativus) ~ Ἰουτοτζᾶς (nominativus), 4. Τερματζοῦς (nominativus), 5. Βουλτζοῦ (genitivus) ~ Βουλτζοῦς (nominativus), 6. Φαλίτζιν (accusativus) (uo. 49). A fenti nevek korabeli kiejtése és magyar megfelelői a következők: 1. *almūdzis* ~ *Almucs*; 2. *tarkadzūs* ~ *Tarkacsu*; 3. *jutodzās* ~ *Jutocsa*; 4. *termadzūs* ~ *Termacsu*; 5. *vuldzūs* ~ *Bulcsuu* (GYÓNI, GörFeljSz. 16—7, 130, 60—1, 132—3, 36—7). Ebből a rövid, kommentárokkal nem kísért összeállításból teljesen egyértelmű, hogy a görögben τζ (*tz*) betűkapcsolattal leírt hang értéke a korabeli görög kiejtésben *dz* volt, viszont egyértelmű, hogy a magyar *tš* (*cs*) hang visszaadására szolgált. Ezek alapján kevés kétségünk lehet abban a tekintetben, hogy a *Falitzis* névalakban szereplő *tz* hangjelcsoport szintén *cs* értékű volt. GYÓNI (uo. 139) teljes joggal adta meg e névalak olvasataként a *falidzis* formát, magyar megfelelőjeként pedig a *Falics* (és nem *Falicsi*) alakot. A császár görög szövegében található magyar megfelelők teljes bizonyossággal tanúskodnak amellett, hogy a *Falitzis* név *tz*-jét *cs*-nek kell olvasnunk, *sz*-es olvasat tehát egyáltalán szóba sem jöhet.

Hasonlóan tanulságos, ha azt tekintjük át, hogy a latin betűs korai emlékekben és a helynevekben milyen alakjait találjuk meg e neveknek, illetve akadunk-e egyáltalán helynévi megfelelőkre. E tekintetben a szükséges adatokat 1973-ban összeállított helynévgyűjteményünk tartalmazza (KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—SZEGFÜ LÁSZLÓ: ActaHistSzeg. XLIV, 42—6). 1. *Almucs*: több Árpád-házi családtag és számos Árpád-kori személy neve; egyetlen egy helynévben szerepel, valamennyi adatban *Almus* formában találjuk. 2. *Tarkacsu*: XIV. századi megkülönböztető névben és XVI. századi családnévben *Tarhus* ~ *Tarhos* alakban bukkan elő. A Maros és az Al-Duna közötti *Tarras* korai (XIII—XIV. századi) adatai *Torhus* ~ *Tarhus* névformát mutatnak. Bizonyára a mai *Tarrós* (középkori *Tarros*) is ide vonható. 3. *Jutocsa*: 1086-ban *Jutus* személynévre akadunk, egyetlen biztos helynévi megfelelője a Veszprém megyei *Jutas* (a régiségben *Juthos*). Nem kizárt azonban, hogy egy másik *Jutas* település a Felvidék északnyugati részén is létezett. 4. *Termacsu*: XV. századi családnévben *Thormas* alakban jön elő. A középkorban számos hely viselt *Turmas* ~ *Thormas* ~ *Tormas* stb. nevet. 5. *Bulcsu(u)*: mind személy-, mind helynévként gyakorta szerepel a középkorban *Bulchu* ~ *Bulsu* ~ *Bulsuu* ~ *Bolchouu* stb. formában. Adataink egyértelműen bizonyítják, hogy a Bíborhanszületettnél *cs* hangot tartalmazó magyar személynevek utóbb — az egy *Bulcsu*-t leszámítva — kivétel nélkül *s*-t felmutató személy- és helynevekben tűnnek fel, s hogy itt valóban *s*-t ejtettek, mindazon (természetszerűen helynévi) adatok igazolják, amelyeknek mai hangalakja (*Álmos*, *Tarhos*, *Jutas*, *Tormás*) is ugyanezt az *s*-es ejtést mutatja. Ennek tanúságát annál komolyabban kell vennünk, mivel bizonyosra vehető: a *cs* ~ *s* változást tükröző nevek *cs*-je, illetve *s*-e nem egyazon minőségű.

Az új magyar történeti nyelvtan (MNYTNY. I, 252) szerint az ősi eredetű alapszavakból már az ősmagyar korban létrejöhettek az *-s* képző változatából önállósult *-cs* képzős személynevek, s példaként említi a *tarka* melléknévből származó *Tarkatzous*, a 'falat' jelentésű *fal* szóból alakult *Falitzis*, valamint feltételeken az idegen eredetű alapszóból való *Termatzous* nevet. A MNYTNY. szerint valószínűleg

a *-csa/-cse* képzőbokr jelentkezik az alapszavát tekintve ismeretlen *Ioutotzas* néven. Az alábbiakban — a *Falitzis* nevet leszámítva — nem térek ki e nevek etimológiájára (így a *tarka* > *Tarkatzous* újszerű szófejtésre sem), de annyit ki kell mondanom: a *cs* hang minősítése nem független magától az etimológiától, így például mindaddig lehetetlen a *Bulcsú* név *-cs-*jéről állást foglalni, amíg kétes a *Bulcsú* név etimológiája. Ezt a megállapítást a *Ioutotzas* név példáján szeretném illusztrálni: LIGETI LAJOS (A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 98) szerint a *Ioutotzas* név *-cs-*-je török *-či* nomen actoris képző. A *cs* ~ *s* ambivalenciájának, illetve esetünkben a *cs* > *s* változásnak az egyetemességét mutatja, hogy a legkülönbébb eredetű *cs* hangok esetében megfigyelhető, illetve kimutatható. A *Falitzis* nevet tehát ennek ismeretében *Falics(i)* ~ *Falis(i)* formában ejtettnek kell tekinteni.

Vajon bizonyosak lehetünk-e abban, hogy a név veláris hangrendű volt? Ismereteim szerint eddigelé egyedül NÉMETH GYULA (HonfMKIak. 282) vetette fel egy zárójeles megjegyzés erejéig a palatális hangalakú olvasat lehetőségét: *Fa(e)-lics*. Ugyanígy a görög *Falész* esetében is megkockáztatott egy zárójeles *Fa(e)lis* olvasatot, de ez — mint már szoltam róla — képtelenség, hiszen ha a császár egy *Fa(e)lis* hangalakot hallott volna, azt nem *Falész* (a középgörög kiejtés szerint *falisz*), hanem *Falészosz* alakban adta volna vissza. Mindenesetre NÉMETH halvány eshetőséggként számolt egy *felics* kiejtéssel. A kérdés veleje az, miként kell olvasni a *Φαλίτζις* név *α-*ját. GYÖNI (GörFeljSz. 160—1) szerint az *α* ötféle magyar magánhangzó feltüntetője lehet: az illabiális *á-*-é, a labiális *a-*-é, az *ā-*-é, az *o-*-é és végül az *ε-*-é. Az *ε* a nyílt *e* (= *ä*) jele. Megfigyelhető, hogy Biborbanszületett Konstantín gyakran használta az *α-*-t a magyarban nyíltnak hangzott *e* jelölésére: *Ἀτελκούζου* = Etelküzü, *Καρῆ* = Kér, *Κασῆ* = Keszi stb. (MORAVCSIK GYULA i. m. 44—7). Lehetséges-e, hogy a *Falitzis* név *a-*-ja egy a magyarban nyíltan ejtett *e* lejegyzésére szolgált? Elméletileg feltétlenül, kérdés azonban, van-e olyan körülmény, amely ennek a lehetőségnek a mérlegelésére bátorítást ad. Úgy tűnik, van, méghozzá az etimológia. Mint fentebb már tárgyaltam, ma a *Falicsi* név elfogadott (l. MSzFgrE. I, 196; kérdőjelesen TESz. I, 833) szófejtését PAIS DEZSŐ nézete képviseli, aki szerint a név a *fal* igenévszóból (nomenverbum) alakult *Fali* név *-csi* (*-cs*) képzős becéző változata (MNy. XXVII, 242—3). Az etimológia igazi bizonyító (hitető) erejét PAIS abban látta, hogy Falicsinak az étkezés, a táplálékfogyasztás körébe vonható neve azonos jelentéstani csoportot alkot legszűkebb rokonsága neveivel. Így — mint ismeretes — Falicsi apjának, Jutocsának a nevét PAIS (NÉMETH GYULA nyomán) 'nyelni szerető; ingyenc' jelentésű török, unokatestvérének, Ezelekhnek a nevét 'ízlel, kóstol' értelmű magyar szóból magyarázta, s PAIS tette hozzá ezekhez Ezelekh apja, Jelekh nevének azon „megfejtését”, hogy abban egy 'ehető' jelentésű török igenév rejtőzik. Így tehát PAIS 1931-ben négy Árpád-házi családtag (két testvér: *Jelekh* és *Ioutotzas*, továbbá azok fiai: *Ezelekh* és *Falitzis*) nevét magyarázta meg az étkezés fogalmát kifejező török és magyar szavakkal. 1960-ban két további Árpád-házi családtag nevét vonta be e körbe. RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (MNy. XXIII, 278—9) nyomán egy török **to-* igei alapszóból való *toq* 'tele, jóllakott' melléknévből vezette le Taksony nevét, illetve önálló ötletként egy török *tošu* 'megtelt, jóllakott' melléknévi igenévből Tas nevét. Ehhez a csoporthoz vonta még Árpád nevét (mint akinek neve végső fokon az 'ennivaló' jelentésű *árpa* szóból ered), így összesen hét Árpád-házi családtag nevével vélte bizonyíthatónak a táplálkozás fogalmkörébe tartozást. Hogy PAIS mennyire fontosnak vélte az etimológiák esetében a jelentéstani összetartozást, azt a következő megjegyzése bizonyítja: mert bár a *Tas* névnek

a török *taş* 'kő' szóval és a magyar *Keve* névvel mint analogonnal megtámogatott etimológiája van, mégis a „realitásoknak inkább megfelelő”-nek gondolta azt a szófejtést, amelyet az együvé tartozó jelentések támogatnak (NévtVizsg. 95—8).

Az elmúlt évtizedekben azonban megrendült a bizalom ezen PAIS-féle etimológiák legtöbbje iránt. LIGETI LAJOS (MNY. LXXV, 261—3) a *Jeলেখ* nevet 'államszervezettel rendelkező; király' jelentésű török szóból magyarázta. PAISnak a *Tas* nevet *toşu* 'megtelt, jóllakott' török melléknévi igenéből származtató feltevését LIGETI azzal utasította el: „Sajnos, e szellemes magyarázat turkológiai okokból elfogadhatatlan”, s megerősítette: a név továbbra is a török *taş* 'kő' szóból eredeztetendő. Néhány évvel utóbb LIGETI LAJOS (A magyar nyelv török kapcsolatai, 97—8) a *Jutocsa* névvel kapcsolatban volt kénytelen a NÉMETH GYULA—PAIS DEZSŐ-féle etimológiáról kijelenteni, hogy azt „fel kell adnunk”. Turkológusoktól nyert szóbeli információ alapján tudom, hogy nem tekinthető megnyugtatónak PAIS *Taksony* nevről adott szófejtése sem. *Árpád* neve csak nagy jóindulattal sorolható be az étkezéssel, táplálékfogyasztással kapcsolatos fogalmi körbe. A PAIS által említett, szerinte azonos jelentéstartományba tartozó hét névből mindössze kettő maradt: *Ezeলেখ* és *Falitzis* neve. LIGETI (MNY. LXXV, 263—4) ezekről (valamint az akkor még a körből ki nem vett *Jutocsa* névről) állapította meg: „formailag bármennyire is megnyerők e névmagyarázatok, tartalmilag mégis kételkedést keltenek”, mert bár már NÉMETH GYULA (HonfMKial. 287) megkísérelte magyarázni az „inyenc”-féle fejedelmi neveket azzal, hogy a türk feliratokban gyakran szerepelnek férfinévnek, de — érvelt LIGETI — *Ezeলেখ* és *Falitzis* esetében „nem gyerekkori, kamaszkori, de felnőttkori nevekről van szó, melyeket fejedelmi személyek viselnek, olyan nevekről, melyek nehezen minősíthetők »férfinévnek« vagy éppen fejedelmi névnek. A későbbi századokban az ilyeneket ragadványneveknek ismerik, amelyekből a megbecsülés és tisztelet teljesen hiányzik, helyette bohókás gúnyolódás cseng ki”. Mindebből kiderülhet: korántsem beszélhetünk a X. századi Árpád-házi családtagok neve esetében olyan, szilárdnak hitt azonos fogalmi köréről, amely megtámogatta és mintegy hitelesítette PAIS DEZSŐ etimológiáját a *Falitzis* névről, hogy tudniillik az egy táplálkozással kapcsolatos nomenverbumból származik. Így tehát megvan a lehetősége annak, hogy új etimológiát kíséreljek meg adni a *Falitzis* névről. Ezen a ponton kell visszakanyarodnom ahhoz a lehetőséghez, hogy *Falitzis* neve nem veláris, hanem palatális magánhangzóból állt, s kiejtése **Feli*, teljesebb alakjában **Felics(i)* volt.

Úgy gondolom, a szófejtéshez abból az uráli alapszóból kell kiindulnom, amelynek hangalakja **pälä* volt, s 'halb; fél' jelentéssel bírt (MSzFgrE. I, 196). Ennek „szóbelseji magánhangzója az ó- és középmagyarban hosszú nyílt *ē* lehetett” (TESz. I, 871). Jogosan járt el tehát Biborbanszületett Konstantín, amikor Feli fejedelem nevét *α*-val adta vissza. Mit lehet mondani a szóvégi magánhangzóról? Ez az ősmagyar és az ómagyar kor határán tövéghangzó volt. D. BARTHA KATALIN (NytudÉrt. 42. sz. 29) szerint „az ősmagyar kor végére, még inkább az ómagyar kor első felére igen jelentős eltolódás következett be a tövégi magánhangzók minőségének arányában az egészen zárt formák javára. A zárt szóvégi sorvadók hatására bekövetkező zárttá válás ugyanis a tövégi magánhangzók nagy többségében végbe ment. Erre nézve első bizonyítékul az *u*, *i* betűs szórványbeli adatok nagy számát idézem, melyekben az említett betűknek tulajdonítható hangérték az első szakaszban meggyőződésem szerint szinte kivétel nélkül egészen zárt minőségű magánhangzó... Az adatok olyan tömege mutat e típusban [ma] középzárt formát, hogy ha bennük ómagyar kori előzményül nem teljesen zárt minőséget teszünk föl,

kereken meg kell tagadnunk a nyíltabbá válás tendenciáját”. Ugyanakkor — folytatta D. BARTHA — „a teljes zártságig eljutott tővégi magánhangzók a fejlődés további szakaszában úgyszólván kivétel nélkül nyíltabb változatban folytatódtak. Vagyis a több alakú változatlan típusba tartozó névszókink közül mindazok, amelyek már szórványbeli adatainkban is szerepeltek, véghangzójuk zárt minőségét középzártra cserélték, tehát bennük (a veláris hangrendűekben) a nyelvtörténeti adatainkon ellenőrizhető fejlődés *u*-ból *o* hangot eredményezett” (uo. 35). Ezeket az általános megállapításokat *fél* szavunkra vetítve azt tételezhetem fel, hogy az az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején **fālē ~ *fāli* hangalakot mutathatott. Ez utóbbi (**fāli*) alak éppen az, amelyet a bizánci császár munkájában *Φαλῆς* alakban lejegyzett. Ehhez a **fāli* formához járult a *-cs* kicsinyítő képző (esetleg még egy *-i* tővéghangzó), s ez a *Fālics(i)* név nyert megörökítést Konstantín *Φαλίτζις* (accusativusos) alakjában.

Mindezt a feltevéssort természetesen pontról pontra nem tudom nyelvtörténeti adatokkal dokumentálni, de analogont, illetve bizonyos ponton konkrét nyelvi anyagot fel tudok sorakoztatni. Analogonként a *mag* szó kívánczik. Ez finnugor örökségünk, alapalakja **munṣ* lehetett (MSzFgrE. II, 414—5). Az alapalak szóbel-seji vokálisa az ómagyar kor elejére nyíltabbá válás következtében *o ~ a* hangra változott: *Moglout*, *Mogu*, *Magudi*, *Magia* stb. (TESz. II, 811). A finnugorban ismeretlen nyelvválású tővégi magánhangzó bizonytalán már az ősmagyar kor végére egészen zárt alakot (*u*) mutathatott. A TESz. (uo.) által — igaz, kérdőjelesen — a *mag* szóhoz vont 1188. évi *Mogy* személynév arra mutat, hogy tővéghangzója illabiális veláris *ɟ* is lehetett. Ugyanezt a veláris *ɟ*-t mutatja a *mag* tövön a dömösi adománylevélben két ízben előforduló *Magici* személynév (SZABÓ DÉNES: MNy. XXXII, 131, 133). Ez szerkezetében teljesen megfelel a görög császár *Falitzis* névalakjának. Az új magyar történeti nyelvtan — más példák mellett — éppen a *Magici* személynévet hozta fel annak példájául, hogy az „ősi eredetű alapszavakból már az ősmagyar korban létrejöhetnek *-cs* képzős személynevek” (MNYTNY. I, 252). A *magi* > *Magici* (ejtve: **Magicsi*) fejlődési sor támogathatja a *feli* > *Felics(i)* adatokat. Etimológiám szempontjából az sem közömbös, hogy miként Álmosnak, Tarkacsunak (Tarhos), Jutocsának (Jutas), Termacsunak (Tormás) és Bulcsúnak is viselték a nevét utóbb a dinasztíába nem tartozó személyek és családok, hasonló a helyzet *Felics(i)* fejedelem névével is. Az Árpád-korban *Fele*, *Feled*, *Feledi*, *Feleh*, *Feles*, *Felesi* személynéveket ismerünk (FEHÉRTÖI KATALIN, Árpád-kori kis személynévtár. Bp., 1983. 126—7). E személynévi megfelelők sorában kiváltképpen felkelteti figyelmünket *Felesi* ács 1138-ban előforduló neve (uo. 127). Ez *Felicsi* fejedelem nevének tökéletes megfelelője. Amíg ugyanis az ómagyar kor elején, a X. században az akkor még kétszótagú *fél* (azaz **fāli*) szavunk tővégi magánhangzója teljesen zárt volt, s így ehhez a zárt (palatális) *-i*-hez járult a *-cs* képző (és az *-i* tővéghangzó), addig a XII. században a zárt *i* nyíltabbá válás eredményeképpen középzárt *ē*-vé alakult toldalék előtt, s ez tükröződik a dömösi adománylevél *Felesi* (ejtve: **Felēcsi*) személynévében.

A 950 körüli évek magyar (nagy-)fejedelmét tehát a korabeli kiejtés szerint *Feli*-nek, kicsinyítő képzővel ellátott néven pedig *Felics(i)*-nek hívták. Nevében mai *fél* 'az egésznek a fele; Hálfté' szavunk rejtőzik, így neve „mai alakjában” *Fél*-nek, becézett formájában *Felecské*-nek lenne értelmezhető. Mivel a korábbi középkorban igen sokan viseltek mai *fél* szavunkból eredő nevet, ennél fogva a névadás indítéka köznapi kellett hogy legyen. PAIS DEZSŐ (MNY. XVIII, 30) a kezdetleges nevek csoportjának egyik tagjaként említette meg „az egyénközi vi-

szony és érzelmi kapcsolat jelölésére szolgáló *Fele*, *Feled* neveket, melyeket a 'hálfté' értelmű *fél* -e és -d képzős származékaiként *felebarát* szavunk előtagjával kell egyeztetnünk, nem pedig a 'timeo' jelentésű *fél* ige igenevével". A *Fele*, *Feled* nevek mellé méltán állítható *Feli(c)s(i)* ~ *Fele(c)s(i)* nevek is hasonló jelentésűek. A HB.-ben a XII. század vége felé előforduló *feleym* szó (amelynek második *e*-je a korábbi feltett zártabbá válás után immár újra nyílt *e*, l. BENKŐ, ÁrpSzöv. 47) szintén a *fél* szó 'embertárs' jelentését mutatja (TESz. I, 870—1). *Feli* ~ *Felics(i)* fejedelmünk neve tehát 'társ, társacska'-ként értelmezhető.

Felmerül a kérdés, vajon számolhatunk-e *Feli* ~ *Felics(i)* fejedelem nevének helynévi előfordulásaival. Mind a kérdés megfogalmazásakor, mind a válasz megadásakor pontos megkülönböztetést kell tennünk: egy dolog ugyanis egy helynevet egyetlen meghatározott személyre (egy Árpád-házi leszármazottra) viszszevezetni, más dolog viszont azt kutatni, hogy mely helynevek viselnek egy személyt (egy Árpád-házi családtag) nevével egyező nevet. Az első esetben ugyanis a névadó maga Árpád-házi volt, a másik esetben viszont csak egybeesésről van szó az Árpád-házi személy neve és egy helynév között, de a névadó nem Árpád leszármazottja volt. Az újabb történeti irodalom jobbára csak az első esettel számol, vagyis úgyszólván minden, az Árpád-házi családtag nevével hangalakilag egyező (vagy éppen nem egyező) helynevet erre az Árpád-házból eredő családtagra vezet vissza. E gyakorlat ellen már húsz évvel ezelőtt szót emeltem, kifogásolva az efféle megoldások túlhajtásait. Egyrészt példákat soroltam fel annak igazolására, hogy a későbbi évszázadokban számos személy viselt az Árpád-család tagjainak nevével egyező hangalakot mutató nevet, másrészt azt kíséreltem meg igazolni, hogy az Árpád-leszármazottak nevével egyező nevű falvak jóval később keletkeztek, mint ahogy feltételezett Árpád-házi névadójuk élt (ActaHistSzeg. LV, 31—7). Már egy efféle általános megfontolás óvatosságra int a tekintetben, hogy olyan helyneveket keressünk, amelyek *Φαλῆς* ~ *Φαλίτζις* fejedelemről vették elnevezésüket. Azt a feltevést, hogy e fejedelem nevét az ország hat különböző pontján (Mosonban, Veszprémben, Somogyban, Küküllő megyében, valamint Kalocsa és Zágráb közelében) található *Fajszt* helynevek őrizték meg (l. pl. GYÖRFFY GYÖRGY: ArchÉrt. XCII, 206—7), két ok miatt is teljesen valószínűtlennek kell minősítenem. Egyrészt azért, mert *Falicsi* nevéből a *Fajszt* név hangtani okokból nem vezethető le, másrészt pedig azért, mert a *Felics(i)* névből még kevésbé jöhet szóba egy efféle levezetés. A *Fajszt* helynevet ismeretlen eredetűnek kell tekintenünk, amint annak minősítette mind GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS (EtSz. II, 138), mind MIKESY SÁNDOR (Veszprém megye helytörténeti lexikona. Szerk. ILA BÁLINT—KOVACSICS JÓZSEF. Bp., 1964. 402). Ha immár az általam javasolt *Felics(i)* alakból indulunk ki, s a hasonló hangzású helyneveket nem a fejedelem nevéhez, hanem a mai *fél* névszó alakjait magukban foglaló, különböző korban élt személyekhez kötjük, kérdésünkre azt kell válaszolnunk: alig néhány olyan helynév van, amelyik a *Felics(i)* fejedelemnek is nevet adó *fél* szavunkat őrzi. Ez annál inkább meglepő, mivel a középkorban a *fél* szóból eredő személynevek száma magas volt (FEHÉRTÓI KATALIN i. m. 126—7; MEZŐ ANDRÁS: NévtÉrt. I, 16—7). Nem szólva itt most a *Félegyház(a)* típusú nevekről (erre l. TESz. I, 870; vö. MEZŐ ANDRÁS i. m. 17, de másként 19), alig néhány olyan helynevünk van, amelyik nagy valószínűséggel *fél* szavunkból ered. A teljesség igénye nélkül: ilyen a Gömör megyei *Feled* (GYÖRFFY II, 496), a marosszéki (Mező-) *Fele* stb. Hangsúlyozom: ezek a települések nem *Felics(i)* fejedelem nevét őrizték meg, hanem olyan nevet viselnek, amely eredetét tekintve megegyezik a fejedelem nevével. Ha etimológiám megállja a helyét, és *Falitzis* fejedelem neve valóban a mai

fél szavunk ómagyar kori hangalakjából magyarázható, a sok középkori *Fele*, *Feled* stb. személynév még inkább nyomatékosítja azt, amit a szintén gyakorta előforduló középkori *Tas* és *Gyeücsa* nevek (KRISTÓ: ActaHistSzeg. LV, 31; FEHÉRTÓI KATALIN i. m. 347, 141) már egyébként is mutattak: az Árpád-család X. századi tagjainak nevéhez (akár fejedelmek voltak, akár nem) névtabu nem tapadt, azaz nevüket mások is viselhették. Ugyancsak abban az esetben, ha szófejtésem — egy történész etimológiája — kiállja a nyelvészek kritikáját, jelen tanulmányomnak a szorosan vett névtani és nyelvészeti tanulságokon túl történeti vonatkozása is van: ha tudniillik *Falitzis* fejedelem neve nem *Fajsz* helynevekben maradt fenn, maguktól elesnek mindazon nagyívű történeti kombinációk a X. századi Magyarország belső viszonyairól, az Árpádok területegyesítő politikájáról (I. GYÖRFFY GYÖRGY in: Magyarország története tíz kötetben I, 678—81), amelyek az e dolgozat címében foglalt *Falicsi* és *Fajsz* összekapcsolásán alapultak, ám ezek megtárgyalása már nem nyelvészeti, hanem történeti folyóirat lapjaira tartozik.

KRISTÓ GYULA

Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez

I. Bíborbanszületett Konstantin császár „A birodalom kormányzásáról” írott művében (Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Greek text ed. by GY. MORAVCSIK. English translation by R. J. H. JENKINS. Washington, 1967., a továbbiakban: DAI.; Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította MORAVCSIK GYULA. Bp., 1950., a továbbiakban: MORAVCSIK 1950.) ezt olvassuk (38, 24—31): „Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le (*κατώκησεν*), s ezeket a türkök régi nevén mostanáig sabartoi asphaloinak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni (*κατώκησε*) az Etelküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik (*κατοικεῖ*)” (Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MORAVCSIK GYULA. Bp., 1984. [a továbbiakban: ÁMTBF.], 43–4).

HARMATTA JÁNOS (Lebedia és Atelkuzu: MNY. LXXX [1984.], 428) a passzusnak a fentitől eltérő értelmezését fejti ki: „Valójában . . . a DAI. szövege semmilyen elvándorlásról nem beszél, a szövegrész helyes fordítása ugyanis a következő: . . . »és az egyik rész kelet felé, Persis irányában lakott . . . , a másik rész pedig nyugat felé lakott«. Hogy a *κατοικέω* igét nem ’bevándorol, letelepszik, betelepszik’, hanem ’lakik, él vhol’ jelentésben használja a szöveg, azt két tény is bizonyítja. Elsősorban a szöveg a következőképpen folytatódik: » . . . az *Atelkuzu*-nak nevezett helyeken, amely helyeken most a besenyők népe lakik« (*κατοικεῖ*). A szövegösszefüggés tehát világosan meghatározza a *κατοικέω* ige jelentését”.

VEKONY GÁBOR (Levedia meg Atel és Kuzu: MNY. LXXXII [1986.] 44–5) a fenti interpretációval polemizálva ezeket írja: „Kétségtelen, hogy ebben a szövegben a *κατοικέω* ige a harmadik előfordulási helyén ’lakik, él vhol’ értelmű. A szövegösszefüggésből azonban éppen az derül ki, hogy a türkök kettészakadtak

Levediában a besenyőktől elszenvedett vereség következtében, a besenyők pedig földjükre telepedtek, tehát mindenképpen el kellett mozdulniuk erről a vidékről Levediéknek. Ebben az esetben a *κατοικέω* ige két első előfordulása természetesen 'letelepszik' értelmű... Konstantinos illető helyét továbbra is úgy kell fordítanunk és értenünk, ahogy HARMATTA előtt 200 évig mindenki fordította és értette. Egy megvert és kettészakadt népről (nomád népről!) mégis nehéz lenne elképzelni, hogy eredeti szálláshelyén marad!”.

A *κατοικέω* ige 'letelepszik, betelepszik' értelmezésének az alátámasztására VÉKONY a DAI. következő helyeit idézi: 25, 21; 25, 31; 25, 39; 28, 1; 28, 15—16; 29, 46; 29, 227; 45, 11. Ehhez bevezetőül megjegyezzük: a VÉKONY citálta passzusok közül kettőnek (25, 21; 28, 1) a világon semmi köze sincsen a jelen problematikához, mert ott nem a szóban forgó *κατοικέω*, hanem az attól jelentésében és főleg nyelvtani jellegében teljességgel különböző *κατοικίζω* verbum konjugált formái állanak. Célszerű mellőzni (mint ahogy VÉKONY is csak mellékesen utal rájuk) azokat a részleteket, amelyekben a *κατοικέω* igenevei (participium, infinitivus) fordulnak elő (28, 15—16; 29, 46; 45, 11), nem pedig személyragos alakjai, mert csak ez utóbbiak tekinthetők a vitatott jelentésű passzus igazi analógiáinak. A három ilyen szövegrészben (25, 31; 25, 39; 29, 227) a *κατώκησαν* minden kétséget kizáróan 'betelepedtek, áttelepedtek' jelentéssel bír (nem 'ott laktak' értelmet hordoz). Ez a tény és 38, 19—31 kontextusa tehát azt bizonyítja, hogy a kérdéses helyen a *κατώκησεν*, illetőleg *κατώκησε* a kettészakított magyarok (sabartoi asphaloi, türkök) két különböző hazába vándorlását hozza az olvasó tudomására.

Ha azt kívánta volna kifejezni a DAI. írója, amit HARMATTA a szövegből kiolvashatónak vél ('laktott'), akkor a klasszikus görög nyelvhasználattal összhangban nem aoristus indicativi (*κατώκησεν*), hanem praeteritum imperfectum indicativi (*κατώκει*) igeidőt használt volna. Ez az utóbbi ugyanis számos alkalommal szolgál félreérthetetlenül (!) múltbeli állapot ('laktak') jelölésére Konstantinosnál (DAI. 27, 72—73; 28, 5—6; 30, 17; 30, 62; 32, 6—7: *κατώκουν*). Az aoristusnak viszont nem egyedüli, de kétségtelenül legkarakterisztikusabb szerepe a Bíborbanszületettnél is, miként a klasszikus görögben nem állapot, hanem kezdő (inkohatív, ingresszív, „metaptotisch”) történés-cselekvés kifejezése (E. SCHWYZER—A. DEBRUNNER, Griechische Grammatik. II. München, 1950. 260—2; H. W. SMYTH, Greek Grammar. Cambridge, Harvard University Press, 1959. 430; MAYWALD J.—VAYER L.—MÉSZÁROS E., Görög nyelvtan. Bp., 1978¹⁰. 167: „Ez a jelentése legszembetűnőbb olyan igéknel, melyeknek praes. impf.-a állapotot jelöl; ezeknél az aoristos ennek az állapotnak a beállását, kezdetét, az abba való jutását fejezi ki ... így ... *ἔσχον* megkaptam, elnyertem”). Hogy a Bíborbanszületett nyelvhasználatában joggal ismerhetjük fel az imperfecta actio (praesens: *κατοικεῖ* 'lakik', praeteritum: *κατώκουν* 'laktak') és az aoristus (*κατώκησεν*, *κατώκησαν* 'letelepedett', 'letelepedtek') ilyen értelmű megkülönböztetését, emellett az idézett passzusok szövegösszefüggésén túl két tény szól. Az egyik az, hogy a tudós császár az első bizánci humanizmus képviselőjeként (Phótios, Arethas és atyja, Bölcs Leó nyomdokán) sok klasszikus hellén szerzőt olvas(hat)ott, s kétségtelenül igyekezett azok nyelvgyakorlatát követni (ha kora vulgarizmusaitól teljesen mentes maradni nem is tudott); I. MORAVCSIK összeállítását a DAI.-ban fellelhető antik reminiscenciákról (az 1967. évi kiadás 338. lapjain; vö. még Costantino Porfirogenito: De thematibus ... a cura di A. PERTUSI. Città del Vaticano, 1952. 203—4). Másrészt a praesens és az aoristus igező szemléletkülönbsége (Aspektunterschied) a bizánci görögben sem tekinthető kihaltnak (I. E. SCHWYZER—A. DEBRUNNER i. m. 262: „... ist zu betonen,

daß das Gefühl für die Verschiedenheit der beiden Systeme vom Altertum bis zum heutigen Tag lebendig geblieben ist”). — Megjegyzendő persze, hogy az aoristusnak mind a klasszikus görögben, mind a DAI.-ban az itt tárgyaltnál kevésbé karakterisztikus funkciói is lehetnek (aoristus resultativus, complexivus, empiricus, gromicus, „aorist for perfect” etc., I. H. W. SMYTH i. m. 429—34). Ezekre a funkciókra azonban csak akkor gondolhatunk, ha a kontextus kényszerítő erővel diktál a legjellemzőbb aoristus-jelentéstől (ingressivus = incohativus) eltérő értelmezést.

2. Feljebb az 1. fejezet utolsó bekezdésében láttuk, hogy az *ἔχω* ige aoristusa iskolapélda ennek az igealaknak (aoristus indicativi) kezdő cselekvést kifejező jellegére: *ἔσχον* 'elnyertem, megkaptam' (és nem 'bir[tokol]tam'). Ennélfogva a DAI. 38, 4 szövegének az a fordítása korrekt, amelyet MORAVCSIK (ÁMTBF. 42) ad: *κατοίκησιν ἔσχευ* 'szerzett ... lakóhelyet' ('nyert el lakóhelyet, kapta meg lakóhelyét'), és határozottan elutasítandó a 'bírt lakhelyet' interpretáció, amelyet UHRMAN I. (Az ősmagyar kettős fededelemiség kérdéséhez: TörtSz. XXX [1987—1988.], 207) kínál. A Bíborbanszületett akkor, ha egyszerű múlt időt ('bírt') kíván kifejezni, rendszeren a praeteritum imperfectumot használja és nem az aoristust. Világosan mutatja ezt a DAI. 37, 3: *οἱ Πατρίνακῆται ... εἶχον κατοίκησιν*, MORAVCSIK (ÁMTBF. 40) hiteles tolmácsolásában 'a besenyők szállása ... volt' ('a besenyők szállást ... bírtak'). Az *ἔχω* aoristusa és praeteritum imperfectuma közötti értelemeltérést a DAI. más helyein is megfigyelhetjük. *Ταύτην δὲ τὴν ἐπωνυμίαν ἔσχον οἱ Σέρβλοι*, 'Ezt a nevet ... kapták (és nem 'bírták') a szerbek', olvassuk a DAI. 32, 15 görög szövegében és annak korrekt MORAVCSIK-féle átültetésében (MORAVCSIK 1950. 153). Viszont DAI. 25, 66 *εἶχεν ἀμνηραδίας μεγάλας* szavaiban a praeteritum imperfectum értelme: 'nagy emírségeket bírt' (nem pedig 'szerzett'), aminek megfelel MORAVCSIK (1950. 107) korrekt fordítása: 'nagy emírségei ... voltak'.

3. 1. A klasszikus görögben a *τις, τι* nemcsak főnévi névmás (aliquis, aliquid) szerepét játssza, hanem más funkciók sorában is jelentkezik, így számnévi névmás (aliquot) értelmét is hordozza. Iskolapélda Thukydides III, 52: *ἡμέρας τινάς* 'néhány napig'. A Bíborbanszületett az első bizánci humanizmus neveltjeként tőle telhetően követi az attikai nyelvjárás vagy legalábbis a koiné névmáshasználatát.

2. A *μετά τινος χρόνος*, illetőleg a *μετά χρόνος τινάς* és a hasonló fordulatok gyakran használt elemei a konstantinói nyelvezetnek a DAI.-ban; I. pl. 32, 33; 38, 55!; 51, 131; 53, 162; 53, 179; 53, 470. Mind MORAVCSIK, mind JENKINS valamennyi idézett esetben 'év', 'esztendő' jelentést tulajdonít a *χρόνος* pluralis alakjának. Számomra ebben a kérdésben perdöntő a DAI. 30, 67—85 tanúsága. A 30, 85-ben a *χρόνος* többes száma kizárólag 'év'-ként értelmezhető. S hogy két mondattal előbb a *μέχρι δὲ χρόνων τινῶν* kifejezésben, majd rövidebbel előbb az *Ἐπὶ τινὰς οὖν χρόνος* fordulatban ugyanez a szó valami ettől eltérő jelentést hordozzon, elképzelhetetlennek látszik. Akkor pedig azt kell mondanunk: e 2. pont elején idézett szintagmákban is 'év', 'esztendő' az értelme a *χρόνος* többes számának. (Ezt a szabályt erősítő kivétel a DAI. Prooem. 24 és 48, 24 esete. Itt ugyanis a *χρόνος* pluralisa nem év[ek] jelölésére szolgál. Ezt azonban csakis a *κατά* praepositio sajátos értelemadó funkciója indokolja: *κατὰ τινὰς χρόνος* 'korszakokként', 'koronként'.)

3. Természetesen a Bíborbanszületettnek van kifejezése arra is, hogy 'egy idő után', de ekkor *χρόνος* egyes számban áll így: *μετὰ δὲ χρόνον τινά* (DAI. 29, 88). Itt helyesen MORAVCSIK (1950. 127) fordítása: „De egy idő múlva”, JENKINSÉ pedig:

„But after some time”. Ugyanez a kifejezés áll még a DAI. 32, 16 szövegében is azonos jelentéssel.

4. A fentiek értelmében a DAI. nyelvhasználatával összeegyeztethetetlen KRISTÓ GYULA (Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 127—8) következő fordítási javaslata: *Μετὰ δὲ (recte: δέ) τινὰς χρόνους* = ‘egy bizonyos idő után’ (DAI. 38, 55).

4. A DAI. szövegezésének egyik jellegzetes eleme egy régebben ott járt, de onnan már (messze) távozott nép egykori lakóhelyét úgy meghatározni, hogy annak a területnek a (Konstantinos) korabeli (a DAI. szempontjából nézve jelenkori) lakóit nevezi meg a szerző. Az ilyen közölnivalónak a szerkezeti felépítése mindig egy helyhatározó mellékmondat, amely kizárólag a következő négy legszükségesebb komponenset tartalmazza: 1. Egy kötőszó: ‘ahol’ (*ἐνθα*), ‘amely helyeken’ (*ἐν οἷς τόποις*), ‘amelyen [ti. helyen]’ (*ἐν ᾧ*). 2. Egy időhatározó: ‘éppen most’ (*ἀπρίως*), ‘mostanában’ (*τὰ νῦν*). 3. Egy nép neve, amely a terület jelenkori birtokosát jelöli: ‘a magyarok’ (*οἱ Τοῦρκοι*), ‘a fehér horvátok’ (*οἱ Βελοχρόβατοι*), ‘a besenyők népe’ (*τὸ τῶν Πατζινάκων ἔθνος*), ‘a besenyők’ (*οἱ Πατζινάκται*). 4. Egy igei állítmány, amely jelen időben a nép ott létét fejezi ki: ‘laknak’ (*οἰκοῦσιν*), ‘vannak’ (*εἰσιν*), ‘ott lakik’ (*κατοικεῖ*), ‘ott laknak’ (*κατοικοῦσιν*). Ez a teljesen konzekvens, a mondanivalót céltudatos tömörséggel megfogalmazó szerkesztés található a DAI. következő helyein: 27, 31 a longobardok ott laktak Pannoniában, „ahol éppen most a magyarok laknak”; 30, 62—63: a horvátok ott laktak Bajorországon túl, „ahol éppen most a fehér horvátok vannak”; 38, 31: a magyarok az Atelkuzunak nevezett helyekre telepedtek, „amely helyeken mostanában ott lakik a besenyők népe”; 40, 24—25: a magyarok korábban azon a helyen tartózkodtak, „amelyen éppen most ott laknak a besenyők”. (Hasonlóan, ha nem is mindig azonosan szerkesztett helyhatározó mellékmondatok találhatók még a következő helyeken: DAI. 31, 20; 36, 3; 38, 59—60; 40, 21.)

A fenti tények fényében nagyon-nagyon nyomós érv indokolhatná csak, hogy az idézetekkel hajszálpontosan azonos funkciójú és szerkesztésű passzus (DAI. 30, 22—23) szövegmegállapítása végül is az adott sémától eltérő értelmű textust eredményezzen. Ám ilyen érv nemcsak hogy nincs, hanem ellenkezőleg: minden ésszerű megfontolás mellett szól, hogy a Bíborbanszületett ezen a ponton is hű maradt szokott konstrukciójához: helyhatározó kötőszóból (*ἐνθα*), időhatározószóból (*ἀπρίως*), népnév-alanyból és igei állítmányból (*εἰσιν οἱ Τοῦρκοι*) álló mondatot írt minden felesleges bővítés nélkül. Célja ezzel a mondattal nyilvánvalóan annyi volt, hogy felvilágosítsa a korabeli olvasót, hol is éltek a régmúltban az avarok, akiknek a viselt dolgairól értekezett.

Nem tudni, mi vezethette az egyébként páratlan nyelvi érzékenységgű MORAVCSIK GYULÁT arra, hogy a maga 1949 (Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*. Greek text edited by GY. MORAVCSIK. English translation by R. J. H. JENKINS. Bp., 1949. megjelenése) óta mindmáig joggal mérvadónak elfogadott kritikai kiadásában ezen a helyen egy szövegtorzító lépést tegyen: a helyhatározó mellékmondatához oda nem tartozó *νομάδα βίον ζῶντες* szintagmát odatartozóként tüntesse fel, nem jelezvén az interpunkciót a mondatvég (*Τοῦρκοι*) és a participiumos kifejezés kezdete (*νομάδα*) között. Pedig legalább három ténynek figyelmeztetnie kellett volna a kitűnő tudóst, hogy ne vétse el a helyes szövegmegállapítást.

1. A textust az utókorra örökítő (önálló szöveghagyományt őrző) egyetlen kódexben (Codex Graecus Parisinus 2009 saec. XI, fol. 82^r) ott áll a szövegtagoló

jel a *Τούρκοι* és a *νομάδα* szavak között, mint ahogy az *ἐνθα* előtt is (erről meggyőződhettem ama fotókópia alapján, amelyet a budapesti Országos Széchényi Könyvtár őriz a kódexről; l. az 1. ábrát). — 2. Az 1949 előtti kiadók általában a *Τούρκοι* és a *νομάδα* szavak közötti vessző tagolta fogalmazást vették alapul az értelmezésnél, a nomád életmódot helyesen nem a türkökre (= magyarokra), hanem az avarokra vonatkoztatva (I. BEKKER, J.-P. MIGNE, MARCZALI H. és GOMBOS A. ilyen állásfoglalására utal az alábbi cikkünk: S. SZÁDECZKY-KARDOSS—T. OLAJOS, Podlinnyj smysl často ošibočno objasnjaemogo mesta istočnika, v ktorom govoritsja o drevnih vengrah [Konstantin Bagrjanorodnyj, Ob upravlennii imperiej 30, 21—23]: C[ongressus] I[nternationalis] F[enno-]U[gristarum] 6. Studia Hungarica. Syktyvkar, 1985. Acta sessionum. Sectio archaeologica, anthropologica et historica. Sectio ethnologica. Sectio litteraria. Bp., 1985. 69—76, a továbbiakban: CUFU 6. 69—76). — 3. Ugyanígy járt el R. J. H. JENKINS, a DAI. legtekintélyesebb szakértője, MORAVCSIK kongeniális munkatársa is, aki a magyar tudós 1949-es és 1967-es kritikai szövegkiadását párhuzamos angol fordítással kísérte: egyszerűen nem vette figyelembe, hogy a lenyomatott görög textusban (indokolatlanul) elmaradt a vessző, s a kontextus logikájának megfelelően olyan interpretációt adott, mintha (helyesen) ott állana a szövegtagolójel.

Ha MORAVCSIK úgy vélte volna, hogy túl nagy a szövegbeli távolság az *Ἀβαρεις* népnév és a *ζῶντες* participium között, s ezért vonatkoztatta volna a melléknévi igenevet a hozzá közelebb eső *Τούρκοι*-ra, akkor rosszul ítélte meg a DAI. nyelvhasználatát. A 14, 2—4 szövegében ugyanolyan távol áll a *Μουχοῦμετ* név a *καταγόμενος* participiumtól, mint a mi passzusunknak az *Ἀβαρεις* a *ζῶντες*-től, de a két szó összetartozása vitathatatlan tény.

Ha MORAVCSIK úgy vélte volna, hogy a participium imperfectum (*ζῶντες*) csakis a jelen idejű (praesens imperfectum) állítmánnyal (*εἰσὶν*) jelölhet egyidejű állapotot, de a múlt idejűvel (praeteritum imperfectum: *ἐποιοῦντο*) nem, akkor rosszul ítélte meg a DAI. nyelvhasználatát. A Bíborbanszületett ugyanis e vonatkozásban is tartotta magát a klasszikus görög gyakorlathoz (R. KÜHNER—B. GERTH, Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache. II. 1. Hannover—Leipzig, 1898. 182: „... kann ... jedes Partizip mit jeder Zeitform des verbi finiti verbunden werden, als: ... *γελῶν λέγει, γελῶν ἔλεγε, γελῶν λέξει* ...”). A figyelmes olvasó a DAI. színte minden második-harmadik oldalán (vagy annál is sűrűbben) talál példát arra, hogy egy mondat alanyához egy participium imperfectum (más terminológiával: participium praesens, „continuative participle”) és ugyanakkor egy praeteritum imperfectum idejű személyragos állítmány tartozik. Exempli gratia álljon itt egy-két eset: DAI. 32, 36—37: „... *εἰρηνικῶς διετέλουν ... ἀγαπῶντες ἀλλήλους* ...”; 51, 143—144 „... *ἴστατο ... προθυμοποιῶν* ...”.

Ha MORAVCSIK úgy vélte volna, hogy Konstantin a vele egykorú magyarokról (= türkökről) tudhatta, hogy nomádok (*νομάδα βίον ζῶντες*), de a Hérakleios császár (610—641) korabeli avarokról nem tudhatta, akkor figyelmen kívül hagyta a Bíborbanszületett egy másik fennmaradt írását. A tudós császár ugyanis olvasta és kivonatolta a Maurikios neve alatt hagyományozott hadászati kézikönyv türkökről és főleg avarokról szóló fejezetét (a kivonat: IOANNIS MEURSI operum volumen sextum ex recensione IOANNIS LAMI. Florentiae, 1745. 1409—1418; vö. GY. MORAVCSIK, Byzantinoturcica I. Berlin, 1958. 384; Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Herausgegeben von J. FERLUGA, M. HELIMANN, H. LUDAT, K. ZERNACK. Serie B. Griechische Namen bis 1025. Redaktion A. A. FOURLAS, A. A. KATSANAKIS. I. Wiesbaden, 1980. 91—2). S a kivonatolt katonai szakmű,

I. ábra

A DAL. 30, 21–25 a párizsi kéziratban

μὲν βῆκεν τὸ μὲν αὐτὸν οἱ γὰρ ὡ
 ἴαρος· ἐκείθεν τοῦ δανουβίου πο
 ταμὸν τὰς διατριβὰς ἐποιθοῦντο·
 βῆθα ἀρτίως ἔστιν οἱ τούρκοι· μοι μὲν
 δαῖον ζῶντες· ἀπερχόμενοι δε
 οὶ δελματίας κατέτοσ· ἐβλεπον
 πολλὰ ἰκίσ· ἐκείθεν τοῦ ποταμοῦ
 τὰ τε κτήνη καὶ τοὺς ἀνθρώπους· ἔδοξεν

μὲν ἔνεκεν τῶν ἀβάρων· οἱ γὰρ ὡ

βάρης· ἐκείθεν τοῦ δανουβίου πο

ταμοῦ τὰς διατριβὰς ἐποιθοῦντο·

ἐνθα ἀρτίως εἰσὶν οἱ τούρκοι· νομά

δα βίον ζῶντες· ἀπερχόμενοι δε

οἱ δελματίας κατέτοσ· ἐβλεπον

πολλάκις ἐκείθεν τοῦ ποταμοῦ

τὰ τε κτήνη καὶ τοὺς ἀνθρώπους· ἔδοξεν

amely 600 körül keletkezett, nemcsak leírja a steppei népek közé tartozó avarok nomád életmódját, hanem a „nomádok” szót (*νομαδικά*, scilicet *ἔθνη*) is használja jellemzésükre (Mauricius, Strategicon XI 2, 16: Das Strategikon des Maurikios. Einführung, Edition und Indices von G. T. DENNIS. Übersetzung von H. GAMILL-SCHLEG. Wien, 1981. 360).

Összefoglalva: ellentétben MORAVCSIK egyébként megérdemelten mérvadó, de ezen a ponton kivételesen hibás szövegmegállapításával a DAI. 30, 23 nem a X. századi magyarok, hanem a Hérakleios császár korabeli avarok nomád életmódjáról vall. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a tévesen helyreállított textus, ha JENKINST nem is, de nemzetközi tekintélyű kutatók sorát vezette félre (D. FERJANČIĆ, KRISTÓ Gy. és G. G. LITAVRIN idetartozó állásfoglalására utal: CIFU 6. 69—76).

5. A Kárpát-medencei honfoglaláshoz vezető 894—896 évi eseménysor döntő epizódja volt, hogy egy magyar sereg Bizánc szövetségeseiként és flottájának a segítségével átkelt a Dunán, s lerohanta a Bölsz Leó császár birodalma ellen hadra kelt Nagy Simeon bolgár uralkodó országát. A magyar harcosokat a folyón átszállító hajóhad néhány tengerészének, főleg Barkalas Michaelnek a bátor helytállásáról tájékoztat a DAI. 51, 108—128. A Bíborbanszületett műve 51. fejezetének a címe (1—4. sora) így a magyar őstörténet bizánci forrásainak a gyűjteményébe került (ÁMTBF. 50) MORAVCSIK GYULA fordításában eképpen: „Arról, hogy hogyan jött létre a császári naszád, ennek a naszádnak a kapitányairól, és ami csak a kútesarnokbeli főkardhordozóra vonatkozik”. Ennek a címnek a „kútesarnokbeli főkardhordozó” kifejezése alighanem korrekcióra szorul; ezt azonban tudomásom szerint a hazai szakirodalomban mindmáig senki sem jelezte.

Előrebocsátva a következőkben kifejtendő tanulságát azt mondhatom, igen nagy valószínűséggel a helyes fordítás az adott helyen: „a kikötőbeli főkardhordozó” vagy „az öblöbeli főkardhordozó”, ami a DAI. (51, passim) *πρωτοσπαθάριος τῆς φιάλης* görög rangelnevezését adja vissza. A javasolt magyar fordításban a „kikötő” vagy „öblö” a konstantinápolyi császári palotanegyed *Λιμὴν τοῦ Βουκολέοντος* elnevezésű kikötőjére utalhat (R. JANIN, Constantinople byzantine. Paris, 1964. 234—5, vö. 101, 120—1, 295—6). Fordítási javaslatom arra a szakirodalomra épül, amely az alábbi helyeken lelhető fel: R. J. H. JENKINS, Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Volume II. Commentary. London, 1962. 199; A. KAZHDAN, „Boukoleon”, L. PH. BOURAS, „Phiale”, A. KAZHDAN, „Protospatharios tes Phiales”: The Oxford Dictionary of Byzantium (Red. A. KAZHDAN). New York Oxford, 1991. 317, 1647—8, 1748.

1. A görög *φιάλη* (latinba átvéve *phiala*) főnév alapjelentése ’(eredetileg fületlen) csésze’, illetve ’(ehhez hasonló) tál, urna, pajzs, mennyezetdísz’. 2. Egyik átvitt jelentése (főleg a bizánci nyelvben) ’öblös víztartály kúttal (és esetleg tetőzetfelével: kútesarnok, kútház)’. Egy ilyen phialē a konstantinápolyi császári palotában udvari ceremóniák alkalmával is szerephez jut. 3. Másik átvitt jelentése (hasonlat-, metaforaszerűen) ’phialē alakú szabad víz’ (Plinius: Naturalis historia VIII [71], 186; Iosephus Flavius: Bellum Iudaicum III, 10; Procopius: De aedificiis VI, 1, 3).

A *πρωτοσπαθάριος τῆς φιάλης* az egyetlen őt említő forrás, a DAI. 51. fejezete (46—65, 100—102, 141—148) szerint a helyszínen (*ἐν τῇ φιάλῃ*) gyakorolta a felügyeletet, biztosította a szolgálati fegyelmet a császár személyes használatára rendelt és készenlétben tartott bárkák és naszádok legénysége körében. Ezzel a funkcióval a *φιάλη* előzőleg ismertetett jelentései közül a 3. számú hozható messze a legjobban összhangba. Így a „kikötőbeli főkardhordozó” vagy az „öblöbeli főkard-

hordozó” fordítás valószínűleg indokoltabb, mint a MORAVCSIK adta „kútesarnok-beli főkardhordozó”. JENKINS joggal tételezi fel, hogy „*φιάλη* is here the round harbour itself”, s joggal használja a „protospatharius of the basin” rangmegjelölést a szóban forgó császári tengerészfőtisztre.

6. VÁRADY L. egy terjedelmes tanulmányban (Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos: Byzantinische Zeitschrift 82 [1989]: 22—58) túlterjeszkedve a címben megjelölt témán nem szorítkozik a vörösfonalul használt DAI. „reinterpretációjára” (cikkének alcíme: Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogenetos über die Politikgeschichte der Ungarn). Más források sorából vett adatokkal is foglalkozik a konstantinosi magyarsággal sokoldalú megvilágítása érdekében. Ehhez képest értekezését érintő egy-két észrevétel nem korlátozódik csak a Bíborbanszületett textusára.

I. VÁRADY (24. lap 2. bekezdés) a következő auctorhelyek tartalmát foglalja össze: Georgius Continuatus A p. 817—9 (rec. I. BEKKER: Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus. Bonnae, 1838.) és Georgius Continuatus B p. 5 (ed. V. M. ISTRIN: Khronika Georgija Amartola v drevnem slavianorusskom perevode. II. Petrograd, 1922.). Ezzel kezdi: „811 hatten die Bulgaren Adrianopel erobert”. A forrás szövegének a félreértésével állunk szemben. Világosan mutatja ezt a tartalmilag reprodukált kútfő 'A' változatának a megfelelő részlete MORAVCSIK (ÁMTBF. 54) pontos fordításában: „... az örmény Leon elragadta tőle (ti. Michael Rankabétól) az uralmat, császár lett. Krumos pedig utána nyomult... Eljőve Adrianupolisba is, elfoglalta azt...”. Örmény Leó (V. Leó császár) 813 júliusában ragadta el a trónt Michael Rangabétól, I. Michael császártól (V. GRUMEL, La chronologie [Traité d'études byzantines I.]. Paris, 1958. 357). György Barát krónikájának folytatása szerint ez után — tehát nem 811-ben (!), hanem — 813-ban foglalta el Krum bolgár fejedelem Adrianopolist; lásd: V. BEŠEV-LIEV, Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam, 1980—1981. 254—9.

2. VÁRADY (i. m. 34) ezt írja: „... Es steht allerdings fest, daß unseres Wissens zunächst kein Mitglied des Groß-Fürsten-Geschlechts in Byzanz christianisiert worden war”. A valóság azonban nem ez, hanem a következő. Árpád dédunokája, Termacsu (Tormás) Bulcsú karchával együtt járt a bizánci udvarban (DAI. 40, 64—65). A Bíborbanszületett szorosan együtt említi kettejüket, de nemcsak Termacsu, hanem Bulcsú megkereszteléséről sem szól. Ha Skylitzés (Constantinus iterum autocrator 5: Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Editio princeps. Recensuit IOANNES THURN. Berolini et Novi Eboraci, 1973. 239; ÁMTBF. 85—6) kettőjük közül csak Bulcsúval foglalkozik, ez a szövegösszefüggésből kitetszően azért van, mert ezt az auctort a bizánci területeket sújtó magyar kalandozások bekövetkezése, illetve szünetelése érdekelte, s ebből a szempontból Termacsu személye közömbös volt (a balkáni kalandozásokban Árpád leszármazottai a X. század dereka körül nemigen vettek részt). A viselkedési pólusokat e tekintetben egyfelől Bulcsú képviselte, aki megkeresztelkedése ellenére utóbb zaklatta a császárságot, másfelől Gyula, aki kereszténnyé válása után nem bántotta többé hitsorsosait. Azt feltételezni azonban teljességgel indokolatlan, hogy két fejedelmi személy együtt jelenik meg a konstantinápolyi udvarban, előkelő címet-rangot nyer („patrikios”, „philos”) a császártól, ám egyébként élesen eltérő elbánás jut osztályrészüül: az egyiket ünnepelesen a keresztvíz szentségében részesítik, a másikat viszont ugyanakkor és ugyanott kihagyják e szertartásból. Érthető, hogy a kutatók elsőprő többsége

VÁRADYTól eltérően joggal úgy véli: Árpád dédunokája, Termacsu felvette Bizáncban a kereszténységet. Ez a jól megalapozott véleménye mások mellett az alábbi kutatóknak: GY. MORAVCSIK, *Byzantium and the Magyars*. Bp., 1970. 104—6; GYÖRFFY GY., *István király és műve*. Bp., 1977. 47; ÉRSZEGI G.—SOLYMOSI L.: *Magyarország történeti kronológiája* (Főszerkesztő: BENDA K.). Bp., 1981. 74; KRISTÓ GY., *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szeged, 1993. 49; J. P. RIPOCHE, *Constantin VII Porphyrogénète et sa politique hongroise au milieu du Xe siècle: Südost-Forschungen 36* [1977.]: 5.

3. VÁRADY (i. m. 39) a DAI. 38, 19—20 következő értelmezését javasolja: „So bedeutet im Textteil *Oí δὲ Πατρινακίται, οἱ πρότερον Κάγγαρ ἐπονομαζόμενοι* das Adverb *πρότερον* 'das vorige Mal', d. h. es handelt sich um die oben, im 37. Abschnitt erfolgte Bezeichnung des Petschenegenvolksabteils 'Kangar' (38: 19—20)". Több részletes görög szótárban kerestem példát arra, hogy a *πρότερον* adverbium egy írásműben 'előbb tárgyalt', 'feljebb említett', 'az előzőekben megbeszélte' értelmű szintagma részeként fordulna elő. Nem találtam ilyen passzust. Így önkényesnek, valószínűtlennek kell látnom az efféle interpretációt. Indokoltabb megmaradni a hagyományos fordításnál, amelyet MORAVCSIK (ÁMTBF. 43) így ad: „A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek . . .”. Egyébként a *πρότερον* adott helyen való értelmének a megragadása szempontjából igazán perdöntő ennek a határozószónak a DAI. szövegében játszott szerepe. Nos ez a szerep sohasem „előzőleg megnevezett”, „fent említett” jelentéskörbe tartozó (l. DAI. 7, 13; 8, 27; 23, 28; 29, 166 et 228; 30, 7—8 et 36—37; 32, 106 et 142; 35, 3; 36, 3; 40, 23 et 34; 49, 17; 50, 49—50 et 63 ac 67). Ebben a jelentésárnnyalathban *ἀνωτέρω* felel meg a Bíborbanszületett nyelvhasználatának (DAI. 13, 127; 43, 148; vö. 40, 22). Participi-umos szerkesztésben pedig *προ-* igekötős kifejezésekkel él a DAI. szerzője a szóban forgó tartalom („fent nevezett” stb.) jelölésére: *προρηθηείς* (passim), *προγεγραμμένος* (44, 14; 48, 10—11), *προμνημονευθείς* (13, 126), *προειρημένος* (28, 48—49), *προλεχθείς* (44, 95). Előfordul a „fent nevezett”, „fent említett” fordulat értelmében az igekötő nélküli perfectum participium *ειρημένος* is (például a 43. fejezetben többször; 45, 152 szövegében ugyancsak). De a *πρότερον* adverbiummal alkotott ilyen szintagmának nincs nyoma Konstantinosnak a birodalom kormányzásáról írott művében.

OLAJOS TERÉZIA

Gyarmathi Sámuel Nyelvemsterének egyik fő forrása*

„der Geist des Menschen ist sehr flüchtig und lebhaft“
(Grammaire Raisonnée)
„az ember elméje futkosó, és virgontz”
(Nyelvemster)

I.

I. SZABÓ T. ATTILA Gyarmathi Sámuel halálának másfél százados évfordulója alkalmából írt tanulmányában „a tudománytörténet távlatában” mérlegelve az „Okoskodva tanító Magyar Nyelvemster” létrejöttének külső és belső tényezőit, a következő megállapításra jutott: [bekezdés] „Amennyire ismertek a

* A kutatást az OTKA 2914. nyilvántartási számon támogatta.

mű megszületésének és megjelentetésének külső körülményei, éppen annyira bizonytalanságban vagyunk a mű megalkotásával kapcsolatos belső kérdést illetően: Hol tett szert Gyarmathi olyan mérvű ismeretanyagra, amely őt egy ilyen terjedelmes leíró nyelvtani alkotás megteremtéséhez hozzásegítette? E kérdés feltevésével, még kevésbé megoldásával a Gyarmathi munkásságára vonatkozó irodalomban nem találkoztam, de sietek megjegyezni: ha e kérdést itt most felvetem, erre magam még bizonytalankodó választ sem adhatok.” (SZABÓ T. ATTILA: Gyarmathi Sámuel nyelvtudományi munkássága a tudománytörténet távlatában. In: Nyelvészeti tanulmányok. Szerk. B. GERGELY PIROSKA. Bukarest, 1983. 186).

HANZELI VICTOR pedig 1987. augusztus 1-jén kelt levelében, SZABÓ T. ATTILA kérdésfeltevésével egybehangzóan, ezt írta nekem: „Gyarmathival kapcsolatos munkám, ha lassan is, de halad. Az Affinitas fázison túlesve, most főleg Nyelvmasterével foglalkozom. Számomra a legizgalmasabb kérdés az, hogy hogyan tudott Gyarmathi, akinek magasabb fokú képzése csak az orvostudományban volt, ilyen terjedelmes, részletes és nyelvelméletileg kiválóan megalapozott és megszerkesztett munkát csinálni aránylag rövid idő alatt egyéb elfoglaltságai mellett. A források kérdése így a szokásosnál fontosabb.” Hogy elgondolásából HANZELI mit valósított meg azóta, arról nincsen hírem.

A Nyelvmaster forrásának felderítésére, ha nem tévedek, egyedül GÁLDI LÁSZLÓ tett tényleges kísérletet: 1972-ben a bolognai XI. Nemzetközi Nyelvészeti Kongresszuson tartott rövid előadásában a Port-Royal-grammatika egy kommentárral kísért kiadásának, az 1759-ben megjelent Grammaire générale-nak egyes passzusai-ban vélte felfedezni a Nyelvmaster mintáját és hatását. (GÁLDI LÁSZLÓ, La Grammaire de Port-Royal au XVIIIe siècle. In: Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists. Ed. by LUIGI HEILMANN. Bologna, 1974. Vol. I. 133—5. Uő., A felvilágosodás magyar nyelvszemléletének francia előzményei. In: „Sorsotok előre nézzétek”. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Szerk. KÖPECZI BÉLA és SZIKLAY LÁSZLÓ. Bp., 1975. 237—42.) Ám bemutatott szövegegyeztetései gyöngelábon állnak, s úgy látszik, az említett kongresszus résztvevőit sem győzték meg. A hozzászólók ugyanis figyelmeztették őt arra, hogy „esetleges közvetítő művek”-kel kell számolni, mert „hasznosító okoskodva tanító» grammatikák a német nyelvterületen valamivel később, 1780 körül voltak divatosak.” (GÁLDI i. m. 1975. 236.) „Mindez azonban messzire vezetne, — tette hozzá GÁLDI —, s különben is Gyarmathi esetében, aki franciául *Vocabularium*-a tanúsága szerint is tudott, a »német szűrő« nem feltétlenül bír jelentőséggel.” (Uo.) Az alábbiakból ki fog derülni, hogy a hozzászólók jártak jó nyomon.

GÁLDI azonban más vonatkozásban egy lényeges összefüggésre rámutatott, amikor kongresszusi előadása befejezésekképp párhuzamot vont Gyarmathi és Versegthy grammatikai munkássága, illetőleg munkásságuk forrásvidéke között a következőképpen: „Gyarmathi n’était seul a s’inspirer de la grammaire de Port-Royal. Un peu plus tard une autre figure typique de l’illumineisme hongrois, François Versegthy reprendra également les principes de la Grammaire raisonnée pour se débarrasser par là, à propos de la description de la langue hongroise, de l’influence prépondérante des modèles grammaticaux latins.” (GÁLDI L. i. m. 1974. 135). Azaz: Gyarmathi egyáltalán nem volt az egyetlen, aki a Port-Royal-grammatikát követte. Egy kicsit később a magyar felvilágosodásnak egy másik jellegzetes alakja, Versegthy Ferenc szintén a Grammaire raisonnée elveit alkalmazza, hogy megszabaduljon általa a magyar nyelv leírásában a latin nyelvtani minták uralkodó befolyásától.

A GÁLDI által vont párhuzamot azért érzem a magam részéről találónak, mert engem épp Verseghy-kutatásaim vezettek el ahhoz a *Grammaire Raisonnée*-hoz, amely mind Gyarmathinak, mind pedig Verseghynek közös nyelvelméleti forrása volt.

2. Jó ideje ugyanis tartalmilag lényegében ugyanaz a fogas kérdés foglalkoztatott, ami a Nyelvmosterrel kapcsolatban SZABÓ T. ATTILA és HANZELI VICTOR idézett mondataiból csendül ki, s ami az én esetemben így foglalható röviden szavakba: Milyen eszmék vagy épp milyen művek alakították ki Verseghynek azt a nyelvszemléletét, amelynek alapján megalkotta a magyar nyelvtanítás történetében fordulatot jelentő „*Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre*” című munkáját?

Kézenfekvő válasz lehetne az *Adelungra* mint forrásra való hivatkozás, de az imént említett munka címlapján már nem az áll, ami korábban (1793-ban) a *Proludiumén* szerepelt, tudniillik hogy „*ad systema Adelungianum*” fejtegette a magyar nyelv törvényeit. *Adelung* nyelvszemléletének nyilvánvalóan e munka létrejöttében is volt szerepe, de már nem kizárólagosan. Erre egyébként maga Verseghy is utal, mikor *A' Tiszta Magyarságban* 1805-ben — Révaival polemizálva — ezt mondja: „*Adelung' methodussát választottam ugyan én nagy részént Grammatikámnak kidolgozásában kalaúzúl, de nem azért, mivel Adelungé, hanem azért, mivel a' józan észnek principiumaival megegyez.*” (i. m. 172). Vagyis a' józan észnek principiumai, valamint a' józan okoskodás (uo. 18), Gyarmathi Nyelvmosterében (a továbbiakban: Nym.) pedig a' józan okosság vezérlése (Nym. I: 34) utalnak arra a közös alapra, amelyben a *raison* a rendező elv a nyelvleírásban. Melyik hát az a mű, amelyből mindketten — bár más-más módon — ezt a rendező elvet merítették?

Szemben Gyarmathival, aki nem árulta el forrását, sőt az ún. *Grammaire de l'Academie Française*-re való hivatkozással (Nym. I: XX) mintha igyekezett volna elterelni róla a figyelmet, Verseghy nyomra vezeti figyelmesebb olvasóját. A *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre*-hez szorosan kapcsolódó, „filológiabéli principiumai”-t fejtegető s már idézett tanulmányában, *A' Tiszta Magyarságban* azzal kapcsolatban, hogy a helyesírás dolgában milyen szabályszerűségeket követett, bibliográfiai adatokkal jelöli meg forrását.

A kötetnek „*A' magyar Ortográfiáról*” szóló II. Értekezésében, a 21. §-ban ugyanis a következőképpen érvel: „Ha egyszer valamely nyelvben az ortografia a' kormányznak parancsolattya által vagyon meghatározva, mint a francziáké, akkor azt, bármely hibás volna is, megváltoztatni, szabadnak nem tartom. A' miénket az Országlás még meg nem határozván, hasznosnak sőt szükségesnek ítélem, hogy iránta a' józan észhez folyamodgyunk. Ez nekünk a' következő három regulát adgya, melyek a' Hálai Francia Grammatikában (*Grammaire raisonnée*, Halle 1758 a' 13. oldal) imígy olvastatnak.

1) Valahány különös czikkelyezett hang van a' nyelvben, annyi különös betűkkel kell azoknak kifejezésére élni.

2) Eggy betű soha ne jelentsen többféle hangot, és eggy hang soha se fejeztesen ki többféle betűvel.

3) Úgy írjunk, ammint beszéllünk.” (I. m. 23.)

Az idézett cím önmagában is fel kell — fel kellett volna —, hogy keltse a források után kutatók figyelmét; de még külön nyomatékot kap azáltal, hogy Verseghy oly fontosnak tartotta — nyilván az idézett szabályt is, meg a művet magát is —, hogy később négy alkalommal is visszatért rá. Előbb a főműveként

számon tartott *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae*-ban, tehát latinul (1816. I, 202—3); majd a „Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány” című művének mindkét kiadásában (1818., 1821. 42—5) s itt bővebben fejtegetve a szabályokat; végül „A’ Filozofiának Talpigazságira épített Felelet”-ében (1818. 326) az eredeti, rövidebb változatot közölve. Mindegyik alkalommal hivatkozott forrására.

Mindezt azért részleteztem, mert ez a Halléban megjelent, a józan okoskodásra épített, német szöveggel kísért francia grammatika volt a nyelvelméleti forrása mind Gyarmathi Sámuel, mind Verseghy Ferenc művének. Ezúttal a Nyelvmesterben érvényesült hatását követem nyomon. (A tárgyalás során a *Grammaire Raisonnée*-t GrR. rövidítéssel említem.)

3. A „hálai grammatika” egy példányát 1993. decemberében sikerült megtalálnom — az eddigi tudomásom szerint — hozzánk legközelebb eső lelőhelyén, Münchenben, a Bayerische Staatsbibliothekben. A bőrbe kötött, aranyozással díszített, szép kiállítású, gazdag tipográfiájú, 19 cm nagyságú könyvet a régi típusú jelzet: II.L.lat.fil.129g. alatt őrzik. A címlapon ez áll: „Verbesserte Grammaire Raisonnée, Oder: Erleichterte Französische Sprachlehre. Nach der Methode und Ordnung der Langischen Grammatic eingerichtet. Zwote und mit einem Register vermehrte Auflage. Halle, Im Verlag des Waisenhauses, 1758.” A címlap alsó mezejében metszetvignetta van, amelynek felső részén ez a felirat olvasható: „Illo Splendente Levabor”, s ezt szemlélteti a ragyogó nap felé két oldalról felfelé emelkedő egy-egy madár.

A kötet 12 számozatlan, 710 számozott és 13 számozatlan lapból áll. A 12 számozatlan lapból 2 a címlap rektója és verzója, 10 lap pedig a Vorbericht című előjáró beszéd. A számozott 710 lap tartalmazza a grammatikát. A 13 számozatlan lap a Registert foglalja magában. — A német nyelvű francia grammatika keletkezéséről és felépítéséről elsősorban a Vorbericht névtelen szerzőjétől kapunk tájékoztatást, amely Halléban 1743-ban kelt, tehát bizonyosan az első kiadáshoz készült.¹

Az előjáró beszédből először is azt tudjuk meg, hogy ez a munka a harmadik „francia Langius” (s mint a címlapon olvasható, annak második kiadása). Az első „francia Langius”-t HEINRICH RICHTER, az akkori briegi egyháztanács titkára írta LANGIUS rendszere szerint, és 1718-ban Breslauban jelent meg. A másodiknak, amely 1724-ben Frankfurtban hagyta el a sajtót, szerzője JOHANN JAKOB SCHATZ, a trarbach-i gimnázium rektora, s ez áll legközelebb Langius művéhez. E kiadásnak nagy sikere volt, példányai gyorsan elfogytak, ezért a tanítók arra ösztönözték a szerzőt, hogy jelentessen meg egy újabb, javított kiadást, s ehhez javaslatokat terjesztettek elő. Ő azonban már erre nem vállalkozott, de a javaslatokat átengedte másnak, hogy értékesítse azokat. Ezek felhasználásával jött létre a harmadik „francia Langius”.

Az előjáró beszéd azért nevezi „francia Langius”-nak a tankönyvet, mert a harmadik változat első kiadása még ezt a főcímet viselte. Kitűnik ez abból a példányból, amelyet az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban sikerült megta-

¹ A mű első kiadása ugyanis valóban 1743-ban jelent meg, Halléban, amint erről kéresemre az Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt (Halle, Saale) igazgatója, Prof. dr. habil. J. DIETZE volt szíves tájékoztatni 1994. május 5-én kelt levelében. Erről a kiadásról szólok még az alábbiakban.

Verbeſſerte
GRAMMAIRE RAISONNÉE,

par:
Erleuchtete

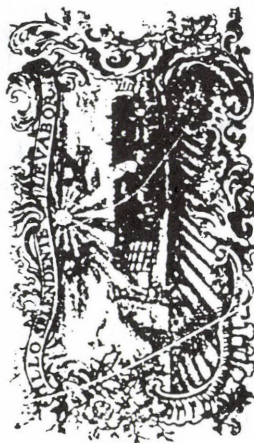
Frantiſche Sprachlehre,

Nach der
Methode und Ordnung
der

Langſchen Grammatic

eingerihtet.

Zweite und mit einem Register vermehrte Auflage.

Halle,

Im Verlag des Buchhändlers, 1758.

OKOSKODVA TANITO

M A G Y A R

NYELVMESTER.

Melly irattatott

GYARMATHI SÁMUEL

N. Hanyad Vármegye Orvosa által.

ELSŐ DARAB.

A' Nagy Erdély Ország T. N.
RENDEK költségével.

KOLO'SVÁRATT,

Nyomtatott Hochmeister Márton, Tsáf. K. Dicaß.
Könyvnyomato és priv. Könyváros Betüvel

I 7 9 4.

lálhom,² és amelynek címlapján ez olvasható: „Verbesserter Französischer Langius, Das ist: Erleichterte Französische Grammatica, Nach der Methode und Ordnung der beliebten Langischen Grammatic, Fürnemlich zum Gebrauch der Schulen und Privat-informationen mit Fleiß eingerichtet. Halle, in Verlegung des Waisenhauses.”

A második kiadásnál valamivel kisebb méretű, 17,5 cm nagyságú, 16 számozatlan és 880 számozott lapot tartalmazó kötet címlapját szerényebb kivitelű, de a második kiadáséhoz hasonló metszetvignetta díszíti. Ebben a kötetben is megtaláljuk a Vorbericht című tudósítást, amely kétségtelenül ehhez a kiadáshoz készült, és szóról szóra megegyezik a második kiadásban újraközölt szöveggel. Egyébként azonban a grammatika tárgyalása nem teljesen azonos a két kiadásban. A legfőbb eltérés, ami első látásra szembetűnik, az anyag felosztásában van: az első kiadás öt fő részre osztva írja le a francia nyelvtant, a második kiadás viszont három fő részt különböztet meg. Épp ennek alapján nyomban meg tudjuk állapítani, hogy Gyarmathi a második kiadást használta, mert — mint látni fogjuk —, a nyelvtan hármas felosztását követi. Az 1758-i tehát nem csupán regiszterrel bővített, hanem egyúttal némileg átdolgozott, illetőleg „megjobbított” kiadás.

Az előljáró beszéd arról nem nyilatkozik, hogy ki alkotta meg a mű harmadik változatát, illetőleg ennek is kétféleképp kidolgozott kiadását. Ha az átdolgozó — a jelek szerint voltaképp a szerző — személyét nem tudjuk is azonosítani, ám a címlapon és az előljáró beszéd keltezésében megjelölt Halle városából, Langius nevéből és más adatokból nagyjából körvonalazhatjuk azt a szellemi talajt, amelyből a mű kisarjadt.

Halle a XVIII. század első felében az evangélikus pietizmus központja és egyúttal a wolffianus eszmék letéteményese volt. A pietizmus vezéralakja, az egyetem tanára August Hermann Francke (1663—1727) hatalmas iskolaelegyűttest hozott létre, amelyben a latin mellett anyanyelvként a németet, élő idegen nyelvként pedig a franciát tanították (l. KOSÁRY DOMOKOS, Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 42, 112).

Langius, vagyis Joachim Lange (1670—1744) ugyancsak a pietista mozgalom képviselője, 1709-től haláláig a teológia professzora Halléban. Nevét főként latin tankönyvei tették széles körben híressé. Közülük a közkedvelt „Verbesserung und erleichterte lateinische Grammatik” (Halle, 1707.) című huszonhat kiadásban mintegy százezer példányban kelt el. (L. JÖCHER, CH. G., Allgemeines Gelehrten Lexicon. Zweiter Theil. Leipzig, 1750. 2250.; ADELUNG, J. CH.—ROFERMUND, H. W., Fortsetzung und Ergänzungen zu Ch. Gottlieb Jöhers Allgemeinen Gelehrten Lexicon. Dritter Band. Bremen, 1819. 1205.) Magyarországon egy másik tankönyvről, a „Colloquia latiná”-ról vált neve ismertté: „Langii Colloquia” címmel ugyanis 1744 és 1845 közt 34 kiadást ért meg. (L. PETRIK GÉZA, Magyarország bibliographiája 1712—1860. II. Bp., 1890. 544—5; V. Pótlások. Bp., 1971. 284; VII. Pótlások. Bp., 1989. 296.)

Wolff és általa Leibniz filozófiájának ismerete Németországban a XVIII. század derekán az oktatásban is terjedni kezdett. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy filozófiájuk hatása erőteljesen érvényesült abban a Halléban, ahol Wolff egyetemi tanszékéről hirdette tanait. Még akkor is, ha épp a pietisták kényszerítették őt a Halléból való távozásra (l. KOSÁRY i. m. 263, 356, 404). Már az első „francia Langius” szerzője, Heinrich Richter „ágostai hitvallása” mellett is wolffianus volt, korai német fordítója Leibniz Theodiceájának (l. ADELUNG—ROFERMUND

² Jelzete: 12867. DR. ERDŐS MÁTYÁS igazgató úrnak ezúttal is hálás köszönetemet fejezem ki, hogy a kötetet hosszabb időre rendelkezésemre bocsátotta.

i. m. 2076). A második „francia Langius” szerzőjének, Johann Jacob Schatznak eszmeiségét ugyan nem ismerjük, viszont alighanem ő alapozta meg a grammatika leíró jellegét, mert nyelvkönyv- és szótárírásban jeleskedő alkotóra vallanak a következő művei: „Gründliche Methode der Kindern der Lesen und Schreiben bald verzubringen, mit Figuren” (Büdingen, 1725.); „Deutsch—französisch—italienisches Wörterbuch” (Augsburg, 1766.); „Sammlung der neuesten und auserlesen Kaufmanns” (uo.); „Briefe in deutscher, französischer und italienischer Sprache” (Augsburg, 1792.).

4. A nyelvtankönyv megírásának céljáról az előjáró beszéd így nyilatkozik: „Erstlich, daß es eine gründliche oder critische, und wie die Franzosen reden, eine raisonnirte Grammaire sey, das ist, darin nicht nur bloss Regeln, sondern auch der Grund derselben, in so weit es angeht, gegeben worden.” Magvasan adva vissza magyarul e szavakat: a cél az, hogy a nyelvtan ne csak a puszta szabályokat, hanem azok okait is megadja. Ennek mibenlétét bővebben a Vorbericht így fejtegeti: „Die Ursach dieser Absicht war nicht nur diese, daß es billiger, vortheilhafter und erfreulicher ist, etwas mit Grund als ohne Grund zu lernen: sondern auch, weil man dis für eine Hauptpflicht der Lehrenden hält, alles was sie lehren, sonderlich in den Sprachen, unter stetem raisonniren zu lehren, und damit den Lernenden die Sache nicht nur faßlicher und annehmlicher zu machen, sondern auch die natürliche Logic mit ihnen bey allerley Gelegenheit durch dergleichen raisonniren zu üben.” Ami azt jelenti, a lényegre szorítva e fejtegetés értelmét: ennek a nyelvtannak az a célja, hogy a szabályok okait feltárva ok-tasson, *raisonniren zu lehren*, vagyis ahogy ezt a szándékot magyarul Gyarmathi kifejezte és művének címébe beleszötte: a nyelvtan *okoskodva tanító* legyen.

Az előjáró beszéd szerzője ezután a következőket mondja: „Weil man nun zu einer recht gründlichen Einsicht in die Natur einer Sprache nicht wol gelangen kan, ohne die Universalgrammatic dabey zum Grunde zu legen: so ist solches auch geschehen, und auf wirkliches Verlangen guter Freunde die Lehre von der Natur der Nominum, von der Natur der Verborum, der Particularum und der natürlichen Syntax nach der Universalgrammatic elaboriret.” Más szóval: minthogy valamely nyelv természetébe csakis az egyetemes nyelvtan alapján lehet igazán behatolni, a nyelvtan nagyobb részét kitevő témaköröket annak alapján dolgozták ki. Az egyetemes nyelvtan említése a Port-Royal-grammatikát juttatja eszünkbe, ám nyomban kitűnik, a szerző nem erre célzott. A szöveget ugyanis így folytatja: „Das Genie der französischen Sprache insbesondere einzusehn, hat man unter den französischen Grammariens den Mr. de la Touche, Buffier, Restaut und insonderheit die Grammaire der Academie française beständig gebrauchet und ihre Grunde gegen einander gehalten. Diese 4 benannten sind die Beaux-esprits, die in der ganzen französischen Welt für oracula passiren.” Majd a Francia Akadémia egykori titkárának, Régnier-Desmarais-nak grammatikai munkásságáról szóló szavait idézi.

A négy „szép szellem” között, akik az egész francia világban órakulumnak számítanak, negyedikként a Francia Akadémia nyelvtanát, voltaképpen annak szerzőjét nevezi meg. A szövegösszefüggésből kikövetkeztethető, hogy Régnier-Desmarais-t, illetőleg grammatikáját érti rajta. A GrR. említett első, 1743-i kiadásában egy helyütt (a 267. lapon) kifejezetten mint a Francia Akadémia nyelvtanának szerzőjét idézi őt, így: Desmarais Grammaire de l’Academie française à Amst. 1707. (Ez az utalás a GrR. második kiadásának megfelelő helyén nem található.) A Francia Akadémia ugyanis saját neve alatt 1932-ig nem adott ki nyelvtant (l. erre: Grammaire de l’Academie

Française. Paris, 1932. Préface). Azért kellett ezt szóvá tennem, mert Gyarmathi — nyilván a Vorbericht imént idézett sorai nyomán — a „Tudósok Grammatikája” példajaként említi, hogy „Illyen már a Frantziáknál, az Akadémia nagy Grammatikája, *Grammaire de l'Academie Francaise*” (Nym. I: XIX—XX).

Ha az idézett „szép szellemek” művei mellett számon tartjuk azokat is, amelyekre a nyelvtani anyag tárgyalása során történik hivatkozás, akkor a *Grammaire Raisonnée* főbb forrásaiként a következőket jelölhetjük meg: BUFFIER, P. C., *Grammaire française sur un plan nouveau*. Paris, 1709.; DE GRIMAREST, *Discours sur l'usage de la langue française*. H. é. n.; Uő., *Grammaire réduit en tables*. H. é. n.; DE LA TOUCHE, N., *L'art de bien parler français*. H. n. 1696.; GIRARD, G., *Synonimes français*. Amsterdam, 1737.; LAMY, B., *Art de parler*. La Haye, 1737.; *Nouvelle grammaire française*. H. é. n.; RÉGNIER—DESMARIS, F. S., *Traité de la grammaire française*. Paris, 1707.; RESTAUT, P., *Pricipes généraux et raisonnés de la grammaire française*. Paris, 1730.; Uő., *Grammaire*. Paris, 1741.; THOULIER D'OLIVET, P. J., *Traité de la prosodie Française*. Amsterdam, 1737.

5. A felsorolt szerzők a Port-Royal-grammatika (1660) utáni nemzedéket képviselik (vö. ROSIELLO, LUIGI, *Linguistica illuminista*. Bologna, 1967. 129), a XVII. század végén és a XVIII. század első felében működő, jórészt a Francia Akadémia köréhez tartozó nyelvtanírók. Működésük révén a francia nyelvtanítás jelentős fejlődésen ment át (CHERVEL, ANDRÉ: ... et il fallut apprendre à écrire à tous les petits français. *Histoire de la grammaire scolaire*. Paris, 1977. 84).

Munkásságukban a karteziánus racionalizmust szerencsésen ötvözték a locke-i empirizmussal. Az előbbinek, nevezetesen a port-royalistáknak hatása nyilvánul meg az elméleti alapvetésben, valamint abban a módszerben, ahogy az az egyetemes nyelvtan elveit a francia nyelv leírásában alkalmazták (vö. ROSIELLO i. m. 131). Az utóbbit, az empirista felfogást a GR.-ban legtöbbször idézett szerző, Buffier fejezte ki a legvilágosabban. Az a priori, deduktív eljárással szemben azt hangsúlyozza, hogy a nyelvtan elsősorban a megfigyelés tudománya, szabályait a nyelvhasználat tapasztalati tényeiből kell elvonni, és elmarasztalja azokat, akik figyelmen kívül hagyják a nyelvtényeket:

„On les entend dire souvent: *L'usage est en ce point opposé à la Grammaire*; ou, *La langue s'affranchit ici de Loix de la Grammaire*; ou bien, *On parle de telle et telle sorte, mais c'est contre les règles de la Grammaire*. Il me semble qu'on ne peut penser ainsi, et avoir une idée nette de ce qu'est la Grammaire. En effet, si jamais elle se trouve opposée à l'usage, tant pès pour elle; c'est sa faute et elle doit se reformer. Car puisque la Grammaire n'est que pour fournir des règles ou des réflexions, qui aprénent à parler comme on parle; si quelqu'une de ces règles ou de ces réflexions ne s'accorde pas à la manière de parler comme on parle, il est évident qu'elles sont fausses et doivent être changées.” (*Grammaire française sur un plan nouveau*. 1707. 7—12. Idézi CHERVEL i. m. 84.) Vagyis: „Gyakran hallani, hogy azt mondják: *A szokás ezen a ponton szembenáll a nyelvtannal*; vagy: *A nyelv függetleníti magát a nyelvtan törvényeitől*; vagy pedig: *Ilyen és ilyen módon beszélnek, de ez a nyelvtan szabályai ellen való*. Úgy tűnik nekem, hogy nem lehet ekként vélekedni, és tiszta fogalmat alkotni arról, hogy mi a nyelvtan. Valójában, ha az egyszer a szokással ellentétes, annál rosszabb neki; az az ő hibája, s meg kell újulnia. Mivelhogy a nyelvtan arra való, hogy szabályokat és észrevételeket nyújtson a nyelvről, ahogy azt beszél; ha ezen szabályok és észrevételek egyike-másika nincs összhangban a beszélt nyelv módjával, világos, hogy azok hamisak, és változtatni kell rajtuk.”

Ebből az állásfoglalásból egyenesen következik, hogy a francia nyelvtan a francia nyelv diszciplínája, nem pedig „a latin grammatikának bevonata a francia nyelven”, a francia nyelv leírását tehát meg kell szabadítani a latin grammatika nyűgétől. A GrR. annak alátámasztására, hogy a francia szórend szabályai nem követhetik a latin nyelvét, Buffier grammatikájából az alábbi részletet idézi: „Ce qui a fait tant de mauvaises Grammaires, c'est d'avoir voulu appliquer celle qui étoit propre d'une langue à une autre langue toute différente. C'est en particulier un défaut essentiel dans les Grammaires françoises qu'on a voulu faire sur le plan des Grammaires latines: sous prétexte que le François venoit du Latin. Il est vrai qu'un grand nombre de ses mots en derivent: mais pour l'arrangement des phrases et le tour des espressions, qui font le propre caractère d'une langue, le François est aussi différent du Latin que de quelque autre langue que ce soit, et en particulier plus que de l'Allemand.” (GrR. 474.) Azaz: „Ami annyi rossz nyelvtant eredményezett, az abból származik, hogy az egyik nyelvre kiválóan alkalmas grammatikát egy másik, egészen eltérő nyelvre akartak alkalmazni. Ez különösen legfőbb hibája a francia nyelvtanoknak, amelyeket a latin grammatikák mintájára akartak csinálni: azzal az ürüggyel, hogy a francia a latinból származik. Igaz, hogy nagy számú szó származik a latinból, de a mondatok elrendezése és a kifejezések fordulata révén, amelyek egy nyelv saját karakterét megadják, a francia épp annyira eltér a latintól, mint bármely más nyelv, és jobban különbözik tőle, mint a némettől.”

A latin grammatikától való függést azonban ennek a nemzedéknek teljesen még nem sikerült megszüntetni. Megnyilvánul ez például abban, hogy megtartják az eset fogalmát, és a névelő szerepét úgy definiálják, mint amelyik a névszórágózást valósítja meg (ROSIELLO i. m. 125). Ennek a függésnek maradványaként a GrR. a hat latin eset közül megtart ötöt. A francia nyelvtanokból a névszók deklinációja csupán Restaut nyelvtana (1741) után kezd eltűnni (CHERVEL i. m. 86).

Buffier azzal a nézetével, hogy a grammatika az empirikus megfigyelésre és az indukció módszerére támaszkodik, megelőzte a nálánál nevesebb, enciklopédista César Chesneau Du Marsais-t. A nyelvelmélet-történet ugyanis őt tartja számon úgy, mint aki a racionalista és empirista gondolkör szintézisével a nyelvelsajátítás és a szintaxis területén újat hozott (l. KELEMEN JÁNOS, A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseau-ig. Bp., 1977. 157—8). Bár sem neve, sem szempontukból fontos műve, a „Veritables principes de la grammaire ou nouvelle grammaire raisonnée pour apprendre la langue” (1729.) nem szerepel a GrR. által idézettek sorában, hatása nemcsak címében, hanem elsősorban a szintaxis kidolgozásában világosan nyomon követhető.

Ezidőben a szintaxis nem volt még fejlett ága a nyelvtanításnak, gyenge oldalát alkotta magának a Port-Royal-grammatikának is (vö. CHOMSKY, NOAM, Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass. [1965.] 6—7), amely utolsó, sovány fejezetében alig megy túl a „concordantia” és a „rectio” hagyományos kategóriáin. Du Marsais grammatikaelméletében viszont központi helyet foglal el. Az általa vázolt ideális nyelvtan hét tárgyköre közül az V., „Les préliminaire de la syntaxe” és a VI., „La syntaxe” címet viseli, vagyis a szintaxis előzetese és a szintaxis fejezetekre tagolódik. A szintaxis előzetesén Du Marsais a morfológiai kategóriáknak a mondat felépítésében betöltött szerepét vizsgálja. Megkülönbözteti a konstrukciót és a szintaxist, és a konstrukción a szavak kapcsolódását és elrendezését, lényegében tehát a szórendet érti. (L.: ROSIELLO i. m. 138—40 és KELEMEN i. m. 158—60.) A GrR. a szintaxis felépítésében és tárgyalásában Du Marsais felfogását érvényesíti, mert az általános bevezetés: I. Von der Syntaxi

überhaupt után tárgyát két fejezetre osztja: II. Die Vorsyntax oder Constructions-Ordnung és III. Die eigentliche Syntaxin selbst. Du Marsais hatását láthatjuk abban is, hogy az addigi nyelvtanítás gyakorlatától eltérően a GrR. nagy teret, az egész mű terjedelmének egyharmadát (470—710) szenteli a szintaxisnak, hangsúlyozva hogy „Der Syntax ist also ein Haupttheil der Sprachlehre” (471), vagyis Gyarmathi magyarításában: „Az össze-rakás tehát egy Fő része a’ nyelv tanításának.” (Nym. 2: 6).

Összefoglalva a forrásokról és ennek alapján a mű jellegéről elmondottakat: a GrR. a XVII. század végén és a XVIII. század első felében új utakon járó francia nyelvtanító nemzedék nézetei és törekvései nyomán készült, többször átdolgozott, részletes francia leíró nyelvtan. A munka végső formáját kialakító ismeretlen szerző igyekezett felhasználni mindazokat az elméleti és gyakorlati eredményeket, amelyeket az említett port-royalista utáni nemzedék létrehozott.

Gyarmathi és Verseghy tehát olyan forrásból merített, amelynek elméleti fejtegetései és gyakorlati megoldásai számos vonatkozásban időszzerű útmutatásul szolgáltak a magyar nyelv leírásának megújításához. Gyarmathi számára a GrR. főként felépítésében és terjedelmében, nyelvméleti tételeiben és egyes tárgykörök kidolgozásában jelentett követésre méltó és alkalmas modellt.

6. Utaltam arra, hogy Gyarmathi a Nym. felépítésében a GrR. hármas felosztását követi. Eljárásának szemléltetésére a legegyszerűbb mód, ha a két munka tartalomjegyzékének megfelelő részeit egymás mellé állítjuk az alábbiak szerint:

GrR. 13, 14, 17. sztl. 1.

Inhalt

Die ganze Grammatik besteht aus drey Haupttheilen davon

Der erste die Aussprache u. die Rechtsreibung lehrt, und Sect. I. Von Lesen überhaupt zeigt...

Sect. II. giebt insbesondere Regeln und Ammerkungen von der Aussprache...

Der zweyte Theil enthält die Etymologie und handelt

Cap. I. Ueberhaupt von der Natur und den Arten der Wörter

I. Insgemein

II. Insbesondere der Declinirwörter...

[...]

Der dritte Theil begreift die Syntaxin in sich [...]

Nym. 1: XXXIV. 1.

Foglalatja a’ Nyelvmasternek:

Az egész Nyelvmaster áll három fő Részekből.

Mellyek közzül

Az első Darabban

Az I. Rész tanítja a’ Kimondást, és a’ Hellyes-írást Orthographia

I. Szakasz tanít a’ Betűkről.

II. Szakasz a’ Hangokról

A II. Rész tanítja a’ Beszéd nyoltz Részeit. Eredetvevés, *Etymologia*.

I. Szakasz tanít a’ Szóknak elosztásáról és természetéről közönségesen.

II. Szak. a’ Hajtogathato Szókról különösen

[...]

A’ Második Darabban

Az III. Rész, tanítja a’ szók egybeszerkesztését. Öszverakás *Syntaxis*.

Más vonatkozásban a GrR. a grammatika tartalmát ily módon körvonalazza:

„Nur noch mit wenigen wird dem geneigten Leser zu dienstlicher Nachricht gegeben, daß dieses Grammaticalische Werk oder so gennante Französische Langius eigentlich aus drey Theilen bestehe:

1) Der Grammaire Raisonnée, in welcher die Grammaticalischen Regeln mit genungamer Deutlichkeit gründlich und hinlänglich vorgetragen und eingeschärft.

2) Der Grammaire Pratique, darinnen die Regeln selbst mit einer grossen Menge Exempel von Redensarten und Discoursen, wie sie im täglichen Umgang vorzukommen pflegen, erläutert und abgehandelt werden.

3) Einem Dictionaire en Abrégé, in welchem die Vocabeln und Phrases zum Nachschlagen in eine Alphabetische Ordnung, in einer angenehmen und hinlänglichen Kürze zusammen gebracht und zu lesen sind. Doch so, daß ein jedes dieser Werkgen für sich bestehe und a part verlassen werden kann.” (Vorbericht sztl. 11—2. l.)

A GrR. tehát egyszerre okoskodó, vagyis tudományos alapossággal és részletességgel írja le a nyelvtani szabályokat és gyakorlati, vagyis ugyanezeket a szabályokat a mindennapi nyelvhasználatból merített példákkal világítja meg. A nyelvtanítás e kettős — bátran mondhatjuk, modern — kritériumát Gyarmathi is szem előtt tartotta, a tudományos és a gyakorlati igényt egyaránt érvényesítette a Nym.-ben. Múlt század végi „méltató”-ja, kora felfogását képviselve, meg is róttá őt eljárásáért: „most csak egy ellentmondásra kell néhány szót vesztegetnünk, mely nem válik dicséretére Gyarmathi logikájának, mindjárt a munkája küszöbén. Míg, ugyanis, egy helyt a »tudós« grammatika praetensiójával áll elé: addig más helyt, sőt munkája egész folyamán, határozottan »nyelvemsteri«, tehát praktikus célzatokat vall magáénak...” (HÄHN ADOLF, Gyarmathi Nyelvemstere. Budenz-Alb. 139).

Érdemes még felfigyelnünk a Vorbericht imént idézett szövegének 3) pontjára, nevezetesen arra, hogy a GrR.-t szótár egészíti ki, amely a szavakat és mondatokat rövid formában, ábécérendben gyűjti össze, hogy alkalomadtán utána lehessen nézni egy-egy nyelvtani kérdésnek. Alighanem innen eredt Gyarmathinak az a gondolata, hogy a Nym. syntaxis-részéhez Kis Szótár-t csatoljon. Az elnevezés is erre vall, hiszen a *dictionaire en abrégé* magyar megfelelője nem más, mint a *kis szótár*.

Nem kevésbé szolgált zsinórmértékül — és bátorításul — Gyarmathi számára a GrR. terjedelme. „Elöljáró Beszéd”-ében elhárítja azok aggodalmát, akik munkáját túl terjedelmesnek tartják majd:

„Tudom, sokak lesznek olyanok, a’ kiknek ez a’ Grammatica igen nagyra fog tettetni. De azok talám azt vélik; hogy a Grammatica, mind csak Oskolába, és gyermek kezibe valo Könyv; koránt sem. Más az oskolai Grammatika, más pedig a’ Tudósok Grammatikája, mellyben az értelmes emberek, és a’ Tanítók akármi előfordulható nyelvbéli kétségeskedésekben tanácsot kérhessenek. Illyen már a’ Frantziáknál az Akadémia nagy Grammatikája, *Grammaire de l’Academie Francaise*. Illyennek kellene lenni e’nek-is. De lehet-is időre. Illyen szemmel nézve tehát ez a’ Grammatika nem hogy nagy volna, de sőt igen kitsiny, mert vajmi sok méltó dolgot lehet még e’be béiktatni, illendöképen kidolgozva.” (Nym. I: XIX—XX.)

A Vorbericht szerzője pedig többek közt így érvelt a tekintélyes terjedelem mellett:

„Hiemit ist hoffentlich das Bedenken, daß diese Grammaire so groß sey, hinglänglich beantwortet. Denn wo viel verschiedene Absichten sind, da muß man

auch viele Mittel brauchen. Zu dem gibts viele andere Ursachen, die diese Grammaire vergrößert haben, z. E. daß das französische mit der Muttersprache sehr fleißig ist verglichen worden, wie auch daß man einerley Lehren, theils aus Noth, theils um der Ordnung, willen theils auch, damit man alles soviel leichter finden könnte, mehrmal hat wiederholen müssen.” (GrR. 10. sztl. 1.)

(Folytatjuk.)

ÉDER ZOLTÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Újabb adatok *úr* szavunk eredetéhez

A MNy. XC. [1994.] számában megjelent cikkemhez (Török eredetű-e *úr* szavunk?) annak megírása óta újabb adatok gyűltek. A híres tun-huangi barlangból származó ujgur kéziratokat HAMILTON tette közzé (J. HAMILTON, *Manuscripts ouïgours du IX—Xe siècle de Touen-houang. I—II.* Paris, 1986.). Sajnos a kötet cikkem megírásakor nem volt Magyarországon hozzáférhető, s így az adatokat akkor nem tudtam ellenőrizni, inkább kihagytam őket. Az első adat egy levélben fordul elő. Három családtag küldte a „távolból” nagynénjüknek. A szöveg minket érdeklő része így szól: *Altun yengeč-ke Uri.. Silig Qar čor Yazır-dın iraq yerden* „Altun nagynénikének Uri Silig, Qar čor és Yazırtól a távoli földről”. Az *Uri Silig* név írása két szempontból is kissé szabálytalan, ezért is volt elengedhetetlen az adat facsimilében történő ellenőrzése. A levél erősen kurzív írással készült, és Hamilton bizonytalan volt az *uri* szó *-r-* betűjének olvasatában. Hamilton olvasata azonban jó, az *-r-* olvasat a helyes, ennek a korszaknak az írásduktusában gyakori esettel állunk szemben, amikor az *r* és *n* betűk nehezen különböztethetők meg. Hasonló gráfiai problémák vannak a második idézendő szövegben is. Az *uri* szót Hamilton szerint két pont követi. Ez szokatlan, de nem egyedülálló, hasonló központozás más korabeli szövegekben is előfordul. A *Silig* közzői jelentése ’tiszta’, nem ritka személynév. Egyébként ez az a szó, amellyel tévesen *székely* szavunkat összevetették. A szóról nemcsak az derült ki, hogy a *sikil* alakja tévedés (HASAN EREN: MNy. XXXIX, 205), hanem az is, hogy a Hasan Eren által az orhoni feliratokból idézett *silik* sem létezik. A rovásírásos szövegekben eddig *silik*-nek olvasott szó helyes olvasata *išilik*, s jelentése ott ’nemesasszony, bég felesége’ (l. MNy. CX, 139). A ’tiszta’ jelentésű szó pedig *g*-vel, *siliq*-nek olvasandó, ahogy itt is. Hamilton habozott, hogy az *uri* szót közzői értelemben fogja fel, vagy a név részének tekintse. Mint látni fogjuk, az utóbbira több párhuzam is van. Ugyanebben a szövegben fordul elő az *Oğul Sağun* név, ahol az *oğul* ’fiú’ mellett a név része a *sağun* kínai eredetű cím.

A második adat ugyancsak egy tun-huang-i ujgur szövegben fordul elő. A szöveg üzleti feljegyzés, amely arról szól, hogy bizonyos árukat vétel céljából bizonyos személyeknél hagytak. A minket érdeklő szövegrész így szól: *Beg Urıda beš yegirmi torqu alqu qaltı* ’Beg Uri-nál 15 selyem maradt vétel céljából’. A számrendszer itt még az ötörök szövegekből ismert rendszer, ahol a 15 „a húszasok között az ötödik”, vagyis a második tizes egység ötödik eleme, a 15. A szövegben a név még egyszer előfordul: *Beg Uri üčün tarğačı Qul čor-qa tüšti* ’A fészárus lement Qul-čor-ba, hogy találkozzon Beg Uri-val’. Beg Uri a szövegből kivehetően egy kereskedőház vagy hálózat tagja. Ebben a szövegben az *oğul* szó ’legény, fiatal ember’ értelemben fordul elő *bir Yipčaq atlıq oğul* ’egy Yipčaq nevű fiatalember’.

Különösen figyelemreméltó egy eddig publikálatlan szogd felirat. Mint ismeretes, a korai török birodalmakban a szogd kereskedők fontos gazdasági, politikai sőt diplomáciai

szerepet játszottak. Nem kevésbé volt jelentős a szogdok kulturális szerepe. A szogdok közreműködtek a buddhizmus, a manicheizmus és a nesztoriánus kereszténység elterjesztésében a törökök között. S nem elhanyagolható a szogdok szerepe a török anyagi kultúra kialakításában sem. Mindezekre vonatkozóan az utóbbi évtizedekben jelentős új forrásanyag gyűlt össze, és a kérdés megérdemelne egy monográfiát. A forrásokból jól lehet követni, hogy a szogdok nem kis része a későbbiekben eltörökösödött. A szogd forrásokban egyre több török nevű személlyel találkozunk. A Turfán és Tun-huang környékén talált források feldolgozása is jól halad előre. Az eredményeket 1990-ben egy Velencében összehívott konferencia is tárgyalta. E konferencia előadásai nemrég jelentek meg (Turfán and Tun-huang. The Texts. Encounter of Civilisations on the Silk Route. Edited by A. CADONNA, Firenze, 1992.). HARMATTA JÁNOS szívességéből jutottam ehhez a kötethez. A kötetben a keresztény szogd szövegek legkiválóbb kutatója, NICHOLAS SIMS-WILLIAMS foglalta össze a szogdok és a keresztény törökök kapcsolatának kutatási eredményeit (Sogdian and Turkish Christians in the Turfán and Tun-huang Manuscripts, idézett gyűjtemény 43–61). Sims-Williams bemutat egy eddig publikálatlan szogd feliratot, amelyet Ladakhban találtak. E felirat mellett van egy másik, amelyet már korábban ismertünk, s amely Szamarkandból Tibetbe igyekvő szogd követség egy tagja 841/2-ben vésett a sziklafalba. Most ennek közelében találtak egy másik feliratot, amely így szól: *wry trx'an byy n'm "yt'ym 'Uri tarxan járt itt, Isten nevében'*. Mint Sims-Williams megjegyzi, az, hogy az *Uri* név *wry* és nem *'wry* formában, tehát csak szókezdő *waw*-val és nem *alif* + *waw*-val van írva, szogd és nem türk helyesírást tükröz. Igen valószínű, hogy a két szogd felirat egykorú.

A negyedik adat egy olyan turfáni szogd szövegből származik, amely több más török nevet is tartalmaz, mint *Asiğ, Köl čor, Qut admiš, Tolun čor*. Ezek testvére Uri. (SIMS-WILLIAMS i. m. 56–7).

A négy tulajdonnévi adat közül kettőben az *uri* szó címmel együtt fordul elő (*beg uri, uri tarxan*). A *beg uri* esetében valójában egy jelzős szerkezetről van szó, amelyhez közel áll a cikkemben idézett *beglik uri* kifejezés. Jelentése eredetileg 'bég utódja', 'bégi utód' lehetett, s a kívánságnevek közé tartozik, vagyis „legyen a gyermek olyan, mint a bégek fia, azaz legyen hercegi sorsa”.

Az *Uri tarxan* címből alakult személynév, szerkezete olyan, mint a fentebb már idézett *Oğul sarun*, illetve az *Oğul tegin*, amely a YAMADA által kiadott ujjur szövegek (NOBU YAMADA, Sammlung uigurische Kontrakte. Osaka, 1993.) egyikében (M17, 7. sor, II. kötet, 161. l.) fordul elő.

A török *uri* szó tehát nemcsak közszóként, hanem tulajdonnévként is kimutatható. Előfordul személynévben, s címmel kapcsolatban maga is a cím részévé válhatott. Ez azért is figyelemreméltó, mert török eredetű személynéveink egy jelentős csoportja török címekből alakult. A korai törökség névadási szokásaiban a címből gyakran lesz személynév.

A jelzős szerkezetű címekből alakult nevek egy másik példája a *Köl tegin*. A név első eleme sokáig vitatott volt, s még az olvasata is bizonytalan. Magam is, követve az elterjedtebb gyakorlatot, *Kül tegin*-t olvastam. MORIYASU nyomán azonban HAMILTONnak sikerült azonosítani egy ujjur uralkodó ujjur és kínai nevét (i. m. XVII. 1). Ez az ujjur uralkodó 1007 és 1024 között uralkodott Kucsában, illetve 1019 után Kucsán kívül, de a kucsai uralkodó címét viselte. Neve *Köl bilge* volt, s a kínai források szerint „Az Oroszlán Király *zhi hai*-nak” nevezték. A kínai szó jelentése pedig 'tenger bölcsességű'. Vagyis itt a török *köl* 'tenger, tó' szóval van dolgunk. Ezt megerősíti Kásgári is, akinek alig 50 évvel később írt műve szerint: a *bilge* 'bölcs' szóból származik a *bilge beg* 'bölcs, tudós, intelligens emír'. Az ujjur kánt pedig úgy hívták, hogy *Köl bilge xan*, aminek a jelentése 'a bölcsessége olyan, mint a tó' (ed. DANKOFF—KELLY I, 324). Ezt többen Kásgári népetimológiájának tartották. A kínai adat azonban annyit legalábbis igazol, hogy névben előforduló *köl* korabeli értelmezése

'tó, tenger' volt, s a névadás hasonlít Dzsingisz kán nevéhez (*čingis* ← **tingiz* < *tengiz* 'tenger, tó'), 'akinek a hatalma olyan nagy, mint a tenger', vagy a dalai láma (mongol eredetű) címéhez, amelyben a *dalai* (← török *taloi*) mongolul szintén tavat, tengert jelent. Ezért a *Köl* olvasat ma már biztos. A *Köl tegin* jelentése a 'tenger (hatalmú) tegin'.

Az *Urī tarxan* tehát a neveknek abba a csoportjába tartozik, ahol egy cím előtt valamilyen jelző áll, s hasonló az *Oğul saγun* névhez. Ezek az összetételek címként alighanem az 'ifjú király' típusba tartoznak, tehát az 'ifjú *tarhan*', az 'ifjú *saγun*'. Ez valószínűleg közelebb visz *úr* szavunk eredetének, szemantikai és szófaji kérdéseinek megoldásához.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Török *urī*, magyar *úr*

Nem *úr* szavunk az egyetlen, melynek több török szófejtésben volt része. Emlékezetes például a *dió* esete, melyre MUNKÁCSI BERNÁT egymás után három különböző török eredetet javasolt (*čayla*, *toplaq*, *yangaq*); a szigorú ítélet mindhármát elvetette, de végül a legutóbbi (*yangaq*), egy később lelt régi párhuzam (régii török *yayaq*, közép-mongol *ji'aq*) alapján, helyesnek bizonyult (l. TESz.). Idővel több török eredeztetése támadt *szóló*-nknek s *üdülő* *idő*-nknek (l. TESz.; K. PALLÓ MARGIT: AOH. XXV, 405–15; LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 293–4, 28–9, 273), s velük vetekszik most legifjabb urunk, ezeréves országunk (*uruszág*) gyökere.

Az *úr* szó legfrissebb, legúrabb s eddig legszebb török szófejtését RÓNA-TAS ANDRÁS vetette fel s ismertette több előszavú előadásban. Az 1994. januári változat most olvasható a Magyar Nyelv lapjain (XC. [1994. június], 138–46: Török eredetű-e *úr* szavunk?). Írása kérdő címére, egy finnségi szóval való egyeztetés elhessegetése után, az utolsó mondatban bizonyossággal válaszol: „Biztosan csak az mondható, hogy *úr* szavunk török eredetű.” Talán, s hogy miért, íme a következők.

Szófejtése szerint szavunk őse a régi török *urī* szó, melynek jelentése 'fiúgyermek, ifjú', ebből türök és uigur szövegek alapján jut az 'előkelő ifjú' jelentéshez, ezt köti össze az *úr* szónak két régi, sajátos előfordulásából, főképp a bizánci Ioannes Kinnamostól ismert és biztosabb **urum* alak egykorú magyarázatából értelmezhető 'trónörökös' (megszólítás?) jelentésével, nagyjából így: 'fiúgyermek; ifjú' — 'előkelő ifjú; úrfi' — 'trónörökös' — 'uralkodó; úr'. Mindkét jelentésváltozás feltevés, harmadik feltevés a kettő összekapcsolása.

Az idézett régi török példákban nincs az *urī* szónak 'trónörökös/királyfi/herceg' vagy akár 'előkelő ifjú, úrfi' jelentése, csak 'fiúgyermek, ifjú'. Ahogy a török *oylan* és *oyul* 'gyermek', a mongol *köbegün* és közép-mongol *kö'ün* 'fiú' is csak akkor jelent herceget, ha történetesen az atya uralkodó, és előkelő férfi sarjat csak akkor, ha nemzetsége rangos. Ahogy akármely fiból a királyfi révén nem lesz előkelő úrfi, s ezen a Háromságbeli Fiú sem változtat. A példák inkább azt mutatják, hogy ez a szó a *giz* 'leány' párja. (Indiai ellenpélda, melyhez még vissza kell térnünk: egy 'ifjú' jelentésű tő himnemű *kumára* alakját 'herceg', nőnemű *kumári* alakját pedig 'hercegnő' értelemben is használják, de 'úr' nem lesz belőle, s alapjelentése marad 'ifjú').

A *Köl* Tegin (így JAMES HAMILTONnal a szokott Kül helyett) türök nyelvű, rovásírásos emlékfeliratából idézett szöveg lényeges helye, *tabyač bodunqa bağlık urī oyliñ qul bolti işilik qiz oyliñ küñ bolti* a megadott fordításoknál talán árnyalattal pontosabban így hangzik magyarul: „a kínai nép (köz)t úrnak való fiúgyermeknek rabszolga lett, úrasszonynak való lánygyermeknek rabnő lett” (vagy: „a kínai népnél úrnak való físarjatok rabszolga lett, hölgynek való lánysarjatok rabnő lett” — a *hölgy*-et itt az 'asszony' ómagyar s alán értelmé-

ben használom, s a *kínai népnél* után rövid szünet kívánatos). A szöveg többi részét is lehet pontosítani, sajtóhibáit hasogatni, TALAT TEKIN jóval későbbi (Ankara, 1988.) kiadását is megfaggatni, de ez most nem fontos. A lényeg, hogy a fiúgyermek önmagában se nem herceg, se nem úr, úrfivá csak a *báglík* 'úri, úrnak való' teszi, s ugyanez igaz a párhuzamos szólamra: a lánygyermek szó sem hordoz semmi nagyszonyi jelentést (tudtommal nem is tulajdonított neki ilyet senki), ezt a jelzője adja hozzá.

A Sine Uszu-i és a Szúdzsi-beli feliratból idézett kifejezésekben is csak fiúgyermeket jelent az *urí* szó, az utóbbiban, ahogy RÓNA-TAS pontosan fordítja: „öcsém hét, fiam három, lányom három volt”, s ezek attól előkelők, hogy apjuk uralkodó volt. Ugyanígy 'fiú, fiúgyermek' olvasható a MALOVtól, SCSEBAKTól és VASZILJEVTól közölt dél-szibériai s a tuvai Elegesztorkolati avagy Herbisz Baar-i rovásokban (az utóbbi feliratban az *urí* 'fiú' ismét a társadalmi rangban semleges *qiz* 'leány' szóval alkot párhuzamot).

Az ujjur buddhista fordításokból első helyen idézett példában (F. W. K. MÜLLER: Uigurica II, 140) egy üdvözülőfélben lévő lény, „istenfi”, ujjurul *tengri urisi* szerepel (indiai tulajdonneve csak öt szótagú, *Szupratishita*, fogak feletti *sth*-val), de sem az ujjur *urí*, sem a tibeti *bu*, sem a mongol *köbegün*, sem a szanszkrit *putra*, sem a kínai párhuzambeli *zi* 'fiú' nem isteni magában, csak az összetétel első tagja teszi azzá (*lha'i bu, tengri-yin köbegün, devaputra, tianzi*). E valószínűen tibeti segítséggel fordított, mongol-kori nyomtatott könyv, egy *Ušniša Vičay*-változat (szanszkritul Uṣṇiṣavijaya; vö. SINOR DÉNES: KCsA. I. kieg., 383) elején ezt az istenfit istenlányok (*tengri qizlari*) veszik körül: megint az *urí/qiz* párhuzamos-sággal. F. W. K. MÜLLER ugyane könyvből egy másik, kevésbé előkelő példa (U. II, 20. 1., 20. sor): *känč urí känč qizlar körkin* „durch Jünglings- oder Jungfrauengestalt” vagy „gyermek fiú(k) s gyermek lányok alakjában/képében” (*känč* 'gyermek; kised').

Mongol-kori ujjur buddhista műből való a következő mondat is: *yükünürmen urí bolmiš Mančuširi bodistv qutंगा* „Meghajlok az ifjúnak született Mandzsusri bódhisattva szentsége (elő)tt.” [*Mañjuśrī bodhisattva*: egy *dh*, két *t*!]. Az *urí bolmiš*, mint a mongol *ori* (más török-mongol egyezésben is van hasonló magánhangzó-eltérés, pl. török *qoč*, mongol *quča* 'kos' régiebb, l. LIGETI i. m. 283, sino-ujgur *tsuyurqa*-, mongol *soyurqa*- 'könyörül' újabb), később *jalayu boluysan*, a tibetiben *gžon-nur gyur-pa* (ez a helyes; RÓNA-TAS az én régiebb, hibás olvasásom idézi) valóban mind a szanszkrit *kumára-bhūta* 'ifjúvá lett', azaz 'ifjúnak termett' jelző pontos megfelelői, a tudást megszemélyesítő jelképestenség örök ifjúságát, sőt örökös leendő buddha-voltát, „trónörököségét” jelzik, ám önmagában egyikük első tagja sem mutat „hercegséget”. (TERJÉK JÓZSEF ügyes kis tibeti—magyar szótára ellenére sem; az ottani *gžon-nu* „herceg” jelentése mögött JOHANNES NOBELnek az Aranyfény-szútrához adott tibeti—német—szanszkrit szójegyzéke, s az indiai *rájakumára* és *kumárarāja* összetételekből elvont, indiai *kumára* 'fiú, ifjú' → 'királyfi, herceg, trónörökös' áll, ami buddhista szövegeinkben ugyanolyan másodlagos értelmezés, mint a török *oyul* 'fiú' hercegsége). A mongol *ori* első hangját a kései, XVII. századi „világos írás” emlékei biztosítják; a mongol szó inkább ujjur jövevény lehet, mintsem régiebb egyezés, mivel eddig csak buddhista szövegekből ismeretes (vö. még: SZERGEJ MALOV, PamjatnikiDP. s. v. *ory*, JOSEPH E. KOWALEWSKI, Dictionnaire, s. v. *ori*, két szó egy szócikkben).

Tibetiből fordított ujjur szövegből van ez a példa: *Sudani urí* 'Szudhana fiatal úr'. A tibetiben itt nincs megfelelője az *urí*-nak. PETER ZIEMEVEL 'junger Herr'-nek, azaz 'fiatalúr'-nak fordítottuk ugyan, de a „Herr” a mi toldásunk az ujjur toldáshoz (atyai jogon: gazdag „nagykereskedő” fiáról szól a példázat); olvasd: „az ifjú Sz.”.

Hozzátehetjük a történeti buddha Gautama korabeli Vajsáli köztársaság előkelő Liccszavi-nemzetsége fiainak ujjur s mongol említését: *Ličavi urí* és *L. ori*. Megvan az Aranyfény-szútrában, ahol ez az *urí* a kínai *tongzi* 'ifjú' megfelelője, melyet JOHANNES NOBEL hercegnek („Prinz”) fordít, s megteheti, mert előkelő nemzetségről van szó, de a kínai

kifejezés magában csak ifjút, gyermeket jelent (WILLIAMS E. SOOTHILL és LEWIS HODOUS kínai —angol buddhista szótárában „kumára, a boy, youth, son; a prince; a neophyte; a bodhisattva as son of the Tathágata”: 384). Az Aranyfény-szútra I. fejezetében többek közt ötszáznyolcezer Liccsahi-sarjról van szó, egyikük Szudarsana névvel szerepel a II. fejezetben (a WILHELM RADLOFF és SZERGEJ MALOV kiadta ujjur szövegben, 694. lap, 22—23. sor: *Sudaršani utly Ličavi bāglār urišinga* „a Sz. nevű Liccsahi-úrfinak”, szó szerint: „urak fiának”; 695. lap, 2. sor, a kínai kánon Taishō-kiadása 665. szövegének NOBEL-féle német fordításában: I, 25. A 695. lap 2. sorában olvasható *ädgü ädgü bāglār uriši* „jól van, jól van, úrfi [= urak sarja]” egy a sok példa közül; NOBEL-nál „Gut so, Prinz!”: I, 26).

RACHMATI két orvosi vagy mágikus szövegében (vö. MNy. XC, 140—1) *urī oyl* és *urī oylan* fiúgyermek, a ŠINAZI TEKIN közzétette buddhista szövegben: *tungzi urī-qa*, kínai-ujgur összetétel részes határozóval, ahogy a kiadó is értelmezte: „einem jungen Mann” (I. az említett kínai *tongzi* szót). Az ugyane szerzőtől vett *ilgäyşük urilariy qizlariy* tárgyrágos szólam első szava (benne *-w-* helyett *-y-* olvasható; a beta s az iota ujjur megfelelőit a késeiek keverik) inkább ’fogékony’ jelentésű, nem pedig ’tanult’ (Š. TEKIN 192. I., 90. sor; a TT. VIII-beli bráhmí írásos adat mellett szereplő pandita ellenére), s az „ifjú” párhuzama itt is egyszerűen „leány”. Az *urī y-a* megszólítás is csak egyszerűen „ó ifjú!” (i. m. 119. sor; a történet hőse nem tudhatja, hogy az ifjú brahmana alakjában, akit megszólít, maga a legfőbb istenség rejtetik).

Egy terjedelmes buddhista írás, a Maitrisimit első öt fejezetében GENG SHIMIN és HANS-JOACHIM KLIMKEIT csapata (1988) huszonnyolcszor találkozott az *urī* szóval; fordításuk „Jüngling”, azaz „ifjú”, vagy „Schüler”, azaz „tanítvány”, s egyszer, a *tüzün* „nemes” jelzővel, *t. urilan* „edle Söhne” = „nemes fiak”, megtisztelő megszólításként.

Ezek után nehezen fogadható el, hogy „a török-ujgur szótörténet világosan mutatja, hogy szavunk a nagykorúságakor béggé váló nemes ifjú, majd a kiemelkedő társadalmi helyzetű, s alkalomadtán az isteni eredetű vagy fejedelmi ifjú megjelölése” (141. I., 2. bek.). Valójában ez a fenti példákkal nem bizonyítható. A ’nemes, az isteni, a fejedelmi, úri’ jelentés egyik török adatban sem lép túl a jelzőn, s az ’ifjú legény’-nek többször a „közönséges” ’leány’ a párhuzama. Így van ez a talán rokon tövű, de más jelentésű tatár és csuvas szavak után idézett régi török *urilan*- ’fiút szül’ igével is, mely attól kap ’fejedelmi’ jelentést, hogy a szövegben *qunčuy* ’hercegnő, fejedelmi feleség’ az anya. S ezen nem segít sem KASGARİ MAHMÜD (aki Díván-jában arabul mondhatott volna többet, mint hímnemű utódot, de nem tette), sem kortársa, JÜSZUF HÁSZ HADZSIB; a nála olvasható *ärsig urī* ’embernyi ifjú’ vagy ’férfiszámba menő legény’ sem válik ’nemes ifjú’-vá, különösen nem, ha ő, BALASZAGUNI JÜSZUF abban a szerepben használja a szót, mint a ŠINAZI TEKINTŐL ímént idézett megszólítás.

RÓNA-TAS különben elmés feltevés-sorának, a magyar *úr* eddigi legjobb törökösítési kísérletének védelmében inkább azt mondanám, hogy a szótörténet szerint ez a szó talán többször fordul elő „előkelő környezetben”, mint „közönséges családban”, igaz, gyakran „közönséges” leányok társaságában. (Választékos, mint a magyar *sarj*?) Ez azonban nem elég a feltevés bizonyossággá avatásához.

A tatár nyelvjárási *oru* ’a nemzetség továbbélése’ és a csuvas *värä* ’mag’ idevonása (142) újabb érdekes feltevés, további kérdésekkel, s a fentieket aligha módosítja.

Az *uruy* ’mag; nemzetség’ stb. jelentésű szó nemzetségfájáról s az *urī* képzéséről mondott tények s feltevések tanulságosak, de az öreg *urī* szó régi, ’fiú, ifjú, férfi sarj/utód’ jelentésén ezek sem változtatnak. Az idecsatolt mongol *uruy*, FERDINAND LESSING s társai mongol—angol szótára ellenére, elsősorban ’nemzetség’ és ’nemzedék, ivadék’, amit az *uruy-un uruyııar* ’ivadékok ivadékán át; nemzedékről nemzedékre’, az *altan uruy* ’az (uralkodó) Arany Nemzetség’ s a házasságkötést kifejező *uruy qolba-*’ (két különböző) nemzetséget összekötni’ szókapcsolat is mutat.

Magyar oldalon jelentésbeli nehézség, hogy amiként a török *urî* sehol sem 'úr', a magyar *úr* sehol sem 'úrfi', 'ifjú' vagy 'fiúgyermek'; igaz, igazából nem is 'trónörökös', sem a Halotti Beszédben, sem az Ómagyar Mária-siralomban (azt hiszem, BÁRCZI GÉZA tanár úr is eltúlozta a KINNAMOS/MORAVCSIK-adat értelmezését „A magyar nyelv életrajzá”-ban, I. 2. kiadás, 1966. 103). Más dolog, hogy idővel minden rangos, nemes embert „uraltak”, nemcsak azt, kihez hármul kell kiáltani Kyriét, s nemcsak Szent Péter urat, vagy alkalmasint a fejedelmet. Hangtörténeti nehézség, hogy míg régi török jövevényeink (és hitem szerint maradványszavaink) ómagyar alakjában a török tövég magas nyelvvállású rövid magánhang-zója már nincs meg, az *ország*-nál régebb *uruság*-gal szemben.

A korábbi török eredeztetések bírálata magvas. A finnugoré haloványabb. A csapda itt is az, hogy mindenáron 'nemes ember, trónörökös' jelentésre vadászunk, nem elégedve meg az „egyszerű” úrral s parancsolóval.

A „vadság más fókán álló” ötlet volna egybekötni *ur*-unkat a török *uz* 'mesterember' (mongol *uran* 'kézműves; művészi, remek') valamely csuvasos jellegű alakjával, hisz a mesterember sem csak ember, de úr és gazda, mint a latin *magister* sok mai sarja. GERHARD DOERFER (TMEN. II, s. v. *uz*) ugyan felvetette, de GOMBOCZ ZOLTÁN törvényére (török *u* > magyar *o*) s a keskeny, de talán mély jelentésbeli szakadékra tekintve mindjárt el is vetette. Hagyjuk egyelőre jeles mestereinket (nyugodni békében).

Biztosnak egyelőre csak az mondható, hogy nem biztos, hogy *úr* szavunk török eredetű; eredete most is bizonytalan. S ezt csak újabb tény vagy mély meggyőződés gyógyíthatja.

KARA GYÖRGY

Az *úr* etimonjának történetéhez

Folyóiratunk egyik utóbbi számában RÓNA-TAS ANDRÁS *úr* szavunk eredetét fejtegette (MNY. XC, 138—46). Beszámítva azt, hogy az ilyen egyszerű struktúrájú, két fonémából álló szó etimonjának meghatározásában mennyi a többféle irányból, interpretációval közelítés lehetőségéből adódó bizonytalanság, magyarázatával számolni kell: mindenestre alaposabban megokolt a TESz. által is erősen bizonytalannak jelzett finnugor származtatásnál.

Az előzményekről szólva RÓNA-TAS megjegyzi, hogy „kiváló mesterei” — nyilván NÉMETH GYULÁRA és LIGETI LAJOSRA gondolt — átsiklottak a szó lehetséges török megfelelőinek adatai fölött. Valóban, NÉMETH teljesen más török szócsoporthoz irányában kereskedik (Pais-Eml. 358—64), LIGETI pedig utolsó nagy összefoglaló művében szót sem ejt a dologról, jelölve annak, hogy török eredettel nem számol. RÓNA-TAS figyelmét azonban nyilván elkerülte, hogy PAIS DEZSŐ „*Úr* volt-e valóban *Vrsuuru*?” című tanulmányában (MNY. LVIII, 133—46) lényegében ugyanazt a török szócsaládot látja az *Űrsüuru* utótagjának előzményeként, mint amit ő is felhoz. RÓNA-TAS ugyan futólag utal arra, hogy e szócsaládot egy török *ur*-igéből szokás származtatni, melynek VÁMBÉRY óta 'üt, ver' jelentését adják meg; ő viszont egy **ur*- 'megtermékenyít, nemz' igét tesz föl, megjegyezve, hogy ez azonos lehet az előbbivel (i. h. 142—3). PAIS azonban ennél sokkal többet mond, az *ur*- családjá nomen tagjainak egész sorát hozza föl (I. különösen i. h. 140), nagyrészt ugyanazokat, melyeket RÓNA-TAS is dokumentál, s köztük azt a 'fiú, fiatal stb.' jelentésű *urî*-t és 'mag' jelentésű *uru*-t, melyre RÓNA-TAS is etimonját építi.

PAIS azonban, ha a lényegben nem is, a részletekben már téved. Neki az volt a sokszor kinyilvánított felfogása — jórészt ellentétben a NÉMETH GYULA-féle magyarázatokkal —, hogy török eredetű ómagyar személynévünk végén nem magyar nyelvelemeket (képzőket, utótagokat) kell keresnünk, hanem ezek török nyelvi elemek. Ennek megfele-

lően az anonymusi *Űrsüuru*-ban is azt a 'férfimagzat, férfigyerek' jelentésű szót látja, amely mostani kérdésünknek is tárgya. Aligha van így igaza, az *Űrsüuru* ilyen formában már magyar névalakulat, és utótagja nyilván azonos *úr* szavunkkal, még ha ennek itt kissé bizonytalan is a jelentéstartalma. Továbbá PAIS a szóban levő szócsaládnak az *urug* > *uruy* tagjából indul ki, s a magyarban szóvégi *ú* > *u* (> \emptyset) rövidülést (eltűnést) tesz föl, ami az adott időre nézve példátlan (a *kút* felhozott analógiája nem megfelelő); az *Űrsüuru* utolsó *u*-ja magyar tövéghangzó, amely természetesen folytatása is lehet a török *urî*, *uru* végső vokálisának. Mindez azonban a kérdéses nyelvelem etimonbeli alapjait nem módosítja merőben.

RÓNA-TAS — lévén turkológus — a szó magyarázatát a török nyelvi háttér bővebb megvilágításával támogatja meg, különösen az 'előkelő ivadék, magzat' jelentésmozzanatával vive alkalmasint közelebb az *úr* jelentésfejlődése társadalmi háttérének megértéséhez. PAIS viszont mintegy csak műkedvelőként rándulgatott ki a turkológia mezejére, s nyelvi forrásai is szűkebbek voltak a mainál, főképpen szótári anyagra korlátozódhatott. De amennyire RÓNA-TAS ANDRÁS érdemei nem mellőzhetők az *úr* etimológiájának közelítésében, annyival tartozunk ez ügyben az igazságnak és a méltányosságnak PAIS DEZSŐ tudománytörténeti jellegű meglátásainak megemlégetésével, felidézésével is.

BENKŐ LORÁND

Az eufémizmusok használatát jelző metainformációs operátorokról

Jelen cikk a „Metainformációs struktúrák a nyelvi szöveg síkján” című tanulmányom (MNy. XC, 30—42) folytatását és szerves részét képezi.

Mint ismeretes, a nyelvi közlés, illetve a szöveg felépítése, valamint az információ, illetve a metainformáció továbbítási módja mindenekelőtt az adó intenciójától függ. Nézzük meg közelebbről azokat a metanyelvi operátorokat, amelyek segítségével az információadó jelzi, hogy a kellemetlen, durva vagy illetlen fogalmakat tartalmazó kifejezés helyett szépítő, enyhébb árnyalatú kifejezéseket fog alkalmazni. Itt olyan szekvenciákra gondolok, mint pl. *enyhén/finoman szólva/fogalmazva*, *(nagyon) tapintatosan fogalmazva*, *hogy szépen/finoman fejezzem ki magam*, *mondjuk így* stb. Példák: „A mai fiatalok viselkedése, *enyhén szólva*, sok kívánnivalót hagy maga után.” | „No, de, Oláh úr, maga tisztes polgára, elismert kisiparosa volt a városnak. Most meg a legtöbben, *finoman szólva*, komolytalannak tartják a feljelentései, meg a pártbotrányai miatt.” (Népszabadság, 1993. június 11. 11. lap) | „A politikus beszéde, *nagyon tapintatosan fogalmazva*, több pontatlanságot tartalmazott.” | „Így — részproblémák megoldásától eltekintve — aki a gyulai románok dolgát a kolozsvári magyarokéhoz méri, az *enyhén szólva* méltánytalan.” (Népszabadság, 1993. július 26. 3. lap) | „Ezek a lányok, *hogy szépen/finoman fejezzem ki magam*, örömlányok.” | „Ez a viselkedés, *mondjuk így*, nem egyeztethető össze az illetlenségi szabályokkal.”

Az információadó az említett operátorok segítségével tájékoztatja az információvevőt arról, hogy az általa leírt események a valóságban sokkal rosszabbak. Ha például a harmadik mondatból elhagyjuk a *nagyon tapintatosan fogalmazva* szekvenciát, akkor „A politikus beszéde több pontatlanságot tartalmazott” megnyilatkozást kétféle módon lehet értelmezni: 1. szószerint vagy 2. mint eufémizmust. Viszont az eredeti teljes közlés értelmében a *több pontatlanságot tartalmazott* kizárólag az eufémizmusra utal. Tehát a fent említett operátorok azt közlik a vevővel, hogy bizonyos kijelentéseket eufémizmusként kell értelmezni. Így módon az adó és a vevő között egyetértés jön létre, amelynek értelmében a vevő a főinformációt az adó intenciója szerint fogja dekódolni.

Érdemes megjegyezni, hogy néha a nyelvi szövegekben az eufémizmusjelenséget egyenesen az *eufémizmus* szó jelzi, például az ilyen típusú mondatokban, mint: „Az újságíró azt írta, hogy egy fiatal ember jogtalan gépkocsihasználatért egy évet kapott. Ezt az *eufémisztikus* kifejezést egyszerűen gépkocsilopásnak nevezik.”

A fenti példákból azt láthatjuk, hogy a közlés főinformációja kritikus értékelést váltott ki az adóban, aki az erre vonatkozó kommentáló sorok közlésével erről értesíti a vevőt is. Ennek köszönhetően a közlés tartalmában jelentős információnövekedés következhet be.

Az eufémizmust jelző szignálokat parentézisként is felfoghatjuk, amelyet a főmondatához hozzácsatolt (beékelt, közbevetett) olyan mondatként (szóként, kifejezésként) értelmezhetünk, amely szintaktikailag nem kapcsolódik a főmondatához, és mivel kommunikatív célja főként a főmondat kommentálása, tehát más, mint a főmondaté, metainformációs funkció hordozója. Nem véletlen tehát, hogy a parentézist nem a szintaxis-, hanem a szövegkutatás tárgyának tekintik, mivel tulajdonképpen a metaszcöveg jelensége és ebből kifolyólag szereplése megbontja a téma egységét is. Tehát az információadó a megfelelő időpontban megszakíthatja a főközlés generálását, és az információvevő figyelmét a metaszcöveg síkjára tereli. A beszélő azért szakítja meg a főszöveg folytonosságát, és azért vezeti be közben a másodrendű, kommentáló szöveget, mert ezt szükségesnek és érdemesnek tartja az átadott információ pontos dekódolása szempontjából. Vegyük példaként a következő mondatokat: 1. *Felszólalásában, enyhén szólva, polemizált velem.* | 2. *Abból a teremből, finoman fogalmazva, furcsa szagok áradnak.* | 3. *A zsaruknak, finomabban mondva a rendőröknek, mostanában sok a munkája.* | 4. *Főként a bürokraták, szépen fogalmazva a hivatalnokok, akadályozzák a reformok bevezetését.*

Ha az első két mondatból eltávolítjuk a parentézisi szekvenciákat, láthatjuk, hogy az általuk továbbított információ is bizonyos mértékig károsodott. Az első esetben (1.) jelentős információkülönbség mutatkozik a *Felszólalásában polemizált velem* és a *Felszólalásában, enyhén szólva, polemizált velem* között. A másodikban pedig (2.) az adó világosan értésére adja a vevőnek, hogy sokkal csúnyább és erősebb kifejezést tartana szükségesnek, de ettől eltekint, és sokkal enyhébbet használ a vevő iránti tiszteletből, vagy esetleg azért is, mert ő maga sem kedveli az ilyen szavakat.

A harmadik (3.) és a negyedik (4.) mondatban azonban némileg más a helyzet. Tulajdonképpen mind a két mondatból elhagyhatjuk a parentézist (*finomabban mondva a rendőröknek és szépen fogalmazva a hivatalnokok*) a főinformáció csorbítása nélkül. Ebben az esetben a parentézis tulajdonképpen csak azt a lehetőséget jelzi, hogy az egyik kifejezést behelyettesíthetjük egy másikkal, enyhébb kifejezéssel, de mind a kettő szerepel a szövegben. Ebben az esetben az eufémisztikus kifejezést redundánsnak is minősíthetjük. A szerepe csak a magyarázó funkcióban rejlik.

A fenti (1–4.) példákból láthatjuk, hogy bizonyos esetekben a parentézis mint a metaszcöveg eleme az információs mezőben is szerepelhet, és továbbíthatja a lényeges információt is. Ebből az következik, hogy a nyelvi szöveg linearításában a főszöveg és a metaszcöveg síkjainak elemei a kommunikációs folyamatban egymással együttműködve néha az eredeti funkció(n) mellett/kívül más funkciót is betölthetnek.

A feljebb tárgyalthoz hasonló metaszcövegbeli jelenség az eufémizmusok elhagyásának a jelzése. Bizonyos helyzetekben az információadó nem kíván enyhébb, finomabb, szebb kifejezést használni, és ezt tudatosan közli a vevővel is, olyan szekvenciák segítségével, mint pl. *egyenesen, egyszerűen, nevén nevez vmít, tektória/(minden) kertelés/szépítés nélkül* stb. Például: „Ez az ember, *egyenesen mondjuk meg*, közönséges csavargó.” | „Ez az írás *egyszerűen* fércmű.” | „A tette *egyenesen* árulás.”

A fenti példák tükrében a parentézis bizonyos útmutatást ad az információvevőnek, amely megkönnyíti a közlés értelmezését az adó intenciója szerint. — Vegyünk még egy

példát: *Azt szeretném, hogy ezt a dolgot a nevén nevezzék. Itt egyszerűen csalásról van szó.* Ebből a példából láthatjuk, hogy a parentézis szövegbeli jelenléte kiemeli azokat a fragmentumokat, amelyek nagy fontosságúak az adó számára, és egyben szuggerálja a közlés adójának intenciója szerinti értelmezését is.

Néha olyan jelenséggel is találkozhatunk, hogy az információadó az általa közölt kemény, durva, kellemetlen kifejezésért elnézést kér a vevőtől, mivel a beszéd pillanatában vagy nem jutott eszébe, vagy nem akart enyhébb kifejezést használni, de tisztában van azzal, hogy az adott szekvencia miatt a vevő megsértődhet. Ezért a nyelvi szövegbe bekerülnek különféle közbevetett metaszorok is, amelyeknek célja az illetlen, durva, nem kívánatos hatás gyengítése, semlegesítése, és ezzel egyidejűleg a vevő iránti tisztelet kifejezése. Olyan meta-nyelvi operátorokra gondolok, mint pl. *bocsánat/elnézést a kifejezésért/szóért, bocsásson meg, ne haragudjon stb.* Példák: „*Bocsásson meg, de ez az ember szemét alak.*” | „*Ez a k. . . , elnézést a kifejezésért, mindenkivel összeveszett.*” — Hasonló jelentéssel bírnak a *csúnyán beszélni/mondani* típusú szekvenciák is. Például: „*Most nagyon csúnyát mondtam.*”

Előfordulhat, hogy egy adott szó, fogalom, kifejezés negatív reflexiót vált ki, és erre reakcióként olyan kommunikációs igény fogalmazódik meg, hogy kívánatos lenne egy ilyen esetben inkább eufémizmust használni. Néhány példa: „*Ez nagyon csúnya/ronda szó.*” | „*Ez nem szép/a legszebb kifejezés/fogalom.*”

Az általunk feljebb vázolt problémakör alapján azt mondhatjuk, hogy az eufémizmusok szövegbeli szereplését jelző szignálok kétségkívül metainformációs struktúrák. Szövegbeli funkciójukat röviden a következő módon foglalhatjuk össze: 1. Elősegítik a kommunikációs együttműködést, amelynek fő célja a közölt információ adójának intenciója szerinti dekódolás. — 2. Az információvevő iránti tiszteletet, becsületet fejezik ki, amikor arról tájékoztatnak, hogy az adó nem kívánja a vevőt a közölt információval megsérteni. — 3. Értéssítik a vevőt arról is, hogy az eufémisztikus megfogalmazás (illetve a durvább kifejezés) használata tudatos és nem véletlen volt. — 4. Tájékoztatnak az eufémizmus tudatos elhagyásáról is. — 5. Mint a metaszóveg struktúrái, bizonyos kontextusokban betölthetik a főinformáció továbbításának szerepét is. — 6. Használatuk bizonyos esetekben redundáns is lehet.

BAÑCZEROWSKI JANUSZ

Onomasztika és zoológia

Nem lehet kétséges, hogy az onomasztika a nyelvtudománynak az az ága, amely leginkább igényli az interdiszciplináris ismereteket. Ezt a vélekedést alátámasztja BENKŐ LORÁND is „*A történeti személynévvizsgálat kérdései*” című, 1949-ben írt tanulmányában. Elismeri, hogy „... a névadás elsősorban nyelvi jelenség...”. Majd így folytatja: „Mégsem szabad azt gondolnunk, hogy a személynévvizsgálat pusztán nyelvészeti stúdium. Nyelvészeti tájékozottságon kívül a személynév kutatónak más: főleg oklevéltani, lélektani és földrajzi ismeretekkel kell rendelkezni. A történeti személynév kutatás így nem pusztán nyelvészeti, hanem szorosabb értelemben vett nyelvtudományon kívül eső területeket is felölel, és eredményeinek eléréséhez más tudományágak módszerét is felhasználja” (MNy. XLV, 246). A biológia látszólag távol áll a nyelvtudománytól. A növényvilág és a (női) keresztné vadás kapcsolatával már előzetesen foglalkoztam (Női neveink egyik típusa: MNy. LXXXV, 93—7). Nemrég tértem rá az állatvilág és a névadás (névválasztás) kapcsolatára, így most inkább a problémák felvetésével, a kutatómunka nehézségeivel, buktatóival, illetve néhány részeredmény bemutatásával foglalkozom.

Nagyon fontos — legalábbis számomra sokszor perdöntő — megjegyezni, hogy egy állatnév jelnév-e vagy szónév. Az ótörökből átvett állatnevek többségét jószerivel csak a személynevek őrzik. S igen valószínű, bár bizonyítani-cáfolni nem lehet, hogy a névadás időpontjában jelnevek voltak; napjainkban pedig teljes bizonyossággal azok (pl. *Ákos*, *Tege*, *Zongor* stb.). Némi bizonyíték a jelenkor nyelvészenek SÁNDOR ISTVÁN — egyébként téves, ma már tudálékoskodó — magyarázata a *Caroldu*, illetve a *Saroldu* nevekről: „Nékem úgy tetszik, hogy ez a' két név tsak azon egy Személynek, úgymint a' Sz. István annyának nevéből eredett, ki a' Kereftségben ezen nevet nyere: Carolina, frantzul Charlotte. A' Magyarok, kik az idegen nevekben előforduló két Mássalhangzót egy Másbanhangzóval fzeretik íztét olztani, a' frantz Sarlotból nevezték Saroltnak. Vagy talán a' Frantzok is ezt a nevet így ejtették hajdan . . .” (Sokf. 11. Tsomó. Bétsben, 1808. 28). Szerinte az *Ákos* (*Ak + kuš*) a latin *Achatius* névből magyarosodott (nemcsak szerinte, hanem PPB. szerint is). Természetesen ellenpélda is akad. SÁNDOR ISTVÁN a *Szabolcs* nevet a *coboly* szóból magyarázza, így: „Zobolsu. Szobots, mostani ejtéssel Szabolts. A' nevét fen tartja a' vólt Vára helyén még most is egy falu a' Tifza bal partján Zalkodnak átaellenében. De van ezen kívül még más két Szabolts is, eggyik Biharban, másik Baranyában. Ezen Hadivezérnek az eredeti neve Szabolts talán az Orofz vagy Kozár Szoboleztól származott, melly annyit tett mint Szobolyka, Nyusztotska, s' a' mellyel az annya született Orofz vagy Kozár Afzfzony nevezhette őtet” (Sokf. 11: 65). Nem tartom valószínűnek, hogy JAN STANISLAV ismerte volna Sándor István munkáját, de ő is ugyannerre a következtetésre jut: az igaz, hogy ő a szlovák *sobolec*-ből magyarázza a nevet (Slovenský juh v stredoveku. Turčianský Sv. Martin. 1948. II, 457). A FNEsz. (II, 510) szerint: „A Szabolcs szn. etimológiája nincs tisztázva”. Ez a kitétel a 4. kiadásban már nincs benne. Kiss LAJOS ezek után azonban — ahogy ő írja — „megkockáztat” egy feltevést e névvel kapcsolatban (a *szab* 'törvényt szab' alapján), s ő sem hozza állatnévvel összefüggésbe ezt a nevet (MŰ. LXXXII, 165—6). A *Szabolcs* szn. állatnévből való eredeztetést a SzabSzatm. (110) teljes bizonyossággal zárja ki. Ez jelentéstanilag is indokolt, hiszen mind PAIS DEZSŐ (Régi személyneveink jelentéstana. MŰTK. 115. sz. 18), mind BERRÁR JOLÁN (Női neveink 1400-ig: MŰ. XLVII, 172) kiemeli, hogy a kis prémes állatok nevei női (és nem férfi!) bóknevűl szolgáltak. A *Szabolcs* névvel kapcsolatban vannak újabb feltevéseim, de ezek csak akkor állják meg a helyüket, ha döntő bizonyíték(ok)ra tesztek szert, hipotézisre pedig nem akarok véleményt építeni.

A régi személynevek és az állatvilág kapcsolatában négy csoportot lehet megállapítani.

1. A totemisztikus nevek: talán nem túlzok, ha ide sorolom a török eredetű neveket (noha a totemisztikussághoz egyéb szempontból némi kétség fér), továbbá BERRÁR JOLÁNNAL ellentétben az *Ené* (*Üné*) nevet is, bár közzóként ez is török eredetű.
2. PAIS DEZSŐ megfogalmazásában: „A foglalkozás tárgyával jelképező nevek” (i. m. 21). Java részben halneveket találunk itt (pl. *Kárász*, *Sigér*, *Süllő* stb.), de alighanem a *Sólyom* madárnév is ide tartozik.
3. és
4. csoport külső és belső tulajdonságokra utal. Más szavakkal: az állat egy-egy tulajdonságát emeljük ki, s ezt visszük át egy emberre személynévként. De: hol a határ? Nem akarom összemosni a kétféle tulajdonság többféle vonását, de évszázadok múltán hogy tudnánk eldönteni, hogy a PAIS által említett, 1181-ben élt ember, akit *Galamb*-nak hívtak (i. m. 15), szürke hajú volt-e vagy szelíd, esetleg a király vagy főúr galambásza volt. Ezekre a buktatókra J. SOLTÉSZ KATALIN is felhívta a figyelmet (A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 53), amikor MAX GOTTSCHALD „Deutsche Namenkunde” című munkájából idéz: „Vajon egy mai Fuchs őse vörös hajú vagy ravasz vagy szűcs volt-e, rókaprémet viselt vagy Rókalyuk nevű helyen lakott-e? Vadászaton bizonyos feltűnő körülmények között elejtett vagy elhibázott egy rókát, vagy elhanyagolt vadászszerencsével? Olyan tanyára házassodott-e, amelynek korábbi tulajdonosát Fuchsnak hívták?”. Ezek a megállapítások, bizony érvényesek ránk is. Így tehát például a *Róka* személynév eredetét pusztán nyelvészeti vagy pusztán

zoológiai ismereteink alapján teljes bizonyossággal megoldani képtelenek vagyunk. Nagyon is igaza van ÖRDÖG FERENCNEK (Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973.), hogy a névadás nyelvi megformáltságát, vagy ha így jobban tetszik: stilisztikai megformáltságát is figyelembe vesszük. Azaz nem mindegy az, hogy a név metonímia avagy metafora következményeként jött létre (talán a szinekdochét sem lehetne kihagyni). Ez még a jövő feladata lesz.

Hagyjuk most a régi, az egyelemű személynevek világát, vizsgálódjunk egy kicsit a megmerevedett vezetéknevek között is! Bárki könnyedén talál olyan családnevet, amelyeknek az alapja egy-egy állatnév. Nemcsak a szakszótárakban, a köznyelvi szótárakban levő anyagot kell vallatóra fogni, hanem a nyelvtörténeti, illetve a tájszótárakat is. Ezt tette KISS JENŐ is (Magyar madárnevek. Bp., 1984.). Ha kinyitjuk könyvét például a Gólyafélék című fejezetnél (70—1), akkor megtudhatjuk, hogy a tudományos nevén *ciconia ciconiának*, a köznyelvben gólyának nevezett madár nyelvjárásainkban még a következő változatokban fordul elő: *cakó*, *gagó*, *eszterág*, *koszta*, *bárza*, *bockó*. Ezeket azért említem, mert valamennyi előfordul vezetéknevként is. Vagy ha megnézzük HERMAN OTTÓ „A magyar halászat könyve” (Bp., 1887.) című munkáját, bőven találunk olyan halneveket, amelyeket napjainkban már csak egy-két öreg halász ismer (vagy már kihalt az elnevezés), jószerivel csak a vezetéknevek őrzik őket, pl. *Pozsár*, *Pócz*, *Czomba*, *Buczó*, *Korda*, *Gargya*, *Csige*, *Baksa*, *Göcze*, *Görgicze*, *Pikó*, *Jász*, *Bálint* stb. Az óvatosság itt sem árt, mert van közöttük homonima is.

Talán nem állok messze a valóságtól, ha kijelentem, hogy az állatnévi eredetű családnevek közt többségükben — legalábbis 50%-nál több — madárnevet találunk. Vannak közöttük ragadozók, gázlók és énekesek is. Csak egy párat hadd említsek emlékeztetőül: *Sas*, *Karvaly*, *Sólyom*, *Czinege*, *Veréb*, *Rigó*, *Goda*, *Bagoly* stb. Érdekes, hogy a házias állatok alig-alig képviseltetik magukat (*Csirke*, *Kakas* — alighanem szláv hatásra). Az emlősállatok már jóval kevesebb szerepet játszanak, mint a madarak. Leggyakoribb kétségtelenül a *Farkas* és a *Bárány*, de előfordulnak még például a következők is: *Hörcsik*, *Medve*, *Nyúl*, *Őz*, *Ürge*, *Vidra* stb. Beregdarócon pedig a *Görény* a gyakoribb családnevek közé tartozik. Az izeltlábuak közül az élőlisködők nevei váltak vezetéknevvé általában: *Bagócs*, *Bögöly*, *Szúnyog(h)*; de még ilyen is van *Csirmaz* 'lóteti'. S idetartozónak vélem a *Bogár* vezetéknevet is. A közszónak a NyAtl. (641) szerint 'légy' jelentése is van. A névadás tehát belső tulajdonságon alapszik (szemtelenség), s nem külsőn (fekete haj); ezt alátámasztja az is, hogy a bogaraknak csak 20%-ára jellemző a fekete szín.

A fenti állatnevek egy-egy tulajdonságot jelölnek. S az már más kérdés, hogy ez a tulajdonság valódi-e, vagy az ember ragasztotta rá. BARTHA KATALIN „Szókincstanulmány a magyar nyelv színelnevezéseiről” című dolgozatában (Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumából. 2. sz. Debrecen, 1937.) a névadást, -választást a színekkel is összefüggésbe hozza, pl. a *daru* (*Daru*) 'szürke' (i. m. 61), a *holló* (*Holló*) 'fényes fekete színű', a *szarka* (*Szarka*) 'szürke' (uo. 91) stb. Valamennyi lószínnév. A *ráró*-ról — főként Balassi Bálint nyomán: „Ti is *ráró*szárnyon járó hamar lovak” — általában azt gondoljuk, hogy a gyorsaságra vonatkozik. Nyilván arra is, ám BARTHA KATALIN más jelentést is hoz: 'seregélyszürke (ló)', amely éppen lehet lassú is.

A halnevek viszont aligha tulajdonságjelölők, hanem a foglalkozás tárgyával kapcsolatosak. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében — főként a Tisza mentén — gyakori a *Harcsa* vezetéknev, de a *Csik* (*Csik*), a *Görgicze*, a *Kárász* stb. sem ritka.

Könnyebbnek látszik a helyzetünk, amikor a ragadványnévvel foglalkozunk, hiszen időben nem kell annyira visszamennünk. Itt is inkább az állatnévvel kifejezett tulajdonság dominál. Helyszíni gyűjtésünkön olykor nem kapunk helyes magyarázatot. Például Cserépfaluban a *Róka* (*Derda*) ragadványnevet azzal magyarázták, hogy a család egyik tagja csirkét lopott, pedig a névadó ős vörös haja volt a meghatározó. Vidékenként az állat egy-egy

tulajdonsága eltérhet, vagy jellegzetes tevékenységére is utalhatnak, pl. *Vakondok* (vak, illetve pinceásó). A történetiségre is nagyon figyelni kell. Cserépfaluban *Poloská*-nak nevezték a falu betyárját (†1913). Nyíregyházán a *Poloská*-nak nevezett kisdíáklány a *poloska* szónak a 'rejtett mikrofon' jelentéséből kapta ragadványnevét; ugyanis szeretett árulkodni.

A keresztnévvel csak per tangens foglalkozom. Már csak azért is, mert az itt előforduló nevek jelnevek. Természetesen fel-felbukkanhat a szónévi szerep, de csak olyan esetekben, amikor pl. a *Farkas* keresztnvet vagy a *Bárány* vagy az *Ordas* (eredetileg ez is színnév!) vezetéknev előzi meg.

Elérkeztünk a legérdekesebb, talán a legproblematisabb részhez: az állatnevekhez. Itt már arról van szó, hogy egyik állat tulajdonságát a másikra vesszük át. A már említett SÁNDOR ISTVÁN (Sokf. 12: 249—50) ló-, ökör- és kutya neveket közöl. Ló: *Bogár, Fetske, Vértse, Varjú, Szártsa, Ráró, Rigó, Tsóka, Szajkó* (csaknem mind madárnév — valószínűleg a szín volt a meghatározó), ökör: *Bogár, kutyá: Farkas, Medve, Vidra*. HERMAN OTTÓ „A magyar pásztorok nyelvkinccse” (Bp., 1914.) című munkájában 59 olyan nevet közöl, melyeknek az alapja egy másik állat köznévi neve: ló-, bika-, tehen-, ökör-, juh-, disznó-, szamár-, kutya-, macskanevekkel találkozhatunk. Sokszor értjük is a névadás alapját: *Darázs*-nak neveznek lovat, kutyát, nyilván harapósságukról; vagy *Fecské*-nek sertést. Ezt sokáig magam sem értettem, míg HAJDÚ MIHÁLY fel nem világosított, hogy fecskehasú disznóról van szó (szíves-ségét most is megköszönöm). Az azonban már nem (egészen) világos, hogy miért neveznek például egy tehenet *Cinké*-nek, egy ökröt *Ráró*-nak, egy szamarat *Madár*-nak stb. Alighanem az ad hoc megoldások itt is érvényesülnek, miként ezt napjaink állatnévadása mutatja.

Megpróbálom összesíteni az elmondottakat az alábbi táblázattal (á: állatnév — köznév; Á: állatnév — tulajdonnév; Sz: egyelemű személynév; V: vezetéknev; R: ragadványnev; K: keresztnév; F: földrajzi név, az indexszám arra utal, hogy rendszerint képzett alakban vagy összetétel tagjaként szerepel; M: márkanév; j.: jelnév; sz.: szónév):

á → Sz j.	á → K j.
á → V j.	á → Á sz.
á → R sz.	á → F, F ₁ j.
	á → M j.

Ez azt is mutatja, hogy a jelnév meghatározó szerepű.

Végezetül csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy a további gyűjtésekre mind a tulajdonnevek, mind a köznevek vonatkozásában nagy szükség van. A problémákat most csak felvettem, de nem oldottam meg. Ez majd a jövő egyik feladata lesz.

MIZSER LAJOS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Elszontyolodik. 1. E szavunkat az ÉrtSz. 'vmi miatt észrevehetőleg kedvét veszti; elkedvetlenedik, elszomorodik' jelentéssel, bizalmas árnyalatúnak minősítve közli. Az ÉKsz. szerint az *el* igekötő itt olyan igéhez járul, amely talán összefügg a *szomorú* melléknévvel.

Már CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS szótárának *szompolyodik* és *szontyolódik* szócikkeiben is azt olvashatjuk, hogy a 'szomorodik, kedve csüggedez' jelentésű *szompolyodik* „gyökre is egyezik” a *szomorodik* igével, és körülbelül olyan párt alkot vele, amilyen például a *gomolyodik*: *gombolyodik*; a *szontyolódik* és a *szompolyodik* pedig „olyan alakváltozási viszonyban látszanak állani egymással”, mint a *gömbölyödik* és a *göngyölödik*. — SZILASI MÓRIC

(Nyr. XXIII, 437) úgy véli, hogy a *szontyolodik* forma a *szonkolyodik* változathoz képest másodlagos, a *szonkolyodik* és a *szomorú* rokonságát pedig összekötő kapocsként jól mutatja a *szompolyodik*. — Csaknem ötven évvel később a SzófSz. *szontyorít* szócikkében BÁRCZI GEZA óvatosabban fogalmaz: szerinte a *szontyolodik* és közvetlen családja „esetleg valahogy összefügghet a *szomorú* tövével”. Az ÉKsz. etimológiai minősítése láthatólag ezen a véleményen alapul.

Ami a *szontyolodik* alakváltozatait illeti, SZILASIHÓZ hasonlóan HORGER ANTAL is az *mp* elsődlegességére szavaz (MNY. XXXVII, 13). — Igen érdekes BÁRCZI gondolatsora: „A legtöbb páros mássalhangzó-változás csekély számú esetre korlátozódik, és legtöbbször nem is tekinthető valóban mássalhangzó-változásnak, hanem inkább csak mássalhangzó-váltakozásnak, mely mint tudjuk, kifejező (hangutánzó, hangfestő) szavakban jellegzetes és rendkívül változatos szokott lenni. Pl. *mp* > *nt*, *nyty* ~ *ncs* ~ *nk* ~ *ng*, vö. [...] *elszompolyodik* ~ *elszontyolodik* ~ nyj. *elszonkolodik*” (Htört.² 167). Ha a jelölést tekintve kissé ellentmondásos is a változásnak és a váltakozásnak a megkülönböztetése, a magyarázat arra mutat, hogy BÁRCZI nem tekinti biztosnak a *szompolyodik* elsődlegességét. Azt is észrevehetjük, hogy az idézett sorok — ha nem is szó szerint kimondva — részben fölülbírálják a SzófSz. állásfoglalását azzal, hogy a *szontyolodik* hangutánzó-hangulatfestő eredetét sejtetik. — A *szompolyodik* ~ *szonkolyodik* váltakozást SIMON GYÖRGYI is a „kifejező szók” körében említi (MNY. LVI, 442).

2. A TESz. címszava a *szontyolodik* forma. A főbb változatokat alapalakban és mai írásmóddal, első előfordulásuk évszámával adom meg: (*meg*)*szontyorodik* (1519), *szotyorodik* (1560 k.), *szonkolyodik* (1621), (*meg*)*szontyolodik* (1645), (*meg*)*szonyolodik* (1689), *szompolyodik* (1690), *szontyolódik* (1784). Ide kívánczik kiegészítésképpen, hogy a *szontyolódik* variáns több évtizeddel korábbról adatolható: 1708: *Elfzontyolódni sz.* (PP.) — A jelentések időrendje: 1. 1519: 'elszomorodik'; 2. 1838: 'elálmosodik'; 3. 1881: 'elszégyelli magát'; az első két jelentésben jellemző a szóra az *el* és a *meg*, a harmadikban pedig a *meg* igeikötő csatlakozása. — Alcímszóként szerepel a szócikkben az elavultnak minősített (szerintem kihaltnak tekinthető) *szontyorít* ige (1456 k., ugyanekkorról *szoncsorít* változatban is). Ennek jelentése: 'szomorúnak mutat'.

A TESz. etimológiai magyarázatának lényege: „Bizonytalan eredetű szócsalád. Tagjai talán hangfestő szavakként keletkeztek, s hangalakjuk az elszomorodás, elkeseredés lelkiállapotát érzékelteti. Számos — s főként a kifejező szavakra jellemző, *mp* ~ *nty* ~ *nk* ~ *ncs* váltakozással létrejött — alakváltozatuk is hangfestő jellegük mellett tanúskodik. Az eredetibb *r* hangú változatokban a deverbális *-r* igeképző jelentkezik.” A szócikk tehát — ezt bibliográfiái bekezdése is elárulja — nagyjából BÁRCZI újabb, idézett nézetével (Htört.² 167) azonosul. Fontosnak és a szótörténet alapján tökéletesen elfogadhatónak tartom, hogy a szótár — SIMONYI ZSIGMONDDAL (NyK. XVI, 265) szemben — az *r*-es változat elsődlegessége mellett áll ki.

Most következő szófejtési kísérletem a végeredményt tekintve tulajdonképpen nem is áll nagyon távol a TESz. etimológiájától, ám a részletekben erősen különbözik tőle.

3. Az alakváltozatok időrendje elárulja, hogy a *szontyolodik* eredetibb *szontyorodik* variánsa, valamint a *szontyorít* egy *-r* gyakorító képzőt tartalmazó relatív töből származik; végződésük visszaható *-od(ik)*, illetve műveltető *-ít* képző. A *szontyorodik* relatív tövének képzője *r* > *l* (> *ly*) hangváltozáson ment keresztül.

Mindez lényegében egyezik a TESz. által mondottakkal, az abszolút tő felépítését viszont egészen másképpen ítélem meg. Úgy vélem, az *n* inetimologikus járulékhangként toldódott be az eredetileg *szoty-* formájú tőbe; vö. 1560 k.: *Zotyorodas sz.* (GyöngySzt. 2440.).

Ennek az adatnak a hitelét növelheti a *szonyolodik* variáns; ez *ty* > *ny* változásra mutat, talán a *fanyalog* vagy a *sanyargat* családjának hatását tükrözve. (Csak az a „baj”, hogy a *szonyolodik* esetleg a *szomorodik* variánsaként is kezelhető.) Ha a GyöngySzt. adata hibátlan, akkor több okból is az eredeti változat értékes képviselőjének tarthatjuk. Egyrészt azért, mert felbukkanása nem olyan kései, hogy szótörténeti aggályaink lehessenek. Másrészt azért, mert szókészletünk történetében az *n* járulékhang megjelenése jóval erősebb tendencia a szóbelseji *n* kiesésénél. A harmadik ok bízást a legfontosabbnak nevezhető: ha valóban a *szoty-* az eredeti változat, ez feltehetőleg azonos a következő szócsalád tövével: *szottyán* 'csúszik, pottyán' és 'támad, keletkezik <kedv>'; *szotyos* 'túlrett, kásás <gyümölcs>'; *szotyog* 'hull, potyog', 'selypít, gügyög' és 'szortyog, cuppog' (az adatokat l. a TESz. *szottyán* szócikkében; figyelmet érdemel a *szotyka* és a *szotyola* címszó is).

A *szottyán*-ról és testvéreiről így ír a TESz.: „Hangutánzó eredetű szócsalád. Eredetileg a lehulló, lágy, puha tárgyak odaütődésekor keletkező tompa zajokat érzékeltethette, később válhatott — érintkezésen alapuló névátvitellel — a mozgásképzet jelölőjévé is. [...] A *szotyos* jelentése valószínűleg érintkezésszerű névátvitellel magyarázható a 'lehull, leesik'-féle jelentések alapján; vö. 1892: »szotyog^{ós} körfé (magától lehulló)« (Nyr. 21: 418).” — Megítélésem szerint a *szontyolodik*, *szontyorít* igék ugyanúgy metonimikus kapcsolatban vannak a *szottyán* családjával, mint e család *szotyos* és *szotyog* tagjai egymással. A 'leesik és odaütődik' → 'elszomorodik' változáshoz vö. *kétségbeesik* (GuayK. 40: *ketfegben efuen*); hasonló az ÉrtSz. *sülyyed*, illetve *süpped* szócikkeiben a Vörösmartytól idézett *kétségbe sülyyed*, illetve a bizalmas nyelvhasználatból ismerős *magába süpped* szókapcsolat is.

A *szontyolodik* és a *szontyorít* tehát végső soron nem is hangulatfestő, hanem inkább hangutánzó többől származhat. A *szontyolodik* számos alakváltozatát megmagyarázhatja az ige onomatopoeitikus természete, emellett számolhatunk a *szomorú* családjának hatásával is. (Hangsúlyozom: szerintem csak analógiás hatásról van szó, nem pedig eredetbeli kapcsolat-ról!)

A *szontyolodik* 'elálmosodik' jelentése érintkezésszerű átvitellel jött létre az 'elszomorodik' alapján, hiszen a szomorúság igen gyakran bágyadsággal, erőtlenséggel jár együtt. Az 'elszégyelli magát' jelentés metonimikus és metaforikus egyaránt lehet.

Egyébként a TESz.-ből megtudhatjuk, hogy a családhoz tartozik még a *szontyolog* ~ *szontyorog* 'szomorkodik' (1843) ige, továbbá a N. *szontyola*, *szontyoli* 'szomorú' melléknévek.

4. A *meg* igekötős és az igekötő nélküli alakokat az *el* igekötős formák lassan, fokozatosan szorították háttérbe. Először a *szonkolyodik* variánshoz kapcsolódva jelentkezik az *el*: 1621: *Elfzonkolydni* [!] sz. (MA.). Majd más változatokhoz is csatlakozik: 1708: *Elfzontyolódni* sz. (PP.); 1790: *el-szontyolodva* sz. (NSz.).

Bár írásom elsősorban a *szontyolodik* eredetével foglalkozik, úgy döntöttem, hogy a familiáris köznyelvben használatos *elszontyolodik* formát választom szófejtésem címéül.

HORVÁTH LÁSZLÓ

SZEMLE

A szövegkutatás időszerű kérdései és eredményei a „Szemiotikai szövegten” kötetében

1. A tudomány is — akár a nemzet — jövőjét mindig a múltból és a jelenből kiindulva alakítja. A tudományban gyakran a hangsúlyok eltolódása, a vizsgált tárgy valamely újonnan felfedezett aspektusa jelentőségének eltűlése, abszolutizálása, a későbbiekben elindíthat egy

olyan pozitív folyamatot, amely arra hivatott, hogy a korábbi hibás tudományos tételeket módosítsa. Ehhez hasonló folyamat eredményeként alakult ki gyökereivel a klasszikus ókorba visszanyúló szövegvizsgálati módszertan is. (A folyamat részletesebb kifejtését l. MÁTÉ JAKAB, *A magyar szövegtani kutatások mai helyzete*: PETŐFI S. JÁNOS—BÉKÉSI IMRE (szerk.), Szemiotikai szövegtn. JGyTF Kiadó. Szeged, 1991. 2. sz. 73—116 és 3. sz. 105—43.)

A szövegnyelvészeti stúdiumok térhódítását sokan a nyelvtudomány szövegnyelvészeti fordulatának nevezik (l. például N. A. SLUSZARJEVA, *Ob anglijszkom funkcionalizme* M. A. K. Hallideja: *Voproszi jazikoznanija* [Moszkva] 5. sz. 1987.). A hetvenes évek elejétől kezdődően valóban beszélhetünk ilyen fordulatról, aminek az lett a logikus következménye, hogy a nyelvtudomány egészében és a rokon tudományokban is lényeges átrendeződést váltott ki. Az utóbbi években a szövegtan szemlélet jegyében folynak a leglényegesebb nyelvészeti és a szó legutóbbi értelmében vett kommunikációelméleti kutatások (szociolingvisztikai, pragmatikai, poétikai, stilisztikai, retorikai, hermeneutikai, homiletikai stb. stb.), a legegyszerűbb nyelvi megnyilatkozás vizsgálatától a legbonyolultabb és a legelvonatottabb szövegelméleti stúdiumokig.

Ez a fordulat kedvezően hatott a magyar nyelvtudomány szemléletbeli változására is. A korszerű magyar szövegvizsgálati stúdiumok kibontakoztatásában elvülhetetlen érdemei vannak Deme Lászlónak, aki jóval a módszeresen művelt szövegtn megszületése előtt „rátapintott” annak a nyelvhasználati entitásnak a lényegére, amit ma szövegnek nevezünk, és egész sor tanulmánya és nagyobb lélegzetű munkája révén elindította azt a folyamatot, amely a szövegszerkezeti, szövegnyelvészeti vizsgálatok kibontakozásához vezetett a magyar nyelvtudomány berkeiben is (Deme ilyen jellegű tevékenységére vonatkozóan l.: BÉKÉSI IMRE, *A gondolkodás grammatikája*. Bp., 1986. 361—2; MÁTÉ i. m. 1991. 2. sz. első rész: 111).

Az elmúlt két évtizedben a szövegnyelvészeti vizsgálódások elméletét és módszertanát a nagymérvű tökéletesedés és elmélyülés jellemezte, de az említett korszakra nem csupán az jellemző, hogy a szövegnyelvészeti elmélete és módszertana a tökélynek viszonylag magas fokára jutott, hanem az is, hogy illetékességi köre meglehetősen kiszélesedett, vizsgálódási körébe vonva az irodalmi, poétikai, folklorisztikai stb. művek elemzését is. A szegedi József Attila Tudományegyetem kiadványaként a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától megjelenő *Studia poetica* c. periodika, amelynek létrehozása és színvonalas szerkesztése Kanyó Zoltánnak, Bernáth Árpádnak és Csúri Károlynak az érdeme, akik a kiadvány címében foglalt kutatási terület valamennyi pontját igyekeznek bejárni a szövegelmélet és a vele összefüggésbe hozható kutatási programok és módszertanok révén. (Részletesebben l.: ODORICS FERENC, *A szegedi szemiotikai iskoláról*: DOBOS ISTVÁN—ODORICS FERENC, *Beszédhelyzetben*. Bp., 1993. 108—21; MÁTÉ i. m. 1991. 3. sz. második rész: 124—7.)

2. A magyar szövegnyelvészeti első nagyobb bemutatkozása, seregszemléje 1976-ra nyúlik vissza, amikor az Akadémiai Kiadó gondozásában az ÁNyT. XI. kötetében a magyar nyelvtudomány neves képviselői 18 tanulmányban fejtik ki álláspontjukat a szövegnyelvészeti különféle kérdéseiről, és ugyanannyi színvonalas szemle-cikk mutat be az olvasónak egy színes körképet a világban folyó szövegtani kutatásokról és velük összefüggő elméleti és módszertani kérdésekről. (L. TELEGDI—SZÉPE (szerk.), *A szöveg megközelítései*. ÁNyT. XI. Bp., 1976.) Természetesen a hetvenes évek közepe óta évről évre nő a magyar szövegnyelvészeti publikációk száma, és a kilencvenes évek elejére — túlzás nélkül elmondhatjuk — a magyar szövegnyelvészeti kutatások (beleértve a szomszédos országokban folyó ilyen jellegű magyar szövegtani vizsgálódásokat is) európai színvonalra emelkedtek. A magyar szövegnyelvészeti vizsgálódásoknak ebben a korszerűsödésében és korszerűsítésében kiemelkedő szerepet játszik a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolának az a tudományos műhelye, amelynek élén a Maceratai Egyetem nyelvfilozófia professzora, Petőfi S. János és

Békési Imre, a JGyTF tanszékvezető tanára áll, akiket lelkes belső munkatársak támogatnak Nagy L. János és Vass László főiskolai docensek személyében, nem is beszélve a külső munkatársak, a hazaiak és a szomszédos országbeliek népes és színvonalas táboráról.

A szövegvizsgálódásokról vallott új felfogás, „a szemiotikai szövegten” elméletének és módszertanának kifejtése, ismertetése a szegedi JGyTF „Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aestetica” című, évenként megjelenő kiadványában, a „Szemiotikai szövegten”-ban történik, melynek szerkesztői PETŐFI S. JÁNOS és BÉKÉSI IMRE, az 5. kötettől kezdve harmadikként VASS LÁSZLÓ is.

3. A „Szemiotikai textológia (szövegten)” koncepciója lehetővé teszi, „hogy figyelembe lehessen venni a lexikai verbális elemekkel együttthatni tudó nem lexikai verbális elemeket is, a prozódiai és paraverbális organizáció (az élőbeszédet kísérő hangzó és látható jellemzők) elemeit, a recitált szövegek, az írás/nyomtatás formáját, valamint az illusztrációkat írott/nyomtatott szövegek interpretálásánál”. (PETŐFI S. JÁNOS, *Szöveg, szövegten, műelemzés*. OPI. Bp., 1990. 206; A szemiotikai textológiára vonatkozólag l. még: VASS LÁSZLÓ, *Terminológiai szótár a szemiotikai szövegten tanulmányozásához*. PETŐFI—BÉKÉSI (szerk.), *Szemiotikai szövegten*. 1990. I. sz. 85—112; MÁTÉ JAKAB, *Petőfi S. János általános nyelvészeti és szövegteni tevékenysége*. Előadás a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. Szeged, 1991. augusztus. Megjelenés előtt.) Ebből az idézetből is kiviláglik, hogy a szövegkutatásban elemezni kell nemcsak a szövegek nyelvi szerkezetét, hanem a bennük kifejezett valóságét is. Ebből az elgondolásból alakította ki Petőfi a „szövegstruktúra—világstruktúra” (*Text Struktur—Welt Struktur = TeSWeST*) elméletet. Később a „világstruktúra” elnevezés használata során észlelt félreértések miatt a „szövegstruktúra—relátumstruktúra” terminuspár (VeSReST) használatát tartotta megfelelőbbnek, mely egyértelműbben fejezi ki a szemiotikai textológia lényegét. (A szemiotikai textológiára vonatkozólag l. még PETŐFI S. JÁNOS, *Az irodalmi művek elemzésétől a multimediális kommunikáció elmélete felé*. 25 év textológiai kutatás: visszatekintés, kitekintés: PETŐFI—BÉKÉSI (szerk.), *Szemiotikai szövegten* I. sz. 1990.; MÁTÉ i. m. 1991.).

PETŐFINAK az 1991 augusztusában Szegeden megjelent könyve (*A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé. Szövegnyelvészet — Szemiotikai textológia* [I. uo. angolul is]) voltaképpen azt az utat vázolja fel, amelynek során a szerző a szövegnyelvésztől eljutott a szemiotikai textológiáig.

A Szemiotikai szövegtennek 1990 óta öt kötete jelent meg, mindegyik kötetnek meghatározott tematikája van. Az első szám a szövegteni kutatás alapkérdéseivel foglalkozik. Petőfi tanulmánya a szemiotikai szövegtennek (textológiának) nevezett diszciplína felépítését, magának a felfogásnak a lényegét mutatja be (7—21). BÉKÉSI IMRE az ellentétesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai hátterét vizsgálva gazdag gyakorlati anyaggal bizonyítja, amit tanulmánya címében megfogalmaz. (Az ellentétesség és kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai háttere: 23—7.) NAGY L. JÁNOS „A megnyilatkozás nyelvi értékeiről” című tanulmányában „a megnyilatkozás explikált és implikált propozíciói alapján” azt kívánja bemutatni, hogy a nyelvészeti kutatásokban megnyilvánuló interdiszciplinaritás szintézistörekvései és a szintaxis analitikus jellegű irányzatai között milyen viszony áll fenn (29—34). CSÜRI KÁROLY, akinek 1987-ben megjelent „Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből” című munkája a magyar szakirodalom egyik igen szép és színvonalas teljesítménye, a Szemiotikai szövegten I. kötetében közölt írása (*Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés*) kapcsolódik az imént említett tanulmányához, és Örkeny Istvánnak „Itália” című elbeszélésén érzékelteti azt, hogy az irodalom fikcionalitás-elvét elfogadva miként elemezhető egy irodalmi mű (35—43). VASS LÁSZLÓ „Szupertextuális kohézió és stilsztika” című tanulmányában a stilsztika és a szöveg-

tan viszonyát, e viszony különböző mozzanatait (kohézió és stíluselemzés, kohézió és stílusjellemzés stb.) vizsgálja, s mindezt Nagy László versei alapján (45–56).

Igen tanulságos és gondolatébresztő az a vita, amelyet Békési Imre, Csúri Károly, Nagy L. János és Petőfi S. János folytat e kötet hasábjain a szövegtan, az interpretáció és az interdiszciplinaritás mibenlétéről, értelmezésének módozatairól (Diszkusszió. Szövegtan, interpretáció, interdiszciplinaritás 57–83). Ennek az első számnak igen értékes és nagyon hasznos, tájékoztató jellegű munkája az a terminológiai szótár, melyet VASS LÁSZLÓ állított össze a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához. Voltaképpen Petőfi S. János tevékenysége nyomán kibontakozott szemiotikai szövegtan terminus technicusait tartalmazza, melyek így egymagukban, szótárszerű megjelenítésben is mintegy tartalmazzák az európai tudománnyá vált Petőfi-féle modell lényegét (85–115). Nem kevésbé fontos, látókörtágító az a bibliográfia is, amelyet PETŐFI S. JÁNOS állított össze, felsorolva néhány igen értékes idegen, főleg angol, német és francia nyelven megjelent, szakszerű kommentárokkal ellátott bibliográfiai munkát, valamint a szövegtan elméleti és módszertani kérdéseit vizsgáló, a szövegkutatásra szakosított periodikát (117–8). Ehhez a bibliográfiai tájékoztatáshoz kapcsolódik PETŐFINAK egy „visszatekintése és kitekintése” az elmúlt 25 év textológiai kutatásaira (Az irodalmi művek elemzésétől a multimediális kommunikáció szemiotikai elmélete felé: 127–33), mely nyelvészeti és irodalomtudományi (szövegelemzés, szövegelmélet, szöveginterpretálás) munkásságának főbb állomásain, szövegelméleti felfogásának fejlődési fokozatain vezeti végig az olvasót, szövegtani tevékenységének idegen nyelveken megjelent válogatott bibliográfiájával és az 1988-ig terjedő korszak magyar nyelvű szövegtani közleményeinek teljes jegyzékével egészítve ki a 25 évre szóló visszatekintést. Ehhez a „vissza- és kitekintéshez” — nem a teljesség igényével — tegyük hozzá még azokat a magyar nyelvű munkákat, amelyek 1988 után láttak napvilágot. Utaljunk a már említett „Szöveg, szövegtan, műelemzés” című munkára (szerk.: E. BERKES ZSUZSA. OPI. Bp., 1990.), említsük meg azt a két reprezentatív kötetet, amely 1992-ben, illetve 1993-ban jelent meg; az egyik a PETŐFI S. JÁNOS és BERKES ZSUZSA „Elkallódni megkerülni. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben” című munka (Veszprém, 1992.), a másik pedig PETŐFI S. JÁNOS, BACSI JÁNOS, BERKES ZSUZSA, VASS LÁSZLÓ „Szövegtan és verselemzés” címen közreadott alkotása (Bp., 1993.). Ez utóbbi munka szerkesztője BÉKESI IMRE.

A „Szövegtan és verselemzés” című munkáról csupán annyit, hogy „rendhagyó” közös munka eredménye. Nem csupán azért tekinthető közös alkotásnak, mert négy szerzője van, hanem azért is, mert a JGYTF Magyar Nyelvi Tanszéke által 1992. júliusában szervezett intenzív nyári tanfolyam (szövegtani szeminárium gyakorlatokkal színesítve) valamennyi résztvevőjének, egyetem és főiskolai oktatónak, általános és középiskolai tanárnak, általános és középiskolai diáknak az együttműködésével született meg ez a könyv. A tanfolyam tanárai — egyben a könyv írói — mellett voltaképpen a résztvevők valamennyien szerzőtársak is. (Előszó, 5.) E biztató kezdet után remélhetjük, hogy az 1993-as júliusi tanfolyam eredménye is majd egy hasonló kötettel gazdagítja a hazai szakirodalmunkat, hogy újabb bibliográfiai adatokkal egészíthessük ki azt a HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL Mária által gondosan összeállított bibliográfiai jegyzéket, mely felöleli a magyar nyelvű szövegtani szakirodalom legutóbbi három évtizedes termését (119–26).

4. A Szemiotikai szövegtan 2. kötetének (első rész) célkitűzése a magyar szövegtani kutatás irodalmának az áttekintése. A szakirodalmi áttekintéseket négy magvas tanulmány előzi meg. PETŐFI S. JÁNOS „A szövegsgnifikáció aspektusai és azok szemiotikai textológiai tárgyalása” című tanulmányában (7–37) a szemiotikai textológia egy általános keretét vázolja fel; főleg a jelkomplexus jelölő funkciójának különböző mozzanatait vizsgálja, a kommunikációs helyzettel összekapcsolva. BÉKESI IMRE a tőle megszokott módon a szöveg-

egységek, a nyelvhasználati alakulatok jelentésszerkezetét kauzális összefüggéseik alapján vizsgálja, gazdag példaanyagon illusztrálva a logikai és a nyelvtani mozzanatok összefüggését a nyelvhasználati egységek jelentésszerkezetében. Békési meggyőzően bizonyítja, hogy az ellentét nem a tagmondatok, hanem a két szillogizmus között van. (A kettős szillogizmus 38—54.) VASS LÁSZLÓ „Szimbolikus kontextualizáció és intertextualitás. Nagy László: Inkarnáció ezüstben” című tanulmányában a Petőfi-féle modell, a VeSReST alapján elemzi Nagy László versét. A vers szimbolikus kontextualizációjának a keretét VASS BARTÓK Béla „Cantata profana” című alkotásának és e mű alapjául szolgáló variánsainak a segítségével próbálja megvilágítani (55—66.) KABÁN ANNAMÁRIA a szövegpszemiotika vizsgálatát a szemiotika hármas dimenziójában: a szövegpragmatikában, a szövegpszemiotikában és a szövegpszintaktikában véli elvégezhetőnek. Ennek érdekében sorra veszi e három dimenziónak a szerepét az általános kommunikációban (Szövegpszemiotikai alapkérdések 67—72). A továbbiakban a kötet a recenzióknak és repertóriumoknak igen gazdag és színes világát tárja az olvasó elé szerfölött gazdag bibliográfiai anyaggal kiegészítve. Ezeknek az áttekintéseknek az alapján előttünk áll az utóbbi két évtizednek talán a vártnál is gazdagabb nyelvészeti/szövegtani termése (73—223).

A kiadvány 3. kötetében (második rész) folytatódik a magyar szövegtani kutatás eredményeinek a számbavétele. Ennek ellenére ebből a kötetből sem hiányoznak a színvonalas tanulmányok. VOIGT VILMOS általános szövegpszemiotikai kérdéseket tárgyal. CH. MORRIS, A. J. GREIMAS, TZVETAN TODOROV, CLAUDE LÉVI-STRAUSS, PETŐFI S. JÁNOS, KANYÓ ZOLTÁN, CSÚRI KÁROLY és mások tevékenysége során azokat a megállapításokat veszi szemügyre és kritikailag elemzi, amelyek szövegpszemiotikai jellegűeknek tekinthetők (Szövegpszemiotika és/vagy szemiotikai szövegtan 7—12). BENCZE LÓRÁNT „Élő szónak súlyos volta. Putatív szövegvizsgálati modell és alkalmazásának kísérlete” című tanulmányában (13—40) a szövegalkotás bonyolult folyamatát, annak a legkülönbözőbb nyelvi és nyelven kívüli összetevőit mutatja be, ún. putatív szövegvizsgálati modellé kidolgozva. BÉKESI IMRE a kötet 2. számában megkezdett tanulmányát folytatja „A kettős szillogizmus tipikus ’világai’” című dolgozatában (41—61) PETŐFI TeSWeST modellje alapján, amely feltételezi, hogy a beszélő a nyelvhasználat során „minden tényállás leírása során be van ágyazva (legtöbbször implicit módon) egy ’világba’”. ZSILKA TIBOR a posztmodernizmus egyik legjellegzetesebb vonását, az ún. dekonstruált (szöveg)struktúrát veszi szemügyre hasonló című dolgozatában (62—8.), amelynek talán legjellegzetesebb, legtipikusabb példája James Joyce *Ulysses*-e. A posztmodern művekre — Zsilka szerint — igen jellemző a struktúrateremtés helyett „a processzualitás, a folyamatszerűség, a struktúra kinyitásának a szüksége” (67). A dekonstruálás új konnotációs lehetőségeket biztosít az olvasó számára és nagyobb aktivitásra is készíteti.

VASS LÁSZLÓ dolgozata, a „Szupertextus, stíuselemzés és -tipológia” voltaképpen a 2. kötetben közölt tanulmányához kapcsolódik. A szupertextus fogalma nem csupán a „megalkotásában résztvevő szövegekből rekonstruált . . . lényegi ismeretek” halmaza, hanem magába foglalja a megfelelő életműkontextusra jellemző tematikai-stilisztikai információk és a fejlődési törvényszerűségek rendszerét is (70). A szupertextus valóságának (tesztelésének) igazolására a szerző Nagy László életművéből három olyan költeményt választott ki, amelyek a szupertextus megalkotásában nem vettek részt, és ezeket elemezve jut el bizonyos stílustipológiai lehetőségek megállapításáig.

PETŐFI S. JÁNOS és BERKES ZSUZSA a költői műalkotások ún. anticipatorikus-analitikus elemzésének egy modelljét mutatják be „A versorganizáció anticipatorikus megközelítése” című tanulmányukban (78—104). Az anticipatorikus elemzés lényege a hagyományosnak tekintett analitikus elemzéshez viszonyítva az, hogy mielőtt egy versértelmező a költeményt hallgatóságának bemutatná, értelmezné, előzetesen a vers szerkesztettségében szerepet játszó lényeges kompozicionális elemekkel kreatív műveleteket végeztet, és csak azután

térnek rá a vers értelmezésére a szemiotikai textológiai modell alapján. A folyamatot a két szerző gyakorlati példákkal is illusztrálja.

Ez a szám is igen gazdag szakirodalomról nyújt részletes áttekintést. A repertóriumok közül külön ki kell emelnünk a „Bibliographie Linguistique de l'Année (= BL) 1987” című összeállítást, mely VASS LÁSZLÓ hozzáértését dicséri, valamint azt a nagyszerű vállalkozást, melyet a konstanzi kutatócsoport három tagja — JENS IHWE, PETŐFI S. JÁNOS és HANNES RIESER — hozott létre a hamburgi Helmut Buske Kiadónál a szöveg- és az interdiszciplináris kutatások eredményeinek az ismertetésére és a nemzetközi tudományos eszmecsere élénkítésére. A jelenlegi összeállításban a sorozatban eddig megjelent 65 kötetből 48 kötet részletes tartalomjegyzéke szerepel (l. *Papiere zur Textlinguistik/Papers in Textlinguistics*. Hrsg. von JENS IHWE, PETŐFI S. JÁNOS, HANNES RIESER. Hamburg, Buske Verlag). A bibliográfiai áttekintéseket e sorok írójának „A külföldi szövegnyelvészeti munkákról Magyarországon” idegen és magyar nyelven megjelent szemleclikkek válogatott bibliográfiája zárja. (Az egész szemle és repertórium rovatot l. 105—254.)

A 4. kötetnek a szerkezeti beosztása egyezik az előbbi három kötet szerkezeti beosztásával: a tanulmányokat az áttekintések, recenziók és a bibliográfiák, valamint a repertóriumok követik. A tanulmányok „A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének” különféle aspektusait vizsgálják ki-ki felfogásának megfelelően. TERESTYENI TAMÁS (Szövegelméleti tézisek 7—33) dolgozatában a társadalmi kommunikációban alkalmazható szövegelemzés stratégiájának a kidolgozásához ad lényeges elméleti szempontokat, elsősorban a reprezentáció, a kommunikatív cselekvés és az információs lehetőségek kiszélesítésének az elméleti mozzanatait vizsgálja.

Szövegnyelvészetről szólva, eddig többé-kevésbé szinte mindenki a szövegelméleti felfogásban a szinkrón szemléletet tartotta mérvadónak. SZABÓ ZOLTÁN tanulmányában, „A szöveg történetiségé”-ben (34—39) azt az álláspontot képviseli, hogy a szöveg mibenléte nem zárja ki a történeti vizsgálat lehetőségét, sőt egyenesen implikálja, mivel a szöveg sok összetevője, kialakulását befolyásoló tényezőinek sokasága történeti tényezőktől és feltételektől függ. A szöveg történeti dimenzióinak előtérbe állítása eredményesebbé teszi a diakrón stilisztikai kutatásokat is.

KIEFFER FERENC „A szöveg időszerkezetéről” szóló tanulmányában (40—55) a perfekтивitás—imperfekтивitás, általában tehát az igék és az időhatározók szerepét vizsgálja a szöveg kohéziójának és koherenciájának kialakításában, de nem feledkezik meg az igék jelentésének az igeidők szerepének és egyes kötőszavak funkcióinak a vizsgálatáról sem.

MARCELLO LA MATINA terjedelmes tanulmányában (A költői szöveg interpretációja: filológia, strukturalizmus és szemiotika 56—82) a költői szöveg értelmezését azoknak a tudományágaknak a kategóriarendszerében végzi, amelyek tanulmánya címében is szerepelnek, természetesen sajátos, ún. olasz értelmezésben.

PETŐFI S. JÁNOS tanulmányának a címe (A költészet grammatikájától a költészet szemiotikai textológiájáig 83—97) föltétlenül ROMAN JAKOBSON egyik közismert munkája címének a parafrázálása. Valóban Petőfi ebben a tanulmányában a neves orosz származású amerikai tudósnak, Roman Jakobsonnak a grammatikai és poétikai felfogását vizsgálva figyelmét arra összpontosítja, hogy az amerikai tudós fonológiai koncepciója miként, milyen mértékben hatott poétikai gondolkodásának kialakítására. Jakobson felfogásának elemzése során Petőfi arra a következtetésre jut, hogy helyesebb és szövegelméleti szempontból célszerűbb a Jakobson-féle „költészet grammatikája” helyett a „költészet textológiája”-ról beszélni. Mindez egyáltalán nem csökkenti Jakobson szerepét sem a nyelvtudomány, sem a poétika történetében.

BÁCSI JÁNOS játékos című tanulmányában (Ó! Ió! Ció! Áció! Káció! Kommunikáció! 98 114) a legújabb logikai irányultságú szemantikaelméleti és szövegelméleti vizsgálódások

eredményeire tamaszkodva saját módszerét mutatja be a következő szempontok figyelembevételével: 1. Az írásbeli és szóbeli kifejezőképesség fejlesztése. 2. A szövegértelmezés lehetőségeinek bemutatása. 3. A nyelv rendszerszemléletének tudatosítása. 4. Az anyanyelv- és az irodalomtanítás egységesebb értelmezése. (98.) Végső következtetése az, hogy a korszerű nyelvészeti kutatások eredményeit be kell építeni az anyanyelvtanítás-tanulás folyamatába, ehhez pedig új módszerekre van szükség, melyeknek lényegét a lehetséges világok pedagógiai alkalmazásában látja.

ALBERT SANDOR dolgozata (Megjegyzések az ekvivalenciáról egy metafora fordításának ürügyén 115–24) elsősorban a fordítói tevékenységben szerföltött fontos szerepet játszó egyenértékűség (ekvivalencia) fogalmát — egyetlen metafora különböző változatainak elemzése alapján a magyar, francia és német fordítást mintegy „ürügként” felhasználva — kívánja tisztázni, pontosabbá és árnyaltabbá tenni Erich Segal amerikai író „Love Story” című regényéből vett szövegrész alapján.

Ma már elképzelhetetlen az, hogy a szakember lépést tudjon tartani a szakterülete szédítő iramban növekvő irodalmával, és képes legyen arra, hogy ezt a hatalmas anyagot részletesen át is tanulmányozza. A szakterületen folyó tájékozódást hivatottak segíteni a szakfolyóiratokban közölt ismertetések, az annotált bibliográfiai jegyzékek (referáló folyóiratok) és a különböző bibliográfiai kiadványok. A Szemiotikai szövegtan szerkesztői — nem eléggé dicsérhető módon — a folyóirat hasábjain igen nagy teret szentelnek a színvonalas recenzióknak és kitekintéseknek, amiket bibliográfiai jegyzékekkel és repertóriumokkal egészítenek ki. A kiadvány 4. kötetében is jócskán szerepelnek speciális bibliográfiák, folyóiratok, periodikák, sorozatok, beszámolók, amelyeknek szerkesztője, gazdája VASS LÁSZLÓ.

5. Úgy vélem, ez eddigi nagyon vázlatos áttekintésünk is meggyőzhette a figyelmes olvasót arról, hogy 1990 óta egy igen színvonalas, gondosan szerkesztett magyar kiadvánnyal gyarapodott hazai tudományos életünk, nyelvészeti, szövegtani szakirodalmunk. Ha az eddig megjelent 5 kötetben közölt tanulmányok — hadd játszadjunk a lehetőségekkel — mondjuk angol vagy német nyelven láttak volna napvilágot, egészen bizonyos, hogy a legtekintélyesebb nemzetközi szakfolyóiratok közé sorolhatnánk a Szemiotikai szövegtant. De ennél is a nemzetközi színvonal biztosítva van, hála az immár háromra nőtt szerkesztői együttes, Petőfi S. János, Békési Imre és Vass László, valamint azok igényességének, akiktől lehet igényességet és akadémiai színvonalat követelni. Az eddig elemzett, pontosabban szólva: vázlatosan ismertetett tanulmányok is bizonyítják, hogy a magyar nyelvtudomány immár felnött egy olyan színvonalra, ami nem marad a nemzetközi mérce alatt. Ezt még inkább nyugodtan elmondhatjuk, ha most röviden a kiadvány 5. kötetét vesszük szemügyre. Ugyanis ez a kötet különleges helyet foglal el az eddig megjelent kötetek között, mert a benne közzétett tanulmányok azonkívül, hogy egyrészt megerősítik kutatóink eddig is többször hangoztatott rátermettségét, másrészt utalnak annak a kutatási tárgynak a szerföltött bonyolult, összetett voltára, amit a rendszeresen és módszeresen művelt szövegtan (szövegnyelvészet) szövegelmélet, egyszóval: a szövegtudomány vizsgál.

Kézzelfoghatóbban arról van szó, hogy 1991 szeptemberében a periodika szerkesztői felkérték a szövegtani/szövegnyelvészeti kérdésekkel foglalkozó kutatókat és oktatókat, hogy „A verbális szöveg mint kutatási objektum” fogalomkörébe tartozó kérdésekről, azaz a szövegvizsgálat terén szerzett tapasztalataikról, elképzeléseikről, ötleteikről, javaslataikról stb. számoljanak be egy kiküldött kérdéskatalógus alapján (l. 7–8).

Természetesen a kérdésekre adott válaszok meglehetősen eltérő felfogásokra utalnak, ami föltétlenül azt bizonyítja, hogy a szövegtan, a szövegnyelvészet — noha az elmúlt két évtizedben nálunk is elismerésre méltó eredményeket mutathat fel — még korántsem tekinthető elméletileg és módszertanilag kiforrott kutatási területnek. A kiadvány szerkesztőinek

is az volt a legfőbb céljuk, hogy a szövegről, a szövegtani kutatásról vallott eltérő felfogásokat ütköztessék, és a szerzőknek lehetőséget adjanak arra, hogy a szöveggel, a szövegtani vizsgálódásokkal összefüggő sajátos, egyéni felfogásokat kifejtzhessék, és ezáltal az olvasó viszonylag hű képet alkothasson a magyar szövegtani kutatások elméletének és módszertanának mai állapotáról. A kérdésekre adandó válaszok helyett többen a kérdéssor által sugallt önálló koncepcionális tanulmánnyal reagáltak, mások meglehetősen szelektíven — felfogásuknak és érdeklődési körüknek megfelelően — a szövegtan bizonyos részterületeinek elméleti és gyakorlati mozzanatait vizsgálták hozzászólásukban, vagy egyéni kutatási programjait vázolták fel.

Ennek a 27 szakembernek az írását, megnyilatkozását, tanulmányát joggal tekinthetjük az elmúlt két évtized magyar szövegtani vizsgálódásai jelentős állomásának, seregszemléjének. Jelentőségét az is nagyban emeli, hogy ezek az írások nem a próbálkozások, nem a nekifutások és kezdetek jegyeit viselik magukon, hanem a továbblépés, a mélyreásás, a nagy összefüggések feltárása, az egységbe fogás igényével íródtak, ami föltétlenül az elvek, utak kikristályosodása felé mutat.

Műfajilag és metodológiailag elég nehéz lenne csoportosítani az írásokat. Több szerző — BALÁZS GÉZA, BENCZE LÓRÁNT, HONFFY PÁL, R. MOLNÁR EMMA, PÉTER MIHÁLY, V. RAISZ RÓZSA — kimondottan a szövegtani kutatás elvi és módszertani kérdéskörét vizsgálja. Teljes mértékben egyetérthetünk BENCZE LÓRÁNTnak a szövegkutatás feladatairól szóló megállapításaival. BENCZE — középiskolás szinten is érthető — szövegtani „bevezetés” megírását sürgeti, s ugyanúgy halaszthatatlan feladatnak tekinti egy szövegtani lexikon elkészítését is (Néhány megjegyzés a szövegtani kutatáshoz 45—6). A szövegtan státusának általános — a kutatóktól szinte egyöntetűen vallott — jellegzetessége az interdiszciplinaritás. A szövegtannak ezt a jellemző vonását erőteljesen hangsúlyozza BALÁZS GÉZA (Szövegvilágok, a szövegalkotó ember — Vélemény a szövegtani kutatásról 19—25), aki úgy véli, hogy a szövegtan státusának, tudományos rendszerének kialakításához hozzá kell járulnia a filológiának, az epigráfiának, a stilisztikának, a néprajznak, a retorikának, a hermeneutikának, homiletikának, a kvantitatív szemantikának, az esztétikának stb. Hasonlóképpen vélekedik PÉTER MIHÁLY is (A szövegtani kutatásról — Válasz a kérdésekre 171—6). Szerinte „a szövegkutatás tehát mindazon tudományágak közös területe, amelyek a nyelv, a cselekvés, a jelentés, a megismerés és a társadalmi struktúrák kutatásában érdekeltek” (173), ám az a magasfokú interdiszciplinaritás, ami ma jellemzi a nyelvészeti kutatásokat, nem veszélyezteti a nyelvtudomány viszonylagos önállóságát, vagy ahogyan L. HJELMSLEV nevezi a „nyelvészeti nyelvészet” feloldódását más tudományágakban.

A szövegtan státusának, a tudományok rendszerében elfoglalt helyének a kérdéséhez szorosan kapcsolódik a kutatási tárgy mibenlétének a kérdése is, az tudniillik, hogy a szöveg minek az egysége, a nyelvi rendszernek vagy a nyelvhasználati szférának. Noha ebben a kérdésben a nemzetközi szakirodalomban is megoszlanak a vélemények (l. OROSZ MAGDOLNA, *Nyelvhasználat és szemantika. Nyelvpedagógiai Írások XIII.* Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp., 1992.), ám a hazai szakirodalom — egy-két kivételtől eltekintve — egységes abban a tekintetben, hogy a szöveg nem a nyelvi rendszer eleme, hanem a nyelvhasználat, a beszéd egysége. Azért ehhez azt is hozzátenném, hogy a két felfogás között nincs áthidalhatatlan szakadék, egymást nem kizáró, hanem egymást kiegészítő irányzatról van szó, ami úgy értelmezendő, hogy a nyelvi rendszerre irányuló felfogás a nyelvészeti pragmatika révén a kommunikációs-cselekvéseméleti felfogásba integrálódik (vö. OROSZ MAGDOLNA i. m. uo.).

Sokáig lehetne folytatni a kötet tanulmányaiban fellelhető koncepcionális egyezéseket, ebben is és más vonatkozásban is a bőség zavarában leledzünk. Az írások túlnyomó többsége elméleti jellegű, kisebbik része pedig az empirikus kutatások területén mozog, ami korántsem

jelent merev határt a kétfajta megnyilatkozás-típus között, mert például BANRÉTI ZOLTÁN dolgozata (A visszakereshetőségi elv a grammatikában 27—34) legalább olyan mértékben elméleti jellegű, mint amilyen mértékben empirikus jellegű kutatásnak is tarthatjuk. Vagy utalhatunk BÉKÉSI IMRÉNEK a dolgozatára is (A szövegmondatoktól a szöveg egésze felé 35—44), amiben a szerző gyakorlatilag azt vizsgálja, hogy a szövegmondatokból milyen szintaktikai, szemantikai és pragmatikai mozzanatok révén jönnek létre a szövegmondatnál nagyobb egységek, és ezeket hogyan lehet elemezni és leírni. Békésinek ez a tanulmánya több éve folyó eredményes munkájának a tömör összefoglalása (Az ellentétes viszonyfajták elemzése), ami mögött igen elmélyült elméleti munka húzódik meg. Ugyanezt mondhatjuk B. FEJES KATALIN igényes és alapos tanulmányáról (Egy szövegtípus szintaxisának statisztikai vizsgálatáról 59—75), aki DEME LÁSZLÓ alapvizsgálataiból kiindulva 9—10 éves tanulók „koherens, kohezív és konnex” szövegnek minősíthető fogalmazásait vizsgálva e vizsgálat matematikai statisztikai apparátusát mutatja be, ami természetesen nem nélkülözi az elméleti alapok elmélyült ismeretét sem. DEME LÁSZLÓ meglehetősen szerényen és röviden csupán néhány megjegyzést fűz a kérdésekhez (Válaszok helyett 47—9), ám a szövegszerűség megállapításában nem a formális jegyeket, hanem a funkcionális megközelítést tekinti mérvadónak, „amely szerint a szövegnek mindig az adott helyzetben kell betöltenie — az önkifejezés, a tájékoztatás és a befolyásolás funkciója mellett — a teljesség és a lezártág érzetét keltő szerepét is” (47). DEME kifogásolja, akárcsak FÁBRICZ KÁROLY a „verbális szöveg” terminus technicust, redundánsnak, értelemzavarónak tekintik, különösen FÁBRICZ, aki koncepcionális tanulmányában (Beszédszöveg és szövegnyelvészet 51—8) a szövegtudományról szóló új felfogását fejti ki. Véleménye szerint a szövegtani vizsgálódások némileg célt tévesztettek azért, mert az élőbeszéd helyett a kutatók az írott anyagot vizsgálták, és ezáltal a szöveg olyan sajátságait is bevonták elemzésükbe, amelyek annak írásságából és nem szövegszerűségéből fakadnak (52). FÁBRICZ a szövegszerűség fogalmát a beszédszövegre korlátozza. Ezek a megállapítások jellegüknél fogva föltétlenül megérdemlik az alaposabb vizsgálatot, annál is inkább, mivel FÁBRICZ koncepciója ezen az alapelven nyugszik.

ALBERTNÉ HERBSZT MÁRIA a társalgás jellegzetességeit és szabályait vizsgálja, és magát a jelenséget amolyan *commedia dell'arte*-nak tekinti, amiben visszatérő, ismétlődő helyzetek váltakoznak egymással. Számba veszi a dialógusok párba rendeződésének a kérdés/válasz elemzésének a legkülönbözőbb mozzanatait. (A társalgás néhány jellemzője és szabálya 9—18). Témáját tekintve Herbszt Mária dolgozatához kapcsolódik Cs. JÓNÁS ERZSÉBET „Gondolatok a dialógus mint szövegtípus vizsgálati kapcsán” (129—33) című tanulmánya, melyben a szerző a verbális szövegszerűség kritériumait a dialógusértelmezésnek megfelelően a következő módon csoportosítja: 1. a kommunikatív kompetenciának megfelelő pragmatikai kritériumok és 2. a nyelvi megformálás mondat fölötti szintjét képező szövegszerkesztéstani feltételek (129). Ezeket elemzi részletesen.

A kötetnek terjedelmét és jelentőségét tekintve is egyik leghatásosabb tanulmánya FÖNAGY IVÁNÉ (A költői kutatásról 77—117), aki utánozhatatlan erudícióval és páratlan ismeretanyaggal a költészet egész architektonikáját tárja az olvasó elé. A Párizsban élő neves magyar nyelvtudós mintegy összegezi mindazt, amit a költészetről, annak minden műhelytitkáról el lehet mondani ma, a XX. század végén. Tanulmányát egyfajta vallomásnak is tekinthetjük mindarról, amit empátiával és szaktudással egy nyelvtudós elmondhat a költészet rejtelmeiről és szépségeiről. Főbb gondolatainak az ismertetése egy külön tanulmányt érdemelne, de erről most le kell mondanunk.

HUNYADI LÁSZLÓ „Szövegtan és számítógépes fordítás” című tanulmányában (121—7) a gépi fordítás és a szövegtan egyetemes és sajátos jegyeit vizsgálja. Az univerzalizitás és a formalizálhatóság kérdését a gépi fordítás folyamatában elengedhetetlen előfeltételnek tekinti. A gépi fordítás szempontjából a szöveg megértése azt jelenti, hogy a szintaktikai

összetevőket azonosítani kell, meg kell határozni a mondatok közötti viszonyt és a szavak jelentését. Példákkal illusztrálja a fordítandó szövegek mondatainak a szintaktikai és szemantikai elemzését.

KERTÉSZ ANDRÁS „Textológia és tudományelmélet” című tanulmányában (135—44) egy moduláris textológia alapelveit vázolja fel, amelyben modulnak tekinthetők az „emberi magatartást meghatározó részrendszerek” (motorikus, kinezikus, perceptív, auditív, interakciós vagy grammatikai részrendszerek). Egy ilyen moduláris textológiának a legfőbb célja a szövegszerűség egyetemes kritériumainak a kialakítása, s ezáltal lehetővé válik az egyes szövegek vagy szövegfajták sajátosságainak a feltárása is.

Gondolatébresztő megállapításai révén rendkívül jelentős KOCSANY PIROSKA tanulmánya is: „Szövegnyelvészet versus szövegelemzés” (145—51). A debreceni kolléganő voltaképpen a textualitásról mint a verbális szöveg egyik meghatározóan fontos sajátosságáról fejt ki álláspontját. Felfogása szerint bárhogyan is közelítjük meg a szöveg lényegét, nem kerülhetjük meg a kohézió, illetve a koherencia kérdésének a tisztázását. Ennek kapcsán szóba kerül a szövegtudomány kétféle irányzata, nevezetesen a nyelvi rendszer központú és a szövegértelmezés központú irányzat. Az első a *langue*, ill. a kompetencia nyelvészeté kell, hogy legyen, amely a mondatokból létrejövő szöveg alkotását modellálja, ennek törvényszerűségeit kutatja. Ám a szerzőnő arra is felhívja a figyelmet, hogy a szöveg kohézióját, azaz a textualitását nem csupán a grammatikai szabályok biztosítják, a kohézió létrehozásában fontos szerepe lehet a világról való tudásunknak is. Ezzel szemben a szövegértelmezés központú irányzat a szöveget önálló értelemmel bíró és független nyelvi egységnek tekinti. Az önálló értelmi egységként felfogott szöveg számára a kohézió, a szövegbeli összefüggések vizsgálata ugyan nélkülözhetetlen mozzanata a szövegelemzésnek, de ez az eljárás csak abban az esetben vezet el a szöveg értelméhez, ha a kohézió mellett érvényesül az a belső összetartó, globális rendező elv is, amit koherenciának nevezünk. Voltaképpen ebben a felfogásban a szövegnyelvészet, a verbális szöveggel foglalkozó tudomány két ágra szakad: a szövegteszt mondaton túli grammatikaként felfogott változata a kohéziót vizsgálja (az ún. moduláris felépítésű nyelvtudomány), a másik változat pedig a szöveg értelmét kutatja, s ez már nem a nyelvészet, hanem az irodalomtudomány illetékességi körébe tartozik.

LENGYEL ZSOLT a „Szöveglingvisztikai kérdések a pszicholingvisztika tükrében” című tanulmányában (157—60) a szövegnyelvészet holisztikus és integratív szemléletmódját tekinti mérvadónak, s ennek alapján úgy véli, hogy a szövegnyelvészet „összegezi az elméleti nyelvészet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika, és neurolingvisztika eredményeit a nyelvi produktumok vizsgálatakor” (158).

MURVAI OLGA, aki eddigi tevékenysége során is igen eredményes szövegsemantikai kutatásokat végzett, e kötetben közölt tanulmányában (A szöveg szintaktikai és szemantikai dimenziójáról 167—70) voltaképpen folytatja azt a sort — egy szolid logikai apparátus birtokában —, amit jó két évtizede megkezdett, aminek egyik igen jelentős állomása doktori (kandidátusi) értekezése, a „Szöveg és jelentés”.

PETŐFI S. JÁNOS és VASS LÁSZLÓ közös tanulmányukban (A szövegnyelvészet helye és feladata a szemiotikai textológiai kutatásban 177—95) a szövegtani kutatás általános kérdéseit vizsgálják és a szemiotikai textológia elméleti keretét vázolják fel. Maga a „szemiotikai textológia” a verbális és nem verbális összetevővel rendelkező szövegek egyazon elméleti keretben történő vizsgálatát jelenti, mely egy közléshelyzetben történő használat szintaktikai, szemantikai és pragmatikai mozzanatait veszi figyelembe. Ezt illusztrálандó a szerzők nagy elméleti apparátust vonultatnak fel annak érdekében, hogy a szemiotikai textológiai modell bázisrendszerében pontosan kijelöljék a nyelvészeti ismeretek helyét és szerepét, vagyis pontosan meghatározzák a szövegnyelvészet helyét a szemiotikai textológián belül. (A kérdés részletesebb kifejtését l. PETŐFI és VASS e tanulmány végén található munkáiban.)

SZABÓ ZOLTÁN eddigi tudományos tevékenysége bizonyítja, hogy a magyar szövegtani vizsgálódásoknak egyik legelkötelezettebb híve. „A szövegpszemiotika időszzerű kérdései és megoldásra váró feladatai” című tanulmányában (199—210) nagyon határozottan leszögezi, hogy: „A szövegek vizsgálatára, kutatására vonatkozó kérdések nem több, hanem egyetlen tudomány, egy általános szövegtudomány tárgy- és feladatkörét alkotják.” (199.) Ezzel a megállapítással egyet is lehet érteni, de vitatható is, ám SZABÓ ZOLTÁN megmagyarázza azt is, hogyan értelmezi a fenti megállapítását. Azaz az általános szövegtudománynak nincsenek egyenrangú társtudományai, de lehetnek segédtudományai (logika, lélektan, ismeret- és modellelmélet stb.). Igen terjedelmes nemzetközi szakirodalmi hivatkozással fejt ki a szövegpszemiotika legidősebb elméleti kérdéseit, abból kiindulva, hogy a szövegpszemiotika jelenti az összhangot biztosító átfogó szövegtudományt, melynek fölépítése azonos a szemiotikáéval, azaz szövegtani szempontból beszélhetünk: szövegpszintaxisról, szövegpszemantikáról és szövegpszemantikáról, amit csupán a segédtudományok szempontjaival kell kiegészíteni. SZABÓ utal a szövegpszemantikákra alapozott stilisztikai kutatások helyzetére, a bennük megnyilvánuló egység hiányára. Végül következtetése az, hogy a szövegelmélet minden mozzanatát az általános tudományelmélet szempontjainak figyelembevételével föltétlenül a szemiotikára kell alapozni.

SZENDE ALADÁR nagyon gyakorlati jellegű kérdést taglal dolgozatában (A tankönyvi szöveg természetéről 211—7). Központi gondolata az, hogy „a tankönyvi szövegnek nemcsak információkat kell közölnie, hanem különféle képességeket és készségeket kell fejlesztenie” a tanulóknak. Ebből a gondolatból levezethető mindaz, amilyenek a jó tankönyvi szövegnek lennie kell.

SZIKORÁNÉ KOVÁCS ESZTER a költői szöveg sajátos válfaját vizsgálja a „Gondolatok a költői szövegről mint a szöveg sajátos válfajáról, valamint annak interpretációelméleti vonatkozásairól” című tanulmányában (219—23). A költői mű sokrétűségét hangsúlyozza, ezeknek a rétegeknek a felépítése, a közöttük lévő szerves kapcsolat adja a költői mű strukturáltságát. Úgy véli, hogy a szemiotikai szempontok érvényesítése a szövegpszintaxisnak (szövegpszemantikának), a szövegpszemantikának és a szövegpszemantikának megfelelően a költői művek elemzésében sem mellőzhető. A költői művek elemzésében, értelmezésében fontos szempontnak tekinti a kontextusba ágyazottságot. Felfogása szerint a költői mű jelentését nem a nyelvi anyag denotációinak a szintjén értelmezhetjük, de mindezeknek a folyamatoknak az elemzése során nagy gondot fordít a mondat szerkezeti és szöveg szerkezeti egységek megállapítására.

TÖRÖK GÁBOR a tőle megszokott határozottsággal és tudományos megalapozottsággal mondja ki véleményét a vizsgált nyelvi jelenségről. „Kritikusan, sok oldalról szembesülni a szöveggel” című tanulmánya (225—36) a szerzőnek több elvi, elméleti kérdés felvetésére ad alkalmat. Lényeges megállapítása az, hogy a PETŐFI által „dominánsan verbális”-nak nevezett szövegek „nem nyelvi közlendői erősen módosíthatják, semlegesíthetik, elnyomhatják, ellenkező értelművé fordíthatják e nyelveket” (226), amire számtalan példa akad a mindennapi gyakorlatban. Fontos szempontnak tekinti a szöveg lényegének feltárásában a közlési helyzet és a kontextus elhatárolását, mert mint mondja, a szituációt nem lehet összeolvasztani a kontextussal, ez utóbbi ugyanis mindig csak megközelítőleg verbalizálható. Részletesen foglalkozik FÖNAGY IVÁN kutatásaival, a Párizsban élő magyar nyelvtudósok a beszéd kettős kódolásáról szóló felfogásához fűz megjegyzéseket. Úgy véli, hogy ugyanazon a „verbális” csatornán áramló szövegben nemcsak kettős, hanem többszörös kódok is ütköznek. Az ún. nyelvi szövegtanról szólva arra a következtetésre jut, hogy ez (ti. a nyelvi szövegtan) szöveg szerkezettanra és szöveg jelentéstanra oszlik, de ezeket egyesíti a szöveg stilisztika vagy stilisztikai szövegtan. A nyelvi szövegtan — ahogyan TÖRÖK GÁBOR nevezi — akkor válik igazán termékennyé, ha sikerül „szimbiozusra” lépnie a különféle tudományágakkal

(tartalomelemzés, beszédaktus-elmélet, általános nyelvészet, nyelvfilozófia, szemiotika, információelmélet stb.).

A jelzős vagy jelző nélküli szövegtannak is egyik legelhanyagoltabb területe a szövegfonetika, általában az a terület, amit prozódianak szoktunk nevezni. WACHA IMRE ennek a szakterületnek a magyar tudományosságban egyik legelismertebb képviselője és művelője. „Szöveg és (adekvát) interpretáció (Szövegműfaj, szövegforma, szövegértelmezés, szövegmondás)” című tanulmányában a szövegtan prozódiai kérdéseit vizsgálja igen aprólékosan, felhasználva a helyes szövegmondás tanításában szerzett tapasztalatait és e területen végzett kutatásainak az eredményeit (Szövegtani tevékenységére vonatkozólag l. MÁTÉ i. m. 1991. 2. és 3. szám).

A Szemiotikai szövegtan 5. kötetét is — az eddigi hagyományoknak megfelelően — áttekintések, recenziók, bibliográfiák és repertóriumok zárják. PETŐFI S. JÁNOS a Text című folyóirat (1990. 10. 1/2) jubileumi számát ismerteti; ugyancsak PETŐFI VASS LÁSZLÓVAL közösen M. A. K. HALLIDAY és R. HASAN „Cohesion in English” című könyvének a lényegét foglalja össze, amely a szövegösszefüggés nyelvi hordozóinak eddigi legjobb összegezése. VASS LÁSZLÓ folytatja az előző kötetekben megkezdett bibliográfiák és repertóriumok közlését, PETŐFI a „Society for Text and Discourse” nevű társaság célkitűzését ismerteti, mely főleg a szövegkutatást kívánja segíteni és azt, hogy a különböző tudományágakhoz tartozó szövegkutatók között minél szorosabb kapcsolat alakuljon ki.

6. A magyar tudományosságnak, közelebbről a magyar szövegtudománynak egy színvonalas és ízléses kivitelben közreadott kiadványát mutattuk be az olvasónak. A szerkesztőkről — Petőfi S. Jánosról, Békési Imréről és Vass Lászlóról — már szoltunk, munkájukról és a kötetek szerzőinek igényes, színvonalas tanulmányairól csak az elismerés hangján nyilatkozhatunk. Ugyanezt kell mondanunk Papp Györgyről is a periodika címlapjának a tudományág színvonalához méltó és esztétikailag is igen kedvezően minősíthető megtervezéséért. Illesse hála és köszönet a két technikai szerkesztőt, Horváthné Szélpál Máriát és Vass Lászlót felelősségteljes munkájukért, Horváthné Szélpál Máriát még külön a tárgy- és a névmutatók gondos összeállításáért, az Országos Tudományos Kutatási Alapot pedig a kiadvány anyagi támogatásáért.

MÁTÉ JAKAB

Kázmér Miklós, Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század

Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993. 1172 l.

„Kázmér Miklós szótárát a XIV—XVII. század magyar eredetűnek tartható családneveit magában foglaló, elemi etimológiai tájékoztatást is nyújtó középméretű történeti családnévtárnak minősíthetjük. E műfajban nálunk e szótár az első.” Így összegzi lexikon tömörségű jellemzését a szóban forgó műről KISS LAJOS a közelmúltban megjelent konferenciaelőadásában (Nyelvtörténeti szótáraink típusai: MNy. XC, 406). A középméretű jelző ebben az esetben nem a hétköznapi fogalomkincs alapján értendő, tehát valójában nem közepes terjedelmű alkotásról van szó, hanem egy 1172 lapos, petittel sűrűn nyomtatott könyvről, amelyet KISS LAJOS is „impozáns méretű” kiadványként emleget (i. h.). Ilyen típusú, nagy anyagot megmozgató, nagy filológiai tájékozottságot, interdiszeplináris tudást kívánó szintéziseket manapság egyre inkább már csak munkaközösségek vállalnak, hiszen a szükséges

ismeretek, képességek birtokában is óriási egyéni erőfeszítést, lemondást követelő munkáról van szó. A magyar szótárírás története kevés hozzá hasonló egyéni teljesítményt tart számon, ezért az ismertető első megjegyzése is a köszöneté: őszinte elismeréssel adózunk Kázmér tanár úrnak, aki — miután nyugdíjasként távozott az egyetemi katedráról — a megérdemelt pihenés helyett fiatalokat megszügyenítő munkabírással igazi nagyvállalkozásba fogott: megírta a régi magyar családnevek szótárát.

Egy mű súlyát természetesen nemcsak (és nem elsősorban) a nyomdai ívek száma határozza meg, hanem a benne foglalt tudományos novumok mennyisége, minősége, a kidolgozás mélysége, színvonala stb. És még egy — nem elhanyagolható — értékre hadd hívjam fel a figyelmet: az eredményeknek a nemzeti kultúra, önismeret továbbfejlesztésében betöltött szerepére. Kiss LAJOS nevezetes könyve, a Földrajzi nevek etimológiai szótára (Bp., 1978¹. és I—II. 1988⁴.) bebizonyította, hogy a tulajdonnevek története, eredete megfelelő tálasásban közérdeklődésre tart számot. Reméljük, Kázmér Miklós szótárának szintén lesz újabb, esetleg tovább is fejlesztett kiadása, hiszen a fent említett elvárásoknak magas fokon megfelel.

A szerző egyelőre a tudományos célokat részesítette előnyben, és arra törekedett, hogy hatalmas történeti névgyűjteménye minél több diszciplína számára kínáljon megbízható, jól hozzáférhető anyagot. (Egy kifejezetten népszerűsítő változat elkészítésekor nyilván az adattár erőteljesebb megrostálására, a névmagyarázó szakaszok oldására, bővítésére kerülhetne sor, s talán még a vizsgálat időhatára is közeledhetne a mához.)

Kázmér Miklós semmi olyat nem ígér, amit nincs módjában teljesíteni. Ezért szótára bevezető tájékoztatójában módszeresen körülhatárolja vizsgálatá tárgyát, célját. Mivel művét várhatóan nemcsak nyelvészek forgatják, mihamarabb igyekszik leszűgezni, hogy nem család(név)lexikont, hanem szótárt írt, melyben a névviselők helyett a nevek játszódnak a fő- és mellékszerepet, sőt a nevek denotátumhoz (személyhez) kötése sem történik meg, mivel az ilyen típusú vizsgálat parttalan családtörténeti kutatásba torkollott volna. Kutatási körét így is több szempontból szűkítenie kellett, hogy vállalkozása belátható időn belül révbe érjen. Ilyen megszorítás volt például a gyűjtés felső időhatárának a XVII. század végével való megvonása. (Valójában jelentős levéltári anyagot találhatunk a szótárban a XVIII. század első évtizedeiből is.) Ez a határvonás bár önkényes, lényegében egybeesik a magyar családnévrendszer főbb mozgató erőinek nyugalomba jutásával. — Megszorítást takar a címbeli *magyar* jelző is, amely etimológiai síkon értelmezendő. Azaz: a szótárba „magyar eredetű, illetőleg magyarból is származtatható családnevek” (6) kerültek be. A magyar eredet annyit jelent, hogy kimutatható régi nyelvünkben az a közszo vagy tulajdonnév, amely a családnév alapjául szolgált (s természetesen a név nyelvtani alakja, alakulásmódja is megfelel a magyar szó- és névalkotás szabályainak). — Esetenként az eltérő eredet dacára egyes nevek alakja egybeeshet (l. pl. a Kázmér idézte *Liszt* családnévet, amely a magyaron kívül németből és szlávól is magyarázható). Tekintettel arra, hogy ezekre a párhuzamos nyelvi lehetőségekre a szótár tudatosan nem utal, remélhető, hogy a szlavisták, germanisták, romanisták, turkológusok majd sajátos célfeladatként értelmezik ezek felderítését. Ha így lenne, egy újabb kiadáskor már értékes többletként könyvelhetnénk el ezt a szempontbővülést.

A nyelvész szakember számára magától értetődő, ám a szélesebb olvasóközönségre gondolva hasznos figyelmeztetés az, amit a szerző „Az etimológiáról” szóló fejezetben (6) praktikus megszorításként közöl: „A köznévi előzmény etimológiája a névadás szempontjából közömbös: a *keszeg*, *kő*, *ravasz*, *vas* finnugor, a *búza*, *szűcs* török, a *bodnár*, *takács* szláv, a *bognár*, *pallér* német, a *kántor*, *palatinus* latin, a *bács*, *mokány* román eredetű — a belőlük alkotott családnevek azonban magyar névadás eredményei.” Sokkal nehezebb azonban a családnevek személynévi előzményeinek régi magyar nyelvi státusát kinyomozni, mivel a

„családneveink kialakulása (XIV. sz.) előtti, ún. egyelemű nevek összegyűjtése, szótári feldolgozása eddig nem történt meg” (7). Nem is beszélve arról, hogy a soknemzetiségű történelmi Magyarországon a különböző eredetű nevek vándorlása néptől népig, nyelvről nyelvre eléggé szövevényes, régióként változó folyamat, amelyet utólag nyomon követni sokszor lehetetlen. Mindenesetre várható, hogy ezen a területen Kázmér szótára számos elvégzendő kutatásra hívja majd fel a figyelmet.

Bár a családnevek alapjául szolgáló hely- és személynévek történeti-etimológiai taglalása — a közszói előzményekhez hasonlóan — elvileg elhárítható, a szerző több esetben hasznos kivételt tesz. Rendszeresen utal például a becézett formákból származó családnevek szerkezetére, az alapnévhez való viszonyra, illetőleg helynevek esetében a lokalizációra. Tekintettel arra, hogy a magyar családnévrendszer egyik legerősebb típusa a becézőnévi eredetűeké, itt felbecsülhetetlen értékű információtömeg halmozódott föl, amely alapján — akár további nagyszabású gyűjtés nélkül is — rekonstruálható lenne a régi magyar becézés morfológiája.

Ugyancsak komplex vizsgálatra, szintézisre kínálkozik a régi magyar családnevek motivációs rendszere, jelentéstana. A névadás indítékának vizsgálata tágabb értelemben az etimológia része. A szócikkekben rendszeren ez zárja a magyarázó részt M: [= motiváció] jelzéssel. Érdekes, hogy gyakran az úgynevezett „áttetsző”, világos etimonú nevek motivációjának kiderítése okozza a gondot. Kázmér példaként az állat- és növénynevek egy részére utal, amelyeknek a megnevezett emberrel való kapcsolata inkább csak találgatásra ad alkalmat (7). A legnagyobb segítséget a jelentéstörténeti vizsgálatokban az azonos vagy hasonló szemléleti alapon létrejött nevek összegyűjtése, egymás mellé állítása jelenti. (Az etimológiai kutatások számára még kellően ki nem használt források az újkori szinkrón ragadványnévtárak, melyekben gyakran a történelem ismétli magát, a családnevekével azonos vagy rokon motivációk „in statu nascendi” szemlélhetők.) Hogy Kázmér típusokban gondolkodik, és kihasználja a jelentéstani párhuzamok kínálta magyarázati lehetőségeket, abból is kiderül, hogy a visszatérő motívumok típusajátságát bővebben csak egy helyen fejti ki, majd az érintett szócikkekben ide irányuló utalást tesz. (Ez tkp. már klasszikus lexikográfiai fogásnak számít. L. pl. a betegségnevekből alakult családneveket a *Csömör*, a nemzedékviszonyítókat az *Apa*, a testalkatra utalókat a *Vékony* címszó alatt.)

Számomra a legérdekesítőbb feladat az volt, hogy szembesítsem előzetes jelentéstani elképzeléseimet a szótárban található megoldásokkal. Eközben természetesen sokat tanultam, és mindvégig a felfedezés izgalmával forgattam a művet. Kázmér Miklós nemcsak nagy szakirodalmi háttér birtokában, hanem saját invenciójától is vezetve nevek százait fejtette meg, illetőleg állította más megvilágításba. Az új eredmények gyakran úgy kerülnek felszínre, hogy egy közkeletű magyarázat mellé további motivációs lehetőségek társulnak, amelyek általában nem zárják ki egymást, hanem — különböző arányokban — a valóságban is realizálódhatnak. Ezek számát a későbbi kutatások bizonyára szaporítani fogják, vagy a vitathatókat biztosabbakkal váltják föl.

Ismertetésem második szakaszához érve néhány olyan elvi-módszertani kérdést érintek, amely akár további szakirodalmi vita tárgya is lehet, és egy új kiadás számára is haszonnal járhat. (Egyes családnév-magyarázatokra az ismertetés nyújtotta szűk keretek miatt más alkalommal keríték sort.)

Kázmér szótára bevezetőjének az etimológia kérdéseit taglaló alfejezetében három pontban rögzíti a családnevek lehetséges előzményeit: 1. köznévből, 2. személynévből, illetőleg annak becézett (morfematikailag módosult) alakjából, 3. helynévből való származás. A helynévi eredetű családnevek zöme — mint a szerző is megjegyzi — *-i* képzős származékoknak, tehát közszavaknak az áttételével válik családnévvé. A régi, egyelemű személynévek pedig apanévből alakulnak családnévvé (7). — Az apanévkérdés általánosságban is figyelmet

érdemel, de nem szabad megfedkezünk róla, hogy – kismértékben ugyan – anyanévből is keletkeztek családnevek. (Ez a jelenség a mai ragadványnévadásban is tetten érhető: szinte minden faluban akad egy-két női névből származó ragadványnév.) Jóllehet a bevezetés megfelelő helyén, a 7. lapon említetlenül hagyja, természetesen Kázmér is tud erről, s a típusra jellemző sajátságokat és a fontosabb irodalmat az *Ágota* csn. szócikkében közli. Hogy nem elhanyagolható dologról van szó, annak szemléltetésére lássuk az egyik legnépszerűbb női név, a *Katalin* becézőivel alakult címszók listáját (zárójelben az első írásos előfordulás dátuma): *Kata* (1402), *Kati* (1437), *Katika* (1715), *Katkó* (1452), *Kató* (1400), *Katócs* (1551), *Katus* (1435), *Katuska* (1570), illetőleg *Kiskata* (1564), *Kiskati* (1493). Ezeken kívül az alapnévből is keletkezett családnév (*Katalin*, 1549-től). L. még hasonlóképpen: *Anna*, *Annók*, *Annóka*, *Annos*, *Panna Panka*, *Panda* (talán még: *Anka*, *Ankó*); *Erzsi*, *Örzse*; *Ilona*, *Ilonka* (talán még: *Ila*, *Ilka*, *Illó*, *Illócs*, *Illók*); *Klára*, *Kláriss*; *Margit*; *Mária*, *Mariska*; *Regina*; *Zsófi*, *Zsófia*; stb.

Kettős, többszörös névmagyarozati/motivációs lehetőségek – amint erre a szerző figyelmeztet – itt is felmerülhetnek. Például az *Anka*, *Ankó* családnév nagyobb valószínűség szerint az *András*, *Antal* férfinévek becézőjéből eredeztethető, s kisebb valószínűséggel az *Anná*-ból. (A mérleg nyelvét, bár erről nem esik szó, nyilván az billenti a férfinévek oldalára, hogy a női nevekből ritkábban válik családnév.) Hasonlókat tapasztalunk az *Ila*, *Ilka*, *Illó*, *Illócs*, *Illók* vagy a *Marcsa*, *Marcsó*, *Mári* esetében is, ahol ugyan szóba kerül az *Iloná*-ból, *Máriá*-ból való származás lehetősége, de második helyre szorul az *Illés*, illetve *Márton*/*Márkus*/*Marcell* férfinévekhez képest. A magam részéről ugyanilyen kettős megoldással közölném az *Ilkó* családnévet is, szemben Kázmérral, aki egyértelműen az *Illés* alapnév mellé teszi le a voksát. Nem tudtam kideríteni az okát annak, hogy ugyanezen névtípuson belül miért tartozik a *Panka*, *Panda* kizárólagosan az *Anná*-hoz, a *Panca*, *Pancsó*, *Pankó* pedig a *Pangrác* ~ *Pongrác*-hoz.

Visszatérve röviden az apanévi eredetű családnevekhez: Itt húzódik meg az a névtörténeti és kultúrtörténeti szempontból különösen értékes réteg is, amely a korai ómagyarban az egyelemű névadás egyik pillérét alkotta: a világi nevek csoportja, jelentős részben közszoji előzménnyel (pl. *Bucsu*, *Csel*, *Csőmör*, *Csúcs*, *Fene*, *Forgács*, *Gós*, *Güzü*, *Konc*, *Kusz*, *Madó* stb.). Némely vonatkozásban további vizsgálatra szorul, hogy ezek az ősi, sok tekintetben a honfoglalás előtti magyarság világszemléletét tükröző nevek hogyan jutottak el a XIV–XV. századig, a hagyományos értelemben vett családnevek kialakulásának korszakáig, és milyen módon épültek be annak rendszerébe. Egy azonban biztosnak látszik: ahhoz, hogy ilyen komoly nyomot hagyjanak a régi családnévrendszerünkben, mint amit a szótár is tükröz, visszaszorulásuk korszakát is hosszabban tartó folyamatnak kell feltennünk, mint eddig képzeltük.

Ami pedig ezek közszoji eredetű elemeit illeti, kronológiai megítélésük nem is olyan egyértelmű. Konkrétabban: mi a biztosíték pl. arra, hogy az egyelemű névrendszerben a gyermek születésnapjára utaló *Szerda*, *Csütörtök*, *Péntek*, *Sombat*-félék családnévként már csak apanévi motivációjuk lehetnek (ahogy a szótárból kitűnik)? Ha ezt ilyen kategorikusan elvlasztjuk, ebből az következik, hogy az egyik generáció életében még aktív motívum (születésnap neve) a következő generációban közvetlenül, direkt módon már nem működhet, csak közvetve, az apa nevének keresztül. De a kettős motiváció lehetőségét fordítva is fenn kellene tartanunk: a közszoji eredetű családnévanyagban az eredeti motiváció kihalása nélkül is születhettek apanévi áttétellel családnevek. Tehát a *Hajas*, *Sánta*, *Csorba* stb. nevek között is lehetnek olyanok, amelyek az apára, annak „ragadványnevére” utalnak.

Ezek a kérdések akkor erősödtek meg bennem, amikor a közszoji előzmény lehetőségét mutató szócikkekben különböző megoldásokat találtam. Olykor kettős (többszörös) magyarázatot látunk, pl. *Kece* < *Kece* ~ *Köce* r. világi szn., M: apanév / *kece* 'egyfajta halászháló',

M: talán halászati eszköz halász nevéként; *Kecse* < *Kecse* r. világi szn. / ? becézónév (<: *Kelemen*), M: apanév / *kecse* 'egyfajta pokróc', M: talán a keese készítőjének a neve. Stb. Gyakrabban azonban csak az egyik lehetőség van említve, még összetartozni látszó nevek esetében is, pl. a *Csontos* csn. esetében a testalkat (esetleg egy 'csontgyűjtő' jelentést sem kizárva: foglalkozásnév), az alapalaknál (*Csont*) és az egyéb képzett változatoknál (*Csonta*, *Csontó*, *Csontok*) már a „< r. világi szn., M: apanév” formulát találjuk. A képzések valóban elég archaikusnak látszanak, de vajon ez-e a különböző besorolás alapja? (Ha igen, akkor is felmerül a korábbihoz hasonló határvonási kérdés: az a szóképzés, amely az apánál még aktív, és a motiváció eleven, a fiúnál már inaktíválódott, ill. a motiváció átalakult?) A *Szép* szócikkében a motiváció: tetszetős külső, daliás termet; az, hogy a *szép* melléknévből régi magyar (egyelemű) világi személynév is keletkezett, tehát ilyenformán „apanévesélyes”, csak a *Szépe* szócikkében kerül elő. A *Szépe* motivációja viszont a szótár szerint csak apanév, azaz nem utalhat a névviselő termetére, külsejére. (Vajon itt is képzőproduktivitási háttérre kell gyanakodnunk?)

A „régí világi személynév (+ apanévi motiváció)” minősítés alkalmazása azért is jó szolgálatot tesz a szótárirónak, mert általa kikerülhetők a korábbi szakirodalomnak az egyelemű névrendszer etimológiai feltérképezésében maradt hézagai, ugyanakkor ez a kategória néha fel is falja a közszói névmagyarázatok némelyikét. Az *Álmos* szn. például természetes módon kapja a „régí világi személynév” besorolást. A szótár szerint apanévként lett családnév; de kizárható-e egy direkter motiváció, melynek alapja az *álmos* 'álmag / álmot látott / álomlító / álomfejtő (stb.)' melléknév? Szerintem nem, bár ellenkező esetben is maradnak további izgalmas — részben a családnév-problematikán kívülre nyúló — kérdések. Tegyük fel ugyanis, hogy a név nem magyar közszói, hanem ótörök etimonú, tulajdonnévi előzményű lexéma (vö. EtSz.), amely a családnévvé válás előtt az apát jelölte. De hogyan jutott el a XIV—XV. századig? Mi volt a motiváció az apa és a korábbi ősök esetében (mondjuk a XIII. sz.-ban)? Jóllehet ez már látszólag nem a családnév-kutató feladata, közzvetve mégis ide kapcsolódik, és felveti például a névöröklés kérdését az egyelemű nevek rendszerében. Másképp fogalmazva: az apanévi motiváció továbbvihető-e vissza az időben, alkothat-e láncolatot? A keresztségben kapott egyházi nevek mellett továbbélő „informális” szóbeli névhasználat, névadás milyen lehetőséget nyújtott az ősi nevek továbbélése számára? Ha ezekre a névtörténeti, névelméleti kérdésekre majd megnyugtató választ adunk, a családnévrendszer kiformalódását, belső tagolódását is tisztábban látjuk majd.

Végül egy olyan kérdés, amely főleg a foglalkozásneveket érinti, de névelméleti vonatkozása is van: a névrövidülések és a metonimikus névadás viszonya. — A Régi magyar családnévek szótára a művelődéstörténet és szótörténet nagy örömeire a régi foglalkozásnevek bámulatba ejtő gazdagságát tárja elénk. Ez a sokféleség elsősorban a nyelven kívüli valóságban gyökerezik, de vannak kifejezetten belső, nyelvi vonatkozásai is. Számunkra most elsősorban az az érdekes, hogy egy foglalkozásra milyen nyelvi eszközzel lehetett — név formájában — utalni. A két fő típus, mint közismert, a képzés és az összetétel, de emellett kisebb gyakorisággal a foglalkozás tárgyának a neve is megjelenhet, morfológiai változás nélkül. Ennek nyomán ilyen párhuzamos megoldások születhetnek, mint *Szekeres* — *Szekérgyártó*, *Szekérműves* — *Szekér*; *Szénás* — *Szénaáros*, *Szénaosztó* — *Széna*; *Szijas* — *Szójártó*, *Szímető* — *Szój*; *Teknős* ~ *Tekenős* — *Tekenőjárató*, *Tekenőcsináló* — *Teknő*; *Szítás* — *Szítakötő*, *Szítaszövő* — *Szita*; stb.

Kázmér az efféle párhuzamok legegyszerűbb tagját meglehetősen egyöntetűséggel az összetett, illetve képzett formák rövidüléseként értékeli. Ezt a lehetőséget nem kívánom vitatni, csupán kiegészíteni azzal, hogy a *Szekér*, *Széna*, *Teknő*, *Szój*, *Szita* stb. -félék nemcsak származtatott formák lehetnek, amelyek mindig feltételeznek előzményként egy teljesebb alakot, hanem primér képződmények is (sőt: elsősorban azok), amelyek metonimi-

kus névadással, fogalmi érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek. Ez a szóalkotásmód véleményem szerint a képzéssel és az összetétellel együtt ősinék tekinthető. (Érdekes adalék a mondottakhoz, hogy Kázmér az *Arany* — *Aranyas*, *Aranyász* neveket vizsgálva nem talált olyan összetett családnévi formákat, amelyek a rövidülés elsődleges alapjául szolgáltak volna, jöllehet közszóként a nyelvtörténeti szótárak igen széles választékot kínálnak: *aranyfonó*, *aranyhímző*, *aranymosó*, *aranyműves*, *aranyverő*, *aranyváltó*, *aranyégető*. Mindazonáltal kitart a rövidülés mellett.)

A metonimikus névadás esetét képezik a pusztá (-i képző nélküli) helynév → családnév váltások is. Főleg FEHÉRTÓI KATALIN tanulmányai jóvoltából tudjuk, hogy ezek nem elhanyagolható részét képezik a régi magyar családnévállománynak. Kázmér szótára most megerősítette ezt az álláspontot és további vizsgálatokat tesz lehetővé. (Nehezen kibogozgató részletek persze itt is lesznek. L. pl. a „pusztá szn. → hn. → -i képző nélküli csn.” fejlődésmenet elkülönítését a „régí m. szn. → csn. apanévből” típustól, pl. *Doba*, *Dudar*, *Hetes*, *Szatmár*, *Szata* stb.)

A jó szótárak nemcsak gazdag és megbízható adatanyagukról, alapos szakirodalmi bázisukról, számos jó etimológiájukról stb. ismerszenek meg, hanem arról is, hogy nagymértékben serkentik tudományterületük fejlődését, vitákra, kérdésfeltevésekre ösztönöznek, s így új fejezetet nyitnak a tudománytörténetben. Az ilyen típusú megmértetésnek Kázmér Miklós szótára jórészt még előtte áll, de meggyőződésem, hogy e tekintetben sem fog könnyűnek találtatni.

JUHÁSZ DEZSŐ

**Petőfi S. János, A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról.
A mondatsemiotikától a szövegsemiotikáig (Tanulmányok)**

Magyar Műhely, Párizs, Bécs, Budapest, 1994. 152 l.

Ebben a könyvében három, részint általános, részint szemiotikai szövegtani témájú tanulmányt és egy „kitekintés”-t közöl a szerző. A tanulmányok középpontjában egyrészt a jelentésfogalom szemiotikai értelmezése, másrészt a természetes nyelvi szövegek jelentésének kanonikus nyelvi reprezentációja, harmadrészt a jelentés létrehozásának keretétől szolgáló szövegtani diszciplína, a szemiotikai textológia jellegének, felépítésének elemzése áll. A tanulmányok sorrendje keletkezésük időbeliségét tükrözi. Az első kettő a Magyar Műhely lapjain jelent meg (1976/77-ben, illetőleg 1981-ben), a harmadik és a negyedik pedig újkéletű. A tanulmányokat biobibliográfiai megjegyzéseket tartalmazó preambulum nyitja, postscriptum zárja.

„A mondatgrammatikától egy formális szemiotikai szövegelméletig (A természetes nyelvek jelenkori kutatásának egyik fő irányáról)” című tanulmány (13–48) a jelentés problematikáját, valamint egy formális szövegelmélet megalkotásának és alkalmazásának kérdéseit taglalja. A morrisi szemiotikai keretet véve alapul: szemantikai szempontból referenciális és fogalmi, pragmatikai szempontból intencionális és konvencionális jelentés különböztethető meg. PETŐFI S. JÁNOS a természetes nyelvek tetszőleges terjedelmű objektumainak vizsgálatához a konvencionális jelentést helyezi előtérbe, minthogy „(…) egy nyelvi jel vagy megnyilatkozás azoknak a konvencióknak az összessége, amelyek e nyelvközösségekben a szóban forgó jel vagy megnyilatkozás használatára vonatkozóan fennállnak” (14).

A tanulmány első fejezete történeti-tematikus áttekintés, második fejezete (A. TARSKI koncepciója nyomán) a formális logikai szemantikaelmélet alapjainak leírása, harmadik fejezete pedig az alkalmazás néhány kérdésére mutat rá.

A történeti-tematikus áttekintés N. CHOMSKY „Szintaktikai struktúrák” című, 1957-es művével nyit, amelynek megjelenését hamarosan követte a szemantikai komponenssel, még inkább egy integrált elmélet létrehozásának lehetőségeivel foglalkozó munkák sora. A CHOMSKY-iskolán belül ennek nyomán két irányzat bontakozott ki: az egyik az interpretatív szemantika (főként CHOMSKY és J. J. KATZ), a másik a generatív szemantika (főként G. LAKOFF, R. LAKOFF és J. D. McCAWLEY). A következő lépés R. MONTAGUE univerzális grammatikája, amelynek célja a szemantika s részben a pragmatika egzakt leírása. Intézményesült konvenciók vizsgálatára irányultak J. L. AUSTIN és J. R. SEARLE kutatásai is.

A szóban forgó irányzatok mondatcentrikusak. Nyilvánvaló azonban, hogy törekedni kell a szövegek teljes szemiotikai leírására s egy integratív szövegelméleti keret létrehozására is. A kommunikáció alapegysége ugyanis nem a mondat, hanem a szöveg, mellyel kapcsolatban éppúgy beszélhetünk konvenciókról, mint más egységeket illetően, különben lehetetlen lenne kommunikálni. Egy ilyen keret kidolgozását többek között az irodalmi, a jogi, az empirikus szaktudományi stb. szövegek interpretálása terén elért eredmények és elvárások is ösztönzik. A különböző irányokból érkező igények így foglalhatók össze: „(...) nyelvi struktúrák jelentésének ’feltárása’ és interszubjektív módon ellenőrizhető, explicit reprezentálása” (21).

A létrehozandó szövegelméleti keret célja a szövegek felépítésére és interpretálására vonatkozó szintaktikai, szemantikai és pragmatikai konvenciók racionális rekonstrukciója kell hogy legyen, éspedig szemantikai-pragmatikai alapozással. A rekonstrukcióhoz egy flexibilis metanyelvre van szükség, melynek segítségével a természetes nyelvi megnyilatkozások formalizálhatók. A formalizálás a következő lépésekből áll: (1.) a természetes nyelvi mondatokhoz, minthogy azok (strukturálisan és/vagy lexikailag) többértelműek lehetnek, normalizált (egyértelmű) formákat kell hozzárendelni, (2.) ezeket egy formális (logikai) nyelvre kell lefordítani, s (3.) megfelelő interpretációkkal kell ellátni.

A tanulmány második fejezete fölvázolja a formális nyelvészet szemantikai-pragmatikai irányultságú szintaktikai programját, majd a szemantikai interpretálás főbb problémáit boncolgatja. A propozíció, a logikai jelek (kvantorok, junktorok stb.), továbbá a deskriptív jelek fogalmát a formális és a filozófiai logikákon belül definiálja a szerző, s hierarchikus konfigurációjukat a következőképpen reprezentálja:

$$SK :: S^P :: P^V :: P$$

ahol

P a leíró jellegű propozíciók osztálya,

P^V a világalkotó elemek osztálya (egy lehetséges világ indikálásának aktusa),

S^P a performatív elemek osztálya (illokucionáris aktus),

SK indifferens kommunikatív elemek osztálya (lokucionáris aktus)

:: a beágyazás jele.

A formális nyelv logikai operátorokra vonatkozó kutatási programját a fentiek figyelembevételével határozza meg a szerző.

A különböző felépítésű szintaxisokat általános strukturális jellegük alapján két típusba sorolja: az egyikbe a (valószínűleg kevésbé univerzális) kategoriális szintaxisok (l. például K. AJDUKIEWICZ elméletét), a másikba a transzformációs szintaxisok tartoznak (l. például a CHOMSKY-féle grammatikát vagy az itt bemutatott hierarchikus konfigurációra épültöt).

Ezt követően egy rövid szövegpéldához rendelt kanonikus reprezentáció bemutatásával adja meg PETŐFI egyfelől a formális nyelv szintaxisára, másfelől a deskriptív jelek szemantikai és szintaktikai aspektusaira vonatkozó kutatási program főbb pontjait.

A szintaktikai és a szemantikai komponens összefüggésével kapcsolatban kiemeli, hogy „a szintaxis felépítését végső soron a szemantika követelményei határozzák meg” (39), továbbá hogy a kanonikus reprezentációnak a lehető legteljesebbnek kell lennie.

E tanulmány harmadik fejezete a természettudományi, a társadalomtudományi és az irodalmi szövegek (NB. „külön irodalmi nyelvről nem beszélhetünk” [44]) sajátosságaira, valamint a formális szemiotikai szövegelmélet alkalmazásának különböző kérdéseire (lexikon, konnektív háló, logikai szemantikai interpretálás) világít rá.

A „Szöveg és jelentés” című tanulmány (49–77) egyrészt a szójelentés struktúrájának a szövegjelentésre való kiterjeszthetőségével, valamint az interpretációtípusokkal, másrészt Erdély Miklós „Tézisek az 1980-as Marly-i konferenciához” című írásának kritikai elemzésével foglalkozik.

A tanulmány bevezető része a *szöveg*, a *jelentés* és az *interpretáció* eltérő értelmezéseire hoz példákat. Kiindulópontja a közismert szemiotikai háromszög, mely a forma, az értelem és a jelölt relációit juttatja kifejezésre, s melyet analóg módon értelmez át a szerző szövegekre, hangsúlyozva, hogy a jelentést az interpretátorok rendelik hozzá a szöveghez. Adott esetben a szöveg szövegsége (szöveg volta) is interpretációs döntés eredménye. Megkülönböztet továbbá közvetlen és közvetett értelmet, illetve korrelátumot (\approx denotátum/relátum). Ha csak közvetlen értelemmel, illetve korrelátummal operálunk, elsődleges modelláló rendszerről beszélünk, ha közvetettel is, mint például irodalmi művek esetén, másodlagosról. Tovább differenciálja a jelentést a 'tárgy/(nem érzelmi) reláció' és 'érzelmi állapot' rendezett párok közvetett korrelátumalkotó tényezőként való kezelése. Az ily módon nyert duplikált szemiotikai háromszög működését irodalmi példákkal illusztrálja PETŐFI, majd számba veszi a jelentés lehetséges típusait. E jelentéstípusok rendszere, kiegészítve a szövegek megjelenési formáival (linearitás, jól formáltság stb.), szövegtipológiai bázissá is kiszélesíthető.

Az interpretációtípusokkal kapcsolatban különbséget tesz (procedurális és strukturális értelemben vett) leíró, értelmező és értékelő interpretáció között.

E tanulmány második fejezete Erdély Miklós téziseinek leíró interpretációját nyújtja, konzekvens (nagyon tanulságos) kommentárokkal és motivált korrekciókkal. „Az átfogalmazások — olvashatjuk — nem javítások, hanem gondolkodásom kategóriáiból következő interpretációs operációk” (71).

A harmadik, „A jelentéskonstitúció szemiotikai textológiai tárgyalásának makrostruktúrája” című tanulmány (80–136) a szemiotikai textológia modelljéről alkot globális képet, valamennyi meghatározó tényezőjének leltárával, s e tényezőket Kassák Lajos „A ló meghal a madarak kirepülnek” című művével illusztrálja.

Tanulmányát a *szemiotikai textológia* terminus technicus használatára vonatkozó megjegyzésekkel vezeti be PETŐFI. Ezzel a terminussal egyrészt a nemritkán félrevezető következtetéseket implikáló *szöveggrammatika*, *szövegtan*, *szövegnyelvészet*, *szövegelmélet* stb. elnevezéseket kívánja elkerülni, másrészt hangsúlyozza, hogy ez a diszciplína a szöveget mint komplex jelet mind szintaktikai (formai), mind szemantikai, mind pragmatikai szempontból elemezni kívánja. Ami pedig a szöveg fogalmát illeti, ez a terminus „egy olyan *multimediális*, *de dominánsan verbális kommunikátumra* utal, amely egy tényleges vagy feltételezett kommunikációs-situációban egy tényleges vagy feltételezett funkció betöltésére alkalmasnak tekinthető, s mint ilyen, összefüggőnek és valamiképpen lezárt egésznek tartható” (81 — a szerző kiemelésé). A dominánsan verbális objektumok tipológiája egy kommunikációs-situáció-tipológia és egy jelrendszer-tipológia kidolgozásával alakítható ki.

A kommunikációs-situációk tipológiájának létrehozásakor a következő tényezők játszanak szerepet: a) a kommunikáció hely- és időparaméterei (és/vagy azok relációi); b) a kommunikátorok pszichofizikai diszpozíciója; c) a kommunikátorok domináns intenciója (és/vagy ezen intenciók relációi); d) a kommunikátorok ismeretei, hipotézisei és preferenciái;

e) a kommunikátum témája, illetőleg a kommunikátorok vele kapcsolatos „kompetenciája”; f) a szöveg fizikai manifesztációjának fizikai szemiotikai és nyelvi szemiotikai arculata, továbbá a csatornák; g) egy esetleges „közvetítő interpretátor”; végül h) az adott szituáció institucionalizáltsága. A jelrendszer-tipológiát illetően itt csak néhány szempontra hívja fel a figyelmet a szerző.

A szóban forgó tipológiák létrehozása feltételezi egy szemiotikai jelmodell — összetevők, organizációtípusok, valamint szintek és egységek — megkonstruálását.

Az összetevők a következők: Ve (vehikulum): a jelkomplexus fizikai hordozója; VeIm (vehikulum-imágó): a vehikulumhoz rendelhető mentális kép; Fo (formáció): a vehikulum(-imágó)hoz rendelhető formai felépítés; Se (sensus): a vehikulum(-imágó)hoz rendelhető szemantikai felépítés (diktum, apperceptum és evokátum összetevőkkel); ReIm (relátum-imágó): a vehikulum(-imágó)hoz rendelhető világfragmentum mentális képe; Re (relátum): a relátum-imágóval egybehangzó világfragmentum. Különbséget kell tenni a számba vett összetevők rendszerszerű és kontextuális formái között.

Ami az organizációtípusokat illeti: textuális (a kommunikátumban ténylegesen adott elemek által alkotott) és kiegészített (a kommunikátumhoz motiválható módon hozzárendelt), konfigurációs (a kommunikátum „felszíni” elrendezettségében manifesztálódó) és relációs (a kommunikátum „felszíni” elrendezettségét illetően indifferens), szignifikációs (más szóval referenciális) és predikatív (belső kommunikatív), valamint kompozicionális (a kommunikátum különféle hierarchiaszintű egységeit létrehozó) és texturális (a kommunikátum ismétlődő elemei által létrejövő) párokat; ami pedig a szinteket és azok egységeit illeti: makroszintet (elemi egységei verbális szövegek esetén a szövegmondatok, komplex egységei az ezekből létrejövő magasabb fokú makroegységek), mezoszintet (elemi egységei az egyszerű szövegmondatok és összetevők, komplex egységei ezekből jönnek létre), mikroszintet (első fokú egységei például a tő- és a toldalékmorfémák, komplex egységei ezekből alakulnak), végül szubmikroszintet (első fokú egységei például a fonológiai megkülönböztető jegyek, komplex egységei ezek konfigurációi) különíthetünk el. A szinteknek és egységeiknek is rendszerszerű és kontextuális formáit szükséges értelmezni.

A szemiotikai textológia természetes és elméleti, első fokú és másodfokú, értelmező és értékelő, leíró és argumentatív, valamint strukturális és procedurális interpretációtípusokat különböztet meg, s analitikus-kreatív és kreatív-produktív kommunikátummegközelítési módokat alkalmaz.

Ezt követően a jelentésinterpretáció fogalmát, folyamatának főbb lépéseit, illetőleg az abban szerepet játszó, moduláris szervezettségű interpretációs bázisokat (tudás-, hipotézis-, preferencia- és predispozíciórendszereket) demonstrálja a szerző, majd az interpretáció eredményének explicit reprezentálására alkalmas kanonikus nyelv globális szintaktikai tulajdonságait ismerteti.

A szemiotikai textológia felépítésében részt vevő, interdiszciplináris alapot biztosító tudományok a következők: filozófia, szemiotika, kommunikációelmélet, pszichológia, szociológia, antropológia, a formális és az empirikus metodológiák diszciplinái stb.

A tanulmány második fejezetében egyrészt — tudománytörténeti jelentőségű — körképet fest a szerző az 1968-ban megrendezett „Formateremtő elvek a költői alkotásban” című szimpóziumról, melynek tárgya Kassák Lajos „A ló meghal a madarak kirepülnek” és Babits Mihály „Ősz és tavasz között” című költeményének elemzése volt, saját (az Irodalmi és Nyelvi Közlemények 1968. 2. számában megjelent) beszámolója, a konferencia aktái és az Akadémiai Kiadó gondozásában 1971-ben megjelent, azonos című kötet alapján, másrészt szemiotikai textológiai megjegyzéseket fűz a Kassák-vershez.

A szimpóziumon elhangzott előadások (eredetileg köztük volt Perőfié is) főbb megállapításainak kommentált összegzését általános, elméleti jellegű megállapítások követik, ezek-

hez egy szövegnyelvészeti szintézis társul, majd a Kassák-vers így kapott elemzési szempontjait kíséri meg a szerző a szemiotikai textológia koncepciójának keretében elhelyezni. A tanulmányt Kassák versének különböző (argumentatív, értékelő stb.) interpretációtípusaira vonatkozó megjegyzések zárják.

„A szövegtani kutatás soron következő feladatairól: kitekintés” című tanulmányában (137–40) azt fejti ki PETŐFI, hogy a szövegtani kutatás jelenlegi fázisában, mely a fokozatosan multimedialissá váló kommunikátumok kutatásának periódusa kell hogy legyen, mit, milyen kutatási stratégiát tart szükségesnek a szemiotikai textológiai koncepció optimális kidolgozásához és alkalmazásához. E stratégia elemei a következők. 1) A szemiotikai textológia általános elméleti keretének teljes kimunkálása, szem előtt tartva a speciális szemiotikai textológiák kifejlesztésének számításba vehető szempontjait. 2) A speciális szemiotikai textológiák közül elsőként a csak lexikai materiából álló kommunikátumok szemiotikai textológiai koncepciójának megalkotása. 3) A különféle (énekszerűen recitált, „hangosított” stb.) élőnyelvi kommunikátumok szemiotikai textológiájának kialakítása. 4) A különböző grafikus összetevőkkel (médiumokkal) is rendelkező verbális kommunikátumok szemiotikai textológiájának megteremtése. 5) A speciális szemiotikai textológiák létrehozásának főbb feladatai: a) az általános szemiotikai textológia kategóriarendszerének az adott kommunikátumtípus(ok)ra való értelmezése, b) a szóban forgó kommunikátumtípus(ok) interpretálására szolgáló bázisok és reprezentációs nyelvek kidolgozása, és c) a különféle interpretációtípusoknak a szóban forgó kommunikátumtípusokra való alkalmazása. Végül 6) a médiumok egymással való összefüggéseinek a meghatározása.

A kötetet, melyet PETŐFI S. JÁNOS magyar nyelvű publikációinak teljes bibliográfiája zár, szerencsésen egészíti ki általános szövegtani szempontból a Szemiotikai szövegtan című periodika (Szeged, 1991-), speciálisabban az Elkallódni megkerülni (Veszprém, 1992.), a Szövegtan és verselemzés (Bp., 1993.), valamint a Szövegtan és prózaelemzés (Bp., 1994.) című kötet.

VASS LÁSZLÓ

Ulla-Maija Kulonen, Johdatus unkarin kielen historiaan

Helsinki, 1993. 137 l.

A magyar nyelv történetéről nem magyar nyelvészek csak kivételesen szoktak könyvet írni. Még kivételesebb az, hogy e tárgykörben ugyanazon idegen nyelven egy negyedszázadon belül két önálló kiadvány is megjelenjék. Az viszont már aligha meglepő, hogy finnországi finn nyelvű kötetekről van szó. Suomiban ugyanis nemcsak a magyar nyelv iránti érdeklődés eleven a nyelvészek egy részének a körében, hanem a magyar nyelv ismerete sem ritka. Amióta pedig önálló magyar szak van a helsinki egyetemen (1985 óta, l. M. KORHONEN in Castrenianumin toimitteita 33. sz., Helsinki, 1989. 18), a magyar nyelvtudomány bizonyos eredményeinek a korábbiaknál szervezettebb közvetítését a tudományos okok mellett immár oktatásiak is lehetővé és szükségessé teszik. 1968-ban PAPP ISTVÁN Helsinkiben jelentette meg finn nyelvű magyar nyelvtörténetét (Unkarin kielen historia, l. erre KERESZTES LÁSZLÓ: Vir. 1971: 333–5 és HAJDÚ PÉTER: NyK. LXXIV, 437), s 1993-ban ULLA-MAIJA KULONEN tollából látott napvilágot a címül írt munka: Bevezetés a magyar nyelv történetébe. A szerzőről annyit, hogy a Finnországi Nyelvek Kutatóközpontjában dolgozik, az ugor nyelvek specialistája, az új finn etimológiai szótár főszerkesztője, aki az egyetemen magyar nyelvtörténetet ad elő (l. R. BARTENS in: Castrenianumin toimitteita 33. sz. 7–8). A könyv elsősorban

tankönyv, tehát a magyar és a finnugor nyelvészetet tanuló finnországi egyetemi hallgatóknak íródott, de szól az érdeklődő finn olvasóknak általában is. A könyvben a szerző egyetemi előadásainak az anyagát összegzi. Lényegében csak az elő-, az ő- és az ómagyar kort vizsgálja, s a hangtörténetet, az alaktörténetet, az alapnyelvi és a jövevényszavakat, valamint a magyar nyelv ugor sajátosságait tárgyalja. E témakörökben a kötet több, mint bevezetés. A szerző hangsúlyozza, hogy finnugor és finn nézőpontból írta meg könyvét. S valóban: arról olvashatunk elsősorban, ami közös alapnyelvi örökségként köti össze a finnt és a magyart. Ezt az eljárást a didaktikai motivációk mellett erősíthették a finn—magyar kontrasztív vizsgálatok is (a történeti szempontúra I. M. KORHONEN in: *Castrenianum* in toimitteita 21. sz., Helsinki, 1981. 47—57). Viszonylag részletesen foglalkozik a hangtannal, abból indulván ki, hogy a hangtörténet adja kezünkbe a történeti változás magyarázatának a kulcsát. Közli ezért az alapnyelvi fonémák magyar megfelelőit, s szól a magyar nyelvbeli hangváltozási tendenciákról. A morfológiai fejezet az alapnyelvi eredetű, illetőleg alapnyelvi elem(ek)et tartalmazó toldalékokat, illetőleg ragozási rendszereket mutatja be.

A magyar hang- és alaktörténetnek vannak bizonytalan, illetőleg eltérő magyarázatú kérdései, vitapontjai. Ezekről is korrekt, elfogulatlan tájékoztatást kapunk (megemlítetik például a $k \sim h$ és a $p \sim f$ megfelelés néhány kivétele is), bizonyos esetekben pedig a szerző egyértelműen állást is foglal. Nem tartja valószínűnek, hogy a magyar datívuszragnak köze volna valamely ősi mutatónévmáshoz (86). A -STUL végződését nem a társ- és eszközhatározó *l*-l-lel, hanem az esszívuszi-módhatározói *ul*-l-al azonosítja (88). Az újabb magyarázatok ellenére sem tartja megnyugtatónak néhány igeragunk eredetének a magyarázatát (az egyes számú alanyi igeragok közül a -K, -L, -N ragokét: *teszek, teszel, tegyen*: 89—93).

A szókészletet vizsgálva az alapnyelvi eredetűekről és a jövevényszavakról szól, de megjegyzi, hogy az ismeretlen eredetű szavak száma meglehetősen nagy a magyarban (99; finn szemmel nézve valóban nagy). A jövevényszórétegeket bemutatván külön szól az alapnyelvi jövevényszavakról. Ezek magyar szempontból az ősi örökség kategóriájába tartoznak, hogy mégis szó van róluk, az a kötet említett szemléletéből következik. A jövevényszavak kapcsán megmagyarázza a szerző, mi is a hangtani, időbeli és művelődéstörténeti kritérium (113), s ezzel a könyv olvasóinak fontos nyelvtörténeti tudnivalót közvetít. Ráadásul a száz leggyakoribb magyar szót olvashatjuk jelentésükkel és rövid eredetmagyarázatukkal. Ez a fejezet a magyar szókincs eredetéről szóló egyetemi kollégium mellékterméke, s közzétételében nyilvánvalóan szerepet játszottak didaktikai szempontok is, hogy tudniillik e szavak még közelebb kerüljenek a hallgatókhoz. A kötetet részletes irodalomjegyzék (130—3), a rövidítések jegyzéke és egy fél oldalas angol rezümé zárja.

A magyar nyelvtörténet korszakolásában a szerző PAPP ISTVÁN finn nyelvű kötete által közvetített korábbi véleményeket követ (a nyelvemlékes kort 1000-tól számítva, az ómagyar kort 1000-tól 1350-ig, a középmagyart 1600-ig, az újmagyart 1600-tól: 13). Magyarországon jó ideje más korszakolás szerint tagoljuk a magyar nyelv történetét, helyesebb lett volna ezt követni (egyébiránt emez újabb felosztást Papp István is említi már: i. m. 15). A bibliográfia jól útbaigazít (a szerző gyakran hivatkozik történeti nyelvtanunk első kötetére). Csupán két munkát hiányolok: LIGETI és MOLLAY műveit (A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban és Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig).

ULLA-MAIJA KULONEN jól megszerkesztett, világos okfejtésű bevezetést írt. Vállalt feladatát színvonalasan teljesítette: könyve nemcsak tankönyvnek jó, tudományos összefoglalásként is megbízható. Reméljük, találkozunk még a szerző nevével magyar tárgyú finn kötetek, tanulmányok szerzőjeként.

Ábrahám Imre, Nyúl község nyelvkincse

MNyTK. 195. sz. Budapest, 1991. 212 l.

A nyelvi leletmentő munka, a nyelvjárások anyagának gyűjtése és közreadása az utóbbi években a reneszánszát éli. Mégis továbbra is érvényes BALOGH LAJOS kritikai észrevétele a korábbi és az újabb gyűjtések területi megoszlásáról (idézem: a MNy. XXX, 151). ÁBRAHÁM IMRE szép könyve is a Pannonhalma és Győr szomszédságában fekvő Nyúl község „nyelvkincsének” közreadásával a dialektológiában erősen frekvenciált területet érint.

Ez a megjegyzés egyáltalán nem kritika a szerző választása ellen. Szülőfaluja iránti elkötelezettsége, az ott megismert anyanyelvjárás értékeinek felismerése késztette arra, hogy a sokasodó gyűjtések sorában „mi is megtegyük a magunkét” — írja.

A saját értékek felismerése, a jó értelemben vett lokálpatriotizmus segíti most sorozatban a világra azokat a gyűjtéseket, amelyek egy erősen központi irányítású tudományosság légkörében nehezen jutottak el a szerző íróasztalfiókjától a kiadás nyilvánosságáig.

Ábrahám Imre műve — már több, nemrég megjelent nyelvjárási gyűjtéssel együtt — nem a központi könyvkiadás nehezen előre mozduló sorára várt. Intézmények és magánszemélyek anyagiakkal és biztatással egyaránt támogatták megjelenését. Már nem kivétel nélküli, de igen szívét melengető momentum, hogy napjainkban nyelvészeti kiadványra magánszemélyek is örömmel áldoznak.

A még ezután érintendő rendkívüliségek egyike ez a szép, lokálpatrióta elkötelezettség, hisz „a gyűjtemény soha meg nem született volna, ha létrehozására nem serkent, nem noszogató — bár nem szavakkal — a sok kedves, melegszívű, irigylésre méltóan bölcs és igaz embernek megismert, négy nemzedéket is képviselő falumbeli” — fogalmazza meg a kapott erkölcsi támogatást a szerző (9. lap).

A tájszógyűjtések vagy aktív/passzív, de mégis direkt a gyűjtésre irányuló munka eredményei (vö. KISS JENŐ Mihályi tájszótárát vagy HEGEDŰS ATTILA Kisnémedi tájszótárát), vagy más irányú munka „orvanyagaként” állnak össze. Példaként említhetjük GÁLFFY MÓZES Székelyföldi tájszók című munkáját.

Egyik „skatulyába” sem illik bele a „Nyúl község nyelvkincse”. Egy elkötelezett fiatalember először a község múltjával, majd nyelvi-nyelvjárási sajátosságaival foglalkozott, ezeket különböző pályázatokon, cikkek formájában megjelentette, s csak az utolsó lökést adta, hogy a feldolgozott területek munkájának mintegy betetőzésül most már „a még szerte heverő szavakat is összegereblyézzék” (vö. 35). Ez persze csak látszat, mert a végső betakarítást már tekintélyes gyűjtés előzte meg.

A feldolgozási folyamat jellegéből következik, hogy a könyv egyes fejezetei önálló munkaként is megállnak; ezeket Tájékoztató vezeti be, s többnyire a felhasznált irodalom gazdag jegyzéke zárja.

A címben írt nyelvkincs adja Ábrahám Imre művének legizgatóbb különlegességét.

A szerénynek nevezett „A község története” (11—34) című rész alapos munka. Visszanyúl a terület betelepüléséig, s korunkhoz közeledve egyre árnyaltabb képe bontakozik ki egy falusi közösség történetének. Itt jegyzem meg, hogy Ábrahám Imre munkájának ez az a része, amely alapján én az egész művét, amióta ismertetés céljából foglalkozom vele, a szív és az ész könyvének nevezek magamban. Szakmunka ez a javából, de minden sorából kitűnik a szerző érzelmdús hozzáállása. A 29. lapon így ír: „A parasztember nem kegyeltje a földnek, sokkal inkább kiszolgáltatottja. Testileg, lelkileg”. Ez a hozzáállás adja izes, olykor humoros, de mindig egyéni hangját.

S valószínűleg ez a tény indította Szathmári Istvánt is arra, hogy ugyancsak szokatlan hangvételi Előszót írjon volt tanítványa munkájához (5–6), s ő is hallassa a „szív” hangjait egy másik kutató szülőföldszeretete láttán.

Az utóbb megjelent tájszótárak, jegyzékek sorában a „nyelvkinccs” feltárása sajátos vállalkozás. Ábrahám Imre a felnévelő közösséget nemcsak egy szótár anyagával akarta láttatni, hanem azt az egyebet is megmutatni, ami ennek a kis falunak a szellemi kincse. A legterjedelmesebb Tájszótár (35–110) mellett azonban helyet kapott a Helynévszótár (111–52). Ez az eljárás nekem azért tetszik, mert a helynevek rendszere a közösség névteremtő eljárásaira utal, helynévben fennmaradhat sehol máshol már meg nem található tájszó, mint itt az egyik legérdekesebb, a *Rovát*, amelynek Ábrahám Imre külön tanulmányt is szentelt a Magyar Nyelvőr 1985-ös évfolyamában.

A Szólások és közmondások (153–98) fejezete imponálóan gazdag anyagot ölel fel, s benne összesen 1330 szólás, illetve közmondás található, köztük igen szemléletesek, helyi kötődésűek, de szép számmal kisebb-nagyobb nyelvterületen vagy a köznyelvben is ismertek. 1330 frazeológiai egységet felgyűjteni csak igen gondos odafigyeléssel lehet, mert ennél az anyagnál alig van vagy egyáltalán nincs is az aktív módszer alkalmazására lehetőség.

A Mondókák (199–210) része nyolc típusra oszlik. Együttes számuk 78.

Ha a Helynévszótár 213 belterületi, 311 külterületi adatához hozzáadjuk az 1330 frazeológiai egységet, a 78 mondókát, amennyiben jól számoltunk, 1992 tételt kapunk, míg maga a Tájszótár Ábrahám Imre számítása szerint 2400 címszót tartalmaz. Milyen kár lett volna ezeket és a nyelvjárási szövegeket egy szoros értelemben vett tájszótár kedvéért mellőzni!

A törzsanyag mégis a Tájszótár. Ábrahám Imre minden elismerést megérdemlő művével kapcsolatban itt említtem meg néhány kritikai észrevételemet és fenntartásomat.

Az utóbbi időben megjelent tájszótárak kontroll-anyagként általában felhasználnak más tájszótárakat; KISS JENŐ többek között a Szamosháti Szótárat, HEGEDŰS ATTILA a Mihályi tájszótárt, s általában nem mellőzik az ÉKsz. *nép* és *táj* minősítésű anyagát sem.

Ábrahám Imre csak az utóbbit használja kontrollként, pedig a Dunántúl népi nyelvi anyagát több tájszótár is feldolgozza, s az összehasonlításhoz gazdag anyaggal szolgálhattak volna.

Az ÉKsz. minősítései és a gyűjtött anyag összevetése során csak a jelentésbeli tájszavakat különíti el J jelzéssel; a *danol*-féle címszók X, azaz 'népi nyelvi szó' minősítése nem eléggé informatív a nyúli nyelvhasználatot illetően. Több hasznát látjuk a 0, illetőleg + jelet kapó címszavaknak, mert ezek a nyelvhasználati értékükre, szociális érvényességükre mutatnak.

A dialektológiában szokásos valódi, jelentésbeli és alakí tájszók elkülönítése itt nem mutatkozik meg világosan. A J 'jelentésbeli tájszó' kivételt képez, az alakí tájszóra abból következtethetünk, hogy egy köznyelvi alak után kurzív szedésű helyi változat található, pl. *zacc szacc*. De leginkább a valódi tájszavak megkülönböztetése segítette volna a szótár használóját a helyi jellegzetességek rögtöni felismerésében. Az 51. lap második hasábjának 18 címszavát összevettem az ÉKsz.-ral. Ha a címszavak köznyelvi(esített) változatban állnak a szócikk élén, akkor az összevetés alapján *csalinkázik csalinkáz*, ill. *csatározik csatároz* lenne a helyes forma. A *csapó*, a *csatak* és a *csatló „nép”* minősítéssel megtalálható az ÉKsz.-ban, de a *csalós*, *csapatint*, *csapdugó*, *csaptat*, *csaptató*, *császkerál*, *császkerál-mászkerál*, *csatlál*, *csatlás*, *csatragol*, *cseka* nincs az ÉKsz.-ban. Tehát ezek lennének a valódi tájszavak.

A kiejtési változatok utalozását a könyv gyakorlatával szemben fordítva csinálnám. Pl. *szace* l. *zacc*, s tovább *zacc szacc*. Ezzel az eljárással jobban ki lehetne emelni a helyi változatokat.

A félkövérrel szedett címszó utáni l. mellett is félkövér szedést kellene következetesen alkalmazni, hisz újabb címszóra utalunk. Így helyesen **áp** l. **záp**; de **ladér** l. **radír**. A **kebel** címszónál a példamondatban előfordul a *gyuktam* (*Minnyá odadom a leveledet, ugy emlékszők, a keblembe gyuktam.*), de nincs **gyug** címszó, pedig van **gyugasz**, **gyugárú**, **gyugdosz** 'dugasz, dugáru, dugdoz'. A **jel** címszó melletti l. utal viszont egy nyelvjárási **gyel**-re. A címszót általában szófaji minősítés is követi, de a **hetes** *hetis*-nél például hiányzik, nem is beszélve arról, hogy az alaki tájszavaknál sosincs szófaji minősítés, s a példaként kiemelt szónál ez kifejezetten zavaró.

A sajtóhibák száma igen elenyésző, nem is vadásztam rájuk, de a 7. lapon *magánszerélyek* áll *magánszemélyek*, s a 36. lapon *tartam tartom* helyett.

A Szűcs Mihály által készített színes domborzati térkép az általam használt példányban nincs bekötve — remélhetőleg véletlenül, mert kár lenne, ha a Helynévszótár használatánál olyan fontos földrajzi helyzetet tükröző térképlap a szótár használata során elveszne.

„Óh lélek! Ez a hazám!” — idézi mottóként a szerző József Attilát. A szellemi haza, a „nyelvkinés” kötetetté formálása nemcsak a fölnevelő közösség elvárásának felel meg, hanem a dialektológia és a nyelvszociológia nagy nyeresége is.

K. SZOBOSZLAY ÁGNES

KÜLÖNFÉLÉK

Emlékezés Pröhle Vilmosra

E rövid megemlékezés megírásához SENG TORU „Bálint Gábor, Pröhle Vilmos és a japán magyar nyelvhasználat története” című érdekes cikke (MNY. XC, 200—7) adta az indítást. Senga közli Pröhle több levelének teljes vagy részleges szövegét, és — megvallom — ezek világában a saját Pröhléről alkotott képem bizonyos mértékben revízióra szorul. Kétségtelen, hogy a levelek hangvétele, tartalma nem rokonszenves, és noha hitelességükhöz nem fér kétség, nem azt az embert mutatják, akit én gondoltam ismerni. Szinte biztosra vehető, hogy Pröhle volt diákjai közül már csak én vagyok életben, és ez készítt e sorok írására, amelyek — remélem — valamely kis fényt fognak vetni nemcsak rá, hanem talán az 1930-as évek Pázmány Péter Tudományegyetemére is.

1934 szeptemberében kerültem az egyetemre, és az 1934—35-ös tanév második félévében vettem fel az első Pröhle-kollégiumot: „A konfucianizmus és a kínai forradalom”, heti 1 óra. Bevallom, ez az előadás semmi nyomot sem hagyott emlékezetemben. Ezt követően még Pröhle következő előadásait vettem fel: 1935—36. I. félév: „Bevezetés az ókínai nyelvbe” 2 óra; II. félév: „Bevezetés az ókínai nyelvbe” 2 óra, „Si-king olvasása” 1 óra. — 1936—37. I. félév: „Szemelvények a Su-king-ból” 2 óra, „Mandzsú nyelvtan” 1 óra; II. félév: „A Su-king olvasása és magyarázata” 2 óra, „Mandzsú olvasmányok” 1 óra. — 1937—38. I. félév: „Szemelvények a Si-king-ból” 2 óra, „Szemelvények a Su-king-ból” 2 óra. — 1938—39. I. félév: „Bevezetés a klasszikus kínai nyelvbe” 2 óra, „A konfucianizmus szent könyvei” 1 óra; II. félév: Az első félévben adott előadások folytatása.

Az 1934—35-ös tanév második félévében felvett kollégium kivételével minden előadásból kollokváltam, „jeles” eredménnyel, ami akkor a legjobb jegy volt. 1939 második félévével budapesti egyetemi pályafutásom végét ért.

Pröhle japán—magyar egyeztetéseinek tudománytörténeti jelentősége van; ezekről SENG TORU írt. Ugyancsak ő említi meg, helyesen, hogy „Pröhlét elsősorban turkológusként tartják számon”; és valóban, az e területen végzett munkássága maradandó értékű. A

magyar egyetemi élet egyik érdekessége, hogy a turkológia terén végzett munkássága eredményeként 1923-ban a Pázmány Péter Tudományegyetem, számára alapított kelet-ázsiai tanszékének lett nyilvános rendes tanára, gondolom tekintettel „*Studien zur Vergleichung des Japanischen mit den uralischen und altaischen Sprachen*” (KelSz. XVII [1916/17]) című cikkére; de — ahogy annakidején hihetően rebesgették — az akkori idők politikai megfontolásai ennél nagyobb szerepet játszottak a kinevezésben. Erről talán majd Senga Toru fog valamikor írni. Annyi bizonyos, hogy Napkeletről című, nem érdemtelenül feledésbe ment könyvének 2. kiadása (1922.) Bethlen István miniszterelnök és Bánffy Miklós külügyminiszter „nagylelkű támogatásával” jelent meg.

Az én egyetemi éveim alatt Pröhle rendszeresen tanított japánt. Nem tudnám megmondani, hogy kinek tanította, azaz egyáltalában hogy voltak-e erre a nyelvre hallgatói. Ez azért érdekes, mert — mint ahogy az majd alább kiderül — Pröhlével való kapcsolataim okvetlenül megismertettek volna ezekkel a hallgatókkal. Persze az is lehetséges, hogy egy emberöltő múltával ez az akkor számomra jelentéktelen részlet kiment az emlékezetemből. Legtöbb hallgatója arab kollégiumain volt. Az arab nyelv vagy kötelező vagy melegen ajánlott tantárgya volt az Országos Rabbiképző Intézet (ha ez volt a pontos neve) diákjainak. Nem tudom, hogy miért nem akadt más, aki ezt a nyelvet taníthatta volna, de már akkor is furcsállottam, hogy a Kelet-ázsiai Tanszék turkológus professzora elsősorban arabot tanít.

Meg kell adni, hogy Pröhle nyelvtudása fenomenális volt. Tekintsünk el az általa tanított nyelvektől (nem hiszem, hogy tudott beszélni kínaiul), kétségtelenül beszélt több török nyelvet, németet, franciát, orosz. Mahler Edével, a neves ókori történésszel héberül társalgott, és amikor egyszer egy számomra nehéz finn szöveggel gyötrődtem, kapásból fölényesen oldotta meg a problémát. Amikor az — akkoriban a humán doktorjelölteknek kötelező — görög érettségire készültem, mindig szívesen segített, meg is jegyezte egyszer, hogy „én már csak görögül verselgetek”.

Szövegmemóriája bámulatos volt. A mandzsú órákon a kínai klasszikusok H. C. von der GABELENTZ kiadta átírást olvastuk. Mivel a könyvből csak egy példány állott rendelkezésünkre, Pröhle előtt nem feküdt szöveg, fejből idézte a sokszor bonyolult passzusokat. Hasonló volt a helyzet a kínai szövegekkel is, amelyekhez ZOTTOLI latin nyelvű kiadása szolgált alapul. Mindebből, mellékesen, az is kiderül, hogy ezeken az órákon egyetlen hallgatója voltam. Türelmes, jóindulatú tanár volt, de borzalmasan rossz módszerrel tanított. Hogy csak egy példát adjak, a mandzsú szövegeket persze nem átírásban, hanem az eredetiben kellett volna olvasnunk. A kínai szövegeknél azoknak tartalma, a konfuciánus bölcsesség kötötte le figyelmét, a nyelvi analízisre alig fordított figyelmet, és nem kis fáradsággal magamnak kellett rájönnöm egy kínai szótár használatának módjára. Sosem mutatta be (talán maga sem tudta), hogyan kell a kínai írásjeleket írni, ezek különböző átírásairól sem szólt. Soha semmi bibliográfiai információt nem kaptam tőle, azaz, magyarul mondva, nem adott tudományos képzést. Ezt Németh Gyulától és Ligeti Lajostól kellett megszereznem.

Pröhle szobája a Múzeum körúti épület első emeletén, a folyosó legvégén volt, ajtaján „Keletázsiai Intézet és Egyiptomi Gyűjtemény” felirat ékeskedett. A két ablak a Gólyakertre nyílt, és a szobában két tisztos méretű, egymásnak támasztott íróasztal állt, az egyik Mahler Edéé, a másik Pröhléé. Volt talán két üveges szekrény is, az egyikben néhány egyiptomi tárgy, a másikban néhány nem katalógizált könyv porosodott. Mivel az akkor már régen nyugdíjas Mahler professzor úr csak nagyon ritkán jött be, és holmija sem volt a szobában, a tanítás úgy folyt, hogy Pröhle ült az egyik, és vele szemben én a másik íróasztalnál.

Nem tudom már pontosan, hogyan és miért, de valamikor az 1935–36-os tanévben egy kulcsot kaptam a szobához. Mivel Pröhle csak közvetlenül az órák előtt jött be az

egyetemre, a szobát gyakorlatilag egyedül használtam. Pár hónap leforgása után, mindketőnk előnyére, olyan tanársegédfele lettem Pröhle mellett. Ha (elég ritkán) valakivel beszél-nivalója volt, diszkréten visszavonultam, de ha nem jött senki, szívesen beszélgetett velem. A beszélgetések a konfuciánus bölcs és hű famulusa jellegében folytak. Rosszat soha senkire sem mondott (ezért leptek meg annyira a Senga Toru által közölt szövegek), pedig kollégái és a magyar tudományos körök részéről sok kisebb-nagyobb megaláztatásban volt része. Hazafisága igen mély volt, inkább a romantikus fajtából. Ízelítőül hadd idézzek a már említett Napkeletről című könyvének öt oldalra nyúló előszavából egy részletet: „[... törté-netünk szent alakjai] látják előre azt a szent időt, amikor a tüzes szittya paripák száguldásá-nak egyedül a nyugati nagytenger fog gátat vetni és amikor sírás és fogaknak csikorgatása lesz Trianon körül. Csak ennek a mai magyar nemzedéknek nem adja vissza a haragvó Isten régi, nagy, szabad hazáját, amíg pártos szívéből gyökerestül ki nem tépi a visszavonás, az önzés konkolyát s egy lendületes, daliás szabadságharc magasztos veráladozatában meg nem tisztul régi bűneitől, újonnan felvett kores szokásaitól.” Hasonló stílusú monológot gyakran hallottam tőle, de nem emlékszem rá, hogy valaha is szólt volna a napi politikáról. Amikor (valószínűleg 1938-ban) a fia nyilas képviselő lett, és én gratuláltam neki a sikerhez, válasz-ként csak annyit mondott: „igen, hon-nagyatya lettem”. Antiszemita hírében állt, és a rabbinövendékek érthetően idegenkedtek tőle. Ha róluk szólt, előttem többnyire az „Izrael fiai” elnevezést használta, pl. „Kedves öcsém, küldje be hozzám Izrael fiait”, vagy „kedves öcsém, nézze meg, hogy megjöttek-e Izrael fiai”.

Középtermetű ember volt, markáns arccal, sasorral. Az utóbbi néha vöröses színt öltött, amelynek megjelenése összeesett a Kelet-ázsiai Intézet és Egyiptomi Gyűjtemény szobájában érezhető szeszszaggal. Ilyen napokon még a szokottnál is kimértebb lépésekkel jött végig a hosszú folyosón. A kor viszonyaihoz képest is formálisan öltözött, fehér kemény gallért viselt, és sokszor hordott fekete zakót csíkos nadrággal. Akkoriban persze mások voltak az öltözködési szokások, elképzelhetetlen lett volna, hogy nyakkendő nélkül jöjjen be az egyetemre.

Az óráira Pröhle igen rendszertelenül járt be, valóságos lutri volt tudni, hogy jön-e vagy sem. Engem ez nem nagyon zavart, így is, úgy is bent voltam, de a rabbinövendékeket idegesítette a dolog. Végre rá tudtam venni Pröhlét, hogyha nem tud jönni, legalább telefonáljon be az ugyancsak az első emeleten levő dékáni hivatalba. Ezt aztán többnyire meg is tette, sőt arra is rászokott, hogy ezen a módon különböző üzeneteket küldjön. Ezekkel a telefonokkal nemlétező tanársegédi státusom nagyban erősödött. Pröhle konfuciánus szem-szögeből nézve: a famulusa lettem.

Minden képzeletet felülmúlóan gyakorlatiatlan ember volt. Lehet, hogy ez eredetileg csak póz volt nála, a mindennapi élettel nem törődő „bölcs” világiatlansága; mire én megis-mertem, talán hatvannégy éves korában, nyilvánvalóan természetévé vált, és beállítottságát csak erősítette az a nem minden alapot nélkülöző hit, hogy az egyetemről a fizetésen kívül nem várhat semmit. Postát az egyetemre nemigen kapott, a különböző egyetemen belüli értesítéseket többnyire felbontatlanul a papírkosárba dobta. Pedig az egyik, a Gazdasági Hivataltól havonta érkező írás szerint az Intézetnek volt egy költségvetése, amelyből — mint kiderült — az évek során Pröhle sosem vett igénybe egy pengőnyit. Vagy tizenkét év óta tartó egyetemi tanársága alatt nem vette észre, hogy egy költségvetés felett rendelkezik! Az összeg, ha jól emlékszem, 330 pengő volt, nem tudom most már, hogy félévenként vagy teljes tanévenként. A költségvetés valóságát kipróbálandó, rendeltem magamnak egy fehér mun-kaköpenyt. Amikor ez megérkezett, nyilvánvalóvá vált előttem, hogy az iratokat jól értel-meztem, hogy az adott összeg felett tényleg lehet rendelkezni. Így hát felajánlottam Pröhl-nek, hogy amennyiben azt helyesnek tartja, az üresen álló szekrényekbe megfelelő könyveket vásároljak. Az Intézet rendszeresen kapott külföldi kiadóktól, antikváriumoktól katalóguso-

kat, amelyeket Pröhle sosem méltatott figyelemre. Őszintén csodálkozott, hogy van módja könyveket vásárolni; meg volt győződve, hogy ez az én érdemem, és így egy kis kézikönyvtár felépítéséhez kezdünk. Így tanultam meg az egyetemi tanárság egyik főparancsolatát: olvasd figyelemmel a Gazdasági Hivatal leveleit és kimutatásait.

A Gazdasági Hivaltól azt is megtudtam, hogy lehetséges lenne szép, új bútorokat, sőt egy — persze csak hidegvizes — mosdót is kapni. Amikor Pröhle először lépett be az újjászületett Intézetbe, hittem és reméltem, hogy kapok majd valami vállveregetést. Ebben tévedtem, mert Pröhle rémülten tekintett a mosdó feletti tükörrre, és tőle nem szokott idegességgel jelentette ki, hogy egy percig sem marad egy olyan szobában, amelynek falán egy tükör van, és hogy azonnal szereltessem le. Rögtön el is ment.

Pröhle a Ferenc József híd budai hídfőjének közelében, valahol a Műegyetem környékén lakott egy meglehetősen egyszerű lakásban. Nyilvánvalóan nem volt jómódú ember. Vendég sosem voltam nála, de néha-néha egy és más ügyben el kellett hozzá mennem. Meglepően kevés könyve volt, és munkaszobájában, díszhelyen, egy nagy Hitler-kép függött.

Egy nap az egyetemen egy rabbinövendék nagy türelmetlenséggel várta Pröhlét, aki megígérte volt neki, hogy ekkor és ekkor benn lesz az Intézetben. Hát csak vártuk, vártuk, a szokásos lutri volt, jön-e vagy sem. A rabbinövendék idegessége meglepett, és megkérdeztem tőle, hogy miről is van szó, segíthetek-e. Végül is kinyögte, hogy pénzre lenne szüksége. Először nem értettem; arra gondolt, hogy Pröhle majd kölcsönöz neki? És akkor kiderült a nagy meglepetés: akkoriban a doktoranduszoknak illetményt kellett fizetniök, amely a dékáni hivatal közvetítésével a vizsgáztató tanár (vagy tanárok?) zsebébe ment. Nos, ezeket az összegeket Pröhle vissza szokta volt adni a rabbinövendékeknek, azaz „Izrael szegény fiainak”. Erre a pénzre várt a fiatalember.

Több mint három tanéven át közeli kapcsolatban álltam Pröhlével. Kínait, mandzsut, tudományos módszert alig tanultam tőle, de kaptam egy életre szóló leckét: az emberek ellentmondások és kifürkészhetetlenek.

SINOR DÉNES

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság XC. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1994. december 14-én tartotta meg XC. közgyűlését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának a tanácstermében.

1. Benkő Loránd elnöki megnyitója után Kiss Jenő egyetemi tanár tartott előadást „A regionális köznyelvviség mint kutatási probléma” címen.

2. Az előadás után ugyanő terjesztette elő főtítkári jelentését a Társaság 1994. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Kilencven évvel ezelőtt, 1904. október 22-én volt a Magyar Nyelvtudományi Társaság tisztségváltó közgyűlése, társaságunk alapításának tényleges aktusa (BENKŐ: MNy. LXXVI, 258). 184 taggal indult a közhasznú tudományos társaság, s már a következő év elején megjelent folyóiratának, a Magyar Nyelvnek első száma, s még ugyanabban az évben útjára indították a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozatot is. A XC.,

mostani közgyűlés alkalmat kínál arra, hogy gondoljunk az elődök tevékenységére és példamutatására.

Társaságunk mai helyzetéről szólva nem beszélhetünk a kezdetet jellemző, irigylésre méltó lendületről. De szólhatunk s szólunk is arról, hogy a Társaság lehetőségeihez mérten ma is vállalja a rá háruló feladatok elvégzését. Hogy tudományos közéletünkben jelen van, hogy a magyar nyelv kutatásában, illetőleg a nyelvtudományi kutatásokban általában is töretlenül igyekszik betölteni az elődöktől bőlesen kijelölt feladatköröket. Lássuk mindezt az idei év tényeinek a tükrében!

2. Idén két nagyszabású rendezvény előkészítésében és lebonyolításában is felelős részt vállalt Társaságunk. Mindkét rendezvény Egerben volt. Július 4-e és 7-e között voltak az Anyanyelv-oktatási Napok, sorrendben immár a XI., s hogy idén is hasznosan és kellemesen teltek, az elsősorban az ottani főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke munkatársai gondos szervezésének és szíves vendéglátásának köszönhető. A konferencia címe ez volt: Anyanyelvi nevelés — embernevelés. Mintegy hatvan előadás hangzott el nagyszámú hallgatóság — közép- és általános iskolai tanárok — előtt, s az előadásokat általában hozzászólások sora követte, mutatva a résztvevők érdeklődését. Reméljük, az előadások külön kötetben megjelenhetnek a közeli jövőben, s eljutnak mindazokhoz, akiket illetnek. S azt is reméljük, hogy az anyanyelv-oktatási napokat a jövőben is mindig megrendezhetjük. Merthogy hasznosak, hogy nagy szükség van rájuk — gyakorló tanároknak és a magyar nyelv kutatóinak egyaránt — azt a tapasztalat sokszorosán igazolja. Külön szeretném kiemelni Szende Aladár közreműködését: böles javaslataira, tapasztalatára, tevékeny részvételére számítunk a jövőben is.

A magyar nyelvészek VI. nemzetközi kongresszusa augusztus 23-a és 26-a között volt. Rendezője az MTA Nyelvtudományi Intézete, az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola és Társaságunk volt. A kongresszus témája a lexikológia és lexikográfia elmélete és módszertana volt. 184 előadás hangzott el. A plenáris előadásokat Benkő Loránd, Kiss Lajos és Pusztai Ferenc tartotta. Mondanom sem kell, igen változatos témaköröket fogtak át az előadások: leíró és történeti, elméleti igényű és konkrét példákat elemző, köznyelvi és regionális, névtani és szóképzleti témák s egyebek is bőven szóba kerültek. Fölötte örömdetes tény, hogy végre-valahára nagy számban lehettek jelen a szomszédos országok magyar nyelvészei. Annak viszont nem örülünk, hogy a nem magyar anyanyelvű, magyarral is foglalkozó külföldi kollégák ezúttal nagyon kis számban jöttek csak el. A jövőre vonatkozólag megfontolandó: úgy kellene beosztani az előadásokat, hogy maradjon elég idő hozzászólásokra, vitára, hiszen ezekből is sokat lehetne, bizonyos értelemben pedig elsősorban ezekből lehetne tanulni. A kongresszus szervezésében oroszánrészt vállalt Szűts László és Papp Lajos, köszönetünk joggal illeti őket.

Budapesten két nyilvános ülést rendeztünk. Ami a szakosztályi felolvasó üléseket illeti: a magyar nyelvi szakosztály 7, a szlavisztikai 5, a szemiotikai, a fonetikai és beszédművelési 3—3, az általános nyelvészeti és a szaknyelvi 2—2, a névtani és a nyelvoctatási szakosztály pedig 1—1 felolvasó ülést rendezett. Mivel voltak közös rendezésűek is, a felolvasó ülések száma 24 volt. A szemiotikai szakosztály 2 napos finn—magyar szimpóziumot rendezett, s egy előadást a Szemiotikai Társasággal közösen szervezett Társaságunk (az előadó THOMAS A. SEBEOK volt). Előadóink között négyen voltak külföldiek, 1 előadás németül, 1 pedig oroszul hangzott el.

Vidéki csoportjaink többnyire dicséretes aktivitással dolgoztak idén is. Elsőként Heves megyei — egri — csoportunkat említem. Egri tagtársaink a két, már említett rangos konferenciának, illetőleg kongresszusnak a megrendezésében vállalt szerepükkel messze túlteljesítették azt, amit létszámuk indokolt volna. Ezen kívül szerveztek 6 felolvasó ülést is. — Szombathelyi csoportunk július 11-e és 16-a között megszervezte a határokon túli magyar pedagógusok nyári intenzív tanfolyamát, s ezen ottani tagtársaink 9 előadást tartot-

tak. Novemberben az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékével közösen szerveztek tanácskozást, ezen 15 előadás hangzott el. A májusi szombathelyi szlavisztikai napokon a csoport 4 tagja tartott előadást. — Szegedi csoportunk külön emlékünnepeken, 5 előadással s az előadásokat tartalmazó kötet megjelentetésével emlékezett meg Bárczi Géza születésének 100. évfordulójáról. Októberben DEME LÁSZLÓ tartott előadást nagyszámú hallgatóság előtt „Nyelvatlaszunk — személyesen” címmel. — Debreceni csoportunk 5 felolvasó ülést szervezett idén. A magyar nyelv hetén idén is több tucat előadást tartottak. — Nyíregyházi csoportunkban 2 felolvasó ülés volt. Ennél jóval több — mintegy 50 — előadást tartottak ottani tagtársaink a magyar nyelv hete rendezvényein, illetőleg megyei tudományos rendezvényeken. — Pécsen Lendvai Endre tagtársunk leköszönt tisztségéről, s szerepét egyelőre nem vette át senki. Reméljük, nemsokára megszűnik ez az átmeneti állapot.

3. Társaságunk gazdasági helyzetéről, ügyviteléről tavalyi beszámolómban részletesen szoltam (MNY. XC, 111—2). Ezúttal néhány dolgot említek csak. Az egyik: Völgyi Zsuzsa személyében oly kitűnő munkatársunk van, hogy róla csak az elismerés hangján szólhatok. Valóban igen nagy nyereség ő a Társaság számára. A másik: szokásszerűen ismétlem meg azon kérésünket, hogy ha tehetik, fizessék be tagdíjukat lehetőség szerint már az év elején. A Társaság ügyvitele, illetőleg a tervezhetőség miatt volna ez fontos. A tagdíj igazán nem magas (200 Ft, illetőleg 100 Ft a nyugdíjasoknak és diákoknak). A tagdíjbefizetési szokások változatlanul hullámozó görbét mutatnak. Tavaly ilyenkor 460-an, idén csak 388-an fizették be tagdíjukat.

4. Idén két választmányi ülésünk volt. Május 24-én meghallgattuk az egri anyanyelv-oktatási napokról és a nyelvészkongresszusról szóló beszámolókat, megbeszéltük a Bárczi Géza-díjat előkészítő bizottság jelentését, s kiküldtük az érme és a díjak odaítélésére javaslatot tevő bizottságokat. A következőket: Csúry-emlékérem és -díj: elnök: Hajdú Mihály, tagok: Balogh Lajos, Pesti János, Szabó Géza és Szabó József. Fokos-érem és -díj: elnök: Hajdú Péter, tagok: Kálmán Béla, Keresztes László, Pusztay János, Zaicz Gábor. Kosztolányi-díj: elnök: Szathmári István, tagok: Éder Zoltán, Gáspári László és Soltész Katalin. Pais-érem és -díj: elnök: Kiss Lajos, tagok: Hoffmann István, Mező András, Ördög Ferenc és Zala megye képviselője. Bárczi-díj: elnök: E. Abaffy Erzsébet, tagok: Korompay Klára, B. Lőrinczy Éva, Sebestyén Árpád, Szathmári István. Megemlékezési bizottság: elnök: Bolla Kálmán, tagok: Békési Imre, Elekfi László, Keszler Borbála, Nyomárkay István. December 7-én meghallgattuk a bizottságok jelentését, tájékoztatást kaptunk a jövő évi miskolci névtani konferenciáról, a kiadványokról és döntöttünk a felvételüket kérők ügyében.

5. Essék szó kiadványainkról is. Kezdjük folyóiratunkkal. A Magyar Nyelvről — idei 4. számát már föl is mutathatom — azt a megnyugtató hírt mondhatom, hogy rend van körülötte. Azaz: egyelőre biztosítva van megjelentetésének anyagi föltétele. Az Akadémia idén is ugyanazon összeggel támogatott bennünket, mint tavaly. Segítik folyóiratunk kiadását alapítványi támogatások is. Idén a Nemzeti Kulturális Alap, a József Attila Alapítvány és a Szép Magyar Nyelvért Alapítvány tette ezt. A folyóirattal kapcsolatban egy jubileumról is hadd emlékezzem meg. Pais tanár úr halála (1973) után, 1974 óta Benkő tanár úr a Magyar Nyelv főszerkesztője. 20 esztendeje ő ügyeli a jó gazda lelkiismeretével és gondosságával folyóiratunkat. S ha ehhez hozzávesszük, hogy 1953 óta — Pais tanár úr jobbkezeként — szerkesztője volt a MNY.-nek, akkor minden okunk megvan arra, hogy illő tisztelettel említsük meg ezt a párját ritkító, de nem ehelyütt méltatandó szerkesztői tevékenységet. — A MNY. szerkesztőbizottságában annyi változás történt, hogy Keszler Borbála — mivel a Magyar Nyelvőr szerkesztője lett — kivált belőle. — Szeretném tagtársaink figyelmét fölhívni arra, hogy ha lehet, fizessenek elő a MNY.-re. Az előfizetéssel ugyanis segítik a magyar nyelvtudomány központi orgánumának a zavartalan megjelentetését, s ezzel a

magyar nyelvre vonatkozó kutatásokat is. Senkit ne zavarjon meg az, hogy a posta negyedévenként szedi az előfizetési díjat. Ennek egyik oka föltehetőleg a lapok és a folyóiratok várható, az eddigieknél gyakoribb áremelése (bár tévednék). Egyébiránt a MNy. talán a legolcsóbb tudományos folyóirat ma Magyarországon, egy száma mindössze 75 forint.

Sorozatunkban, a MNyTK.-ban két kötet jelent meg: a 199. kötetként a Régi magyar iskolai Georgica-fordítás (BORZSÁK I. és KECSKEMÉTI G. tették közzé), 200. kötetként pedig a Bárczi Géza- emlékkönyv. Társasági kiadásban jelent meg a Nádor-kódex 1508. is (a Régi magyar kódexek sorozat 16. számaként).

6. Idén több megemlékezésre is sor került. Néhai elnökünk, Bárczi Géza születésének centenáriuma alkalmából ünnepi emlékülést rendeztünk az Akadémia I. Osztályával s az ELTE BTK-val január 10-én. Ebben a zsúfolásig megtelt teremben 7 előadás hangzott el (sorrendben: Benkő Loránd, Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, D. Bartha Katalin, Keszler Borbála, B. Lőrinczy Éva, Sebestyén Árpád). Szegedi csoportunk február 9-én rendezett Bárczi-emlékülést 5 előadással (H. Tóth Imre, Rozgonyiné Molnár Emma, Békési Imre, Galgóczi László és Nagy L. János volt a sorrend). Az újvidéki egyetemen pedig november 23-án szerveztek Bárczi-emléknapot, amelyen 12 előadás hangzott el (Szeli István, Lánicz Irén, Molnár Csikós László, Rajzsi Ilona, Cseh Szabó Márta, Bagi Ferenc, Andrić Edit, Katona Edit, Papp György, Csorba Béla, Magyarországról pedig Balogh Lajos és Kiss Jenő). — November 25-én a szentgáli általános iskola Lőrincze Lajos nevét vette föl, s a község tájházában átadták a Lőrincze Lajos-emlékszoját. Grétsy László Társaságunk képviselőtében is emlékezett magyar szakosztályunk néhány elnökére. Erre az alkalomra jelent meg 2. kiadásban Lőrincze „Megnől az ember szíve” című könyve. A nagyigmándi általános iskolát Pápay Józsefről nevezték el. Az ünnepi eseményen Vértés Edit tartott előadást.

Mindannyiunk örömére több, kerek évszámmal jelölhető magasabb kort elért tagtársunkat is köszönhetjük. 80. születésnapja alkalmából D. Bartha Katalinnak és Szende Aladárnak szakosztályi ülésen fejeztük ki jókívánságainkat. Nyilvános ünnepi ülésen köszöntöttük Hajdú Pétert és Herman Józsefet, szakosztály-ülésen G. Varga Györgyit és Papp Lászlót s a Közgazdaságtudományi Egyetemen Fülei-Szántó Endrét 70. születésnapja alkalmából. Levélben köszöntöttük Bata Györgyöt, Fekete Jánost, Horváth Gedeonnét, Mészáros Henriettát, Nagy Józsefet és Sipőczy Győzőt.

Idén 14 tagtársunkat veszítettük el. s nagy számban azokat, akik — akár főállású oktatóként, kutatóként, akár másként — a nyelvtudományt hivatásérzetből és eredményesen művelték. Betűrendben a következőket: Balassa Lászlót, a halk szavú tanárt, a szelíd embert, Benkő Lászlót, a stilsztika és a lexikográfia neves művelőjét, Fekete Antalt, a történeti keresztnevek szorgalmas vizsgálóját, Gunda Bélát, a néprajz és a nyelvtudomány határmezsgyéjén gyakran időző és publikáló jeles etnográfust, Herczeg Gyulát, a stílusnak és stilsztikának elismert kutatóját, a jeles romanistát, a fiatalon, tragikus hirtelenséggel elhunyt Kálmán Pétert, Károly Sándort, általános nyelvészeti szakosztályunk volt elnökét, a sokoldalú, a hagyományosat és újat tudatosan és eredményesen ötvöző, eredeti nyelvészt, Markó Imre Lehelt, akinek a nevét kiskanizsai szótára őrzi, Sipos Istvánt, a szlovák—magyar kétnyelvűségnek a kutatóját, J. Soltész Katalint, a lexikológia, a stilsztika és a névtan, valamint a verstan szakértőjét, Szabó Dénest, akinek „Magyar nyelvemlékek” és „Magyar nyelvtan” című munkáját az utódok is ismerni fogják, Telegdi Zsigmondot, Társaságunk néhány főtitkárát, az általános nyelvészet és az iranisztika tudós művelőjét és oktatóját. Az elhunytak többségéről eddig megjelent nekrológokat a MNy.-ben és a Nyr.-ben olvashatjuk. Tagtársaink közül elhunyt még Czúni István és Márvány János. Mindannyiuk emlékét kegyelettel őrizzük.

Taglétszámunk az előző évihez képest tízzel növekedett, a pillanatnyi állás szerint Társaságunknak 676 tagja van.

7. Örvendetes, hogy Társaságunk immár 7 emlékérem, illetőleg díj odaítélésével is elismerheti az arra méltó nyelvtudományi teljesítményeket és serkenetheti, ösztönözheti a kutatókat további vizsgálatokra. Szép és elismerésre méltó, ahogyan Társaságunk néhai s ma is élő tagjai közül többen is lehetővé tették és teszik emlékérmek és -díjak alapítását. Egy magát megnevezni nem kívánó tagtársunk önzetlen adományának köszönhetően növekedett meg néhány nappal ezelőtt a Gombocz-díjra fordítható alapösszeg. A Bárczi-díjat idén először adjuk ki. E díjat a budapesti III. kerületi önkormányzat (Csillaghegy) 200 ezer forintos alaptőkéjű alapítványa teszi lehetővé.

8. Tisztelt Tagtársak! Engedjék meg, hogy végezetül a közelgő ünnepekre mindannyiuknak békés napokat kívánjak.

Kérem jelentésem elfogadását.

3. Ezt követően Balogh Lajos olvasta föl a pénztárosi jelentést. Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk 1993. évi pénzforgalma az alábbiak szerint alakult:

A) Kiadások

Főoglalkozásúak bére	334 000,—
Társadalombiztosítási járulék	130 416,—
Szolidaritási alap	17 860,—
Alkalmi megbízások	14 297,—
Személyi kiadások összesen	496 573,—
Nyomdaköltség	12 118,—
Postaköltség	70 113,—
Irodaszer, nyomtatvány	30 389,—
Egyéb	33 227,—
Dologi kiadások összesen	145 917,—
Kiadások összesen	642 490,—

B) Bevételek

MTA támogatás	339 000,—
Tagdíj (427 főtől)	85 970,—
Kiadványértékesítés	193 347,—
Adomány	20 500,—
Bevételek összesen	638 817,—

1993-ban bevételeink és kiadásaink nagyjából egyensúlyban voltak.

4. Ezután D. Mátai Mária ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését. Tisztelt Közgyűlés!

A számvizsgáló bizottság 1994 novemberének utolsó hetében átnézte a Társaság iratait, bizonylatait, elszámolásait, s azokat rendben találta.

A Társaság ebben az évben is benyújtotta az általa kifizetett személyi jövedelmekre (bérekre, honoráriumokra) vonatkozó adóbevallását, s azt az APEH elfogadta.

Az év elején eleget tettünk az eddig elmaradt naplófőkönyv-hitelesítési kötelezettségünknek is. Rendben beküldtük a Statisztikai Hivatal által kért éves beszámolót. A jelenleg hatályos jogszabályok szerint társasági adót, áfát és kulturális járulékot továbbra sem kell fizetnünk. Budapest, 1994. XI. 29. A. Molnár Ferenc, Bakró-Nagy Marianne, Máta Mária, a Számvizsgáló Bizottság tagjai.

5. Ismét Balogh Lajos emelkedett szólásra, s előterjesztette a Társaság 1994. évi költségvetési előirányzatát:

A) Kiadások

Főfoglalkozásúak bére	481 700,—
Társadalombiztosítási járulék	200 820,—
Szolidaritási alap	25 059,—
Alkalmi megbízások	17 350,—
<hr/>	
Személyi kiadások összesen	724 899,—
Nyomdaköltség	20 000,—
Postaköltség	64 912,—
Irodaszer, nyomtatvány	32 868,—
Egyéb	32 197,—
<hr/>	
Dologi kiadások összesen	149 977,—
<hr/>	
Kiadások összesen	871 876,—

B) Bevételek

MTA támogatás	339 000,—
Tagdíj (388 főtől)	74 900,—
Kiadványértékesítés	115 628,—
Adomány, egyéb	336 000,—
<hr/>	
Bevételek összesen	865 528,—

1994-ben, terveink szerint, bevételeinket és kiadásainkat hozzávetőleges egyensúlyban tudjuk tartani.

6. A közgyűlés utolsó aktusaként nyújtotta át Benkő Loránd elnök a Társaság idén odaítélt emlékérméit és díjait. A Pais Dezső-emlékéremmel és -díjjal a Társaság, illetőleg Zala megye önkormányzata Mollay Károly ny. egyetemi tanárt tüntette ki. A Kosztolányi-díj kitüntetését Fábán Pál ny. egyetemi tanár. A Csűry-emlékérmét és -díjat Nagy Géza, a karcnai múzeum ny. igazgatója, Bodrogek kutatója és Jankus Gyula bényi (Szlovákia) általános iskolai tanár nyerte el. A Bárczi-díjat a Társaság Hegedűs Attilának és Papp Lajosnak, az ELTE fiatal tanárainak ítélte oda.

7. A közgyűlés Benkő Loránd elnöki zárszavával ért véget.

Összeállította: KISS JENŐ

Búcsú J. Soltész Katalintól

Közvetlen munkatársai, a Nyelvtudományi Intézet munkatársai és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében búcsúzom kedves kollégánktól, Jávor Ottóné Soltész Katalintól.

Látjátok feleim, mik vagyunk! Bizony por és hamu vagyunk — mondja a régi magyar temetési beszéd. Azzal a hittel, mellyel ezek a régi szavak szólnak, mondjuk mi: nemcsak por és hamu vagyunk, hanem ember: por és szellem. S ez volt s maradt Kati is. Ember, aki férjének társa, gyermekeinek édesanyja, unokáinak nagyanyja, kollégáinak munkatársa és barátja volt. Ember, szellemi ember, aki választott hivatásának megfelelően nagyszerű munkákat alkotott és adott nekünk, a nyelvészetnek és a magyarul beszélők közösségének.

Noha mindenki tudta róla, milyen nagy tudós, és mindenki érezte benne az emberség varázserejét, mégis, azt hiszem, kevesen ismerték igazán. Nem volt zárkózott, de nem volt közlékeny sem. Az egyik legbecsületesebb ember volt, akit ismertem. Lehet, hogy csak szeméremből nem szólt magáról, lehet, hogy mert nem akart terhelni senkit sem örömeivel, sem súlyos gondjaival. Érvényesek rá Móra szavai: „Mindenkihez kedves volt és szelíd, készséges és részvevő, de a szíve belülnyíló ajtó volt, és ő nem nyitogatta akárkinek.” Még mi, közvetlen munkatársai is — akik ismertük nagy tudását, élveztük szellemének villódzását, sziporkáit egy egy munkamegbeszélésbe hajló délelőtti, ebéd utáni kávézás közben — inkább csak tekintetéből, hangjának rezdüléseiből éreztük, tudtuk örömeit, bánatait, gondjait. Néhány esetben nyitotta tágabbra lelkének ajtaját közelebbi kollégái, barátai előtt: ha saját munkájáról és közös munkáinkról volt szó, s ha unokáiról mesélt: Dávidról és Ádámról. És lányairól, férjének könyveiről. Ilyenkor komoly arca sugárzott. Ritka pillanatok voltak ezek: nem akart terhére lenni senkinek, sem örömeivel, sem gondjaival. Saját személyiségéről, életéről inkább magatartásával árulkodott. S nekünk is, közvetlen munkatársainak — akikkel soha nem érezte, hogy főnökünk — erkölcsi elveiről, életszemléletéről a magatartásával, tetteivel, eredményeivel mutatott mintát. Olyan példát a becsületes munkához, amelyhez nem lehetett nem alkalmazkodni, olyan követelményrendszert, melyet nem lehetett nem figyelembe venni, s neki megfelelni.

Mintegy harminc éven át voltunk közvetlen munkatársak. A nyelvészetnek nem könnyű munkaterületén: előbb a Nagyszótári osztályon, ahova ő, aki a Nyelvtudományi Intézetnek egyik első munkatársa, szinte alapító tagja volt, az Értelmező szótár munkálatainak befejezése után került, akkor már kandidátusként, az igekötőkről szóló kandidátusi disszertációjának befejezése után. Ezen az osztályon több mint 25 éven át együtt szerkesztettük — a szerkesztési elvek kidolgozásától kezdve a teljes négy kötetes munka megjelenéséig — a Petőfi-szótárt.

Kezdetben egyszerű munkatársakként dolgoztunk együtt, még a Petőfi-szótártól az Értelmező kéziszótárhoz való átvezénylésünk idején is, amikor ő szürke eminenciásként a Kéziszótár szerkesztési elveinek egyik formálója, kialakítója, s itt is, mint másutt is mindig, legszorgalmasabb és legtöbbet teljesítő munkálója volt. Ezt az utóbbi „száműzetést” kivéve mindig asztalszomszédok voltunk, szemben ültünk egymással. Még azután is, mikor már ő lett a Petőfi-szótári csoport irányítója, s a szótár főszerkesztője. Nem ok nélkül említtem ezt. Jellemét mutatja: szerénységét, s hogy — noha nem nyílt meg mindenkinek, nem tárulkozott ki — mindig együtt élt, egy közösségben lélegzett azokkal, akikkel közös munkán dolgozott, akikkel lélekben is közösséget vállalt. S ezt igazolja az is, hogy neve nem főszerkesztőként szerepel a Petőfi-szótár címlapján, noha a legtöbb szócikket ő készítette el, s a szótár végső formáját is ő adta meg.

* Elhangzott a Farkasréti temetőben 1994. október 5-én.

És még valamit sugárzott itt a környezetére: mintát a tevékeny élethez, a munkaer-kölshöz. Egyrészt azzal, hogy a szótárszerkesztés kemény, szinte rabszolgai munkája közben, csak úgy, „melléktermékként”, a kisebb cikkeket, tanulmányokat, a társasági, kongresszusi előadásokat, a különböző bizottságokban végzett munkát nem számítva, elkészített egynéhány hatalmas könyvet. Előbb — kandidátusi disszertációjának megírása után tíz évnél rövidebb idő alatt — megírta újabb könyvét Babits Mihály költői nyelvéről (1965.), majd alig tíz év múlva „A tulajdonnév funkciója és jelentése” című nagydoktori értekezését, mely 1979-ben látott napvilágot, és az Arany János verseléséről szóló könyvét, melyet az Akadémiai Kiadó a Petőfi-szótár utolsó kötetével egy időben, 1987-ben hozott ki.

Mindegyik munkájában a nyelvtudomány egy-egy újabb területét járta be. A lexikológia, a névtudomány, a stilisztika, a verstan tájait.

E munkák felemlegetésével nem tudományos jelentőségét, értékeit akarom méltatni. Munkásságát műveire való számos hivatkozásaival már régen értékelte a nyelvtudósok társadalma, s a sok fiatal kutató, aki kézikönyvként veszi kézbe írásait. Tudósi és emberi magatartását akarom általuk felidézni: azt, hogy belső ösztönzése volt a folyamatos, rendszeres, szisztematikus munkára, hogy szelleme érdeklődése egy időben több irányú tevékenységre is buzdította. S ez egy pillanatra sem engedélyezte számára az ellazulást, a megnyugvást. Égette magát. Egy-egy nagy egyéni vagy közös mű elkészítése után máris új kutatási témába fogott: többször is — mondhatjuk — újrakezdte tudományos életét. Legutoljára — hivatalos minőségben — a Petőfi-szótár elkészülte után munkatársaival a beszélt nyelv vizsgálatához fogott. Ezt a munkát azonban idő előtti nyugdíjaztatása miatt már nem tudta elvégezni. Helyette újra visszatért — igaz, már nem a korábbi munkakedvvel — a verstan tanulmányozásához, s utolsó örömteli feladatként még elkészíthette egyik kedves írójának, Jókainak a szótárát.

Állandóság a munkában és a családi életben, és állandó megújulás a munkában: ez volt legfőbb jellemzője. Valamint a nagy és biztos tudás. (Mindenki csodálta versmemóriáját.) És még valami: szerény határozottság, kitartás tudományos elvei mellett — többször saját személyes érdekei ellenére is. Személyes érdekeit szinte az ügyetlenségig félre téve volt kemény és határozott, ha a munkát, az igazságot, az ésszerűséget látta veszélyben, ha felelőtlenséget tapasztalt. De még ilyenkor is inkább tiszta logikájú pontosan megfogalmazott jó szóval és főleg jó példával oktatott és érvelt. (Bámulatosan pontosan tudott fogalmazni szóban, írásban egyaránt: kézzel írt, gyöngybetűs fogalmazványaiiban is alig-alig volt valami javítás.)

Hamvait most abban a teremben búcsúztatjuk, mely látványával a babitsi vers cethalának gyomrára emlékeztet. S ahogy Jónás új életre született a cethalból, hisszük, hogy a test halálából, e „földi világból” Ő is új életre születik és támad. Csak a testét, hamvait adjuk vissza a földnek. Bennünk, akik közvetlen munkatársai voltunk, s barátainak mondhattuk magunkat, nem halt meg. Szelleme velünk és bennünk él.

WACHA IMRE

Kálmán Péter

(Debrecen 1954. szept. 25.—Strasbourg 1994. okt. 4.)*

E házban fenn zendül a *dies irae*,
 E rémes mű értelme s dallama;
 Szorongás jó az értelemre, szívre,
 Az ember mintha már *ott* állana.
 (Tompá Mihály)

Tisztelt gyászoló közönség! Szeretett Péterünk kedves családtagjai, barátai és kollégái!

Megrendülve búcsúzom Kálmán Pétertől az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében.

Különösen pedig a Magyar Nyelvi Lektorátus kis közössége nevében búcsúzom tőled, Péter, annak a közösségnek a nevében, amelyik — családod mellett — legfájdalmasabban érzi hiányodat, a váratlan távozással keletkezett űrt.

Annak a kis kollegiális és baráti közösségnek nevében búcsúzom, ahol megtaláltad helyedet, ahol kibontakoztattad sok irányú tehetségedet, ahol jól érezted magadat, ahol a közös törekvések és küzdelmek, a közös sikerek és kudarcok és a kölcsönös szeretet erős szálai fűztek össze bennünket.

Szerettünk téged, Péter, kedves, szerény, közvetlen, meleg szívű egyéniségedért.

Becsültük a gyakorlati életben való jártasságodat, azt, hogy két kezeddal építettél házat családodnak, s hogy praktikus tanácsokat tudtál adni a mindennapi élet ügyes-bajos dolgaiban.

Csodáltuk emberi kapcsolatokat teremtő képességedet, azt, hogy mindenkivel szót értettél, és mindig kész voltál a problémákkal küszködőkön, a hajba jutottakon tevélegesen segíteni. Annál inkább fájjaljuk, hogy a te sebeid viszont rejtve maradtak előttünk, s ezért szenvedéseden nem tudtunk enyhíteni.

Nagyra értékeltük műveltségedet és elméleti felkészültségedet, amelyről előbb bölcsészdoktori disszertációdan, azután pedig a magyar mint idegen nyelv tanári szakon és a francia egyetemeken tartott előadásaidban tettél tanúságot.

Sokat tanultunk egyéni módszereidből, amelyeket a nyelvoktatásban az új iránti érzékenységeddel mesterien kialakítottál.

Itthon és külföldön a magyar nyelv szeretetére neveltél, és ezzel szoros kapcsolatban a magyar kultúra megbecsülését öregbítetted. Nyelvész voltál, nyelvértő és nyelvértelmező, a nyelvrendszer rejtett titkainak és a szavak csodálatos világának kutatója és feltárója; de tudtad és vallottad, hogy a nyelv életének színtere nem a nyelvtan és a szótár, hanem az élő valóság, a *homo loquens*, a beszélő ember, aki a nyelv eszköztárával kapcsolatokat teremt embertársaival és a nyelv segítségével világképet alkot magának.

Tisztelt gyászoló közönség! Kedves kollégáim és barátaim!

Kálmán Péter meghalt. Ennek a nyelvtanilag hibátlanul alkotott mondatnak jelentése valójában még felfoghatatlan számunkra. *Meghalt!* A vallás és a filozófia minden vigasztalása mellett is e szónál fagyraló hideget érzünk szívünkben: meg nem érthetjük, hogy ő nincs többé; el nem hihetjük, hogy ilyen fiatalon távozzhatott körülünkől; fel nem foghatjuk, hogy nem láthatjuk már kedves arcát, arcán bujkáló mosolyát, nem hallhatjuk a Debreceni Nyári

* Elhangzott Budapesten a Farkasréti temetőben 1994. okt. 20-án.

Egyetem egykori „társalgó diák”-jának, később a budapesti, lyoni és strasbourgi egyetem kitűnő előadójának franciásan szellemes csevegését.

Édes barátaim, olyan ez épen,
mint az az ember ottan a mesében.
Az élet egyszer csak őrája gondolt,
mi meg mesélni kezdtünk róla: „Hol volt...”,
majd rázuhant a mázsás, szörnyű mennybolt
s mi ezt meséljük róla sírva: „Nem volt...”
Úgy fekszik ő, ki küzdve tört a jobbra,
mint önmagának dermedt-néma szobra.
Nem kelti föl se könny, se szó, se vegyszer,
Hol volt, hol nem volt a világon, egyszer.
(Kosztolányi Dezső)

Péter!

Rád szakadt a mázsás, szörnyű mennybolt... *ránk* szakadt a mázsás, szörnyű mennybolt... A fájdalom elfojtja szavunkat... Sit tibi terra levis! Legyen neked könnyű a föld! Isten veled! Isten veled! Isten veled!

ÉDER ZOLTÁN

Balassa László

(1908—1994)*

Tisztelt gyászoló Család!
Barátaim!

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszékének munkatársai és a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai nevében fájó szívvel búcsúzom Balassa László kollégánktól, szeretett Laci bátyánktól.

Budapesten született 1908-ban, édesapja tisztviselő, édesanyja tanárnő volt; joggal feltételezhető tehát, hogy a pedagógusi pálya iránti vonzódása családi indíttatású. Érettségi vizsgája után a Pázmány Péter Tudományegyetemen magyar—francia szakon folytatta tanulmányait. Egyetemi évei alatt tagja volt az Eötvös Kollégiumnak is. Bölcsészdoktor-ként lépett a tanári pályára.

Mivel a nagy gazdasági válság idején végzett, szerencsésnek mondhatta magát, hogy a nagykallói gimnáziumban állást kapott, vállalva egyszersmind a Kállay fiúkkal való foglalkozást is. Majd a kispesti gimnáziumban töltött évek következtek, amelyekre máig áttelegető szívvel gondolnak vissza volt tanítványai. Aztán jött a háború, Budapest ostroma. Utána a Madách, majd az Eötvös Gimnázium volt az újabb állomás, aztán az 1950-es évek közepétől az ELTE Apáczai Csere János Gyakorlógimnáziumának lett a vezetőtanára. Itt került közvetlen kapcsolatba egyetemünk magyar nyelvi és irodalmi tanszékeivel, s szinte magától értetődő volt, hogy a hatvanas évek végén a kiváló tudós tanár a Mai Magyar Nyelvi Tanszékre kapott meghívást, hogy az egyetemen egyrészt stilsztikát tanítson, másrészt

* Elhangzott temetésén, 1994. november 4-én.

hogy a magyar szakos tanárjelöltek nyelvészeti módszertani képzését irányítsa. A hetvenes évek végén vonult nyugalomba, de tartotta velünk a kapcsolatot. Mindig megtiszteltetésnek tartottuk, ha bejövén a tanszékre, elbeszélgethettünk vele.

Tudós tanárnak mondtam Balassa Lászlót, arra utalva, hogy azoknak a nevelőknek egyike volt, akik sohasem elégedtek meg a napi feladatok elvégzésével, hanem — szakmai vonzalmaiknak megfelelően — ennél sokkal többre, tudományáguk aktív művelésére is törekedtek. Őt anyanyelvünknek hajlékonysággal párosuló kifejezőereje nyugtázta le mindeknek felett, s ezért vonzódott a stilisztikához, ezen belül pedig a szinonimákhoz. Velük foglalkozik a „*A hajnalodik* ige rokon szavai és a hajnal irodalmi ábrázolása” című tanulmánya (Nyr. LXXXI, 205—22); aztán a rokonértelműség kutatásának nevezetes állomása volt és marad „*Garmada. (Rokon értelmű szócsoportok és írói kifejezésformák)*” című könyve, amelynek összeállításába gimnáziumi tanítványait is bevonta (Tankönyvkiadó, 1958.); és ebbe a témakörbe tartozik „*Stiluszgyakorlatok a van ige elkerülésére*” című írása is (Magyar-tanítás XII, 223—31). „*A stiláris ambivalencia*” poétikai funkciójáról előbb a Magyar Nyelvben írt (LXIX, 158—67), majd közölte ezt a munkáját „*De l’ambivalence de style*” címmel egyetemünk tudományos folyóirata is (Annales Univ. Scient. Bp. de R. Eötvös, Sectio Linguistica. Tom. III. 113—25).

A magyar költészetet rajongva szerette. Stilisztikai munkái telides-tele vannak szebbnél szebb irodalmi példákkal, áhítattal idézte kedves költőit (különösen Kosztolányi Dezsőt) az osztálytermekben és a tanári szobákban egyaránt. Kosztolányinak „*Boldog, szomorú dal*” c. versét komplex módszerrel a Nyelvőrben elemezte (Nyr. CVII, 421—8). Az irodalomtudomány is közel állt hozzá: „*Az ifjú Eötvös és a francia irodalom*” címmel disszertált (1930.); a „*Vörösmarty Mihály*” emlékére kiadott dokumentumgyűjtemény képanyagát ő gondozta (1955.); Riedl Frigyesnek híres „*Arany János*”-át újra sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta (1958.).

Mi azonban, akik Balassa Lászlót közelebbről ismertük, tudjuk, hogy számára a stilisztika művelése és a magyar irodalom tisztelete voltaképpen nem cél volt, hanem csak eszköz. Életének igazi értelmét ő a fiatal lelkek nevelésében látta, s engedve a „pedagógiai erősz” parancsának, a magyartanítás megújításának lett az egyik apostolává. Szilárdan hitt abban — és igaza volt —, hogy a magyar nyelv és irodalom tanításának egységes (bár komplex) munkafolyamatnak kell lennie, amelynek eredményeképpen a tanítványok nemcsak az irodalmi és nyelvi művek értékeléséig juthatnak el, hanem a fogalmazókészség tudatos fejlesztése révén magas színvonalú önkifejezésre is képessé válnak. Ezért a célért küzdött a híres Vajthó-féle sorozatban megjelent, „*A magyar-tanítás megújítása felé*” című könyvében (A tanítás problémái. 24. sz. 1941.); és erről akarta meggyőzni minden tanártársát többi — az ő szavával: fogalmazástani — dolgozatával is: „*A fogalmazási készség fejlesztése*” (Köznevelés VIII, 688—9); „*Komplex módszer a fogalmazás tanításában*” (Magyartanítás 1963: 101—15); „*A fogalmazás tanításának tudományos megalapozása*” (Nytud-Ért. 58. sz. 399—404); „*A komplex fogalmazás-tanítás módszeres lépései és újabb eredményei*” (Magyar Pedagógia 1967: 191—205); „*A kifejezőkészség fejlesztése*” (in: Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába. Szerk. FÜLÖP LAJOS. Egyetemi jegyzet. 1986., 1990., 1993. 174—86). És nem szabad említés nélkül hagyni „*Magyar olvasókönyv*”-ét (RUBIN PÉTERREL közösen; 1945.), valamint „*Magyar irodalmi olvasókönyv*”-ét sem (VAJDA GYÖRGY MIHÁLY-lyal közösen; 1946.).

Köszönöm — köszönjük —, amit értünk, magyar nyelvünkért tettél, Laci bátyám. Isten veled.

Herman József hetvenéves

Örömmel teszek eleget Társaságunk megtisztelő megbízásának, hogy köszöntsem Herman József akademikust, aki nemrég töltötte be 70. életévét.

Ne vegyék rossz néven tőlem, ha köszöntőmben Herman József akadémikus életútjának ismertetésétől eltekintek. Egyrészt egy ereje teljében lévő tudós, egy aktív egyetemi tanár esetében az ilyen ismertetést nem tartom sem szükségesnek, sem pedig illendőnek. Másrészt nem is férne bele egy köszöntő szűkös időhatárai közé. E helyett szeretném inkább Herman József tudósi és tudományszervezői működését méltatni, és itt is elsősorban azokról az évtizedekről szólnék, amelyekhez személyes élmények fűznek, amelyeket magam is már „felnőtt” nyelvészként éltem át.

Herman József olyan romanista, aki munkáiban a kezdetektől fogva szerencsésen ötvözte a „speciális nyelvészeti kutatásokat” (amelyek elsősorban az újlatin nyelvek kialakulására, a latin késő-császárkori és koraközépkori történetére vonatkoztak) és az „általános nyelvészeti meglátásokat”. Hatott rá a (mindenekelőtt a francia) strukturalizmus, a statisztikai nyelvészet, az információelmélet, majd később a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika. Éppen ezért tudott mindig újat mondani nemcsak a romanistának, hanem az általános nyelvésznek is. Romanisztikai munkáinak tudományos súlyát közvetlenül nem tudom megítélni, de magas színvonalukról tanúskodnak a nagyszámú hivatkozások és a sok külföldi meghívás. Általános nyelvészként elsősorban a nyelvtörténet és az általános nyelvészet kapcsolatát kutatta, de foglalkoztatta a szinkrón fonológia ügye is, mindenekelőtt azonban a fonológia és a fonetika kapcsolatrendszer. A szociolingvisztikát felhasználta nyelvtörténeti kutatásaiban, és e diszciplinának ő volt az első magyar propagátora. Ugyancsak ő hívta fel elsőként a magyarországi nyelvtudomány figyelmét a pszicholingvisztikai és neurolingvisztikai kutatások fontosságára. Ismerte a nyelvpolitika és a nyelvi tervezés problematikáját, és sokat tett annak érdekében, hogy ezek a diszciplinák nálunk is ismertté váljanak, ha igazából meghonosodni nem is tudtak. A 60-as években bekövetkezett elméleti nyitásban Herman József fontos, sőt mondhatnánk döntő szerepet vállalt. A 40-es és 50-es években a magyar nyelvtudományt, mint ahogy arra Herman József maga is rámutatott „Az elméleti nyitás a magyar nyelvtudományban” című, a magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusán elhangzott előadásában, a „szinte teljes stagnálás jellemezte”. Ezekben az években „a magyarországi nyelvtudományt sajátos, mindenfajta gondolati újítástól mentes szigetként írhatjuk le, amely — még saját múltjához képest is — nagyjából az 1910-es évekig visszakozott, sőt egy bizonyos sértett és gyanakvó ellenszenvvel utasított vissza mindent, ami ebből a helyzetből kimozdíthatta volna” (MNy. LXXXVII [1991.], 15—6). Az 1961. évi strukturalista vitában hozzászólásában meggyőző példákkal bizonyította, hogy a strukturalizmus termékenyítően hat a nyelvtörténeti kutatásokra, és ezért a nyelvtörténet sem zárkózhat el tőle. Az 1968. évi, az általános és alkalmazott nyelvészet hazai helyzetét felmérő tanácskozás egyik szervezője. Vitaindító előadásában nemcsak az alkalmazott nyelvészet ma is érvényes meghatározását találjuk meg, hanem akkori területeinek rövid áttekintését is. A nálunk kibontakoztatandó új területnek elsősorban a neurolingvisztikát és pszicholingvisztikát tekinti. A legtöbb alkalmazott nyelvészeti területnek nincs még meg a szervezeti bázisa, ezért sürgető feladatnak tartja a szervezeti kérdések megoldását. Az általános nyelvészet helyzetével kapcsolatos hozzászólásában mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy a nyelvtörténetnek is megvan a maga elméleti problematikája, és hogy ezeknek a problémáknak a kutatása szintén fontos feladata lenne a magyar nyelvtudománynak.

Herman József, bár fő kutatási területe változatlanul a romanisztika marad, a 60-as évektől következetesen az általános és alkalmazott nyelvészeti kutatások fejlesztéséért száll síkra. Az, hogy ma van Magyarországon egy erős, nemzetközileg is ismert és elismert

szakembergárda az általános és alkalmazott nyelvészet területén, nem kis mértékben neki köszönhető.

Herman József 1982-től 1992-ig a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatója. Nevéhez fűződik két fontos munka elindítása, illetőleg újraindítása. A beszélt nyelvi kutatásokra és a nagyszótári munkálatokra gondolok. Akkoriban a beszélt nyelv szociolingvisztikai indíttatású vizsgálata új problémának számított, azóta viszont a magyar beszélt nyelv kutatása az Intézet egyik legfontosabb és legsikeresebb munkájává nőtte ki magát, eredményei nemzetközileg is ismertek. A 80-as évek elején még nem tudhatuk, hogy a beszélt nyelv kutatásának milyen szerteágazó alkalmazásai vannak, és hogy majd egykoron a nemzetközi nyelvtudomány legaktuálisabb problémái (közgazdasági terminussal „sikerágazatai”) közé fog tartozni. Ez is azt bizonyítja, hogy Herman József milyen kitűnően látta a nyelvtudomány időszerű erővonalait, és milyen jó érzékkel tudott tudományt szervezni.

Ugyancsak kitűnő tudományszervezői érzékről tanúskodik másik nagy tette, a nagyszótári munkák újraindítása. Viszonylag rövid idő alatt sikerült megteremtienie a szótári munkálatokhoz szükséges infrastruktúrát és személyi feltételeket. A szótári munkáktól, mint jól tudjuk, nem várható gyors siker, de a munka jól halad, és a Nagyszótár most már bizonyára el is fog készülni. A szótárkészítés ma a nyelvtudomány legaktuálisabb feladatai közé tartozik. Ha körülnézünk a világban, azt tapasztaljuk, hogy az utóbbi években a szótári munkák elméleti és gyakorlati megfontolásokból ismét előtérbe kerültek. Az elméleti nyelvészet újból felfedezte a szót, számos gyakorlati feladat pedig jó szótár nélkül megoldhatatlan.

Csak sajnálni tudjuk, hogy Herman József másik két sokat dédelgetett terve személyi és anyagi feltételek hiányában csak részben valósulhatott meg: nem jöhetett létre az Intézetben sem ütőképes pszicholingvisztikai, sem pedig a nyelvtörténet elméleti kérdéseivel foglalkozó munkacsoport, pedig mindkettőre igen nagy szükség lenne.

Visszapillantva munkás életének eddig eltelt tartalmas évtizedeire mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy Herman József életpályája a sok kitérő és a sok-sok nehézség ellenére is töretlen volt, s folyton-folyvást fölfelé ívelt. A sors mindig új meg új, fontos posztokra rendelte, tudományszervezői tevékenységének eredményeit ma is tapasztaljuk. Tudományos munkássága is állandó jelleggel mélyült és terebélyesedett, nemzetközi hírneve nőttön-nőtt. És ma a nemzetközileg legismertebb és legelismertebb magyar nyelv tudósaink egyike.

Herman József egyetemi tanárként, vezetőként, akadémiai bizottságok elnökeként és tagjaként, szerkesztőként kiemelkedően értékes munkát végzett. Emellett a tudományos diplomácia terén is fontos feladatot látott el az UNESCO felsőoktatási részlegének igazgatójaként. Számos tanulmánya foglalkozik egyetempolitikai és oktatásszociológiai kérdésekkel.

E rövid összefoglalásban nem térhettünk ki a jubiláns tevékenységének minden részletére és bővebb elemzésére. Reméljük azonban, hogy eddigi életútját, a magyar és a nemzetközi tudományos élet számára gyümölcsöző munkásságát, tudományos szervezői tevékenységét, ha vázlatosan is, de főbb vonásaiban sikerült érzékeltetnünk.

Kedves Jóska! Szívből kívánok Neked mindannyiunk nevében változatlan munkakedvet, jó egészséget és további eredményes munkát mind idehaza, mind pedig külföldön.

Czeglédy Károly, a sémi filológia nemzetközi nagymestere 80 éves

Csodálatosak Istennek útjai! Döntöek a szülői adottságok, a családi környezet. A foglalkozását hivatásként űző apák többsége azt vallja, hogy az ő szakmája az egyedül üdvözítő, ezért fiát is többnyire ezen irányba próbálja terelni. Így Czeglédy Károly pap édesapja fiától is azt várta, hogy az ige hirdetőjévé váljék, nem is sejtve, hogy ezúton a magyar őstörténet továbbfejlesztésének egyik legerősebb filológus egyéniségét, támaszát fogja megteremteni. Ennek viszont előfeltétele volt a bibliai nyelvek szuverén ismerete.

A gazdag nyugati teológiai akadémiák ambíciója, hogy a kiváló növendékeknek — külföldieknek is — minél több ösztöndíjas lehetőséget biztosítsanak a továbbképzésre. A két klasszikus nyelv, a latin és görög a régi gimnáziumban kötelező tantárgy volt, a református teológiák erősen konzervatív szemlélete viszont a Szentföld sémi nyelveit tartotta elsődleges fontosságúnak. Így vált lehetővé, hogy Czeglédy a legkiválóbb nyugat-európai református teológiákon, illetve egyetemeken — Belfastban és Utrechtben — hosszú évekig (1936–39) végezhesse a teológiai stúdiumokat, ahol „ancilla theologiae” gyanánt, főleg a bibliai sémi nyelvek egész sorában — héber, arámeus, szír stb. — végezzen beható tanulmányokat, sőt Budapestre való hazatérte után Aistleitner József teológiai tanár irányítása alatt ezt még a tanára speciális stúdiumait képező ugariti nyelv mélyreható tanulmányozásával is tetézzé.

Az 1930-as évektől kezdődött a modern magyar őstörténet művelésének igazi aranykora. Ekkor jelentek meg NÉMETH GYULA „A honfoglaló magyarság kialakulása”, MELICH JÁNOS „A honfoglaláskori Magyarország” c. alpművek; ekkor került a hallgatók kezébe GOMBOSZ ZOLTÁNNAK „A magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai” c. litografált jegyzete, MORAVCSIK GYULA Byzantino-Turcica sorozatát megnyitó „A magyar történet bizánci forrásai” kötet. Az 1930-as években érkezett haza párizsi tanulmányairól, majd távol-keleti útjairól Ligeti Lajos, kinek tanári működésével még szélesebb altajisztikai, belső-ázsiai távlatok nyíltak meg orientalista stúdiumaink művelésében.

Ugyanakkor Kmoskó Mihály korai halálával (1931) lehanyatlott a gazdag sémi forrásanyag bekapcsolása az őstörténeti filológiába. — A nehézkes közoktatási adminisztráció azonban megnehezítette a frissen hazaért Czeglédy Károly teológiai sémi nyelvészeti végzettségének magyar bölcsészeti diplomára való átminősítését. Így atyamesterünk, Németh Gyula professzor azt ajánlotta, hogy turkológiai stúdiumok beiktatásával ki lehetne egészíteni a habilitációhoz szükséges minősítést (mint ezt az indológus László Ferenc és az iranista Telegi Zsigmond esetében ilyenképpen megoldotta volt). Czeglédy Károly ezért rendszeresen látogatta Németh Gyula turkológiai kurzusait — már abból a megfontolásból is, hogy a bolgár-török nyelvészeti alapvetés az ősmagyar korszak kutatásának nyelvi alappillére.

Ilyen megoldással sikerült az elárvult Sými Katedrát Czeglédy Károly fokozatos beiktatásával újjáéleszteni, 1945-től mint sémi filológiai előadó, majd 1960-tól tanszékvezető egyetemi tanár. Czeglédy vezetése alatt az évtizedek során a sémi szakemberek széles gárdája nőtt ki az arab nyelvészet, iszlám fejlődéstörténet, széles skálájú sémi (arameus, szír, arab, héber) nyelvtörténet, vallástörténet terén. Németh Gyulának Czeglédy kinevezésével természetesen az volt a fő célja, hogy egy elsőrangú arab, szír szaktudóst állítson az őstörténeti filológia vezető helyére.

Czeglédy Károly számára az induló munkát a bizánci források mellett a X–XI. századi arab források filológiai feldolgozása szolgáltatta (Ibn Ruszta, Gardízi, Ibn Fadhlán stb.) — a türk, kazár szomszédság alakulása —, majd innen visszafelé haladva a Távol-Keletről indult V. századi népmozgalom a Kaukázus előterében: a 463 táján végigvonuló, illetve átmenetileg megtelepedő nomádok: ogurok (persze elsősorban az onogurok), szabiok, avarok történeti forrásainak tanulmányozása.

Mindehhez a legszilárdabb alapot a korabeli, illetve az elveszett forrásokból később inkorporált bizánci krónikarészletek szolgáltatták. A bizánci követségek részben diplomáciai

megegyezésekkel igyekeztek megbirkózni a nomádokkal, hol zsoldosként Kelet felé a perzsák, hol nyugatra Thrákia elleni bevetésükkel. A bizánci és az arab források között azonban bizonyos lacuna uralkodott, tudniillik a VII—VIII. sz.-i bizánci forrásokban a hidzsra utáni követjárások ritkulása, illetve az írott források elkallódása folytán.

Ezt az űrt volt hivatva kitölteni Czegléd Károly kutatásainak második korszaka. Az arabok leigázták a kaukázusontúlt, arab helytartó került Armenia provincia élére, az arab előretörés és a kazár—arab háborúskodás nagy része a Kaukázusban, illetve azon át zajlott le az örmény/grúz krónikások vizsga szemei előtt. Ezt az űrt töltötte ki a VII. sz.-ban Szebeosz, a VIII.-ban Levond krónikája és a Movszesz Daszhuranci kompiláció II. kötete, mely régebbi forrásokból beiktatott tárháza a türk, kazár háborúskodás történetének. Ezek gazdag anyagából készültek rendkívüli tömörségű tanulmányok tucatjai és jelentek meg magyarul a Magyar Nyelvben, angolul pedig az Acta Orientalia Hungaricában Czegléd Károly tollából.

Czegléd Károly kutatásainak 3. fő szakasza volt a nagy összefoglalások kora: a hunoktól kezdve, az ogurok, avarok, türkök, kazárok, besenyők, ujugurok egymást követő népmozgalmi hátterének kimerítő feltárása az Óceán melletti népektől kezdve egész Délkelet-Európáig. Ehhez a fő forrást pedig a kínai évkönyvek szolgáltatták. Czegléd beleásta magát a kínai nyelvbe is, hogy a kínai fonológiai problémák feltárásával megtalálja a kínai és török elnevezések azonosításának kulcsát: az óriási ázsiai kontinens kínai történeti-topográfiai elnevezéseinek török megfelelőit, a roppant térségben özönlő török-altaji népek, törzsszövetségek, hatalmi csoportosulások térségeit, népmozgalmi változásait, sokszor az uralmi egységeket kormányzó fejedelmek (kagánok) és alsóbb méltóságok rangjának megítélésével.

E sziszifuszi feladat több évtizedes feltáró munkája: az arab, szír, bizánci, örmény (grúz), kínai, tibeti források feltárása, megfejtése, feltérképezése, vagy 110-nél is több tanulmányban jelent meg az említett folyóiratokban. E 3. korszak, a nagy összefoglalás eredményét jelenti az egész távol-keleti ázsiai térségtől az Urálon inneni mai Oroszország területe történeti topográfiájának, néptani feltérképezésének betetőzését az összefoglaló kapitális mű: a „Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig” (1969. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8. sz.). E kulcsmű 1983-ban bővített kiadásban megjelent az Archivum Eurasiae Medii Aevi (Halasi-Kun Tibor alapította) folyóiratban angolul az amerikai PETER GOLDEN tollából, aki éppen az I. évezred Belső-Ázsia történetének megrajzolásához nélkülözhetetlen magyar őstörténeti irodalom teljes értékű felhasználása érdekében tanult meg magyarul. Így Czegléd Károlynak mind angol, mind magyar tanulmányai teljességükben bekerültek Eurázsia évezredes történetének tárházába, a tudományos köztudatba.

A legutóbb 1990-ben megjelent „The Cambridge History of Early Inner Asia” (szerk. D. SINOR) alapvető kézikönyv bibliográfiájában több mint egy oldalt tesz ki Czegléd felhasznált műveinek jegyzéke (elsősorban a D. SINOR és P. GOLDEN által írt fejezetekben).

Ritkán mondható el egy tudósról, hogy tudományterületének szinte egészét fel tudta ölelni és fel tudta dolgozni. Czegléd Károlynak kapitális kötetével és a nemzetközi irodalomban felhasznált tanulmányainak zömével sikerült ezt máris megvalósítania. (Magyar nyelvű munkáit megtaláljuk a Budapestal Oriental Reprints sorozat „Magyar őstörténeti tanulmányok” kötetében (Bp., 1985.) részletes életrajzzal, műveinek komplett bibliográfiájával — az angolokat is beleértve. Műveinek tömörségére jellemző pl. „Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok” [280—299] című tanulmánya, ahol még a főszöveg java része is petit szedésű.)

Szinte azt hihetnők, hogy további új távlatok már nemigen nyílhatnak az eurázsiai felvonulási térségben, de éppen ennek két legtávolabbi szélén sikerült nemrég Czeglédynek új forrásokat feltárnia, új eredményeket nyújtania: a kazárság történeti megvilágítására a Terhinben (Mongólia) feltárt kulcsfontosságú *qasar* adat prezentálásával (MNy. LXXVII. [1981.]), majd pedig a féltéke túlsó szögletében 942-ben a magyaroknak Zaragozában tett kalandozásairól szóló új arab forrásról (MNy. 1979., 1981.) írt tanulmányában.

Sic itur ad astra!

SCHUTZ ÖDÖN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

XVI. századi verses nyelvemlékek egy antikvában

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárnak 1940 óta van a tulajdonában Rákosi Jenő (1842—1929) egykori könyvtárából egy kötet, melynek XVI. századi, részben verses magyar nyelvű bejegyzései tudomásunk szerint mindeddig feltáratlanok maradtak. A 09/923 jelzetű kolligátum a következő két történelmi tárgyú munkát tartalmazza: 1. Huttichius, Johannes: Imperatorum Romanorum libellus, una cum imaginibus ad vivam effigiem expressis. Argentinae [Strassburg], Wolfgangus Cephaleus excussit, 1526. — 8° — A⁸—M⁸ N⁴= [8], 82 [recte 89], [3] ff. (VD 16 H 6473.)¹ — 2. [Lambertus Hersfeldensis:] Quisquis es gloriae Germanicae et maiorum studiosus, hoc utare ceu magistro libello. Tubingae, apud Hulderichum Morhardum, 1525. — 8° — A¹² B⁸—X⁸ Y⁶= [178] ff. (VD 16 L 161, BNH Cat. L 31.)

A magyar nyelvű bejegyzések, szám szerint nyolc, az első nyomtatványban találhatók, és három, kétségtelenül XVI. századi kéztől származnak. (Ezt MADAS EDIT volt szíves megerősíteni, kinek ezúton is köszönetet mondok.) Közülük öt a kötet legrégibb ismert tulajdonosának, Andreas Hegedisnek a kézírásával azonos. Az ő tulajdonára utaló latin nyelvű bejegyzés a nyomtatványban két helyen is olvasható, míg a kötet végén álló, ugyancsak latin nyelvű possessor i jegyzet 1620-ból további két magyar tulajdonost nevez meg. A második nyomtatványban 1638-as dátummal újabb két magyar tulajdonos neve szerepel, szintén latinul.

Mindkét nyomtatványban vannak más kezektől származó, a tartalomhoz kapcsolódó hosszabb-rövidebb latin nyelvű glosszák is a XVI. és XVII. századból, amelyek vizsgálódásunk körén kívül esnek. A vizsgált bejegyzésekben előforduló földrajzi nevek (*Salamonfa*, *Újkér*, *Iván*) alapján megállapítható, hogy az esetleg már korábban összetartozó két kötetet a XVI. és XVII. században Nyugat-Dunántúlon használták, s onnan kerülhetett a Vas megyei Acsád községből származó Rákosi Jenő tulajdonába. (A jelenlegi sima bőrkötés nem régebbi a XIX. század első felénél. Talán az ekkori újrakötésnél cseréltek fel néhány levelet és kötötték a második nyomtatvány végére az első ajánlását és indexét tartalmazó, föliálatlan, A₂₋₈ szignatúrájú hét levelet, valamint a Cephaleus nyomdászjegyével ellátott N₄ levelet.)

Huttichius munkáját római és német-római császárok és császárnék fametszetű képmásai díszítik. (J. G. T. GRAESSE, Trésor des livres rares et précieux. III. Berlin, 1922. 402/1. szerint a fekete alapú fehér portrék Andreas Fulvius, Illustrium imagines. Roma, Jac. Mazochius, 1517-ben megjelent munkájából származnak, s azokat Hugues de Carpi metszette fába Mazocchi medaillon-gyűjteménye alapján. Uo. II, 646/2.) A medaillonszerű ábrázolások alatt rövid életrajzok vannak, melyek általában nem foglalják el az egész lapot, s többnyire az így üresen maradt fél vagy harmad oldalakra kerültek a nyomtatott szövegtől teljesen független hosszabb bejegyzések.

A legrégibb datálatlan, de kétségtelenül XVI. századi possessor i bejegyzés e kötet élén olvasható. A címlap verzóján elfakult kézírás hozza tudomásunkra, hogy *Ego sum quis sum | sed mox dico | quis sum | ego sum andreas | cognomine uero | Hegedis* |. A szöveget részben

¹ A rövidítések feloldása: VD 16: Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts. Hrsg. v. d. Bayerischen Staatsbibliothek in München. Red.: IRMGARD BEZZEL. Bd. I.—Stuttgart, 1983.—|| BNH Cat.: Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Composuerunt ELISABETHA SOLTÉSZ, CATHARINA VELENCZEI, AGNES W. SALGÓ. Tom. I—III. Bp., 1990.

takarják egy későbbi, XVII. századi kéztől eredő, sötétebb tintával föléje írt latin nyelvű jegyzetek. Az olvasatot azonban megkönnyíti, hogy csaknem ugyanezt a bejegyzést jól olvashatóan, sötétebb tintával írva megtaláljuk a f. 19 (D₃)v üresen maradt fél oldalán is: *Sum quis sum Ego sum sed mox | dico quis sum Ego sum Andreas | Cognomine uero Hegedis* |.

Hegedis (Hegedűs) András lendületes betűivel, az első jegyzethez hasonló elhalványult tintával a következő három, versnek tekinthető szöveget találjuk a kötetben (ezek első olvasataért PINTÉR GÁBORNak tartozom köszönettel):

A f. 7 (B₈) verzóján, mely tévesen a 8. levél után van kötve: *En Istenem ligj iltemben batorito az βiuem | ben uigaztaló az lölkömmek ohen lölköm | Ilj Jesusban Illy Illy* |.

f. 30 (E₄)v: *Sokrend belj probak vadnak rajtu[n?] | k ez | Iletben kiben noha giöniörködunk | mint az hal az uizben azt βem | tudgiok hulakadunk az halalos | türben,* |.

f. 33 (E₇)v: *Hagondolod Ilő ember tealapoto | dat melj nehezen s nagi munkaua | liled uilagodatt veritikel s nagj | kinokall taplalod magadatt* |.

Ugyancsak az ő kezétől származik még két egysoros jegyzet:

f. 22 (D₆)v: *Salamon fa az erdön . . . usinninek* [?] |, (Salamonfa valószínűleg azt az egykor Sopron vármegye csepregi járásához tartozó kisközséget jelenti, mely 1931-ben Zsira néven egyesült a szomszédos Gyülevízzel és a vele csaknem egybeépült Zsira községgel, s a mai Győr-Sopron megye soproni járásának délnyugati csücskén fekszik. Vö. GYALAY MIHÁLY, Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. Bp., 1989. 746, és CZINGRÁBER ANDRÁS, Képek a nyolcszáz éves Zsira történetéből. Zsira, 1986. 7.)

f. 23 (D₇)v: *Dominus sum Italo Hazomnall uagiok Veztegh alok* |.

Másik — szintén XVI. századi — ismeretlen kéz két imádságot rótt a lapszélekre (e kéz szaggatott írásmódjánál nehezen állapítható meg az egybe- vagy különírás):

f. 2 (B₂)r: *Vristen mi me | nei alg meg min | ket es az ilede | leketmeleket | Ho3ank ue3 | unk az te bifiges iouolt | odrul az mi urun | ie3us cristusnak | altala ugligen | ammen.* |.

Alatta, kissé lejjebb: *Aa* [amen].

f. 9 (C₁)r: *Dicofig ligen | aganak es fionak | és az βenlilek-[?] | k | Micipen kez | detben dicofig | uala matan es m[?] | n dorokin orok[?] | n ugligen | aa* [amen]. [A kérdőjeles sorvégeket a kötésnél levágták.]

Nem köthető tulajdonoshoz a harmadik XVI. századi kéz írása sem, mely tintával részben olvashatatlanra van átmázolva:

f. 46 (G₆)v: *Az uristen nekem ides tapla | lom minden dolgaimban csak | ő az en igazgatom nem hagi | . . . [?]d . . . [?]* |.

Már XVII. századi tulajdonosra utaló bejegyzést találunk a kötet végén, az N₃r oldalon a kolofon alatt:

Sum dono datus à quodam probo | Juvene Paulo Schmit uero, Rectore | Scholae vykirianae. Nicolao Dubni | ceno. Rectori Scholae Juanianae, im [!] | *perpetuum amitticiae* [!] *uinculum, Anno* | *1620, die 17 January.* |.

A kötet második ismert tulajdonosa tehát az újkéri iskola rektora, Paulus Schmit, aki a könyvet az iváni iskola rektorának, Nicolaus Dubnicenusnak ajándékozta „az örök barátság kötelékeként”. (Mind Újkér, mind Iván község a mai Győr-Sopron megye délnyugati részén terül el.)

A kolligátum második darabja is iváni tulajdonról tanúskodik. A főliálatlan kötet A₄ levelének verzóján nyomtatott nagybetűkkel ez áll: *GEORGIUS | NAGI ANNO* | *1638* |.

A szemközti, A₅r oldal alján pedig azonos kéz írásával, folytatólagosan, a második szótól kurzivan: *PAULUS Nagi | IVANIENSIS RECTOR fcho | lae georgius Nagi meus Frater* |. (E levél téves „A₃” jelölését tintával javították.)

Tehát már Nagy Pál iváni rektor és testvére, György birtokában volt a könyv 1638-ban. Az azonos helyhez kötődő tulajdonosok miatt feltételezhető, hogy a két mű legalább már a XVII. századi, iváni bejegyzések idején összetartozott.

A további possessorok nevét homály fedi, egészen Rákosi Jenőig. A „Rákosi Jenő könyvtárából” feliratú lila bélyegzőt mindkét nyomtatványban több helyen is megtaláljuk. Kérdés, hogy az író tudatában volt-e a nyelvemlék jellegű kézírásoknak, melyekre a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár XVI. századi könyvanyagának részletes feltárása során derült fény.

KLINDA MÁRIA

A Jókai-kódex szórendjéhez*

A Magyar Nyelv 1994. évi 3. számában megkezdett adatközlésem célja latin és ómagyar mondatok, mondatrészletek szórendi hasonlóságának, illetve különbözőségének szemléltetése.

A szögletes zárójelek és az azonos kiemelőtípusok a példamondatokon belül a magyar és a latin részleteknek szembeötlő megfelelését szolgálják. Az adatok végén írásjelet nem idézek, s nem is alkalmazok. — A felmerülő kérdések kutatásának történetével itt természetesen nem foglalkozom.

Rövidítések: ÁrpSzöv.: BENKŐ LORÁND, Az Árpád-kor magyar nyelvű szöveg-emplékei. Bp., 1980. | BJ-JókK.: Jókai-kódex. XIV—XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1981. | TNyt. I.: A magyar nyelv történeti nyelvtana (főszerk. BENKŐ LORÁND, szerk. E. ABAFFY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE) I. Bp., 1991. | TNyt. II. A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. BENKŐ LORÁND, szerk. E. ABAFFY ERZSÉBET. Bp., 1993. | Text.: LEILA BEHRENS, Textanalyse und Sprachwandel. Historische Syntax des Ungarischen: ein empirisches Modell. Frankfurt am Main—Bern—New York—Paris. (Europäische Hochschulschriften, Reihe XXI, Linguistik, Bd./Vol. 74).

Megjegyzések: Mind a JókK. mondatait és mondatrészleteit, mind a latin megfelelőket P. BALÁZS JÁNOS kötete (BJ-JókK.) alapján idézem. A kötet a JókK.-en kívül a következő részeket tartalmazza: Bevezetés. A kódex forrásai. A kódex szövege: betűk, írásjelek és egyéb jelek. Tudnivalók a könyv használatához. Mutatók (A Jókai-kódex fejezetei és latin megfelelőjük a forrásokban, A bibliai idézetek és utalások lelőhelyei, Névmutató, A képek jegyzéke). — A rövidítések előtt esetenként a szerző nevét újra feltüntetem. A hivatkozások az adott kérdés bővebb kifejtésére vagy további adatokra utalnak.

* L. MNy. XC, 337—84, 509—11.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
32. (11)	Et <i>alias plures et maiores iniurias</i> irrogabis mihi, dicendo	Es <i>egyeb bozsofagocott tebett es nagybakot</i> zŷdalmazuan mo[n]gŷw	A latin mondat szórendje közelebb áll a mai magyarban szokásoshoz, mint a JókK. magyar mondatáé. — A fordító először elhagyta a jelzők egy részét — ezért vannak a magyarban értelmezők (l. S. HÁMORI: TNyt. I, 709).
33. (12)	Per sanctam oboedientiam <i>tibi praecipio</i>	zent engedelmeflegnek mŷat <i>paranczoloc nec</i>	A magyarban a <i>tibi</i> megfelelője (<i>nec</i>) talán főhír értékűnek minősült volna a latintól sugallt helyen; ezt kellett a fordítónak (ill. másolónak) elkerülnie.
34. (12)	de meis defectibus <i>me corrigas</i>	<i>fegŷ meg engemet</i> en fogŷattkozafo-mbol	A névmási tárgy a magyarban itt sem marad az ige előtt. A <i>meg</i> hátravetése sem következhet a latin <i>corrigas</i> igealakból.
35. (12)	et acrius <i>me reprehendas</i>	es kemenen megze-genges	A <i>me</i> névmási alaknak a magyarban nincsen megfelelője. Az általános ragozású, E/2. igealak E/1. tárgyra utal.
36. (12)	Quo audito <i>stupuit valde</i> sanctus Franciscus	kŷ haluan zent fferenc . . . es <i>ŷgen meg yzanŷwda k</i> [Vö. mai nyelvjárási <i>én inn á k</i> , <i>iszonyodn á k</i>]	1. Az alany (<i>zent fferenc</i>) a magyarban az igenév és mondat állítmányi része közé kerül. Ez megakadályozza, hogy a <i>ky</i> — akár csak átmenetileg is — a mondat alanyának minősüljön. — 2. A latin <i>valde</i> az állítmány után áll. A magyarban a fokhatározói szerepű <i>ygen</i> megelőzi a <i>meg + ige</i> részletet. — 3. (A fordító „-ák”-oz; l. pl. E. ABAFFY: TNyt. II/1, 215.)

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
37. (13)	quando erant <u>pauci fratres</u>	mýkoron <u>keues fraterec valanac</u>	A magyarban az alanyi rész megelőzi az igét.
38. (13)	sanctus Franciscus ivit <u>ad visitandum Sanctum Jacobum</u>	zent ferenc mene <u>zent Iacobot meglatnij</u>	A magyarban az igenév tárgya megelőzi a „meg + főnévi igenév” részt.
39. (13)	Qui statim, flexis genibus et capite inclinato, <u>suscepit reverenter oboedientiam sancti patris</u>	ký legottan haylott ... terdjuel: es feýe le haýttuan týftfen <u>fogada zent attyanac engedelmeffeget</u>	A szerkezetes tárgy a magyarban (is) a mondat végére kerül; a módhatározó — az ige elé.
40. (13)	Unde ex tunc ex divino imperio coepit <u>loca capere circumquaque</u>	Azert tehat yftený paranczolatbol: kezde <u>helyet mendenewt foglalnjá</u>	A <u>coepit</u> és a <u>kezde</u> egyaránt megelőzi a főnévi igenév szintagmáját. A <u>mendenewt</u> az igenév tárgya és az ige közé került. A tárgy és a főnévi igenév ma szókatlan elválasztása nem adódik a latin megfelelőből.
41. (13/14)	Rediens <u>autem</u> sanctus Franciscus per <u>viam primam</u> , invenit fratrem Bernardum et <u>infirmum sibi commissum</u> perfecte sanatum	<u>De</u> megteruen zent fferench az <u>elfew vton</u> Meglele frater benhardoth es az <u>neky hajjot betegeþ</u> tekkeltetf meg Výgaftat	1. A <u>de</u> a magyarban a tagmondat elejére kerül. — 2. Az <u>vton</u> és a <u>betegeþ</u> névszókat jelzőik a magyarban megelőzik, a latin minta ellenére.
42. (14)	Interim sanctus Franciscus rediit <u>in Vallem Spoletanam</u>	llegottan zent ferenc megtere <u>Spoletanew vewlgbe</u>	A magyarban a jelzői szerepű tulajdonnév megelőzi a főnevet.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
43. (14)	timebant eius orationem <u>aliqua</u> liter impeditre	es felnekuala hogýew vymadfadat <u>megne bantanak</u> <u>valamýkeppen</u>	1. A magyarban az igeneves szerkezet helyett mellékmondat áll. — 2. A mellékmondatbeli tagadás a latintól független, így szórendje is öntörvényű lehet: <i>megne bantanak</i> . A <i>ne</i> a <i>meg</i> és a ragozott igealak közé kerül. A <i>ne</i> hangsúlytalan, a <i>meg</i> és a <i>bantanak</i> külön-külön hangsúlyos lehet. Erre utal az íráskép: a <i>megne</i> egybeírása, a <i>bantanak</i> különállása. 3. A módhatározó a magyarban az ige után áll.
44. (14)	propter magnalia, quae <u>sibi</u> <u>Deus</u> (SpV. 35a:) in orationibus (Actus cap. 3.:) faciebat	nagý dolgokert kyket <u>yften</u> tetuala <i>neky</i> výmadfadagaban	A latinban a <i>sibi</i> az alany előtt áll. Ha a magyarban is ott állna, az alany feltehetőleg főhírnek minősülne.
45. (14)	quasi ad <i>ambulandum</i> paratus	mýkeppen <i>vtra yar-ný</i> kezewlt	Az <i>vtra yar-ný</i> (latínuszi határozó + főnévi igenév) sorrendje nyilván nem következhet az egy szónyi [<i>ad</i>] <i>ambulandum</i> -ból.
46. (14)	Fili, nondum <u>te credo</u> ad portam fratrum fuisse	ffyam nem <i>hyzlec te-gedet</i> lewtleni fratreknek kapuýan	1. A magyarban a <i>tegedet</i> nem kerülhetett a tagadószó és az ige közé, mert úgy csak a névmásra vonatkozó volt a tagadás. — 2. A <i>lewtleni</i> múlt idejű főnévi igenév használata latinizmus; belső sorrendje viszont magyar sajátosság.
47. (14)	Pulsa ter et raro, <u>unam</u> pulsationem <u>post aliam</u>	czergeres magadnac es rytkan <i>% egýjet malvtan</i> czerdeh	Az <i>egýjet malvtan</i> a magyarban egységesen az igei állítmány elé kerül. Az <i>egýjet malvtan</i> és a mai <i>egymásután</i> belső sorrendje azonos.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
48. (14)	Postea expecta, donec . . . (BpK.): <i>posses dici unum <u>Pater noster</u></i>	Az vtan varj meg- len egy <i>pater <u>noltert</u></i> <i>megolualnal</i>	A magyarban a tárgy az ige (<i>IK + v</i>) elé kerül.
49. (14)	et veniat <u>ad te</u> :	Es <u>tehozad</u> <i>ijew</i>	A magyarban a latívuszi helyhatározó az ige elé ke- rül.
50. (14)	Ego <u>magnam festi-</u> <u>nantiam habeo</u>	ennekem <i>vagijon</i> <u><i>nagj lyetefem</i></u>	A magyar mondat szó- rendje — szemben a latin- nal — nem SOV jellegű.
51. (14)	ideo sic pulso, nam <i>habeo facere <u>mag-</u></i> <i><u>num</u></i> [BpK.: <u><i>longum</i></u>] <i>iter</i>	azert ezkeppen fye- tek mert <i>hu33u vtat</i> kel tennem	A feltehetőleg hangsúlyos <i>jelző + tárgy</i> a magyarban a [0]-személyragos finití- vum elé kerül — a la- tinban a mondat végére. A tárgy nem a tranzitív igenév (a <i>tennem</i>), hanem a <i>kel</i> előtt áll.
52. (14)	Veni <i>autem</i> huc, ut loquerer fratri Francisco	<i>De <u>azert</u> j ewuek</i> hogj 3olnek frater ferencuel	A magyarban az ige elé a főhírt képviselő utalószó kerül. A <i>de</i> a mondat élén áll.
53. (15)	mitte mihi fratrem Heliam	fkewlged nekem frater Eljäft	A <i>frater</i> magyarul nem ve- szí fel a tárgy ragját; a latin megfelelővel azonos helyen áll, de formailag közönséges jelzőként vi- selkedik.
54. (15)	quia si dicebat, quod <i>non poterat venire,</i> <u><i>mentiebatur</i></u>	mert ha mondana hogj <i>az nem j ewhet-</i> <i>ne. <u>ijgazat</u> nem <u>mon-</u></i> <u><i>dottuolna</i></u>	Az <i>igazat mond</i> tagadása — a latintól függetlenül — „tárgy + <i>nem</i> + ige- alak” sorrendű.
55. (15)	Tunc venit frater <i>ad</i> <i>portam</i>	De annak vtanna frater maffeus <i>tere</i> <i>akkapura</i>	A magyarban az alany a bevezető részbe kerül. (A latinban megszakítja az igét és bővítményét.)
56. (15)	Ille <i>autem</i> iuvenis erat angelus <u><i>Dei</i></u>	<i>De az hews vala <u>yf-</u></i> <u><i>tennec angala</i></u>	Az állítmány elrendezése hasonló. A kötőszó és a birtokos elhelyezése kü- lönböző.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
57. (15)	Frater Helias non vult <u>venire ad me</u>	Eljās nem akar <u>en ha3am ijewnije</u>	A magyarban a latívuszi határozó a főnévi igenév előtt áll.
58. (15)	dicas, quod <u>mihi mittat</u> fratrem Heliam	Smongját hogý <u>kewlge ho33am</u> frater Ilýeft	A <u>mihi</u> megelőzi, a <u>hozzám</u> követi a (felszólító módú) igealakot.
59. (15)	Tunc <u>frater Masseus</u> <u>ivit</u> ad fratrem Franciscum	Tehat <u>elmene frater malleus</u> ... 3ent ferenchez	A magyarban az alany követi az állítmányt. Az <u>el</u> -nek nincs mintája. Az egybeírás egybeejtést tükrözhet.
60. (16)	Tunc sanctus Franciscus, <u>nec</u> se mutando de loco, <u>nec</u> faciem declinando a caelo, dixit	Te hat 3ent ferenc <u>fem</u> magat valta a3 hejlbelewl <u>fem</u> arc3aját le <u>nem</u> haýta menbawl Monda	A magyarban az első tagadás egyszerű, a második kettős. (A <u>fem</u> -ek — akár csak a latin <u>nec</u> -ek egész szerkezetre, nem pedig a tárgyakra vonatkoznak.)
61. (16)	Frater vero Helias <u>ivit ita turbatus</u> ad portam, ...	De frater helyās <u>olý haboroduan mene</u> akkapura	A fokhatározóval bővített módhatározó a magyarban (közvetlenül) megelőzi az igét.
62. (16)	Et ille:	Es monda a3:	Az idéző mondat alanya a magyarban követi az igei állítmányt. A latin mondat állítmánya hiányzik.
63. (16)	Quaero a te, inquit, utrum observatoribus sancti Evangelii <u>licet</u> de omnibus, quae apponuntur, prout Christus tradidit, <u>manducare</u>	kerdlec teget ha <u>alkolmas ennye</u> mend a3okbalal ewangelummý tartokna mellyec eleueuetettnecc mýkent criftus hagya	1. Az <u>alkolmas</u> megelőzi, a <u>licet</u> követi a részeshatározót. — 2. A latin birtokos jelzőnek a magyarban (prepozitív) melléknév felel meg (<i>Observatoribus</i> ... <i>Evangelii</i> — ewangelummý tartokna[k]). — 3. A <u>manducare</u> is, az <i>ennyje</i> is követi a finitívumot. Az <i>ennyje</i> közvetlenül utána áll.

Jókk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
64. (16)	et (BpK.: et quaero iterum) utrum <u>alicui homini</u> liceat <u>observatoribus sancti Evangelii</u> contraria imponere evangelicae libertati?	Es kerdlec ha <u>zent ewangelium tarto emberecnec vala-melijc</u> merjén ewangelumj zabadflag-nac ellene tennj	1. A mn.-i igeneves szerkezet a magyarban főnévvel együtt jelenik meg, a főnév előtt. A latin birtokos (genitivus obiectivus) megfelelője jelöletlen tárgyként megelőzi a magyar melléknévi igenevet. — 2. Az <i>ewangelumj zabadflagnac</i> és az <i>ellene tennj</i> két külön szólamba kerülhetett.
65. (16)	Frater vero Helias (BpK. 36b: Helias indignatus) <u>clausit ostium cum impetu</u> et recessit	<i>De frater</i> jlyhes meg haragwan: <i>lebellseg-uel belteue</i> ajtajat ./ S eltere	A módhatározó a magyarban megelőzi a <i>belteue</i> 'clausit' részletet. A módhatározó erős hangsúlyt kaphatott. A módhatározót követő <i>bel</i> elemet a fordító itt egybeírta az igével: a <i>teue</i> feltehetőleg nem alkotott önálló szólamot.
66. (17)	et <u>constitutio-nem</u> iam <u>fecerat</u> , quod <u>nullus</u> frater in ordine carnes manducaret	es jmaran <u>teuteuala a3 3er3elt</u> hogj <u>semegj</u> frater a3 3erzetben huft <u>ne ennek</u>	1. Az <i>jmaran</i> az <i>es</i> -t követi. — 2. A kifejtendő főnév a magyarban a <i>hogj</i> kötőszó elé került, a maga tagmondatának végére. — 3. A magyar mondatban — szemben a latin megfelelővel — a kettős tagadás példáját láthatjuk.
67. (17)	ita quod dicta <u>questio erat totaliter contra eum</u>	vgj hogj a3 mondot feleles <u>mendeneltelfoguan</u> vala <u>ew ellene</u>	A <i>totaliter</i> követi, a <i>mendeneltelfoguan</i> megelőzi a kopolát. Ennek összefoglaló jellege itt nem jár különösebb következménnyel.
68. (17)	<u>Unde</u> quum nesciret <u>declarare</u> seipsum	Azert mert nem tudjauala magat <u>houa haijtanjia</u>	1. P. BALÁZS JÁNOS megjegyzi, hogy a <i>declarare</i> helyett <i>declinare</i> -t olvasott a fordító. — 2. Az <i>Azert mert</i> a magyarban a mondat elejére kerül. — 3. A <i>houa</i> kérdő névmási határozószó a (bővített) főnévi igenév elé kerül, közvetlenül.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
69. (17)	Sed, aperta porta, <i>nullus apparuit</i> [‘... senki sem je- lent meg’]	De meg nyíttuan az kapput ‘ <i>lenkett nem lele</i>	A magyarban kettős taga- dás van: elrendezése nem következik a latinból.
70. (17)	<i>nec circumquaque quaesitus poterat in- veniri</i> ; (SpV. 36a:) A <i>quaesitus poterat inveniri</i> helyett <i>dis- currendo quaesivit</i> , <i>nec potuit reperiri</i> .	kernýel <i>es</i> futofuan meg kerefe <i>Senkýt nem lelhetle</i>	A kettős tagadás ismét a magyar fordítás sajátja.
71. (17)	quia superba mens non fuit digna habendo <u>ange- licum colloquium</u>	Mert keuel elme nem vala melto <u>an- gýalý bezedet halla- nýja</u>	1. A <i>keuel elme</i> a szöveg- összefüggés alapján ha- tározott értékű. A la- tinnak megfelelően, a mon- dat bevezető részében van. Névelő-előzmény, mutató névmás nem áll előtte. — 2. A <i>digna</i> : <i>méltó</i> mellékne- vek bővítménye mindkét nyelvben a melléknév után áll. Az igenév tárgya az igenevet a magyarban — a latintól eltérően — meg- előzi. (A magyarban <i>főnévi</i> igenév szerepel.)
72. (17)	„Malefacis, frater Helia, et superbe, quia ... repellis sanctos angelos, qui veniunt ad nos visi- tandos et instru- dos	gonozol tezed frater ýlyes es keuelew!·ký el ew3zent angýalo- kot ./· kýk ýwnek <i>mýnekewnk lata- fonkra</i> es <i>tanwýta fonkra</i>	A datívuszi formájú <i>mý- nekewnk</i> és a birtokos sze- mélyjeles <i>nomen acti- onis</i> ok a magyarban aktuális „altagolást” mu- tatnak: a <i>mýnekewnk</i> a szerkezet belső témája.
73. (17/18)	Dico autem tibi quod timeo <u>vehe- menter</u> , <u>ne</u> [BpK.: quod] tua superbia extra istum ordinem <u>faciat te fieri</u>	De mondom tene- ked hogý <u>ygen felek</u> <u>azon</u> hogý tege- det te kevellfed ez zerzetnekkýuel <u>ne vettne</u>	1. A fokhatározó (<i>igen</i>) a magyarban az igei állít- mány elé kerül. — 2. Az igei állítmányt követő utalószónak (<i>azon</i>) nincs latin mintája. — 3. A ta- gadószó a magyarban a latívuszi határozó és az ige közé kerül. A latinban — bár ott is az egész mon- datra vonatkozik — a tag- mondat élén áll: <i>ne ... faciat fieri</i> : ... <i>ne vettne</i> .

LEVÉLSZEKRÉNY

Balázs Judit írja: BENKŐ LORÁND „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei” (Bp., 1980.) című művében szól az *úr*-nak a régi magyar egyházi nyelvben alkalmazott méltóságjelölő szerepéről, illetőleg annak szórendi helyéről (307). Jézus névvel kapcsolatban említi, hogy a szokásos *Dominus Deus*-szal szemben a *Dominus Jesus*, *Dominus Christus*, *Dominus Jesus Christus* az egyházi latinban is viszonylag ritka, inkább a magában álló *Jesus*, *Christus* és *Jesus Christus* járja. Ezért a magyar kódexirodalomban is úgyszólván ismeretlen a magyaros szórendű *Jézus úr*, *Kristus úr* stb. (vö. mégis: *Keresztúr*), de szórványos a latinos szórendű *Úr Jézus*, *Úr Jézus Kristus* is, az *Úr Kristus*-ra pedig nincs adata. Én találtam rá néhány kódexadatot, íme: CzechK. 138: *Vr kristus*, 139: *Vr kristus*; KazK. 197: *Wr criftus*; SándK. 2: *vr kristus*.

Kávássy Sándor írja: A MNy. 1994. évi 4. számában (469) „Templom szolgálói” címmel rövid cikkben foglalkoztam a jelzett fogalomkörrel. Most — részben ezen a nyomon haladva — a nemesek szolgálóiról írok. — A magyar nemesi jogállás legfőbb eleme, mint közismert, az adómentesség volt, az tehát, hogy a nemesember (Werbőczy szavaival) „mindennemű jobbágyi szolgálat, adózás alól, rovás és egyéb adó, vám és harmincad fizetésétől” mentes volt, illetve ki volt véve. Mindezt 1723-ban, 1741-ben, 1805-ben erősítették meg újra. Régi törvényeink szerint azonban korántsem csak a nemesség részesült e jótéteményben, hanem még sokan mások is, akik a nemesi javak kezelését, igazgatását, működtetését végezték, legalábbis segédkeztek abban, továbbá a nemesség kényelmét, nyugalmát és biztonságát szolgálták. Így létezett évszázadok óta a nemesi adómentességgel párhuzamosan a nem nemesi adómentesség is, amiről általában keveset beszélnek, és leginkább csak a „beavatottak” tudnak, holott már Lajos hírneves 1351. évi dekrétuma is felmenti a kamara haszna fizetése alól a villicusokat (= a falusi bírákat) és a servienseket (= a közigazgatási teendőket és fegyveres szolgálatot ellátó familiárisokat), továbbá (minden megkülönböztetés nélkül) a szolgálkat (1351. évi V. törvény). Zsigmond 1411. évi (IV.) dekrétuma szintén mentesíti a villicusokat, a napszámosokat, valamint az olyan cselédeket, akik uruk kúriájából kapják az élelmet és a ruházatot (1411. évi III. törvény). Hasonló rendelkezést tartalmaz az 1609. évi LXII. törvény, mely a mentességben részesítendőek sorában említi még az urak bíráit. — A mindennapi élet és az itt korántsem teljes felsorolásban idézett törvények alapzatán jellegzetes, a nemesi életforma változásaival együtt formálódó csoport jött létre, a nemesek szolgálói. Számuk és összetételük korok és országrészek szerint változott, 1804-ben a nem nemes férfiak közül 104 205 tartozott ide, a nem nemes férfi népesség 3%-a. Feleségekkel, gyermekekkel nem elhanyagolható társadalmi csoport. Legnagyobb számban (6121 fő) ekkor Nyitra megyében éltek, de jelentős tömeget alkottak még a Dunántúl egyes vármegyéiben, Zalában, Vasban, Somogyban, Fejérben, a keleti országrészben főleg Biharban és Szabolcsban. (Nem véletlen, hogy Toldi Bencéjét, a tárgyalt réteg tipikusnak vehető alakját Arany János személyében bihari ember mintázta meg, s ez egyben azt is hihetővé teszi, hogy e szolgálk és uraik kapcsolatát sok patriarchális vonás jellemezte.) A feudális világ elmúltával az ide tartozók élete is új utakra terelődött.

A folyóiratnak ez a száma a József Attila
Alapítvány támogatásával jelent meg.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
=====	kapitälchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
- - - - -	ritkített antikva
- - - - -	ritkített kurzív

A korrektúrában a kézirattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

125. **T. Somogyi Magda:** A passzív ige-tövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevény-szavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárczi Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókincse. 1990. 69,— Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60,— Ft.
134. **Rácz Endre:** A behallás jelenségéről. 1992. 89,— Ft.
135. **Varga László:** A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. 1993. 128,— Ft.
136. **B. Fejes Katalin:** A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben. 1993. 260,— Ft.
137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. 1993. 130,— Ft.
138. **Hadrovics László:** A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. 1994. 220,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

197. Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
199. Régi magyar iskolai Georgica-fordítás. Közzéteszi: Borzsák István, Kecskeméti Gábor. 1993. 150,— Ft.
200. Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczi Éva. 1994. 200,— Ft.
201. A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán (A lexikológia és lexikográfia elmélete és módszertana) elhangzott plenáris előadások. 1995.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
- Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
- Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
- Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
- Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,— Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
- Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/I—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
- M. Kiss Pál: Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században. 1990. 80,— Ft.
- Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
- Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
- Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,— Ft.
- Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
- Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
- Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Derék, Timothy Ricse, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien Bp., 1992. 1500,— Ft.
- Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
- Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Évk. : 95. VII. 3.

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCI.

ÉVFOLYAM

1995.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
KIEFER FERENC, MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Hajdú Péter</i> : Másodlagos egyvezések (Kivezetés az uráli nyelvészetbe)	129
<i>Éder Zoltán</i> : Gyarmathi Sámuel Nyelvmesterének egyik fő forrása	140
<i>Hegedűs József</i> : I. A. Fessler és a magyar nyelv rokonsága	156
<i>Senga Toru</i> : Shiratori Kurakichi és a magyar nyelvészek századunk elején	162
<i>Kiss Jenő</i> : Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról	170
<i>Fehértői Katalin</i> : A Bajzát és néhány más családnév „bizonytalan” magyarázatáról	178
Kisebbségi közlemények. <i>B. Gergely Piroska</i> : Mesterségűző asszonyemberek megnevezései az erdélyi régiségben. — <i>Kiss Lajos</i> : Földrajzi nevek kontinuitása a Dunántúlon. — <i>Bakos Ferenc</i> : Egy hiányzó szakterminusról és az Idegen szavak szótára mint speciális szótári műfajról. — <i>Bertha Franciska</i> : Merre lát, aki előrelátó?	186
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kávássy Sándor</i> : Adalékok szatmári víznevekhez. — <i>Kósa László</i> : Lengyelkedik. — <i>Mokány Sándor</i> : Fajfa ~ fejfa ~ felfa, zuboly ~ zugoly ~ zúgó, hasló, örömfá, örömmadzag. — <i>Vértes O. András</i> : A hülye etimológiájához	204
Élő nyelv. <i>Szabó József</i> : Nyelvek és nyelvjárások Luxemburgban. — <i>P. Lakatos Ilona</i> : Az ismétlés egy sajátos fajtája az élő nyelvben. — <i>Molnár Zoltán Miklós</i> : A nyelvi tervezés néhány regionális vonatkozása	211
Szemle. <i>Büky Béla</i> : Két munka a Huszita Bibliáról. — <i>Szabó T. Ádám</i> : Az egykori Magyarország és Európa magyar, orosz és ukrán szemmel. — <i>Vladár Zsuzsa</i> : Az ELTE Annalesének XX. kötete. — <i>Bencze Lóránt</i> : Szathmári István: Stílusról, stilisztikáról napjainkban. — <i>Ószkó Beatrix</i> : Három mutatókötetéről	226
Társasági ügyek. <i>Máté Jakab</i> : Fülei-Szántó Endre. — <i>Fábián Pál</i> : Szathmári István hetvenéves	247
Nyelvtörténeti adatok. <i>Wacha Balázs</i> : A Jókai-kódex szórendjéhez	251

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300,— Ft. Egy szám ára: 75,— Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

F242/98

MAGYAR NYELV

XCI. ÉVF.

1995. JÚNIUS

2. SZÁM

Másodlagos egyezések (Kivezetés az uráli nyelvészetbe)*

1. Az alcím magyarázatra vár: 1992-ben Torinóban megjelent egy könyvem „Introduzione alla lingue uraliche” címen, amely korábbi „Az uráli nyelvészet alapkérdései” című könyvemnek revideált olasz változata Danilo Gheno fordításában. Egy jóindulatú bíráló — ANGELA MARCANTONIO — szóvá tette, hogy a címben szereplő *introduzione* szóhasználat félrevezető, bár — szerintem — a mű ebben a formájában az olasz érdeklődők számára csakugyan *bevezetés*. A fordítással, kihagyásokkal, módosításokkal és a címmel kapcsolatban felmerült kérdéseket Gheno professzorral megbeszéltem, tehát mind a szöveg, mind a cím autorizáltnak tekinthető. Így hát joga volt D. Ghenonak arra, hogy a kritikára írt replikájában a címfordítás dolgában hivatkozzon egy Váci utcai eszpresszóban tett rögtönzött riposztomra, ekképpen: „Trascrivo solo la reazione di Hajdú a tale appunto: 'Forse la Marcantonio avrebbe preferito che invece di *bevezetés* (= 'introduzione') ci stesse *kivezetés* (= lett. 'eduzione')?'” (Ponto-Baltica 5 [1993.]: 206). Magyarul: „Erre vonatkozóan csak Hajdú reagálását idézem: »Netán Marcantonio a *bevezetés* helyett a *kivezetés*-t preferálta volna?»”. E hajdani kijelentésem szarkazmusán spekulálva kénytelen vagyok megállapítani, hogy e blödlizéssel végülis fején találtam a szöveget. Ismeretes, hogy eddig tudtommal 5 kiadást megért „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” című könyvem számos részletében, némely módszerében megújításra szorul, ám a folyamatban lévő átírás mellett nem volna érdektelen kiegészíteni e művet egy „Kivezetés az uráli nyelvészetbe” című pótlással. A *kivezetés*-t itt tulajdonképpen a régi — de modernizált — eljárásokból az újabbakba való *átvezetés*-nek kell értelmezni, azaz a BUNy. és KUNy. egyesített címe akár az is lehetne: „Bevezetés a régiből egy másik uráli nyelvészetbe”. Egyébként e folyamat érdekében már különféle kezdeményezéseket tettem, s teszik ezt mások is a fiatalabb és középnemzedék tagjai közül. Az alábbiakban tehát egy ilyen kísérlet bemutatása következik korlátozott számú példákon.

2. Az összehasonlító nyelvészet a rokon nyelvek és nyelvjárások szinkrón tényeinek konfrontálásával, jól kidolgozott logikai eljárásokat alkalmazva kísérlete meg a vizsgált tények és nyelvek előtörténetét, vagyis közös előzményét rekonstruálni. Ebben — főleg az utóbbi években — segítségére volt az ún. belső rekonstrukciós módszer alkalmazása is. Sok kísérletezés és tévedés után több mint egy évszázad

* Elhangzott az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1994. december 12-i felolvasó ülésén — némileg rövidített formában. Az előadás tájékoztató jellege miatt bibliográfiát nem közlök: ez egy hasonló jellegű — jóval bővebb, de külföldi olvasók számára készült módosított formájú — német nyelvű tanulmányban fog megjelenni az Incontri Linguistici című kiadványban R. GUSMANI szerkesztésében.

alatt eljutott addig, hogy ma már nemcsak hangok és szavak, hanem a régi nyelvi állapot részrendszereinek felderítésére is képes, és ekképp az ún. uráli alapnyelv szerkezetének vázlatos képét be tudja mutatni. Az így megalkotott kép hipotetikus voltát azonban sosem tagadta, amit a rendszeresen használt * szimbólummal fejezett ki, bár a gyakorlatban eddig fel sem merült, hogy egyes rekonstruktumokat nem egy, hanem két-három vagy akár több csillaggal is el kellene látni, attól függően, hogy hány hipotézisből alkotunk meg egy újabbat. E hipotézisek sikerültebbek lennének, ha az egyes rokon nyelvek történetét visszafele követve tudnánk egyre mélyebbre hatolni az idők mélyére. E kevésbé dokumentált nyelvek története azonban régebben nem volt ismert, ma is csak vázlatos sketcheket tudunk adni róluk (jobbára az alapnyelv feltárt jelenségeiből is kiindulva). Gyakorlatilag tehát az a furcsa helyzet állt elő, hogy egy több évezreddel ezelőtti „alapnyelvi” állapot leírására voltaképpen mai, szinkrón nyelvi jelenségeknek a múltba való ésszerű visszavetítésével (ill. ezek folyamatos korrigálásával) vállalkozott a nyelvészet. Mégis, ezek a primér nyelvi egyezések tették lehetővé az uráli nyelvek rokoni kapcsolatainak a felismerését, bebizonyítását, sőt későbbi ismeretek beszerzésével az egyes nyelvek történeti változásainak vizsgálatát is.

A genetikus módszernek vannak tehát korlátai, de fejlesztési lehetőségei is. A családfaelmélet mellett — mely e genetikus módszer egyik jellegzetes és szemléletes terméke — jelentkeztek és érvényesülnek olyan eljárások is, amelyek a rokon nyelveink kutatásába egyéb nyelvek ismeretét is intenzíven bevonják, feltételezve azt, hogy — akárcsak az etnológia is teszi ezt — egy bizonyos kultúra jelenségeit nem kizárólag a múltból lehet és kell értelmezni, hanem a vele kapcsolatban álló más, közelebbi vagy távolabbi kultúrákkal való összefüggések rendszerében. Világosabban és konkrétabban megfogalmazva: a közelmúltban elkezdődött a genetikai nyelvészet mellett rokon nyelveink tipológiai és areális vizsgálata.

Magam is több ízben hangoztattam az efféle leíró jellegű kutatások szükségét. Példákkal illusztráltam, hogy rokon nyelveinknek a családfaelmélet szerinti (kronológiai is tagolt) leszármazási összefüggéseire a nyelvtipológiai eljárásmód rácsfolthat. Például az egymással szoros rokonságba vont nyelvek között jelentős tipológiai különbségek tárnak föl, másrészt pedig az egymástól genetikailag távoli nyelvekben tipológiai azonosságokat találunk (m. < > obi-ugor, md. < > cser., ill. m. < > fi., obi-ugor < > szam.). Ennek nyilván több oka lehet, melyek között a nyelvek spontán változásának, átrendeződésének, továbbá külső befolyásoltságának és a földrajzi környezetnek van különleges jelentősége.

Az utóbbi másfél-két évtizedben uráli nyelvészeti munkáim egynémelyikében a fent említett szemléletmódot igyekeztem érvényesíteni. Egy dolgozatban tárgyaltam rokon nyelveink legfeltűnőbb karakterjegyeit, melyek más nyelvektől megkülönböztetik e nyelvcsoporthat. Egy másikban önkényesen kiválasztott — de fontos — nyelvi paraméterek alapján az uráli nyelvek közötti egyezéseket és különbségeket kívántam bemutatni, s erre alapozva egy újfajta areális és tipológiai osztályozásra tettem kísérletet, míg legutóbb a nyelvtörténeti rekonstrukció elveivel összefüggő különvéleményemet tártam elő. Ennek az a lényege, hogy az eddigi rekonstrukciós kísérletek, melyek az alapnyelv szerkezeti csontvázát mutatják be, csak egy működésre képtelen, hipotetikus logikai rendszerhez vezetnek. Ennek legnagyobb hibája, hogy a mai nyelveket egyetlen időtlen helyzetből, egy fix pontból ágaztatja szét — ugyancsak problematikus közbeeső alapnyelvek automatikus beiktatásával — a lineáris sorban elhelyezett mai nyelvekig. Szemléltetésnek jó, de tartalmát tekintve abszolút bizonytalan. Ez a rekonstruált alapnyelv nem tekint-

hető természetes nyelvnek, holott a mai rokon nyelvek elődei minden bizonnyal beszéltek, és ez a beszéd a természetes nyelvek tulajdonságaival rendelkezett. Ezek szerint az alapnyelv(ek) rendelkeztek minden olyan tulajdonsággal, amelyek a mai nyelveknek is sajátjai. Véleményem szerint tehát az alapnyelv nem egy statikus állapot volt, hanem akárcsak bármely nyelv a világon 3 dimenzióban képzelhető el, nevezetesen a tér, az idő és a társadalmi rétegződés koordináta-rendszerébe kell helyezni — egyelőre pusztán teoretikusan. Ezt más szóval úgy is megfogalmazhatnánk, hogy az alapnyelv nem egysíkú és mozdulatlan képződmény volt, hanem a kölcsönös megértést felmutató kisebb-nagyobb törzsi nyelvek láncolata, amely az idők folyamán állandóan változott (volt története), a térben is csoportokra oszolva létezett, sőt bizonyos mértékig szociális tagoltsága is volt (férfi — nő, idős — fiatal, szakrális — profán, köznyelvi — folklór, vezető — vezetett stb.). Rokon nyelveinket tehát nem egy mozdulatlan pontból kellene levezetni, hanem egy a hármas koordináta-rendszerből megrajzolható mértani téglá- vagy hasábstestből, ahol a palást valamennyi külső vagy belső helyéről származhatnak a mai nyelvi jelenségek (ezzel is magyarázható volna a nyelvészeti rekonstruktumok bizonytalansága és sok ellentmondása), sőt ez a vélemény ad absurdum arra is lehetőséget ad, hogy a nyelveket vagy azok egyes csoportjait lineárisan — közbeékelt másodlagos alapnyelvek nélkül — vezessük le az alapnyelvnek nevezett hasáb egy-egy helyéről. Mindez elméleti lehetőség, de véleményem szerint az alapnyelv természetét csakis ilyen módon láttathatjuk, hogy a rekonstrukciók eltéréseit érthetővé tegyük. E tények ismeretében van valamelyes megalapozottsága a hírhedt voltaire-i megállapításnak, amely szerint „L'étymologie est une science dans laquelle les consonnes ne jouent presque aucun rôle et les voyelles absolument aucun.”

Az előzetesen említett areális és tipológiai szempontok alkalmazásának megvannak természetesen az előzményei: az utóbbi évtizedekből LEWY, GÁLDI, SKALICKA, AUSTERLITZ, COMRIE, KORHONEN és mások munkásságára utalhatok, de az uráli nyelvészetet ma még nem uralja teljességgel az efféle szemléletmód, holott következetes figyelembevétele és érvényesítése kedvező helyzetbe lendíthetné a finnugrisztikát, amiként az az előbb említett folklór-néprajz területein megtörtént, midőn a finn VILKUNA kezdeményezése nyomán a finnugor népek „ősi finnugor” hagyományának mindenáron erőszakolt feltárása helyett az interetnikus és egyéb leíró rendszer- és esettanulmányok, valamint a környezeti hatásvizsgálatok kaptak prioritást.

Mindez természetesen nem érintheti a történetiségről való lemondást. Ezt szeretném érzékeltetni előadásom most következő részében, amelyben egy újabb tanulmányom tanulságairól fogok szólni. Az uráli nyelvekre vonatkozó eddigi tipológiai vagy areális kutatásaim tisztán leíró jellegűek voltak, ahol a karakterjegek kialakulásának története nem kerülhetett tárgyalásra. Említett új dolgozatomban viszont néhány (pontosan 21) olyan nyelvi jelenséget (kategóriát, szintet) vizsgálok, amelyek több uráli nyelvre jellemzők vagy megegyezők, ám ezen egyezések nem a korábbi uráli alapnyelvből fennmaradt üledékek, azaz nem primér és a nyelvrokonság bizonyítását célzó egyezések, hanem másodlagos egyezéseknek minősíthetők. Ezeknek egy részét korábban — netán ma is — a nyelvrokonság bizonyítékaiként tartották nyilván — helytelenül, más részükkel viszont alig törődött a kutatás. Legfeljebb annyit állapított meg az utóbbiakról, hogy konvergáló vagy coincidens fejleményekről lehet szó.

E másodlagos egyezések három típusba sorolhatók: 1. kialakulhattak az egyes nyelvek külön életében végbement átrendeződések során (I), 2. meghatározható

idegen nyelv külső hatására jöttek létre (E), 3. a „Sprachbund”-nak is emlegetett areális nyelvi környezet affinizáló hatásáról, azaz a tágabb nyelvi környezethez való önkéntelen hozzáidomulásról van szó (A).

3. Nincsen idő arra, hogy valamennyi 21 pontot — melyek száma persze bővíthető — ezúttal részletezzem: ízelítőül bemutatok közülük néhányat.

Hosszúság. — Noha fonológiai ismereteim szerint a mással- és magánhangzók kvantitásviszonyai a nyelvek többségében megegyeznek, jelen esetben csak a magánhangzókra kívánok kitérni. A magánhangzók hosszúsága a legtöbb uráli nyelvben bizonyíthatóan jelentkezik a mindenütt jelen lévő rövidek mellett. A hosszú magánhangzó disztinktív (funkció- vagy jelentésmegkülönböztető) szerepe azonban csak az érintett nyelvek egy jelentős csoportjában van meg (hiányzik pl. a permi, mordvin, cseremis nyelvekből¹). A hosszú magánhangzók elterjedtsége alapján tehát régtől fogva tartó jelenléte feltételezhető lenne, s egyes vokalizmus-elméletek szerint a magánhangzók hosszú—rövid ellentéte az alapnyelvben megvolt (bár nem minden magánhangzó esetében). E. ITKONEN, B. COLLINDER, LAKÓ GY., sőt REDEI K., talán még HONTI L. is számol e lehetőséggel (a két utóbb említett a MSzFE., ill. az UEW. rekonstrukcióból ítélve). A bevezetesként említett elvi meggondolás miatt magam már 1966-ban inkább STEINITZ véleményéhez csatlakoztam, aki az alapnyelvi hosszú magánhangzók létét tagadta, nemcsak Steinitz miatt, hanem a mássalhangzók kvantitási ellentétének hiánya okán. Ezzel kapcsolatban utaltam azokra az ellentmondásokra, hogy a magyar vagy finn hosszú magánhangzók egyéb rokon nyelvi megfelelőiben gyakorta rövidet találunk — vagy éppen fordítva. Ugyanez a tapasztalat a finn és a magyar között is fennáll: *száz* — *sata*, *néz* — *näke*-, *név* — *nimi*, ezzel szemben *öt* — *viisi*, *hat* — *kuusi*, *visz* — *vie*- (**vē*-), *egér* — *hiiri* stb. Ha az alapnyelvben lett volna hosszú magánhangzó, akkor logikus lenne ezek tükröződését a mai nyelvekben is megtalálni, annak ellenére, hogy a nyelvi jelenségek illogikusak. Csakhogy a hosszú magánhangzók oly összevisszaságot mutatnak azokban a nyelvekben, ahol megvannak (m., balti-fi., vog., lp., jur., szlk.), hogy semmiféle szabályt nem találni az eredeti hosszúságok átalakulására. Főleg azonban az a (quasi) univerzálé, hogy a kvantitási oppozíció a hangrendszerben együttesen szokott jelentkezni, szól a magánhangzó-hosszúság eredetisége ellen. Megengedhető a PÜ vokálisok nyúlásának alkalmi lehetősége, ezek azonban nem fonematizálódtak.

A hosszú magánhangzók — véleményem szerint — az egyes nyelvekben, csoportokban önállóan jöttek létre, s a nyelvek külön életében nyertek fonémastátust. A folyamat sokféle módon mehetett végbe. A finnben és jurákban pl. gyakran szótagösszevonás révén vagy V + C egybeolvadásával: fi. *jää* < **jähe* 'jég', *laaja* < **lakja* 'széles'; jur. *nār* < **naxar* 'három', *wādāwa* < *wāda* 'szó' + pros.

¹ Hangsúlyozom, hogy az elvégzett vizsgálatban mindig általánosításokra kellett törekednem. Sajátosan nyelvjárási, egyedi esetekre nem lehettem tekintettel. De olyan jelenségekre sem, ahol tapasztalható pl. a magánhangzó-megnyúlás, és ez mérhető is, ám a nyelv egésze szempontjából periférikus, a rendszert nem befolyásoló tényező. Pl.: a zürjénben csak rövid magánhangzók vannak fonémaértékben. Ritkán előfordul ugyan hosszú is emfatikus helyzetben, ahol e nyúlásnak fonémaértéke nincsen, vagy olyan nyelvjárásban, ahol az abszolút szóvégi *l* eltűnik és pótlónyúlással beleolvad a megelőző magánhangzóba: az eredeti *lol* 'lélek' formával szemben bizonyos nyelvjárásokban *lō* alakot találunk, ahol a hosszú *ō* = mélyszerkezetű *o* + *l* realizálásának értékelhető (vö. instr. *lōlen*!).

-wna, partperf. -wī/-mī < *-mej stb. Más esetekben a hosszú magánhangzó fonematizálódása a szótest redukciójának (szóvégi mgh. lekopásának) eredménye: *vér(es)* vs. *veres*, *víz* (de: *vízes*, *víz*et), vagy éppenséggel funkcionális oka van: *veres* — *verés*. A jurákban nagyon jellemző, hogy a grammatikai szerep (pl. Sg3Vx, vagy Px előtti helyzet) hosszú magánhangzót eredményez: *jāke* 'füstösnek lenni' — *jāki* 'füstöl', *ḡūda* 'kéz' — *ḡudāw* 'kezem', *xārwā(š)* 'kíván' (inf.) — *xarwā* 3Sg 'ő kíván'.

Az okok sorát tovább is görgethetnénk. Ehelyett azonban hadd tereljem a figyelmet más irányba, ahol a szótag szempontjai érvényesülnek. A szótag magja (nucleusa) magánhangzó. Ha ez hosszú, akkor az kétféleképpen értékelhető aszerint, hogy mórászamláló vagy szillabikus típusú nyelvről van-e szó. A szillabikus nyelvekben (magyar, vogul) a legkisebb prozódiai egység a szótag, melyben a hosszú szótagmag tovább nem tagolható monofonéma. A mórás nyelvekben (finn, tawgi) azonban a móra a legkisebb prozódiai egység: vagyis egy szótag nucleusa két mórát is tartalmazhat (a két móráságnak persze más kritériumai is lehetnek). Az ilyen nyelvekben tehát a hosszú magánhangzó két rövidség összegének, azaz polifonematikusnak értékelhető (s ennek morfológiai következményei is vannak). Pl. fi. *kala* 'hal' — Partit. *kalaa* 'halat', ahol a 2. szótag hosszú *ā*-ja = tővégi *a* + a Partit. *-a* ragjának összege, és a hosszú magánhangzó e két összetevője között morfématár van.

Ennek értelmében a finn és a magyar hosszú magánhangzók belső szerkezete egészen eltérő egymástól, kialakulásuk önálló volta szempontjából azonban ez közömbös (I).

Igekötő található a magyar, vogul, osztják és a BF csoportokhoz tartozó lív nyelvben. Ezek mégsem azonos gyökerűek. Jóllehet a magyar és az obi-ugor igekötők szerkezetében vannak hasonlóságok, származásuk egymástól független. Az obi-ugor igekötőkön olykor jobban felismerszik a határozószói kapcsolat és egy-egy rágelm, szerepe hol konkrét, hol perfektív jellegű (vog. *pati* 'esik, jut' — *joli-pati* 'leesik, meghal' | osztj. *kit* 'áll, feláll' — *nox-kit* 'felemelkedik'). A magyar igekötők más típusúak: adverbialis eredetük ellenére jól megkoptak, önállóbban változatosabban használhatók, az ige összetételi tagjának is tekinthetők, elválhatnak tőle és mögé kerülhetnek, kérdésre adott válaszban az ige ismétlése nélkül egymagukban jelentkeznak, jelentéselméleti szempontból pedig viselkedésüket az aspektus segítségével tudjuk magyarázni (KIEFER). A vogul és osztják igekötők belső keletkezésűek (I), a magyar szintén, de elterjedésében, meghatározó jellegében talán az areális környezet hasonló jelenségeinek is szerepe van (A — I). Mindezzel szemben a lív nyelv igekötői (lív *pānda* 'fektet' — *nu'o-pānda* 'korhol, letol') puszta átvételek a lett nyelvből (E).

Ragrendszerbővülés. — A PU-ra szám szerint 7-8 esetragot (Cx) rekonstruálnak. Ezek az uráli nyelvekben (jobbára változott formában) megkopva vagy más elemekkel kiegészítve általánosságban megmaradtak. Az egyes nyelvek ragrendszerei azonban hol így, hol úgy megváltoztak. Az esetragok száma voltaképpen nagyjából változatlan a lp., sam., ou. nyelvekben (6-9), alakjuk, felépítésük — közös elemeik ellenére — mégis sok különbséget mutat, sőt e rendszer olykor meglepő csökkenést is fel tud mutatni (osztják: 3). Mindezzel szemben tetemes gyarapodás történt az esetragok számában a cseremiszen (7-13), md.-ban (9-11), finnben (15), permiben (16-17), m.-ban (17-23).

Új kategóriák új ragok kifejlesztését tették szükségessé. Ebben a folyamatban (ahol persze a primér ragok is szerepet kaptak) két nagyon jellemző típussal találkozunk.

A magyarban a névutói eredetű esetragok felettébb gyakoriak, ahol a bázis-szóval való összefüggés aránylag világos, azért is nevezetesen, mert a névutói származású ragok Px-szel toldott alakjukban önállóan is használhatók (személyes névmások ragozási paradigmájában vagy határozószóként). E formációk kezdetben birtokos (jelzős) szerkezetek voltak: **hazu* = birtokos + **tüwü* 'tő' = birtok + **-l* = ablativusrag. Ha birtokost külön is jelezni kellett, ez az alaptagon történt: **hazumi tüwül* 'a házam tövétől'. A birtokszó később hangsúlytalan helyzetben redukálódott, névutóvá értékelődött át és hangalakjában tovább kopva sokat veszített önállóságából (pl. 2-3 a magánhangzóharmóniának megfelelő allomorfból folytatódott) és így mondhatjuk, „raggá vált”. Tekintettel azonban e névutói ragok önálló használati lehetőségére még mindig indokoltnak vélem TH. A. SEBEEK terminológiáját, aki e ragokat „suffixed postpositions”-nak nevezte.

Ehhez hasonló jelenség (a névutó agglutinációja raggá) szórványosan, illetve nyelvjárási szinten a BF, cser., md., permi és OU nyelvekből szintén dokumentálható, természetesen külön nyelvi fejleményként.

Új ragok keletkezésének másik módja a (rag)halmozás. Szemléletes példája ennek a finn, ahol a névszóragozás részrendszerében világosan elkülönülnek egymástól a külső és a belső helyviszonyt jelölő és egyben az irányhármasságot is felmutató esetek. Ennek az a lényege, hogy a Locat., Ablat. és Lat. ragjai előtt a külső helyet az *-l*, a belső helyi viszonyt az *-s* elem képviseli.² (Hasonló alakulások más rokon nyelvekben is vannak.)

A finn példákban a Peirce-i értelemben vett ikonszerűséget vélük megnyilvánulni. A jel és a referenciája közötti formai hasonlóság ui. a morfológiában a forma és a funkció közötti kölcsönös megfelelésen alapul: a külső—belső, illetve a 'hol, honnét, hová?' viszonylatokat illetően ez itt diagramszerűen valósul meg, a formai elemek tökéletesen leképezik a jelentéstartalmat.

Az ikonicitás egyébként a magyarban is megvan, de másképp.³ A mi nyelvünkben ugyanis a külső helyi eseteknek két sorozata van, amelyek formailag nem teljesen koherensek. Az ikonicitás jobbra az adekvátan kiépült belső helyragokban látszik érvényesülni (s még talán a külső l. delativusi és sublativusi eseteiben).

Szeretnék eltekinteni az új ragok keletkezésének egyéb módjaitól. Ehelyett arra utalok, hogy az esetrendszer bemutatott bővülésének meglehetősen transzparens alaptípusai tulajdonképpen az alapnyelv domináló szórendjének (SXV = rectum + regens) megfelelő képet tárnak elénk. A névutóból keletkezett ragoknál ez egyértelmű, de érvényes ez a megállapítás a ragkombinációkra is, amelyek kénytelenek voltak hasonlóképpen viselkedni, hiszen az SX sorrendi szabály megátolta a prefixumszerű viszonyszók kialakulását, megkövetelte a viszonyító eszközök hátrahelyezését. Tipológiai szempontból a Cx-gyarapodás fokozta (nyelvenként

² L. a jól ismert rendszert:

	belső		külső
Iness.	-SSA < <i>*s</i> + <i>*NA</i> Loc.-rag	Adess.	-LLA < <i>*l</i> + <i>*NA</i> Loc.
Elat.	-STA < <i>*s</i> + <i>*TA</i> Abl.-rag	Ablat.	-LTA < <i>*l</i> + <i>*TA</i> Abl.
Illat.	-sen, (-h) Vn < <i>*s</i> + <i>*n</i> Lat.	Allat.	-lle < <i>*l</i> + <i>*n</i> Lat.

³ Vö.

	belső	külső 1. (felületi)	külső 2. (közele)
Iness.	-BEN	Supress.	-ON
Elat.	-BŐL	Delat.	-RÓL
Illat.	-BE	Sublat.	-RA
		Adess.	-NÁL
		Ablat.	-TŐL
		Allat.	-HOZ

különböző mértékben) az uráli nyelvek szintetikus alkatát. A különböző természetű átalakulások és bővülések mind belső változási eseményekre utalnak (I).

Melléknév. Két kérdést tárgyalok. a) Ismeretes, hogy a melléknévi jelző a jelzett szóval nem egyezik meg, kivéve a BF csoportot: fi. *vihreä koira* 'zöld kutya' — Plur. *vihreät koirat*; é. *ametlik teade* 'hivatalos hír' — Elat. *ametlikust teatest*; vepsze *su' veži* 'magas (ár)víz' — Iness. *sures vedos*; vót *kõikõss pahass päiväss* Elat. 'minden ínségből (szósz. minden rossz naptól v. -ból)'; lív *süred üred* Plur. 'nagy jávorszarvasok'. (E csoporton belül speciális képet mutat a lapp: jobbára nincsen kongruencia, de egyes meghatározott esetekben ún. „félkongruencia” tapasztalható.) A deviáns BF magatartás feltétlenül idegen nyelvi hatásnak tulajdonítható (E), amiért a germán, balti, orosz együttesen és külön-külön okolható. — Ezt azért teszem szóvá, mert volt oly vélekedés is, hogy a jelző és jelzett szó egyeztetése a szamojédban is megvan, s ez alapot adhatna a jelenség eredeti voltával történő kacérkodásra. Csakhogy az emlegetett szamojéd példák énekelt folklór textusokból származnak. A folklór nyelve pedig sok mindenben eltér a köznapi nyelvtől. Az állítólag kongruáló formákat a szövegnek a fix dallamsorhoz igazítása indokolhatja, melynek sok eszköze van: a töltőelemeken (szórészeken, szavakon) kívül a paralelizmus, ennek során a jelzők és jelzett szavak sorvégre helyezése (toldalékismétléssel jelezve a kapcsolatot is; a jelenség az appozícióra emlékeztet), a reduplikáció stb. Mindezek az élő nyelvre nem jellemzők.

b) A magyarban — de más rokon nyelvben is — gyakori a 3. sz.-ben a névszói állítmány kopula nélkül (*a kutya zöld*). Ezt régi jelenségnek tartjuk, annak ellenére, hogy a finn itt is különködik, mert létige nélkül nem képzelhető el a mondat (*koira on vihreä*). Talán nem elképzelhetetlen, hogy ezen állapot kompenzálásaként a lapp kialakított a maga számára egy sajátos melléknévi státust, amelynek két formája van: az attributív és a predikatív. A melléknevek jelzői használatban *-(i)s* vagy egyéb adiectivumképzőt kapnak egy elég bonyolult eloszlásban, bázisformájuk pedig csakis állítmányi szerepkörű (még ha a kettő itt-ott egybe is eshet). Vö. lp. *læt nu viššalat* 'ő oly szorgos' — *viššalis älmus dat læ* 'ő szorgalmas ember', ahol a kopula a mondatokban jelen van (*læt*). Szerintem a predikatív — attributív melléknév közti különbségtétel olyan belső fejleménye (I) a lappnak, amelyben egy hajdani létige nélküli névszói állítmány emléke maradt fenn. Föltevésünk azért is valószínű, mert a déli lappban a segédige nélküli névszói (melléknévi) állítmány megvan: lpD. *staavraa gükkie* 'die Stange ist lang' — *gükkies staavraa* 'eine lange Stange' (G. HASSELBRINK, Südlappisches Wörterbuch, Bd. I. Uppsala, 1981. 106, ill. Bd. II. 1983. 674). — Felmerülhetne egy másféle kommentár is: ti. a minőséget jelölő orosz mellékneveknek van egy állítmányi szerepű rövidebb alakja (*višzokij dom* — *etot dom višzok*), ami éppenséggel mintát adhatott volna a lapp kettősségnek is. Csakhogy ellene szól e feltevésnek két megfontolás is: a lappoknak kicsiny töredéke él(t) orosz környezetben, másrészt viszont az oroszból egyébként jól ismert kopula nélküli névszói állítmányban (*on* — *cselovek*) többen finnugor szubsztrátum-jelenséget vélnek felfedezni.

A szórend átrendeződése. — A PU-nak megfelelő SOV domináló szórend tapasztalható a cser., obi-ugor, sham. nyelvekben. Ezt a sorrendet a BF-ben és md.-ban az SVO típus váltotta fel meglehetősen következetességgel, míg egy kevésbé szilárd SVO a lp. és permi nyelvekben is megnyilvánul. A magyarban mind az SOV, mind az SVO domináló sorrend lehet, s ez a kettősség a determ.—indeterm. igeragozás (+ a hat. névelő alkalmazása v. hiánya) függvényében jelentési különbözőségekre lehetőséget ad: *Aliz almát evett* — *Aliz megette az almát*. A fi.-ben az illeten

különbségtevést a partitívus és accusativus váltogatásával, sorrendi bolygatás nélkül oldják meg: *Helmi söi omenaa* 'H. almát evett' — *H. söi omenan* 'H. megette az almát'. A totális befejezettséget, perfektivitást tehát a névszón fejezik ki a sorrend szigorú megtartásával, míg a magyar a szórendváltogatásnak, az igekötő-használatnak és az igeragozási fajta megválasztásának juttat szerepet. Nyelvünkben persze — ismeretes módon — egyéb szórendi típusok között is válogathatunk (OVS, OSV, VOS, VSO), ám ezeknek a nem domináns, hanem alkalmi szórendeknek pusztán konnotatív funkciójuk van. A szabad(abb) szórendre való áttérés másodlagos, de összefüggésben áll a fókuszba helyezett tag topikalizációjával is, és a magyarban mindez azért is lehetséges talán, mert van határozott névelő, determináló igeragozás, nagyon fejlett esetrendszer, kérdőmondatra jellemző különleges mondathangsúly stb. Ahonnan azonban ezek az elemek és jelenségek hiányoznak, ott vagy megőrződött a régi SOV dominancia, vagy az újabb SVO sorrend került előtérbe (vagy a kettő egymás mellett él). A szórend alakulása vagy őrzése/további fejlesztése a nyelvi rendszerek alkatának függvénye (I).

Összetett igei szerkezetek. — Szerkesztett igei alakulatok jobbra a finn, permi, cseremiszi, a magyar (esetlegesen szamojéd) nyelvekben jelentkeznek. Szerkezeti fölépítésük azonban eltérő, s bizonyára ez is oka annak, hogy a másodlagos egyezések közé soroljuk őket. Az egyik szerkesztési típusban a létige hordozza a nyelvtani információ többségét (személy, idő, mód) s ezen ragozott segédigék mellett a főigének egy változatlan (igenévi) formája áll. A finn perfectum, plusquamperfectum esetében (*olen tehnyt, olet tehnyt, on tehnyt; olin tehnyt, olit tehnyt, oli tehnyt*), valamint a feltételes múlt (*olisin saanut, olisit saanut*) és a potentialis perfectum formáiban (*lienen saanut, lienet saanut*) találjuk meg e jellegzetes formákat (hogy a tagadó ige ragozásával kapcsolatos hasonló jelenségeket ne említsem). A magyarban, cseremiszi, zürjénben (és ritkán a votjakban, szölkupban) a nyelvtani információk fontosabb részei (személy, idő, olykor mód) a főigén jelennek meg, a segédige viszont egyalakú (részben időre, módra azért utalhat). Pl. cser. szemtanúsági múlt: *tolam ä'l'e, tolat ä'l'e, toleš ä'l'e* 'jövök vala, jössz vala, jön vala'; zürj. imperf. *šetam veli, šetad veli, šeteni veli* 'éppen adánk vala, éppen adatok vala, éppen adának vala'; a magyarban a befejezetlen és befejezett múlt is hasonlatos felépítésű volt, a cseremiszi és zürjén példákhoz való hasonlóságot a ma is használt feltételes múlt *láttam volna, láttad volna* stb. szerkezetek illusztrálják. Tegyük azonban hozzá, hogy a zürjén plusquamperfectum kétféleképpen szerkeszthető: az imperfectum mintájára, de úgy is, hogy a Vx nemcsak főigén, hanem a segédigén is szerepel (Plur. 2: *šetemniid veli* vagy *velid*).

Kérdéses, hogy az említett típusok között találhatunk-e valamelyes régi kapcsolatot. Aligha, bár formailag emellett szólna a tagadó igék ragozásában tapasztalt gyakorlat: tudniillik a finn és a szamojéd nyelvek északi csoportja a tagadó segédigét ragozza a tagadott főige változatlansága mellett (s ennek megkopott nyomai más finnugor nyelvekben is előkerülnek, kivéve az ugor nyelveket). Tehát éppenséggel nem volna lehetetlen a finn szerkesztést a tagadó szerkesztés mintájára keletkezettnek vélni. Attól tartok, hogy elhamarkodott döntés volna ez, amely a többi nyelv gyakorlatára nem adna megfajtást. Ezek az összetett igei szerkezetek ugyanis minden bizonnyal újabb fejlemények (akárcsak a magyarban), s a finn szerkesztésmód meglepő egyezést mutat a germán összetett igékkel (akárcsak az avult magyar igealakoknál újabb *fogok, fogsz futni* típusú futurumok). Ezekben az esetekben elképzelhető tehát idegen (germán) környezeti befolyás (E), a cseremiszi, magyar és permi szerkesztések pedig talán valamiféle areális idomulás nyomait is

mutathatják: egyes török nyelvekben ugyanis – más török nyelvekkel szemben – a szerkesztett igealakok (múlt, plusquamperfectum) felépítési mintájára az jellemző, hogy a főige ragozott formái után a létige Sg3 sz. változatlan formája következik. Ilyen múltidejű szerkesztések több tatár nyelvben (miser, uráli, hegyi, karatáj-mordvin stb.), sőt a kirgizen és az üzbégen kívül a csuvas egyes nyelvjárásaiban is előfordulnak (l. SZEREBRENNYIKOV, B. – GADZSIJEVA, N., Szravnyitelno-izsioricseszka grammatika tjurkszkij jazükov. 2. kiad. Moszkva, 1986. 190). Ezért merném a finnugor összeszerkesztett igei formátumoknak egy jó részét areális tényezőkkel (A) magyarázni.

Px-problémák. – Rokon nyelveinknek van egy olyan csoportja, ahol a Px-ek msh.-lekopás – és egyéb okok – miatt vagy megszűntek létezni, vagy használati gyakoriságuk (ill. funkciójuk) változáson ment át. A legtipikusabb ilyen szempontból az észti, ahol Px-ek nincsenek, s szerepkörüket a birtokos személynévmás vette át: *minu isa* 'apám', illetve – ha a birtokos a mondat alanyával azonos – az *oma* 'saját' névmás minden személy birtokos voltát jelöli: *ma võtan oma raamatu* 'én veszem a könyvemet', *me ei unusta oma sõpru* 'mi nem felejtjük el barátainkat'. Ez nyilvánvaló kényszermegoldás, amely idegen mintát követ, bár belső oka van (I-A).

Az areális környezet érvényesülésére az is utal többek között, hogy az észthez hasonló jelenség olyan nyelvekben is megmutatkozik, ahol egyébként a Px-ek nem koptak le. A finnben egykoribb – főleg a köznyelvben – hogy az *isäni* 'apám' helyett az idegenes *minun isä* kezd felülkerekedni. Sőt a Px – olykor – a lappban is elmaradhat, és helyette vagy a személyes névmás alapformája, vagy a visszaható névmás kerül előtérbe: *mu boadnja* 'a férjemet (= én férjet)', ill. *jiezád gusá* 'a tehenedet (= a magad tehenét)'. Az ilyesféle Px-elhullás a magyarban elképzelhetetlen: ma még legalábbis az *anyám*, *férjem* mellett legfeljebb az *én anyám*, az *én férjem* szerkesztés képzelhető el, de az **én (enyém) anya* semmiféleképpen nem.

A folyamat tehát az észti egy belső hangtörténeti változás eredményeként alakult úgy, hogy kényszerült végülis egy tőle idegen nyelvekből ismert megoldást alkalmazni, azaz a szomszéd nyelvek használatára reáhangolódni. Ez a folyamat persze nem pusztán a finnben és a lappban tárulkozik elének, hanem távolabbi rokon nyelvekben is (pl. cser., zrz.), ahol a Px-ek megvannak ugyan, de (mint a zrz.-ben) fő funkciójuk a determinálás: zrz. *menam kerka* 'az én ház(am)', *me küñ* (iness.) 'az én kéz(em)ben'; cser. *min' cõn* 'a szívem (= én szív)', *mäjân šerya's* 'a gyűrűm (= enyém gyűrű)'; stb.

Szókészlet. – A csatolt táblázatban a jövevényszavakat tárgyalom egybevont csoportokban, tehát az egyes nyelvekből kimutatható jövevénelemeket (a régi PU-PFU idegen kapcsolataira nem voltam tekintettel). Világos ebből, hogy Eurázsia különböző vidékein élő rokon nyelveink a szomszédságukban élő nyelvekből alaposan gyarapították szókészletüket, bár ez egyes esetekben elég egyoldalúnak minősíthető folyamat. A rovatokban lévő X-ek az átvételek nagyságrendjére utalnak (X = 10, XX = 100, XXX = 1000, XXXX = 2000, *XXXX = 2000 felett). A << jel közvetítő nyelvre mutat. A morfémahatár kettős kereszt jele (#) pedig jelzi a szóban forgó jövevényréteg fontosságát, de bizonyos újabban felmerült időrendi és forrásbeli problémákat kíván kiemelni: ezek főleg a finnség, a md., cser., permi nyelvek iránti kapcsolataira utalnak (amely művelődési szempontból is rendkívül figyelemre méltó), ám a nyugati finnugorok pregermán és prebalti érintkezéseinek új (KOIVULEHTO-féle) koncepciója ezt az eddig világos ügyet összehorzolta. Mint

látszik, a legtöbb idegen hatást a magyar mutatja, ami e nép történetének változatos alakulásával függ össze.⁴

(A rokon nyelvek egymás közötti kölcsönzéseit nem tüntetjük fel, bár megemlítendő, hogy a lappban 1200 régi finn jövevényszó mellett legalább 1600 új szó is leltározható, s hogy a finnben is van néhány tucatnyi lapp jövevényszó. Hasonló nyelvi kölcsönzések keletibb uráli nyelvek között is vannak.)

4. Egyenlegünk a következő. A tárgyalt másodlagos egyezések keletkezésének okai nyelvenként különböznek, de nemegyszer hasonló vagy azonos eredményre vezetnek. Az okok keresése nem egyszerű: nehéz a belső spontán fejlődést elválasztani a külső hatásoktól vagy akár ez utóbbit is az areális nyelvi szövetségekbe tömörülés következményeitől. Ezért a táblázatban megadott minősítési jeleknek inkább tájékoztató jellegük van, és talán nem perdöntőek. Továbbá az is valószínű, hogy a belső, a külső és areális indíttatású mozgások párhuzamosan — interferálva — támogat(hat)ták egymást, nehezítve ezzel a felderítő munkáját.

Talán megnyugtató, talán nem, hogy ezek a változások nem mindig egyirányúak. Akadnak közöttük olyanok, melyek a nyelvtani eszköztár bővülésével, agglutináló folyamatok befogadásával a nyelv szintetikus (poliszintetikus) karaktert vitték egy-egy lépéssel előre; vannak azonban olyanok is, amelyek redukción események (vagy egyéb körülmények) folytán az analitikus szerkesztést vagy a flektív sajátosságokat és a fúziós technikát juttatták előnyösebb pozícióba. Egy nyelvi forgás — de nem biztos, hogy ciklikusan ismétlődő körforgás — szemtanúi vagyunk, amely nem nyugszik és nem is fog megnyugodni, hacsak a nyelvi halál állapota be nem következik.

Tapasztalatunk szerint azonban a rokon nyelveknek a múltra utaló, genuin sajátosságai — bizonyos szóródási különbségekkel — szívósan őrzik státusukat, persze rendszerint más formában-funkcióban, új struktúrákba szerveződve, az új körülményekhez idomulva. Ez utóbbi, kevésbé kimunkált jelenséggel kapcsolatban pedig máig aktuálisak ERNST LEWYnek dublini száműzetésében 1942-ben leírt szavai: „Wir sehen . . . , wie Sprachen, die einander benachbart sind, einander ähnlich werden, und zwar unter Benutzung von Zügen der Sprachstruktur, die von Haus aus gar nichts mit einander zu tun haben.” (Der Bau der europäischen Sprachen. 2. Aufl. Tübingen. 97).

⁴ Megjegyzés a jövevényszavakkal összefüggésben. Közöttük várhatóan és kimutathatóan több hasonló hangzású forma akad, s ezek a dilettánsokat félrevezethetik, még akkor is, ha végső soron közös forrásból származnak e szavak. Az átvétel kora és módja (a direkt közvetítő nyelv) mégis gyökeresen különböznek, s gyakoriak köztük a vándorszavak, melyeknek útja sokszor kiszámíthatatlan. Az ilyen esetek néha megkönnyítik a terepkutató munkáját: BERECKZI GÁBOR közléséből tudom, hogy volga-vidéki gyűjtéseik alkalmával a magyar és cseremiszi nyelv rokonságát — melyet a külvilágtól elzárt rezervátumokban élő nyelvrokonnak oly nehezen voltak képesek felfogni — némi pia fraustól sem visszariadva sikerrel bizonyították olyasféle egyezésekkel, mint amilyen a magyar *alma* és cseremiszi *olma* között fennáll. E látszategyezések száma természetesen a nyugati kulturális szférába vetődött nyelvek között a leggyakoribb, vö. m. *prés* (<kfn.) — fi. *prässä* (<sv.), *mángorol* (<baj-o.) — *mankeli* (<sv.), *tégla* (<lat.) — *tüli* (<sv.), *rozsa* (<délszl.) — *ruoste* (<ösgerm.), *rozs* (<délszl.) — *ruis* (<kaln. v. balti), *penna* (<lat.) — *penna*, *penaali* (<sv.), *kasza* (<szlovák) — *kossa* (<or.), *herceg* (<kfn.) — *herttua* (<ösv.), *kanavász* (<prov.) — *kangas* (<ösgerm.), *árkány* (<kún) — *arkkana* (<or.), *kanapé* (<ném.) — *kanapeli* (<or.), *gyömbér* (<lat.) — *inkivääri* (<sv.) stb.

	Magy.	OU	Zürj.	Votj.	Cser.	Md.	BF	Lp.	Szam.
Íráni (ó-, középr-, újráni)	x x	x x	#	#	#	#	#	≤	≤
German (óészaki skand., svéd-norv., német)	x x x x						x x x x	x x x x	
Szláv (orosz, déli, nyugati szl.)	x x x	x x x x	x x x (x)	x x x (x)	x x x x	* x x x x	x x x x (x)	x x x x (x)	x x x x (x)
Balti						x	x x x		
Kaukázusi	? x								
Latin	x x x (x)						≤		
Neolatin (francia, prov., olasz, román)	? x x x x x x						≤		
Bizánci-görög	x						≤		
Török (Onogur, volgai bolgár, csuvas, kipszak, baskir, kún, tatár, oszmán stb.)	x x x x (x)	x x x	x	x x x (x)	x x x x	x x x			x x x
Egyéb szibériai nyelvek (ket, tunguz, jukagir stb.)		x x							* x x x

5. E beszámolót azért tartom a mai nap is aktuálisnak, mert egy vélekedés szerint az uráli nyelvészet elvégezte feladatát, tovább nem fejleszthető, következésképpen vagy önmagát ismételgeti, vagy beszűkül például a hangszalagzárhangok vizsgálatára.⁵ E nézettel szemben nehezen tudom elképzelni egy diszciplína „lezáráását”, nem is szólva arról, hogy egy kifogásolt és perifériálisnak vélt téma — éppen az adott esetben — kiváló elméleti alapokra helyezve került feldolgozásra és határozott reformtörekvéseket jelez. Előadásommal tehát egy elhamarkodott tájékoztatást is korrigálni kívántam, és konkrét példákat felsorolni arra, hogy az uráli nyelvészet a továbbiakban is megmarad nyelvészetnek, ahol a genealógiai-történeti vizsgálatok mellett egyéb újonnan kijelölt irányokban is ígéretesen tevékenykedhet.

HAJDÚ PÉTER

Gyarmathi Sámuel Nyelvmasterének egyik fő forrása*

II.

1. A GrR. hatását az imént vázoltaknál még közvetlenebbül kísérhetjük nyomon a Nym. elméleti fejtegetéseiben. Ilyen fejtegetéseket legfőképpen a II., Etymologia, Eredet-vézés című rész, valamint a III., Az Öszverakásról. De Syntaxi című rész bevezetésében találunk. Jelentőségüknek megfelelően épp ezeket a részeket elsősorban GÜLYA JÁNOS, egy-egy vonatkozásban pedig GÁLDI LÁSZLÓ és HANZELI VIKTOR méltatták. Mind a II., mind a III. rész bevezető fejtegetéseinek forrása a GrR. Minthogy forrását Gyarmathi olyan fontosnak tartotta, hogy belőle összefüggő részeket fordított le, a következőkben a GrR. német és a Nym. megfelelő magyar szövegeit egymás mellé állítva hasonlítom össze.

Mind a (francia nyelvi példákkal kísért) német, mind pedig a magyar szövegeket lényegében betűhíven közlöm, de nem törekedtem paleográfiai hűségre. Úgynevezett betűhasználati kompromisszumot érvényesítettem, mégpedig mindkét nyelv vonatkozásában mellőztem az *s* és *f* megkülönböztetését és egységesen *s*-t írtam; továbbá a magyar magánhangzók köréből az *ű*-vel és *ő*-vel jelölt hosszúságot *ű*-vel és *ő*-vel adtam vissza; valamint a német szövegekben előforduló *z*-t *z*-vel írtam le. Viszont, mivel különösebb gondot nem jelentett, ugyancsak a német szövegekben reprodukáltam a *ß*-t, s megtartottam az *i*-nek alkalmanként *y*-nal való váltakozását. Arra azonban nem vállalkoztam, hogy visszaadjam a szövegek különösen a GrR. — változatos betűtípusait, csak a kurziválást hajtottam végre.

Mint BENKŐ LORÁND tüzetes elemzéséből ismeretes, Gyarmathi írásbeliség szempontjából a kelet-magyarországi szerzők provinciális típusához tartozott: igen kevésbé volt tisztában a korában már ható közmagyar irodalmi normával, és saját beszélt nyelvi alapon nyugvó provinciális kötöttségeitől nem tudott szabadulni (l. BENKŐ, FelvIr. 474 és 485). Amint az olvasó tapasztalni fogja, Gyarmathi írásgyakorlata nemcsak jelentősen eltér az irodalmi nyelvi normától, hanem az eltéréseket még gyakori kettősségekkel, következetlenségekkel, ellentmondásokkal is terheli

⁵ L. pl. Kortárs XXXI. [1987.], 6. szám (június) 124, 129, 134—5. (Az anonymnek hagyott szerző finnugor nyelvészettel foglalkozó nézeteit — egy másik művét bírálva — KÁLMÁN BÉLA is hozzám hasonló módon mutatja be (MNYj. XXX. [1992.], 175—8).

* L. MNY. XCI, 52—63.

(vö. BENKŐ i. m. 327). Természetesen mind a normától való eltéréseket, mind pedig a következtelenségeket érintetlenül hagytam (legfeljebb az elmaradt központosítást és kurziválást pótoltam itt-ott, ha ez a megértést elősegítette), és nagyon takarékosan bántam az ilyen esetekben használatos szögletes zárójelekbe foglalt felkiáltójeles figyelemfelhívással is, nem akarván ezekkel teletűzdelni az olykor amúgyis nehézkes szöveget. Szögletes zárójelek között tüntettem fel az idézett szövegek lapszámát, s alkalmanként a kihagyott részeket jelző három pontot.

2. Kezdjük tehát az elméleti fejtegetéseket tartalmazó német és magyar szövegek összevetését!

[96.]

Der Zweyte Haupttheil.

Von der Etymologie.

Das I. Capitel.

Von der Natur und den Arten der Wörter. I. Insgemein.

§. 99.

Die Etymologie ist der zweyte Theil der Grammatik und lehret, alle einzelne Wörter einer Sprache, nach ihrer Natur und Verwandschaft in gewisse Classen vertheilen, und die, welche darunter veränderlich sind, also verändern wie es der ganzen Einrichtung der Sprache gemäß ist.

§. 100. So vielerley Dinge in der Welt existiren, und so vielerley ihre Veränderungen und Zufälle möglich sind; ja so vielerley Gedanken von Sachen und ihren Zufällen möglich sind, die man andern gerne sagte: so viel Zeichen solcher Gedanken (d.i. Wörter etc.) waren nöthig. Da aber hierdurch eine einige Sprache schier unmöglich zu erlernen wäre, und ihrer mehrere zu einer allgemeinen Land- und Welt-Plage werden müsten: so hat der gütige Gott zwey Hauptmittel zu dessen Erleichterung unvermerkt¹ und zwar NB. in allen Sprachen [97.] aufkommen lassen: 1) *Das Machen der Wörter* durchs Ableiten und Zusammensetzen. 2) *Das Verändern derselben*, welches bald hinten am Ende, bald vorne, bald durch einen kleinen Zusatz, bald durch Hinwegnehmung einiger Buch-

[1: 24.]

II. Rész.

Etymologia, Eredet-vévés.

I. Szakasz.

A' szóknak nemekről és természetekről közönségesen.

§. 9.

Az *Etymologia* a' *Grammaticának* második része, melly tanította a' Nyelvekben a' magános Szóknak, mellyek a' *Beszéd részei* (*Partes Orationis*) természetek és hasonlatosságok szerint való Eloszlásokat és a' hajtogatható szóknak a' nyelv természeti tulajdonsága szerént való változtatását.

§.10. A' hányféle dolgok vagynak a' világon, és a' hányféle gondolatokat lehet formálni a' dolgokrol, és azoknak történeteiről, midőn valakivel akaratunkat közleni akarjuk; épen a'nyi gondolatok jeleit, (az az Szókat) kellene formálnunk, és így a'nyi félék lesznek a' Beszéd részeiis (*tot erunt partes orationis*). De mivel így csak egy nyelvetis lehetetlen volna megtanulni; többeknek pedig meg tanulása egész Ország- [1: 25.] goknak, sőt a' Világnak is el viselhetetlen tereh volna; tehát az Isten a'nak meg könnyebbítésére minden Nemzeteket a' magok nyelvekben két nevezetes könnyebbitő modokra vezeté. 1. Az *első* a' Szók tsinálása, a' *Származtatás* (*Derivatio*) és *Öszve ragadás* (*Compositio*) által.²

2dik: A'Szóknak változtatása, a'melley elől, hátul, középben egy kis

¹ E szóhoz tizenkét soros jegyzet csatlakozik, amelyet Gyarmathi nem fordított le.

² Itt Gyarmathi jegyzetben utal az általa mellékelt táblázatra.

94 II. Rész. A Eredetéről.

II. R É S Z.

ETYMOLOGIA, EREDET-VÉVÉS.

I. SZAKASZ.

A' SZÓKNAK NEMEKRŐL ÉS TERMÉSZETEKÉRŐL KOZONSÉGESEN.

§ 9.

Az *Etymologia* a' *Grammaticának* második része, mely tanítja a' Nyelvekben a' magános Szóknak, melyek a' *Beszéd részei* (*Partes Orationis*) természetek és hasonlatosságok szerint való Elöljárókat, és a' hajtogatható Szóknak a' nyelv természeteli tulajdonsága szerint való változtatását.

§ 10.

A' hányféle dolgok vagynak a' világon, és a' hányféle gondolatokat lehet formálni a' dolgokról, és azoknak történeteiről, midőn valakivel akarunkat közleni akarjuk; épen a' nyil gondolatok jeleit, (az az Szókat) kellene formálnunk, és így a' nyil félek léznek a' Beszéd részéi (*tot erant partes orationis*) De mivel így csak egy nyelvével lehetetlen volna meg tanulni; többeknek pedig meg tanulása egész Országok,

Der Zweyte Haupttheil.

Von der

Etymologie.

Das I. Capitel.

Von der Natur und den Arten der Wörter.

I. Inzimetil.

§. 99.

Die Etymologie ist der zweyte Theil der Grammatik und lehrt, alle einzelne Wörter einer Sprache, nach ihrer Natur und Verwandtschaft in gewisse Classen vertheilen, und die, welche darunter veränderlich sind, also verändern wie es der ganzen Einrichtung der Sprache gemäß ist.

§. 100. So vielerley Dinge in der Welt existiren, und so vielerley ihre Veränderungen und Zufälle möglich sind; so vielerley Gedanken von Sachen und ihren Ursachen möglich sind, die man andern gerne sagt: so viel Zeichen solcher Gedanken (d. i. Wörter etc.) waren nöthig. Da aber hierdurch eine einige Sprache schier unmöglich zu erkennen wäre, und ihrer mehrere zu einer allgemeinen Land- und Welt-Sprache werden müßten: so hat der gütige Gott zwey Hauptmittel zu dessen Vereinfachung untermerkt* und zwar NB. in allen Sprachen auf-

* Unvermerkt, unvermehrt und unmerkbar: denn kein Mensch kan von keiner Sprache vollständig sagen, was, wo und wie diese nach und nach sich veränderten. Wenn ich aber zu Sage die große Gewalt der Gedanken untereinander würd, in einer Sprache nach Belieben neue Wörter zu machen.

staben, bald nur in den Vocalen, bald nur in den Consonanten, bald in ganzen Sylben etc. geschehen kan. Dis nennen wir überhaupt das *flectiren*,³ und bei einigen das *decliniren*, bey andern aber das *conjugiren*. Durch jenes kriegen wir so viel Worte, daß sie für die *grosse Menge Sachen* zureichen können; durch dieses wird jedes Hauptwort so zugerichtet, daß es für *alle Umstände der Sache* zulang, und in hunderterley Fällen genutzet werden kan.⁴

[A *flectiren* szóhoz csatolt jegyzet:]

Das Flectiren des größten Theils der Vocabeln ist eine importante Erleichterung der Sprachen. Denn z.E. bey dem Decliniren setzen wir sechs Casus im Singulari, und eben so viel im Plurali an: so sind dis 12. geringe Aenderungen eines einigen Wortes, an statt 12. neuer Vocabeln. Aendert man das Wort auch nach 2 oder 3 Generibus: so kommen 24. bis 36. Variationen heraus. Eben so in den Conjugationen. Da die Franzosen 7. Tempora im Indicativo und 7. im Coniunctivo haben, jedes Tempus aber 2mal drey Personen: so gibt dis schon 2mal 42. oder 84. Variationen. Dazu gibt der Imperativus noch 5. der Infinitivus wenigstens 8. Mithin bekommt man aus einem einigen Verbo ohne Absicht auf das Genus Masc. oder Femin. bald hundert Aenderungen im blossen Activo, an statt so viel neuer Vocabeln.

hozzáadás vagy el-vétel által; most magán-hangzókban majd mással hangzokban, néha pedig egész hangokban esik meg. Ezt közönségesen *Változtatásnak* (*Inflexio*) nevezzük, de némelly szókban különösön *Hajtogatásnak* (*Declinatio*) másokba *Foglalásnak* (*Conjugatio*). Az első mod által a'nyi Szókat kapunk, a'menyi a' dolgok nagy bövséginek el nevezésire szükséges. A' második mod pedig meg tanít minden Fő-szónak (Tör-sök-szónak) hajtogatására, melly által minden környül-állásokra száz meg száz különbségeket illehetünk.

Iegyzés: A' változtatása a' Szóknak leg nevezetesebb könnyebbítése a' nyelv Tanulásnak. Mert p.o. tsak a' hajtogatásban (*Declinatio*) formálunk az egyes Számban négy esetet (*Casus*) más nyelvekbe hatot, a' többes' számbanis a'nyit: E'ből léssen 8. változás. De az a' 8. szül még 30-at a'mint a' 46.§.be meg mutatom, és így egy szonak lesz egy előre 38. esete. Ha pedig a' szót *Birtokossá* (*Possesivum Nomen* §. [1: 26.] 52.) téssük; bámulás melly sokra szaporodik a'nak változtatása, p.o. pénzem, pénzed, pénze, pénzeim, pénzeid, pénzei, pénzünk, pénzetek, pénzek, pénzeink, pénzeitek, pénzeik. Itt látsz 12. változást a' Személlyre és a' számra nézve. Ezek közül mindenik hajtogattatik a'számokon, eseteken, de most már a' Személlyekenis. A'melly sokféle változás miatt lesz 206 esete, a'mint az 53-dik §. Táblájából 's a' Iegyzésiből meg bizonyitom. A' fellyebb említett 38 eset ezzel égyütt téssen 224-et. Es így egy névnek lehet a'nyi esete (*Cassusa*). Hát ha még hat esetet rendelnénk a' Magyar nyelvenis, mint a' Déákban 's másokban; úgy még több forma származnék. Ezek pedig mind meg-a'nyi ujjabb-ujjabb Szók. A' Toldalékokkal egybe ragadva még sokkal többre megyen a' számok.

³ E szóhoz hosszabb jegyzet csatlakozik, amelyet Gyarmathi a bekezdés után fordított le. L. alább.

⁴ Az ehhez csatolt jegyzet fordítását is l. alább.

Ezt tsudálad; de bámulni fogsz, ha meg tekinted az *Idő szokat* (*verbum*) mert tsak ez az égy idő-szó: *Verek* 26. formában változtathatik, mellyek közül némellyik 78. némellyik 77. más 76. némellyik 11. változáson mégyen által, és így ezen égy szónak van 1538. égy mástól különböző értelmü változása. Lásd a' 61.§.-ben ki tett Táblából.

Tegyük ezen idő szót mind a' 26. formában *Tehetösse* (*verbum potentiale*) *verhetek, verethetek, verettethetek* 's a' t. a'kor két a'nyi szó lesz belölle. Az az 3076. Lépünk még egyet, és tsinállyunk a' *verem*-ből égy *nevet* (*Nomen*) p.o. *verés*. E'nek lehet tsinálni 244 *Časust*, a'mint meg mutatám fellyebb. Tehát ezen égy idő Szóbol *verem* lehet tsinálni a' Grammatica segedelme által 3320. szót, hát ha még a' Derivátiok Tabellája szerintis szaporitni kezdjük, me'nyire mégyen?

Még tsak képzelni se tudja valaki il-lendöképen melly nagy Hálakat tartozunk adni az Isten- [1: 27.] nek ezért a' két könnyebbitő modért a'nyelvek tanulásában, míg rendre nem visgállya mind azokat a' véghetetlen külömbiségeket, a'melleyek vagynak az egész világon az Isten igen sokféle Terentménnyei-ben, azoknak tulajdonságaiban a' Mesterségel készült, Természeti, Politiai, Gazdaságbéli, Katonai és Tudományos dolgokban 's mivelményekben. Mert ha azokban próbálni kezd, által látja, hogy vallyon könnyüé, vagy nehéz, égy néhány ezer szokat könyv nélkül meg tanulni?

§. 11.

Minden szók tehát mint a' Beszédnek szükséges részei (*Partes Orationis necessariae*) osztatnak, minden nyelvekben külömbkülömbféle okokból sokféle nemekre.

I. Az Hangok számára nézve azok 1, 2, 3, 's több hanguak.

II. Az ő eredetekre és Sógorosságokra nézve.

a. *Eredeteik* [!] vagy *származok*. Az *Eredetiek* másoktól nem származnak

[A fenti *kan* szóhoz csatolt jegyzet:]

Kein Mensch kan von der Grösse dieser Wohltat Gottes einen anständigen Begriff haben, der nicht erst die ganze Welt, und die entsetzliche Menge und Mannigfaltigkeit, sowol der Geschöpfe Gottes und ihrer Eigenschaften, als der durch Kunst verfertigten Dinge in der natürlichen, politischen, oeconomischen, militarischen und gelehrten Welt einigermaßen übersehen, und dabey einen ernsten Versuch gemacht hat, wie schwer oder leicht es sey, etliche tausend Vocabeln auswendig zu lernen.

§. 101. Alle Wörter in allen Sprachen theilet man nach verschiedenen Gründen in verschiedenen Classen ein.

[98.]

I. Nach der Zahl der Sylben in 1.2.3. und vielsyllbige Wörter.

II. Nach der Ursprunge und Anverwandschaft, sind sie

A. *Primitiva*, oder *Derivativa*. *Primitiva*, Stammwörter, die von keinem an-

dern Worte herkommen, als: doux, süß, voir, sehen. Sofern andere davon abstammen, heißt man sie *Radices*, *Wurzelworte*. *Derivativa*, abstammende Wörter, die von andern herkommen, als la doceur, die Süßigkeit, doucement, süßiglich, la vue, das Sehen, la visage, das Angesicht.

B. *Simplicia* oder *Composita*. Jene sind einfach, als: voir, sehen, venir, kommen. Diese aus mehr Wörtlein zusammen gesetzt, als revoir, wieder sehen, prévoir, vorher sehen, entrevoir, ein wenig sehen etc. prévenir, vorkommen, convenir, zusammen kommen, disconvenir, nicht übereinkommen.

III. Nach der Bedeutung können sie seyn entweder

A. *Homonyma* (mehrbedeutende) da einerley Wort mehrere Sachen bedeutet, als: la voile bedeutet 1) einen Schleier 2) Vorhang 3) Vorwand 4) la voile, ein Segel.

B. *Synonima*, (mitbedeutende, les équivoques,) die eben das, was andere ganz verschiedene Worte, bedeuten, Z.E. die Ehre heißt l'honneur, aber auch la dignité, la gloire, le réputation etc.

C. *Paronyma*, die fast gleich klingen, aber ungleich bedeuten, davon §.96. ein Verzeichniß mitgetheilet worden. [99.]

IV. Nach der Natur der Sachen, die sie bedeuten. Und da können in keiner Sprache mehrere Arten der Wörter vorkommen, als diese dreierley:

A. Einige bedeuten und benennen die Sache selbst, davon man redet. Sie sind demnach die Namen der Dinge, mithin heissen sie auch billig *Nomina*, Nennwörter.

B. Einige bedeuten das, was man von der vorhabenden Sache saget, bejahet oder verneinet. Weil nun dis im Reden immer vorkommt und vorkommen muß, so heißt jedes Wort von dieser Art und Amt κατ' ἐξοχήν *Verbum*, ein Wort, Verrichtungswort, un Verbe.

p.o. fő. láb, ház, kenyér, lát. A' származók pedig másoktól erednek p.o. fejes, lábbeli, Házas, kenyeretlen, látogat.

b. *Magánosok*, vagy *Őszve-ragadtak*, azok égy szóból álnak p.o. bor, irom, vár. Ezek többől rakatnak égybe p.o. *Újbor*, *felirom*, *Fejérvár*.

Jegyzés: [...]

(Gyarmathi itt következő jegyzetének nincs megfelelője az eredetiben.)

[1: 28.]

III. Jelentésekre nézve:

a. A' sok jelentésűek (*Homonyma*) p.o. *Sir*, tumulus, *Sir* plorat, vár, arx, vár, expectat, *vér* Sangvis, *vér*, verberat.

b. *Hasonjelentésűek* (*Synonima*) p.o. *ékes*, *jeles*, *kegyes*, *szent*, *bűnös*, *vétkes*, *éktelen*, *rut*.

c. *Égy forma hanguak* (*Paronyma*) p.o. bor, por, véres, veres.

IV. A' dolgok természetére nézve, melyet jelentenek háromfélék minden nyelvben, mert

a. Jelentik és nevezik magokat a' dolgokat, melyekről szó van, azértis az ilyen szók *Neveknek* (*Nomina*) méltán neveztetnek, p.o. *Viz*, *Kenyér*.

b. Mások jelentik azt, a' mit a' jelen valo dologról tagadni vagy erősíteni kell, mivel az ilyen szok leg gyakrabban fordulnak elé a' Beszéd közben, azért különös méltosággal *Idő szónak* neveztetnek [1: 29.] (*verba*). Azért tartottam helyes névnek az *Időszót*, mert a' *Verbumokba* mindenkor bé foglaltatik az idő.

C. Einige bedeuten nur die Nebenumstände dieser Sachen oder ihrer Veränderungen, und werden hie und da unter die vorigen zweyerley Hauptwörter (wie die Bind- und Flicksteine in einem Bau) dazwischen gesteckt, heissen auch mit einem allgemeinen Namen *Particulae*, Beywörter, (les *Particules*). [100.]

§. 102. Wenn wir die NOMINA besonders mit Bedacht erwegen und unter einander vergleichen: so werden wir derselben verschiedene Gattungen finden. Wir wollen sie, je nachdem sie mehr oder weniger mit einander übereinkommen, in so viel Nebenfächer bringen, als viel unterschiedenes man bey ihnen antrifft. Nemlich

I. Einige bedeuten schlechtweg die Sache, davon die Rede ist, sie mag nun für sich selbst bestehen, oder an andern Dingen zu sehen seyn; und antworten also auf die Frage, *wer, was, quis* vel *quid?* Z.E. der Mensch, die Stube, das Zittern etc. wir wollen sie Nennwörter (les Noms substantifs) *Substantiva* nennen.

II. Einige zeigen derjenigen Sache, davon die Rede ist, ihre Beschaffenheit an, und antworten also auf die Frage *qualis?* wie ist (das Ding) beschaffen? z.E. der gute Mensch, die innige Liebe, das ängstliche Zittern. Sie heissen *Adjectiva*, Beschreibungswörter (les Nomes adjectifs,) und haben also die *Substantiva* zu bedienen.

III. Einige zehlen die Sachen, davon die Rede ist, und sind also nur gewisser massen *Adjectiva*. Sie heissen *Numeralia*, Zahlwörter, (les Nomes de nombre.)

IV. Einige werden an statt der *Substantivorum* oder *Adjectivorum* gesetzt, damit man jene nicht immer wiederholen müsse. Demnach müssen sie als *Vicarii* jener ihre Dienste thun, die die Sache, davon die Rede ist, entweder nennen, oder beschreiben. Sie heissen *Pronomina*, (les Pronoms.)

[101.]

c. Mások tsak a' dolgoknak oldal környülálássait, 's azoknak változásait jelentik, és imit amot fordulnak elő, az említett kétféle szók között, mint valamely foglaló, vagy potoló kövek az épületben. És azért neveztetnek *Szótskáknak*. (*Particulae*.)

§. 12.

Ha a' Neveket különösön jól megfontoljuk, és egy más között össze hasonlítjuk, azoknak egy néhány nemeit fogjuk találni. Illő lesz tehát azokat a' magok külömbiségek szerént el rendelni.

I. Némellyek jelentik egyenesen magát a' dolgot, a'mellyről szó van. Mellyekkel szokás ezen kérdésre felelni. Ki? vagy Mi? p.o. *Ember, Ház, félelem*. Az ilyenek pedig neveztetnek *Magánértőknek* (*Substantiva*.)

II. Némellyek a' szóban lévő dolognak tulajdonságát jelentik. Az ilyenekkel ezen Kérdésre szokás felelni: *Millyen?* p.o. *jó, rossz, fehér, fekete*. Ezek neveztetnek *Mással értőknek*, (*Adjectiva*) és mindenkor a' Magán értőkhöz köttetnek.

[1: 30.]

III. Némellyek számlállyák a' dolgokat, mellyekről szó van, és így bizonyos értelemben mással értők. Neveztetnek ezek *Számlálóknak* (*Numeralia*) kettő, három, négyvel 's a' t.

IV. Némellyek a' magán-értők, vagy mással értők helyett tétettnek, hogy azokat ne kellessék olly gyakran emlegetni, és így mint azon Neveknek másodjok vagy azoknak képeket viselők, fordulnak a' Beszédben elé. Azértis ezeknek neve lészen *Névmással* (*Pronomen*.)

V. Einige benennen das Seyn, Thun und Leiden einer Sache mit der Sache zugleich, die da ist, thut oder leidet. Z.E. liebend, geliebet. Sie heissen *Participia*, (les Participes,) weil sie an beyderley Wörter ihrer Art theil nehmen.

VI. Endlich gibts kleine Geschlechtswörtlein, *Articulos* (les Articles,) die alle vorige Arten Declinirwörter bedienen müssen, um theils ihr Genus, theils ihre Flexion, Zahl etc. anzuzeigen. Z.E. der Mann, die Sache, das Wunderwerk, l'homme, la chose, le miracle.

§.103. VERBA sind diejenigen veränderlichen Wörter, welche das, was man von jeder Sache bejahen oder verneinen kan, (d.i. die Veränderungen, die mit ihr vorkommen können), anzeigen. (§.101.IV.B.) Alles aber, was von einer Sache zu bejahen oder zu verneinen möglich ist, läst sich in 3 Classen bringen, entweder daß es nur blos existire, oder daß es etwas thue, oder daß es etwas leide.

[102.]

§. 104. Die PARTICVLAE, Beywörtlein, sind diejenigen unveränderlichen Wörtlein, welche 1) die besondern Umstände der Sachen und ihrer Veränderungen anzeigen, mithin so gut den Nominibus als den Verbis dienen müssen. 2) Die Theilchen und Theile der Rede zusammen hengen, oder auch 3) zum bequemerem, kürzeren und deutlicheren Ausdruck helfen. Zu denselben gehören

1. ADVERBIA, die Umstandswörtlein, (les Adverbes) die da bestimmen, wie das seyn, thun oder leiden eines Dinges geschehe und beschaffen sey. Sie antworten also überhaupt auf die Fragen *wo? wenn? wie?* z.E. il l'a fait par-mégarde, il parle extrêmement mal.

[103.]

V. Némellyek a' szóban forgo személyt, vagy dolgot a' maga tselekedetével, szenvedésével, vagy lételével e'gyütt fejezik ki, p.o. *szerető, szeretettet, szeretvén, szeretendő*, és hivatnak *Részelmény* (*Participium*) nével, mert részt vesznek, mind a' Név, mind az Időszó természetéből.

Iegyzés: Itt hatodik helyre teszik a' más Nyelvek mivessei a' *nemző szokat* (*articulos*) de ezeket ide nem tehetem mivel a'félék a' Magyar nyelvben nintsenek. Mert ez a' szótska *az, a' ez, e'*, melyet e'dig nemző szónak tartottak, valósággal nem az. Lásd e'nek bizonyítását a' 47.§ben.

§. 13.

Az *Idő-Szók* (*Verba*) olyan változó Szók, mellyekkel mind azt, valamit egy dologrol erősíteni vagy tagadni lehet, a'nak sok formája vál- [1: 31.] tozásaival együtt ki fejezhetjük. Ezeknek a' Magyar nyelvben sokkal több formájok van, mint sok más Európai nyelvekben.⁵

§. 14.

A' *Szótskák* (*Particulae*) azok a' rész szerint változható, rész szerént változhatatlan szók mélylek 1. A' dolgoknak különös környül-állásait s' azoknak változásait jelentik, 's azért mind a' nevek, mind az Idő szók mellett szolgálhatnak. 2. A' Beszédnek részeit 's részetskéit össze ragasztják, vagy 3. A' könnyebb, rövidebb és világosabb ki tételekre a' nyelvet hathatossá teszik. Ezek közé tartozik:

1. Az *Határozó* (*Adverbium*) melly meg határozza valamelly dolognak létit, tselekedetit, vagy szenvedésit, miképen mehessen az véghez. Ezekkel szoktunk felelni im e' kérdésekre: *Mikor? Hogy?* p.o. *holnap, jól, fejéren, magossan, rosszul*.

⁵ Gyarmathi tehát megmondja, hogy az igéknek a GrR.-ban itt következő hármas felosztását miért nem vette át.

2) PRAEPOSITIONES, Vorsetzwörtlein (les Prépositions,) welche den NB. annoch einzelnen sowol Nominibus als Verbis pflegen vorgesetzt⁶ zu werden, um einige Casus und Umstände von denselben zu bestimmen, ihre Bedeutung zu ändern, auch wol ihre Flexion und Construction zu dirigiren, als: *après le soupé, avec vous, avant quinze jours, après diner.*

3. CONIVNCTIONES, Bindewörtlein, (les Conjonctions,) welche ganze Theilchen und grössere Stücke der Rede zusammen verbinden, als: *Lorsque je vous ai vu, je me trouvois etc.*

4. INTERIECTIONES, Affectwörtlein, (les Interjections,) welche nur den Affect bey allerley Gelegenheit verrathen, und ausser diesem Dienste mehrentheils nichts bedeuten, auch nichts zusammenhängen noch dirigiren.

[470.]

Der Dritte Haupttheil.

Von der Syntaxi.

Das I. Capitel.

Von der Syntaxi überhaupt.

§. 228.

Syntaxis lehret, wie man die Wörter einer Sprache nach dem Zweck der Rede geschickt zusammen setzen, d.i. richtig ordnen, gebrauchen und verbinden soll.*

* Weil es hiebey wegen der vielerley Arten der Wörter, wegen des verschiedenen Regiminis derselben und wegen besonderer Idiotismorum der Sprachen gar viel zu lernen giebt: so entstehet billig die Frage: in welcher Ordnung man die hieher gehörigen Sprachgesetze am geschicktesten vortrage, und durch welche Methode man sie den Lernenden am meisten erleichtere? Kaum werden

2. A' *Toldalék (Praepositio)* melly a' magános nevekhez névmásokhoz, vagy Idő-szókhöz, néha elől, néha hátul toldalékul adatik, azoknak jelentéseket változtatya, és nyugvást, vagy helyből való mozdulást jelent.

3. A' *Foglalo (Conjunctio)* melly egész részeit, vagy nagyobb darabjait foglalyla össze a' Beszédnek p.o. *Mivelhogy réám haragszol. 's a' t.* [1: 32.]

4. Az *Indulat-szo (Interjectio)* melly minden alkalmatosságban Indulatot jelent, de szókat vagy mondásokat össze nem foglal, se nem igazgat. (nem bir).

[2: 3.]

III. Rész.

Az Öszverakásról.

De Syntaxi.

§. 93.

Az Öszverakás tanítja miként kellessék a' szókat valamely nyelvben a' beszédnek tzelja szerint helyesen össze rakni, az az: igazán rendelni, használni, és össze kötni. (Világosabban:) Meg-határozott rendbe szedni, meg-határozott haszonra fordítani, és meg-határozott módon kötni össze.

Mivelhogy e' részben a' sokféle Szók miatt, azoknak sokféle bírása (*Regimen*) miatt, és a' nyelvekben való sok különös ki-tételek (*Idiotismi*) miatt, igen sok tanulni való volna, méltán kérhetni: Mitsoda rendel kellene az ide [2: 4.] tartozó nyelv törvényeket leg-helyesebben meg könnyebbíteni? Alig lehet vala jobb módot 's rendet ki-gondolni mint a'mi némüt ama' nagy

⁶ A csatlakozó jegyzet, amelyet Gyarmathi nem vett át, így szól: Sie gehen fast in allen Sprachen vor ihren Substantivis und Verbis voraus, als vor ihren Herren. In der Ungarischen Sprache folgen sie nach.

jemals bessere und mehrere Vorschläge hiezu geschehen seyn, als die, so der grosse und erfahrene Schulmann Comenius in seinen *Operibus didacticis* hie und da angebracht hat.

1) Er fängt seine Syntaxin an bey blossen Phrasibus, d.i. bey den kleinsten Theilen der Rede, die aus der Composition zweyer oder dreyer Wörter bestehen, aber noch keine Affirmation oder Negation in sich fassen, und giebt davon 15. allgemeine Regeln, die seiner Meinung nach in allen Sprachen gelten müssen. Alsdenn steigt er auf die grösseren Theile (*Sententias*) die entweder fragen, oder affirmiren oder negiren, und gehet ihre Struktur-Gesetze durch. Darauf kommt er erst auf die *Periodos*, und endlich auf eine ganze Rede. Dis ist der Natur und den Gemüthskräften sehr gemäß, a simplicioribus ad composita zu gehen. Nur forderts eine gute Lehrmethode: sonst werden entia praeter necessitatem multiplicirt. 2) Er deduciret seine Regeln aus der Grammatica universalis (nur nicht mit abstracten und ungreiflichen Worten, wie manche neuere gethan,) und zeigt, wie sie so billig und natürlich sind. 3) Er vergleicht sie mit der Muttersprache und einigen andern, wel- [471.] ches in vielen Dingen viel Licht und Vergnügen gibt. 4) Er setzt nicht viel Regeln und Fälle zusammen in eines hinein, sondern gibt jedes gerne allein: wenigstens muß nach seinen Maximen bey einer componirten Regel das eine Stück als schon bekannt vorausgesetzt werden. 5) Er gibt nicht, wie gewöhnlich, die Regel zuerst, und dann die Exempel: sondern gemeiniglich stehet ein gut Exempel voraus; daraus zichet er erst die Regel, und alsdenn weiset er mehr Exempel an: Dis ist eine vortrefflich nützliche Umkehrung, zumal, wenn Docens durch geschicktes Fragen macht, daß Discentes die Regel aus dem Exempel selbst herausziehen, auch wol selbst ähnliche Exempel aufbringen. 6) Er lehret einen guten Theil solche

tudományú Oskolák hasznára élt Férjfiu *Comenius* a' maga tanító munkáiban (*in Operibus didacticis*) imitt amott elő adott.

1. Kezdi a' maga Syntaxisát a' tsupa magános ki-tételeken, (*Phrasis*) mint-hogy azok a' beszédnek olyan részei, mellyek tsak két három szóból rakatnak össze, és azokban még semmi tagadás vagy erősítés nintsen. Ezekről pedig ad 15. közönséges törvényeket. (*Regulas*) A'melleykről azt hiszi, hogy minden nyelvekben helyet találnának. Azután emelkedik fel a' nagyobbatska kifejezésekre, (*Sententiae*) a'mellyek kérdenek, erősitenek, vagy tagadnak, és ezeknek minden össze rakási törvényein által mégyen. Még ezek után lépik a' kerek beszédekre (*Periodi*) és úgy jut végtére az egész beszédre. (*Oratio*) Ez a' természetel, és az emberi elme tehetségeivel igen meg-is egyezik, hogy az együgyüekről emelkedjék fel a' mesterségebbekre. (*a Simplicioribus ad Composita*) Tsak hogy igen jó tanítói módot kíván, mert külömben a' dolgok ok nélkül megsaporittatnak. (*Entia praeter necessitatem multiplicabuntur*)

2. Lántz szemi össze-függéssel hozzá-le a' maga törvényeit a' közönséges nyelv-mesterből (*Grammatica Universalis*) de nem valami fellebbe járó megfoghatatlan szókkal, mint némelly újjabbak tselekedtek; és meg-mutatja hogy azok igen helyesek, 's a' természetből fojnak.

3. Azokat az Anya nyelvel, és némelly nyelvekkel össze-hasonlitja, a'melly sok dolgokban nagy világosságot, és könnyüséget mutat.

4. Nem teszen együvé igen sok törvényeket, hanem inkább külön adja elő. Azt tette [2: 5.] magának törvényül, hogy ha valamelyik törvénye sok ágú volna, leg-alább a'nak egyik ága más törvényekben előre meg-világosított legyen.

5. Nem elől teszi a' közönséges szokás szerint a' törvényeket, és az után a' pél-

Exempel durch die Casus und Tempora flectiren, damit die Regel dem Gemüthe auch gleichsam mechanisch eingeprägt werde, wenn sie erst deutlich genug eingesehen und nach ihren Gründen gestattet worden. 7) Er nimmt nicht alles, was nützlich wäre, auf einmal mit, sondern theilet es sorgfältig in etliche Cursus; so daß zum erstenmal nur das allernöthigste und natürlichste (i.e. was mit der Universal-Grammatic und der Muttersprache am meisten übereinkommt); zum andernmal auch das nöthige; zum drittenmal erst und anderes nützliche, u.s.f. mit dazu genommen werde; gibt auch aus gleichen Grunde von den grossen Theilen erst kurze Tabellen etc. s. im angehenden Lateiner A. 1742. die Vorrede.

Obs. Soll die Rede verständlich seyn: so kan man die Worte nicht nach Belieben gleichsam hinwerfen, sondern jedes nur so, und just nur dorthin stellen, wie und wo ihm die andern Worte im zusammenhang zu stehen erlauben: alle sind wie die Glieder einer Kette. Es können nicht leicht 2 Worte bey einander stehen, die eine Phrasin machen, so schreibt das eine dem andern Gesetze vor, wo und wie es stehen müsse; so daß das eine regieren muß; das andere aber sich von jenem regieren lassen. Der Syntax ist also eine Haupttheil der Sprachlehre.

Die Etymologie hat bisher alle Wörter zu dem Bau der Rede gleichsam zugeordnet. Gleichwie aber die besten Quadestücke und Baumaterialien, wenn sie

dákat (*Exempla Syntactica*) hanem inkább mindenkor egy jó példát elől téssen, és a'ból hozza ki a' törvényt, és a'kor osztán több példákat-is hord elő. Igen jó és hasznos vissza fordítás ez, kívált ha a' Tanító a'ra tudja szoktatni tanítványait, hogy az ő okos kérdéseire tanulják-meg ki-húzni a' példából a' törvényt, és ők-is hasonló példákat tsináljanak, vagy más jó Könyvekből hozzanak elő.

6. Sok e'féle példákat, tanít az eseteken, és időközön hajtogatni. (*Docet Exempla per Casus et tempora flectere*) hogy így a' törvények, a' tanulók elméjébe, a' sok gyakorlás által mint egy belé óltódjanak (*mechanice imprimantur*) és természetté váljanak, minekutánna azokat világosan meg-értették volna.

7. Nem mindent ad elé egyszeribe tsak azért hogy jó, és hasznos, hanem elmésen el-osztja, bizonyos pászmákra, (*Cursus*) hogy így először tsak a' legszükségesebbet tanulják, p.o. a'mi a' közsónsleges nyelv-mesterrel és az Anya nyelvel inkább meg-egyezik, azután előadja a' szükségesekeket-is, harmadszor a' hasznosabbakat-is, végtére helyes okokból a' beszéd nagyobb részeit táblákba foglalja.

Jegyzés: A' beszéd úgy lesz értelmes ha a' szókat nem hányjuk széljel, tsak a' mi tettzésünk szerént; hanem minden szót tsak úgy, és é'pen oda helyhezettünk; a'miképen, és az hová a' több szók öszve függése engedi, mert azok a' lántznak mind meg-a'nyi szemei. Ha egy mondás vagy ki-tétel, tsak két szóból [2: 6.] áll-is; mindjárt egyike a' másíknak törvényt szab, hogy az, hol és miként állyon, úgy, hogy az egyik mindenkor bíró, (*regens*), a' másík pedig birat-tott. (*rectum*) Az öszve-rakás tehát egy Fő része a' nyelv tanításnak.

Az Etymologia e'dig elé a' szókat a' beszéd nagy épületéhez mint-egy elkészítette, hogy azok az építőnek minden szempillantásba keze ügyibe, és az

gleich aufs schönste zubereitet wären, nimmermehr einen Pallast abgeben werden, wenn man sie nicht nach den Regeln der Architectur zusammenhenget: Also geben die schönsten Worte und Phrases keine gute Sprache, wenn man sie nicht nach den Regeln der Syntax richtig zusammen hengt.

§. 229. Der Hauptgrund aller vernünftigen syntactischen Gestze, die in allen Sprachen gelten, ist dieser: Man will andern seine Gedanken entdecken, folglich von ihnen richtig, bald und aufs beste verstanden seyn. Demnach denke ordentlich und deutlich, und alsdenn rede just so, wie 1) du denkest: (d.i. stelle die Worte so, wie die Gedanken aus und nach einander folgen, und mit einander connectiren) und wie 2) du von an-[472.] dern am leichtesten, schnellsten und vollständigsten kanst verstanden werden.*

* Es ist schwer, die natürlichsten Constructionsregeln aus diesen zween Gründen, dem Denken des redenden und dem Verstehen des hörenden zusammen zu suchen und anzugeben. Denn a) die Rede muß eine Abbildung dessen seyn, was im Gemüthe vorgehet: aber der Geist des Menschen ist sehr flüchtig und lebhaft, und stellet sich viele Dinge schnell nach einander und gleichsam im Huy vor. Da läst sich aber schwer ablauren, wie er seine Gedanken rangiret, und welche Theilchen derselben er zuerst, zuletzt, und in die Mitte setzet. b) So ist auch die Fähigkeit des hörenden, die Rede bald oder langsam, leicht oder schwer, richtig oder unrichtig zu fassen, nach dem Alter, der Erfahrung, der Sprache, der Landesart, den Vorurtheilen etc. unendlich verschieden. c) Verursachet die unterschiedene Flexionsart auch vielfältigen Unter-

épülethez alkalmasok legyenek. Valamiképen azért a' leg-szebb, metzett kövek-is, és egyéb épületi materiák, nem változhatnak egy szép Palotává: valámig azokat az Építési törvények (*Regulae Architecturae*) szerint rendbe szedik: Így szintén a' legszebb szók, és kitételek-is nem formálhatnak szép nyelvet, valámig azok az öszverakás törvényei szerint öszve nem rakattatnak.

§. 94.

Vagyon egy közönséges fő szegelet köve minden öszve rakási okos törvényeknek, a'melly minden nyelvekbe helyt talál, belé illik, a' pedig im ez: Valame'nyiszer gondolatinkat másokkal közleni igyekezzük, mindenkör az a' tzelunk, hogy azok minket igazán, hamar, és jól, meg-értsenek. E're nézve gondolj rendel, és világosan; 's az után beszélj é'pen úgy, a'mint gondolsz: az az: rendeld úgy a' szókat, a'mint a' gondolatok egymás után következnek, és egy másból függenek, és a'mint mások téged leg-könnyebben, leg-hamarébb, és leg-tökéletesebben meg-értenek.

Jegyzés: Nehéz dolog valóba a' természeti öszve rakás törvényeit, ezen két fundamentomból; úgy mint a' beszélőnek gondolásából, és a' hallónak értéséből ki-dolgozni, és elő-adni. Mert [2: 7.]

a.) A' beszéd a'nak képe, a'mi az elmébe forog, de az ember elméje futkosó, és virgontz, 's azért sok dolgokat egymás után nagy sebességgel képzel, már illyenkor vajki [!] nehéz azon, sokat tanátskozni, hogy rendelje el gondolatit, mellyik részt tégye elől, hátúl, 's közbe?

b.) A' hallónak elméssége is nagyon különböző, melly szerint hamar vagy későre, könnyen vagy nehezen, jól, vagy hibáson fogja meg a' beszédet. Az a' különbség pedig függ az ő ifjuságától, vagy vénségétől, tudományától, anyanyelvétől, hazája szokásától, meg-rögzött hibás vélekedésétől 's a' t.

c.) A' sok féle változás, hajtogatás módja-is sok különbséget okoz a' Szók-

schied, sowol in der Ordnung als Verbindung der Wörter. Manche Sprachen haben viele, manche wenige Declinationes und Casus. Manche decliniren und conjugiren durch Veränderung der Terminationum, manche nur durch Vorsetzung einiger Wörtlein. Je mehr nun eine Sprache ihre Hauptwörter flectiret (i.e. ihre Terminationes ändert), wie die lateinische, je mehr darf sie von der natürlichen Constructions-Ordnung abweichen, und doch (obwol mit Mühe) verständlich seyn. Je weniger sie aber an ihren Terminationen ändert, wie die französische und ihres gleichen, je mehr muß sie an diese natürliche Ordnung binden, wofern sie vernünftig und verständlich herauskommen soll. Daher die Syntaxis Ordinis in der lateinischen Sprache meist ganz wegfällt (weil die intendirte Deutlichkeit durch die veränderten Endungen dennoch erhalten wird): in dem französischen aber ist sie gleichsam das Grundgebäude von der Syntax und das Hauptmittel aller Deutlichkeit. Es ist z.E. einem Lateiner gleichviel, man sage ihm *Deus fecit hominem*, oder *hominem fecit Deus*, oder *fecit Deus hominem*, oder *hominem Deus fecit*, oder *Deus hominem fecit* etc. er wird doch immer einerley verstehen: aber der Franzose darfs nicht ein einiges mal versetzen, noch an statt *Dieu a fait l'homme* l'homme a fait Dieu sagen, sonst kommt ein contrairer und unvernünftiger Sinn heraus. s. Lamy l'art de parler L.1.C.13.p.64.

Immitelst ist aus dem Hauptzweck der Rede dennoch klar, daß die beste Ordnung und Verbindung der Worte diejenige seyn wird, die der Denk-Methode am nächsten komt, und dem Zuhörer die verständlichste ist; i.e. die das, was man denkt, auf einmal und so sagt, daß mans schnell und auf einmal verstehen kan, und nicht erst warten darf, wo die Meinung hinaus wolle.

nak rendeléseiben, és öszve foglalásában. Némelly nyelveknek sok, másoknak kevés hajtogatások, és esetek van, némellyek a' hajtogatás, és foglalás közben, változtatják végezeteket, némellyek pedig tsak elől tésznek holmi szótskákat. Minél többet változtatja tehát valamelly nyelv az ő nevezetesebb szavait, a' végzetek változása által; mint a' Déák-is; a' nál meszszebb távózik a' természeti öszve rakás törvényeitől, 's még-is érthető, ámbár sok munkával. Minél kevesebbet változtatja, ellenben, a' maga végzeteit mint a' Frantzia, 's más hasonló nyelvek, a' nál közelebb járúl ezen természeti rendhez, midön okoson, és értelmesen akar szólni. Ez immár az oka, hogy a' Deák Syntaxisból, a' *Syntaxis Ordinis* többnyire mindenkor el-hagyattatik, mivel a' meg-kiváncsító érthetőség mindenképen megmarad, a' sok különböző végzetek segedelme által. Ezzel dicsekedhetik a' Magyar nyelv-is sok ki-tételeiben, mellyekben a' Szók nem tsak egy-féle el-rendelést, hanem többet-is meg-szenvednek, de az értelme-is az el-rendeléseknek mindenkor valamit különbözik, mint a' 11-dik törv. 1. Jegy- [2: 8.] zése bizonyítja. De a' Frantzia nyelvben a' rend olyan el-múlthatatlan, hogy azt méltán a' nyelv fundamentomának nevezhetni, melly nélkül az ő beszédek érthetelen lenne. Lássuk példában ezeket: *Deus creavit hominem*. *Hominem creavit Deus*. Isten teremte embert. Embert teremte Isten. *Dieu a fait l'homme*. *L'homme a fait Dieu*. *Hominem Deus creavit*. *Creavit Deus hominem*. Az embert Isten teremte. Teremte Isten embert. *Deus hominem creavit*. *Creavit hominem Deus*. Az Isten embert teremte. Teremte embert az Isten. Továbbá ezen ki-tételekben-is igen szépen meg-tettzik a' külömbiség: Hát Bétsben-is lakik Pázmán? Hát Pázmán Bétsben-is lakik? mert az első ki-tételben, valami esmérten Pázmánról, de a' másodikban esmérten Pázmánról van szó. Ezen el-rendelésekből kitettzik,

Először: hogy a' Magyarban-is igen sok által helyheztetést lehet a' szók közt tsinálni, de még sem mindenkor a' nyit, mint a' Déákban. p.o. *Equidem non invidéo.* Én ugyan nem irigylem, *Non equidem invidéo;* már így nem rakhat a' Magyar. *Másodszor:* a' tettzik ki: Hogy a Frantzia tsak egyet lépik 's mindjárt nagy hibát ejt, mert ha elől teszi az *Embert: L'Homme a fait Dieu,* ellenkezőt jelent: úgy mint: Ember teremté az Istent.

Azonban még-is igaznak marad ez: hogy az a' leg-jobb rende, és öszve-köttetése a' szóknak, a'melly a' gondolkozáshoz leg-közelebb járúl, és a' melylyet a' halgató leg-hamarébb meg-ért. az az: Az a' leg jobb rend, a'melly mind azt a'mit gondol, egyszeribe, és úgy kimondja, hogy a' halgató hirtelen, és egyszeribe meg-értse, és ne kéntelenítették sokat gondolkodni, hogy mi lehetne a'nak az értelme. [2: 9.]

§. 95.

Ezen közönséges Fundame[n]tomokból fojnak a' természeti öszverakásnak (*Syntaxis naturalis*) minden fő törvényei, melyek minden nyelvekben béillenek. Illyenek a' következő 10. Törvények.

§. 230. Aus diesen allgemeinen Gründen lassen sich alle Hauptregel der natürlichen Syntax, die in allen [473.] Sprachen gelten müssen,* herleiten, und auch erweisen: z.E. folgende

* Je mehr und öfters die syntactischen Specialregeln und Exceptionen in einer Sprache von diesen Gründen abgehen: je schwerer, wunderlicher und confuser ist sie, und je weniger ist bey der Einführung ihrer Idiotismorum vernünftig raisonniret worden.

Jegyzés: Minél tovább távoznak ezen fundamentomoktól valamely nyelvnek öszverakasi magános törvényei; (*Regulae Speciales Syntacticae*) és minél több ki-vételek (*Exceptiones*) vagynak benne; az a'nál nehezebb, tsudálatosabb, és szövevényesebb, és a'nál kevesebb gondot fordított azon nemzet a'ra, a' maga meg-szokott szollása formáinak bé-vételekor. Félek hogy ez alá a' vád alá ne essék a' Magyar nyelv-is.

1. Jede *Sentenz* (i.e. Bejahung, Verneinung und Frage) muß aus einem *Nomine* und *Verbo* bestehen: denn man kan sich keine Veränderung (mithin auch kein Verbum §. 103.) gedenken, ohne die Sache, die eine Veränderung leidet.

1. Minden mondás (*Sententia*) az az erősítés, tagadás, vagy kérdés, egy névből, és egy Időszóból áll, mert nem lehet valami változást (és egy Idő szót sem) képzelni dolog nélkül, a'melly változzék. *Ez ellen szól a' 44-dik Törvény.*

2. Das Haupt *Nomen* (i.e. der *Nominativus* oder der Name der Sache, davon die Rede ist) muß nebst seinem Anhang vorangehen: sonst könnte man nicht wissen, wovon die Rede ist.

3. Die *Adjectiva* (und alle ihres gleichen) müssen mit ihren *Substantivis* am Zweck der Rede, *Genere*, *Numero* und *Casu* gleich seyn: sonst könnten sie selbige nicht beschreiben.

4. *Adjectiva* müssen bey ihren *Substantivis* nahe seyn, und natürlicher Weise ihnen nachfolgen: denn eine Sache und ihre Eigenschaft sind immer beysammen.

5. Auf das *Nomen* folget das *Verbum* und dessen Anhang, wodurch es determiniret wird: denn sobald man eine Sache genennet hat, so begehret man zu wissen, was davon gesagt werde, was damit vorgegangen etc.

6. Jedes *Verbum* (*finitum*) muß einen *Nominativum* (ausdrücklich oder versteckt) in gleichem *Numero* und *Persona* bey sich haben: denn man will wissen, wer etwas thut oder leidet (vermöge Num.I.)

7. Die Neben-*Nomina* stehen allemal in denenjenigen *Casibus*, welche die dabey möglich Hauptfragen (wessen? wem? wen oder was? von-in-mit-aus etc. wem oder was? §.107.) erfordern. Z.E. Alle Activa in allen Sprachen erfordern kurzum den Accusativum: denn man kan sich keine Action gedenken, ohne das Object, worauf sie gehet; keine Verände-

2. A' Fő névnek (melly a' *Nominativus*, vagy azon dolognak neve, melyről szó van) a' maga potolékjaival együtt, elől kell állani, különben tudni se lehetne miről beszélünk.

3. A' mással értők (és több e'féle szók) a' beszéd tzéljához képest egyezzenek meg az ő magán értőjökkel, nembe, számba, és esetbe, (*Convenient, Genere, Numero, et Casu*), mert a' magán értőt különben meg-nem határozhatnák.

Jegyzés: Itt a' Nemet (*Genus*) tsak azért emlitém, mivel ezen törvényeket minden nyel- [2: 10.] vekre alkalmaztathatóknak tenni igyekezem. Minthogy pedig az Isten a' Magyar nyelvet ezen igától meg-mentette, a'melly nélkül pedig a' több Europai nyelvek nem lehetnek: azért a' Magyar öszverakás a' nemmel nem sokat fog bajlódni.

4. A' mással értőknek közel kell állani az ő magán értőjökhöz, mert a' dolog és a'nak tulajdonsága együtt szokott járni.

5. A' Nevet követi az Idő szó, és a'nak potolékja, mely által az, meg-határoztatik, mert mihellyt valamelly dolgot említnek, mindjárt kívánjuk tudni, hogy a'ról mit mondanak? vagy, azzal mit tsinálnak? *Ez ellen-is szól a'44-dik Törvény.*

6. Minden határos Idő-szó mellett (*Verbum finitum*) állani kell egy nevezőnek nyilván vagy titkon (*Nominativus aperte vel occulte*) még pedig hasonló számban, és személyben, (*Simili Numero, et Persona*) mert mindenkor azt kívánjuk tudni, hogy ki az, a'ki szenved, vagy tselekszik valamit?

7. A' melleleg oda járuló nevek mindenkor a'ban az esetben állanak a'mellyet kíván, egy azon beszédre formálható kérdés (p.o. *Ki? kié? Kinek? kit? kiról? mi? minek? mit? 's a't.*) Minden Tselekvő, akármellyik nyelvben-is vádlót kíván, lehetetlen tselekedetet képzelnünk, ha nints tzél, melybe meghatározódjék tselekedetünk, sem változást, ha nints

rung, ohne die Sache, die da verändert wird. Man liebt, hasset, trägt etc. wen denn? was denn?

8. *Pronomina* müssen just die Stellen und *Accidentia* in der Rede haben, die ihre *Nomina*, deren *Vicarii* sie sind, haben würden, wenn sie selbst da wären.

[474.] 9. Particuln, die die Umstände der Hauptworte anzeigen, müssen zunächst bey ihren Hauptworten seyn, z.E.

Die *Adverbia* bey ihren *Verbis* (§. 104.1.)

Die *Praepositiones* vor ihren *Substantivis* (§. 104.2)

Die *Interjectiones* da, wo der Affect am besten und nützlichsten exprimiret werden soll. (§ 104.4)

10. Particuln, die zwey Gedanken oder *Propositiones* verbinden, müssen zwischen beyden *Propositionibus* seyn; mithin stehen sie insgemein zu Anfang eines *Commatis*. (§.104.3.) Daher kommts, daß die *Conjunctionen*, und was sonst an ihrer statt dienet, die *Periodos* und deren Stücke gemeinlich anfangen.

3. Amint a fenti szövegek pusztá összevetéséből első látásra megállapítható, a Nym. két fő része, az Etymologia és a Syntaxis nyelvelméleti alapokat alkotó, bevezető fejezeteinek kidolgozásában Gyarmathi önállóságra vajmi kevésbé törekedett, hiszen csaknem szóról szóra lefordította a GrR. fejtegetéseit, olykor még a legapróbb részletekben (pl. a módosító szók visszaadásában) is híven követve mintáját, s csupán imitt-amott, igen csekély mértékben egészítve ki az eredeti szöveget a magyar nyelv sajátosságaira vonatkozó észrevételeivel.

Éppen ezért némi módosításra szorulnak azok az állítások, amelyek a szakirodalomban főleg ezeknek a részeknek magyarázataként, illetőleg méltatásaként láttak napvilágot. Anélkül, hogy valamennyit sorra venném, egy-két lényegesebb kijelentésre irányítom a figyelmet.

Közülük talán a legfontosabbak, amelyeket a feltárt forrás ismeretében ki kell igazítanunk, a Comenius-szal kapcsolatos értékelések. Nevezetesen az, hogy Gyarmathi a syntaxis kimunkálásában „saját vallomása szerint Comenius tan-könyveiből merített ihletet, ahol az egyszerű jelzős szerkezettől a valóságos mon-datsémáig a szintagmák egész sorát találta meg” (GÁLDI i. m. 1975. 241); továbbá az, hogy „mondattanának bevezetésében Gyarmathi kifejezetten Comenius *Opera didactica*jára (1657) utal mint a 'közönséges nyelv-mester' (grammatica universalis) egyik forrására” (HANZELI VIKTOR, Gyarmathi Sámuel Nyelv-mesterének metanyelv-vezetéhez. In: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. I. Bp.—Wien, 1989. 405); valamint az, hogy „Gyarmathi a maga közvetlen mesterének Comeniust

dolog a'mellyet változtatnunk kellene, p.o. *Szeretek, Gyűlölök, Viszek, Kű? mit?*

8. A' névmássának azon helyeket, és *accidenseket* kell a' beszédbe birni, a'mellyeket a' nevek (kiknek ök mássai, 'soldossai) birnának, ha ök ott állanának.

[2: 11.] 9. A' Szótskáknak (*Particulae*) melyek a' Fő szók körül-állásait mutatják, közel kell állani a' Fő szókhoz, p.o.

A' határozók az Idő-szók mellett állanak.

A' Toldalékok a' magán értők mellett.

Az Indulat-szók pedig ott, az hol az indulatot leg-jobban és leg-értelmesebben ki-fejezhetik.

10. A'melly Szótskák két gondolato-kat (*Propositiones*) ragasztanak egybe, azoknak szükség ezek közt állani, és így, többnyire valamely *Commanak* kezdetin állanak. Innét van az, hogy a' Foglalo-k és azoknak mássai, a' kerek beszédet, (*Periodum*) és a'nak darabjait kezdeni szokták.

vallja. Gondosan ismerteti módszerét... Az ismertetés azonban sokkal inkább Gyarmathi, mintsem mestere szemléletét tükrözi". (GÜLYA JÁNOS, Gyarmathi Sámuel. „A múlt magyar tudósai”. Bp., 1978. 88—9). Gyarmathi ugyanis — mint figyelemmel kísérhettük — nem közvetlenül Comeniusból merített, hanem Comeniushoz a GrR. által kifejtett rendszerét vette át. Ennek következtében a tíz törvényből álló *grammatica universalis* felvázolása (GÜLYA i. m. 90—1), továbbá „az *universalis* (az egyetemes, az absztrakt) és a speciális (az egyedi, a konkrét) nyelvrendszerek közötti különbözőség izgalmas kérdése”-nek felvetése (GÜLYA i. m. 92), miként „a nyelvi alkotás létrejöttében, illetve felfogásában” a „beszéllő” és a „hallo” viszonyára vonatkozó fejtegetése (GÜLYA i. m. 97—8) nem Gyarmathi leleményei, hanem a GrR.-ből való átvételek. Hasonlóképpen „a karteziánus mód klasszikusan tömör megfogalmazása” (GÜLYA i. m. 89), amely szerint Comenius „Lántz szemi öszve-függéssel hozza-le a’ maga törvényeit a’ közönséges nyelvmesterből”, ugyancsak forrásából való kölcsönzés.

(Folytatjuk.)

ÉDER ZOLTÁN

I. A. Fessler és a magyar nyelv rokonsága

I. Ignác Aurél Fessler (1756—1839), a hányatott sorsú, romantikus szemléletű kiváló történészt és irodalmárt SZINNYEI JÓZSEF a magyar írók között tartja számon, mivel Magyarországon született (Zarándfalván, Moson megye) és iskoláit is részben Magyarországon végezte. Fessler vitathatatlanul rokonszenvezett a magyarsággal: ennek köszönhető egyebek között grandiózus, egy évtizeden át írt tízkötetes „*Die Gesichten der Ungern und ihrer Landsassen*” című történelmi sorozata, melynek első kötete 1815-ben jelent meg Lipcsében. Mint történész foglalkozott a hunok históriájával is, jelesül Attilával, s ezt a munkáját magyarra egy bizonyos J. K. fordította le. („Attila vagy is: A’ régi magyarok első vezérének ditsőséges viselt dolgai.” Fordította Egy hazáját szerető magyar. Pesten... , 1811.). Fessler jól tudhatott magyarul, s megemlíthető, hogy a Magyar Tudományos Akadémia megválasztotta külföldi levelező tagjának. Magam Fesslert mégis külföldi írónak tekintem, hiszen valamennyi történeti, irodalmi és egyéb témájú munkáját döntően németül, kisebb részt latinul írta. Élete nagyobb hányadát külföldön töltötte, és Szentpétervárott halt meg.

Történelmi indíttatása ellenére Fessler sajátos helyet foglal el a magyar nyelv-hasonlítás-történetben. Voltaképpen az egyik nagy „adu” azok számára, akik a XIX. század elején elutasítják a finnugor rokonságot.

Azon egykorú nyelvészeink közül, akik Fesslerre támaszkodtak a magyar nyelv finnugor eredetének elutasításában, talán elsősorban Horváth Endrét kellene megidézünk, aki „A’ Magyar Nemzet nem Finn származatú” című tanulmányában hangsúlyosan méltatja Fesslert (Tudományos Gyűjtemény 1823. I—II. köt. 3—69). Nem kevésbé fontos megemlítenünk egy bizonyos G. I.-t, aki a „Gondolatok az emberi nyelvnek, különösen a’ Magyaroknak némely tulajdoniról” nem éppen érdektelen dolgozatot írt (Tud. Gyűjt. 1825. I., IV. köt. 35—65). Ez nyelvtörténetileg talán azért említésre méltó, mert olykor helyesen mutat rá Fessler némely szöveghasonlításának ma is helytálló vonásaira. Így például a *szemérem* a *szem*-mel függ össze, a *szeretet* pedig végső soron a *szér*-ből származik (i. m. 42).

Talán HUNFALVY PÁL mutatott rá félreérthetetlenül arra, hogy Fessler egyértelműen tagadja a magyar nyelv finnugor származását. A „Mátyás Florián hasonlító nyelvtudománybeli működései” című tanulmányában (Magyar Nyelvészet III [1858.], 79—84) bírálta Fessler egyes szószármaztatásait, bár nem veszi észre, hogy Fessler magyar nyelvi nézetei szerfölött komplex természetűek. Hunfalvy kevéssé részletező, rövid értékelésében lényegében azt kifogásolja, miért vállalkozik egy történész nyelvi kirándulásra (mintha ezt sugallná alapvető mondanivalója: „ne sutor ultra crepidam”). Egyoldalúan finnugor-ellenesnek minősíti Fessler Munkácsi Bernát is az „Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvben” című dolgozatában (NyK. XXVIII [1898.], 248). Kétségtelen, hogy a finnugor származtatást elutasító nyelvészeti irányzat a XIX. század elején nagy mértékben felhasználta Fesslert a Sajnovics és Gyarmathi által kezdeményezett finnugor állásfoglalások ellen.

Feltehetően nem állunk messze az igazságtól, ha kijelentjük, hogy a korábbi Fessler-hívók és bírálók nem fordítottak kellő figyelmet Fessler jelzett művének (I. kötet, 1815.) mélyreható, árnyaltabb és komplex tanulmányozására. Fessler ugyanis semmiképpen sem jellemezhető egyszerű fekete vagy fehér minősítéssel; ennél sokkal összetettebb felfogást képviselt hivatkozott történelmi munkájában. Le kell szögezni azt is, hogy Fessler nagyon is tájékozott volt az egykorú finnugor nyelvészeti kutatások területén. Többek között tanulmányozta Gyarmathi nevezetes „Affinitas”-át (1799.) és Sajnovics Jánosnak a XVIII. századi nyelvhasználat-történetet felkavaró „Demonstratio”-ját (1770.), Schlözer e témában folytatott kutatásait, nem kevésbé az ellenzéki Beregszászi Nagy Pált és még másokat is. Mindezeket figyelembe véve nem állítható, hogy teljesen dilettáns lett volna. Nyilvánvalóan kitűnik azonban az, hogy a finnugor nyelvészetről kialakult nézetei még a XVIII. század végéről származnak, s világos, hogy ez az ismeret kevés volt a nyelveredet és -származás viszonylagos tisztázásához. Ezt a tisztánlátást mai tudásunk tükrében természetesen hiba volna számonkérni tőle.

Meglepőnek találhatjuk azonban, hogy Fessler honi követői, magasztalói lényegében csak egy aspektust ragadnak ki Fessler finnugor nyelvészeti felfogásából: azt elsősorban, hogy a magyarok ősei egykor Indiából — az Indus folyó környékéről — származtak, s török fajú népekkel álltak rokonságban, s ennél fogva a finnséggel semmiféle rokonságban nem lehettek. Meg merem kockáztatni, hogy Fessler hazai követői a finnugor nyelvrokonsággal kapcsolatban elsősorban a következő szövegrészletre támaszkodhattak: „Ueberdiess bezeichnet die Ungrische Sprache ganz eigentlich Dinge, welche die Ungern nur tiefer in südlichen Asien, keineswegs bey den Finnen, auch nicht erst später bey den westlichen Völkern, kennen gelernt haben, in welchen Fällen sie immer auch das Wort aus den westlichen Sprachen in die ihrige aufnahmen. Also müssen alle diese Benennungen vor der Einwanderung der Ungern bey den Finnen in der Ungrischen Sprache schon da gewesen sein; womit folglich auch die Beweise für ihre *Finnische* Herkunft aus einiger Sprachähnlichkeit ihre ganze Kraft verlieren” (i. m. 178). Egy másik helyen a finnségtől való származtatás helytelen voltát a következő szavakkal erősíti meg (s feltehetően ez is igen hangsúlyosan befolyásolta nálunk a XIX. század elején a téma kutatóit): „Nach dem allen also bleibet die Behauptung einer Herkunft jener von diesen [ti. a finnektől], das unstatthafte Resultat einseitiger Forschungen; und die Ungern sind eben so wenig Finnen oder Lap-pen, als die Bulgaren Slaven, obgleich sie einmal unter Slaven gewohnt haben, und heute slavisch sprechen” (i. m. 183). Fessler a magyarokat a törökség mellék-

ágának (Nebenzweig) tekinti, majd a szókincsünk vonatkozásában ebből erre a következtetésre jut: „Aus dieser Türkischen Herkunft der Magyaren wird erklärbar, woher so viele Indische, Pehlvische, Persische, Samskritische [sic!] Wörter in ihrer Sprache, woher ihre Kenntniss südasiatischer Naturerzeugnisse, und die ihrer Sprache eingepprägten Merkmale einer edlern Sinnesart, welche sie so merklich von den Finnischen Mundarten unterscheidet” (i. m. 185—6). Ez a nyelvre vonatkozó jelzés szintén azok hitét támasztja alá, akik Fessler nyomán szembehelyezkedtek a finnugor nyelvszármazás eszméjével. A fenti megállapítást erősíti meg a következő idézet Fessler művéből: „Diese Einheit, gleichheit und Aehnlichkeit zeigt sich in allen Slavischen, Germanischen, Lateinischen und sogenannten Semitischen Mundarten; allein gerade hierin ist die Ungrische Sprache von allen Finnischen Mundarten Verschieden” (i. m. 176). Fessler egyébként hangsúlyozza a magyar nyelv páratlan egységes mivoltát, Bonfiniushoz hasonlóan: „So stark von einander abweichende Mundarten, wie in der Französischen und Deutschen Sprache, gab es in der Ungrischen nie” (i. m. 339).

Zavaróan hat azonban, hogy az egykorú Fessler-követők egy igen fontos mondanivalót nem olvastak ki Fessler írásaiból, azt tudniillik, hogy Fessler igen sajátos, áttételes módon elismeri a magyar és a finn nyelv hasonlóságát, mi több: elismeri a magyar és a finnségi népek ideiglenes együttélését: hajdan a magyarok együtt legeltettek az ázsiai pusztákon a finnugor eredetű népekkel (vö. i. m. 174).

Az előbb érintettek alapján Fessler a magyar—finnugor nyelv hasonlóságot igen eredeti módon képzei és ismeri el: a finnséget képviselő népek a magyaroktól tanulták el a „finnugor nyelvet”: „... folglich hatten die wildern Finnischen Horden von den Ungern gelernt, ihre Mundarten nach dem Mechanismus der Ungrischen Sprache gemodelt, und Wendungen der Letztern sich angeeignet” (i. m. 178). Ezt tovább pontosítja, finomítja még az alábbiak szerint: „Endlich kann man wohl aus guten Gründen angenommen werden, dass in ältesten Zeiten Finnen und Lappen zwischen der Wolga und dem Irtisch, in der Nähe der Ungern, geweidet, im genauern Verkehr mit ihnen gestanden und sogar ihre Sprache grösstentheils angenommen, oder in ihren eigenen Jargon, nach dem Muster der Ungrischen, zur Sprache gebildet haben. Finnen und Lappen sind hernach Nordwestwärts, die Ungern gegen Südwest ausgewandert; jene sind grösstentheils unverändert geblieben, was sie waren; die Ungern sind ein selbständiges, freyes, mächtiges and gebildetes Volk geworden; und dennoch ist die ältere Aehnlichkeit ihrer Sprache mit der Finnischen und Lappischen bis auf den heutigen Tag dieselbe geblieben” (i. m. 339). Ez voltaképpen egyfajta sajátos megsejtése a magyar—finnségi nyelv-hasonlóságnak, ha nem is nyelvrokonságnak, habár végső soron ettől sem áll távol.

Mindamellett azonban Fessler határozott távolságot vél felfedezni a magyar és a finnségi nyelvek között, elsősorban az ősi alapszókinsben. Ezt a gondolatsort közelebről is fontos áttekintenünk, annál is inkább, mert rávilágít az egykorú finnugor nyelvészet vajúdjásának gyengeségeire, de kiváltképpen a rendelkezésre álló nyelvi anyag elégtelenségére. Mint ahogy a fentiekben érintettük, Fessler tagadja az olyan közös finnugor nyelv létezését, együttes alakulását, amelyben a magyar nyelv eredetileg is tevőlegesen részt vett. A szókins elemzése nyomán azt állítja, hogy a magyar önálló, eredeti nyelv volt, hiszen olyan szókinszet is hozott magával, ami egyáltalán nem található meg a finnugor nyelvek csoportjába sorolt nyelvekben.

2. A következőkben ezt a Fessler által őseredetinek tekintett magyar szókin-
cset vizsgáljuk meg, az osztályozás során segítségül véve a TESz. adatait és némely
esetben BÁRCZI GEZA „A magyar szókinccs eredete” című munkáját (Bp., 1958.).
Fessler 1815-ben megjelent első kötetének idézett helyeire pusztán csak lapszámje-
löléssel utalunk, illetőleg a kötet legvégén található táblázatokra a Tab. I. (Tabelle I.
Glieder des menschlichen Körpers) és a Tab. II. (Tabelle II. Der Mensch und seine
menschlichen, häuslichen, gesellschaftlichen Verhältnisse) jelölésekkel hivatko-
zunk. A két idézett táblázat összehasonlító jellegű: egybeveti a finnugor nyelveket
(csak éppen a finn maga hiányzik!), s ezzel igyekszik rámutatni arra, mennyire
nem hasonlítanak a felsorolt magyar szavak a táblázatokban foglalt finn-
ugor nyelvekhez. Ezen különösebben nem is csodálkozhatunk, hiszen egy Szentpé-
tervárott 1790-, 1791-ben négy kötetben megjelent, sokszor hibásan lejegyzett
szótárra hagyatkozunk, amelynek egyik inspirátora és gondozója maga Nagy Katalin
cárnő volt (THEODOR JANKIEWITSCH DE MIRIEVO, „Sravnitelnyi Slovar vsjeh Jazykov
i Naretschii po azbuttschnomu porjadku”; mit den Wörtern der Afrikanischen und
Amerikanischen Sprachen vermehret).

A következő csoportosításból kitűnik, hogy Fessler meglepően jó érzékkel,
ügyesen szemelte ki az általa egyedinek, őseredetinek vélt magyar szóanyagot,
amely — szerinte — nem található meg a finnségi nyelvekben: a szókinccsnek azt a
részét, amelyet a magyarok hosszú, változatos dél-ázsiai különélésük korából hoz-
tak magukkal Pannóniába. A rendelkezésre álló csekély anyag, a még távolról sem
megszilárdult finnugor nyelvészet korabeli állapota erősen behatárolta Fessler moz-
gásterét. Hangsúlyozom, hogy a csoportosítás nem Fesslertól származik,
hanem a TESz. alapján vettük vizsgálat alá.

1. Ismeretlen eredetű szavak: *öszvér* (178; de BÁRCZI szerint [i. m. 52] esetleg valamilyen közelebről meg nem határozható iráni eredetű szó); *hiúz* (178); *gyapot* (178); *kénkő* (178; a TESz. szerint a *kén* az ismeretlen szóelem); *őz* (178); *elmés* (180; az *elme* az ismeretlen); *becs* (180; „böts” ’werth, weise’; TESz.: *becsű* ismeretlen eredetű szócsalád); *hit* (181; TESz.: származékszó a *hisz* igéből, ami esetleg ősi örökség is lehet a finnugor korból, viszont BÁRCZI szerint [i. m. 45] ismeretlen eredetű); *gond* (gondolat, gondolni, 181); *hír* (182); *dög* (183); *ördög* (183; Fessler úgy véli, hogy az *ördög* végső soron összevonása az *őr* [’Wache’] és a *dög* [’Seuche, Pest’] szavaknak); *tímsó* (605; ’Alaun’; TESz.: a *tim* az ismeretlen elem); *hűs* (333: nyilván *hűség* ’Treue’; a *hű* származékszó az ismeretlen eredetű *hisz* ige folyamatos melléknévi igenévből); *nyak* (Tab. I.); *köröm* (Tab. I. ’Fingernagel’); *has* (Tab. I. ’Unterleib’); *hús* (Tab. I. ’Fleisch’, Fessler nem tartja kizártnak az összefüggést a perzsa *Guscht*, az indi-bengáli *Gus*, az indi-decani *Goscht* és a tatár *Khusch* szavakkal); *húg* (Tab. II. ’jüngere Schwester’; az eredeti szövegben *hugo*); *gyermek* (Tab. II.); *győzelem* (Tab. II.; TESz.: a *győz* az ismeretlen elem); *diadalom* (Tab. II.; TESz.: *diadal* ismeretlen eredetű szócsalád, BÁRCZI szerint [i. m. 42] valamilyen elvonás eredménye); *székely* (325, „szekler”). Ősi eredetű vándorszó: *könyv* (338, „Thränen und Buch”).

2. Bizonytalan eredetű szavak: *sas* (178); *bíbor* (178); *üveg* (178; BÁRCZI [i. m. 54] alán eredetű szónak tartja); *magas* (174, Fessler szerint e szóban benne rejlik a *magyar* szó, mivel a magyarok „grosse hochgebaute Leute”, viszont a TESz. *mag* főnév + -s képzőnek minősíti); *tímár* (605; TESz.: bizonytalan eredetű jövevényszó); *Isten* (340, Fessler megjegyzi, hogy „ein den Ungern ganz eigentümliches Wort”, s nem hiszi, hogy rokonságban állna a perzsa *Atesch*, a héber *Esch* vagy *Ischana* [’Herr’] vagy a *Vishnu* szóval); *igazgatni* (332; TESz.: alapja az *igaz*, s ez

esetleg származékszó a *jó*-ból); *szép* (334; TESz.: talán ősi örökség is lehet a finnugor korból); *sír* 'Grab' (338; TESz.: esetleg ősi örökség a finnugor korból); *szemérem* (181; TESz.: talán összefügghet a *szem*-mel); *szűz* (181, 'keusch, Jungfrau'; TESz.: talán ősi örökség is lehet az ugor vagy finnugor korból); *igaz* (181, vö. *igazgatni*); *törvény* (181; TESz.: nincs kizárva a török eredet. Fessler viszont naivan úgy véli, hogy a *tör* 'Schwert' és a *vén*, *véni* 'alt' összetétellel van dolgunk. A már említett G. I. ezt így kommentálja Fessler nyomán: „minthogy a legrégebb, tiszteletre legméltóbb, legfogyanatosb fegyver az emberi nemnek fenytésére a 'törvény': Tud. Gyűjt. i. h. 42); *kegy*, *kegyes* (182); *őr* (183; TESz.: talán az *őriz* igéből); *lassan* (183; TESz.: a *lassú*-ból, ami esetleg ősi örökség az ugor korból, viszont Fessler úgy véli, hogy a német *langsam*-ból származik); *föld* (183, Fessler azt hiszi, hogy a német *Feld* az eredete); *imádság* (340, Fessler naiv feltevése szerint a szó így áll össze: *im* ['da'] + *adás* ['Gabe']; — TESz.: az *imád* tő talán ősi örökség a finnugor korból); *por* (337; TESz.: talán örökség a finnugor, esetleg az uráli korból); *szaglás* (Tab. I. 'Geruch'; TESz.: a *szag* tő talán ősi örökség az uráli korból; BÁRCZI szerint [i. m. 13] finnugor eredetű).

3. Vitatott eredetű szavak: *orvos* (183, Fessler az *orv*-ból származtatja; TESz.: esetleg ősi örökség a finnugor korból); *csont* (Tab. I. 'Tsont', Fessler itt megemlíti, hogy van egy pontosan ilyen abesszin szó is: „Tschont” [Itt jegyezhető meg, hogy a magyar nyelvet az etióp nyelvből is eredeztették egykor: FERDINANDUS THOMAS, Conjecturae de origine, prima sede, et lingua Hungarorum. Pestini, 1802.]); *íz* (Tab. I. 'Geschmack'; BÁRCZI szerint [i. m. 13] ugor eredetű); *bátya* (Tab. II. 'älterer Bruder'); *idő* (333).

4. Ótörök eredetű szavak: *oroszlán* (178); *teve* (178); *sárkány* (178); *bársony* (178); *ész*, *eszesség* (180); *ok*, *okosság*, *okos*, *okoskodik* (182); *eke* (183; nem pedig az *Egge* 'borona' szóból, ahogy Fessler véli); *gyűrű* (333); *koporsó* (337); *gyász* (338, 'Trauer'); *tor* (338, 'Todtenmahl'; TESz.: a *tor* mint alapszó talán megfelel a *torok*, *torkos* szavaknak); *kar* (Tab. I. 'Arm'); *térd* (Tab. I.; TESz.: a *tér* tő csuvasos jellegű ótörök jövevényszó); *érzés* (Tab. I. 'Geschmack'; TESz.: származékszó az *ér* igéből); *illetés* (Tab. I. 'Gefühl'; TESz.: az *illet* származékszóból); *bő* (180, 'häufig'); *bálvány*, *bálványozó* (340; TESz.: valószínűleg szláv eredetű a magyarban, de lehetséges az ótörök eredet; az ótörökbe esetleg a kínai nyelvből kerülhetett át); *orv* (183, 'Dieb'); *szék* (325, 'Sitz'); oszmán-török eredetű szó: *dolmány* (605). Perzsa eredetű: *város* (Tab. II.; TESz.: az eredeti alapszó a *vár*).

5. Az uráli korba visszavezethető szavak: *szem* (181); *szív* (181, „szű, szív”); *esküvés* (181; TESz.: az *esik* igéből); *esik* (181); *szer* (181, 'Ordnung'); *feles*, *feleség* (182; TESz.: a *fél*-ből); *nős* (332, 'Gatte, für Ehefrau Nő'; TESz.: a *nő* szó ősi örökség az uráli korból); *vas* (335); *ín* (337, „ina” 'Kraft'; BÁRCZI szerint [i. m. 11] finnugor eredetű szó); *homlok* (Tab. I., 'Stirn'; TESz.: a *hom* alapszóból; BÁRCZI [i. m. 11] finnugornak minősíti az említett alapszót); *ujj* (Tab. I. „új” [sic!], 'Finger'. BÁRCZI [i. m. 11] ugor eredetűnek tartja. Fessler megjegyzi, hogy összefüggés lehetséges a tatár *luj* szóval.); *hát* (Tab. I. 'Rücken'; BÁRCZI [i. m. 45] ismeretlen eredetűnek minősíti); *bőr* (Tab. I.; TESz.: csak valószínűsíthető az uráli eredet, viszont BÁRCZI [i. m. 11] a finnugor eredet mellett foglal állást); *látás* (Tab. I., 'Gesicht'; TESz.: *lát*, csak valószínűsíthető az uráli eredet); *halál* (Tab. II., 'Tod'; TESz.: a *hal* [vö. *meghal*] töre megy vissza); *menj el!* (Tab. II., „Mennjel” [sic!], 'Geh!'; TESz.: alapszó az uráli megy).

6. Ősi örökség az ugor korból: *mély* (180, 'tief, hoch, Brust' [sic!], tehát Fessler szerint a *mély* azonos a *mell* fogalmával is); *magyar* (174; TESz.:

összetett szó, feltehetően ősi örökség az ugor korból: a *magy* önálló használatban nem mutatható ki); *domb* (338); *haj* (Tab. I., 'Haar'), *szőr* (Tab. I., 'Haar'); *születés*, *szülés* (Tab. II.; TESz.: a *szül* alapszóból); *enyv*, *enyi* (178; TESz.: csak feltételezhető az ugor kori eredet).

7. Ősi örökség a finnugor korból: *kő* (181, „kü”); *kell* (182); *kellemetes* (182; TESz.: belső fejlemény a *kell* szóból); *vén* (181, „véni” 'alt'); *mag* (174, Fessler szerint ebből származhat a *magyar*, mint 'Kern, Kern des Heeres'); *sírás*, *síralom*, *síralmas* (338, 'weinen'; TESz.: esetleg hangutánzó eredetű); *házasság* (332; TESz.: a *ház* szóból); *hölgy* (332); *hold* (335; TESz.: származékszó a *hó*-ból; 'luna, mensis'); *kedd* (335; TESz.: származékszó a *két* számnévből, viszont Fessler szerint a *kedv*-ből származik, mint 'Gunst, Gewogenheit'); *temetés* (338, „von Temeni” [sic!], 'verstopfen, vermachen'; TESz.: származékszó a *töm*-ből); *orr* (Tab. I.); *váll* (Tab. I., 'Schulter'); *könyök* (Tab. I., 'Ellbogen'; BÁRCZI [i. m. 11] a *könyö*-t jelzi alapnak); *lélek* (Tab. II., 'Geist'; TESz.: a *lél*-ből); *öccs* (Tab. II., 'öitse' — 'jüngerer Bruder'); *férj* (Tab. II., 'Ehemann'; TESz.: *fiú* ~ *fi* + **er(j)* — ezt a származtatást Fessler korábban még elképzelni sem lehetett); *had* (Tab. II., 'Krieg'); *vagy*on (Tab. II., 'ist, seyn' — votják *van* — ez az egyetlen szó, ami a táblázatban tényleg azonosságot mutat fel); *adjál* (Tab. II., 'gib!'); *szomorú* (337; TESz.: a *szomor*-ból); *tő* (336, 'Stamm'); *só* (605, a *timsó*-ból, 'Alaun'; TESz.: vélhetően magyar fejlemény a *savanyú* finnugor vagy ugor eredetű *sav* tövének elkülönült és tovább nem képzett változatából); *hallás* (Tab. I., 'Gehört'; TESz.: a **hal* és *hadl*-ből).

8. Magyar belső fejlemények, származékszavak: *méltán*, *méltóság* (180; TESz.: a *mélt* 'illik' igéből); *jámbor* (182); *édes*, *édesanya*, *édesatya*, *édes-bátya* (182; TESz.: az *íz*-ből, vö. *ízes*); *néne* (Tab. II., 'ältere Schwester'; TESz.: gyermeknyelvi eredetű); *gyermek-ágyasság* (Tab. II., 'Geburt'); *határ* (Tab. II., 'Gränze'; TESz.: valószínűleg a *hat* ige -*ár* deverbális névszóképzős származéka, de BÁRCZI [i. m. 97] a német *hotter*-ből származtatja); *jobbágy* (584; TESz.: származékszó a *jó*-ból); *hon* (333, 'Vaterland'; TESz.: magyar fejlemény, vö. *otthon*); *értelem* (180; TESz.: az *ér*-ből); *szerelem* (181; TESz.: talán a *szer* szóból, ami az uráli örökség körébe tartozik); *áldomás* (341, 'Gesegnete Mahl'; TESz.: származékszó az *áldoz*-ból); *eladó leány* (332); *hétfő* (335, 'Hétfü'; TESz.: a *hét* + *fő* 'fej' összetétele. Fessler naiv szóértelmezésében a 'Woche' + 'Gras' összetétele); *ma* (337, 'heute'; TESz.: feltehetően megszilárdult ragos alakulat a *más*, *majd*, *most* tövéből); *pofa* (Tab. I., 'Wangen'; TESz.: hangutánzó-hangfestő eredetű szó, vö. *puffad*, *püffed*); *ember* (Tab. II.; TESz.: valószínűleg összetett szó az *em* és *ber*-ből); *veszekedés* (Tab. II., 'Zank'; TESz.: származékszó a *vész*, *veszik*-ből); *háborgás* (Tab. II., 'Krieg'; Fessler itt nyilván a *háborúság*-ra gondol).

9. Szláv eredetű szavak: *poroszka* (178, 'Dromedar'; a TESz.-ben ez a régies, népies szó nem szerepel; egyébként a népnyelvben ez a fogalom a lóval kapcsolatban létezik; a TESz.-ben csak a szláv eredetű *poroszkál* szerepel); *dinnye* (178); *szerencse* (181, délszláv eredetű); *tiszt* (182); *tiszta*, *tisztaság* (182); *paráz* (182, nyilván elírás, s a *parázs*-ra [‘glühende Kohle’, ‘Funke’] gondolt Fessler); *parázna* (182, Fessler naivan úgy véli, hogy a szó a *paráz*-ból ered); *bodnár* (183, Fessler a német *Büttner*-ből származtatja); *csüttörtök* (336); *péntek* (336); *puzdra* (337); *ábráz*at (Tab. I.; TESz.: alapszó az *ábráz*); *szabados* (238, a *szabad*-ból); *Waik-bajnok* (309, 'Kämpfer').

10. Német eredetű szavak: *borbély* (183); *irha* (606; TESz.: német eredet, esetleg szláv közvetítéssel); *hóldolás* (335, „hódlás”, 'Unterwerfung').

11. Latin eredetű szavak: *kurta* (183, Fessler a német *kurz*-ból ere-

dezteti); *sátán* (340, Fessler megjegyzi, hogy a magyarok ezt a szót valahonnan átvették); *kacér* (334, „katzér” — vándorszó latin alapból).

12. Vándorszavak: *selyem* (178); *suba* (605).

3. Összesen tehát — a fentiekben — mintegy másfélszáz alapszót vizsgáltunk meg Fessler hivatkozott munkájában. Kitűnik, hogy a legnépesebb csoportot az ismeretlen eredetű szavak alkotják, összesen mintegy huszonnégyre tehető a számuk. Ha ehhez hozzávesszük a bizonytalan (20) és a vitatott eredetű szavakat (5), akkor már majdnem ötvennél járunk. Mindezekhez még feltétlenül hozzá kell adnunk az ótörök (19), oszmán-török (1) és a perzsa eredetű (1) szavakat, így már hetvennél tartunk. Ha azonban a Fessler korában még ismeretlen ősi, uráli szókincsét is figyelembe vesszük (tizennégy) — s ez nagyon is indokolt —, akkor már elérjük a nyolcvannégyet, ami már a vizsgált szóanyagnak több mint felét teszi ki. Így hetven szó marad, amiről Fessler elméletileg helyesen ítélezhetett volna. Hangsúlyozni kell, hogy csak elméletileg: ugyanis a korabeli nyelvtudósok felkészültségét és a finnugor nyelvtudomány korabeli állapotának gyengeségeit tekintve ekkor még gyakorlati alapállásból ez nehezen lett volna elképzelhető. Világosan kitűnik, hogy Fessler lényegében jól „érezte rá” az általa felsorolt magyar szókincs jelentős részének őseredeti mivoltára, főként arra, hogy szókincsünk tetemes részének eredete tisztázatlan, feltáratlan, az ősi idők homályába vész. Azzal a felfogásával, hogy a finnségi népek voltaképpen a magyaroktól tanulták el a „finnugor nyelvet”, egy sajátos, eredeti — ha nem is igazolt — színfoltot képviselt a finnugor kutatások egykorú vajúdó korszakában.

A XVIII. században, majd a XIX. század első évtizedeiben többen indultak útnak, hogy a magyar nyelv eredetének nyomára jussanak. Eltekintve főként Sajnovics, Gyarmathi, Reguly, Révai munkásságától, nagyon sokan elfogult pre-konceptióból kiindulva láttak a feladathoz (l. pl. Beregszászi Nagy Pált), s ennek megfelelően hamis eredményekre jutottak: eleve feltételezett ideákhoz ragaszkodva bizonyítékokat próbáltak keresni, sőt gyártani is. Érdemes volna részletesebben nyomon követni, mikor és miért fordult helytelen irányba tapogatózásuk. Vajon mindig csak a dicső múlt utáni sóvárgás volt-e a mozgatórugó, mint például Szabó Józsefnek vagy Horváth Istvánnak? Vajon Fessler, a történész is közéjük tartozott? Véleményem szerint nem. Fessler, aki történelmi könyvében csupán kis kirándulást tett a magyar szavak eredetének területére, egyedi és eredeti gondolkodó volt, aki néhol hamis vágányra tévedt; voltak azonban figyelemre méltó következtetései is.

HEGEDŰS JÓZSEF

Shiratori Kurakichi és a magyar nyelvészek századunk elején

Shiratori Kurakichi (1865—1943), akit Japánban elsősorban Belső-Ázsia története kutatásainak megalapítójaként tartanak számon, 1901-ben európai tanulmányútra indult, mely során Magyarországon is tartózkodott hosszabb ideig. Valószínű, hogy nem sokkal indulása előtt Shiratori már ismertté kezd válni az európai szakkörökben is tekintettel arra, hogy 1899 és 1900 között közzétett három német nyelvű tanulmányt a belső-ázsiai népekre vonatkozó kérdésekről. (Ma már

könnyen áttekinthető Shiratori publikációinak zöme, mivel halála után összegyűjtve újra kiadták őket tíz vaskos kötetben néhány kéziratban maradt írásával együtt, és az utolsó, X. kötetben Shiratori irodalmi munkásságának bibliográfiája is megtalálható, mely azonban nem sorolja fel a magyar nyelvű cikkeit: Shiratori Kurakichi zenshū, I—X. Tokió, 1970—1971. E bibliográfia angolul is hozzáférhető: *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* XV [1956.], xii-xxx). Így az e szakterülethez közel álló magyar tudósok bizonyára szakemberként fogadták Shiratorit, aki tehát könnyen megbarátkozhatott a magyar tudomány világával, sőt magyar részről valószínűleg komoly érdeklődés mutatkozhatott Shiratori hazája iránt is. Ezt mutatják alábbi soraink.

Shiratori, mint ahogy az általunk magyarra fordított alábbi leveléből kitűnik, 1902. január végén érkezett Magyarországra. A Vasárnapi Ujság az 1902. évi 14. (április 4.) számában ad hírt röviden arról, hogy Shiratori március végén pár napot töltött Szegeden, a 17. (április 27.) számban pedig közli magának Shiratorinak a cikkét arcképével együtt a szegedi kirándulással kapcsolatban, amelyre Vikár Béla (1859—1945) folklórkutató, a Magyar Néprajzi Társaság főtítkára hívta meg Enlund-Sailo Alpo finn szobrásszal együtt. „Egyetlen ország sem érdekelt engem Európában annyira, mint épen Magyarország” — kezdi sorait Shiratori, és még azt is írja, hogy „a magyar nyelvet és első sorban a rokonságot, — mely szerintem a japáni és a magyar nép között fennáll — és ebből folyólag magát a magyar népet alaposan megismerni: ezek ittlétem céljai”, és adalékul költ még ide egy rokonsági érzésre utaló tanka-verset is. Ma sem ritkák az ilyen fantáziadús rokonsági érzelmről nyilatkozók. Mindenesetre nemcsak ezek lehettek a céljai. Ez derül ki az alábbi leveléből is, amelyet 1902-ben küldött Budapestről Japánba Ichimura Sanjirōnak (1865—1947), a Gakushūin nevű tokiói nemesi iskola történész kollégájának, s amelyet a Shigakukai c. folyóirat 1902 augusztusi számában tettek közzé. (A fordítást a Shiratori összes művei X. kötetében [i. m. 4—5] újra közölt szöveg alapján készítettük. Az ott észlelhető nyomdahibákat vagy elírásokat korrigáltuk, és zárójelekben beiktattunk néhány magyarázó szót.)

„Tisztelt Ichimura Úr!

Ez év január 1-jén kelt levelét itt kaptam meg. Úgy hallom, hogy a múlt év nyarán kívánságának megfelelően sikeresen utazgatott Kínában, és sokat gyűjtött, amelyek kutatásainak anyagát képezik; erről hazatérésem után szeretnék még bővebben hallani.

Én a múlt év telén beiratkoztam a Berlini Egyetemre és a Keleti Iskolába (Seminar für Orientalische Sprachen), és az volt a szándékom, hogy a török nyelvet és Kelet-Ázsia földrajzát tanulom, de az időjárás nem volt jó, s így ez év januárja végén Drezdán, Prágán és Bécsen át Budapestre jöttem, ahol le is telepedtem. Jelenleg az itteni egyetemen és a Keleti Iskolában (Keleti Kereskedelmi Akadémia) a török nyelvet, a történelmet illetően pedig főleg az európai történelemmel kapcsolatos keleti népek történetét tanulmányozom.

Amint tudja, a magyar nép Keletről vándorolt be jelen földjére, és ezért ezen ország tudósai abból az elgondolásból, hogy kinyomozzák saját országuk eredetét, a saját országukkal kapcsolatos keleti népeket kutatják különböző irányból. A japán tudósok számára ismert Vámbéry doktor már idős, és nem tart egyetemi órákat, otthon azonban még elégségesen kutat. A doktor sok éve szenteli magát a közép-ázsiai kérdéseknek, s mindig az angol érdekeknek

dolgozott; talán ezért kapott nemrégiben kitüntetést az angol királytól. Elégé életerős öreg úr, és úgy tűnik, hogy egyedül szóval tud tartani egy egész társaságot. A fiatal turkológus, Kúnos Ignác, akinek e doktor utódjának kellene lennie, jó ítélőképességű tudós, és jelenleg a Keleti Iskola igazgatója és ugyanakkor az egyetem tanára is. A finnugristák közül Munkácsi Bernát híres, aki főleg írással foglalkozik. Az ő és Kúnos által szerkesztett *Revue Orientale* (Keleti Szemle) c. folyóirat jó folyóirat, amelynek témája mindenekelőtt az urál-altaji népek kutatása. Ez hasznos folyóirat, amely szerzői közé olyan tudósokat tömörít, mint a német Hirth, Foy és Winkler, a francia Clément Huart, az orosz Radloff, a dán Thomsen, az osztrák Kühnert stb., és hasznos folyóiratnak mondható. Én is a szerzők egyike lettem, és úgy tudom, hogy a folyóirat augusztusban megjelenő számában az én tanulmányomat is meg fogja jelentetni. Az ország Akadémiája által kiadott *Ethnographia* c. folyóiratban pedig Munkácsi doktor magyarra fordítja „A hiungnu törzs és a tungku törzsek nyelvéről” c. írásomat, és ehhez kommentárokat fűz. Ha a befejező rész megjelenik, a doktor véleményét a *Shigaku-Zasshi* c. folyóiratunkban szeretném közzétenni.

Az ország nemesi rétegében elég sok híres tudós van, Kuun Géza gróf összes vagyonát a tudománynak szentelte, és ő maga is hasznos könyveket írt; Zichy Jenő és Széchenyi grófok Ázsiában utaztak, és mindegyikük vaskos könyveket írt. Ezeknek a könyveknek a többségét meg fogom vásárolni és haza fogom vinni.

Magyarország egy városának, Kolozsvárnak egyetemi professzora, Bálint Gábor olyan tudós, aki korábban mongóliai vidékeken tartózkodott, és úgy hallom, hogy a szeptemberi Nemzetközi Orientalista Kongresszuson a Hunnenfrage c. tanulmányát fogja fölolvasni. Ezen kérdés engem is nagyon érint, így érdekes lehet.

A város (Budapest) Egyetemének, Akadémiájának, valamint Múzeumának könyvtárában levő könyveket megnéztem, de az a helyzet, hogy Kínáról és Japánról szóló könyvek egyáltalán nincsenek. Azonban az Európába behatolt ázsiai népekre vonatkozó könyvek nagy számban vannak. Legalább az itt megvásárolhatókat meg szeretném venni, de zavarban vagyok, mert nincs pénzem.

Április 1-jétől 11-éig Törökországban voltam a Keleti Iskola húsz tanárával és diákjával együtt, s meglátogattam Konstantinápolyt és Drinápolyt, és útközben Bulgária városában, Szófiában is voltam, és így tapasztalaimat gazdagítottam. Magyarországon Fiumét, Debrecent és Szegedet látogattam meg, és azt gondolom, hogy a jövő hó közepétől a Dunán leereszkedve a Balkán-félsziget országait, Szerbiát, Romániát stb. fogom meglátogatni. Szeptemberben Hamburgba megyek, addig itt tartózkodom, és még nem döntöttem el, hogy ezután hová fogok menni.

Budapest, Nemzeti Múzeum.
Május 28.

Alázattal:
Shiratori Kurakichi''

Shiratori, aki nem sokkal azelőtt érkezett Magyarországra, mielőtt az 1901/1902. tanév második féléve elkezdődött, a márciusi szegedi és az áprilisi törökországi látogatás után (Kúnos Munkácsinak 1902 áprilisában Szófiából küldött képeslapján Shiratori aláírása is szerepel; maga Shiratori is küld képeslapokat Munkácsinak

áprilisban Konstantinápolyból és júniusban Bukarestből: MTA Kézirattár Ms 10.282/ff és 10.277/pp) valószínűleg májusban Debrecenbe és Nyíregyházára utazott. Nyíregyházán Jósa András vendégül látta Shiratorit, amit egy ránk maradt fénykép és annak hátsó oldalára írt szöveg bizonyít: „Éljen (banzaki [sic!]) a nagy japán nemzet és annak egyik tagja Dr. K. Schiratori hazájának díszére, kedves családjának örömeire boldogítására! Kívánja nyíregyházai barátaival együtt 1902 Máj. 24-én. Dr. Jósa András”. (E szöveget az ISABELLA C. KOVÁCS „Historische Dokumentation der ungarisch—japanischen Kulturbeziehungen von ihren Anfängen bis zur Gegenwart” [Wien, 1987.] c. doktori disszertációjában levő fénymásolt fénykép alapján közlöm, amelyhez a szerző talán akkor jutott hozzá, amikor Shiratori unokájával, Shiratori Kiyoshival készített interjút 1984-ben. E helyen mondok köszönetet MURAYAMA KEIZÖ-nak, a Kanazawa Egyetem professzorának, aki rendelkezésemre bocsátotta e disszertáció másolatát, és egyéb érdekes információkkal szolgált.) Jósa társaságában minden bizonnyal ott volt Pröhle Vilmos (1871—1946) is, akit a homályos fényképen alig lehet felismerni. Ezt bizonyítják magának Pröhlének a szavai is, miszerint Shiratori 1902-ben vendége volt Nyíregyházán, és „Nagyon szépen megtanult magyarul” (PRÖHLE V., Napkeletről. Bp., 1922². 272). Pröhle, aki elsősorban turkológus volt, de számos újságcikket, köztük japán vonatkozásúakat is írt, annak idején a nyíregyházi evangélikus főgimnázium tanára volt. 1902 előtt már elkezdett foglalkozni a japán nyelvvel, amiről maga PRÖHLE azt írja 1899-re visszaemlékezve, hogy „Csendes tanulmányozással eljutottam volt odáig, hogy japáni nyelven tudtam — mondjuk — kotyogni” (i. m. 39). ISHIDA MIKINOSUKÉ-nak a Shiratori életéről és munkásságáról szóló írásában a következők olvashatók: Shiratori Magyarországon folytatta „a török nyelv tanulását, és ugyanakkor a magyar nyelv elsajátítására is törekedett, és rövid időn belül jó nyelvtudásra tett szert. A későbbiekben is híres beszédtemává vált, amit köztünk mindenki tud, hogy egy összejövetelen ama országbeli Pröhle Vilmos professzor üdvözlő beszédet mondott japánul, és Tanár Urunk pedig erre magyar nyelven válaszolt” (ISHIDA M., Shiratori Kurakichi sensei shōden. In: Shiratori Kurakichi zenshū, i. m. X, 522). Talán nem véletlen, hogy a japanofil Pröhle későbbi tanulmányaiban a japánt az uráli nyelvekkel rokonította (l. SENGÁ: MNy. XC, 200).

Az akkor körülbelül 70 éves Vámbéry Árminről (1832?—1913) is kell szólnunk, aki az egyetem tanrendje szerint a lakásán tartott órákat. Shiratori bizonyosan meglátogatta Vámbéryt is, akinek Kúnos, Munkácsi, Pröhle és bizonyos értelemben Bálint is a tanítványai voltak. Vámbéry Japánnal kapcsolatban egy másik irányzat képviselője lehetett, és inkább Japán korabeli politikai és nemzetközi helyzete foglalkoztatta, mintsem a japán nyelv és nép hovatartozásának kérdése. Vámbéry japán kapcsolatairól, amelyekkel egy másik írásunkban szándékozunk foglalkozni, igen érdekes japán dokumentumokkal rendelkezünk; most csak annyit jegyzünk meg, hogy Vámbéry nem sokkal az 1894. évi kínai—japán háború kitörése után, 1895-ben cikket írt „Khína és Japán a modern műveltség terén” címmel (BpSz. CCXIX [1895.], 161—83, 349—63; l. SENGÁ: Száz. CXXVIII [1994.], 708—36).

A Keleti Szemle (a Magyar Néprajzi Társaság keleti szakosztályának és a Keleti Kereskedelmi Akadémiának értesítője) első kötete 1900-ban jelenik meg MUNKÁCSI BERNÁT (1860—1937) és KÚNOS IGNÁC (1860—1945) szerkesztésében, és ezután hamar ismert nemzetközi orgánummá vált az uráli és altaji nyelvtudománynak. Jelentőségét jól mutatja az a tény is, hogy az 1960-as években sor került a reprint-kiadásra is az USA-ban. MUNKÁCSI, aki 1901-ben közzétette a „Hun nyelvemlékek szókincsünkben” c. tanulmányát (Ethnographia XII [1901.], Keleti

Szemle II [1902.]), bizonyára érdekesnek találta Shiratorinak az Európába való jövetele előtt írott „Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme” (Tokió, 1900.) c. tanulmányát, ezért ennek hosszabb, két részes ismertetést szentelt az *Ethnographia* XIII [1902.] kötetében (németül: Keleti Szemle IV [1903.]). Munkácsi ott azt írja, hogy Shiratori „ez idő szerint európai tanulmányútja során épen hazánkban tartózkodik, hogy itt megtanulván a magyar nyelvet, megismerkedhessék a magyar nyelvészeti és őstörténeti irodalommal s ez alapon megindíthassa hazájában is az altaji népek és nyelvek tudományának művelését”.

Az alább közlendő dokumentumokból is arra következtethetünk, hogy Shiratorit a Keleti Szemle két szerkesztőjéhez szoros szálak fűzték. Közülük az első egy levelezőlap, amelyet Kúnos intézett Munkácsihoz nyaralójából (MTA Kézirattár Ms 10.282/ff).

„Bártfa-fürdő 1902. aug. 8.

Kedves Barátom! Ma küldtem el a nyomdába Shiratori cikkének befejezését. Mivel neki a kongresszusra 100 különnyomatra van szüksége, úgy intézkedtem hogy előre kiszedjük az egészet, de a mostani füzetben csak annyit közlünk belőle, a mennyi hely lesz rá. A sorrendet szintén ma küldtem meg (Kuun, Bang, Shiratori, Hartman, Bacher, Katanof etc.). Arra kérek ezuttal hogy sürgesd meg a füzetet, és nyomass e számból 100 példánnyal többet hogy Hamburgban propagálhassam. E hó 28-ika körül kész kell hogy legyen. Én innen Shiratorival együtt, a ki szintén itt van, 22-ikén indulunk (sic!) Hamburgba, Breslaun, Drezdán és Berlinen át Hamburgba, a hova szept. 2-ikán érkezünk meg, 10-ike táján már otthon leszünk. Itten a hamburgi fölolvason és a csagatáj szótáron dolgozom. Jó és munkás nyaralást kíván szerető barátod Kúnos”

Kétségtelen, hogy Kúnos a Keleti Szemléről számol be Munkácsinak — amely elvileg évenként négyszer: március, június, szeptember és december hónapokban jelenik meg. A „mostani füzet” pedig a folyóirat III. kötetének összevont 2—3. fülete lehet, amelyben SHIRATORI „Über den Wu-sun Stamm in Centralasien” c. írása is napvilágot látott. A „Shiratori cikkének befejezése” megjegyzésen valószínűleg a következő IV [1903.] kötetben megjelent „Über die altkoreanischen Königtitel” c. írása értendő. Megjegyzendő, hogy a Keleti Szemle első három kötetében fel voltak tüntetve a „közreműködők” nevei, mint pl. W. BANG, F. HIRTH, H. PAASONEN, W. RADLOFF, W. THOMSEN, VÁMBÉRY Á. stb., s a harmadikba minden füzetbe SHIRATORI neve is bekerült.

Úgy tűnik, hogy Shiratori augusztusban hosszabb időt töltött Kúnossal a többnyire szlovákok lakta Észak-Magyarországon, ahonnan vele együtt indult Hamburgba. Útközben Wrocławban (Breslauban) találkozik Heinrich Winklerrel, a Keleti Szemle egyik „közreműködőjével”, aki írásaiban az ún. uráلتaji nyelvrokonságba a japánt is besorolta (l. pl. Keleti Szemle I [1900.]). Kúnos Munkácsinak 1902. augusztus 25-én Breslauból küldött képeslapján Shiratori és Winkler aláírása is szerepel. Ezenkívül Mahlerék aláírása is rajta van (MTA Kézirattár Ms 10.282/ff.). Mahler Ede — úgy, mint Kúnos — a feleségével együtt vett részt a hamburgi kongresszuson (l. Verhandlungen des XIII. Internationalen Orientalisten-Kongresses. Hamburg September 1902. Leiden, 1904. 478—79). Shiratori bizonyosan Hamburgban ismerkedett meg Bálint Gáborral (1844—1913), aki a kolozsvári Ferenc

József Tudományegyetemen az urál-altaji összehasonlító nyelvészet tanára volt. Bálint, aki a magyar tudományos körökben elszigetelt személyiség volt, korábban nemcsak japánul tanított az egyetemen nyolc féleven át, hanem több japán vonatkozású írása is volt. Közülük kiemelkednek a félszáz oldalt kitevő japán—magyar szöveggyűjtései, amelyek az ismeretlenség homályában hevernek (SENGA: MNy. XC, 200). A Keleti Szemle III. kötetében BÁLINTnak, a magyart és a japánt is a tamil nyelvvel rokonító „turáni” nyelvészet hívének „A Hunn kérdés” c. írása csak 2 oldalon jelenik meg, amelyben ez alkalommal a következőt is írta: „Hogy a japán nyelvten több jelensége csak a kabard nyelvtenből okolható meg, annak bizonyára történeti oka van”. Nem nehéz elképzelni, hogy a japán tudós kissé meglepődött ezen a nézetén.

Rendelkezésünkre álló adatok hiányában nem tudhatjuk, hogy Shiratori, aki később egyik cikkében azt írta, hogy kb. hét hónapot töltött Magyarországon (Shiratori Kurakichi zenshū, i. m. X, 10), hol tartózkodott a kongresszus után. 1902. november 3-án pedig ismét Magyarországon találjuk meg, amikor KÚNOS a MTA I. Osztályának a 8. ülésén bemutatta SHIRATORInak „A középázsiai fejedelmi elnevezésekről” c. értekezését. HEINRICH GUSZTÁV osztályelnök „a jelenlevő szerzőnek, egyik jeles tudósnek, az Osztály köszönetét fejezi ki, hogy nyelvünk és történelmünk iránt érdeklődik s nemzetünket érdeklő kutatásaival fölkeresi Akadémiánkat” (Akadémiai Értesítő XIII [1902.], 650). Kúnos ott úgy mutatja be Shiratorit, mint aki „immár nyelvünket megtanulta”, s „első sorban azért időzik közöttünk, hogy áttanulmányozza őstörténeti és nyelvészeti irodalmunkat, és hogy megtalálja azt a kapcsolatot, mely az ő eddigi és jövő tanulmányait az urál-altaji nyelvi és őstörténeti kutatásokkal összeköti”. (Akadémiai Értesítő XIV [1903.], 27. Ez az ülés érdekes esemény lehet Shiratori japán méltatói számára, akiknek azonban nincs tudomásuk erről.)

Amikor Shiratori 1922-ben másodjára járt Európában, nem látogatta meg Magyarországot, és miután Németországból hazatért, helyette az európai tanulmányúton levő Harada Yoshito művészettörténész ment Magyarországra, és látogatást tett Shiratori barátjánál, Kúnos Ignácnál. Harada szerint a magyar tudós nagyon várta Shiratori jövetelét, és az annak idején készült fényképeket az asztalra téve mesélte Haradának, hogy amikor Shiratori Magyarországra érkezett, azonnal magyarul köszöntötte a jelenlevőket, amin az emberek meglepődtek. Harada később érdeklődött erről Japánban Shiratoritól, aki azt mondta, hogy „Ugyan már, csupán arról van szó, hogy felkészülten mentem oda” (HARADA Y., Tsukinu omoide. In: Shiratori Kurakichi zenshū, i. m. IV, Geppō 4. sz. 3). Talán ez áll közelebb a valósághoz.

Shiratori az akadémiai ülésen való vendégeskedése után végleg elhagyva Magyarországot hamarosan elindul Párizsba. Tudósunk leveleket és képeslapokat küld Munkácsinak. (Bécsből 1902. november 11-én, Párizsból pedig november 26-án és 1903 januárjában küldött képeslapjai maradtak ránk: MTA Kézirattár Ms 10.277/pp.) Tudománytörténeti szempontból talán nem közömbös Shiratori Munkácsihoz intézett két levele, amelyeket alább közlünk az eredeti nyelveken.

„Paris, den 24 Januar 1903.

Sehr geehrter Herr Doktor!

Hierdurch beehre ich mich Ihnen mitzuteilen, dass ich Ihre freundliche Karte und Ihr neuestes Werk über die älteren türkischen und mongolischen Elemente in der ungarischen Sprache richtig erhalten (!) und sage Ihnen

meinen herzlichen Dank dafür. Dieses Werk habe ich mit grossem Interesse gelesen und davon vieles gelernt. Ich hoffe dass Sie mich mit noch weiteren Arbeiten beehren werden.

Was Möllendorf's Grammatik der mandchurischen Sprache betrifft, so habe ich sie hier einigen Spezialisten gefragt (!); bis jetzt bin ich aber noch nicht in der Lage, sie Ihnen zu besorgen. Im Falle, dass ich sie hier kaufen kann, so werde ich sie weiter in London und Petersburg suchen, damit ich Ihren Wunsch erfüllen könne.

Neulich habe ich von unserem Kaiserlichem Hause die Erlaubnis erhalten, meine Studienreise noch um halbes Jahr zu verlängern. Deshalb kann ich hier in Paris bis zum Ende des April bleiben und dann werde ich mich nach London begeben, wo ich zwei Monate verweilen will und der Rest meiner Reise werde in Russland zugebracht worden.

Seit ich hierher gekommen bin, denke ich sehr oft an Sie und andere Herren, bei denen ich freundliche Aufnahme gefunden und zu gleicher Zeit viel gelernt habe. Darum ist es nun ein grosses Bedauern, dass ich mich noch einmal in Ihre (!) Gesellschaft nicht befinden kann.

Indem ich mich mit voller Achtung empfehle und Ihre werthe Frau und Ihre freundliche zwei Söhne begrüsse, verbleibe ich

Ihr aufrichtiger
K. Shiratori"

„London 23 July 1903

Dear Sir,

I have the pleasure to inform you that I have found out at last here in London Möllendorf's Manchu Grammar, which you have requested me to get, and that I have sent it you to-day by Post.

I will give it you as a token of my sincere gratitude for your kindness and friendliness, which I enjoyed when I was in your capital, & I should be very glad if you would accept it.

I have searched also Ivanof's Mandjurica for Mr. Gombocz but unfortunately could not get it.

After staying here a week more, I shall go to Petersburg where I will pass the whole month of August and then return home by the Transsiberian railway.

Please give my sincere compliments to Mrs. Munkácsi and your lovely two sons.

Yours truly

K. Shiratori
(24 Gibson-Square Islington)"

Az első levélben említett dolgozat, amelyet Munkácsitól kapott, az „Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez” c. írása lehet (NyK. XXXII [1902.].). A mandzsu nyelvtan pontos könyvészeti adata pedig P. G. VON MÖLLENDORFF, A Manchu Grammar, With Analysed Texts (Shanghai, 1892. 52 lap). A második levélben említett könyv, a Mandjurica szerzője minden bizonnyal nem

Ivanov, hanem A. O. IVANOVSKIJ, s a könyv címe Mandjurica I. Obrazcy solonskago i dachurskago jazykov (Sanktpeterburg, 1894. 79 lap), amelyet Gombocz Zoltán később meg is szerzett (LIGETI LAJOS: MNy. LXXIII, 396; reprint kiadása éppen Budapestén látott napvilágot 1982-ben). E két levélből kitűnik, hogy nemcsak Munkácsi, hanem a még fiatal Gombocz (1877—1935) is élénk érdeklődést tanúsított a mandzsu nyelv iránt. Shiratori is biztosan kapott leveleket magyar tudósoktól, de most nem áll módunkban a helyszínen utánanézni.

Igaz ugyan, hogy tudósunk egy évet sem tartózkodott Magyarországon, de a fentiek alapján mégis beszélhetünk némi kölcsönhatásról, amely közte és a magyar tudósok között fennállt, bár kétségtelen, hogy Shiratori itt szerzett ismeretei, tapasztalatai stb. sokkal jelentősebbek voltak, mint az ő hatása a magyarokra. Kicsit meglepő, hogy századunk elején még az orosz—japán háború előtt létezett Magyarországon egy olyan jeles nyelvészekből álló kör, amely élénk érdeklődést mutatott Japán és Shiratori munkássága iránt. Abban, hogy Munkácsi egyik fia később japánul tanult (l. Heinrich Winkler levele Munkácsi Bernátnak. Breslau, 1917. XI. 15. MTA Kézirattár Ms 10.278/jj), feltehetőleg az is közrejátszott, hogy gyerekként személyesen ismerhette Shiratorit. Talán az sem véletlen, hogy a turkológus Kúnos az I. világháború után japán meséket is közread több könyvben (TRESZLER HERMAN, Kúnos Ignác pályafutása. A Blau Lajos Zsidó Tudományos Társaság évkönyve VII [1941.], 22).

Shiratori, miután 1903 októberében hazatért európai útjáról, tanulmányok sorát teszi közzé egymás után. Közülük magyar szempontból különösen a Belső-Ázsiára vonatkozók lehetnek fontosak, amelyek hacsak közvetve is, de némi fényt deríthetnek a magyar őstörténet keleti hátterére, és ezt a magyar tudósok jól tudhatták már századunk elején is. Ezt mutatják Kúnos következő szavai is, amelyek a fent említett akadémiai ülésen hangzottak el: „A sinai forrásnak oly gazdag tárháza van, hogy felkutatása és közzététele a magyarság ethnikai eredetének megfigyeltével járna. Erőt és kitartást kívánunk neki e munkájához” (Akadémiai Értesítő XIV [1903.], 35). Shiratori tanulmányainak többsége azonban japánul íródott, s így továbbra is néma marad a magyar és a nemzetközi szakirodalomban.

Tudósunk fentebb idézett cikkében, amely a Vasárnapi Ujságban jelent meg 1902-ben, ezt írta: „Talán én vagyok az első japáni, a ki a magyarok előtt Japánt képviselem, s az első, a ki a japáni népnek Magyarországról és a magyarokról beszél”. (Az igazság az, hogy Tokutomi Sohō publicista nála már évekkel korábban részletesen beszámolt Magyarországról. SENGÁ: Száz. CXXVIII [1994.], 708—22.) Shiratori 1905-ben „Magyarország történetének áttekintése” címmel rövid cikket írt, s ezzel a japán hungarológia — úgy tűnt — szerencsésen kezdetét vette. Azonban az azóta eltelt több mint fél évszázad alatt érdemleges hungarológiai tanulmány csak igen kevés látott napvilágot, és a japán tudós is ezután, 1936 és 1940 között — miközben 1938-ban sor került a magyar—japán kulturális egyezmény aláírására — csupán csak néhány ajánló előszót írt mások magyar irodalmi, történeti stb. vonatkozású népszerűsítő könyveihez (Shiratori Kurakichi zenshū, i. m. X, 491—7, 513—5). Nem kizárólag magyar vonatkozású ugyan, de az a terjedelmes cikksorozata viszont említést érdemel, amely 1914 és 1917 között „A koreai nyelv és az urál-altaji nyelvek összehasonlítása” címmel jelent meg (i. m. III, 1—280). E tanulmányában, amelynek bevezetőjében egyebek mellett BALINT GÁBOR dravida—magyar rokonítására is utal, mellőzve a japánt 595 koreai szónak az ún. urál-altajival való szóegyeztetéseit közli. Ezen írásának megszületésében felle-

hetőleg nem kis szerepet játszott a magyarországi tanulmányútja, ahol jeles nyelvészekkel ismerkedett meg.

Nem sokkal Shiratori hazatérte után Baráthosi Balogh Benedek, a magyar japanológia egyik úttörője, találkozott vele 1903/4-es japán tartózkodása alatt, és útirajzában úgy szól róla, mint „az egyetlen magyarul tudó japán”-ról, és megemlíti azt is, hogy „elbeszélgettünk — magyar nyelven” (Dai Nippon. I. Bp., 1906. 312, 400). Bár Shiratori személyes kapcsolatai bizonyára lassan meglazultak a magyar tudósokkal, magyarországi emlékei még sokáig élhettek benne. Amikor 1936-ban Felvinczi Takács Zoltán találkozott vele Tokióban, a japán tudós „Mindjárt kérdésekkel kezdte: mit csinál Munkácsy Bernát, Kunos Ignác és a többi pályatársa, akikkel oly szép időket töltött Budapesten” (Felvinczi Takács Z.: Buddha útján a Távol-Keleten. I. 1938. 238).

SENGA TORU

Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról

1. A regionális szókészlet gyűjtése érzékelhetően visszaesett a magyar nyelvterületen. Öröm az örömben, hogy nem apadt el. Munkálatok ugyanis ma is folynak ezen a területen, ám szinte kizárólag esetleges és egyéni vállalkozásokként, s egyelőre kilátásban sincs a kor követelményeinek megfelelő alapozottságú és szervezetszerű, a magyar nyelvterületet így vagy úgy átfogó gyűjtés. Pedig szükség volna rá. Az 1991-ben Budapesten néhány dialektológus részvételével tartott vonatkozó megbeszélésünkön elvi készség ugyan megnyilvánult, konkrét eredmény azonban nem született.

A regionális szókészleti közlések lexikológiai színvonaláról kritikus szemmel nézve túl sok jót nem mondhatunk. Szükséges tehát szóvá tennünk néhány idevágó kérdést, abban a reményben persze, hogy az e területen is elengedhetetlen korszerűsítést a problémák közös tisztázásával sikerül elősegítenünk. A jelen tanulmány ezzel kapcsolatos kérdésekről szól.

Előrebocsátom: a regionális és a köznyelvi szókészlet lexikográfiai és lexikológiai feldolgozásában elvileg semminemű különbség nincsen. Különbség lehet a leírás mikéntjében — például hogy kontrasztív, a köznyelvhez viszonyító leírást adunk bizonyos esetekben —, ez azonban anyagközlési technikai kérdés, s mint ilyen, lehet fontos, de nem lényegi. Azaz: a regionális szókészlet számbavételében a köznyelv csupán viszonyítási pont, de nem szemléleti alap (vö. TOLCSVAI NAGY: MNy. LXXXV, 320). S még valamit. Az alábbi észrevételek az olyan szinkrón szótárakra vonatkoznak elsősorban, amelyeknek a szerzői egy személyben gyűjtők és feldolgozók. A történeti, illetőleg az általános tájszótárak (például a MTsz., az ÚMTsz. vagy a SzegSz.) nem kis részben más kérdéseket vetnek föl. A történeti regionális szótárak és tájszótárak esetében a visszafelé minősítés lehetőségei nagyon korlátozottak, bizonyos esetekben teljességgel hiányoznak (például a társadalmi érvényesség vagy az életkori kötöttség tekintetében), a szinkrón általános tájszótárak esetében pedig megintcsak a többszemponútú minősítés lehetőségeit nézve — az a bökkenő, hogy nincs annyi nyelvjárásilag kompetens lexikográfus, mint amennyi nyelvjárás képviselve van egy-egy általános tájszótárban.

2. Az 1985-ös marburgi nyelvjárási lexikográfiai konferencián azt állapították meg a résztvevők, hogy a regionális szókészleti vizsgálatok újabban a strukturális

dialektológiától és a szociolingvisztikától kapták a legtöbb impulzust (I. H. FRIEBERTSHÄUSER ed., *Lexikographie der Dialekte*. Tübingen, 1986. *passim*). Ami bennünket illet: a strukturális nyelvföldrajz — sajnos — úgyszólván érintetlenül hagyta kutatóinkat. Szociolingvisztikai érintettségünk örvendetesen nagyobb, de mert sok még a verbális üresjárat, korántsem a kívánatos mértékű.

Bármennyire fontos cél és motiváció továbbra is a leletmentés, ez nem lehet a regionális szókészlet gyűjtésének kizárólagos célja. A hiteles regionális adatok felhasználhatósága korszerű lexikográfiai minősítések nélkül nyelvtudományi szempontból erősen korlátozott. Az, hogy a legújabb kori nyelvészetnek és a szociolingvisztikának több kérdésére a regionális és a tájszótárak — és a többi — nem adnak választ, ebben leli magyarázatát nálunk is, másutt is (l. például M. ZENDER in: W. BESCH – U. KNOOP – W. PUTSCHKE – H. E. WIEGAND hrsg., *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Berlin, New York, 1982. Erster Halbband. 125). Szám és cím szerint nem is kevés (l. IMRE SAMU: MNy. LXXXIII, 132), bár — főként egy némely más országhoz viszonyítva — korántsem elegendő tájszótárunk van, de ezek területileg egyenlőtlenül oszlanak meg. Sajnálatos, hogy többségük lexikográfiai minősítő rendszere nem elégti ki nem a mai, egy részük bizony még a tegnapi igényeket sem. Minősítési rendszerük túl szűk, s hol az egyidejűség elvét sértik meg, hol a minősítés többszemponútáságának és következetességének a követelményét, hol az adatok reprezentativitásának, hol meg a deskriptív adekvátságának az elvét. Hogy a nyelvjárási lexikográfia revízióra szorul, két tényező is mutatja a mondottakon kívül. Az egyik: újabb regionális szótáraink és tájszótáraink nagyfokú heterogenitása. A másik: nem alakult ki az a lexikográfiai minősítési minimum, amely persze nem az igények minimumát jelenti, hanem az adatgyűjtési és leírási elveknek azt a közös maximumát, amelynek a megvalósítása az érintettektől elvárható, sőt elvárando. Hogy későbbi megjelenésű nyelvjárási szótárak bizonyos korábbiaktól lexikográfiai tekintetben elmaradnak — s nem csak kivételesen —, az a szóban forgó közmegegyezézés mércének a hiányával magyarázható elsősorban.

3. A regionális szókészlet gyűjtése és szótározása a magyar dialektológia legrégebbi ága. S bár Csúrynek szándéka volt a hazai nyelvjárási lexikai vizsgálatok megalapozása (l. VÉGH: MNy. II, 53), s bár újabban már készültek és készülnek önálló lexikológiai elemzések (hogy néhányat említsek, l. például IMRE SAMU egyik tanulmányát s „Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján” című munkáját: Bp., 1987., valamint BOKOR JÓZSEF kéziratos kandidátusi értekezését: „Regionális szókészleti vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen”. Szombathely, 1993.), még sem mondhatunk ma sem mást, csak ezt: a regionális szókészleti vizsgálatok még gyermekcipőben járnak, s ha nem volna nyelvatlaszunk, akkor tán ott sem járnának (az okokra vö. DOMOKOS – PUSZTAY szerk., *Uralisztikai tanulmányok* 2. sz. Bp., 1988. 219–24). S hogy abban járnak, annak egyik oka a fentebb említett lexikográfiai tényezőkben rejlik. Ugyanis a lexikográfia és a lexikológia egymást befolyásoló, szoros kapcsolatban van. A lexikográfiai források adják a lexikológiai vizsgálatok alapját általában. Azoktól függ elsősorban, hogy milyen szintű, milyen mélységű lexikológiai vizsgálatok végezhetők. Már jó ideje nem elegendő cél a dialektológiában a néhány grammatikai információval ellátott puszta dokumentálás: több szempontból s következetesen minősített adatokra van szükség. Ezeknek a hiányában nem lehet adekvát lexikológiai leírást készíteni. És fordítva is persze: a szókészlet elemeiről csak akkor

adhatunk lényegi minősítéseket, ha tudjuk, hogy mely jellemzők szabják meg egy-egy lexikai elem rendszerbeli és nyelvhasználati helyét. Ezt viszont a szókészlet mint sajátos nyelvi részrendszer belső törvényeinek és a tényleges nyelvhasználatot meghatározó pragmatikai tényezőknek az ismeretében tehetjük csak. Ahogy nőnek, változnak a lexikológiai vizsgálat igényei, szempontjai, többé-kevésbé annak arányában módosulhat a lexikográfiai minősítési lista is. Ez azonban azt is jelenti, hogy a korábbi lexikográfiai dokumentációk felhasználhatósága egyre csökken, illetőleg csökkenhet a későbbi lexikológiai elemzések számára. Korábbi adatok későbbi — magasabb, illetőleg más — igények szerinti felhasználhatóságának a problémája persze nem új keletű: végigkíséri a nyelvtudomány egész újabb kori történetét (hazai dialektológiai példára l. DEME in: DialSzimp. I, 213—4).

4. Két fontos kérdéskört kell érintenünk: az adatok viszonyításának és az őket meghatározó dimenziók szerinti minősítéseknek néhány kérdését.

Bárminemű viszonyítás eredményeként egyezéseket és eltéréseket kapunk, amely utóbbiakat a többletek és a hiányok alkotják. Nyelvek és nyelvváltozatok lexikai elemeinek egybevetése a következő viszonytípusokat eredményezi: 1. csak egyezés, 2. egyezés és hiány, 3. egyezés és többlet, illetőleg 4. egyezés, hiány és többlet. Figyelmünket a továbbiakban a magyar nyelvjárások és a köznyelv viszonyára összpontosítva hozzátehetjük, hogy az említett négy alapvető viszonytípus természetesen megvan a szűkebb értelemben vett lexikai szinten (a tájszavak felől nézve: a köznyelvi és a tulajdonképpeni vagy valódi tájszavak területén, illetőleg viszonyában), valamint a lexémák jelentésbeli és morfológiai szintjén (a nyelvjárások felől nézve: a jelentésbeli és alaki tájszavak területén). A négy közös, alapvető viszonytípus mellett (példák viszonylag könnyen találhatók) vannak csak a valódi, illetőleg csak a jelentésbeli és alaki tájszavak vonatkozásában jelentkező sajátosságok. A valódi tájszavak és a köznyelvi szókészlet viszonyában két speciális eset is van, tudniillik a) csak többlet és b) csak hiány (akár a köznyelv, akár a nyelvjárások felől nézve): a csak a nyelvjárásban ismert fogalmat jelölő szót értelemszerűen nem használják a köznyelvben — és fordítva. A jelentésbeli és az alaki tájszavak körében csak egy speciális típus van: többlet és hiány egyidejűleg, egyezés nélkül. Példák: Szamosháton Csűry idejében a *kíváncsi* nem jelentette azt, amit a köznyelvi szó jelent, hanem ezt: 'nyalánk, ételkívánó, aki mindent megkíván, amit enni lát' (gyermek) (SzamSz.), illetőleg: Rábaközben a *kesztyű* csak *kesztyű* alakban él.

A regionális lexikográfia érdeklődésének a homlokterében kezdettől fogva a — köznyelvhez viszonyított — lexikai többletek, tehát a tájszavak, mindenekelőtt a valódi tájszavak, illetőleg a tájszavakat tartalmazó szótártípusok álltak és állnak. Azaz a tájszótár (= *tájszó-tár*) s a regionális szótár (= *táj-szótár* vagy *táji szótár*, illetőleg *tájnyelvi szótár*). A tájszótár és a regionális szótár közötti különbség az, hogy az utóbbi a köznyelvvvel azonos lexikai elemeket is tartalmazza, az előbbi nem. Az *asztal* és a *szék* például ebben a formában s szokványos jelentésükben nem szerepelhetnek a tájszótárban, a regionális szótárba viszont fölveendők. Mindkettő tartalmazza ugyanakkor a — köznyelvvvel szembeni — lexikai többleteket, a tájszavakat is.

A nyelvjárásoknak a köznyelvvvel megegyező lexikai elemei iránti érdeklődés újabb keletű, nálunk Csűry munkásságában jelentkezik. Csűry volt az, aki Szamosháti szótára bevezetőjében megokolta a nyelvjárási szókincs teljességre törekvő számbavételének, tehát a tájszavakon kívül a köznyelvvvel való lexikai

egyezőések leírásának, közlésének a létjogosultságát, értelmét. Annak, hogy a SzamSz.-hoz fogható, teljességre törekvő regionális szótár csak kevés született nálunk, nem a Csűrýtől megfogalmazott elv elavulása az oka, hanem különböző, gyakorlati természetű tényezők.

5. A regionális lexikai hiányokra újabban BALOGH LAJOS irányította a figyelmet gondolatébresztő, problémafölvető tanulmányában (A tájszó fogalma: NytudÉrt. 83. sz. 72), a kérdés továbbgondolására l. BODÓ CSANÁD egri kongresszusi előadását (Tájszók és -szótárak, 1994.). Minthogy erről a témakörrel eddig kevés szó esett, szóljunk róla részletesebben. BALOGH LAJOS *negatív tájszó*-nak, *lexikai negatívum*-nak nevezi a nyelvjárásokban ismeretlen, illetőleg nem használatos köznyelvi szavakat. Minthogy a tájszavak, illetőleg a nyelvjárási jelenségek esetében általában komplementer fogalmakról van szó, helyénvalóbbnak látszik a semleges, tényközlő (*nyelvjárási*) *lexikai hiány* terminus használata. A nyelvjárási lexikai hiányokról természetesen volt tudomása elődeinknek is (l. például SZINNYEI: „nincs olyan szótárunk, amelyből pl. megtudhatnók, hogy ez vagy az a köznyelvi szó vagy alaki elem mely nyelvtérületeken . . . nem él a nép ajkán”: MNy. XXII, 78). Csűrý Szamosháti szótárában többet is találunk. CSÜRY n. rövidítéssel (= nincs, nincs meg) jelölte őket: címszóként fölvette a köznyelvi szót, n.-nel jelölte, hogy Szamosháton nincs meg, s utalószóval vagy -szavakkal jelölte a szamosháti megfelelő(ke)t, egyszersmind a vonatkozó szócikkek címszavait. Például l. *akkora*, *ekkora*, *érett*, *felhő*, *ismét*, *krumpli*, *nöstény*, *nőtlen*, *poloska* a. (A jelentésbeli hiányokat Csűrý nem jelölte.) Csűrý eljárását csak helyeselni lehet, azt pedig sajnálni, hogy követő nélkül maradt mindmáig. Arról azonban nem tájékoztat Csűrý a SzamSz. előszavában, hogy elvszerűen következetes volt-e a lexikai hiányok fölvételében, jelölésében, s hogy milyen módon, milyen források alapján dolgozott. (A *hajadon* például nincs meg a SzamSz.-ban, sem lexikai hiányként, sem másként, jöllehet köznyelvi szó volt már akkor is.)

A regionális lexikai hiányok számbavétele több okból is kívánatos volna. Elsőül a tágabb értelemben vett változásvizsgálatot említtem. A nyelvek és nyelvváltozatok kapcsolata a lexikai elemek változó intenzitású és ütemű, egyszersmind azonban állandó egymásra hatásával szavaknak, szóalakoknak, jelentéseknek az adását, vételét, gyakran cseréjét eredményezi. A nyelvjárásoknak a köznyelvhez közeledéséről, a társadalmi nyelvváltozatok szerepének a megnövekedéséről, a köznyelv átrétegződéséről és a regionális köznyelviségről jóval többet tudhatnánk szókészleti szempontból, ha legalábbis hozzávetőleges ismereteink volnának arról, hogy mely nyelvváltozatokban milyen lexikai „üres helyek” vannak, illetőleg melyek s hogyan töltődtek és töltődnek ki. Másodikként a szűkebb értelemben vett lexikológiai vizsgálatok lehetőségeit, illetőleg feladatait említtem. Egy-egy lexikai elem megjelenése nem önmagában való történés, hanem következményekkel járó esemény, amely — legyen szó külső vagy belső szóátvételtől, szóalkotásról vagy tükörfordításról — hatással van arra a szómezőre, amelybe belekerül, hiszen jelentéstani differenciálódást, szavak visszaszorulását, átértékelődését vonja maga után. Ebből a szempontból igencsak tanulságos a nyelvjárási szókinész vizsgálata (tipizálási kísérletre l. MNyTK. 159. sz. 20—1). Már csak azért is, mert az utóbbi néhány évtizedben a köznyelvből való, tehát belső szóátvételek valósággal előzönlük a nyelvjárásokat, és felgyorsítanak, tömegessé tesznek bizonyos lexikológiai folyamatokat.

Mit tehet az a kutató, aki az általa vizsgált település vagy tájegység — köznyelvhez viszonyított — lexikai hiányairól is számot kíván adni? Először is azt,

hogyan összegyűjti, másodsorban pedig, hogy megfelelő lexikográfiai eljárással közzéteszi őket. (Amilyen könnyű megfogalmazni, olyan nehéz megvalósítani ezt.) Mint-hogy mind a többletek, mind a hiányok valamihez képest többletek és hiányok, a táji lexikai hiányokat éppúgy a köznyelvi szókincshez, illetőleg annak lexikográfiai leírásához, a köznyelvi értelmező szótárhoz viszonyítva állapíthatjuk meg, ahogy a többleteket, tehát a tájszavakat is. Ha valamely regionális szótár anyagát a köznyelvi értelmező szótár (az ÉKsz.) mint viszonyító forrás alapján gyűjtötték és gyűjtik, akkor az ilyen szótárakkal lefedett területeknek a köznyelvvel szembeni lexikai hiányait akkor is meg lehet állapítani, ha szerzőik nem közlik vagy nem jelölik külön őket. Mégpedig úgy, hogy egybevetjük adataikat a gyűjtési segédeszközül használt értelmező szótáréival. Jóval célravezetőbb persze, ha a regionális szótárak gyűjtői maguk különítik el vagy jelölik valahogy a szóban forgó lexikai részleget. Más a helyzet a tájszótárak esetében. Kizárásos alapon ugyanis nem állapíthatjuk meg, mi a — köznyelvhez viszonyított — lexikai hiány, s mi az egyezés, hiszen a három összetevőből kettő ismeretlen (az egyezések és a hiányok). Ha viszont az utóbbi kettő közül valamelyiket megállapítjuk, akkor annak ismeretében következtethetünk a hiányzó láncszemre, a harmadik összetevőre (többletek + hiányok → egyezések, többletek + egyezések → hiányok). Minthogy a nyelvjárási — köznyelvhez viszonyított — lexikai egyezések száma többszöröse a hiányoknak, kézenfekvő, hogy a hiányok közlését javasoljuk s ne az egyezéseket.

Tételezzük föl, valaki összegyűjtötte egy település vagy tájegység szóban forgó lexikai többleteit és hiányait. Milyen közlési, szerkesztési elveket érdemes követnie? Két fő lehetőség kínálkozik: 1. betűrendi helyén, címszóként közölni valamennyi hiányzó szót, de megjelölve, hogy nem ismerik, illetőleg nem használják (ahogy tehát Csűry tette). 2. A tájszótár végén, függelékként, tehát a szótári résztől elkülönítve, betűrendben felsorolni a hiányzó lexémákat (l. Bodó előadását). Magam az utóbbi megoldást javaslom. Ugyanis így lenne pontos, gyorsan hozzáférhető és áttekinthető leltárunk e sajátos csoportról. (Az első megoldás esetén az egész szótárt át kellene nézni, hiszen nem lehetne tudni, hogy éppen melyik szót nem ismerik a vizsgált településen vagy tájegységben.) Azonban a szólaistromot fontos információkkal bővíteném. Ahol a köznyelvi szónak van nyelvjárási megfelelője — akár szó, akár szerkezet —, azt vagy azokat közölném (kettősponttal, zárójellel elválasztva a köznyelvi szótól vagy pedig eltérő betűtípussal szedve). Ahol ilyen nincs, ott a köznyelvi szó önmagában állna. A jelentésbeli hiányokat is a függelékben, az előző csoporttól elkülönítve közölném. A számosháti, Csűrytól közölt *kotlás* esetében tehát a címszót a nyelvjárásból hiányzó köznyelvi jelentés, a 'kotlani készülő, ill. tojásait költő <tyúk v. más (házi)szárnyas>; csibéivel járó <tyúk>' követné. S még valamit. A lexikai hiányok gyűjtésére és közlésére gondolva nem feledkezhetünk meg arról, hogy a szavak nem ismerete és nem használata nem egészen azonos. Amely szót nem ismer, azt nem is használhatja a közösség és az egyén. Azonban nem föltétlenül használ minden olyan szót, amelyet ismer. Ne csak a nyelvi tabukra gondoljunk! A tősgyökeres rábaköziek például ismerik, de nem használják a következő szavakat: *abál*, *burgonya*, *dőf*, *felleg*, *gácsér*, *harkály*, *koca*, *köszméte*, *légy* fn., *lel*, *paszuly*, *tengeri* fn., *varjú*, s nem használják a *-dos* és *-kos* képzős igéket sem (*fogdos*, *futkos*), hanem *-doz*, *-koz* képzős párjaikat. A szókészlet passzívnak nevezett, tehát azon részlegéről van szó, amely a nyelvjárási beszélők körében az utóbbi évtizedekben — elsősorban a tömegtájékoztatásnak, s mindenekelőtt a televízióknak köszönhetően — a korábbiakhoz képest számottevően megnőtt. Csűry még azt állapíthatta meg, hogy a köznyelv nyelvújítási szavai csak lassan

szivárognak le a nyelvjárásokba (SzamSz. I, 7). Ma azt látjuk, hogy Magyarországon a legeldugottabb település lakója is szinte naprakészen kapja — hallhatja vagy olvashatja — a köznyelvi lexikai neologizmusokat. Az így megismert szavaknak csupán egy része, tapasztalataim szerint kisebbik része válik rövid időn belül aktív használatúvá, a nagyobbik része megmarad a passzív ismeret szintjén.

A mondottak után természetes kíváncsi vagyok, hogy a — köznyelvhez viszonyított — lexikai hiányok számbavételekor és közlésekor elkülönítsük az ismeretlen s ezért nem használt szavakat az ismert, de nem használt szavaktól. A két kategória világos elkülönítése — jól tudjuk — nem kevés esetben igencsak problematikus lehet. Már csak azért is, mert állandó a mozgás ezen a területen is: a lexikai hiányok fogyó tendenciát mutatnak a nyelvjárási beszélők körében. Korábban ismeretlen szavak, illetőleg lexikai neologizmusok a passzív szókinészbe szivárognak; ismert, de nem használt szavak pedig aktivizálódnak.

A lexikai hiányok gyűjtésének és a két kategória elkülönítésének a gyakorlati gondjaival, illetőleg annak mérlegelésével, hogy vajon mennyire reális az imént megfogalmazott kíváncsi, nincs terünk foglalkozni. Annyit azonban megjegyzek, hogy részt vevő megfigyelés nélkül esélyünk sem lehet hiteles leírásra. Pedig vonatkozó fölmérésekre és vizsgálatokra — amelyeket az anyaországban a nyelvjárások szókészletének köznyelvesülése mint általános tendencia foglal egységes keretbe — szükség volna.

A határainkon kívüli magyar nyelvjárások a szóban forgó tekintetben többé-kevésbé eltérő képet mutatnak. Azok, amelyeket rendszeresen éri magyar köznyelvi hatás, kevésbé, azok, amelyek nélkülözik a magyar köznyelv (folyamatos) hatását, jóval inkább eltérnek az anyaországi nyelvjárásoktól. A fő ok az államnyelvi befolyásként kialakuló kétnyelvűség, illetőleg annak természetes kísérőjelenségei: a jövevényszavak és a tükörfordítások, amelyek magyar (köznyelvi és nyelvjárási) szavakat szorítanak ki, illetőleg tartanak távol. De éppen ezért ezeknek a nyelvjárásoknak a vizsgálata további és más természetű kérdéseket is fölvet, következésképpen más szempontból is érdekes és tanulságos eredményeket ígér.

6. A regionális szótárak és a tájszótárak akkor lennének messzebb vezető lexikológiai vizsgálatoknak biztos fundamentuma, ha anyagukat azonos viszonyító források bevonásával gyűjténék. Ha tehát a gyűjtést az értelmező szótár (ÉKsz.), illetőleg lehetőség szerint minél több regionális szótár és tájszótár bevonásával, magyarul: a bennük közölt címszavaknak a tesztelésével végeznék. Gondoljuk csak meg: 1. tudni lehetne, mi egyezik meg, mi nem — s azt is, hogyan: többletként vagy hiányként — a köznyelvi szavakkal, illetőleg 2. tudni lehetne, hogy az egyes települések és tájegységek — nem csak táji — szórészlegeiben miben egyezik meg s miben különbözik a szótárral (az említett módon) leírt többinek a lexikai részlegével, illetőleg részlegétől. (A számítógépek korában a feldolgozás lehetőségei különösen is csábítóak.) Az így készülő regionális szótárak és tájszótárak alapján a mainál sokkal pontosabb választ adhatnánk arra a kérdésre, mekkorák a szókészleti különbségek nyelvjárásaink között. Ezzel kapcsolatban néhány adatot közlök. Azért is, hogy rámutassak annak az itt-ott fölbukkanó nézetnek a véleményem szerint téves voltára, amelyik szerint a tájszavak további gyűjtését azért nem érdemes szorgalmazni, mert nincsenek is nagy különbségek lexikai szinten sem az egyes nyelvjárások között. E vélekedés kialakulását a nyelvjárásközi összehasonlító lexikai vizsgálatok hiánya, illetőleg az eredményezhetette, hogy ami a nyelvjárások nyelvtani részlegére vonatkozólag megfogalmazódott — hogy tudniillik az atlasz

elkészülte után fölösleges volna például hangtani leírásokat készíteni —, azt átvit-ték a szókészletre is. Pedig a kisebb beszélőközösségek is meglehetősen tagoltak szociokulturális szempontból a magyar nyelvterületen, s ez a szókészletben szükség-szerűen megmutatkozik. Lássunk azonban néhány számadatot! Regionális szótá-
rak és tájszótárak alapján korábban végeztem bizonyos becsléseket. Ezek szerint nyelvjárásaink között a valódi és a jelentésbeli tájszavakat tekintve több, némely esetben jóval több az eltérés, tehát a többlet és a hiány, mint az egyezés (l. MNyTK. 159. sz. 17—8). Továbbá: több tájszótárunk címszavait kikérdeztem Mihályiban, így megállapíthattam, mely tájszavak ismeretlenek ott. Mivel az ellenőrző kikérde-zéssel még hátra vagyok, az adatok nem véglegesek, de mert nagy változások aligha várhatók, tájékoztatásul közlöm őket.

A Mihályiban ismeretlen (valódi és jelentésbeli) tájszavak száma: Felsőőr: 570, Kiskanizsa: 450, Büssü: 330, Kismémedi: 250, Nyúl: 160. (A forrásul használt tájszótárak eltérő mennyiségi mutatói miatt százalékos arányszámok megadásának nem volna értelme.) A Mihályi tájszótárban közölt tájszavak közül a Komárom megyei Szomódon 352-t ismertek csak, tehát a szótárban közölteknek csupán egy ötödét (HORVÁTH ÉVA, A rábaközi Mihályi és Szomód nyelvjárásának egybevető vizsgálata. Kéziratok szakdolgozat. Bp., ELTE BTK. 1984. 47—58). Mihályi és a hozzá közel eső, de nem rábaközi Nyúl (Pannonhalma mellett) szókészlete között is — az eddigi ismeretek alapján következtethetők — nagyobb az eltérés lexikai téren. ÁBRAHÁM IMRE csak a mihályi hang- és alaktani monográfia — tehát nem a tájszótár — adatai alapján 224, Nyúlon nem használatos mihályi lexikai egységet számlált össze (levélbeli közlés; köszönettel tartozom szerzőjének a lista megküldé-séért is). Ez azt jelenti, hogy a származékszavak körében is számottevő különbségek vannak (a monográfiában ugyanis azokat közöltem a képzéstani fejezethez rendelt adattárban) — föltehetőleg nemcsak a mihályi és a nyúli nyelvjárás között.

Lexikai téren szomszédos nyelvjárások, települések között is lehet több-keve-sebb különbség. SZ. BOZÓKY MARGIT és SZABÓ JÓZSEF három szomszédos faluból közölt tájszavai között van, amelyet csak egy faluból közölnek (a *hurkatáncolás*-t és *tüskeribizli*-t csak Nagykönyiből: Nyr. CXVI, 199, 203, 212). A cserebogár pajorját a Somogy megyei Bálványoson nevezik *bókamiskakukac*-nak, a környéken *krumplikukac* a neve (IMRE SAMU in: Nyatlielm. 229—30). A *bohócjárás* Rábaközben Mihályihoz kötődő szokás és szó (MihTsz. 24), az *atyamentom* (káromkodásszerű kifejezés) és az *ómama* 'nagy-mama' (MNyTK. 159. sz. 32) úgyszintén. Ezek alapján fölvetendő a kérdés, vajon a több település szókészletét feldolgozó regionális szótá-
rak jelölik-e következetesen a bennük közölt szavak régió belüli helyhez kötöttsé-gét, s megállapítható-e belőlük a szókészlet pontos területi differenciálódása, illető-leg az is, hogy lehet-e egyforma hitelességgel összegyűjteni több település szavait (a szavak szótárszerű feldolgozását célzó gyűjtésekről van szó). Az utóbbira — úgy tetszik — nem-mel válaszolhatunk, ahogy tette SEBESTYÉN ÁRPÁD is a Szamosháti szótárról szólván: „Meggyőződtem róla, hogy még e legjobb nyelvjárási szótárunk sem az egész vidéknek, hanem csak egy községnek a szókincsét tükrözi igazán hitelesen” (DialSzim. I, 195).

7. Ami a lexikográfiai minősítéseket illeti: minthogy a szavak-nak tér- és időbeli, valamint társadalmi és szituációs dimenziói vannak, a minősíté-seknek, a lexikográfiai dokumentációk „hangszerelésének” ezeket kell(ene) tükröz-niük. Itt is számos nehézséggel szembesül a kutató, s nem véletlen, hogy más országok lexikográfusai is a miénkhez hasonló gondokkal küszködnek, nagyrészt

azonosak tehát a feladatok is (a német lexikográfiára vonatkozólag l. P. KUHN in: *DialHandb.* I, 718). Emeljük ki a számunkra leginkább időszerűnek tekinthető kérdésköröket!

1. A szótárkészítés elméleti és gyakorlati koncepcióját célszerű a lehető legnagyobb mértékben egyeztetni. Tévedés volna azt hinni, hogy a szótárkészítés „csupán” adatelrendezés (A MTsz.-ral kapcsolatban l. LAKÓ GYÖRGY, Szinnyei József. Bp., 1986. 123—5). A szótárírás mindig föltételez valamely koncepciót, elképzelést arról, hogy mit, miért és hogyan foglaljunk szótárba. Ez azonban nem mindig fejeződik ki explicit módon. A magyar regionális szótárak és tájszótárak szerzőinek többsége nem fejtette ki lexikográfiai elveit, de impliciten azokkal dolgozott, akár úgy, hogy valamely — általa választott — példát, előzményt követett. (Így van ez persze más területeken is.) Emlékeztetek BALÁZS JÁNOS szavaira: „A szótárírás számos olyan kérdést vet föl, ami tulajdonképpen alapvető a nyelvtudománynak, különösen az általános nyelvészetnek a problematikája szempontjából” (A hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások. l. Balázs János. Sorozatszerkesztő BOLLA KÁLMÁN. ELTÉ Fonetikai Tanszék. Bp., 1994. 4).

2. A szóban forgó szótárak nálunk kivétel nélkül ún. betűrendes-szemasziológiai szótárak. Onomasziológiai egy sines (a kérdéskörre l. F. J. HAUSMANN, O. REICHMANN, H. E. WIEGAND, L. ZGUSTA hrsg., *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie.* Berlin, New York. II, 1057 kk. 1990). Úgy vélem, nem is föltétlenül szükséges. Sokkal inkább ajánlható az előbbinek onomasziológiai szempontú bővítése, gazdagítása, amely szinonimákra s esetleg antonimákra való utalással, illetőleg úgy oldható meg, hogy — miként frazeológiai leírásokban szokás — vezérszavak betűrendes listájában soroljuk föl az onomasziológiaiag egybetartozó szavakat (vö. H. NIEBAUM és O. REICHMANN tanulmányát FRIEBERTSHÄUSER i. m. és BODÓ említett előadását).

3. Az adatoknak az egyidejű nyelvállapotbeli társadalmi érvény, illetőleg életkori kötöttség szerinti minősítése nagyon fontos (l. például G. SCHMIDT in: HAUSMANN et alii i. m. I, 657 kk., 1989.). A korszerű szinkrón regionális szótáraknak és a tájszótáraknak ez ma már elengedhetetlen tartozéka. Igaz, ez a minősítés föltételezi a vizsgált beszélőközösség nyelvhasználatának igen alapos, belülről való ismeretét s a közösség életében való jártasságot s magas fokú szociokulturális tájékozottságot. Régi fölismerés, hogy e tekintetben az anyanyelvjárását gyűjtő és feldolgozó szótáríró helyzete a legelőnyösebb.

4. Az anyaggyűjtésről való pontos tájékoztatás (gyűjtési módszerek, források, körülmények, adatrögzítési technikák, a reprezentativitás kérdése) kötelező feladat, mert a szótár anyagát csak ezeknek az ismeretében lehet helyére tenni. Hivatkozva arra, amiről föntebb a viszonyítás kapcsán volt szó, hangsúlyozni érdemes, hogy a „munkámhoz felhasználtam”-típusú tájékoztatás (a felhasznált szótárak címének a megadásával) kevés. Ugyanis az nem derül ki, amiből az olvasó megtudhatná például azt, hogy a kezében lévő tájszótárban keresett, de nem talált szó ténylegesen nincs meg a vizsgált beszélőközösségben, vagy csak a szótárból hiányzik (a „ténylegesen hiányzik” úgy értendő természetesen, hogy a gyűjtő rákérdezett több adatközlőnél is és egyöntetű nemleges választ kapott). Ha azt a tájékoztatást olvasom, hogy a szótár készítője kikérdezte X tájszótár címszavait, akkor ebből világosan következik, hogy minden szó, amely nincs meg az adott szótárban, de megvan a forrásként használtban, az — a vizsgált nyelvjárás vagy régió szókészletének a szempontjából — lexikai hiány X nyelvjárással szemben. A legfontosabb azonban a köznyelvi szókinészhez való viszonyítás. Ez azt szokta

jelenteni, hogy a szótárírók az általuk gyűjtött szavakról az ÉKsz. alapján döntenek el, tájszó-e vagy sem, s azt nem, hogy megállapították volna a vizsgált nyelvjárás vagy régió köznyelvvvel szembeni lexikai hiányait.

5. A lexikográfiai minősítések egy részének jelekkel való megadása ma már aligha szülhet ellenérzéseket. A szimbólumok kiválasztását még nem is olyan régen az írógép billentyűzetének a lehetőségeihez kellett mérnünk, ma, a számítógépes szövegszerkesztés idején az efféle kötelmek minimálisra zsugorodtak. Ami a szótárban a leggyakoribb típus — tájszótárban a tájszó —, azt célszerű jelöletlenül hagynunk, azaz a nem-jelöléssel jelölnünk. A társadalmi érvény jelölésében pedig megállapodhatnánk a visszaszorulóban lévő szóelemeknek lefelé, a terjedőknek pedig fölfelé mutató nyíllal való jelölésében (↓ és ↑). Egyébként pedig megokolt volna más tudományágak gyakorlatának a figyelembevétele is.

8. Zárásként egy észrevétel. Amiről szó volt, az a professzionális nyelvjárási lexikográfiai munkálatokra vonatkozik nagyrészt, s annak tudatában fogalmazódott meg, hogy a regionális szókészlet gyűjtésének van egy nem professzionális ága is. Tudvalévő, hogy a szakmai igények ez utóbbi számára nemcsak ösztökélő, hanem riasztó hatásúak is lehetnek (l. például MARKÓ IMRE LEHEL, KiskSz. 5). Szándékunk semmiképpen sem a regionális szógyűjtések utóbbi ágának az elbizonytalanítása, éppen ellenkezőleg. A szakmai mércét azonban a professzionális ág igényei alapján kell kialakítani és megfogalmazni. Viszont: a szakma kötelessége, hogy a lehetőségek gondos mérlegelésével kialakítsa azokat a szempontokat, amelyeknek a követését az önkéntes gyűjtőktől is elvárhatja. Illetőleg hogy gondoskodik az arra érdemesek szakmai felkarolásáról.

KISS JENŐ

A Bajzát és néhány más családnév „bizonytalan” magyarázatáról

A magyar családnevek jelentős csoportja személynévből alakult. E személynévek egy részét ismerjük, eredetük világos, de számos, a XIII—XIV—XV. században előforduló és a családnevek alapjául szolgáló személynév eredetét a mai napig nem ismerjük (vö. legutóbb: HADROVICS: MTud. 1993: 1414).

A legújabb nagyszabású vállalkozásnak, a „Régi magyar családnevek szótára”-nak (Bp., 1993., a továbbiakban RCsSz.) szerzője, szerkesztője, KÁZMÉR MIKLÓS is számos családnév eredetére, kialakulásának módjára — érthető módon — nem talált kielégítő magyarázatot. Az idegen vagy ismeretlen eredetű személynév esetében, továbbá ha a személynév eredetére vonatkozóan „a szakirodalom nem adott megnyugtató választ”, Kázmér — szerencsés megoldást találva — a szócikk etimológiai részében a „régi világi személynév” minősítést alkalmazta, mert megfogalmazása szerint „az a lényeges, hogy biztosan vagy valószínűleg magyarok használta (hármilyen eredetű) egyelemű név vált családnévvé” (i. m. 7). A szótár használóit felvilágosítja a szótár iránt támasztható követelményekről is, amikor leszögezi: „a szótár nevek tára és nem családlexikon, így a név viselőjére vonatkozó információkat nem vagy csak közvetve tartalmaz. A név és a nevet viselő személy azonosítására a szótár nem vállalkozik (ez az adat visszakeresésével oldható meg, bár gyakran

azzal sem), s arra sem, hogy a jelölt személy társadalmi hovatartozását megjelölje, illetőleg kiderítse” (i. h. 6).

Bár egy családnév eredetét legbiztosabban a család történetének ismeretében lehet megfejtani, ilyen tömegű — mintegy 100 000 — adat közlése esetén méltánytalan lenne genealógiai kutatásokat is számon kérni a szótár szerzőjétől. Ebből azonban egyenesen következik a kérdés: hogyan tudta Kázmér megállapítani a nevet viselő személy nemzetiségét, illetőleg mi a biztosíték arra, hogy a RCsSz.-ban valóban csak olyan családnév szerepel, melynek viselője „biztosan vagy valószínűleg” magyar volt?

Kázmér szótárának Tájékoztató című fejezetében leszögezi azt is, hogy „a lehetséges magyarázatok közül csak a magyar etimológiát közli” (i. m. 6). E szótárszerkesztési elvet én csak úgy tudom értelmezni, ha felteszem, hogy a szerző ismeri ugyan a családnév lehetséges nem magyar etimológiáját is, de azt nem közli, még akkor sem, ha a kérdéses családnévnek bizonytalan magyarázatával kell megelégednie, sőt nem ritkán fantázia szülte értelmezésekhez kell is folyamodnia.

A RCsSz.-ban a „bizonytalan magyarázatúak” egyik csoportja a közszből alakult családnevek köréből kerül ki. E családnevek magyarázatához szükséges eredeti közszoóra vagy nem áll rendelkezésünkre megfelelő történeti adat, vagy a közszo — személynévadásra alkalmas — jelentése a személynév első ismert adatánál gyakran több száz évvel később bukkan fel. Ezen közszoói eredetűnek tartott családnevek bizonytalan magyarázataiban — véleményem szerint — a szerző a megengedhetőnél is szabadabban, nagyvonalúbban alkalmazta megvallott „hungarocentrikus” szerkesztési elvét (i. m. 6).

Jelen írásom célja az, hogy néhány példán bemutassam a bizonytalan magyarázatok okát, és ajánlást tegyek e családnevek másfajta magyarázatára.

A RCsSz.-ban a *Bajza* családnévre 1559-ből és 1720-ból találunk adatot a Podmaniczky család levéltárából, illetőleg Nyitra megyéből. A megkérdőjelezett *bajza* ’szilaj, vad’ vagy ’bohó’ jelentésű közszoói magyarázat után Kázmér megjegyzi: „a származtatás a kronológia, az adatok szóföldrajza és a tájszó kétes adatai miatt nagyon bizonytalan”. A névadás indítéka, a motiváció is kérdéses: talán jellemnév — gondolja Kázmér.

A *Bajzát* családnévre Kázmér első adata 1469-ből, Szlavóniából származik, majd öt, 1548. (kettő), 1550., 1574. és 1702. évi *Bajzat*, *Baizat*, *Bayzath*, *Bajzat*, *Bajzát* név következik. Az etimológia alapja itt is a kérdőjeles *bajzát* ’vad’ közszo, és a „származtatás nagyon bizonytalan, a köznévre egyetlen szótári adat fordul elő”, talán ez is jellemnév.

Kázmér a *Bajza*, *Bajzát* névcikkekben az EtSz.-ra hivatkozik, mely a *bajza* ’szilaj, vad ló, amely hámot, féket nem tűr’ vagy ’dühös kutya’, esetleg ’kicsapongó’, valamint a *bajzát* ’vad (pl. egy ló)’ közszoak eredetét ismeretlennek tartja. A *bajzát*-ra csak a XIX. századból van szótári adatunk. MELICH JÁNOS úgy véli, hogy a *bajzát* nem *t* hozzáadásával alakult a *bajza* közszből. A *bajza* és *bajzát* Baranya, Veszprém és Szabolcs megyei tájszó (EtSz. I, 235).

1917-ben a Nyr. XLIV. évfolyamában SIMONYI ZSIGMOND kiegészítéseket közölt az EtSz.-hoz. A *bajzát*-ról megjegyezte: „Nem lehet más, mint a török *Bajazid* szultánnév. Két híres Bajaziddal is dolga akadt a magyarnak s bizonyára soká emlegették őket. Hogy pedig ezt a nevet nálunk *Bajzát*-nak ejtették, Fejér Codex Diplomaticus-a három helyen is bizonyítja (l. Czinár: *Bayzath*)” (i. h. 25). Két évvel később MARIANOVICS MILÁN néven kiegészítésül hozzáteszi: „a *Bajazid* névből való magyarázatot ... megerősíti a névnek horvát *Bajazat* mellékalakja” (Nyr. XLVI, 24).

Kázmér egyik forrásában (SZABÓ, Ugocsa m.) SZABÓ ISTVÁN a *Dormán* családnevűeket és a Bökény faluban élő, 1570-ben, 1580-ban és 1584-ben feljegyzett *Bajzatt* (*Baisat*, *Bayazat*) családnevűeket török népcsoporthoz tartozóknak minősítette (i. m. 159, 299—300). Kázmér idézi 1570-ből az Ugocsa megyei Bökény faluból való *Adorján*, *Angyal*, *Bölcs*, *Csepei*, *Ráskai* családneveket, de az utánuk következő *Bajzatt* családnevet kihagyta, nyilvánvalóan azért, mert azt SZABÓ ISTVÁN „T” (= török név) jelzéssel illette.

Aki nem ismeri SIMONYI fentebb idézett *bajzát* etimológiáját, vagy nem veszi figyelembe Szabó István „török név” megjegyzését, de sokat forgatja a Zsigmond-kori Oklevéltárat, az magától is rájöhet a *Bajzát* személynév magyarázatára, mert a ZsigmOkl.-ban megbízható adatokat talál I. *Bajazid* török szultán *Bayzath*-nak írt és *Bajzát*-nak ejtett magyaros névalakjára.

Közismert, hogy I. Bajazid török szultán már 1395-től háborúval fenyegette országunkat. Zsigmond király keresztes serege élén 1396. szeptemberében vívott meg a török haddal, de Nikápolyban Bajazid török szultántól súlyos vereséget szenvedett (vö. HÓMAN—SZEKFÜ, Magyar történet. Bp., 1935—36.³ II, 335, 340—4). 1397. március 11-én kelt Zsigmond király azon oklevele, melyben a *Bayzath* császárral vívott ütközetben szerzett érdemekért birtokot adományozott. Ez időtől kezdve több hasonló tartalmú oklevél készült, és 1399-ben is például a nikápolyi győztest „*Bayzath Turcorum dominus*”-ként említik (vö. ZsigmOkl. I—III.).

Az országunkat és az egész Európát is fenyegető II. Bajazid török szultán Mátyás király korában tűnik fel. A magyarok 1481—1499 között több csatát vívtak a Bajazid vezérlete alatt álló török csapatokkal (vö. HÓMAN—SZEKFÜ i. m. 507, 518—9).

Az oszmán-török *Bayazit*, *Bayazid*, *Bayazat*, magyar ajkon *Bajzát* személynév ősforrása az arab *Bayazīd* < *abū Jazīd* 'Jazid apja'. A *Bayazit* személynév a szerbhórvátban — nyilvánvalóan török hatásra — már a XIV. században is használatos volt (KAKUK, S., Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlies de la langue hongroise. Bp., 1973. 60—1).

A Magyarországon előforduló, török eredetű *Bajzát* személynévre korai adataim a következők: 1402-től a Baranya megyei Remetehfalua-ra való „*Bayzath György*” jobbágy neve; 1409-ből az Ugocsa megyei *Bayzat* egyelemű név (talán az Ugocsa megyei családnév előzménye); 1423-ból a Gömör megyei „*Paulum dictum Bayzath*” és 1425-ből a Szabolcs megyei „*Franciscum dictum Bayzath*”, „*Johannem Baiza*” nevek (ZsigmOkl. II/1, 200/1700; II/2, 285/7105; ÓMolv. 234; CD. X/VI, 59; Dl. 54931).

A *Bajzát* nevűek nemzetiségére vonatkozóan nincs semmiféle biztos ismeretünk. Az 1402-évi Baranya megyei családnév és Kázmér 1469-ből idézett szlavóniai családnéve lehet a horvát területről átvett *Bajazat* személynév, mert a horvát névállományban ma is van *Bajazat*, *Bajazit*, *Bajazitović* családnév (LPH. 17). SZABÓ ISTVÁN nem zárja ki az Ugocsa megyei *Bajzát*-ok török származását, ILA BALINT a Gömör megyei Mellétén 1668-ban lakó *Bajza* családnevűeket a bizonytalan nemzetiségűek közé sorolta (Gömör m. III, 30). Mint láthatjuk, a XV. század elejéről Ugocsa és Gömör, valamint Szabolcs megyéből adatolt török eredetű *Bajzát* családnevet viselők nemzetiségi hovatartozását eldönteni nem lehet, de ez nem is feladatunk.

A XIX. században szótárakban, nyelvjárási gyűjteményekben felbukkanó *bajzát* 'vad ló, dühös kutya' stb. közszo a török eredetű *Bajzát* személynév köznevelésének következményeként jött létre, hasonló szemlélet alapján, mint ahogyan

az augsburgi *Fugger*-ek családnévéből a *fukar* közső vagy a bibliai *Kain* nevéből a *kaján* közső kialakult. Azaz Magyarországon az I. *Bajazid* ~ *Bajzát* török szultántól elszenvedett súlyos vereség, majd a II. *Bajazid* török szultán csapataival vívott küzdelmek sora után a lakosok tudatában a *Bajzát* nevű török szultánok szilaj, vad, dühös kutya és ló képében jelentek meg, és később a hírhedt szultánok *Bajzát* nevével illették a vad lovat és dühös kutyát.

A XV. század elején feljegyzett egyelemű és dictus-os *Bajzát* nevek, később családnévek nem a *Bajzát* személynév köznevesült *bajzát*, *bajza* formájából alakultak, hiszen a köznevesülések csak évszázadok múltán bukkantak fel, hanem az eredeti, a XIV—XV. században már Magyarországon is használatos *Bajzát*, *Bajza* személynévből mint apanévből erednek.

A *Bajzát* — *Bajza* névpár és a *bajzát* — *bajza* szópár tagjai közötti különbség oka az, hogy a *Bajzát* személynév és *bajzát* közső végén a *t* hangot olykor a tárgyeset ragjának érezve elhagyták, a név- és szóalakot alanyesetre igazítva megalkották a *Bajza* személynévet és a *bajza* közsőt. De mivel a *Bajazid* személynév eredetileg *d*-re végződött, lehetséges az is, hogy a *d* > *t* hangot kicsinyítő képzőnek fogták fel, és ezért némelykor elhagyták (l. *jegenyéd* > *jegenye*, *medvéd* > *medve*, R. *Kömlőd* > *Kömlő*: TESz., FNESz.⁴).

A fentiek értelmében a RCsSz.-ban a *Bajza*, *Bajzát* családnévek megkérdőjelezett magyar közsői eredetből fakadó bizonytalan származtatását el lehet vetni, mert a családnéveknek a török eredetű *Bayazid* személynév — Kázmér megfogalmazása szerint „régí világi személynév” — az alapja, aminek nincs sem kronológiai, sem szóföldrajzi akadály.

A *Burján*, *Surján*, *Fic*, *Fica*, *Fice*, *Perzsa* közsői eredetűnek tartott, ám bizonytalan magyarázatú és a *Görhes* biztos magyarázatú családnévek ismertetése előtt bemutatom a RCsSz. *Gurzo* névcikkét.

Emlékeztetem olvasóimat a közismert — Bartók Béla által a Békés megyei Vésztőről gyűjtött — népdalra, melyben arról esik szó, hogy a Vargák ablaka azért van rózsával kirakva, mert *Garzó* Péter jár oda (Iskolai énekgyűjtemény I. Szerk. KODÁLY ZOLTÁN. Bp., 1943. 130).

A *Garzo* családnévre már 1409-ből van adatunk Bereg megyéből: „Petrum Peech dictum filium Dominici *Garzo* de Orozy” (ZsigmOkl. II/2, 285/7105). A ma is élő *Garzó* családnév (l. Budapesti telefonkönyv 1993.) a RCsSz.-ba felvett *Gurzo* változata.

A RCsSz.-ban a *Gurzo* családnév első adata 1491-ből: *Gorzó* Péter, aki a „(Bilkei) Ugocsa és Beregh megyei nemes család” tagja (NAGY IVÁN IV, 425). A bilkei *Gorzók* őse, Karácson beregi oláh vajda („Karachyno Olako”) az 1330-as évek elején telepedett át a Havaselvéről Bereg megyébe (vö.: Turul XII, 14, 186; DocVal. 81—2; GYÖRFFY I, 533—4). A *Gurzó* családnév Kázmér megfogalmazása szerint a *Gurzo*, *Gorzo* „régí világi személynévből” származik. A példaként idézett személynév a következő környezetben fordul elő 1400 körül: „Sombori Mihály és János familiárisok közölték Marcali Miklós és Csáki Miklós temesi ispánokkal, hogy Liutold fejedelem követei gyakran megfordulnak Vlad, Lukács bán és *Gurzo* románoknál” (ZsigmOkl. II/1, 89, kiemelés tőlem). Számos további adat bizonyítja, hogy a *Gurzo* ~ *Gorzo* (~ *Garzo*) nevet a XIV—XV. században román vagy rutén nemzetiségű személyek viselték: 1411-ből „Sthaan et *Gorzow* de Wglya”, „Barzaan fia *Gorzow*”; 1412-ből „Dragusius fia *Gorzo*”; 1415-ből „*Gorzo* filius Dobrozlo de Fejerfalva”; 1447-ből Velkér-i „Sorban és *Gorzo*” jobbágyok (MárDipl. 170, 198; BÉLAY, Már. 140; ZsigmOkl. III, 295, 534; Kolozsmonostor I, 341).

A MárDipl. című oklevélkiadványban 1374—1496 közötti időből 23 oklevélben fordul elő *Gorzo* ~ *Garzo* személynév, 1459-től családnévként. MIHÁLYI JÁNOS, az oklevelek kiadója a román *Gorzo* nevet egyenlőnek tartja a *György* névvel (i. m. 357). BÉLAY VILMOS szintén a *Georgius* személynév becéző változatának tartja pl. az 1465-ben, 1505—6-ban, 1542-ben, 1548—51-ben feljegyzett *Gorzo* családnévek alapjául szolgáló román *Gorzo*-t (BÉLAY, Már. 118, 171, 121—2). SZABÓ ISTVÁN az Ugocsa megyében 1597—1775 között feljegyzett *Gorzo* családnéveket a „B” (= bizonytalan) jelzésű nevek közé sorolta, mert nem lehet eldönteni, hogy a *Gorzo* nevet viselő jobbágysok románok vagy rutének voltak-e (SZABÓ, Ugocsa m. 301, 403—4, 418, 497, 520). CONSTANTINESCU a *Gorzo* személynévet a *Georgius* becéző változatai között tartja számon, de gondol a *Groza* személynév mássalhangzóinak felcserélődésére (metatézisére) is (DOR. 68).

A RCsSz.-ban az 1514-ből idézett „*Simonis Gorzo*” a Máramaros megyei Középsőapsára való, mely falunak a XV. század elején már „a helybeli románok a birtokosai” (BÉLAY i. m. 121).

Összegezve a fentieket: szerencsésnek tartom a *Gurzo* ~ *Gorzo* (~ *Garzo*) családnév felvételét a RCsSz.-ba, még akkor is, sőt annál inkább, ha kevésbé felel meg a szótár hungarocentrikus szerkesztési elvének. A *Gorzo* név viselői eredetileg román vagy rutén nemzetiségűek voltak, és évszázadok folyamán váltak magyarrá. A *Gurzo* ~ *Gorzo* (~ *Garzo*) a *Georgius* román vagy rutén becéző változata — Kázmér terminus technicus szerint „régí világi személynév” — mint apanév alakult át családnévvé.

Felettébb hasznos lett volna, ha a RCsSz. több magyarázatában a *Gurzo*-éhoz hasonló megoldást alkalmazott volna.

A *Burján* családnév a RCsSz. szerint a *Bojtorján*, *Bogács*, *Csalán*, *Perje*, *Tüske* stb. gyomnövényből alakult családnévekhez hasonlóan jött létre, azaz a „földjének megmunkálását elhanyagoló jobbágysok v. birtokos” elnevezése. Kázmér nem fogadja el az EtSz. véleményét, mely szerint az OklSz., NySz. stb. személynévei nem tartozhatnak a *burján* 'gyomnövény' közszóhoz, mert a korai adatok szláv (pl. cseh *Burján*) személynévek (I, 576), vö. FNEsz.⁴ *Burjánfalva* szócikkét. Továbbá nem veszi figyelembe azt a tényt sem, hogy az 1343-ból adatolt „*Benedicti dicti Burian*” név háromszáz évvel korábban bukkan fel, mint a *burján* közszó (TESz.). SZABÓ ISTVÁN a Nagyszőlős-i *Burján* családnévet viselőket a „B” = bizonytalan nemzetiségűek közé sorolta (Ugocsa m. 423).

Én készséggel elhiszem Kázmérnak, hogy az általa összegyűjtött 44 *Burján* családnévnél a fele, mondjuk 20 a gyomnövény jelentésű közszóból alakult és eredetileg talán gúnynév volt, de nem tudom kizárni a személynévi eredetet sem. Hiszen a többi gyomnövény eredetű családnév lényegesen ritkábban fordul elő. Még az igen gyakori *Csalán* is csak feleannyi, 21 adattal szerepel, *Perje* 1, *Atracél* 1, *Bojtorján* 4, *Laboda* 5, *Tüske* (ha egyáltalán gyomnövény a jelentése) 11, *Porcsin* 2, *Tarack* 2 családnévi adattal.

Sajnos nem tudom, hogy a *burján* mennyire volt elterjedve. Lehet, hogy egy botanikus — aki a középkori Magyarország gyomnövényeinek területi elterjedéséről, különös tekintettel a *burján* gyakoriságára — igazolhatná Kázmér feltevését a *burján* 'gyomnövény' közszóból alakult családnév túlzott elterjedését illetően. Én mégis — a *Gurzo* családnév magyarázatához hasonlóan — a családnévet inkább a *Burján* „régí világi személynévből” mint apanévből magyarázom.

A *Surján* családnévre a RCsSz.-ban első az 1410-évi Temes megyei *Suryanpetrfalva* helynévi adat. A szócikk etimológiai részében Kázmér a családnévet a

surján közszóából magyarázza, melynek jelentése „valószínűleg ’fiatal, serdülőkorban lévő (gyerek, legény)’ v. ’karcú’”, de a származtatást itt is bizonytalanak tartja, mert a „köznév személynévadásra alkalmas” jelentésére „csak a XIX. sz.-tól vannak adatok”. A bizonytalan magyarázat ellenére a névadás indítékaként mégis életkort vagy testalkatot jelöl meg.

1983-ban, a Nyr. (CVII. évfolyamának) 352. oldalán megjelent *Surján* című cikkemben kifejtettem, hogy a Temes megyei, 1410-ből adatolt *Suryanpeterfalua* helynévben fennmaradt *Suryan* személynév azonos a románoknál és a szerbhorvátban használatos *Surján* személynévvel. Példaként idéztem 1376-ból: I. Lajos király Rayk fiainak „*Surian*, Bogdan, Demetrius, Thoma és Blasius” románoknak a Temes megyei Miháld tartományban levő Balasnicha possessiot adományozta (DocVal. 265). Én akkor úgy gondoltam, ma is az a véleményem, hogy talán ennek a román *Surján*nak volt a fia az a Péter, akiről a Temes megyei falu a nevét nyerte. Idéztem még a Nyr.-ben egy a zágrábi káptalan által 1271-ben kiadott oklevélből a *Dragan*, *Surian*, *Bogdan* személyek neveit (ÁUO. VIII, 370).

Kázmér egyik forrásában (Szatmár m.) MAKSAI FERENC szerint a Szatmár megyei *Sürgyefalva/Surjánfalva* helynévben a románság körében használatos személynév őrződött meg (106). Ha a RCsSz. szerzője figyelemre méltatja MAKSAI megállapítását vagy a Nyr.-ben idézett személynévi adataimat vagy a FNESz.⁴ *Surján* szócikkében is olvasható fent idézett adatokat, akkor a *Surján* családnév „bizonytalan magyarázatát” elkerülhetette volna, úgy, hogy a — *Gurzo* családnév magyarázatához hasonlóan — „régí világi személynév” minősítésű *Surján* személynévből magyarázza a korai előfordulású magyar *Surján* családneveket.

Fic, *Fica*, *Fice*. A Máramaros megyei gyulafalvi *Fice* (*Fica*) család tagjai a falualapító román Dragus fia Gyula utódai. A *Fice* név először 1453-ban tűnik fel: „Michaelen et Georgium *Ficze* dictos de Gylafalva . . . Michael et Georgius *Fiche*”. Még 1480-ban is oláhoknak nevezik a család tagjait: „Michaelis et Georgii *Ficze* necnon Gyula et Perse valachorum”. A MIHÁLYI-féle MárDipl.-ban és BÉLAY Máramaros megyéjében több tucatszor szerepel a *Fice* családnév. A Máramaros megyei fejférfalvi, szintén a román kenézek utódaiként említett *Fice* család neve és a gyulafalvi *Fice* családnév gyakran *Fica* alakban is előfordul: 1468—1622 között: Michael *Ficze*, Dywla *Fycza*, Gyula filius Michaelis *Ffycza*, Gyulafy^{cha}, *Fice* Gyula (MárDipl. 363, 552; BÉLAY, Már. 59, 140, 142).

BÉLAY, aki a Máramaros megyei oklevelek százait, a bennük előforduló személynévek ezreit gyűjtötte össze, megállapította, hogy Dragus fia Gyula utódai „egy-egy ősök kereszt-, illetve becenévét” vették fel családnévül. Ilyen becenév volt a keleti egyház szentjének *Philippus*-nak nevéből alakult *Fice* is (i. m. 59, 118).

A Máramaros megyei *Fica* ~ *Fice* nevek viselői egy család tagjai. A RCsSz.-ban a *Fica* (első adat 1479-ből) és *Fice* (első adat 1465-ből) külön szócikkben szerepel. Noha egyik családnév adatai között sem találtam máramarosi illetőségre utaló forrásjelzést, ellenőrzésem során kiderült, hogy a TELEKI művéből (Hunyadiak kora), a TörtTár.-ból és a Monum. MDXIV.-ből idézett *Fica* és *Fice* családnevek a máramarosi gyulafalvi *Fice*, *Fica* család tagjaira utalnak. Az 1465-évi (batizfalvi) *Ficze* is azonos a gyulafalvi *Ficze*-vel (MárDipl. 470).

Kázmér a *Fica* nevet a ’kificamodott lábú’, valószínűleg testi fogyatékosra utaló közszóból eredezteti, noha „a származtatás a kronológia miatt bizonytalan, a köznévre nincs régi adat”. A *Fice* családnév Kázmér szerint eredetileg szintén testi fogyatékos, sántát jelentene, bár itt is bizonytalan a származtatás a kronológia miatt.

Kázmér nem fogadja el DÉCSY GYULA magyarázatát, aki a Nyitra megyei Érsekújvár és Negyed vidékéről ismert *Ficze* családneveket (vö. CzF. II, 841: „Mátyusföldén vannak *Ficza* nevű családok”) a *Philipposz* személynév *Fice* becézőjéből eredezteti (UAJb. LIII, 67), jöllehet ez tökéletesen megegyezik BÉLAY magyarázatával, amit viszont Kázmér figyelemre sem méltat. Kázmér ugyanis úgy találja, hogy a régiségben a *-ce* képzőre nincs biztos adat. Nyilván elkerülte figyelmét KNIEZSA Gömör megyei *Imrece*, *Göcze*, *Gecze* és Ugocsa megyei *Fercza*, *Braca* adata (MSzlKcSn. 27, 62). Egyébként van olyan vélemény is, hogy a román és hucul *Fița* — *Fica* név a *Sofița* — *Sofica* névből alakult (CONSTANTINESCU, DOR. 150; VINCENZ: Houtz. 299—300).

Mivel a Kolozsmonostori Konvent jegyzőkönyveiben a XV—XVI. században feljegyzett *Fic* (*Fych*, *Fycz*) család tagjai és *Fycza* Toma jobbágy is feltehetően szintén románok voltak (l. a mutatót), a *Fica*, *Fice* nevet a *Fic* alak továbbképzett változatának tartom; a *Fic* pedig minden bizonnyal úgy keletkezett a *Philippus*-ból, mint a kárpátukránban igen gyakori *Hric*, *Hricz*, *Ricz*, *Rych*, *Hrych* a *Hrihori* (*Gregor*)-ból és a *Stec*, *Stecz*, *Sztech*, a *Stefan*-ból (l. KNIEZSA, MSzlKcSn. 61). Ehhez a rövid *Fic* névhez kapcsolódott esetenként az *-e*, *-a* képző.

Vagyis a magyar *Fic* családnév sem a „*fic(fa)* ’fűz’” köznévből alakult megmagyarázhatatlan indítékkal, hanem „régí világi személynévből”.

Egyébként a személynévi magyarázatot és a *Fice*, *Fica* nevek váltakozásának érvényességét támogatja az 1600-as évekből a Gömör megyei *Ficzak*, *Ficzek* családnév is (ILA, Gömör m. II, 269, 270). A ma is élő *Fica*, *Ficza*, *Ficzák*, *Ficze*, *Ficzek* (l. Budapesti telefonkönyv 1993.) a középkorban kialakult családnevek továbbélését bizonyítja.

Összegezve: a *Fic*, *Fica*, *Fice* családneveknek felesleges volt a magyar ’fűzfa’, ’sánta’ és ’kificamodott’ közszoí jelentéseket tulajdonítani, hanem a *Gurzo* családnév magyarázatához hasonlóan a *Fic*, *Fica*, *Fice* „régí világi személynévből” lehetett volna eredeztetni e családneveket.

Perzsa. A RCsSz.-ban e név alatt az 1720-ból adatolt Joannes *Persa* családnév található.

A Máramaros megyei román falualapító Dragus fia Gyula utódai voltak a gyulafalvi *Perse*, *Persa* család tagjai is. 1464-ben tűnik fel „*Perse filium Michaelis Ficze de Gyulafalva*”, 1475-ben „*Demetrius Perse alio nomine Fica de Gyulafalva*”, 1591-ben „*Persa Georgy*” (MárDipl. 461, 527; BÉLAY, Már. 142).

MIHÁLYI szerint a *Persa* család 1494-ben kapott nemességet (MárDipl. 265). BÉLAY a gyulafalvi *Perse* és a *Ficze*, *Ficza* családnévet egy-egy ős becenévének tartja (BÉLAY, Már. 59). Ma is van *Pers*, *Persa* családnév (ÖRDÖG F., Személynév-vizsg. 261, 472; Budapesti telefonkönyv 1993.). A középkorból is ismerünk *Pers*, *Perse*, *Persa* személynéveket: 1214/1550: „*Pers curiali comite de Zounuc*” (VR. 183); *Perseháza* (l. FNEsSz.⁴) és *Persafalva* (Kolozsmonostor II, 428). A *Pers*, *Persa*, *Perse* nevek családjához tartozik még a *Peres* ~ *Peros* ~ *Poros* személynév is (l. NytudÉrt. 68. sz. 125; Monum. MDXIV. 430, 432).

A szerbhorvát *Perse* ~ *Persa* személynév (családnév) a *Petrus* (*Petar*) -*ša* képzős becéző alakja. Pl. 1357-ből: „*Petre filius Perse*”, 1442-ből „*Petrum Persa*” (SPLITTER—DILBEROVIĆ 275). A román *Perša*, *Perjă* családnév a *perjă* ’szilva’ közsóból származtatható (IORDAN, DicțFam. 362).

A fentiek alapján úgy vélem, hogy a RCsSz.-ba felvett, 1720-ból adatolt Hont megyei Joannes *Persa* családnévnek semmi köze a *perzsa* népnévhez, hanem a *Persa* „régí világi személynév” a *Persa* családnév alapja.

Végül, de nem utolsó sorban „régí világi személynév” a *Gerhes*, *Görhes*, *Gurhes* is. 1360-ban I. Lajos király megerősíti a máramarosi román Sztánt, *Gurhes* fiát Szarvaszó egyharmad részében: „Staan filius *Gurhes* fidelis oiachus noster de Maramorosio”. A *Gurhes* név írott alakja 1405-ben: „Sandor filius *Geurhes* . . . de Zarvaso”, Stan neve 1375-ben *Gruhestan* (MárDipl. 48, 132, 135; DocVal. 150, 259; BÉLAY, Már. 193).

Dragus román kenéz fiának, Gyulának dédunokái a szarvaszói *Gerhes* család tagjai már a XV–XVI. században számos oklevélben szerepelnek. 1430-ban pl.: „Michaele dicto *Gerhes Wolacho* filio condam Sandrini de Zarvazo . . . Michaelis et Iohannis filiorum Sandrini *Gurhes*” (MárDipl. 279, 281; vö. OklSz.). Még két oklevél érdemel említést, amikor a máramarosi *Gorzo*, *Fice* ~ *Fica*, és *Gerhes* család tagjai együtt említetnek. 1473-ból: „Stephanus filius Ioannis *Gorzo* de Bilke . . . Gyula seu Demetrius fily Michaelis *Fyche* de Gyulafalwa, vel Simon *Gerhes* de Zarwazow” (MárDipl. 520). 1514-ben, a Dózsa-féle parasztháborúval kapcsolatban kiadott oklevélben: „Iohannis et Michaelis *Gerhes* dictorum de . . . Zarwazo . . . Andree *Fycza* de Feyerfalu . . . Simonis *Gorzo* . . . de Kewzepapsa . . . Bwth *Fycza* de Gyulafalwa (Monum. MDXIV. 238).

MIHÁLYI az 1900-ban megjelent oklevélgyűjteményében azt állította, hogy az 1360-ban feljegyzett *Gurhes* — „*Gerhes* leszármazói bírják még a mai nap is Szarvaszó legnagyobb részét”; A *Gerhes* nevet a *Gergely* becéző változatának tartja (i. m. 49). Én magam a *Gerhes* név BÉLAY-féle magyarázatát — a *Georgius* becéző alakja — elfogadhatóbbnak tartom (Már. 142).

A RCSzSz. a *Görhes* szócikkében az idézett OklSz.-i, Máramaros megyei és Monum. MDXIV.-beli adatok a fent ismertetett Máramaros megyei *Gurhes*, *Gerhes* család tagjainak a neve. Kázmér a családnévet ezen adatok alapján a *görhes* ~ *gerhes* 'betegesen sovány, nyiszlett' testalkatra utaló közszóból magyarázza, és megjegyzi, hogy a névnek nem talált *Girhes* változatát. Nem is találhatott, mert a *Gerhes* családnévnek semmi köze a *girhes* közszóhoz.

A RCsSz.-ban a *Gurzo*, *Gorzo* családnév magyarázatához hasonlóan a Máramaros megyében a középkorban előforduló és ma is élő *Gerhes* családnévnek (l. Budapesti telefonkönyv 1993.) a *Gurhes*, *Gerhes* (< *Georgius*) „régí világi személynévi” eredeztetését javaslom.

Lehetne folytatni a sort a *Fodor* ~ *Fedor* (< *Theodorus*), a *Budur* ~ *Bodor* (< *Budislav*, *Budimir*), a *Dubos* ~ *Dobos* (< *Dobimir*), a *Guden*, *Geuden* (> *Gödény* < *Godefridus* vagy *Gudimir*) stb. „régí világi személynevek” idézésével. De tanulságként annyi talán mégis leszűrhető a mondottakból, hogy a hungarocentrikus elv érvényesítése mellett sem árt a magyar családnevek megfejtése előtt a lehetőségekhez mérten családtörténeti kutatásokat is végezni. Mert „minél jobban belemélyedünk a nyelvi valóság tarka világába, amelybe szomszédainkat is mindenkor bele kell értenünk, annál igazabb magyarázatát adhatjuk a nyelvi jelenségeknek, s annál nehezebben esünk rabul előre kialakított nézeteknek, prekoncepcióknak” (Nyr. CIV [1980.], 109).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Mesterségűző asszonyemberek megnevezései az erdélyi régiségben*

1. A magyar asszonynévhasználat múltját és jelenét az elmúlt három évtizedben több különböző szempontból sokan vizsgálták meg. Történeti vonatkozásban legbehatóbban PAPP LÁSZLÓ (A nők megnevezése a XVI. század második felében: MNyj. VI, 56—88) és SZABÓ T. ATTILA (Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 48—54, 308—17; Nyelv és múlt. Bukarest, 1972. 245—9) foglalkozott a nők megnevezési formái közt az asszonynevek régi magyar nyelvbeli típusaival. Nagy történeti adatanyagra alapozva igazolták, hogy az asszonyok megnevezésében az asszonynevek többféle változata mellett régi hagyománya van a feleség egyéni, leánykori neve megőrzésének is.

Erre hivatkoztak is a „hogyan nevezzük a nőket” kérdésben a hatvanas évek elején kibontakozó és később megismétlődő, szociális és nyelvhelyességi szempontokat felvető nagyarányú vitában, mely szembefordult a női egyenjogúságnak meg nem felelő, a férj nevével alakított hagyományos asszonynévformával, s számos elvi és gyakorlati érvet sorakoztatott fel az asszony egyéni nevét megőrző névformák mellett, többek közt az ezt támogató történeti névhasználati hagyományt is.

A nő saját nevét is magában foglaló asszonynévformák motivációja és társadalmi értéke azonban a múltban más volt, mint ma. PAPP LÁSZLÓ a nők történeti megnevezéstípusaival kapcsolatban fontosnak tartja kiemelni: „Abban a tényben, hogy a nők a házasságban is megtartják és használják saját családi nevüket, nem kereshetjük a nők teljes egyenjogúságának és egyenrangúságának bizonyítékát” (i. m. 87). Több más magyarázati lehetőséget is említ viszont, például az asszony családjának nevezetesebb, ismertebb voltát, a legáltalánosabbnak azonban a pontos azonosíthatóságra törekvést tartja a neveket feltüntető hivatalos iratokban. „Ahogy ma is feltüntetik a hivatalos iratok a férjezett nők leánykori nevét — írja —, ugyanúgy feltüntették a régi hivatalos iratok is, ha szükségesnek tartották, különösen ha még nevezetes, ismeretes is volt a nő családja” (i. h.).

Magam a SzT. szövegbe ágyazott névadataitól nyújtott lehetőségekkel élve, a közlésbeli helyzetet és a szövegkörnyezet nyelvhasználati szintjét figyelembe véve vizsgáltam meg az asszonynévformák használatát az erdélyi régiségben (Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről: NÉ. 15. sz. 118—25), s én is úgy találtam, hogy az asszony főleg akkor jelenik meg saját nevén, amikor 1. az adott közléshelyzetben a pontos azonosíthatóság különösen fontos, tehát például az asszony vallomástevőként szerepel, vagyoni vagy más jogi ügyletek résztvevője, illetve 2. a férjétől való különállást hangsúlyozó helyzetekben, például hűtlenségi esetekben, váláskor, özvegységre jutva stb.

E vizsgálat során ugyanakkor azt is megállapíthattam, hogy az erdélyi régiségben a társadalmi rétegződésnek nem volt jelentékenyebb szerepe az asszonynévformák alakításában: ugyanazok a névtípusok jelentek meg a társadalom felső, közép- és alsó rétegeihez tartozó asszonyoknál.

2. Nem vizsgálták viszont még meg — tudomásom szerint — a történeti asszonynévformákat a szociális tagozódásnak egy másik oldaláról, nevezetesen abból a szempontból, hogy befolyásolta-e a múltban az asszonynévhasználatot az, ha a nőnek önálló foglalkozása volt, kenyérkeresetet biztosító mesterséget folytatott, s így anyagilag függetlenebb volt férjétől, mint a többi asszonyok. Jól tudjuk, hogy ennek milyen nagy szerep jut az újabb időkben — már a XIX. századtól — az asszonyok saját nevükkel történő megnevezésében.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1994. március 22-i ülésén.

A mesterségűző asszonyok megnevezéseire vonatkozóan is gazdag anyagot kínál a SzT. eddig megjelent hat kötete. A női mesteremberekre, illetve a nőktől is űzött mesterségekre vonatkozó *a—ke* kezdetű címszokat vizsgáltam át elsősorban, de elszórtan más címszavakban lappangó adatokat is felhasználtam. Így a következő mesterségeket folytató asszonyok megnevezéseit vonhattam be a vizsgálatba: *bekkenné* 'sütőasszony', *billerné* 'dagasztóasszony', *cipősütőné* ~ *cipősütőasszony*, *csaplárné*, *fogadósné/nő*, *főkötőcsinálóné* ~ *főkötősné*, *főző* ~ *főzőasszony* ~ *főzőné*, *kalácsütőné*, *kertészné*, *kereskedőné* ~ *kufárné* ~ *árus*, *korcsmárosasszony*, *párlaszövő*, *varróasszony*. Sajnos olyan fontos címszavak, mint a *markotányosné*, *mosóné*, *sütőné*, *szakácsné*, *tanítóné* stb. — amelyek a SzT. ezutáni kötetiben lesznek — a jelen vizsgálatból kimaradtak, s bár nem valószínű, hogy az eredmények lényegén változtatni fognak, még árnyalhatják mostani megállapításaimat.

Az említett tulajdonképpeni mesterségek mellett bevontam továbbá az olyan tevékenységekre vonatkozó címszavak anyagát is, amelyek a mesterség és bizonyos női foglalatosságok határán állnak vagy álltak legalábbis régen, mint pl. *bába*, *dajka*, *fonóasszony*, *gazdaasszony* (csak 'házvezetőnő' jelentésben), *jósno*, *kenőasszony* 'masszírozónő'.

Végül a mesterségszerűen foglalkoztatott asszonyok harmadik csoportjaként számba vettem a nőcseledek, szolgálok megnevezéseit az *asszonyember-cseléd*, *asszonyember-szolgálo*, *fejércseléd*, *fraj* 'komorna, szobaleány' és alkalmilag még más címszavakból nyert adatok alapján.

Kizártam viszont a vizsgálatból az *ácsné*, *céhmesterné*, *fésűsné*, *késcsinálóné*-féle címszavakat, ezek ugyanis nyilván nem nő-mesterekre, hanem mesterember-feleségekre vonatkoznak, továbbá a megvizsgált címszavaknak azokat az adatait sem dolgoztam fel, amelyekben a női mesterségnévnek nincs névhelyettesítő vagy névkiegészítő szerepe pl. 1705: „Minekutána a nyavalyás feleségem gyermekhozása után kilenc hetekig mégis lábra nem állhatott volna ... szerzettünk egy kenő orvosasszonyt” (WIN. I, 585); 1738: „Városunkbéli kenyérsütő Asszonyok ... semmi Gabonát, sem vaját, sem tyúkot, sem tojást ... meg-venni 12 ~ Tizenkét óra előtt, ne merészellyen(e)k” (Dés; Jk 490).

A mesterségűző asszonyok (nők) megnevezési formáit a fentebb jelzett hármas csoportosításban mutatom be.¹

3. A valódi mesterséget folytató nők körében a leggyakoribb megnevezési mód:

A) a névhelyettesítővel, a pusztá mestersegnévvel való megnevezés

Az adatok egy részében ez a közléshelyzetből következik, hiszen a mesterség folytatóit nyilván leginkább olyan közléshelyzeteket rögzítő szövegekben említik, amelyekben mesteriségükön van a hangsúly. Az adatok másik részében azonban nincs ilyen szoros kapcsolat a közléshelyzet és a mestersegnévvel való megnevezés között, ilyenkor bizonyára mint a szóban forgó személy legjellemzőbb jegye szerepel ez a fajta megnevezés. A pontosabb identifikáció néha a munkaadó, illetve a működési hely említésével történik. Eszerint alakulnak a következő típusok:

a) Pusztá mestersegnév: 1572: „eo mykor hallotta volna hagi Megh fogtatta volna az *Thakachne* az *Bekennet*, feddy volt az *Byllneret* myert zolnak olyat hagi haborusag tamad beleole” (Kv; T.Jk III/3. 43); 1573: „*Kalachsitēne* Azt vallia ^a | Borbara Eotthues Antalne azt vallya hogy Igen Regwel Teot volt oda *kalachsitēne* Mely Nap meg holt Zitane | Anna nehay

¹ Az adatok közléséből az SzT. jelzést — mivel minden adat innen való — elhagyom. Szükségesnek tartom viszont feltüntetni az adat eredeti forrását és lokalizációját — úgy, mint a SzT.-ben szerepel —, mert ez tájékoztat a szöveg jellegéből kikövetkeztethető névhasználati szintről. A címszóra csak akkor utalok, ha az adat nem a megfelelő foglalkozásnévi szócikkból való.

Theouissy ferenchne Azt vallia hogi latta puskarne ... oda vety neky az giolchot Es Mond hogi Merye meg ezt K. Az meg Mery es Mond hogi 12 Zing ... Mond puskarne Igaz hogi vgi vagion, Maga *kalachsiténe* Ream Merte hogi Masfel fertal hean vagion" (Kv; i. h. 65, 240, 268. — "Köv. a vall.); 1583: „Nag Andras, Kannágiártho Istwan es Takach Jeremias ... valliak, ot valank mikor Sos Isthwan meg veowe a *chaplarnetol* ... a zeoleot" (Kv; TJK. IV/1. 173); 1592: „Az *Cipo Sitte Azonytol* vettem esmeg kebel Liztett pro f. 2. d 75 Melyből vrunknok Semlyet Sitetek" (Kv; Szám. XV/5. 333—4); 1595: „Az *feozeonének* attam ... Egi alsó ingnek 7 penszes vaznot ... d 42" (Kv; i. h. 6/XIII. 8); 1759: „az égett bor korcsoma a *korcsomáros Aszszonyé* magájée vagy az Urájé?" (Msz; Sár); 1763: maga az *fogadosnéis* recognoscallya, hogy Mészáros Péter kezében adta muntli szákját az *fogadosnénak*" (Torda; TJKTV. 171—2); 1788: „*főkötő tsinálóné* regi Conto 8/40" (Cserei Helena jk 16a); 1795: „*főkötő tsinálóné* 3/30" (i. h. 72a); 1809: „az edgyik panaszoltatott *Főző Aszszony* ellen a Ns Szek Fiscalis Prosecutiot határoztván ... utánna Inquiraltasson" (UslLt ComGub 1655-höz); 1842: „az említett *Kereskedőné* ... azt izente hogy nem született arra hogy hozzá le mennyen" (Dés; DLt 1452a. 8. — "Idézésre a város hadnagyához.).

b) A munkaadó megnevezése + mesterségnév: 1755: „ki jövőn az Vr *Incedi Vra(m) fogadosneja* ezt mondván adgyátok ide a bokájomat tám nem lopjátok el" (Kékes SzD; WLt. Nagy András (30) jb vall).

c) A működési hely megnevezése + mesterségnév: 1592: „Vettem ... az *Torday Cipo Sittehetel* 915 Cipot ... f 6 d 10" (Kv; Szám. XIV/5. 333—4); 1674: „administraltanak ... a paraszt keskenyebbik vászonbol ... *Fogarasi varró Asz(zzony)* kezéb(e) ul. 8/1 az főző leány szuksegére ... " (UtI); 1796: „Balog Pálné, Erdeine, ugy az *Inai^a Fogadosne* a vasznakat megszöttek és most fejerítik" (Szilágycseh; BI. Fogarasi István lev. — "Inóról (Sz)való).

B) A gyakoriságban következő névforma a férj nevéből alakult, többnyire -né képzős megnevezés, melyhez névkiegészítőként csatlakozik a mesterségnév. Ezen belül a férj nevének és a mesterségnév sorrendi változatainak megfelelően több altípus különíthető el:

a) A férj neve + felesége mesterségére utalás: 1700: „*Vadai Sig(mon)d* ... *Felesége* hol Czipo hol kenyér sütéssel kereskedik" (Kv; Szám. 10/II. 92).

b) A férj neve + -né + utalás a mesterségre: 1691: „szegődtem ... T. Papai Ferencz Ur(am) házáb(an) lako *Zöldine Asz(zonyom)*at a Fiam számára ... *Főző Asz(onyna)k*" (PatN 15b); 1723: „Billernének fogadtam meg *Malnasi Pálnét*" (Kv; KvRLt X. A. 16); 1750: „Bekken és Billerséget viselő *Nagy Istvánné* fizetése HFlor 18 d 36" (Kv; Szám. 70/VIII. 18).

Ez a két utóbbi típus úgy is felfogható, mint amely pusztán a férj nevén jelenteti meg a mesterasszonyt, hiszen itt a mesterségnév csak laza kapcsolatban van az asszonynévvel, nem is tekinthető névkiegészítőnek.

c) Mesterségnév + a férj neve + -né: 1598: „Lattam a zegények sewteo hazaban hogi az Nyreo Georogy thowab egi oranal allott az *Bekkennewel* egygyewt *Crestel Linczegnewel* eggiewt az aitho meget" (Kv; TJK V/1. 145); 1700: *Bekkenne. Vereo Mártonné, Billerné, Fogarasiné*" (Kv; Szám. 40/II. 18. 23).

d) A férj neve + -né + mesterségnév: 1597: „Keniernek meg vetele ... *Gaspar Janosne bekennéteol* 5 kenieret ... d 20" (Kv; Szám. 7/XII. 95.); 1697: „egy öreg csebet vöttem / 18 Az it valo szolgak *Jani Janosne Bekkenne*, es *Ersek Uj-Varine Billerne* voltak jelen a meg vételén" (Kv; KvRLt I. C. 8. 6); 1823—1830: „*Szabó Istvánné kalácssütő özvegyasszony*" (FogE 279).

C) Az előbbinél valamivel, de nem sokkal ritkábbak azok a megnevezési formák, amelyekben a férj neve mellett a mesterasszony saját (kereszt- vagy teljes) neve is megjelenik a mesterségre utaló névkiegészítővel együtt. Itt is altípusok különíthetők el:

a) A férj neve + -né + az asszony keresztnéve + mesterségnév: 1600: „*Halaz Istwanne Catalin azzony* ... vallja: En arolo(m) vala az halat" (Kv; TJK III 61. 453); 1601: „*Zabo Leorinczne Anna azzoni* az Jspotaly seotheo hazabely *billyerne*" (Kv; TJK VI/1. 562).

b) Az asszony keresztnéve + a férj neve + *-né* + mesterségnév: 1568: „*Vrsula, Bekenne Danielis Ordogh*” [így!] (Kv; Tjk III/1. 148); 1582: „*Ez az Ersebet Zarwadi Gergelne ky it Coloswarat Bekenne, Az az Swtho Azzony* vala” (Kv; Tjk III/3. 34).

c) A férj neve + *-né* + az asszony család- és keresztnéve + mesterségnév: 1844: „*Szilágyi Mihálllyné Turbutz Súsánna és Özvegy Szilágyi Jóseffné kenyér sütőné*” (Dés; DLt 1366); 1846: „*Özvegy Isáki Josefné Bányai Sára ... val ... Pap Hótzig urnak piatzi fogadojában ... én vagyok fogadosné*” (Dés; DLt 530/1847. 14).

D) A mesterségűző asszonyembereket végül csak saját keresztnévük, illetve család- és keresztnévük meg mesterségnévük együttesével is megnevezik.

a) A keresztnév + mesterségnév kapcsolat ritka: 1593: „*Jlona Cyposwteo Azzonj Torday*” (Kv; Tjk V/1. 423); 1750: „*Rfa Eccl Sütő Haza ibi Eva Billerne*” (Kv; Szám. 69. XX. 5).

b) Gyakoribb viszont a névformát öltő, mesterségnév + keresztnév kapcsolat. Ezek némelyike valódi kételemű név is lehet, a mesterségre utaló szó a név részévé válhatott: 1572: *Partha Zeowe Katalin* (Kv; Tjk III/3. 20); 1711: *Czipo Sütő Borka* (Kv; Dic. XXVII/46); 1779: *Káláts Sütő Ersébet* (Várfva TA; Barla lev.); 1842: *A Főzőné Kriska* (Dés; DLt 6).

c) A család- és keresztnév + mesterségnévvel való megnevezések adatai mind múlt századiak: 1818: „*Bányai Mária Asz(szony) T. Deési Balog Sigmond és István Urak Főző Asszonya*” (Dés; RKak 141); 1837: „hajadon leány *Nemes Sarkadi Anna* 20 esztendő s Tktes Exp(onens) ur főzője” (Doboka; Bet. 1.); 1849: *Krizsán Mária ... főzőné* (Kv; Végr. Vall. 2); 1860: *Györgypál Julis főzőné* (Kv; Újf.); 1855: „*Szaszfalvi Miklós Anna* a tekintetes Kispál Károly urfi főző szolgálója Uzoni Kitsi Mihály ifju legénytől ... terhbe esett volna” (Uzon Hsz; Kp. V. 404 Toth Andras (22) vall.)

A fenti, csak a saját nevet tartalmazó névformák egyike-másika nem asszonyra vonatkozik (pl. 1837, 1855). A szöveggörnyezetek azonban erről nem mindig vallanak egyértelműen, hisz az *asszony* szóról tudjuk, hogy a tiszteletadás kifejezőjeként is előfordul, és még inkább előfordult a régiségben nőnevek mellett, így hajadonok neve mellett is. Nem állítható tehát bizonyosan, bár nem is cáfolható — sőt a késői előfordulások még mintha e mellett is szólnának —, hogy ez a nő személyét leginkább megjelenítő névforma összefüggésben állhatott a nő mesterségadta önállóságával, és így hasonló lehetett a bizonyos szellemi foglalkozású asszonyok — elsősorban színésznők, írónők — körében a múlt században már általánosult csak a saját nevet feltüntető névhasználati formához, pl. *Laborfalvi Róza, Jászai Mari*.

4. A mesterasszonyoktól elkülönítve vizsgáltam meg azoknak a nőknek, asszonyoknak a megnevezéseit, akik bábák, dajkák, fonó- és kenőasszonyok vagy gazdaasszonyok ('házvezetőnő' értelemben), vagyis az említett női foglalatosságokat alkalmilag kenyérkeresetként is folytatják. Igaz, a foglalkozás jellege szempontjából van érintkezés az előző és az ebbe a csoportba soroltak között (pl. főzőasszony, gazdaasszony), az anyaggyűjtés során azonban felfigyeltem bizonyos névhasználati különbségekre közöttük.

A legfeltűnőbb az, hogy a bábák, dajkák stb. esetében a foglalkozás megnevezése sokkal ritkábban jelenik meg névkiegészítőként, mint a mesterségűző asszonyoknál. Az egész adatanyagban mindössze a következő néhány példát találtam erre: 1614: „Az Adam Istuan sutő hazaban Magyar utzab(an) lako *Baba Asszony Agotha Asszony*” (Kv; Tjk VII/2 206); 1725: *Beszprenyine Baba* (Kv; Szám. 54/1. 8); 1799: „küldötte a Német Bábának *Josephának* a Szolgálóját” (Mv; MvLev 8); 1852: „halt meg *Imre Jánosné Tar Borbára jasnő* forró nyavalyában” (Dés; RHak 38).

Szemlélynévformát öltő szerkezet, amelyben a foglalkozás jelzése a családnévhez hasonlóan kapcsolódik a keresztnévhez (l. a mesterasszonyoknál pl. *Cipősütő Borka, Kalácsütő Erzsébet*), gyűjtött anyagomban pedig egy sem szerepel. Ezzel szemben jellemzőbb rájuk az

a lazább kapcsolás, melyben a mesterségre a szövegkörnyezet utal, a személyjelölést pedig a tulajdonnév, többnyire a férj nevéből alakult névforma látja el; pl. 1593: „Buzai Antal vallia ... *Mochi Albertne* ... fonasaua és egieb modonnis eo maga kereste eletet” (Kv; TjK V/1. 398); 1614: „ehez az *Szigyártó Gergelyne*hez ezt tudom mondani, hogi ... addigh diezirék ezt hogi io leszen daikanak, enis megh fogadam” (Mv; MvLt 291. 399b); 1706: „*Kis Gergely Marton* ... *Felesége Lovász Annok* ... hét esztendőől fogva Besztercén Bábaságban gyakorolván magát ne(m) akar cohabitálni” (SzJk 351); 1715: „*Bágyi Ferencz* ... *felesége* Kenő Asszony volt” (Városfva U; WH Sig. Kénosi (59) vall.).

A saját néven való megjelenés is ritkábbnak tűnik, mint a mesterasszonyoknál, a lányok és asszonyok neveinek szétválasztását azonban itt sem lehet az esetek többségében elvégezni; pl. 1584: „Sophia Varga Simonne vallia hogy kenegetet minketis es foldozgatot, s azzal elt ez *Zabo Cato*” (Kv; TjK IV/1. 22); 1859: „vagyonkáimot ... *Butyka Roza* gazdaszszanyomnak és gyermekei neveltetésekre és boldogításakra szánam, és rendelem örökre” [!] (Kv; Végr.); 1878: „*Czifra Márinak* negyven pászma fonásért fizetem 80 kr” (Etéd U; NkF).

Az említett eltérések a mesterasszonyok megnevezéseitől valószínűleg a foglalkozások alkalmibb gyakorlásával és gyakorlóinak kisebb társadalmi presztízsével magyarázhatók. Névhelyettesítőként egyébként éppúgy előfordulnak, mint a többi mesterségnevek. Pl. 1584: „El Mene a *Daika* es a *baba* neke(m) meg hagyta hogy le fekegie(m) es mingyart elegh teyem leszen” (Kv; TjK 4/1. 222); 1783: „felettébb eles kenderek termettek az idén ... eztis *Medgyesi Gazda Asszonyunk* vásárolta” (Ádámos KK; Pk 2); 1797: „(Temettem el) Egy igen Vén Czigannet a ki ... a Neh. *Groff Bánffi Dénes Ur Annyának fono Asszonya* volt” (Gyalu K; RAK 138).

5. Még nagyobb különbséget tapasztalunk a névformák tekintetében az előző két csoport mesterségűző asszonyemberei és a „szolgáló asszonyemberek”, az „asszonyember-cselédek” között (XVI., illetve XIX. századi elnevezés). Rájuk vonatkozólag kétféle megnevezési mód jellemző. Az egyik a foglalkozásra utaló névhelyettesítő, melyet rendszerint a gazda, a munkaadó neve, rangja stb. egészít ki; pl. 1697: „Szekelly Lászlone Asszszonyomnál holt meg *egy Frully*” (Kv; KvRLt I. C 8: 2); 1724: „hallottam h(ogy) egy *Asz(ony)* ember *szolg(aló)ja* terhessen ment ki ... Pekri Ur(am) udvarából, és hogy n(em) másdul, hanem ő kglmetül lett volna terhes” (Náznánfva MT; BK *asszonyember* al.); 1760: „ugy hallottam az Asszszony eő *Nga Fejér cselégjitől* mondani hogy ...” (Doboka; SLt XXXV. 13 Medve János (40) prov. dom. vall.).

A másik domináns megnevezési mód a saját néven szerepeltetés, mégpedig többnyire egyelemű néven, a keresztnéven, melyet megtold a névkiegészítő foglalkozásnév és esetleg a munkaadóra utalás; pl. 1567: „*Martha ancilla* Francisci Kalach sewthw” (Kv; TjK III/1. 36. 45); 1582: „Nilas Miklos ... vallia. Amikor az Catalin terehbe(n) eset volt ... holottam ez Mostany *zolygo Leanianak Luczanak* zaiabol hog Nireo Kalman eo teolle eg Nehanzor kwldeót penzt es keoltseget fenesre annak az Nalla meg terhesedett Catalinnak” (Kv; TjK IV/1. 42 *keneget* al.); 1665: „Szegődte megh az Felesegem *szolgalonak* ... *Anukot* ... ennybe” (Uf II. 250. — Köv. a szegődmények fels. *kendering* al.); 1724: „Pekri Ur(am) *Susi nevű Szolgálójával* hál ... hallottuk Sz. Királyon, hogy a mostani Szolgálója is kebles (Harcó MT; BK) | Pekri Uramhoz mentem ... kérdém *pannát a Szolgálót*, kijé ez az ruha” (M.királyfalva KK; BK. Fekés Házi Péterné (25) ns vall. *kebeles* al.); 1802: „az ide fenn valo *Fraj Sári* beszéllé, hogy Forro Lajos ... ötet tsak biztatta hogy elveszi régtől fogva” (Mv; Born. XXXIX. 53 Bedő Józsefné vall.); 1814: „*Teréz a Grófné Frajja*” (Mv; TSb 12).

PAPP LÁSZLÓNAK A XVI. század második feléből közölt gazdag adattárában a nők egyelemű névvel való megnevezései jórészt szintén ancillákra, szolgálókra vonatkoznak

(i. m. 58). Az ő és mások kutatásai nyomán ma már közismert, hogy a kételemű név térhódítása után is a társadalom két szélső pólusán még jó ideig vannak egynevűek, főképpen a szolgák, zsellérek, jöttmentek (fugitivusok) körében, férfiakra és nőkre vonatkozóan egyaránt. Ebbe az általános névszociológiai helyzetbe ágyazódik a szolgáló-asszonyemberek jelzett egynevűsége is.

Ritkábban, de feltűnik — vizsgált anyagomban a XVII. századtól — a kételemű: családnévből és keresztnévből álló névforma is a nőcselédek körében; pl. 1610: „sito Gergelj menedekre foga es allata elő egj *szolgalomot David Kata neivt* (!) ... hogj eó attol uőtte a kender inget” (UszT 44a.); 1667: „Az *szolgalonak Rusori Annanak* fizetese ez ... Egy kender ingh” (UF II. 252. — Köv. a fels. *kendering* al.); 1783: „Vantza Tisztarto ... *Karsai Ersebeth akkori Frajt* nem tsak szidta, Kurvázta, hanem meg is akarta pofozni” (Perecsen Sz; IB. Elisabetha Karsai cons. nob. Georgii Sombori (25) vall.).

A legritkább névformának bizonyul a szolgálókra nézve a férj nevéből alakult asszony-név, melyre mindössze az alábbi példákat idézhetem: 1771: „*Bogatsiné Asszonyom akkor Frajja* lévén eo Ng(na)k, holmi édgyet mássából magának kaparittatta el” (Kendilóna SzD; TL.); 1812: „Arra is emlékezem most mintegy kilencz esztendeje mikor *Varro Gyuri a mostani Feleségéhez*, akkoron pedig a *Gróffné Frajjához* kapogatott, tiltotta a Groff a Léánnyal titkos szövetségét és társalkodását, hogy gyalázat ne kövesse” (Héderfája KK; IB. Takáts Josef (45) vall.).

Az asszonynevek feltűnő hiányát e foglalkozási ágban vélhetőleg elsősorban annak tulajdoníthatjuk, hogy a szolgálók többnyire fiatal nők, akiknek még nincs férjük.

6. Ha a részletek áttekintése után arra a kérdésre akarunk összegző választ adni: volt-e eltérés a mesterségűző asszonyok (nők) és a többi asszony névhasználatá között az erdélyi régiségben, a választ kétfelé kell bontanunk.

Az asszony-név-használat tekintetében azt állapíthattam meg — egybevetve előző vizsgálataim eredményeivel —, hogy a múltban nem volt számottevő különbség a mesterségűző asszonyok (nők) és a többi asszony névhasználatá között. A nő személyét megjelenítő, hangsúlyozó saját nevet tartalmazó névformák nem kerültek náluk sem fölénybe, sőt arányuk sem volt nagyobb a férj nevéből alakult asszonynevekkel szemben, mint a többi asszonynál. Ismét csak PAPP LÁSZLÓT idézhetjük: „A megnevezéstípusokból — írja már többször hivatkozott tanulmányában — a nők jogi helyzetére nemigen következtethetünk” (i. m. 87). A saját család- és keresztnévből álló névformában való megjelenítés adatainak némi megszaporodása a XIX. században talán az önálló foglalkozású nő helyzetváltozásának előhírnökeként is felfogható, bár az ilyen adatok egy részének asszony-név volta bizonytalan.

A mesterség folytatása más vonatkozásban viszont befolyásolta a névhasználatot: a mesterségnév névhelyettesítőként igen gyakran felváltotta a tulajdonnévvel való megnevezést, illetőleg névkiegészítőként pontosító, de valószínűleg társadalmi tekintélyjelző funkciója is volt, akárcsak ma. A foglalkozások társadalmi presztízsének eltérései — mint fentebb láttuk — különböző módokon kivetültek a névformákban: az iparszerűen űzött mesterségnevek gyakoribbak, az alkalmibb vagy kevesebbre értékelt tevékenységek ritkábbak mint névkiegészítők. A szolgálókat, nőcselédeket gyakran egyelemű néven említették, illetve tulajdonnévük helyett foglalkozásnevük és munkaadójuk neve szerepelt.

Földrajzi nevek kontinuitása a Dunántúlon

A Dunántúlon a magyar honfoglalás előtti víznevek továbbélése a honfoglalást követő időben számszerűleg is szembeszökő; pl. *Dráva*, *Duna*, *Kerka*, *Marcal*, *Mura*, *Rába*, *Torna* 'a Marcal mellékveze', *Zala*, esetleg *Ablánc(-patak)*. A latin írásbeliségben nem szakadt meg a hagyománya az ókori *Pannonia* tartománynévnek. Egyházi szóhasználatban megmaradt a *Savaria* 'Szombathely' és a *Quinque ecclesiae* 'Pécs' városnév is. A Kőszegi-hegységnek Felsőőrben ma is élő *Vütöm* neve ugyancsak megőrzött régiség.

Az alábbiakban egy szerény Zala (ma Veszprém) megyei állóvíz és egy ugyancsak szerény Győr megyei vízfolyás nevét vizsgálom meg a kontinuitás lehetséges vagy feltehető volta szempontjából.

Koranyi-tó. 1453-ban a kapornaki apátság az apátságnak a köveskáli határhoz tartozó *Karintha* nevű pusztáját az ugyancsak *Karintha* nevű tóval együtt bérbe adta Köveskáli Mihálynak: 1453: „gubernator abbacie monasterii de Kapornok . . . predium dicti monasterii *Karintha* appellatum, simulcum lacu similiter *Karintha* nuncupato . . . Michaeli filio Stephani de . . . Keweskaal in feudum dedisset” (ZalaOkl. II, 552; l. még CSÁNKI III, 68). Mátyás király 1465. évi oklevele szerint a prédiom Köveskál, Sóstókál, Kővágóörs, Sásdikál és Szentenedekál között feküdt (VeszprHtLex. II, 237). „A legújabb régészeti kutatások sem tudták településhelyét azonosítani. Szerintük esetleg a mai, Köveskál határában talált Kornytóval van kapcsolatban, ennek feltevést Györffy György is elfogadta” (uo.). 1465 után a *Karintha* prédiomra nincs további adatunk, a *Karintha* tónévvel azonosítható *Koranyi-tó* viszont térképeken, földrajzinév-gyűjteményekben egyaránt megtalálható. L.: 1884: *Koranyi-tó* (Nagy-Vázsony und Badacson-Tomaj. I: 75 000-es térkép); 1888: „*Karanyita*, előbb jó nádas, halakkal és vízi madarakkal bővelkedő, most kevés vízü határrész, Kővágó-Örs falu, Zala megyében” (PESTY, MoHn. 153), „*Koranyita*, most kevés vízü tó Kővágó-Örs határában, Zala megyében; előbb jó, nádas, halakkal és bőséges vízi madarakkal 10 hold téren” (i. m. 179), „*Koranyitó*, már kiszáradt nádas, Köveskál falu, Zala megyében” (uo.); 1902: „*Karanyi-tó* (= *Koranyi-tó*) kevésvízü nádas tó Kővágó-örsön (Táb.-k. t.). Pesty *Karanyita*, *Koranyita*, *Koranyitó* alakokban háromszor sorolja fel, kétszer a Kővágó-örsi, egyszer a köveskálai határból s mindig ugyanazt mondva el róluk más-más fogalmazással nem veszi észre, hogy a három egy és ugyanaz (Pesty: Helyn. I. 153, 179.)” (JANKÓ, BNépr. 68). Jelenleg a *Koranyi-tó*-n kívül *Koranyitá*-nak is hívott tó egyharmada Köveskálhoz (MNyTK. 156. sz. 151), a többi része pedig Kővágóörshoz tartozik (i. m. 184). A *Karinta* > *Koranyi-tó* alakfejlődés úgy mehetett végbe, hogy *Karintá*-ból előbb hangátvetéssel és *n* > *ny* palatalizálódással *Karanyita*, majd *a* : *a* > *o* : *a* elhasonulással *Koranyita* alakult, ez pedig a *tó* beleértése folytán *Koranyi-tó*-ra módosult. Egy közeli kiszáradt tófenék *Karcsita* nevéből is idővel *Karcsi-tó* vált (JANKÓ, BNépr. 68; MNyTK. 156. sz. 184). (Nagyon is valószínű, hogy ez a *Karcsita* > *Karcsi-tó* voltaképpen nem más, mint a *Karanyita* tónévnek a *Karcsi* szn. hatására létrejött változata.)

A *Karint(h)a* etimológiáját illetően azt a véleményemet nyilvánítottam (VeszprHtLex. II, 237), hogy „A középkori latin (civitas) *Karanta* 'Karnburg' helységnévből alakult. Ennek a városnévnek a származéka a középkori latin *Carintha* 'Karintia' tartomány-név. Talán onnan települt át egy népcsoport, magával hozva a városnevet.” E származtatás a településnévi használat elsődlegességéből indul ki. Ám a történészek nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy „Nincs arra semmiféle támpont, hogy . . . e tájon, vagy éppen Karintán karintiaiak telepedtek volna” (uo.). Való igaz, hogy a Devecser és Ajka között fekvő *Kolontár* falu, amelynek neve a magyar *korontár* 'karintiai ember' népnévből keletkezett és az első telepesek származáshelyére utal, nincs éppen a közvetlen szomszédságban, bár különösebben messze sincs. Légvonalban mintegy 25 km a távolság.

Egy 876—880-ban, tehát a magyar honfoglalás előtt keletkezett és IX. század végi átiratban fennmaradt, regensburgi kapcsolódású oklevél egy Szent János evangélista tiszteletére szentelt templomról szól egy „*Quartinaha iuxta Bilisasseo*” (UrkBurg. I, 8) nevű helyen. *Bilisasseo* nem más, mint az ókori latin *Pelso* 'Balaton' (< illír **pelso* 'mocsár, nádas') továbbélése a bajorországi latin oklevelekben, ahol is előbb mint *Pelissa* jelentkezett, majd hozzáidomulva az ófelnémet *bilisa* 'beléndek, Bilsenkraut' növénynévhez és kiegészülve az ófelnémet *sēo* 'tó' utótaggal felvette a *Bilisasseo* alakot. A több adatból ismert *Quartinaha* [a fentihez l. még: 860: *Chuartinahu*: UrkBurg. I, 6; 871 k.: *Quartinaha*: GYÖRFFY, MELHonf. 157; 883—7 k.: „*Quartinaha* . . . ad Salam: UrkBurg. I, 10] etimológiája nincs tisztázva, de csábítóan látszik összetételként való elemzése előtagjában a latin *Quartinus* (BACH, DtNam. II/2, 191) személynévvél, utótagjában pedig az ófelnémet *aha* 'víz(folyás)' főnévvel. A kérdés az, hol felelt a Balaton mellett *Quartinaha*. SIMONYI DEZSŐ (AntTan. IX, 28—30) a Zala torkolatához, a mai Fenékpusztára helyezi. Az ő nyomán SÁGI (AntTan. XV, 41) Zala megye első székhelyével, *Kolon*-nal véli összekapcsolhatónak. Az ausztriai ALFRED RATZ viszont a fentebb tárgyalt *Karintha*-val azonosítja (UrkBurg. I, 7), tehát a Balaton-felvidéken keresi. A bizonyos fokú hangalaki összecsengés ad is bizonyos jogot erre a feltevésre. S az a majdnem hat évszázad, amely *Quartinaha*-t *Karintha* legkorábbi oklevélbeli említésétől elválasztja, áthidalhatóvá teheti a hangtestekben mégiscsak mutatkozó különbségeket is. Ha a lokalizáció helyes, és a *Quartinaha* javaslatba hozott eredetmagyarázata is elfogadható, akkor *Karintha* elsődlegesen víznév volt, és utólag vált helységnévvé is.

A *Karintha* > *Kornyi-tó* nyelvi eredetére nézve kétféle magyarázati lehetőséget ismerttettem: a) a magyar honfoglalás után keletkezett, és karintiai betelepülők emlékét őrizi; b) a magyar honfoglalás előtt keletkezett, és egy ófelnémet *Quartinaha* víznév él benne tovább. Egyelőre a kérdés nem dönthető el.

Pándzsa. A Győrasszonyfánál eredő és Győr alatt egykor a Rábába, ma pedig a Rába holtágába, az ún. Holt-Marcalba ömlő patak neve a XIII. század közepe óta szerepel írott forrásainkban: 1237—40: „usque Sabariam, ubi dicitur natus Sanctus Martinus, et ibi in valle media est fons sacer, qui vocatur caput Pannonie, qui cum aliis [fontibus facit] rivulum sub ecclesia Sancti Willibaldi, et vocatur *Pannosa*” (PRT. I, 771); 1323: *Pansa* (GYÖRFFY II, 586); 1808: *Pánzsa-ér* (LIPSKY, Rep. I, 495); 1880: *Pánzsa p.* (HÁTEK, MegyTérk. Győr m. a.); 1886: *Pánzsa-ér* (HUNFALVY J., EgyFöldr. II, 304); 1887/1890: *Pánzsa-ér* (GÖNCZY—KOGUTOWICZ, Kézi atl. Győr m. a.); 1917/1920 u.: *Pándzsa* (Győr. l. 75 000-es térkép). Az Albeus-féle összeírásból való 1237—40. évi szövegrészletben kavargó *Sabaria*, *Sanctus Martinus*, *Pannonia*, *Pannosa* értelmezésre szorul. GYÖRFFY (II, 633) szerint: „Pannonhalmán, vagy alatta DNY-ra, a Pánzsa-ér síksága feletti hegylejtőn állhatott Géza nagyfejedelem udvarháza, mely előzménye volt az első hazai monostornak . . . Géza 997 e. alapított itt monostort a pannonai Sabariában (Szombathelyen) született Sz. Márton tours-i püspök tiszteletére, ami magával hozta, hogy utóbb a »Pannonhegy« alját tekintették Sabariának, Sz. Márton szülőhelyének; sőt a *Pannonia* országnév névadó helyének is, amit a *Pánzsa* (*Pannosa*) patak nevével való összecsengés csak támogatni látszott.” Mindezek alapján szokássá vált a *Pannosa* ~ *Pándzsa* pataknévvé és az illír **pan-* 'mocsár' (vö. óporosz *pannean* 'sárrét, ingovány': J. UDOLPH) többől magyarázott *Pannonia* tartománynévvé az etimológiai rokonítása.

Az a véleményem, hogy ez a kombináció nem több eredetmagyarázó káprázatnál, amely nem számol kellően a *Pándzsa* kései, a XIII. századdal kezdődő adatolhatóságával, s nem vet fel szükségszerűen más lehetőségeket is. (A korábbi szakirodalomból l. különösen: KNEZSA: AECO. II, 135; STANISLAV, SlovJuh. II, 391; FNESz. 4 II, 313.) Pedig olyan tulajdonnevek, amelyekkel a *Pánzsa* ~ *Pándzsa* így vagy úgy kapcsolatba hozható, mind a magyarból, mind pedig a szomszédos nyelvekből kimutathatók. Itt van mindenekelőtt az egykori Zaránd megye egyik elenyészett faluja, amelynek nevére 1441-ből és 1445-ből *Panussa*,

1525-ből pedig a román *-ești* képzővel megtoldott *Panusesth* (CSÁNKI I, 742; SUCIU II, 382) alakban van adatunk. Galíciában a San vízterületén egy patak neve a lengyel *Paniusza*, amely arról a *Paniusza* falurésztől kapta nevét, amelyen átfolyik; a falurész neve birtokjelölő *-ja* képzővel alakult egy ukrán **Paniuch* személynévből. Ez maga az ukrán *Панѹц* 'Atanáz', *Панкпѹм* 'Pongrác' vagy *Пантелеѹмон* 'Pantaleon' személynév becéző alakja. A szerbhorvátban *Panča* személynév és *Pandža* családnév járatos. L. magyar *Panch* szn. [1274/1366: ZalaOkl. I, 75], *Pansa* szn. [1299: Szt. Kritj. II/4, 219] és *Pamsa* szn. [1320: RDES. II, 246] is. A magyar *Panca* családnevet KÁZMÉR (RMCsn. 82) a *Pongrác* személynév *Pangrác* változatából eredezteti. Talán aligha több véletlennél a *Pándzsa* ~ *Panca* pataknev és az orosz *Панжа* 'az Okába ömlő Moksa mellékvize nyelvrokonainknak, a moksa-mordvinoknak a lakóterületén', valamint a *Пануа* 'folyó a vologdai kormányzóságban' összecsengése. De bizonyára távoltartandó a lengyel *panosza* [tkp. 'uracska'] 'lovag, kisnemes, familiáris; apród', valamint a cseh *panoš*, régi *panošě* 'ua.', ukrán régi *nanoua* 'kisnemes' is. L. a lengyel *Panosza* és a cseh *Panoše* családnevet is.

Noha a *Pándzsa* pataknev nyelvi eredetét egyértelműen tisztázni még nem lehet, szinte bizonyosnak látszik, hogy nem ősi, a római korból ránk hagyományozódott víznévvel van dolgunk. Az egyetlen adattal igazolható három szótagos *Pannosa* névváltozat talán csak egy eredeti *Pansa* népetimológiás hozzáigazítása a *Pannónia* országnévhez.

KISS LAJOS

Egy hiányzó szakterminusról és az Idegen szavak szótára mint speciális szótári műfajról

1. 1. Már az ókor és a középkor embere kísérletet tett arra, hogy a világról szerzett — az akkori tudásszint alapján meglevő — gyakorlati és elméleti (tudományos) ismereteit rendszerbe foglalja (Arisztotelész, Brunetto Latini).

Aszerint, hogy az ilyen lényegében ismeretközlő, rendszerező mű szerzője milyen alapcélkitűzést követ, főleg kétfajta megoldás kínálkozik:

a) A szemlélet elsősorban történeti és összefoglaló jellegű, a kor ismeretanyagának címszóként tárgyalt átfogó kategóriáit (állam, ipar, fizika, földrajz, művészet stb.) tartalmazza. A szerzőtől függ, hogy a rendelkezésre álló ismereteket hogyan tagolja. A szócikkek általában igen terjedelmesek, nem ritkák a kétszámjegyű oldalra terjedő, ábrákkal is szemléltetettek. Elkerülhetetlen országok, tudósok stb. név szerinti megemlézése is. Nyilvánvaló, hogy ez enciklopédia.

b) Más lesz az egész mű szerkezete, ha a szerző egyedeket tekint, kiemelkedő személyiségekkel foglalkozik, elsősorban azzal, hogy milyen részt vállaltak koruk társadalmi életében, mivel és mennyiben vitték előbbre a megismerést, és többek között földrajzi fogalmakat, intézményrendszereket is ismertet. Világos, hogy ebben a formában *lexikon* hoz létre. Közismert, hogy enciklopédia és lexikon teljesen nem választható szét, hiszen az enciklopédiában is akadnak lexikonra utaló megjegyzések. A lexikonok pedig tele vannak enciklopedikus jellegű szócikkekkel, csak persze jóval rövidebbek. Nem véletlen, hogy a meghatározások során a két terminus kölcsönösen említi a másikat, sőt esetleg az értelmezéshez is felhasználja a másikat. Végezetül meg kell jegyezni, hogy mindkét műfajnak a legkülönbözőbb (terjedelem, szakma) válfajai lehetségesek. Jellegzetes, hogy nyelvünkben mindkettőre az ismerettár megnevezést ajánlották, kár azonban, hogy a régebbi szakirodalomban a *lexikográfia* meghatározás is előfordul, holott ez ma már egyértelműen a szótárírás elméletét és gyakorlatát jelenti.

2. A dolgot azonban tovább bonyolítja, hogy régebben — elsősorban a magyarban, de más nyelvekben is — szótár címeként *lexikon* szerepel (l. Márton József). Mindehhez még az is hozzátartozik, hogy a Diderot és társai által szerkesztett XVIII. századi Nagy Enciklopédia alcíme *Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*.

3. Magam is úgy gondolom, hogy a *szótár* mint különálló nyelvészeti műfaj valamilyen módon a lexikonnal összefügg, hiszen lexikonokban teljesen szótár jellegű szócikkek is szerepelnek. Összegzésül: a három eltérő természetű és szerkesztési elvű műfaj ha nem is alkot egységet, valamiképpen kapcsolatban áll egymással.

4. Tekintettel arra, hogy az *ismerettár* műszo a lexikonra vagy az enciklopédiára le van foglalva, a *lexikográfia* pedig ma már egyértelműen a szótárkészítésre vonatkozik, szükség lenne egy olyan műszo bevezetésére, amely mindhármat összefogja. Ilyen műszo lehetne a *tudástárírás*. Tisztában vagyok vele, hogy ez nem valami szerencsés meghatározás, inkább provokatív jellegű, hátha valakinek egy találóbb és magyarosabb kifejezés jut az eszébe.

2. Fentebb már szó volt róla, hogy az enciklopédiáknak és a lexikonoknak hányféle válfaja lehetséges; még inkább áll ez a szótárakra. Többféle szótártípológia is készült, és ezekben az idegen szavak szótára külön típust képvisel. Anélkül, hogy a teljességre törekednénk — ez külön tanulmányt igényelne —, az idegen szavak szótárának fő jellemzőiként a következőket említeném.

1. Ez a szótártípus a német nyelvterülettől nyugatra ilyen címmel nem szerepel, van azonban neologizmus-szótár. A kettő talán nem is teljesen azonos címszóanyagban épül. Nyugat-Európában az indoeurópai örökséggel együtt részben a műveltségyszavak (főleg görög, latin) nagyon korán átkerültek, tehát nem is igen tekinthetők idegen szavaknak. Ebbe a rétegbe tartoznak a korai orientalizmusok is (l. alább). Az utóbbi körülbelül kétszáz évben a műveltség és civilizáció terjedésével újabb átvételek történtek, és a modern nyelvekben ilyen elemekből képzett új szavak is létrejöttek. Nagyjából ebben az időben kerültek bele keleti („egzotikus”) elemek is. Ezek adják a neologizmus-szótárak anyagát. Más a helyzet a német és tőle keletre levő nyelvekben. A görög—latin elemek részben ide is korán eljutottak, de ismét csak a művelődés szavaiként. További lexémákként — már nyugat-európai közvetítéssel — újabb rétegeként kerültek be további keleti elemek is. Ez a tulajdonképpeni idegen szavak szótára. Jellemző, hogy a románok „*Dictionar de neologisme*” szótárt adnak ki, hiszen ez is újlatin nyelv. A keleti (egzotikus) lexémákra l.: K. LOKOTSCH, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter Orientalischen Ursprungs*. Heidelberg, 1927.; YULE-BURNELL, Hobson-Jobson. London, 1969³. (l. 2. 12.).

2. Az idegen szavak szótáraiban a címszavak jelentékeny része az értelmező szótár sajátos módosulata, hiszen mindkettőben szerepelnek. Nem kis fejtörést okozhat a szótár szerkesztőjének, hogy címszavai közé mit vesz fel: mit tekint még idegen szónak és mit tekint már meghonosodottnak — már jövevényszónak, és mint ilyet szótárából kihagyja. A döntésben a címszó írás- és ejtémódja, továbbá az óvatos kritika segítségül szolgálhat. Sok esetben a címszavaknak és egyes jelentéseiknek az értelmezése nagyon hasonló, de az eltérő rendelkezés folytán az idegen szavak szótárai több jelentést adnak meg.

3. Hasonló párhuzamosság áll fenn a lexikon és az idegen szavak szótára között. Sok az azonos címszó, különösen szak- és műszavak esetében. A megfogalmazás néha szó szerint egyezik. Általában a lexikon címszava hosszabb, részletes tájékoztatást nyújt, míg a minket érdeklő szótártípusnak meg kell elégednie a tömören fogalmazott lényeggel.

4. Szótártípusunk sajátos feladata, hogy számot adjon, mégpedig minél gazdagabb válogatásban különféle idegennyelvű közmondásokról, szólásokról, szállóigékről, például: *argumentum ad hominem, comme il faut, gnóthi seauton, traduttore — traditore, um Gottes willen*

stb. Az anyanyelvi értelmező szótárba ezek nem kerülnek be, a lexikonok pedig meglehetősen szeszélyesen foglalkoznak velük.

5. Nem hagyhatók figyelmen kívül azok a szavak és kifejezések, amelyek tulajdonképpen semmilyen minőségben sem kerültek be a magyar nyelvbe, de a magyar nyelvű beszélők találkozhatnak velük. Félreértésekre vezethet, amikor már a magyarba is bekerült lexémának külföldön más jelentése (is) van. A *bár* csak a magyarban jelent 'éjjeli zenés szórakozó hely'-et, más nyelvekben viszont 'falatozó, büfé' (de vö. újabban *ételbár, salátabár*). A *konvenció* csak az USA-ban jelent elnökválasztó pártközgyűlést, míg a magyarban tudományos terminus.

6. Számos jellegzetes olyan lexémacsoport van, amelyeknek a magyar világhoz semmi közük nincs, de az újságolvasó, a médiumok hallgatója találkozik velük. Ilyenek például a magas rangú méltóságok: *dauphien* 'francia trónörökös', *first-lady* 'az államfő felesége', *princeps senatus* 'a Római Birodalom szenátusának elnöke' stb.

7. Személyek: a) főnemeseik: *comtesse, earl, vicomte* stb.; b) megszólítás: *don* (+ személynév), *monsieur, padre, señora, signor* stb.

8. Népeket, nemzeteket jelképező alakok: *John Bull, Marianne, Uncle Sam* stb.

9. Földrajz: a) térkép: *cap* 'hegyfok', *monte, mounte, mountaine* 'hegy', *river, rio* 'folyó', *vádi* 'sivatagi víznyelő'; b) utcák, terek: *calle* 'utca', *piazza* 'tér', *rue* 'út, utca', *square* 'négyzetes tér' stb.

10. Intézmények: *Chambre des Députés* 'a francia képviselőház', *Foreign Office* 'az angol külügyminisztérium', *knesszet* 'az izraeli parlament', *Reichstag* 'német parlament', *Staatsoper* 'Állami Opera', *Uffizi* 'a világ egyik leghíresebb múzeuma Firenzében' stb.

11. Már volt róla szó, hogy ezeknek a magyar vagy a szóban forgó nyelv valóságához vajmi kevés közük van, így az anyanyelvi értelmező szótárakba alig-alig kerülnek be (az ÉKsz.-ben egyet sem találunk meg közülük). A lexikonok rendkívül tarka képet mutatnak.

12. Nem sorolom tovább az idegen szavak szótára jellegzetes lexématípusait. Mindenképpen fel kell hívni azonban a figyelmet arra, hogy ez a szótártípus mekkora segítséget adhat a művelődéstörténettel foglalkozónak az elért ismeretek színvonalára, a kor tudományos paradigmájára, és hogy mit tekintenek az illető kor általános műveltségébe tartozónak. Ha valaki végiglapozná a magyar nyelv idegen szavak szótárait Versegly Ferenctől (1826) napjainkig, számba tudná venni, hogy milyen változások történtek a címszavakban. Szembetűnne, hogy milyen mértékben tolódott el a társadalomtudománytól a természettudományok és a technika felé az olvasó érdeklődése, számottevő következtetéseket vonhatna le a művelődés történetét, különösen a magyar kultúra történetét illetően. Ismételten szeretném felhívni a magyar olvasó figyelmét egy egészen egyedi műre: YULE-BURNELL, Hobson-Jobson. A glossary of colloquial anglo-indian words and phrases. London, 1969^a. Ez az angol nyelv indiai (szanszkrit, ind [és nyelvjárásai], török, arab, perzsa stb.) elemeit gyűjti össze, de nem zár ki egyéb „egzotizmusokat” sem. A szótár úgy van megszerkesztve, hogy a címszavak eredeti nyelven és időrendben vannak felsorolva, lényegében tehát egy különleges idegen szavak szótára. Mondanom sem kell, hogy bevilágítja csaknem egész Európa művelődéstörténetét.

3. Közép-Kelet Európában az idegen szavak szótára igen elterjedt; egyes országokban több ilyen tárgyú művet is kiadtak, és ha ezek címszóállományát akár csak futólag is megvizsgáljuk, kiderül, hogy a német lexikográfia erőteljes hatását tükrözik. Az egyes nyelveket jellemző eltéréseket és az egyedi elemeket nem tekintve ezekben tetemes mennyiségű az azonos lexéma, főleg görög—latin nemzetközi szó és egzotizmus. Láttuk ugyanakkor, hogy bizonyos szemantikai szócsoportokkal szemben az anyanyelvi értelmező szótárak meglehetősen tartózkodóak, és szerepeltetésüket illetően a lexikonok is nagyon változatos

képet adnak. Kell lennie azonban egy olyan lexikográfiai műnek, amelyben éppen ezek az elemek vannak összegyűjtve, és az idegen nyelveket nem ismerő olvasónak tömör felvilágosítással szolgálnak. Ilyen módon az anyanyelvnek és a művelődésnek fontos szolgálatot tesznek. Mutando mutatis ezek úgy hasonlítanak egymásra, mint ugyanazon nyelv különböző anyanyelvi értelmező szótárai. Ebben az értelemben az idegen szavak szótára valóban sajátos szótártípus.

BAKOS FERENC

Merre lát, aki előrelátó?

I. Nemrégiben egy modern fénymásológépet a következő felirattal reklámoztak: „Egy lépéssel a holnap előtt”. Megpróbáltam ennek alapján elképzelni, hol is tart vajon a hirdetett gép. Ha a *tegnapelőtt* azt jelenti, hogy a tegnapi egy nappal korábban, a *holnapután* pedig azt, hogy a holnapnál egy nappal később, és ha az „egy lépés” az idő síkján egy napnál nem hosszabb időtartamnak felel meg, akkor az „egy lépéssel a holnap előtt” nyilván nem más, mint 'ma'. Ha a gép csak a mai technikát képviseli és nem a huszonegyedik századit, úgy talán eladható ugyan, de nem valószínű, hogy így akarták reklámozni. Biztosan az a hiba, hogy nem időben, hanem térben kell értelmezni a hirdetés szövegét, hiszen ott van a *lépés* szó. A holnapot így egy térbeli objektumnak kell elképzelni, a fénymásológépet pedig abban a helyzetben, amint épp egy lépéssel a holnap előtt jár. Ezt már értelmezhetjük úgy, hogy a gép túl van a holnapon, és ha ezt a fizikai helyzetet átvitt értelemben fogjuk fel, eljuthatunk ahhoz a jelentéshez, ami valószínűleg a reklámfogalmazók célja volt, és érzékelhetjük, hogy a gép technikailag túlhaladta már a holnap vívmányait is. Ha azonban megfigyelünk egy erre analóg térbeli példát, ismét elbizonytalanodunk:

1. a) *A vonat három kilométerrel Celldömölk előtt jár.*

A vonat mint mozgásban lévő ágens felel meg a fénymásológépnek, Celldömölk mint álló viszonyítási pont a *holnap*-nak, a *három kilométer* pedig az *egy lépés*-nek. A vonat azonban egészen biztosan nem érte még el Celldömölköt, és semmi esetre sem haladhatta túl. Ugyanakkor a következő, szintén analóg példa megint a hirdetés szándékolt jelentését erősíti:

1. b) *A tudós sok kérdésben a kora előtt járt.*

Itt nyilvánvaló, hogy a tudós túlhaladta korát. De vajon időben vagy térben értelmeztük ezt a mondatot? Az időbeli értelmezés ellen szól, hogy az *előtt* jelentése időhatározóként „az (időben lejátszódó) eseményt, cselekvést, létezést, vagy az időpontot, időtartamot megelőzőve” (SEBESTYÉN ÁRPÁD, A magyar nyelv névtőrendszere. Bp., 1965. 43). Ha viszont térbeli az értelmezés, elég újra idézni az 1. a) példát, hogy újabb ellentmondással találjuk magunkat szembe. Megtartva a *kor*-t mint viszonyítási pontot, könnyűszerrel alkothatunk az 1. b)-vel ellentétes jelentésű mondatot is:

1. c) *Dante Petrarca kora előtt élt.*

Itt egyértelmű, hogy az *előtt* jelentése 'korábban'. Ha az előrehaladást mind térbeli, mind időbeli tengely mentén a menetiránynak megfelelő továbbhaladással, a tengely pontjain történő túllépéssel azonosítjuk, vajon miért jelenti az időhatározói *előbb* azt, hogy 'korábban'? Mit értünk azon, hogy *megelőz*? A következő két példa azt mutatja, hogy térben és időben különböző, sőt egymással ellenkező helyzetet:

1. d) *A zöld autó megelőzte a pirosat.*

e) *A vihart villámlás és dörgés előzte meg.*

Az 1. d) mondat térbeli helyzetet ír le, és oldalnézetből, balról jobbra tartó haladási irányt feltételezve a piros autó, a megelőzőtt balra, a zöld, az ágens pedig tőle jobbra található az előzés eredményeképpen. Ugyanakkor az 1. e) mondat időbeli eseménysorrendet ír le, balról jobbra tartó időtengely felvételével a vihar, a megelőzőtt kerül jobbra, a villámlás és dörgés, az ágensek tőle balra. Ugyanaz az ige, mely az *elő* alapszót rejt magában, ellentétes jelentéseket hordoz térben és időben? Aki *előrelátó*, az tkp. a jövőt látja, azokat a dolgokat is érzékeli, figyelembe veszi, amelyek csak később következnek be. Aki *előre* kifizeti a számlát, az az esedékességnél korábban teszi ezt. A jövőt úgy képzeljük el, mint ami *előttünk* van, pedig tkp. a múltbeli dolgok történtek a jelen pillanata *előtt*. A múltat néha *előidő*-nek nevezzük (SIMONYI ZSIGMOND, *A magyar határozók*. II. Bp., 1892. 47., a továbbiakban SIMONYI, *Hat.*), a nyelvtanban *előidejűség*-ről akkor beszélünk, ha valamely cselekvés a másiknál korábban történt. Hasonlóképpen más nyelveken is *antecedence*-ről és *anterioritá*-ról beszélünk, miközben például az utóbbi, olasz példa hasonló ellentmondásokat rejt magában. A latin *abante* folytatója, az *avanti* (ROHLFS, GERHARD, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. III. Torino, 1969. 218) egyszerre jelenti térben azt, hogy 'előre, tovább' (*fare due passi avanti* 'két lépést előrelni') és időben azt, hogy 'korábban' (*perché non hai provveduto avanti?* 'miért nem intézkedtél előbb?'), valamint azt, hogy 'később, a továbbiakban' (*da ora in avanti* 'mostantól kezdve') (Vocabolario della lingua italiana di NICOLA ZINGARELLI. Bologna, 1987.).

Hasonló kettősséget mutat a finn *edellä*. Térben jelentése mozgást jelentő igékkel kapcsolatban 'más(ok)nál előrébb, messzebb, tőlük távolabb', pl. *juosta edellä* 'előrefut', *äiti edellä, lapsen perässä* 'az anya elől, a gyerekek mögöttes', időben azonban 'másoknál korábban', pl. *Joulun edellä* 'Karácsony előtt'. (Nykysuomen sanakirja, Porvoo—Helsinki, 1970³). A jurák szamojéd *ñer* 'elő, előbb' származékai ugyanilyen változatosságot mutatnak: *n'eri* 'első, elől levő; előző', *ñerhā* 'előre' (HAJDÚ PÉTER, *Chrestomathia samoiedica*. Bp., 1982², 106), *N. ñer* 'eben, früher', *O. n'ērē* 'vorder, vorherig', *O. Sj. ñernā* 'vorwärts, nach vorn' (TOIVO LEHTISALO, *Juraksamojedisches Wörterbuch*. Helsinki, 1956.) *ñer* 'elő, előréssz, előtér', *ñerhaua*, *ñerhau* 'előre, ezentúl, (a jövőben)', *ñer*, *ñier* 'das vordere, frühere' (BUDENZ JÓZSEF, *Jurák-szamojéd szójegyzék*: NyK. XXII, 348).

Valószínűleg sok nyelvre kiterjedő, a nyelvrokonságon is túlmutató nyelvi gondolkodás eredménye ez a változatosság. De végülis mit jelent az, hogy *előtt*? A következőkben térbeli és időbeli jelentéseinek föltérképezése mellett arra igyekszem fényt deríteni, hogy mennyire érvényes az *előtt* jelentéseire a hely- és időhatározókkal kapcsolatos általános felfogás, miszerint „... az időhatározó a helyhatározóból fejlődött ... az alapszó jelentésének besugárzása következtében.” (BERRAR JOLÁN in: *A magyar nyelv története*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1987⁵, 444). Vajon egyértelmű-e jelen esetben a helyhatározó—időhatározó viszony, mint ahogyan HADROVICS LÁSZLÓ írja: „A térszemlélet nyelvi rendszere tevődött át az időszemlélet síkjára is, de erősen leegyszerűsödött.” (HADROVICS LÁSZLÓ, *Magyar történeti jelentésstan*. Bp., 1992. 276). Vagy összetettebb problémával állunk szemben, ahol „A tér és idő jelenségeinek nyelvi leképzésében mutatkozó hasonlóságok nemcsak a helyviszonyításnak az időre való átvitelével magyarázhatók, hanem a jelenségek és viszonyok egyidejű, szinkrón, párhuzamos érzékelésével, felfogásával és tudati modellálásával is.” (SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A magyar időhatározók jelentésstanához*: NytudÉrt. 83. sz. 533).

2. Próbáljuk meg elképzelni, milyen térbeli helyzetet ábrázolnak a következő mondatok:

2. a) *A kutya a fa előtt áll.*
 b) *A kutya a gazdája előtt jár.*
 c) *A kutya a fa előtt jár.*
 d) *A kutya a (haladó) gazdája előtt áll.*

Balról jobbra tartó haladási irányt feltételezve, a helyzetet oldalról nézve a következő ábrákat kapjuk:

2. a)	KUTYA	FA	
b)	GAZDA	KUTYA	
c) ¹	KUTYA	FA	vagy
c) ²	FA	KUTYA	
d)	GAZDA	KUTYA	

Mind a négy mondat ágense a kutya, amely a 2. a)-ban és a 2. d)-ben mozdulatlan, a viszonyítási pont pedig a 2. b)-ben és a 2. d)-ben a haladó gazda, a 2. a)-ban és a 2. c)-ben pedig értelemszerűen a mozdulatlan fa. A 2. a) példában, ahol az alany is és a viszonyítási pont is álló, a felvett haladási irány feltételezettként értelmezendő, és a mondat mozdulatlan-ságában mindössze annyi a szerepe, hogy a kutya a feltételezett haladás irányába, tehát a fa felé néz. Láthatjuk, hogy a kutya, aki mindig a viszonyítási pont előtt áll vagy jár, a 2. a) és 2. c)¹ példákban a viszonyítási ponttól balra helyezkedik el, a többi esetben attól jobbra. Mi befolyásolja a kutya helyzetét, azaz az *előtt* jelentését? Gondolhatnánk, hogy a beszélő helyzete, ezt sugallja sok más nyelvi jelenség, és szakirodalmi utalások is találhatók erre, pl. „A helyhatározók . . . a névszói alapszavúak töve zömmel ősi eredetű főnév, melyek a tér legfontosabb pozícióit nevezik meg, ezeket is elsősorban a beszélő helyzete szempontjából . . .” (D. MÁTAI MÁRIA in: A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. Bp., 1991. 429).

Ezek a mondatok azonban objektívnek látszanak, „körüljárhatók”, tehát ugyanúgy rajzolnánk le őket akkor is, ha nem oldalról, hanem a haladási irány vonalának valamelyik pontjáról néznénk a helyzetet. A beszélő pozíciója itt nem játszik lényeges szerepet, annál inkább az ábrák szereplőie, tehát a kutyaé mint ágensé, valamint a viszonyítási pontoké. A viszonyítási pont meghatározó szerepe abban nyilvánul meg, hogy az *előtt* elvileg mindig az ő „első részénél, kezénél, látásának hatókörében; közelében; mozgásának útjában . . .” található dolgot határoz meg (SEBESTYÉN, Névut. 43). Az ágensről pedig akkor mondhatjuk, hogy a viszonyítási pont *előtt* van, ha az így körülírt térben helyezkedik el. „A . . . dimenzió-vonalon mint mozgástengelyen választunk meg egy fix pontot (az „ego” valóságos vagy képzelt tartózkodási pontját, illetőleg a szóban forgó objektum elhelyezkedési pontját), és ehhez viszonyítjuk az észlelt mozgás adott állapotát, mozgásfázisát, közeledését vagy távolodását.” (SEBESTYÉN: NytudÉrt. 83. sz. 536.) Az ágens és a viszonyítási pont ilyen meghatározásával egyértelműen megmagyarázható a 2. b) és a 2. d) példa ábrája. Világos, hogy a kutya a gazdája előtti térben található, tehát arra, amerre a gazdája néz stb., ha halad, akkor mozgásának útjában.

Kérdés azonban, hogy merre néz a fa, hol van kezének, látásának hatóköre, nem is szólva mozgásának irányáról. . . Mint viszonyítási pont tehát mindenképpen állóként értelmezendő. A fának még a legnagyobb jóindulattal sem tulajdoníthatunk semmilyen belső orientációt sem, és ez a helyzet a hasonló fizikai adottságokkal rendelkező viszonyítási pontok mindegyikével, például a tűzzel, amikor arról beszélünk, hogy az emberek a *tűz előtt* ültek, de akkor is, ha a *tűz mellett* ültek. . . Az *előtt* névutó használatát — hasonlóan a többi, térvizonyokat leíró nyelvi kifejezőeszközhöz — erősen befolyásolja az ún. családi hasonlóság és az antropomorfizáló orientáció. (C. VANDELOISE, L'espace en français 13.) A tárgyak-

nak, melyekhez viszonyítunk, belső orientációt tulajdonítunk, a fentebb már részletezett módon. Eszerint a 2. a) és 2. c)¹ mondatokban csak látszólag a fa a viszonyítási pont, valójában a mondat szerkesztés, a helyzetábrázolás az ágens, tehát a kutya szerint, hozzá viszonyítva történik, lévén a szereplők közül csak neki belső és külső orientációja. Tehát a valóságban nem a kutya áll a fa előtt, hanem a fa áll a kutya előtt. Miért nem mondjuk akkor így? Miért nem ez a valós helyzet jelöli ki, hogy melyik lesz az ágens és melyik a viszonyítási pont? Minden bizonnyal azért, mert a kutya bármelyik pillanatban elmehet onnan, és akkor a fa helyét nem lenne mihez viszonyítani. Ezenkívül ha a cél kifejezetten az, hogy a kutya helyét határozzuk meg, akkor szükségszerűen ő az ágens. Könnyen megállapítható orientációját ilyenkor kölcsönadja a fának, így mondhatjuk, hogy *a kutya a fa előtt áll*. A 2. c)¹ ábrával analóg az 1. a) mondat (*A vonat három kilométerrel Celldömölk előtt jár.*) Egy városnak még lehetne is akár belső orientációt tulajdonítani, de kérdéses lenne ennek egyértelműsége. A vonaté azonban világos, így itt is az ágens orientációja sugárzik át a viszonyítási pontba, és így nyerhetjük az *előtt* 1. a)-beli használatát. A 2. c) mondat azonban kétféleképpen is értelmezhető, két olyan ábra van, amiről állíthatnánk. Sokkal valószínűbb a c)¹ ábra, ami a 2. a) elvén alapul. Mivel magyarázható a c)² lehetősége? Ebben az esetben semmi másra nem vagyunk tekintettel, csak a kutya mozgására, haladására és arra, hogy elkerülte, megelőzte a fát. Ha pedig megelőzte, akkor logikus, hogy *előtte* jár. Mint láttuk az 1. d) mondatban, térben a *megelőz* mindig azt jelenti, hogy balról jobbra tartó tengelyen az ágens a viszonyítási pont jobb oldalára kerül.

Térben tehát az *előtt* alapjelentése követi a szó felépítését, tehát az *elő* névszó lokatívuszragos alakjához híven értelmezendő, hiszen az alapszó elejénél stb. levő vagy erre felé tartó alanyt jelöl ki. Az ettől eltérő logikájú esetekben (2. a), c)¹) a látott szerepcsere történik: a grammatikai viszonyítási pont az ágens fizikai adottságát (orientációját) kölcsönveszi, és így tölti be szerepét.

3. Időben az *előtt* legsűrűbben használt jelentése 'az alapszóval jelölt eseménynél, időpontnál stb. korábban'. A következő mondatok ezt a jelentését tanúsítják:

- 3. a) *A születésnapom előtt voltam cirkuszban.*
- b) *Erzsi a többiek előtt érkezett a vendégségbe.*

Hasonló jelentésű az *előre* is:

- c) *A bérlő mindig előre fizette a számlát.*

A már említett *megelőz* időbeli jelentése is ezek szerint alakul, l. az 1. e) mondatot.

d) *Remélte, hogy az új igazgató az előtte valóknál gyümölcsözőbben vezeti majd a vállalatot.*

Ezekben a mondatokban az ágens mindig a viszonyítási ponttól balra helyezkedne el az elképzelt vízszintes tengelyen, mely balról jobbra tartóan ábrázolja az idő múlását. Nemcsak ilyen időbeli használatai vannak azonban az *előtt*-nek, hanem ezzel éppen ellentétesek is. Figyeljük meg a 3. d) példával azonos nyelvtani szerkezetű idézetet:

3. e) *Mikor izzasztó munka vagyon előttünk, nem jó sokat eszmélkedni iránta.* (SIMONYI, Hat. II, 47.)

A 3. d) mondatban az *előtte való* jelentése, mint láttuk, 'korábbiak, őt megelőzők' volt, a 3. e)-ben az *előttünk való munka* 'a ránk váró, a jövőben, később elvégzendő munka'. Ehhez hasonló a következő mondatpár is:

3. f) *A diák vizsgák előtt áll.*

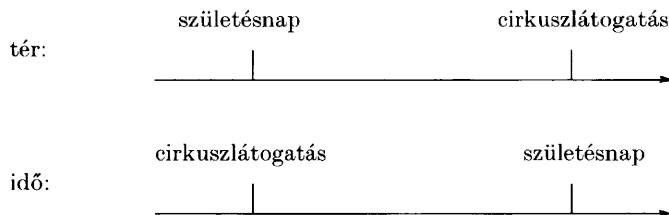
g) *A diák előtt vizsgák állnak.*

Egyértelmű, hogy a jövőben, a továbbiakban kell letennie a szóban forgó vizsgákat. A példák azonban erős térbeliséget hordoznak, a kutya és a fa mondatait juttatják eszünkbe. Mégpedig oly módon, hogy a 3. g) mondat felel meg a térbeli alaphelyzetnek, és a 3. f)-ben történik szerepcsere.

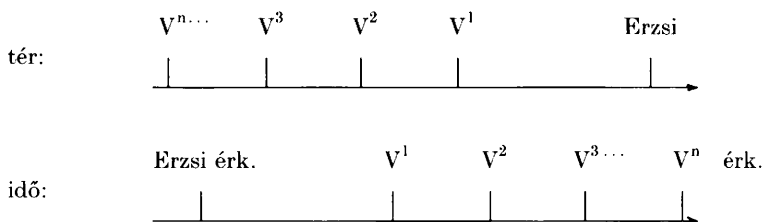
Visszatérve az 1. b) mondathoz (*A tudós sok kérdésben a kora előtt járt*), láthatjuk, hogy az értelmezésünk mégiscsak időbeli kell hogy legyen, mégpedig oly módon, hogy a *kor*-t nem tekintjük statikusnak, pontszerűnek, hanem bekalkuláljuk az idő múlását, tehát térbeli analógiát keresve mozgó viszonyítási pontnak tekintjük. Így már érthető, hogy miért jelenti a mondat azt, hogy a tudós meghaladta a korát, ugyanis a térbeli analógia szerint a viszonyítási pont mozgásának irányában helyezkedett el. Az említett példák az *előtt* időbeli használatának alaptípusait igyekeztek bemutatni, hozzá kell tennem azonban, hogy nyilván további árnyalatok is lehetségesek. Végül megemlítem még azt a gondolkodásbeli alapotípusot, hogy a jövőt magunk *előttinek* képzeljük el, a múltat pedig a hátunk mögöttinek. (SIMONYI, Hat. II, 47.)

Látható volt, hogy az idézett mondatok alapvetően kétfélék az *előtt* jelentését illetően. A 3. a—d) példákban az *előtt* jelentése 'korábban', a 3. e—g) mondatokban, valamint a jövő-képzetben pedig 'később, a továbbiakban, a jövőben'. Az utóbbi csoport egyes tagjainál térbeli analógiákra is hivatkozhattunk, ami nem lett volna lehetséges a 3. a—d) példáknál. Ennek az az oka, hogy a 3. e—g) példák követik az *előtt* szó felépítését, pontosan úgy, ahogyan a térbeli jelentések leírásakor már említettem. Ahogyan térben az volt a szó alapjelentése, amelyik igazodott az *elő* + Loc. szerkezethez, időben is ezek a jelentések az elsődlegesek, az egyértelmű logikán alapulók. Az a természetes, hogy amerre nézünk, arra van a jövő, hiszen arrafelé is megyünk, és azok lesznek a jövőbeni események, amelyek térben és időben is a haladási irányt követve történnek velünk. Ezt a természetes logikát követték a 3. e—g) példák.

4. Biztosak lehetünk tehát abban, hogy a tér és idő között fennáll egy primér viszony, amennyiben a térbeli *elő* + Loc. szerkezetnek időben ugyanilyen szerkezet felel meg. Az *előtt* térbeli alapjelentését ilyenkor egy az egyben áttehetjük az időre, így kapunk 'később, a továbbiakban, a jövőben' típusú jelentéseket. A többi időbeli jelentés, a 'korábban, elsőként' típus ennél bonyolultabb tér—idő egymáshatás eredménye. Az első lépés ebben az esetben is az említett primér tér—idő viszony, de ezt követően a kifejezés logikai háttére térben épül tovább, mégpedig úgy, hogy egy haladási sorrend alakul ki, amely a kész mondatban érzései sorrendként jelenik meg. A 3. a) mondatot megfigyelve pl. ez a logika úgy alakul, hogy az ágens életének eseményei egymást követve haladnak, mégpedig azonos irányban az idő múlásával. Elöl halad az az esemény, hogy az alany *cirkuszban volt*, mögötte pedig a *születésnapja*. A cél, amely felé ez a logikailag térbeli, de a mondatban már attól elvonatkoztatott sor halad, az ágens élete. A sorrendet megtartva lépnek ide be: elől halad a cirkuszlátogatás, mögötte a születésnap. Tehát az alany életében a cirkuszlátogatás a születésnapja *előtt* történt. Amint ezt kimondtuk, azonnal az idő síkjára léptünk, ahol a haladó sort már úgy érzékeljük, hogy az elől haladó cirkuszlátogatás történik korábban, az utána jövő születésnap pedig később. Ez a hirtelen váltás az oka, hogy balról jobbra tartó haladási irányt feltételezve térben és ugyanilyen irányú időmúlást vízszintes tengelyeken ábrázolva fordított helyzetet nyerünk időben, mint térben:

Pontosan ugyanígy alakul a 3. b) mondat is, csak fogalmilag valamennyivel kézzelfoghatóbb. (*Erzsi a többiek előtt érkezett a vendégségbe.*)

A cél itt a vendégség, ahová a térben elől haladó Erzsi lép be elsőként — és egyben legkorábban —, a többiek csak utána, szép sorjában, így mondhatjuk, már csak időben gondolkodva, hogy Erzsi a többiek *előtt* ért oda. Amikor pedig az említett tér—idő váltás visszafordíthatatlanul, tökéletesen végbement, azokban a mondatokban már nincs szükség arra, hogy valamely célra, pl. az alany életére vonatkoztassunk, az *előtt* enélkül is megáll „új”, időbeli jelentésében:

4. a) *Tegnapelőtt esett az eső.*

Ezért nem egészen pontos az az értelmezés, mely szerint „Az egymásután történő eseményeket mintegy hozzánk közeledőknek, felénk jövőknek képzeljük...” (SIMONYI, Hat. II, 47.) Nem mi magunk állunk szemben az események sodrával, mivel azok „úticélja” nem a mi fizikai valónk, hanem életünk. Ahol pedig rajtunk teljesen kívül álló ez a cél (3. b)), ott végképp indokolatlan lenne önmagunkat a képre festeni.

A haladó események egymás közötti sorrendje a meghatározó. Simonyi az idézetek alapján magyarázta a múlt *előidő* elnevezését, érdekesnek nevezve ugyanakkor azt a tényt, hogy az elmúlt dolgokat a hátunk mögött, az eljövendőket pedig magunk előtt képzeljük el (i. h.). E valóban érdekes kettősséget magyarázza meg a fenti, érzései sorrendben és tér—idő váltáson alapuló modell.

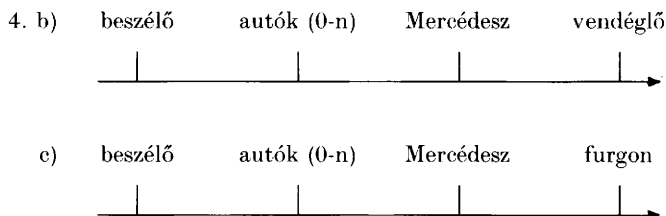
Vannak azonban olyan esetek is, amelyekben ez a modell tovább bonyolódik, mégpedig úgy, hogy az előbbi módon nyert időbeli kifejezést egy térbeli helyzet leírásában használjuk fel. Ilyenkor az érzései sorrend tér—idő váltását egy idő—tér váltás követi. Figyeljük meg a következő két mondatot:

4. b) *A vendéglő a piros Mercédész után van.*

c) *A furgon a piros Mercédész után megy.*

A példák a 2. d) és a 2. b) „kutyás” mondatok analógiái, de *után* szerepel bennük *előtt* helyett, továbbá megjegyzendő, hogy szemben az eddig idézett mondatokkal ezek csak bizonyos megszorításokkal érvényesek, mégpedig: haladó kocsisort elképzelve, és bevonva a beszélőt ebbe a kocsisorba, oly módon, hogy a piros Mercédész mögötti valamelyik autóban hangoz-

hatnak el ezek a mondatok. Látható tehát, hogy nem objektívek annyira, mint a fentebbi példák, jelentőségük pedig abban rejlik, hogy lehetségesek, éspedig a következő ábrákhoz tartoznak:

Ha e két mondatban az *előtt*-öt használjuk, akkor a szót legegyszerűbb, primér jelentésében alkalmazzuk. Ha viszont az *után*-t, akkor pedig annak éppen a legbonyolultabb jelentését választottuk. Az *után* ilyen használatában már első hallásra is érezhetjük valamilyen időszempont befolyását, hiszen előbb el kell haladnunk a Mercedesz mellett, vagy át kell haladnunk azon a ponton, ahol jelenleg tartózkodik, és csak azután, azt követően érjük, érhetjük el a vendéglőt vagy a furgont.

De milyen időszempontot érzünk itt valójában? Nem az elsődlegeset, hiszen a 'korábban' jelentésű *előtt* ellentétéként használjuk az *után*-t. De ezzel az *után* jelentése is kissé megbonyolódik, ugyanis eredeti, térbeli használata a szó eredetéhez híven az 'útján'. Pl. *A gombolyag fonalat négy ló nem vonhatja fel a hegyre, mert csak az fonal mégyn után, és az gombolyag hátra mász.* (Mesés könyvecske. Lőcse, 1629.)

Itt azonban a fentebb leírt, összetett időbeli megfontolás alapján a térbelileg természetes, eredeti értelmével ellentétesen használjuk, tehát 'előtt, tovább, előrébb, távolabb' értelemben, ami valójában a primér használatú *előtt* feladatkörébe tartozik. Az *után* térbeli jelentése tehát ellentétére változott azáltal, hogy „megjárta” az idő kifejezés világát.

5. Az elmondottak reményeim szerint érvényesek a magyarra és a fent idézett rokon és nem rokon, viszont európai nyelvekre. Érdekes feladat lenne kideríteni, hogy ez a logika hogyan működik — ha működik egyáltalán — egy más típusú emberi gondolkodáson alapuló nyelvben, amilyen például a kecsua: „Minden európai ember úgy képzel el az időviszonyokat, hogy a múlt mögötte van, a jövő pedig előtte. A bolíviai kecsua indiánok pontosan fordítva gondolkoznak. Azt mondják, hogy ami az ember előtt van, azt látja, tehát ismeri, mégpedig mindenki csak a múltját ismerheti, így a múlt van előttünk és a jövő mögöttünk.” (KENYERES ZOLTÁN, Gondolkodó irodalom. Bp., 1974. 327).

Mi Európában gondolkodhatunk az előbbiekben vázolt logika szerint, de csak nappal. Ha ugyanis „valaki azt álmodja, hogy háta megett valami történik: jövődőlő dolgokat jelez. Ha előtte történik: az a jelenidő.” (Álmos Könyvecske, 1756. In: Krúdy Gyula: Álmoskönyv. Bp., 1966⁸. 16.)

Lehet, hogy az európai ember gondolkodása két ellentétes logikára épül?

BERTHA FRANCISKA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Adalékok szatmári víznevekhez. Botpalád és Sonkád térségében (Szatmár vm.) jobboldalról három patak vizét fogadja magába a Túr, keletről nyugati irányba haladva első, egyben legismertebb a *Palád*, régiesen *Palágy*. Ugocsában Csedreg község fölött ered, innen ereszkedik át a szatmári síkra, megkerüli a három Paládot és Botpaládon túl ömlik a Túrba. Alsó, Botpalád és a Túr közé eső szakaszát múlt századi katonai felvételünk *Sötét-patak*-nak írja, az élőbeszédben (ma is) *Feketevíz*-nek mondják. A *Palád* névnek nincs pontos magyarázata, talán a *Pál* becézett *Pala* változatának -d (a régiségben -gy) képzős származéka (MEZŐ ANDRÁS—NEMETH PÉTER, Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972. 36). Ezt fogadja el KISS LAJOS is (FNESz I, 246).

A *Borzs*a szintén Ugocsában, Nevetlenfalú és a Feketeéger mocsár környékén ered, és ugyancsak Botpalád fölött, a Palád torkolatától nem messze ömlött a Túrba. Bosky Antal régi Ugocsa térképe szerint a XIX. század elején még jelentős víz lehetett. Neve talán a magyar *Bors* személynévből eredeztethető és a *Borsa* helységnév magyarázatával egyezik meg (FNESz I, 242—3).

A *Piskáris* nevű víz Sonkádtól északra a hajdan volt Gorond-erdőn végighaladva a település közvetlen közelében torkollott a Túrba. Medre valószínűleg elhagyott Tisza-meder. A Túr 1928. márciusában kezdődött s 1929-ben befejezett szabályozása, illetve a Túr-csatorna, az úgynevezett Újtúr kiásása során átvágták, s ezzel sorsa is megpecsételődött. Kiszáradt, sokfelé medre is betemetődött, lassan a neve is feledésbe merült, ma már csak *Patak*-ként emlegetik. Régi nevére is csak a legidősebbek emlékeznek, meg arra, hogy mindig tele volt csíkkal. Még a 40-es évek végén is elég volt végigmenni, egy vesszőkosárral „meghúzni”, hogy százával fogják ki a csíkot. Mindez tárgy- és életszerűen támasztja alá KISS LAJOS vonatkozó magyarázatát, hogy ti. a név a régi, szláv eredetű *piskár* ’csík’ szavunk -s képzős származéka, jelentése tehát ’csíkban bővelkedő’ (FNESz. II, 352). Egri és Mikola határában is volt (talán van is) *Piskáros-patak*, Kisszekeresnél *Piskáros-patak* [!], Kömörő közelében meg *Piskár-tó* (CSÜRY, SzamSZ.; KÁLNÁSI ÁRPÁDNak vannak még idevágó adatai). Az elhalványult jelentésű *Piskáris* így különös, egyben figyelmet érdemlő eleme e bokorba tartozó szavainknak. (Ez úton mondok köszönetet MIZSER LAJOSnak szívesen nyújtott segítségéért).

KÁVÁSSY SÁNDOR

Lengyelkedik. Népnévből képzett igénk kevés van. A *magyarkodik* és a *cigánykodik* a köznyelvben elterjedt. A népnyelvi *bolgárkodik* ~ *bulgárkodik* ’kertészkedik’ ismert a Sopron megyei Mihályiból (KISS JENŐ, Mihályi tájszótár (Rábaköz). NytudÉrt. 103. sz. 25), a Bihar megyei Bélfenyérről (ÚMTsz.) és a Csanád megyei Földeákról (RÁCZ SÁNDOR, Földeák és környéke tájszótára. MNyTK. 168. sz. 40). Mivel a három község egymástól nagy távolságra fekszik, valószínűleg helyi fejleményekről beszélhetünk. A többi népnév egyelőre ellenáll a hasonló szóképzésnek, jóllehet például a *németkedik*, *spanyolkodik*, *finnkedik* stb. alakok tetszés szerint alkothatók és formailag megfelelnek nyelvünk törvényeinek, ám semmit sem fejeznek ki és ténylegesen nem léteznek. Egyetlen kivétel akad csupán, a *lengyelkedik*.

Németh László „Széchenyi” (1946) című darabjában mondatja a Döblingben a császári titkosrendőrségtől szorongatott, szökésre is gondoló legnagyobb magyarral: „Az itt lévő rendtől akár most kísétálhatnék s azután que sais-je, *ellenlengyelkednék* valamelyik ómagyar kúrián” (Szerettem az igazságot. Bp., 1971. II, 110). Márai Sándor naplójában olvasható: „...nem mehetek el *lengyeleskedni* Stockholmba, akármilyen komolyan invitál is az északi vendéglátó” (Ami a Naplóból kimaradt. 1945—1946. Bp., 1992. 225). A régebbi szépiroda-

lomban inkább találkozunk a szóval, pontosabban jelentésének magyarázatával. Mikszáth Kálmán regényében, a „Beszterce ostromá”-ban (1894) Pongrácz gróf udvarában él Pruzsinszky Szaniszló, akinek a feladata a várúr szóval tartása, anekdotákkal mulattatása. A gróf gyakran így emlegeti: „saját *lengyelem*”, „*lengyelem*”, „*lengyelkém*”. Mikszáth egyik kései elbeszélésének, a „Fili”-nek (1903) „Kétszeres *lengyel*” volt az eredeti címe, arra utalva, hogy a címadó főszereplőt *Lengyel* Fülöpnek hívják, és *lengyel* azért is, mert mint elszegényedett nemesi sarj ingyen él a rokonai nyakán. Semmihez sem értvén, évszámra vendégként tölti napjait. A „Fili”-nek volt egy harmadik címe is, amivel először jelent meg nyomtatásban: „A mi *lengyelünk*”. A „Beszterce ostromá”-ban ezt olvashatjuk: „...jóra való várban kell, hogy legyen egy *lengyel*”. A gyermekkori emlékeket föl villantó elbeszélésben a „mi” a Mikszáth-rokonság, melynek kúriáiba Fili jutott „lengyel”-nek. „A mi *lengyelünk*”-et először Jókai Mór írta le mint utolsó befejezett regényének címét 1901-ben. Amikor azonban nézeteltérése támadt a Pesti Hírlappal, megszakította a közlést, mire a szerkesztőség Mikszáthot kérte föl a kimaradt olvasmány pótlására. (Kritikai kiadás. Bp., 1969. 456—9.) Kollegiálisnak éppen nem mondhatóan Mikszáth a címet is átvette, holott az ő írása egészen másról szól, mint Jókaié. A Jókai-hős ténylegesen lengyelországi, aki kitünteti magát a szabadságharcban. A „mi” Jókainál legalább Komárom városára vagy az ottani honvédseregére vonatkozik. A végső mikszáthi cím („Fili”) bizonyára a nem nagy, de mégis erkölcsi botlás feledtetésére született (Kritikai kiadás. Bp., 1960. 169—71). „Ugy látom, hogy ma már minden valamirevaló írónak van egy lengyele, van Jókainak, van Mikszáthnak; s minthogy én magamat valamirevaló írónak tartom, ezennel én is kirukkolo az én lengyelemmel, nehogy az unokáimat azzal csúfolják, hogy miféle író lehetett a ti nagyapátok, akinek még csak lengyele se volt” (Rákosi Viktor: Korhadt fakesztek. 2. kiadás. Bp., 1904. 217). Rákosi írásának a címe szintén „A mi *lengyelünk*”. Családi hagyomány alapján szól egy Világos után rejtőzködő lengyel legionáriusról. (Az elbeszélés gyűjtemény első, 1899. évi kiadásában még nem szerepel.)

A *lengyelkedik*, az, hogy valaki *lengyel* valahol vagy *lengyele* valakinek, ma régiesen hangzik, valószínűleg eltűnt az élő nyelvből. Különös véletlen, hogy Németh László és Márai Sándor ugyanabban az évben vetették papírra alakváltozatait, hiszen egymás szövegeit egészen biztosan nem ismerték. A szót talán sosem ismerték általánosan, csak az egykori Felső-Magyarországon használták szélesebb körben. Keletkezése feltehetően kötődik a levert szabadságharcaik után (1795, 1831, 1847) Magyarországra menekülő lengyelekhez, akik magyar nemesi családoknál húzták meg magukat, valójában bujdosnak, amire a Németh László-idézet emlékeztet. Ezeknek a menekülthullámoknak a története még nincs megírva. Elképzelhetők a XVIII. század végénél korábbi, különböző indítékú hasonló esetek is, hiszen a szomszédos országrészek magyar és lengyel nemességét hagyományosan összekötötték rokoni, baráti, kereskedelmi, politikai kapcsolatok. Pongrácz István nedeci várudvara is középkori mintát követ, bár az ő különös világában a történelmi idő síkjai összetorlódnak. Az adatok sűrűsödése arra enged következtetni, hogy különösen 1831 után nőtt meg a menekültek száma. Széchenyi közeli barátja, gróf Károlyi György pesti könyvtárában lengyel menekültet alkalmazott. Bizonyos Sulavsky ugyanebben az időben megkérte Kossuth egyik nővérének a kezét. Gyulai Pál egyik első versét „Lengyel bujdosó” (1844) címmel írta meg. Berzeviczy Albert visszaemlékezései szerint számosan érkeztek Sáros megyébe, ahol „közülük többen mint gazdatisztek, titkárok, házi barátok maradtak”. Berzeviczy apjának több ízben volt lengyel gazdatisztje. Az 1850-es években már nem gazdálkodtak, de még „volt egy Wieruski nevű házi *»lengyelünk«*” Berzevicén — írja a történész-politikus —, aki sokféle kisegítő munkát végzett a lakásban és az udvarban, valamint foglalkozott a gyerekekkel (Régi emlékek. 1853—1870. Bp., 1907. 218). Krúdy Gyula alább idézendő két novelláját 1903—1904-ben írta, és mindkettő az önkényuralom idején Nógrád megyében játszódik.

Az évszámot tekintve nem meglepő, hogy a Krúdyéknál élő Lipovnoszky „lovag”-ot az író úgy mutatja be, hogy „ez a mi *lengyelünk*”. Az elbeszélés címe: „Az álmok hőse. Krúdy Kálmán hiteles története”. Lipovnoszky-nak az a feladata, ami a másik novella lengyeleinek („Egy jeles mulattatóról”), hogy fogadják a vendégeket. Sőt az utóbbiak nemcsak a kapuban állnak, hanem a falun kívül elébe mennek a vendégnek, és versengve, ha kell, erővel viszik gazdájuk asztalához az arra járó. Természetesen minden udvarháznak megvan a „maga lengyele”, a vendégfogás régi nemesi szokása pedig erősen eltúlzottan, ironikusan leírva jelenik meg. (Mindkét elbeszélés új kiadása: Pókhálós palackok. Bp., 1977.)

A bemutatott szépirodalmi figuráknak — a Krúdyéit nem számítva, akik valóban lengyelnek születtek — van egy közös jellemzőjük, az, hogy tulajdonképpen egyikük sem lengyel a jelentés etnikai értelmében. Még Jókai Negrotinjáról is kiderül, hogy nemcsak lengyel, hanem zsidó is. Más típust képvisel Pruzsinszky Szaniszló, akiről utóbb megtudjuk, hogy társulatából kikopott vándorszínész, és a neve is más. A gróf tudatában van szélhámos voltának, amit az író nemcsak a Lengyelország fölszabadításáról folytatott beszélgetésekkel érzékeltet, hanem akkor is, amikor a fiatal Behenczy bárót befogadja Pongrácz: „Mihez értesz? ... Mindenhez. ... Azaz semmihez. Talán *lengyelnek* volnál alkalmas. De *lengyelem* már van.” Lengyel Fülöpről, alias Filiről pedig színrelépésétől lehet tudni, hogy nem lengyelországi. — Pruzsinszky távoli és későbbi irodalmi rokona Tabéry Géza „A Frimont-palota” (1941) című regényének epizódalakja. Supinszky gróf az 1830-as években nagyváradi nemesi társaságban adja ki magát lengyel menekültnek, ám egy idő után gyanússá válik. Leleplezik. Kiderül, hogy szlovák. Talán a Kossuth családdal rokonságra lépni kívánó Sulavskyról mintázta Tabéry. Őröla ugyanis kitudódott, hogy kalandor. Takáts Sándor több korabeli lengyel szédelőgrőről tudott, akik ártottak honfitársaik hitelének (A magyar múlt tarlójáról. Kalandorok városa. Bp., é. n. 404—5).

A *lengyel* szó átvitt jelentése és a *lengyelkedik* legvalószínűbben a múlt század második felében akkor keletkeztek, amikor már mind a lengyel menekültek, mind az állengyelek eltűntek a magyarországi kastélyokból és kúriákról, ellenben nem kis számmal akadtak anyagilag tönkrement hajdani köznemesi ivadékok, akik foglalkozás hiányában hosszabb-rövidebb ideig, de többnyire rendszeresen vendégeskedtek, valójában ingyenélősködtek tehetősebb atyafiságuknál. Hangsúlyoznunk kell: nem magáról a vendéglátásról van szó, mert azt nemesi mintára a múlt században a magyar társadalom szinte minden rétege kultuszként üzte, hanem az olyan vendégeskedésről, melynek teljesen bizonytalan volt a vége, és lehetett tudni, hogy sosem lesz viszonzható. Ez az, ami esetenként több-kevesebb mellékízt ad a *lengyelkedés*-nek. A „Fili” kritikai kiadásának jegyzete utal Petelei István „A vén nemes” (1893) című elbeszélésére. Ennek címadó alakja az Erdélyi-Mezőségen éppúgy *lengyelkedik*, mint felvidéki társai, jöllehet Petelei a szót nem írja le. A vendéglátók itt jóval nyíltabban fogalmazzák meg a terhesnek érzett emberrel szembeni ellenérzésüket, mint Fili rokonai.

Végül aki *lengyelkedik*, az éppúgy nem igazi lengyel, mint többnyire a *cigánykodó* sem cigány, a *bolgárkodó* sem bolgár. Mindannyian utánpótlók, akár a súlyos jelentésű *magyarkodó*. Az utóbbinál egyértelmű a fonákság, míg a *bulgárkodó*-nál teljesen hiányzik. A *lengyelkedik*-nek van egy rejtett belső ellentmondása: az, hogy már nem a történelmi együttérzés megnyilvánulására emlékeztet, habár abból ered.

Fajfa ~ fejfa ~ felfa, zuboly ~ zugoly ~ zugó, hasló, örömfá, örömmadzag*. 1. A Magyar tájszótár adatai szerint a Székelyföldön *fej-fa* a neve a szövőszék hengerének, amelyre a fonalat feltekerik; a régi Torontál vármegyei Lőrincfalván *föl-fa* változatban jegyezték fel (*fej, fő* a.); a moldvai Türkös és Hosszúfalu nyelvhasználatában szintén *fejfa*, de Bogdánfalva, Nagypatak, Forrófalva, Klézse, Somoska és Krizba nyelvjárásában ugyanazt a fahengert már *tekerő*-ként említik (MCSángNműv. 210, 453). Cseke és Egri nyelvhasználatában — CsÉRI BALINT szerint — 'a tótos szövőszék hasalójá'-t *fáifa* változatban használják (SzamSz. *fáifa* a.). Ezzel az utóbbival együvé tartoznak: *fajfa* (Zemplén vm. Szürnyeg; Abaúj vm.), *fajfi* (Gömör vm.) 'a szövőszéknek az a része, amelyre a nyers fehérítetlen fonalat föltekerik' (MTsz. *fajfa* a.).

Vegyük sorra az Új magyar tájszótár adatait is: 1. *fájf* (Tornanádaska), *fájfá* (htr. uo.), *fajfa* (Abaúj-Torna vm., füzéri j.; Szabolcs vm. keleti része), *fajfát* (tgyr. Pusztafafalu, Ajak), *fajfákra* (tbj. + htr. Pusztafalu), *fájfá* (uo.), *fájfákra* (tbj. + htr. uo.), *fájfá* (Ajak), *fájfára* (htr. Gacsály), *fajfi* (Zsip), *fejfa* (Abaúj-Torna vm., füzéri j.), *fejfa* (Szalóc) 'faorsó, amelyre szövés előtt a fonalat feltekerik': *Szártás után* [a fonalat] *a csöllön felcsörölik a fajfákra* (Pusztafalu). — 2. *fáifa* (Demecser) 'a rokkának az a része, amelyben az orsó forog, és amely az orsó feltekercselt fonálmennyiségét szabályozza'. — 3. *fajfa* (Viss) 'a szövőszéknek az a része, melyre a fonalat feltekerik; hátulsó hasaló' (ÚMTsz. *fajfa* és *fejfa* a.). — Továbbá: *fajfok* (Abaúj-Torna vm., füzéri j.) 'eszköz, amelyre szövés előtt a fonalat felgombolyítják; fajfa' (uo. *fajfok* a.) — *fejfok* (Alsókálása, Nagyvisnyó, Tornagörgő, Nyomár, Újcsanáros), *fejfokot* (tgyr. Csobaj), *fejfokra* (htr. Csikménaság), *fejfokra* (Szuhogy), *fejfokról* (htr. uo.), *fejfok* (uo.); *főfok* (Csobaj) 'bodzafából faragott orsó, amelyre szövés előtt a fonalat feltekerik' (uo. *fejfok* és *főfok* a.).

A Magyar nyelvjárások atlaszában is van rá két adat: Magyarhegymeg (Cssh-19): *ársó* 'kézben pörgetett orsó' ~ *fajfi* 'rokkán forgó orsó'; Tornagörgő (Cssh-22): *ársó* 'kézi orsó' ~ *fejfok* 'rokkán pörgő orsó' (578: *orsó*).

És végül: a Kisejőcön (Kárpátalja) gyűjtött anyagomban *fajfa* a neve a 'tengely körül forgó négy függőleges rúdból álló készüléknek, melyre fölrendezik, mérik a fonalat, hogy aztán a szövőszék hengerére feltekerhessék'.

Összetételek eltagjaként is szerepel: *fajfatartó* (Szabolcs vm. keleti része) 'állvány, amelyre a fonállal telt fajfákat rakják'; *fejfoktartó* *fejfokrámbá* (htr. Szuhogy) 'ua.'; *fejfok-karika* (Otrokocs) 'cénaorsó' (ÚMTsz.).

A *fajfa* főnév a szlovák és a kárpátaljai ruszin nyelvjárásokban is él; vö. szlk. *fajfa*, egyes gen. *fajfy*, többes nom. *fajef* 'hosszú cső; gombolyítócső' stb. (HVOZDIK 217), *fajfa* 'kb. 20 cm hosszú facső, melynek mind a két végén karika van', származékai: *fajfečka* 'csövecske; gombolyítócsövecske', *fajfár*, *fajfér*, *fajfeník*, *fajfoveň* és *fajfouňík* 'állvány, amelyre a fonállal telt fajfákat rakják; fajfatartó' (ORLOVSKÝ 79); ruszin *фаўфа*, egyes gen. *фаўфу* 'szerkezet, amellyel a fonalat feltekercselik' (HRINČENKO IV, 374). — MACHEK véleménye szerint a fenti szláv nyelvjárásokba a 'gombolyítócső', ill. 'fonálcsevélő' jelentésű *fajfa* a németből került; vö. ném. *Pfeife* (*Tabak*-) 'cső' (MACHEK, EtSlČ. 139).

A Magyar etimológiai szótár úgy tartja, hogy a nyelvjárásaink *fajfa* ~ *fajfi* ~ *fejfa* ~ *fajfok* 'a vetelő fonálcsevélője' szintén német jövevényszó; vö. újfelnémet *pfeife* 'ua.' (EtSz. *fajfa* a.). L. még: ném. *Pfeife* 'tárcsás cséve' (Magyar—német műszaki szótár. Szerk. NAGY ERNŐ, KLÁR JÁNOS. Bp., 1980. 824; valamint: Nyr. XCIX, 221).

* Mutatvány a népetimológia szerepét feltáró példagyűjteményből. (Megjelenőben a Nemzetközi Hungarológiai Központ „Hungarológia” sorozatának 8. számában.) — htr. = határozóragos alak; tbj. = többesjeles alak; tgyr. = tárgyragos alak.

A jelentések a magyar nyelvben 'a vetelő fonalesvéje' alapjelentésből ágazhattak el: 'rokkán forgó orsó' → 'bodzafából faragott orsó, amelyre szövés előtt a fonalat feltekerik' → 'tengely körül forgó négy függőleges rúdból álló készülék, amelyre fölmérik a fonalat', ill. 'a szövőszék hengere, amelyre a fonalat feltekerik'.

Tüzetesebb vizsgálatot kíván annak eldöntése, hogy a fent idéztem *fajf*, *fajfi*-féle szavak, illetőleg változatok közvetlenül a német nyelvből kerültek-e nyelvjárásainkba, vagy északon és északkeleten szlovák (esetleg ruszin) közvetítéssel is számolhatunk. Az azonban aligha kétséges: a legtöbb változat a népetimológia révén alakult így. Az eredeti szóalakból *-fa* 'olyan eszköz, tárgy, amely fából van', illetőleg *-fok* 'bodzafából faragott — mind a két végén megvastagított — orsó' összetett szót alkotott, „értelmesített” a másodlagos motiváció; a *fejfa*, *fejfok* (*fëjfok*), *fëfok* és a *föl-fa* előrészek a *fej* ~ *fő* 'legfelső', *fel* 'ua.' szavak hatását tükrözik; az utóbbira vö. 'községi bíró' jelentésű *falnagy*-nak a *felnagy* népetimológiás változatával (Homoródkeményfalva: ÜMTsz.).

Megjegyzem, hogy a gömöri és zsiپی *fajfi* második szótagját aligha lenne helyénvaló a 'valaminek a kicsinye' jelentésű *fi* főnévvel azonosítani. Itt nem a népetimológia szorgoskodott: ez az alakváltozat minden bizonnyal a szlovák *fajfa* egyes genitívus *fajfy*-jának az átvétele. Az viszont aligha lehet kétséges, hogy ennek a szlovákból átvett *fajfi* szónak a *-fi* elemét, hangsoportját a magyar nyelvérzék népetimológiásan a 'fej' jelentésű nyelvjárási *fi* szóhoz kapcsolta; ennek bizonyítására l.: nyelvjárási *fajficérna*, *fajfúcérna* 'motolláláskor matringgá göngyöltett cérna' (GÉCZI LAJOS, Ungi népmesék és mondák. Bp., 1989. 609) összetétel jelzői szerepű *fajfi*, *fajfű* előtagjának *-fi* > *-fű* elemeit.

2. A *zuboly* szavunk a magyar nyelvterület jelentős részén — nagyjából a Palócföldön, a Hortobágyon, Erdélyben (főként a Szilágyságban), Dunántúlon (főként a Drávaszögben) stb. (l. a Magyar Néprajzi Atlasz „A szövőszék fonál- és vászonhengerének a neve” szőlapját: V. köt., 299) — van elterjedve. A TESz. (*zuboly* a.) részletesen foglalkozik ezzel a 'szövőszék hengere' és 'takács' jelentésű szóval. Szócikkének szótörténeti részében adatszerűen — időrendi sorrendben — végigvezet a *zuboly* egész magyar életútján: 1459-ben tűnik fel először Tinódi Sebestyén bibliai tárgyú művében: „Magas kopjanyele oly temérdök vala [ti. Góliát-nak], Mint az szövő *czuborfa* olyan vala” (RM-KT. III, 229), továbbá: (1565) *zubollya*, *szubolia* (szragos), (1608) *szövőzugolra* (htragos), *zugoly* fája, (1693) *zugó*, (1708) *Zúgoly*-fa, (1763) *szugoly*, (1816) *Tzubor*, *Zuboly*, (1862) *czobor* és (1876) *Zubboly* (alak)változatokban. Nyelvjárási adataiból kiemelem a *soboj*, *szubol*, *szoboly*, *zubaj*, *zubojt* (tgyr.), *zúbolyra* (htr.) és *zubonyfa* példákat. — A szócikk etimológiai részében következik az „ismeretlen eredetű” minősítés; a hangtani és jelentéstani problémákat így világítja meg: „Korábbi hangalakja a *zubol*, *szubol* lehetett. Alakváltozatainak létrejöttében *sz* > *c* affrikáció, az *l* palatalizációja és *r*-ré válása, valamint a *zúg*, *zubog* családjának analógiája játszotta a legnagyobb szerepet.” Majd megállapítja, hogy eredeti jelentése a 'szövőszék hengere' volt, a 'takács' ebből fejlődött érintkezési képzetársítással.

A *zuboly* eredetének a megfejtését jelentősen segíti az a tény, hogy tudjuk: ennek az alkatrésznek *návoj* elnevezése (szórványos északi — szlovákiai — adat) szlovák jövevényszó; vö. szlk. *návoj* 'a takácsoknál a feltekerésre szolgáló eszköz'; ez pedig „a *viti* 'fon, teker' származéka: *na* + *voj*b” (KNEZSA, SzJlsz. 354).

A *zuboly* szavunk is ebbe a szláv *viti* :> *voj*b szócsaládba tartozik, azzal a különbséggel, hogy a *na* prepozíció helyett **sz* áll, azaz: **sz* + *voj*b (EtSlavJaz. IX, 98), s ennek jelentése 'össze-, egybetekert'; vö. ukrán *cyóú*, gen. *cyóio* 'vászontekercs' (HRINČENKO IV, 225); orosz *cyóú* 'összetekert', 'tekercs (pl. papír, szövet stb.)' (DAL, 2 *cyóob* a.; VASMER III, 793). Az átvett régi magyar alak **szuwoj* vagy (*w* > *b* hanghelyettesítéssel) **szuboj* lehetett. Az utóbbi változat talán a valószínűbb: a *b* megjelenését már az átvételkor a hangutánzó eredetű

(TESz.) *zubogtat* 'zörget, ráz' (MTsz.), *zubog* 'mély, döngő hangot ad' (Nyr. XXX, 187: TESz. *zubog* a.) ige népetimológiás hatása indukálta. — A *g*-s alakváltozatok (*zugoly*, *zúgó* stb.) a hangutánzó eredetű *zúg* 'folyamatos, átható, mély hangot ad' népetimológiás hatására jöttek létre (TESz.).

A *szobor*, *cobor*-féle változatok sem csupán hangtaniak; keletkezésükre bizonyára hatással lehetett az 'oszlop, karó' jelentésű *szobor*, *cobor* is, mert tárgyi hasonlóságuk révén összemosta őket a népetimológia. L. SIMONYI ZSIGMOND-nak téves etimológiáját: „... a *cubor* (= *cobor*) nem egyéb mint a *szobor*-nak változata s ugyanaz a *zuboly* is (vö. *szugoly*, *zugoly*) és *zugoly*-fa, melyek részint az ajakhoz idomítás, részint a honosító törekvés példáinak hosszú sorát szaporítják” (Nyr. XX, 543).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *zuboly* alakváltozatainak létrejöttében a népetimológia és a *j > l* depalatalizációja játszotta a legnagyobb szerepet. A szóvégi *ly* itt is, mint a *návoly*-ban: hiperurbanisztikus írásmód.

A *zuboly* 'takács' jelentésének első felbukkanása — a TESz. szerint — 1868 előttre tehető. Ebben az időtájban vált személynévvé — Arany János fordítói akaratából — *Zuboly* [Miklós, a takács], ti. a Nemzeti Színházban 1864. április 23-án került színre — Arany János fordításában — „SHAKESPEARE VILMOS születésnapjának háromszázados emlékére, először: *Szent-ivánéji álom*” című vígjátéka (A Szent-Iván éji álom bemutatójának színlapja: Arany János összes művei. Szerkeszti KERESZTURI DEZSŐ. VII. kötet. Drámafordítások I. Bp., 1961. 48–49. l. között). — Megjegyzem, hogy Arany János nyelvi tudata együvé tartozónak érezte a *zuboly*-t a *zubog* igével. Íme: „ZUBOLY: Ember szeme nem hallott olyat, ember füle nem látott olyat, ember keze nem képes azt ízlelni, se nyelve felfogni, se szíve kimondani, milyet álmodtam én. Rábeszélem Vackort, csináljon egy nótát erről az álomról; legyen a címe: *Zuboly álma*, mert még most is *zubog* [én ritkítottam — M. S.] a fülem belé” (uo., negyedik felvonás, első szín, 62. l.).

3. A szövőszék fonál- és vászonhengerének második legelterjedtebb neve a *hasaló* (MNéprA. uo.; MTsz. *hasaló*, *hasló* a.; ÜMTsz. *hasaló* a.). Képzett szó: *has* alapszavához denominális *-l* igeképző és deverbális (itt: eszköznevet létrehozó) *-ó* névszóképző járul. Bogdánfalván *haszajó* 'a szövőszék első hengere, melyre a kész vászon tekeredik' (MCsángNműv. 209, 431). Ebben a faluban két eredetmagyarázata van a *haszajó*-nak: „Haszajó, mert meg van haszítva [= hasítva] — magyarázta Duma Györgyné Bogdánfalván —, aha [= aho-va] a szálát húzzák”, illetőleg: „Mert a hasza odaér az asszannak.” (uo. 209).

Az első — népetimológiás — magyarázat tárgyi tényen (ti. a hengeren nyílás, azaz hasíték van, hogy a hosszanti szálak rögzíthetők legyenek), valamint a *haszít* 'hasít' igével való részleges összecsengésen alapul. A második — etimologikus — magyarázat a megnevezés keletkezésének valódi indítékára utal.

4. Diószegen (Moldova) 'az a pálca, amelyhez a hosszanti fonál végét kötik, hogy vele a szövőszék hátsó hengerére tekerjék': *örömfá*; Lészpeden meg Pusztinán *örömmadzag* annak a spárgának a neve, amellyel az örömfára kikötik az elnyújtandó vetőszálakat, „mert kell-e annál nagyobb öröm (én ritkítottam — M. S.), mikor az ember megpillantja a fáradságos munka végét” (MCsángNműv. 211, 215, 445). Ebből az idézetből kiderül, hogy az *örömmadzag* compositum jelzői szerepű előtagját az *öröm* 'nagyfokú megelégedés(t okozó)' szóval hozzák kapcsolatba. — Ám ennek az *öröm*-nek alapszava szerintem azonos a 'forgást' jelentő (ótörök eredetű: TESz. *öröl* a.) régi és nyelvjárási *ör* ~ *ör* igével vagy *ör-* igei tövel, az *-m*-je pedig deverbális névszóképző; vö. *ör* '(terményt) öröl', *ör* '(madár) köröz', illetőleg *örém* 'örvény' stb. (TESz. *öröl*, *örvény* a.). Bizonyára ide tartozik a nyelvjárási *ör* 'a szövőszék-re hosszában feltekert fonál, illetőleg a vászon hosszanti szála; mellékfonál' (Háromszék vm.

Uzon; Székelyföld: MTsz.); *örömnád* (Sarkad) 'a szövéskor a fonalak közül kihulló nád': [a fonalat] *a szövőre tekerik, közben bizonyos távolságokban nádszálakat is tekernek közé* (ÚMTsz. cédulaanyaga).

Az elmondottak alapján nagy valószínűséggel feltételezhető: egy *örém*-féle változat népetimológiával alakult *öröm*-mé.

5. Áttekintve: ennek az egyetlen tárgynak, a szövőszék e fontos tartozékának négy különböző elnevezése is mutatja: az idegen nyelvből származó s így a beszélő számára motiválatlan elnevezés igen könnyen ki van téve az „értelmesítés” csábításának; más néven a népetimológiának.

MOKÁNY SÁNDOR

A hülye etimológiájához. 1. Szófejtő irodalmunk elfogadja GOMBOCZNAK (MNY. VI, 267—8) **hülō > hüle > hülye* etimológiáját (vö.: HORGER, MSzav.; SzófSz.; TESz.).

A *hül* 'refrigo, refrigeror' igéből való származtatás jelentéstani részében GOMBOCZ megjegyzi, hogy „Lelki állapotok, indulatok jelölésére a nyelv rendszerint az őket kísérő testi állapotok, változások nevét foglalja le” (i. h. 267). Ugyancsak a jelentés változásáról azt írja még, hogy bár „a *hül*, *elhül*, *hülemedik*, *hüledezik* szavakkal a régiség meg a nép is az 'elámulást, elképedést' jelöli”, de az „*együgyű*, *szájtató* bámulás képzetét a *bambaság*, *hülyeség* képzetétől csak egy hajszál választja el.” „Lám — folytatja — a latinban is *stupidus* és *obstupescere* egy tő hajtása. A *hültszájú* (Kapnikbanya [!], Segesvár, Kis-Küküllő m.: MTsz.) és *szájahült* (Kecskemét, Kiskúnhalas, Pécska: MTsz.) összetételek a magyarban is 'együgyűt, bambát, félkegyelműt' jelentenek” (uo. 268).

GOMBOCZ ezután a *hül-fül* igéből származtatja a *hülefüle* 'bambán bámuló, együgyű, félkegyelmű' Győr megyei szót, ezzel is támogatva a *hülye* fn. és mn. etimológiáját.

2. Alább rámutatok arra, hogy a GOMBOCZ által említett mozzanatokon kívül számba kell venni még egyet, nevezetesen azt, hogy a kóros értelmi fogyatékoságban — oligofréniában — szenvedők közül igen sokan állandóan nyitva hagyják szájukat. Ez különösen a gyengeelméjűség súlyos fokánál fordul elő: az imbecillitásban és idióciában.

Lássuk a gyógyító pedagógia és a pszichiátria idevágó adatait!

A — rendszerint oligofréniával járó — Little-kórnak nem nagyon ritka tünetcsoportja a pseudobulbaris bénulás: ennek súlyos eseteiben a gyermek, illetőleg felnőtt nem képes száját csukva tartani (vö. M. SEEMAN, Sprachstörungen bei Kindern. Halle/Saale, 1959. 89). A kretének kórképében is gyakori az állandóan nyitott száj (F. DUBITSCHER, Der Schwachsinn. Leipzig, 1937. 145).

Századunk elején, sőt bizonyára már előbb is tudták, hogy jellemző az ún. torpid idiótákra (de alighanem más súlyosan oligofréniásokra is), hogy nyitva hagyják szájukat (vö. UFFENHEIMER, Physiognomik. In: Enzyklopädisches Handbuch der Heilpädagogik. Halle a. S., 1911. 1918—1223. h.).

Az értelmi fogyatékoság súlyosabb fokán lévőek fiziognómiájának vizsgálata alapján a petyhüdtlen nyitott száját („spannungslos geöffneten Mund”) a jellemző vonások közé sorolták (HANS H. KEHRER, Autismus. Heidelberg, 1989. 44—5). Hasonlóképpen már E. BLEULER Lehrbuch der Psychiatrie című alapvető könyvében (Berlin, 1920³. 451).

Így természetes, hogy az oligofréniások diagnózisában az „állandóan ... enyhén nyitott száját” századunk gyógyító pedagógiájának egy neves tudósa a legjellemzőbb jegyek egyikének tartja (U. BLEIDICK, Die Ausdrucksdiagnose der Intelligenzschwäche. München

—Basel, 1961. 31). Ezt a jegyet BLEIDICK már gyöngeteghetségűeknél (debiliseknél) is megtalálta; tapasztalatom szerint az oligofrénia súlyosabb fokán ez nemcsak gyakoribb, hanem a száj nyitottsága is nagyobb mértékű. BLEIDICK azt is írja, hogy az idiócia általában már pusztán a mimika, a fiziognómia alapján is megállapítható (i. m. 21). Lásd még: U. BLEIDICK, Ausdruck der Intelligenzschwäche. In: Enzyklopädisches Handbuch der Sonderpädagogik. Berlin—Charlottenburg, 1965—1969. 219—224. h. — Az értelmi fogyatékoság legsúlyosabb fokán levők vizsgálatában külön kérdés, hogy a vizsgált személy csukva tartja-e száját (KONRAD BUNDSCHUH, Einführung in die sonderpädagogische Diagnostik. München—Basel, 1984². 201).

Egy nagy német szervezetnek a súlyosan fogyatékos értelműekkel foglalkozó pedagógiai bizottsága tömören összefoglalta az említettek nevelésének fő célkitűzéseit. Ezek közt is szerepel, hogy a gyermeket le kell szoktatni szájának állandó nyitva tartásáról („Mund schließen”: Die schulische Förderung des geistig behinderten Kindes. Handbücherei der Lebenshilfe, Band 6. Berlin—Charlottenburg, 1966. 147).

A fentiekben bizonyítottuk, hogy a súlyosan gyöngélméjűek fiziognómiájának egyik igen gyakran előforduló, sőt jellemző jegye a nyitottszájúság.

Azt vethetné valaki gondolatmenetünkkel szembe, hogy ezt a jegyet talán csak a szakember veszi észre. De nem így van. Nem is nagyon régen két kiadásban is megjelent egy munka, melynek célja — az egyik már fentebb idézett munkához hasonlóan — szintén a súlyosan fogyatékos értelműek ránevelése arra, hogy szájukat csukva tartsák. Ebben — SUSANNE BENSINGER könyvecskéjében — a szerző határozottan kijelenti, hogy az említett fogyatékoság a laikusnak is szembeűnő (Mundschluß und Speichelflußkontrolle bei geistig behinderten Kindern und Jugendlichen. Bonn, 1989². 7). Ami cikkünk tárgyának szempontjából még ennél is jelentősebb, S. BENSINGERnek az a megállapítása, hogy a nagyközönség („Öffentlichkeit”) szemében a nyitottszájúság a kóros intelligenciahiány fölismerésének kulcsfontosságú jegye („Schlüsselzeichen”: uo.).

A szerencsétlen imbecillisek, idioták közül még néhány nemzedékkel ezelőtt is sokan a „falu bolondjai” voltak, hiszen számukra az első állami gyógyító pedagógiai intézetet Magyarországon a múlt század utolsó harmadában (illetőleg végén) alapították: tehát a nyitottszájúságot, a kórosan fogyatékos értelműek sajátos fiziognómiai bélyegét, nagyon is sokan ismerhették.

Mindez amellet szól, hogy a *hülye, szájahült* etimológiájában a „szájahült”-ség patológiás háttére éppen nem elhanyagolható körülmény.

VERTES O. ANDRÁS

ÉLŐ NYELV

Nyelvek és nyelvjárások Luxemburiban

Nemrég jelent meg a Magyar Nyelvben KISS JENŐnek a „Kétnyelvűség, kettősnyelvűség és diglosszia” című cikke (XC, 81—5), amely hasznos észrevételekkel járul hozzá a szóban forgó problematika tisztázásához s a témakörbe tartozó szakkifejezések fogalmi tartalmának megértéséhez és pontos meghatározásához. Tapasztalataim szerint is helyesen állapítja meg, hogy az idevágó szakszók (pl. *kétnyelvűség, kettősnyelvűség, többnyelvűség* stb.) értelmezésében és használatában bizonyos fokú bizonytalanság, következtetlenség figyelhető meg a szakirodalomban, még „Egyazon terminus értelmezésében sem ritka a különbség” (i. m. 81—2). KISS JENŐ — túllépve a terminológiai pontatlanságokra vonatkozó megállapításán

— az idetartozó szak kifejezéseknek világos magyarázatát is adja, s ezeket jól áttekinthető táblázatba foglalja. — Minthogy 1993 júliusában egy rövid tanulmányút keretében lehetőségem adódott arra, hogy a luxemburgi nyelvjáráskutatás történetének és eredményeinek megismerése mellett — akarva-akaratlan — a mindennapok nyelvhasználatáról is bizonyos ismereteket szerezzek, ezért — részben Kiss Jenő közleményének hatására is — arra gondoltam, hogy talán nem érdektelen, ha főként a szakirodalom és az ott szerzett tapasztalataim alapján a luxemburgi többnyelvűség kérdésköréről vázlatos áttekintést nyújtok.

A különböző eredetű népcsoportok sorsának, történetének sajátos alakulása folytán Európában — érdekes módon — egy-két kisebb országban találunk példát arra, hogy az ott lakók összességére közösségi (nemzeti) többnyelvűség jellemző, s természetesen ugyanott az egyéni többnyelvűség az általános, hiszen sokaknak már kora gyermekkoruktól fogva — a szűk családi környezettől az iskolai nyelvtanuláson át a hétköznapi sokféle élethelyzetéig — két (esetleg több) nyelven kell alkalmanként szót váltaniuk, s ez a mindennapos kényszer egyúttal olyan lehetőség is, amely természetes módon juttat(hat)ja az egyént a két- vagy a többnyelvűség (kétségtelenül sok előnnyel járó) helyzetébe. Ismeretes, hogy például Svájcban négy (egymással egyenrangú) hivatalos nyelve van, mégpedig — elterjedtségük, használati gyakoriságuk sorrendjében — a német, a francia, az olasz és a rétoromán (ladin). A svájci német (alemann) nyelvjárásokból ötvöződött az ún. *schwyzer-tüütsch* (n. Schweizerdeutsch), amely HUTTERER MIKLÓS szerint regionális köznyelvnek tekinthető (vö. A germán nyelvek. Bp., 1986. 327). Mivel azonban a *schwyzer-tüütsch* Svájc területének egészére mint normatív köznyelv nem terjed ki, ezért nem számítják külön (ötödik) hivatalos nyelvvé. Luxemburgban ezzel szemben három hivatalos nyelv használatos: a német, a francia és a luxemburgi (vagy ahogy általában ott nevezik: das Lëtzebuergesch). A luxemburgi nyelvre a szakirodalomban egyébként a *letzeburgisch* és az ország eredeti *Lützelburg* nevéből származó *lützelburgisch* megjelölést is használják (vö. HUTTERER i. m. 331), a nyelvészeti (dialektológiai) munkákban azonban gyakori a *lëtzebuergesch* megnevezés is. Ami a luxemburgi nyelv státuszának megítélését illeti, arról többféle felfogás is van. Luxemburgban — egyes források a második világháború óta, mások szerint csak 1984-től — általában önálló nemzeti nyelvvé tekintik, amely a német és francia mellett harmadik hivatalos nyelvként funkcionál. HUTTERER a következőképpen fogalmaz erről a sajátos nyelvi szituációról: „A lakosság német, de földrajzi és történelmi okok következtében a hivatalos nyelv a francia, az irodalmi nyelv a német, a köznyelv pedig, amely jelentős szépirodalommal is rendelkezik, a *letzeburgisch*. . . Mint regionális köznyelv, a *letzeburgisch* a német és a francia mellett érvényesül a rádióban, sajtóban, a közoktatásban, sőt a közigazgatásban is” (i. m. 331). A *letzeburgisch* tehát — a *schwyzer-tüütsch*-től eltérően — a német irodalmi nyelv melletti, azzal egyenrangú hivatalos nyelvként használatos, mégpedig természetesen az ország egész területén.

A luxemburgi (köz)nyelv alapját a nyugati frank (német) nyelvjárás képezi, amely úgy vált önálló nyelvvé, hogy — főképpen a múlt század első harmadától — fokozatosan saját nemzeti szépirodalom bontakozott ki rajta, s amely — főként beszélt változatában — csak jóval később, a második világháború után lett hivatalos nyelvvé. Ennek következtében sajátos nyelvhasználati forma, olyan nyelvi szituáció alakult ki, amely a maga nemében szinte egyedülálló, s Luxemburg esetében — KISS JENŐ definícióit és szóhasználatát figyelembe véve — két- és háromnyelvűségről, sőt kettősnyelvűségről is lehet beszélni. Háromnyelvű például az az egyén, aki egyaránt kitűnően használja a német irodalmi nyelvet, a franciát és a luxemburgit. Ez a fajta háromnyelvűség nagyon gyakori az értelmiségiek körében. A lakosság egy része a luxemburgi köznyelv mellett azonban mindmáig beszéli saját (német eredetű) nyelvjárását is, s ha az ilyen egyén valamilyen oknál fogva nem tud jól franciául, és a német irodalmi nyelvet sem birtokolja, akkor kettősnyelvűség jellemző rá. Mivel az

iskolában az irodalmi német és a francia nyelv tanulása egyaránt kötelező, Luxemburnak diglott lakosa nagyon kevés van. Az viszont eléggé gyakori, hogy a luxemburgiak egy része az anyanyelvi szinten használt német és francia, valamint a letzeburgisch mellett, ha a nyelvi szituáció szükségessé teszi, jól beszéli valamelyik nyelvjárást is. Az ilyen egyén tehát háromnyelvű, luxemburgi nyelvét tekintve pedig kettősnyelvű.

A Luxemburgban használatos nyelvek problematikájával, az ottani nyelvi szituációval többen is foglalkoztak, a legátfogóbban, legrészletesebben — tudomásom szerint — FERNAND HOFFMANN tárgyalja ezt a kérdést „A luxemburgi nyelvek. A háromnyelvűség helyzetének nyelvtudományi és irodalomtörténeti leírása” című munkájában (Sprachen in Luxemburg. Sprachwissenschaftliche und literarhistorische Beschreibung einer Triglössie-Situation. Luxemburg, 1979.; a továbbiakban így rövidítem: Sprachen in Luxemburg), ugyanerről a témakörrel, valamint a luxemburgi nyelvjárásokról pedig „A luxemburgi nyelvek” című cikkében ejt szót (Sprachen in Luxemburg. Sonderdruck aus Klaus-Groth-Gesellschaft, Jahresgabe 33. 1991. 165—82; a továbbiakban: HOFFMANN 1991.). Ezen közleményem megírásában elsősorban F. HOFFMANN ezen két munkájára támaszkodtam, s a továbbiakban rájuk hivatkozom tartalmi vagy szó szerinti idézetek formájában.

Luxemburg vidéke — bizonyos történelmi események következtében — már az idősámitás körüli időben is háromnyelvű volt, hiszen egyes népcsoportok a kelta nyelvet használták, a római megszálló csapatoknak és a gallorómán kereskedőknek a latin volt a nyelve, a beszivárgó rajnai frankok pedig germán nyelvet beszéltek (vö. HOFFMANN 1991. 179—80). A latin és a kelta idővel visszaszorult, a német viszont egyre nagyobb szerephez jutott, és bizonyos történelmi korszakokban — egészen napjainkig — a francia nyelv is nagymértékben teret nyert. E két jelentős nyelv mellé zárkózott föl s fejlődött önálló normatív nyelvvé a letzeburgisch, megteremtve ezzel azt a nyelvi szituációt, amely egy idő óta újabb kori háromnyelvűségként létezik.

A luxemburgi háromnyelvűséget könyvének előszavában F. HOFFMANN — igen találóan — a következő példával szemlélteti: „Egy külföldi, aki rendőrbíróság elé kerül, nem fog kijutni szorult helyzetéből, főképpen akkor nem, ha valahol azt olvasta, hogy a hivatalos nyelv Luxemburgban a francia. Azt fogja ugyanis megállapítani, hogy a tárgyalás kizárólag luxemburgi nyelven folyik. Az államügyészség képviselője és a védőügyvéd azonban a bizonyítási eljárást és a védőbeszédet franciául tartja. Ha pedig tudná, hogy az ítéletet írásban németül fogalmazták meg, teljesen kijönne a sodrából” (IX). — „A luxemburgi nyelvek” című, már említett közleményében (HOFFMANN 1991. 165—82) további érdekes példákkal illusztrálja a háromnyelvűséget. Cikkét azzal kezdi, hogy annak, aki először jár Luxemburg városában, s a vasúti főpályaudvar előtti térre lép, és ott körütekint, az a benyomása támad, hogy francia területen vagy pedig Svájc valamelyik francia nyelvű városába érkezett, hiszen bárhová néz — a szállodák elnevezésétől a vendéglők megjelölésén át az utcanevekig — mindenütt francia föliratokat lát. A belvárosban aztán további meglepetések érik az idegent. A Nemzeti Könyvtár (Bibliothèque Nationale) nevét és a hozzá közel eső egyik utca (Rue Notre Dame) elnevezését például ugyancsak francia nyelvű táblán olvashatja, az utcanevtábla alatti „Ennescht Gaass” fölirattal azonban nemigen tud mit kezdeni. S ha továbbsétál a Nemzeti Könyvtár melletti impozáns „Notre Dame” székesegyházhoz, és belép annak tágas belsejébe, újabb furcsaságokat tapasztalhat, például azt, hogy az ott lévők német irodalmi nyelven imádkoznak, vallásos énekük azonban luxemburgi nyelven hangzik. S ha ezen fölbuzdulva ahhoz támad kedve az idegennek, hogy egy igazi helybeli újságot olvasson, akkor bizony kívánságának teljesülése nehézségbe ütközik, ugyanis az ottani lapok többsége német nyelvű, kisebb része pedig francia, néhány újságban (így pl. a „Luxemburger Wort” című lapban) viszont — főleg az apróhirdetésekből — a letzeburgisch sem ritka, sőt például az újszülöttekre vonatkozó közlések kivétel nélkül luxembur-

gi nyelven találhatók meg (vö. HOFFMANN 1991. 165—7; további példák ugyanitt és a cikk más részein is). — F. HOFFMANN munkáiból azért idéztem néhány részletet, mert példái jól megvilágítják azt a nyelvi helyzetet, amely természetesen nem csupán a fővárosra, hanem kisebb-nagyobb mértékben az ország egészére is jellemző.

A háromnyelvűség természetesen szoros összefüggésben van Luxemburg múltjával, mindazon történelmi előzményekkel és eseményekkel, amelyek a Luxemburgi Nagyhercegség (n. Großherzogtum Luxemburg, fr. Grand-Duché de Luxembourg) területén lezajlottak. Ezeket röviden érintve vázolja föl F. HOFFMANN a luxemburgi nyelv fejlődéstörténetét (vö. Sprachen in Luxemburg 11—4). — A luxemburgi nyelv a frank honfoglalás után — visszaszorítva a latin és a kelta nyelvet — egyre inkább elterjedt. A germán és az újlatin kultúrkör több évszázados együttélése viszont azzal járt, hogy a letzeburgischba újlatin nyelvi sajátosságok hatoltak be, így például a XI. századtól a XIV. századig különösen a franciából került be nagyon sok lexéma, a későbbiekben pedig — főképpen a kereskedők és a katonaság nyelvében — az olaszból honosodtak meg jövevényszavak. Érdekességgént említem meg, hogy HOFFMANN ezen munkájának magyar vonatkozása is van, hiszen a *Kutsch* 'kocsi' és a *Husar* 'huszár' lexémákat magyar eredetűnek tartja, azt azonban hozzáteszi, hogy „nehéz megállapítani, hogy ezek a szavak az eredeti nyelvből kerültek-e be a luxemburgiba, vagy kerülőúton a német vagy a francia nyelv közvetítésével terjedtek el” (vö. Sprachen in Luxemburg 13). Ehhez azt szeretném hozzáfűzni, hogy a magyarból való kölcsönzés teljességgel kizárható, hiszen olyan magyar és luxemburgi kapcsolatokról nem tudunk, amelyek a *Kutsch* és a *Husar* szavaknak a magyarból történt közvetlen átvételét lehetővé tették volna (vö. TESZ. II, 174—5, 514—5). F. HOFFMANN — a luxemburgi nyelv jövevényszavait illetően — azon a véleményen van, hogy a „francia szókinés behatolása különösen jelentős. Miként a francia nyelv a köz- és a szellemi életben bizonyos mértékig Luxemburg kulturális arculatát meghatározza, ugyanúgy különíti el az újlatin nyelvi hatás a luxemburgi moseli frank nyelvjárást azon tájszólásoktól, melyeket a Mosel, Sauer és Our folyókon túl beszélnek. Mindez már a XIV. századtól tapasztalható” (Sprachen in Luxemburg 13).

A letzeburgisch, az őslakosság mindennapi beszélt nyelve a moseli frank nyelvjáráson alapszik. Nemzeti nyelvvé (néhány évtized óta: hivatalos nyelvvé) válásában fontos szerepet játszott a nemzeti érzés, a hazafiság eszméje, amely a múlt század 30-as éveiben kezdett kibontakozni, majd egyre inkább növekedni, fölerősödni. Aligha véletlen, hogy az első jelentősebb irodalmi alkotások és tudományos munkák is éppen 1830 és 1848 között láttak napvilágot. Nyilvánvalóan összefügg ez azzal, hogy különösen akkoriban növekedett meg az érdeklődés Luxemburg múltja, hagyományai, szokásai iránt. Kedvezett ez az idő annak, hogy az írók és kutatók egyaránt fölfedezzék a nép nyelvét is. Egyre jobban fölvirágzik a nyelvjárások sajátosságainak felhasználásán alapuló szépirodalom, azaz a különböző helyi tájszólásokban írott költészet és széppróza. Dicks, Michel Lentz és Michel Rodange tevékenységével kapcsolatban azt állapítja meg HOFFMANN, hogy mindhárman helyesen ismerték föl a luxemburgi nyelv szerepét a hazafiság szellemének erősítésében, hiszen a letzeburgisch a luxemburgiaknak olyan fontos sajátossága, amely kifelé jól megkülönbözteti őket a belgáktól, a franciáktól és a németektől egyaránt (Sprachen in Luxemburg 9).

A népnyelv felé fordulás nemcsak a nyelvjárásban írott szépirodalom kibontakozását és fölvirágzását jelentette, hanem az ottani tájszólások tudományos feldolgozásának megindulását is. Az első jelentős nyelvjárási kiadványok a múlt század közepén jelentek meg, s már akkor fölvetődött a nyelvjárások osztályozásának kérdése is. Érdekességgént említem meg, hogy a luxemburgi dialektológiában MATTHIAS HARDT földrajzi szempontú felosztása nyomán a mi Nógrád megyénkkel nagyjából azonos nagyságú Luxemburgban négy tájszólást, az Alzette, Mosel és Sauer folyók menti, valamint az öslingi nyelvjárásokat különböztették meg. Századunkban (különösen az utóbbi évtizedekben) többen is bírálták a korábbi felosztást,

így pl. F. HOFFMANN is, aki maga is kísérletet tett az osztályozásra. HOFFMANN csoportosítása — bizonyos földrajzi szempontok mellett — elsősorban az egyes nyelvjárási jelenségek figyelembevételén nyugszik, sőt azt is szem előtt tartja, hogy a különböző tájszólások sajátosságai mely német nyelvjárástípusokkal mutatnak rokonságot, esetleg genetikusszerű összefüggést. Így a dél-luxemburgi nyelvjárások jól kirajzolódó alemann hatásról tanúskodnak, a keleti országrész tájszólásai a Trier környéki („trierisch”) német nyelvjárástípushoz hasonlítanak, Ösling középső és északi vidéke pedig a Köln környéki ripuári („riparisch”) nyelvjárással egyezik meg több markáns vonásban is. Luxemburg nyugati, délnyugati tájszólásai mindegyik tájegységtől eltérnek abban, hogy a luxemburgi nyelv legősibb, legarchaikusabb sajátosságai legnagyobb számban itt őrződtek meg napjainkig (l. részletesebben: HOFFMANN 1991. 180). Ezt a kérdést monográfiájában is érinti, és az archaizmusokra néhány adatot (pl. *Daaschden* 'Dienstag', *Fredden* 'Freitag', *Hart, Haart, Häert* 'Hirt') közöl is a szerző (Sprachen in Luxemburg 14).

Ami az egyes luxemburgi nyelvjárások mai megítélését illeti, HOFFMANN azt állapítja meg róluk, hogy az északi részen lévő öslingi tájszólásokat sokan „parasztos”-nak, csúnyának tartják, a főváros környéki (gutlandi) nyelvjárásokról viszont kedvezőbb vélemény alakult ki, ezeket ugyanis jobb hangzásúnak, szebbnek vélik. Bizonyára az játszik közre ebben, hogy egyrészt a gutlandi nyelvjárások kevésbé különböznek a normatív változatnak tekintett luxemburgi köznyelvtől, másrészt pedig valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a luxemburgiak különböző (pl. gazdasági, földrajzi, kulturális) okokból általában másképpen ítélik meg Ösling és Gutland vidékét. Luxemburg ugyanis két nagyobb területre tagolódik: északi harmadát Ösling teszi ki, a déli kétharmadát pedig Gutland képezi. A két vidék — fejlettségét, gazdasági, kulturális szerepét és a lakosság számát tekintve is — nagymértékben eltér egymástól. Ösling, ahol az Ardennek erdős tája húzódik, gyéren lakott, szegényebb vidék, Gutland viszont iparilag fejlett tájegység, s itt termékeny völgyek is találhatók. A régóta jó módban élő gutlandiak, akik helyzetükből adódóan az anyagi és szellemi javakhoz is általában könnyebben hozzájuthatnak, némiképpen lenézik a valamelyest szegényebb öslingieket s azok nyelvjárásiasabb beszédét is (vö. HOFFMANN 1991. 180—1). — A luxemburgi tájszólások vázlatos bemutatását azért tartottam fontosnak, hogy a nyelvjárásokkal való összefüggésben a mai nyelvi szituáció (a háromnyelvűség) hátterét és a letzeburgisch presztízsének kérdését is valamelyest fölvilágítsam.

A luxemburgi köznyelvnek — rövid tanulmányutam során szerzett futólagos benyomásaim, tapasztalataim szerint — nemcsak az ottani helyi nyelvjárásokkal szemben van presztízse, hanem még a némettel és a franciával szemben is. Ennek oka minden bizonnyal az ország történelmi körülményeiben, múltjában rejlik, s hogy a beszélő melyik nyelvet részesíti előnyben a másikkal szemben — ha az adott helyzetben van választási lehetősége —, azt természetesen az egyén nyelvi öntudata, felfogása határozza meg.

A lakosság háromnyelvűsége — amint arra az előzőekben már fény derült — eléggé sajátos. Az általános iskolába kerülő gyerek szinte kizárólag luxemburgi köznyelven (vagy kisebb-nagyobb mértékben nyelvjárásban) beszél, de már elsős korától a német irodalmi nyelvre is tanítják, mégpedig magas óraszámban. Az alapiskolán kívül a különböző oktatási formákban is a német a tanítás nyelve, a továbbképző iskolákban viszont — ugyancsak nagy óraszámban — egyre inkább a francia kerül előtérbe, a felsőoktatásban pedig a francia nyelv dominál. Luxemburnak nincs egyeteme, a fővárosi „Centre Universitaire de Luxembourg” és a walferdingeni „Institut Pédagogique de Luxembourg—Walferdange” nevű oktatási központ egyaránt főiskola jellegű. A „Centre Universitaire” három (bölcészettudományi, természettudományi, valamint jog- és közgazdaságtudományi) karból áll. A bölcészettudományi karon — a különböző idegen nyelvi tanszékek kivételével — a tanítás nyelve a francia, de a tanárnak joga van annak eldöntésére, hogy milyen nyelven tartja az óráját. A másik két

karon viszont kizárólag francia nyelven folyik az oktatás (l. részletesebben: Sprachen in Luxemburg 44—5).

Az alsó-, közép- és a felsőfokú oktatás fontos szerepet játszik abban, hogy a luxemburgiak többsége általában folyékonyan beszél németül és franciául egyaránt. Ugyanakkor F. HOFFMANN azt is megállapítja, hogy „Az őslakosság mindennapi beszélt nyelvét tekintve a Nagyhercegség egynyelvű. A luxemburgi nyelv nem csupán a magánéletben van elterjedve, hanem az üzleti és a társadalmi élet különböző területein, a közigazgatásban, a munkahelyeken, sőt még a kormány ülésein is szinte egyedüli kommunikációs eszközként használatos” (Sprachen in Luxemburg 41). Hozzászámítva ehhez mindazt, amit a német és a francia nyelv szerepéről HOFFMANN nyomán a fentiekben összefoglaltam, kétségtelenül indokoltnak látszik Luxemburg esetében háromnyelvűségről beszélni, ahogy ezt ő maga is kifejti (vö. Sprachen in Luxemburg 41).

A luxemburgi nyelvhasználat bonyolultságát, összetettségét bizonyos mértékig az a körülmény is jelzi, hogy az ottani nyelvi szituációra általában a háromnyelvűség (trilingvizmus) és a hármannyelvűség (triglosszia) szakkifejezés egyaránt előfordul; abban az értelemben azonban, ahogy KISS JENŐ ezeket (a nyelvre és nyelvváltozatokra vonatkozó) fogalmakat egymástól elkülöníti (i. m. 81—2), Luxemburg egészének nyelvi helyzetére csak a trilingvizmus szakszó fogadható el, a triglosszia viszont semmiképpen sem. — Ami az idevágó műszóhasználatot illeti, abban — talán a luxemburgi nyelvi szituáció bonyolultsága miatt is — tapasztalataim szerint még az ott megjelent nyelvészeti munkákban sincs egységes eljárás, bizonyos mértékű következetlenség rájuk is jellemző. Ezen véleményemet F. HOFFMANN következő fejtegetése is némiképpen megerősíti: „Wenn wir dem Lëtzebuergeschen von seiner Funktion in der mündlichen Kommunikation zwischen Luxemburgern her den Status einer Sprache zuerkennen, kann man statt von Diglossie, bzw. Bilingualismus in Luxemburg genau so gut von Triglossie bzw. von Trilingualismus sprechen” (Sprachen in Luxemburg 41). KISS JENŐ azon észrevételét, amely szerint a „diglossziás viszony a két- és többnyelvűséget, valamint a többesnyelvűséget is jellemezheti” (i. m. 82), az előzőekben bemutatott luxemburgi nyelvi szituáció és az ottani nyelvhasználat teljes mértékben alátámasztja.

SZABÓ JÓZSEF

Az ismétlés egy sajátos fajtája a beszélt nyelvben*

I. GALFFY MÓZES az 1981-es szombathelyi dialektológiai szimpozionon számos szempontot ad a nyelvjárási mondattanok összeállításához (DialSzimp. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN. Veszprém, 1982. 41). Természetesen ezek a szempontok jól alkalmazhatók a beszélt nyelv egyéb változatainak vizsgálatában is. (A beszélt nyelv és a nyelvjárás kapcsolataról vö. KISS JENŐ: MNy. LXXXVIII, 159.) GALFFY MÓZES szempontjai közül most az ismétlés egy fajtájával, s ezzel összefüggésben egy „az egyszerű és összetett mondatban közbevetés miatt használt szerkezettel” foglalkozom (GALFFY i. m. 40; vö. még WACHA IMRE, Számítógépes program terve szövegszintaktikai kutatásokhoz: Élőnyelvi tanulmányok.

* A tanulmány egy készülő, a beszélt nyelv mondat- és szövegtani sajátosságaival foglalkozó nagyobb munka része. Alapul az ország különböző részeiről azonos szempontok alapján gyűjtött beszélt nyelvi szövegek szolgálnak: így a szerző által Jászberényben és Nyíregyházán felvett anyagok (vö. MNy. LXXVII, 449—57), és az ELTE G. VARGA GYÖRGYI vezette regionális köznyelvi kutatócsoportjának ceglédi, hatvani, esztergomi és makádi felvételei (vö. G. VARGA GYÖRGYI: NytudÉrt. 100. sz. 7—31).

Szerk. BALOGH LAJOS—KONTRA MIKLÓS Bp., 1990. 218). Az ismétlést korábban elsősorban mint stilisztikai jelenséget vizsgálták (erről részletesen: GÁLFFY MÓZES: NyIRK. XXVII [1983.], 29), szövegtani szerepéről l. BALÁZS JÁNOS, A szöveg (Bp., 1985.). A nyelvjárási és egyéb beszélt nyelvi kutatások azonban ráirányították a figyelmet arra, hogy „Az élőbeszédben az ismétlés gyakoribb, mint az írott, nem felolvasásra szánt szövegekben” (HUSZÁR ÁGNES, A rádió és a televízió beszélt nyelvének mondattana: Nyelvészet és tömegkommunikáció. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ. Bp., 1985. 106; E. A. ZEMSKAJA, Russzkaja razgovornaja recs. Moszkva, 1979. 173—4). Az ismétléseknek a beszélt nyelvben fellelhető számos változata közül eddig többen vizsgálták a redundáns ismétlésnek tekinthető jelenségeket (pl.: BICSKEI DEZSŐNÉ: NéprNytud. XXVI, 45—7; HUSZÁR ÁGNES i. m. 101; leg részletesebben VINCZE KRISZTINA: MNy. LXXXII, 221—9), s az ismétlésnek több olyan fajtáját említik, amely nem redundáns, hanem „egyfajta sajátos szerkesztési eljárás eredménye, ... rendszerezésük tehát ... éppen úgy elvégezhető és elvégezendő, mint más szerkezeti jelenségeké” (GÁLFFY NyIRK. XXVIII [1983.], 30). E munkák közül kiemelhetjük GÁLFFY MÓZES tanulmányát: Az ismétlés mint mondat szerkezeti eljárás a magyarói nyelvjárásban (NyIRK. XXVIII [1983.], 29—40), s a szorosabban a szövegtani kutatásokkal összefüggő tanulmányokat (pl.: HUSZÁR ÁGNES i. m. 106—8; SZALAMIN EDIT, Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. In.: Beszélt nyelvi tanulmányok. Szerk. KONTRA MIKLÓS. Bp., 1988. 90—101; RÁCZ ENDRE, Mondatgrammatika és szöveggrammatika. Linguistica. Series C. Relationes G. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1992.).

2. „A beszélt nyelv mondat szerkezeti sajátosságai közül legszembevetőbb a megszakított mondatok gyakori előfordulása” (KESZLER BORBÁLA, Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1983. 181 és SZENDE TAMÁS: NytudÉrt. 81. sz. 22, 26). A mondatok s egyben a szintaktikai lánc megszakadását több tényező okozhatja. Minden bizonnyal az egyik leggyakoribb ok a beszélt nyelvre oly jellemző közbevetések magas száma. A közbevetésekkel — elsősorban írott szöveg alapján — KESZLER BORBÁLA több tanulmányban foglalkozik (A közbevetések grammatikai arculatai: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ Bp., 1991. 332—6 és A közbevetések grammatikai és mondatfonetikai sajátosságai: Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk. KESZLER BORBÁLA Bp., 1992. 82—8). Megállapítja: „A közbevetések ... nem alkotnak egységes csoportot; egyrészt azért nem, mert különféle nyelvi szinteket képviselhetnek: mert lehetnek lexémák, szintagmák, mondatok, sőt olykor bekezdések is; másrészt azért nem, mert egy részük szervesen kapcsolódik (tehát grammatikailag is) a mondat többi részéhez (s magyarázatot pótló észrevételt, utólagos hozzátoldást, esetleg kiemlést fejez ki), tehát általában a fő közlést pontosítja. Más részük grammatikailag nem kapcsolódik a mondatához (vagy esetleg a szöveghez), hanem csupán szemantikailag. S vannak olyan esetek is, amikor a közbevetésnek csupán módosító mondatrészlet értéke van” (i. h. 83). A beszélt nyelv közbevetései között is megtalálhatjuk ugyanezeket a típusokat, bár valószínűnek látszik, hogy besorolásuk gyakran nem olyan egyértelmű, mint az írott szövegek közbevetéseié.

Most csak néhány jellemzőt emelek ki. Gyakran két, esetleg több különböző közbevetés kerül egymás mellé: „Ügyhogy én nagyon korán kelő vagyok / amit lehet reggel, *míg el nem megyek, fél nyolcra járok dolgozni* / amit lehet, azt elintézem reggel”. A közbevetések grammatikailag, illetve szemantikailag kapcsolódnak az őket „körülölelő” mondatához. Fenti példánk ugyanakkor egy másik jelenséget is mutat: a közbevetés mondatátszövődést is eredményezhet (l. később). A beszélt nyelvre jellemző hiányjelenségek (vö. VINCZE i. m.), a kötőszók sajátos viselkedése (vö. pl.: HUSZÁR i. m.; P. LAKATOS, Kötőszóhalmozás a beszélt

nyelvben: Első magyar alkalmazott nyelvészeti konferencia. Nyíregyháza, 1991. II, 507—14) tovább nehezíti a közbevetések minősítését. A gondolkodás és a megnyilatkozás egyidejűsége itt is sajátos, „kevert” jelenségeket hozhat létre (vö. pl. P. LAKATOS, Szerkezetkeveredés az élőnyelvben: Élőnyelvi tanulmányok. Szerk. BALOGH LAJOS és KONTRA MIKLÓS Bp., 1990. 189—99). A beszélt nyelvben előforduló közbevetések típusait érdemes lenne tehát részletesebben is vizsgálni (vö. KESZLER, Újabb fejezetek ... 88). Valószínű, hogy megfigyelhető bizonyos kapcsolat a közbevetések milyensége s a közbevetés miatt kialakult ismétlődéses szerkezetek között is. Úgy tapasztaltam, hogy a csak szemantikailag kapcsolódó közbevetések főleg nagyobb egységek (mondat, tagmondat) ismétlődésével, a szervezesebben, grammatikailag is kapcsolódó közbevetések inkább a mondatrészek ismétlésével járnak együtt. Valamely szót szótagjaira leginkább a modális funkciójú közbevetés bonthat (pl. „... ez viszont Pesten nem így van illetve / hát a közl ... már arról nem is beszélve, hogy a közlekedési feltételek is mennyivel jobbak”).

3. A közbevetések elemzése mellett érdemes megnéznünk azt is, milyen szerkesztésbeli sajátosságokat eredményezhetnek ezek a közbevetések. Szintén a beszélt nyelv jellemzője, hogy a megszakított mondatok gyakran nem fejeződnek be (vö. pl.: DEZSÉRY JUDIT—TERES-
TYÉNI TAMÁS: ÁltNyTan. XI, 69; VINCZE: MNy. LXXXII, 351), de a beszélt nyelvben nincs is mindig szükség erre, hiszen „a csonkának tűnő szövegszerkezetet gyakran a szituáció, az előzmények, a mimika és a gesztusnyelv többletinformációi egészítik ki” (KESZLER: Tanulmányok ... 183). (Vö. még FÁBRICZ KÁROLY, A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez: Beszélt nyelvi tanulmányok 86.) Ugyanakkor a beszélt nyelvben is előfordul (bár kétségtelenül ritkábban, mint az írottban), hogy a közbevetés, a hosszabb-rövidebb „befészkelődés” (DEZSÉRY—TERES-
TYÉNI i. h. 68) után a beszélő visszakapcsolódik mondanivalójához, folytatja azt. Az írott nyelvben ez a folytatás leggyakrabban a közbevetés előtti rész egészének vagy valamely elemének megismétlése nélkül történik, a visszakapcsolásra általában nem utal nyelvi elem; a közbevetés elhagyásával a megszakított szerkezet megszakítatlan lenne (l. KESZLER BORBÁLA példaanyaga: Újabb fejezetek ... 84—6). A beszélt nyelvben azonban ilyen esetekben egy más szerkesztési eljárás a gyakoribb. Az ismétlésnek egy sajátos fajtájával találkozunk: a megszakítás előtti mondat vagy szövegrész elemei részben vagy egészben megismétlődnek, pl. „Én *mindig* / talán a származásomra tudnám visszavezetni azt, hogy *mindig* tanyai kollégista gyerekeknek vagyok az osztályfőnöke.” GÁLFFY MOZES „rendszer-szerű szerkesztési eljárásnak” minősíti a jelenséget az általa vizsgált magyarói nyelvjárásban, de hozzáteszi — s az e cikk alapjául szolgáló korpusz is azt támasztja alá —, hogy ezt a beszélt nyelv egyik sajátosságának tekinthetjük. „A jelenség oka rendszerint nem a hangulati tényező vagy legalábbis ritkán az. [A beszélő] Jórészt amiatt és azért ismételi, mert egyértelmű, könnyen követhető szövegszerkesztésre törekszik, illetőleg ezzel egyidőben nyomatékosan a figyelem középpontjába akarja állítani a mondat legfontosabb összetevőjét ...” (i. h. 32). Hasonlóan a témaismétlő névmásokhoz, az ismétlés itt is a kommunikáció biztonságát szolgálja, a „beszélőnek azon törekvését, hogy partnere »ne veszítse el a beszéd fonalát«” (SZALAMIN i. h. 95—6, vö. még RÁCZ i. m. 7). A hosszabb-rövidebb közbevetés után, amely a hozzátoldás, pontosítás, magyarázat, értelmezés mellett teljesen új, s újabb irányba mutató közlést is tartalmazhat, fontos az eredeti témához való visszatérés (A *témát* itt „az amiről a szöveg szól” értelemben használom; vö. BALÁZS JÁNOS, A szöveg. Bp., 1985. 195).

4. Ugyanazon elemek közbevetés előtti és utáni előfordulásának sajátos grammatikai szövegszervező ereje is van: mintegy önmagukkal utalnak előre és hátra. Ez a sajátos katafora és anafora az ismétléssel valósul meg. Legtisztább esete: a közbevetés előtti mondat vagy mondatrészlet egy kataforikus szerepű utalószót tartalmaz, s a közbevetés után ez az

utalószo ismétlődik meg. A megismételt utalószo tulajdonképpen (topik) témaismétlő névmás (vö. még Rácz i. h. 7—12): „*Akkor*, mikor be is jöttem ötvenötbe dolgozni, csak mint szerződéses dolgozó, *akkor* még nem volt ilyen nagy létszám itt a dohánygyárba”. Az immár anaforikus, megismételt utalószo antecedense a mellékmondat és a közbevetés. Hasonlóan: „*Hát* nekem csak *az* / mikor még gyerek voltam, oszt négy iskolát jártam ott ki Polyákba / szüleim gondoztak és utána bekerültem egy évre a Váci kollégiumba, a szüleim nélkül nagyon rossz volt // vágytam mindig hazafele / *hát az*, hogy mindig eljöttek meglátogatni.” [Legkedvesebb élményéről mesél.] A már első helyen is témaismétlő utalószo postcedense az ismétlés után található, a közbevetés ezt megelőzve egészíti ki. A beszélt nyelv közbevetései gyakran szétválasztják az írott nyelv grammatikailag szétválaszthatatlan egységeit. Találunk ilyen példát az utalószo közbevetés utáni ismétlései között is: „Én úgy érzem hogy / mindenkivel meg tudom találni *azt a* / vagy eddig mindenkivel megtaláltam *azt a hangot*, amit kell.” A kataforikus szerepű jelzői mellékmondatot bevezető utalószo mellől a közbevetés előtt hiányzik a jelzett szó, az utalószo más elemekkel együtt ismétlődik, s csak a közbevetés, illetve az ismétlés után telítődik.

5. A közbevetéses ismétlődő szerkezetek részletesebb vizsgálatakor a következő két szempont vezetett: mi ismétlődik (pl. mondat, mondatrész), s egyszerű vagy összetett mondatban jön-e létre. A fenti szempontok indokoltnak tűnnek, mert — mint látni fogjuk — a különböző típusú ismétlődések különböző egyéb nyelvi jelenségeket vonnak maguk után.

a) Az ismétléses szerkezetek jelentős csoportja mondatok közbevetés utáni megismétlésével jön létre. A megismételt mondat lehet összetett mondat főmondata. Ilyenkor a közbevetés a mellékmondat helyén jelenik meg, legtöbbször azonban csak szemantikailag kapcsolódik, így eltávolodhat az eredeti közléstől. A főmondat kitett vagy kitehető kataforikus utalószava viszont szükségszerűen megkívánja a kifejtést, a postcedenst. Az ismétlés ezt készíti elő: „...egyedül *a nyáron értük el azt* / na mondjuk minden nyáron elmentünk / egy-egy vagy kétnapos kirándulásra, *de a nyáron értük el azt hogy* / kétszer voltunk egy egynapos kirándulásra” / „...tényleg annyira kedvesen fogadtak minket hogy / *nem tudom* ők is voltak itt négy napig utána / *azt* hiszem ugyanilyen létszámmal *de / nem tudom* hogy sikerült-e visszaadni *azt*, amit mi kaptunk” / „...*nem* nagyon *igényelte* / van benne emellett szorgalom is / úgyhogy *nem igényelte* hogy / odaüljünk”.

Megfigyelhetjük, hogy a közbevetést s a megismételt főmondatot minden idetartozó szövegrészletben kötőszó kapcsolja össze. Ez azt mutatja, hogy a beszélő fontosnak tartja a szöveg mondatai közötti grammatikai kapcsolat megteremtését, azt, hogy a közbevetés „kommunikatív önállótlanágát” (KESZLER BORBÁLA, Újabb fejezetek ... 86) grammatikailag is kifejezze. A megismételt mondat lehet mellékmondat: „Sajnos nem vették fel / *s mivelhogy nem vették fel* / angolból volt gyengébb / mert angol és angol és orosz szakra jelentkezett // *mivelhogy nem vették fel* / a sógornőm kivitette Kanadába” / „...sőt most megfigyelhető hogy // *mihelyt hazamegyünk* / mert a férjem hordja haza a gyerekeket / mivel ő jár kocsival mert máskülönbem nem tudjuk megoldani // a gyerekek behordását / én meg kerékpárral járok ide ki / *és mihelyt hazamegyek* / már hallják, hogy becsapódik a kapu / már akkor szaladnak.”

A közbevetés után később megismételt mellékmondat beékelődik, a közbevetéssel együtt több információt tartalmazó, nyelvtanilag is bonyolult szerkezetet hoz létre. A főmondat („sőt most megfigyelhető ...”) kitehető utalószavának postcedense, ill. a kötőszó és a postcedens-mellékmondat („hogy ... már akkor szaladnak”) nagyon messze kerültek egymástól. A kommunikáció sikerének érdeke, a két rész közötti kapcsolat megteremtésének szükségessége hozza létre a mondat megismétlését. WACHA IMRE a beszéd megnyilatkozásait többnyire szukcesszív jellegűeknek, s csak nagyon kis mértékben szimultán szerkezetűeknek

tartja; ő is szól a közbeékeléses szerkesztésmód gyakoriságáról (Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz: Beszélt nyelvi tanulmányok 102—58). Ugyanakkor megjegyzi: „Azt tapasztaltam, minél egyszerűbb és szimmetrikusabb a megnyilatkozás ágrajza, annál inkább követhető a megnyilatkozás” (i. m. 118). Fenti példáinkban az ismétlés egyfajta szimmetrikusságot visz a közbevetés miatt megszakított, kiegészítendő s bonyolultabbá vált mondatok szerkezetébe, s kétségtelenül követhetővé teszi a megnyilatkozást.

b) A beszélt nyelvben közbevetés miatt leggyakrabban talán mondatrészek ismétlődnek. Ez a fajta ismétlődés vizsgált anyagomban egyszerű mondatban valósul meg. Természetesen ide sorolom az összetett mondatok egyes tagmondataiban létrejövő ismétlődést is. Egy érdekes, csak a beszélt nyelvre jellemző sajátosságra azonban itt is fel kell figyelni. Hasonlóan az összetett mondatos típusokhoz, ha a közbevetés maga is mondat, a közbevetés után az egyszerű mondatban egy plusz kötőszó is megjelenhet. Ez a „kifelé kapcsoló” (vö. DEME LÁSZLÓ: Nyr. LXXXIX, 292—302) kötőszó azt mutatja, hogy a beszélő a megszakított szintaktikai láncot mindenképpen igyekszik helyreállítani, s a közbevetés és a megszakított mondat közötti kapcsolatot a kötőszóval és egy „átagmondat” is biztosítani: „*En mindig / talán a származásomra tudnám visszavezetni azt / hogy mindig tanyai kollégista gyerekeknek vagyok az osztályfőnökük*” | „*Szórakozóhelyeken most már / lehet hogy régebben nem vettem észre, de most már kimondottan zavar a hangoskodó társaság*”.

Másik vizsgálati szempontunk lehet: mely mondatrész ismétlődik. Alábbi példáink azt mutatják, hogy — ha nem is egyenlő mértékben —, de bármelyik mondatrész ismétlődhet közbevetés miatt: a l a n y: „Az a nagy igazság, hogy *én* / nem vág nagyon össze a korommal de / *én* a nagyon kemény zenét szeretem csak” — t á r g y: „...hát *ezt* végig a harminc / kilenc év alatt / amit a dohányiparnál töltött / *ezt* végig ott gyűjtötte.” — h a t á r o z ó: „*eddig* / most már tizenhárom éves házások vagyunk / *eddig* egy olyan nyár volt / amikor nem voltunk nyaralni”. — Vizsgált anyagomban leggyakrabban a szabad határozók ismétlődése fordul elő (vö. „a határozók értelmileg lazábban kapcsolódnak az igékhez, s ez szórendjükben is megmutatkozik”: DEZSŐ LÁSZLÓ: ÁltNyTan. VI, 91). Ezekben az esetekben a közbevetés utáni ismétlés szükségszerű, hiszen alárendelt tagot, determinánst emeltünk ki, s a közbevetés előtti részben hiányzik a neki fölérendelt alaptag: „Nem öcsém, hanem kishúgom van nekem, *most* / ő is Nyíregyházán született ezerkilencszázhetvenötbe június hetedikén / *most* ötödik osztályos” | „Szerintem ez nem elég elítélendő dolog / mert *én egyáltalán* mikor felkelek öt órakor vagy hat órakor / *én egyáltalán* nem kívánok enni”. Mondatátszövődéssel: „*Kissé* az / hogy az az a rossz hogy / a vidékiek és a nyíregyháziak *kissé* különpartoltak”. Anyagomban mindössze egy példa van kötött határozós bővítő közbevetés utáni ismétlésére: „És itt mint könyvelő *mivel* / úgy közelebből a munkádról / *mivel* foglalkozol, mi a feladatod?” — Láthatjuk, hogy a beszélt nyelvben (s csak a beszélt nyelvben) a közbevetés a legszorosabban összetartozó egységeket is szétválaszthatja. Az ismétlés ilyenkor a megszakítás összekapcsolásának szükségszerű eszköze.

J e l z ő: A jelenlegi korpuszban csak a mennyiségjelző ismétlésére van példa: „mert itt is általában *egy-két* / ha kimentünk két hétre / *egy-két* napot töltünk egy helyen”.

Utoljára hagytam az állítvány közbevetés utáni ismétlését. Egyrészt azért, mert erre is kevés adatom van, másrészt azért, mert néhány érdekességre éppen ez a szerkezet hívja fel a figyelmünket: „*Megnéztük*, Mensárossal *néztük meg* A fősvényt.” | „*Elmegyek*, a barátommal *megyek el* kirándulni.”

A szemantikai közbevetéssel sajátos kétfókuszos mondatok jöttek létre. A fókuszként álló igekötős igei állítvány sorrendje egyenes, míg a közbevetés (a másik fókusz) utáni megismételt igealaké fordított, kirekesztő (vö. H. VARGA GYULA: MNy. LXXXIX, 312—8). Felvethetjük a kérdést: mennyire lehet alkalmazni ezekre az esetekre É. KISS KATALIN

szintaktikai modelljét (NyK. LXXX, [1978.], 261—85, NytudÉrt. 116. sz. Bp., 1983., MNy. LXXXIX, 163—72). E modell szerint a magyar mondatok szőrendjét az elemek kommunikatív-logikai funkciója határozza meg megmutatva a beszélő szándékát, kiemelve legfontosabb közlendőjét is. (PÉTER MIHÁLY a téma—réma szerkezetről írja: „a szándéknak mintegy a váza, amellyel a beszélő megszabja a közlés irányát”: MNy. LXXXII, 8). É. Kiss elemzései meggyőzően bizonyították azt is, hogy az e dolgozatban vizsgált jelenséget gyakran kísérő mondatátszövődés „topic- és fókuszemelő szabályok működésének eredményeként jött létre” (NytudÉrt. 116. sz. 98). SZALAMIN EDIT idézett munkájában az ún. témaismétlő névmásokat elemzi e modell segítségével. Láttuk, hogy a szerkezet létrejöttét a közbevetés miatt megszakított szintaktikai lánc és szemantikai kapcsolat helyreállítása, ezzel együtt a kommunikáció egyértelműségének szükségessége hozza létre. Az ismétlés nem redundáns, a beszélő ennek segítségével a megkezdett szerkezetre és egyúttal általában a mondanivaló általa leglényegesebbnek tartott részére tereli vissza a figyelmet. Eddigi példáink többnyire azt bizonyítják, hogy a közbevetés nem teljesen véletlenszerűen, nem akárhol jön létre, hanem pontosan a mondat közlés szempontjából lényeges, hangsúlyos része után. Beszélt nyelvi példáinkra is igazak KESZLER megállapításai: „A közbevetés legjellemzőbb és legáltalánosabb sajátossága a közbevetést megelőző és követő szünet”, és általában „a közbevetés gyengébb intenzitású a környező részeknél” (Újabb fejezetek ... 87—8).

A topik- és a fókuszpozíció alkalmasnak látszik a közbevetést megelőző helynek, hiszen a topik azzal, hogy a már ismert szereplőt, körülményt helyezi előtérbe, önmagában is szövegteremtő erejű, átkötő; megismétlése a visszautalással együtt ezt csak megerősíti. A fókusz a szemantikailag és fonológiai is legfontosabb rész, megismétlése erre a fontosságra hívja fel, illetve „tereli vissza” a figyelmet. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy éppen a beszélt nyelv szőrendben és hangsúlyozásban is megnyilvánuló spontaneitása miatt gyakran nehéz megállapítani a beszélt nyelvi mondatok topikját és fókuszát, illetve azok a szabályok, amelyek az írott nyelvben adódtak, itt felborulhatnak (l. pl. VARGA LÁSZLÓ: MNy. LXXVII, 198—200). Részletesebb elemzés híján azt mondhatnánk, hogy leginkább a „balra kihelyezéshez” hasonló művelet jellemző a közbevetéses ismétlődő szerkezetekre (vö. Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan. Szerk. KIEFER FERENC Bp., 1992. 109—15). A közbevetés előtt a „kihelyezett” szó (ritkábban szerkezet) hangsúlyos, mindig „lezáratlan”, gyakran emelkedő intonációjú. Peldáink azt is bizonyítják, hogy a közbevetés előtt szintaktikailag függő tagok is megjelenhetnek. (Vö.: „az a tag, amely szintaktikailag függő helyzetben van, az aktuális tagolásban lehet vezető jellegű”: SZIROTINYINA, Russzkaja razgavornaja recs. Moszkva, 1983. 375). A közbevetés utáni részben az ismétléssel együtt már helyreáll a szintaktikai rend.

6. Számolnunk kell azonban más tényezőkkel is. „A beszélt nyelv mondatai nincsenek szimultán jelen a beszélő tudatában, ezek lélektanilag, keletkezésüket tekintve is, megjelenésüket tekintve is szukcesszív lefolyásúak” (ELEKFI LÁSZLÓ: NyK. LXVI [1964.], 331). A beszélt nyelv mondatai szorosan összefüggnek a gondolkodás folyamatával, mintegy láthatóvá teszik azt; a szavak követik elhelyezkedésükkel a gondolat születését. A szőrendet a beszélt nyelvben sokkal inkább pszichológiai, mint grammatikai tényezők magyarázzák (vö.: SZIROTINYINA i. m. 47; DEZSŐ LÁSZLÓ, ÁltNyTan. VI [1969.], 27). A közbevetést az is létrehozhatja, hogy a beszélőnek hirtelen eszébe jut valami, s ilyenkor a beszéd spontaneitásának megfelelően azonnal megszakítja gondolatmenetét. Így csak a beszélt nyelvben fordulhat elő, hogy a segédszók után következzen közbevetés.

A már eddig is említett célok mellett a segédszók járulékos jelentése, félszabad morféma volta is szükségessé teszi az ismétlést (DEME LÁSZLÓ, A beszéd és a nyelv. Bp., 1978. 117).

Kötőszók ismétlődnek: „Vele még többet foglalkozok *úgyhogy* / utána pedig a házi munka jön nyolc óra után, mer az mindig van / *úgyhogy* tévé nagyon kevés.” | „...a nyolc általános elvégzése után *tehát* / az emberek / már akkor kezdődtek a csalódások // nem sikerült az az elgondolásom mit szerettem volna / *tehát* fodrász szerettem volna lenni mindig” | „...akkor azt az írnokezt nem fogja leváltani az isten se / meg nem fogják fogdába küldeni *mert* // legalábbis nagyon ritkán / *mert* akkor akkor ki csinálja a munkáját”.

Igekötő ismétlődik: „Délben *haza* vagy két óra után mikor *hazamegyek* / az a legelső hogy / megiszok egy kávét” | „és ha lesz kedve *tovább* / meg tud is tanulni / meg kedve is lesz akkor / megy tovább főiskolára” (az ismétlésben már határozószóként szerepel).

A mondat szerkezetébe beépülő tagadósó ismétlődik: „Úgyhogy *nem* / ha kérdez valamit amire úgy meg tudunk válaszolni / *nem* zárkózunk el előle”.

Határozott vagy határozatlan névelő ismétlődik: „Aztán van még olyan, hogy *az* / olyannal is foglalkozunk, hogy *az* ebédjegyet én osztom ki.” | „Rendeztem *egy* / az osztályunk részére, tizenhatan dolgoztunk / *egy* kis pikniket”.

7. Az előző, inkább problémafelvető, vázlatos fejezetek után még néhány vizsgálandó jelenségre hívhatjuk fel a figyelmet. — Gyakori, hogy a közbevetés után a nyelvi elemek megváltoztatott formában ismétlődnek: „De szóval még *akkor* / sőt még mondhatom azt mikor ipariba jártam ugye ötvenháromtól ötvenötig / *még ott* se túl nagy sportolási lehetőség volt”. Kérdés lehet: hogyan változik a megismételt elem. — Érdemes lenne összegyűjteni azokat az eseteket is, amikor valamely mondatrész a közbevetés után más mondatrészként ismétlődik. — Bizonyára tanulsággal szolgálna a megismételt mondatrész szórendi helye, hiszen „a mondatok szerkezeti felépítésében a mondanivaló súlyának pontos megérzékítésében jelentős szerepe van” (GÁLFFY i. m. 33). Ez utóbbi közül egy típust emelnék ki. A megismételt mondatrész, tagmondat mintegy utólagos toldásként kapcsolódik a mondatához, sajátos nyomatékosító szerepet játszik az így kialakult szerkezet zárásaként: „*Így* lehetett az idén azt elérni / másképp nem / hogy a bevételünk kétszeresét meg tudtuk teremteni / *így*.” „*hát először nagyon furcsa volt* / mert én / mint tizenéves kisgyerekeknek éreztem magam a felnőttekhez képest / tapasztalatlan voltam úgyhogy / *először nagyon furcsa volt*”. — Fontos lenne a közbevetéses ismétlődő szerkezetek mondatfonetikai sajátosságainak részletes vizsgálata is (vö. KESZLER BORBÁLA, Újabb fejezetek ... 86—8).

8. Fenti adataink is igazolják, hogy a beszélt nyelvnek saját, az írott nyelvtől eltérő grammatikája van, s felhívják a figyelmet az eltérések feldolgozásának szükségességére (vö.: ELEKFI LÁSZLÓ: ÁltNyTan. IX, 83; SZALAMIN EDIT, Beszélt nyelvünk mondatairól: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1988. 922).

P. LAKATOS ILONA

A nyelvi tervezés néhány regionális vonatkozása

1. A *nyelvi tervezés* mint köznyelvi elemekből álló szókapcsolat viszonylag egyértelmű: a nyelv, a nyelvhasználat jövőjével kapcsolatos elgondolást jelent (vö. ÉKsz. 1014, 1367). Mint nyelvészeti szakkifejezésnek viszont eléggé széles, sokszínű a fogalomköre, benne számos tényező foglal helyet, kezdve az egyszerű szabályozási feladatokkal egészen a nagy horderejű nyelvpolitikai kérdésekig (l.: NyKk. II, 339—48; SZÉPE GY.: MNy. LXXXI, 267—79; KONTRA M.: Szivárvány XIV, 123—30; Nyr. CXVII, 396 kk.; stb.). Közülük engem a magyarnak főként anyanyelvként oktatási intézményben való tanítása, illetőleg — bizo-

nyos mértékig — iskolán kívüli művelése foglalkoztat. Erre elsősorban a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének oktatójaként van lehetőségem, de a közelmúltban néhány évig maribori magyar lektorként is alkalmam nyílt rá. Vagyis egyaránt módomban áll határainkon belüli és kívüli nyelvi környezet tanulmányozása. Nyelv földrajzi és szociolingvisztikai szempontú vizsgálataimban figyelmet fordítok a helyi és a központi nyelvváltozat viszonyára. Ezzel egyúttal arra is törekszem, hogy mérlegeljem a regionális vonások jelenlétét, szerepét az anyanyelvi nevelő és ismeretterjesztő munkában. Megfigyeléseim közül szándékozom most néhányat bemutatni.

2. Szóban forgó nyelvi vizsgálódásaimról — az előbb jeletteknek megfelelően — két részletben kívánok szólni. Az egyik a kettősnyelvűségnek, vagyis az egy nyelven belüli többretegűségnek (2. 1.), a másik pedig a kétnyelvűségnek, azaz érintkező nyelveknek (2. 2.) közegeből származik.

1. Az úgynevezett (egynyelvű) kettősnyelvűség (a diglosszia) tanulmányozásában Szombathely környékére koncentráltam annak az élőnyelvi-beszélt nyelvi kutatásnak keretében, amely SZABÓ GÉZA vezetésével, segédeszközeinek felhasználásával a magyar nyelvterület nyugati részein folyik. Mindez az élőnyelvi anyagfeltáráson túl kellően alapos ismereteket nyújt a magyar nyelvhasználat itteni változatainak területi és társadalmi erővonalairól, összefüggéseiről. Saját korpuszomból például ma is kimutathatók a hagyományosan ismert nyelv földrajzi sajátosságok, de a szombathelyi régióknak viszonylagos értékű nyelvi egyöntetűségéből a regionális köznyelviesség hatása is kirajzolódik. Szociolingvisztikai szempontból pedig igazolódik itt általában az a tétel, hogy a nyelvjárásiasságnak vagy a köznyelviességnak nagyobb fokú jelenléte az idősebb—fiatalabb, a férfi—nő, a kevésbé iskolázott—képzett, a helyben dolgozó—bejáró rétegződéssel párhuzamban áll.

Egy általános szókészleti kérdőfüzet alapján végzett vizsgálat azonban ennek a kétségtelenül meglévő irányultságnak olykor-olykor a fordítottjára is szolgáltat adatokat. Például a 'meztelen' fogalmára adott *puccér* valódi tájszó nagyjából csak fiatalok válaszaiban fordul elő. Így jó okunk van arra, hogy ezekben a megnyilatkozásokban sajátos neologizmust, terjedőfélben levő tájszót lássunk. A kifejezés eredetileg az északkeleti nyelvjárások szava (I. TESz. III, 301; MNyA. III, 528. lap). A rendelkezésemre álló dunántúli tájszótárak közül sem tartalmazza négy (IMRE S., FÖTsz.; KISS J., MiTsz.; MARKÓ I. L., KkSz.; ÁBRAHÁM I., NyNyK.), csupán egy (VÁRKONYI I., BTsz.). Az ÉKsz. azonban már népnyelvinek, azaz országszerte ismert népi, népies szónak veszi (II29). Ezt látszanak igazolni a Szombathely környéki fiatalok adatai is. — A 'szemüveg' fogalmát jelző *pápaszem* is csak a fiatalok körében jött elő. A magyar nyelvterületnek ez a korábban inkább az északi, keleti és déli részén általános nyelvjárási szava (I. MNyA. III, 494. lap) — a népnyelvivé válva (vö.: TESz. III, 91; ÉKsz. 1081) — a *puccér*-hoz hasonló módon rögzülhet a fiatalság nyelvi ismeretanyagában.

De nemcsak a köznyelviessébb fiatalok nyújthatnak olyan nyelvjárási adatot, amellyel az idősebbek nem válaszoltak, hanem ez utóbbiak is, akik általában archaikusabbak, felelhetnek olyan köznyelvi szóval, amely viszont a fiatalok anyagába nem került be. Ilyen például a *kalapál*, *lúktet* 'dobog (a szív)' jelentésben vagy a *kipattan* a 'kifakad (a kelés)' megnevezéseként. Nyilvánvalóan nem kell emögött különösebb hatóerőt föltételezni, mint a többféle lexikális választék közül egynek-egynek az adott gyűjtéshelyzetben való érvényesülését, illetőleg azt, hogy a köznyelviesség megoldás manapság az idősebb korosztály számára is kézenfekvő, természetes valóság.

Az életkoronként differenciálódó válaszok további tanulsággal is szolgálhatnak. Noha nem lényegtelen a köznyelviességnak, a nyelvjárásiasságnak, illetőleg a diglossziának az a szerepe, amelynek révén a tágabb és szűkebb nyelvi közösséghez való tartozásnak a tudata

erősödhet, az egyedi jellegű adatoknak mégis a szokszínűségét szeretném most itt hangsúlyozni. A fiatalok feleletei közé például nemcsak népies, hanem más stílusárnyalatú elemek is bekerülnek. Ilyen a zsargonszerű *sintér* 'böllér', a bizalmas, familiáris *örökös* 'fiú', az argószerű *nem százaz* 'bolond' jelentésben. — Az is figyelemre méltó, hogy a házastárs megnevezése a középkorúak megnyilatkozásaiban a legváltozatosabb. Hiszen az általánosan említett *feleségem* (sőt *asszony*), illetőleg *férjem* ~ *uram* mellett tőlük származik az *anyánk* ~ *nejem* ~ *párom*, valamint az *apjuk/apátok* ~ *ember* megjelölés a szóban forgó anyagban. Továbbá az érzéletes, szellemes, szókimondó kifejezésre való törekvésnek olyan jeleit láthatjuk a középkorúak és az idősök adatai között, mint például a *béleböhömött* 'falánk', a *kurvabimbó* 'pattanás' jelentésben.

A korpusznak nemcsak a nemzedékek, hanem más társadalmi csoportok szerinti tagolódása is fölkinál hasonló észrevételeket. Vagyis a nyelvjárási és a köznyelvi változatoknak, a nyelvföldrajzi és a szociolingvisztikai irányultságnak az ilyen kereszteződéseit vizsgálva (vö. pl. GALLI DE' PARATESI, N.: *Linguistica* [Lj.] XXVIII, 13), a nyelvi tényeket funkcionális alap- és többletértékükben, nyelvi-stilisztikai (népies, családias, bizalmas, képszerű stb.) árnyalatukban is tetten érhetjük. Az efféle tájékozódás segítheti a nyelvi állapot leírását (TOLCSVAI N. G.: *Nyt.* CXVII, 424), a regionális köznyelvviség kellő mértékű megragadását (DEME L.: *EFF.* 8. sz. 68; SZABÓ G.: *Nyt.* CXVII, 412).

Úgy gondolom, nem kell hangsúlyoznom, hogy mennyire fontos ezeknek a nyelvhasználatról szóló ismereteknek a felhasználása a tanárképzésben. Támogatják a különféle nyelvi stúdiumokat, terepgyakorlatokat a nyelvi valóságnak minél pontosabb bemutatásában, közreműködnek annak a személetmódnak a formálásában, amellyel a leendő pedagógusok toleránsan tudják majd közel vinni tanítványaikat a nyelvi sztenderdhez, illetőleg a nyelvi sokszínűséghez, a különböző kommunikációs helyzetekben való megfeleléshez (vö.: SEBES-TYÉN Á.: *Nyr.* CV, 319—28; SZÉPE GY.: *MNy.* LXXXI, 273, 275; ROSEN, H. in: SZÉPE GY. szerk., *AnyanyNevFejlNemzetkTap.* 175, 176; SHUY, R. W.: uo. 220, 227; SZABÓ G. in: SZENDE A. szerk., *ProgrAnyanyNevTovábbfejl.* 441—51; SZATHMÁRI I.: *Nyt.* CXVII, 407; stb.).

2. Az imént emlegetett, Szombathely környéki kutatópontjaim magyar lakosú települések. Környezetükben azonban nemzetiségi (főként német, horvát lakosságú) falvakat is találhatunk. A nyelvi peremhelyzet pedig közelséget jelent a szlovénhoz is. Így a Szombathely környéki korpusz adataiban a nyelvek közötti érintkezés is szerepet játszhat (például az 'orgonavirág' fogalmára adott, szlovén eredetű *szelence* gyakorisága mögött ilyen történeti kapcsolat húzódhat meg). Az eme nyelvek közti kontaktusnak a kutatása, nemkülönben a szomszédos országokban élő, a burgenlandi (örvidéki) és a szlovéniai (muravidéki) magyarok anyanyelvi oktatásának támogatása Szombathely számára kézenfekvő lehetőség, illetőleg feladat. A maribori magyar lektori munkakör pedig — mint említettem — még közvetlenebbül nyújt alkalmat az ez irányú tevékenységre.

Ebbéli minőségemben a két nyelvűség (a bilingvizmus) körülményei közt élő magyarok nyelvének vizsgálatából főként a Lendva (Lendava) vidéki falvakban vettem ki részemem. Itt is azt tapasztaltam, hogy továbbél számos nyelvföldrajzi sajátosság. Ugyanakkor jellegzetes átrendeződésnek itt is tanúi lehetünk. Némi tömbösödés ezen a tájegységen is jelentkezik, de a nyelvjárási alapréteghez való erősebb kötődés, a bizonyos mértékben megmutatkozó köznyelvi hatás, valamint az idegen nyelvvel való érintkezés heterogénebbé teszi az itteni nyelvi képet. A szociolingvisztikai megközelítést illetően az a nyelvi szerepváltozás, amely az egyes társadalmi rétegeket, a nemzedéki, a nembeli, a foglalkozási, a műveltség szerinti és a migrációs csoportosulásokat alapvetően jellemzi, gyakran érvényesül ebben a régióban is. De nem ritkák itt az általánostól, a megszokottól való eltérések sem. Ilyen például a Lendva-vidéki fiataloknak a helyi nyelvhasználathoz való, eléggé szoros viszonya vagy a középkorúak körében tapasztalt diglossziás szerepjátszás.

A már érintett szókészleti kérdőfüzetet ebben a közegben is alkalmaztam. A korpusz életkor szerinti vizsgálatának egyik fő tanulsága az, hogy Lendva környékén viszonylag kisebb a mindegyik nemzedék által egységesen használt, viszont tágabb az egy-egy vagy két-két korosztályra jellemző lexémák köre. Például a nagyszülők megnevezésére a köznyelvi *mama*, *papa* mindenütt megtalálható, de az ugyancsak köznyelvi *nagymama* ~ *mami*, illetőleg *nagypapa* ~ *papi* csupán a fiataloknak, a nyelvjárási *öregmama* ~ *öreganya*, valamint *öregpapa* ~ *öregapa* pedig az időseknek a nyelvhasználatát egyedíti. Továbbá a köznyelvi *szájszél* általános jelentkezése mellett a nyelvjárási *szájgyüre* a fiatalok és az idősek kapcsolatában jön elő. A köznyelvi *borsós* is összefogja az egyes nemzedékeket, de a szintén köznyelvi *libabőrös* csak a fiatalokat és a középkorúakat jellemzi. A népies *pápaszem* Lendva vidékén is csak a fiatalok körében fordult elő, föltehetőleg hasonló okokból, mint Szombathely környékén.

Bármennyire is változatos a szóban forgó korpusz, viszonylagos egységét igazolja, hogy a fiatalok anyaga nem üt el annyira benne a középső és idős korosztályétól, mint a magyarországi régióban. De domináns vonás itt is — főként a nyelvi szinten —, hogy az idősebbek a szókészletnek a nyelvjárási, a fiatalabbak a köznyelvies részével tartanak elevenebb kapcsolatot. A nyelvhasználati szint viszont arról tanúskodik, hogy az alaki tájszavakból az átlagosnál nagyobb mértékben részesednek a fiatalok. Ami az élteesebbeket, főleg a középkorúakat illeti, az otthoni környezetben élők nyelvjárásiabb és stabilabb megnyilatkozást mutatnak, az ingázók ellenben köznyelviessé és változékonyabb megnyilvánulásra éreznek késztetést. Következésképpen ebben a mozgékony nemzetiségi létformában is számolni kell az anyanyelven belüli kettősnyelvűséggel, még ha nem egészen ugyanúgy is, mint magyarországi viszonyok közepette (vö. pl. SZÉPE Gy.: MNy. LXXXI, 270). Sőt a muravidéki magyarság gazdasági, kulturális központjának minősülő Lendva vonzáskörzete sok tekintetben hasonló nyelvi viszonyt jelez, mint amilyen a magyarországi városok és környékük kapcsolatában vagy a határokon kívüli magyarság más köreiben is formálódik (vö. PAPP Gy.: *Linguistica [Bp.]* A, 3. 166—8; RAJSZI I.: *uo.* 152).

A Muravidéken egyéb irányban, a hivatalos, közéleti, iskolai, sajtóbeli magyar nyelvhasználat terén végzett vizsgálataim szerint a nyelvjárási-köznyelvi vegyületbe gyakran szüremkednek be idegen nyelvi (itteni szakkifejezéssel: környezetnyelvi), azaz szlovén elemek is. A lexikai és szerkezeti kölcsönzések, tükröfordítások sok esetben a megnyilatkozók egyéni megoldásainak minősülnek. Ilyen például a *Fénix* a *Főnix*, a *fáza* a *fázis*, a *tévéház* a *tévéközpont*, a *nem közreműködik* a *nem működik* közre helyén. De számos efféle kifejezés szinte szociális érvénnyel, általánosan elterjedt, mint például a *májca* a *trikó*, a *rekreációs* (központ) a *szabadidő* (központ), az *egészségház* az *orvosi rendelő*, a *középiszkolán* (tanul) a *középiszkolában* (tanul) megnevezésére. Sőt olyan, a nyelvjárási közegből származó megnyilatkozások mögött is föltételezhetjük a szlovén nyelvi hátteret, mint a *kigyópásztor* 'szitakötő', a *puszta* 'rossz, hitvány', a *tányérka* 'kistányér' jelentésben vagy az *Ötdináros* az egyik kétnyelvű település kavicsbányatavának népies megnevezéseként. Jóllehet eltérő mértékben, de a muravidéki magyarok nyelvhasználatának minden egyes színterén számítani kell szlovénizmusok jelenlétére.

Ennek a vázolt kettős- és kétnyelvűségnek a kombinációi jelentenek tényanyagot a szlovéniai magyar nyelvi tervezésben közreműködők számára (vö. ide vonatkozóan még pl. VARGA J., *NemzetkSzlavNap.* IV, 173—91; más hasonló régiókra utalóan DEME L., *ZbFilFak-UnKom.* [Pozs.] — *Phil.* XXV, 195—7; JAKAB I.: *Nyr.* CXIII, 140—9; LANSTYÁK I.: *Nyr.* CXVII, 475; PÉNTEK J.: *uo.* 482—5; BALOGH L.: *Nyr.* CXVIII, 26—38; stb.). Legyenek ők akár helybeliek, akár magyarországiak, a nyelvmegőrzés céljából mindeneke előtt ennek a sajátos magyar nyelvi változatnak az értékeit, a kommunikáció igényelte, szentesítette elemeit illik visszajeleznüik a nyelvhasználó közösségnek. A maribori, magyar vonatkozású

felsőoktatás a hallgatók nyelvhasználati tényeinek tudatosításával, a nyelvi környezet különféle vizsgálataival igyekszik eleget tenni ennek. Ugyanakkor egy a sztenderd körvonalazta igényszinthez is megpróbál közelíteni rugalmasan, kellő fokozatossággal nemcsak a mari-bori magyartanítás keretében, hanem a muravidéki ismeretterjesztés megfelelő fórumain, a nyelvfenntartásért tenni tudó intézmények hálóján keresztül is (l. pl.: GUTTMANN M., Anyanyelvünkért. Murszombat, 1983.; MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS, Nyelv és nemzetiség. Mari-bor—Szombathely, 1993.).

3. Végső soron a Szombathely és a Lendva vidéki élőnyelvi—beszélt nyelvi anyagra alapozott kutató- és oktatómunka a regionálison túl az egyetemesebb hungarológiai kapcsolattartást, együttműködést is támogatni kívánja. Hiszen a határokon belüli és kívüli nyelvi tájékozódással, az értékfeltáró hozzáállással, a szűkebb és tágabb körű nyelvi tudatnak a körülményektől függő alakításával annak a szemléletnek az érvényesüléséhez igyekszik hozzájárulni, amely a nyelvi különbözőség és egység összhangjára vonatkozik. Vagyis amelynek erősítése mindannyiunk érdeke.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

SZEMLE

Két munka a Huszita Bibliáról

1. HADROVICS LÁSZLÓ, A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. NytudÉrt. 138. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 145 l. — 2. NYÍRI ANTAL szerk., A Münchener Kódex magyar—latin szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 375 l.

1. HADROVICS LÁSZLÓ kedvenc témájának kell neveznünk a Huszita Bibliával kapcsolatos stúdiumokat. Nemcsak a legújabb idevágó szakirodalmat kíséri élénk figyelemmel, de érdeklődése a régi szakirodalom felé is jelentős figyelemmel irányul, ha ez még máig el nem döntött kérdésekhez nyújthat adalékot (l. a cseh J. JIRECKE-re való hivatkozásait). Előadás formájában is értesített bennünket kutatásáról (1985 márciusában a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásával), így a felvetett és megoldott kérdések anyagába mintegy előzetesen is bepillanthattunk.

A magam részéről mindjárt előjáróban utalok Hadrovics László három eredményegyüttesére. Ezek: 1. A Huszita Biblia mintáinak felderítése, illetőleg legalábbis azon forráscsalád körülhatárolása, melyhez a Huszita Biblia mintája (ill. mintái) is tartozhatott (tartozhattak). 2. Az eddig az összehasonlító elemzések anyagából csaknem kiesett Apor-kódex bevonása a mintakereső vizsgálatokba. 3. Fontos lépések tétele az irányba, hogy a Huszita Biblia szövegében a régebbi fordítási hagyományok nyomára lehessen jutni.

Persze számos más eredményt is említhetnénk Hadrovics könyvével kapcsolatosan, de a rendelkezésre álló terjedelem további eredmények gondos értékelését — úgy látom — nem tenné lehetővé, így a fenti három eredményegyüttest veszem most sorra külön-külön.

1. Az első kérdéskörrel kapcsolatban a következőket jegyzem meg. Mindenekelőtt jeleznem kell, hogy Hadrovics László mintakeresési céllal a Huszita Bibliának csak két kódexét, a Münchener Kódexet és az Apor Kódexet érintette. A Bécsi Kódexszel korábban KÁROLY SÁNDOR és egy kis munkaközösség foglalkozott ugyan alaktanilag, de a forrás mozzanatára nem tért ki. NYÍRI ANTAL közölte velem, amikor én a Bécsi Kódexben levő bevezető szövegek összehasonlító elemzésével foglalkoztam (FUF. XLIV, 61—5), hogy szerinte a Bécsi Nationalbibliothekban a kódexgyűjteményben 4938. számon van egy kézirat, amit

MESZÖLY GEDEON használt a Bécsi Kódex kiadásához. Én magam kézbe vettem, sőt xerox másolatokat készítettem e kódex egyes részeiről, és meggyőződésem, hogy ez a kódex, illetőleg rokon kéziratai nem voltak forrásai a Huszita Biblia Bécsi Kódex nevű töredékének. Ennyit a Bécsi Kódex mintáiról, melyhez — mint említettem — Hadrovics nem szólt hozzá.

Hadrovics László kutatásai során meggyőződött afelől, hogy a fordítás mintája elsősorban német fordítás volt. Ő mintakeresési céllal egyrészt a legrégebb nyomtatott német nyelvű bibliák evangélium-részeit tanulmányozta, másrészt a szakirodalomban szerencsésen figyelt fel F. MAURERnek egy XIV. századi evangéliumtöredékekkel foglalkozó tanulmányára, amely viszont hivatkozott a mintaként elég közvetlen hitelességgel szóba jöhető, a Bajor Állami Könyvtár állományában a cgm szakban 5018-as jelzetszámon őrzött kódexre. Ennek mikrofilmjét az Akadémiai Könyvtár megszerezte, így a szóban forgó bibliafordítás aprólékos összevetés tárgyát képezhette. Hadrovics László a nevezett kódex 281r lapján, sőt a 307v lapon is egy bizonyos „Johannes viller”, illetve „Johannes Viler” nevű másoló bejegyzését találta meg, s ennek folytán a mi Huszita Bibliánkkal szoros kapcsolatban levő ezen kéziratot Hadrovics „Viler-féle szöveg”-nek nevezte el, és munkájában így idézi.

Megjegyzem, hogy Hadrovics szerint csak a Münchener Kódex szövege mutat egyezést a Viler-féle szöveggel, jóllehet ez utóbbi nem csak a négy evangéliumot tartalmazza, a kézirat további részeinek nincs magyar megfelelője, vagy lappang valahol.

A Viler-féle szöveg hatásának bemutatását Hadrovics kötete 26—49. lapig terjedő részén intézi el. Messze vezetne, ha most itt minden olyan szót, amelynél a Viler-féle kézirat hatása igazolható, felsorolnánk. Pl. a latin *pharisaei* fordítását a Viler-féle szöveg „die abgescheiden”, „die abgeschieden” szavakkal oldja meg. Mint tudjuk, a későbbi magyar fordítások megtartják a *farizeus* alakot, ám a Münchener Kódexben a „leualtac” alakot találjuk, ami tükörfordítása az idézett német szónak. A latin *scribae* megfelelője a magyarban *írók* lenne, e helyett azonban *írástudók* áll (sok esetben), ami a Viler-féle szöveg valójában redundáns „schriftweisen”-jének nyilvánvaló tükörfordítása. A mai *pofon* vagy *pofonvágás* megfelelőjeként az archaikus bibliai szöveg több fordításnál *arculcsapás*, ami ma is járatos, ámbár elavuló. Nem használatos azonban a *nyakcsapás*, amit a Münchener Kódex alkalmaz, és ami ismét csak a Viler-féle szöveg *hals-schlag*-jának (hals fleng) tükörszövegeként fogható fel.

A példákat, Hadrovics adatait idézve, nagy számban szaporíthatnánk. Ám Hadrovics nem pusztán a Viler-féle gyakran ismétlődő fordítás-megfeleléseire hivatkozva állítja a Huszita Biblia erős német befolyásoltságát, hanem arra hivatkozva is, hogy néha egyetlen alkalommal előforduló (pl. a latin *Calvaria* „kopaszlat” fordítása) szó (vö. NYÍRI ANTAL, A Münchener Kódex magyar—latin szótára 189—90) is erre a német hatásra megy bizonynyal vissza (vö. a német szöszedetekben található „calicheit, kalheit” megfelelőseket: DIEFENBACH Glossarium-ának [1857.] idevágó adatait, melyeknek biztos tükörfordítása a *kopaszlat*).

Számos esetben Hadrovics szláv, pontosabban ócseh hatást is kimutat. A vajdasági Kamanc lakosai német ajkú községhez közel esvén már működési helyük nyelvi környezete révén is tudhattak németül, ám e tudásuk Prágát járva még megerősödhetett, sőt bizonyára cseh tudással bővült. Az ócseh hatást igazolandó vegyünk egy példát Hadrovics könyvéből (50): A latin *zizania* szónak az ócseh *kúkol* hatására *konkol* (= *konkoly*) felel meg, ám miután e szó már a SchläglSj.-ben megvan, ennek használatát nem feltétlenül vezethetjük vissza ócseh hatásra. Inkább bizonyulnak szláv hatásnak, illetőleg szlávból való átvételnek azok a szavak, melyekre hazai első adatunk a Huszita Bibliából idézhető. Hadrovics ilyennek tartja a szláv *jesper*-nek megfelelő népetimológiásan létrejött *kecskekígyó* szót. Én ezt szintén kevésbé sorolnám ide, hiszen ez a népetimológiás alak éppen a fordító szláv nyelvbéli tudatlanságát igazolja. Számos más példa viszont valóban meggyőzően tanúsítja az ócseh nyelvi hatást: így a következő szavak cseh megfelelői: *bárány*, *bika*, *drágálatos*, ... *vacsora*, *varsa*, *veder* (49—52) stb.

Nem pusztán a biztos nyelvi átvétel esetei érdekelték Hadrovicsot, hanem azok az esetek is, amikor a már meglevő szókészletből való szóválasztást befolyásolhatta valamely nyelv (vö. a 46—49. l. adatait). Ilyen hatás folytán kerülhetett a Huszita Biblia szövegébe a *salzsás tál*; ez kettős hatást mutat: az előtag a latin *salsa* 'só' hatását sejteti, az utótag a német *saltzcar* szó második tagjának, a 'Geschirr, Schüssel' szinonimájaként szereplő *car* 'tál' szónak a hatását igazolja. — Különösen meggyőzőek a szerzőnek azok az adatai, amelyek azt igazolják, hogy egy félreértett vagy hibás német fordítást a magyar fordító a maga hibájával vesz át.

2. Hadrovics szóban forgó művének nézzük most a második pontként említett újdonságát: az Apor kódexre vonatkozó vizsgálati eredményeket (74—95). — Az Apor-kódexre vonatkozó rész akár önállóan is megjelenhetett volna, olyan sok sajátos, a Münchener Kódexszel kapcsolatban nem említett nézőpont szerepel ebben a részben; így például azon másolási hibák jegyzéke, amelyeket minden további nélkül ki lehet következtetni a latin és magyar szöveg egybevetéséből. Persze ezek a másolási hibák a másoló hibái, ezeknél sokkal fontosabbak azok a hibák, amelyeket maga a fordító követett el. E téren több a hiba, mint a Münchener Kódex esetében. Miért? Talán a fordító nagyobb jelentőségűnek tartotta az evangéliumot, mint a zsoltárokat, és az előbbieket gondosabban fordította? Vagy több előzmény állt rendelkezésre, és ez tette pontosabbá a fordítást?

Hadrovics megállapítja, hogy egyes esetekben a latin szöveg hibás fordítása egyedül áll, nem a német vagy szláv hatás érvényesülése folytán alakult szöveg. Más esetekben viszont, mint a Münchener Kódexnél is látható volt, a német hatás volt itt is kimutatható. Néhány különleges hely német mintájára Hadrovics külön is utal. Bizonyos szavaknál itt is hasonló a helyzet, mint a Münchener Kódexnél is volt, német és szláv (cseh) fordításhatás is igazolható. Persze ezenkívül a kizárólagos szláv (cseh) hatás is bizonyos.

3. Az egyik legizgalmasabb kérdés a Huszita Biblia körül az, hogy milyen korábbi bibliafordítási próbálkozások nyomait tükrözi szövege. Hadrovics jónéhány példát sorakoztat fel. Említi pl. a *megfeszít* igét, ami sem német (kreuzigen), sem cseh (*ukřižovati*) hatás nem lehet, tehát vagy a fordítók szóalkotása, vagy korábbi magyar bibliaszövegből átvett megoldás. E kifejezés nagyon alapvető eszmei fogalom, feltehető tehát inkább, hogy korábbi magyar fordításból való a szövegátvétel. Ugyanígy áll a helyzet az *ács fia* kifejezéssel. Van egy melléknév: *főmerdek*, ami szintén német, illetőleg cseh minta alól teljesen kieső nyelvi megoldás (vö. ehhez az EWUng. *merdek* címszavát). Igen részletes elemzést nyújt Hadrovics a *szentlélek* és *szent szellem* kifejezésekkel kapcsolatban, amelyeket illetően KARDOS LAJOS azt állította, hogy gonosz vagy jó csak a *szellem* lehet — és ez is bizonyítja a fordítás patarén jellegét — vö. *fertőztes szellem* (vö. NYÍRI i. m. 108). Ennek ellene szól, hogy sok esetben *szent lélek* áll *szent szellem* helyett. Hadrovics elmélete kézenfekvőbb: Amikor a latinban *spiritus* áll, azt lehetne várni, hogy „a magyarban *szellem* jelenik meg. Ez azonban — írja Hadrovics (101) — csak akkor van így, ha nem a *Szentlélek*-ről van szó. Tehát általában a *spiritus* vagy *spiritus immundus* esetében lesz a magyar megfelelő *szellem*”. De néha a *Spiritus sanctus* esetében a szöveg megmarad *szent lélek* alakban, ez a megoldás is régi fordítások nyomait őrizheti.

Még folytathatnám a példák felsorolását, ám maga Hadrovics is utal arra, hogy a dolog igazi jelentőségének felméréséhez „át kellene kutatnunk kódexirodalmunk egész régebbi rétegét” (98), persze a bibliai részek feltűnéseit illetően.

2. Most rátérek a másik nemrégén megjelent könyvre, NYÍRI ANTAL említett munkájára. Nyíri Antal kiadványát, mint ismeretes, megelőzte SZABÓ T. ÁDÁM munkája, melynek címe: „Der Münchener Kodex IV. Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formenverzeichnis”. E kiadvány, amely 1977-ben Otto Harrassowitznál jelent meg Wiesbadenben, Décsy

Gyula hamburgi tanárkodásához kapcsolódik, akkor volt ugyanis mellette Szabó T. Ádám tanársegédként, akinek nevéhez a fenti munka kapcsolódik. Ezt Szabó T. Ádám is jelzi a kiadvány elején: „Diese Arbeit habe ich auf Anregung von Herrn Professor Dr. Gyula Décsy ... hin angefertigt (1).

Mi tette szükségessé egy újabb mutató kiadását? Maga Nyíri Antal ezt így fogalmazta meg, miután felsorol egy-két szempontot arra vonatkozóan, hogy általában mi tette szükségessé a mutató összeállítását: „Más körülmények is szükségessé teszik a MK [= Müncheni Kódex] magyar—latin szótárának a kidolgozását és kiadását. Mindenekelőtt az, hogy 1966-ban kiadta Décsy Gyula a MK-et sok hibával... Décsynek e munkáját e sorok írója megbírált. (A Müncheni Kódex 1466-ból. Bp., 1971. 11—3) ... Décsy Gyula e téves »buchstabengetreuer Abdruck«-ja alapján kiadta Szabó T. Ádám »Der Münchener Kodex IV. ...» című művét (Wiesbaden, 1977) ... Amint hibákkal van tele Décsy Gyula MK-szövegkiadása, ugyanúgy hibás — sajnos — Szabó T. Ádámnak is a Décsy alapján megszerkesztett és kiadott MK szótára is... Alapvető hibája a Szabó T. Ádám szótárának, hogy az egyes szócikkek jelentéseit mai német és magyar nyelven jelölte meg, holott e kódex magyar fordítása a 15. század első felében a Vulgata alapján készült, amiből az következik, hogy szavainak jelentéseit csakis a Vulgata latin megfelelőivel lett volna szabad megjelölni.” (11.)

Ezután Nyíri Antal számos példával igazolja azt, hogy a MK fordítása a Vulgata alapján készült. Mindezt a Szabó T. Ádámmal szemben felhozott kifogások anyagába ékelve adja. Sajnos e hosszú idézetanyag alapján az a téves érzése támad az embernek, hogy Szabó T. Ádám netántán ne tudta volna vagy ne tartotta volna fontosnak a MK Vulgatóval való egyezését. És így ez a hosszú rész is mintegy Szabó T. Ádám hibái lajstromát növeli — hiába nem ez volt a szándék —, annál is inkább növeli, mivel e szakasz után következik egy rész, amely így indul „Vannak Szabó T. Ádám e művében másfajta tévedések is.” (12.)

Mi egyetértünk azzal, amit Nyíri Antal a mutató legfőbb hibájaként felhoz (ámbar úgy gondolom, hogy a német és magyar párhuzamos szöveg megadása az olvasó gyors tájékozódásának biztosítását volt hivatva szolgálni), de nem értünk egyet a Szabó T. Ádámmal szembeni érvek szerencsétlen elrendezésével.

Az igaz, hogy a „másfajta tévedések” kategóriában felsorolt dolgok elég súlyos hibákra utalnak. Ilyesmiről van szó: Nyíri felemlíti, hogy hibás Szabónál a MK. „eýtett” szavának ’éjjel’-ként való magyarázata, mivel ez az *eszik* ige határozói igeneve; egy bizonyos *fetete* szó létezését is elveti Nyíri, mivel kimutatja, hogy ez hibás olvasat „fjetetec” (olv. *setétek*) helyett; hibásnak tartja Nyíri az állítólagos *aszuj* és *verej* szavak olvasatát is, helyesen: *aszú*, *verő*.

Nyíri Antal mutatójának jelentős értéke, amint erről már szó is volt, Szabó T. Ádám hasonló művéhez viszonyítottan a Vulgata latin szövegével való megfeleltetése. Tegyük fel, arra vagyunk kíváncsiak, hogy a latin *jaceo* igét milyen módon adják vissza a MK. fordítói; a mutató segítségével erre könnyen választ kapunk.

Nyíri Antal köteté előszavában leírja a mű keletkezésének történetét: azokat az előmunkákat, amelyek többek (VELCSOV MÁRTONNE, DIENES ERZSÉBET, SZ. GALÁNTAI ERZSÉBET, SZIGETI FERENC ÉS TÉGLÁS J. BÉLA) bevonásával a szegedi JATE bölcsészettudományi karának magyar nyelvészeti tanszékén folytak, s amely munkálatok a megjelent munkán kívül tulajdonképpen a nevezett kódex latin—magyar mutatójának elkészítése is célja volt.

Ezúttal a fontosabbik rész, a magyar—latin mutató ismertetését végzem. A kötet, a már említett bevezető rész, amely az egész vállalkozás előtörténetét és a Szabó T. Ádámmal kapcsolatban már említetteket is tartalmazta, bevégezése után a 350 lapot kitevő s a magyar abécé szerint rendezett szótárra terjed. A bevezető rész foglalja magába a jelek és rövidítések anyagát is.

Az egyes címszavak főcímszavakra és alcímszavakra oszlanak. Az alcímszavak a főcímszó által képviselt szóból képzett származékokat tartalmazzák, beleértve igék esetén az igekötővel ellátott alakokat is. Nyíri Antal mutatójának címszófelépítése eltér KÁROLY SÁNDOR BécsiK.-hez készített „mutató”-jától, mivel az igekötős alakok itt (ti. Károlynál) a főcímszó anyagába kerülnek, s az igekötő zárójelben áll. Nyíri önálló alcímszóként kezeli ezeket.

Nyíri Antal mutatójában — amennyiben a szó több latin szó megfelelője a MünchK.-ben — az adatok locusa (lapszám- és sorszámutalása) valójában kétszer szerepel: egyszer az adott latin szó kivetítése után sorakoznak fel e locusok, másrészt a MünchK. írásmódjával megadott paradigmatis alakok után. A több latin szóval való megfeleltetésnek mégis van egy rövidítési megoldása: a legtöbb adattal képviselt latin szóra vonatkozóan nincs locus, csak az összes többire, így ha az összes többit kivonjuk a felsorolt paradigmaadatoknál található locusokból, megkapjuk a maradvány formájában a legfőbb latin megfelelésre utaló locusokat.

Ismert tény, hogy a Huszita Bibliát nem egyetlen fordító készítette, hanem kettő. Egyes kutatók megpróbálták meghatározni, hogy meddig terjedt az egyik fordító munkája, és hol kezdődött a másiké. Ráadásul ezt komplikálja az is, hogy másoló is több volt (főleg az AporK. másolását illetően). Sajnos Nyíri Antal magyar—latin szótára nem tud e fontos kérdés vonatkozásában felelettel szolgálni, nem tudja bírálni az eddigi feltevéseket sem. Ehhez feltétlenül a latin—magyar szótári részre lenne szükség, hiszen abból lehetne megállapítani, hogy egy adott latin szónak a MK. mely lapjától mely lapjáig ad ilyen, és mely lapjától mely lapjáig amolyan magyar fordítást. Talán ezekből a től-ig-adatokból lehetne körvonalazni a fordítók tevékenységének „felségterületeit”. A nagy számok törvényének e munkában jelentős szerepe kell hogy legyen, mert csak nagyszámú bizonyító adat segítségével kerülhető ki a másolók esetleges elvtelen javítása, javíthatása.

A magyar—latin rész mellett tehát a latin—magyar rész is igen szükséges lett volna. Sajnos az elfogadott tervben szereplő latin—magyar részzel kapcsolatban Nyíri a következők megjegyzésére kényszerült: „Közben több okból, nem utolsósorban a nehéz anyagi körülmények miatt célszerűbbnek mutatkozott, hogy egyelőre a MK-nek csak a magyar—latin szótárát dolgozzák ki.” (13). És nem kellene-e egy német—magyar szótár, ha elfogadjuk HADROVICS LÁSZLÓ „Viler-féle kéziratának” nagy jelentőségét a MK-re vonatkozóan?

Ha a Nyíri Antal vezette munkaközösség számítógéppel is dolgozott, a dolog egyszerűbb. De talán adattárszerűen egyébként is már megvan Szegeden az anyag. Sajnos sem a számítógép használatának esetleges ténye (az Akadémiai Nyomda is esetleg számítógépes szedéssel operált), sem pedig a munkaközösség által végzett egyéb munkák állásának ügye nem kerül említésre a kiadvány egyébként kitűnő előszavában.

A kötet további értéke az, hogy a MK.-ben szereplő összes név is adatszerűen megtalálható a szótárban, eltérően azon művektől, melyek csak járulékosan és igen mostohán foglalkoznak névanyaggal (a KÁROLY—BERRÁR-féle Glossarium pl. ad ugyan névanyagot, de erősen kétlem, hogy az a nagy mennyiségű szójegyzék, illetőleg szótár, amit feldolgoztak, csak ilyen szerény névanyagot eredményezett volna). Itt végre a névanyag hiánytalan feldolgozásával találkozunk. Az egyes fordítók működésének behatárolását illetően a névanyag-variánsok különösen jó eligazítást adhatnak. Hogy a naptári rész névadatai el-eltérnek a főszöveg adatformáitól, már így, a nevek segítségével, a latin—magyar szótár elkészítése nélkül is könnyen felismerhető.

Az ismertetett kiadványok mindegyike, jóllehet eltérő jellegűek, önzetlen, fáradalmas kutató- és anyagfeldolgozó munka eredménye; mindkettő a hazai nyelvészet számára jelentős értékgyarapodást, gazdagodást jelent.

BUKY BÉLA

Az egykori Magyarország és Európa magyar, orosz és ukrán szemmel

1. Sándor István: Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei. [Győrött, 1793.] Szöveggondozás, bevezető tanulmány és jegyzetek: ÉDER ZOLTÁN. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1990. 525 lap. — 2. Teleki Domokos: Egynéhány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországnak rövid esmertetésével együtt. [Nyomtatott Béciben MDCCXCVI]. A szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta ÉDER ZOLTÁN. Régi Magyar Könyvtár. Források 3. Balassi Kiadó, Budapest, 1993. 200 l. — 3. Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Közreadta, fordította, az előszót és jegyzeteket írta: TARDY LAJOS. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988. 263. l.

1. Sándor István munkájának hatása magyar földön nagyobb lehetett, mint ezt ÉDER ZOLTÁN tanulmányának megjelenéséig az utókor sejtette. E kötet győri megjelenése után egy évvel Mikes Kelemen „Török országi levelek” c. munkája Kulcsár István jóvoltából elhagyja a szombathelyi nyomdát. Jó érzékkel közelíti meg e könyv gondozója előszavában a rebellis felvidéki magyar nemes lelkületét, aki még Velencében is így ír: egy utcai énekes, amikor megtudja, hogy szerzőnk magyar, „legottan egy kedves nótát kezdett pengetni a lantján, s mellette Rákócziról énekelni”.

A szlavikai és lukai Sándor István birtokos nemes 1750. augusztus 11 és 1815. március 29 között élt. SZINNYEI JÓZSEF szerint „rokonaival meghasonolva, a gazdagságtól való idegenkedése s embergyűlölő hajlama igen korán az irodalomhoz vonzotta” (Magyar írók XII. Bp., 1908. 128). Szerzőnk „Lukán, tót jobbágysai és cselédei körében ... kénytelen volt a tót nyelvet használni, ... s harmadik felesége, Kukelenik Katalin nem tudott magyarul, ezt bizonyítja saját kezűleg írt tót vallomása” (10), mégis e korban a többnyelvű s többgyökerű magyar nemes inkább törvényszerű, főleg peremvidégeinken. Azon időkben élt Sándor István, amikor még lehetett valaki jó magyar és jó tót egy személyben is, ahogyan ez horvát—magyar viszonylatban Zrínyi Miklós költőnk és hadvezérünk idejében korábban megvolt. A nemzeti, vallási és nyelvi kizárólagosság igénye még nem árasztotta el Európa XVIII—XIX. századi reneszánsz, barokk és fölvilágosult szellemeit. Ez utóbbi három fogalom furesa így együtt, de nem is olyan szokatlan, ha pl. Bethlen Gábor és Pázmány Péter közvetlen — az összmagyarság érdekében kialakított, világnézeteket és vallásokat áthidaló — kapcsolataira gondolunk (vö. VÁRKONYI ÁGNES, Erdély és a török kérdés Pázmány politikájában: Magyar Múzeum I. [1991.], 28—51).

Szerzőnket nyelvhasználata miatt más tájakról való íróársai gyakran támadták. Talán ez alakította ki benne azt a bölcsességet, melyről könyvében így szól: „Én az utazásaimban azt vettem észbe, hogy minden nemzetben találkozni jók és rosszak, tudósak és tudatlanok, igazak és hamisak, jámborok és gonoszak” (50).

E szövegközlésében ÉDER ZOLTÁN jól érzékeltet egy-egy korabeli helyesírási sajátosságot, pl. Rákóczi nevének *Rákóci* írását illetőleg, majd „azon este a városba bementem, egy vendégfogadóba fordultam bé...”. Hasonló *é-ző* alak több más mellett a *nékie* (99). *Város* szavunk itt szinte kizárólag *a-zó város* alakjában fordul elő (pl. 66—7), *portéka* szavunk is *a-zó partéka* alakjában jelentkezik (107). Az irodalmivá vált *felülmúlja* helyett *felyülmúlja* áll (97); ez a jésüлт l Sándor nyelvében következetes más esetekben is, pl. *felyül* (100). A *ruhájuk* és *rajtuk* helyett *ruhájok* és *rajtok* áll, a hátraható hasonulás pedig *vannak* szavunkban még nem érvényesül, az itt jelentkező forma: *vagynak* (103), az *őt* tárgyragos személynév másnak a ma is népnyelvi használatban gyakori *őtet* alakjában áll (107). Mint e néhány kiragadott példán is megfigyelhetjük, ÉDER ZOLTÁN szöveggondozása az eredeti kézirat hangállapotát igen jól tükrözi, így nyelvtörténeti, nyelvjárástani bűvárlatokra is alkalmas (noha az eredeti

kiadvánnyal való összevetés ilyen mélységekben szükséges — de ezt maga a szöveg gondozója tudja a legjobban).

Az előttünk lévő kötet szótörténeti bűvárlatokra különösen alkalmas, mert a magyar nyelv jövevényszavakban gazdag XVIII. század végi, azaz a nyelvújítás előtti állapotát jól érzékelteti, mikor még *abonmán* volt használatos, noha az *elő fizetésül* a NyÚSz. szerint 1786-ból már adatolt, *árenda* (vö. *bérlet* szavunkkal, mely a NyÚSz. szerint 1795-ben jelentkezik először), *árendál*; a NyÚSz. szerint a *haszonbér* és a *haszonbérelő* 1804-ben tűnik föl; *arszenál* 'fegyvergyár', *batéria* — magyarított megfelelője, az *üteg* csak 1834-ben jelentkezik Szontagh Gusztávnál, de volt reá *álgyú-telep* kifejezésünk is (NyÚSz. 361); *bilet*, ennek *levélke* vagy *levelke* magyar változata korábban is megvolt (vö. NyÚSz. 209); *contribució* szava azért érdekes, mert az *adó* jóval korábbi, már 1405 k. jelentkező magyar megfelelőnk van; olyasféle zajlott így le az 1400-as és az 1700-as évek között, melyre sajnos napjainkban is jócskán van példa: idegen szót használunk tömör, rövid, kifejező magyar szavunk helyett (vö. TESz. I, 97), *deputáció*: magyar megfelelője az 1806-ból adatolható *küldöttség* (NyÚSz. 196); *exemina*: Versegly 1805-ben használja *vizsga* szavunkat (NyÚSz. 381); *fabrika*: „Helmeczy 1832-ben írja le *gyár* szavunkat” (NyÚSz. 112), de 1322-ből már adatolt *gyárt* ótörök eredetű szavunk (vö. TESz. I, 1123); *fabrikás*: később *gyáros* lett (ma már valószínűleg *manager* vagy valami hasonló, mindenképpen „előkelőbb”, de kérdéses, hogy kifejezőbb-e); a *financér* szavunkra 1832-ben megszületik a magyar *pénztárnok* (NyÚSz. 260); *hóstat*, azaz 'külváros' német jövevényszavunk ma már visszaszorult egy-egy régies hangulatot idéző helyneveinkbe, pl. Kolozsvárt az 1960-as években tragikus körülmények között fölszámolt magyar zöldségtermelők városrészének neve volt *Hóstat* (vö. BALASSA IVÁN, Az *a*-zás a kolozsvári Hóstat nyelvében. Kolozsvár, 1942.); *höflich* jövevényszavunknak az *udvarias* a magyar megfelelője, mely szótáraink szerint 1764-ből már adatolható (NyÚSz. 597), de a *höflich* szinte napjainkig városi polgárságunk szintjén tovább él; az *influzus* német szemléletű magyar tükörfordítása, a *befolyás* 1708-ban jelentkezik az *Einfluß* magyar tükörfordításaként (NyÚSz. 21); *invalid* szavunkra a *kórkatona*, *hadastyán* és *sérvitéz* szavakat is ajánlották nyelvújítóink, míg az 1803-ban megszületett *rokkant* állandósult; *kurír* szavunk 1827-ben jelentkezik először, magyar megfelelője a ma is használatos jól sikerült *futár* (NyÚSz. 103—4); *lőzsi* színházi szakszavunk magyar megfelelője a *páholy*, így, anyanyelvünkön egy kassai színlapon jelentkezik először 1830-ban, de eredeti 'csűr, pajta raktár' jelentésben és *páhó* alakban közel fél évszázaddal korábban adatolható (vö. TESz. III, 59); *lotteria* immár elavult szavunk diadala az 1700-as évek végén azért lehet számunkra meglepő, mert a *nyílaz* 'sorsol' jelentésben már első magyar evangéliumfordításunkban jelentkezik (1416 u./1466; MünchK.), 1653-ból pedig *sorsolasokban* adatunk is van (MNY. V, 90); a *magazinom* vagy *magazinum* magyar megfelelője 1807-ben *rakhely*, majd 1822-ben *raktár* (NyÚSz. 267); *mobilia* — noha 1786-ból *bútor* szavunk e jelentésben már előfordul (TESz. I, 396); *mondúr*: másik idegen neve a magyarban ez idő tájt *uniformis*, 1807-ben már magyarul *formaruha*, s csak 1843-ban *egyenruha* (NyÚSz. 54); *müncház*: magyar megfelelője, a *pénzverde* 1848-ban jelentkezik (NyÚSz. 260); *nótárius*: magyar megfelelőjét, *írnok* szavunkat Dugonics 1794-ben alkotja meg (NyÚSz. 145), ezt szorítja aztán ki az ősi, felújított *jegyző* (vö. 1544: *iecczö*: OklSz.), 1803: *notar*: *jegyző tiszt*, *jegyző* (MARTON); *obelisk*: magyar megfelelője, az *emlékszobor* 1832-ben jelentkezik (NyÚSz. 71); *szála*: mai megfelelőjét, az Árpád-korban átvett bizonytalan — valószínűleg szláv — eredetű *terem* szavunkat (TESz. III, 897) Révai elevenítette föl (NyÚSz. 334); *teatrom* vagy *teátrum* szavunk már 1651-ben jelentkezik (TESz. III, 870), a *színház* nyelvújítási magyar megfelelője először 1830-ból Bajza műveiben adatolt (TESz. III, 760), az első állandó magyar kőszínház 1821-es Shakespeare-előadásait még Kolozsvárott *nemzeti játszó társaság* néven hirdetik meg (l. Kolozsvár. Egy magyar város ezer esztendeje. Szerk. MAKKAJ LÁSZLÓ és VÁSÁRHELYI Z. EMIL. Kolozsvár Város Kiadása. Kolozsvár, 1942. 140), azaz Erdélyben már

megvan a törekvés önálló színházat jelentő szavunk megtalálására; *tekstus*: magyar megfelelője, *szöveg* szavunk 1835-ben jelentkezik a magyar—német zsebszótárban (TESz. III, 798). FOGARASI JÁNOSNÁL a következő évből a *szöveg* 'Kontext', a *Text* pedig 'szöveg' és 'tartalom' jelentésű (FOGARASI 1836. I, 300, II, 456); *tót nyelv* 'szláv nyelv', *tót stájerok* 'vendek, ill. szlovének': a szavunk a szöveg tanúsága szerint nem gúnyos és nem is elmarasztaló, itt nem a mai szlovákok megjelölésére használatos, vö. 1828: „A' Vendek . . . megértik a *Slowák*' (*Szlovín*) beszédjét is” (igaz ugyan, hogy Heltai 1575: *Sklovákországban* adat is van a *Tótországban* mellett: TESz. III, 772); *traktér*: a *vendéglő* 'vendéglős' jelentésben 1808-tól adatolt (TESz. III, 1113); *verbung*: magyar megfelelője, a *toborzás* 1832-ből van adatolva, de Verseghy nyomán Berzsenyi 1816: „*toborzó* vagy *táborozó* nóta és táncz az volt a Régieknél a mi most a' *Verbung*” (NyÚSz. 342); *vokszhal*: egyelőre jelentése nem ismert Sándor István e könyvében, de igen valószínű, hogy az elferdített *Volkshalle* 'népcsarnok' rejtőzhetik e kifejezés mögött. A kiragadott példák jól érzékeltetik az 1700-as évek végének főleg német, olasz, latin és francia jövevényszavakkal telített magyar írói szókészletét.

Az idegen eredetű és a magyar szó ezen útleírásokban jól megfér egymás mellett, s nyelvünk rokon értelmű szavainak számát gazdagítja: „il Capitano . . . a város *strázzáira*, szintúgy a katonaságra s a nyilván való bátorságra *vigyáz*” (110) — itt lehetett volna *strázsál* is, de nincsen (manapság van olyan szerzőnk, aki még véletlen sem törekszik e szerkesztésbéli változatosságra, s jövevényszóra kölcsönszót — a legjobb esetben tükörfordítást, de nem ritkán tükörferdítést — halmoz): „Verona nagy és régi város, . . . három kastélya vagyon . . . harmadika . . . mint egy *citadella*, *fellegrvár*, a téren áll” (112); „Gyénua . . . ő egész nagyságát több századok által csupán a kereskedésnek köszönhette, mert azon gothusi megelőzött *balítélettől*, *praeiudiciumtól*, hogy a kereskedés a nemességre nézve illetlen” (150), „a városnak *hóstátjai*, vagyis *külső várasa* sokkal nagyobb a *belső várasnál*” (187). Gyénuáról, azaz Genuáról így ír: „Az öltözetben való *luxusnak*, *fényűzésnek* itt határ vagyon vetve, mert a gyöngy, gyémánt, s drága csipke az asszonyoknak meg vagyon tiltva, a férfiaknak is csak a fekete ruha engedtetett meg” (153). A magyar és az idegen szó szinonima-használata következetes: „A német áruknak a külföldre való *kivitelök* alig teszi az idegen áruk *bévitelöknek* tizedik részét. *Ausfuhr*, *Einfuhr*” (224). Száz kereskedő közül kettő ha használ ma *ki-* és *bevitel*-t, a többi *exportál* és *importál* magyarul is.

Párizsban a Luxemburg Palota leírása során szerzőnk megjegyzi: „Egy ideig itt lakott hajdan Rákóci Ferenc hazájából való kiköltözése után. . .” (288).

Hanauban Sándor így ír: „Ezen oskolában sok református magyar ifjú megfordult immár, s ha jól emlékszem, Szenci Molnár Albert is itt tanított hajdan. Itt bocsátotta ki 1608-dikban a magyar Bibliát Károlyi fordítása szerint, 1610-dikben pedig egy magyar grammatikát” (222). Megjegyzendő, hogy másutt, Konstanzban Husz János megrongált szobránál állván így szól: „hajdan Posonban is a jezsoviták templomában a Luther szobra találkozott, melyet deákkoromban gyakorta magam is megpöktem”. Számomra ez azért érthetetlen, mert vallási türelmetlenség nem jellemző fölvilágosultan szemlélődő szerzőnkre, hiszen például külön kiemeli Boroszlóban: „Ezen városban a lengyel zsidókat szüntelen nagy számmal láthatni, akik is a város kereskedését leginkább tartják virágzásban” (378). Napjaink térségünkbeli magyar kisebbségeinek kezelésére (s nem csupán a szlavóniai Kórogy sorsára) a francia forradalom előtti párizsi hangulat emlékeztet, ahol a holt vadakat a francia képvisők így szólaltatják meg: „a király engem annyira megbeesült, hogy a golyóbisát belém bocsátani nem sajnálotta” (300). Briinnben is az tűnik fel Sándornak, „Hogy itt a vendégfogadóban leszállottam, azt tele találtam burgus és császár huszáraival, kik nagy barátságban együtt ettek, ittak, táncoltak. Mert minthogy a porosz határ nincs messze, onnan szabadsággal seregesen jönnek ide borozni a porosz huszárok, s itt a Hadik huszáraival barátkoznak.” (381—2).

2. Széki Teleki Domokos gróf, kir. táblai ügynök, Teleki Sámuel gróf udvari kancellár (a ma is működő híres marosvásárhelyi Téka alapítójának) és iktári Bethlen Zsuzsának fia 1773. szeptember 5-én Sáromberkén született, és 1798. szeptember 16-án halt meg Marosvásárhelyt. Ezen könyvét „Az Erdélyi Díszes Magyar Társaságnak” ajánlja, „melyben a hazának oszlopai, becsülrött tudósai és nagyra igyekező fiai a tudományoknak gyarapítására és az anyai nyelv pallérozására s terjesztésére, ezáltal pedig a nemzeti karakternek állandó fennmaradására s ékesítésére egybeszövetkeztek.” Igen, itt a Magyar Tudományos Akadémia erdélyi elődjéről van szó, melyet alapításakor szintén anyanyelvünk féltő szeretete hívott életre!

Így, ilyen ajánlással nem véletlen, hogy szerzőnk megkülönböztetett figyelemmel kísér egy-egy elszigetelődött magyar népcsoportot. A gyimesi csángókról így ír: „Ezek a lakosok *székelyek*, akik lassanként ide megtelepedtek; nagyobb részint a csiki falukból vonták ide magokat, de rész szerént Moldovából is jött székelyek, kik lassanként ide megtelepdtek; *vagy magyarok*, mert úgy kell megtudni, hogy Moldvában ilyen kivándorlottak, kivált székelyek igen sokan vagynak, és nevezetesen ezen utolsóknak két nagy falujuk is vagyon. Amely öt magyar falut telepítettek Bukovinában, az is mind olyan kivándorlott *moldvai magyar és székely* lakosokból áll, kiket oda összevontak . . . Ezeket az említett gyimeslunkai lakosokat a csíkiak *csángóknak* nevezik; lehet, hogy ez a nevezet onnan jön, mivel ők vándorló emberek, és lakhelyeket gyakran elhagyják; az a szó: csángó pedig olyan értelemben vétetik, mint *kóborló, vándorló*. Az ő gazdagságok főképpen juhtartásban és marhákban áll, a rendes adót, mint más lakosok fizetik. A földesuraságnak is (minthogy nagyobb székely birtokosoknak és úgynevezett székely nemeseknek földjén lagnak) taxát fizetnek; nagyrészt katonák, azok tudniillik, akik különben is katonáknak lévén konskribálva, a falukból ide költöztek” (52–53). E megfigyelésében Teleki Sámuel BENKŐ LORÁND (A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. Bp., 1990. 38) végkövetkeztetését látszik igazolni, azaz szerzőnk megkülönböztet magyarokat és székely magyarokat. Igaz ugyan, hogy az előbbiek eredetéről nem nyilatkozik, de Erdélyben ez csak a mezőségi magyarságra vonatkozhatik. Egyre több adat kerül így elő, mely BENKŐ fenti elméletét megerősíti: a régies északi és déli csángók közép-mezőségi eredetét.

Maga a *csángó* szó és népnév eredetét illetően a Székelyföldön széltében-hosszában ismeretes *csángál* 'fűlsiketitően harangoz' (ÚMTsz. I, 749) szóval legalább olyan mértékben összeköthető etimológiailag, mint a *csángál* 'elkóborol' kétes jelentéssel, melyet eredetileg csak állatokra adoltak, s a tehén, juh mély kolompja lehet e hangutánzó szavunk etimológiai gyökerének jelentésbéli alapja. A csángókat a magyarság kihelyezett előőrseinek kell tekintenünk, olyan védőknek, akik hang- vagy tűzzellett hírt adtak a székelységnek a közelgő, főleg keletről fenyegető veszélyekről, hadak érkezéséről. Id. Péter István (szül. Krizbán 1906-ban, megh. 1987-ben uo.) ismerte még ezt a 'fénnyel, tűzzellett hírt ad' ősi jelentést. A fiatalabb krizbai Kerekes Csaba (szül. 1972. január 28-án) hallotta a „Mönyök a högyön, hogy *csángáljak*” mondatot — itt azonban a *csángál* nem 'kóborol', hanem a *cseng* mélyebb hangzású megfelelőjéből, a *csáng*-ból képzett ige, mely a fa ütésekor keletkezett hangot utánozza, s ezt még a második világháború során is alkalmazták ellenség közeledtekor, vészjelzésre. Szerintem a *csēng* és a *csáng* áll etimológiailag közel egymáshoz, a 'kóborol' jelentés pedig csak másodlagos. A magas és mély hangrendű párok más finnugor nyelvekben, így az igen hagyományörző finn népnyelvben is gyakoriak és igen ősiek. E kérdésről PAULI SAUKKONEN oului professzorral, a „Suomen kielen taajuussanasto” (WSOy Porvoo, 1979.) szerzőjével többször elbeszélgettem, s ő éppen a legnagyobb gyakoriságú finn szavak alapján támasztotta alá ezen szófejtő lehetőségekről mondott, számunkra is igen megszívlelendő véleményét. A kóborláshoz a csángóknak vajmi kevés közük van, életmódjuk sem volt sohasem kóborló, a menekülést nem lehet kóborlásnak nevezni, s a menekültet kóborlóknak.

Moldvában a csángók emberemlékezet óta a legjobb házépítők, ácsok (vö. ifj. Kós Károly több erre vonatkozó könyvének tényeivel), s érdemes elolvasnunk, mit írnak róluk a román fejedelemség emlékirói, pl. Dimitrie Cantemir. A *csángó* 'kóborló' — *csángál* 'kóborol' szerintem egy a tudományos életbe beszüremlett hosszú életű, a moldvai magyarság életmódja ismeretének teljes hiányát tükröző tudálékos, íróasztal mellett született magyarázat, mely a legújabb szakirodalom fényében revízióra szorul (vö. ÚMTsz.), s csak arra volt jó, hogy a csángók egy része megutálja önnön gúnynev jellegű csoportnevét. El kell végeznünk ezen szófejtésünk komoly és alapos revízióját.

A székelység jogállásáról ezt jegyzi le szerzőnk: „Minden székely ugyan nemesnek tartatik, de bírnak a székelyek között sokan donációval [adománnyal] es almális [nemesi levél] mellett, és ezek tulajdonképpen székely nemeseknek neveztetnek” (53). Érdemes megemlítenünk a hegyeken túli románságot és az erdélyi németiséget illető szavait: „A két *Oláhországgal* pedig és a *szász* székekkel minden tekintetben oly viszontlagos közösülésben él Háromszék, hogy ezek nélkül nagy szükségét látna, de sőt ezeknek is, kivált a szász székeknek hasznok kívánja, hogy a székelyek mentől jobb lábon álljanak; tudva vagyon, hogy a szomszéd *szászok a székelyeknek nagy barátjaik*” (60).

A kunokról így szól szerzőnk: „A mostani kunok nagyobbára új kunok, olyanok ti., akik eredet szerint nem a régi kunoktól származnak, hanem magyarok; de kunoknak neveztetnek azért, mivel a kun földet lakják... A sok hadakozások, a törököknek és rácoknak ezen század elein való nagy pusztításai ezt a népet felette megfogyasztották, úgyhogy ma csak kevés számmal vagynak azok, akik a régi kunoktól való származatokat megmutathatnák. A kun nyelv is egészen kiholt, és alig találkozik valaki a Kunságon, aki még annak valami töredékét tudná. A legrégebb mostani kun helyek a Kiskunságon Hallas és Maisa; a Nagykunságon, mely hat helységekből áll, Kisújszállás, ahol még 1300-ba, valamint most is, kapitány lakott, és Kunszentmiklós... Népeinek karaktere a legtisztább és -igazabb magyar karakter. A kiskunok részint katolikusok, részint reformátusok. A nagykunok pedig, egy helységet kivéven, majd mind reformátusok” (68–9).

Szegeden megjegyzi, hogy: „az itten kereskedő görögöknek és rácoknak is vagyon temploma” (69). Belgrád felé menet pedig szómagyarázatra is alkalmas megfigyeléseket tesz: „mocsáros és nádas hely lévén, azon az ember egyebet nem lát őrzőházaknál, vagyis inkább -kunyhóknál, melyeket *csártákoknak* hívnak, melyekben egynéhányon a határnok katonák közül őrizetlen szoktak lenni” (83).

A magyarságon belüli szociális széthúzást Torontál megyében így írja le nemzete megmaradásáért aggódó szerzőnk: „csak három helységekből laknak [magyarok], amelyeket egészen bétöltének; vagynak ugyan némely más helységekből is, de csak kevesen *rácok* közt elosztva. Egy ezen *magyar* helységek közül, *Zombor* a neve, régi törökös magyar helység, mely magát még a török birtok alatt is megtartotta; a más kettő az Alföldről odatelepedett lakosokból áll. Ezek közül egynek magyar lakosai éppen a vármegyében létemben készültek, hogy Torontál vármegyét elhagyják, minthogy földesurakkal már régtől fogva nem alkatnak; a vármegye ugyan tett rendelést, hogy ügyek jól eligazítsasson, de már elkedvetlenedvén nem akartak tovább maradni, minthogy különben is Temes vármegyébe egy kamarai helységbe meg voltak híva. Nincs tudtomra, hogy már elköltöztek-e. A földesurak hallottamra mondták, hogy bár mennének. *Inkább szaporítani kellene a magyart!*” (87). A történelem keményen megbosszulta nemzetünkön e hozzáállást. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy e sorokat egy olyan erdélyi magyar gróf írja le, aki komolyan aggódik azokért is, akik nem nemesek. Bocskai fővezérének, Homonnai Bálint főúrnak „a magyarokat nem adom, mert magyarok” mondata, a pusztuló nemzet képe kísért itt is napjainkig (l. Honismeret XXII [1994/4.], 50; talán nem véletlen, hogy az 1994 márciusában elhunyt akadémikusunk, BENDA Kálmán történészprofesszor Erdély szerepét a nyelvmentésben és a nemzetfél-

tésben világnézeti legendák s korábban oly divatos „vallási” vagy „osztálykülönbségek” nélkül igyekezett szemlélni).

A Bánságról így ír: „A *francia* lakosok eredet szerint Lotharingiából valók, és VI. Károly császár alatt jöttek. Ezeknek öt helységek vagy on ebben a vármegyében, és Temes vármegyében is... ezek *részint katolikusok részint protestánsok*; francia nyelvet beszélnek. Azonba ezeket a *magyar paraszttól* külsőképpen meg nem különböztethetné, valamint a Magyarország más részeiben lakó *svábokat* sem, mert ezeknek még a nyelvek is magyarizálódott majd mindenütt; de a *banátusi németek* mind német parasztok módjára járnak, és németnél egyebet nem beszélnek” (86).

Szerzőnk panaszkodik a bécsi udvarra, ahonnan a Bánság betelepítését kezdetben közvetlenül irányították, csak mikor már a legjobb földeket kiosztották, akkor kapta meg az ügyintézt a magyar királyi kancellária (86).

Temesvárról így ír: „királyi város, és lakói *rácok és németek*; kevesebben, úm. az itt lakó némely vármegye tisztjei s más *nemesek magyarok* (89).

Pécsről ezt olvashatjuk: „a lakosok mindnyájon katolikusok, nemzetségre nézve *részint magyarok, részint németek, részint bosnyákok*, akik Bosniából származtak ide, még a török bírásának ideje alatt” (99).

Bács vármegye németjeiről így szól: „*részint régebben, részint újabb időkben jöttek a népes Németországnak több részeiből, különösen a Rhenusi és Sveviai (Sváb) kerületből. Nem magyarosodtak ezek úgy meg, mint a Tisza mellett letelepedett németek, vagyis úgynevezett svábok, mert ezeknek nagyobb részét a magyartól meg sem különböztethetné, holott a nagyapja még egy magyar szót sem tudott. Nem is járnak ezek a magyar parasztok módjára, hanem németesen, valamint a bánátusiak. Vászonnadrágot és kék gyapotstrimpfiket viselnek (melyeket térdén felyül húznak, térdeken alol pedig megkötnék), különben lajbit és hosszú, feje vagy rövid, kék ködment viselnek; papucsban és kalapban járnak. A beszéd-jek elég csinos német nyelv” (104). Itt különösen a legutolsó megállapítás szociolingvisztikailag érdekes, hiszen az ízig-vérig erdélyi magyar főnemes megdicséri a bánsági németek nyelvtudását. Ez pedig azt jelenti, amit leveleiből is tudunk: többnyelvű, több kultúrát szervesen művelő, igazi európai tág szemléletmód érvényesül Teleki Domokos könyvében. Úgy európai, hogy sohasem feledkezik meg arról, hogy magyar. Megbecsüli a másik nyelvét, műveltségét, szokásait, de sohasem feledkezik meg arról, hogy önnön nemzetének féltő szeretete és megbecsülése nélkül saját maga tápláló gyökereit sorvasztja el. Teleki Domokos jól tudja azt, amiről manapság gyakran megfélekezünk: csak szilárd anyanyelvi alapokra lehet második, harmadik, negyedik... nyelvet építeni. Különben vagy Babel tornyát rakjuk Európában, vagy egymással acsarkodó kis nemzetek gyengécske kalyibáit.*

3. A „Közös dolgaink” sorozatának e kései kötete TARDY LAJOS munkája, s NIEDERHAUSER EMIL neves történész nézte át. Birodalmak változnak, de hatalmas nyelvtérületek nemcsak megmaradnak, hanem egy-egy komoly válságot követőleg újrarendeződnek, és a nyelvi kötelek megteremtik a gazdasági kapcsolatokat is (melyek ismét nyelvformáló irányba hatnak). Ezért is lényeges számunkra keleti szomszédaink magyarságképe, „az ellentétes, szinte egymással vitatkozó leírások összbenyomása” (TARDY 36).

Szuzdali Szimeon fejedelem 1439–1440-ben járt Magyarországon. Székesfehérvárról így ír: „szép város, mely szabad síkságon emelkedik” (41). Budán pedig „az egyik elővárosban egy forrásból — akárcsak egy katlanból — télen is, nyáron is forró víz tör elő” (41).

Vaszilij Grigorovics Barszkij 1724-ben jár Magyarországon. Megemlíti, hogy Buda szláv neve *Budim* (50). A kijevei születésű útleíró egy helyen így ír: „Inkább a Duna partján pihentünk, semmint a németeknél” (53). Hasonló sors várt ukrán utazónkra Győrött és

Magyaróvárott, ahol be sem engedték őket a városba, majd „betértünk egy faluba, ahol a katolikus plébános adott éjszakára szállást” (53).

Alekszandr Ivanovics Turgenyev 1804 nyarán járt Magyarországon. Komárom közelében falusi táncmulatságon is részt vesz: „Jóval ügyesebben táncolnak a mi muzsikjainknál, csak éppen a tánchoz nem kapcsolódik élőszó” — írja (56). Elismeréssel szól a magyar főnemesség öltözetéről: „Tegnap a bálon láttam a magyar nemzet színe-virágát. Egymagában nemzeti díszöltözetük is nagyszerű; minden arannyal-ezüsttel kihímezve, főleg a mágnásoké, akik a nemesség legtekintélyesebb részét teszik ki” (58). Később arról panaszkodik, hogy „sajnos itt csak a nemesember örülhet teljes mértékben az életnek” (66).

Fjodor Nyikolajevics Glinka 1812—1815 között járt Magyarországon. Sorai rokonszenvről, együttérzésről tanúskodnak: „A magyar — harcos, szabad nép, mely féltve őrzi jogait. Tudjuk, hogy bátor vezérük, Tököly Imre gróf vezetésével milyen felülmúlhatatlan vitézséggel védelmezték szabadságukat” (68), majd: „A magyarok természettől fogva egészségesek, erősek, jólelkűek és bátrak” (70). Hasonlóan ír lovasainkról és tűzereinkről: „A magyar huszár a legjobb a világban, de a magyar gránátosok is igen jók” (70).

Igen ajánlatos lenne korunk nyelvfalói és történelmi „sebnyalogatói” számára ezen orosz tiszt sorainak elolvasása: „A szlovákok ugyanazokat a jogokat élvezik, mint a magyarok” (71). A fordító ugyan megjegyzi, hogy itt a ruszinokról lehet szó, de akkor is jó ez a közel kétszáz esztendő elismerés, melynek alapja a közvetlen ruszin—orosz társalgás lehetett. Nyelvünkről így szól útleírónk: „A magyar nyelv — azt hiszem — egyetlen európai nyelvhez sem hasonlít. A magyarok egyébként sem tartoznak Európa őslakói közé. Hajdani idők emlékei beszélnek arról, hogy a magyarok — vagy ahogyan akkor nevezték őket: az *ugorok* egész népe — Szibériából vándorolt ide. Ennek bizonyítékát szolgálja az is, hogy a mai napig az osztyákok földjén egész sor település lakossága csaknem tiszta magyar nyelven beszél” (74). Ehhez — DÉCSY GYULA, „Die linguistische Struktur Europas. Vergangenheit Gegenwart Zukunft” (Wiesbaden, 1973.) c. könyvének szemléletéhez csatlakozva — csak annyit tehetek hozzá, hogy Európa nyelveinek jó része nem európai, de a finnugorok bizony Északkelet-Európa őslakói lehetnek, még akkor is, ha a nyelv és nép fogalmait nem ajánlatos fölcserélni.

Kassán „a város bált adott az orosz tisztek tiszteletére. Itt is, miként egész Magyarországon rendkívüli szívélyességgel fogadják az oroszokat” (91). A határt így írja le: „Egyetlen lépéssel már át is kerültünk a határon túlra, és egyszerre csak a tél országában, Galícia bánatos földén találtuk magunkat. . . S ennek a szomorú országnak a lakosai is szomorúak, levertek” (92).

Vlagyimir Bogdanovics Bronyevszkij 1810-ben járt Magyarországon, s érdekes megfigyeléseket tesz a magyarországi zsidóságról is, pl. Pesten: „A zsidóutca egészen a hídig húzódik és mintegy öt verszt hosszú” (107). A magyar szent koronáról így ír: „1784-ben József császár megparancsolta, hogy a koronát szállítsák Pestről Bécsbe, de az ennek folytán keletkezett nemzeti forrongás miatt nem sokkal ezután diadalmenetben hozták vissza Magyarországra a koronát” (111). Rákos mezején megjegyzi: „Ez a pusztaság emlékezteti a magyar nemességet hajdani függetlenségére. Ma is szentelt helyként tisztelik, hol bátor őseik esküvel fogadták, hogy utolsó csepp vérükig megvédik jogaikat” (121). Jó érzékkel, szinte-szinte a jövőt is sejteti az, amit éles megfigyelőként az orosz szerző a magyarokról ír: „Hibáztatni őket csak lustaságukért és szélsőséges gondatlanságukért lehet — mint általában minden rabot, akinek semmi sajátja nincsen. Nagylelkűek és valóban végtelen bátrak; nem dicsekedők, mivel nem is ismerik saját képességeiket, de még nem feledték el, hogy azoktól a hősoktól származnak, akik a keresztény Európát védelmezték védőbástyaként a nagyszámú török seregek ellen” (125). Megállapítása: „Magyarországon . . . igazi nyelvzavar uralkodik, akárcsak a bábeli toronyépítésnél” (140) az előbb említett harcokban meggyengült nemzetre vonatkozik.

Az egykori magyar—osztrák rosszviszony ma szerencsésen a feje tetején áll. Orosz szerzőnk egykor még így panaszkodott: „Beutazva Magyarországot, azt az általános megfigyelést tettem, hogy a magyar semmit sem szeret, ami osztrák. A németek Magyarországon ellenségnek számítanak, a magyarokat pedig Bécsben — mint hallottam — idegeneknek tekintik” (147). Ehhez megjegyzem, hogy a színmagyar rábaközi Enese (vö. 1360: *Inse: FNESz.*⁴ I, 418) községben az Úrnak 1995. esztendejében a *Gasthaus* egynyelvű, csak németül áll, s a benzín fajtáinak fölratai is mind-mind egynyelvűek! — Nyelvi veszélyérzetünk a nyugati végeken megszűnt, hiszen ma már a magyar nyelv Ausztriában is, fölratokban is, cégtáblákon is terjed. Bizonyára van, akinek ott nem tetszik, de aligha akad osztrák, aki csak magyarul teszi ki országában cégtábláit.

M. Danyilevszkij, azaz Alekszandr Ivanovics Mihajlovskij Danyilevszkij az 1814. évi Magyarországról írván némi megrovással említi, hogy „Itt, ha valaki — szolgálatai alapján — kiemelkedik a szláv lakosság köréből, úgy azt az osztrák vagy a magyar nemesség soraiba emelik. De a törvény nem ismer szláv nemesekeket” (159). Ezek után néhány elismerő szava is van a magyarságra: „A lakosság egyáltalán nem hasonlít a németekre; inkább az ukránokra emlékeztetnek harcias külsejükkel és büszke tartásukkal” (160).

Pjotr Ivanovics Keppen 1822-ben jár Magyarországon. Sajnovics Jánosról és Kőrösi Csoma Sándorról beszélget magyar vendéglátóival (167), fölfigyel és lejegyzí az orosz, cseh, morva, lengyel, hovát, rác, tót, rusznyák, török, székely, német, szász, oláh, olasz, francia, angluss, spanyol, szerezsen, görög, zsidó, magyar és tatár népnemeket s ezek orosz, ill. szláv megfelelőit (170). Szól a Balaton-parti vármegyék betyárvilágáról (173), hosszadalmasan ír a tihanyi kecskekörmök legendájáról (175), dicséri a cigány Bihari zenei tehetségét (177), majd Pesten a szláv nyelvű lutheránus istentiszteleten is részt vesz (178). Megjegyzí: „A kormányzat szinte semmit sem költ a Nemzeti Múzeum fenntartására, és annak minden tárgya magánszemélyek áldozatkészségéből került oda” (179).

Antonij Nyikolajevics Gyemidov 1837-ben jár Magyarországon. Cári követként képviselte az Orosz Birodalmat a toscanai udvarban. A magyar utakra panaszkodik, s megjegyzí: „ezt a bajt csak nagyon óvatosan lehet orvosolni egy olyan országban, amelyben az ősi törvények alapján a nemesség minden adózás alól mentes” (188). Rokonszenvenvel beszél a hányatott életű magyar nemzet fővárosáról, s megjegyzí: „De bárhogyan is legyen: Buda áll, hogy elmesélje Magyarország hősi történelmét. . .” (191). Mohácsról ezt írja: „Jelentősebb a múltja, mint jelen lakossága és szerepe. A környező síkságon kétszer is megütközött a magyar királyság a beözönlő törökkel. 1526-ban a szépreményű, ifjú II. Lajos király vesztette életét egy híres-véres csatában, ahol a nemesség színe-virága vele vesztett” (213).

A gazdag jegyzetanyaggal és névmutatóval példásan megszerkesztett kötet néhány évvel azelőtt jelent meg, hogy a Szovjetunió romjaiból megszületett az új Ukrajna és a hagyományait ápoló Oroszország, s Magyarország megszállott országból Európa felé tartó független köztársasággá vált. Múltbéli gyökereink kölcsönös megismerésének mérföldköve ez a kis kötet. Kölcsönös megbecsülést áraszt.

Mindhárom könyv múltunkból jövőt alapoz, s a jelen értékeléséhez is segítséget nyújt.

SZABÓ T. ÁDÁM

Az ELTE Annalesének XX. kötete

A megérdemelnél kevesebb nyilvánosságot kap az ELTE kiváló Annales Sectio Linguistica sorozata, melyben összehasonlító, általános és alkalmazott nyelvészeti cikkek, kritikák jelennek meg. Pedig érdemes figyelemmel kísérni, hiszen pl. a XX. (1989-es) kötet is ritka érdekes összeállítást kínál elméleti nyelvészeknek és gyakorló nyelvtanároknak egyaránt.

A kötet tanulmányai egy összehasonlító nyelvészeti kutatóprogram keretében készültek, melyet két évtizede indított a kitűnő amerikai nyelvész, Lotz professzor. A programban a Nyelvtudományi Intézetnek és az ELTE Angol Tanszékének irányításával sok idegen nyelvet oktató és kutató magyar szakember vett részt. A kutatás eredményeit folyamatosan publikálják hazai és külföldi szaklapokban.

A jelen összeállítás tematikus szám: az idegen (angol, francia, orosz) nyelvet tanuló, illetve tanító magyarok nehézségeit elemzi elméleti és gyakorlati oldalról. Az írások nyelve angol, illetve a francia témájú írásoknál francia. A kontrasztív nyelvvizsgálat területe igen széles, ezért rendkívül sokféle megközelítésre kínál lehetőséget. Így szinte mindegyik cikk más és más részterületet dolgoz fel, más nyelvészeti szemlélettel, más célkitűzéssel, terjedelemben és nyelvezettel. A magas színvonalra jellemző, hogy a szerzők a választott nyelvészeti megközelítésmód (generatív szemlélet, előfeltevéselemélet, kommunikációelmélet) mindenkor legfrissebb eredményeit használják fel alkotó módon.

A cikkek első csoportja egy-egy morfológiai, szintaktikai vagy modalitásbeli viszony eltérő kifejezőmódjait veti össze a magyarban, illetve a vizsgált idegen nyelvben. Rendszerezik és párhuzamba állítják a kifejezőeszközöket, rámutatnak az eltérő szemléletmódból adódó különbségekre. A szerzők főleg a generatív grammatika elméleti keretében dolgoznak.

Több tanulmány is vizsgálja azt a bonyolult kérdést, hogy bizonyos nyelvi eszközök az idő vagy a modalitás kifejezésére szolgálnak-e inkább, s milyen átfedésekkel. Két cikk az angolul tanulók örök buktatóját, a *shall* és a *will* használatát elemzi.

PAPP NÁNDOR a jövő időviszony angol és magyar kifejezőeszközeit vizsgálja (Future Time and Future Tense in English and Hungarian). Megállapítása szerint a nehézséget részben az okozza, hogy nincs egy-egy értelmű megfelelés szemantika és morfológia között: a jövő időt jelen és múlt idejű igealakok is kifejezhetik. Az angolban nincs is speciális jövő idejű alak, a magyarban pedig egyedül a duratív „V-ni fog”. (Ebből a szempontból sajnálhatjuk, hogy a latin nyelvet már nem sokan tanulják, abban ugyanis a jövő idő morfológiája egyértelmű, ráadásul két jövőbeli cselekvés időpontját is jelölhetjük.) A szerző arra a következtetésre jut, hogy a magyarban időviszonyok helyett a duratív-perfektív szembenállás a meghatározó. Az angolban pedig (mivel a morfológiából hiányzik a jövő) mindig szükséges egy explicit vagy implicit időhatározó a mondatban. A leggyakrabban használt *shall/will* segédigékben idő és modalitás keveredik. A tanulmány bemutatja, milyen szemantikai, szintaktikai és pragmatikai tényezők hatására alakul át az eredetileg modális *will* pusztá időjelölővé. PAPP NÁNDOR cikke hasznos módszertani segítség angol- és magyarszakos tanároknak egyaránt.

KEPÉCS ÁGNES is az angol modális segédigékkel foglalkozik (*Shall* and *will*). Részletes elméleti (szintaktikai, szemantikai, morfológiai) bevezetés után kimerítően elemzi ezek modális vonatkozásait (ígéret, szándék, hajlandóság, előrejelzés stb.). A szerző felmérést végzett a Közgazdaságtudományi Egyetemen angolul tanuló diákok körében a témához kapcsolódva. A felmérés tapasztalatai szerint a tanulók tudása lesújtóan hiányos e téren, s a hibáktól félve elkerülik, körülírják a segédigéket. (A jelenség elemzését lásd MEDGYES PÉTER cikkében!)

A hibák forrásai: a) az alapnyelv és a célnyelv eltérése; b) a jövő idejűség és a modalitás átfedései; c) a tananyag nem tárgyalja érdemben a jelenséget.

A cikkíró szerint fontos feladat tehát a *shall* és a *will* használatának leírása, illetve beépítése az oktatásba. Az első feladatra mindjárt maga vállalkozik igényes, alapos cikkével — a második a nyelvtanár kollégákra vár.

Szintén a „modalitás vagy időjelölés?” kérdéseiről szól KELEMEN EDIT cikke — ezúttal a francia kötomód kapcsán. Logikusan végigvezetve bizonyítja be, hogy amit a subjunctif idejének neveznek, valójában nem időt, hanem modalitást fejez ki: jövőbeli realitás versus bizonytalanság, irrealitás, esetlegesség. (Ugyanakkor rámutat: a magyarban ezt az aláren-

delt mellékmondat módhasználata jelöli: felszólító versus feltételes vagy kijelentő.) A szerző átfogó szakirodalmi áttekintés után módszeresen elemzi a subjonctifnak mind a négy idejét. Következtetése: a morfológiai és szemantikai időjelölés között nincs egy-egy értelmű megfelelés, nem ez a subjonctif fő funkciója. (*Approche contrastive du subjonctif, ce mode ambigu aux temps ambigus.*)

SZALAMIN EDIT a modalitások összetett problémáját vizsgálja a magyarban és az oroszban. (*On the Representation of Epistemic Modality in Russian Contrasted to its Representation in Hungarian.*) A cikk négyféle modalitást különböztet meg: 1. kommunikatív: a beszélő és hallgató közti viszony, 2. episztémikus: a beszélő mennyire biztos saját állításában, 3. szubjektív: a beszélő érzelmi viszonya állításához, 4. objektív: az állítás és a valóság viszonya. Ezután kimerítően és finom részletekig elemzi ezek lehetséges kifejezőmódjait a két nyelvben, illetve az egyes modalitások kölcsönhatásait. (A példamondatok mindig három nyelven — magyarul, oroszul és angolul — szerepelnek.) Az írás láthatólag a témát már jól ismerő szakemberek számára készült. A többi olvasó szempontjából viszont sajnálatos, hogy a különböző modalitásokat áttekintő bevezetés elég kurta, mivel hozzáférhető irodalom jobbára csak a kommunikatív modalitásról van. Egy részletes eligazítás hiánypótló lenne és a cikk eredményeinek hasznosítását is elősegítené.

HELL GYÖRGY a határozatlan és általános alanyú mondatokat vizsgálja a magyar és az angol nyelvben. (*Indefinite and General Subject in English and Hungarian.*) Részletesen elemzi a két nyelv eszközeinek azonosságait, hasonlóságait és eltéréseit. Az angolul tanulók számára a fő gondot azok a mondatok jelentik, amelyekben az általános alanyt a magyar ragozott igealakokkal, az angol viszont fonológiai alannyal (főnév, névmás) fejezi ki. A személytelen mondatok összehasonlításakor a szerző csak a probléma felvetéséig jut el, de adós marad az eltérő nyelvi realizáció vizsgálatával. Érdemes lett volna bevonni a vizsgálatba a szenvedő szerkezetű mondatokat is.

A kötet tanulmányainak másik csoportja a lexikológia és a frazeológia kérdéseivel foglalkozik.

HELTAI PÁL a nyelvek eltérő szemléletmódjának izgalmas kérdését világítja meg magyar és angol főnév-melléknév szerkezeteket elemezve. Régóta ismert, hogy az emberek anyanyelvük adta szűrőn át szemlélik a világot, és hogy a nyelvek a közvetlen érzékelés szavait használják metaforikus jelentésben, elvont viszonyok kifejezésére is. Ezért néhányan a nyelvekben univerzális perceptuális alapú metaforákat feltételeznek. A szerző ezzel szemben néhány alpmelléknév (*short—long, high—low* stb.) használatának vizsgálatán keresztül cáfolja ezt. Az eltérő jelentéseket okozhatják: a) intralexikális tényezők (túl szűk vagy kiürült, túl általános jelentésű melléknévek), b) interlexikális tényezők (ugyanazt a viszonyt más melléknév metaforikus jelentése fejezi ki a két nyelvben pl. *strong cheese* — *csípős sajt*), c) ugyanazon melléknév más metaforikus jelentésekkel rendelkezik a két nyelvben, pl. a *little* — *kicsi* használata). — A cikk a nyelvtanítás és a fordítás gyakorlati nehézségeiből indult ki. Fontos lenne vissza is térni oda, és elméleti eredményeit egy magyar—angol idiomatikus gyűjtemény összeállításával közkinccsé tenni.

HELTAI PÁL egy másik, PORDÁNYI LÁSZLÓVAL közösen írt tanulmányában az összetett szavakkal foglalkozik (*Lexical Interference in Compound Words*). A szerzők felmérést végeztek az angolul tanuló magyar diákok kezdő és haladó csoportjaiban. Az összetett szavak használatát vizsgálták kiegészítési teszttel, illetve magyarról angolra fordítással. A diákok a tesztben kevesebbet hibáztak — nyilván az angol szöveggörnyezet segített előhívni a megfelelő szót. A nehézségek fő oka az, hogy a magyar összetett szavakat az angol általában egymorfémás szóval fejezi ki, míg a tanulók tükörfordítással próbálkoztak. — A szerzők hatékony új módszereket javasolnak a szókincstanításban, illetve felvetik a kontrasztív polisémia- és szinonímiakutatás szükségességét.

A frazeológia területéről a közmondások felé vezet BARTA PÉTER cikke. (*Étude comparée de quelques proverbes français et hongrois et leurs équivalents européens; leur origine.*) A tanulmány jól mutatja, hogy az egyre magasabb nyelvi egységek vizsgálatába a nyelvészen túl más tudományok (például néprajz) művelőit is be kell vonni. A szakterület általános áttekintése után különböző szempontok szerint összeveti több európai nyelvben a számokat, illetve népraveket tartalmazó közmondásokat. Rámutat a közmondások esetleges közös eredetére is.

A tanulmánygyűjtemény harmadik területét az alkalmazott nyelvészeti cikkek jelentik. A szerzők a kommunikációelmélet és a szövegtan legfrissebb eredményeivel összhangban rámutatnak, hogy a kommunikáció szempontjából a folyamatosság és a közölni szándékolt tartalom megértetése fontosabb, mint a grammatikai forma helyessége.

VÁRADI TAMÁS az idegen nyelvű szövegalkotás felől közelíti meg a kérdést. (*Integrated Analysis of Foreign Language Learner's Speech as Revealed in Successive Reformulation of Messages.*) A cikkíró kísérleti úton vizsgálja az ideálisan létrehozható tartalmú és formájú üzenetek (selected message) és a konkrét megvalósulások eltérését.

A kísérletben az angolul tanuló magyarok angolul, illetve anyanyelvükön beszéltek egy adott történetet megjelenítő képsorozatról. Verbális teljesítményüket a szerző részben mennyiségi (idő, sebesség, szószám), részben szerkezeti támpontok (szünetek, a szavak hossza, típusa) szerint értékelte. Legfontosabb következtetése, hogy az egyes nyelvi szintek kidolgozottságának mértéke mindig a kommunikációs igényektől függ. A korábban fölösnek, hibásnak vélt kitérők (szünet, zöreje, újrakezdés, parafrázis) szintén a kommunikáció segítői. A részletes táblázatokkal illusztrált írás a gyakorlatban használható szempontrendszert kínál az idegen nyelven beszélők teljesítményének méréséhez.

A kötet egyik legfrappánsabb tanulmánya MEDGYES PÉTER nyelvpedagógiai írása. (*The Correction of Overt and Covert Errors.*) A szerző kétféle nyelvtanítási módszert hasonlít össze. A hagyományos: szigorúan grammatika-centrikus, a grammatikai hibákat folyton bünteti, a helyes megoldásokat viszont nem jutalmazza. A tanulók igyekeznek is elkerülni a nyílt (overt) nyelvtani hibákat, s ennek érdekében inkább a kifejezendő tartalmat rövidítik vagy torzítják el, ami viszont még súlyosabb, bár rejtett (covert) hiba.

Az új módszer ezzel szemben a kommunikáció folyamatosságát és teljességét hangsúlyozza, a grammatikai korrektség csak ez után következik. Mivel ma még a hagyományos szemlélet az uralkodó, a nyelvtanítás hatékonysága érdekében ideje lenne a váltásnak.

Találunk a cikkek között szociológiai tárgyút is: BÁNÓ-FALK KLÁRA az amerikai magyarok nyelvváltásának tényezőit tárja fel. (*Characteristics of Language Shift in Two American Hungarian Bilingual Communities.*) A szerző saját interjúsorozatának anyagát elemezve rámutat a nyelvváltást gyorsító tényezőkre (városiasodás, generációváltás, életmódváltás), illetve a megtartó erőkre (magyar iskolák, hazalátogatás). A részletes feldolgozás további eredményeket ígér.

Összefoglalva elmondható, hogy az Annales jelen kötetében bőven talál olvasni, továbbgondolni és alkalmazni valót nyelvtanár és elméleti kutató egyaránt. Amit hiányolhatunk: a különböző tanulmányok egységes elméleti keretbe foglalása, elrendezése. Remélhetőleg a további kutatási eredmények publikálása mellett találkozhatunk ezzel az összeggel is, amely egyúttal a magyar kontrasztív kutatások elméleti alapvetése is lehetne.

Szathmári István: Stílusról, stilisztikáról napjainkban

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 102 l.

Évtizedek óta hiányolom minden tudományágban az olyan magyar nyelvű bevezető kismonográfiák sokaságát (Einführung... Introduction...), amelyeket a nyugati nagy nyelveken öt-tíz évenként újraírnak, amelyeket már az érdeklődő gimnazista és a nem szakmabeli is nagyobb nehézségek nélkül elolvashat, amelyekkel gyorsan tájékozódhat az adott tudománynak az egyetemről régebben kikerült, a mindannapok taposómalmában kínlódó diplomása, és amelyet — urambocsá — még a téma egyetemi oktatója is haszonnal forgat, ha előadásainak tematikáját összeállítja vagy korszerűségét ellenőrizni óhajtja. Ilyen kismonográfia SZATHMÁRI ISTVÁN könyve a „Stílusról, stilisztikáról napjainkban” (SZENDE ALADÁR, A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak című könyv tematikus füzetei 2. sz.).

Ennek a műfajnak pontosan megfelel a könyv címe. A *napjainkban* határozó tömören utal a korszerűsésre, a határozóragos felsorolás (*Stílusról, stilisztikáról*) pedig jelzi, hogy átfogó, de rövid tájékoztatást veszünk kézbe.

A cím után következő tartalomjegyzékben az európai tudományosság Arisztotelész óta követett, mindnyájunknak ismerős alapkérdései jelennek meg a stilisztikára alkalmazva, világos rendszerben és alosztásokkal, valamint közérthető megfogalmazásban (Miért hasznos a stilisztikával foglalkozni? — Hogyan jön létre a stílus? — A stílus jellemző sajátosságai és a stílusértelmezések — Néhány fontosabb stilisztikai kategória /réteg, árnyalat, szövegfajta, norma, egyéni és korstílus, alakzatok/ — A nyelvi-stilisztikai eszközök számbavétele /hangtan, szó, mondat, képek, szöveg, nyelven kívüli eszközök/ — A szépirodalmi vagy művészi stílus és a stíluselemzés /művészi stílus, mű- és stíluselemzés, komplex elemzés/ — Stíluselemzések /Pilinszky, Ady, Tóth Árpád egy-egy művének elemzése és az impresszionizmus jellemzése/ — Zárszó — Bibliográfia — Rövidítések feloldása).

A tartalomjegyzék után három Szántó Tibor-illusztráció következik Queneau „Stílusgyakorlatainak” szövegével (a kabátgomb elvesztéséről). Ezek egyrészt a captatio benevolentiae-t szoltálgják, másrészt azonnal a stílus lényegéhez terelik az olvasót (ti. hogyan lehet logikusan, felkiáltóan és megszemélyesítve beszámolni a kabátgomb elvesztéséről). Az egész könyvet jellemzi, hogy a pontos, tudományos leírások folytonosan nyelvi példákkal vannak illusztrálva. Ez utóbbiak nemcsak megkönnyítik a megértést, hanem lehetővé teszik a fogalmak gyors azonosítását, — ez ez, az meg az —, és így a biztos eligazodást. A példák változatosak, a nyelvhasználat egészét felölelik, az újságnyelvtől az élőbeszédig, a régies alakoktól a tájnyelvig vagy a meteorológiai jelentésig (43). Mindeközben a nyelvtudomány több területéről is ismeretekkel gazdagodik az olvasó, a nyelvtörténettől a leíró nyelvtanig és a jelentés tanig. Egyetlen hangtani jelenség elemzése közben a zsúfoltság és a zavar legkisebb veszélye nélkül még a Heideggert is annyira elgondolkodtató magyar etimológiára is főlhívja figyelmünket a szerző, azaz hogy a magyar ember akkor *gondol*kodik, ha *gond*ja van: „Vörösmartynak »A vén cigány« című versében három alliterációval találkozunk. A refrénben hétszer szerepel (az utolsó szakaszban egy kissé más formában) a »Húzd rá cigány, ne *gondolj* a *gond*dall!« sor. Ez a kiemelt kifejezés az alliteráló *g*-vel, valamint figura etimologica jellegével (lásd TESz., a *gondol* és a *gond* címszó alatt) és hangalakjával (mély hangú *o* és nazális mássalhangzó stb.) jól aláfesti a jelentést...” 41). Ha szabad így mondanom, még mesteribben van összehangolva, egységes (integrált) egésszé növesztve a szerző szerteágazó, sokrétű tudásanyaga „Pilinszky »Apokrif« című költeménye első sorának nyelvi-nyelvtani és stilisztikai elemzésében.” Az *elhagyatnak* szenvedő igei forma magyarázata kapcsán például szinte az egész magyar nyelvtörténet felvonul a kódexirodalommal és a latin hatással, majd — ismét kis túlzással szólva — követi ezt a finnugor összehasonlító nyelv-

szet. Ám itt sem áll meg, hanem folytatja gyakorlatias kitéréssel az ezzel kapcsolatos nyelvhelyességről-nyelv művelésről, és végül utal a bibliai stílusra. Rádadásul az Ómagyar Mária-siralomból veszi a példát, ahol a szenvedő igealak szenvedő jelentésű igének az alakja az egyén szenvedéséről, majd a XVI. századi nyelvhasználatból a közösség szenvedéséről, és így tovább. S mindez pusztán fél oldalon elfér, nem erőltetetten, hanem olyan szerves magyarázatként, amely még meglehetősen árnyalt, szaktudományos csemegékkel is meg vagyon tűzdelve: „Az *elhagyatnak* azonban szenvedő igei forma (passivum). Ez utóbbiról tudnunk kell, hogy az ómagyar nyelvben természetes alakulat volt. Az Ómagyar Mária-siralomban levő következő két sor: »keserűen kinzaton, vasszegekkel veretöl« például azt jelezte, hogy Jézust nagyon, embertelenül kínozzák, az azonban nem fontos, hogy kik: a katonák vagy az ott álldogálók vagy mások. Később viszont, a kódexek korában, továbbá a XVIII – XIX. században latin hatásra akkor is éltek a szenvedő formával, amikor a magyarban szokatlan volt, illetve a magyar nyelv természetével egyenesen szembenállt. (Például így fogalmaztak: »Budavára 1541-ben a *töröktől elfoglaltatott*»; tudniillik ebben a mondatban a cselekvés fontosabb, mint a cselekvő személyek, s a latin ezt szabályosan passivummal érzékeltette.) A múlt század végén aztán kimondták: »-tatik, -tetik a magyarban nem használ-tatik«. Ilyenformán a szenvedő ige és a szenvedő szerkezet — szemben például a finnel, amelyben szinte kiteljesedett, még felszólítást is jelöl, és elterjedt a beszélt, valamint az ifjúsági nyelvben is — a mi nyelvünkől teljesen kiszorult. A hiányát ellenben nagyon érezzük. Ha például nem akarjuk vagy nem tudjuk megnevezni a cselekvőt, azaz személytelen formát akarunk alkalmazni, ezt csak efféle nehézkes, magyartalan szerkezettel fejezi ki a mai nyelvhasználat: »A jutalom *kifizetésre került*»; »A *kifizetés* mikor *történt*?« — Az *elhagyatnak* igealak az előbb mondottak következtében régies, és — mivel mind a Károli-bibliában, mind a katolikus Káldi-bibliában természetesen gyakran előfordul — bibliai hatású is.”

Az eligazodást segíti az éppen önmérséklete miatt jól alkalmazott nyomdatechnika is, amelyben a kulcsszavak kövérrrel, a példák dőlttel vannak szedve. Az önmérséklet és a középút jellemzi a szakirodalmi idézést. Elég kevés ahhoz, hogy az olvasót ne zavarja, elég sok ahhoz, hogy az elmélyülni kívánó továbbléphessen. Ezt azért kell kiemelnem erényként, mert a korábbi, „németes”, hivatkozásokkal telezsúfolt tudományos munkákat fölváltották az „amerikaiás”, senkire vagy alig valakire hivatkozó tudományos munkák. A kiérlett, nemes magyar szakirodalmi hagyomány van előtérben, mögötte szerényen és utalásszerűen meghúzódik, átszűrődik és érződik az európai szakirodalom ismerete (lásd a bibliográfiát). Ez sem divatos. A divatos a magyar hagyomány elhanyagolása és az angolszász szakirodalom majmolása.

Hasonlóan a mértékletesség és szerénység uralkodik az idegen szavak, illetőleg az idegen eredetű szakkifejezések használatában. Ez sem mindennapos erény ma, amikor a szakmunkák a kívülállónak, de még a hozzáértőnek is szinte olvashatatlanok a nemzetközileg általánosan használt idegen eredetű terminus technicusok erdeje miatt, a média nyelve pedig ködként és ködösítőként hemzseg tőlük, hogy bár a használó sincs tisztában velük, hadd érezze az olvasó, hallgató, néző, haj, milyen okos a nyilatkozó, és milyen kis butuska ő. Ez a könyv minden idegen szót megmagyaráz, példákkal megvilágít, sőt ha lehetséges, csak zárójelben közli őket (*Nyelven kívüli (extralingvális) eszközök* 77).

A szerző egyetlen stilisztikai irányzat mellett kötelezte el magát, s ez a funkcionális stilisztika. Ezen lehet vitatkozni, sajnálkozni, de az olvasó semmiképpen sincs becsapva, hiszen a szerző ezt nyíltan kimondja (27). Ugyanakkor mégiscsak félre van vezetve, mert — véleményem szerint — éppen a könyv szövegstilisztikai vizsgálatai, a retorikai megközelítések (87 stb.), a strukturalista megközelítés (61 stb.) többlet nyújtanak a pusztán funkcionális stilisztikai vizsgálatnál.

Ha a könyvnek csupán egy-egy részét olvassuk el egyszerre, a többit más-más alkalommal, a végén akkor is áttekintésünk lesz az egészről, éppen a könyv felsorolt jellegzetességei miatt.

„Szathmári tanár úr” munkája élvezetes olvasmány. Nemhogy nem fájdul bele a fejünk, mint sok szakirodalmi munka megemésztésébe, hanem még fel is üdülünk tőle. A szakmunkák nemzetközi ételkülönlegességei után, amelyekre a mai szaktudós mint valami világotutazó rákényszerül, végre kenyérízű igazságokat talál föl szinte minden olvasónak. *Vivant sequentes!* Azaz: hasonló bevezető kismonográfiákat más tudományágakban is!

BENCZE LÓRÁNT

Három mutatókötetről

1. Mutató az *Ethnographia* — A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata — 1970—1988. (LXXXI—XCIX.) évfolyamához. Összeállította BALÁZS GÉZA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 288 l. — 2. A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. Szerkesztette SZEMERE GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 383 l. — 3. Mutató a Nyelvtudományi Közlemények 51—75. kötetéhez (1941—1973). Összeállította Z. CSABA KATALIN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 368 l.

Az alábbiakban három olyan kötetet szeretnék röviden ismertetni, amelyeket a Magyar Nyelv olvasói közül már bizonyára sokan ismernek, gyakran forgatnak. Az *Ethnográfia*, a *Magyar Nyelvőr* és a *Nyelvtudományi Közlemények* legutóbb megjelent mutatóiban tallóztam. Mivel ezen művek haszna avagy használhatósága a mindennapok gyakorlatában látszik meg, a bemutatás mellett csak néhány apróbb észrevételt teszek.

Mutatót készíteni fáradságos munka, jellegéből fakadóan szinte lehetetlen tökéleteset alkotni. Az elkészült művek nagy segítséget nyújtanak a folyóiratok használóinak, megkönnyítik a sokszor aprólékos kutatómunkát; köszönet érte a szerkesztőknek.

1. A Magyar Néprajzi Társaság kiadványának 19 évfolyamához készült mutató 1989-ben. Kicsit szokatlan kötettség ez, de a Bevezetőből (7—8) megtudhatjuk, hogy a magyar néprajztudomány többszörös évfordulója adta ennek okát. A kettős centenáriumon mind a Társaságot, mind pedig folyóiratát ünnepelték, többek között ezen kötet megjelentetésével is. Az első ötven év anyagához SZENDREY ZSIGMOND készítette kalauzt 1942-ben, ezt a következő 30 évfolyam feldolgozása követte TÁTRAI ZSUZSA tollából. A BALÁZS GÉZA által most összeállított kötet tematikájával közvetlen elődjéhez kapcsolódik, ezek Szendrey művénél részletesebben, korszerűbben dolgozzák fel a rendelkezésükre álló anyagot. A kötetben való eligazodáshoz „A mutató szerkezete és használata” (9—13) rész nyújt segítséget. Itt említi meg a szerkesztő a kötetet alkotó három fő részt: „Önálló művek” (25—96), „Ismertetett művek” (97—171), „Tárgymutató” (173—285), s ad segítséget az ezeken belüli tájékozódáshoz. Az évfolyammutatót (15) a már hagyományosnak tekinthető rovatok követik könyvészeti és a szerkesztőkről, szerkesztőbizottságokról szóló adatokkal (17—21). A bevezető rész végén a rövidítések jegyzékét (23—5) találjuk. Az első nagyobb egység dolgozza fel az egyes szerzők önálló műveit és előfordulásuk helyét az alkotók nevének betűrendjében. Ötletes megoldás, hogy az ismertetések az apróbb betűs szedésnek köszönhetően jól elkülönülnek a tanulmányoktól. Ez nemcsak szemléletes, hanem helytakarékos is. Ugyanakkor nem nevezhető papírkímélőnek az az eljárás, hogy ugyanannak a szerzőnek a nevét minden egyes általa publikált cikk előtt megismétli. Így előfordul, hogy egy-egy termékeny alkotó neve egymás

után sokszor megjelenik (Voigt Vilmosé például egymás után 39-szer). A más mutatók által használt megoldás, amikor a szerző neve alatt jelenik meg minden általa jegyzett mű, szerencsésebb. A társszerzővel publikált művek mindkét szerző neve alatt megtalálhatók teljes címmel és a társszerző nevével. Külön alegységet alkotnak a név nélkül megjelent közlemények (95) és a Magyar Néprajzi Társaság ügyei (96).

„Az Ethnographia utóbbi két évtizedének fontos jellemzője még az ismertetések szaporodása. A szerkesztőség nem kívánt lemondani az egyre sokasodó ismertetésekről, ezért inkább az egyes cikkek terjedelmét csökkentette (maximálta), de számukat nem korlátozta.” (7.) A második rész ezeket a cikkeket rendszerezi és közli betűrendben, a következő csoportokba sorolva: 1. Atlaszok, bibliográfiák, katalógusok, mutatók, szótárak, szójegyzékek (97—101); 2. Tanulmányok, tanulmánygyűjtemények, évkönyvek, kalendáriumok, monográfiák, sorozatok, szöveggyűjtemények (101—169); 3. Folyóiratok (169—171); és az előző mutatóhoz képest új csoport: 4. Hanglezet (171). Bár ez utóbbit csoportnak félve nevezhetjük, hiszen mindössze egy tételt tartalmaz.

Talán a Tárgymutató összeállítása igényelte a legtöbb figyelmet, mérlegelést, hogy mi kerüljön bele és mi ne. Kétségtelenül itt a legnagyobb a hibalehetőség is. Néhány cikket, ismertetést, az ezekben előforduló kulcsszavakat visszakerestem. Hosszas böngészés után is csak két apró hibára leltem: Kunt Ernő „Nép-rajz és fotóantropológia” című cikkében található két Mezőkövesdre vonatkozó fejezet (Ethn. 1987: 31—40), mely a tárgymutató szerint csak a következő, 32. lapon kezdődik. A másik hiányra is a tárgymutatóban bukkantam. Felföldi László a magyar néptánc hagyományban fellelhető rituális táncokról ír (Ethn. 1987: 207—26). A tárgymutató hozza — egy, a női lánckörtáncok kivételével — a cikkben tárgyalt táncfajtákat, de a *rituális tánc* kifejezést a 199. laphoz utalja, ahol azt hiába kerestem.

2. A Nyelvőr mutatóját kézbe véve a tartalomjegyzéken (383) kívül használatához semmilyen fogódzót nem kapunk. Sajnálhatjuk ezt azért is, mert ugyan Nyelvőrkalauz címen az előző kötetekhez is megjelent a tájékozdást segítő mű, de ezek utolsó darabja is régien: az 51—69. évfolyamokat bemutató kötet 1941-ben. Azóta a tudományos élet is sokat változott, s bár napjaink elvárásainak szinte teljesen megfelel SZEMERE GYULA műve, gondolnia kellett volna azokra is, akik nem mindennap forgatnak ilyen vagy ehhez hasonló segéd-eszközöket, ezért a bennük való eligazodáshoz igényelnének némi segítséget.

A kalauz jól használhatóságát szavatolja az a tény is, hogy a szerkesztőnek nem ez az első ilyen tárgyú munkája. Ő készítette el a Magyar Nyelv legutóbbi mutatóját (könnyen észrevehető a felépítésbeli hasonlóság a két kötet között).

A három részre osztott mű először „Tartalom” (5—115) cím alatt közli az egyes szerzők cikkeit, ismertetéseit az alkotók neve szerinti betűrendben és a lelőhely kezdő lapszámával. Ha egy szerző több tétellel is szerepel, neve alatt a megjelenés rendjében következnek a művek. Sajnos nem jelöli külön az ismertetéseket, így csak a címekből következtethetünk arra, hogy önálló tanulmányt vagy egy másik munka bemutatását találjuk egy cím alatt. Minden munka aszerint került be a kötetbe, ahogy a folyóiratban annak idején megjelent; a csak kezdőbetűkkel jelölt szerzőik teljes nevének kiderítésére a szerkesztő nem vállalkozott, ezért azonos szerző különféle képpen jegyzett műveit csak több helyről kereshetjük ki; így például Hámori Antónia neve és az S. H. A. monogram közötti összefüggésre semmi nem utal. Félrevezető lehet az, hogy a társszerzők által írt munkák mindegyik szerző neve alatt megjelennek anélkül, hogy hivatkozás szerepelne arra, hogy a tanulmányt a szerző nem egyedül írta. Az első részt az aláíratlan cikkek és a bizottsági közlemények sora zárja.

A második és egyben legterjedelmesebb rész a „Szómutató” (116—335). A következő fejezettel azonos módon itt is kihasználja a szerkesztő azt a többletet, amit a fejlécben közölt információ lehetősége rejt magában. A Szómutató vagy Tárgymutató jelölés után minden oldal első szavát olvashatjuk a lap tetején. Ez az első pillanatban jelentéktelennek tetsző információ egy adat vagy nyelvi jelenség keresése közben megkönnyítheti munkánkat. A szómutató tartalmazza a nyelvi adatként megjelent szavakat. Megtudhatjuk, hogy egyes kisebb közlemények milyen szavakkal, illetve velük kapcsolatban felmerült nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkoznak. A szójegyzékes formában megjelent közleményeket is feldolgozta a szerkesztő, például a SZABÓ JÓZSEF által közzétett nagykovácsi tájszavak (98: 83—90, 489—97) mindegyikét megtaláljuk itt éppúgy, mint a KISS LAJOS által jegyzett mutatóvány adatait a Földrajzi nevek etimológiai szótárából (97: 81—90).

A „Tárgymutató” (336—81) alkotja az utolsó részt. Két cikkben szereplő fontosabb jelenségeket kerestem vissza ebből a részből. SZENDE TAMÁS és EVA GARDING munkája „A kérdés és kérdezés” címmel kérdő mondatokkal kapcsolatos problémákat vet fel (Nyr. 98: 333—41). Egyebek mellett a kérdő mondatok újszerű típusokba sorolását, csoportosítását is megtaláljuk itt. Szívesen vettem volna a címben szereplő két szó mellett a különböző mondatfajtákra utaló mutatószavakat is (pl. *alternatív kérdés, mód- és okmegjelölő kérdés*), vagy a témához szorosan kapcsolódó, ezért a cikkben is fontos szerephez jutó *szóhangsúly* és *hanglejtés* szavak megjelenését ebben a tárgymutatóban. GINTER KÁROLY a magyar mint idegen nyelv oktatása közben felmerült problémák közül számol be néhányról (Nyr. 97: 77—80). A cikkben tárgyalt nyelvtani fogalmak megtalálhatók a tárgymutatóban, bár én szívesen láttam volna egy *magyar mint idegen nyelv* címszót is, különös tekintettel arra, hogy ide illő témával többen, többször foglalkoznak; jó lenne egy helyre gyűjtve látni az ezt érintő cikkeket sorát.

Valószínűleg a technika ördögének tulajdonítható az, hogy a tárgymutató 339. lapján két BENKŐ LÁSZLÓ által jegyzett írás közé került egy Juhász Gyula költői nyelvével foglalkozó cikkekre való utalás.

3. Általános nyelvészeti és finnugor tárgyú cikkek alkotják a Nyelvtudományi Közlemények tartalmának jelentős részét. Ennek megfelelően épül fel ez a kötet is. Z. CSABA KATALIN JUHÁSZ JENŐ munkáját folytatta, amikor az első ötven kötetet felölelő mutató után a következő 25 év termését dolgozta fel. Az eligazodáshoz a bevezetés (5—7) nyújt segítséget, majd az egyes kötetek évfolyammutatója (8) és a rövidítések jegyzéke (9—11) következik. Elődjéhez hasonlóan ez a kalauz is három nagy részre tagolódik: a tartalommutatóra (13—86), a tárgymutatóra (87—218) és a szómutatóra (219—361), de a mai igényeknek megfelelően új alfejezetek is megjelennek benne. Az egyes nyelvek és nyelvcsaládok szerinti besorolás itt már nemcsak a szómutató sajátja, hanem a tárgymutatóban is megtalálható a szintén új általános nyelvészeti és tudománytörténeti fejezetek mellett.

A tartalommutató első része a szerzők nevének betűrendjében közli a cikkek, tanulmányok, ismertetések címét és helyét. A többszerzős művek mindkét szerző neve alatt szerepelnek, de a teljes bibliográfiai adatokat csak az első helyen feltüntetett író neve után találhatjuk meg, a többieknél utalás olvasható a másik szerzőre. Az ismertetések az egyéb írásokkal együtt időrendi sorrendben szerepelnek, s zárójelben hívja fel a figyelmet a szerkesztő arra, hogy nem önálló tanulmányt olvashatunk ezen a címen (Ism.). Külön fejezetbe kerültek az ismertetett művek és a szerző nélkül megjelent vagy a szerkesztőbizottság által jegyzett közlemények.

A tárgymutatóban külön egységben találjuk az egyes témaköröket. Ezek a következők: „Általános nyelvészet” (89—105); „Az egyes nyelvek és nyelvcsaládok” tárgyszavainak összefoglaló jegyzéke (106—17); „Egyes nyelvek és nyelvcsaládok” (118—209); „Tudomány-

történet” (210—218). Ennek a fejezetnek témakörökre való felosztása az előző mutatóhoz képest új, ez a megoldás meggyorsítja a keresést. Az első fejezetbe sorolta Z. Csaba Katalin a nem általános nyelvészeti témájú munkák közül azokat, amelyek általános érvennyel tárgyalnak egy-egy jelenséget. „Ide kerültek azok a tárgyszavak is, amelyek több, nem rokon nyelvre, a nyelvészet és egyéb tudományok határterületeire, a nyelvtudomány módszereire vonatkoznak.” (5).

A szómutató a tájékozódást megkönnyítő egységes betűrenddel kezdődik (221). A szavak az előző fejezetben felállított tematika szerint, nyelvenként vannak csoportosítva. Azoknál a nyelveknél, ahol ez szükséges, a fejezet elején ismét található egy — az adott nyelvre vonatkozó — betűrend. Ilyen például a vogul (240) és az osztják (257), ahol a betűrendet csak a mássalhangzókat figyelembe véve állította fel a szerkesztő. Érthető eljárás ez, bár egy szóalak keresésénél több figyelmet, nagyobb körültekintést igényel az olvasótól. Egyes nyelveknél előfordul, hogy kimaradt egy cikknek vagy szójegyzéknek az anyaga, erre az adott fejezet élén találunk figyelmeztetést. A magyarázat legtöbbször az, hogy a kimaradt tanulmányok olyan nagy mennyiségű szótanyagot tartalmaznak, hogy érdemes az adott cikket magát kézbe venni. Ilyen eljárásra bukkanhatunk a votják (286) vagy a szelkup (320) nyelv kapcsán. Sajnos hiába kerestem a tavgi szamojédnál is ilyen típusú megjegyzést. Pedig MIKOLA TIBOR 1970-ben megjelent tanulmánya (NyK. 72: 59—93) jelentős nganaszan szóanyagot tartalmaz.

Végül egy apró, technikai jellegű megjegyzés: a kötet minden lapján megjelenő élőfej a lapszám mellett utalhatna arra is, hogy melyik fejezetben s annak milyen részén járunk. Szerkesztéskor ez talán nem vett volna annyi időt igénybe, mint amennyivel megkönnyítette volna a kutatók munkáját. Az eredményt tekintve így is elmondhatjuk, hogy egy a Nyelvtudományi Közleményektől megszokott kiállítású és igényű mű áll rendelkezésünkre.

OSZKÓ BEATRIX

A TÁRSASÁGI ÜGYEK

Fülei-Szántó Endre

(1924—1995)

Alig három hónappal ezelőtt meghitt családias légkörben köszöntöttük Fülei-Szántó Endre professzort hetvenedik születésnapján. Ő is érezte és mi is tudtuk, hogy a kegyetlen kór már benne lakozik, de reménykedtünk a lehetetlenben. Reménykedtünk abban, hogy szívós szervezete úrrá lesz az őt kínózó betegségen. De fájdalmasan csalódnunk kellett: 1995. január 16-án baráti telefonokon szétröppent a hír: Fülei-Szándó Endre professzor kollégánk és barátunk, a rokonszenves Füli-Büli, a diákok kedvenc és szeretett tanára, befejezte földi pályafutását. Megrendült lélekkel és a legőszintébb nagyrabecsüléssel egy utolsó istenhozzád kíséretében fejet hajtunk elhunyt barátunk, kollégánk ravatala előtt.

Hetven év nem kis idő egy ember életében, de egy alkotó egyéniség számára, akit még meg nem valósított tervei és elképzelései nyugtalanítanak, annak számára kevés ez a hetven év. Egy tudós egyéniség életében — szerencsés körülmények folytán — ez az életkor az aratás és begyűjtés, a nagy rendszerezés ideje, a felhalmozott tudományos ismeretanyag és élettapasztalat összegezése. Fülei-Szántó Endrének ez nem adatott meg teljes mértékben, már csak azért sem, mert az említett „aratáshoz és begyűjtéshez vezető útja” meglehetősen göröngyös, megrázkódtatásokkal tele út volt. A korabeli hatalom a társadalom kinasztítottjai közé juttatta: a negyvenes évek végén a hűtlenség vádjával perbe fogott „francia kém”-nek

legszebb ifjú éveiből majdnem nyolc teljes évet rabolt el a börtön egész életre szóló lelki és testi traumával. Ám az erdőfülei és a székelyudvarhelyi ősök konokságával a súlyos börtön-évek után újból nekivág az életnek, megküzdve a gáncsoskodókkal és álnok kerékkötőkkel, hogy becsülettel és tisztességgel, az újrakezdés lehetőségének a hitével eljusson oda, ahová rátermettsége és tehetsége révén eljutnia rendeltetett: előbb a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen, majd a nyolcvanas évek elejétől a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán oktat és folytat a hazai és a külföldi tudományos életben is elismert tudományos tevékenységet tanszékvezető egyetemi tanári minőségben.

1924. szeptember 28-án született Budapesten. Gimnáziumi és egyetemi tanulmányait szintén a fővárosban végezte, a Piarista Gimnáziumban és a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi, illetve a Bölcsészettudományi Karán, ahol előbb a Jog- és Államtudományi Karon doktorált, majd miután 1948-ban a Bölcsészettudományi Karon elvégezte a francia, filozófia és lélektan szakot és megírta bölcsészdoktori értekezését is (Az utópiák lélektana), a szigorlat letétele előtt az államvédelmi hatóságok koholt vádak alapján letartóztatták.

A majdnem nyolc évig tartó kiesés a megtervezett szellemi tevékenység területéről, a szenvedések, kínzások és megaláztatások sem jelentettek megtorpanást a fiatal tudós számára. Fülei-Szántó Endre a börtön „szabadságában” angol nyelvismeretét tökéletesíti, és megtanul spanyolul is, amit aztán szabadulása után 1965-ben spanyol, majd 1983-ban — nem egészen ifjú fejjel — angol középiskolai oklevéllel szentesít az ELTE Bölcsészettudományi Karán. Egyetemi tanulmányainak betetőzése, megkoronázása az 1971-ben sikeresen megvédett kandidátusi értekezése volt (Az igei determináns szintaxisa a spanyol nyelv rendszerében).

Honnan Fülei-Szántó Endrében ez a konok és tántoríthatatlan bizakodás annyi bukás és megaláztatás után is? Minden bizonnyal a Budapesti Piarista Gimnáziumban eltöltött nyolc év gyümölcse, amit az otthon biztonsága és emelkedett szellemi légköre is segített és előkészített az élet váratlan fordulataira. Hiszen édesapja, id. Dr. Fülei-Szántó Endre, az egykori Budapesti József Nádor Műszaki és Közgazdaságtudományi Egyetem neves jogász-professzora, igen jó partnernek bizonyult a tudomány és a művelődés különböző területei iránt érdeklődő fia számára, akit (az édesapát) több évtizedes kiváló oktatói és tudományos tevékenységéért az ötvenes évek hatalmasságai először kitelepítéssel, majd börtönbüntetéssel „jutalmaztak”.

A Piarista Gimnáziumban az igényes tanárok révén szerzett ismeretek, a családi otthon emelkedett szellemi légköre, a nagy tudású édesapa érdeklődést serkentő hatása alakította az életbe lépő ifjú Fülei-Szántó Endrének a gondolkodásmódját, amit egyetemi tanulmányai csak árnyaltak, szélesítettek és enciklopédikus ismereteit elmélyítették. Későbbi tudományos tevékenységében ezeknek kézzelfogható eredményei színvonalas cikkeiben és vaskos tanulmányokban nyomon követhetők.

Fülei-Szántó Endre jellegzetes tulajdonsága, az intellektuális nyugtalanság, tudományos tevékenységének sokszínűségében nyilvánul meg, de abban is nyomon követhető, hogy állandóan keresi a lehetőségeket a nyelvtudomány illetékességi körének a szélesítésére. Ha tudományos tevékenysége egyáltalán csoportosítható, akkor nagyjából három területet jelölhetünk meg: az elméleti és az alkalmazott nyelvtudományt, valamint a leginkább szívéhez kötött tudományterületet, a hungarológiát. Ez utóbbinak hazai és nemzetközi vonatkozásban is kiváló művelője és képviselője, s egyben nemzetközi társaságának, a HONT-nak (Hungarológiai Oktatók Nemzetközi Társasága) az elnöke is.

A kandidátusi értekezésének a megvédése óta (1971), az elmúlt 25 évben közel 100 tudományos közleménye jelent meg tekintélyes hazai és külföldi szakfolyóiratokban és kiadványokban. Szívügyeként kezelte a Debreceni Nyári Egyetemen és a TIT tanfolyamain

folyó nyelvoktatási (hungarológiai) tevékenységet, melyeknek szervezője, gyakran vezetője és aktív részvevője volt. Ide kapcsolódik Fülei professzor konferenciaszervezési és folyóirat-alapítási tevékenysége is. Számtalan tudományos értekezletet szervezett főleg Budapesten és Pécsen, s ő maga is aktív részvevője a hazai és nemzetközi konferenciáknak és kongresszusoknak. Egyik alapítója és mindvégig munkatársa és szerkesztője a Modern Nyelvoktatás és a Nyelvpedagógiai Írások című periodikáknak.

Szerteágazó tevékenységének elismerése az a tény, hogy legalább egy tucat hazai és nemzetközi tudományos társaságnak tagja és nagyon soknak vezetője, elnöke. Bátor emberi helytállása megbecsülésének a jeleként foghatjuk fel, hogy a PEK-nek (Politikai Elítéltek Közössége) és a Magyarok Világszövetségének választmányi tagja, az előbbinek pedig társ-elnöke.

Oktatói és tudományos tevékenységének elismerését jelenti az a tény, hogy a Pécsi Janus Pannonius, valamint a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem szenátusa „professor emeritus” címet adományozott neki, és az idei Magyar Kultúra Napján a Művelődési és Köznevelési Miniszter Apáczai-Csere János-díjjal tüntette ki Fülei professzort, amit ő — sajnos — már nem érhetett meg.

Megpróbáltatásokkal és megaláztatásokkal bővelkedő életének egyik igen fontos korszaka az a négy év, amit feleségével, hú istápolójával, Dornbach Máriával együtt töltött Bukarestben 1986—1990 között vendégtanári minőségben. Ennek a korszaknak a „pszichológiai kalandjait” örökíti meg „Fortélyos fogságban” (Pécs, 1993. Pannónia Könyvek. Baranya Megyei Könyvtár) című könyvében, mely egy totalitárius rendszer szellemet megrontó és emberi jellemet torzító természetének mélyreható lélektani megrajzolása.

Fülei-Szántó Endre professzor hányatott életében küldetést teljesített itthon és külföldön egyaránt. Jócskán érték méltánytalanságok és megaláztatások, ám mindig volt ereje az újrakezdésre, humora mindig átszegítette a válságos pillanatokon. Alkotó ereje teljében ragadta el családjától, kollégáitól és tisztelőitől a kegyetlen kór. Az ő hitvallásával veszünk végső búcsút a diákok szeretett professzorától, és a mi kedves Füli-Büli barátunktól: „nekünk, a szellem régióiban mozgó, embert formáló oktatóknak, hivatásunknak megfelelően az a nemzeti feladatunk, hogy megalkuvás nélkül munkálkodjunk magyarságunk megmaradásáért és felemelkedéséért”. Illesse ezért a hitvallásért — még haló poraiban is — hála és köszönet.

MÁTÉ JAKAB

Szathmári István hetvenéves*

Elnök Úr! Tisztelt Társaság! Kedves Vendégeink!

Kis hazánk nem a nagy életrajzi lexikonok országa, ahol e csodálatos könyvek csalhatatlan pontossággal mindenre emlékeztetik az embereket. Én ezt egy ilyen alkalommal, mint ez a mai is, egyáltalán nem bánom: sőt. Körünkben nem a „Magyar ki kicsoda?” alapján szoktuk számon tartani, hogy ki, mikor, melyik római számot lépi át — mint például most Szathmári István a hetedik X-et —, hanem a szeretet és a közmegebecsülés áramától működő baráti távirók juttatják el az efféle híreket mindenkihez. A lexikon nekünk csak arra való, hogy a rend kedvéért megnézzük azért benne a pontos adatot is: Kisújszállás, 1925. február 20-a.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1995. március 7-i felolvasóülésén.

Ünnepeltünk, Pityu bátyánk a kitűnő „kisúji” Református Ginnázium elvégzése, a debreceni egyetemen való diplomaszerezés (1949) és „summa cum laude” doktorálás (1948), majd háromévi debreceni középiskolai és kollégiumi tanárság, valamint kollégiumi igazgatóskodás (1948–1951) után 1951-ben került Budapestre: az akkor alapított Idegen Nyelvek Főiskoláján lett a magyar tanszék vezetője.

Amikor 1955-ben (súlyos kárt okozva felsőoktatásunk ügyének) megszüntették a főiskolát, Szathmári tanár úr volt debreceni (akkor már budapesti) professzorának, Bárczi Gézának a tanszékére, az ELTE Bölcsészettudományi Karának 2. Sz. Magyar Nyelvészeti Tanszékére került. Ettől kezdve pályája ehhez a tanszékhez, illetőleg 1970-től jogutódjához, a Mai Magyar Nyelvi Tanszékhez kötődik. Ennek lett először adjunktusa (1955–1965), majd docense (1965–1975), aztán professzora (1975-től). Közben három évig a magyar nyelvi lektorátust is irányította (1962–1965), majd hat évig a szegedi bölcsészkaron is tanított (1964–1970). A tanszékét (Bárczi tanár úr nyugalomba vonulása után) másfél évtizedig (1970–1984) vezette. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának életében előbb mint dékán-helyettes (1964–1970), majd mint dékán (1975–1979) töltött be fontos szerepet.

Új szakaszt jelentett életében finnországi vendégprofesszorsága: a Helsinki Egyetemen elindította és felvirágoztatta a magyar nyelv és irodalom szakot (1983–1989).

Finnországból hazatérve újra teljes szívvel és lélekkel vett és vesz részt a tanszéki munkában, társaságunk tevékenységében, az akadémiai testületi életben.

Szathmári Istvánnak töretlen és nagyívű életpályája eredményekben gazdag tudományos munkásságon nyugszik, melynek csak főbb mozzanatairól van módomban ebben a születésnap kiadványban megemlékezni.

Elsőnek nagyszabású művét, „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk” című monográfiáját emlitem (1968), amelyben a magyar nyelvi szttender általános kérdéseivel és XVI–XVII. századi nyelvünk fejlődési tendenciáival foglalkozott. Ezt a kérdéskört későbbi kutatásaival (a Károli-biblia, a Rákóczi-kor, Mikes, Faludi, Bessenyei, Aranka György, Verseghy, a reformkor, a századforduló stb. nyelvének a vizsgálatával) jelentősen kibővítette.

Szervesen kapcsolódik ezekhez az irodalmi nyelvi cikkekhez, tanulmányokhoz Szathmári Istvánnak kiterjedt stilisztikai munkássága. Társszerzője volt (TERESTYÉNI FERENCCEL és FÁBIÁN PALLAL együtt) „A magyar stilisztika vázlata” című, még ma is használt egyetemi tankönyvnek (1958). „A magyar stilisztika útja” címmel antológiát szerkesztett, és stilisztikai lexikont csatolt hozzá (1961). Sokéves stilisztikaellenes időszak után ebből lehetett újratanulni mindent. Ezek után hosszú távú kutatási céljaul azt tűzte ki maga elé, hogy kiépítse a magyar funkcionális stilisztika teljes rendszerét, mindig arra törekedve, hogy összeötvözze egy modern koncepcióban elődeink értékes örökségét az újabb diszciplínák (a szemiotika, a szövegtan, a szociolingvisztika, a pragmatika stb.) eredményeivel. Elképzeléseit „Magyar stilisztika” című nagyszabású tervezetében összegezte (MNY. LXXXIII, 284–97), a gyakorlati megvalósításukra nézve pedig hadd utaljak az ünnepeltünk tiszteletére most megjelent emlékkönyv bibliográfiájának tételeire. Ezek sorában külön csoportként kell megemlíteni stílustörténeti dolgozatait, valamint „Fejezetek a magyar költői stílus történetéből” (Helsinki, 1990.) és „Stílusról, stilisztikáról napjainkban” (Bp. 1994.) című könyveit.

Szathmári tanár úrnak személyes érdeme, hogy a Mai Magyar Nyelvi Tanszéken belül 1970 óta (25 éve!) stilisztikai kutatócsoport működik, és ma már szinte valamennyi egyetem és főiskola stilisztikával foglalkozó szakembere dolgozik benne. Ennek a csoportnak a tagjai írták „A századforduló stílustörekvéseiről” című tanulmánykötetet, melyet szintén Szathmári István szerkesztett (FÁBIÁN PÁL segítségével; 1989.). Most három újabb kötet készül: kettő a stilisztika elvi kérdéseiről, a harmadik a két világháború közti magyar irodalom stílustörekvéseiről.

Bár ünnepeltünk neve talán valóban leginkább az irodalmi nyelvi és a stilisztikai kutatásokkal fonódott össze, más szakterületeken is maradandót alkotott.

A grammatikai kérdések iránti érdeklődését mutatja a RÁCZ ENDRÉVEL közösen szerkesztett négy tanulmánykötet (szófajtan és alaktan, 1974.; mondattan, 1977.; szókészlettan és jelentés tan, 1980.; szövegtan, 1983.). Mindegyikben ott van az ő magvas dolgozata is.

Sokat köszönhet Szathmári Istvánnak a nyelvművelés és a helyesírás. — Számos rövidebb-hosszabb nyelvművelő cikkén túl sokáig hallhattuk a Petőfi rádió reggeli műsorában rövid, de mindig tartalmas eszmefuttatásait. (Nem az ő hibájából maradtak abba ezek az adások!) Most az Edes anyanyelvünk ötperceiben és a Tetten ért szavak című műsorban szokott megnyilatkozni a rádióban. A Duna televízió kedves nyelvi műsorának állandó munkatársa. — A magyar helyesírás történetének értő kutatója (ezt grammatikatörténeti monográfiája bizonyítja), részt vett a „Helyesírási kézikönyvtár” munkálataiban, és most volt szerencsém lektorként megismerkedni egy új, mai helyesírásunk rendszerét a pedagógusoknak bemutató könyvének a kéziratával.

Számos publikációja van a dialektológia, az egybevető nyelvvizsgálat, az irodalomtörténet, a hungarológiai oktatás stb. témaköréből is.

Az eddigiekben már vázoltam Szathmári tanár úrnak mindig a köz javát szolgáló tanári és hivatali munkálkodásának főbb mozzanatait, most hadd emlékeztessék még a következő vállalásaira is. — Társaságunknak titkára (1963—1970), majd főtítkára (1970—1984) volt; most alelnökünk és a Magyar Nyelv szerkesztőbizottságának tagja. — Több évtizede tagja az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának és Helyesírási Bizottságának, illetőleg jogutódainak, tagja a Nyelvtudományi Bizottságnak, elnöke a Magyar Nyelvészeti Munkabizottságnak. Régóta segíti a Magyarok Világszövetsége mellett működő Anyanyelvi Konferencia tevékenységét; most mint az egyik szekció vezetője. — A magyar nyelv heti rendezvényeknek ma is egyik hű előadója.

Köszöntöm végén, tisztelt hallgatóim, nem titkolhatom el önök előtt meghatottságot sem, amikor visszagondolok arra is, hogy mi ketten mi mindent éltünk át együtt, mennyi küzdelmet küzdöttünk végig együtt. Nagyon sokat segítettél nekem is, másoknak is. És eszembe jutnak a régi-régi nyelvészfarsangok önfeledt tréfálkozásai, hangos népdaléneklései is, és sohasem fogom feledni sem a Palicsi-tó aranyló őszének együtt élvezett hangulatát, sem mostani közös szobánk jóízű beszélgetéseit.

Kedves Pityu, Isten éltesen erőben, egészségben. Köszönjük, amit értünk tétél: mindannyian előbbre mentünk általad.

FÁBIÁN PÁL

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Jókai-kódex szörendjéhez*

Technikai megjegyzések: A szögletes zárójelek és az azonos kiemelés típusok a példamondatokon belül a magyar és a latin részleteknek szembeötlő megfeleltetését szolgálják. A rövidítések (ÁrpSzöv., BJ-JókK., JókK., TNyt. I., TNyt. II., Text.) feloldását l. MNy. XCI, 120.

* L. MNy. XC, 377—84, 509—11; XCI, 120—7. — Az 1995/1. sz.-ban (MNy. XCI, 120) megjelent utalásban (l. MNy. XC, 337—84, 509—11) a 337 tévesen áll 377 helyett.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
74. (19)	Et <i>apprehensa manu</i> eius in ietu oculi fratrem Bernardum in alteram partem fluminis <i>incolumem</i> posuit.	es <i>kezett foguan</i> . frater Bernaldot zemnek egy pýllontafaban. <i>az víznek mafelele</i> . <i>egezen uette</i> .	1. A <i>kezett</i> bővítmény megelőzi az igenevet. — 2. A latívuszi határozót és az igei állítmányt a magyarban is elválasztja (a latin <i>incolumem</i> -nek megfelelő elhelyezésű) határozó.
75. (19)	Cernens haec frater Bernardus, quod iste esset angelus <i>Domini</i>	latuan azt frater Bernald: <i>hogý az volna ýftennek angýal</i>	1. A magyarban is „kopula + névszói rész” az állítmány belső rendje. — 2. Az <i>angelus Domini</i> sorrendje a magyarban megfordul. Az <i>angýal</i> szóalak nem személyjeles.
76. (19)	Unde certissime <i>adverterunt</i> , quod iste idem angelus et ip-sis et illi die eodem et hora apparuit.	Azert byzonfagoft <i>ezekbe veuek</i> : <i>hogý azoon angýal</i> . ewnalok azon nappon es horan yelenet volna	1. Az <i>ezekbe veuek</i> sorrendjének a latinban nincs mintája. — 2. A <i>byzonfagoft</i> pozitív értelmű határozó. Nem távolítja el az <i>ezekbe</i> határozót az ige előtti helyzetből: össze-foglaló szórend?
77. (19)	De fratre Bernardo, <i>quomodo</i> iuit <i>Bononiam</i> (Actus cap. 4.)	<i>Hogý</i> mentuala f[rate]r bernald <i>bolonyaba</i>	1. A kérdő névmási határozószó (<i>Hogý</i>) a magyar mondatnak az élén áll. A hely megnevezése mindkét nyelvben a mondat végére került. — 2. A legkevesebb információt adó alanyi szerkezet (<i>frater Bernald</i>) az állítmány és a mondatvégi latívuszi határozó közé kerül, a mondat közepére. (A mondat témája nem a bevezető részben áll.)
78. (20)	<i>fructus</i> animarum <i>maximos</i> faciebant	lelkeknek <i>sok eleuen haznalatýjat</i> teýkuala	A magyarban a mondat tárgyát, a szerkezet alap-tagját 1. a birtokos jelző, 2. a mennyiségjelző, 3. a minőségjelző megelőzi; a feltüntetett sorrendben (S. HÁMORI: TNyt. I, 689, 702).

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
79. (20)	ut ibi fructificaret Deo <i>secundum gratiam a Domino sibi datam</i>	hogý ottogýel ter- remtene gýemewl- czewt yftennek ·/·. <i>yftentevl neký adot</i> <i>malatlnak mýjatta</i>	1. A névutó (a magyarban) követi főnevét (<i>malatlnak</i> <i>mýjatta</i>). — 2. A bővített igenév jelzői szerepben (<i>adot</i>) a magyarban megelőzi főnevét, a latin megfelelőtől (<i>datam</i>) eltérően. — 3. Ugyanak- kor az igenév bővítmé- nyeinek sorrendje a latin- ban és a magyarban azo- nos: <i>a Domino sibi</i> — <i>yftentevl neký</i> .
80. (20)	Frater autem Ber- nardus, <i>cruce Christi</i> <i>se muniens</i> [BpK.: <i>immuniens</i>] et oboedientiae so- ciatus virtute, <i>Bo-</i> <i>noniam adiit</i> . [A fenti adatban:] (<i>cruce Christi</i>) <i>se</i> <i>muniens</i>	<i>De frater Bernald</i> <i>cristuf kereftenek</i> ýe- geuel magat meg ýegýezuen ·/·. es en- gedelmefflegnek yoýagauual kewuet- tetet / <i>mene bolo-</i> <i>nýjaba</i> [A fenti adatban:] (<i>cristuf kereftenek</i> <i>ýegeuel</i>) <i>magat meg</i> <i>ýegýezuen</i>	1. A magyarban a <i>de</i> a tagmondat élén áll. A la- tin <i>autem</i> a (szerkezetes) alanyon belül a köznév (<i>frater</i>) és a tulajdonnév (<i>Bernardus</i>) között áll. — 2. A szerkezetes alany a magyarban <i>köznév + tulaj-</i> <i>donnév</i> sorrendű (l. BENKÓ, ÁrpSzöv. 307, S. HÁMORI, TNyt. I, 684, 709. — 3. A magyar birtokos szerkeze- tek szórendje: <i>birtokos jel-</i> <i>ző + alaptag</i> (l. <i>cristuf ke-</i> <i>reftenek</i> , 2. <i>kereftenek ýe-</i> <i>geuel</i> , 3. <i>engedelmefflegnek</i> <i>yoýagauual</i>). — 4. A ma- gyar mondatbeli latívuszi határozó követi az igét: <i>mene bolonýjaba</i> . — 5. A visszaható névmás kö- veti az eszközhatározót (... <i>ýegeuel magat</i>); megelőzi az igekö- tőt (+ az igenév tövét): <i>magát meg ýegýezuen</i> .

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
81. (20)	[Quem quum vide- rent pueri insolito habitu et despecto) <i>multas</i> illi <i>iniurias</i> <i>irrogare</i> <u><i>coepe-</i></u> <u><i>runt.</i></u>	[kýt mykoron lata- kuala az varafnak gyermeky ·/. 3okat- lan ruhában es vta- latofban ·/.] <i>Sok</i> <i>bo33ofagot</i> <u><i>kezdenek</i></u> <i>neky tennj</i>	1. A latinban a <i>multas</i> -t és az <i>iniurias</i> -t megszakítja az <i>illi</i> ; a magyarban a jelző és a jelzett szó (<i>sok bo33ofagot</i>) sorrendje megszakítatlan. — 2. A nyilván hangsúlyos tárgy (<i>bo33ofagot</i>) a személyragozott igealakot (<i>kezdenek</i>) előzi meg; nem pedig a megfelelő főnévi ige- nevet.
82. (20/21)	... in platea dictae civitatis <u><i>se</i></u> studi- ose <i>posuit</i> , ubi melius illuderetur ab hominibus	Ez mondot varaf- nak vc3a3ában tuduan: <i>le Vete</i> <u><i>magat</i></u> az feldre hog3 emberekkel 3nkab meg mewu- ettetnek	1. A <i>posuit</i> — lévén egyet- len szóalak — nem indo- kolhatja a magyar <i>le vete</i> (az <i>feldre</i>) sorrendet. — 2. A <i>tuduan</i> és a <i>magat</i> elhe- lyezése szintén nem vezet- hető le a párhuzamos latin mondatból. — 3. Eltérő a birtokos szerkezetek szó- rendje (in platea dictae ci- vitatatis: Ez <i>mondot varaf-</i> <i>nak</i> vc3a3ában). — 4. Az anaforikus szerepű <i>e3</i> mu- tató névmásnak nincs mintája a latinban (l. GAL- LASY: TNyt. II/2, 754—6).
83. (21)	Unde quum sederet <i>ibi</i> , congregati sunt multi <u><i>pueri</i></u> [et <u><i>homines</i></u>] circa eum	Azert hol 3luala ·/. <i>ottan</i> <u><i>germekek</i></u> g3le- kezenek hozzá3a fokan ·/. [es <u><i>em-</i></u> <u><i>berek</i></u>]	1. A magyarban a <i>germe-</i> <i>kek</i> (~ <i>pueri</i>) alany az ige előtt áll. A <i>homines</i> (mellé- rendelt) alanynak megfe- lelő <i>emberek</i> a magyarban a mondategység „mögé” került, toldásképpen. — 2. A latin alany mennyi- ségjelzőjének (<i>multi</i>) a magyarban a <i>fokan</i> szá- mállapot-határozó felel meg. — 3. A bevezető rész (topik) és az újságoló rész (komment) határa az <i>ot-</i> <i>tan</i> és a <i>germekek</i> között lehetett.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
84. (21)	Quis es tu, et ad quid <i>huc venisti</i>	kÿ vagÿ te es ky-tewl <u>ÿjewtel</u> <i>ÿjde</i>	Az <i>ÿjde</i> (a latin <i>huc</i> -kal szemben) az ige mögé került. Ez már ekkor is összefüggthetett a kérdő névmás jelenlétével.
85. (22)	[Ille vero iudex, quum ipsius regulae statum altissimum perlegisset,] <u>vehementer obstupuit</u>	[De az Bÿro mÿkoron ew nagÿ regulajanac alatÿat meg oluauftauolna:] <u>ÿgen meg yzanÿjudak</u>	1. A magyarban a <i>de</i> mellékmondata élén áll. — 2. A <i>meg</i> az ige előtt, a fokhatározó (<i>ygen</i>) a <i>meg</i> előtt áll — az összefoglaló elrendezésnek megfelelően.
86. (22)	si <i>locum vobis aptum</i> exhiberem, ubi <i>commode Deo serviretis</i> et [velletis accipere,]	ha valaky adna nektek <i>ekel helyet</i> holot <i>ÿjol zolgalnatok</i> <u>ÿÿfttennek</u> . [<i>akarnatokee</i> venÿje]* * A zárójelezett részletben a kérdő partikula helyét nem indokolhatja a latin minta.	1. A magyarban a jelző megelőzi a jelzett szót: <i>ekel helyet</i> . A <i>vobis</i> -nak megfelelő <i>nektek</i> nem kerül a jelző és a jelzett szó közé. — 2. A <i>Deo</i> -nak megfelelő <i>yfttennek</i> nem kerül a módhatározó és az igei állítmány közé.
87. (22)	ego <i>pro¹ salute² animae³ meae⁴ libentissime vobis</i> darem.	En <i>en⁴lelkemnek³ ÿduelfege²ert¹ ewrevemelt adnan nek-tek</i> * * A számozás tőlem származik, W. B. A P. BALÁZS-féle kiadásban más számok szerepelnek.	1. A <i>pro salute animae meae</i> és az <i>enlelkemnek yduelfegeert</i> éppen „szimmetrikusak” (1, 2, 3, 4 ↔ 4, 3, 2, 1). 2. A latinban a módhatározó és az igei állítmány között van a <i>vobis</i> . A magyarban a <i>nektek</i> az ige mögé kerül.
88. (22)	Domine <u>carissime</u>	<u>Dragalatof vram</u>	A magyarban a jelző megelőzi a jelzett szót (l. S. HÁMORI: TNyt. I, 689).
89. (23)	Franciscus <i>gavisus est</i> gaudio magno <u>valde</u> ...	fferenc <u>ÿgen meg ewrevle</u> nagÿ ewreumuel ...	Az <i>ygen</i> — fokhatározóként — megelőzi az <i>igekötő</i> + <i>igető</i> + <i>toldalék</i> részletet.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
90. (23)	Quam dilectionem non solum <i>in vita</i> , sed <i>etiam in morte</i> monstravit	Melý zerelmet nem csak <i>életben</i> de <i>es</i> <i>halalaban</i> mvtata	A magyar, ill. a latin mondatban a mondatrészek sorrendje azonos. — Az <i>életben</i> , <i>halalaban</i> határozókban a főnév birtokos személyjelezésének nincs semmiféle latin megfelelője. Az <i>es</i> kötőszó megelőzi a kapcsolt mondatrészt (l. JUHÁSZ: TNyt. I, 486, 500).
91. (23)	„Ubi est <i>primogenitus meus</i> ”	hol vagýon <i>en</i> <i>elfew</i> <i>germekem</i>	Az <i>en</i> személyes névmás — birtokos jelzőként — megelőzi a másik jelzót és a főnevet (l. S. HÁMORI: TNyt. I, 705).
92. (23)	Tunc frater Bernardus dixit fratri Heliae in secreto, qui <i>erat tunc</i> vicarius ordinis	Tehat frater Bernard mondá frater ýlefnék: ký <i>azkoron</i> <i>vala</i> vŷkariusa <i>az</i> zerzetnek	1. Az <i>azkoron</i> helye nem azonos a latin alapján várhatóval. — 2. A latinban és a magyarban a kopula (<i>erat: vala</i>) egyaránt megelőzi az állítmány névszói részét (a magyarban közvetlenül). — 3. A birtokos szerkezet belső rendje itt azonos a latin és a magyar mondatban: a magyarban ez a birtokos morfológiai, jelöltségével jár (l. S. HÁMORI ANTÓNIA: TNyt. I, 702).
93. (23)	„Pater, vade ad dexteram senis [BpK.: sancti patris nostri], ut tibi <i>benedicat</i> ”	Attýam mený zent fferencznek ýogýához hogý <i>algýon</i> <i>meg</i> <i>tekedet</i>	1. A <i>meg</i> követi a felszólító módú igealakot. — A <i>tibi</i> megelőzi, az <i>tekedet</i> követi az állítmányt.

(Folytatjuk.)

WACHA BALÁZS

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
=====	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
- - - - -	ritkított antikva
- - - - -	ritkított kurzív

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

125. **T. Somogyi Magda:** A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvmélekek magyar jövevény-szavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárcei Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókincse. 1990. 69,— Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60,— Ft.
134. **Rácz Endre:** A belehallás jelenségéről. 1992. 89,— Ft.
135. **Varga László:** A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. 1993. 128,— Ft.
136. **B. Fejes Katalin:** A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben. 1993. 260,— Ft.
137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. 1993. 130,— Ft.
138. **Hadrovics László:** A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. 1994. 220,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

197. Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
199. Régi magyar iskolai Georgica-fordítás. Közzéteszi: Borzsák István, Kecskeméti Gábor. 1993. 150,— Ft.
200. Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczi Éva. 1994. 200,— Ft.
201. A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán (A lexikológia és lexikográfia elmélete és módszertana) elhangzott plenáris előadások. 1995. 100,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
- Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
- Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
- Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
- Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,— Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
- Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
- M. Kiss Pál: Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században. 1990. 80,— Ft.
- Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
- Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
- Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,— Ft.
- Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
- Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
- Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Derék, Timothy Ricse, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
- Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
- Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Évk. : 95. X. 10.

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCI.

ÉVFOLYAM

1995.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
KIEFER FERENC, MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Honti László</i> : Mely értékig tudták a számokat megnevezni a finnugor korban? . . .	257
<i>Pete István</i> : Az összetételek tipológiájáról	270
<i>Kenesei István</i> : Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat	281
<i>Éder Zoltán</i> : Gyarmathi Sámuel Nyelvmasterének egyik fő forrása	291
<i>Szabó G. Zoltán</i> : Kölcey helyesírásának alakulása	311
<i>Török Gábor</i> : . . . <i>miképpen ~ mert mi is</i>	324
<i>Futaky István</i> : <i>Gyep és gyepű</i>	333
Kisebb közlemények. <i>Debreceni Anikó—Balogh Lajos</i> : Magyar asszonynevek a Kárpátalján. — <i>Udvari István</i> : Gabor (Havriil) Kosztelnik a ruszin nyelv magyar jövevényszavairól	340
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Forgács Tamás</i> : Adalékok <i>vérhas</i> szavunk történetéhez. — <i>Horváth László</i> : A <i>szenderedik</i> és családja. — <i>Kávássy Sándor</i> : Csaré Túry, csa Pinkóczy, hók Tasnádi, nye Bodor! — <i>Kicsi Sándor András</i> : Fülgomba	349
Élő nyelv. <i>Zelliger Erzsébet</i> : A magyar nyelv Ausztriában. — <i>Sándor Anna</i> : A palatalizáció változása a koloni nyelvjárásban	361
Szemle. <i>Máté Jakab</i> : A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz. — <i>Vass László</i> : Bárczi Géza centenárium. — <i>Kozoca Sándor Géza</i> : Bánk bán-szótár.	367
Nyelvtörténeti adatok. <i>Wacha Balázs</i> : A Jókai-kódex szórendjéhez	381

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300,— Ft. Egy szám ára: 75,— Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

MAGYAR NYELV

XCI. ÉVF.

1995. SZEPTEMBER

3. SZÁM

Mely értékig tudták a számokat megnevezni a finnugor korban? (Megjegyzések egy téves kérdésfeltevés kapcsán)¹

1989. március 24-én védtem meg „Az uráli nyelvek tőszámnevei” című akadémiai doktori értekezésemet, amelynek opponensei BERECKI GÁBOR, RÉDEI KÁROLY és VÉRTES EDIT voltak. E munkám nyomtatásban évekkel később jelent meg „Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen” címmel (Bibliotheca Uralica 11. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. 356 l.; a továbbiakban: Gzw.). Előszavából kiderül, „daß mich die fachlichen Ausführungen zweier der Opponenten, der Professoren Dr. Gábor Bereczki und Dr. Károly Rédei, dazu bewogen, einige meiner Behauptungen anders zu formulieren; ihnen und den Mitgliedern der Jury sei auch an dieser Stelle für ihre wertvollen Bemerkungen gedankt” (Gzw. 17). Harmadik opponensemnek a nevét – akinek nézetei számomra hasznosíthatatlanok voltak – az előszóban tapintatosan elhallgattam, a monográfiában azonban írásos opponensi jelentésével vitázva hivatkoztam rá egy helyen (a Gzw. 98. lapján előadottak kapcsán a 250. lapon lévő 92. jegyzetben; l. továbbá HONTI: ALH. XL, 350–51), és az irodalom-jegyzékben is szerepel állásfoglalása (Gzw. 342). Nos, éppen ezen opponensem a kéziratomban (!) előadott magyarázatok, feltevések helyességét vitatva publikált terjedős írásokat (VEa., VEb.),² ill. rögtön a nyilvános védés után, már 1989 áprilisában (!) előadói körútra indult finnországi egyetemeken (l. VEb. 90. l. 1. jegyzet), amelynek témája szintén a kéziratomban foglaltak vitatása volt. Eljárását nem tartom etikusnak,³ tőlem erre nem kért és nem kapott engedélyt sem szóban, sem írásban,⁴ de zokszó nélkül lenyeltem, hiszen számítottam munkám megjelenésére, és így arra is, hogy az előadói körút hallgatói és az első vitacikk (VEa.) olvasói előbb-utóbb azt is megismerik, amit én állítok, és összevethetik nézeteimet Vértessé.

¹ VÉRTES EDIT, Hányig tudtak a finnugor korban számolni?: MNy. LXXXIX, 144–63, 296–311, Uő., Wie weit konnten die Finougrier zählen?: FUF. LII, 1–97 (a továbbiakban: VEa., ill. VEb.).

² Sőt már 1990-ben publikált egy írást az uráli „szám”-okról (értsd: számnevekről) (Reflexionen über Zahlen und Zählen der Uralier: Specimina Sibirica III, 233–9), de abban még elfelejtette megemlíteni, hogy az én kéziratomban termékenyítette meg.

³ Azon túlmenően, hogy a kézirat nem feltétlenül egyezik meg a kiadásra szánt végső megfogalmazású szöveggel, az én ízlésemtől azért is idegen az ilyenfajta eljárás, mert a kézirat, amelyet hat példányban adtam le az MTA-nak, nehezen hozzáférhető, és így a kívülállók számára gyakorlatilag nem nyílik lehetőség a vitatott nézeteknek a vitát kezdeményező személy téziseivel való összevetésére.

⁴ Ellenpéldaként említem meg, hogy RÉDEI KÁROLY korrekt módon járt el, amikor egy a kéziratomban előadott magyarázatomtól eltérő megoldási javaslatot publikált, l. „A permi '8' és '9' számnevek eredetéről” című tanulmányában (Hajdú Péter 70 éves. Bp., 1993. 303–7) az 1. sz. jegyzetet (303).

Editéivel. Ezzel az eljárásával azonban automatikusan feljogosított engem arra, hogy a következőkben *kézíratos* opponensi jelentésében előadott egyes állásfoglalásairól én is fellebbentsem a fátylat, hivatkozzam rájuk és megjegyzéseket fűzzek hozzájuk.

Vértés Edit első írásának (VEa.) megjelenésekor még nem gondoltam arra, hogy kommentárokat fűzzek nézeteihez — bár eljárása tagadhatatlanul bosszantott —, de legújabb írása (VEb.) végül mégis megszólalásra készítet, nehogy a kérdésben esetleg kevésbé tájékozott olvasóban válasz hiányában az a benyomás alakuljon ki, hogy vitapartnerem állításai megsemmisítő vereséget mértek a monográfiámban előadottakra. Észrevételeinek túlnyomó része ugyanis félreértésen és tájékoztatlanságon alapul, illetve több olyan fejtegetése is van, amelyek számomra egyszerűen értelmezhetetlenek. Természetesen nem áll szándékomban részletekbe menően minden tévedését cáfolni, hiszen akkor egy újabb könyvnyi terjedelemben kellene foglalkoznom vitapartnerem felfogásával, amire sem időm, sem energiám nincs. Vitáikomban kénytelen vagyok a szokásosnál gyakrabban és hosszabban idézni munkáiból, egyrészt hogy ne érhesen az a vád, hogy kiforgatom vitapartnerem szavait, másrészt hogy rámutassak, nem mindegyik állásfoglalásában nyilatkozik ugyanolyan értelemben a monográfiámban tárgyalt kérdésekről. Egyúttal elnézést kell kérnem az olvasótól, hogy vitapartnerem kijelentéseit kommentálva banalitásokat is kénytelen vagyok papírra vetni.

I. Válaszom címéül — akárcsak vitapartnerem — én is kérdést választottam, de én a tárgyat tükrözött, míg a Vértés által a dolgozatainak címében feltett kérdés meglehetősen furcsán hat nyelvészeti orgánumokban. Az ő megítélésétől eltérően azonban nem egyszerűen azért rossz az ő kérdése, mert „túlságosan primitívnek látszik” (VEa. 144), hanem amiatt, hogy a nyelvészet nem a számokkal, nem az emberek számolási képességével foglalkozik, hanem a számok nevével, alkotásmódjaikkal stb., miként pl. a színneveket vizsgáló tanulmányoknak sem a színérzékelés kialakulásának nyomozása vagy a színképelemzés a feladata. Munkámban (Gzw. 38—41) igyekeztem felhívni a figyelmet arra, hogy a számrendszer és a számnévrendszer két különböző dolog, az előbbi nem a nyelvészet tárgykörébe tartozik, az utóbbi viszont egyértelműen igen. Hogy ez nem volt felesleges, arról nemcsak a nyelvészeti szakirodalomban is tapasztalható következtelenség győzött meg, hanem Vértés Edit opponensi jelentése⁵ is, amelyben ő is összekeverte e kettőt, nem észlelve, hogy itt két különböző fogalomról, a jelöltről és a jelölőről van szó. Úgy tűnik, ő ezt változtatlanul nem ismerte fel, hiszen az 1. és 2. jegyzetben említett három írásában sem tudja megkülönböztetni őket. Számomra tehát — mivel engem

⁵ Már az opponensi jelentésekre adott válaszütemben is azon fáradoztam, hogy ezt világossá tegyem Vértés Edit számára, ha már egyszer elkerülte a figyelmét, hogy mi az általa végigtanulmányozott kézíratom témája: „én nem a számokkal, a számrendszerekkel, hanem a számnevekkel és azok rendszerével foglalkoztam”. Úgy vélem, ennél világosabban és tömörebben már nem lehet megfogalmazni munkám témáját. Opponensi jelentésében több más, a munkám figyelmetlen elolvasásával magyarázható észrevétel is van, pl. „Szerkesztett számnevekben sorsszámok is előfordulnak, Honti miattuk röviden a sorsszámokat is tárgyalja...” (2). Válaszütemben felhívtam a figyelmét arra, hogy nem az általa vélt ok miatt foglalkoztam a sorsszámnévekkel, hanem azért, mert az alapnyelvi sorsszámnévképzők megléte is bizonyíték a számnevek alapnyelvi létezésére (l. Gzw. 69). Eredménynek tekintem azonban, hogy Vértés Edit publikációiból legalább ez a félreértés hiányzik.

a számok neve, vagyis nyelvészeti probléma érdekel — az a tisztázandó kérdés, mely számnevek alapnyelvi eredete és milyen hangalakban mutatható ki, milyen rendszert alkottak e lexémák, és végül az egyes nyelvek vagy nyelvcsoporthoz későbbi (akár egy lexémából álló, akár történetileg összetételnek vagy szintagmának minősülő összetett) számnevek miként alakultak ki. Következtetéseim alapjául az uráli nyelvek számnévkészlete, a számnevek alkotásmódjában megfigyelhető törvényszerűségek, néprajzi megfigyelések és kultúrtörténeti tények szolgáltak.

Nem kis megrökönyödésemre még a fenténél is súlyosabb fogalomzavarral tetézte meg Vértés Edit a korábit: „Mathematisch wird die Zahl nur in die Zahlenreihe, nicht in ein System eingereiht. Zahlwortsystem und Zahlensystem sind also sprachliche, nicht mathematische Begriffe” (VEb. 21; én emeltem ki — H. L.). Mivel ismereteim szerint Vértés Edit egyetemi szintű szakképzettsége alapján a számok tudora lenne, zavarban vagyok, hiszen egy autentikusnak tekinthető akadémiai kiadvány számomra nem azt sugallja, hogy a számrendszer nyelvi fogalom lenne: „**SZÁMRENDSZER:** (mat) a valós számok ábrázolásának írásmódja. A számokat a ~ alapszámának hatványai szerinti összegek alakjában ábrázolja...” (Akadémiai Kislexikon. Második kötet. L. Z. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. 653). Ha Vértés Edit információja helytálló lenne, akkor pl. a bináris, a hexadecimális stb. számrendszerek is nyelvi fogalmak lennének, ami kissé furcsa volna, hiszen az olyan számrendszerekben leírt mennyiségek ténylegesen csak íráskéjük alapján nevezhetők meg (ha egyáltalán szükséges), míg a tízes rendszerbeli számok esetében ez nem feltétlenül van így, vö. pl. a fi. *yksi-toista* '11' ~ *kaksi-kymmentä-yksi* '21', n. *elf* '11' ~ *ein-und-zwanzig* '21'. (Az Akadémiai Kislexikon definíciójában az általam tanulmányozott kérdéskör alapján „ábrázolásának írásmódja” helyett célszerűbbnek tűnik az „ábrázolásmódja”, hiszen az általánosan használt tízes rendszerű számokat ujjainkkal, számolási gesztusokkal „ábrázoljuk” a mindennapi életben, s erre utal számos nyelv sok számneve is.)

2. Vértés Editnek a finnugor alapnyelvi számnevekről vallott felfogása két egymástól elválaszthatatlan tételeen nyugszik: a) az alapnyelvi beszélők csak hatig tudtak számolni, a magasabb számok ismeretéig és azok megnevezéséig csak a későbbi korokban jutottak el; b) számrendszerben nem gondolkodhattak, és ebből következően (tízes számrendszert tükröző) számnévrendszerük sem lehetett.

Én viszont munkám során arra a következtetésre jutottam, hogy a finnugor nyelvek az 1 és a 6 közötti értékek, a 10, a 20 és a 100 nevét örökölték az alapnyelvből, továbbá megkockáztattam elég bizonytalan feltevésként az '1000' lexéma alapnyelvi létezését is. Érthető módon szükséges volt egyes értékek „hiányzó”, lehetséges megnevezési módjaira is kitérnem. Az alapnyelvek esetében ezt csak a '7', '8' és '9' számneveket illetően mertem jobbra óvatos feltevés formájában megkockáztatni. A magasabb értékek megnevezésére már sokkal több lehetőség van, és éppen ezek különösen hajlamosak arra, hogy újabb képződményeknek adják át helyüket (így ezek lehetséges alapnyelvi megformálásával nem foglalkoztam). Vértés Edit ezen tételeimet támadja nagy vehemenciával. Ő főleg azt firtatja, meddig tudtak számolni finnugor őseink, és fantáziálgatásai alapján — elég sajátos módon — ő is arra keresi a választ, mely lexémák finnugor alapnyelveiek; csak éppen nem ismeri fel mindegyiküket, ezért válasza is téves. Ha valaki ugyanis belátja, hogy a '100' biztosan finnugor alapnyelvi szó (itt annak semmi jelentősége, hogy eredetileg jövevényszó volt), és van némi fogalma arról, miként nevezik meg a

nyelvek a magasabb értékeket, akkor szükségszerűen arra kell következtetnie, hogy a finnugor alapnyelvi beszélőknek rendelkezésükre álltak azok a nyelvi eszközök, amelyekkel a szükségleteik szerinti egzakt mennyiségeket megnevezhették.

A) Vértés Editnek az én kéziratommal foglalkozó mindkét írásában vörös fonalként vonul végig annak tagadása, hogy a finnugorok 6-nál tovább tudtak volna számolni, ill. hogy a 6-nál magasabb értékeket meg tudták volna nevezni, és hogy azokat csak a későbbi korokban ismerték meg és nevezték el (pl. VEa. 147 kk., VEb. 29). S vajon miből jutott erre a felfedezésre? Természetesen abból a feltevéséből, hogy a finnugor számnevek — úgymond — csak '6'-ig közősek. És minek az alapján látja ezt bizonyítottnak? Természetesen arra alapozva, hogy nem mutatható ki a 7-nek, a 8-nak és a 9-nek finnugor kori neve, amiből továbbá az ő számára logikusan az is következik, hogy téves a finnugor '10'-zel kapcsolatos magyarázatom, valamint hogy őszintén a 20 és a 100 finnugor kori neve nem számnak a neve, tehát nem számnév volt... Ha hasonló meggondolás alapján próbálnánk rekonstruálni távoli elődeink ismeretvilágát és életkörülményeit, csak arra a következtetésre juthatnánk, hogy nekik még nem volt pl. orrlükük, vagy ha volt is, nem tudtak róla, vagy ha tudtak is róla, nem tudták megnevezni, mert a finnugor nyelvek közös szókincsében nem mutatható ki 'orrlük' jelentésű szó; tetszés szerint folytatható e játék a „hiányzó” lexémákra hivatkozva, pl. 'medve', 'gyűrűsujj', 'család'; nyilvánvaló, hogy ez milyen abszurditásokhoz vezetne.

Abban, hogy a finnugorok csak 6-ig tudtak volna számolni, illetve a számokat megnevezni, kitüntetett szerepe van annak, hogy ab ovo tagadja a decimális rendszerű számolás alapját képező '10' jelentésű számnév egykori létezésének a lehetőségét is, amelyből én kettőt is rekonstruáltam: **m3n3* '10' (Gzw. 117) és **luka* 'das (bis zum letzten) Finger Gezählt' → '10' (Gzw. 120). Ezzel szembeállítva állandóan azt hangsúlyozza, hogy a különféle kötegekben való „számolás” lehetett fontos: „Schon die Finnougrier dürfen wohl nicht nur Einzeldinge, sondern auch gewisse Mengen, Bündel, Pakete, Rudel usw. »gezählt« haben, natürlich maximal nur sechs von diesen Konkreta” (VEb. 80; én emeltem ki — H. L.). Nos, egészen biztos, hogy képesek voltak megszámlálni az őket körülvevő világ elemeit, akár individuumokról (pl. szarvas, keszeg, toboz), akár azok csoportjairól (pl. szarvascorda, keszegraj, tobozhalom) volt szó, alig valószínű ugyanis, hogy az ugyancsak a *Homo sapiens sapiens* fajt képviselő uráli és finnugor kori őseink szellemi kapacitásukat tekintve hozzánk képest debilisek lettek volna. A különbség az ismeretek, a tudás szintjében keresendő; a kérdést témánkra konkrétizálva: azt például meg tudták számolni, hogy családjuk hány főből állt, és hogy a vadász- vagy halászsákmányból mindenki jóllakhatott-e stb., még akkor is, ha történetesen nem hat, hanem esetleg hét vagy esetleg még több tagja volt a közelebbi rokonságot alkotó csoportnak; viszont egészen biztosan nem tudták kiszámítani a kör területét, vagy nem tudtak köbgyököket vonni, de nem is lehetett erre égető szükségük. Hogy mit tudtak és mit nem, nem annak a következménye volt, hogy szellemileg gyengébbek lettek volna nálunk, hanem annak, hogy mire volt szükségük igényeik kielégítéséhez és életben maradásukhoz.

B) Vértés Edit terjedős és körülményes fejtegetéseiben kulcsszerepet játszik a „mértékmeghatározás”, illetve a „Maßbestimmung” fogalma. Arról próbálja meggyőzni az olvasót, hogy pl. „... a m. *húsz* szó... valószínűleg eredetileg nem számnév, hanem mértékmeghatározás lehetett, amelynek nem kellett feltétlenül minden finnugor nyelvben számnévvé változnia” (VEa. 303), illetve „daß die Finnougrier m. E. nur bis sechs zählen konnten, die als altererbte Zahlwörter

betrachteten Zahlen '20' und '100' waren genaue Maßbestimmungen, die erst dann echte Zahlwörter geworden sind, als die Zahlenkenntnis in ihre Höhe gelangte" [= ... der Zahlbegriff sich weiter entwickelte; H. L.] (VEb. 79; én emeltem ki — H. L.). Tehát a 20 és a 100 ősi neve nem is számnév volt... Az előbbiről, amely a három ugor, a két permi nyelvben és a mordvinban él tovább, így vélekedik: „A húszas neve fölösleges a tízes rendszerben, nincs bizonyító ereje” (VEa. 148).⁶ Hogy miként is kell elképzelni a „mérték meghatározás⇒számnév” folyamatot, a '10' és a '100' kapcsán adja elő. Elismeri, hogy a finnugorok az 1—6 nevén kívül a 100 neveként egy árja jövevényszót is örökölt az alapnyelvből, amelyet sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem szoktak problematikusnak tekinteni. Az eddigi kutatásoknak a mulasztása, így Vértes Edit, hogy fel sem merült az a kérdés, „wie die Finnougrier ein Lehnwort übernehmen konnten, das ein viel höheres Zahlwort bezeichnete,⁷ als bis wohin sie mithilfe ihrer sicher bekannten Zahlwörter zählen konnten. Wenn meine Annahme über das Zusammenlegen von Zehner-Haufen, Bündeln ohne die Kenntnis der Zahl '10'⁸ richtig ist, weiterhin auf dieselbe Weise die des Deutens mit zehn Fingern auf solche Bündel..., dann konnten die Finnougrier von ihren arischen Nachbarn ihr Wort für hundert gehört und erlernt, sogar die Schaffung dieses »Maßes« übernommen haben. Als dann die Zahlenkenntnis in den Tochttersprachen des Finnisch-Ugrischen bis hundert gelangte, gab es in den Sprachen ein Wort, eine Maßbestimmung, die zur Benennung der Zahl hundert besonders geeignet war. Ich habe schon... betont, daß beim Tauschhandel, beim Zählen mit gewissen Dingen leicht hundert Konkreta gefordert werden konnten, wenn auch die Zahl 100 den Leuten noch nicht bekannt war”⁹ (VEb. 24—25). A magyar változatban erre vonatkozóan mosolyfakasztó okfejtés található: „Általános, régóta elfogadott etimológia [a; H. L.] tíz második hatványáé, melyet a kutatók a finnugor alapnyelv árja jövevényszavának tartanak. Hangtani probléma nincs, s eddig jelentéstanilag sem merült fel semmi kétség. Ha azonban nemcsak a finnugor alapnyelvet beszélő [emberek; H. L.], hanem még a sokkal későbbi permi, ugor, obi-ugor stb. alapnyelv idején [élt emberek; H. L.] sem tudtak sem egyesével, de még tízesével sem 100-ig számolni, akkor elképzelhetetlen [sic! de vö. az alábbi idézettel — H. L.] ennek a számnak az átvétele. A kérdésre adható választ, hogyan kerülhetett e jövevényszó a finnugor alapnyelvbe... már érintettem: nem számnév volt, hanem mérték meghatározás, melyből később keletkezett a számnév... Akár békés kapcsolatok voltak a finnugorok és árja szomszédjaik között, akár harcban álltak egymással, valószínűleg nagyobb

⁶ Ha nem lennék tisztában vitapartnerem pongyola fogalmazásmódjával, meg kellene kérdezni, miért idegen a húszas neve a decimális rendszerben. Az olvasó tájékoztatására azonban közlöm, Vértes Edit a következő kijelentést szerette volna megfogalmazni: „A m. húsz számnév és a magyarral rokon nyelvekben lévő megfelelői idegenek a tízes rendszerű számnévrendszertől, mivel nem a '10' jelentésű számnévből alakultak, hanem izolált lexémák, ill. alapnyelvi előzményük izolált számnévi lexéma volt”.

⁷ NB: Itt egy „jövevényszó jelöl egy magasabb számnevet”, nem magasabb értékű számot!...

⁸ Én nem tudom eldönteni, hogy az idézetben a „die Zahl '100'” miként értelmezendő: „die Zahl 100” vagy „das Zahlwort '100'”; a szerzőnek önmaga számára tisztáznia kellett volna a *szám* és a *számnév*, ill. a *Zahl* és a *Zahlwort* szavak jelentését, mielőtt e téma tárgyalásába kezdett volna. L. még fentebb.

⁹ Ez pontosan olyan, mintha valaki például azt állítaná, hogy az uráliak vagy a finnugorok még nem ismerték a fémeket, de kiválóan megmunkálták az ezüstöt, aranyat.

mennyiségű halat, vadat, prémet stb. cseréltek egymással, követeltek hadi sarcul, mint ameddig a finnugorság számolási képessége terjedt. Minthogy az embereknek általában... tíz ujjuk van, könnyen megállapodhattak olyan »számolási, mérési« egységben, hogy minden ujjhoz »számoltak« a kérdéses élő vagy elejtett állatból stb. egyet, majd az így létrejött csomagból, kötegből, falkából stb. újra minden ujjukhoz hozzárendeltek egyet. Ezt a mennyiséget az árják 100-nak nevezték; a szót átvették, az összes ujjhoz való rendelés, majd a nagyobb egységek ismételt hozzárendelése az ujjakhoz megmaradt. Idővel, mire a számolási készség felnőtt 100-ig, volt a nyelvekben egy e szám megjelölésére alkalmas szó, ez számnévvé válhatott” (VEa. 298). De szerintem ez csak az ugor és a permi csoport önálló életében következett be, a finn-volgai korban legfeljebb elkezdődött e folyamat... Opponensi jelentésében viszont mintha nem egészen így ítélte volna meg „A nagyobb nagyságrendű jövevényszó [sic!, én emeltem ki — H. L.], 100” (kéziratos opponensi vélemény 3. l.), vagyis — világosan, szakszerűen megfogalmazva: — a ’100’ jelentésű, azaz egy magasabb értéket kifejező jövevényszámnév problémáját: „A leendő tízes rendszer csirái a számolási módjukban [ti. a finnugor alapnyelvet beszélőikében — H. L.] megvoltak, s ebbe kitűnően beleillett a FÜ kori jövevényszó, 100 is” (i. m. 4; én emeltem ki — H. L.). A homlokegyenest ellenkező, ám egyformán magabiztosságot sugárzó megnyilatkozásokból végülis nem tudom kihámozni, hogy szerintem volt-e helye a fonnugor alapnyelvi számnévkészletben a jövevényszámnévnek vagy sem (még vö. alább)...

Egyébként ha a ’20’ és a ’100’ jelentésű lexémák nem számnévek lettek volna már az alapnyelvben, hanem holmi obskurus, körülbelüli mértéket kifejező lexémák, példátlan etimológiai csoda lenne, hogy a finnugor nyelvekben ezek egységesen éppen ’20’ és ’100’ jelentésű lexémává váltak...

Vértes Edit nyelvhasználatában a *mérték* és a *Maß* szó is zavar forrásául szolgál, tudniillik nála, úgy tűnik, nem azt jelenti, amit a *mérték* a magyarban, illetve a *Maß* a németben jelent, azaz: m. „*mérték* fn 1. A mérés alapjául szolgáló meghatározott mennyiség, nagyság. A *térfogat*, a *súly*, a *sebesség* ~ e...” (Magyar Értelmező Kéziszótár. Bp., 1978. 950), illetve n. „*maß* ↑ messen; *Maß*... 1. a *Einheit*, mit der die Größe od. Menge von etw. gemessen wird; beim Messen geltende, verwendete Norm...” (Duden Deutsches Wörterbuch. 2., völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage. Mannheim—Wien—Zürich, 1989. 994). Vitapartneremnek e fogalmakról vallott elképzelését a következő idézetből hámozhatjuk ki: „Minden bizonnyal volt az alapnyelvben más mód is a mennyiség többé-kevésbé pontos megjelölésére... súly- vagy űrmértékkel utalnak a mennyiségre, ugyanúgy az alapnyelvben is egyes állatokat alomnyi, fészekaljnyi mennyiségben számlálhattak meg” (VEa. 299; én emeltem ki — H. L.). Az idézett szótárak egyéb jelentésmegadásai sem utalnak nem meghatározott, nem egzakt mennyiséget implikáló, a Vértes Edit által képzelt jelentésre. Egyébként a mértékek — a fenti értelmezésből is láthatóan — egzakt mennyiségekre vonatkoznak, de pl. a *fészekaljnyi csirke* nem azt közli, hogy pontosan hány kiscsirkéje van a kotlósnak (ha így értette, ebben igaza van Vértes Editnek), de pl. a *hat* vagy *száz fészekaljnyi csirke* már egzakt mennyiséget, tudniillik a *fészekalja* egzakt mennyiségét adja meg (és nem a csirkékét; ez az, amit vitapartnerem nem vesz észre); a fészekalján persze egy meghatározatlan, de nyilván nagyobb mennyiségű (nem 2–3, hanem kb. 15–20), egy kotlós által kikölthető és felnevelhető csirke értendő. Vagyis Vértes Edit értelmezgetési kísérletei nem vezetnek az általa remélt eredményre. Persze ha egy másik közlését olvasom („...daß die Finnougrier m. E. nur bis sechs zählen

konnten, die als altererbte Zahlwörter betrachteten Zahlen '20' und '100' waren genaue Maßbestimmungen", VEB. 79; kiemelés tölem — H. L.), akkor már abban sem lehetek biztos, hogy végsősoron ő maga tudja-e, vajon az általa emlegetett „mérték meghatározás/ Maßbestimmung” fogalmakat ő a mennyiségnek csak „többé-kevésbé pontos megjelölésére” vonatkoztatja, avagy éppenséggel „pontos mérték meghatározás”-nak („genaue Maßbestimmung”) tekinti-e őket.

Vértes Edit szerint tehát a finnugor alapnyelvi *šata jelentése nem '100', hanem 'kb. 100' (tehát pl. 'körülbelüli mennyiség pl. 72 és pl. 134 között') volt? . . . Alig hiszem, hogy a régmúlt korokban akár a finnugorok, akár az árják olyan ostobák lettek volna, hogy megelégedtek volna azzal, hogy valamilyen cserekereskedelmi (ellen)érték kb. 100 (tehát pl. akár 82, akár 111) egységből állt volna. Azt sem értem, hogy — tegyük fel, Vértes Editnek a *mérték* és a *Maß* szavak jelentését illetően közölt kétféle, egymással ellentétes felfogása közül az a helyes, amelyeket az idézett szótárak nem ismernek, és amellyel tételeimet cáfolandó ő operál — miként tanulhatták meg az állítólag még 10-ig elszámolni sem tudó finnugorok a 100-as árja „mérték”-nek a nevét, és miként őrizgethették e szót „mélyfagyasztva” ezer éveken át olyan jelentésben (köztük az északi vogulokat a legtovább?), amelyben alkalmasnak mutatkozott a 100 megjelölésére abban a pillanatban, amikor a számolási tudományban végre elvergődtek eddig az értékig.¹⁰

Elképzelése szerint a 20 meghódítása a 100-éhoz hasonlóan lassú és fáradságos felfedezőút eredménye volt: „Ähnlich verhält es sich mit den Zwanzigern der ugrischen und permischen Sprachen (und des nur unter Vorbehalt hierher gehörenden Mordwinischen). Etwas zu den zehn Fingern und zu den Zehnen hinzuzureihen, das konnten die Leute auch dann, wenn sie nicht bis 20 zählen konnten.¹¹ Auch diese Maßbestimmung konnte zu einem Zahlwort werden, als das Zählen so weit gelangte” (VEB. 25). Könyvemben egy orosz nyelvű forrás híradását idézem, miként közölte egy jukagir, hány rénszarvasa van, ami fényesen cáfolja vitapartnerem elképzelését. A jukagir rénpásztor egymás után behajtott a ujjait, majd folytatta a lábujjaival, amikor ezek végére ért, az eredmény „один человек” volt, majd így folytatva a teljes eredmény is megszületett: „Три человека, сверху один человек, еще полчеловека да еще лоб, два глаза и нос. Вот сколько у меня оленей” (Gzw. 234. l. 26. jegyzet). Ennek a jukagirnak 94 rénszarvasa volt, ezt pontosan meg tudta állapítani. „Igazi” számnévei nem voltak e mennyiség kifejezésére, ám számolni tudott! Az ilyen és hasonló esetek (pl. Gzw. 231. l. 12. jegyzet) semmi kétséget sem hagynak abban a tekintetben, hogy az ember azt bőven meghaladó egzakt mennyiségeket regisztrálhat, mint amennyi számnévi lexémával rendelkezik. Tehát Vértes Editnek azon állítása, hogy az egymást értékrendben szorosan követő, az alapnyelvekben igazolhatóan megvolt számnévi lexémák a számolási tudomány határát is jelezték, alapvetően téves.¹² Persze ő ennek nincs tudatában, hiszen állítása szerint:

¹⁰ Vö. pl. „Beim Anfang des Zählens und Rechnens kommt man schrittweise eins zu eins weiter. . . wieso sollte es je möglich gewesen sein, daß die Zahl zehn und die Subtraktion schon wohlbekannt, einem jeden verständlich gewesen wäre, während man die 8. und 9. Zahl noch überhaupt nicht nennen konnte” (VEB. 32).

¹¹ Ha nem a számolás, a 20-ig való számolás lenne a célja egy ilyen műveletnek, akkor mi?

¹² Ha Vértes Edit tézise igaz lenne, a magyar anyanyelvűek számolási tudománya a 10-nél véget érne, hiszen a 11 és 19 közti értékek nevében az első tízesbeli egyesek ismétlődnek (a németek valamivel előttünk járnának, hiszen az *elf*, *zwölf* szavakban ma már csak a

„Die Finger konnte man aber zum Zählen in Anspruch nehmen, ohne die Zahl zu kennen” (VEb. 32). Bevallom, nem értem e kijelentés logikáját: mi értelme lett volna mindkét kéz összes (tíz) ujjához egy-egy megszámlandó tárgyat hozzárendelni, ha nem a mennyiség megállapítása lett volna a cél (a szám ugyanis az egzakt mennyiséget fejezi ki). Vagy a fenti példában szereplő derék jukagir mi okból végezte volna el a hosszadalmas műveletet, ha nem rénjeinek a pontos mennyiségét akarta volna megállapítani és közölni? Annak semmi jelentősége nincs, hogy egy egzakt mennyiségnek, számnak a nevét egy csak és kizárólag tőszámnévi jelentésű lexemával fejezi ki egy nyelv, avagy egy számolási gesztus nyelvi megjelenítésével (pl. ’fülek’, ’homlok’, ’kéz’, ’tizen-egy’, ’egy [és] fekvő tíz’).

Az árja ’100’ jelentésű jövevényszónak a „számnévvé válása” még további meglepetéssel is szolgál Vértés Edit interpretációjában: „Der Hunderter des Nordwogulischen dürfte wohl kein altes exaktes Zahlwort sein, da doch die Lautentwicklung oft haltmacht, um die Entstehung von Homonymen zu vermeiden” (VEb. 85), tudniillik itt a *sāt* ’7’ és a *sāt* ’100’ homonímiájáról van szó. E mondat számomra három kérdést is felvet, amelyekre nem találtam választ az idézett írásban: 1. Vértés Edit szerint itt milyen hangváltozás nem ment végbe a homonímia kialakulását megelőzendő?¹³ 2. A *sāt* ’100’ csak az északi vogulban nem tekinthető „régizet”-nek? 3. Viszont ennek megfelelői a többi dialektusban, amelyekben nem történt meg a ’7’-tel való egybeesés, „régizet”-nek számítanak?

A finnugor alapnyelvi **sata* ’100’ számnév ellen hadakozva még a következő megjegyzést teszi: „Ha viszont elfogadjuk, hogy a finnugor alapnyelvnek volt tízes számneve, sőt nem is egy, hanem kettő (ami teljesen fölösleges nyelvi luxus lett volna), akkor természetesen elfogadható a 100 számnév átvétele a szomszédoktól és ezzel a tízes számrendszer megléte és használata” (VEa. 300—1). Nos, ilyen vagy még nagyobb luxusra van példa a 10 és hatványainak nevében a déli lapp nyelvjárásban (l. Gzw. 279—80).

Monográfiámban (passim) azt állítom, hogy az uráli nyelvek legtöbbjében a ’8’ és a ’9’ megnevezése szinte kivétel nélkül (explicite vagy implicite) a 10-hez viszonyítva fejezi ki a mennyiséget, tehát nyilvánvalóan ez is a tízes számnévrendszer és decimális számolási eljárás bizonyítéka. A permi nyelvek ’8’, ’9’ jelentésű számneveiben és a 10 egyes többszöröseinek nevében egy finnugor alapnyelvi **mʒnʒ* ’10’ lexemával számolok. Magyarázatom valószínűségét Vértés Edit igyekszik kétségbe vonni (VEa. 150—1, VEb. 31—2). Igyekezetének kiindulópontja az a tévedés, hogy amely számértéknek nem mutatható ki neve (vagy hogy tárgyszerűbben fogalmazzak: azt ő nem ismeri fel), akkor az az érték az illető nyelv beszélői számára ismeretlen és elérhetetlen volt. Persze ha következetesen végiggondolta volna ezen alaptételét, kénytelen lett volna rájönni arra, hogy feltevésének helyességéből az is következne, hogy elődeinknek meg kellett volna rekedniük a 6-nál, mivel nem volt ’7’ jelentésű lexemájuk (nem is beszélve a magasabb értékekről és azok megnevezésének lehetőségéről), sőt ennek alapján az is természetellenes, hogy akárcsak az 1-ig el tudtak számolni, hiszen valaha, az emberi fejlődés hajnalán biztosan nem létezett még ’1’ jelentésű szó... A permi adatok értelmezését kétségbe vonni kívánó ellen-

nyelvtörténész ismeri fel az 1 és a 2 nevét). Ez esetben persze a m. *húsz* sem lehetne ’20’, hanem csak valamiféle obskurus „mérték meghatározás”.

¹³ Vö. vog. So. *sāt* ’7’ és *sāt* ’100’ ~ T *sāt* ’7’ és *šēt* ’100’ *ösvog. **sāt* ’7’ és **šūt* ’100’.

vetései számomra oly annyira zavarosak, hogy azok fáradtságos (és nem is mindig lehetséges) elemzése, valamint cáfolata helyett engedtessek meg, hogy a kérdés iránt érdeklődő olvasónak javasoljam az én magyarázatomnak (Gzw. 156—61) a Vértés által előadottakkal történő összevetését.

Az általam rekonstruált **m3n3* '10' szónak egy korábbi 'viel' jelentésű szóból való származtatását elvettem, mondván: „Der Bedeutungswandel 'viel' → 'zehn' ist kaum akzeptabel, da im Zahlwortsystem die strenge Sukzessivität, der unveränderlich bestimmte Platz der einzelnen Glieder entscheidend ist...” (Gzw. 119, még l. 32). Vértés Edit szerint (VEa. 304, VEB. 70) ez érvelés nélküli, ex cathedra elutasítás, ráadásul ellentmondástól terhes, „denn bevor ein Wort zu einem Zahlwort wird, hat es nichts mit dem Zahlwortsystem zu tun, hat dort keine unveränderbar bestimmte Stelle”. Sajnálom, hogy valamit megint aprólékosan meg kell magyaráznom: a számneveknek igenis pontosan kijelölt helyük van a számok nevének egymásutánjában (hiszen pl. értelmét veszítené a számolás, ha '99' után hol a '100', hol a '17', hol pedig a '123' következne), ezért nem lehetséges, hogy egy 'sok' jelentésű elem tegyen szert egy egzakt mennyiség jelentésére, hiszen a 'sok' akár pl. az '5', akár a '172', akár a '10 493' után következhetne, ha nem határozatlan számnév lenne. Súlyos melléfogás az is, hogy egy lexéma, amely eredetileg nem számnév volt, hanem azzá lett, e változás előtt nem lett volna kapcsolatban a számnévrendszerral, hiszen ezek valamilyen számolási gesztussal függnek össze (mint pl. a sok nyelvből világosan kimutatható 'kéz' > 'kéz; 5' > '5' jelentésváltozás). Tehát nem az én magyarázatom ellentmondásos, hanem vitapartnerem nem értette meg, hogy miért állítom a 'sok' > '10' jelentésváltozás valószínűtlen, irracionális voltát.

Az *egy híján húsz*, R. ötödfélszáz típusú, részben alkalmi számnévi funkciójú kifejezések számnév voltát vitatva azt állítja (VEB. 15—6), hogy az „igazi” tőszámnevek felvehetik a sorszámnév képzőjét. Ha ez igaz lenne, akkor pl. a m. *egy* legfeljebb csak félig-meddig lenne igazi számnév, hiszen az első tízesben a sorszámnévek első tagja (*első*) nem erre a lexémára épül, a *két* pedig egyáltalán nem minősülne számnévnek, hiszen az első tízesbeli sorszámnévek körében ennek is suppletív párja van (*második*), a magasabb tízesekben pedig a *kettő* az alap (pl. *tizen-kettődik*). Szerinte az „igazi” tőszámnevek másik jellemzője, hogy azokban nincsen összeadásra utaló nyelvi elem; ha ez igaz, akkor pl. a m. *husz-on-egy* stb., a n. *ein-und-zwanzig* stb. stb. nem „igazi” számnév. Azt hiszem, az olvasó egyetért het velem: ilyen állítással nem érdemes vitázni.

Vértés Edit több állítását olvasva zavarom tényleg határtalannak mondható. Ezek egyike így szól: „... ha helyes a fenti feltevéssem a finnugor ötös és a szamojéd tízes közös eredetéről... , akkor már ötig sem terjedhetett az uráliak számismerete” (VEa. 149),¹⁴ ill. „Wenn man die Zusammenstellung des finnisch-ugrischen Fünfers

¹⁴ Ha jól értem Vértés Editet, az uráliak — az ő teóriájának értelmében — azért nem ismerhették még az 5 fogalmát, mert az ő feltevése szerint nem egy '5', hanem egy 'kéz' jelentésű szóval nevezték meg. Akkor ez pl. azt is jelentené, hogy az oroszok „elfelejtették” a 40-et, sőt voltaképpen ma sem ismerik (bár megnevezik), hiszen már nem az összlávból örökölt, a *тридцать* '30', *пятьдесят* '50', *шестьдесят* '60' stb. mintájára nevezik meg, hanem egy eredetét tekintve nem számnévi lexémával. — Meglepő módon viszont a magyar régiségből egy általa idézett obskurus adat kapcsán tesz a fenti idézetben tett állítással ellentétes megjegyzést a m. *millió*-ról: e mennyiség „Egy kódexbeli megnevezése — 1576: *tíz száz nyoltzuán ezeren* — határozottan arról vall, hogy e szám fogalma előbb jelentkezett, mint

mit dem samojedischen Zehner akzeptiert (Honti lehnt sie ab), dürften wohl die Uralier nicht weiter gezählt haben als vier, weder den Fünfer, noch den Zehner konnten sie gekannt haben (s. Verf. *Specimina Sibirica* III, 233—239)'' (VEb. 28). Tehát ha elfogadjuk helyesnek (azt a szakirodalomban régtől ismert) állítást, hogy a finnugor nyelvek '5' jelentésű számnévének a szamojéd nyelvek '10' jelentésű számnéve etimológiailag esetleg azonos, akkor Vértés Edit magyarázata értelmében az uráli alapnyelvű népesség még nem tudta megnevezni sem az 5-öt, sem a 10-et... Hogy is van tehát: ha volt ezen számokra (vagy valamelyikükre) akár jelentésátvitellel keletkezett (és mást esetleg már nem is jelentő) szavuk az uráliaknak, akkor nem ismerték és nem is tudták megnevezni őket?...

Az '5' és a '10' viszonyára vonatkozó felfogása ezzel még korántsem teljes, írásai alapján még kiegészíthetjük: „... a FU ötös és az összamojéd tízes közös uráli előzményeként kikövetkeztethető uráli alapnyelvi szó jelentése azonban 'kéz' lehetett; dualist ismerő nyelvekben a 'kéz' szó 5-re is utalhat, ebből származhat a FU 5, illetve a két kéz ujjaira az összamojédban. Az U 'kéz' szerintem azért nem maradt fenn, mert számnévvé vált; részletesebben l. *Specimina Sibirica* III, 234—8'' (VEa. 147). „In einer Sprache, in der der Dual bekannt war, konnte die Hand genau so gut auf '5', wie auf '10' hindeuten, je nach dem, ob das Wort die Bedeutung 'eine Hand' (woneben 'zwei Hände' gesagt wird), oder 'beide Hände' bedeutet hat (vgl. hierzu in den uralischen Sprachen z. B. im Ungarischen *félkéz* 'die halbe Hand'). Vielleicht konnte das erschließbare Wort mundartlich unterschiedlich verwendet im Uralischen auf '5' oder auf '10' hinweisen. Da der Körperteil in den finnisch-ugrischen Sprachen aus **käte*, in den samojedischen aus **utá* abzuleiten ist, steht nichts im Wege, die einstige uralische Benennung dieses Körperteiles aus fgr. '5' und sam. '10' zu rekonstruieren. Diese Vermutung ist natürlich kein Beweis...'' (*Specimina Sibirica* III, 237). Nos, mivel ilyen 'kéz' jelentésű szónak nyoma sincs az uráli nyelvekben, így ez valójában csak minden alapot nélkülöző ötlet. Az pedig tévedés, hogy a dualist ismerő nyelvekben a pusztán 'kéz' akár 5-re, akár 10-re utalhat. Az ugyan igaz, hogy a 'kéz' és a legtöbb főnév számnévi jelző vagy számjel nélkül vonatkozhat egy bizonyos egyedre vagy az általa jelölt fogalom egészére az uráli (és az altaji) nyelvekben, de csak a „határozottság” híjával lévő numerus absolutusi használatban. A dualis (és a pluralis) jele már a fogalom egészéből való kiemelés is szolgálja, a finnugrisztikai szakirodalomban ezt valamilyen szempontból való határozottságként emlegetik (én inkább azonosításnak, individualizálásnak nevezem). Az ilyen alacsony értékeket jelölő lexémák esetében pedig — az általam tanulmányozott meglehetősen nagy anyag alapján — kizárható, hogy az egyik dialektusban '5', a másikban '10' jelentésű lett volna. Tehát az uráli vagy a finnugor (vagy akár a szamojéd stb.) alapnyelvben a 'kéz' csak az '5' jelölésére szolgálhatott volna, míg

névének kialakítása, átvétele'' (VEa. 299); „Ung. *millió* '1000 000' ist seit Anfang des 18. Jahrhunderts gut belegt. Es ist natürlich durchaus nicht unmöglich, daß man frühere, oder sogar viel frühere Aufzeichnungen findet, aber als zur Bezeichnung dieser Zahl am besten geeignetes Wort konnte es nicht viel früher allgemein verwendet werden, da man aus dem 18. Jahrhundert viele Belege hat... 1576 aber tausendmal tausend vermutlich noch nicht durch ein Lexem ausgedrückt werden konnte, s. *Tíz száz nyoltzuan ezeren*, was natürlich auf eine Menge von 1.080.000 Leuten hinweisen muß... und noch früher, aus einem Kodex: *ezerzer valo ezer*... bedeutet ebenfalls 'Million'...'' (VEb. 84). Tehát a magyaroknak volt fogalmuk a 1.000.000-ról, anélkül hogy állandósult szavuk, kifejezésük lett volna rá, de a finnugor kor embere ilyen teljesítményre a 10 esetében sem lett volna képes?

a '10'-et ezzel az eljárással vagy a 'két kéz', vagy a dualisjeles 'kéz' szóval lehetett volna kifejezni. Az uráli nyelvekben azonban nincs nyoma annak, hogy magának a kéznek lett volna ilyen funkciója (bár lehetett volna, ez nem zárható ki), ami viszont igazolható (és ebben nincs semmi meglepő), hogy az ujjaknak volt, több számnév ugyanis az ujjakat igénybe vevő gesztusok nyelvi megjelenítéseként értelmezhető.

Én a finnugor nyelvek számnévkészletét elemezve jutottam arra a következtetésre, hogy a mai nyelvek az alapnyelvből örökölték a tízes rendszert. Munkámnak központi állítása ez, és e köré építkeznek egyéb fejtegetéseim. Éppen ezért — a fentiekből leszűrhető tanulságok alapján már csak — némi csodálkozással olvastam vitapartnerem következő megállapítását: „A decimális rendszer létezését sem bizonyítja Honti sehol sem, ez nála csak következmény, mert minden nem decimális számrendszer egykori meglétét meggyőzően cáfolja, amiből hallgatólagosan a tízes létére következtet” (VEa. 148); „Bei der Zusammenfassung der bisherigen Literatur der Verfechter des Dezimalsystems seit den finnisch-ugrischen Zeiten spricht Honti eindeutig aus... , daß er sich diesen anschließt. Doch gibt es hier keinen, geschweige denn unanfechtbaren Beweis der Existenz des Dezimalsystems in der finnisch-ugrischen Grundsprache” (VEb. 61). Én ezek után legfeljebb csak őszinte sajnálkozásomat fejezhetem ki, hogy vitapartnerem nem értette meg a monográfiámban foglaltakat...

3. Munkámnak számos hangtörténeti vonatkozása is van, lévén szó összehasonlító-történeti vizsgálatról. Vagyis aki ilyenre vagy egy ilyen munka bírálatára vállalkozik, annak biztosan kell mozognia az illető nyelvek, nyelvcsalád leíró és történeti hangtani problémáiban is. Az én ismereteim hitelességének elbírálását természetesen a szakemberekre hagyom. Vitapartnerem e téren tanúsított jártasságában azonban nekem okom van komolyan kételkedni. Ennek igazolására meglegszem két példával. Az obi-ugor nyelvek '8' jelentésű számnévére adott magyarázatom bírálasakor (VEb. 91. l. 11. jegyzet) teszi a következő megjegyzést: „Castréns Beleg, Surg. *niged-lah* '8' (zitiert bei Hunfalvy NyK. 11: 83—4) wird von Honti nicht erwähnt. Darin könnte *lah* aus **luka* stammen, die Angabe scheint aber nicht authentisch zu sein, in Surg. kann anstelle von **l-* kein *d* stehen”. Egyben igaza van Vértés Editnek, ez az adat valóban nem hiteles, de ez így nem is Castrén adata, hanem az egyébként kiváló tehetségű Hunfalvy Pál téves interpretációjának terméke. Nem lett volna szabad ilyen másodkézből való adattal operálnia vitapartneremnek, ha nem tudja értelmezni azt, hanem meg kellett volna néznie az eredeti forrást, ahol az adat a következőképpen van feljegyezve: *nigedax* (M. Alexander Castrén's Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst einem kurzen Wörterverzeichnis. St. Petersburg, 1858. 33). Hogy lett ebből Hunfalvynál *niged-lah*? Úgy, hogy Hunfalvy ismerte, mert elolvasta Castrénnak az egyes betűjelek hangértékét ismertető leírását (Aussprache der Laute, i. m. 2—6), majd ennek alapján tévesen szegmentálta a szót. Castrén leírásából ugyanis kiderül, hogy ő a szurguti osztják nyelvjárás ún. spirantikus *l* (= *λ*) hangját jelölte többek között a *đ* betűvel: „Die Consonanten *†* und *đ* bezeichnen zwei aspirierte Laute, von denen der eine wie *tl* oder *thl*, der andere wie *dl* oder *dhl* ausgesprochen wird” (i. m. 6), illetve ennek palatizált párjáról (fonematikus jelölés szerint: *λ*) ez olvasható: „Im Ostjakischen giebt es eine beträchtliche Anzahl mouillirter Laute, die wir auf folgende Weise bezeichnen: ... *†* ... *đ* ...; sie werden fast wie *†j* ... *đj* ausgesprochen” (uo.). Hunfalvy természetesen közölte forrásának bibliográfiai adatait (l. NyK. XI, 5); bár ő az első kiadást

használta, én a másodikra hivatkozom, de e tekintetben nincs különbség a két változat között. Ha vitapartneremnek problémái voltak Castrén osztják adatának értelmezésével vagy az eredeti forrás kinyomozásával, természetesen bármely osztjakológus szakember segített volna neki abban, hogy ilyen bosszantóan primitív hibát ne kövessen el. Egyébként egy osztjakológus arról is felvilágosíthatna volna őt, hogy Castrén adata a *ge* elem miatt nem tekinthető megbízhatónak (vö. pl. osztj. Trj. *нѣлѣгъ*)... Egy másik téves hangtani természetű kinyilatkoztatása szerint: „Wenn man z. B. Ug. **nalk3* rekonstruiert, können alle ugrischen Dialektalformen daraus abgeleitet werden” 35). Az én hangtörténeti ismereteim szerint azonban egy ilyen rekonstruktumból a m. *nyolc* egyáltalán nem értelmezhető, ez ugyanis nem ad magyarázatot annak *c* elemére; továbbá a vog. T *ňalälöw* stb. *läl* szegmentuma sem vezethető le az említett ugor alapnyelvi rekonstruktumból; legalábbis az én hangtörténeti és szakirodalmi ismereteim birtokában ez nem lehetséges.

Disszertációm nyilvános védése óta van köztünk egy általános hangtörténeti és terminológiai nézetkülönbség is. Ez pedig annak kapcsán derült ki, hogy a finnugor alapnyelvi '5' és '6' jelentésű számnevek mai folytatóinak az egyes nyelvek közti szabálytalan szóbeljei hangtani megfeleléseit különböző kvantitású mássalhangzók rekonstruálásával és e szóalakok későbbi kölcsönös analógiás változásával magyaráztam (l. Gzw. 93 kk.). „An der öffentlichen Diskussion meiner Monographie über die Kardinalzahlwörter der uralischen Sprachen wurde im Zusammenhang mit der soeben dargestellten Erklärung seitens einer verantwortlichen Teilnehmerin der verdtzende Einwand dilettantischen Charakters vorgebracht, die Analogie käme nur am Wortanfang und Wortende zur Geltung, nicht aber im Vortinnern (!), demzufolge sei die obige Erklärung nur eine »vermeintliche« Lösung (HONTI: ALH. XL, 359, még l. Gzw. 250. l. 92. jegyzet). E magyarázatomat egykori opponensem ma is elhárítja a következő megokolásokkal: „Szóközép analógiás hatására egy másik szó közepére nem ismerek az uralisztikában [!!! — H. L.] példát, állítását Honti sem támasztja másik hasonló, biztos jelenséggel alá, így aligha lehet elfogadni” (VEa. 159); „Die Wirkung der Analogie im Anlaut und im Auslaut ist schon lange wohlbekannt... Wirkung des Inlautes auf den Inlaut benützt aber m. E. nur Honti als Erklärung. Wo er dies »überzeugend« anführt (beim **t*-Element im Wortinnern der Kardinalia, 182—84 [= Gzw. 131—2 — H. L.]), handelt es sich aber nicht um einen Inlaut, sondern um die Auslautsilbe von *yksi, kaksi, viisi, kuusi* '1, 2, 5, 6' (deren Stamm in Finnischen *-te* lautet)...” (VEb. 45—6, még vö. 24). Ha tehát jól értem Vértés Editet, akkor egy tövégi szótagnak az eleje nem egy szónak a belsejében van (hanem hol?), azaz pl. a fi. *vii-si* *s*, a *vii-te* *t* eleme vagy pl. a m. *asz-tal* *t*-je, a *pi-ros* *r*-je nem szóbelsejiek, hanem csak szótagkezdők. E zavarba ejtő „finom” distinkció után egy másik megállapítás még tovább bonyolítja a helyzetet: „... **χotu-mən* '60', ist es aber fraglich, ob der Anlaut des zweiten Gliedes vom Sprecher noch als Wortanlaut oder schon als Inlaut empfunden wurde” (VEb. 74; én emeltem ki — H. L.). Ezek után én már nem tudom, hogy Vértés Edit szerint mi mikor található szóbelseji helyzetben; feltehetőleg az és akkor, ha neki úgy tetszik, és ezek után persze már azon sem csodálkozom, hogy az analógia szóbelseji helyzetben állítólag nem érvényesül, vagy legalábbis ő ilyenről az uráli nyelvekben nem tud. Nos, ez esetben szívesen Vértés Edit segítségére sietek, hogy nyelvészeti ismereteit a szóbelseji analógiás hatásra idézett pár magyar példával bővítsem: *Toronyát-Boronyát* < *Tolnát-Baranyát*, *elsőleges* < *elsőleges* a *másodlagos* analógiájára (l. BÁRCZI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba. Bp., 1953. 78).

Úgy látom, vitapartnerem ismereteiben egyéb tekintetben is vannak hiányosságok. Ezt mutatja például a következő megállapítás: „az ószlávból örökölt negyvenes számnevet az oroszból kiszorította a *copok*” (VEa. 302). Bármely indogermánisztikai vagy szlavisztikai kézikönyvből könnyűszerrel kideríthette volna, hogy az ószláv (vagy óegyházi szláv, vagy óbolgár) ún. déli szláv nyelv volt (élő déli szláv nyelvek a bolgár, a macedón, a szerbhorvát és a szlovén), míg az orosz az ukránnal és a fehérorosszal az ún. keleti szláv nyelvek közé tartozik; az orosznak természetesen nem volt az ószláv az elődje (tehát az orosz és az ószláv közti kapcsolat nem olyan, mint pl. a francia és a latin közti viszony, hanem mint pl. a francia és az óolasz közti).

4. Vitapartnerem írásaiban több helyütt is az én munkámban foglaltakat adja elő, helyiel-közzel oldalakon keresztül (pl. 2.5.3, 2.5.4., 2.6. VEB. 50—1, túlnyomó részben: 2.6.1. VEB. 51—6). Nem világos, mi szükség volt erre. Különösen meglepőnek tartom, miért volt fontos amúgyis terjengős írásait az adattárból kimásolt uráli nyelvi számnevek tömegének bemutatásával (VEa. 150, 153, 158, 161, 306, VEB. 30, 36, 37, 43, 44, 52, 73) még inkább felduzzasztani. Hiszen ha valakit érdekel, milyen eredményekre jutottam, az én nézeteimmel hiteles módon a monográfiám segítségével ismerkedhet meg (miként a „Háború és béke” elolvasása sem egyenértékű a „Száz híres regény” silány kivonatának elolvasásával); az adattömeg pedig áttekinthető módon és együtt az én munkámban megtalálható.

Több helyütt még csak érveléssel sem kísérletezik vitapartnerem (miközben nekem hány szememre „ex cathedra” kijelentéseket, l. VEa. 304, VEB. 70). A problémák megközelítési módjának lényege — amint látom — az ő részéről az, hogy Hontinak szinte semmiben sem lehet igaza. Ez olykor megmosolyogtató erőlködésekben ölt testet, l. fentebb a szóbeljei helyzet értelmezése körüli bonyodalmakat. Ennek egy másik szép példája, amikor a m. *egy híján húsz*, fi. *yhdettä kaksikymmentä* '19' kapcsán tagadja, hogy e kifejezésformák kivonást (ti. $20 - 1 = 19$) tükröznének, lévén ezekben „pseudo-összeadás a végzett művelet” (VEa. 297). Ilyen próbálkozása az is, hogy a m. *-van/-ven* tízesnévképző vogul *mən* és *pən* megfelelőit elválassza egymástól (VEa. 306 — 7); pedig ez nem is tőlem származik, a finnugor etimologizálásnak régi és megkérdőjelezhetetlen megállapításáról van szó, s mivel ezek történetileg kétségtelenül egy morféma folytatói, természetszerűleg én is annak tartom őket).

5. Ami pedig vitapartneremnek a számnevek kérdésében mutatott szakmai hozzáértését illeti, a fentiek alapján már nem is kell szavakba öntenem, azt az olvasó is megfogalmazhatja, akár az általam előadottaktól függetlenül is. Legfeljebb annyit jegyzek meg, hogy egy munkától, amely tudományos folyóiratban látott napvilágot, természetes módon elvárható a tudományos ismeretek gyarapítása, a tudomány előbbrevitele. Az én tájékozottságomat az uráli nyelvek számneveit, az uráli és finnugor kori népesség kultúráját, ismereteit illetően nem gyarapították Vértés Edit itt tárgyalt munkái. Vagyis nem olyan opuszokon rágtam át magamat, amelyekre — ha esetleg a jövőben még foglalkoznék e témakörrel — hivatkozhatnék. E válasz megírására nem is szívesen vállalkoztam, de végül is elkerülhetetlennek látszott, mert a kéziratom kapcsán számos fórumon előadott tévedések a munkámat nem ismerőkben ugyancsak téves képet alakíthattak ki a benne foglaltakról. Az általam itt legtöbbször idézett két cikk (VEa. és VEB.) olvasása közben az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy szerzőjük célja nem is

annyira a tudomány előbbrevitele, mint inkább munkám lejáratása volt; egyébként ugyanis érthetetlen lenne számomra, miért volt szükség ilyen lázas sietséggel a nyilvánosság előtt azt bizonygatni, hogy milyen értéktelen munkát lapátoltam össze, hiszen az olvasó számára értelmesebb lett volna, ha Vértés Edit a monográfia megjelent és így mások számára is hozzáférhető változatával igyekezett volna érdemi vitába szállni. Az olvasóval így előre azt akarja elhíttetni írásaiban, hogy monográfiám feleslegesen íródott meg, hiszen semmi újat nem mondtam, amit mondtam, az pedig rossz, miközben indokolatlanul utasítok el korábbi helyes nézeteket és érdemdús műveket.¹⁵ Ha az általam itt bírált írásokat nem elismert tudományos folyóiratokban publikálta volna szerzőjük, minden bizonnyal könnyű szívvel lemondtam volna arról, hogy reagáljak rájuk.

Amint a bevezetőben ígértem, nem tértem ki vitapartnerem minden téves vagy legalább vitatható állítására, mégpedig három okból:

1. nem érdemes egy folyóiratban tévedések tömkelegének cáfolatával a helyet elvenni új eredményeket és hasznos kritikákat közlő tanulmányoktól;

2. nem hálás dolog a nyilvánosság előtt a tévedések előadóját — igaz, az általa önként a nyilvánosság elé tárt — tévedéseivel, következetlenségeivel, tájékozatlanságával szembesíteni;

3. nem nagy öröm ilyenfajta munkákról bírálatot írni, hiszen a bírálat elkészítésére fordítandó időt sokkal hasznosabb tevékenységgel is el lehet tölteni.¹⁶

HONTI LÁSZLÓ

Az összetételek tipológiájáról

A szóösszetételek problematikájával KIEFER FERENC három cikkben is foglalkozik (vö.: Az összetételek szintaktikai osztályozásáról. In: Könyv Papp Ferencnek. KLTE, Debrecen, 1991. 69—78; Compounds and argument structure in Hungarian. In: Approaches to Hungarian. Vol. 4. The Structure of Hungarian. JATE, Szeged, 1992a. 51—66; Compounding in Hungarian. In: Rivista di Linguistica 4, 1. 1992b. 61—78). Vizsgálódásai során több új szempont került előtérbe, amelyek alapján új megállapítások is születtek. Ezeknek a méltatását a cikk szűkre szabott keretei nem teszik lehetővé. Csak azokkal foglalkozom, amelyek nem tűnnek elég megalapozottnak.

¹⁵ Vö. pl. „Orbán könyvéről, melyet megjelenésekor kiválónak tartottak, ahistorikusan rossz Honti véleménye” (Vértés Edit opponensi jelentése II. l.). ORBÁN GÁBORNAK „A finnugor nyelvek számnevei” (Pozsony, 1932.) című munkájáról van szó. Nem világos, mire alapozta opponensem azt, hogy e mű fogadtatása olyan „kiváló” lett volna; vö. „Orbán munkájából... sajnos, semmi hasznosat nem tudhatunk meg” (REISMAN ELEK [= ALO RAUN]; MNy. XXX, 94), ill. JUHÁSZ JENŐ sebtiben megírt és publikált híradását (UJb. XII, 360—1) semmiképpen sem tekinthetjük számontartandó pozitív minősítésnek. Egyéb írásos reakciókról nem tudok.

¹⁶ Az én helyzetemre illenek Hadrovics Lászlónak jó negyedszázaddal ezelőtti szavai: „A kutatók többsége... nem szívesen vitatkozik. Sajnálja idejét és szellemi erőit egy-egy bizonytalan állítás cáfolására, mert a cáfolat több munkát kíván, mint amennyivel már valami önállót lehet alkotni” (NyK. LXXI, 94).

1. A szóösszetétel meghatározása. – A nyelvtudományban a szóösszetétel meghatározásának három típusa ismeretes.

a) A legelterjedtebb meghatározás szerint „XY akkor lehet csak szóösszetétel, ha X is, meg Y is szó” (KIEFER 1991. 70). Kiefernek ez a definíciója lényegében megegyezik azzal, amely BALASSA JÓZSEF TMNy.-ában (1895. 350), HANS MARCHAND-nál (The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. Wiesbaden, 1960. 11) az angol nyelv vonatkozásában („When two or more words are combined into a morphological unit, we speak of a compound”) vagy pedig WALTER JUNG (Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig, 1968. 394) nyelvtanában („Durch Zusammensetzung /Komposition/ werden zwei oder mehr selbständige Wörter zu einer Einheit verbunden”) található. Meghatározásához Kiefer Ferenc a következő megjegyzést fűzi: „Ez a magyarra való érvényes megállapítás más nyelvekben azonban módosításra szorul”. A magyarban is arra szorul, mivel nyelvünkben is vannak olyan összetett szavak, „amelyeknek az előtagja az összetett szóban levő alakjában vagy jelentésében önálló szóként nem él” (B. LŐRINCZY ÉVA, Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról: MNy. LVI, 66), pl. *külügy, belügy, albértel, magániskola, tévhit, másodéves, elődöntő*. Vannak olyan összetett szavaink is, amelyeknek az utótagja nem él önálló szóként, pl. *ésszerű, félkarú, félszemű, nagygeszű, karöltve*. De az is megeshet, hogy az összetétel egyik tagját sem használhatjuk önálló szóként: *cókmók, ákombákom, csetepaté, hebehurgya*.

b) A másik meghatározás szerint az összetett szó két vagy több szabadon is előforduló morféma vagy morfémaszervezet olyan összekapcsolása, amelynek általában az utolsó tagja határozza meg az összetétel szófaját és paradigmáját. Vö.: WOLFGANG FLEISCHER, Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1974. 53: „Eine Zusammensetzung ist eine Morphemkonstruktion, deren unmittelbare Konstituenten auch als freie Morpheme oder Morphemkonstruktionen vorkommen können”. HADUMOD BUBMANN, Lexikon der Sprachwissenschaft. Stuttgart, 1990. 400: „Komposition: Verbindung von zwei oder mehrere sonst frei vorkommenden Morphemen oder Morphemfolgen (= Wörtern) zu einem Kompositum, wobei in der Regel das letzte Glied sowohl die Wortart als auch die Flexionsklasse bestimmt”. Ez a meghatározás a magyarban, de a németben sem terjed ki valamennyi összetett szóra. Szabad morfémaként vagy szabad morfémaszervezetként általában szavakat használunk, de igen ritkán toldalékokat is. (Pl. Az *izmusok* története.) A *sztálinizmus* típusú szavainkat azonban semmiképpen sem tekinthetjük összetetteknek. A *csetepaté, hebehurgya*, de még a *tévhit, tévút* típusú szavaink sem tartozhatnak az összetett szavaink közé. Az előzőek szabad morfémaként egyáltalán nem használatosak, az utóbbiak pedig önálló morfémaszervezetben (*téved, téves*) előfordulnak ugyan, de összetételben már nem. (A németben pl. a *Rührlöffel* sem **Rührenlöffel*.)

c) A legfogadhatóbbnak az összetett szavak harmadik típusú meghatározása látszik. Eszerint az összetett szó egynél több tőmorfémából, azoknak változataiból vagy részeiből álló, szófajilag egynemű lexikai egység. Vö.: „Словосложение — один из способов словообразования, состоящий в морфо-логическом соединении двух или более корней (основ).⁴ (Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990. 459). Ebbe a meghatározásba a *csetepaté, icurka-picurka, МАГ* (сложносокращённые слова) típusú szavaink is beletartoznak, mivel a magánhangzóilleszkedés különbsége mutatja, hogy két tövel van dolgunk. Az orosz nyelvű meghatározás a tövek morfológiai egyesítésének (szófaji egyneműségének)

a szükségességét emeli ki, de Kiefer egyik cikkének már a címe ráirányítja figyelmünket a tagok szintaktikai kapcsolatára, azonkívül a fonetikai egyesítés (pl. egy főhangsúly) is fellép. (A magánhangzó-illeszkedés viszont hiányzik.)

Az összetett szavak morfológiai, szemantikai és fonetikai egyesítése viszont nem mindig jelenti az összetevők írásbeli egyesítését is, mivel az összetett szavakat írhatjuk egybe, kötőjellel és külön is. E vonatkozásban az egyes nyelvek helyesírási szabályzata nagy eltéréseket mutat. Ezt jól tükrözi pl. a 2234 összetett számnév betűkkel történő leírása is:

orosz:	<i>две тысячи двести тридцать четыре</i>
angol:	<i>two thousand two hundred and thirty-four</i>
francia:	<i>deux mille deux cent trente-quatre</i>
magyar:	<i>kétezer-kétszázharmincnégy</i>
német:	<i>zweitausendzweihundertvierunddreißig.</i>

Mint látjuk, a német a legkövetkezetesebb az összetett szavak egybeírásában. Ez a következetesség azonban megnehezíti az olvasás áttekinthetőségét. A németben a szóösszetétel annyira produktív, hogy egyes képződmények már bizonyos kiejtési és megértési nehézségeket is hordoznak magukban, pl. *Dauerarbeitslosigkeitsbekämpfungsgesetzesvorlage* (GREWENDORF—HAMM—STERNFELD, Sprachliches Wissen. 1989. 268). Ezért van a magyarban pl. az a szabály, amely szerint kettőnél több tag esetén maximum hat szótagból álló összetételt írhatunk egybe, vö. *aranyóra, cserépfazék; szóalak-kettőztetés; alumínium lábas* [!]. Az azonban, hogy az *egyjelentésű, egyévi, kétévi, sokévi* szavakat pl. miért kell egybeírunk, a *több jelentésű, több évi, néhány évi* szavakat pedig külön, már nem olyan világos.

2. Összetételek és összetett szavak. Az *összetétel* műszó a szóalkotási folyamatot, az *összetett szó* pedig a folyamat eredményét jelöli. Összetétel révén mindig összetett szavakat nyerünk, összetett szavaink viszont nem mindig összetételek eredményei. A *gőzhajózás* szavunk pl. összetett szó, amely a *gőzhajó* összetett szó származékszáva, tehát szóképzés révén keletkezett. Az összetételeknek a következő típusai lehetségesek:

1. Szóösszetétel:	X	+	Y:	<i>kertajtó;</i>
2. Képzős szóösszetétel:	X	+	Y ^{képző} :	<i>kékszemű;</i>
	X ^{képző}	+	Y:	<i>kapásnövény;</i>
3. Ragos szóösszetétel:	X ^{rag}	+	Y:	<i>tejbekása;</i>
	X	+	Y ^{rag} :	<i>városháza;</i>
	X ^{rag}	+	Y ^{rag} :	<i>nyakra-főre;</i>
4. Tőösszetétel:	T	+	Y:	<i>másodperc;</i>
5. Szókettőztetés:	X	+	X:	<i>alig-alig;</i>
6. Szóalak-kettőztetés:	X ^{rag}	+	X ^{képző} :	<i>megy-mendégél;</i>
7. Ikerítés:	X'	+	X':	<i>hókus-pókusz;</i>
8. Szóalakok összevonása:				<i>keljfeljancsi;</i>
9. Rövidített összetételek (mozaikszók, betűszók):				<i>levlap, BK V</i>

3. Az összetett szavak motivációjának típusai. — A magyar nyelvészetben általánosan elfogadott az a nézet, hogy „az összetett szó jelentése eltér az összetevő tagok jelentésétől, vagy éppenséggel egészen távol esik tőle”

(DÁVID ANDRÁS, *Nyelv és varázs*. Bp., 1980. 221). Az összetett szó tagjai és összetevői közötti motivációs viszony ennél azonban kissé változatosabb, és a következő típusai lehetségesek: 1. egyenértékű jelentés: *Egyesült Nemzetek Szervezete* > *ENSZ*; 2. az összetevők alapjelentése megőrződik: *száztíz*, *tanítónőképző*; 3. az összetett szó jelentését az összetevők egyik tagjánál az átvitt jelentése motiválja: *kiskutya*, *kisgyerek*; 4. az összetett szó jelentését az összetevők átvitt jelentése motiválja: *oroszlánszívű*, *majomképző*; 5. az összetett szóban az összetevő(k) alapjelentése periferikus lesz: a *fehérnemű* pl. nemcsak fehér színű alsóruha; 6. az összetett szóban az összetevők jelentésének csak egy valamilyen szemája szerepel: *ökörnyál* (fehér és hosszú nyúlós); 7. az összetevők egyik tagja semmilyen szerepet nem játszik az összetett szó jelentésének motiválásában: *tyúkszem*, *fakutya*. Kiefer Ferenc (1991. 7) szerint a *strawberry* 'szamóca', *gooseberry* 'egres', *raspberry* 'málna' angol összetett szavak előtagja nem él önálló szóként. Valójában csak arról lehet szó, hogy ezeknek a szavaknak szinte minden angol szótárban meglévő *straw* 'szalma', *goose* 'liba', *rasp* 'ráspoly, reszelő' előtagjának a jelentése nemigen motiválja ezen bogtyók különbözőségét. (Leningrádban egy mintagazdaságban láttam, hogy a szamócabokrok alá szalmát tettek, hogy a termés ne sározódjon be, a *raspberry* feltehetőleg a szúrós málnabokrokról kapta elnevezését, a *gooseberry* pedig népetimológia révén a fr. *groseille*-ből keletkezett a *groseberry* alak közbejöttével.) Itt jegyzem meg, hogy az állatok nevének a használata növények elnevezésében a magyarban is lehetséges. Így pl. a köves lejtőkön, homokos réteken élő, kis fehér virágú növény, a *kőhúr* (*minuartia*) népi elnevezése *lúdhúr*, amely viszont egyes vidékeken a *tyúkhúr* néven ismeretes alacsony, tojásdad levelű, apró fehér virágú *Stellaria media* gyomnövényt jelöli. De vannak *tyúktaréj*, *kutyatej*, *galambbegy*, *kakukkfű* elnevezésű növényeink is. 8. A motiválatlan szavakban az összetevők egyik tagja sem játszik szerepet az összetett szó jelentésében: *cókmók*, *hebehurgya*.

4. Összetettek-e az ikerszavak? — Kiefer 1991-es cikkében ikerszavaink közül csak a VV *eszik-iszik* típusúak szerepelnek az összetételek között, az 1992b. cikkében viszont a VV rubrika már 0 minősítést kap. KELEMEN JÓZSEF (Szempontok az ikerszók vizsgálatához: MNy. XXXV.) és PAPP ISTVÁN (A szóalkotás problémái: MNyj. IX, 3–31) egyáltalán nem tekintik ikerítésnek azokat az összetételeket, amelyek nem két azonos tőnek a változatai. A MMNyR.-ben (I, 433) ezeket az álikerszók csoportjába sorolják a szerzők (pl. *süt-főz*, *fúr-farag*, *csillog-villog*). Kiefer lényegében ugyanazt a véleményt képviseli, mint Papp István (anélkül, hogy tudna róla), aki szerint az ikerszavak „önkéntesen és erőszakolt módon bele vannak gyömösölve a szóösszetételről szóló fejezetbe” (MNyj. IX, 15). PAPP ISTVÁN – KELEMEN JÓZSEF véleményéhez csatlakozva — azért nem tekinti az ikerszókat összetételeknek, mivel az összetétel tagjaiként „két önálló létű szó szerepel, az ikerszó morfológiai szerkezetének pedig az egyik eleme nem önálló szó, hanem önállótlan hangalakváltozata egy kitett vagy csak gondolható alapszónak” (21). A fentiekben rámutattunk, hogy a szóösszetétel elnevezés nem „nomen est omen”, és összetett szavaink mindkét elemét nem lehet mindig önálló szóként is használnunk (pl. *koraszülött*). Kiefer szemantikai kritériumok alapján zárja ki az ikerszavakat az összetettek köréből, mivel azok nyelvi kompetenciája szerint nem egy komplex tevékenységet jelölnek: jelentésük elemeik jelentésének összegével azonos. Ez alapján véve ugyanaz, mint amit VELCSOV MÁRTONNÉ (A mai magyar nyelv. Szerk. RÁCZ ENDRE. Bp., 1968. 160) is állít: „nincs bennük jelentéstöbblet az alapul szolgáló szóhoz képest”. (A *száztíz* összetett szavunk bizonyítja, hogy erre nincs is

minden típusban szükség). Kiefer szerint az *eszik-iszik* például „nem egy komplex tevékenységet jelöl, amely *eszik*-ből és *szik*-ből is áll, hanem egyidejűleg vagy felváltva végzett két különböző tevékenységet... Ugyanez vonatkozik a *süt-főz*-re is. A szemantikai egység hiánya magyarázza, hogy a VV lényegileg nem különbözik a V és V-től: az *eszik-iszik* és az *eszik, szik* ugyanazt a tevékenységet írja le. Az *eszik-iszik* és társai azonban nemcsak lexikai értelemben nem szavak, hanem fonológiai és morfológiai értelemben sem azok: általában az ikerítéssel keletkezett szó mindkét tagját hangsúlyozzuk és mindkét tagját ragozzuk: '*Egész 'nap 'evett-ivott*' (1991. 72).

Ezzel kapcsolatos megjegyzéseim a következők: 1. Kiefer '*evett-ivott* hangsúlyjelölése mintha azt sugallná, hogy az ilyen összetételeknek mégsem mindig hangsúlyozzuk mindkét tagját. 2. Nem szabad megfedkezünk NAGY J. BÉLÁNAK (Hozzászólás Szemere Gyula cikkéhez: MNy. LI, 118) azon ellenvetéséről, hogy „a jelentés elkülönülése nagyon sokféle lehet, és nincs pozitív mértékegységünk a jelentésmódosulás fokának megállapítására”. 3. Az én nyelvérzésem megegyezik KELEMEN JÓZSEFÉVEL (237), aki szerint az ikerszó jelentése mindig az alapszó értelmének fokozása, nyomósítása, s rendszerint a hangulata is fokozottabb, nyomatékosabb, mint az alapszóé. Az *eszik-iszik* jelentése pl. 'lakmározik, kedvére eszik és iszik', s egy lakmározás nem feltétlenül evéssel kezdődik. Az *eszik és iszik* halmozott mondatrészek pedig ebben a sorrendben végzett cselekvést jelölnek, szituációtól függő mennyiségi jelentésű számával. Vö.: **A ma reggel súlyos operáción átesett beteg délben már evett-ivott. — A ma reggel súlyos operáción átesett beteg délben már evett és ivott is/ivott és evett is valamit.* Az *eszem-iszom* dáridózást, dínomdánomot jelöl: *Eszem-iszomot csaptak.* (Itt már csak a második tagot ragozzuk.) A *süt-főz, sütés-főzés* ikerszavak is 'többféle v. nagy mennyiségű étel készítése' jelentésűek. (Vö. *Nincs halotti tora Toldi Lőrincének... Másért sütnék-főznek, másért lakomáznak: György van itthon, első szülötte a háznak.* Arany.) A magyarban a magas hangrendű szavakhoz gyakran tapad a „kicsiség”, a mély hangrendűekhez pedig a „nagyság” képzelet. A *dirib-darab* jelentése „sok kisebb-nagyobb, főleg apró darabból álló”. A *szablya* egy *görbe* és nem egy *girbe-görbe kard*, amely használhatatlan. 4. Igaz, hogy az összetett szavaktól eltérően az igei ikerszavak mindkét tagját ragoznunk kell, de ezek a ragok csak azonosak lehetnek, míg a halmozott mondatrészek esetében ez nem feltétlenül szükséges, vö. *A beteg már evett, most issza/iszogatja a teáját.*

5. Összetett ige-e a *levelet ír* típusú szószerkezet? - Kiefer idézett cikkeinek a megjelenéséig a magyar nyelvtudományban az NV mintájú összetételeknek négy típusa volt: 1. a terméketlen szófajváltásos *honvéd, hátvéd* típusú összetétel, 2. az egy szóval képviselt *mennydörög* alanyi összetétel, 3. a nem túlságosan termékeny *egyért, helytáll, jótáll* tárgyias összetétel, 4. a relatíve termékeny *létrehoz, cserbenhagy, véghezvisz, szembeszáll, végbemegy, agyonlő* típusú határozói összetétel. Kiefer Ferenc ezeket a típusokat meg sem említve azt javasolja, hogy az NV típusú összetett igékhez a *levelet ír, tévét néz* képződményeket soroljuk. Érvelése a következő: „Az NV-ban az N-nek nincs referenciális (utaló) funkciója. A *Levelet írt egész nap és már fel is adta* rossz mondat. A levélre nem lehet visszautalni, de az N nem tűr meg módosítást sem: a *Szép levelet írt* ugyanaz, mint az *Írt egy szép levelet*, és nem a referencia nélküli N módosítása. Ez utóbbi N-re mellékmondatlaltal sem utalhatunk; a *Levelet írt egész nap, amelyet régóta ígért* elfogadhatatlan. Ezek a tulajdonságok azt igazolják, hogy a névelőtlen tárgy az NV szerkezetben elvesztette önállóságát, szerepe a V-vel leírt tevékenység módosítása: a szóban forgó tevé-

kenyéség nem írásból, hanem levélírásból áll. A levélírás komplex tevékenység”. Ezt a problémát nem egész így látom. Az N referenciális funkciójának az értelmezése az egyes szemantikai elméletekben eltérő. A hagyományos szemantikai háromszögben a referenciális jelentés a külvilág tárgyaira utal. A külvilágban vannak cselekvésüinktől függetlenül levelek, regények, versek stb., és az N megnevező funkciója erre utal. A *Levelet írt egész nap és azt még most sem írta meg* és az *még most sincs kész* mondat azt bizonyítja, hogy az NV-ben az N-re vissza lehet utalni, és a *Levelet írt egész nap, amelyben tanulmányi problémáival foglalkozott* mondat tanulsága szerint nemcsak mellérendeléssel, hanem mellékmondatokkal is. A *szép levelet írt* és *Írt egy szép levelet* változatok denotatív jelentése valóban ugyanaz, pragmatikai jelentésük (előzményük és várt folytatásuk) azonban nem ugyanaz. S maga a két változat megléte bizonyítja, hogy itt nem egy morfológiailag megszerkesztett egységes szófajú összetett igével van dolgunk (vö. *sokáig helytállt* — **állt sokáig egy helyt*), hanem egy több szófajból álló szintaktikai szerkesztésű szószerkezettel, amelyben az egyes tagok morfológiai önállósága, de még a szemantikai is, megmaradt. A *helytállt* igében az N-t nem használhatjuk többes számban, a *levelet írt* „összetett igében” viszont igen, vö. **helyeket állt* — *leveleket írt*. A *helytállt* tárgyasszertetelű ige tagadó alakja *nem állt helyt* (és nem **nem helytállt*), míg a Kiefer-féle „összetett igék” tagadó alakja lehet *nem levelet ír*, *nem ír levelet* is (az angolban viszont nem lehet). Az összetett igékben az előtag állító mondatokban a helyét nem változtathatja meg, míg a *levelet* í szerkezetekben ezt megteheti, *Helytáll a tanulásban*. (**Áll helyt a tanulásban*) — *Levelet ír a szüleinek*. *Ír levelet a szüleinek*. Egy összetett tárgyasszertetelű ige lehet alanyi és tárgyasszertetelű (*Vállalatot (egy vállalatot) hozott létre* — *Létrehozta azt a vállalatot, amelyről régen álmódott*).

Kiefer (1991. 73) következő érvelését nem értem: „Az NV összetételként való kezelése mellett szól az is, hogy az NV és a V különböző vonzatkerettel rendelkezhet. Vö. pl. a következő igepárokat: *nyit vki vmit — ajtót nyit vkinek*”. Ez a példa éppen azt bizonyítja, hogy az NV-nek nincs a V-től különböző vonzatkerete, hanem az NV-ben szereplő N a V ezen jelentésbeli egyik vonzatkeretének (valenciaértékének: *vki nyit valamit vkinek*) a felhasználását jelenti, amely azonban halmozott mondatrésszel bővíthető (a *helytáll* viszont halmozott tárggyal nem bővíthető): *Péter kaput és ajtót nyitott a vendégének. — Péter betétkönyvet és takaréklevelet nyitott a lányának*. Kiefernek viszont igaza van abban, hogy a *lányt néz* stb. NV-s szerkezet megfelelő kontextus nélkül elfogadhatatlan, de ugyanúgy elfogadhatatlan a VN-es (*néz lányt*) szerkezet is. (A névelőtlen tárgy szemantikai önállóságát a *levelezik, szalonnázik, borozgat, pipál, cigarettázik* stb., típusú, a tárgy és a cselekvés jelentését is inkorporáló igékben veszíti el, és ebben az esetben az igék vonzatkerete valóban megváltozik. Nem mondhatjuk pl. azt, hogy **levelezik leveleket*.)

HADROVICS LÁSZLÓ (A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp., 1969. 23) a *levelet ír* típusú NV-ket szabad szintagmáknak nevezi. „Ez annyit jelent, hogy szintaktikailag mindenre képesek. Tagjai egyes és többes számban egyformán állhatnak, a főnévi tag jelzőt, az igei és melléknévi tag határozót vehet maga mellé, az egyes tagok szinonimákkal helyettesíthetők stb.: *levelet írok, firkantok gyorsan egy rövid levélkét; a hosszú leveleket sokáig körmöltem*. Ezeknek a szintagmáknak nemcsak az a lényegük, hogy alakilag variálhatók, hanem az is, hogy funkciójuk lényegében alkotó elemeik összekapcsolásából adódik. A kapcsolatban egyik elem sem veszít jelentéséből, a kapcsolat logikailag elemezhető, értelmes részekre bontható.” HADROVICS LÁSZLÓnál olvashatunk olyan szintagmákról is, amelyek beszédhelyzettől függően hol konkrét jelentésben, a tagok kapcsolatából logikailag várha-

tó értelemmel (pl. *Ma három bakot lőttem*), hol meg magányos szó funkciójával szerepelnek (*Ma már háromszor lőttem bakot*). Kiefernél az NV kapcsolatokban ezek a különbségek összemosódnak. Pontosabban ő úgy véli, hogy minden esetben a (*puskája*) *csütörtököt mondott* típusú NV-vel van dolgunk. Zárójelben megjegyzem, hogy a *bakot lőtt* típusú frazeológiai szószerkezeteket funkciójuk ellenére sem tekintem összetett szónak, mivel ezekből is hiányzik az egész összetétel szófaji egyneműsége.

6. Az igekötő összetételi előtag-e vagy prefixum? — Kiefer (1991. 71) szerint „a magyar nyelvtanítási hagyománynak ellentmond ... az AdvV összetételként való kezelése”. E cikke angol nyelvű összefoglalójában kutatásai egyik új eredményének tekinti, hogy ő az igekötős igéket — a magyar hagyománnyal ellentétben — az összetett szavakhoz sorolja (1991. 78). Ezt sajnos egyáltalán nem értem, és csodálkozom, mivel már a TMNy.-ban (1895. 359) ezt olvashatjuk: „Az igekötőknek nevezett rövid határozószókat mindig egybeírjuk az igével, ha közvetlen előtt állnak, s az ilyen igekötős igéket mindig összetételnek is tekintjük”: *alátesz, átmegy, beföd, elfut* stb. A RÁCZ ENDRE (1968. 157) szerkesztette MMNy.-ben (egyetemi tankönyvben) is az igekötőt hordozó igék összetett szók. A MMNyR. (I, 263) árnyaltabban fogalmaz, amennyiben többarcú nyelvi elemnek tekinti az igekötőt. Egyrészt összetételi előtagnak (*felrepül, visszanéz*), másrészt szóeleji toldaléknak (prefixumnak): *megír, megnyomorít*. A példák alapján úgy tűnik, hogy a „szóeleji toldaléknak” csak grammatikai funkciója lehet. Az igekötőknek az igeszemléletet megváltoztató grammatikai funkciója mindkét esetben érvényesül. A *felrepül* típusú példákban még kiegészül a szó lexikai jelentésének a megváltozásával is. A képzőknél is előfordul a grammatikai és lexikai jelentés együttes érvényesülése (pl. *ír—írás*), ennek ellenére senki sem tekinti az ilyen származékszókat összetetteknek.

Közismert igekötőink diakrón kapcsolata a határozószókkal. Kiefer szerint az igekötők többségét nem lehet elkülöníteni a határozószóktól, mivel semmiféle különbség sincs az igekötők és a határozószók jelentése között, s ezért az igekötős igéket is az AdvV típusú összetételek közé sorolja (Vö.: „The majority of prefixes are undistinguishable from adverbs... There is no difference whatever between tehir prefixal meaning and their adverbial meaning. That is why we have assumed that the categorial structure of prefixed verbs is AdvV”. 1992b. 74.) Ez a besorolás figyelmen kívül hagyja a leíró vizsgálat követelményeit. A határozószós és igekötős összetételeket el kell és többnyire el is lehet különítenünk egymástól. A fő különbség a kétféle összetétel között a következőkben jelentkezik: 1. A határozószók jelentése állandó, egy igekötő viszont többféleképpen is módosíthatja az igék jelentését: *ittthon, itt levő, itt marad — elmegy, elalszik, elhibáz, elüldögél*. 2. A határozószók és az igekötők formailag is különbözhetnek egymástól: *kinn, kint — ki, benn, bent — be, fent — fel, lent — le*. 3. A határozószónak önálló mondatrészi funkciója van, az igekötőknek viszont nincs önálló mondatrészi szerepe, ha elválik az igétől, akkor álszó, az igével együtt szerepel egy mondatrészi funkcióban: *visszafelé vezető út — visszaad, vissza fogja adni*. 4. A poliszémia is befolyásolhatja egy nyelvi elemnek igekötői vagy határozószói voltát: *továbbmegy — tovább megy, bár fáradt, továbbáll — tovább áll, holott leülhetne*. 5. Az igekötők nemcsak az AdvV típusú összetételekben szerepelhetnek: *kijár — kijárat, kijáras*. 6. A névutó eredetű előtagok önálló szókká válnak, ha tárgyuk személyes névmás, s ilyenkor személyragot vesznek fel, s ezért nem tekinthetők igekötőknek: *ráparancsolt a gyerekekre — rám*

(*rád, rá, ránk, rátok, rájuk*) *parancsolt, belekötött Péterbe — belém kötött, beléd kötött.* HADROVICS LÁSZLÓ (1969. 24) szerint az igekötő grammatikai segédeszköz. Ez a megállapítás az igeszemléleti párokat képző igekötők esetében (*ír — megír*) teljes mértékben igaz. A szinkretikus jelentésű igekötők vonatkozásában (*ír -- aláír*) viszont csak akkor akceptálható, ha a szóképzést is az alaktanhoz tartozónak tekintjük.

Mindent összevetve az igekötők szerepe a mai magyar nyelv rendszerében sokkal jobban hasonlít a postfixumok jelentéséhez, mint a tőmorfémákéhoz az összetett szavakban. A *fel-* prefixum pl. több mint 800 szavunkban van jelen. Ekkora termékenység összetételekben a tőmorfémákra egyáltalán nem jellemző. Kiefernek két formai érve is van az igekötős képződményeknek az összetételekhez való sorolása mellett 1. a magánhangzóilleszkedés törvénye, amely a toldalék-morfémákra kötelező, nem vonatkozik rájuk, 2. a szavak szófaját nem változtatják meg. Vannak olyan képzőink is, amelyek a szavak szófaját szintén nem változtatják meg (*ír — írogat*). Erdemes lenne tipológiai szempontból is megvizsgálni, hogyan érvényesül a magánhangzó-illeszkedés törvénye a tőmorfémák előtt. A finnben és a törökben nincs igekötő, s ezért más nyelvek vizsgálatára lenne szükség. A magyar *leg-* prefixum nem igekötő, mégsem vonatkozik rá a magánhangzó-illeszkedés törvénye.

A magyar igekötők funkciója sok hasonlóságot mutat a szláv (kevésbé a német) prefixumok jelentésével. E vonatkozásban egy Sprachbund (vö. még a kicsinyítő képzőket) körvonalai rajzolódni ki. Úgy vélem, hogy sem elvi, sem gyakorlati akadály nincs annak, hogy az igekötőket a magyarban is morfémáknak tekintsük, és az AdvV rubrikában csak a valódi határozószós összetételek maradjanak, pl. *széjjelnéz*. Ez nem jelenti az átmeneti lehetőségek tagadását.

7. Miről kell egy nyelvtannak számot adnia? — Kiefer Ferencnek (1991. 71) az az álláspontja, hogy a nem termékeny összetételi mintákra nem kell tekintettel lennünk. Vö.: „A nyelvekre általában jellemző, hogy a termékeny szóösszetételi mintákat a szintaktikai főkategóriákból (N, V, A, Adv) válogatják ki. A zárt (további elemekkel általában nem gyarapítható) kategóriák vagy egyáltalán nem szerepelnek összetételekben (így pl. a magyarban a névutók), vagy ha előfordulnak, akkor csak néhány lexikalizált esetben találkozunk velük (pl. számneveknél és névmásoknál, vö. *öttusa, mindenesetre*). Ezekről a nyelvtannak nem kell számot adnia”. Ezért Kiefer (1991. 71, 1992b. 62) összetételi mintákat feltüntető táblázataiból nem derülhet ki, hogy melyek a nem termékeny és nem lehetséges összetételi minták:

NN <i>háztető</i>	AN <i>kisautó</i>	AdvN 0	VN 0
NA <i>kőkemény</i>	AA <i>sötétzöld</i>	AdvA 0	VA 0
NV <i>levelet ír</i>	AV 0	AdvV <i>visszajön</i>	VV <i>süt-főz</i>
NAdv 0	AAdv 0	AdvAdv 0	VAdv 0

E táblázat alapján pl. teljes bizonytalanságban vagyunk afelől, hogy az AdvN és a VN minta szerint képezhetőek-e összetett főnevek vagy sem. A *továbbképzés*, *továbbtanulás*, *újraegyesítés*, *előfelvétel*, *előfutam*, *elődöntő*, *előélet*, *előváros*, *utórezgés*, *utókúra*, *utóajánlat*, *jobbratolódás* stb. szavak az AdvN típus termékenységét, a *keljfeljancsi*, *nebáncsvirág*, *nemtudomjános* pedig a VN nem termékeny típus lehetséges voltát bizonyítják. Az NN, AN, AdvN, VN mintákon kívül a magyarban még képezhetünk összetett főneveket a NumN (*háromszög*, *harmadrész*), PronN (*önkritika*, *magaviselet*, *önköltség*, *önérzet*) általában nem termékeny minták alapján is. Kiefer táblázata alapján azt is gondolhatnánk, hogy a magyarban egyetlen összetett határozószó sincs, vagy pedig minden minta terméketlen. Összetett határozószókat a magyarban Kiefer mintái közül csak a AdvAdv minta szerint képezhetünk: *idehaza*, *idefenn*.

A csak termékeny mintákat figyelembe vevő elvi álláspont egy Basic Hungarian vonatkozásában teljesen érthető lenne, de a magyar nyelvtudomány esetében ez jókora visszalépést jelentene, ha sikerülne általánossá válnia. Kiefer szerint a névutók egyáltalán nem szerepelnek összetételeinkben, ugyanakkor BALASSA JÓZSEF (TMNy. 1895. 369) „névutós szóktól alakult határozókról” ír. A MMNyR.-ben (I, 452) viszont már ezt olvashatjuk: „Meglehetősen nagy számuk és szókincsünkben betöltött szerepük miatt fontosak a különben szintén sajátos *délelőtt*, *délután*, *Dunántúl*, *ekörül*, *ennélfogva*, *eszerint*, *evégett*, *kétségkívül*-féle alakulások, amelyek névutós szerkezetek megmerevedéséből jöttek létre”.

Kiefer vizsgálatai szerint összetett szavainkban a számnevekkel és a névmásokkal csak „néhány lexikalizált esetben” találkozunk. A Helyesírási tanácsadó szótárban pl. csaknem 100 olyan összetett szót találtam, amelynek az előtagja az *egy* számnév, 118 összetett szavunkban pedig a *két/kettő* számnév szerepel előtagként. A *minden* névmás pedig majdnem 30 összetett szóban előtag. A számszerűség nagysága persze még nem jelent termékenységet is, de ezek között az összetett szavak között szép számmal vannak olyanok is, amelyek a minták termékenységének a bizonyítékai: *egypártrendszer*, *egyszámlarendszer*, *egyértékű*, *egyfázisú*, *kétlaki*, *kétfordulós*, *kétharmados* (többség), *kétszínnyomó*, *kétpárevezős*, *kétüléses*, *hármashangzat*, *húszemeletes*, *húszlakásos* (épület) stb. A *minden áron* — *mindenáron*, *öt ezres* (bankó) — *ötezres* (bankó) variánsok pedig az összetételi folyamat élő voltára utalnak.

Félig-meddig érthetünk csak egyet Kiefernek (1991. 71) azzal a vélekedésével, amely szerint „a szóképzéssel szemben, ahol egy képző relatív termékenységéről is beszélhetünk, az összetételeknél egy minta vagy termékeny, vagy sem”. A VN rubrika, mint láttuk, Kiefernél 0 minősítést kapott, ami nála azt jelenti, hogy ez a minta nem termékeny vagy lehetetlen. A *keljfeljancsi* típusú képződmények alapján az előzőekben megállapítottuk, hogy ez a minta nem termékeny, a *láttelel*, *látcső*, *láthatár*, *látkép*, *látszer*, *lakberendezés*, *lakosztály*, *lakbér*, *laktanya*, *laccím*, *laktbizonylat*, *lakrész*, *védjegy*, *védgát*, *védérő*, *védőrség*, *védőrizet*, *védlevél*, *védegylet*, *védangyal*, *vonzerő*, *fenkő* stb. összetételek pedig mintha e minta relatív termékenységéről tanúskodnának. Az egyes tövek az egyes képzőkhöz hasonlóan e mintán belül különböző fokú termékenységet mutatnak fel. Szaknyelvi szókincsben e mintának egyes esetei már-már képzőkkel is vetekedő termékenységgel rendelkezhetnek, pl. *lőmester*, *lőtávolság*, *lőpor*, *lőfegyver*, *lőállás*, *lőgyakorlat*, *lőutasítás*, *lőelem*, *lőgyapot*, *lőiskola*, *lőszer*, *lőtér*. Egyes összetételek további összetételek alapját is képezhetik: *lőszergyár*, *lőszerkocsi*, *lőporgyár*, *lőporraktár*, *lőelemképző*. Az *óv* ige viszont eddig csak két összetétellel járult hozzá a VN minta termékenységéhez: *óvszer*, *óvintézké-*

dés. Archaizmusok és historizmusok mintha könnyebben és gyakrabban jelentkeznének az összetett szavak körében, mint a szóképzés területén. Vö.: *védasszony, védanya, védköteles, védmű, védfal, védbástya, véderdő, véderdősáv* stb. Az összetételi minták kreativitása meglepő. Kiefer (1991. 74) szerint pl. a mellérendelő összetételek képzése (exocentrikusnak nevezi őket) nem termékeny minták alapján történik. A *balközép-liberális, szociálliberális* pár éve felbukkanó képződmények az ellenkezőjét bizonyítják.

8. Mi tartozik a morfológiához, mi a szótanhoz és mi a szintaxishoz? — Erre a kérdésre lehetetlen egyértelműen válaszolni, mivel a különböző nyelvek nyelvtudományai s azokon belül is az egyes irányzatok képviselői különbözőképpen vélekednek erről. A generatív nyelvtanban a morfológia és a szintaxis általában nem két önálló szintje a nyelvleírásnak. Bárhogy is van ez, számomra csak az a zavaró, ha a szófaji és mondatrészi szempontok keverednek a leírásban, s ez már a leírás tudományosságát is megkérdőjelezi. Kiefer, mint láttuk, N, V, A, ADV szintaktikai főkategóriákat különböztet meg, holott ezek a *noun, verb, adjective, adverb/ium* szófaji kategóriák szimbólumai. A magyarban alapfokú nyelvészeti ismeretnek számít a *határozószó* és a *határozó* szófaji és mondatnyi műszavak helyes használata, az angol nyelvészeti szakirodalomban viszont az *adverb* terminus mindkét jelentésben használatos. Kiefer (1991. 71) következő mondata is nyilván az angol nyelvészeti szakirodalom hatását tükrözi: „A fentiek alapján az N (= főnév), V (= ige), A (= melléknév) és ADV (= határozó) főkategóriákra szorítkozva, a termékeny mintákat a következő táblázat foglalja össze”. Az alaktani és szintaktikai kategóriák keveredése, azonosítása a kötött szórendű angol nyelvben bizonyos mértékig érthető. A magyarban azonban a határozókat pl. távolról sem csak határozószóval fejezhetjük ki. (A hagyományos felfogás szerint az angolban sem.) Mindenesetre szükségesnek látszik egy morfológiai és egy szintaktikai összetételi típusmintának a kidolgozása.

9. Az összetételek szintaktikai osztályozása. — Kiefer Ferenc (1991. 73—5, 1992b. 61—2) a nyelvtudományunkban megszokott alárendelő (*kenyérgyár*), mellérendelő (*jöttment*) és szervetlen (*egyszeregy*) elnevezésű összetételek helyett BLOOMFIELD 1933-ban bevezetett endocentrikus és exocentrikus műszavait használja. Meghatározása szerint az endocentrikus szerkezeteknek a szerkezeten belül „van szintaktikai feje [ez a *headword* 'alapszó' magyarítása a hazai generatív nyelvészetben], azaz olyan tagja, amely megszabja az egész összetétel szintaktikai viselkedését. A fej helye az összetételben nyelvspecifikus tulajdonság. A magyarban a fej az utótag: *bortermő* (melléknév), *névadás* (főnév), *újságot olvas* (ige). A magyarban tehát a fej lehet melléknév, főnév vagy ige, az összetételekben nem fordul elő adverbális fej”. Kérdésem: a *szárnyaszegetten, délelőtt, ennekelőtte* összetételekben nem adverbális fej van? Az exocentrikus (szó szerint 'a mag a szerkezeten kívül van', ang. *non-headed construction*) összetételeknek nincs szintaktikai feje. Kiefer hozzájuk sorolja a szervetlen összetételeket (*hiszekegy*) és néhány mellérendelő összetételt (*jöttment, huzavona*).

Ehhez két megjegyzésem van: 1. Ha az exocentrikus összetételekhez csak „néhány mellérendelő” összetétel tartozik, akkor hová soroljuk a mellérendelő összetételek zömét, hiszen egyetlen mellérendelő összetételnek sincs a hagyományos felfogás szerint „szintaktikai feje” (alaptagja). 2. Miért nem abban a jelentésben használja a szerző az *endocentrikus* és *exocentrikus* elnevezéseket és a 'szintaktikai

fej' fogalmát, amelyekben ezt a modern nyelvészetben általában használják? WERNER ABRAHAM (Terminologie zur neueren Linguistik. 1988. 179) szótárában pl. az olvasható, hogy az endocentrikus szerkezetek lehetnek mellé- és alárendelőek („endozentrische Konstruktionen können *koordinativ* (beiordnend) oder *subordinativ* (unterordnend) sein”). Némely értelmezés szerint az alárendelők közül csak jelzői-ek lehetnek endocentrikusak. Az *endocentrikus* és *exocentrikus* műszavak a szintaktikai szerkezetek tagjainak formális függőségi, disztribúciós viszonyait jelölik. A 'szintaktikai fej' fogalmát sem pontosan ugyanabban az értelemben használják, mint a hagyományosan megszokott *alaptag* műszót. A *Péter és Anna* mellérendelő szó szerkezetben pl. *Péter* a szintaktikai fej, mivel ugyanabban a szintaktikai funkcióban áll, mint a mellérendelt *Anna*, disztribúciós viszonyaik is azonosak. Egy egész mondat, egy előjárós szerkezet viszont már exocentrikus. Az összetett szavak viszont lexikai egységek.

10. Az alanyi összetételekről. — Kiefer (1991. 74) úgy véli, hogy „alanyi összetételről csak tárgyatlan ígés vagy tárgyatlan igéből képzett főnévi vagy melléknévi fejes összetétel esetén beszélhetünk”, pl. *kutyaugatás*, *árcsökkenés*. A *munkáslakta*, *porlepte*, *viharverte*, *vizmosta* típusú képződményekről — KENESEIRE hivatkozva — megállapítja, hogy azok nem összetett szavak, hanem inkább melléknévi szerkezetek, mivel a *munkáslakta* szót módosíthatjuk *sok munkás lakta*, *kevés munkás lakta* variánsokra (1992b. 65–66). Ez az érvelés félrevezető. A *munkáslakta* (kerület) variánsa csak a *munkások lakta* (kerület) lehet, a *sok/kevés munkás lakta* (kerület) más jelentésű szó szerkezet. „A folyamatot jelölő fej nem tűri meg a többes számot, a határozatlan névelőt, a predikatív használatot” megállapítás kissé kategorikusnak tűnik, ha a következő mondatok nemcsak az én nyelvérzékeim szerint jók: *Petőfi a nemzet szabadságtörekvéseinek a kifejezője*, *A munkabeszüntetések néha egy hétig is elhúzódhatnak*. *Egy levélírás nála fél napig is eltart*. *Ez levélírás?! kérdezhetjük felháborodva gyerekünkötől, aki elvonult a szobájába, megígérve, hogy levelet ír a nagymamájának, s kiderül, hogy rajzolgat*. *Ez nem forradalom, hanem parasztlázadás volt*. A következő példák pedig ellentmondani látszanak azon vélekedésnek, amely szerint „eredményt jelölő fej esetén... nem lehet szó belső időszerkezetéről, tartamról, állandóságról”: *A kutyaharapás sokáig fájt (sokára gyógyult be, hamar begyógyult, nyolc napon belül gyógyult be)*. Ha a többes számú alak lehetséges (*Sikeresen gyógyít kutyaharapásokat és kígyómarásokat*), akkor az állandó ismétlődés lehetőségét sem lehet kizárni (*Az állandó nyúlragás tönkretette a csemetéket*. *A villámcsapások ellen villámhárítóval védekeznek*). A tárgyas igékből képzett főnévi összetételek többnyire a cselekvés eredményét jelölik, de a kontextustól függően jelölhetik a cselekvés folyamatát is. Vö.: *A kutyaharapás elgennyedt*. — *Fél a kutyaharapástól*. Vitathatónak tartom Kiefernek (1992b. 67) azt a megállapítását is, hogy az eredményt jelölő fej esetén a fej elveszti igei természetét és a szerkezet alanyi jellegét. (Vö.: „In compounds whose head is derived from a transitive verb the nonhead can satisfy the object argument only”.) Úgy tűnik, hogy az igei természet és az alanyi jelleg is megmarad, de az kiegészül a cselekvés okozta eredményre, helyre stb. utaló számával. A *vakondtúrás* pl. három fő jelentéselemből tevődik össze: 'vakondtól feltúrt kupac'. Ha ez nem így lenne, akkor *A vakond itt is feltúrt egy kupacot* eredménytárgyas, befejezett állítmányú mondatnak sem lehetne alánya. De a *tömegfogyasztás*, *közfogyasztás*, *közhasználat* tárgyas igékből képzett alanyi összetételek nem is utalhatnak a cselekvés eredményére: a *tömeg fogyaszt*, és nem a *tömeget fogyasztják*.

II. Személyek nevei az összetételekben nem alapszói funkcióban. — KIEFER (1992b. 71) szerint az összetett szavakban a személyek nevei nem alapszói funkcióban ritkán fordulnak elő. (Vö.: „In compounds there is a strong tendency to avoid human arguments in nonhead position”). Ez általában valóban így van. A foglalkozással, nemmel, életkorral kapcsolatos személynév azonban igen gyakran nem alapszóként szerepelnek összetett szavainkban: *cipésmester, férfikalap, fiúgimnázium, gyermektápszer, gyermekgyilkos, nőíró, nőszövétség, leányszoba, leányrabló* stb.

Végezetül ROMAN JAKOBSON (Nyelvészet és poétika. In: Hang — jel — vers. Bp., 1969. 211) egyik örök érvényű megállapítására szeretném felhívni az olvasók figyelmét: „A tudományos és politikai konferenciák nem hasonlítanak egymásra. Egy politikai megegyezés sikere a résztvevők többségének vagy egészének egyetértésétől függ. A tudományos vitában a véleménykülönbség gyümölcsözőbbnek bizonyul, mint az egyetértés. A véleménykülönbség ellentéteket tár fel, feszültséget teremt a vizsgált területen és új felfedezéshez vezet”.

PETE ISTVÁN

Történeti nyelvten: elmélet és gyakorlat*

Telegdi Zsigmond emlékének

I. Bevezető. — TELEGDY ZSIGMOND az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1967-ben megjelent V. kötetében „A ’történeti nyelvten’ kettős értelme” cím alatt egy 14 lapos tanulmányban foglalkozott a „história” fogalmának a nyelv vizsgálatában tapasztalt első megjelenésével — JACOB GRIMM „Deutsche Grammatik”-jának a kapcsán. Hadd idézzem most Telegdi Zsigmond szavait (a lábjegyzetek nélkül):

„A Grimm szerinti tudományos nyelvten történeti elsősorban, amennyiben egy nyelvet a történetéből igyekszik megérteni. De történeti (»historisch«) ez a nyelvten a szónak egy másik, olyan értelmében is, amely azóta kiveszett a használatból, de a 19. század elején, legalábbis a német nyelvterületen, ismerős volt minden művelt embernek. Itt azonban ki kell térnünk egy kissé távolabbra.

Historia a görögben, ahonnét származik, eredetileg általában tudakolást, kutatást jelent, azután ennek a tevékenységnek az eredményét is, a tényállást, amelyet a kutatás kiderített. Amikor Herodotos azzal vezeti be művét, hogy ami következik, az az ő »históriájának« előadása [...], a munka tartalmát, mint kutatásainak eredményét jelöli meg.

A szó eredetileg nyitva hagyja a tárgyat, amelyre a kutató tevékenység irányul; de már korán, legkésőbb a 4. században i. e., szokássá válik, hogy a *historia* kifejezést magában, közelebbi meghatározás nélkül ’történeti események kutatása, ill. előadása, elbeszélés’ értelemben alkalmazzák.

[...] Goclenius (1547—1628) Filozófiai Szótára szerint a *historia* mindenek előtt az egyes dolgok ismeretét, ill. a ténylegesnek kifejtését vagy leírását jelenti. Az

* E dolgozat a Telegdi Zsigmond születésének 85. évfordulóján az ELTE BTK-n tartott emlékülésen, 1994. december 19-én elhangzott előadásom írásos változata. Köszönettel tartozom E. ABÁFFY ERZSÉBETNEK tanácsaiért; az esetleges tévedésekért a felelősség természetesen a szerzőt terheli.

anyag történeti kezelése (»tractatio historica«) különbözik a tudományostól, amennyiben az csak a tényállást írja le, ez viszont apodiktikusan jár el, bizonyítás által feltárja a tényleges okait, szükségszerűségét.” (289 sk.)

A továbbiakban Telegdi Zsigmond megvizsgálja a fogalom használatát Francis Bacon, Hegel, Friedrich Schlegel és Wilhelm von Humboldt munkáiban, majd rátérve Grimmre, leszögezi:

„Amikor Grimm történeti nyelvtanról beszél, [...] nem ezt a hagyományt követi: az ő történeti nyelvtana arra van hivatva, hogy meghaladja a pusztá históriát (= empiriát), azt, ami a »történeti« megismerés tárgya, tapasztalati adottság, érthetővé tegye. Csakhogy Grimm a jelenlegi nyelvtani struktúra, a konkrét nyelvvalak megértését nem ennek magának beható, vagyis a mélyére ható elemzésétől várja, hanem a nyelv régibb alakjainak szemléletétől; meg akarja magyarázni az élő nyelv tényeit, ezt a magyarázatot azonban nem egy elméletben keresi, amely feltárja ezeknek mélyebb, rejtett összefüggését, hanem más tényekben, éspedig a múlt tényeiben, múlt tényekben.” (296.)

Telegdi Zsigmond e sorokban persze aligha elítélni kívánta az összehasonlító-történeti nyelvészet egyik „alapító atyját”, csupán a „história” fogalomváltozásának bemutatásával igyekezett rámutatni, milyen gondolkodásba, a történetiség milyen felfogásába nyúlunk is bele a történeti nyelvészet gyökerei.

Amit ebben a reá emlékező előadásban megvalósítani próbálok, az az e cikkekre (amint Telegdi Zsigmond egész munkásságára is) oly jellemző elméleti igénynek megfelelni – még ha az igényességét, pontos fogalmazását és tökéletességre törekvését megközelíteni sem tudom.

A magyar történeti nyelvtan mára sem távolodott el attól, hogy ne csupán a múlt tényeiben, hanem valamely elméletben keresse a magyarázatot az összegyűjtött adatokra és problémákra. A fonológia, illetve a szintaxis körébe tartozó két kérdés bemutatásával kívánom illusztrálni, miért tud többet mondani az elmélet, illetve rendszerközpontú szemlélet.

2. Az ómagyar rövid magánhangzók rendszerének átalakulása. — A magyar nyelvészetben széles körben elfogadott elképzelés a hangtörténetnek mint rendszernek a változásáról mindössze addig jutott el, hogy nem hangok, azaz fonémák egészben való megváltozását teszi fel, hanem egy-egy „képzőmozzanat” módosulását, s így ki tudja zárni bármely két fonéma történeti szabállyal való összekapcsolódását, pl. egy **ü* > *b* fejlődési lehetőséget. Az *u* lehetséges változásai például a *β*, *ú*, *i*, *ü*, *o* hangok felé mutathatnak, míg az *ē* fonéma a következő hangok bármelyikéből eredhet: *i*, *é*, *ö*, *e*, *ē* (BENKŐ LORÁND, A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988. 97 s kk). Ebből a megközelítésből az következik, hogy a nyíltabbá válás, pl. *u* > *o*, éppen olyan természetes és lehetséges folyamat, mint a zártabbá válás, pl. *o* > *u*, s hogy egy adott nyelvnek, esetünkben a magyarnak a fonémarendszere véletlenszerűen dönt, melyiket választja.

És valóban, ha szemügyre vesszük a magyar hangtörténetet, láthatjuk, hogy van benne nyíltabbá válás, pl. *urusz* > *orosz*, de zártabbá válás is pl. *házok* > *házuk*, ha szórványosan is. Ha azonban feltesszük, hogy a magánhangzók alapvető tulajdonságaik, például képzésük helye és módja, vagy újszerűbben fogalmazva: megkülönböztető jegyeik szerint rendszert alkotnak, akkor az egyedi változásoknak is erre a rendszerre (is) kell hatniuk. A külön-külön pontosan leírt változások tehát valamilyen módon összefügghetnek egymással.

Jóllehet a nyelvtörténet — és különösen a hangtörténet — soha nem képes teljesen megbízható adatokat kínálni, amint azt BENKŐ LORÁND (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp., 1980. 89—122) a betűk lehetséges hangértékeinek vizsgálatával meggyőzően bizonyítja, elfogadottnak mondható az a tétel, hogy az ómagyar kor elejének rövidmagánhangzó-rendszere jelentősen különbözött az ómagyar kor végére, a középmagyar kor elejére kikövetkeztethető állapottól.

A kézikönyvek és a tanulmányok (GOMBÓCZ ZOLTÁN, Hangtörténet. Bp., 1950.; BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet. Bp., 1968.; BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1968.; E. ABÁFFY ERZSÉBET, A magyar hangtörténeti kutatások 1945-től 1957-ig: MNY. LIV [1958.], 574—91, UÓ., A magyar hangtörténeti kutatások 1945-től 1967-ig: MNY. LXIV, [1968.], 364—72, 487—96) egyetértének abban, hogy az ómagyar kor elején a hangzók alábbi „elhelyezkedése” volt érvényes:

1. táblázat

A rövid magánhangzók az ómagyar kor elején

	– Hátsó		+ Hátsó	
	+ kerek	– kerek	– kerek	+ kerek
+ felső – alsó	ü	i	ĩ	u
– felső – alsó		ē		o
– felső + alsó		e	ā	

Az ómagyar kor végére pedig az alábbi helyzet alakult ki:

2. táblázat

A rövid magánhangzók az ómagyar kor végén¹

	– Hátsó		+ Hátsó	
	+ kerek	– kerek	– kerek	+ kerek
+ felső – alsó	ü	i		u
– felső – alsó	ö	ē		o
– felső + alsó		e		ā

Próbáljuk most a standard hangtörténet alapján (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNYT. 179) áttekinteni, hogy egy-egy gyakori, széles körű hangváltozás mettől meddig működött egyrészt az évszázad(ok), másrészt a sorrend megjelölésével.

¹ Az ábrázolásban a magyar hagyománytól a hátul képzett alsó nyelvállású ajakkerekítéses *a* hangnál térünk el, amelyet *ā* betűvel jelölünk.

3. táblázat

Az ómagyar rövid magánhangzók változásai

Változás	Ideje (sz.)	Példák	Sorrend
1. $i > \bar{i}$	→ 12.	<i>nyíl</i> [$< n'ilu$], <i>disznó</i> , <i>kín</i> , <i>ín</i> , <i>bics-</i>	I.
2. $\bar{i} > u$	→ 12.	<i>sumíg</i> $>$ <i>sumug</i> , <i>horogis</i> $>$ <i>horogus</i> , <i>árok</i> , ...	I.
3. $i > \bar{e}$	11–13.	<i>hegy</i> , <i>becsül</i> , <i>szem</i> , <i>egy</i> , <i>nem</i> , <i>meg</i> , <i>emik</i>	II.
4. $i > \bar{u}$	10–13.	<i>szüm</i> (HB.), <i>bücsül</i> (SD.), <i>üst</i> , <i>süt</i> , <i>bükk</i>	II.
5. $u > o$	12–13.	<i>fok</i> , <i>bors</i> , <i>som</i> , <i>homok</i> , <i>olasz</i> , <i>orosz</i> , ...	II.
6. $\bar{e} > e$	→ 15.	<i>keze</i> , <i>kérne</i> , <i>fekete</i> ,	(?)
7. $\bar{e} > \bar{o}$	13–16.	<i>cövek</i> , <i>fő</i> , <i>(tej)föl</i> , <i>fösvény</i> , <i>dög</i> , ...	III.
8. $\bar{u} > \bar{o}$	13–14.	<i>gödör</i> , <i>gödény</i> , <i>föveny</i> , <i>tölgy</i> , <i>ökör</i> , ...	III.
9. $o > \bar{a}$	13–14.	<i>patak</i> , <i>had</i> , <i>agyag</i> , <i>bab</i> , <i>makk</i> , ...	III.
10. $\bar{a} > \bar{ä}$	11–14.	<i>Tas</i> , <i>asszony</i> , <i>harasz</i> t, <i>barom</i> , <i>karó</i> , ...	II.

(A bal oldalon a változás által létrehozott fonémákat [\bar{o} , $\bar{ä}$], az adatok között pedig a többszótagú szavakban érintett hangokat aláhúzással és kövérítéssel emeltük ki. A 6. sorban levő módosulás az egyetlen, amelynek datálásakor kétségeink lehetnek, főleg azért, mert az ómagyar korban az írás nem különítette el a két hangot, jöllehet a szóvégi nyíltabbá válás feltevésében az irodalom egységes.)

Táblázatunk nem teljesen azonos BÁRCZI (MNYT. 179–80) összefoglalásával; a különbségek — mint fentebb jeleztük — annak tulajdoníthatók, hogy csakis a nagy számban tapasztalt átalakulásokat tüntettük föl, és eltekintettünk azoktól az időszakoktól is, amikor az illető hangváltozás csupán szórványosan jelentkezett. — Jöllehet BENKŐ (i. m. 107–12) fenntartásait az \bar{a} — $\bar{ä}$ — o jelölések hangértékeit illetően teljesen megalapozottaknak tarthatjuk, magát a hangváltozást nem vonhatjuk kétségbe, amint azt a kölcsönzött szavak átalakulása is mutatja, pl. szláv *opat* $>$ *apát*, szláv *ogari* $>$ *agár*, ótörök *opray* $>$ *apró* stb., vö. GOMBÓCZ (i. m.), TESZ.

Ha megkíséreljük a változásokat az időszakok szerint rávezetni az ómagyar rövid magánhangzók rendszerére, szembeötlik, hogy olyan sorrend alakul ki, amely a rendszer egyik „sarkából” indul ki, és maga előtt „görgeti” a többi hangot, míg meg nem állapodik azon a ponton, ahol egy-egy új hang alakulhat ki.

4. táblázat

Az ómagyar hangváltozás rendszere

	– Hátsó		+ Hátsó	
	+ kerek	– kerek	– kerek	+ kerek
+ felső – alsó	II. \bar{u}	I. i	I. \bar{i}	u
– felső – alsó	III. ↓ \bar{o}	II. ↓ \bar{e}		II. ↓ o
– felső + alsó	III. ?	↓ e	II. $\bar{ä}$	III. ↓ $\bar{ä}$

Az így felvázolt rendszerből az világlik ki, hogy az eredeti magánhangzórendszer két ponton kezdett „erjedni”. Az egyik ok a „veláris \bar{i} ” felszámolása volt,

valószínűleg még a honfoglalás idején; a másik, ettől független induló változás az illabiális rövid *ä* eltűnése, amely, mint tudjuk, fonetikai értelemben középen képzett (leg)alsó nyelvállású hang, de mivel már a legelső nyelvelmékek szerint is hátsó nyelvállású illeszkedésben vett részt, fonológiai értelemben az így képzett hangok közé tartozik (vö. NÁDASDY ÁDÁM—SIPTÁR PÉTER, A magánhangzók. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Bp., 1994. 43 sk.).

Az mindenesetre bizonyos, hogy a korábbi és — mint látni fogjuk — a rendszer számára fontosabb változást, amely végső soron felborította vagy inkább gyökeresen átalakította a rendszert, a veláris *i* indította el, főképp palatális *i*-vé, kisebb részt kerekítéses *u*-vá változván, ami a szakirodalom szerint függhetett az *i*-nek a szóban elfoglalt helyétől: ha hangsúlyos (= első) szótagban volt, akkor gyakoribb volt a palatális *i*-vé változás, ha nem hangsúlyos (= nem első) szótagban állt, akkor inkább *u*-ra módosult.

E változás kiváltó okáról nem tudunk és nem is akarunk különböző spekulációkat megkockáztatni, de megemlíthjük, hogy az ilyen magánhangzó-változások éppen ezekben a pozíciókban gyakoriak a különféle nyelvekben. Az *i* elől képzetté válása és az ezzel járó illeszkedési konfliktus az „erősödésnek” nevezett gyakori jelenség egyik alelete, amely éppen hangsúlyos szótagokban jelentkezik. Az *i* labializálódása *u*-vá pedig az erősödés ellentett folyamatának, a gyengülésnek egyik példája, amikor az első, a hangsúlyos szótag hangrendi tulajdonságai, vagyis hátul képzett volta határozza meg a gyengébb szótagban lévő hangzó változási irányát (vö.: WILLIAM LABOV, The internal evolution of linguistic rules. In: R. STOCKWELL and R. K. S. MACAULAY eds., Linguistic change and generative theory. Indiana U.P., Bloomington, 1972.; PAUL KIPARSKY, Phonological change. In: F. J. NEWMYER ed., Linguistic Theory: Foundations. Cambridge U.P., Cambridge, 1988.).

Elsőként tehát a veláris *i* tűnt el. Az események sora feltevésünk szerint azzal folytatódott, hogy a megváltozott jellemzésű hajdani *i* fonéma most teljesen azonos lett az *i*-vel, illetve más helyzetben az *u*-val. Ez pedig magának a fonémának a „státuszát” kérdőjelezte meg, hiszen korábbi opozíciója a másik két hanggal szemben most szertefoszlott. Másképpen mondvá, ha korábban volt egy minimális fonémakontrasztot megvalósító szópár, pl. *szim* 'szem' és *szim*- 'szívni', vö. *szimat*; *visz* 'visz' és *vjisz*- 'vissza'; *bics*- 'becs(ül)' és *bics(ak)* 'kés' között, akkor az *i*-nek a palatalizálódásával ez a kontraszt elenyészett, a megkülönböztetés eltűnt. A nyelvi változásokat azonban sokszor éppen a nyelv rendszerének, vagy kevésbé képes beszédben: a beszélőknek a konzervatív volta idézi elő. Ez esetben a fonémakontraszt megőrzésére való törekvés „csúsztatja” eggyel arrébb azokat a fonémákat, amelyek az eredeti változás célpontjai voltak. A korábban *i* és *u* hangokat tartalmazó szavak egyszerre labilissá válnak, és a változás második fázisában a bennük lévő magánhangzók a szabadon hagyott irányokban mozdulnak el: az *i* kétfelé, nagyjából az *ü* és kisebb mértékben az *é* felé (vö. *szém* — *szüm*, *bicsül* — *bücsül*), az *u* pedig az *o* felé (pl. *fuk* > *fok*) tart.²

² KÁLMÁN BÉLA (Hangrendszer és hangváltozások: Mny. LXIV [1968.], 5—8) egy olyan hangváltozásbeli felfogásra utal, amely megelőlegezi az itt mondottakat: a rendszer harmóniájának lehetőségét és az azt megbontó tényezők hatását veti föl. Megemlíti továbbá, hogy a változások homonimákat is létrehozhattak ott, ahol korábban nem voltak. — E. ABÁFFY ERZSÉBET (Az ősmagyar fonémarendszer történetéhez. In: HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ szerk., Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991.) felveti, hogy a magyar mássalhangzók változása rendszerszerű lehetett: ő a finnugor intervokális *p*, *t*, *k* zárhangoknak ősmagyar *b*, *d*, *g* explozívákká való átalakulását, illetve spirantizációját helyezi egy láncszerű folyamatba, melyben a fonológiai gyengülés a hajtóerő.

Innen már egyértelmű a folyamat: ugyanaz az elbizonytalanodás következik be a változások további célpontjai esetében is. Az *ü* számára egyetlen irány marad nyitva, a nyíltabbá válás, hiszen az *i* felé, amerről jött, nem vonulhat vissza. Ez a továbbmozdulás viszont egy új hangot teremt meg, az *ö*-t, amely korábban nem volt része a rendszernek, bár az őt alkotó megkülönböztető jegyek mind ki voltak használva. Az *ë*-ből ugyancsak vezet út az *ö*-höz, de itt az *e* felé is nyílik irány. A hátul képzett hangok esetében az *o* továbblépése a nyíltabbá válás útján, illetve az illabiális *á*-nak az egész folyamattól független labializálódása teremti meg a másik új hangot, az *â*-t. Izgalmas kérdés lehet az is, miért eshetett egybe a korábbi fonémakontraszt az *o* és az *á* között az *â* kialakulása után. Mindenesetre tény, hogy ezen a ponton a rövid magánhangzók nagyszabású változásai abbamaradtak, a rendszer lényegében megállapodott, „megfagyott” ebben az állapotában, még ha voltak is további kisebb jelentőségű vagy szórványos hangváltozások.³

Az újabb nyelvtörténet-elméleti irodalomból az is kiviláglik, hogy az itt bemutatott változássorozatnak nem szükséges a körébe tartozó minden hangra kivétel nélkül alkalmazódnia. Sokszor csupán a nagyobb gyakoriságú szavak vesznek részt a változásokban, illetve a változás csupán bizonyos további fonológiaiilag meghatározott körülmények között zajlik csak le (vö. KIPARSKY i. m.).

A fentiekben leírt folyamatot tehát lényegében az egyik fonéma jellemzésében bekövetkező minimális, de a rendszer egészére nézve nagy jelentőségű elmozdulás indítja be, s ez tovább „nyomja” a többi hangot annak érdekében, hogy az egész fonémarendszer valójában változatlan maradhasson, vagyis hogy továbbra is fennállhassanak az eredetileg is meglévő oppozíciók. Ezért itt tulajdonképpen nem másról van szó, mint egy paradox módon konzervatív célú változásról.

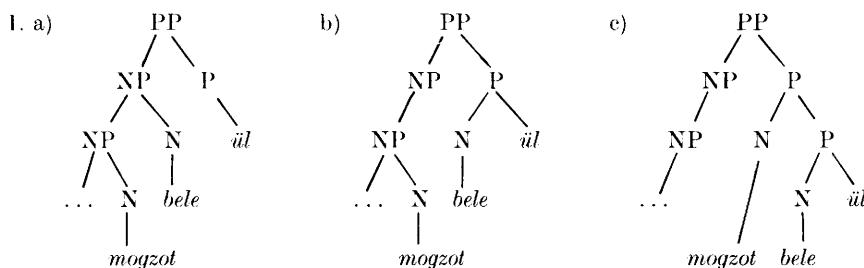
3. A grammatizálódás lehetőségei. — A) A grammatizálódásról általában. A grammatikai formatívák (affixumok, módosítószók, funkciószók stb.) kialakulásának minden nyelvben megvan a maga menete, bár általános szabályokat egyáltalán nem nehéz megállapítani. A grammatikai szavak, illetve osztályaik, a fogalomszavakból, illetve azok bizonyos osztályaiból alakulnak ki, több lépcsőfokon át, melynek során az eredeti lexikai jelentések elhomályosulnak, kiüresednek, s pusztá grammatikai momentumokká redukálódnak, melyeket akár $+/-$ jegyekkel (pl. befejezettség, határozottság) is ki lehetne fejezni. A folyamat állomásait PAOLO RAMAT nyomán az alábbi módon adhatjuk meg (Introductory paper. In: M. HARRIES and P. RAMAT eds., *Historical development of auxiliaries*. Mouton, The Hague, 1987.): 1. önálló szó, 2. többtagú kifejezés része, 3. klitizálódás, 4. affixummá válás. A teljes levezetést jól lehet nyomon követni például az újlatin nyelvekben, melyekben a latin *cantare* + *habet* volt a forrása a mai francia *chantera*, spanyol *cantarà*, és olasz *canterà* jövő idejű alakoknak (vö. M. HARRIS és N. VINCENT, *The Romance languages*. Routledge, London, 1988. 57).

³ E. ABÁFFY ERZSÉBET mutatott rá a GOMBOCZ ZOLTÁN felfogásából következő ama lehetséges ellenérvre, mely szerint ha a palatális *i* már a veláris *i* módosulása előtt vált nyíltabbá, illetve labiálissá, akkor az itt feltett „gördülő” változás nem valósulhatott meg. Elképzelhető azonban, hogy például a szótón belüli *i* > *ü* folyamatnak alternatív forrása lehetett a tövéghangzók lekopás előtti labializációja, mely így megelőzhette a veláris *i* átalakulása nyomán később bekövetkezett és azonos irányban ható labializációt. Amennyiben azonban BÁRCZI (Htört., MNyT.) időrendjét követjük, feltevéseinket nem kell módosítanunk.

Egy ilyen folyamat kezdetét látjuk a szemünk előtt lezajlani a magyarban az ún. terpeszkedő kifejezések formájában, pl. *észrevételt (kísérletet) ... tesz, megoldásra (kidolgozásra) ... kerül, elintéztét nyer* stb., melyekben az igék a hajdan főige (*fog*) sorsára jutnak majd. Mind a latin, mind a magyar példákban azt látjuk, hogy az eredetileg teljes értékű ige segédigeszerűvé válik, amit a kurrens grammatikaelméletben úgy tudunk kifejezni, hogy a korábban a vonzatukat tematikus szerepekkel (pl. ágens, cél, patiens) ellátni képes igék e szintagmáknak már nem adnak tematikus szerepet, vagyis látszólagos tárgyuk, vonzatuk a mondatban betöltött szerepüket nem ezeknek az igéknek köszönhetik, hanem például a lexikailag, szóképzésszerű eljárásokkal létrehozott összetett igei kifejezések részeivé válnak.

B) A helyhatározói ragok kialakulása. A fogalomszavak grammatizálódása nem ismeretlen a magyar nyelvtörténei irodalomban sem. Rend szerint a „szófajváltás” esetei közé sorolják, s megemlítik, hogy itt tartalmas szók válnak segédszókká, illetve affixumokká (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 151). Jól ismert folyamat a magyar helyhatározói ragok kialakulása birtokos szerkezetekből névutókon át (vö. ZSILINSZKY ÉVA, A névutók: TNYt. I., ill. II/1.).

A *-ből/-ból* történetét például a következő stádiumokon át vázolhatjuk:

Az itt illusztrált 1. a) jelöletlen birtokos szerkezeten azt a változást követhetjük nyomon sematikusán, melynek folytán előbb 1. b)-ben a *bele* kerül posztpozíciós csoporton, a PP-n belül a domináns kategória, a P névutó mellé a grammatikában lehetséges egyik művelettel, a „fejmozgatással”, majd ugyanígy a főnévi csoportnak, az NP-nek a feje, az N helyeződik az előbb kialakult komplex P névutó mellé az 1. c)-ben. Az ezenközben lezajló fonológiai változás (*bele + ül > bül*) azt mutatja, hogy a komplex P szerkezete egyszerűsödött, tehát a *mozgot* N testvére már nem [N + P], hanem elemezhetetlen P.

Amikor az 1. a)-beli NP feje, a *bele* P alá kerül át, egy grammatikai vagy másképp segédszó kategóriája dominálja. Az 1. a)-beli önálló szóból az 1. b)-ben egy kifejezés (*bele + ül*) része lesz, amely az 1. c)-ben rátapad, kliticizálódik a mellé mozgatott főnévi fejre, s később a hangrendi illeszkedés kialakulásával maradék önállóságát is elveszíti.

C) A névelőzés megjelenése. A ragok keletkezéséhez hasonlóan igen érdekes a névelőzés kialakulása is a magyarban. Tudjuk, hogy a névelők sokszor a nyelvek újabb, „látható” történetében formálódtak ki (l. ismét pl. az újlatin nyelveket), és az adatolt nyelvtörténet azt bizonyítja, hogy a korai ómagyarban a névelő még nem létezett (vö.: BÁRCZI GÉZA, A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Bp., 1982.; BENKŐ ÁrpSzöv.; I. GALLASY MAGDOLNA, A névelő és névelő-előzmény, in: TNYt. I., uő., A névelők, in: TNYt. II/1.). Ezen a ponton

számos kérdés merül fel, amelyet megnyugtatóan egyelőre nem tudunk megválaszolni, de bizonyos irányokat talán ki tudunk jelölni.

Először is, vajon mondhatjuk-e, hogy a határozottságot nem jelöli morféma, akkor nem is lehetett kifejezni? Erre a kérdésre adhatunk egy rövid vagy egy körülményesebb választ. A rövid válasz szerint a magyarban a határozottságot a (tárgyas) igeragozás jelölni tudta, tehát a kategóriának léteznie kellett. De mi lehetett a helyzet pl. a latinban, illetve a belőle fejlődött, de névelőt még nem tartalmazó utódnelvekben? Bennük ugyanis nem volt a finnugor nyelvekéhez hasonló segédeszköz. Akkor vajon a határozottság kategóriája sem működhetett?

Próbáljunk egy kitérőt tenni, mielőtt válaszolunk. A magyarból közismerten hiányzik a nyelvtani nem kategóriája. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lennénk képesek a természeti nemeket megkülönböztetni egymástól, csupán arról van szó, hogy ez a nyelv nem kényszeríti ránk, hogy a nyelvtani nemek szerinti distinkciókat kifejezzük a mondatainkban. (Magyarul például nehézség nélkül lehet egy nekünk ismeretlen nemű személyről szóló társalgásban részt venni, franciául vagy angolul és sok-sok más nyelven szinte azonnal elakadunk, és meg kell kérdeznünk, férfi vagy nő-e az illető.)

A kérdés tehát az, ha a határozottság nincsen jelölve, akkor vajon ugyanúgy „nyelven kívüli” distinkció-e, mint a nem a magyarban. Az a meggyőződésem, hogy nem ez (volt) a helyzet: minden határozottságjelölő morféma nélkül is világosnak kellett lennie, milyen értelemben állt a főnévi kifejezés, különben nem érthették volna a mondottakat. Elképzelhető, hogy a határozottság/határozatlanság/specifikusság nincsen még e korban artikulálva a nyelvben, mint ahogy a befejezettség sincsen kifejezve az igekötők segítségével, noha maguk a jelölt cselekvések nyilván különböznek e dimenzió szerint, s az igék is elkülönülnek az „Aktionsartoknak”, a cselekvésmínőségeknek megfelelően vonzataikban, a mellékük tehető időhatározók tartalmában.

Arra, hogy morfémákon látható grammatikai különbségtétel nélkül is lehetett a határozottság dimenziójában különbséget tenni az ómagyarban, lássunk egy példát a Halotti Beszédből:

2. a) *Heon tilutoa wt ig fa gimilce tul*

b) *ila ef num igg ember mulchotia ez vermt*

A 2. mondatban az *ig fa* egy specifikus fára vonatkozik, amelyre akár vissza is lehetne utalni határozottságot világosan kifejező szerkezettel, például birtokos szintagmával (pl. *oz fa gimilce*). A második példa azonban nem egy specifikus, nem „egy bizonyos” emberről szól, hiszen ezt lehetetlen volna úgy folytatni, hogy „és önéki irgalmazzon isten”.

Ugyanígy nehézség nélkül lehet a határozottságot is megállapítani a következő (tag)mondatokban:

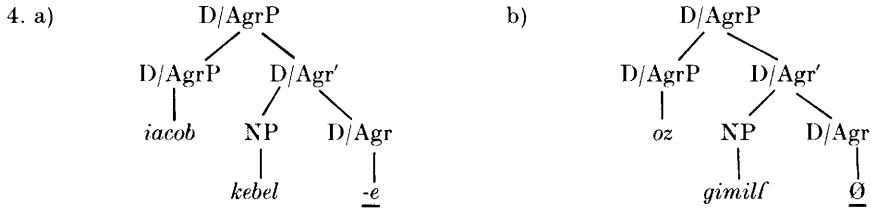
3. a) *yfa pur ef chomuv uogmuc*

b) *El mend paradicsomban uolov gimilcétul munda neki elnie*

A 3. a) példában a *por* vagy a *hamu* nem lehet határozott (sőt specifikus sem), míg a 3. b)-ben a *paradicsom* az. Ezen az sem változtat, ha azt mondjuk, a *paradicsom* az tulajdonnév, mert felmerül a kérdés, hogy ezt honnét tudjuk. A mai magyarban egyébként határozott névelő kell elé, tehát nem „valódi” tulajdonnévként viselkedik. Nyilvánvaló, hogy e szerkezetben csakis határozott lehet, hiszen nem jelentheti azt, hogy: „és egy bizonyos paradicsomban való minden gyümölcsből (munda neki elnie)”.

Végül kétségtől minden jelölés nélkül határozottak voltak a tulajdonnevek, mint pl. a Könyörgésben az *Ábrahám, Izsák, Jákob*, melyek a magyarban (szemben más nyelvekkel, mint pl. a görög) a névelő kialakulása után sem vehettek föl névelőt — legalábbis a közelmúltig.

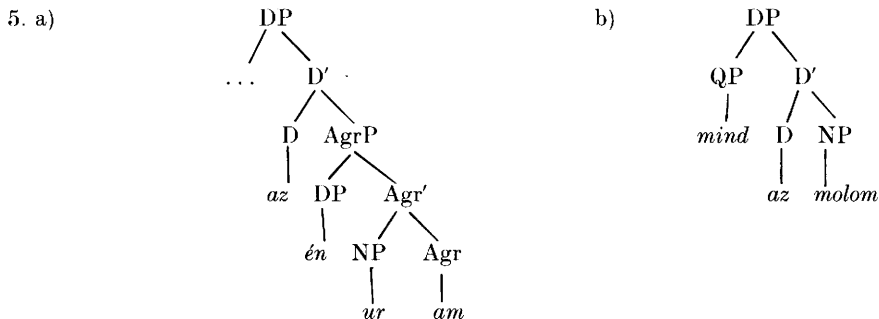
A névelők kialakulása feltehetően összefüggött a birtokos szerkezetnek azzal a tulajdonságával, hogy mindig határozottságot hordoz. A szerkezeti levezetést az alábbi módon képzelhetjük el.

E szerkezeteket az ún. funkcionális kategóriák határozzák meg, mint a *D* = Determináns vagy az *Agr* = Egyeztetés, melyek a grammatikai szavak, morféma kis létszámú csoportjaiból származnak, szemben a lexikális kategóriák (ige, főnév, melléknév, határozószó) nyitott osztályokat képező, nagyszámú elemeivel.

Feltesszük, hogy a magyarnak ebben a fejlődési szakaszában a specifikálatlan, „közös” *D/Agr* kategória egyszerre hordozta az egyeztetés és a határozottság jegyét, ha ki volt töltve. Ha üresen maradt, akkor a köznév lehetett akár [+határozott], akár [-határozott], s ezért e tekintetben elvben nem is volt egyértelmű, a tulajdonnévnek azonban mint határozottságot hordozó fejnek magának kellett (és kell ma is) a *D/Agr* alá kerülnie — a már említett fejmozgatás műveletével.

A változás a *D/Agr* kettéhasadásakor következhetett be:

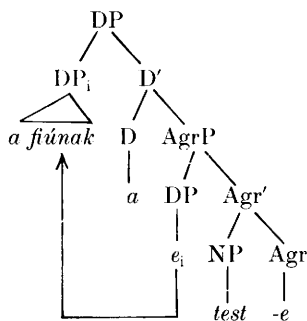
E szakaszban a nem birtokos főnévi szerkezet *D* fejét már ki kellett tölteni a határozott névelővel, ha a szintagma határozottságot hordozott, vagyis a határozottság kategóriája teljes mértékben grammatizálódott.

A kipontozott helyen bukkan fel a korai ómagyarban a nominativusi birtokossal váltakozó dativusi birtokos és a kvantor értelmű *mind* is, amely a korábbiakhoz hasonlóan itt is kívülről csatlakozik a szerkezethez, s nem belülről, mint manapság (vö. *mend w bunet* > *az ő minden bűnét*; *mend w lzentii* > *az ő minden szentjei*).

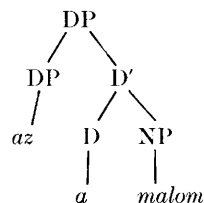
Érdekes, hogy nem mindig mozgatással kerül a DP alá a dativusi birtokos; amikor névmás utal vissza rá, akkor valószínűleg eleve a külső pozícióban van: [ez il'en kis g'ermoeknec [az oe telte]].

Végül a XV—XVI. sz. körül újra megjelent a most már szám/ eset szerint egyeztetett mutatószó a főnévi szerkezet elején — feltehetőleg egyidejűleg a *mind* kvantornak e pozícióból való lejjebb szorulásával, határozott jegyének elvesztésével, s emiatt a határozott NP-kből való kiszorulásával, kialakítva a máig érvényes struktúrát. (Vö. SZABOLCSI ANNA—LACZKÓ TIBOR, A főnévi csoport szerkezete, 187—231; KENESEI ISTVÁN, Az alárendelt mondatok szerkezete, 576—86; mindkettő in: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan I. Bp., 1992.)

6. a)

b)

A grammatizálódás folyamatának két esetével foglalkoztunk e részben: a helyhatározói ragok, illetve a névelő kialakulásával. Az előbbi esetben a főnévi kifejezés elvesztette referenciális jellegét, az utóbbi esetben pedig a főnévi csoport „beépített” deiktikus vonatkozása, amelyet a határozottság + egyeztetés összevont kategóriája hordozott, csak a kategória hasadása után vált „láthatóvá”.

4. Összefoglalás. — Dolgozatomban a magyar nyelvtörténeti hagyományban alaposan leírt fonológiai és szintaktikai változásokat próbáltam meg újraértelmezni egy olyan elméleti keretben, amelynek a segítségével többet mondhatunk a már jól ismert folyamatokról is, hiszen szigorú határok között jelöli ki az adott nyelvben létrehozható szerkezeteket. Más szóval, az elmélet megszabja, melyek az egyáltalán, bármely nyelvben lehetséges nyelvi formák, és melyek nem azok, az egyes nyelvek pedig az előbbiek közül meghatározott módokon választhatnak. Bármennyire nagyszabásúnak tűnik is az ómagyar fonológiai változás, valójában a magánhangzórendszert meghatározó tényezőket, a megkülönböztető jegyek kombinációs rendjét nem érintette. Mindössze annyi történt, hogy a [+/-kerek] eltűnt a hátul képzett hangok megkülönböztető jegyei közül, vagyis ezek kivétel nélkül (és redundánsan) kerekítettek lettek, de nem tűnt el a rendszerből, sőt a segítségével egy „lyukat” is ki lehetett tölteni az ő helyén.

A grammatizálódás szintén előre megszabott keretek között zajlik le: a funkcionális (azaz grammatikai) és lexikális (vagyis fogalomszókat tartalmazó) kategóriák szerkezeti viszonyait a formai követelményeket előíró „X-vonás elmélet” határozza meg, jóllehet a funkcionális elemek száma és hierarchikus elhelyezkedése nincsen egyszer és mindenkorra rögzítve. Egy-egy nyelvben vagy egy adott nyelv valamely korszakában a funkcionális kategóriának megfelelő tényezőt +/– értékű jegy is kifejezheti egy másik kategórián belül, és ez változhat is az idők folyamán.

Amit TELEGDÍ ZSIGMOND jó 27 éve Grimmről mondott, azt lehet, hogy már akkor sem csak a nagy német nyelvészre értette: „Grimm nem bízik abban, legalábbis nem eléggé, hogy az értelem többre is képes, mint számba venni és összekötni a tényeket; és ezért, akármilyen nagy haladást is tesz, megáll a fele úton.” (300.) A teljes utat kevesen tudják bejárni; de talán érdemes azzal a szándékkal elindulni, hogy megpróbálunk végigmenni rajta.

KENESEI ISTVÁN

Gyarmathi Sámuel Nyelvemesterének egyik fő forrása*

III.

A következőkben arról kell számot adnom, miként hasznosította Gyarmathi a konkrét nyelvéírásban, tehát a Nym. egyes fejezeteiben, a nyelvtani kategóriák osztályozásában és meghatározásában, a grammatikai szabályok megfogalmazásában a GrR. anyagát. Bár — mint látni fogjuk — a továbbiakban is bőven merített forrásából, a felhasználás módja mégis az eddig bemutatott eljárásától eltérő képet mutat.

A magyar nyelv leírása során Gyarmathi természetszerűen nem követhette szorosan a magyartól olyannyira különböző francia nyelv nyelvtanát. Éppen ezért — az alapnyelveknek megfelelően is — eklektikus módszerrel élt. A vezérfonalat továbbra is a GrR. jelentette számára, de csak azt használta fel belőle, ami a magyar nyelvre is alkalmazható volt. Témánk kifejezőkészletével élve: átvette azt, ami az univerzális grammatika körébe tartozott, tehát a nyelvekre s így a magyar nyelvre is általában érvényes kategóriákat és fogalmakat, de önálló utakra tért, amikor a magyar nyelv eltérő sajátságainak bemutatására kerített sort.

Jól példázza eklektikus eljárását az *Etymologia* bevezetését követő „II. Szakasz”, amelynek címe: „A’ hajtogathato szókrol különösön” — Von den Declinirwörtern insbesondere — mintájából való, de ez utóbbinak §.105.-tel számozott bekezdését, amely a nyelvtani nemekről szól, természetesen elhagyta, s mindjárt a következő, §.106.-tal számozott bekezdést vette át, mégpedig az előző bekezdés első mondatát ötvözve az utóbbi kezdetével, íme így:

[103.] §. 105. Alle Sachen die man nennen kan, sind etnweder männlichen oder weiblichen Geschlechts, [...]

[104.] §. 106. Weil die Dinge davon man redet, bald einzeln, bald in mehrerer Zahl seyn können: so erfordert die Deutlichkeit, daß man an den Namen der Dinge gleich merken könne, ob sie nur ein Ding oder mehrere Dinge einer Art andeuten sollen. Eine jede Sprache hat daher wenigstens zwey Numeros nöthig, den [105.] Singularem der von einem, und den Pluralem der von mehreren redet.

[I: 32.]

§. 15.

Minden dolgok, a’ mellyeket nevezni lehet, vagy egy, vagy több számból állanak. A’ világos beszédnek módja tehát azt kívánja a’ leírásban, ’s ki mondásban, hogy legottan meg tesség, [!] hogy vallyon égy dologrol vané a’ beszéd vagy sokrol. Vagyon tehát minden nyelvben *Egygyes-szám*, és *Többes szám* (*Singularis-Pluralis Numerus*).

* L. MNy. XCI, 52—63, 140—156.

A következő passzus a GrR.-ből indul ki, hogy azután a magyar nyelv sajátásaival folytassa:

[105.] §. 107. Ausser dem ist nöthig, daß die Nomina durch kleine Veränderungen (bey welchen die Wurzelbuchstaben allemal bleiben) bequem gemacht werden, auf die Hauptfragen, so von einem Dinge vorkommen können, richtig zu antworten, oder die wichtigsten Verhältnisse der Dinge gegen einander deutlich anzuzeigen. Dieser Veränderungen zehlt man in den meisten Sprachen, bey den meisten Nominibus, sechs und nennt sie insgesamt Casus, insbesondere aber Nominativus, Genitivus, Accusativus, Vocativus, Ablativus.

[1: 32.] §. 16.

E'nek felette szükséges hogy a' Szók apro változtatások által (mellyekben mind azonáltal a' törsöki betüknek mindenkor meg kell [1: 33] maradni) ugy alkalmaztassanak, hogy minden fő kérdésekre, melyeket, a' dolog körül lehet formálni, azokkal világosan megfelelhessünk, vagy a' dolgok egymáshoz való közit nyilván ki-fejezhessük. A' Magyar Szókban négy ilyen változások vagnak, melyeknek nevek együtt véve leszsz *Eset*, (*Casus*) külön külön pedig: *Nevező*, (*Nominativus*) *Bíró*, (*Genitivus*) *Adó*, (*Dativus*) *Vádló*, (*Accusativus*).

Ezután Gyarmathi jegyzetek sorában oldalakon keresztül [1: 33—6] indokolja azt, hogy miért döntött a négy deklináció mellett (vö. ANTAL: NytudÉrt. 29. sz. 99—100). Állásfoglalásának kialakításához indítást kaphatott magából a GrR.-ből is; a fent idézett szöveg *sechs* szavához fűzött jegyzete ugyanis felhívja a figyelmet arra, hogy „Just sechs Casus zu haben ist nicht nothwendig. Es könnten mehrere oder auch weniger seyn.” [105]

A következő bekezdés ismét a GrR.-en alapszik:

[106.] §. 108. *Declinatio* ist das Muster oder Modell der Veränderungen, nach welchem die Nomina durch ihre Casus durch decliniret werden. Weil man nun in allen Sprachen nothwendig decliniren muß: so muß jede Sprache wenigstens eine Declination haben.

[1: 36.] §. 17.

Az *Hajtogatás* (*Declinatio*) az a' Példa, vagy forma, a'melly szerint a' neveket a' magok esetek rendi szerint változtathatjuk. Így tehát mivel minden nyelvekben, a' Szókat hajtogatni kell, szükség hogy leg-alább minden nyelvben egy hajtogatás neme légyen.

A 18.§.-ban Gyarmathi egy magyar nyelvi sajátással, a birtokos személyragozással foglalkozik, hogy a 19.§. anyagát ismét forrásából kölcsönözze:

[106.] §. 109. Wir stellen oft zwischen den Dingen mit welchen wir uns beschäftigen, insonderheit zwischen den Eigenschaften die wir an ihnen gewahr werden, eine Vergleichung an, und beurtheilen die Grösse so sie gegen einander haben. Wir haben daher auch in allen Sprachen zum wenigsten drey Vergleichungsstaffeln (*Gradus comparationis*) nöthig. Den *Positivum*, der einer Sache Eigenschaft schlechtweg ohne Vergleichung ausdrückt, z. E. groß, reich, geleht. Den *Comparativum*, der einen Grad höher hinauf oder tiefer her-

[1: 38.] §. 19.

Gyakran szoktunk a' dolgok közt, 's azoknak tapasztalható tulajdonságaik közt *Hasonlítást* tenni, és meg-ítélni, hogy nagyságokra nézve azoknak mi közök van egy másához. E're nézve minden nyelvekben vagnak leg-alább három gráditstjai a' *Hasonlításnak* (*Gradus Comparationis*) ugy mint: *Feltévő*, (*Positivus*) a'melly valamelly dolog tulajdonságát minden hasonlítás nélkül adja elő. *Hasonlító*, (*Comparativus*) a'melly azt egy gráditstsal fellyebb emeli, vagy alább nyomja, p.o. *Gazdag*, *gazdagabb*

unter bestimmt, z.E. grösser, reicher, gelehrter. Nicht so groß als etc. Den *Superlativum*, der den größten oder kleinsten Grad der Eigenschaft einer Sache anzeigt, z.E. der größte, der kleinste; der reichste, der am wenigsten reich ist, i.e. der ärmste; der gelehrteste etc.

A 20.§-ban Gyarmathi a magyar nyelv egyes sajátosságait sorolja fel, s így érkezik el a tulajdonképpeni etimológiához, vagyis az alaktanhoz. Az egyes szófajok tárgyalása során — a két nyelv különbsége miatt is — jelentős eltérések mutatkoznak a GrR. és a Nym. között.

A GrR. a következő szófajokat tárgyalja egy-egy fejezetben: Cap. II. Von den Articulis, Cap. III. Von den Substantivis, Cap. IV. Von den Adjectivis, Cap. V. Von den Nymeralibvs, Cap. VI. Von den Pronominibvs, Cap. VII. Von den Participiis, Cap. VIII. Von den Verbis, Cap. IX. Von den Particulis és ezen belül: Sect. I. Den Avverbiis, Sect. II. Den Praepositionibus, Sect. III. Den Conjunctionibus, Sect. IV. Den Interjectionibus.

Közülük Gyarmathi a névelőkkel — mint amelyeknek létét a magyarban tagadja — nem foglalkozik. A III. Szakaszban „A' Névről. (*De Nomine*)” cím alatt együtt tárgyalja a főnevet, a melléknevet és a számnevet, Ebben a meglehetősen összetett tárgyalásmódban is kiválnak azok a részek, amelyek a GrR. alapján készültek.

A főnévi részben, úgy látszik, csak az alapvető osztályozás megy vissza forrására:

[118.] §. 121. Das Nomen Substantivum ist entweder ein *proprium* oder *appellativum*, welches besser *Commune* genannt würde. *Proprium* (le Nom propre) ist der eigene Name einer Person oder Sache: Pierre, Jeanne, Quesnel; Bologne, Vienne, le Rhin etc. *Appellativum*, (l'Appellatif) ist vielen gemein, als: l'homme, la ville, grand.

[1: 47.] §. 21.

A' Nevek két félék: magánértők, vagy mássalértők, a' mint a' 12-dik §-ben láttuk. A' magánértők viszont két félék: *tulajdon*; vagy *közönséges* nevek. (*Propria vel Appellativa*) *Tulajdon* nevek, az Embereknek vagy más dolgoknak különös neveik, p.o. *Péter, János, Poson, Brassó, Duna, Maros*, A' *közönséges* nevek pedig sokakkal közösök, p.o. *Ember, város, szarvas, víz*.

A melléknevek osztályozása nagyobb részben, a számnevek osztályozása pedig teljes egészében a GrR.-ből származik.

[141.] §. 136. Weil die Adjectiva die eigenschaften der Sachen (auf die Frage *qualis?*) beschreiben, §.102, II. So kann man sie sich in so viele Classen theilen, in wie viele Classen man die Eigenschaften der Dinge theilen will, nur daß die Eintheilung künftighin nütze. So gibts z.E. Adjectiva

[1: 51.] §. 22.

[...]

Minthogy a' mássalértőknek olyan természetek vagyon, hogy azok által a' dolgok minémüségét írjuk le, és e're a' Kérdésre felelünk: *Milyen?* Tehát azokat a'nyi osztályokba lehet osztani, az hány osztályai vagynak a' dolgok tulajdonságainak. Azok tehát 12. félék.

1. *Hellyhetők* vagy *Hellyiek* (*Adjectiva Loci*) a'mellyek valami helyet jelentenek p.o. *jobb, ball, felső, also, hátulso, első, közel valo, távul valo*. [1: 52.]

1) *Loci*, die einen Ort anzeigen: droit, gauche, proche, éloigné, haut, bas etc.

2) *Temporis*, die eine Zeit anzeigen: passé, présent, futur, ancien, nouveau, continuel, matineux, tard, journalier, prochain, rare, récent, subit etc.

3) *Qualitatis*, die eine Eigenschaft, (wie eine Sache ist) anzeigen, deren es, wie im Latein, einige hundert geben muß: adroit, aisé, facile, raisonnable, asidu etc.

4) *Numeri et ordinis*, die eine Zahl und Ordnung anzeigen, wie alle Numeralia cap. V.

5) *Quantitatis et comparationis*, die eine Grösse oder gewisse Grande [142], in den Eigenschaften der Dinge anzeigen: abundant, admirable, médiocre, merveillex etc.

6) *Affirmandi et dubitandi*, die eine Gewißheit oder Ungewißheit anzeigen: vrai, certain, douteux etc.

7) *Negandi*, die eine Verneinung in sich enthalten: mal-aisé, difficile, irraisonnable, faux etc.

A Nym. a mellékneveknek még a következő négy osztályát sorolja fel: 8. *Kérdők (Interrogativa)*, 9. *Felelők (Redditiva)*, 10. *Eredetezők (Gentilitia seu origina-lia, vel Collectiva)*, 11. *Fosztók (Privativa)*, 12. *Által változtatók (Transmutandi)*. Ezek a GrR.-ben nem találhatók meg.

A számnevek felosztásának ismertetésében helykímélés céljából a terjedelmes példaanyagot nem idézem.

[151.] Das V. Capitel. Von den Nvmeralibvs oder Zahlwörtern.

2. 146. Numeralia (§.102.III.) lassen sich nach ihrem meist fünffachen Gebrauch in V. Classen bringen, denn sie sind I. Cardinalia. II. Ordinalia. III. Proportionalia oder multiplicativa. IV. Distributiva. V. Collectiva.

I. Cardinalia

§. 147. Numeri cardinales, (*les Nombres cardinaux*) Hauptzahlen, sind sie, womit man zehlet, und antworten auf die Frage wie viel? [...]

[153.] II. Ordinalia

§. 148. Numeri Ordinales (*les Nombres d'ordre*) Ordnung- oder Rangzahlen sind diejenigen, welche die Ordnung in Per-

2. *Idejiek vagy Idézők (Temporis)* a'melleyek időt jelentenek p.o. *El mult, jelen valo, jövőendő, szünteleni, reggeli, napi, közelebbi, ejtszakai, déli, estvéli, éjjeli*.

3. *Minémüségiék (Qualitatis)* a'melleyek valami minémüséget jelentenek. Illyenek a' Déák nyelvben ezerek vagynak, p.o. *Ügyes, könnyü, nehéz, fejér, fekete, okos, szent*.

4. *Számlálók és Rendelők (Numeri et ordinis)* p.o. *égy, kettő, második, kettős*, Lásd a' 42.§.

5. *Mekkoritók vagy Hasonlitók (Quantitatis vel Comparationis)* a'melleyek valami nagyságot, vagy a' dolgok minemüséginek valami gráditsát jelentik p.o. *bőv, szűk, tsudálatos, középszerű, hosszú, rövid*.

6. *Erősítők vagy Kétkedők (Affirmandi vel Dubitandi)* p.o. *igaz, valóságos, bizonyos, kétséges, megglehetős*.

7. *Tagadók (Negandi)* p.o. *nehéz, bajos szűk, szegény, lehetetlen, el fogyatkozott*.

[1: 84.]

A' Számlálókról (*Numeralia*)

§. 42.

A' Számlálók öt félék, úgy mint 1. *Cardinalia* Számvetők. 2. *Ordinalia* Rendelők. 3. [1: 85.] *Proportionalia vel Multiplicativa* Sokasítók. 4. *Distributiva* Osztoztatók 5. *Collectiva* Egyben gyűjtők:

[...]

1. (*Számvetők*) *Cardinalia* Azon számláló szók, mellyekkel számlálunk, és ezen kérdésre felelünk *hány* p.o. [...]

[1: 87.]

2. A' *Rendelők (Ordinalia)* olyan szók, mellyekkel az egymás után következő dolgokat, vagy személyeket mutatjuk ki, ezen kérdésre felelvén vélek:

sonen und Sachen anzeigen, und auf die Frage der (die, das) wie vielste, *le* (la) *quantième*, antworten.

[155.] III. *Numeri Proportionales*.

§. 149. Proportional- oder Vergleichungs-Zahlen, (*les Nombres proportionnels*) antworten auf die Frage wie vielfach oder wie vielmal? wie viel mehr als ein anderes? [...]

IV. *Numeri Distributivi*.

§. 150. Numeralia Distributiva, (*les Nombres distributifs*) die Vertheilungszahlen, theilen Personen und Sachen in Classen, und sagen zugleich, wie viele zu einer Classe gehören, auf die Frage *combien à la fois*, wie viel auf einmal? und sind [156.]

I. Absoluta, die ohne ein Substantivum stehen: [...]

II. Conjunctiva, die ein Substantivum bey sich haben: [...]

III. Folgende, so gewisse Stücke eines Ganzen bedeuten. [...]

V. *Numeri collectivi*.

§. 151. Collectiva (*les Nombres collectifs*) sind Nomina substantiva, die eine gewisse Quantität in sich fassen, [...]

A következő, IV. fejezet a névmásokról szól. Gyarmathi e téma kidolgozásában jelentősen eltér forrásától, ami a terjedelmi különbségekben is megmutatkozik, mert a GrR. a névmásokat 14 lapon [157—70], a Nym. pedig 54 lapon [1: 94—147] fejtegeti. Gyarmathi nagyjából követi mintáját a névmások jelentés szerinti felosztásában, hét fajtájuk közül ugyanis a magyarban nem létező pronomenum suppletivumot elhagyja, s helyette a kölcsönös névmást veszi fel, illetőleg kiegészíti eggyel, nyolcadikként a meghatározott-meghatározatlan névmás kategóriáját tüntetve fel. Az egyes kategóriák tárgyalásában eltérő sorrendet alakít ki, viszont lényegében átveszi a definíciókat. A párhuzamok a jelzett eltérésekkel tehát így festenek:

[157.] Das VI. Capitel.

Von den Pronominibus.

§. 152. Die Pronomina vertreten wie §. 102. IV. gezeiget worden die Stelle der Nominum und werden eintgetheilet

I. Nach ihrer Bedeutung; in sieben Classen

Hányadik? p.o. [...]

[1: 88.]

3. A' *Sokasítók* (*Proportionalia vel Multiplicativa*) olyan szók a'meltyekben ezen kérdésekre felelünk *hányszor?* *me'nyiszer?* vagy *hányszor?* [...]

4. *Osztóztatók* (*Distributiva*) a' szemellyeket vagy dolgokat osztáljokban osztják, és meg-határozzák hogy, égy osztállyban me'nyi jut ezen kérdésekre: *Egyszeribe mennyi?*

a. Ezek között vagynak *Magán állók* (*absoluta*) a'meltyek minden magán értők nélkül tétetnek [...]

b. Vagynak másodszor *Öszve foglaltak* a'meltyek mindenkor égy magán értőt kívánnak magok mellé [...]

c. Ide tartoznak ezek a'meltyek égy egésznek tsak valamelly bizonyos részit jelentik: [...]

5. Az *Égyben gyűjtők* (*Collectiva*) olyan magán értők, a'meltyek égy bizonyos me'nyiséget foglalnak magokban, [...]

[1: 94] IV. Szakasz.

A' Névmássárról (*Pronomina*)

§. 44.

A' Név-mássai a' nevek helyett tétetnek, vagy azoknak kötelességeit viselik. És így méltán leszen azoknak nevek: *név-mássa*, vagy *név-másodja*.

a. Jelentéseikre nézve hét félék: I. Szemellyiek (*Personalia*)

1. Personalia. 3. Demonstrativa. 2. Possessiva, 4. Interrogativa.

[158.]

5. Relativa. 6. Suppletiva. 7. Indefinita oder impropria.

A definíciók, a Nym. sorrendjében, így következnek:

[158.] I. *Pronomina Personalia*.

§. 153. *Pronomina Personalia* (les Pronoms personnels) deuten eine Person an, oder werden an statt des Namens einer Person gesetzt, und sind zweyerley: Conjunctiva und Absoluta.

[162.] III. *Pronomina Demonstrativa*.

§. 155. *Pronomina Demonstrativa* (les Pronoms démonstratifs) zeigen ein Ding sehr genau, und gleichsam mit Fingern, um es von allen andern zu unterscheiden.

[164.] IV. *Pronomina Interrogativa*.

§. 156. *Pronomina interrogativa* (les Pronoms interrogatifs) sind die, womit man fragt, welche Person oder Sache gemeinet sey?

[166.] V. *Pronomia Relativa*.

§. 157. *Pronomina relativa* (les Pronoms relatifs) *qui* und *lequel*, heissen diejenigen, die sich auf etwas vorhergegangenes beziehen.

[161.] II. *Pronomina Possessiva*.

§. 154. *Pronomina Possessiva* (les Pronoms Possessifs) zeigen den Besitzer einer Sache an, oder sagen, wessen etwas sey, ohne den Besitzer selbst eigentlich zu nennen.

[169.] VII. *Pronomina impropria* oder *indefinita*.

§. 159. *Pronomina indefinita* (les Pronoms indefinis) heissen also, weil sie eine weitläufige und ungewisse Bedeutung haben, [...]

II. Mútatok (*Demonstrativa*) III. Kérdők (*Interrogativa*) IV. Közlők (*Relativa*) V. Költsönözők (*Reciproca*) VI. Birtokosok (*Possessiva*) VII. Képzettek (*Impropria*)

így következnek:

[1: 96.] §. 46.

I. A' Személyi Név-mások (*Personalia*)

Ezek valamely személyre mutatnak, vagy valamely személynek neve gyanánt tétetnek. Illyen három van, p.o. *én, te, ő, mi, (mik mink) ti, (tük, tik) ők. Én magam, te magad, ő maga.* Ezek-is ide illenek.

[1: 108.]

II. A' Mutató Név-mások (*Demonstrativa*.)

Ezek a' dolgot mint égy, újjal mutatják, hogy azt minden más dologtól megkülömböztessék.

[1: 123.] §. 48.

III. A' Kérdő Név-mások. (*Interrogativa*.)

Azokkal valami Személyt vagy dolgot szoktunk kérdeni.

[1: 124.] §. 49.

IV. A' közlő Név-mások. (*Relativa*.)

Azok szoktak lenni, a'melleyek valamely elébb említett dologról szólnak.

[1: 126.] §. 50.

V. A' Költsönös Név-mások. (*Reciproca*.)

Ezek azok, a'melleyek mi magunkra, vagy másokra költsönösön vissza térő, vagy magunk közt költsönösön viszontaglott dolgokra mutatnak.

[1: 128.] §. 51.

VI. A' Birtokos Név-mások (*Possessiva*.)

Meg-mutatják ezek, valamely dolognak a' Birtokossát, vagy meg-jelentik kié, vagy kiké valamely dolog, a' birtokos nevének említése nélkül.

[1: 143.] §. 54.

VII. A' Képzelt Név-mások. (*Pronomina Inpropria*.)

A' melleyek némelleyektől talám a' nevek közzé számláltatnak, de itten méltóbb helyeket találják, [...]

[1: 144.] §. 55.

VIII. A' Meg-határozott és meg-határozatlan Név-mások (*Pronomina Determinata et Indeterminata*) A' Meg-határozott Név-mások azok, a'melylek meghatározott idő-szóval; a' Meg-határozatlan név-mások pedig, meg-határozatlan idő-szóval rakatnak össze.

A GrR. ezután a VII. fejezetben a particípiumokat, a VIII. fejezetben pedig az igéket tárgyalja. A Nym. megfordítja a sorrendet, előbb, az V. szakaszban az igéket mutatja be, s utóbb, a VI. szakaszban a „részelmény”-eket, talán abból a megfontolásból kiindulva, hogy a particípium az ige egyik „mód”-ja.

A korabeli grammatikák az etimológiai részben a szó szoros értelmében nagy teret szentelnek az igének. A GrR.-ben másfél száz oldalt [191—337], a Nym.-ben száz oldalt [1: 147—250] tesz ki az erről szóló fejezet. Gyarmathi természetesen tudatában van a magyar ige és igeragozás sajátos voltának, s igen részletesen fejtegeti ezeket a sajátságokat. Ennek megfelelően az igeragozás általános kategóriáinak leírásában is — bár mintáját veszi alapul —, ki-kitér ezekre a jellegzetességekre.

[191.] Das VIII. Capitel.
Von den Verbis.
Sectio I.

Von der Natur und den Arten der
Verborum überhaupt.

§. 169. Verba sind diejenigen Wörter in einer Sprache, die das, was man von einer Sache bejahen kan, mithin das Seyn a) Thun b) und Leiden c) eines jeden Dinges ausdrücken. [...]

Obs. Jedes Verbum muß tüchtig seyn anzuzeigen

I. Wer was thut oder leidet? dis bestimmen die *Personae*.

II. Obs viele oder wenige sind? dis bestimmen die *Numeri*.

III. Wenn es geschiehet? dis bestimmen die *Tempora* (die Zeiten)

IV. Jedes Verbum muß von einer jeden Handlung bald schlechthin und gewiß, *indicative*, 1) bald ungewiß und auf bedingte Weise, *conjunctive*, 2) bald Befehls und Bittweise, *imperative*, 3) bald auf eine der Zeit und den Personen nach unbestimmte Weise, *infinitive*, 4) reden können. Dis bestimmt die *Modos*.

V. pontként [1: 148—9.] — forrásától eltérően — a magyar igék sajátságaival összhangban Gyarmathi kilenc olyan kritériumot sorol fel, amelynek alapján majd

[1: 147.] V. Szakasz.

Az Idő-Szókról. (*De Verbis*.)

Az Idő-szók természetéről, és külömbségéről.

§. 56.

Az Idő-szók minden nyelvben olyan szók, mellyekkel a' dolgokról vagy szemlélyekről valamit erősítünk, következőképen azoknak *Lételit*, *Tselekedetit*, vagy *Szenvedését* fejezzük-ki. [1: 148.]

Minden Idő-szónak olyannak kell lenni, hogy ki-jelentse:

I. Hogy ki-tselekszik, vagy szenved valamit? Ezt meg-határozzák a' *Szemlélyek*, (*Personae*.)

II. Hogy vallyon azt, sokan, vagy kevesen tselekszik? Ezt meg-határozzák a' *Számok*, (*Numeri*.)

III. Mikor tselekszik? Ezt meg-határozzák az *Idők*, (*Tempora*.)

IV. Minden idő-szónak szállani kell minden tselekedetről: I. vagy egyenesen minden fel-tétel nélkül bizonyosan, (*Indicative*) 2. v. bizonytalanúl, és fel-tételek alatt, (*Optative Conjunctive*) 3. v. kérőleg, vagy parantsolólag (*Imperative*) 4. vagy időt, és személyt-is (néha) meg-nem határozólag. (*Infinitive*)

a 61. és 62.§.-ban [1: 157—62, 162—96] az igéket tartalmuk szerint tizenkét osztályba sorolja.

Az igék általános jellemzését a személy és szám kategóriájával forrása alapján folytatja, de itt is felhívja a figyelmet a magyar nyelvhasználati jellegzetességekre: [192.] §. 170. *Personae* (les Personnes) [1: 149.] §. 57.
müssen ordentlich drey seyn 1) die so da redet, 2) die mit welcher man redet, 3) von der man redet. Die Franzosen drucken sie durch die Pronomina Personalia, je, tu, il (elle, on) nous, vous, ils (elles) aus: ändern aber auch zugleich die Endsylben des Verbi und sagen z.E. tu aimes, il aime.

A' személlyek (*Personae*) rend szerint hármak: *Első* A'ki szóll. *Második*, A'ki vel szóllanak. *Harmadik*, A'kiről szóllanak. Ezeket a' Magyarok az Három személlyi Név-másokkal fejezik-ki: *En, te, ő, mi, ti, ök.* de egyszer'smind a' szók végét-is változtatják. p.o. én szeretek, te szeretsz, ő szeret, azonban a' Magyar nem tartja olyan szükségesnek az Idő-szók mellé való gyakor tételit, a' névmásoknak, mint a' Frantzia, vagy Német, mert a' Magyarnál minden napi szollás az ilyen forma: *Ha tettzik eszel, hanem tettzik; el-mehetsz.* Ide a' Frantzia rakna, vagy három, négy név-mássát. Ugyan ezen okból, nem-is teszen a' Magyar holmi Tóldalékokat a' személytelen (*Impersonalia*) idő-szók mellé, mint a' Német 's a' Frantzia, hanem azt tsak magánosan mondja: *esik, dörög, villámlik, meg-tettzik, illik*, mivelhogy a' személlyesek mellől-is gyakran el-hagyja a' személlyi névmásokat.

§. 171. *Numeri* (les Nombres) sind bey den Franzosen nur zwey: *Singularis* und *Pluralis* (§.106.) le Singulier, le Plurier; und ihr Zeichen ist so wol in dem Pron. Personali, als auch in den Endungen zu suchen.

[1: 150.] §. 58.

Szám (*Numerus*) tsak kettő vagyon a' Magyaroknál. *Egygyes, és Többes*, mellyeket mind a' személyi Név-mások, mind az idő-szók végzetei ki-jelentenek, p.o. én szeretek, mi szeretünk.

Külön figyelmet érdemel az igeidők osztályozása és leírása. A jelen—múlt—jövő hármasságán belül Gyarmathi ugyanis négy, sőt öt múlt időt különböztet meg a magyarban. GÁLDI ezeket az alakokat is megkísérli párhuzamba állítani „a francia igeragozás ama alakjaival, melyekre a Port-Royal is hivatkozik.” (GÁLDI i. m. 1975: 240.) Ám azután, bizonyára azért, mert Gyarmathi a *plusquamperfectum*-ot, sőt a *plusquamperfectum secundum*-ot is szerepelteti, hozzáteszi: „a Port-Royal nyelvtana a plusqueparfait és passé entérieur alakokat teljesen elhanyagolta”, és végül is — helyesen — arra a következtetésre jut, hogy „Gyarmathi francia [!] igerendszere tehát nem közvetlenül a Port-Royal nyelvtanából, hanem bizonyára valamely más francia nyelvtanból származik.” Ez a francia nyelvtan a GrR.: [193.] §. 172. *Tempora* (les Tem[p]s)

[1: 150.] §. 59.

die Zeiten, sind natürlicher Weise nur drey: die gegenwärtige, *Presens*; die vergangene, *Praeteritum* oder *Perfectum*; und die künftige, *Futurum*. Aber um der

Az Idő (*Tempus*) természet-szerént tsak három-féle: *Jelenvaló* (*Praesens*), *Elmúlt* (*Praeteritum* vagy *Perfectum*) és *Jöendő* (*Futurum*) De világosabb elé

Deutlichkeit willen theilen die Franzosen die vergangene Zeit sehr genau ein, und nehmen ausser dem Perfecto noch zwey Imperfecta und zwey Plusquamperfecta an, mithin haben sie sieben Tempora.

Gyarmathi itt felsorolja, hogy az igeidők közül a magyar nyelv melyeket fejezi ki egyszerű s melyeket összetett igealakokkal; majd visszatér forrásához, és azt az alábbiak szerint használja fel:

[193.]

I. Das *Praesens* (le présent) bedeutet eine Sache die jetzt geschieht: j'aime ich liebe, je suis aimé ich werde geliebt.

II. Das *Imperfectum I.* oder praeteriens, quo aliquid in fieri fuisse notamus (le préterit imparfait premier) bedeutet eine Sache, die in Absicht der jetzigen Zeit zwar schon geschehen, aber in Absicht einer andern Sache, die eben damals voring, doch noch nicht vorbey war; eine Handlung die entweder lang währete oder öfters wiederholet wurde. Z.E. *je lisois* lorsqu'il entra dans ma chambre, ich lese eben, als er in die Kammer trat. Da ist eines gegen das andere geachtet, noch nicht vorbey gewesen, aber doch gegen die jetzige Zeit beydes schon vergangen.

III. *Imperfectum II.* (le préterit imparfait second) bedeutet eine sowol gegen jetzt als gegen eine andere (gleichfalls vergangene) Handlung bereits geschehene Sache, aber entweder mit Bestimmung der Zeit, wenn sie eigentlich paßte, oder *in actu cito transeunte*, die Handlung währete nicht lange, ward auch nicht wiederholt, sondern war bald vorbey: z.E. ils partirent lundi dernier, sie reiseten den letzter Montag ab.*

*Dis Tempus nennen einige das *Perfectum historicum*, weil es in historischen Erzählungen am meisten vorkommt, daher auch sein richtiger Gebrauch aus der Lesung historischer Schriften am gewisesten zu lernen. [...]

adhatásának okáért az el-múlt időt el-osztják a' Magyarok; négy felé; melyek közzül az első: *Félig múlt*, (*Imperfectum*) a' második: *Iro múlt* idő (*Perfectum Historicum*) az harmadik: *El-múlt idő*, (*Praeteritum Perfectum*) a' negyedik: *Múltnál több*, (*Plusquam Perfectum*) és így együtt vagynak hat idők.

[I: 151.]

I. A' *Jelenvaló* (*Praesens*) épen most véghez menő tselekedetet jelent, p.o. *Szeretem, Szerettetem*.

II. A' *Félig múlt* (*Imperfectum*) jelent olyan tselekedetet, mely, a' mostani időhöz képest ugyan már el-múlt, de egy-más tselekedethez képest, a'melly épen a'kor foly vala, még nem múlt vala el, és így egy olyan tselekedetet, a'melly sokáig tart, vagy gyakran elől kezdődik vala, p.o. *Épen a'kor olvasok vala, mikor a' Házamba bé-lépék*. Itt az *Olvasás* sokáig tartott, ámbár az *Házba való bé-lépés* mindjárt el-múlt. És így méltán nevezethetik *Félig múltnak*, mert még azután folytatták az el-kezdődött olvasást. [...]

[I: 152.]

III. Az *Iró múlt* Idő (*Perfectum Historicum*) nagyon közelitt a' félig múlt időhöz, és szinte égy az el-múlt idővel, de még-is ama'nál későbbre esett, e'nél pedig hamarébb, és így az el-múlt időtől a'nyiban különbözik, hogy az el-múlt idő akár mely rég esett tselekedetről szólhat, de az író múlt idő, az épen most már meg-történt tselekedetről szokott szólni. Író múlt időnek méltán nevezethetik azért, mert a' meg-lett dolgok írói, többnyire mind ezzel az idővel szoktak élni. p.o. *El-jövének a' Filistéusok, és meg-fogák Sámson*. *Alig mondtam ki a' szót 's mindjárt belé szolla*.

[...]

IV. *Perfectum* (le préterit parfait composé) bedeutet eine nach allen Vergleichen schon ganz vergangene Sache, nur ohne Bestimmung [194.] der Zeit, wenn sie vergangen: [...]

V. *Plusquamperfectum I.* (le préterit plusqueparfait premier) bedeutet eine nach allen Umständen schon lang geschehene Sache.

VI. *Plusquamperfectum II.* (le préterit plusqueparfait second) deutet auch eine längstvergangene Zeit an, aber (wie im Imperfecto II.) allezeit mit eine *Conjunctione* temporis und bey einem actu cito transeunte: à peine *eus-je prononcé* ces mots kaum hatte ich diese Worte ausgesprochen.

VII. *Futurum* (le Futur) bedeutet die künftige Zeit: j'aimerai, ich werde lieben, quand je serai aimé, wenn ich werde geliebt werden.

Ezt Gyarmathi két jegyzettel egészíti ki [1: 153—4.] arról szólva, milyen egyéb lehetőségek kínálkoznak még a magyarban a jövő idő kifejezésére.

Ezután az igemódok osztályozása következik. Az első három mód meghatározásában Gyarmathi csupán abban tér el forrásától, hogy sorrendet változtat, és a *conjunctivus* műszót *optativus*-ra cseréli fel:

[195.] §. 173. *Modi* (les Modes) i.e. die Art und Weise, wie etwas (nach verschiedenem Zweck verschiedentlich) bejahet wird, kommen mit den Lateinischen überein.

I. *Indicativus* (l'Indicatif) zeigt eine Sache schlechtweg, gewiß, unbedingt nach allen Zeiten an: j'aime ich liebe, j'ai aimé ich habe geliebt; j'aimerai ich werde lieben sc.

III. *Imperativus* (l'Imperatif) wird zum Gebieten und Verbieten, Bitten und Vermahnen gebraucht: aime Dieu liebe Gott. Ayez la bonté de etc.

II. *Conjunctivus* (le Conjonctif ou Subjonctif) zeigt eine Sache zweifelhaft, ungewiß und bedingt an, gemeiniglich mit Conjunctionen, die ein Theilchen der Rede mit dem andern verbinden, folglich nach den Verbis die einen Befehl,

IV. Az *El-múlt* idő (*Praeteritum Perfectum*) tökéletesen el-múlt tselekedetet jelent, akár mostanság esett legyen az, akár régen, p.o. *A' mi Atyáink ettenek mannát a' Pusztában, és meg-holtanak.* [...] [1: 153.]

V. A' *Múlt*nál több idő (*Plusquam perfectum*) ez előtt jóval el-múlt időt jelent, p.o. *Már a'kor rég el-is aluttunk vala, mikor hozzánk jöve.*

Iegyzés: *El-aluttam volt.* Sok nyelv tanítók vélekedése szerint különböző idő e'től hogy: *el-aluttam vala.* Én nem tartanám helytelennek ezt, második *múlt*nál többnek nevezni (*Plusquamperfectum secundum*) mert régebbi dolgot-is jelent az első múltnál többnél.

VI. A' *Jövendő* (*Futurum*) valami ezután véghez menendő tselekedetet jelent. Ez a' Jelentőben két szókból áll; de a' kívánóban egy szó, p.o. A' Jelentőben: *Látok jövendőben, a' Kívánóban: Látándok.*

[1: 154.] §. 60.

A' *Módok* (*Módi*) ki-fejezik, hogy miképen erőssitünk, vagy vitatunk valamit, külömb külömb tzélokhoz képest.

I. A' *Jelentő Mód* (*Indicativus*) egyenesen, bizonyoson, és minden fel-tétel nélkül mutatja a' tselekedetet, p.o. *Látok, láték, láttam, látni fogok.*

II. A' *Parantsoló mód* (*Imperativus*) tiltásra, parantsolásra, kérésre, és intésre fordittatik. p.o. *Lásd, ne lopj, jöjj hamar, ne gonoszkodjál.*

III. A' *Kívánó Mód* (*Optativus*) kétségesen, bizonytalanul, és fel-tételek alatt mutatja a' tselekedetet, és többnyire foglalkokkal, (*cum Conjunctionibus*) tétetik egybe, mellyek a' beszédnek egyik részit a' másikkal egyben foglalják, ki-

194 II. §. VIII. Cap. Sect. I. Von Verbis (§. 172.)

der Zeit, wenn sie vergangen: wird aber eine Zeit bestimmt, so ist immer eine solche Zeit, davon ein Thail noch währet, als: heute, diese Woche, Monat, die Jahr ic. j'ai écrit une lettre à Mr. N. ich habe einen Brief geschrieben an Hrn. N.

V. *Plusquamperfectum I.* (le préterit plusqueparfait premier) bedeutet eine nach allen Umständen schon lang geschahene Sache.

Obf. Doch ähnlich mit dem Equivoq des Imperfecti I. mithin a) ohne allen genauen Bestimmungs der Zeit; b) nemis ein gemöthlicher, langwieriger oder oft wiederholter Actus war, als: j'avois soupé, lorsqu'il est entré, ich hatte bereits zu Abend gegessen, als er herein getreten.

VII. *Plusquamperfectum II.* (le préterit plusqueparfait second) deutet auch eine längsvorgangene Zeit an, aber wie im Imperfecto II.) allezeit mit einer *Conjunctione temporis* und bey einem adu *cuo transcurante*: à peine *est-je prononcé* ces mots kaum hatte ich diese Worte ausgesprochen.

VIII. *Futurum* (le Futur) bedeutet die künftige Zeit: ** j'aimerai, ich werde lieben. quand je serai aimé, wenn ich werde geliebt werden.

§. 173.

und künem Pronomine besteht: je porte, ich trage, je perai hier ich trug gestern. Composita, die aus dem Verbo auxiliari und dem Supino Verbi principalis bestehen: j'ai porté ich habe getragen, j'aurai porré ich werde getragen haben. Und dadurch kommt das Conjugiren der Grammen mit dem Zeitlich perfect überein, so folglich einem Zeitlichen sehr leicht.

* Es ist sehr wohl zu merken, daß das Imperf. I. mit dem Plusquamperf. I. und das Imperf. II. mit dem Plusquamperf. II. allezeit in seiner Art, des Bedeutung, Bestimmung der Zeit, Gebrauch, *Formatione temporum* und den Endungen selbst ic. übereinstimme; welches das Conjugiren und die ganze Sprache gar ungemein erleichtert.

** Die künftige Zeit ten man sich nach Verhältnissen wieder theilen, nachdem es sich bald oder spät, wenig oder ungemein geziehen soll. So machens die Griechen. Die Grammen aber. Nennen sich mit einem einzigen Verben. Man könnte, weil es bequeme Äiten Begriffe in sich hält) und das Imperf. I. und Plusquamperf. I. Conjunctioni mit drunter rechnen, und sie für die bedingten und unbedingten Futura Indicativi halten, so hat er nicht unrecht; und doch 1) in allen ein Verbum von etwas zukünftigem verbeugen liegt, 2) und sie auch alle 3. der Conjunction nach ein solch regimen haben, daß sie mehr zum *Indicativo* als *Conjunctivo* gehören. Allen aldem be- kommt der Indicativus 10. und der Conjunctions dagegen nur 4 Tempora; welches eine Dissonantie, und daher vielerley andere Dissonantien macht; mithin hat man durch diese Speculation nicht viel gewonnen.

V. Szakács Az Idő szökröl. 153

mentemben, a' dolog ami látunkra esék Idrotoda, költedbe mit hallottal? Sok tette van a'nak a' Tolvainak. Ud pofon az eb születt. Az Apam szolgabiro véselt-nek tartatik. Latradé azt az ifen veriet. Ezekből lártzik hogy az ilyen nevek-is hajogatainak, p. o. szereten, szeretem, szerettemnek, szerettemet, szeretünk, szeretünké, szerettemnek, szerettemet, szeretünk, szeretünké, szerettemnek, szerettemet, szeretünk, szeretünké.

Néha a' jelen valóból, és az iro multból-is tsinlnak nevet: p. o. Egy huzomba meg-itta a' kupa bort. A' fok huzza vóna gazdagította meg. Ugyan eszem, ízom, világ van it. A' ba a' hízemle vagyok. Aza-lk, Toltek.

V. A' Multnál több idő (Plusquam perfectum) ez előtt jóval el-múlt időt jelent, p. o. Mir a'kor r'g el-is alutunk vala, mikor hozánk jöve.

Igyzés: Elaluttam volt. Sok nyelv tanitok vélekedése szerint különböző idő etől hogy: elaluttam vala. En nem tartanam helytelennek ezt. második multnál többnek nevezni (Plusquamperfectum secundum) mert rébb dolgot-is jelent az első multnál többnél.

VI. A' Jövendő (Futurum) valami ezután veghez menendő tselekedetet jelent. Ez a' Jelvendőben ket szökből áll; de a' livándóban egy ízó, p. o. A' Jelvendőben: Latok jövendőben, a' Kivándóban: Latándok.

I. Iggyzés: A' magyar Nyelvben méian lehetne háromféle jövendőt nevezni. Az első lenne maga a Jelvendő jelenvalója (Indicativus Presentis) p. o. Majd adok én néked ha oda megyek.

Willen, Verlangen, Wunsch, Bedingung, Zweifel, Furcht, etc. bedeuten, als: que j'aime daß ich liebe; que je sois aimé daß ich geliebt werde.

váltképen az olyan idő szók mel- [1: 155.] lett, melyek *parantsolatot, akaratot, törekedést, kívánságot, fel-tételt, kétséget*, vagy *félelmet* jelentenek, p.o. *Bártsak mehetnek! Oh ha oda nem mentem volna.*

Az infinitivus tárgyalásában viszont lényeges különbségek mutatkoznak. A IV. pont első részében a Nym. átveszi ugyan a GrR.-nak az infinitivus használata körére vonatkozó meghatározását:

[196.] IV. *Infinitivus* (l'Infinitif) zeigt ein Thun und Leiden ganz unbestimmt an, meldet weder die Person (wer?) noch den Numerum (wie viele?) dazu, sondern nur die bloße Zeit des Thuns, hat also die allerweitläufigste Bedeutung. Z.E. aimer lieben, être aimé geliebt werden.

[1: 155.] IV. A' *Határtalan Mód (Infinitivus)* két féle jelentésű: 1-ször: A' *Meg-határozatlan* idő-szókban (az első *Foglalásban, in prima Conjugatione*) kijelenti a' tselekedetet, (de nem a'szenvedést vagy lételt) minden meg-határozás nélkül, mert sem a' személyt (ki?) sem azoknak számát (hányan tselekszik?) ki-nem teszi, p.o. *szeretni, félni, haragudni.*

A második pontban a Nym. [1: 155—6] kitér egy jellegzetes magyar nyelvi jelenség, a főnévi igenév személyragozott alakjainak használatára.

A GrR. a IV. pontban az infinitivus címszó alatt a gerundiumot mint *infinitivus actionis*-t, a participiumot pedig mint *infinitivus agentis*-t jellemzi. A Nym. ezzel szemben V. pontként veszi fel a participiumot s VI. pontként a gerundiumot, mindkettőre azonban csak meghatározást ad, hogy majd alább a VI. szakaszban [1: 251—61.] fejtegetse őket.

Magának az igeragozásnak részletekbe menő tárgyalásában [GrR. 198—337. Nym. 1: 196—250.] a két nyelv olyannyira eltérő volta miatt további párhuzamokat nem fedezhetünk fel, legfeljebb magának a *conjugatio*-nak a meghatározását idézhetjük:

[198.] §. 174. Die *Conjugationes* (les Conjugaisons) sind die Muster, nach welchen jedes Verbum in seinen Endungen und sonst vielfältig verändert wird, damit es auf alle erforderliche Fälle (§.169. obs.) just dasjenige richtig ausdrücken könne, was man und wie man es von einer Sache bejahen will. *Conjugiren* heißt ein Verbum in seinen Endungen etc. nach diesen Absichten verändern.

[1: 196.] §. 63.

A' Foglалások (*Conjugationes*) olyan formák, a'meltyek szerint a' minden időszók a' magok végeiket, vagy közepeiket változtatják, hogy azokkal minden meg-kivántató tör- [1: 197.] ténemben tökéletesen ki-lehessen fejezni azt, a'mit, és az hogy, [!] valamelly dologról akarunk erősíteni.

Tehát foglalni a'nyit térszen, (*Conjugare*) mint az idő-szók végezteit, vagy közepeit a' felyebb említett tzélokhoz képest változtatgatni.

Mint utaltam rá, a Nym. az igék után, a VI. szakaszban tárgyalja a participiumot; mibenlétének meghatározása, nevezetesen az, hogy átmeneti kategória, amely magán hordozza mind a névszó, mind pedig az igei jelleget, a GrR.-re megvissza:

[171.] Das VII. Capitel.
Von den Participiis.

[1: 251.] VI. Szakasz.
A' Részelményekről. (*De Participiis*)

§. 160. Participia, (§.102.V.) sind solche Adjectiva, die das Thun oder Leiden einer Sache, nebst der Zeit dieses Leidens oder Thuns ausdrücken.

Obs. Sie haben von den *Adjectivis* das an sich, daß sie im Genere und Numero mehrentheils verändert, und decliniret werden. Demnach wird das meiste was Cap.4. von *Adjectivis* gelehret worden, auch auf diese Art der *Adjectivorum* zu appliciren seyn. Von *Verbis* aber haben sie das an sich, daß sie ein Thun oder ein Leiden, und über dis die Zeit desselben anzeigen, auch allemal just den *Casum* regieren, den ihr Verbum (davon sie abstammen) regierte.

A participiumok (melléknévi és határozói igenevek) osztályozása azonban gyökeresen eltér a két grammatikában: a GrR. a franciában két participiumot tart számon, és a latinra vezeti vissza őket; a Nym. a magyar igék tartalma alapján kilenc fajtát különböztet meg.

A GrR. a IX. fejezetben Von den Particulis összefoglaló címmel négy alfejezetben (sectió-ban) veszi sorra az adverbiumot, a praepositíót, a conjunctíót és az interjectíót. A Nym. ebben a sorrendben, de egy-egy külön fejezetben (a VII–X. szakaszban) tárgyalja a határozószókat, a toldalékokat, a kötőszókat és az indulatszókat.

A határozószókról szóló fejezet bevezető részében a Nym. elég szorosan követi a GrR. fejtegetéseit. A határozószók különféle szempontok szerinti osztályozását is lényegében átveszi mintájától. Ám a határozószók jelentés alapján megkülönböztetett fajtáinak leírásában egészen eltérő utakon jár. A bevezető rész így szól:

[338.] Das IX. Capitel.
Von den Particulis.
Sectio I.
Von Adverbiis.

§. 202.

Adverbia (les Adverbes, die Beywörter oder Umstandwörter) stehen gemeiniglich* bey den *Verbis*, die Umstände derselben anzuzeigen, auf die Frage: wie? wo? wenn? z.E. vous avez bien écrit.

* Gemeiniglich und vornemlich bey den *Verbis*, und davon haben sie ihren Namen. Allein sie können auch bey andern Partibus Orationis stehen, so oft ähnliche Umstände dabey anzuzeigen sind. Z.E. a) bey den *Adjectivis*: bien mé-

§. 75.

A' Részelmények olyan mással értők, mellyek ki-fejezik valamely személynek, vagy dolognak tselekedetét, vagy szenvedését, némelylek az idővel együttis, mellyben az véghez mégyen.

Iegyzés: Ezek, a' massal értőktől azt a' részt veszik, hogy a' számokon, és eseteken, némelylek hajtogattatnak. Tovább valamit imitt amott, a' massal értőkről mondottunk; az többnyire rá illik ezekre. Az Idő-szókból ezt a' részt veszik, hogy tselekedetet, vagy szenvedést, 's némelylek időt-is jelentenek, és mindenkor a' magok eredeti (tör'söki) idő szavok esetét bírják. Méltó okon neveztetnek hát Részelményeknek, mivel mind a' névből, mind az idő-szókból a'nyi részt vésznek.

[1: 262.] VII. Szakasz.
Az Határozókról.
De Adverbiis.
§. 80.

A Határozók többnyire az Idő-szók mellett állanak, hogy azoknak környül állásait meg határozzák. És felelnek ezen kérdésekre: *Hol? Ho'nan? hová? mellyfelé? mikor? hogy? mint? mimodon?* 's a' t. p.o. *Hogy irtál? Jól irtam, Hol vóltál? Meszsze.*

Iegyzés: Ez az oka már, hogy Határozóknak neveztetnek, mivel valósággal mindenkor valami tulajdonságát, határozzák meg az Időszóknak. Azonban pedig nem tsak az Időszókat, de még a' beszéd más részeinek tulajdonságait is határoz-

chant, extrêmement heureux, un homme fort craignant Dieu. b) Bey Adverbiis: bien mal à propos, bien loin d'ici. Es ist offenbar, daß sonderlich die Adverbia *intendendi* (Gram. prat. §.177.) welche die verschiedenen Grade der Sachen andeuten sollen, dergleichen allgemeine Dienste thun müssen. Ueberhaupt ist der verschiedenen Particuln ihr verschiedenes Amt (s.§.101.IV.C.§.104.) folgendes: *Adverbia* sollen die Umstände der *Verborum*; *Praepositiones* aber der *Nominum Substantivorum* anzeigen; *Conjunctiones* sollen die Theile der Rede verbinden; *Interjectiones* aber den Affect des Redenden ausdrücken. Weil man nun einem Worte auch zwey und drey Aemter aufgeben kan: so folgt, daß manches Adverbium zugleich auch eine Praeposition oder Conjunction, oder alles dreyes zusammen seyn könne. z.E. [...] Und darum ists einem Anfänger nicht zu verdenken, wenn er den rechten Namen einer Particul und ihre rechte Classe nicht bald trifft. Es liegt auch wenig drau. Doch kan man zum leichteren Unterscheiden derselben von einander dieses merken: *Adverbia* geben für sich allein schon einigen Begriff, ohne daß noch ein Wort dazu kommen müste, mithin regieren sie nichts, z.E. *justement*, bien etc. *Praepositiones* aber geben für sich allein keinen Begriff, und können eber nicht verstanden werden, als bis ein anderes Wort dazu kommt, und dasselbe [339.] Wort müssen sie regieren, Z.E. *avec* will nichts sagen, wenn das Wort *justice* nicht dazu kommt. *Conjunctiones* hängen Wörter und Phrasen an einander. Demnach müssen die *Adverbia* sonderlich den *Verbis*, die *Praepositiones* sonderlich den *Nominibus Substantivis*, die *Conjunctiones* aber allen Arten der Wörter dienen. Nachdem man nun bey einer Particul eines dieser Aemter erblicket, nachdem darf man ihr eines Namen geben.

zák meg, ugyan-is: 1-ször. tétetnek a' mással értők mellé, p.o. *erössen jó, felette rossz, igen serény*. 2-szor. a' határozók mellé: p.o. *felette meszsze, igen jól, nem közel*. Világos az, hogy kivált az erőlködő (*Intendendi*) határozóknak mellyek a' dolgok sok féle tulajdonságait meghatározzák, ilyen közönséges szolgálatot kell tenniük.

Közönségesen a' szótskák (*Particula-rum*) külön külön kötelessége ez: A' Határozók (*Adverbia*) meghatározzák az idő-szók környül állásait. A' Toldalékok pedig (*Praepositiones*) a' magán értőkét. A' Foglalók (*Conjunctiones*) foglallyák össze a' beszédnek részeit. Az In-[1: 263.] dúlat szók pedig (*Interjectiones*) ki-fejezik a' beszéllőnek indulatját. Mivelhogy pedig egy szónak két három kötelességet-is lehet találni, a'ból következik, hogy némelly határozó, egyszer'smind toldalék, vagy foglaló-is lehet p.o. [...]

Nem tsuda tehát ha az újj tanulók a' szótskáknak rendes helyeket a' beszédben nem mindjárt találhatják. Hogy pedig azt jobban általláthassák, ezekre figyelmezzenek: 1-ször A' Határozók magokra egyedül, érthetők, és megfoghatók, ha más szó nem járúl-is melléjük, és így azok nem birnak el-múlhatatlanul semmit-is p.o. *holnap, utólyára, okoson*. 2-szor. De a' Toldalékok egyedül semmit sem jelentenek, azért meg-sem értethetnek, míg más szó hozzájuk nem járúl, a'mellyet ők birhassanak. p.o. *mellett, felett, hoz,ról*, semmit sem tézen, míg melléjük nem tézem: *Iláz mellett, ház felett, házhoz, házról*. 3-szor A' Foglalók, szókat, és ki-tételeket egymáshoz ragasztanak. Ezekhez képest tehát a' határozók szolgálnak az Idő-szóknak, a' Toldalékok a' magánértő neveknek, a' foglalók pedig minden féle szóknak. Mikor azért valaki valamelly szócskát meg-akar itélni, hová tartozzék, ezekre kell figyelmeznie.

A határozószók osztályozása így kezdődik:

[339.] §. 203. Weil es der Adverbiorum [1: 264.] §. 81.

sehr viele gibt, (§.104. 1.not.) so theilet
man sie in gewisse Classen ein. Z.E.

Mivel a' határozók igen számosak; te-
hát azok bizonyos osztályokra osztat-
nak, ilyen formán.

Gyarmathi itt, előzetesen a felosztást táblázatban szemlélteti, amelyből nyomban kiviláglik, hogy szemben a GrR.-val, amely a határozószók négy csoportját különbözteti meg, ő csak az első hármat tartja meg, s nem foglal-
kozik a határozószóknak vonzat (regimen) szerinti csoportjával. Az osztályo-
zás szövege a következő (a példákat e részben, helykímélés céljából, nem idé-
zem):

I. Nach ihrem Ursprunge und Formati-
on, sind sie mehrentheils aus andern
Partibus Orationis, entweder unverän-
dert angenommen, oder daraus ge-
macht. (s.Diction. en abrégé. Vorbericht
p.IC.IV.)

A. Angenommene sind z.E.

I. Die *Substantiva*, die unverändert
(ohne Zusatz und Flexion) auch für Ad-
verbia dienen müssen.

II. Die *Adjectiva*, die unverändert zu-
gleich für Adverbia dienen müssen. [340.]

III. Die *Propositiones*, die ohne Casu
stehen, mithin für Adverbia dienen müs-
sen.

IV. Die *Conjunctiones*, die zuweilen
adverbialiter stehen.

B. Gemachte Adverbia

[...]

I. Durch die Veränderung der Endung
kan man aus den meisten *Adjectivis* son-
derlich die Adverbia Qualitatis (§.156.)
machen, wenn man ihnen nur die Adver-
bial-Endung *ment* zusetzt.

[341.] II. Durch die Flexion. Denn
man darf viele 1) *Adjectiva*, 2) *Substanti-
va*, und auch 3) mit ihren *Adjectivis* zu-
sammen gesetzet Substantiva nur im
Genitivo oder Dativo hinsetzen, so müs-
sen sie für Adverbia dienen.

A határozók második nagy csoportjának két alfajáról szólván, Gyarmathi
csupán a lényegét emeli ki:

[341.] II. Nach ihrer Comparation
(§.109.) sind sie entweder comparabilia
oder incomparabilia.

I. Incomparabilia sind diejenigen bey
welchen, entweder wegen der Natur ih-

I. Eredetekre, és formálódásokra néz-
ve a' határozók többnyire a' beszéd más
részeiből vagy minden változás nélkül
fel-vétettek, vagy azokból valami válto-
zásokkal formáltattak.

A. *Változás nélkül fel-vétettek.*

1. A' magán-értők, a'melleyek minden
változás, vagy hajtogatás, nélkül határ-
zók- [1: 265.] ká tétettek.

2. A' mással értők a'melleyek minden
változás nélkül határozókká lettek.

3. A' Tóldalékok, a'melleyek minden
eset nélkül állanak, és így szükséges ké-
pen határozókká kell lenniük.

4. A' foglalók a'melleyek néha határo-
zókká válnak. [1: 266.]

B. *Valami változással [!] formáltattak.*

1. A' végezeteknek változásaival, a'
nevekből, többnyire, kivált a' Minémü-
ségiek (*Qualitatis*) Me'nyiségiek (*Quan-
titatis*) Iparkodók, (*Intendendi*) 's má-
sok nagy számmal, mind úgy formáltat-
nak.

2. A' hajtogatás által némelly magán-
értők Határozókká válnak, még pedig
többnyire a' vádló esetben.

[1: 267.] II. Hasonlatosságra nézve,
hasonlithatatlanok, vagy hasonlitha-
tók. (*Comparabilia*) vel (*Incomparabi-
lia*).

1-ször: *Hasonlithatatlanok* nagy ré-
szént, a' határozók, minthogy némellyek-

rer Bedeutung keine Gradus statt finden a) oder die schon Superlativum ausdrücken b) und daher nicht weiter vergrössen [340.] sert werden können.

2. Die comparabilia, so in der Bedeutung steigen und fallen können, [...]

nek értelmek, természet szerént hasonlítást nem szenved.

2.szor: *Hasonlíthatók* azok, melyeknek jelentések nagyobbúlhat, vagy pedig kisebbülhet.

A határozók harmadik csoportja esetében viszont a GrR. szűkszavú, ugyanis ennyit mond [342.]: „III. Nach ihrer Bedeutung theilt man sie in so viel Classen, als vielfach man die Umstände der Sachen unterscheiden will, §.136.”

A hivatkozás a melléknevek hét fajtájára vonatkozik, amelyet Gyarmathi további öt kategóriával egészített ki (l. fent: 56–8). A határozók e csoportjára nézve is átvesszi az osztályozás szempontját [1: 267.]: „III. Jelentésekre nézve a'nyi Osztályokra osztatnak a'me'nyit a' dolgok környül állásai kívánnak.”

Ám e szempont szerint nem kevesebb, mint harminchárom kategóriát állapít meg [1: 267–85.] bőséges példaanyagot sorakoztatva fel, s a határozók mindenes fajtáját mondatokba ágyazva is bemutatja.

Az etimológiai részben a Nym. legszembetűnőbben a „VIII. Szakasz. A' Toldalékokról. *De Praepositionibus*.” című fejezetben szakít a GrR.-val, jóformán csak a latin elnevezést tartva meg forrásából. A toldalékok körébe Gyarmathi a ragokat és a névutókat (ez utóbbiak közt a személyragos alakulatokat is), valamint az igekötőket sorolja. A két nyelv eltérő jellegéből következően a GrR. az etimológiai részben szentel nagy teret a praepositíóknak [362–419], a Nym. viszont a syntaxisban tárgyalja részletesen a toldalékok használatának szabályait [2: 101–42], abból a megfontolásból kiindulva, hogy „A'ki a' Toldalékokat, és azoknak öszverakását jól meg-tanulta, az felét tudja a' Magyar öszverakásnak.” [2: 101.]

A kötőszókról szóló fejezetben Gyarmathi visszatér mintájához: [419.] Sectio III.

Von den Conjunctionibus.

§. 210. Die *Conjunctiones* (les Conjunctions, Binderwörtlein) bekommen diesen Namen, weil sie theils einzelne Worte, theils ganze Phrases, Commata, Periodos, und grössere Theile der Rede an einander hengen, (§. 104,3.)

[1: 291.] IX. Szakasz.

A' Foglalo'król.

De Conjunctionibus.

§. 85.

A' Foglalo'k azért neveztetnek így, mivel azok részszerint magános szókat, részszerint egész ki-tételeket (*Sententias, Phrases*) kerek beszédeket, (*Periodos*) és a' beszédnek nagyobb részeit-is egymásba foglalják.

A GrR. a kötőszókat három szempont szerint osztályozza. Íme az első:

§. 211. Die Eintheilung der Conjunctionum kan, nach verschiedener Absicht, verschieden angestellt werden. [420.]

I. Nach ihrer Stelle, die sie in der Rede haben, gibts

1. Praepositivas, die die Commata und Periodos anfangen.

2. Postpositivas, die hinten stehen dürfen.

§. 86.

A' Foglalo'knak el-osztása különböző okokból különböző lehet, ugyan-is:

I. A' Hellyre nézve melyet a' beszédbe foglalnak

1. Előzők (*Praepositivae*) a'mellyek tudni-illik a' ki-tételeket vagy kerek beszédeket elkezdik.

2. Követők, (*Postpositivae*) A'mellyek hátul tétethetnek.

3. Communes, (mitoyennes) die beyden vorne und hinten in einer Rede stehen können.

A GrR. ezután még két felosztást közöl, mégpedig a *construction* vagy *regimen*, valamint a *jelentés* (*Bedeutung*) alapján. A Nym. ezek közül egyet vesz át, de tévesen nevezi *constructio* vagy *regimen* szerintinek azt a felosztást, amely a GrR.-ban a *jelentés* szerinti kategóriában szerepel. Ebben a kategóriában a GrR. tíz fajtát sorol fel, (de lehetségesnek tart tizennégyet is), a Nym. pedig tizenhármát, amely többlet más forrásra megy vissza.

Az alábbiakban a meghatározások szövegeit állítom párhuzamba, a mindkét grammatikában összegyűjtött gazdag példatárat, amely széfeszítené e cikk kereteit, nem idézem. A felsorolásban a Nym. sorrendjét követem.

[420.] III. Nach ihrer Bedeutung und der Art ihres Bindens, theilt sie die Academie Française in 14, andere in mehr, andere in wiengere Classen.*

*[...] Dergestalt wollen wir in alphabetischer Ordnung specificiren 1) die Conjunctiones Causales. 2) Comparativas. 3) Concessivas, 4) Conditionales. 5) Consecutivas, wie man in der a) Schlußfolge, b) Zeitfolge c) Transition gebrauchet. 6) relativas. 7) Adversativas. 8) Explanativas. 9. Copulativas. 10. Disjunctivas.

[430.] §. 218. VII. *Adversativae* (les Conjonctions adversatives) stellen die Sätze einander entgegen.

[431.] §. 220. IX. *Copulativae* (les Conjonctions copulatives ou d'assemblage.) Diese kommen am meisten vor, und fügen immer zwey Worte (mithin Sachen) oder zwey Propositiones in gleichen *Modis* zusammen, unter eine Affirmation, oder eine Negation.

[420.] §. 212. I. *Causales* (les Conjonctions causales) führen die Ursach herbey, warum etwas ist etc. und gehen allzeit vor der Ursach voran.

[424.] §. 215. IV. *Conditionales* (les Conjonctions Conditionelles) zeigen immer eine gewisse Bedingung an, unter welcher etwas statt hat, ohne dieselbe aber nicht.

[422.] §. 213. II. *Comparativae*, (les Conjonctions comparatives) womit man

3. Közösök, (*Communes*) a'mellyek most elől, majd hátul tétethetnek.

[1: 291.] II. Az öszverakattatásokra nézve (*quoad Constructionem vel Regimen*) 1. *Adversativae*, Ellenbe tévők. 2. *Approbativae* Hellybe hagyók. 3. *Copulativae* Ösze foglalók. 4. *Causales*, Ok vetők, 5. *Conditionales*, Felüggesztők, 6. *Comparativae*, Hasonlító. 7. *Concessivae*, Réá hagyók, 8. *Consecutivae*. Következtetők. 9. *Disjunctivae*, Elválasztók. 10. *Explanativae*. Előadók. 11. *Ordinis*. Rendelők, 12. *Ratiocinativae*. Okoskodók. 13. *Relativae*. Közlők.

[1: 292.] 1. *Adversativae*. Ellenben vetők. *Ollyan foglalók ezek, mellyek által a' beszédbe valami ellenkezés fejeztetik-ki.* [1: 293.] 2. *Approbativae*. Hellyben hagyók. *Ollyan foglalók ezek, a'mellyekkel valami helyben hagyás fejeztetik-ki.*

[1: 293.] 3. *Copulativae*. Öszve-foglalók. *Ezek gyakran jönnek elő, és mindenkor két egy módu idő szót (Similes modos) foglalnak öszve, vagy két ki-tételeket, egy erősítés, vagy egy tagadás alatt.*

[1: 294.] 4. *Causales*. Okvetők. *Ezek elő-hozzák a' dolognak okát, és mindenkor az ok előtt emlittetnek.*

[1: 294.] 5. *Conditionales*. Felüggesztők. *Ezek bizonyos fel-tételt mutatnak, a'melly alatt valami véghez mehet, de a' nélkül épen nem.*

[1: 294.] 6. *Comparativae*. Hasonlító. *A'mellyek által két, vagy több dolgok közt*

eine Vergleichung zwischen 2 und mehreren Sachen ansetzt, und sie für gleich oder ungleich ausgiebet.

[423.] §. 214. III. *Concessivae*, (les Conjonctions concessives, ou d'exception et de restriction) kommen in diejenigen Propositiones, womit man zwar etwas zugiebet, aber doch auch etwas ausnimmt und verneinet.

[426.] §. 216. V. *Consecutivae, seu Conclusivae* (les Conjonctions concluantes) ziehen aus einer erst vorangesetzten Ursache eine Folge, oder inferiren eine Consequenz; und müssen also gemeiniglich auf die Ursache folgen.

[432.] §. 221. X. *Disjunctivae* (les Conjonctions disjonctives) theilen und unterscheiden den Sensum, oder das, was wir von einer Sache behaupten.

[431.] §. 219. VIII. *Explanativae*. (les Conjonctions déclaratives et d'ordre) wenn man etwas gesagtes noch deutlicher erklären will: so binden sie die Erläuterung an das vorhergehende.

[429.] §. 217. VI. *Relativae* (les Conjonctions de proportion) zeigen eine gewisse Verhältniß zwischen Sachen an, dabey man aufs grössere oder aufs kleinere schliesset.

A Nym.-nek az indulatszókról szóló fejezete ugyancsak a GrR. megfelelő fejezetére támaszkodik. A megfelelések — a példák említése nélkül — így festenek:

[441.] Sectio IV.

Von den Interjectionibvs.

§. 224. *Interjectiones*, Affect-Wörtlein (les Interjections) sind die, so nur den Affect in der Rede ausdrucken, ohne zum Binden der Worte was beyzurragen.

[442.] Obs. Weil man alle Arten von Wörtern in Affect kurz abgebrochen, [...] so folgt, daß alle andern Partes Orationis zuweilen als Interjectiones dienen müssen, zuweilen auch ganze Phrases. Dis würde nun ihre Zahl groß

hasonlítás esik, és így azoknak hasonlatossága, vagy kü- [1: 295.] lömsége kitettzik.

[1: 295.] 7. *Concessivae*. Réá hagyók. Az olyan kerek beszédekbe tétetnek, a'mellyekben valamit meg-engedünk, de még-is valamit ki-vészünk, és tagadunk.

[1: 295.] 8. *Consecutivae*. Következettők. Az előre bocsátott okból következtetést hoznak-ki, vagy következtetést hoznak-bé, és mindjárt azok után tétetnek.

[1: 296.] 9. *Disjunctivae*. Elválasztók. El-osztják, vagy meg-külömböztetik ezek a' beszéd értelmét, vagy azt a'mit a' jelen való dologról erősítünk.

[1: 296.] 10. *Explanativae*. Elő-adók. Midőn valami el-mondott dolgot még világosabban meg-akarunk magyarázni, ezek a' világosítást egyben [1: 297.] kaptsolják az el-mondottakkal.

[1: 297.] 11. *Ordinis*. Rendelők. Ezekkel a' dolgokat rendel, egymásután fűzzük.

[1: 297.] 12. *Raciocinativae*. Okoskodók. A' dolognak a' maga okából lött következése módját meg-mutatják.

[1: 298.] 13. *Relativae*. Közlők. Ezekkel a' dolgokat egybe vetjük, és meg-fontoljuk.

[1: 299.]

X. Szakasz.

Az Indulat Szókról.

De Interjectionibus

§. 87.

Az indulat szók a' beszédben csak az indulatot fejezik ki, de a' szókat nem ragasztják egybe.

Iegyzés: Mivel hogy indulatjában az ember mindenféle szókat leg-rövidebben ki-tud mondani: e'ből a' következik, hogy a' beszédnek minden részeiből lehetne indulat szót tsinálni, sőt egész kitételekből-is. De ez nagyon meg-nevelné

genug machen: allein man sichtet hie nur sonderlich auf diejenigen Wörtlein [...], die sonst zu keinem andern parte Orationis hauptfächlich gehören.

§. 225. So vielerley Arten von Affecten, so vielerley Classen von Interjectionen kans geben. Es giebt Interjecitones

I. *Gaudentis*, die eine Freude und Lachen anzeigen

II. *Dolentis*, dienen bey dem Schmerz und Betrübniß

III. *Admirantis*, zum verwundern

IV. *Vocantis*, zum rufen

V. *Hortantis*, dienen zum vermahren und warnen [433.]

VII. *Fastidientis et indignantis*, zeigen einen Eckel und Unwillen an

VI. *Rogantis*, womit man bittet

VIII. *Silentium imperantis*, gebieten stille zu seyn

IX. *Concitantis*, womit man Lärmen macht, zu Hülfe ruft

X. Einige exprimiren den Klang einer Sache.

azoknak számokat, itt tehát csak azon szókat számláljuk elő, a'mellyek a' beszéd más részei közzé nem tartoznak. [...]

§. 88.

A' me'nyi féle indulatok tehát az emberekben vagynak, a'nyi félék lesznek ezek-is.

I. Örvezendők (*Interjectio gaudentis*)

II. Jajgatók (*I. Dolentis*) [1: 300.]

III. Tsudálkozók (*I. Admirantis*)

IV. Hívók (*I. Vocantis*)

V. Intók (*I. Hortantis*)

VI. Boszszankodók (*I. Indignantis*)

VII. Kérők, (*I. Rogantis*)

VIII. Tsititók (*I. Silentium Imperantis*)

IX. Lázzasztók, rémitók, sopánkodók (*I. Concitantis*)

X. Némellyek a' lelketlen dolgok hangját-is szóval akarják ki-tenni.

IV.

Végezetül a harmadik részről, a syntaxisről, illetőleg annak felépítéséről kell szólnom.

A Nym. syntaxisa az elméleti bevezetés, valamint egy előzetes, „A' Birtokosokról. De Possessivis” című fejezet után három fő részből áll: a „Törvényes Öszverakás. Syntaxis Legitima” című tulajdonképpeni syntaxisból — az említett bevezető fejezetek: 93—97. §. [2: 3—23.] után a 98. §. [2: 23—156.] —, valamint a „Tzifra Öszverakás. Syntaxis Figurata” — 99. §. [2: 156—65.] — és az „Ékes öszverakás. Syntaxis Ornata” — 100. §. [2: 166—70.] — címűekből. Folyamatos lapszámozással, 101. §.-ként csatlakozik mindehhez a „Kis Szótár” [2: 171—278.], teljesebb címén — amint a „Foglalatja a' Második Darabnak” című tartalomjegyzékben olvasható —, „Az Öszverakásra szoktató Kis Szótár”.

A GrR. syntaxisa a bevezető elméleti fejezet és egy előzetes, „Vor-Syntax, oder kleine Syntax”-nak nevezett, „Von der Constructions-Ordnung” című fejezet — 228—251. §. (470—515.) — után foglalja magában „Die Syntaxis selbst” címmel a tulajdonképpeni syntaxis — 252—333. §. [515—710.]. Nyilvánvaló mindebből, hogy összevetésre a tulajdonképpeni syntaxis-t tárgyaló részek kínálkoznak.

A GrR. három részben tárgyalja a tulajdonképpeni syntaxis-t. Az első alfejezet a „Syntaxis Nominum, oder *Convenientiae*” címet viseli: 252—293. §. [515—649.]. és a hat „név”(szó) — a névelő, főnév, melléknév, számnév, névmás, participium — használatát írja le. A második alfejezet címe „Syntaxis Casuum, oder *Regimi-*

nis”: 294—308. §. [650—80.], és az esetek syntaxisával, nevezetesen a nominativus, genitivus, dativus, accusativus, ablativus és az ige összekapcsolásával foglalkozik. A harmadik alfejezet, a „Syntaxis Verborum” című: 309—333. §. [680—710.] az indicativus, a conjunctivus és az infinitivus használatát részletezi.

A Nym. syntaxisának rendszere alapjaiban és részleteiben egyaránt eltér a GrR. rendszerétől és tartalmától, amint ez világosan kitűnik a 96. §.-ban a syntaxis elé bocsátott „Utmutato Táblá”-ból is [2: 12.] (és l. GÜLYA i. m. 85—7.). Anyagát ugyanis Gyarmathi először is két részre: a „S. Convenientiae”-re [2: 23—43.] és a „S. Regiminis”-re [2: 44—146.] bontja. A „S. Regiminis” című részt ismét felosztja „S. Partium Declinatarum”-ra [2: 44—93.], amelyben a névszók és az igék törvényeit írja le, és „S. Partium Indeclinatarum”-ra [2: 93—146.], amelyben a határozó(szók), toldalékok, kötésszók és indulatszók törvényeit részletezi. Ehhez csatlakozik még „A’ Van és Nints segítő Időszókról” szóló fejezet [2: 147—50.], amelyet egy olyan szöveg közlése egészít ki, amelyben nem fordul elő ige [2: 151—6.].

Közbevetőleg, a további kutatás szempontjából, érdemes még felfigyelnünk arra, hogy a syntaxis szabályait Gyarmathi — eltérően az etimológiai részben követett eljárásától — úgynevezett törvényekben, szám szerint negyvenötben, szövegezi meg — mégpedig (részben) latin nyelven. Erről „A’ Birtokosokról” című 97. §. egyik jegyzetében így nyilatkozik: „Ezentúl, az egész *Syntaxis*ban ki-fogom tenni Deákul-is a’ *Regulákat*, a’ mellyeknek elég értelmes Magyar ki-tételeihez nem bízhatom, igen ifju lévén még a’ Magyar nyelv, a’ *Syntacticus* uj Magyar terminusokhoz.” [2: 13—4.] Ennek gyakorlati kivitelezése úgy történik, hogy előbb latinul, majd magyarul közli a törvény szövegét, egy egyszerű példával szemléltetve így: [2: 93.]

„26. Törvény

Adverbia praeponuntur Substantivis, Pronominibus, Verbis, eorum Participiis, et Gerundiis, et ipsismet Adverbiis.

A’ Határozók eleikbe tételnek, a’ magánértőknek, mássalértőknek, névmássaiknak, időszóknak, részelményeknek, viselőknak, és még a’ határozóknak is.”

Ám a törvények leírásának csupán egy részében követi ezt a módszert: a negyvenöt törvény magyar szövegét húsz esetben előzi meg annak latin változata.

E kitérés után megállapíthatjuk tehát, hogy a tulajdonképpeni syntaxis kidolgozásában valódi párhuzamokat nem találunk a GrR. és a Nym. szövegei között. Még akkor sem, ha egyes részekben tematikai egyezések fordulnak elő. Így például a „S. Regiminis” című fejezetben, ahol a „Nominativi cum Verbo”, „Genitivi cum Verbo”, „Dativi cum Verbo”, „Accusativi cum Verbo” törvényei [2: 54—75.] csupán témájukban csnek egybe a GrR. Vom nominativo, Vom Genitivo, Vom Dativo, Vom Accusativo című fejezetek szabályaival [650—78.], tartalmukban azonban eltérnek egymástól. Nem is lehet ez másképp, hisz Gyarmathi osztozva a GrR. azon nézetében, hogy a syntaxis a grammatika fő, vagyis legfontosabb része (l. fent 61.1.), egyszersmind felismerte, hogy a magyar nyelv felépítése és rendszere alapvetően épp a syntaxisban tér el más nyelvekétől, ahogy ezt syntaxisa bevezetőjében a 96. §.-ban egyértelműen leszögezte:

„Hogy tehát mindent valami a’ Magyar öszverakáshoz meg-kivántatik jó rendel előadhassunk, azért sem a’ Déák, sem más nyelv *Syntaxisát* nem követjük, tudván azt, hogy ez azoktól erőssen különbözik; hanem az ő természetéhez alkalmaztatjuk magunkat”. [2: 11.]

Kölcssey helyesírásának alakulása*

A XIX. század elejének helyesírásáról FÁBIÁN PÁL alapvető műve (Az akadémiai helyesírás előzményei. Bp., 1967. — a továbbiakban: FÁBIÁN) pontos és kimerítő áttekintést ad, érthető módon azonban elemzését a nyelvtanokra, a helyesírással foglalkozó értekezésekre alapozta (vö. FÁBIÁN 14), s nem a kéziratok, nyomtatványok vizsgálatára, hiszen a kor sajtótermékeinek száma már olyan nagy volt, hogy meghaladta volna egy ilyen igényű kutatás lehetőségeit. Továbbá a kéziratok és nyomtatványok helyesírási sajátosságaival kapcsolatban azt írja (RUZSICZKY ÉVA és BENKŐ LORÁND kutatásaira hivatkozva), hogy „a nyomdák a szerzői kéziratoknak nemcsak a szövegét, hanem hangtani, helyesírási sajátosságait is nagymértékben tisztelték” (uo. 23). Ez általában tapasztalható is (kivált ha a nyomdász nem tudott magyarul), de nem mindig és nem mindenkinél. Például ha Kölcssey kézíratainak helyesírását egybevetjük Kisfaludy Aurorájának vagy Toldy közléseinek szövegeivel, azt tapasztalhatjuk, hogy (feltehetően a kiadvány helyesírásának egységesítése miatt) a kézirati szöveg nem kerül változatlanul be vagy át a nyomtatott kiadásba. Mivel Kölcssey helyesírási szokásai is változtak, hasznosnak látszott egy olyan vizsgálat elvégzése, miszerint korszakonként mik voltak a költő írásának jellemzői, hogyan alakultak, hiszen egy történeti kutatás eredményein túl abból a szempontból is hasznos lehet, hogy egy datálatlan kézirat hozzávetőleges időpontját meghatározhassuk, ugyanakkor elég nagyszámú kézirat maradt fenn ahhoz, hogy a levonható következtetéseket kellőképpen alá tudjuk támasztani. Erre próbáltunk kísérletet tenni tehát, s ehhez a legjobb útmutató FÁBIÁN PÁL könyve volt, melyre a megfelelő helyen folyamatosan utalunk.

Kölcssey helyesírásának vizsgálatánál a következőket tudtuk figyelemmel kísérni: hangjelölés, a nagybetű használata, az ékezetek alkalmazása, illetve hiánya, az aposztróf megléte, illetve hiánya, egyes szavaknak a későbbi normává rögzült alaktól eltérő használata, illetve írása; ragoknak, végződéseknek az 1832-es helyesírási szabályzattól eltérő használata (pl. igenevek írása), az igeekötők helyesírásának változatai, a görög nevek, szavak átírásának változatai, a központosítás néhány általános sajátossága (ez a legnehezebben áttekinthető, rendszerezhető, leginkább változó jelenség).

A vizsgálat nem terjed (nem terjedhet) ki valamennyi kézíratra, a cél a gyakoribb, jellemzőnek ítéltető sajátosságokra hívni fel a figyelmet, viszont minden korszak kéziratanyagából igyekeztünk kellő mennyiséget áttekinteni; a versek kézírataiból mindent és a viszonylag tetemes levelezés nagyobb részét, ügyelve a korszakonkénti egyenletes eloszlásra.

Általános problémák: szinte alig van olyan helyesírási, nyelvhelyességi sajátosság, mely következetesen érvényesült volna Kölcssey egész „írás-tudó” életében. Nemcsak egy-egy vizsgált jelenség korszakonkénti változásai intenek óvatosságra a következtetés levonását illetően (hiszen pontos időhatárok nem vonhatók), hanem az egy korszakon belüli (és túli) változatok, következtetlenségek is. Hiába egy gondosan fogalmazott, példákkal támogatott megállapítás, ha alkalmanként ott mosolyog ránk a szövegben egy mutatós ellenpélda (FÁBIÁN 19). Ilyen bizonytalanságok, következtetlenségek a korszak minden írójánál, sőt az egykorú

* Ez az írás Kölcssey Ferenc verseinek az OTKA támogatásával készülő kritikai kiadáshoz készült műhelytanulmány.

nyelvészeti szakirodalomban is fellelhetők. (Erről bővebben l. DEME LÁSZLÓ tanulmányát a „Nyelvünk a reformkorban” c. kötetben, Bp., 1955. 27—83, l. különösen 30—46.)

Valamely eltérő helyesírási sajátosság egyszeri előfordulása minősülhet tollhibának, de eredhet a feltételezett szabályok, alapelvek alkalmazásának bizonytalanságából is, tehát az ingadozó használat és a tollhiba közt nem mindig húzható pontos határvonal.

Nem jelent a kéziratban található dátum minden esetben megbízható eligazítást egy helyesírási sajátosság időbeli behatárolásához (a levelek kivételével természetesen), mert (a versek esetében) előfordul, hogy ott a kéziratban a keletkezés pontos időpontja, de a helyesírási, nyelvhelyességi jellemzők egy későbbi korszak állapotát tükrözik (ilyenek pl. a Minden órámm... c. vers Szemere Pálnak küldött változata és az MTA Kt.-ban őrzött változat, noha mindkettőn azonos dátum található, ugyanígy a Végnyúgalom OSZK-beli és a Kazinczynek küldött levélbeli variánsa között, hasonló, bár nem számottevő az eltérés az Édes kinnak az OSZK-ban őrzött és a Szemere Pálnak levélben megküldött változata között stb.).

A helyesírásnak, a nyelvhelyességnek a XVIII/XIX. sz. fordulóján bekövetkezett állapotával, normáival kapcsolatban annyit szükségesnek látszik megemlíteni, hogy noha már a XVII. sz. végére helyesírásunk alapvető kérdései — a hangjelölés fonematikus jellege, továbbá a kiejtés szerinti és a szóelemző elv érvényesülése — megoldódtak (vö. SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 413—7), a XVIII. sz. végére mégis „a megelőző évtizedeknél sokkal tarkább kép tárul elénk.” (FABIÁN 19). Nagyobb az ingadozások száma, ugyanakkor több a helyesírási egységet követelő nyilatkozatok száma is. Ezt az állapotot Kölcsey helyesírásán többé-kevésbé nyomon lehet követni, annak a debreceni diáknak a helyesírását, aki Kazinczy befolyása alá kerül, majd a huszas évektől egyre következetesebben állapodik meg egy olyan felfogás mellett, mely szinte alig különbözik a valamivel későbbi akadémiai szabályzattól. E folyamat figyelemmel kísérése során FABIÁN PÁL alapvető művén kívül csupán néhány, számunkra könnyebben hozzáférhető és használható műre fogunk utalni (RÉVAI MIKLÓS, *Elaboratio grammatica hungarica*. Vol. I. Pest, 1806. — FÖLDI JÁNOS magyar grammatikája. S.a.r. Gulyás Károly. Bp., 1912. Régi magyar könyvtár 28., a továbbiakban: FÖLDI — Magyar grammatika. Bétsbenn, 1795., a továbbiakban: DebrGr.).

Maga Kölcsey egyébként a Szemere Pálnak küldött, ismert életrajzi levelében (1833. márc. 20.) az 1810-es évei helyesírásával, illetve nyelvhelyességével kapcsolatban azt írja, hogy „magyarul még jól, azaz grammaticae jól nem tudtam; Révai princípiumival, s a német literatúrával áltad ismerkedtem;”, s valóban a helyesírási bizonytalanságok, következetlenségek az első versekben, levelekben (akárcsak a jegyzőkönyvek esetében) ezt igazolják.

A hangjelölés Kölcseynél szinte teljesen megegyezik az 1832-es akadémiai szabályzatával, s az a maitól csak a *cz* használatában különbözik. A DebrGr. megengedi a *cs* hang írásánál a *ts*-et (DebrGr. 5—6), FÖLDI TSÉTSIRE hivatkozva ezt, tehát a *ts*-et javasolja (FÖLDI 37, 48), s egykorú kéziratokban gyakran találkozhatunk is vele, Révai is ezt használja és a *tz*-t. (Révai Miklós magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve. „A magyar deáki történet” Kiad. Rubinyi M. Bp., 1912.) Ritkábban, hangkapcsolatok esetén előfordul az efféle hangjelölés: *telyes*, *telyesítésben*, *szélllyel-szórva* (1831), *mellyhöröge* (1823), ezekről később, a szóalakok, változatok tárgyalásánál lesz szó.

Eltérés a német hatásra kialakult *fz* és a *fs* használatában van (l. erről FÁBIÁN 70). Ezt Kölcsény élete végéig használta, de sohasem következetesen. Ismerünk levelet 1812-ből (febr. 19.) és 1837-ből (szept. 26.), melyekben következetesen és kizárólag a ma használatos *s-t* ír. Leggyakrabban az *fz*-nél vagy kettőzés, az *ffz*, *fs* esetén alkalmazta. Az is megfigyelhető, hogy a kalligrafikusabban, gondosan írt levelek, verskéziratok többsége (néha szinte kizárólag) a ma használatos *s-sel* íródott, viszont a sietősebben papírra vetett sorokban gyakorta (elsősorban az *sz*-nél) a hosszú *s*-nek kissé rövidebb, de egyértelműen azonosítható formáját használja.

A rövid és hosszú magánhangzók jelölésével összefüggő problémákat a ragok, képzők használatánál tárgyaljuk. A hosszú mássalhangzóknak, illetve a betűkettőzésnek van azonban egy speciális esete, amiről itt kell szót ejteni. 1808-ból van adatunk az efféle írásra: *leszsz*, *egészsz* (lev. 1808. máj. 29.), hasonló alakokat találunk későbből is: *meszsz*, *epeszsz* (Andalgások 1811.), de ugyanott, ugyanabban a versben: *messzűn* alak is olvasható, tehát ennek az írásmódnak a használata is ingadozó lehetett. Ehhez még egy-két adalék: *jössz* (Ábránd 1813.), *jösssz* (Rákos nymphájához 1814.), *viszsa kaphassa* (lev. 1923. júl. 12.), *Az is vissza tartózt* (uo.), *messzeségből* (lev. 1820. nov. 25.), *meszszűn* (Dobozi 1821.) vagy: *messzűn* (Andalgások 1811.) hasonlóképpen: *boszszúállás* (lev. 1823. febr. 25.), *kinn öntse ki boszszúját* (uo.) és *Boszszúját* (Fejdelmünk hajh... 1817.) stb. A regula a DebrGr. szerint úgy szól, hogy „rövidségnek okáért mindazáltal, elég azokbann a Vezér Betűt megkettőztetni így: *Attya*, *Annya*, *fatty* 'sat. [...] de kivéődik az *sz*, és *gy*, a mellyeket megkettőztetve egész két *sz*-el és két *gy*-vel mondunk-ki: mint *aszszony*, *iszsz*, *faggyú* 'sat.” (DebrGr. 9).

Még egy Kölcséynél is egy ideig betartott szabály: „egy, ha a kimondására vigyázunk, úgy látszik két *gy*-vel kellene írunk; ha pedig az attól származott Szókra tekintünk, azokban csak egy a *gy*, mint: *egyedül*, *egyenesen*” (DebrGr. 10). A továbbiakban mégis megengedhetőnek tartja az egy *gy*-vel való írást, de úgy látszik, ennek gyakorlata is ingadozó volt, mint Kölcsény 1808–1809-es kéziratai mutatják. A két *sz*-szel való kettőzést egy 1798-ban kiadott iskolai helyesírási szabályzat is következetesen és minden esetben előírta: *veszszük*, *olvaszszunk*, *roszszúl* stb. (A magyar nyelvnek helyes írása és kimondása felől kettős tanúság a' vagy ortografia a' nemzeti oskolák számára. Budán, 1798.) -- Adataink alapján 1823-ig maradt meg Kölcséynél ez az ingadozó betűkettőzés, később elvétve ha előfordult. Egyéb kettőzési esetekről, mint a *rosz*—*rossz*, *könyű*—*könnyű* stb. vagy a toldalékoknál: *a mellybenn*, *abroszonn* stb. később lesz szó.

Külön említendő az ékezetek problémája. A nagy *A* és az *E* esetében gyakorta lemarad. Datálásnál pl. az *Almosd* és az *April*-féle alakot találjuk. Az *Amor* esetében mindkét alakváltozat előfordul, bár gyakoribb az ékezet nélküli (pl. A dalos 1809., Phantasia 1811., Genius száll... 1812., Felelet Kazinczy első sonettjére 1813.), de előfordul ugyanakkor ékezettel is (Kazinczyhoz 1807). Érdekesebbek az olyan esetek, melyeket szívesen tekintenénk tollhibának, de az ismétlődések elbizonytalanítanak e tekintetben. Ilyen az *arnya* (Lotti 1824., Berkemhez 1824.), *Arnyékos* (A nyugalomhoz 1808.), aztán a *Lang* (Az acatia 1811.) *langom*' (Átok 1813.) vagy a *sza guld* (a Doboziban többször is, 1821.) [a TESz. mindegyiknél mindkét változatot hozza], más eset az *Arpaidesz* (lev. 1816. ápr. 25.), aztán az *Erdely* (A nyugalomhoz 1808., A képzelethez 1808. + levél: 1833. jan. 8. vagy 1838. márc. 25. stb.), akárcsak a *Karpat* (Hymnus 1823.); minden bizonnyal megtartandó, illetve egy kritikai kiadás szövegváltozatában mint variáns jelölendő. Hasonló jellegű a következő példa: *'S zúgó veszek között* (A költő 1813.), mindkét kéziraton

ez a forma szerepel, vagy később: *szélveszek közt* (Rákos 1821.) [a TESz.-ben is felhozott változat], s van egykorú analóg példa más költőtől is. Bizonytalanabb esetek: *Almot űz* (Átok 1832.), *Magyar Gyermeknek számára íródott* (lev. 1809. márc. 29.), *Egni édesen* (A szerető 1808.), *Edes szeretni* (uo.) *éjféli utáni egyig* (lev. 1817. febr. 24.), de: *Éjféli van* (uo.), *Egre és földre kérlek* (lev. 1833. nov. 19.), de az *Ertekezésem* (lev. 1823. júl. 12.), *Érted, hogy* (lev. 1824. júl. 28.), *Átok* (A szabadsághoz 1825.), *Ambrás* (Képzelethez 1818.) stb. az utolsó kivételével valószínűleg tollhibák.

Három világosan és jól elkülöníthető ékezetfajta lehet a kéziratokon megkülönböztetni (a két pont, ill. az egy és két vessző). Ezekből, pontosabban a hosszú ékezettől eltérő módon jelöli az aposztrófot (ez érthető, hiszen egy szóvégi *o* vagy *u* esetében nem mindig lenne egyértelmű). Míg a hosszú ékezetek egy határozott, egyenes vonalú függőleges vonalat képeznek, addig az aposztróf — szinte kivétel nélkül — kunkorodó, a központosításban használatos vessző formáját ölti.

A jeleknél tartva külön kell szólni az aposztróf használatáról. A nyelv-tanok és szabályzatok rövidítésjelnek, kihagyó jegynek is nevezik, használatát akként szabályozzák, miszerint kitételük kötelező, ha egy betű vagy szótag kima-rad a szótestből, pl. *és* helyett *'s*; az helyett (mássalhangzóval kezdődő szó előtt) *a'*; hasonlóképpen írták az *a' ki*, *a' melly* stb. alakokat is, vagy a tárgyrag elmaradását is ily módon jelezték, pl. *engem'* stb. Ezeket Kölcsey élete végéig mindenütt követ-kezetesen használta. Külön esetet képez a jelöletlen birtokviszony esetén az aposz-tróf kitétele, mert ezt nem mindig és nem mindenütt alkalmazta. A Versek 1832-es kiadásában, valamint a PAP ENDRE-féle összkiadásban (1840.) is mindenütt követ-kezetesen ki van téve (ha nem, az valószínűleg sajtóhiba), a kéziratok azonban e tekintetben is változó képet mutatnak. A versek esetében A pávatollhoz (1808.) és az Átok (1813.) kivételével 1814-ig mindegyiknél kiteszi az aposztrófot (egy-két esetben következetlenül). 1814-ben két vers kivételével (Tudatlanság, Rákos' nymphájához) szintén, s innen az 1815-ben keletkezett Lyány űlt c. verstől (1816-ból nincs kéziratunk) 1825—1826-ig keletkezett versekig nincs aposztróf a jelöletlen birtokviszony esetén. (1825-ből csak az Alkonyi dal-nál, s a Rév előtt MTA-beli kéziratán van — ezért gyanítható, hogy későbbi másolatok, s az Echo-nál követke-zetlen), s az 1826 után keletkezett néhány vers kéziratán (melyek megmaradtak) mindenütt fel van tüntetve az aposztróf. A levelezés hasonló képet mutat, a tízes években írtak alkalmanként következetlenül, de jelölik, az 1817 és 1825 közöttiek nem, majd 1826-tól élete végéig mindig felteszi a jelöletlen birtokos neve után az aposztrófot (hacsak nem felejtí el néha).

A nagybetű (FÁBIÁN 155—62) — FÖLDMÉL: öreg betű — használatát az egykorú nyelvkönyvek úgy szabályozták, hogy 1. a tulajdonneveket, földrajzi neveket (különös tekintettel a nemzetek és népek nevének nagybetűs írására), személyneveket írjuk imígyen, továbbá 2. „Minden vérséget, atyafiságot, nemzetet jelentő Szóknak első Betűjét” (DebrGr. 13), 3. „Minden Hivatalt, vagy Méltóságot jelentő Szóknak első Betűit” (uo.) és a 4. „A Tudományokbann előforduló minden Mesterszókat” (uo.). FÖLDI még azt is megköveteli, hogy „Minden nagyobb jelenté-sű Névszók elein, mint: *Isten, Őltár, Templom, Király*, vagy *a' melly* szók személy helyett mintegy Titulusul tétetnek” (FÖLDI 50, ez a 3. ponttal azonos); és természetesen mondatkezdésnél. Kölcsey nagybetűhasználatát ezeket az elveket tükrözi, de költői gyakorlatában a tízes évek végéig kivált, nagyobb gyakorisággal érvényesült a FÖLDI által megkövetelt német hatású szempont, a nagyobb jelentőségű szavak kiemelése nagybetűvel; pl. *Magánosság*nak (A képzelethez 1808.), *Fűlmile* (Kazin-

czyhoz 1809.), kegyes *Hölgy* (uo.), *Igy él a' Lepke* (Phantasia 1811.), *Sors* (Ábránd 1813.), *Emlékezet* (Minden órára . . . 1813.), *o Barát* (Ideál 1813.), *a' Természet körül* (uo.), *Egy Hon és egy Leány* (Rákos nymphájához 1814.), *Estpirulat* (Szerelem 1814.), *Istenekkel* (Küzdés 1814.), *szent Megadás* (uo.), *Most minden Ember másképen ír* (lev. 1817. jún. 11.) stb. Később, a húszas évektől ritkábban élt ezzel az eszközzel, ezért érdekesebbek és figyelemreméltóbbak ezek: *szent Szabadság* (Rákos 1821.), *Egy nagyhatalmú de igazságtalan Bíróra* (a Zsarnok eredeti címe 1823.), *O Rabló sírodon?* (uo.), *a Magyar* (Hymnus 1823.), *rabló Mongol* (uo.), *a Török bálványa* (Vérmenyekző 1823.) *a' Virtus* (Vanitatum vanitas 1823.), *fénynek Istennéje* (Endymion 1824.), *Szent Haza* (Régi várban 1825.), *hű Remény* (Balassa 1825.), *ó Haza* (Áldozat 1825.), *Itt van a' Hon* (Zrínyi dala 1830.), *hű Nemesség* (Tisztújítás 1832.), *o, Sors* (Zrínyi második éneke 1838.) — Ugyanakkor a Vanitatum vanitas első sorában, pl. *Itt az írás*, kisbetűt kapott, ugyanígy nemegyszer előfordult, hogy újságok, folyóiratok neve kisbetűvel íródott: *tudományos gyűjtemény* (lev. 1823. ápr. 11.).

A levelek szövegében a szabályzat egyéb pontjainak érvényesülése jobban megfigyelhető. Pl. a megszólított személy vagy családi kapcsolat megtisztelő kiemelése nagybetűvel, akárcsak a tisztségeké: *hogy Te és Bajza, és Toldy [. . .] Bár valamellyik Közületek* (1830. dec. 15.), *Edes Uram Bátyám* (Kazinczynak 1812. febr. 26.), *az Öcsém Debrecenből* (1823. ápr. 11.), *Grófod* (Bártfaynak 1831. ápr. 1.), *a' Hitvesed' hívását elfogadom [. . .] levél Neked jut* (lev. 1831. jan. 9.), *Olvasó Notarius* (uo.), *Elölülőnek* (lev. 1831. aug. 20.), *Társasági Titoknoknak* (uo.).

Ugyanígy, nagybetűvel írta a műszavakat is: *az Universtás Typographiája Factorát* (lev. 1817. jún. 11.), *a kívánt Recensiókat elkészítem* (lev. 1823. júl. 28.), *Országgyűlési Relatiokat olvasánk fel* (lev. 1830. dec. 15.), *Románczaimat magadra vállalhatnád* (lev. 1823. ápr. 11.), *Költőinkbe* (lev. 1808. jún. 25.), *Magyar Verseimet* (uo.), *Poétának nevezzenek* (uo.), *Az Adresset* (lev. 1830. aug. 5.), *hogy azt a' Kiadó cselekedte* (lev. 1823. ápr. 11.) stb. — Ezek a nagybetűk tehát fontos elemei a szövegnek, noha bizonyos betűk (*o, s, m, n, p, u, g, k*) esetében nem lehet mindig, minden kétséget kizáróan megállapítani, hogy nagybetűvel íródott-e vagy sem.

Röviden említeni kell a görög szavak átírását, mely szintén nem következetes. Leggyakoribb változatok a *ph—f* (*zephír—zefír, nymppha—nimfa, sylphida—szilfné*), az *s—sz* (*myrtus—myrtusz*, de van *mirtus* is, *genius—geniusz* és *génius*, *Paphos—Paphosz*, esetleg *Paphósz*, *Hesper—Heszper*, *Kypris—Kypris* és *Küpris*), a *c—k* (*Cythère—Kythère, Cypris—Kypris*). A különböző szempontú egybevetések a datálás szempontjából nem adnak egyértelmű vagy biztos fogódzót. Csak az általánosság szintjén lehet kijelenteni, hogy az 1808—1810—1811-ig írt versek esetében gyakoribb a fonetikus átírás (de akad elég ellenpélda), s a latinos alakok többsége 1811—1814 között (szintén bőséges ellenpéldával). Érdekes, hogy a kevés késői előfordulás (*Kalypso* 1825., 1830., *Heszper* 1825., 1826.) is ilyen kettősséget mutat. Legfeljebb annyi tanulság vonható le ezekből az egybevetések-ből, hogy ha két kézirat ugyanazon műről ilyen eltérésekkel találkozunk, némi alappal tételezhető fel, hogy nem azonos időben keletkeztek. Ilyen például a Végnyugalom szövegében a Kazinczynak küldött levél szerint: *zefir* és *Heszper* irandó, míg az OSZK-ban őrzött kézirat szerint: *zephír* és *Hesper*. Mindkettőn 1810-es dátum van (mely a vers keletkezésére s nem a másolás idejére utal); még inkább ilyen A költő (Tiszták, miként . . .), a Kazinczynak küldött levélben *Géniusz*, *Hel-lász*, *Kypris* van, míg az OSZK (autográfia szempontjából számunkra nem egyértelmű) kézirata szerint: *Genius*, *Hellas*, *Kypris* stb. Hasonló különbségeket találha-

tunk a Bártfaynak 1831-ben elküldött Genius száll... kézírata és a PIM-ben őrzött kézirat között.

Az igekötőhasználat (FÁBIÁN 188—92) módja is változott az idők folyamán. A DebrGr. „Előutóljárók” címszó alatt a ragokkal együtt tárgyalja (DebrGr. 123—34), helyesírásáról külön nem szól, de a szövegében mindenütt egybeírja; FÖLDI taglalja részletesen, az igekötős igéket összetett szavaknak tekinti, s „ezen Előzgető szók [...] a’ Parantsoló módban és némelly Rakosgatásokban is az idő szóknak [igéknek] utánnok tétetnek, mint *hoz-d-ki, cselekedd-meg*” (FÖLDI 223), azonban saját magyarázó-kifejtő szövegében ha az igekötő megelőzi az igét, néha egybeírja, néha külön, néha kötőjellel, hátravetés esetén általában kötőjel nélkül.

Az ilyen következetlenségek kezdetben Kölceynél is általánosak. 1808-ban mindig, 1809-ben már következetlenül az igekötőt különírja: *bé mutatni, ki nevetni, meg útalni* (lev. 1808. máj. 29.), *El únva* (A nyugalomhoz 1808.), *el merülve* (A képzelethez 1808.), *el bámúlnak* (Kazinczyhoz 1809.), *meg áll* (uo.), *lefolynak* (Az arcas 1809.), *elfeledni* (Búcsú B-től 1809.) *elandalítja* (Egy született leánykának 1809.); az igekötőt — ha az ige után áll — néha (1808-ban) különírja, de általában kötőjellel: *jött ki* (lev. 1808. máj. 29.), *nevelt fel* (1808. jún. 25.), *dől-el* (Kazinczyhoz 1809.), *vond-be* (uo.) stb. Körülbelül 1810-től az ige előtt álló igekötőt mindig egybeírja az igével, noha kivétel azért itt is előfordul: [a Zrínyit] *hozám fel küldhes-sed* (lev. 1823. ápr. 6.), *szétt oszlik* [ámbár ez javítás, ill. a *szétt* utólagos módosítás] (Rákos nymphájához 1814.) de: *széttomolni* (uo.) és előfordul az is, hogy a segédigét is egybeírja az igekötővel: *ezek elfognak hullani* (lev. 1820. nov. 25.), *fellehet azokat venni* (lev. 1823. júl. 12.), *megkellvén halni* (lev. 1823. ápr. 11.), *megvagyok lopva* (lev. 1823. ápr. 11.), *elvag yok foglalva* (lev. 1832. dec. 28.) stb. Az ige után levő igekötőt pedig mindig kötőjellel kapcsolja az igéhez 1821—1823-ig. Első ilyen adat verseknél: *Ki ránt fel* (Bú kél velem... 1821.), *zengi le* (uo.). 1823-tól élete végéig mellőzte a kötőjel használatát az ilyen esetekben, s ez azért érdekes, mert az 1832-es Versek kiadásában mindenütt ki van téve, s Kölceynek nem volt ellenvetése. Legalábbis a kötetről írt levelében nem tesz erről említést.

A ragok, jelek használata tekintetében az alábbi fontosabb sajátosságok figyelhetők meg:

Leginkább szembeszökő a *-ból/-ből, -tól/-től, -ról/-ről* ragok rövid magánhangzós használata. 1808—1809 kivételével élete végéig így írta, ennek sem nyelvjárási, sem helyesírás-szabályzati alapját nem találtam, érdekes mindenesetre, hogy a dunántúli és katolikus Deák Ferenc is a hozzá írt leveleiben hasonlóan rövid ékezetet használt. (Hasonlóképpen rövid ékezetet írt a *rólam, tőlem* stb. szavaknál, tehát *rolam, tölem* stb., de itt találunk ellenpéldát is.)

1808-ban gyakorta, 1809-ben már ritkábbak az ilyen alakok: *mellybenn, abrosszon, tájon* (lev. 1808. máj. 29.), illetőleg *nagyon* (A pávatollhoz 1808.), *főképpenn* (lev. 1809. márc. 29.). Erről a DebrGr. írja, hogy „Némelly igen kevés esetekben, nem hiba Írásunkat a kimondáshoz alkalmaztatni. Így az *n* a *b* előtt Nyelvünkben is *m*-é változánn, írhatunk [...] az *n* helyett *m*-et; p. o. *azombann*, [...] Mivel sok szavaink’ véginn tsak egy *n*-t írunk, de kettőt mondunk ki, [...] leg jobb volna tehát az *n*-en végződő Előlutójárókat és Határozókat, mindenkor két *n*-nel írni, [...] p. o. *házonn, mezőnn, erdőbenn, szépen*.” (DebrGr. 11).

Ez utóbbit FÖLDI is helyesli (FÖLDI 79). Valószínű, hogy ilyen meggondolás alapján írta Kölcey sokáig így az *azonban*-t *azomban*-nak és a *különb*-t *külömben*-nek (lev. 1814. júl. 23.), *külömbözünk* (lev. 1823. febr. 25.), de: *különb* (1834. jún. 8.).

A DebrGr. szerint az *-ül/-ül* toldalék mindig hosszú (de így írja elő ennek használatát az 1832-es akadémiai helyesírási szabályzat is), s ezt az írásmódot Kölcsy élete végéig megtartotta nemcsak a határozószóknál, hanem az egyéb származékszavak esetében is: *Ékességül* (Szerелеm 1814.), *közül* (Csolnokon 1822.), *egyedül* (lev. 1831. márc. 11.), [de később néha:] *egyedül* (lev. 1837. dec. 14.), *ezen kívül* (uo.), *az élet becsét felül haladja* (lev. 1823. ápr. 11.), *igazságtalanul* (uo.), *keresztül* (lev. 1823. júl. 2.), *roszúl esik* (lev. 1835. szept. 7.), *közbűlsötöl* (lev. 1827. febr. 17.), *örülök* (uo.), *tanúlt* (Zrínyi dala 1830.), *környűlményeimet* (lev. 1823. szept. 18.), *ellenszegülés* (lev. 1825. máj. 27.), *factio készülend* (1834. jún. 29.), *egyesület* (lev. 1837. dec. 14.), *részesülünk* (lev. 1838. febr. 14.) stb.

Következő jelenség Kölcsy helyesírásában a befejezett melléknévi igenév *-tt* képzője (FÁBIÁN 147—9) és a múlt idő jele is (FÁBIÁN 146—7) sokszor, függetlenül attól, hogy mássalhangzóra vagy magánhangzóra végződik a szó. Pl. *olvadt* (Genius száll. . . 1812.), *nyugodtt vagyok* (lev. 1813. aug. 13.), *nálad maradt Homéromat* (lev. 1823. febr. 25.), *áztan Könnysepp 1831.*, *Epedtt* (A költő 1913.), *ismertt* (Szondi 1830.), *Elhamvadt* (Zrínyi dala 1830.), *nyugodtt* (Vanitatum vanitas 1823.), *Megbűnhödtte* (Hymnus 1823.), *elakodtt leveleimet* (lev. 1831. ápr. 1.), *füredtt* (A szabadsághoz 1825.), *dagodtt szemem* (lev. 1832. márc. 14.); de: *szemeim dagadtsága* (lev. 1837. nov. 30.), és még egy valóban ritka ellenpélda: *bajaím miatt támadt boszuságaimról* (lev. 1837. szept. 26.). Hasonlóképpen írta az *érte*, *értünk* stb. szót is: *Érttünk Kúnsg.* . . (Hymnus 1823.), *értte* (Zrínyi második éneke 1838.).

Ennek oka valószínűleg hasonló ahhoz, amivel a DebrGr. a *-t* locativusi rag (FÁBIÁN 149—51) (pl. *Kolozsvárt*) kettőztetését javasolja, mondván: „a *t* Elölutóljárót is, aligha nem jobb mindenkor megkettőztetni, hogy a negyedik Ejtéstől [a tárgyragtól] megkülömböztetődjön. p. o. öldaltt.” (DebrGr. 11). Egy 1817-ben kiadott iskolai nyelvtan ezt már regulaként hozza: „A részesülő neveknek [igeneveknek] elmúlt üdeje ellenben mindenkor dupla *t* betűvel formáltatik, mint *írtt*, *leltt*, *vontt*.” (Magyar ortográfia, avagy írástudomány [...] a' Nemzeti Oskolák' számára. Budánn, 1817. 27).

Még a felszólító mód jelöléséről kell röviden szólni. Ezt Kölcsy a mai helyesírási szabályoknak megfelelően alkalmazta. Egy kivételes eset van: az „Isten áld meg” egy *d*-je. (Hymnus 1823.) A *d*-végű igéknél is helyesen alkotta Kölcsy a felszólító módot: *engedd meg* (lev. 1835. máj. 17.), *fogadd szívesen* (lev. 1836. okt. 20.), *hidd el* (uo.), *ne feledd el* (lev. 1814. jún. 20.) stb., de ha a *-d* személyrag előtt mássalhangzó van, előfordul az egy *d*-vel írt felszólító mód: *Mond-ki minő módon?* (Talányok X. 1818.); *Add által a tiszteleltre méltónak kézcsoomat; 's mond el előtte, hogy* (lev. 1835. márc. 1.), *könyörgők biztos úton küld kézhez* (lev. 1835. máj. 17.); stb.

Az egyes szavaknak a későbbi normává rögzült alakjától való eltérés szintén figyelmet érdemel. Az 1808—1809-es évek külön kezelendők ebből a szempontból is, ezt az időszakot a fonetikus írásmód jellemezte, Kölcsy soha később le nem írt efféle alakokat, mint *kissebbet*, *vólt* stb. Ekkoriban következetesen hosszú ékezzel írta a *-ról/-ról*, *-ból/-ból*, *-tól/-tól* stb. ragokat, a *képpen-t* két *p*-vel stb.

FÖLDI írja, hogy „az *L* felettébb is gyakran kettőztetődik fő képpen egy bizonyos szó ejtése szerint. Vagyon is helye a' kettőztetésnek, ezekben: a.) *Beszéll*, *segéll*, *szóll*, . . .” (FÖLDI 78). Az ilyen szóalakok Kölcsyénél is megtalálhatók, s élete végéig ebben a formában használta őket néhány variánstól és kivételtől eltekintve. A *szól* igének pl. a következő változatait találjuk: *szóllunk* (lev. 1809. márc. 29.), *szól* (Phantasia 1811.), *szoll* (Andalgások 1811.), *szólla* (Hiacynthus 1813.), *szóll* (Róza

1814.), *szoll* (Szép Lenka 1820.), *szolla* (Vérmenyekző 1823.) *szolló* (lev. 1827. szept. 27.), *szolla* (Könnycsepp 1831.). Állandóbb alakváltozatúak: *reméllem* (lev. 1832. okt. 1.), *ki nem beszélhetém* (lev. 1832. máj. 3.). A *szól* ige változataihoz még annyi megjegyezni való tartozik, hogy az a helyesírási tendencia figyelhető meg, miszerint ahol lehet, a hosszú magánhangzó után rövid mássalhangzót írnak vagy fordítva, ez indokolhatja a későbbi gyakoribb rövid *o*-t, de lehetett metrikai oka is. Hasonló eset a *virrad*: *viradna fel* (Vágy 1826.), *virad* (Tisztújítás 1832.).

A hangzóhosszúság jelölése és változatai állandó problémát jelentenek Kölcssey helyesírásában. Magánhangzók esetében pl. a *sóhaj*t a reformkorban általában rövid *o*-val ímígyen íródott: *sóhaj*t. Ugyanígy az *ohaj*t is. Kölcssey általában így írta, de van adatunk az ellenkezőjére is, igaz, csak a tízes évek végéig: *sóhaj*t (Az arcas 1809.), *óhaj*tásaimnak (lev. 1813. aug. 13.), *óhaj*tástok (lev. 1817. jún. 11.), *óhaj*tám (lev. 1820. nov. 25.); későbbi adatot nem találtam.

A mai használattól eltérő alakváltozatokat találhatunk még pl. a következő szavaknál: *ül*: *ül* (Rákos 1821., Endymion 1824.), *ülök* (lev. 1815. okt. 17.), *ülésben* (lev. 1833. nov. 3.), de: *ültem* (lev. 1832. márc. 14.), sőt: *ültem csolnakomban*, *ülök csolnakomban* (Csolnakon 1822.), noha az általános a hosszú *ű*-vel írt alak; *hull*: *húll* (Vérmenyekző 1823., Vándor 1826.), de: *hullattam* (A költő 1813.); *úr*: mindkét változata előfordul, pl. a címzéseken a húszas évek elején *úr*, *úrnak*, de 1826–1827-től *ur*, *urnak* alak található. Hasonlóképp változó a *múlt* szó írása: *múlt* (lev. 1817. jún. 11.), *mult* (Zrínyi dala 1830.), *mult* (lev. 1833. febr. 8.). Változó a *jön* ige írása is: *jössz* (Jennyhez 1813.), *jössz* (Ábránd 1813. K. lev. 1813. szept. 15.), de: *jösz* (Ábránd 1813. K. MTA), *jössz* (Rákos nymphájához 1814.), *jőjön* (Szerelem 1814.), *jóni* (lev. 1814. júl. 23.), *visszajöjj hozánk* (lev. 1816. ápr. 2.), *jőnek* (Vérmenyekző 1823.), *jönnöd* (lev. 1831. ápr. 1.), *nem jőhetél* (lev. 1831. júl. 2.), *nyugalomra jóni* (lev. 1837. szept. 26.). A példákból látható, hogy időhatárok közé nem mindig lehet az egyes alakváltozatokat szorítani, s a levelek esetében még a metrikai szempont is esik.

A mássalhangzó-kettőzések szempontjából figyelemreméltóbb esetek a következők: a *könny* szó viszonylag gyakori elem Kölcssey költői nyelvének szótárában. Rövid *ny*-t találunk az alábbi versekben: *könnyet* (Kedves sírja 1811.), *köny* (Rákos 1821.), *könyű* (Vérmenyekző 1823.), *könypatak* (Kölcssey 1831.), *könyét* (Berkemhez 1824.), *köny* (Régi várban 1825.), *könycsepp* (Vágy 1826.), de gyakoribb eset a kettőzött *n*-nel írt változat: *könnyű* (Elfojtódás 1814.), *könnye* (Hymnus 1823.), *könnyek* (A szabadsághoz 1825.), *könnyet* (Vándor 1826.) stb. — Hasonló eset a *bosszú*: *Bosszúját* (Fejdelmünk hajh... 1817.), *Kin öntse ki bosszúját* (lev. 1823. febr. 25.), *bosszúságaimbol* (lev. 1837. szept. 26.), bár itt a húszas évektől az egy *sz*-szel írt változat az általánosabb. — Változó a *rossz* írása is. A gyakoribb, mondhatnánk általános a rövid, egy *sz*-szel írt változat, de csak a tízes évek végétől, onnan viszont következetesen csak azt találjuk: *rosz*, *roszat*, *roszúl* stb. — Hasonló írású a *hosszú* melléknév is: *hoszú beszédet* (lev. 1833. ápr. 1.), *hoszan írhatni* (lev. 1838. márc. 3.). — Még két példát említhetnénk: a *hozzá*, *hozzám* személyragos névmás, akárcsak a *benne* az esetek túlnyomó többségében rövid mássalhangzóval íródott, de pl. *küldöm hozzád* (lev. 1823. ápr. 11.), *azt teszem hozzá* (lev. 1823. júl. 12.), vagy: *nincs bene egyéb* (lev. 1832. máj. 3.), *benne* (lev. 1832. szept. 16.); azonban az ellenpélda valóban elenyésző.

Más jelenség a hiátustöltő *j* használata, mely Kölcsseynél többször fordul elő, mint manapság. Itt csak egy-két gyakoribb és jellemzőbb példát sorolunk fel: *hijába* (Az arcas 1809., Vanitatum vanitas 1823., Átok 1832.), *Rablóikkal* (Vérmenyekző

1823.), *Rózsáji* (Derű 1825), *fáji* (lev. 1837. szept. 26.), *az éj órájában* (lev. 1832. dec. 28.), *munkájának* (lev. 1831. márc. 11.), *a szörnyölők fíja* (lev. 1832. máj. 3.).

Sajátos csoportot képeznek a nyelvjárási alakváltozatok. Ilyen az *i—ü* változó használata: *Hütvesed* (lev. 1830. nov. 15.), *Hitvesed* (lev. 1831. jan. 9.), *idvezlete-met* (uo.), *üdvezletem* (lev. 1835. szept. 7.), *szüvében* (Dobozi 1821., Vérményekző 1823.), *szivem* (Rákos 1831., Vágy 1826.), *szüvet* (Tisztújítás 1832.). Versek esetében valószínűleg a jóhangzás igénye is befolyásolta valamelyik alakváltozat melletti döntést.

Másik figyelemreméltó sajátosság a toldalékok *e* kötő- vagy magánhangzója az olyan szavaknál, ahol ma *ő* kívántatik, pl. *mezőken* (Panasz 1823.), *eszközökről* (lev. 1837. máj. 23.), *előszer* (lev. 1831. jan. 9.), *Földen* (Átok 1832.), *urbéri pörek* (lev. 1833. nov. 3.); néha még a szóbelsőben is: *füredtt* (A szabadsághoz 1825.), s ilyen alakváltozat van a Versek szövegközlésében is: *felhőken*, *időken* (Bú kél velem... 1821.), noha a kéziratban *felhőkön*, *időkön* formát találunk. Hasonló, de mégsem azonos eset a *fölett*—*felett* névutó írásmódja. A Versek szövege mindenütt ezt a formát hozza: *fölett* (Fejdelmünk hajh... 1817.), *fölettem* (Jegyváltó 1813.), *föletted* (A szabadsághoz 1825.), *fölette* (Zrínyi dala 1830. vagy a Hymnus 1823.), mégis a kéziratokon mindenütt és következetesen a *felettem*, *feletted* változat áll. A Dobozi szövegében viszont megmaradt a kézirat szerinti, Kölcseynél általánosan használt *megette* változat a *mögötte* vagy *mögette* helyett. Leveleiben a *felett* alakot használja (pl. 1831. ápr. 1.). Eme jelenséggel kapcsolatban kis kitérőt kell tennünk.

Mint szó volt róla, Kölcssey verseiben gyakran találhatók olyasféle szóalakok, mint *fölett*, *födez*, *füredt*, *röpked* stb. A költő nyelvhasználatát a szülőhely, Sződemeter, ahol gyerekkorát töltötte, majd Debrecen, ahol tanult, s Álmosd, Cseke, ahol élt, határozták meg elsősorban. Ez pedig többnyire a felső-tiszai, másként északkeleti dialektus, azaz *e*-ző nyelvjárás (BALASSA JÓZSEF, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Bp., 1891. 64—9; HORGER ANTAL, A magyar nyelvjárások. Bp., 1934. 21—2, 82—5), mely az említett jelenségen túl kedveli a hosszú magánhangzókat is. (Ez az alapja a Kölcseynél oly gyakran található *tanúl*, *örül*, *széd*, *kél* stb. -féle alakváltozatoknak.) Korai műveiben, leveleiben ennek hatása jól érzékelhető, csak későbbi verseiben fordul elő gyakrabban az *ő*-ző alakváltozat. Pl. *mögött* névutó nem található verseiben, csak *megett*, ugyanígy csak a *fenn* alakot használta (önállóan és összetételekben), a *fönn* alakot soha; hasonlóképpen a *felső* vagy a *feléje* szót, a *fölső* vagy *föléje* sehol verseiben nem fordul elő. (Ez a magyarázata annak, hogy a Hymnus c. versében a „Nyújts *feléje* védő kart,” sorban a *feléje* szó ejtése szerint *féléje*, azaz 'föléje'. (BEKE ÖDÖN, Nyújts *feléje* védő kart!: Nyr. LXXVI [1952.], 148—9; KALLÓS EDE, Nyújts *feléje* védő kart: Nyr. LXXIV [1950.], 199—200.) A *fölett* névutó is csak egyszer, az 1831[?]-ben keletkezett Szép Erdély c. töredékében, egyébként mindig *felett*-et írt. A *gyenge* jelző ebben a formában csak az Álmatlanul hevert... (1809.) c. fordításában, majd az 1813-ban készült első Csokonai-átdolgozásában és a szintén 1813-as Ohajtásban található, később mindig a *gyöngye* alakváltozatot használta. Ugyanígy a *setét* jelző csak a Választás c. 1809-es versében található ebben az alakváltozatban, egyébként később nagyon sokszor *sötét* (származékaiiban is). A *csend* szó (és származékai) 56 esetben fordulnak elő, míg a *csönd* alakváltozat mindössze háromszor: a Pipadalban (1826. - itt kézirat csak az utolsó versszakról van, s nem lehet kizárni, hogy ott más alak volt), a Könny-csepp (1831.) és a Hős (1833.) c. versekben. Hasonló a *csepp* és a *csöpp* aránya. Még egy fontos példa: a *fel*, illetve a *föl* igekötő esete. Általában a *fel* alakot találjuk hét vers kivételével, ezek közül az első a Lyány ült... című (1815.), de itt a kéziratban

a *fel* alak található. Viszont a Fejldelmünk hajh (Rákóczi hajh) kezdetű 1817-es versében már a *fölleli* alakot találjuk, s a többi előfordulás (Kazinczy, Tisztújítás, Intés, Hős) 1832—1833-ból való, kivéve a bizonytalan datálású Mi fénylik ott... kezdetű költeményt.

Ha ezeknek a változatoknak időbeli megoszlását tekintjük, azt látjuk, hogy a tízes évek végén vált gyakoribbá az *ö-ző* alakváltozatok használata (bár van korai ellenpélda: a *sötét* szó az 1809-ben keletkezett Az arcas-ban, s ugyanez 1810—11-ben is). Mi lehetett ennek az oka, alapja, ezzel a problémával PAIS KÁROLY 1943-ban megjelent kitűnő tanulmánya foglalkozik (Nyújts feléje védő kart...: MNy. XXXIX [1943.], 209—17) foglalkozik, melyre később még többször hivatkozunk.

Már korán, 1810-ben írja Kölcsény Kazinczynak, hogy „Gonosz dolog az, hogy nyelvünkben annyi *e*-nek kell teremni.” (Kölcsény Ferenc levele Kazinczy Ferencnek. Pest, 1810. márc. 9.: KFÖM. III, 42). Később, 1815-ben a nyelvi normák kérdésével kapcsolatban írja szintén Kazinczynak, hogy „Hol az úzus a görög nyelvben? Hol az úzus a németben? A magyar nyelvnek nincsenek ugyan dialektusai, de vagynak igen sok provincializmusai. Osztan a magyar nyelvnek klasszika litteraturája hol van még? A köznép csak nem csinálhat úzust, annyiival inkább, mert a népnek úzusa mértőfödenként változik.” (Kölcsény Ferenc levele Kazinczy Ferencnek. Cseke, 1815. júl. 5.: KFÖM. III, 193).

Tehát a költői nyelv jóhangzásához, euphoniájához a köznapi nyelvhasználat nem mindig nyújt kielégítő anyagot, s a szokást, az úzust (Kölcsénynél a nyelvi normákat is) a nyelvben nem a köznép szóhasználata, hanem a klasszikus értékű irodalom határozna/határozza meg, illetve a költői nyelvhasználatnak nem kötelessége mindenben alávetni magát a köznép nyelvhasználatának. (Erről a nyelvújítás egészével is összefüggő problémáról részletesebben l. CSETRI LAJOS, Egység vagy különbözőség? Bp., 1990. 18—21, 33—4.) Ez a probléma, vagyis a költői nyelv, az irodalom nyelvi öntörvényűsége továbbra is izgathatta, mint ez a Döbrenteihez 1816-ban küldött leveléből kitetszik: „A természet rendében áll az, hogy Aeschylus és Pindar másképpen írjanak, mint a grammatika kis doktorai. [...] De Lille is kénytelen volt azon szabadabb útra visszacsapongani, melyen a szeretetre méltó Marot erőltetés nélkül járdala. S nem sokkal okosabb-e a De Lille cselekedete a Voltaire-ékénál, kik szüntelen panaszoltak a nyelv igája ellen, anélkül, hogy azt kivetni igyekeztek volna?” (Kölcsény Ferenc levele Döbrentei Gábornak. Cseke, 1816. máj. 11.: KFÖM. III, 239—40). Ennek egyik előzménye Döbrentei tanulmánya a költői nyelvről (D. G. [DÖBRENTÉI GÁBOR], Magyar litteraturát illető jegyzések. IV. A' poézis nyelve: Erdélyi Muzéum 1815. III. füz. 111—2).

Még határozottabban fogalmazott erről ugyanakkor Kazinczynak: „Ne tegyük a nyelvet a Grammatika sclávjává? Nem affektált hangja-e ez a Genienek? De Homér és Shakespeare másként voltak szabadok, másként ismét a Római Császár, ki azt mondá: isti lurcones Grammatici nobis regulam non praescribunt. Így van a dolog a dialektusokkal élésre nézve is.” (Kölcsény Ferenc levele Kazinczy Ferencnek. Cseke, 1816. máj. 11.: KFÖM. III, 242). Végül ezek a töprengések határozott koncepcióvá értek a komikumról szóló, A leányörzö című tanulmányában:

„[...] magunknak egy a hellénekhez némíneműképpen hasonlító poétai dialektust alkothatnánk; melynek kétségkívül csak a versformákban lehetne helytelenség nélkül hangzani. [...] Két fő dialektusunk van; egyik, mely több *E*, másik, mely több *Ö* magánhangzót szeret; s ha a prózaikusaink az egyikét vagy másikat tisztán követnék, poétáink pedig mind a kettőt vegyítve használnák; [...] kétségkívül egy a prózai nyelvtől szerencsésen megválasztott poétait nyernénk, melyért

a későbbi genie hálával fogna reánk visszatekinteni.” (Kölcsy Ferenc: A leányörző [1827.]: KFÖM. I, 617). Néhány évvel később általánosabb szinten ismét megfogalmazódik nála ez a gondolat a Kritika (1830—1831). c. tanulmányában a nyelvideállal kapcsolatban, melyet úgy definiál, mint amely „a legnagyobb lépesszerű és kiterjedésű nyelvismeret, ízlés és velebánás által a lehetőségig tisztává, csínossá, hajlékonyná, jelentővé és erőssé tett nyelv, előadás tehetségével egybekapcsolva, (...)”, melyhez még hozzátartozik a néhány mondattal később tett kijelentése: „minden nagy író a maga ideálját saját keblében önmaga alkotja.” (KFÖM. I, 677).

Ez a meggondolás vezethette Kölcsy — Pais Károly szavával — a „vegyített” szóalakok használatára. A vegyítésnek Kölcsy számára az volt a célja, hogy ugyanazon magánhangzó, főként persze az *e*, ne ismétlődjék ugyanabban a szóban. (Minden külön hivatkozás nélkül itt PAIS KÁROLY fenti tanulmányának gondolatmenetét, eredményeit követjük.) Így jöttek létre a *fődez*, *főlett*, *füredt*, *röpdés* stb.-féle alakváltozatok, hiszen Kölcsy idézett elmélete szerint sem a *fedez*, *felett*, *feredt* stb. alak, sem a *födöz*, *fölött*, *förödt* stb. szavak monotóniájuk miatt nem felelnek meg a költői jóhangzás, az euphonia kritériumainak. (Pl. A szabadsághoz c. vers kéziratában eredetileg a *feredt* alak volt, ezt javította a költő *füredt*-re.) Ez egyébként a nyelvújítás általános problémája is volt (vö. MOLECH BÉLA, A nyelvújítás korának nyelvcsépítő törekvései: A Szentesi Horváth Mihály Reálgimn. Ért. 1927/1928. 3—14). Hasonló meggondolás vezethette Kölcsy a labiális illeszkedés nélküli szóalakok képzéséhez. Ilyen jelenség különben a felső-tiszai nyelvjárásban, a költő szülő- és lakhelyének nyelvjárásában nem volt idegen (BALASSA i. m. 64—9; HORGER i. m. 82—5). Ilyen szóalakok a *bükkék* (Kazinczyhoz 1809.), a *hűves* (Andalgások 1811.), a *bükkem* (A kedves sírja 1811.), a *völgyen* (Róza 1814.), A földhez (1816.), a *fehőken*, *időken* (Bú kél velem... 1821.), a *mezőken* (Panasz 1823.), a *füredt* (A szabadsághoz 1825., Könnycsepp 1831.), a *hősek* (Gróf Károlyi Györgynek... 1829.), és a *földen* (Átok 1832.) stb. Ezek az alakváltozatok annyiban különböznek az úgynevezett vegyített szóalakoktól, hogy ezekben az esetekben (erre szintén PAIS KÁROLY hívja fel a figyelmet) nem az *é—ő* oppozíció az eltérés, illetve a különbség lényege, hanem többnyire a toldalék illeszkedése marad el. (Ilyen alakváltozatok Csokonainál és Berzsenyinél is előfordulnak.) Ez a jelenség, tekintettel arra, hogy többnyire a korai versekben fordul elő és viszonylag ritka, feltehetően inkább nyelvjárási, mint a költői jóhangzásra való törekvés eredménye, noha az utóbbi kívánalmának is megfelel.

Végül még néhány, szavakhoz kötődő sajátosság Kölcsy helyesírásában: a *teljes* szót és származékait élete végéig *ly*-nal írta: *telyes* (Csolnakon 1822.), *telyesítésben* (lev. 1830. dec. 15.), *telyesedés* (lev. 1834. jún. 8.) stb. Hasonlóképpen használta a *szét* igekötőt: *szélyt* oszlattak (lev. 1832. márc. 14.). Ugyanígy a *mellyem* szót a *mellem* helyett, pl.: *Hómellyének hű vasát* (Vérmenyekző 1823.). Az *össze* igekötő helyett élete végéig az *össze* alakot használta, bár van egy kései adatunk az ellenkezőjére is: *összesztett kezekkel* (lev. 1837. szept. 24.). — Egyéb, a maitól eltérő alakváltozatok: *mindég*, *eránt*, *osztán*, *vagynak*, *szerént* stb.

A központosítás (erről részletesebben FÁBIÁN 226—44) Kölcsynél a tízes évek végéig (de versek esetében később is) meglehetősen elbizonytalanító, ha szabályszerűségek meghatározására törekszünk. Növeli a zavart az egykorú (elvileg a költő által jóváhagyott) nyomtatott változatok állapota, mert (minden valószínűség szerint) a közreadók elég bátran nyúltak a szöveghez, s kedvük, kényük szerint központosztak, miáltal esetenként (át)értelmezték is azt (pl. a Zsarnok).

Az egykorú szabályzat (adott esetben a számunkra leggyümölcsözőbb FÖLDIÉ) a következőképp határozza meg a kettőspont, a pontosvessző és vessző használatát: „Kettős pont. (:Colon:) mely midőn a' teljes mondás két részre osztatik, annak közepébe tétetik, vagy midőn a' beszédben más mondása vagy beszéde hozatik-elő, mint: [...] Vesszős pont (:semicolon:) vagy pontos vonás, mely tétetik az olly szólás után, a' melynek ereje vagy értelme a' következő mondástól függ, vagy a' hol az értelem valamivel bővebb, mint sem egy rántás elégséges volna. Rántás, vagy mellékvonás, vagy Vesszőtske (:Comma:), mely az egy forma szókat, vagy az olyanokat, melyek közzül egyik a' másikat nem vezérli, avagy hordozza, elszaggatja.” (FÖLDI 62).

A DebrGr. ugyanígy definiálja a kettőspontot, a pontosvesszőnél némiképp részletezőbb: „A Pontos Vonás (;) Semicolon, mely megszagatja a Periodus' mind Elejének, (Protasis) mind Utóljának (Apodosis) részeit; sőt akárminémű Beszédnek nevezetesebb vagy nagyobb részeit.” A vessző funkcióját hasonlóképp értelmezi, melyet „ollyankor teszünk valamely Szó után, mikor már a' Beszédnek, vagyon valamely részben való, de még nem egész értelme;” (DebrGr. 13—4). — Még egy korabeli szabályzat megerősítésül: a vesszőt a megelőzőekkel azonosan határozza meg, a kettőspont szerint „Helyhezttetik a' kerekmondásnak előbbeni, és utóbbi tagja közé; [...] Idegen beszédnek elő-hozatása előtt; [...] Olly szókötések közé, a' melyek épen különböző dolgot öszvekötnek, vagy egybevetnek;”, a pontosvessző „olly szókötések előtt áll, mely az előbbent bővebben magyarázza, vagy felosztja tagokra;” (A magyar nyelvnek helyes írása, és kimondása felől kettős tanúság, a' vagy ortografia a' nemzeti iskolák számára. Budán, 1798. 17—8). — REVAI a kettőspontot FÖLDIÉvel megegyezően határozza meg, a pontosvesszőt az ellentétes szerkezetek, tagmondatok jelölésére tartja fenn, a vesszőt tágabban értelmezi, nagyjából a mai tagolásnak megfelelően (Elaboratio... 178—81).

Ezek ismeretében lehet pontosabban megérteni a pontosvesszőnek és a kettőspontnak vagy akár a vesszőnek a mai nyelvérték alapján nem mindig helyénvaló elhelyezését. Természetesen nem arról van szó, hogy Kölcsy ezen szabályokat pontosan betartva fogalmazott, de az esetleges emendálásokat (kivált ha kézirat nincs) háromszor is érdemes meggondolni. Egy példát hozunk a kézirat és szöveggözlés eltérésére a központosítás szempontjából. A Kazinczynak 1809. dec. 8-i levélben elküldött Egy született leánykának c. vers első két szakaszát:

Igy zengi berke' bájos éjélébe
A' nimfa' daljait,
Ha megjelenni látja kellemében
Májust 's virágait.

Örvendve fűzi szőke homlokára
A' rózsalombokat,
És hallja mint zúg, a' Visszhang dalára
Tördelve, hangokat.

Először a PAP ENDRE szerkesztette „Minden munkák” első kötetében (1840.) jelent meg nyomtatásban. Az első versszaknál az eltérés csak annyi, hogy a *május* után vesszőt tesz. A második szakasz utolsó két sorát a következőképp központoszza:

És hallja, mint zúg a' visszhang dalára
Tördelve hangokat.

A PAP ENDRE-féle javítás logikus, de megváltozik ezzel a versnek a költőtől szándékolt üteme. Az ifjú Kölcsey kézíratainak központosítására ügyelve néha az a tapasztalatunk, hogy nem mindig a nyelvtani szabályok szerinti, hanem értelmi, hangsúly szerinti tagolásra, központosításra törekszik, mintegy ezáltal kiemelve az érzelmileg vagy más szempontból fontos szövegrészt. Ilyenek például a Sappho c. fordításban (1813.) a következő sorok:

Boldog ember, mint Uranos' lakói,
A' ki vígan ül, kegyes, ellenedben,
'S andalog (. . .)

vagy a Rákos nymphájának (1814.) néhány sora:

Keggyel telyes de búsan
Tűnik-fel képed, o Hon,
Mint Róma Caesar' álmain.

Viszont az Andalgások (1811.) utolsó két sorában már szinte értelemzavaró a vessző elhagyása:

'S szentek, mint oltár, emlékénél
A' Hűség csendes könnyei.

Ez Pap Endre szövegközlésében (és minden későbbiben):

'S szentek, mint oltár emlékénél
A' hűség csendes könnyei.

Az első idézett példában Kölcsey a központosítással feltehetően a visszhangtól szét-tördelt énekekre akart nagyobb hangsúlyt tenni, bár inkább a visszhang zúg, mint a nimfa, de hát a viszonylag gondos levélkézirát ezt a központosítást mutatja. Az Andalgások c. versből felhozott példánál talán szükségtelen is felhívni a figyelmet arra, hogy a „szentek, mint oltár” és a „szentek, mint oltár emlékénél” szerkezetek nem azonos jelentésűek, noha a kevésbé értelmes és hiteles változat őrződött meg a legutóbbi kiadásokig.

Ugyanakkor ennek ellenkezője is előfordul, tehát ahol tennénk vesszőt, ott hiányzik:

Tán ha kinját elviselem
Majd öröm vár készen!
(Bú kél velem 1821.)

vagy:

Egykoron ah dalain ha borongó kénybe merültél,
(Emlék 1825.)

A gyakoribb a vessző elhagyása, illetve rapszodikus alkalmazása, ez leveleiben a tízes évek közepéig tart, utána egyre gondosabb, pontosabb, s 1817 – 1820-tól már voltaképpen a mai központosítás szerint ír, de verseiről ez nem állítható. Egy példát csak 1826-ból (Vándor remény): „Enyhítsd e kint melly bennem dúl!”.

Összefoglalásként annyi tanulság e vizsgálódásokból levonható, hogy Kölcsey helyesírásának alakulása, fejlődése három szakaszra osztható: Az első 1810–1813-ig tartott, ekkoriban meglehetősen erős fonetikus írásmód jellemezte, noha soha le nem írt *tuggya*, *láltya*-féle alakokat. Később, valószínűleg Kazinczy leveleinek hatására (is), fokozatosan alakult ki a tízes évek végére, a húszas évek elejére az az írásmód, mely — néhány sajátságtól eltekintve — alig tér el a későbbi akadémiai szabályok meghatározta normáktól, s ez élete végéig változatlan maradt. A hangjelölési rendszer, mint erről szó volt már, a század elejére kialakult és megszilárdult, Kölcsey esetében az első írásoktól az utolsó leveléig azonos (kivéve néhány görög-latin szó írását, mint pl. *musa*, *balsam* stb.). Olvasati, illetve szövegközlési problémákat okozhatnak egyes esetekben a világosan nem mindig megkülönböztethető kis- és nagybetűk. A betűkettőzés következtelenségei már a húszas évek elejére megszűntek, illetve erősen sporadikusak voltak. Az ékezési problémák, mint minden kézirat esetében, egyéni elbírálást igényelnek, de a húszas évektől ebben is többé-kevésbé következetes, tehát a tollhibagyánús változatok többsége nagy valószínűséggel kiszűrhető. A legtöbb eltérés a hagyományossá váló normától a ragok, jelek használatában van. Az egyes szavak írásának sajátos módja, beleértve a nyelvjárást is, nagyjából szintén rögzült a húszas évek kezdetétől. A központosítás a legkényesebb kérdés, több esetben szövegértelmezési problémákkal jár, noha a húszas évek kezdetétől ezek alkalmazása is következetesebb. Itt csak eseti mérlegelés, szövegegyeztetések s természetesen az életmű alapos ismerete alapján lehet dönteni.

Talán annyi e vázlatos áttekintésből is nyilvánvaló, hogy helyesírástörténeti vizsgálatok esetében az árnyaltabb kép kialakításához a kéziratok forrásai nem nélkülözhetők. Nem változtatja meg ugyan lényegesen a FÁBIÁN PÁL monográfiája által kialakult képet, de a század eleji szerzők egyéni helyesírási sajátosságainak meghatározásánál nélkülözhetetlenek. Legalábbis egy olyan nyelvészeti képzet és tudatos alkotó esetében, mint Kölcsey.

SZABÓ G. ZOLTÁN

...miképpen ~ mert mi is... (Vitaindítóul)

1. Sokféle módon kétosztatúak a szóképek. A következő megoszlást eddig nem méltatták figyelemre a világi stilisztikában. Bemutatom két példán:

„Bármelyik győz, az ember vész:
Ez őrült sár, ez *istenarcu* lény:
(Vörösmarty: Az emberek)

A kiemelt, csaknem hasonlatszerű metafora megfelel az ősrégi vallási szemléletnek: „Azután monda az Isten: Teremtsünk embert a mi ábrázatunkra és a mi hasonlatosságunkra” (LMóz 1:26; Károli-féle fordítás). Úgy is nevezhetnénk Vörösmarty *istenarcu lény* képét, hogy *teomorf*. Bár nem kedvelem az idegen szavak gyártását szakberkekben, ez tömör megfelelője, párja volna közismert ellentétének, az *antropomorf*nak. Akkor is az, ha ez utóbbit ritkábban használják a stilisztikában, mint más tudományágakban:

„Ijessz meg engem, Istenem...

...

Meghalni lélekzetemet
fojtom vissza, ha nem versz bottal,
és úgy nézek farkasszemem
emberarcú, a hiányoddal.”

(József Attila: Bukj föl az árból)

Az itt kiemelt metaforaféle a szokásosabb, az antropomorf. Az antropomorf kép meg egészen azonos a megszemélyesítéssel, a perszifikációval, legföljebb közel áll hozzá (vö. Török, „A líra: logika” 113–42).

Az istenek, az Isten antropomorf jellegét, elképzelését köztudomásúlag nem a felvilágosodás, nem is a múlt századi pozitívista-racionalista valláskritika kezdte hirdetni, hanem régibb a kereszténységnél. Megfogalmazzák már az i. e. élő ógörög írók is. József Attila képi antropomorfizmusa lehet egyénien tudatos, lehet kritikai éle, de nem új. A továbbiakban azonban messze elkerüljük a valláskritikát, mert nem ez a feladatunk. Sőt hasznosabb, termékenyebb visszatérnünk ahhoz a közép-kori látásmódhoz, mely a Genézis alapján sokkal magasabbra értékeli a similitudókat, amelyek csak nagyjából egyenlősíthetők a szóképi hasonlatokkal, s kevesebbre hitelvi vonatkozásban is a gószzerű képzeteket, melyek szintén csak megközelítőleg felelnek meg a metaforáknak.

2. Ha csak a similitudo áll figyelmünk központjában, mennyi a teomorf, mennyi az antropomorf hasonlat, hasonlítás a Bibliában? Mennyire hű az Írás a Genézis tanításához? Az eleven, teljes hasonlatok szinte kivétel nélkül teomorfak. Szűkebben is, tágabban is az embert hasonlítják Istenhez: „Legyetek tökéletesek, *miképpen* a ti mennyei Atyátok tökéletes” (Mt 5:48); „Legyetek irgalmasok, *miképpen* a ti Atyátok is irgalmas” (Lk 6:36); „új parancsot adok nektek, szeressétek egymást, *miképpen* én [= Jézus] szeretlek titeket” (Jn 13:34); „Kölesönösen megbocsátunk egymásnak, *miképpen* Isten is megbocsátott nekünk Krisztusban” (Ef 4:32). A katolikus egyház katekizmusa (1994. 554) idézeteit vettem át. Ezek szövegezése egyébként eltér az új katolikus Biblia-fordításétól.¹ Vannak persze más példánk is. Íme, egy bővebben kifejtett teomorf hasonlítás: „Szeretteim, most Isten gyermekei vagyunk, de még nem nyilvánvaló, hogy mik leszünk. Azt tudjuk, hogy ha megjelenik, *hozzá leszünk hasonlók*, mert látni fogjuk, amint van” (1Jn 3:2); „Ezzel a bánásmóddal arra tanítottad népedet, hogy az igaz legyen emberszerető... Míg bennünket így nevelsz, ... amikor magunk ítélkezünk, jóságodat tekintsük *példaképünknek*” (Bölcs 12:19, 22; az új kat. fordításban). De teomorf módon hasonlítja a próféta az elképzelt álistent a valódihoz: „Melyik isten olyan, *mint* te, aki elveszed a gonosztságot, és megbocsátod a vétkeket?” (Mik 7:18; ezekre 1. Biblikus teológiai szótár. 1972. 894–8).

A teljességek korlátokat szab hézagos tudásom is, e fejtegetések ésszerű terjedelme is (bár vö. még Kol 3:13). Magának a teomorf hasonlításnak lehetőségeit sem ismertethetem részletesebben. Itt csak érinthetem, hogy a szélesen kibontott hasonlítással (1Jn, Bölcs) szemben van nyelvtanilag csonkult formájú is: „most

¹ *Biblia-fordítás!* Csakis ezt az írásmódot tartom elvszerűnek. A továbbiakban ehhez ragaszkodom minden „egységkíváncs” ellenében! — T. G.

töredékes az ismeretem, akkor pedig *úgy* fogok ismerni, *ahogy* engem ismert Isten” (így az új prot. tolmácsolás; de az új kat.-ban:) „Most még csak töredékes a tudásom, akkor majd *úgy* ismerek mindent, *ahogy* most engem ismernek” (1Kor 13:12). Máshol fejtettem ki (TheolSzle. XXXVII [1995. 1. sz.], 4–5), hogy csak a protestáns fordítás teszi teljessé a hasonlítást az *Isten* értelemszerű betoldásával; a katolikus viszont a *mindent* szót toldja be kissé önkényesen, mindkét esetben az eredeti passzív igealak aktívval való fölváltása miatt. Vajon nem valami anakronisztikus rettegés húzódik-e meg a kat. szöveg harmadik tagmondatának általános alanya mögött? Félelem az őskereszténység győzelmes irányzatában a legyőzött „eretnekségtől”, az akkori gnoszticizmustól? Értelme szerint bizony hitelesebb a protestáns szövegváltozat — a betoldással együtt is.

Azt is föl kell ismernünk, hogy nem okvetlenül jelentéstani eszközök, hasonlító kötőszók, ragok fejezik ki a hasonlósági viszonyt. Mi következik abból, ha egy magyarázó vagy alárendelő okságnak ez a váza:

„*A* viselje magát *X*-ként, mert \sim ugyanis *B* eleve *X*”?

Ha *A* akár csak lehetőségként, a jövődőben válik is *X*-szé, olyanná, mint *B*, akkor e lehetőség, e jövőbeliség modalitása szerint hasonlóak egymáshoz. (A kultagok szorzata hasonló a beltagokéhoz...) Ilyen potenciális, jövőbeli oksági viszonyok a következők: „Legyetek szentek, mert én [= Isten] szent vagyok”, „Legyetek azért szentek, mert én szent vagyok” (3Móz 11:44, 45), majd erre hivatkozva (1Pt 1:16): „magatok is szentek legyetek egész magatartásotokban, úgy, amint meg van írva: »Sentek legyetek, mert én [= Isten] szent vagyok«”. Nyilvánvaló, hogy ez a kemény felszólítás sem kíván lehetetlent, vagyis azonosságot, csupán hasonlóságot. Érezték ezt a zsidó mesterek is. Kettejüket is idézi MARTIN BUBER szép gyűjteménye (Die Erzählungen der Chassidim. Zürich, 1987.⁴ 258, 315). A zloczowi mester azt magyarázza, hogy engedelmeskedve is csak részesülünk valamelyest az isteni szentségből. A nikolsburgi Schmelke rabbi azt fejtegeti, hogy Istentől származva már apánk, anyánk részesül az ő szentségéből, s az ő örökségükből, őket tisztelve járunk azon az úton, hogy Isten szeretetében váljunk engedelmesen szentté. Vagyis hát: 'Legyetek feléje közeledve — mert belőle származtok! — legalább részlegesen olyan szentté, mint amilyen Ő'.

Ez az értelmezés valószínű útja itt is: „... *istenek* vagytok, a Felséges fiai mindnyájan” (Zsolt 82:6), vagy: „Az ÚR azt mondta Mózesnek: Lásd, olyanná teszlek a fáraó előtt, *mintha* isten volnál” (2Móz 7:1).

Az ilyen *szent* mint okság egyenértékű a hasonlósággal? A *tökéletes* hasonlósága viszont valami okság: „Ti tehát legyetek tökéletesek, *mint* ahogy mennyei Atyátok tökéletes” (Mt 5:48). Paradox kíváncsi? A paradox csak látszólagos képtelenség. Elvégre Pál apostol azt ígéri, hogy „az Isten pedig hűség és nem hagy titeket erőtlökön felül kísérteni, sőt a kísértéssel együtt el fogja készíteni a szabadulás útját is” (1Kor 10:13, vö. még 2Pt 2:9). Nem képtelenek a följobb említett kíváncsalmak, csak paradoxak mind az Ő-, mind az Újtestamentumban. Nem ritkák a másfajta paradoxonok, az idézetek értelmezéséhez azonban elindulhatunk nyelvészeti úton is, nemcsak hittudományin, mint a két chasszid bölcs. Az azonos két állítmány (vagy állítmány névszói része) jelentésében poliszémia érvényesül. A *τελειος* csakis Istenre nézve jelent 'tökéletes'-t, az ember számára csak az érhető el, hogy váljék 'lelkileg (is) érett'-é, 'felnőtt'-é (vö. 1Kor 13:11), teljesüljön be, bontakozzék ki egészen, törekedjék saját magában teljességre, befejezettségre (e

jelentésekre VARGA ZSIGMOND, Újszövetségi görög – magyar szótár. 1992. 926–7). Nyilván megvan a kellő többjelentésűség a magyar *szent* és a köznévi *isten* helyén álló eredeti szövegében, hogy hasonlóan oldjuk föl a paradoxont.

A teomorf hasonlatokkal már Aquinói is foglalkozik (SZENT TAMÁS, Summa theologiae. I. 1994. 135–41). A kétségek után szokása szerint felsorolja súlyosabb támogató érveit. Másol azonban azt is kifejti, mi a korlátja az ilyen hasonlításnak: „Isten semmilyen más lénnyel nincs arányban” (uo. 109). Továbbá Isten nevei kapcsán kimondhatjuk: „ugyanazok a dolgok hasonlóak és nem hasonlóak” (uo. 139). Ebből az a furcsa, de teológiai logikus következtetés adódik, hogy az ember ugyan hasonlíthat Istenre, de ő semmiképp sem a teremtményeire: „... conceditur quod creatura sit similis Deo, nullo tamen modon concendum est quod Deus sit similis creaturae” (uo.).

Mindenesetre az elvi háttérű teomorfizmussal, azzal, hogy az ember az Isten képe, hozzá hasonló („Gottesebenbildlichkeit”: vö. a továbbiakra is EUGEN BISER, Theologische Sprachtheorie und Hermeneutik. München, 1970. 50), gazdagabbak hitelveikben a korai keresztények is (hozzátehetném: a zsidók is! T. G.), mint az egykori „eretnekek”. Bár már Alexandriai Kelemen tud az ellentétes irányú képiesítés elméletéről.

3. A metaforák szintjén — de csak ott! — közismert, Istent ezzel teszük régesrég megközelíthetővé. Isten: *szikla, vár, pajzs; fény; oroslán* (BISER i. m. 140—1; SZENT TAMÁS i. m. 407). Tamás bizony ellentmondásba keveredik előző felfogásával, nem figyelve föl a hasonlatszerű *similitudo* és a metafora közti hiteltelleg fontos különbségre. Isten metaforái közt ugyanis jócskán vannak antropomorfok (l. még HERBERT HAAG, Bibliai lexikon. 1989. 702 stb.). Istennek van *arca* (4Móz 6:25, Zsolt 27:9), *szája* (Jób 22:22), *szeme* (Jób 34:21, 36:7), *szíve* (1Móz 5:6, 1Sám 13:44), *keze* (Zsolt 75:9, Péld 21:1), *karja* (Ézs 51:9), *jobb karja* (2Móz 15:6), hogy csak az egyszerű testi főnévi metaforákat említsem. Ezeknek a megkopott antropomorf metaforáknak azonban nincs olyan tartalmuk, mely eligazít erkölcsben, magatartásban. Ilyen mondandójú antropomorf hasonlatot én nem ismerek. Ha volna is efféle, akkor sem hinném, hogy a felsorolt teomorf hasonlításokéhoz mérhetnénk a súlyát...

Egyetlen fontos kivétel volna, ha a) az ismeretlen arameusból az ógörögre fordításban nincs torzulás, és b) ha magát a ma eredetinek tekintendő ógörögöt jól értelmezték a latinra, majd a ma élő nyelvekre tolmácsolók. Ez a Miatyánk egy helye. Idézem előbb a régi, Károli Gáspár fordította formát: „És bocsásd meg a mi vétkeinket, mikép[pen] mi is megbocsátunk azoknak a kik mi ellenünk vétkeztek” (Mt 6:12), „És bocsásd meg nekünk a mi bűneinket: mert mi is megbocsátunk mindenknek, a kik nekünk adósok” (Lk 11:4). Ugyanezek a helyek a modern protestáns Bibliában: „és bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek”, és „És bocsásd meg a mi bűneinket. Mert mi is megbocsátunk minden ellenünk vétkezőknek”. Az új katolikus fordítás e két helye: „s bocsásd meg a vétkeinket, amint mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek”, „Bocsásd meg a bűneinket, amint mi is megbocsátunk minden ellenünk vétőnek”. VERTES O. ANDRÁS figyelmeztetett más katolikus változatokra. Így az eredeti görögből fordított Újszövetségre (Róma, 1955.²; fordító Békés Gellért és Dalos Patrik): „Mert mi is megbocsátunk minden ellenünk vétkezőknek” (Lk). E helyen Káldi (1626) is *mivelhogy*-ot használ, a MünchK. meg *mert*-et ugyanitt. Tehát vagy antropomorf, Istent emberhez mérő hasonlítás mellékmondatban —

még Lk 11:4-ben is, vagy ez utóbbiban olyan okadó magyarázó utótagú mondat, illetve okhatározói mellékmondat a magyar értelmezése az ógörögnek. A Miatyánk 121 európai nyelven (szerk. NÉMETH ZSIGMOND, 1990.) összehasonlító kötetben ugyanez a kép azzal a megjegyzéssel, hogy bár inkább a Lk-változatot veszi alapul, a költőszó mégis túlnyomó alárendelő hasonlító mellékmondat: *come* olasz, *comme* francia, *como* spanyol, *as* angol, *wie* német, *kako* macedon, horvát stb. Még kérdőjelet is elvétele tehetünk némely szövegek minősítése mellé. Nem kötelezően alárendelően hasonlít a velencei (i. m. 39): „*che anca nualtri ghe li perdonemo ai nostri debitori*”. Netán egészen mellérendelő utótagú a münsteri nyelvjárásnak a XVI. sz.-ra visszavezethető Miatyánkja: „*auk wi willt vergiewen, de us wat schüllig sind*” (uo. 115). Fölfigyelhetünk az ófelnémet alemann nyelvjárás 789-ben kelt szövegére: „*sō wir oblāzēm uns sculdikem*! (i. m. 117). A germán *so* poliszémiája más északgermán nyelvekben is kérdésessé teszi az általános hasonlító alárendelést.

De ha egyetlen nyelv Miatyánkja sem sejtetné ma, hogy nem okvetlenül csak az általános antropomorf irányú tolmácsolás lehet hiteles, még mindig lehetett mód az eltorzulásra az arameus és az ógörög közötti nyelvi úton. Annyit mindenesetre tudunk, hogy a héber kevésbé kedveli az alárendelést, mint az ógörög. Olyannyira nem, hogy a héberből, arameusból fordított újtestamentumi ógörögben is felbukkan a και 'és, is' a várható, alárendelés-jelző *hogy, amely, ami* ógörög helyén (VARGA ZSIGMOND i. m. 490. oszlop). Ha a Miatyánk görögségében nincs is ilyen héber hatás, vajon nincs-e a kötőelemek többjelentésűségében olyan hézag, olyan mód, melyet kihasználhatnánk az antropomorf irányú hasonlítás, illetve magyarázat, ok- és előzményjelölés ellenkezőjére váltásához, magyarán: a teológiaiag szervezettebb teomorf átfogalmazáshoz?

Szabad-e, érdemes-e megbolygatni a hazai és a tágabb európai hagyományt? Bizony vállalni kell az egyénieskedés, a feltűnéskeltés vádját, mégis jó volna, ha legalább gondolkodóba ejtenénk a tradíciók védelmezőit. Annyit bárki elismerhet, hogy Istent emberhez hasonlítani, mérni legalábbis rendkívüli a Bibliában. Hogy az idegen szók imádói is megértsek: az első tagmondat után — „És bocsásd meg a vétkeinket” — mások a „kontextuális szövegelvárásaink”, valami más volna „prediktábilis”, magyarán: kikövetkeztethető!

4. Megenged-e mást a görög forrás? Idézem NESTLE kiadása szerint (Novum Testamentum graece cum apparatu critico. Stuttgart, 1927.¹³): *ὥς και ἡμεῖς ἀφῃκαμεν τοις ὀφειλεταις ἡμῶν* (Mt 6:12), *και γαρ αὐτοι ἀφιομεν παντι ὀφειλοντι ἡμιν* (Lk 11:4).

A Mt-beli *ὥς*-t nemcsak a magyar, hanem általában az európai fordítók hasonlító határozói mellékmondat kötőszavának fogadják el: 'amint, miképpen, miként; sicut; come; comme; as, wie; kako'. Tudtam, hogy lennie kell mellérendelő jelentésnek ezekkel szemben! Még hasonlító jelentéskörben is találtam 'abban a meggyőződésben' jelentésárnyalatot. De megvan a mellérendelő, visszafordító-mutató, ellenkező irányban hasonlító értelme is a szónak (GYÖRKÖSSY—KAPITÁNYF—TEGYEI, Ógörög—magyar nagyszótár. 1993.² 1237): 'így, ekképp, ily módon'! Erre támaszkodva, s az eredetihez jobban ragaszkodva, én így értem e tagmondatot: „*ekképp* mi *is* elengedtük [az adósságukat] azoknak, akik nekünk tartoznak”.

Illesszük ezt a feltevésszerű értelmezést néhány fontos más passzushoz! Meg kell birkóznunk a Lk-féle változattal is, nem hunyhatjuk be a szemünket a fölött

sem, hogy bár ez hiányzik Lk szövegéből, a Miatyánk után a Mt-ban még ott áll a 6: 14—15 vers is.

A Lk-változatban is a kötőelemek, a *καὶ γὰρ* vezetik félre szinte világméretében a fordítókat. Némelyek itt is ragaszkodnak a 'miképpen, mint, amint ... is' tolmácsoláshoz, bár erre nincs sok alapjuk. A többség szerint a 'mert, mivel, mivelhogy', 'ha ugyanis', 'siquidem; denn auch, denn ja' a megoldás. Ezzel okadó magyarázói utótagot vagy okhatározói mellékmondatot alkotnak. A szótár szavai szerint ez is indokolt. (Még ha ezzel az emberi válik is az isteni előzményévé, indokává!) De van ám annak a *γὰρ*-nak 'persze', 'mindenesetre', sőt 'pedig' jelentése is (VARGA i. m. 162). Érdemes utánanézni, hogy azokat a verseket, amelyeket VARGA e jelentésárnyalatok támogatásául felhoz (Róm 1: 18, 2: 25 stb.) milyen megfelelő szó beékelésével fordítja akár az új katolikus, akár az új protestáns Biblia. Nemhogy okadó magyarázással, hanem többnyire sem m i v e l. Azaz fordítatlanul hagyják!

A szótár okvetlenül lehetővé teszi, hogy kiküszöböljük az isteni előtt álló, előzményi emberi magyarázó okot. Vagyis fordíthatunk így is: „mi pedig elengedünk mindent a nekünk tartozóknak”. Ezzel az Úr imádságának mindkét változatából kiküszöböltük a kétféle, de egyenértékű antropomorfizmust.

6. A Mt-variánsban azonban vannak még megoldandó kérdések. Nem ellenérv-e, hogy a jelenben esdeklünk bocsánatért, de a mi mindennapunkhoz viszonyított aorisztoszbán, elbeszélő múltban engedjük el a nekünk tartozóknak az adósságait? Nem. A hívő számára Isten irgalma, bocsánata nem másodlagos, nem következmény, nem visszhang az emberi megbocsátáshoz, irgalomhoz képest. Ez a képesség is azért lehet benne a hívőben, mert Isten képére és hasonlatosságára teremtetett! A múlt időt egyébként nem is szokták figyelembe venni a tolmácsolók; jelen áll a klasszikus latin szövegben is... Lk pedig: *ἀφιομεν* eleve indicativus, praesens imperfectum.

Igen ám, de idézve Jézus imaszavait, Mt a maga kevésbé ihletett szavaival magyarázkodott is. Megvolt rá az oka, hisz megütközhetett az ógörög vagy még arameus ősevangéliumnak a versén (Mt 6: 12), a neki még szokatlan antropomorf hasonlaton. Ezért próbálja mentegetni: *Ἐὰν γὰρ ἀφῆτε τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, ἀφήσει καὶ ὑμῖν ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος ἔαν δε μὴ ἀφῆτε τοῖς ἀνθρώποις οὐδὲ ὁ πατὴρ ὑμῶν ἀφήσει τὰ παραπτώματα ὑμῶν*. Ehhez elegendő az új protestáns fordítást idéznem: „Mert ha az embereknek megbocsátjátok vétkeiteket, nektek is megbocsát mennyei Atyátok. Ha pedig nem bocsátok meg az embereknek, Atyátok sem bocsátja meg a ti vétkeiteket” (Mt 6: 14—15). Az *Ἐὰν γὰρ* ugyan érthető 'ha pedig'-nek, akkor viszont a következő vers elején kell legalább „ha viszont”-ra cserélni. Mindez nem módosítja a „ha... , akkor” feltételeesség antropomorf „hoci, nesze” logikai vázat.

Nem a Miatyánk, hanem ez a két vers mondja azt valójában, amit A katolikus egyház katekizmusa (1994. 556): „Isten nem fogadja el az egyenetlenkedést szítók áldozatát. Elküldi őket az oltártól, hogy előbb engesztelődjenek ki testvéreikkel; Isten a békés imádságokkal akar megbékélni. A legszebb békesség Isten számára a mi békénk, a mi egyetértésünk az Atyában”. Csakhogy mindez épp nem a közvetlenül jézusi imára alapul, hanem olyan két Mt-versre, amelynek — a Miatyánk több más részletével egyetemben — nyoma sincs Lk-nál.

7. A két evangélium viszonyát tudós teológusok kutatják. De következtetéseik érintik az én magyarázatomat is a kérdéses fél verssorról, tagmondatáról. Melyik

imaszöveg az eredetibb, a hitelesebb? Úgy tudom, a legtöbb protestáns teológus sem tagadja, hogy a Mt 6: 13 dicsőítő záradéka későbbi kegyes betoldás („mert tied az ország...” stb.). A szövegkiadók olyannyira biztosak ebben, hogy nemcsak NESTLE hagyja el, hanem más újabb közlők is. Többlet továbbá Mt-ban a 3. kérés — „legyen meg a te akaratod” — is, a 7. is: „de szabadíts meg...”.

A mai Biblia-kutatók nagy többségének a véleménye, hogy lényegében Mt az eredetibb. Alighanem ez lehet a háttere annak, hogy ama vitatott *miképpen* vagy szinonimája, illetve ennek a hasonlító határozói kötőszónak a megfelelője kerül bele sok magyar és más európai nyelvű tolmácsolásba. Van azonban más nézet is. HAAG (i. m. 1252–3) ismerteti J. JEREMIASÉT, aki azt hirdeti: ha két liturgikus szövegnek fennmaradt hosszabb változata is, rövidebb is, ez utóbbit kell eredetinek tartanunk. „Ki mert volna két kérést kiiktatni a Miatyánkából, ha az a legrégebbi hagyománynak része lett volna?” Fordítottját viszont sok adat tanúsítja: a korai időkben módosították, bővítették a liturgikus szövegeket, mielőtt kikristályosodtak volna. — Lk eredetibb voltára más indokot is hoz fel HAAG. A megszólítás különbségét. Szerinte más evangéliumi helyek is azt sejtetik, hogy az ógörög *πατηρ* arám megfelelőjét, az *abba*-t használta Jézus (ha maga szólt Atyjához, teszem hozzá én! T. G.). Ezzel eltért a nagy hagyományú zsidó imáktól. Rá emlékezve vették át más újszövetségi iratok is. Ez „így teljesen idegen a zsidó imákkal szemben”. HAAG egyébként ezt tartja bizonyosságnak. Ismernem kellene az arameus nyelvet, hogy ezt elhiggyem. Így kommentár nélkül közlöm véleményét: a Mt közölte *πατηρ υμων* stb. viszont jobban illeszkedett *abba* a zsidókeresztény környezetbe, melyben „Mi atyánk a mennyekben/aki a mennyben vagy” volt a hagyományos, a korábbi-val összecsengő formula.

Lehetséges. Megint csak kommentár nélkül közlöm a Talmudból (1989. 27—8) a 2. sz.-ban működő Rabbi Eliezerben Jósze imáját: „Legyen meg akaratod az égben fent [,] és szerezz békességet híveidnek itt alant [,] és ami jónak tetszik szemedben, tedd meg. Áldva légy, ó, Örökkévaló, aki meghallgatod az imádságot”. A szellemi, tartalmi rokonságot csak a süket nem hallja ki; megszólítás viszont nincs. Sem ilyen, sem olyan...

Azt azért megkérdezem a HAAS nézeteivel egyetértőktől: van-e éles határ liturgikus és nem liturgikus szövegek közt? Azt gondolom, a jézusi „boldogságok” sora már igen közel áll a liturgikus szöveghalmazhoz. S vajon Lk volna az eredetibb és hitelesebb a négy boldogságával (Lk 6: 20—23), nem pedig Mt (5: 3—11) a hagyományosan nyolcnak vett (a 11. versbeli kilencedik ugyanis csak módosítása, nyomatékosító ismétlése a nyolcadiknak)? Ha a teológiában érv lehetne az emberi teljesség igénye is, a művészi hatása is, ki ne törne lándzsát Mt mellett? Így a döntés más szakemberek dolga; de olyanoké, akik a Miatyánkával párhuzamosan mernek és tudnak dönteni.

Hogy „Máté evangelista nem félt zsidó szokás szerint az üzleti élethől eredő kifejezést vallási értelemben használni [persze Lukáccsal szemben]; ez a görög gondolkodással nem fért volna össze” (HAAG i. h.)? Egyrészt tény, hogy az *αφιμι* igét ’elenged’ értelemben használta az Ószövetség Septuaginta-fordítása — de azért Platón és Thukididész, sőt Aiszkhülosz is vagyoni, területi átengedés tartalommal. Német lexikonszerzőnk nem eléggé alapos! De ha igaza volna is, az is csak azt bizonyítja, hogy a *tartozás elengedése* fordulattal Mt áll közelebb az arámihoz, tehát Jézus anyanyelvéhez.

A mai értelmezők alig tesznek különbséget a vizsgált imarészlet Mt-féle és Lk-i változata közt. A LÉON DUFOUR szerkesztette, de magyarul is megjelent Biblikus

teológiai szótárból (1972. 895—8) fölsejlik annyi eltérés, hogy Mt a *miképpen*-nel a megbocsátás mértékét, Lk a *mivel*-lel a megbocsátás feltételét szabja meg. De nem az-e itt a fontos, hogy mind a fok-, mind az okhatározói értelmezés magában foglalja az antropomorf hasonlítást? Hogy magának az isteni megbocsátásnak van-e, és mi a feltétele, ehhez felekezeten kívül állva is hozzá tudok és kívánok is szólni. HAAG is pedzi: „Az amint mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek» nem értelmezhető úgy, mintha megbocsátásunkkal rászolgálnánk Isten megbocsátására”. De elakad, nem jut tovább. Érdemes-e másnak továbblépni?

8. Kérdegetheti, aki csak megszokásból gyakorolja a vallását, hogy ha az eddig használt szöveg kifogástalanul „bevált”, hasznos-e szövegtani, stilisztikai akadémikussággal szorgalmazni a helyesbítését. Ez az így értett ima is mondott valami elgondolkodtatót hajdan az Aquinóinak is (i. m. 519), ÁVILAI TERÉZnek is (A tökéletesség útja. A belső várkastély. 1979. 220), sok más régibb és mai teológusnak is, napjaink magyar nyelvészenek is (ZELLIGER ERZSÉBET: Bárczi Eml. = MNyTK. 200. sz. 209–16); mondhat-e másként fordítva ennél többet — a ráadásul felekezeten kívül álló — helyesbítést javasolónak?

Jogos kérdés, kötelez a válaszra. A Miatyánkot csak az elemezheti, aki be tudja ékelni a keresztény eszmerendszer, értékrendszer kontextusába, sőt csak akkor érdemes megmukkannia, ha azt vallja, hogy az eddigi felfogásnál harmonikusabban, hitelesebben sikerül neki. De vitatható-e, hogy ennek az eszme- és kontextusrendszernek nem állhat más a központjában, mint a Jézus hirdette nagy parancsolat? Az, hogy „Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. Ez az első és a nagy parancsolat. A második hasonló ehhez: Szeresd felebarátodat, mint magadat” (Mt 22: 37—39; Mk 28—34; Lk 10: 25—28).

A Miatyánk fő része valóban kifejezi, hogy szeretjük is, akarjuk is szeretni Istent a legvégsőig. A közlésviszony nem én, hanem mi és az Isten. Hogy Lk állítólag hitelesebb volna? Jézus maga szólhatott Istenhez én—te közlésviszonyban: *Abba! Πατερ! Atya!* megszólítással. Követőinek azonban közösségi mintáimát adott át. Ezért a Mt-beli görög névmás — egyébként nem birtokos, hanem többes első sz. személyes névmás birtokos esete! — igenis indokolt lehetett a maga korában is, később is; szinte indokoltabb, mint a Lk használta megszólítás. Ez illő a szeretett és a szerető Istenhez. *Atyánk*: hisz gyermekeid vagyunk, fejti ki az Újtestamentum számos helyen (1Kor 3: 1—3, 13: 11—12; l. még HAAG i. m. *Isten fia*, *istengyermekség* címszó, Bibliai nevek és fogalmak. 1988. 109). „Jöjjön el a Te országod”? A keresztény azt remélheti, hogy atyjának gyermekeként részesül belőle ő is.

Ámde hol a nagy parancsolat világi fele? Nyilván az imának a megbocsátásról szóló versében. A hívő tudja és vallja: Istenből részesülve is vétkes, és bűnbocsánatra szorul. Isten-szeretettel, nem pedig *Isten-félelemmel*. . . Ez utóbbi olyan káromlás értékű szó — a német *Gottesfurcht*tal együtt —, hogy még én is hajlanék rá, ne írjam-e kivételesen az AkH.¹¹ szerint egybe és kisbetűvel. Természetesen tudok jelöltjének ótestamentumi háttéréről. Az ószövetségi azonban nem okvetlenül zsidó. A chasszid bölcsesség cáfol rá e tévhitre. Főlszínesen olvasva groteszk, a mélyében megrendítő annak a története (vö. BUBER i. m. 388), hogyan imádkozott a hanipoli Szuszja:

„— Uram, annyira szeretlek, hogy nem félek tőled eléggé. Oly nagyon szeretlek, hogy nem rettegek tőled kellőképp. Tedd, hogy úgy féljelek, mint angyalaid egyike, akit átjár a Te félelmetes neved!

Isten azon nyomban meghallgatta ezt az imát, és Neve átjárta Szusza szívének mélyét, akár az angyalokét. Állati félelmében hitvány kis kutyaként bújt Szusza az ágya alá. Onnan fohászzkodott nagy hangon:

— Uram! Hadd szeresselek inkább, mint Szusza!
Az Isten pedig meghallgatta őt másodjára is.”

Az imádkozó, a Miatyánkot mondó azért bocsát és bocsáthat meg másnak, mert részesül az ingyen kegyelemből, a megbocsátó isteni jósból mint lelki adományból, égi képességből (*πνευματικά, χάρισμα*). Minden jóban Istent tükrözi, hisz Ő a Jó mintája. Ezért: *ekképpen, ekként* bocsát és bocsáthat meg felebarátainak, sőt ellenségeinek is, mert mintája van Fentről. Hitványság volna a Jézus által adományozott mintáimában alkalmi — úrvacsora vagy áldozás előtti — bocsánatért esedezni. Többet kér ez a hely: az *ἀγαπή* lelki ajándékát, mely tudvalevőleg a legnagyobb. Íme, a Mt 6: 12-re irányuló helyesbítési javaslatom háttere. És Lk (11: 4)? „Mi pedig megbocsátunk...”. Megbocsáthatunk, azért, mert az Ő képére és hasonlatosságára vagyunk teremtvé.

Nem azért bocsát meg a keresztény, hogy megbocsátásának fejében, mintegy teljesítve egy föltételt, remélhessen ő is bocsánatot! Ez szokványhívők táborához mért vulgárteológia. A saját megbocsátása édeskeves hozzá, hogy ő is irgalomban részesüljön. A megbocsátás csak része, sőt nem is legfontosabb része a cselekvő szeretetnek, az *Agapé* nak. Isten mindenre kiterjedő szeretetet vár el híveitől a nagy parancsolatban, nem csupán egyénies megbocsátást. A katolikus katekizmus szerzői is jól tudhatják, hogy jóval többet. De talán mást is! Nem biztos, hogy e nagy szeretetben benne van, kivált élen áll az a követelmény is, hogy köteles a keresztény személyiség az emberiség tagjaként megbocsátani az emberiség elleni vétkeket. Van-e rá egyáltalán joga? Istennél a kegyelem — mondották súlyos esetekben a régi bírák. A keresztény egyénnel szemben csak Isten bocsáthatja meg Auschwitzot, Katynt, a gulágokat, a fél világon dúló kegyetlen törvénytelenkedést, a népirtást ma a közelünkben. És a múltban? Ki bocsássa meg ma négerek millióinak keresztény rabszolgaságba hurcolását? S mit ér, ha a fehér utódok legalább bocsánatot kérnek — esetleg egy felekezet vezetőjének személyében? A jóvátétel őszintesége több! Nevezhetik-e „sajnálatos tévedésnek” — mint 1995 legelején egy magyar jezsuita tette — eretnekek tíz- és százezreinek máglyára küldését, kivált ha egyházában a jóindulatú tévedés nem is bűn? A sátáninak meg nem bocsátása nem okvetlenül bosszúállás; a humanista számára is, a kereszténynek is csupán mélyen felelős emlékezés. Holmi további „sajnálatos tévedések” elkerülésére...

Amikor viszont a keresztény csakis személye elleni sérelmet bocsát meg, nem fogja elfelejteni, ha mélységesen hisz, hogy ezzel a megbocsátásával még csak elkezdett szeretni, hogy teljesítse Jézus nagy parancsolatát, fölhasználva a szeretet legfőbb lelki adományát (1Kor 13: 13). Ismételjük: nem azért szeret és bocsát meg, hogy bocsásson meg neki Isten is, hanem azért szeret, azért irgalmas, mert eredendő bűnétől megváltva eredendő remény van az égi irgalomra — Isten képének és hasonlatosságának rangján.

Bennfoglalt tömörségében ennek kell benne lennie a mintáimában, a Miatyánkban: legalább egyetlen versének második felében. Aki a parancsolatot fogalmazta meg, nem feledkezhetett meg róla az imádságban sem. Az az adok, hogy kapjak — csak háttértartalom lehet a Mt 6: 12-ben, nem pedig az uralkodó értelem. Akkor sem, ha csaknem 19 évszázada így vélték...

Akik vitázni akarnak a fentiekkel, ám tegyék! De azért előbb gondolkozzanak el ezen az eszmemeneten, és szálljanak magukba, ne a mundért védjék! A hagyományos felfogás igenis Istent hasonlítja emberhez épp a kereszténység legfőbb imájában. Az én elgondolással kiküszöbölődik ez. Ajánlott tolmácsolásom jobban megközelíti a nagy parancsolat szellemét, mint az eddig megszokott.

Meggyőződésemet nyilván enyém a felelősség. De hálás köszönetet mondok azoknak, akik rokkantságomban nemcsak tanácsokkal, hanem szakirodalmi, szótári és lexikonadatokkal segítettek: VÉRTES O. ANDRÁSNAK és NAGY L. JÁNOSNAK. Megtették ökumenikus szeretettel, nem nézve, mekkora a távolság a világnézetünk között.

A szöveg- és stíluskutató nyelvész tudja, hogy az ő dolga is megszentelt szövegek értelmezése. Az ebben kétkedő hittudósoknak ajánlom figyelmébe Gerabbijának, Jitzchak Meirnek vallomását (vö. MARTIN BUBER i. m. 821): gyermekkorában nem fült a foga a nyelvtanhoz. Úgy vélte, ez is csak egyike a sok tudománynak. Később mégis ráadta a fejét: belátta, hogy a Tan titkai összenőttek ezzel a diszciplínával.

TÖRÖK GÁBOR

Gyep és gyepű

1. A középkori magyar határvédelem fogalmi köréhez tartozó szavak eredetét többnyire ismerjük, így tudjuk például hogy az *árok* és a *kapu* török jövevény; a védelmi rendszer különösen fontos szavának, a *gyepű*-nek azonban még mindig nincs elfogadott etimológiai magyarázata (vö. a TESz. és az EWUng. szócikkeit). Meggyőző magyarázat híján a *gyepű* és a *gyep* eredeti viszonyáról sincs világos képünk (szóhasadás?, derivátum a *gyepű* a *gyep*-ből? stb.). A nyitott kérdések megoldásához valamivel közelebb juthatunk, ha vizsgálódásunk körébe bevonjuk a két szóra vonatkozó középkori adatok valamennyi jelentésváltozatát, és azokat a történeti gyepűkutatás eredményeivel szembesítjük. Az alábbiakban ilyen vizsgálódásról és az ebből adódó szófejtési javaslatról kívánok beszámolni.

2. Történelmi ismereteink szerint a honfoglaló törzsek szállásterületét kezdetben természetes térelválasztó övezet védte ellenséges támadás elől. A védő övezet — belülről kifelé haladva — sűrű erdők, bozótok, mocsarak és egyéb behatolást akadályozó tereprészek belső gyűrűjéből és az ehhez csatlakozó, olykor több napi járóföldre terjedő, lakatlan „senki földjéből” állott. Az így kiszélesített terület nyugat felé például a honfoglalás utáni első időben a Bécsi erdőtől az Enns folyóig nyúlt. A lakott terület védelmét később mesterséges berendezések létrehozásával tették tökéletesebbé. A fatorlaszokkal, gátakkal, sövényekkel megerősített országhatár a XI—XII. századi királyi Magyarországra jellemző; az objektumok fenntartásáért az uralkodó volt felelős. A királyi hatalom XIII. században meginduló gyengülése nyomán a gyepűrendszer visszafejlődött, országvédő szerepét mindinkább a főurak által emelt határközeli várak vették át.

Az Árpád-kori határvédelmi rendszer története az itt vázoltnál részletekben természetesen sokkal gazdagabb, nyelvtörténeti kérdéseink felvetéséhez azonban ez a rövid — inkább csak emlékeztető — vázlat elegendőnek látszik. A történettudomány oldaláról legutóbb KRISTÓ GYULA és SZEGFÜ LÁSZLÓ foglalta össze a gyepű-

rendszer lényeges vonásait a „Korai magyar történeti lexikon (9—14. század)” c. hézagpótló műben (Bp., 1994. 242 és 256 k.).

3. A *gyepű* és a *gyep* szó első ízben XIII. századi nyelvemlékeinkben jelenik meg. Feltehető azonban, hogy legalább egyikük vagy közös elődjük már a honfoglalást közvetlen követő időben bekerült a magyar szókészletbe; a hamar kialakult védő övezet (vö. **2.**) valamilyen más elnevezésének mindenesetre semmi jele nincs a középkori oklevelekben. Szavaink kor szerinti sorrendjének kipuhatolásához véleményem szerint támpontokat nyerhetünk, ha nyelvtörténeti anyagunkat jelentéstani oldalról közelítjük meg, és arra a kérdésre keresünk választ, hogy vajon a *gyepű* vagy a *gyep* szónak legkorábbi jelentéséből kiszűrt fogalmi tartalma egyezik-e meg nagyobb mértékben a határvédő övezet kezdeti tulajdonságaival? Feltevésem szerint valószínű ugyanis, hogy azt a szót tekinthetjük korábbinak, amelynek tartalmi jegyei hűségesebben tükrözik az övezet eredeti, mesterséges berendezések nélküli állapotát. A vizsgálat eredményeként kiválasztott szóalak lehet azután következő lépésünk, a „forráskutatás” alanya.

A tartalmi elemzés előtt választ kíván még az a kérdés, hogy kellő alappal használjuk-e a határvédő rendszer XIII. század előtti tulajdonságainak jellemzéséhez — azonos korú adatok híján — az 1200-as éveknél nem idősebb szórvány-nyelvemlékeket? Abban a tudatban, hogy az egykori védő övezet földrajzi jellege, valamint a mesterséges objektumok megvalósításának anyagi és technikai adottságai a rendszer fennállásának egész ideje alatt lényegében azonosak voltak, válaszunk igenlő lehet. A *gyepű* és a *gyep* fogalmi tartalmának a XIII. század előtti időre vonatkozó vizsgálatánál a határvédő rendszer eredeti, „természetes” állapotától a „mesterséges” felé eltolódó jellegét (vö. **1.**) kell szem előtt tartanunk. A rendszer célja kezdettől fogva az ellenséges behatolás megakadályozása volt, amit fogalmi síkon lényeges tartalmi jegyként az <akadály> meghatározás képviselhet. Ehhez a jegyhez a történelmi folyamat két fő ismérvének megfelelően a <természetes> vagy <mesterséges> jegy járul. A védő berendezések mint az egykori valóság tárgyainak lényeges anyagbeli különbségeit az <élő> : <élettelen> jegypár felvételével jelezzük.

4. *Gyepű* szavunk első írott emléke II. Endre 1225. évi, a keddhelyi cisztercita kolostor (később Borsmonostor, ill. Klostermarienberga) birtokait és kiváltságait megerősítő oklevelében található, amelyben a kolostor népei felmentést nyernek a gyepűkésztés, szószerint gyepűvágás alól: „Indulsi mus eciam, ne populi ipsorum compellantur ire ad incidendas indagine, id est *gepu*” (FEJÉR, CD. III/2, TESz.). A lezárás, bekerítés műveletére utaló *indago* a mesterséges akadályok gyakori neve a latin szövegekben: „*Indagine* clausura seu sepes, quae vel fossatis vel arborum incisione construuntur . . .” (BARTAL, ANTAL, Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Lipsiae, 1901. 329). A vágott *gyepű* tehát ledöntött fákból összeállított akadály volt, amellyel a terep nyílt szakaszait, mint például a völgyek szádját torlaszolták el (vö. TAGÁNYI KÁROLY „Gyepű és gyepűelve” c. értékes dolgozatának erre vonatkozó részét is: MNy. IX [1913.], 99). Eltorlaszolt völgyre vonatkozhat a következő adat is: 1314: „Per unam uallem que wlgó dicitur *gepu*” (OKLSz.). Forrásainkban az ilyen akadályokról gyakran esik szó — írja TAGÁNYI és hozzáteszi: „Az ilyen gyepük egymással összeköttetésben álló szakadatlan láncolatot alkottak, de a melyet helyenként hadi és közlekedési czélokra szánt utak szakítottak meg. Az ilyeneket *kapuk*nak, az *ország kapui*nak (*porta regni*) . . . nevezték el” (i. h.). A mesterséges gyepük határmenti sora valójában nem volt

szakadatlan. FODOR FERENC kutatási eredményei szerint „ott volt mesterséges gyepűberendezés, ahol nem volt megfelelő természetes védelmi vonal, választó övezet, azaz a síkságokon voltak csak igazi gyepük, meg a nyugati dombvidékeken, míg a hegységek felé nem, csak elállott betörési kapuk” (Adatok a magyar gyepűk földrajzához: HadtörtKözl. XXXVII [1936.], 128). A *gyepű* az országos határvédelmi rendszer feloszlása után mint valamilyen emberkéz alkotta akadályt jelentő szó tovább élt nyelvünkben, amint azt a XVII—XVIII. századi latin – magyar szótárak értelmezései is mutatják: *agger* ’töltés, gát, sánc’, *septum* ’bekerített hely’, *maceria*, *maceries* ’fal, sövény, tapaszos palánk’ (MA.³, PP.). Annak, hogy a *gyepű* valaha a védő övezet kezdeti, IX – X. századi állapotát (is) jelző szó lett volna, a nyelvemlékekben nincs nyoma. Szavunk ’pars pro toto’ jellegű, a határvédelmi vonal egészére kiterjesztett jelentése késői fejlemény, vizsgálatunk évszázadait nem érinti.

A nyelvemléki adatok alapján a *gyepű* szó középkori fogalmi tartalmát mindenképpen a <mesterséges akadály> kéttagú jegy illeti meg. Ha a szóban forgó objektum anyagi összetételére is van adatunk, a fenti képlet kiegészül: <élettelen anyagú mesterséges akadály>: fa, kő, föld stb.; <élő anyagú mesterséges akadály>: sövény stb. A *gyepű*-t a fentiek szerint tehát nemcsak a nyelvemlékek negatív vallomása, hanem a szó korai fogalmának mindkét változatában megjelenő <mesterséges> tartalmi jegye is elválasztja a határvédő rendszer kezdeti szakaszától.

5. A *gyep* szó legrégebbi emlékét egy határjárólevél őrzi, amelyet IV. Béla a Wigman (később Igmánd) nemzetséghez tartozó András comes számára állíttatott ki. Egy gazdátlan birtok határainak (*meta* ’határjel és határvonal’) kijelölése során a nem művelt területként említett *gyep* birtokrészt kettéosztották: 1257/1416: „(meta) vadit in terram incultam, que *gyep* vocatur, ad caput . . . fosse, et ibi diuidit terram cum agazonibus domini Regis, quibus cessit tercia pars ipsius terre” (ÁÜO. VII, 456 k.; a NySz. tévesen: „vadit ad [sic!] in terram”). A magyar szó appellativum voltát az oklevél összes többi *terra* előtagú szókapcsolata teszi bizonyossá: ezek mind nagy kezdőbetűvel írt földrajzi nevek, pl. *terra Chep* (Csép, Komárom m.). A NySz. *ager incultus* ’nem művelt szántóföld’ értelmezés alatt közli szavunkat (l. még TESz.: ’parlag, megműveletlen föld’, EWUng. ’unbebautes Feld’). Az oklevél szövege azonban nem támogatja a fenti értelmezést. A kérdéses gyep-terület a tatárjárás óta, a felosztásig tehát legalább 16 éven át, de valószínűleg még hosszabb idő óta elhagyatott pusztaság volt (*vacua et desolata post Tartaros*) — közli az oklevél, amelyre tehát a mezőgazdasági művelésben részesülő, átmenetileg pihentetett talajt megjelölő kifejezések nem illenek. Az oklevelek szántóföldre vonatkozó leggyakoribb kifejezése *terra arabilis* ’szántható föld’: 1055: „In qua villa habet . . . ecclesia terram arabilem”; 1321: „Fundum curiae . . . cum *terris arabilibus* seu *agris*” (utalás a szinonímiára!); 1388: „Possessiones . . . cum . . . *terris arabilibus* cultis et incultis” (a szántóföld kétféle minőségének megkülönböztetése; HARMATTA JÁNOS, stb., A magyarországi középkori latinság szótára I. Bp., 1987. 112, 218). Az oklevelekben néha megjelennek a *terra arabilis* tényleges egykori magyar megfelelői is: 1258: „Quedam terra arabilis que alta*parlac* appellatur”; 1258: „Terram arabilem que hosiw *parlac* vocatur” (OkISz.); 1401/1568: „Terras arabiles . . . vulgo ’tarlo’ vocatas” (HARMATTA m. f. 218).

Kérdéses szavunk korabeli fogalmi tartalmát a fentiek szerint IV. Béla oklevélének útmutatását követve határozhatjuk meg: a *gyep* eredetileg emberi beavatkozástól mentes, a mezőgazdasági művelésben részesülő földeken kívüli terület volt.

Az ilyen területre történeti földrajzi — vagy akár jelenkori — tapasztalatok szerint kusza növényzet, tüskés bozótok, cserjék, bokrok jellemzők; áthatolást, szabad mozgást akadályozó tulajdonságok. Fogalmi síkon ennek a <természetes akadály> kétfajú tartalmi jegy felel meg. A *gyep* szó így rögzített fogalmi tartalma nagymértékben megközelíti a határvédő övezet kezdeti szakaszának történetileg ismert, ellenséges behatolás megakadályozását célzó jellegét, valamint az övezet térszíndomborzati tulajdonságait (vö. 2.). A 3. pontban kifejtett feltevés értelmében tehát valószínű, hogy a *gyep* szó — a *gyepű*-t korban megelőzve — a kései ősmagyar szókészlet tagjává vált. Szófejtési javaslatom közvetlen alanya ezért a *gyep* szó lesz. Az előzőekben alkalmazott formális elemzés akkor nyer igazolást, ha a reá épített következtetés a *gyep* — s így rajta keresztül a *gyepű* — meggyőző etimológiájához vezet.

6. A *gyep* szó eredetére vonatkozó javaslatom (l. 7.) egy szélesebb körű kutatási terv munkálatainak keretében fogalmazódott meg. A vizsgálódás anyaga egyrészt a feltehetően a kései ősmagyarhoz sorolható „ismeretlen eredetű” szavakból, másrészt az altaji nyelvek közös eredetre vissza nem vezethető szókészletéből tevődik össze. Munkámmal annak a tisztázásához kívánok hozzájárulni, hogy miként hasznosítható a mongol és mandzsu-tungúz nyelvág szókészletének fenti értelemben körülhatárolható része a kérdéses magyar szavak forrásának kutatásában. Ez a jövevényszó kutatás számára jelentékenynek sejtett szóanyag ugyanis lényegében még kiaknázatlan.

A török, a mongol és a mandzsu-tungúz nyelvek rokonsága — mint ismeretes — vitatott feltevés. A genetikai kapcsolat hipotézisének védői a tagadókkal abban a véleményben azonban megegyeznek, hogy a három törzság szókészletének csupán a töredéke vezethető vissza egy hipotétikus alapnyelvre. LIGETI LAJOS tömör összefoglalása szerint „a három nyelvág folyamatosan érintkezett egymással több mint kétezer éven keresztül. Az érintkezés rétegesnek mondható. Ez annyit jelent, hogy a török intenzíven érintkezett a mongollal; nem kevésbé intenzíven mondható a mongol és a mandzsu-tungúz között megfigyelhető kapcsolat ... Ezzel szemben nem lehet szó mélyreható érintkezésről a török és a mandzsu-tungúz ág között ... az egyezések kronológiailag szétválasztható csoportjai kölcsönzésből származnak” (TörK. 424 k.). A kölcsönzések időben és térben kiterjedt szövevényes részleteit GERHARD DOERFER kutatásai tették áttekinthetőbbé. A göttingeni nyelvész (akinek munkámat támogató értékes tanácsaiért ezen a helyen is köszönetet mondok) egyik könyvében például bő lexikális anyagon a közvetlen s mindkét irányban érvényesülő török–mongol, illetve mongol–mandzsu-tungúz kölcsönzéseket szemlélteti, továbbá kimutatja, hogy a török és a mandzsu-tungúz közötti egyezések mongol közvetítéssel keletkeztek (Mongolo-Tungusica. Wiesbaden, 1985.; Tungusica, Band 3.). A három nyelvág szókészletében mutatkozó egyezések és jelentős különbségek arra figyelmeztetnek, hogy valószínűleg nem elég az „ismeretlen eredetű” korai ősmagyar szavak forrásának kutatásában az altaji nyelveket egyedül török oldalról megközelíteni.

A töröktől független altaji–magyar kapcsolatok kérdése — főként mongol vonatkozásban — nem alapvetően új. LIGETI 1935-ben erről így nyilatkozott: „nem is az a lényeges, hogy közvetlenül vagy közvetve, ha pedig közvetve, akkor közelebről milyen úton-módon kerültek a magyarba mongol vagy mongolos elemek, hanem elsősorban arra kell keresnünk megnyugtató feleletet, vajjon csakugyan vannak-e nyelvünkben ilyen elemek. Ezt a kérdést pedig, mint azt annak idején

már GOMBÓCZ leszögezte, kizárólag nyelvi kritériumok alapján lehet eldönteni, csak ezután kerülhetnek szóba az esetleges történelmi szempontok is” (NyK. XLIX, 193). A neves tudós és utódainak vizsgálatai azonban nem annyira az „ilyen elemek” felkutatásának, hanem inkább a korábban forgalomba került mongol(os) szófejtési javaslatok megecfolásának célját szolgálták (az eredmények bírálata nem tartozik a jelen dolgozat témájához). A török uralta szemlélet máig változatlan a magyar etimológiai irodalomban; a szótárakban például mongol és mandzsú-tungúz szavak, ritka kivételtől eltekintve, csak mint a csuvasos jövevényszavak török adatainak párhuzamai jelennek meg. Úgy tűnik azonban, hogy a merev „frontvonalak” lassan fellazulnak, elsősorban a Kárpát-medencei avarok kutatása során felhalmozódott sok új felismerés hatására. A régészeti feltárások alapján például arra lehet következtetni, hogy az avarság, amelynek legalább egyik nyelve nem-török altaji volt, a frank háborúkat nagy számban túlélte, és a honfoglalás után beolvadt a magyarságba (vö. t. k. ERDÉLYI ISTVÁN, Az avarság és a kelet a régészeti források tükrében. Bp., 1982.).

Ez a folyamat nem maradhatott nyelvi következmények nélkül. Egyik utolsó írásában maga LIGETI is visszatért a korábban nagy tartózkodással kezelt kérdéshez és többek között megállapította, hogy az avaroknál „a mongol nyelvnek van hitelesnek tekinthető nyoma, ennek vallomása azonban nem terjed odáig, hogy segítségével összefüggő mongol nyelvi háttérre következtessünk... Szórványos és bizonytalan jelzések elegendők a kérdés felvetéséhez, de megválaszolására nem. Nyelvi kérdést antropológiai alapon eldönteni nem lehet, mégsem hűnyhatunk szemet a régészeti és embertani kutatások ama megállapítása előtt, hogy 670 táján, az onogur birodalom felbomlásakor Aváriába érkező új néphullám mongoloid és tungid elemeket sodort magával” (MNY. LXXXII [1986.], 149). A „szórványos és bizonytalan jelzések” nemcsak kérdések felvetésére, hanem további kutatásra is ösztönözhetnek, például a következő munkahipótezis alapján: Feltehető, hogy a kései ősmagyar egyes „ismeretlen eredetű” s a török szókészletből nem magyarítható szavai a mongol, illetve mandzsú-tungúz nyelvek egykorú elődjéből származnak. A hipotézisre épült — valószínűleg még hosszabb időt igénylő — vizsgálataim néhány eredményéről eddig külföldi kiadványokban (vö. pl. DENIS SINOR ed., *The Uralic Languages*. Leiden etc., 1988. 786) s legutóbb A magyar nyelvészek VI. nemzetközi kongresszusán Egerben tartott előadásban (vö. A lexikológia és a lexikográfia elmélete és módszertana (előadásvázlatok) 29) számoltam be.

A *gyep* szó eredetére vonatkozó, itt az újabb vizsgálati eredményekből „mutatványnak” szánt javaslatom a mandzsú-tungúz nyelvek szókészletének egyik archaikus elemére támaszkodik; ezért kíváncsnak látszik a kutatás számára ezen a területen adódó lehetőségekről röviden megemlékezni. A mandzsú-tungúz ág az altaji nyelvek különösen konzervatív csoportja: „Wenn man das gesamt-tungusische Material sprachgeschichtlich betrachtet, so findet man nur wenige Spuren einer fortschreitenden Entwicklung, d. h. das Tempo der sprachgeschichtlichen Entwicklung, das im Altaischen... überhaupt sehr langsam ist, ist in dem archaischen Tungusischen noch langsamer als in den anderen altaischen Sprachen” (KARL H. MENGES, *Die tungusischen Sprachen*. In: *Tungusologie*, Leiden/Köln, 1968. 24). A Nyugat-Szibériától Kínáig húzódó területen beszélt, egymástól többnyire elszigetelt nyelvek szókészletét kielégítően ismerjük; a világháború után fellendült tunguzológiában kimunkált történeti hangtan és morfológia az alapnyelvi formák megbízható rekonstrukcióját teszi lehetővé (több száz, a kutatás által elismert alapnyelvi szóalak található pl. JOHANNES BENZING, *Die tungusischen Sprachen*).

Versuch einer vergleichenden Grammatik c. könyvében; Wiesbaden, 1955.). Mivel a tungúzok egy részének északabbra vándorlását s így az alapnyelvi állapot megszűnését a VI. század körüli időre tehetjük (MENGES m. f. 23), a még nyelvi egységet tükröző rekonstruált szóalakok alkalmasnak látszanak a kései ősmagyarral való egyeztetésre.

7. *Gyep* szavunk véleményem szerint valószínű forrása a mandzsu-tungúz alapnyelvig követhető palatális hangrendű **žip* 'sűrű, tömör, zárt, áthatolhatatlan' anyagi tulajdonságokat megjelölő névszó, amelynek — tekintettel a későn bekövetkezett szófaji elkülönülésre (BENZING 89) — a melléknévin kívül főnévi funkciója is lehetett. Az alapszó, részben derivátumokban, a nyelvcsalád mindkét ágából kimutatható: Északi tungúz nyelvek: evk. *žiptama* 'plotnyj (o tkani)', *žiptimat* 'plotno', a *-t* határozószóképző, vö. MENGES 67 (V. I. CINCIUS red., Sravnitel'nyj slovar' tunguso-maščurskix jazykov I. Leningrad, 1975.; a továbbiakban SSTM.); — ev. *žipküti* '1. plotnyj; 2. (birtokos személyraggal) plotnost, plotnaja massa' (SSTM.). Déli tungúz nyelvek: ol. *žip* 'plotnyj, nepronicaemyj; plotno, krepko, nagluxo'; a melléknévek egyben határozószóként is szerepelhetnek, vö. BENZING 94 (SSTM.; a szótár a kétféle funkciót a melléknévi változathoz magyarázatként tett *bi* létigével különbözteti meg); — nan., mint ol.; — ma. *čžibin'* 'gustota, častota, gustyj, častyj, častyja jačejki seti' (I. ZAXAROV, Polnyj maščursko-russkij slovar. Sanktpetersburg, 1875. ua. SSTM.), *jibgehun* 'dicht, undurchlässig (Stoffe, die der Nadel widerstehen)'; *jibin* 'kleine Masche' (E. HAUER, Handwörterbuch der Mandschusprache. Wiesbaden, 1952.).

A tungúz szótövek legtöbbje kétszótagú (BENZING 54), az alapnyelvi szókincsben voltak azonban egyszótagúak is, mint **mō* 'fa', **mō* 'víz', **pār* 'valami alsó része'. A többszótagú adatokban a képzők részben nyomatékosító jellegűek, így pl. a ma. *-hun* (**-kūn*) funkciója a jelzett tulajdonság átlagon felüli intenzitásának a kifejezése (BENZING 91). Hasonló szerepe lehet az északi tungúz adatok *-t*, *-ti* gyűjtőnévképzőjének (BENZING 71 k.); az evk. *-m* denominális melléknévképző (MENGES 67, BENZING 91).

A mandzsu-tungúz alapnyelvi időre kimutatott s az utódnnyelvek egy részében eredeti alakban továbbélő névszóval *gyep* szavunk mind hangtani, mind jelentésani tekintetben jól egyeztethető. Mivel a kölcsönzés valószínű ideje a kései ősmagyar, vagyis a csuvasos török jövevényszavak átvételének kora, a hangmegfeleléseket az ilyen átvételeknél érvényesülő szabályosságokkal összevetve vizsgálhatjuk. A török — mandzsu-tungúz történeti hangtani viszonyra N. POPPE „Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil I. Vergleichende Lautlehre” (Wiesbaden, 1960.) c. művét tekintem irányadónak.

Szókezdő mássalhangzó: csuv. *ž-* (← őstör. *y-*): tung. *ž-* → m. *džs-* → *gy-* (vö. *gyász*, *gyom*, *gyűszű* stb.) — Magánhangzó: csuv. *i* (← őstör. *i*): tung. *i* → m. *i* → *é* (vö. *betű*, *serke*, *szeplő* stb.) — Szóvégi mássalhangzó: csuv. *-p* (← őstör. *-p*): tung. *-p* → m. *-p* (vö. *kép*). — Az egész hangsorra vö. a *gyeplő* ← tör. **jiplik* megfelelést.

A *gyep* szó keresett eredeti jelentésére a mandzsu-tungúz **žip* 'sűrű, tömör, zárt, áthatolhatatlan' jelentésű adataira támaszkodva következtethetünk. A *gyep*-ről eddig — nyelvemléki alapon — azt a jelentésanilag releváns megállapítást tehetjük, hogy a XIII. században emberi beavatkozás által nem háborgatott, mondhatni „vad” állapotú területre vonatkozott, továbbá hogy e megállapítást visszamenőleg a határvédő övezet korai állapotára kiterjeszthetjük (vö. 5., 3.). Az

ilyen terület találó rövid megnevezésére — s hogy ilyen igény volt, joggal tételezhetjük fel — különösen alkalmas lehetett az a szó, amely a terület védelmi szempontból kiemelten fontos tulajdonságait idézte fel (legalábbis a kölcsönzés idején) a nyelvvel élők tudatában: a hívatlan vendéget feltartóztató terep sűrűségét, áthatolhatatlanságát. Azt, hogy a védő övezeten belül letelepült magyarság a biztonságot nyújtó vonulat nevéül az ott talált népesség egyik nyelvének a helyzethez tökéletesen illő szavát vette át, valószínűnek tarthatjuk. Az eredeti védő szerepet hangsúlyozó jelentés elhomályosulásával a *gyep* a lakott és mezőgazdaságilag művelt területeken kívüli bármely természetes állapotú földterület megnevezése lett.

8. Az „ott talált népesség egyik nyelvének” említésével a szókölsönzés lokalizálásának problémaköréhez jutottunk el. Ha tudniillik a fent javasolt szófejtés elfogadható, s így — javaslatom munkahipotézis keretében tett jellegét szem előtt tartva — kijelenthető, hogy a *gyep* szó valószínűleg mandzsú-tungúz eredetű, akkor aktuálissá vált az 1935-ben LIGETI emlegette „történelmi szempontok” kérdése. A sokrétű kérdésre véglegesnek szánt választ megkísérelni még túl korai lenne, erre csak a nyelvi kritériumok alapján végzett vizsgálatok befejezése után, az összegyűlt teljes szóanyag ismeretében kerülhet sor. Az eddigi egyeztetések annak a feltevésére adnak alapot, hogy a jövevények a honfoglaló magyarságba beolvadt Kárpát-medencei avaroktól származnak. Ebbe az irányba mutat t. k. a szavak egy csoportjának a magyar nyelvben produktívá nem vált, elszigetelt, részben elhaló, szubsztrátumhatást sejtető jellege. Ilyen pl. az egri kongresszuson tárgyalt (vö. 6.) etimológiák közül kettő: 1. *gyere* 'komm!': tung. (nan.) *žiři* 'komm dann!' (← *ži-həri*) ← tung. *ži-* 'ankommen, herkommen' (← **di-* 'kommen'). — 2. *isa*, *icsá*, *icsá* (HB.) 'siehe da': tung. **iä-* 'sehen, siehe!' (a szótó funkciója a tung. régiségben — a magyarhoz hasonlóan — a felszólítás is). A *gyep* fent kimutatott eredeti jelentése is a Kárpát-medencében történt kölcsönzés valószínűsége felé hajlik: a szó által megnevezett térség felszíni-domborzati jellege inkább az új hazában talált állapottal áll összhangban, mint a vándorlások korának erdőtlen, füves sztyeppjével.

9. Az előzőkből ítélve valószínűleg a honfoglalást közvetlen követő időben a magyar szókészletbe került *gyep*-ből a *gyepe* megmagyarázható mint az alapszó jelentését megváltoztató -ú/-ű kicsinyítő képzős származék (vö. TNYt. I, 240—2). A nagy kiterjedésű, természetes állapotú gyepterület védelmi funkcióját tökéletesítendő később létesített mesterséges berendezések korlátozott terjedelme az 'egész : rész' vagy akár 'nagy : kicsi' fogalmi oppozíciójára épített derivációt természetessé, érthetővé teszi. E szóképzésre nyilvánvalóan a gyepek akadályok elterjedése után hamarosan, valószínűleg már a X. század vége felé sor került. Ezt a feltételezést javallja egy a XI. század elejéről származó, nem közvetlenül a magyar határvédő rendszerre vonatkozó, de avval párhuzamba vonható hír: Querfurti Bruno szerzetes egy korábbi magyarországi tartózkodás után 1005-ben ismét Magyarországra jött, s innen térítő útra Kijevbe és a besenyők földjére indult. Az 1004-ben térítő érsekké szentelt szerzetes II. Henrik császárhoz írt úti beszámolójában az oroszok besenyők ellen létesített határvédelméről is megemlékezett. HUNFALVY PÁL közlése szerint „A rutén fejedelem elkíséré Brunót, mint maga elbeszéli: »Duos dies cum exercitu duxit me ipse usque ad regni sui terminum ultimum, quem propter vagum hostem firmissima et longissima sepe undique circumclausit.« Azaz, a rutén fejedelem a lovasaival két nap járásnyira kíséré Brunót, a birodalma végső

határáig, melyet a mozgó ellenség miatt igen *erős és hosszú sövénnyel* rekesztett volt körül. — Ezen erős, hosszú sövény amolyan magyar *gyepű-féle*” (Száz. XXII [1888.], 450). A HUNFALVY vonta párhuzammal véleményem szerint egyetérthetünk, s így a talán először élő anyagú mesterséges akadályt, sövényt megnevező ’kis gyepe; keskeny gyepe’ értelmű *gyepű* szó meglétét a X/XI. század fordulóján feltételezhetjük.

10. A magyar szókinsben a fentiek szerint legkésőbb a XI. századtól egymás mellett létező *gyep* és *gyepű* több évszázadon át megtartotta a másiktól elkülönült sajátos jelentéskörét; a XV. században a *gyep* leggyakrabban még *terra inculta*, a *gyepű indago* (OkI Sz.). Az országos határvédelmi rendszer átalakulásával párhuzamosan azonban a két alakilag szinte azonos szó funkciója is megváltozott (vö. pl. 4.), részben egymáshoz közeledett, keveredett. A XV. században, főként szójegyzékekben (amelyek szerzői tehát nem az oklevélírókéhoz hasonló közvetlen tapasztalásra támaszkodtak) előfordul már a *gyep indago* jelentésű adata is: 1405: „*eluen gep indago*” (SchlSzj.), 1419: „*indago videlicet gep*” (OkI Sz.). A jelek szerint ez idő tájt kezdődő keveredési folyamat részleteinek feltárása azonban már nem tartozik a *gyep* és a *gyepű* korai történetét tárgyaló dolgozatom témájához.

FUTAKY ISTVÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Magyar asszonynevek a Kárpátalján

1. A névtani szakirodalomban bőven találunk utalásokat arra vonatkozóan, hogy a személynevek mikor, milyen funkcióban használatosak, a névhasználatnak milyen rétegeit lehet elkülöníteni. Az élőnyelvi, beszélt nyelvi gyakorlat mellett fontos rétegét képezik a személyneveknek a hivatalos nevek, azok a névformák, amelyek az állami népességnyilvántartásban az egyéneket egymástól megkülönböztetik. A hivatalos név nem mindig azonos a használati névvel, hiszen a csecsemőkortól a halálig mind a nőknek, mind a férfiaknak igen változatos szólító neveik alakulnak ki; nemcsak becézőnevek, hanem gyakran a ragadványnevek is színesítik a névhasználati formákat.

A személynevek hivatalos használatát minden országban állami jogszabályok írják elő. Ennek alapja az adott nyelv névadási gyakorlata, például a magyarban az, hogy a név többnyire két elemű, elől áll a családnév, utána a keresztnév. A keresztnévek kategóriája két részre tagolódik: női nevekre és férfinevekre. Női nevet csak nő, férfinevet csak férfi viselhet. A keresztnév kiválasztásában azonban további kötöttségek is vannak. Nincs lehetőség a teljesen szabad névválasztásra, hanem a Ladó János által összeállított utónévkönyvet kell figyelembe venni, amelynek listája átment a tudományos szakemberek szűrőjén, és hivatalos, közigazgatási szinten is szentesítették azt. „A névkönyv célja — írja a szerző a bevezetőben — elsősorban az, hogy az anyakönyvi hatóságok részére az utónevek anyakönyvi bejegyzésére vonatkozó jogszabályokhoz a magyar anyanyelvű magyar állampolgár gyermekek anyakönyvezésénél utónévjegyzékként szolgáljon, vagyis tételesen megjelölje, mely utóneveket lehet az anyakönyvbe bejegyezni és milyen formában.” (Ladó János, Magyar utónévkönyv. Bp., 1971. 5). Azt is megmondja, hogy mi nem anya-

könyvezhető: „Olyan utónevet tehát, amely a félkövér és világos szedésű nevek között nem szerepel, a születési anyakönyvbe újszülött neveként bejegyezni magyar anyanyelvű szülők gyermekei részére nem szabad.” (i. m. 8). E kötöttség alól csak akkor térhet ki az anyakönyvvezető, ha a szülő az MTA Nyelvtudományi Intézetétől írásbeli engedélyt szerez be.

Még ennél is bonyolultabb a hivatalos névadás, illetőleg a névválasztás módja abban az esetben, ha a nő férjhez megy, és az elé a dilemma elé kerül, hogy a továbbiakban asszonyként mi legyen a hivatalos neve. Azt, hogy a feleség a házasságkötés után milyen nevet viselhet, az 1974-ben hozott családjogi törvény tartalmazza. E szerint az új asszony ötféle lehetőség közül választhat. Ha például Kovács Magdolna feleségül megy Kis Péterhez, akkor az alábbiak szerint alakulhat a hivatalos neve: a) *-né* képzővel fölveszi a férje nevét: *Kis Péterné*. — b) Ehhez még hozzátoldja a saját leánykori nevét is: *Kis Péterné Kovács Magdolna*. — c) A férje családnevéhez teszi hozzá a *-né* képzőt, és utána jön a saját leánykori neve: *Kisné Kovács Magdolna*. — d) A férje családnevéhez kapcsolja a saját keresztnévét: *Kiss Magdolna*. — e) Megtartja a régi nevét: *Kovács Magdolna* (Dr. HORVÁTH FERENC, Anyakönyvi igazgatás. Bp., 1983. 72—3).

Nem tudunk róla, készült-e statisztika arról, hogy Magyarországon házasságkötéskor a nők a fenti öt lehetőség közül melyiket milyen százalékban részesítették előnyben. Csak becslés alapján állíthatjuk teljes bizonyossággal azt, hogy az első változat a legnépszerűbb, 100 nő közül 95 vagy talán még ennél is több a *Kis Péterné* megoldást választja. Úgy tűnik, hogy ettől a gyakorlattól inkább csak értelmiségi körökben térnek el a nők. Művészek, tudósok körében fordul elő gyakrabban, hogy egy-egy hölgy a házasságkötése után sem szívesen válik meg attól a névtől, amelyen már közismertté vált. Például Benke József színész lánya, Benke Judit *Laborfalvi Róza* néven ért el kiemelkedő sikereket a Nemzeti Színházban, és ezt a nevet akkor is megtartotta, miután Jókai Mór felesége lett. Nyelvészkörekből is említhetnénk példát arra, hogy egy-egy kutató asszony a leánykori nevén publikál: *B. Lőrinczy Éva, J. Soltész Katalin, P. Eöry Vilma* stb.

2. A határokon kívül élő magyarság körében a hivatalos név definíciója meglehetősen bonyolult, hiszen az ő személyi okmányaikba bejegyzett név nem a magyarországi joggyakorlat szerint alakul ki, hanem az adott ország, illetőleg az adott nyelv névadási szokása szerint. A velünk szomszédos országokban eltérőek a jogi lehetőségek a névadás tekintetében, éppen ezért igen gyakran politikai vita tárgyává válik az egymástól genetikailag különböző nyelvek névadási szokásainak ütköztetése. A kisebbségben élő magyarság alapvető jogának érzi, hogy a számára megszokott módon definiálja önmagát, tehát hivatalos formában, hivatalos iratokban is a magyar nyelv szokásai szerint szeretné használni a nevét. A többségi népcsoport, az államalkotó nemzet viszont egységre törekedve nem mindig toleráns az eltérő névhasználati formák iránt, ezért törvényekkel vagy egyéb más eszközökkel kényszeríti rá a kisebbségeket az államilag elfogadott névforma használatára. Ennek bizonyítéka a Szlovákiában jelenleg is folyó huzavona a női nevek *-ová* végződéséről, arról a rendelkezésről, amely a magyar anyanyelvű szlovák állampolgárok részére is kötelezővé teszi a névvégződés használatát. LANSTYÁK ISTVÁN egyik cikkében leírja a Szlovákiában érvényben levő joggyakorlatot, hogy szerint 1959-től elvileg lehetséges az, hogy magyar keresztnévket is bejegyezzenek az anyakönyvi kivonatba. A rendelet azonban nem hozták nyilvánosságra, ezért az érintettek a 80-as évek közepéig nem szereztek tudomást erről a lehetőségről. A legszerűsebb azonban — írja Lanstyák —, „hogy a női vezetéknevekhez kötelezően járul az *-ová* végződés, még akkor is, ha az illető keresztnéve magyarul van anyakönyvezve. Tehát egy nő legjobb esetben is csak *Erzsébet Serfőzőová* lehet, ha az *Alzbeta Serfőzőová* nem felel meg neki.” (LANSTYÁK ISTVÁN, A szlovák nyelv árnyékában. A magyar nyelv helyzete Csehszlová-

kiában 1918—1991. In: Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Szerk. KONTRA MIKLÓS. Magyararsághatár Intézet, Bp., 1991. 27).

Nyilvánvalóan az intolerancia jele az az eset is, amely velem történt meg ungvári vendégtanárságom idején. Amikor még a Szovjetunióban Ungvárról Kisinyovba utaztam egy belföldi légijáratral, a repülőjegyemet *Lajos Lajosovics Balogh* névre állították ki. Tehát még egy külföldi állampolgár esetében sem tudták elviselni a másságot a névhasználatban.

A volt Jugoszlávia területén, a vajdasági magyarok körében is meglehetősen bonyolult az asszonyok névhasználat. Erről PENAVIN OLGA számol be az egyik könyvében (PENAVIN OLGA, *Nyelvjárás és köznyelv*. Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1986. 60–1). Falun inkább megmarad a leánykori név a házasságkötés után is, olyannyira, hogy halálesetkor még a fejére sem a férj utáni hivatalos nevet róják, hanem a lánykorit. PENAVIN az újvidéki Magyar Szóban megjelent gyászjelentéseket és köszönetnyilvánításokat figyelembe véve az asszonyneveknek 9 típusát különítette el. A fiatalok véleményét idézi, hogy az adott lehetőség közül melyiket választották, és miért éppen azt. Indokolt a szerző aggodalma: Nem ártana már egyszer itt is rendet teremteni.

3. Ha a Kárpátalján élő magyarság körében a női neveket, azon belül az asszonyneveket vizsgáljuk, akkor itt is el kell különítenünk legalább három használati szintet.

a) Egyik névhasználati szintnek tekinthető az az államilag elismert hivatalos név, amely a személyi okmányokban szerepel. A Szovjetunió fennállása idején mind a születéskor, mind a házasságkötéskor mindenkit oroszul anyakönyveztek, csak Ukrajna önálló állami léte után tértek rá Kárpátalján is az ukrán nyelvű hivatalos okmányok kiállítására. Ez tehát az itt élő magyarság számára nemcsak azt jelenti, hogy személyi igazolványában cirill betűvel szerepel a neve, hanem azt is, hogy az orosz, illetőleg az ukrán névadási gyakorlatot érvényesítették a hivatalos névforma kialakításakor. Csernicskó Istvántól idézünk egy példát: Amikor Demjén Olga férjhez ment, felvette a férje családnevét, és megtartotta a saját keresztnévét, így lett Tuba Olga. De mivel az oroszban az apanévnek is fontos szerepe van, a személyi igazolványát így állították ki: Туба Ольга Гезовна, vagyis 'Tuba Olga, Gézáé' (CSERNICSKÓ ISTVÁN, *Névhasználati kérdőív*. Kézirat. 1994.). Ezek a nevek többnyire csak a hatóságokkal való hivatalos érintkezésben kerülnek elő, beadványok, kérvények, munkaiügyi okmányok és egyéb más ügyiratok szövegében. Beszélnyelvi megjelenésük inkább csak akkor képzelhető el, ha orosz vagy ukrán nyelven folyik a társalgás, és ilyenkor az oroszosított nevén emlegetik a magyar anyanyelvű, de ukrán állampolgárságú személyt is.

b) A következő szint a magyar írásbeliség szintje. A magyar asszonynevek Kárpátalján a magyar nyelvű írásbeliségben szinte teljes egészében a magyar névadási gyakorlatnak megfelelően jelennek meg. Tehát elvileg lehetséges az az öt variáció, amelyet a magyar anyakönyvezési gyakorlat lehetővé tesz, de talán még a PENAVIN OLGA által említett 9 csoportra is találunk példát. Az viszont feltűnő, hogy igen jelentős disztribúciós eltérés mutatkozik az egyes névtípusok között a magyarországi és a kárpátaljai gyakorlatot illetően. Amint már említettük, Magyarországon messzemenően a *-né* képzős nevek vannak többségben, tehát a *Kis Péterné* típusú nevek megterhelése a legnagyobb. Kárpátalján viszont a férjhez ment lány az esetek többségében felveszi a férje családnevét, és ehhez teszi hozzá a saját keresztnévét, tehát a magyar anyakönyvezési gyakorlat szerint a d) variáció valósul meg: *Kis Péter + Kovács Magdolna = Kis Magdolna*. Persze erre vonatkozóan sincsenek statisztikai adataink, csak a mindennapi megfigyelés alapján állíthatjuk azt, hogy Kárpátalján kb. olyan nagy a d) típus megterhelése, mint Magyarországon az a) típusé.

Az itt leírt tény nemileg alátámasztja az a táblázat, amelyet LIZANEC PÉTER könyvének adatközlőiről készítettünk (LIZANEC P. N., *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 20—7). A szerző 36 kutatóponton 595 személyt kérdezett meg,

ebből 246 volt férfi és 349 nő. Az természetesen nem derül ki a felsorolásból, hogy a nők közül hány volt férjezett, csak egy a bizonyos: a *-né* képzővel ellátott nevet viselőknak férje van (vagy volt). De mivel a nyelvjáráskutatók leginkább az idősebb nemzedék tagjai közül válogatják az adatközlőket, és olyan családokat keresnek föl, ahol férj és feleség együtt lakik, feltételezhető, hogy a 349 női adatközlőnek legalább a fele vagy talán még a 3/4 része is férjezett. Ehhez viszonyítva igen kevés a *-né* képzős asszonynev, 36 faluban mindössze 20, az összes női névnek 5,73%-a. Jogos tehát a következtetés, hogy a megkérdezett asszonyok legnagyobb része vagy megtartotta az eredeti leánynevét, vagy (és ez a valószínűbb) a férje családnévét és a saját keresztnévét használja.

A falu neve	Az adatközlők száma	Ebből férfi	Ebből nő	<i>-né</i> képzős névvel	Nem <i>-né</i> képzős névvel
1. Sislóc	15	8	7	–	7
2. Homok	14	6	8	–	8
3. Salamon	18	7	11	1	10
4. Nagyrát	22	6	16	–	16
5. Helmec	17	7	10	1	9
6. Szalóka	29	13	16	–	16
7. Tiszaágtelek	22	7	15	–	15
8. Nagydobrony	27	8	19	–	19
9. Bótrágy	12	6	6	–	6
10. Heteny	15	6	9	1	8
11. Beregrákos	11	4	7	–	7
12. Szernye	18	8	10	–	10
13. Kaszony	23	7	16	–	16
14. Csomonya	25	8	17	5	12
15. Rafajna	10	4	6	–	6
16. Gát	8	4	4	–	4
17. Kisbégány	15	6	9	–	9
18. Badaló	23	9	14	1	13
19. Muzsaly	15	8	7	2	5
20. Dereen	17	9	8	–	8
21. Nagybereg	15	4	11	–	11
22. Vári	20	8	12	–	12
23. Sárosoroszi	19	12	7	–	7

A falu neve	Az adatközlők száma	Ebből férfi	Ebből nő	-né képzős névvel	Nem -né képzős névvel
24. Tiszakeresztúr	11	5	6	–	6
25. Csetfalva	12	6	6	–	6
26. Fertőszalmás	18	9	9	–	9
27. Péterfalva	12	3	9	1	8
28. Fancsika	14	5	9	2	7
29. Salánk	17	7	10	3	7
30. Gyula	11	5	6	–	6
31. Tekeháza	17	7	10	–	10
32. Visk	16	6	10	–	10
33. Kerekhegy	12	4	8	–	8
34. Szlatina	18	11	7	–	7
35. Kabola Poljána	15	7	8	3	5
36. Terebes	12	6	6	–	6
Összesen:	595	246	349	20	329

Az összes női névnek 5,73%-a -né képzős.

Érdemes lenne részletesebb levéltári kutatásokat is végezni annak érdekében, hogy milyen régi ez a névadási gyakorlat a magyar nyelvterületnek ezen a keleti részén. Csak egyetlen forrást néztünk át, egy olyan összeírást a múlt század első feléből (1830–1849), amely meglehetősen sok személynevet tartalmaz (Beregszászi Állami Levéltár, F (fond) 151, Op. 9., ügyiratszám 1046.).

A jegyzék 11–12. lapján található egy levél, amely az alábbi megszólítással kezdődik: *Fő Tisztelendő Lutskayi Mihály úrnak alázatos tisztelettel ajánlom.* Az aláírás: *Kados Andrásné.* Dátum nincs a levélen, valószínűleg az 1830-as években keletkezett.

A 17–22. lap egy 547 személynévből álló összeírás: *Öszve Írása Az Orosz Ritusu Hívek nek, kik Unghvart találtatnak, és fel Jegyzése kiki mivel tartozik a Parochus Urnak Cantornak és Egyházi Harangozónak.* Keletkezési dátuma 1842. Közülük 22 a női név, de egyetlenegy -né képzős sem szerepel a listában. Elég sok viszont az olyan özvegy nő, akit a feljegyző a férje után említ: *Szmołniczky özvegye, Szlivka özvegye, Toronyi özvegye, Kertész özvegye* stb.

A 47–52. lapon található szöveg az alábbi címet viseli: *Néhai Lucskay Mihály Unghvári Lelkész és Al-Esperes hátrahagyott Tömegének Összeírása, és elárverettetése.* Ez valójában egy hagyatéki leltár, amely a jeles ungvári lelkész halála után keletkezett, a megmaradt ingóságait foglalja listába, és azt rögzíti, hogy az árverezésen ki milyen tárgyakat vásárolt meg. A felsorolás végén dátum is olvasható: *Kelt Unghváron 1849ik évi Decemb: hó 15én.* Az 504 tétel szinte teljes egészében férfineveket tartalmaz, csak két helyen találunk női nevet: 54. *Egy cserép korsó Szabó Jánosné...* 82. *Egy borotváló pamacs Szabó Jánosné.*

c) Az asszonynevek használatának harmadik szintje a magyar nyelvű szóbeliség, tehát az, ahogy a kárpátaljai magyarság a mindennapi beszédhelyzetben egymást megnevezi, szólítja, említi. Főbb vonalakban azt mondhatjuk, hogy ez is lényegében megegyezik az előző pontban említettekkel, tehát a *Kis Magdolna* típus dominál a szóbeliségben is. Kárpátalján végzett nyelvjárásgyűjtő útjaink során gyakran tapasztaltuk, hogy idős parasztagasszonyok is a fentiek szerint diktálták be a nevüket, a férjük családnevével és a saját keresztnévükkel nevezték meg magukat.

4. Befejezésül nyilvánvalóan fölmerül a kérdés, mi az oka annak, hogy az asszonynevek használatában a kárpátaljai gyakorlat ilyen jelentős mértékben eltér a magyarországitól. Az itt elmondottak alapján nem tudunk erre a kérdésre egyértelmű választ adni. Csak föltételezzük, hogy a jelenkori szokást valószínűleg befolyásolja az idegen környezet, az, hogy az oroszban és az ukránban is ehhez hasonlóan nevezik meg az asszonyokat. Nagyon fontos lenne az elmúlt 1–2 évszázad névadási módjának a feltárása is: mi történt ezen a téren például a két világháború között, amikor Kárpátalja Csehszlovákiához tartozott, és az sem lényegtelen, hogy a Trianon előtti Magyarországon a több évszázados ruszin—magyar együttélésnek volt-e hatása a magyar asszonynevek kialakulására.

DEBRECENI ANIKÓ—BALOGH LAJOS

Gabor (Havriil) Kosztelnik a ruszin nyelv magyar jövevényszavairól

(Adatok a bács-szerémi ruszin nyelv magyar jövevényszavai
kutatásának történetéhez)

A XVIII. században keletkezett ruszin szigetek közül a bácskai ruszinok elkerülték az asszimilálódást. Identitásuk, nyelvük megőrzésében a sajátos, soknemzetiségű bácskai környezet, a II. világháború utáni jugoszláviai nemzetiségi politika mellett kétségkívül szerepet játszott gazdag folklóruk, századunkban még az a tény, hogy nyelvük irodalmivá vált, s bevonult az iskolába. Ez utóbbi tényezőnek óriási jelentősége van napjainkban, amikor a nemzetiségi nyelv és identitás megőrzésének legfontosabb záloga az anyanyelvi iskola. (Vö. Етнографічний збірник наукового Товариства імні Шевченка. т. XXV. Львів 1909. стр. I—XIV; Мушинка М., Володимир Гнатюк. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці філологічної Секції, том 207. Париж—Нью-Йорк—Сидней—Торонто, 1987. стр. 52—3.)

A magyar—szláv interetnikus kapcsolatok kutatásában is figyelemre méltó az a tény, hogy a magyarokkal évszázadok óta érintkezésben lévő ruszinok nyelve irodalmivá vált. Ruszin irodalmi nyelvű művek alapján is megítélhető, hogy a magyar nyelv hatása a ruszin nyelv mindegyik síkján kimutatható. A hungarizmusok a lexikában a legészrevehetőbbek. A ruszin nyelv magyar lexikai kölcsönzéseinek jelentősebbik része a ruszinoknak a bácskai hazájukba való áttelepülése előtt honosodott meg, a Felvidékről magukkal hozott magyar jövevényszavak mellett eltörpül a Bácskában átvett magyar szavak száma. Több kutató sematikus felfogásával szemben az állapítható meg, hogy a magyar szavak zöme a közvetlen ruszin—magyar népi kapcsolatok, a közvetlen ruszin—magyar nyelvi érintkezés révén gyökeresedett meg a ruszin nyelvben. A ruszin nyelvbe került magyar jövevényszavak a befogadó nyelv fonetikai, morfológiai törvényszerűségeihez idomulva honosodtak meg. Az adaptáció folyamán és annak eredményeként a magyar szavak hangalakja többé-kevésbé megváltozott. A ruszin nyelvi norma megteremtésével párhuzamosan, a különböző nyelvi stílusréte-

gekben eltérő intenzitással, a magyar elemek száma csökken, a magyar szavakat szerb, horvát, ukrán, orosz megfelelőik szorítják ki.

A bács-szerémi ruszin nyelv magyar elemeiről viszonylag gazdag irodalom áll a kutatók rendelkezésére. A ruszin nyelv hungarizmusaira először VOLODIMIR HNATYUK irányította rá a figyelmet. Az általa gyűjtött bácskai meséknek az ukrán nyelvben ismeretlen vagy kevésbé ismert szavai jelentését és eredetét a „Kevésbé ismert kifejezések szótárkája” magyarázza meg az ukrán, elsősorban a galíciai ukrán olvasónak. Hangsúlyozom, a Szótárka nem nyelvészeti céllal készült, feladata gyakorlati volt. (Erről részletesebben I. UDVARI I., Magyar lexikai elemek V. Hnatyuk Bácskában gyűjtött meséiben. In: МИХАИЛО ЧОРПИСЬКИЙ (ред.), Роль Володимира Гнатюка у розвитку української національної культури. Тернопіль, 1991. 237—42.)

Ismeretes, hogy Gabor Kosztelnik után talán Mikola Kocsis tett legtöbbet a ruszin irodalmi nyelv további normalizálásáért, műveléséért, tudományos tanulmányozásáért. A ruszin nyelv vajdasági helyzetéről, frazeologizmusairól stb. írott cikkei mellett értékesek az Újvidéken kiadott általános iskolai ruszin nyelvtankönyvei, a helyesírási és háromnyelvű szótára. Kocsis figyelmét a ruszin nyelv magyar jövevényei sem kerülték el, műveiben több helyen utal a magyar elemekre, s egy terjedelmesebb cikke tárgyává is teszi e témát. (Vö. Кочис М., Пожички з мадярського языка у нашій бешеди. In: Лингвистичні роботи. Нови Сад, 1978. 110—27, l. még 14, 41.)

A ruszin szókészletről írott alapvető tanulmányában OLEXA HORBACS is részletesen foglalkozik a hungarizmusokkal. A ruszin lexikát etimológiailag rendszerező monográfiájában JULIAN RAMACS több mint 550 magyar jövevényt mutat be. (Vö. ГОРБАЧ О., Лексика говірки бачвансько-сирієвських українців. Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. т. 4. кн. I. Пряшів, 1969. 309—49; РАМАЧ Ю., Лексика руского языка. Нови Сад, 1983.) A ruszin nyelv hungarizmusainak témáját ALEXANDER DULICSENKO, MIKOLA MUSINKA, HAVRIIL NAGY is érintették. (Дуличенко А., Становление и развитие русинского литературного языка в Югославии. Славянское славяноведение. Москва, 1972. № 3., с. 123—54; Мушинка М., Спільні а відмінні риси у фольклорі русинів Пряшівщини і Войводини. In: Традиційна культура югославянських Русинів. Нови Сад, 1971. 100—23; Надь Г., Лингвистичні статі і розправи. Нови Сад, 1983. 43—5.) E sorok írója a ruszin nyelv magyar jövevénytárai alaktani és hangtani meghonosodását vizsgálta. (A bács-szerémi ruszin nyelv magyar jövevénytárvainak fonetikai meghonosodása: Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis 10/E. 1985. 61—83., К вопросу о морфологической адаптации венгерских заимствований в русинском языке. In: Учёные записки Тартуского государственного университета. Выпуск 811. Славянские литературные языки и историография славяноведения. Slavica Tartuensia II. Tartu, 1988. 46—59.)

A ruszin nyelvű irodalom megalapozója, a ruszin nyelv első kodifikátora Havriil Kosztelnik nagyhatású nyelvtanában több helyen utal a nyelv magyar elemeire. (Életéről, munkásságáról Јулијан Тамаш, Русинска књижевност. Историја и статус. Нови Сад, 1984. 87—111.) További elemzésem témája KOSZTELNIK „Грамматика бачбанско-руської бешеди” (Сремски Карловци, 1923.) c. műve (újra kiadva a Гавриїл Костельник: Проза c. kötetben. Нови Сад, 1975. 207—312 — a továbbiakban = Gr.).

A ruszin nyelvtan Szóalkotás című fejezetének 7. része a ruszin nyelv idegen elemeit tárgyalja (Gr. 244—5). „A népek, nemzetek együttélésének természetes következménye bizonyos fogalmak, tárgyak, s ezekkel együtt nyelvi elemek kölcsönzése. A ruszin nyelvben nagyon sok a magyar szó, meglehetősen sok a német, a szerbektől pedig nemcsak szavakat, de grammatikai elemeket is átvettünk.” — állapítja meg Kosztelnik.

A szerző ugyanott utal arra, hogy a ruszin nyelv magyar származású elemei etimonjukat tekintve eltérőek. Ezekből néhány szó biztosan, sok pedig nagy valószínűséggel szláv

eredetű a magyarban, s ez a tény segítette e szavaknak a ruszin nyelvben való meghonosodását. Így a *нараст, бачи, доронга, баюси, гуризда, салаш, серенча, поносовац, облак, коч, чижми, мачка* szavakat említi a nyelvtan szerzője. Annak ellenére, hogy a példaként említett szavak egy részének végső etimológiájáról eltérő a nyelvészek véleménye (*бачи, баюси*) néhány szó pedig nem szláv eredetű (*коч, салаш*), a szerző fenti megállapítását alapjában véve helyesnek fogadhatjuk el.

E fejezetben a nyelvtanító rámutat arra is, hogy a magyaron keresztül számos német, latin, francia, olasz stb. szó szüremkedett be a nyelvbe, így: *порция, пиия, комеиция, енджелір, новтаруш*.

Kosztelnik megállapításaival, szemléletével a jövevényszó-kutatás területén kora nyelvtudományának színvonalát tükrözi. Mindössze azzal egészíthetnénk ki a fentieket, hogy művelődéstörténeti és hangtani érvek szólnak amellett, hogy a *мишма, орзона* szavak nem német, hanem magyar eredetűek a ruszinban.

A ruszin nyelv első rendszerezője az idegen nyelvi elemek nyelvhelyességi vonatkozása-ira is kitér, azok megrostálására hívja fel a figyelmet; arra, hogy amennyiben van a ruszin nyelvnek is szava az adott fogalomra, nem szabad idegen eredetűt használni (Gr. 246). Így: *прекедвешни — премилу, на орек — навише, навику, нем сабат — не шлебодно, галас — рибар, савазаш — гласованс, ділиш — збору, гербави — горбати*. Ha nincs a ruszin nyelvnek szava az adott fogalomra, akkor vagy újat kell alkotni, vagy az irodalmi ukrán nyelvhöz kell fordulni, vagy a szerbből kell méríteni, így pl.: *шор — ряд — ред, ушориц — урядзиц — уредзиц*. Szerencsésebb szerb szót használni, mint magyart, összegzi erre vonatkozó nézeteit Kosztelnik. A későbbiekben, a magyarosítás veszélyének elmúltával a ruszin nyelv normalizálói nagyobb toleranciát tanúsítottak a magyar szavakkal szemben, de az tény, hogy a purifikálás, a nyelvművelés a Kosztelnik megjelölte úton halad tovább, s az irodalmi nyelvben a magyarizmusok egy jelentős részét szerbizmusok és ukrainizmusok szorították ki, vagy párhuzamosan használatosak. Itt szerepet játszanak a nyelvi stílusrétegek is. — Érdekeségként említem, hogy a Kosztelnik által javasolt ukrán *ряд* és szerb *ред* szavak nem honosodtak meg a ruszin nyelvben, sőt a *шор* jelentése a ruszin nyelvi talajon tovább bővült, és képződményei nagy szócsaládot alkotnak.

G. Kosztelnik nyelvtanában még négy helyen találunk futó utalást a ruszin nyelv magyarizmusaira: 1. Az első fejezet 2. részében (Gr. 216) a mássalhangzókat elemezve rámutat arra, hogy a magyar s a német szavak *f*-jei, *g*-jei (*фаркаш, файта, фалат, гуля, говля, герега*) növelik a ruszin nyelv hasonló, egyébként ritkán használatos hangjainak fonológiai megterheltségét. — 2. a) „Az esetragozás” című fejezet 5. részében (Gr. 258) utal a *бачи, камона, ано* szavaknak a ruszin nyelv morfológiai rendszerébe való beilleszkedésére, s áttekinti ragozásukat. b) A magyar irodalmi nyelvben *ó*-ra végződő szavak morfológiai beilleszkedésére „Az esetragozás” című fejezetben utal (Gr. 261). — 3. A „Helyesírás” című fejezet 3. részében (Gr. 307) a szerző kitér az idegen szavak helyesírásának problémáira is, s fonetikai elvet javasol, így: *носнас* (posztó), *зордов* (hordó), *илиш* (ülés). — 4. „Az indulatszók” című fejezetben több olyan magyarból származó indulatszót találunk, amelyek mellett a szerző rámutat a magyar forrásra (*зогад! тилед! чале! зоїс!*) más részénél nem (*зога, боуина*) (Gr. 293). Itt utalunk arra, hogy a magyar és ruszin nyelvben a fentiekén kívül számos hasonló alakú és funkciójú indulatszó van, amelyek között genetikai kapcsolatot nem tételezhetünk fel (*а!, о!, зеї!, ну-ну-ну!, цура-цура, за, аза, яї . . .*).

Végül felsoroljuk azokat a magyarizmusokat, amelyeket G. Kosztelnik illusztrációként bemutat (Gr. 244—5). A szó utáni jel (—) azt mutatja, hogy a kölesönzés gyűjtésünkben nem szerepel, s valószínűleg ma már nem használatos. *серсан, кефетик, няклов, дсплови, гиштов, коч, илиш* (—), *зогад, тилед, мендиг’овдал, доронга, марадик, газ, гордов, дуг’ов, фуров, ресельов, ашов, галов, сунякалов, циґонь, карсцель, гарадича, уяш, ботоши, сари, цители*,

чижми, талпа, бочкори, надраги, гомбичка, фодра, калап, покрейта, баршонь, постав, жачков, тайтик (—), пипка, багов, баюси, бичак, фалат, файта, фела, гиризда, череп, ратома, рейтеш, ципов, горгель, лепинь, силка, бишальма, парадича, мачка, говля, гунар, суньога, паткань, ровка, фаркаш, шаркань, босорка, бичкаш, битанга, битанговац, бетяр, легинь, нялкош, катона, биреш, биров, кишбиров, ешкют, цимбора, пайташ, параст, толвай, югас, тимар (—), сегинь, бачи, нина, андя, рисар, рис, рит, яраш, сейк, дильов, хотар, салаш, падлаш, облак, капюра, гуля, дсп, варош, вармедя, орсак, вашар, теметов, езер, серенча, ронтов, бизовни, гамииши, люштац ше, дрични, шор, шоровац, таркасти, барнасти, присерзовац (—), закинчливи (—), поносовац. A Kosztelnik által felsorolt szavakból nem tekinthetők magyar eredetűnek: *постав*, *мачка*, *облак*.

A felsorolásból kitűnik, hogy Kosztelnik lényegében tematikai-tárgyköri csoportokra bontva igyekezett példáit felsorolni: A lófogatolás tárgykörébe tartozó szavak: *серпан* < m. *szereszám*; *кефетук* < m. *kötőűfiek*; *гинтов* < m. *hintou*; *коч* < m. *kocsi*; *илии* < m. *ülieg*; *гозад* < m. *hozzád*; *милед* < m. *tiled*; *мендиг'овдал* < m. *vendiegoudal*; *доронга* < m. *dorong*. — Eszközök, szerzőszámok nevei: *гордов* < m. *hordou*; *дуг'ов* < m. *dugou*; *фуров* < m. *furou*; *ресельов* < m. *reszelőű*; *залов* < m. *hálóu*; *сунякалов* < m. *szunyoghálóu*; *цигонь* < m. *szigony*. — Öltözköztetés és részei: *ботоша* < m. *botos* 'harisnya'; *сапу* < m. (csizma)szár; *ципели* < m. *cipellőű*; *чижми* < m. *csizma*; *талпа* < m. *talp*; *бочкори* < m. *bocskor*; *надраги* < m. *nadrág*; *гомбичка* < m. *gomb*; *гомбоушка* < m. *gombostű*; *фодра* < m. *fodor*; *калап* < m. *kalap*; *покрейта* < m. *bokrejtá*; *баршонь* < m. *bársony*. — Pipázással kapcsolatos szavak: *жачков* < m. (dohány)zacskou; *тайтик* < m. *tajtiék* (pipa); *пипка* < m. *pipa*; *багов* < m. *bagou*. — Konyhai terminológia: *бичак* < m. *bicska*; *фалат* < m. *falat*; *файта* < m. *fajta*; *фела* < m. *félé*; *гиризда* < m. *gerezd*; *череп* < m. *cserép* (edény); *ратома* < m. *rántotta*; *рейтеш* < m. *rējtes*; *ципов* < m. *cipou*; *горгель* < m. *görhőű* (pogácsa); *лепинь* < m. *lepiēny*; *силка* < m. *szilke*; *бишальма* < m. *birsalma*; *парадича* < m. *paradicsom*. — Állatnevek: *говля* < m. *goulya*; *гунар* < m. *gunár*; *суньога* < m. *szunyog*; *паткань* < m. *patkány*; *ровка* < m. *rouka*; *фаркаш* < m. *farkas*; *шаркань* < m. *sárkány*. — Személyek megnevezései: *босорка* < m. *boszorkány*; *бичкаш* < m. *bicskás*; *битанга* < m. *bitang*; *бетяр* < m. *betyár*; *легинь* < m. *legiēny*; *нялкош* < m. *nyalka*; *катона* < m. *katona*; *биреш* < m. *biēres*; *биоров* < m. *birou*; *кишбиров* < m. *kisbироu*; *ешкют* < m. *esküdt*; *ишнан* < m. *ispán*; *цимбора* < m. *cimbora*; *пайташ* < m. *pajtás*; *параст* < m. *paraszt*; *толвай* < m. *tolvaj*; *югас* < m. *juhász*; *сегинь* < m. *szegiēny* (ember); *бачи* < m. *bácsí*; *нина* < m. *néni*; *андя* < m. *ángy*; *русар* < m. *részes* (munkás). — A határ és részeinek megnevezései: *рум* < m. *riēt*; *яраш* < m. *járás* 'legelő'; *сейк* < m. *sejk* 'szik'; *дильов* < m. *düllőű*; *хотар* < m. *határ*; *салаш* < m. *szállás*; *дсп* < m. *gyep* = 'legelő'. — Adminisztratív egységek nevei: *варош* < m. *város*; *вармедя* < m. *vármedye*; *орсак* < m. *ország*. — Melléknevek: *гамииши* < m. *hamis*; *бизовни* < m. *bizonyos*; *дрични* < m. *derék*; *таркасти* < m. *tarka*; *барнасти* < m. *barna*; *закинчливи* < m. *kincses*. — Egyebek: *парадик* < m. *maradiék* 'gabonakereszt'; *газ* < m. *gaz*; *карсцель* < m. *karszék*; *гарадича* < m. *garádics*; *баюси* < m. *bajusz*; *падлаш* < m. *padlás*; *капура* < m. *kapu*; *вауар* < m. *vásár*; *теметов* < m. *temetőű*; *езер* < m. *ezer*; *серенча* < m. *szerencse*; *ронтов* < m. *rontou* 'tékozló ember'; *люштац ше* < m. *N. lustosodik* = 'összesározódik'; *шор* < m. *sor*; *присерзовац* < m. *szerez*; *поносовац* < m. *panaszodik*.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Adalékok vérhas szavunk történetéhez. *Vérhas* szavunk abszolút elsőnek tekintett adatát a TESz. (III, 1120) a Döbrentei-kódexből (387) idézi 1508-ból: „Es ime eg azzon ember (zent veronika) kit *ver* [fes] *has* tart vala tizen ketod etol foguan”. A szó jelentését ugyanerre az adatra vonatkoztatva így adja meg: ‘Ruhr, Dysenterie’. Ezen túl a szótár megjegyzi még, hogy a kifejezés „előtagja mint főnévi jelző az e betegséggel járó véres székletre utal, az egész alakulat jelentése tehát ‘véres has’; vö. *vérszem*. Pestinél a latin és a német értelmezés valószínűleg nem pontos (vö. 1538: «*veerhas*: Fluxus sanguis blutfluß» PestiN. S [1]), másutt ilyen értelmezés nem található; vö. ném. R. *blutfluß* ‘menstruáció’”.

A továbbiakban a TESz. fönti megállapításait szeretném más nyelvtörténeti adatokra támaszkodva pontosítani.

Bár nem főnévi formában, hanem szókapcsolatként, de van hasonló, ezzel összefüggésbe hozható kifejezés korábbiakról is. A Müncheneri Kódexben Máté evangéliuma 9. fejezetének 20. versében ugyanis ezt az adatot találjuk: „Es im eg nembezi ki *vèzzèl hafaluua tizenkèt èztèndotól foguā / vepec o hozia hatmegol*” — Et ecce mulier, quae sanguinis fluxum patiebatur duodecim annis, accessit retro (15rb 20). Mivel a Müncheneri Kódex eredetijének datálása az 1416 utáni és 1466 előtti időszakra tehető, mintegy 50–100 évvel a Döbrentei-kódex abszolút elsőnek tekinthető adata előtről is van tehát olyan példánk, amelyben ha nem is az összetételszerű *vérhas* szó maga, de annak határozós szerkezetszerű megfelelője fölbukkan. Kérdés persze, hogy valóban megfeleltethető-e a két kifejezés egymásnak, azaz a DöbrK. *ver has* szava és a MünchK. *vérral hasal* kifejezése ugyanazt jelentik-e. Mivel azonban a DöbrK. adata ugyanannak a bibliai helynek a fordítása, mint a MünchK.-é (vö. Volf-féle Nyelv-empléktár XII, 200), ez szinte biztosnak látszik.

A latin megfelelőt is figyelembe véve felvetődik ugyanakkor egy másik kérdés is: vajon valóban ‘Dysenterie, Ruhr’ jelentése van-e a DöbrK.-beli (és — a latin azonossága folytán — a MünchK.-beli) adatnak. A latin szövegben ugyanis csupán *fluxus sanguinis*, azaz ‘vérfolyás’ szerepel, s bár ez alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy milyen betegségről lehet szó, ám az korántsem biztos, hogy dizentériáról.

Mivel mind a szóösszetételben, mind a szókapcsolatban szerepel a *has* kifejezés, feltételezhető, hogy valamilyen altesti vérfolyásról van szó, ezt azonban a dizentérián kívül okozhatja más betegség is; pl. lehet szó aranyeres vérzésről (haemorrhagia) vagy — mivel a konkrét példában egy asszony a beteg — esetleg valamilyen női betegségről, pl. erős és rendszertelen havi vérzésről vagy a méh megbetegedése folytán bekövetkező vérfolyásról. Szövegünkben valójában nem is lehet szó tényleges dizentériáról, hiszen tizenkét éve szenved vérfolyásban az asszony, s ez a betegség válhat ugyan krónikussá, de csupán olyan formában, hogy a beteg baktériumürítővé válik, azaz a baktériumok kimutathatók a székletéből, ilyenkor azonban már nem kíséri vérzés a székletürítést. Valójában tehát inkább aranyeres vérzésről vagy valamilyen nőgyógyászati problémáról lehet szó.

Nézzük meg, eligazítanak-e bennünket a *vérhas* kifejezés korabeli jelentését illetően egyéb adatok (párhuzamos helyek, ill. a szinoptikus evangéliumok példái). A fentebb a Döbrentei- és a Müncheneri Kódexből idézett bibliai hely (Mt 9:20) megfelelője a Jordánszky-kódexben így található: „yme az azonýallath, ky týzen ket eztendõ wltá fogwa *weer kozlagot zenweduala*” (89v). Hasonlóan fordítja le a megfelelő szövegrészt Sylvester János is (Új Testamentum 13b): „ki tizenket eßtendeigleñ *fekütt vala virkorlagban*”. Károli Gáspár 1590-es kiadású bibliájában (II, 9a) ugyanez a rész így hangzik: „ki tizenket eztendotul fogua *vérec foliálat lzenuedi vala*”. Látható, hogy Károli fordítása követi leginkább a latint.

Mint látjuk, ezek az adatok nem visznek közelebb a jelentés tisztázásához. Vizsgáljuk hát meg, hogy esetleg a szinoptikus evangéliumokban előfordul-e ez a latin kifejezés, s ha

igen, hogyan fordítják azt magyarra a vizsgált emlékekben! Szerencsénk van, ugyanis a kérdéses szövegrész Márknál (5:25) és Lukácsnál is (8:43) megtalálható.

Márknál a latin így hangzik: „Et mulier, quae erat in *profluvio sanguinis* annis duodecim”. A magyar megfelelők a következők: MünchK. 40rb 25: „Eg nembezi ki *vala vézfolyatban* tizenkét éztendőtol foguan” | JordK. 104v: „Es az azonýallat ký *korlagot zenved vala* ...” | Sylv. 56a: „ki tizenkét éfztendeiglen *fekutt vala virkorlagban*” | Károli II, 35a: „... *vérnec folyáfát fzenuedte vala*”.

Lukácsnál kétszer is előfordul a megfelelő passzusban a *fluxus sanguinis* kifejezés: „Et mulier quaedam erat in *fluxu sanguinis* ab annis duodecim ... et confestim stetit *fluxus sanguinis eius*”. A magyar megfelelők a következők: MünchK. 64va 43: z *vala* nemineő [!] nemberi *ver folatban* tizenkét éztendőtol foguan ... z legottan megalla o *vézen^c folafa*” | JordK. 120v: „*vala veer korlagghan* ymaran tyzen kettod eztendotthwl foghwa ... es legh ottan megh allaa hw *veer korlagghanak folyafa*” | Sylv. 94b: „Es *vala* egg alfzóniállat *kiñ vir has vala* tizenkét éztendőtol fogua ... es legottañ meg álla az ű *virinek folafa*”. | Károli II, 59b: „... *ver folyásban vólt* tizenket éfztendőtol fogua ... és azonnal meg álla rayta az *ver nec folyafa*”. — (A DöbrK.-ben ezek a bibliai szövegrészek nem találhatók meg.)

Ha most összehasonlítjuk eddigi példáinkat, érdekes kép tárul elénk. Egyedül Károli jár el teljesen következetesen, ő ugyanis a latin azonos kifejezéseit mindig azonos szóval (*vérfolyás*) ülteti át magyarra, a JordK. fordítója is nagyon ragaszkodik a latinhoz (*sanguinis fluxum patiebatur* = *vérkórságot szenved vala*, ill. *erat in fluxu sanguinis* = *vala vérkórságban*), de ő egyszer pusztán a *kórság* szóval fordítja a latin kifejezést.

A MünchK. esetében már komolyabb eltéréseket tapasztalunk: Máténál a különös *vérrel hasal* kifejezést találjuk, ez nagy valószínűséggel a *vérhas* kifejezéssel tart rokonságot. Márk és Lukács evangéliumában azonban szinte szó szerinti fordítások állnak, még a *fluxus* kifejezést is megtartják: *vala vérfolyásban*, illetve *vérfolyatban*. Ennek a különbségnek az is oka lehet, hogy — mint a kutatások több irányból is nagyon valószínűvé teszik — a MünchK. evangéliumai közül Máté evangéliumát nem ugyanaz a személy fordította, mint a többit (vö. még FORGÁCS, Újabb adalékok a huszita biblia fordítóinak kérdéséhez: MNY. LXXXIII, 88–92), bár érdekes, hogy Márk és Lukács evangéliumában is más főnévképzőt (*vérfolyás* — *vérfolyat*) találunk.

Sylvester mindhárom esetben eltér a latintól (igaz, ő az erasmista hagyományok szerint a görög eredetit is használhatta), és — ami még érdekesebb, hiszen ez esetben nem lehet szó a fordítók személyének különbségéről — ő sem ugyanazzal a kifejezéssel fordítja a három helyet: *vérkórság*, illetve *vérhas*. Az utóbbi esetben tehát ugyanazt a szót választja, mint a DöbrK. fordítója a Máté-evangélium idézett részében.

Eddig azt láttuk, hogy a *fluxus sanguinis* kifejezés fordításaként megtalálható ugyan régi szövegeinkben a *vérhas*, használata azonban korántsem általános. Vizsgáljuk meg most a kérdést fordítva is! Található ugyanis a biblíában olyan locus is, ahol a latinban egyértelműen dizentériáról van szó: ApCsel. 28:8: „Contigit autem, patrem Publii febris et *dysenteria* vexatum iacere”. Ezt a részt sajnos egyik kódexiünkben sem találjuk meg, a két idézett nyomtatott fordításban azonban így hangzik: Sylvester 207b: „... hideglelifnek / es *béli fáiálnak beteglighiben* gótróduiñ”; Károli II, 133b: „... hideg lelés és *ver has* miatt igen nehezen fekénné”.

Mint látjuk tehát, Sylvester, aki a *fluxus sanguinis*-t egy ízben a *vérhas* szóval fordította, a *dizentéria* megfelelőjeként nem ezt használja, Károli viszont mai jelentésében használja a kifejezést. Ő azonban a *fluxus sanguinis*-t nem ezzel a szóval ültette át magyarra.

Amit immár az adatok alapján összegzésül elmondhatunk, az a következő: a *vérhas* kifejezés a DöbrK.-en kívül Sylvesternél és Károlinál is előfordul, sőt nagy valószínűséggel a MünchK. *vérrel hasal* adata is ide sorolható. Ugyanakkor azonban — Károli fordítását

kivéve — egyik előfordulásban sem 'véres széklettel járó hasmenés; Dysenterie, Ruhr' a jelentése, mint azt a TESz. állítja, hanem egyszerűen 'vérfolyás; Blutfluß'.

Eszerint tehát — a TESz. véleménye ellenére — vélhetően mégsem téved PÉSTI GÁBOR, mikor Nomenclatúrájában a fent idézett módon 'vérfolyás' jelentését adja meg a *vérhas* szónak, hiszen akkoriban ez a jelentés elég általános lehetett.

Ha megvizsgáljuk még e tekintetben a Régi magyar glosszárium adatait, a következő kép tárul elénk:

A *folyás* címszó alatt (245) SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclatúrájának 165. lapjáról idézik a következő adatot: „Haemorrhoids: *Veer has folyas*”.

A *hasalat* címszó alatt (306) a következő, 'Dysenterie' jelentésű példa található a Nagyváradi Glosszákból (296): „Contigit autem patrem publii febribus et dissenteria vexat^m iacere: *verhasalat*”.

A *szenved* címszónál (646) pedig a Sermones Dominicales II. kötetének 755. lapjáról ezt az adatot találjuk: „quae sanguinis fluxum patiebatur i. e. cruoris i. e. effusionem i. e. sustinebat [*vernek foljasath zenved valo*]”.

Mint látjuk, ezek az adatok sem igazán járulnak hozzá a kérdés tisztázásához. Az első esetben ugyanis nem egyszerűen vérfolyásról van szó, hanem *vér has folyás*-ról, azaz valóban gondolhatnánk arra, hogy a véres széklettel járó hasmenés magyar nevét olvashatjuk SZIKSZAI FABRICIUSNÁL. Ugyanakkor azonban a latin megnevezés (*haemorrhoids*) inkább az aranyeres vérzésre utal. (Hasonlóan van ez egyébként PÁPAI PÁRIZ szótárában is: PPB. 384: „*vér-folyás* Haemorrhagia der Blut-Fluß; *vér-has* Tormina, Dysenteria, das Bauchgrimmen”, de „*vér-has folyás* Haemorrhoids”. I. még később is.) A Nagyváradi Glosszák adatában, amely nyilván az előbb már máshonnan idézett, az Apostolok cselekedeteiből való rész magyar megfelelője — s egyben újabb bizonyíték amellet, hogy a MünchK. *vérrel hasal* példája is ide sorolható — pont fordított a helyzet: itt a latinban van meg a 'hasmenés; Ruhr' jelentés, ugyanakkor a magyar kifejezés az eddigi adatok fényében nem feltétlenül ezt jelenti, hanem általánosságban valamilyen altesti vérfolyást. Végül a Sermones Dominicales adata a latin szó szerinti fordításával semleges, irreleváns a megoldást illetően, mert nem utal a vérfolyás forrására.

Végezetül vizsgáljuk még meg azt, mit ír a Lencsés-féle XVI. századi orvosi könyv ezekről a betegségekről! A kódex 186b lapján a latin *Dysentria* [!], *Tormen* betegségnevek magyar megfelelőeként a következő címet találjuk: *Hafnak Verrel valo mēneferel*, majd a szöveg így folytatódik: „A3 *Hafnak verrel valo mēnefet*, kŷ Nagŷ fájdalomnal es ragaffal lezén, Magŷarul *Ver hafnak* hŷiak. Harom formaŷu penŷgh a3 *ver has*.” A megjelenési formák leírását itt nem idézem, mindazonáltal látható, hogy az orvosi könyvben, amelyet hozzáértő orvos nem pedig laikus írt (l. a kiadás bevezetőjét, XII–XV. l.) egyértelműen a székletürítés során a belekből, azok falából távozó vérről van szó a *vérhas* nevű betegség leírása kapcsán. Ugyanakkor a 200a. lapon a *Hemorrhoides* latin megnevezés mellett a következő magyar címet találjuk: *Alfelbél valo elewen ver foljasrol*. A betegség leírásában többek között ez áll: „E3 Nŷawalŷa ket modon vagŷon. Eggŷk fele megh dagad, es kichŷn vert vagŷ vgŷan femmŷth nem bochŷath, ennek nagŷ faŷdalma vagŷon mŷkor a3 Szek lezén. A3 Maŷŷk fele penŷgh olŷ, hogy a3 Ere k bŷzonŷos wdeokban megh nŷlatkoznak a3 alfelben, es fok verth ontnak kŷ...”

Mint látjuk tehát, az orvosi könyv szerzője tudja, hogy ez a vérzés nem a hasból jön, szemben SZIKSZAI FABRICIUSSEL, aki ugyanezt a latin kifejezést a *Veer has folyas* megnevezéssel fordítja.

Látjuk tehát, hogy a *vérhas* kifejezés használata ebben az időben még nem egyértelmű, jelenthet dizentériát is, de éppen korábbi adataink másféle vérfolyásra is alkalmazzák. Kérdés még, miféle betegség lehet ez a vérfolyás. Az eddigiekből láttuk, hogy egyrészt lehet

szó aranyeres vérzésről. Mivel azonban bibliai adatainkban többnyire nőkről van szó, fel kell tételeznünk, hogy azokban az esetekben inkább valamilyen nőgyógyászati panaszról lehet szó.

Mózes III. könyvének 15. része egyébként arról tanúskodik, hogy a zsidók a nők menstruációját is valamiféle betegségnek és tisztátalanná tevőnek tartották, akárcsak egyéb nőgyógyászati vérzéseket, sőt a gyermekszülést követő vérzést is, pl. 15:19: „Mikor az az af33oni állat vérnec folyáfat 33enuedi az o teftében, heted napig külön legyen az o fériétol, és valaki illetendi azt, tisztátalan lé33zen eftueig”, illetve 15:25: „Mikor az af33oni állaton vagyon az vérnec folyáfa, az termé33zet 33zerint való vérfolyáfnac ideie felott, mind az vérfolyáfnac ideieg [!] tisztátalan lé33zen, mint 33zinte az termé33zet 33zerint való vér folyáfnac ideien” (Károli I. 102 — a latinban itt is mindkétszer a *fluxus sanguinis* kifejezés áll, vö. még Mózes III, 15:20—33). Látjuk tehát, hogy mind a természet szerint, mind az a fölött való vérfolyás és az ilyen asszonnyal való kapcsolatba kerülés tisztátalanná tesz. Sylvester bibliai lexikona (Szerk. CZEGLÉDY—HAMAR—KÁLLAY. Bp., 1929—31.) a *Betegségek* címszó alatt (131) említi, hogy a bibliában említett betegségek „a legtöbb esetben csak népies megnevezésekkel jelölhetnek, aminek következtében nehéz azok mibenlétét és természetét tudományosan megállapítani”. Ezzel együtt megpróbálják kitalálni, milyen betegségről lehet szó az előbbi Mózes-részlet esetében: „A nőket illetőleg a 19 v.-nél talán fehér folyásra, míg a 25 v.-nél a hisztériával kapcsolatos vérfolyásra kell gondolnunk, mely sokszor minden orvosi segéllyel dacol, Mát 9:20. Más alkalommal meg magától is elmúlik” (132). Szerintem nem feltétlenül van igazuk, az elhúzódó vérzést ugyanis orvosi szempontból inkább okozhatja jóindulatú méhdaganat, mióma.

Mit mondhatunk immár összegzésül? A *vérhas* szóra ugyan a DöbrK.-ben találjuk az első ismert adatot, de ugyanannak a betegségnek az elnevezésére már a MünchK.-ben előfordul a *vérrel hasal*. Ez arra utal, hogy élhetett máshol is a kifejezés. Ami a jelentést illeti, a TESz. annyiban téved, hogy a DöbrK.-beli adat jelentéseként csak a 'Dysenterie' értelmet adja meg, valamint tévedésnek tekinti a PESTI GÁBOR Nomenclatúrájában található 'vérfolyás, Blutfluß' jelentést. Adataink fényében ugyanis úgy tűnik, hogy bár orvosi körökben valóban a dizentéria neve lehetett a *vérhas*, minthogy ott tényleg a hasból, pontosabban a bélrendszerből való vérzésről van szó, a kevésbé hozzáértők, illetve laikusok azonban — nem ismervén a betegség okát — más eredetű altesti vérzést is ezzel a kifejezéssel illettek, feltehetően azért, mert ez a betegség az akkori higiénés viszonyok mellett jóval gyakoribb, ezáltal ismertebb lehetett, mint egyéb eredetű vérfolyások. Mindazonáltal megtaláljuk a *fluxus sanguinis* kifejezés fordításaként az általánosabb értelmű *vérkórság*, illetve a szó szerinti fordításnak minősülő *vérfolyás*, *vérfolyat* elnevezéseket is.

FORGÁCS TAMÁS

A szenderedik és családja. BÁRCZI GÉZA (SzófSz. *szender*) szerint a *szenderedik* eredete ismeretlen. Ugyanezt a véleményt tükrözi az ÉKsz.

A TESz. címszava a régen és ma is főleg *el* igekötővel használt *szenderedik* ige: a szótár 1527-ből '〈könnyű álmossal〉 (el)alszik, (el)szunnyad', 1531-ből pedig (*meg* igekötővel) 'elcsodálkozik, elámul' jelentésben adatozza. A szócikkben szereplő alcímszavak közül a *szenderetesség* '(lelki) békesség, nyugalom' (1372 u./1448 k.) és a *szenderélet* 'ua.' (1456 k.) felbukkanása korábbi a főcímszóénál. A sort a *szenderít* (1683: 'álmosít; 〈könnyű〉 álomba merít', 1806/1893: 'nyugtat, csillapít') és *szendereg* 'schlummern' (1788) igék folytatják. A *szender* főnév első jelentése 'szendergés, félálom' (1805, de vö. 1800: „Már meszsze járt *Szender* az estvéli csillag”), a második 'alkonyati lepke' (1873). Az utolsó alcímszó a *szenderül*: ennek a

legelterjedtebb jelentése az *el* igekötővel vagy *-ba/-be*, *-ra/-re* ragos bővítménnyel társuló 'könnyű' álomba merül, elalszik' (1821); előfordul még a 'csillapodik, megnyugszik' (1856), továbbá a 'szendereg, szundít' (1859). — Idézem a TESz. etimológiai állásfoglalásának legfontosabb részleteit: „Ismeretlen eredetű szócsalád. Tagjai — a *szender* kivételével — származékszavak, melyekből egy korábbi **szender* alapigére lehet következtetni. Az alapszó jelentésköre talán 'megnyugszik, csillapodik; lankad, zsibbad, bágyad, alél' lehetett: ebből a szócsalád tagjainak jelentései mindenesetre levezethetők, habár a jelentések más összefüggése is elképzelhető. — A R. *szenderélet* feltehetőleg deverbális *-l* képzős ige főnévi származéka. — A *szender* mindkét jelentésében nyelvújítási elvonás a *szenderedik*, *szendereg* igékből [...] — Bizonytalan, hogy az 1808: »'S még az Úr déllest *szenderik*, addig én munkálodom« [...] adatban az eredeti alapige mutatkozik-e, vagy ez is nyelvújítási szóalakítással keletkezett. — A székely és csángó N. »leszendül (a nap)« 'lenyugszik <a nap>' (MTsz.) aligha tartozik ide; *d*-s változata kivételes az általános *szentül* alak (ÚMTsz.) mellett; a szó valószínűleg a *szent* származéka, maga a szókapcsolat pedig alkalmasint a románból vett tükörfelfejezés; vö. rom. *asfinți* 'lenyugszik, leáldozik <a nap>' (<: rom *sfânt* 'szent'). — A szócsalád török származtatása téves.”

A TESz. által elhárított török etimológia VÁMBÉRY ÁRMÉNÉ (MBöles. 205): ő a török *sendele-* 'ingadozik, nem bírja magát tartani' igével próbálta egyeztetni szócsaládunkat. — A TESz. megjelenése után másféle török származtatással kísérletezett K. PALLÓ MARGIT: „Előrebocsátom, hogy *szendereg* igénk esetében képes kifejezéssel állunk szemben, a lassú álomba merülésnek és a hamvadó tűz folyamatának [!] a párhuzamosításával. Ezt bizonyítandó tudnunk kell, hogy a *szöndörög* ige *szön* alapszava azonos *szűn* igénk eredeti *szön*- 'erlöschén, ausgehen' tövével (BTLw. p. 126). [...] *Szendereg* igénk ismeretlen eredetűnek mondott *szender* alapszava az ótör. *sön-* (→ magy. *szűn-*) igének a szórványos *-dur*, *-dür*, (*~tur*, *tür*) faktitívummal alakult származéka: Clausonnál (p. 837) *söndür-* 'to extinguish (a fire)'. Az ige metaforikus használatára Clauson már a tiszta *sön-* igetővel kapcsolatban is utal [...] A *söndür-* származékige hasonló metaforikus használatára egyelőre nincsen példánk a törökségből, de a magyar *szöndörög* alapján föltehető, hogy valahol ott is megvolt. [Bekezdés] A *szűn* és *szöndörög* igékben végbement hangtani elkülönülés egyfajta jelentéshasadást vont maga után: a *szendergés* hamvadó tűzként a lassú álombamerülést, a *szűnik* kialudt, ellobbant tűzként valami tevékenység abbamaradását, abbahagyását jelenti [...] Alaktani érdekessége [a *szendereg*-nek], hogy ez esetben a *sön-* tőigével párhuzamosan átvettük *söndür*-faktitívumát is, továbbá hogy megőrződött benne az ősi hangulatfestő *-g* deverbális igeképző.” (StU.A. Suppl. I, 161–2.) — Ez a szófejtés a K. PALLÓ könyvét ismertető KAKUK ZSUZSA szerint „nemigen fogadható el” (NyK. LXXXVII, 268). Véleményéhez több okból is csatlakozom: a származtatás jelentéstani szempontból túlságosan spekulatív és „merész”, a török képző funkciója pedig aligha illik a K. PALLÓ által feltételezett és a ténylegesen kimutatható magyar jelentésekhez.

A *szenderedik* családjának tehát nincsen elfogadható török magyarázata. Érdekes, hogy K. PALLÓ MARGIT gondolatmenetének mégis van egy figyelmet érdemlő részlete: az onomatopoetikus *-g* képzőről szóló. Ez akaratlanul is felveti a kérdést: van-e lehetősége és realitása annak, hogy a tövet hangutánzóznak vagy hangulatfestőnek tartsuk? A szócsalád tagjainak hangalakja és jelentésköre alapján véleményem szerint igennel felelhetünk.

Meglepő, hogy a TESz. teljesen figyelmen kívül hagyja CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS etimológiáját. Igaz, a részleteket tekintve ez javításra és kiegészítésre szorul, de maga az ötlet szerintem feltétlenül megérdemli, hogy felelevenítsük.

A CzF. a *szendér* 'az alvás kezdete, félálom' főnévről ezt írja: „E szónak alaphangja az alvó ember szuszogó lehet utánzó *sz*, s ugyanez hangzik a *szuny*, *szunydikál*, továbbá a csagataj *szergeg* (könnyű álom. Abuska), szanszkrit *szvap* (dormire), *szvapna* (somnia), latin

somnus, sopor, sopio, a szláv *szpati, sznyivati* stb. szókban is.” A *szendereg* címszóról pedig ezt olvashatjuk: „Mély hangon ejtve megfelel neki némileg más, de rokon jelentésű képzőkkel *szundikál*.”

Úgy vélem, a CzF.-nak igaza van abban, hogy a szócsalád hangutánzó eredetű. Hangsúlyozom: hangutánzó, nem pedig hangulatfestő. A TESz. szerint a *szundít* és *szunnyad* szócsaládok bizonytalan, talán „hangfestő” eredetűek. Mindenképpen csökkenti a bizonytalanságot, ha figyelünk arra, hogy itt nagy valószínűséggel tényleges hangutánzásról van szó. CZUCZOR és FOGARASI meglátását viszont annyiban árnyalni szeretném, hogy a *szenderedik* családjának töve (s ugyanígy a *szunyik* ige, valamint a *szundít* töve) feltételezésem szerint az alvás közben az orrlyukon át kiáramló levegő hangját utánozza. A CzF. tehát csak az igazság egyik felét mondja ki azzal, hogy a hangutánzás kulcsa itt az *sz* hang, szerintem ugyanakkora a nazális szerepe is: ezért tartom érdemesnek külön is kiemelni, hogy a szendérgés, szundítás hangja (elsősorban) az orron át kifújó levegőé.

A TESz. *szenderedik* szócikkében tárgyalt családról és egyes tagjairól eszerint a következőket mondhatjuk: A *szender* kivételével relatív fiktív töből képzett származékszavakkal állunk szemben. A relatív tő két lépcsőben alakult ki: előbb gyakorító-kezdő *-d*, majd gyakorító *-r* képzővel. A *-d* képzővel ellátott tő a palatoveláris párhuzamosság alapján szorosan összefügghet a *szundít* családjának ugyanilyen *-d* képzőt tartalmazó relatív tövével. (A párhuzamosság a magánhangzók nyelvéllásfokának eltérése miatt nem tökéletes, de ez a kapcsolat valószínűségét csak kissé gyengíti.) A *szenderedik* családjának *sen-* ~ *szén-* (~ R., N. *szön-*) alakú abszolút töve véleményem szerint hangutánzó eredetű, és rokonához, a *szunyik* igéhez (l. TESz. *szunnyad*) hasonlóan az alvás közben (félálomban) az orron át kiáramló levegő neszt imitálja. A *szender-* relatív tőhöz a talán kódex-, illetve glosszaírói leleményként alkotott (és hamarosan kihalt) *szenderetesség* és *szenderélet* főnevek esetében ezek a toldalékok járultak: *-et* főnévképző + *-s* melléknévképző + *-ség* főnévképző, illetve gyakorító *-l* + főnévképző *-et*. Az igék közül a *szenderedik* gyakorító-visszaható, a *szenderít* műveltető, a *szendereg* gyakorító, a *szenderül* pedig visszaható képzővel jött létre. A *szender* — akárcsak a TESz.-ben külön szócikkben kidolgozott *szende* — nyelvújítási elvonással keletkezett a szócsalád igéiből. — A *szenderedik* családjában megfigyelhető ’nyugalom’, illetve ’megnyugszik’-féle jelentések metafora és metonímia eredményei egyaránt lehetnek. Ugyanígy a *(meg)szenderedik* ’elcsodálkozik’ jelentése: ’csodálkozásában olyan kábultnak tűnik, mintha szenderegne’, illetve ’annyira elcsodálkozik, hogy kábulatba (szinte álomba) esik’. Az ’elcsodálkozik’ → ’elalél’ jelentésváltozás iránya elgondolkoztató, mivel az alvással kapcsolatos jelentés elsődlegessége ellen szól, s így némileg gyengíti az egész szómagyarázatot; bár könnyen lehet, hogy ebben a metonimikus kapcsolatban (afféle „szemantikai téves visszaütés”-ként) okozat → ok irányú mozgás figyelhető meg. — A TESz. által idézett *szenderik* igét kései felbukkanása és elszigeteltsége miatt nyelvújítási elvonás eredményének gondolom. A *(le)szendül*-t tekintve mind a *szent*-ből való, talán román mintát tükröző képzés (DRIMBA: CercLingv. V, 125), mind a *szenderedik*-kel való etimológiai összefüggés (BEKE: Nyr. LXXVI, 60–1) számításba vehető, az előbbi nagyobb eséllyel (vö. TESz.).

HORVÁTH LÁSZLÓ

Csaré Túry, csa Pinkóczy, hők Tasnádi, nye Bodor! A régi Botpaládon két család adta a helység kalapácsát, a Török és a Páva; az utóbbiak cigányok, cigánykovácsok voltak. Törökéknek jutott osztályrészül a századforduló táján, hogy szenzációval lepjék meg a paládiakat. Elkészítették a faluban az első vasekét, amit tömegesen nézett meg a helyben nagyszámban élő nemesség is. Ez adott alkalmat, hogy a furfangos kovács rávegye őket,

hogy azonnal, sebtében próbálják ki az új gépét, magukat fogják az eke elé, és a címbe idézett, azóta szállóigévé vált szavakkal kezdte hajtani, terelni őket. (Adatközlő Irényi Zoltán 35 éves gazdálkodó, Botpalád.)

A fentiekből számunkra ezúttal egyedül a csattanó, tudniillik a szállóige a fontos, amennyiben meglehetősen pontossággal sorolja fel a főbb szavakat, amiket az ökör- és tehénfogatok hajtására használnak a Szamosközben. És bár ezeket CSÜRY BALINT is szótárazza (SzamSz. I, 129, 134, 376, 396, II, 152) mégsem érdektelen visszatérnünk rájuk, minthogy új elemekkel egészíthetjük ki eddigi ismereteinket.

Az első hozzátennivaló, hogy a *nye* kivételével CSÜRY csak mint ökörterelő szavakat ismerteti azokat, holott ugyanez a szókészlet szolgál a tehénfogatok hajtására is. A részleteket illetően pedig: CSÜRY szótára csak az általánosan ismert és elterjedt *csára* alakot tartalmazza, szólásunk a ritkábban használt *csaré*-t, jelentése szintén 'jobbira!', továbbá CSÜRY szótára a *csa*-nak csak 'jobbira' jelentését ismeri, holott annak – legalábbis a Paládságban – 'csak oda', 'csak arra' értelme is van; a *hők* szót pedig lónak is mondják (mondták), és nem csupán hátraléptető, hanem 'jobbira' jelentése is köztudott; végül a *ne ~ nye* 'indíts', 'rajta' értelemben is meglehetősen gyakorisággal fordul elő.

KÁVÁSSY SÁNDOR

Fülgomba. A magyar szóösszetételek jelentéstana egyelőre alig kidolgozott, rendszerezésükre a legígéretesebb kísérlet talán KÁROLY SÁNDOR transzformációs elemzése volt (A szóösszetételek és velük kapcsolatos lexikológiai egységek: ÁNyT. VI. 1969. 271–328). Az alábbiakban a kétféle jelentésű nyelvjárási *fülgomba* szó példájával adnk az összetett szók jelentéstanához némi adalékot, továbbá összehasonlító etnomikológiai adatokat a gombanévhez. A *fülgomba* a magyar szókészlet perifériáján helyezkedik el, és ebből is következően jelentése meglehetősen labilis. Legalább négyféle különböző dolgot ('a fül gomba alakú része', 'a fül gombás megbetegedése', 'fülbetegség elleni gomba', 'fül alakú gomba') jelölhet (ebből kettőt ténylegesen is jelöl a nyelvjáráásokban), s az összetétel legalább kétféle (birtokos és minőségjelzős) szintaktikai szerkezetre vezethető vissza.

Közismert, hogy az összetett szók összetevői között mindig valamiféle — olykor nehezen vagy többféleképpen is magyarázható — szintaktikai viszony van, s általában fokozatosan, szószerkezetekből alakulnak ki. Keletkezésüket természetesen mindig funkcionális igény motiválja, kialakulásuk azonban általában esetleges, megjósolhatatlan. Vizsgálatukkor — a „potenciális nyelvhasználatnak” a generatív (és egykor transzformációs) grammatikával párhuzamosan terjedő szemlélete szerint (KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan. Bp., 1992. 8—9) nyilvánvalóan ki kell térni a meg nem valósult, de megvalósulható változatokra, jelentésekre is. Általában jellemző az összetett szók szemantikájára, hogy jelentésük komplex (azaz komponenseiktől vesznek át szemantikai jegyeket), s az egyszerű szókénál általában részletezőbb (gyakran jelölik valami részét vagy fajtáját).

Kézenfekvő a *fülgomba* összetétel birtokos jelzős értelmezése, amivel legalább kettő, de inkább három jelentést nyerhet. Így lehet testrésznév: 'a fül gomba alakú része', variánsa pedig lehet *füle gombája* stb. is — a birtokos jelző itt megenged ilyen variánsokat. A testrészek kisebb részeinek elnevezései egyébként olykor állat- és esetenként növénynevekkel vannak kifejezve, pl. *fülkaqyló*, *lábikru*. Hasonló szerkezettel magyarázva lehetne betegség-név (ez a lehetőség, 'a fül gombás megbetegedése' az orvosi nyelvben talán létezhet, de tudomásom szerint egyelőre nem realizálódott, pl. a *lábogomba* analógiájára). Szintaktikailag a birtokos jelzős szerkezetek közé is sorolható — harmadik lehetőségként — a megvalósulat-

lan 'fülbetegség elleni gomba' jelentése, a *fülfű*, *tüdőfű* stb. analógiájára. Így — e legutóbbi módon — azonban minőségjelzős szerkezetként (a *fül* a *gomba* minőségjelzője) is értelmezhető. Minőségjelzős szerkezetként azonban nyilvánvalóan legkézenfekvőbb a 'fül alakú gomba' értelmezés. A főnévi és melléknévi minőségjelző egyébként nagyon gyakori etnobiológiai (és más) taxonómiákban.

A magyarban a *fülrák* szó legalább három jelentésben szerepelhetne: 'a fül rák alakú része', 'a fül rákos megbetegedése' (ilyen betegségnevet és betegség valóban létezik is) és 'a rák (ízeltlábú állat) fül alakú fajtája', viszont egészen valószínűtlen 'a fülbetegség ellen használatos rák' jelentése.

Többek között IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA közléséből, a felvidéki Ebed és Martos helységekből ismert a *fülgomba*, *füle gombája* 'a fülcimpa alsó, puha része' jelentésben (MNYj. VI [1960.], 133; ÚMTsz. II, 1988. 554, 557), ugyancsak *füle gombája* 'fülcimpa' szórványosan számos vidéken (Hegyalja, Tamási: MTSz. I, 652; Szenna, Pirise, Hajdúszoboszló, Szentlőrinc-káta, Monostorpályi, Lovászpátona: ÚMTsz. II, 1988. 552, 554), míg a *fül gombája* összetélt CSÖRY BÁLINT a Szamosháton 'fülkagyló' jelentéssel jegyezte fel (SzamSz. I, 34).

A *fül gombája* kifejezés több változatban legalább harmadfélszáz éven át megtalálható szótárainkban. A Gyöngyösi Szótártöredékben (1560 k.) ez áll: „Auricula: az *füled gombája*” (RMG. 268). SZENCI MOLNÁR ALBERT 1604-ben kiadott magyar–latin szótárában (MA.) így hozza a „Gomba, *Fungus*” utáni harmadik sorban: „*Gombája az fülnek*, Auriculae infima pars.” Egy későbbi adat: „*Gombája a' fülnek*: Auriculae infimae pars, die Ohr-Läpplein” (PPB. 1782. 109). A *fülgomba* szóhoz és egykori jelentéseihez további szótörténeti adalékokkal szolgál MELICH JÁNOS szócikke (EtSz. XV, 643–4).

A továbbiakban főleg a valamely gombafajt jelölő *fülgomba* kifejezéssel és kulturális háttérrel foglalkozom, kitérve néhány más gombanevünkre (*bodzagomba*, *botlófagomba*, *csipkegomba*, *csipkealjgomba*, *fülemülegomba*, *pereszke* stb.) is. MELICH említett szócikkében a *fülgomba* szót gombanevként MÁRTON JÓZSEF (1807, 1811, a *fülgomba* szinonimája *köbölke*), majd CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS, továbbá BALLAGI MÓR szótáraiból idézi, s megemlíti a Melius Péter Herbáriumában szereplő *nyülfülgomba* elnevezést is, amely kiadója és kommentátora, SZABÓ ATTILA értelmezése szerint 'papsapka' (*Helvella* spp.) jelentésű (Melius Péter: Herbárium. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Bukarest, 1979. 159, 379). A *nyülfülgomba* adat ezen értelmezése azonban problematikus, hiszen például a Tolna megyei Nagykönyiban a *nyülfülű gomba* és *róka gomba* valószínűleg egyaránt a sárga róka gomba (*Cantharellus cibarius*) megnevezései (Sz. BOZÓKI MARGIT—SZABÓ JÓZSEF, Táplálkozási hagyományok Nagykönyiban: Népr. és Nytud. XXVIII, 85–97), s ezt a gombafajt a Dunántúlon gyakran jelölik a *nyülgomba*, *nyulica* változatok (GREGOR FERENC, Magyar népi gombanevek: NytudÉrt. 80. sz., 1973. 24, 41).

Jómagam budapesti gombaszakértőktől úgy tudom, hogy a környező vidékeken a *fülgomba* meglehetősen ritka gombanev és alkalmanként elsősorban két, egymáshoz hasonló, a népi gombászat szempontjából meglehetősen perifériális gomba jelölésére szolgál: a fatönkőn vagy faágon szinte egész évben növő júdásfülegomba (*Auricularia auricula-judae* vagy más néven *Hirneola auricula-judae*) és a nyáron és ősszel az erdők talaján termő barna csészegomba (*Galactinia badia*) megnevezésére.

A különösen Kiskunfélegyháza vidékének népi gombaismeretére támaszkodó KRÉBECZ JENŐ közlése szerint a *fülgomba* a bár enyhén mérgező, de forrázva szórványosan fogyasztott homoki papsapka gomba (*Helvella leucopus*) elnevezése (KRÉBECZ JENŐ, Gomba atlasz. Bp., 1988. 167). ZSIGMOND GYÖZÖ sepsiszentgyörgyi, etnomikológiában is jártas etnográfus barátom közlése szerint a *fülgomba* az egykori Háromszék vidékén szórványosan (például Zágonyban, Komandón, Berecken), Alsóikban *fülgomba* változatban szintén a papsapkafajok neve, s az alakot tartják a névadás indítékának. (Zsigmond Győző szíves hozzájárulásával néhány továb-

bi, egyelőre kéziratos gyűjtéséből is idézek.) Egy ugyancsak háromszéki gyűjtés adata alighanem szintén a papsapkára vonatkozhat: *fűlgomba* 'barna színű, fül alakú gombafajta' (NEMES ZOLTÁNNÉ—GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, Torjai szójegyzék. Sepsiszentgyörgy, 1974. 69). Óriszigeten a *fülesgomba* (*fülezsgomba*) szintén egy papsapkafajt jelöl (ÚMTsz. II, 1988. 556). KOVÁCS ANTAL, aki a Felső-Szigetközben a fán növő kései laskagomba (*Pleurotus ostreatus*) és több tapló, így a pisztrícgomba (*Polyporus squamosus*) és májgomba (*Fistulina hepatica*) népi ismeretéről is beszámolt, ezt írta („Járok-kelek gyöngyharmaton . . .” Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében. Mosonmagyaróvár, 1987. 38): „*Botlófagomba*, *fűszfagomba*, *fűlgomba*: különböző méretű sárga taplógombákat hívnak így, leginkább a sárga gévagombát (*Griphola sulphurica*).” A *botlófa* kifejezést e vidékről már korábban is regisztrálták: 'olyan fa, amelynek a koronáját évente levágják' (ÚMTsz. I, 1979. 573), tipikusan fűzfa (*botlófa*) szokott lenni. „A hullámtéren kívül vastagabb törzsű fűzfák nőhettek, de nem spontán: a vesszők rendszeres levágásával jár, hogy a törzs megvastagszik” (KOVÁCS i. m. 31). A *fűlőke* (*gomba*), amelyre népi nyelvi adat alig van, tudományos gombanévként a *Collybia* nem megnevezése (ÚMTsz. II, 1988. 559; GREGOR i. m. 23—4).

Valószínűleg ugyancsak a *fűlgomba* elnevezésből alakulhatott játszói szóképzés révén a *fülemülegomba*, amely Szolokmán (egykor Marosszék) a fül alakú, porcos állagú narancsvörös csészegombát (*Aleuria aurantia*) jelöli (ZSIGMOND GYÖZÖ gyűjtése). Felcsíkbán (Csíkborszóva, Csíkszentmárton) *barátfül* e gombafaj elnevezése (ZSIGMOND GYÖZÖ gyűjtése). A *fülemülegomba* elnevezéshez hasonló, madárnév előtagúnak mutakozó, népetimológiás gombanevek a *pacsirtagomba* a réti csiperkére (*Agaricus campester*) és a *pulykagomba* az őzlábgombákra Szilágyban és Biharban (szintén ZSIGMOND GYÖZÖ gyűjtései). Mindkettő szláv jövevényszót népetimológiázál: az előbbi a *csiperke*, *csapirka*, *pecsérke* stb. alakváltozata lehet (ezekről szól GREGOR i. m. 7—8), az utóbbi a *plóka* gombanév (erről GREGOR i. m. 13—4). Hasonló módon madárnév előtagú, de nem népetimológiás képzésű a *galambgomba* (GREGOR i. m. 8, ez szerte a magyar nyelvterületen elterjedt népi gombanév) és a *bagolygomba* (GREGOR i. m. 32—3), valamint a Szilágyországban a piruló galócát (*Amanita rubescens*) jelölő *darugomba* (ZSIGMOND GYÖZÖ gyűjtése). A madárnév előtagú gombanevek egyébként a magyarban — más nyelvekhez hasonlóan — előszeretettel jelölik a nagy őzlábgombát (*Macrolepiota procera*) és a vele közeli rokon fajokat, például a *bagolygomba* a Dunántúlon (ÚMTsz. I, 1979. 305), az *ülügomba* (szerte Erdélyben *ülü* 'ölyv; kisebb nappali ragadozómadár') szórványosan Háromszéken (ZSIGMOND GYÖZÖ gyűjtése) és Kalotaszegen (PÉNTÉK JÁNOS—SZABÓ ATTILA, Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Bukarest, 1985. 308), valamint az idézett *pulykagomba* Szilágyban és Biharban.

GREGOR FERENC vizsgálódásai (i. m.) óta tudjuk, hogy a magyar népi gombanevek tetemes része (valószínűleg többsége) tükörszó valamely szláv nyelvből, leggyakrabban talán a szlovákból. Valószínűleg — legalábbis a 'papsapka' jelentésű — *fűlgomba* is szláv tükörszó. KÓCZIÁN GÉZA répáshutai, etnomikológiai írás kiterjedő etnobotanikai leírása (Etnobotanikai vizsgálatok Répáshután. Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Kiadványai XIII. Miskolc, 1984. 229—56) a redős papsapkának (Gyromitra esculenta) — ellentétben a gombák többségével, melyeknek magyar népi neve is van, vagy csak magyar népi neve van a községben — csak szlovák nevet regisztrálta: *babeuši*, *babeuho* ('bába füle'), az előbbi változat a gombaelnevezéseknél, miként több más [szláv és újlatin, például román, olasz] nyelvben is gyakori többes számú alak), s szlovák, illetve cseh hivatalos neve is *ušiak obyčejný* (KÓCZIÁN i. m. 253), illetve *ucháč obecný* (FRANTIŠEK SMOTLACHA, Atlas hub jedlých a nejedlých. Praha, 1952. 113). A szlovákhhoz hasonlóan igen mikofil (gombakedvelő) kultúrát képviselő belorusz egyes nyelvjárásaiban *babina vuxa* ('bába füle'), *vuxa* ('fűl') az izletes kucsmagomba (*Morchella esculenta*) és a redős papsapka (*Gyromitra esculenta*) elnevezése (G. I. SERŽANINA —I. JA. JAŠKIN, Griby. Minszk, 1986. 102—3), s a *vuxa* előfordul (KOVÁCS ANTAL említett,

korábbi tudományos nevén [Griphola sulphurica] regisztrált felső-szigetközi gyűjtése adatához hasonlóan) a fán növeő sárga gévagomba (Laetiporus sulphureus) neveként is (SERŽANINA—JASKIN i. m. 106). Nyilvánvalóan a „bába füle” elnevezéstípus „bába” elemét tartalmazza a szintén kucsmagombafajt jelölő orosz nyelvjárási *babúra*, *babúrka* változatok (V. A. MERKULOVA, Očerki po russkoj narodnoj nomenklature rastenij. Moszkva, 1967. 180, 191).

Szórványosan a világ több nyelvéből ismeretes ’fülgomba’ összetétel. A dárd nyelvekhez tartozó kasmírban *kana-güch* ’fül-gomba’ a papsapkához hasonló kucsmagomba (*Morchella* spp.) neve, amelyet afrodisziákumnak tartanak, és — ha be tudják szerezni — lakodalmakon is fogyasztanak (R. GORDON WASSON et al., *Persephone’s Quest. Entheogens and the Origins of Religion*. New Haven—London, 1986. 89). Mindenesetre — mivel számos gombafaj tekinthető fül alakúnak — elképzelhető, hogy közös kulturális örökség emléke a kasmírban és egyes szláv nyelvekben (s innen egyes magyar nyelvjárásokban) az, hogy éppen az egymáshoz hasonló és többségükben az északi féltekén csak tavasszal termő papsapkák és kucsmagombák a „fülgombák”.

A fülgomba kapcsán érdemes megemlékezni egy románból vett moldvai csángó jövevényszóról is, ami a *cimpa* (’orrchimpá, fülchimpá’) szemantikájával is kapcsolatba hozható. Bogdánfalván *drêl* (’órának a drêlje’) ’orrchimpá’ (MARTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román jövevényszavai. Bukarest, 1972. 267), ami a moldvai *drelă*, *drehle* ’júdásfülegomba (*Auricularia*)’ átvétele (ZACH. C. PANTU, *Plantele cunoscute de poporul român*. București, 1929.² 91). A románban egyébként a ’fül’ jelentésű szóból (*ureche*) képzett *urechiușă* a sárga rókagomba (*Cantharellus cibarius*), valamint — nyelvjárásonként váltakozva — más gomba- (köztük papsapka-) és növényfajok elnevezése (PANTU i. m. 325—6). Egyes moldvai és bukovinai nyelvjárásokban az *urechea-babei*, *urechea-babii* (’bába-füle’), *urechiușă*, többes számban *urechiuși* változatok a csészegombafajok (*Peziza* spp.) népi nevei (PANTU i. m. 324—6), s esetleg a szolokmai, idézett *fülemülegomba* románból vett (feltételezett *fülgomba* alakú) tükörszón keresztül népetimológiás fejlődését is magyarázhatják. Valószínű, hogy a szintén szláv hatást mutató román népi gombaismeret háttérével legalábbis e jelentések egy része — a magyar *fülgomba* esetéhez hasonlóan — szláv tükörszót fed. Annak megfelelően, hogy a magyar népi gombaismeret erőteljes szláv és részben román hatást mutat, a gombaféléket jelölő *fülgomba* szinte valamennyi jelentésére (papsapka, csészegomba, sárga gévagomba, judásfülegomba) van párhuzam valamely környező nyelvből. (Még a legújabban, részben a keleti konyha térhódítása révén a kinaiból valamelyest elterjedt *fülgomba* ’judásfülegomba’ jelentésre is van párhuzam a csehből, ezekről alább szölok.) Ugyanakkor nem tekinthető bizonyosnak, hogy nyelvjárásainkban a *fülgomba* elnevezések mindegyike okvetlen tükörszó.

Giuseppe Arcimboldo olasz festőművész (1527—1593) különböző növények képéből összeállított, nyelvészeti szempontból sem érdektelen portréi közül, a „Négy Évszak” sorozatból (két változata is ismeretes, az 1572-es egy bergamói magángyűjteményben, az 1573-as a párizsi Louvre-ban található) az Ősz képén (orra körte, orcája alma, hajfürtjei szőlőfürtök — ami a magyarban poliszémia! —, feje búbján tök stb.) egy piros színű galambgomba (Russula) képviseli a fület (Werner Kriegeskorte: Giuseppe Arcimboldo. Köln, 1986. 11, 15, 26, 33). Gomba és fül kapcsolatának további kultúrtörténeti, néprajzi példái közül megemlíthető, hogy az arapaho indiánok rituális táncosai (ún. crazy dancers) fülönfüggőként gombát viseltek (CLAUDE LÉVI-STRAUSS, *Anthropologie structurale* deux. Paris, 1973. 278).

Létezik olyan nyelv is, ahol az elsődlegesen ’fül’ jelentésű szó poliszémia révén ’gomba’ jelentésű is egyben. Például a Taiwan szigetén beszélt ausztronéz couban a *koyu* szó jelentése ’fül; gomba’, s a *konopoepe* (< *koyu-no-poepe* ’szél gombája’, vélt előcsalogatójáról vett gombanév) jelöli a Kelet-Ázsiában igen népszerű siitake gombafajt (N. A. NEVSKIJ, *Materialy po govoram jazyka cou*. — Slovar’ dialekta severnyx cou. Moskva, 1981. 87—8, 215). Egyébként a világ nagyvárosaiban (az 1980-as évek vége, 1990-es évek eleje óta Budapesten

is) kapható két leggyakoribb távol-keleti (kínai, thaiföldi stb.) szárított gomba közül a júdásfüle (az árusoknál *fafülgomba*, *fülgomba*, *fagomba*, *fekete gomba*, a kínai vendéglők étlapján általában *fafülgomba* és angolul *black mushroom* 'fekete gomba') feltűnő ízletlenségéről (nem semleges íze, hanem jellegzetes, „fülszerűen” porcos állaga miatt kedvelt), a *shiitake* éppen ellenkezőleg, egyetlen európai gombára sem hasonlító, erőteljes aromájáról nevezetes. (Az újabb kínai népi gyógyászat egyébként mindkettőt rákellenes szerként javallja.) Valószínű, hogy a *fülgomba* 'júdásfülegomba' jelentéssel csak két csoportnyelvben — a kínai konyha kedvelőinél és a gombászoknál (ez utóbbiaknál többé-kevésbé népi gombanévként) használatos, azonban mindkét esetben viszonylag szűk körben.

A kínaiban *mu-er* 'fa-fül' szűkebb jelentésében a fán növő, a kínaiaknál nagyon kedvelt júdásfülegomba (*Auricularia* spp.) elnevezése (YUEN REN CHAO [Zhao Yuan-ren], *Aspects of Chinese Sociolinguistics*. Stanford, 1976. 366), tágabban pedig más fán növő gombákat (esetleg taplókat) is jelölhet. Egy általánosan elterjedt értelmezés szerint a kínaiak — akiknél mindkét gombacsoportnak jelentősége van a táplálkozásban — a földön növőket többnyire *-gu* ('gomba'), a fán növőket *-er* ('fül') szuffixummal ellátott gombanevekkel jelölik. Így *mu-er* ('fa-fül') az *Auricularia* fajok, *yun-er* ('felhő-fül') a *Tremella* fajok, *xue-er* ('hó-fül') pedig további, a népi gyógyászatban jelentős gombafajok elnevezése (E. N. ANDERSON, *The Food of China*. New Haven—London, 1988. 163). Az *-er* szuffixumos gombanév-típus némely képviselője — így a *mu-er* ('fa-fül') is — az illető gomba termőtalajára utal (és nem fán termő volta a kritérium), például ismeretes még *di-er* ('föld-fül') és *shi-er* ('kő-fül') elnevezés is (C. S. WILLIAMS, *Outlines of Chinese Symbolism and Art Motives*. Shanghai, 1941³. 328). A vietnamiban az *Auricularia* fajok elnevezése *năm den* (*năm* 'gomba', *den* 'csipke'); a magyarban viszont a *csipkegomba* Kalotaszegen, közelebbről Magyarókeréken a korallgombafajok (*Ramaria* spp.) elnevezése (PÉNTEK—SZABÓ i. m. 308).

Fontos kérdés, hogy a különleges, nem tipikus gombák — így a fán növők (a "taplók"), a föld alatt növők (pl. a szarvasgombák), különös alakúak (pl. a korallgombák) — az ún. népi osztályozásokban ("folk-taxonómiákban") egyáltalán a gombák közé számítanak-e. Például, mint említettem, a kínai etnomikológiában az általában fán (de esetleg földön, kövön) növő, kicsit is fül alakú gombák elnevezése többnyire *-er* ('fül') szuffixummal jár, míg a tipikus gombáké általában *-gu* ('gomba') szuffixummal. A kínaihoz hasonló etnomikológiai háttérű vietnamiban és koreában viszont a júdásfülegomba az adott kultúrában a gombák (vietnami *năm*, koreai *pösöt*) közé tartozik.

A júdásfülegomba (az *Auricularia* [vagy *Hirneola*] *auricula-judae* faj) Európában is (Magyarországon is, de különösen Angliában, Dániában és Romániában) elterjedt (MIRKO SVRČEK—BOHUMIL VANČURA, *Das Grosse Pilzbuch*. Praha, 1983. 269), fogyasztásának azonban alig van népi hagyománya, és népi elnevezése is elvétve akad. Ilyen például az említett román *drelă*, *drehle* változatokon kívül a *burete-de-soc* 'bodzagomba' (PANTU i. m. 34), a csehben (SMOTLACHA i. m. 122) a *bezovka* 'bodzagomba' (*bez* 'bodza') és *ušička* 'fülecske' (*ucho*, *uši* 'fül'), a spanyolban az *oreja* 'fül', az olaszban az *orecchietta* 'fülecske'. A magyarban is — miként szerte Európában — e gombafaj egy szemfájás elleni recept elterjedése révén *bodzagomba* és *bodzafagomba* néven volt ismert (GREGOR i. m. 43—4), a XVI—XVIII. században még csak körülírással. Például Újhegyi Istvánnak Apafi Anna számára írt, a XX. század közepén elkallódott Orvosságos könyvében (1677): "Borza fán az mely gomba terem, szedd meg, vessed meleg vízben, azután vedd ki, s az szemefájó embernek kösd az vak szemére" (HOFFMANN GIZELLA, szerk., *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek* Radvánszky Béla gyűjtéséből. MTA Irodalomtudományi Intézete, 1989. 319).

A mikológus Hollós László nyomán GREGOR FERENC a gombaneveknek eredetük (és részben jelentésük) szerint több típusát különböztette meg: a termőtalajról, színről, alakról, termőidőről, ízről, tapintásról, a felhasználás céljáról és módjáról stb. elnevezettek (GREGOR

i. m. 31). Hollós és Gregor megfigyelései jól kapcsolhatók a CHARLES J. FILLMORE által az 1970-es években kezdeményezett ún. keretszemantika („frame semantics”) elképzeléséhez (pl. CH. J. FILLMORE, *Frame Semantics and the Nature of Language*. In: STEVAN R. HARNAD et al. eds., *Origins and Evolution of Language and Speech*. New York, 1976. 20–32), amelynek lényege dióhéjban az, hogy a dolgokat általában többféle keretben, többféle kritérium alapján azonosítjuk és nevezzük el.

Kovács Antal idézett felső-szigetközi gyűjtéséből kiderül, hogy ugyanaz a gomba termőtalaja alapján mint *fűzfagomba* (*fűszfagomba*), alakja alapján mint *fűlgomba* azonosítható. A mezei szegfűgomba (*Marasmius oreades*) kalotaszegi neveit mérete (*picirigomba*), vélt (esetleg valós) előcsalogatója (*harmatgomba*), illetve alakja (*szegfűgomba*, *szégfűgomba*) szerint kapta (PENTEK—SZABÓ i. m. 308), további nevei közül a *fűlgomba* nevet (Székelyföldön máig is élő tájszó az egykori Csík, Háromszék és Udvarhelyszék megyék területén) termőtalajáról nyerte. KOVÁCS ANTAL e gombafaj megnevezéséről — az előfordulás idejéről és helyéről, illetve a gomba méretéhez (csekély mértékben alakjához) hasonló denotátumról vett további felső-szigetközi elnevezéseket is regisztrálva — így írt: „*Csepörke*, *csipérkegomba*, *májusi gomba*, *rétigomba*, *gyűszűgomba*: mezei szegfűgomba (*Marasmius oreades*). A Dunántúl más tájain *csibe*-, *csirke*- vagy *tűkgombának* hívják ezt a kis halványbarna réti gombát. A csiperkét (Psalliotia campestris) itt csak *sampinyonnak*, *sampinyónak* hívják. *Fás csepörke*, *fáji csepörke* nevet a téli fülökére (*Collybia velutipes*) mondanak” (i. m. 38–39).

Ami a kalotaszegi *csipkegomba* elnevezést illeti, ez bizonyára alakjáról kapta nevét, ugyanakkor — bár adatot nem tudok rá — nem zárható ki, hogy valamely más magyar nyelvjárásban termőtalaj szerinti gombanév (Erdély több vidékén a *csipke* ’tövis, tüske’ jelentésű). A *csipkegomba* Nagyzerénden is egy — pontosabban meg nem határozott — ehétő gombafajta neve (ÚMTsz. I, 1979. 851), *csipkealjagomba* Sepsiszentkirályon (és talán Háromszéken szórványosan másutt is) a májusi pereszke (*Calocybe gambosa*, régebbi tudományos nevein *Tricholoma gambosum*, *Tricholoma Georgii*, *Lyophyllum gambosum*, *Agaricus gambosus*) elnevezése (ZSIGMOND GYÖZÖ gyűjtése). Ezen utóbbi elnevezést minden bizonnyal az indokolja, hogy a májusi pereszke az erdőben nem fák alatt, hanem tisztásokon, bokrok (gyakran tövises bokrok) között nő.

Végezetül néhány megjegyzés arról, hogy ugyanaz a gomba, ami alakja szerint *fűlgomba*, termőideje szerint lehet *szentgyörgygomba*, s egy másik gomba, ami termőtalaja szerint *csipkealjagomba*, termőideje szerint szintén lehet *szentgyörgygomba*. A minden bizonnyal nyugat-európai eredetű tükörszó (egyébként már 1584. körülől adatolt, tehát igen korai gombanév) *szentgyörgygomba* egyaránt jelölheti a kucsmagombákat és a májusi pereszkét (GREGOR i. m. 49; VERESS MAGDA, *Gombáskönyv*. Bukarest, 1982. 49, 54; csak a májusi pereszkénél említi KRÉBECZ i. m. 109; a botanikus GYÖRFFY ISTVÁN szászfenesi adatát idézi PENTEK—SZABÓ i. m. 307). A kucsmagombák és papsapkák mellett ugyanis a legjellegzetesebben tavaszi, legelső gombák közé tartozik a májusi pereszke is. (Nekem magamnak először 1994. április 24-én, éppen Szent György napján, vasárnap sikerült szednem belőle néhány példányt a budai Úttörővasút Virágvölgy állomása és Budakeszi közti erdő egy tisztásán.) A nyelvjárásokban is szórványosan előforduló *szentgyörgygomba* elnevezés (pl. a Felső-Szigetközben a májusi pereszke megnevezése *szentgyörgygomba* és *májusi gomba*, ez utóbbi egyben a mezei szegfűgomba egyik elnevezése is, KOVÁCS ANTAL i. m. 40) nyilvánvalóan valahonnan Nyugat-Európából, még a Gergely-naptár bevezetése (1582) előtt jött tükörszó a magyarban (angol *Saint George’s mushroom* stb.).

Az elnevezés eredetéhez és a népi gombaismeret összetevőihez érdekes adalék, hogy a májusi pereszke az egyébként rendkívül gombakedvelő szlávok jelentős részénél (pl. a beloruszoknál és cseheknél, SERŽANINA—JASKIN i. m. 135, SMOTLACHA i. m.) alig ismert, Répáshután viszont magyarul *pereszke*, szlovákul *pecerky* néven gyűjtik (KÓCZIAN i. m. 253).

Így talán a *pereszke* gombanév is — GREGOR eltérő irányú tapogatózásával szemben (i. m. 48) — a szlovákból jövevényyszó, s végső soron az említett *csiperke*, *csapirka*, *pecsérke*, népetimológias *pacsirtagomba* szókkal egy töre vezethető vissza. A *pereszke* tehát valószínűleg — a gombaneveknél egyébként is gyakori — metatézissel alakulhatott a *pecérke* szóból. Újhegyi István idézett Orvosságos könyvében (1677.) a ma már bajosan azonosítható *fejér peczerke-gomba* (ami lehet csiperke, de talán májusi pereszke is) hurut és szembetegség elleni orvosságként szerepel (i. m. 308), s hasonló recept későbből is fennmaradt (GREGOR i. m. 7). A májusi pereszkét a románban Moldvából *micorete*, többesben *micoreți* és *burete-de-spîn* ('tövisgomba', PANTU i. m. 194) néven is regisztrálták, s ez utóbbi neve esetleg kapcsolatban van a székely *csipkealjagomba* elnevezéssel. (Az egyik a másiknak a tükörszava lehet, esetleg valamely szláv nyelvből tükörszók).

KICSIS SÁNDOR ANDRÁS

ÉLŐ NYELV

A magyar nyelv Ausztriában*

A címben megjelölt, igen szerteágazó témát ezúttal mindössze néhány szempontból fogom vizsgálni. Ezek arra irányulnak, hogy kik beszélnek ma Ausztriában magyarul, és milyennek mondható az ő Magyarországhoz való viszonyuk. Lesz szó a magyarságtudatukról, valamint arról, hogy az értelmiség milyen szerepet tölt be a közösségek életében.

Az Ausztriában magyarul beszélők jelentős csoportjai a burgenlandi magyar települések (Felsőőr, Alsóőr, Órisziget, illetőleg Középpulya) lakói, az egykori uradalmi cselédek leszármazottai Burgenland több részén, továbbá az emigrációs magyarság Ausztria minden tartományában. (SZÉPFALUSI ISTVÁN, Lássátok, halljátok egymást! Budapest, 1992., uő., Magyarul beszélők a mai Ausztriában. In: KONTRA MIKLÓS szerk.: Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Budapest, 1991. Magyarságkutató Intézet, 73—119.) A burgenlandi három örvidéki településsel nem kívánok foglalkozni: mind nyelvjárástani, mind a bennünket itt és most érdeklő téma tekintetében több publikáció látott velük kapcsolatban napvilágot. (GAL, SUSAN, Kódváltás és öntudat az európai periferián. In: KONTRA MIKLÓS szerk.: Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Budapest, 1991. Magyarságkutató Intézet, 136—41), uő., Mi a nyelvcsere és hogyan történik?: Regio 91/1 [1991.], 66—76; IMRE SAMU, A felsőőri nyelvjárás. NytudÉrt. 72. sz. Budapest, 1971., uő., Az ausztriai (burgenlandi) magyar szórványok. In: Népi kultúra—népi társadalom. VII, 119—34. Budapest, 1973.; KOVÁCS MÁRTON, A felsőőri magyar népszízet. Budapest, 1942.) Ezzel ellentétben Középpulya viszonylatában inkább a kérdőjelek sokasodnak. A lakosság jellegére vonatkozóan a szakirodalomban találgatás értékű, egymásnak ellentmondó megjegyzések olvashatók. (IMRE SAMU, Gondolatok a burgenlandi magyarságkutatásról. In: Hungarológiai Napok. Szerk.: SZALAY LÁSZLÓ. Szombathely, 1986. 22; SZABÓ GÉZA, Anyanyelv és nyelvcsere a nyugati magyar nyelvterületeken: uo. 28—9; BARSÍ ERNŐ, A Burgenlandi Örvidék magyarságának népzenei hagyományai: uo. 201.)

Középpulya közelebb lévően a magyar határhoz, mint az örvidéki települések, az itt élő emberek kapcsolata intenzívebbnek látszik a határ túloldalán élőkkel. (Ezt a benyomást

* A 6. élőnyelvi konferencián (Budapest, 1993. X. 14.) elhangzott előadás, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének a magyar szakos hallgatók kötelező terepgyakorlati keretében szervezett ausztriai tanulmányútjain (1992-ben és 1993-ban) szerzett tapasztalatok összefoglalása.

azonban az utóbbi évek politikai változásainak a hatása is magyarázhatja.) A véletlen kiválasztással lett, vagyis az utcán megszólított és magyar nyelvű beszélgetésre vállalkozó adatközlőknek többnyire a határ magyarországi oldalán is vannak rokonaik. Évente többször látogatnak át, de fogorvoshoz, fodrászhoz is Magyarországra járnak. Az anyanyelv használatára tulajdonképpen a településen belül is van lehetőségük. Van magyar pap, így vasárnaponként magyar nyelvű szentmisén vehetnek részt. Két magyar orvos is él itt, sőt a felsőpulyai polgármester is magyar származású, aki beszél magyarul. Mégis: az ingázás (Bécsbe), az egyre gyakoribb vegyes házasságok ezzel ellentétes hatást fejtenek ki. Ezekhez járul, hogy az iskolában csak németül tanítanak, a magyart csupán minimális óraszámban, fakultatívan lehet tanulni. A magyar nyelv használata tekintetében ezek a negatív előjelű hatások az erősebbek. A gyerekek a kötelezőn túli megterhelést az iskolában nem szívesen vállalják, így végül a fiatalok körében már nehezen lehet olyant találni, aki beszél magyarul. Arra vonatkozóan, hogy Magyarországhoz hogyan viszonyulnak, adatközlőink megnyilvánulásai alapján a fokozott érdeklődést lehet jellemzőnek mondani. Az itthoni rendszerváltozásnak igen jelentős szerepe van. A nyitott határ, a gazdasági érdekek alakulása gyökeresen új helyzetet teremtett: a magyar nyelv ismerete anyagi tényezővé valóban van. A kedvező hatás jelentkezése azonban legfeljebb több év múlva remélhető.

A burgenlandi magyarok másik csoportjáról, a valamikori uradalmi cselédekről, illetőleg leszármazottairól GAÁL KÁROLY etnolingvisztikai kutatásaiból értesülhetünk. (GAÁL KÁROLY, Kire marad a kisködmön? Adatok a burgenlandi uradalmi béresek elbeszélő kultúrájához. Szombathely, 1985.). Saját megfigyeléseim a Fertő-tó vidéki majorságok egykori lakóira korlátozódnak. A három vizsgált település (Mosontarcsa, Mosontétény és Boldogasszony) majorságaiba a mai határ mindkét oldaláról kerültek annak idején cselédek. Így ma is élnek rokonaik itt, legtöbbször Mosonszentjánosban és Pusztasomorján. Velük tartják a kapcsolatot, így Magyarország, az itteni helyzet és ennek az alakulása erőteljesen foglalkoztatja őket.

A majorbéli hagyományok folyományaként ezeken a településeken nemcsak magyarok beszélnek a magyar nyelvet. (Mosonszentjános sem magyar nemzetiségű település!) Adatközlőink közül még a német anyanyelvűek is büszkék voltak arra, hogy tudnak magyarul. Azzal a magatartással tehát nem találkoztunk, hogy a magyar nyelvet szégyellték volna — ahogy ezt korábban GAÁL KÁROLY tapasztalta. A mai középkorúak és a fiatalabbak nemzedéke azonban már csak kivételes esetben beszél magyarul.

A magyar az itteniek számára kizárólag beszélt nyelv: a legidősebbektől eltekintve iskolázásuk kizárólag német nyelven folyt. Ennek következtében a németül nem tudó magyarországi rokonaikkal való kapcsolattartásuk az esetek többségében komoly gondot jelent. Magyar pap, orvos már évtizedek óta nincs ezen a vidéken.

A két burgenlandi magyar népcsoportról egységesen megállapítható, hogy a tartomány társadalmi tagozódásában az alsóbb szinteken helyezkednek el. A majorsági cselédek mindig is a legalacsonyabb társadalmi réteghez tartoztak, a falvak parasztnemesi származású lakói viszont 1848-tól kezdődően fokozatosan, de különösen a falu kapitalista átalakulása kapcsán kerültek ebbe a helyzetbe. Sorsukat az Anschluß és a II. világháború pecsételte meg. Értelmiségi pályán kevesen vannak közülük, és azok egy része sem a helybeli magyarság (de semmiképpen sem a cselédség) soraiból került ki. Jellemző mutatója ennek, hogy németül a helyi nyelvjárást, és nem az osztrák irodalmi nyelvet vagy valamely, ahhoz legalább közelítő magasabb nyelvi szintet beszélnek. (Erre a szempontra FRANZ PATOCKA hívta fel a figyelmet.) Megjegyzendő, hogy a burgenlandi horvátok ezzel szemben német beszédükben az irodalmi nyelvi norma felé mutató német nyelvváltozatot használnak. Bizonyos különbség a két magyar népcsoport között a magyarságtudatukban mutatkozik. Pulyai adatközlőink egyhangúlag magyarnak vallották magukat. A valamikori cselédek úgy vélik, ők „ma már” osztrákok.

Az emigrációs magyarság vizsgált csoportjában az első generáció magát egyértelműen magyarnak vallja. Gyermekeiket annak idején igyekeztek megtanítani magyarul. Ez természetesen vegyes házasságban nehezebben ment — de nem példátlan. Ilyenkor azonban megесik, hogy az első gyerek beszéli anyanyelvét a legjobban, a második, harmadik már egyre kevésbé. A már kint született s időközben felnőtté vált nemzedék egyik képviselője fogalmazta meg azt a jellemzőnek mondható véleményt, mely szerint számára Ausztria a „haza”, de Magyarországon (gyenge magyartudása ellenére is!) otthon érzi magát — ellentétben Németországgal, ahol ugyan nyelvi nehézségei nincsenek, de az mégis külföld.

Az ausztriai emigráns magyarság 56-os nemzedékét az értelmiség jellemezte: nemcsak az itthon lehetetlen helyzetben élő régi diplomások, hanem a forradalomban aktívan részt vevő egyetemisták és középiskolások is tömegesen mentek akkor el. A gimnáziumi érettségiig való eljutás és a vizsga letétele Innsbruckban és az Attersee melletti Kammerban magyar nyelven is lehetséges volt. További tanulmányaikat Ausztria egyetemlein folytathatták. (KISS MIHÁLY, Linz magyar szemmel: Bécsi Napló XI. 6. sz. [1990.], 6).

A népes értelmiségi és szakemberréteg érvényesülési lehetősége Felső-Ausztriában csekély volt. Linz, Ausztria harmadik legnagyobb városa elsősorban ipari központ, kulturális jelentősége csak a 60-as, 70-es évek óta nőtt meg (ma is csonka egyeteme 1966-ban kezdte meg működését, a hangversenyélet központját jelentő Brucknerhaus-t 1974-ben nyitották meg). A korlátozott lehetőségeket felismerve az értelmiségiek közül igen sokan már az 50-es évek végén továbbvándoroltak Amerikába, és csak egy viszonylag vékony réteg maradt helyben.

Az elhelyezkedési lehetőségeknek megfelelően az egykor Felső-Ausztria két menekülttáborában összezsúfolt magyarság szétszóródott. Ma aligha van jelentősebb város a tartományban (és pars pro toto: Ausztriában), ahol ne élne magyar. De még a kisebb települések, falvak némelyikébe is jut belőlük! Nagyobb létszámban Linzben, Welsben és Steyrben élnek. Különösen jelentős, hogy Welsben Mácsady István plébános létrehozta a Szent István telepet és plébániát, és ezzel lehetővé tette sok magyar család egy tömbben való letelepedését. Persze ez a tömb nem akkora, hogy ki tudná egyenlíteni a körülvevő német nyelvű hatásokat. A menekültek szükségszerű és kíváncsatos integrálódása az osztrák társadalmi életbe a magyar—magyar kapcsolatokat lazította.

A művelődési igényeket a kultúregyesületek igyekeztek kielégíteni. A fiatal nemzedék erkölcsi és keresztény magyar szellemű és nyelvű nevelését a cserkészzet vállalta magára.

A diaszpórában való lét és az érdeklődési körök polarizáltsága folytán az értelmiség nem tudja igazán ellátni a rá háruló feladatokat. Nehezíti a dolgukat, hogy igen sokan vannak, akik a magyarságukat nem közösségben, hanem csupán otthon, a „négy fal között” élik meg. A gyerekeknek, fiataloknak a magyar nyelven való írásra—olvasásra tanítása nagy nehézségekkel jár. Az iskolai követelmények még azoknak az idejét, energiáját is elvonják a magyar nyelvű olvasnivalóktól, akik már iskoláskorban, a magyarul olvasás készségével és szeretetével kerültek ki Ausztriába a 80-es években. A magyar könyv tehát lényegében az értelmiségi első generáció számára jelent — még ma is — élményt. Ők olvassák a magyar nyelvű emigráns lapokat, elsősorban a Nemzetőrt, az Életünket és a Bécsi Naplót. Mellettük (kevesebben) egy-egy hazai folyóiratot, szaklapot is figyelemmel kísérnek.

A magyar rádió adásait, főként a hírműsorokat és a Vasárnapi Újságot többen hallgatják. A TV — itt csak a Duna TV jöhetne számításba — hatása egyelőre nem mérhető fel, bár a műsor pozitív visszhangja így is eljutott hozzánk.

A három, kulturálisan eltérő gyökerű és sorsában is különböző magyar népcsoport fennmaradása, jövője szempontjából igen hasonló küzdelmek előtt áll. Magyarságuk megőrzésére önerőből aligha képesek. A megfelelő osztrák nyelvi politikai intézkedések és a min-

denkori magyar kormányok hathatós támogatása nélkül sorsuk megpecsételődik. Az (erdélyi) magyarság sorsáért aggódó Reményik Sándor intő szavai azonban az ő feladataikat is kijelölik: „Ne hagyjátok a templomot, / A templomot s az iskolát!”

ZELLIGER ERZSÉBET

A palatalizáció változása a koloni nyelvjárásban

A köznyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt hatását napjainkban még a nyelvi szigetként élő Nyitra vidéki, északnyugati palóc nyelvjárástípusban (IMRE SAMU, MNyjr. 353), így Kolon község dialektusában is megfigyelhetjük, még akkor is, ha ez a változás nem olyan mértékű, mint a határ közvetlen közelében fekvő szlovákiai vagy a magyarországi nyelvjárásterületeken (vö. ROT SÁNDOR in: MNyRétégz. 828). Ez a változás azért is kevésbé szembe-tűnő, mert a vizsgált nyelvjárás még e változások ellenére is távolabb áll a köznyelvtől, mint más, archaikus állapotokban is kevesebb regionális jegyet tartalmazó nyelvjárások. (vö. BALOGH LAJOS: ÉlőnyTan. Linguistica, Series A, 3., 1990. 123). S bár e változásokat elsősorban egy-egy nyelvjárási beszélő nyelvhasználatán keresztül, a parole területén követhetjük nyomon, ennek ellenére a különböző gyűjtési módszerekkel (passzív megfigyelés, magnetonfelvétel, kérdőíves gyűjtés) nyert beszédanyagok szintézise alapján következtethetünk a langue szintjén történt módosulásokra is (MÁTE JAKAB in: MNyRétégz. 676). Változásvizsgálati kutatásainkat köztudottan lényegesen megkönnyítheti az a körülmény, ha rendelkezünk régebbi nyelvjárási leírásokkal, forrásokkal (l.: KISS JENŐ: MNyTK. 190. sz. 1990. 11; SEBES-TYÉN ÁRPÁD: NYT. CXV [1991.], 225).

A koloni nyelvjárás ilyen jellegű vizsgálatokor előnyös helyzetben van a kutató, hiszen a múlt század végétől a Magyar Nyelvőrben megjelenő gyűjtéseken és tanulmányokon (Nyr. XXIX, 139, 279, XXXIII, 462, 468), valamint ARANY A. LÁSZLÓ ismert művén (Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Pozsony, 1944.) kívül léteznek még egyéb olyan tudományos céllal és megalapozottsággal végzett gyűjtések is, amelyek eddig még sehol sem jelentek meg. Ilyen például az a korpusz is, amelynek adatait a fiatalon, tragikus körülmények között elhunyt, „Á kolonyi lágzi” szerzőjeként ismert PUTZ ÉVA gyűjtött több mint 50 évvel ezelőtt. A kézzel írott, „Adatok Kolon nyelvjárásához” című tíz oldalas tanulmányt nyilván megjelenésre szánta a szerző, de e tervet tragikus egyéni sorsa és a háború s az ezt követő jogfosztottság évei megghiúsították. A tanulmányhoz két 9-9 oldalnyi szójegyzék is tartozik, amelyeket az északnyugati nyelvjárások kutatására kiadott kérdőív (a szerző hivatkozása) alapján gyűjtöttek.

A két szójegyzék egyike, a korábbi, 1940. XII. 16-ai keltezésű. A harminchat pontba foglalt gyűjtemény több mint 1500 szót tartalmaz, de közülük jó néhány többször is előfordul, hiszen ugyanaz a szó több nyelvjárási jelenséget is tartalmazhat (pl. *bíröss*, *cúkorvā*, *gundótām*). A két hónappal később — 1941. II. 10-én — gyűjtött szójegyzékben 23 pontba foglalta a szerző a több mint 600 kifejezést.

A mai dialektológia számára a két korpusz felbecsülhetetlen értékű nemcsak szóanyagának gazdagsága miatt, hanem azért is, mert nyelvi-nyelvészeti céllal készült. Ebből az értékből nem von le semmit az a körülmény sem, hogy kisebb-nagyobb hibák is előfordulnak benne. Mivel kézzel írott szövegről van szó, így e hiányosságok nem nyomdahiba, hanem elírás, elhallás vagy pontatlan lejegyzés következményei lehetnek. Feltűnő a hibák gyakoriságában mutatkozó különbség a két szójegyzék között, ugyanis míg a későbbi időpontban gyűjtött korpusz csupán 1 hibát (*be*, pedig még a mai koloni nyelvjárási norma szerint, a zárt *ē* nyíltabbá válásának és gyakoriságának némi csökkenése ellenére is *bē*) tartalmaz, addig a

korábbiiban lényegesen több a hiányosság: különösen a környező községek nyelvjárási jellegzetességei lopakodtak be a gyűjteménybe. Ez azzal is magyarázható, hogy a többi zoboralji községben is gyűjtő PUTZ ÉVA az itteni nyelvjárásokkal való ismerkedés kezdeti szakaszában még egységesebb nyelvjárástípusnak láthatta ezeket az alapvető vonásaikban egyező, de mégis sokban eltérő nyelvjárásokat. Így kerülhettek be az anyagba pl. a *fütyöl*, *vádol* igealakok, amelyekben a szótagzáró *l* nem esett ki. Ez a jelenség Béd és Menyhe nyelvjárására jellemző, amelyben az (ő) *öröl*, *inéköl*, (te) *mondol*, *iszol* alakok használatosak, viszont Kolonban ma is az (ő) *emē*, *inekō*, (te) *mondó*, *iszó* a normatív. Más, távolabbi nyelvjárástípusok sajátosságai is „becsúsztak” a szójegyzékbe, pl. az *ördögű*, holott a *-ból/-böl*, *-ról/-röl*, *-tól/-töl* a koloni nyelvjárásban *-bó/-bő*, *-ró/-rő*, *-tő/-tő* realizációjú. Ezenkívül a zárt *ē* jelölésében, a koloni nyelvjárásban még ma is köznyelvi(es) alaknak számítható változatokban bukkannak fel kisebb pontatlanságok.

PUTZ ÉVA a kiegészítő jelek alkalmazásában lényegében a mai jelölési rendszert alkalmazza azzal az eltéréssel, hogy a palóc *ā* és a polifonémikus *ā*, *ē* jelölése nála *á*, *é*. Az egyes fonémavariánsok (*é*, *ē*, *e*, *ó*) jelölésén túl némely esetben szemlélteti a visszaszoruló (↓) és a terjedő (↑) alakváltozatokat is, pl. *régvel* ↓ — *rëggē* ↑. Az említett szójegyzékek adatai közül e tanulmányban csak azokkal foglalkozom, amelyekben a palatális tendencia érvényesül.

Hogy miért választottam a palatalizáció változásvizsgálatát, azt két, egymással szorosban összefüggő ok magyarázza. Az egyik az, hogy e jelenséget az északnyugati nyelvjárástípus egyik jellemző, mondhatnánk kirívó sajátosságaként tartjuk számon (vö.: IMRE SAMU, MMNyjR. 353, MNy. LXVII, 96—102; KÁLMÁN BÉLA, Nyj. 81). A másik ok pedig azzal magyarázható, hogy a palatalizáció a koloniak nyelvhasználatában egyike azoknak a nyelvjárási jelenségeknek, amelyet idegenek jelenlétében és formális beszédhelyzetben kerülnek. Az 55—60 éven aluliak nyelvhasználatára ez általánosan jellemző, az idősebeknél viszont főleg a férfiak beszédében figyelhető meg. S ha kerülik, helyettük a köznyelvi változatot vagy a labilis kettősnyelvűségről árulkodó hibridalakulatot használják (KISS JENŐ: MNy. LXXXIX, 97). Ha elfogadjuk azt a dialektológiában általánosan elterjedt véleményt, hogy a nyelvjárási beszélők „azokat a nyelvjárási jelenségeket kerülik, következésképpen azok szorulnak vissza, amelyeknek a nyelvjárási volta teljesen nyilvánvaló, tehát az ún. kirívó nyelvjárásiasságok” (KISS JENŐ: DialSzim. II, 42; továbbá DEME LÁSZLÓ: NytudÉrt. 40. sz. 70; VÉGH JÓZSEF: ŐHA. 34), akkor a „nyelvjárási beszélők dialektológiája” (vö. KISS JENŐ i. m. 42) is azt támasztja alá, hogy a palatalizáció a vizsgált nyelvjárás egyik jellemző sajátossága. A palatalizációnak a palóc nyelvterületen zajló gyengüléséről egyébként már 1962-ben így számol be IMRE SAMU: „a *szeretyi*, *pünközgyi*, *mögörölyi*-féle alakokat kezdik háttérbe szorítani a *szereti*, *pünközdsi*, *mögöröli*-félék, gyakran egy enyhén palatalizált fokon — *szereti*, *pünközdsi*, *mögöröli* — keresztül (Nyr. LXXXVI, 323).

A palatalizáció a koloni nyelvjárásban érinti a tendencia összes tagját (*t* ~ *ty*, *d* ~ *gy*, *n* ~ *ny*, *l* ~ *ly* ~ *j*), de az *ly* használata annyira visszaszorult, hogy már csupán a 70 éven felüliek beszédében fordul elő több-kevesebb rendszerességgel, az ennél fiatalabb korosztály beszédében az *ly* helyett a *j* vált általánossá. E tanulmányban, természetesen, a palatális *ly*-ezés körébe csak azokat az eseteket sorolom be, amelyek „az *ly*-nek a köznyelvihez viszonyított megterheltségi többletét mutatják az *l* hang rovására” (DEME LÁSZLÓ, Nyatl-Funk. 242).

A palatális tendenciát a következő fonetikai helyzetekben vizsgálom: 1. a szó elején, 2. a szó belsejében, 3. abszolút szóvégen, 4. szó végén és szó belsejében toldalékok előtt, 5. képzőben, 6. ragban (vö. DEME LÁSZLÓ i. m. 243; KISS JENŐ, MihHAL. 46), az alábbiakban is 1., 2., 3., 4., 5., 6. számozással. E fonetikai helyzeteken kívül a palatális tendencia változását három kategóriában mutatom be: A) lezajlott a változás: az 50 év előtti palatalizált változat már nem fordul elő a spontán beszédben (*tyíz* > *tíz*, *gyicsekëgyik* > *dicsekëgyik*); B) zajlóban

levő változás: a nyelvjárási alak mellett él a köznyelvi vagy attól eltérő, köztes nyelvhasználati forma, s ezeket egymás között is, nemcsak a beszédpartnerhez és -helyzethez igazodva, életkortól és műveltségtől függően használnak: *tyűz* ~ *tűz*, *gyisznó* ~ *disznó*; C) nincs változás a vizsgált tendencia és köznyelvi megfelelőjének kapcsolata között; pl. a *gondolkodik* a 40-es években és ma is még *gundókogyyik* alakban normatív (vö.: Kiss JENŐ: MNyTK. 190. sz. 24). A lezajlott és a zajlóban levő változás közlésében elsőként a régebbi s utána a mai normatív, illetve normatívvá váló nyelvjárási alakváltozat áll. A zárójel nélküli részben a Putz ÉVA-féle szójegyzékben is előforduló adatok állnak, a zárójelben pedig csakis a saját gyűjtésem adatai találhatók.

A) Lezajlott változás: Kny. *t + i, í* : nyj. *ty + i, í* > nyj. *t + i, í*: 1. *tyinó* > *tinó*, *tyisztá* > *tisztá*, *tyíz* > *tíz*; 2–6.Ø. — Kny. *d + i, í* : nyj. *gy + i, í* > nyj. *d + i, í*: 1. *gyiak* > *diák*, *gyicsekegyik* > *dicsekegyik*, *gyicsír* > *dicsír*. 2. *méggyicsír* > *mégdicsír*; 3–6.Ø. — Kny. *n* : nyj. *ny*: 1–6.Ø. — Kny. *l* : nyj. *ly* ~ *j*: 1–6.Ø.

B) Zajlóban levő változás: Kny. *t + ü, ű* : nyj. *ty* ~ *t + ü, ű*: 1. *tyűkör* ~ *tűkör*, *tyűz* ~ *tűz*; 2–6.Ø. — Kny. *d + i* : nyj. *gy* ~ *d + i*: 1. *gyisznó* ~ *disznó*; 2–6.Ø. — Kny. *n + i, í* : nyj. *ny* ~ *n + i, í*: 1. *nyíz* ~ *níz*, 2. *pényisz* ~ *pénisz*, 3. *feny* ~ *fen*, *keny* ~ *ken*, *szény* ~ *szén*, (*rokony* ~ *rokon*); 4–6.Ø. — Kny. *n + ő* : nyj. *ny* ~ *n + ő*: 1. *nyő* ~ *nő*, *nyőstyín* ~ *nőstyín*, 2. *teknő* ~ *teknő*, 3.Ø, 4. *étyszínyő* ~ *étyszínő*, 5–6.Ø. — Kny. *n + o* : nyj. *ny* ~ *n + o*: 1.Ø, 2. *plébányoss* ~ *plébānoss*, 3–6.Ø. — Kny. *l* : nyj. *ly* ~ *j* ~ *l*: 1. *lyány* : *jány* ~ *lány*, 2. *fölyhő* ~ *főjhő* ~ *főlhő*, 3. *kölly* ~ *kőjj* ~ *köll* ~ *kő*, 4. *pörölyi* ~ *pöröji* ~ *pöröli*, *beszüli* ~ *besziji* ~ *beszüli*, *dilyig* ~ *díjig* ~ *dilig*, *éfélyig* ~ *éféjig* ~ *éfélig*; 5. *fálubélyi* ~ *fálubéji* ~ *fálubéli*, 6.Ø.

C) Nincs változás: Kny. *t + i, (e)* : nyj. *ty + i, (e)*: 1–3.Ø, *hetye*, *hittyibe* (= *hitében*), 4. (*ájtyiká*, *bátyiká*, *pájtji*; *márotji*), *sütyi*; 5–6.Ø. — Kny. *d + i, (u)* : nyj. *gy + i, (u)*: 1. (*gyuk* = *dug*), 2. (*préggyikácijó*), 3. *hagy* (= *hadd*), (*térgy*), 4. *béggyi* (= *bédi*, *Béd* községbeli), (*kérggyi*), *ággyig*, *méggyig*, *münggyig*, (*peggyig*), 5. Igeképzők: -*odik*/-*edik*/-*ödik*, -*ödik*/-*ödik*, -*kodik*/-*kedik*/-*ködik*: *léheveréggyik*, *bájjgálóggyik*, *esszészédőggyik* (= *összeszedődik*); *gyánákoggyik*, *fisókoggyik*. Számnévképző: -*dik*: *hármággyik*, *néggyeggyik*, *ötöggyik*. 6.Ø. — Kny. *n + i, í* : nyj. *ny + i, í*: 1–2.Ø, 3. (*kátlán*, *páplony* ~ *páplány*, *száppány*, *vászony*), 4. *mégsszünyik*, *mostányig*; *kátlányok* : *kátlánt*; *páplányok* : *páplont*, *száppányos* : *száppánt*, *vászonyé* (= *vászónért*) ~ *vászont*. 5. főnévi igenév képzője: -*nyi*, -*nyá*: *fürdenyi*, *máránnyi*, (*birnyá*, *írnnyá*, *nyínnnyá*), *sínnnyá*, *színnnyá*. 6.Ø. — Kny. *l* : nyj. *j*: 1.Ø, 2. (*ojt*), 3.Ø, 4. (*főjjő* = *felül*), 5–6.Ø.

Összegzésképpen a felsorolt adatokat elemezve megállapíthatjuk, hogy legszilárdabban a *d* és az *n, i, í* előtti, szóbelseji palatalizációja tartja magát. Visszaszorult és visszaszorulóban van főleg a *t, d, l* és részben az *n* szóeleji, sőt néhány esetben az *n* abszolút szóvégi palatalizációja is.

Ezzel szemben szó belsejében és toldalékok előtt, valamint a különböző képzőkben a *d* és az *n* palatalizációja még olyan rendszeres, hogy e jelenség továbbra is a koloni nyelvjárás egyik meghatározó sajátága marad, s a kisebb változások ellenére lassítja a köznyelviessülési folyamatát.

Ha összehasonlítjuk a palatalizáció gyakoriságát a két szélső korcsoport, a legidősebbek (70 éven felüliek) és az alsótagozatos kisiskolások nyelvhasználatában, lényeges különbségeket tapasztalhatunk. Az interjúhelyzetben készített szövegfelvételek alapján megállapítható, hogy a legidősebbek beszédében a változás esetleg abban nyilvánul meg, hogy a nyelvjárási alak mellett fel-felbukkan a köznyelvi is (*tyűz* ~ *tűz*, *szény* ~ *szén*), ezzel szemben az alsótagozatos diákok lejegyzett beszédéből az derül ki, hogy a lehetséges 61 esetből csupán 20 alkalommal (32,87%) használták a nyelvjárási, palatalizált változatot. Bár e korosztály nyelvhasználata természetesen még nem befolyásolhatja a jelenlegi nyelvi

normát, de a nyelvi prognózis szempontjából mégsem teljesen lényegtelenek ezek az adatok. Ennélfogva ez a nyelvhasználati jellegzetesség ma még nincs hatással a palatalizáció fentebb leírt helyzetére sem, mivel a koloniák nyelvhasználatában a nyelvjárás a legerősebb nyelvváltozat, ma még ezt beszéli a falu lakosságának túlnyomó többsége, s így valószínű, hogy a palatális tendencia még jó ideig a koloni nyelvjárás élő és termékeny jelensége marad.

SÁNDOR ANNA

SZEMLE

A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz

PETŐFI S. JÁNOS—BÉKÉSI IMRE—VASS LÁSZLÓ szerk., Szemiotikai szövegtan 6. sz. JGyTF Kiadó, Szeged, 1993. 360 l.

1. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola gondozásában nagyjából évenként (legalább egyszer) megjelenő „Szemiotikai szövegtan” című periodika (ami talán átalakul rendszeresen megjelenő folyóirattá) — minden kétséget kizáróan az utóbbi egy-két évtized egyik legjelentősebb nyelvészeti kiadványsorozata, ami tartalmát tekintve messze túlmutat a nyelvtudomány hagyományos határain. Ebből a szempontból sem túlzás a Szemiotikai szövegtan sorozatot a hatvanas évek legelején megindult Általános Nyelvészeti Tanulmányok eddig megjelent kötetei mellé helyezni. Ez az összehasonlítás annál is inkább jogos, mert mindkét sorozat új távlatokat nyitott a szakkutatás előtt egy új tudományos felfogás és szemléletmód körvonalazásával, ami fokozatosan egy új paradigma kialakulásához vezetett. A szövegtannál maradva: a nyelvtudományban és a vele szorosan érintkező tudományágakban bekövetkezett ún. szövegnyelvészeti fordulat a magyar tudományosságban is korán éreztette hatását. (Részletesebben l. MÁTÉ JAKAB, A magyar szövegtani kutatások mai helyzete 1—2. rész.: PETŐFI S. JÁNOS—BÉKÉSI IMRE szerk., Szemiotikai szövegtan 2. (Első rész). Szeged, 1991. 73—117 és Szemiotikai szövegtan 3. (Második, befejező rész). Szeged, 1991. 105—44, valamint PETŐFI S. JÁNOS, A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé (Szövegnyelvészet — Szemiotikai textológia) [Angol nyelven is]. Szeged, 1991. A szerző magánkiadása, mely 1990-nel bezárólag tartalmazza a megjelent munkáinak bibliográfiai adatait. Az azóta megjelent munkáit l. Magister Emeritus 1993. JGyTF Kiadó, Szeged, 1994. 111—16.)

2. A szegedi kiadványnak eddig hat kötete jelent meg, amelyeknek mindegyike a szövegtannak egy-egy meghatározott tematikáját próbálta feltérképezni, mellékletként igen gazdag hazai és nemzetközi szakirodalmi jegyzékkel ellátva. Az első, nyitó szám „A szövegtani kutatás néhány alapkérdését” vizsgálta (1990.), a 2. és 3. kötetről l. TOLCSVAI NAGY GÁBOR ismertetését: „A magyar szövegtani kutatás irodalmából” 1991. Első és második rész. (Nyr. XCVIII [1994.], 102—5), a 4. szám „A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusai”-val foglalkozik (1. rész, 1992.), az 5. kötet pedig a szerkesztőbizottságnak — mely ettől a számtól kezdve kiegészül VASS LÁSZLÓVAL — a szövegtani kutatás időszerű problémáira, feladataira, eddigi eredményeire vonatkozó körkérdéseire adott válaszokat közli („Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok”, 199 .) A 6. kötet pedig voltaképpen a 4. szám tematikáját folytatja („A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz” 2. rész), és szerkezeti beosztása is megfelel az eddigi számokban követett gyakorlatnak.

3. Úgy vélem, bárki jogosan fölteheti a kérdést: létezik-e egyáltalán tisztán verbális szöveg, azaz elképzelhető-e olyan „hangzós szöveg”, mely mentes mindenfajta „nem verbá-

lis” elemtől? A föltett kérdésre a válasz csak viszonylagos lehet, azaz pontosabban szólva: módszertani szempontból és a tudományos megismerés szempontjából célszerű és jogos „tisztán verbális szövegekről” beszélni és ebbeli minőségükben vizsgálni. Ám a köznapi beszédben aligha állíthatjuk az ilyen típusú szövegek létezését. Ugyanis egy verbális szöveghez annyi — legtöbbször nem is szándékolt — nem nyelvi (nem verbális) elem csatlakozik (kinezikai, mimikai, proxemikai stb. stb.), ami teljesen egyértelművé teszi, hogy tisztán verbális szövegekről csak a fent említett megszorításokkal beszélhetünk. Ezt a szinte magától értetődő tényért hangsúlyoztam, hogy érzékeltessék két fontos alapelvet, nevezetesen a „tisztán verbális szöveg” (hangzós szöveg) létezésének viszonylagosságát, valamint azt, hogy az ún. „nem verbális médiumok” is (melyeknek leglényegesebb mozzanatait a következő, a 7. szám mutatja majd be) éppen olyan viszonyban vannak a verbális szövegekkel, mint ez utóbbiak a nem verbális elemekkel. Azaz a „nem verbális médiumok” működése is elképzelhetetlen a verbális elemek hathatós segítsége nélkül, elegendő, ha csupán a szemiotikai textológia egyik alapvető mozzanatára, az interpretációra gondolunk.

4. A Szemiotikai szövegten 6. kötete sorrendben a következő nyolc tanulmányt tartalmazza: 1. BÁNRÉTI ZOLTÁN, A mellérendelés néhány szintaktikai problémája a magyarban (9 – 23); 2. KRÉKITS JÓZSEF, Az orosz performatív megnyilatkozások szemantikai és pragmatikai aspektusai (25–33); 3. WACHA IMRE, Az irodalmi mű szövegszerkezetének és a szöveg hangzásbeli jellemzőinek összefüggéseiről, a szöveg fonetikai szemléletéről. A prózai (elbeszélő) irodalmi mű és megszólaltatása. Áprily Lajos: A hiúz (35–79); 4. PETŐFI S. JÁNOS—VASS LÁSZLÓ, Az argumentatív értelmező interpretáció néhány aspektusa. Nagy László: Verseim verse (81–106); 5. BENKES ZSUZSA—PETŐFI S. JÁNOS, Kreatív-produktív megközelítés és intertextualitás (107–32); 6. KLAUDY KINGA, Vissza a szöveghez! (133–44); 7. ALBERT SÁNDOR, Filozófiai szövegek fordítási kérdései (144–56) és 8. DANIEL ÁGNES, A személyközi kapcsolatok jellegének meghatározása. Hét kormányprogram szembesítő vizsgálatának tapasztalatai (157–75).

5. Bánréti fent említett dolgozatában azokat a megállapításait árnyalja és fejleszti tovább, melyeket a „Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan” (Bp., 1992.) című igényes akadémiai kiadványban, a munkaközösség egyik tagjaként a mellérendelésről kifejtett. A szerző a mellérendelés szintaktikai sajátosságait vizsgálja, részletesen elemzi az ellipszis irányát és a fókuszatlan mondatok szerkezetét, behatóan vizsgálja a hierarchikus megszorításokat, azon szabályok megsértésének a következményeit, amelyek az elhagyható (elliptálható) összetevők irányára vonatkoznak, természetesen nem csupán a fókuszatlan, hanem a fókuszos mondatok szerkezetében is. Elemzésében Bánréti meggyőzően bizonyítja azt, hogy mivel a mellérendelő szerkezetben (nagyjából) azonos szintaktikai kategóriák vannak, éppen ezért a szerkezet „kifelé” egyetlen összetevőként viselkedik. Ebből a megállapításból kiindulva jut el a mellérendelő szerkezetre vonatkozó „megszorítás” fogalmához.

Bánréti tehát pontos és részletekbe menő elemzésben tárja az olvasó elé a mellérendelés és ellipszis viszonyát, és minthogy a mellérendelés szintaktikai sajátosságait vizsgálja, ezért elemzése pontosabb és megbízhatóbb a hagyományos rendszerezéseknél, de a sorok mögött ott munkál a jó értelemben vett hagyomány is.

6. A performatív megnyilatkozások vizsgálata önmagában véve is időszerű és érdeklődésre számot tartó tudományos kérdés, ám ennek szemantikai és pragmatikai vetülete még inkább felcsigázza érdeklődésünket. A performatív megnyilatkozásokról lévén szó, KRÉKITS JÓZSEF utal arra a nyelvészek között folyó vitára, miszerint a performatív ige (egy-egy szám első személyű) alak „pontoszerű szemléleti jelentéssel bír-e, avagy duratív, tartós perfektív jelentést hordoz magában” (26). Úgy vélem, igaza van Krékitsnek, midőn megkérdőjelezi Jt. D. APRESZJANNAK a véleményét, aki szerint a performatív igék egyidejűleg rögzíthetnek folyamatot és bekövetkezést egyaránt. „Minden perfektív jelentésű ige — írja Krékits — vagy

meghatározott idejű, meghatározott mennyiségű, vagy meghatározott minőségű cselekvést szignifikál; a bekövetkezés („Eintritt”) és a folyamat („Währen”) oppozíciót alkotnak, nem vegyíthetők egymással” (26).

A szerző egyik igen lényeges következtetése szerint a performatív jelen idő addig tart, amíg a beszédaktus; azaz a performatív ige egy teljes cselekvést rögzít, vagyis ismerjük a cselekvés kezdetét és végét. A performatív jelen idejű alak voltaképpen „mindig egyszeri és meghatározott idejű perfektív cselekvést rögzít” (27), a cselekvés bekövetkezését jelenti „a konkrét tény szemléleti jelentés pozíciójában” (uo.)

Krékits tanulmánya az illokúciós és perlokúciós aktusok közötti különbséget szemantikai megközelítésben az orosz ige befejezett és folyamatos oppozíciójában vizsgálja. Részletezi a külső és belső illokúciós erő fogalmát, valamint az illokúciós aktusok értékelő funkcióját, s fejtegetéseiben azáltal, hogy feltárja az illokúciós és perlokúciós aktusoknak a szövegkutatásban észlelhető ellentmondásait és különválasztja a szemantikai aspektusokat a pragmatikai aspektusoktól, használhatóbbá teszi a beszédaktus-elméletet a gyakorlati szövegkutatás számára. Tételeinek megalapozottságát széles körű nemzetközi szakirodalmi ismeretei, igen jó szintetizáló képessége teszik hitelessé.

7. PETŐFI S. JÁNOS és VASS LÁSZLÓ szövegteni felfogásukat illetően — esetleges kisebb eltérések ellenére is — nagyjából azonos hullámhosszon mozognak. Az azonos koncepciót eddigi közösen írt tanulmányaik is csak megerősítik. A Szemiotikai szövegten 6. kötetében közreadott tanulmányukban Nagy László „Verseim verse” című költeményét az ún. „analitikus-kreatív” megközelítés szempontjai szerint elemzi, amelynek célja egy „formai szemantikai felépítés-leírás hozzárendelése egy szöveg fizikai manifesztációjának tekintett verbális objektumhoz” (81). Magyarán szólva: egy speciális felépítésű vers értelmező interpretációjáról van szó, melynek lehetséges típusai között az argumentatív interpretáció lényegesen magasabb rendű, mint a pusztán leíró jellegű értelmezés. Ami az elemzésre kiválasztott vers sajátos felépítését illeti, erről tudni kell azt, hogy a költő a versét ugyan sorokra tagolta, de a szövegmondatokra tagolás már az interpretálási műveleteket végző kutatóra hárul, és ez a tagolás nem az alapja az értelmezésnek, mint ahogyan az a hagyományos (szövegmondatokra tagolt) versek elemzésénél lenni szokott (uo.).

A szemiotikai textológiában a vers szövegének „analitikus” jellegű értelmezése (elemzése, megközelítése) azt jelenti, hogy a vers szövege mint fizikai objektum az elemzés kezdetétől fogva eredeti formájában eleve adott, és rajta mint fizikai objektumon (mint szövegen) bizonyos műveletsort hajtunk végre, a „kreatív” megközelítés (értelmezés, elemzés) — mint az elnevezés is mutatja — egy alkotó folyamat, egy kölcsönhatás „a vers adott fizikai manifesztációja és az elemző ismeretei, tapasztalatai között” (81), azaz a vers formai és szemantikai felépítésének a megismerése az elemző alkotó tevékenységének az eredménye. E két szempont következetes érvényesítésével és a szemiotikai textológiában az ilyen jellegű (analitikus-kreatív) értelmezés meghatározó tényezőit, az elemzés mechanizmusának az összetevőit figyelembe véve elemzi a két szerző Nagy László említett versét.

A szerzők az ún. argumentatív értelmező interpretáció talaján mozogva veszik szemügyre a módszer alapvető kérdéseit Nagy László költeménye kapcsán, ami lehetőséget adott Petőfinek és Vassnak több interpretációs lépés végrehajtására, mivel a költemény nincs egyértelműen szövegmondatokra tagolva, s ami még ennél is lényegesebb — miközben hangsúlyozzák, hogy kizárólagos céljuk a vers lexikai, szintaktikai-szemantikai „részleges” (nem teljes) felépítésének a bemutatása volt — az argumentatív értelmező interpretáció megvalósíthatóságának, alkalmazhatóságának szabályrendszerét is kívánták érzékeltetni.

8. Minden bizonnyal WACHA IMRE azok közé a kutatók közé tartozik, akik az utóbbi évtizedekben a legbehatóbban és igen eredményesen foglalkoztak és foglalkoznak a szöveg hangzásbeli kérdéseinek a vizsgálatával, a szöveg fonetikai, fonológiai szerkezetével. A

többes szám használatával elsősorban Deme Lászlónak, Bolla Kálmánnak és még néhány e kérdésben elkötelezett kutatónak ilyen irányú tevékenységére kívántunk utalni, akik közül — főleg Deme László — több évtizedes fáradhatatlan munkáját nem lehet túlbecsülni. Wacha Imre igen értő gondnal vizsgálja e kötetben közölt tanulmányában az irodalmi mű szövegszerkezetének és hangzásbeli jellemzőinek leglényegesebb vonásait Áprily Lajos „A hiúz” című novellájának elemzése során. Az elemzés, az irodalmi mű megszólaltatásának eredményessége érdekében a szerző előzetesen tisztázza a szövegek hangosításának, reprodukálásának a legfontosabb elméleti és módszertani kérdéseit, nevezetesen a hangosításnak, az értő-értető tolmácsolásnak, az interpretálásnak, végső soron a művészi szándékú szövegtolmácsolásnak azokat a mozzanatait veszi szemügyre, melyeknek révén a megszólaltató a saját személyiségén átszűrve a művet „műveltségének, intelligenciájának, érzelmeinek, társadalmi, politikai szemléletének, helyzetének megfelelően értelmezi, majd »rezonál« a műre; hozzáteszi, »hozzáérzi« a mű által belőle kiváltott érzelmeket, gondolatokat, szándékokat; odaérti-érzi-képzeli a műhöz azokat a (műveltségéből, irodalmi ismereteiből felépülő) asszociációkat, melyeket benne a mű keltett, s melyek szerinte a műben (legalábbis mint lehetőségek) benne rejlenek” (37). Nos, ezeknek a „lehetőségeknek” a felismerése, melyek a megszólaltatónak a műveltsége stb. révén az egyéniségében rejlenek, ad lehetőséget a megszólaltatónak, hogy a művet újraalkossa, újraszülje. Itt Wacha egészen futólag, ám igen helyesen utal arra, hogy az interpretáló valahányszor megszólaltatja a művet, és minél jobban „beleássa” magát a mű világába, annál biztosabb, hogy a mű új vagy lényegesen más értelmezést kaphat. Nem árt hangsúlyoznunk: a költő a művét végeredményben zárt alkotásként bocsájtja útjára, „nyitottá” az interpretáló, az olvasó révén válik.

Sokáig lehetne időzni Wacha Imrénak a szöveg hangzásáról, dallamvilágáról kifejtett nézeteinél, ám erről most le kell mondanunk. Itt most csupán annyit kívánunk megjegyezni Wacha elemzési eljárás módjáról, — lett legyen szó akár az irodalmi mű szövegszerkezetéről, akár hangzásbeli jellemzőinek összefüggéseiről, a tanulmány szerzője szerint — az interpretáció alkalmával mindig az irodalmi mű szövegéből, az általa hordozott mindanivalóból kell kiindulni, és nem valamilyen prekonceptió foglyaként kell az irodalmi művet, annak hangzását, dallamvilágát, zenéjét értelmezni. Ezt az axiómaszerű megállapítást Wacha Imre igen következetesen érvényesíti Áprily említett novellájának elemzése során mind a par excellence szövegtani vizsgálatában, mind pedig a novella akusztikai összetevőinek felderítésében.

Wacha Imre tanulmánya azonkívül, hogy mintapéldánya egy szakszerű szövegelemzésnek, iskolapéldája annak is, hogyan kell és hogyan lehet egy irodalmi mű szövegfonetikai jellemzőit úgy feltárni, a szöveg hangzásbeli jellemzőit úgy összekapcsolni az irodalmi mű szerkezeti sajátosságaival, hogy az a megszólaltatás során „zenéljen”. Áprily novellája Wacha értelmezésében valóban „zenél”.

9. BENKES ZSUZSA és PETŐFI S. JÁNOS szemlénk 4. részében említett tanulmányukban az irodalmi művek kreatív-produktív megközelítésének az alkalmazásmódját mutatják be Balassi „Negyedik” című verse alapján. Pontosabban szólva: a kreatív-produktív gyakorlatok céljára még Weöres Sándor „Barokk embléma két verzióban” és Petőcz András „Zárójelvers OP. 49” című két versét választották a szerzők abból a célból, „hogy a tanulók saját kreatív munkájuk révén vegyenek részt egy eredeti Balassi-vers ’Balassi-versszak’-ának (illetőleg e versszak lehetséges megjelenési formáinak) megalkotásában, másrészt —, hogy olyan művekkel ismerkedjenek meg, amelyek a Balassi-versszakkal ’intertextuális kapcsolat’-ban állnak” (110). Ha tisztázzuk a kreatív-produktív megközelítés és az intertextualitás fogalmát, akkor a szerzők által a 15 éves tanulók körében végzett gyakorlatok lényege is világossá válik. Nos, a kreatív-produktív megközelítés lényege az, hogy mielőtt egy elemzésre kiválasztott vers eredeti formáját a tanulóknak (elemzőknek) bemutatnánk, a szóban forgó vers (vagy versek) lényeges jelentésem (vagy elemeivel) bizonyos alkotó művele-

teket hajtattunk végre, s ily módon az ilyenfajta alkotótevékenység révén elmélyíthetők a költői művek felépítésére vonatkozó ismeretek, és fejleszthető az irodalmi művek iránti esztétikai érzék is.

Természetesen nem mellőzhetők a költői (irodalmi) művek elemzése során az olyan jellegű ismeretek sem, amelyek az interpretálandó mű (művek) formai felépítésével azonos vagy hasonló formai felépítésű más művekre vonatkoznak, de ugyanúgy lényeges a szóban forgó mű szemantikai felépítésével valamilyen formában kapcsolatba hozható másik mű szemantikai felépítése is, és végül célszerű az elemzésre kijelölt mű szerzőjének más műveit is figyelembe venni. Ezekből az ismeretekből kihámozható kapcsolatokat tekintjük 'intertextuális' (szövegek közötti) kapcsolatoknak.

Úgy véljük, Benkes Zsuzsának és Petőfi S. Jánosnak ebben a tanulmányban bemutatott eljárásmodja, melyet itt nem részletezhetünk, valóban hatékony módja lehet a tanulók elemzőkészsége fejlesztésének, az analitikus-kreatív (l. PETŐFI—VASS tanulmányát) és a kreatív-produktív (BENKES—PETŐFI) megközelítés révén maguk is részesei lehetnek egy a mindennapinál magasabb rendű alkotótevékenységnek, ám ha itt megtorpan az elemzés, és ha ezt nem követi a költői alkotás szakszerű esztétikai, alkotáslélektani és más, a költői (irodalmi) művel összefüggő mozzanatok értelmezése és értékelése, akkor vajon ez a fent említett eljárásmod nem tekinthető-e egyfajta „merényletnek” a költői mű és alkotója ellen? Ha itt megállunk az elemzéssel, vajon nem oda jutunk-e, ahová évtizedekkel ezelőtt eljutottunk, midőn a műelemzés — egy „korszerű” módszert meghonosítandó — kimerült a magán- és mássalhangzók és néhány más nyelvi, illetve stilisztikai jelenség statisztikai gyakoriságának megállapításában. Én ezt a kérdést csak aggályoskodva teszem fel, hiszen a szemiotikai szövegtani koncepció szellemében fogant eddigi műelemzések (l. PETŐFI, NAGY JÁNOS, VASS LÁSZLÓ, SZABÓ ZOLTÁN, BERNÁTH ÁRPÁD, CSÜRI KÁROLY, OROSZ MAGDOLNA és mások munkáit), a kérdésemben bujkáló gondolatot a leghatározottabban cáfolják, ám mintha mégis kezdene érvényesülni egy ilyen tendencia. Benkes Zsuzsának és Petőfi S. Jánosnak azt a határozott álláspontját, hogy a vers analitikus-kreatív és kreatív-produktív megközelítésének az a célja, hogy „abban az elemzők (a tanulók) érdekeltőbbek legyenek, s ezáltal aktívabban vegyenek részt; valamint az, hogy ennek a megközelítésnek a során egyaránt próbára tehessék és elmélyíthessék mind a költői alkotások felépítésére, mind anyanyelvünk helyes használatára vonatkozó ismereteiket, képességeiket”. (107).

10. A szövegelmélet kibontakozása és térhódítása új feladatokat jelent a fordítás elméletében és gyakorlatában egyaránt. KLAUDY KINGA, a kérdés legjelentősebb magyar szakértője, a szövegtan (szövegnyelvészet) és a „fordítástudomány” szoros kapcsolatát vizsgálja igen gazdag nemzetközi szakirodalmi ismereteivel párosítva. A *fordítástudomány* műszóhasználat nem tudom, nem túl korai-e. Abban Klaudy Kingának tökéletesen igaza van, hogy az a legalább 2000 év — ha nem több —, mióta a „fordításról való gondolkodásban” jelen van a szöveg, és legalább jó három évtizede annak, hogy a rendszeresen és módszeresen művelt szövegnyelvészet és a „fordításról való gondolkodás” termékeny, újszerű szoros kapcsolatáról, egymás több szempontú „megtermékenyítéséről” beszélhetünk. Mégis — úgy vélem — a nyelvtudományban bekövetkezett úgynevezett szövegtani (szövegnyelvészeti) fordulat, amely — mondhatnánk — sok csipkerózsikaálmát alvó tudományágat serkentett új életre (retorika, stilisztika, hermeneutika stb. stb.), és a fordításról vallott felfogásunkat is gyökeresen átalakította, de még talán nem olyan mélyen, hogy ez a felfogás megfeleljen a korszerű tudomány ismérveinek. Én a *fordítástudomány* műszót végeredményben nem hibáztatom, nem megtevesztő, de véleményem szerint még korai a használata.

Ebben a kis kitérőben megfogalmazott gondolatok (ezek csak töprengések) a legkisebb mértékben sem csökkentik Klaudy Kinga tanulmányának értékét, sőt minden egyes megállapítása csak újabb gondolatokat ébreszt az olvasóban. Tanulmányán vörös fonálként húzó-

dik végig a fordításról való gondolkodásában (vagy a kételyeim ellenére is beszéljünk fordítástudományról, azaz Übersetzungswissenschaft-ról) a szövegnyelvészeti megközelítés cáfolhatatlan szükségessége. Voltaképpen a fordításelmélet és a szövegtan megbonthatatlan szerves kapcsolatának a prizmáján keresztül veszi szemügyre a fordítás alapvető kérdéseit imponálóan gazdag szakismereteire támaszkodva. Színes anyagot feltáró tanulmányának mottója ez a megállapítása: „a szövegnyelvészet az, amelytől a fordítandó szövegek minden fajtája felé vezetnek nyilak” (142).

11. Voltaképpen minden szakterület szövegeinek megvannak a maga sajátos fordítási problémái. ALBERT SÁNDOR a fent említett tanulmányában Martin Heidegger alapművének, a *Lét és időnek* három különböző nyelvű (magyar, francia, angol) fordítását, annak sajátos problémáit veszi szemügyre néhány megfontolandó elméleti tézis felvázolásával. Igen lényeges szempontnak tekinti azt, hogy a fordításnak a nyelvi, mentális, pszichikai stb. mozzanatán kívül van egy egész sor nyelven kívüli tényezője is, melyeket a fordítónak figyelembe kell vennie. Felfogása szerint fordításon nem a nyelvi egységek (szavak, szintagmák, mondatok) pusztá (langue-szintű) átkódolását, átvitelét értjük egyik nyelvről a másikra, hanem „egy konkrét forrásnyelvi szövegnek egy konkrét fordító által történő újraszerkesztését a célnyelven” (146, kiemelés tőlem: M. J.). És végül nem elhanyagolható szempontnak tekinti azt is, hogy mindenfajta szöveg fordításakor a fordítónak föltétlenül szüksége van valamilyen elképzelésre, elméletre, stratégiára. Albert Sándor nemzetközi szakirodalmi hivatkozásaiból (JEAN-RENÉ LADMIRAL, GEORGE STEINER) kiderül, hogy ő is a filozófiai szövegek fordítását a műfordítás és a szakfordítás között helyezné el, bár szerinte — igen helyesen állapítja meg — ez a tipológiai besorolás még árnyalható.

A szerző részletesen elemzi a filozófiai terminus technicusok, a „filozófemák” fordítási problémáit (pl. *das In-der-Welt-sein* = a világban levés, *das Nur-noch-vor-sich-Haben* = a már-csak-előttem-levés stb. stb.), melyekben a fordítónak nem állást kell foglalnia, hanem érthetően le kell fordítania. Albert tanulmánya rendkívül tanulságos, több olyan elméleti kérdést érint, ami más jellegű szövegek fordításakor is hasznosítható a gyakorlatban.

12. Legalábbis a nyelvészeti gyakorlatban nem mindennapi témára hívja fel a figyelmünket DÁNIEL ÁGNES, midőn tanulmányában hét kormányprogram szembesítő vizsgálatának tapasztalatairól számol be igen érdekes és tanulságos, a személyközi kapcsolatok jellegéből levonható következtetésekkel. Ugyanis azt vizsgálja, hogy „milyen eljárásokkal lehet írásban rögzített szövegekből visszakövetkeztetni a beszélő attitűdjének egyik-másik jellemző jegyére” (157). A hét kormányprogramot alkotóik 1953 és 1990 között mutatták be az illetékes magyar, illetve francia parlamentben (nemzetgyűlésben), név szerint: Nagy Imre, Hegedűs András, Grósz Károly, Antall József; Pierre Mauroy, Jacques Chirac és Michel Rocard. Dániel Ágnes a fenti kormányprogramok szövegeit a legkülönbözőbb szempontok szerint vizsgálja, és arra a következtetésre jut, hogy a kormányprogramokat elsősorban a szövegben előforduló predikátumok és szubjektumok viszonya alapján lehet a személyközi kapcsolatok jellegére vonatkozóan megközelítően helyesen minősíteni, azaz arról van szó, hogy a szövegalkotó, a program előterjesztője, a kormány az ún. „kötelezettségek és tiltások” összességében milyen viszonyt alakít ki a maga és mások illetékessége között. Tanulmányában Dániel Ágnes az említett kormányprogramokat abból a szempontból is vizsgálja, hogy a predikátumok milyen módális értékeket képviselnek az egyes szövegekben; a módális értékek három nagy kategóriája: kötelező/tiltott, lehetséges/lehetetlen és kívánatos/nem kívánatos alapján von le megfelelő következtetéseket a személyközi kapcsolatokra vonatkozóan, és mindezeket különféle kulcsfogalmak (meggyőződés, felelősség, kötelesség, haza, létérdek stb.) segítségével teszi árnyaltabbá. A szerző elgondolása mindenképpen tanulságos, föltétlenül továbbgondolásra serkenti a kutatókat, és túlmutat a nyelvtudomány határain.

13. A kötet második — mondhatnánk nagyobbik — része áttekintéseket és recenziókat tartalmaz (177—360). Napjainkban a nyelvtudomány szakirodalmának szédítő iramú növekedése a szakfolyóiratok szerkesztősegeinek szinte ellentmondást nem tűrően kötelességévé teszi, hogy a szakma legújabb eredményeit részletes ismertetések, gondosan összeállított bibliográfiák és repertóriumok révén olvasóik számára hozzáférhetővé tegyék.

E kötet első terjedelmesebb és igényesebb áttekintése e sorok írójának, MÁTÉ JAKABnak a munkája, aki egy megjelenésre váró nyelvtudomány-történeti könyvének „A szövegnyelvészet kutatástörténete” című fejezetével kívánja megismertetni az olvasót (l. a lapalji jegyzeteit a 177. lapon). Gazdag szakirodalom felhasználásával jól áttekinthető körképet vázol fel a szerző a szövegnyelvészet kialakulásáról, eddigi eredményeiről, a szakágazat legfontosabb kérdéseiről és alkalmazási lehetőségeiről.

A szemiotikai szövegten koncepcióját PETŐFI S. JÁNOS dolgozta ki, aki napjainkban e szakterület nemzetközi tekintélye. Éppen ezért a szövegten iránt érdeklődő kutató (olvasó) látókörtágító olvasmányként lapozhatja fel e kötetben található „Utam a szemiotikai szövegtenhez” című visszaemlékezését, mely az 1967—69 közötti időszakban elért tudományos eredményeiről nyújt igen gazdag és színes áttekintést. Petőfinek ez a „visszapillantása” voltaképpen folytatása az ún. „matematikai nyelvészeti orientáció időszaká”-ról szóló áttekintésének (1961—66), mely szintén „Utam a szemiotikai szövegtenhez I.” címen jelent meg a „Papp Ferenc emlékkönyv”-ben (Debrecen, 1991.).

A továbbiakban DEME LÁSZLÓ (Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség. Bp., 1978.), TÖRÖK GÁBOR (A pecsétek feltörése. Bp., 1983.), KECSKÉS ANDRÁS (A magyar vers hangzásszerkezete. Bp., 1984.), FÖNAGY IVÁN (Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. Bp., 1990.), SIKLAKI ISTVÁN (A szóbeli befolyásolás alapjai 1—2. Bp., 1990.), PÉTER MIHÁLY (A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai. Bp., 1991.), PETŐFI S. JÁNOS (A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé. Szeged, 1991.) és még mások munkáiról szóló szemlecekket olvashatunk ebben a kötetben.

VASS LÁSZLÓ szerkeszti a kötet „Bibliográfiák és Repertóriumok” című rovatát, mely tartalmazza egy „bibliográfiák bibliográfiája”, „Bibliographie Linguistique de l'Année (= BL 1989)” fejezetet, majd a szerkesztő felsorolja a szövegnyelvészeti munkákat, a különféle speciális bibliográfiákat, az angol nyelvű szakirodalom válogatott bibliográfiáját stb. Külön rovatban ismerteti a „Repertóriumokat” (folyóiratok, periodikák, sorozatok), a repertóriumok sajátos területeit (szemantika, pragmatika). A „Miscellanea” rovatban Farkas Edit és Vass László beszámolója olvasható.

A kötetet HORVÁTHNE SZÉLPÁL MÁRIA gondosan összeállított tárgy- és névmutatója, valamint a Szemiotikai szövegten 1—5. kötetének a tartalomjegyzéke zárja.

A „Szemiotikai szövegten” c. periodikában közölt tanulmányok, cikkek és a terjedelmesebb áttekintések és ismertetések jelentőségét nemcsak abban látjuk, hogy a szövegkutatásban új szemléletmód kialakítását és meghonosítását serkentik és ösztönzik, hanem abban is, hogy a szöveg geneziséét vizsgálva (l. különösen Petőfi S. János munkáit) voltaképpen szélesítik a nyelvtudomány illetékességi körét, egyengetve az útját egy „studium generale” kialakulásának (l. Petőfi S. János tanulmányát a „Magister emeritus” című kötetben. JGYTF Kiadó, Szeged, 1944.). A periodikában eddig megjelent tanulmányok egyes megállapításai — ez vonatkozik a 6. kötetre is — igen gyakran vitára késztetik az olvasót; ez nagyon természetes, de mindenképpen új elképzelésekkel, ötletekkel gazdagítják a korszerű tudományos szemléletünket.

Bárczi Géza centenárium

Szerk. BÉKÉSI IMRE és H. TÓTH IMRE. Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottsága, Szeged, 1994. 88 l.

Bárczi Gézára, az egyik legjelentősebb magyar nyelvtörténészre születésének századik évfordulóján ünnepi ülésen emlékezett a Magyar Nyelvtudományi Társaság Szegedi Csoportja, a SZAB Nyelv- és Irodalomtudományi Szakbizottsága, valamint a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi Tanszéke. Az emlékülés egy kiadvánnyal is adózott a kiváló nyelvtudósnak, mely „Bárczi Géza centenárium” címmel a Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottságának kiadványai 4. köteteként jelent meg 1994-ben, BÉKÉSI IMRE és H. TÓTH IMRE szerkesztésében.

A kötetben a Bárczi Géza munkásságát méltató meleg hangú sorokat követően két fő fejezetre tagolódik az előadások anyaga. Az első, „A Halotti Beszéd szövegtani megközelítése” című fejezet GALGÓCZI LÁSZLÓ, NAGY L. JÁNOS és BÉKÉSI IMRE egy-egy tanulmányát tartalmazza, s miként az Előszóban olvashatjuk, a „magyar művelődés szellemi aranyalapjához tartozó Halotti Beszéd szemiotikai textológiai elemzésének új eredményeiről szól” (7). Ezt a fejezetet válogatott szakirodalmi tájékoztatóval egészítik ki a szerkesztők. A második, a „Bárczi Géza kutatásai nyomán” című fejezetben H. TÓTH IMRE tanulmánya a szlavisztika területéhez kapcsolódik, R. MOLNÁR EMMÁÉ pedig a magyar frazeológiai témát mélyíti el.

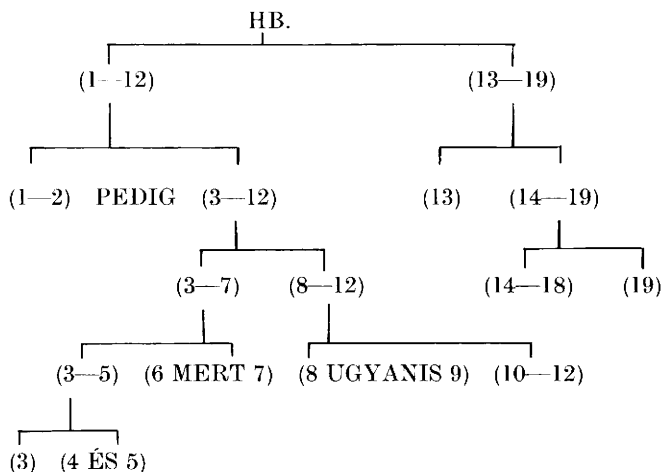
A Halotti Beszéd fotókópiája és mai átírása után az első fejezetet GALGÓCZI LÁSZLÓ „Ház, fez(e), verem, tömlőc” című tanulmánya (15–32) nyitja, mely a Halotti Beszéd egy egyszeri előfordulását szavának, a *feze* kifejezésnek a fonetikai, morfológiai és szemantikai magyarázatára vállalkozik „az eddigi szófejtési kísérletek eredményei” (15) tükrében. A szerző a Halotti Beszéd és Könyörgés, továbbá a Pray-kódex latin nyelvű sermoja és monitói HORVÁTH JÁNOS által vázolt és a bűnbecsés motívuma köré szerveződő tematikus (deszignáló, referenciális) organizációjának összehasonlításából indul ki, az előbbi mint esetleges variáns vagy (beszéd)vázlat textusának homályos részeit „a talán forrásként szolgáló” (17) utóbbiak textusaival kísérve meg megvilágítani. Az alapos, a szövegarchitektónika valamennyi szintjére kiterjedő és szentírási szövegeket is felvonultató kontrasztív vizsgálat felfedi a beszéd(ek) texturális organizációját, s ez lehetővé teszi a szerző számára, hogy a *feze* szó szemantikáját a paradicsom és a földi világ ellentétét kifejezésre juttató témaszók és kodenotatív, illetőleg koreferens elemek következő mintázata mentén fejtsse föl: (*paradicsom* [Éden]) — ház vs (*munkás világ*) — *fez(e), verem; (hamis világ)* — *tömlőc* (vö. 25 — a szerző kiemelései). E metodológiai is gyümölcsöző megközelítés szerint a *feze* jelentése 'tartózkodási hely' lehetett, s már a 'valaminek a kiindulópontja' jelentésváltozás is lejátszódhatott; feltéve persze, hogy az „ef levn halalnec ef puculnec feze” kommunikációegység elliptált alanya a „világ”. Minthogy a Halotti Beszédben, miképpen a Szentírásban, „a paradicsom a kegyelem állapota, a világ a büntetés és a bűnhődés helye”, annak kotextuális és intertextuális valószínűsége, hogy az ellipsis antecedense valóban a „világ”, akár kozmológiai, akár teológiai aspektusból már könnyen motiválható, hiszen „a *paradicsom* (Éden) = ház; a *munkás világ, hamis világ* (a földi világ) = *halál és pokol* »feze«, *verem, tömlőc*” (27 — a szerző kiemelései). Más szóval: a paradicsom a jó és igaz világ, ház, haza; a földi világ pedig halálnak és pokolnak fész(k)e (vö. 30 kk.).

A kötet második tanulmánya, melynek szerzője NAGY L. JÁNOS, címe pedig „Ismétlés-szerkezetek a Halotti Beszédben” (33–47), azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy milyen szöveg a Sermo, s ezzel összefüggésben milyen szövegek és (kommunikáció)situációk vehették körül a Halotti Beszédet, különös tekintettel a textusok kompozicionális és texturális elemzésére (vö. 33). A szövegalkotással kapcsolatos korábbi megállapítások (feltevések) alapján a szerző

abból indul ki, hogy a Halotti Beszéd vagy mintabeszéd vagy beszédminta vehikuluma. Ha mintabeszédé, inkább csak akusztikus jellemzőikben különbözhetnek egymástól az aktuális halotti beszédek, ha beszédmintái, inkább csupán a narráció lépéseit, párhuzamait kifejezésre juttató gondolatmenetváz az aktuális Halotti Beszéd. Lett légyen bármiként, szituacionálizálja azt, hogy a pap egyszer recipiens, másszor (temetéskor) producens (vö. 34 kk.). A továbbiakban, annak előrebocsátásával, hogy „az élő előadást is figyelembe kívánjuk venni” (35), a mintabeszéd-feltevés szerint haladva, a kompozíció vizsgálatára tér rá a szerző. Mint ismeretes, a szemiotikai textológia a formai és a szemantikai felépítés alapvető organizációformájának a kompozicionális organizációt tartja, melynek különböző szintjei és egységei különíthetők el. Az architektonikus szintek közül e tanulmányban először a makroszint vizsgálatára kerül sor. A szerző szerint a kompozíciós szándék: egyrészt a vallási ismeretek terjesztése, másrészt a vallási szokások kialakítása. „A 18 sornyi 'imádkozunk' ezért több, mint a 15 sornyi narráció” (35). Az így meghatározott két makroegységen belül az egyes és a többes számú formák, bizonyos egyszerű és összetett kifejezések stb. ismétlődése alakítja a textúrát. Ezután — az előadási módok egymáshoz való kapcsolódását véve alapul — a szóban forgó makroegységek strukturáltságának elemzésére fordítja figyelmét. Sajátosan egy magasabb fokú kompozícióegységként értelmezi például a harmadik szövegmondattal („Menyi miloftben . . .”) kezdődő és az anaforikusnak és kataforikusnak is tekinthető (nyolcadik szövegmondatbeli) „turchucat” kifejezésig terjedő fragmentumot, melyben a narráció „argumentációval együttesen folyik” (37). És így tovább. Az első rész (*Latiatuc* [első szövegmondat] — *nemenec* [tizedik szövegmondat]) egyes koreferens elemeit táblázatos formában is megadja; majd a Halotti Beszéd mint beszédminta specifikálását követően a *Monitio* elemzésére tér rá. A „Wimagguc” által bevezetett szekvenciák, amint azt már több kutató is megállapította, egyrészt izomorf intertextuális relációkat indítványoznak, másrészt homomorf metrikai-ritmikai és melodikai formákat szólaltatnak meg. Az eddigiek alapján arra a következtetésre jut a szerző, hogy „a *HB.* és *K.* a *Pray*-kódex lapján közölt formájában, egészében kétféle szöveg (. . .) igen pontosan számított retorikai mű” (44). De válaszra vár még számos kérdés, például, hogy „milyen a *HB.* és *K.* mint egyházi szöveg?” (44 — a szerző kiemelései).

Az első fejezet harmadik tanulmánya, melynek szerzője BÉKÉSI IMRE, címe pedig „A Halotti Beszéd kompozíciós tagolódásáról” (49—63), az eddigi legproduktívabb szövegtani megállapítások felhasználásával a szemiotikai textológia elméleti keretében „a 'jelölő'-nek (a vehikulumnak), valamint a 'jelölt'-nek (azaz a sensusnak, az értelemnek) az elkülönítése” (49) révén közelíti meg a Halotti Beszéd kompozicionális organizációját. NB. a szemiotikai textológia modelljében a szöveg mint komplex jel (szignifikáns és szignifikátum egysége) összetevői a következők: 1. a szöveg „jelölő-jelölt” szerkezetének fizikai hordozója és az ahhoz rendelhető mentális kép, 2. a szöveg „jelölő-jelölt” szerkezetének fizikai hordozójához rendelhető rendszerszerű és kontextuális formai felépítés, 3. a szöveg „jelölő-jelölt” szerkezetének fizikai hordozójához rendelhető rendszerszerű és kontextuális szemantikai felépítés, 4. a szöveg „jelölő-jelölt” szerkezete adott fölépítéssel interpretált fizikai hordozójához rendelhető világfragmentum, illetőleg annak mentális képe. Békési Imre egyrészt a vehikulum, másrészt a sensus oldaláról közeledik tárgyhöz. A chirografikusan adott szövegvehikulum figurájában jelentős szerepe van az iniciáléknak: a „Scerelmef bratym”-é például visszaható funkciójú a (mintegy 26 sornyi) szövegelőzmény relációjában, ami ilyenformán minden szempontból „homogén egésznek” (50) tekintendő (nem pedig 'vázlat'-nak). A szöveg verbális kontextuális formációjának első fokú makroegységeit illetően kompozicionálisan meghatározó jelentőségűnek tartja az „Ef oz gimilfnec vvl keferuv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola” kompozícióegységet (nyolcadik szövegmondat) és a „Hug ef tiv latiatuc fzumtuchel . . .” kompozícióegység-összetevőt (l. tizenharmadik szövegmondat). A szöveg

verbális kontextuális sensusa makroegységeinek elemzését illetően széles elvi alapokon építkezik a szerző: vizsgálati szempontjai közé emeli a kommunikációsituáció feltehető paramétereit, az intertextuális relációkat, a kompozicionális és texturális kontinuitás (konnexitás, kohézió, koherencia) hordozóit (személyszám, ellentét stb.), a szövegtípológiai ismereteket etc. Önálló másodfokú kompozitumként definiálja: az első és második szövegmondat alkotta egységet, mely a kommunikátor(ok) TUDÁS szubvilágába helyezhető, s melytől egyrészt narratív jellegével, másrészt pedig (re)konstruálható *pedig* kötőszóval „különül el a 3. szövegmondatlal kezdődő folytatás” (51), a hatodik és hetedik szövegmondat kapcsolatát, mely narratív és argumentatív jellegű, s tagjai között okadó magyarázó viszonyt feltételezhetni, a (már idézett) nyolcadik és a kilencedik szövegmondatot, melyben az előbbinek egyszerre szövegegység-lezáró és kataforikus szerepet is tulajdoníthatni, az utóbbi pedig mintegy megokolja az előbbi *turchucat* elemének grammatikai antecedensül szolgáló többes számát; harmadfokúként a harmadik, negyedik és ötödik szövegmondat füzérét, és így tovább, egészen a szöveg egészéig. Ezt követően a Halotti Beszéd kompozíciós tagolódását, más szóval makroarchitektonikáját reprezentálja ágrajzzal a szerző.

A kötet második fő fejezetét H. TÓTH IMREnek „Bárczi Géza a magyar nyelv szláv jövevényszavairól” című tanulmánya (69—75) nyitja, melyben Bárczi Géza „Magyar szófejtő szótár”-át és „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” című monográfiáját veszi górcső alá a szerző a szláv jövevényszavak szempontjából. Bárczi Géza először minden bizonnyal a Szófejtő szótár összeállításakor ismer(het)te föl a szláv jövevényszavak etimológiájának magyar nyelvtudományi relevanciáját és sokszínű, gyakran nem egykönnyen megoldható problematikáját. Ennek kapcsán megállapította, hogy a szláv jövevényszavak nem képviselnek egységes csoportot, s hogy az átadó nyelv meghatározása nemritkán nehézségekbe ütközik. Bárczi a vonatkozó szakirodalom alapos ismeretében ASBÓTH OSZKÁR, MELICH JÁNOS és SIMONYI ZSIGMOND eredményeit vette alapul, de „önálló kutatásokat e téren nem végzett, csupán jó kritikai érzéssel választotta ki a legmegfelelőbbnek tűnő megoldást” (71). S egy-két kivételtől eltekintve (például *pisztráng*) a modern szakirodalom tükrében sem tévedett, még ha a szótár szócikkei nem is adják meg a szláv megfelelők hangtestét. Monográfiájában viszont minden esetben gondosan elemzi az adatokat, hogy rekonstruálhassa azt a szóalakot, amelyből a magyar megfelelő magyarázható. H. Tóth Imre a szóban forgó anyagból kiemeli és szemléletesen mutatja be a *megaia* (megyéje) szóalak megítélését. Bárczi

szlavisztikai vizsgálódásainak eredményeit kitűnő egyetemi tankönyvében, „A magyar szókincs eredete” című művében kamatoztatta, amely meggyőzően tárja elénk, hogy a jeles nyelvtörténész „a magyar nyelv szláv elemeinek átvételét nem »légüres térben« vizsgálta, hanem röviden áttekintette a magyar szláv kapcsolatok háttérét, felvázolta a Kárpát-medence szláv lakosságának elhelyezkedését” (73). Születésének centenáriumát ezért a magyar szlavisták is számon tartják.

A kötetet R. MOLNÁR EMMA „Idiómák adomákból” című tanulmánya (77–86) zárja. A szerző KÁROLY SÁNDOR megállapításaiból indul ki, hogy tudniillik az idiómák szintaktikailag az állandó szókapcsolatok, frazémák, lexiko-szemantikailag pedig a motivált lexémák közé tartoznak; ily módon többszemponútú megközelítést igényelnek, melyet az eredet szerinti elemzés dominál(hat). Korpusznak a mintegy 9000 számozott idiómát tartalmazó Erdélyi János-féle gyűjteményt (Magyar közmondások könyve. Pest, 1851.) tekinti, s ebből is első-sorban az olyan idiómák érdeklik, „amelyek szócikké alakultak, mert valamivel kiegészítette őket a gyűjtő” (78). Ezek négy csoportra oszthatók. Legegyszerűbbek a rövid értelmezéssel kiegészített idiómák. A második csoportba a szituacionalizált idiómák tartoznak, a harmadikba azok, amelyekhez keletkezésük körülményeire vonatkozó anekdotát, adomát fűz a gyűjtő, az utolsóba az adomával és a hozzá kapcsolt értelmezéssel megvilágított idiómák sorjázna. R. Molnár Emma a harmadik csoportba tartozó idiómák közül mutat be és kommentál néhányat, a következőképpen klasszifikálva őket: a) személyhez fűződő adomát, b) helynévhez kötődő adomát és c) valamely eseménnyel kapcsolatos adomát tartalmazó idiómák. Az idióma az adott adomából „levont általánosítást viszi tovább”, az adoma pedig a „konkrétumot, a »valósággal hitelesített« formát tárja elénk” (84). Illusztratív jelleggel az idiómák keletkezésének lehetséges menetét is fölvezet a szerző. Szemléltetésül lássunk legalább egyet a c) típusú idiómák közül! 5195. *Legyen lúd, ha kövér, együk meg, ha fehér.* „Egy kanonok asztalára nem böjti napon halat adott fel a szakácsné, s kérdezte: hogy van ez, mikor ma nincs böjti nap? felelte: kövér az mint a hízott lúd, (szalonnával lévén megtözdelve). »Jól van!« mondá ráhagyással a főpap, »legyen lúd, ha kövér.« — Ezóta e km. szóvitáiban ráhagyást jelent országosan.”

A „Bárcezi Géza centenárium” című kötet egyfelől méltó utódok alkotó megemlékezésének dokumentuma a nagy elődről, másfelől úttörő jelentőségű kísérlet az egyik legbecesebb nyelvemlékünk, a Halotti Beszéd és Könyörgés újszerű, szemiotikai textológiai megközelítésére, tágabban a történeti vizsgálódások horizontjának kiszélesítésére.

Az utóbbival kapcsolatban a következőket kívánom befejezésül megjegyezni:

1. A tanulmányok félreérthetetlenül demonstrálják a diakrón szövegvizsgálatok létjogosultságát és hasznosságát.

2. A diakrónia dimenziójában is szükségesnek látszik egy — a verbális objektumok valamennyi sajátosságát egységes elméleti keretben tanulmányozni tudó — modell részletesebb kidolgozása és alkalmazása. Ehhez produktív kiindulópontként szolgálhat a szemiotikai textológia (még ha kategóriarendszerét a szerzőknek nem mindig sikerült is kifogástalanul „ráhelyezniük” a Halotti Beszéd vehikulumára, ami ezért e helyütt óhatatlanul maga után vont apróbb terminus technicusbeli korrekciókat).

3. A történetileg korábbi időszakokból származó verbális objektumok történeti szempontból adekvát elemzése megköveteli az adott időszakokban érvényes ismeret- és hipotézis-rendszerek alkalmazását. Ehhez csupán az egyik eszköz a történeti nyelvtan, minthogy egy nyelvtan egyetlen korban sem elegendő a szövegek adekvát elemzéséhez. Rekonstruálni szükséges azokat az ismeret- és hipotézis-rendszereket is, amelyek a nyelvi ismeretekon kívül az eredményes kommunikációt az adott szociokulturális kontextusokban biztosították. Ezt a rekonstrukciót túlnyomórészt írott források alapján hajthajtuk végre — azok interpretációjával.

4. A liturgikus szövegek elemzése ezenfelül megkívánja a keresztény teológia szimbólumrendszerének szemiotikai elemzését, továbbá a szimbólumrendszer fejlődéstörténetének a figyelembevételét is.

VASS LÁSZLÓ

Bánk bán-szótár

Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete. Szerk. BEKE JÓZSEF. Kiadja a Katona József Társaság, Kecskemét, 1991. 343 l.

A szótárírás a szakembert ugyancsak próbára tevő, roppant nehéz munka. Az írói szótár készítése még ennél is keményebb, szinte emberfeletti vállalkozás, többek között azért is, mert a szavak jelentős részét önállóan, általános értelmező szótárak segítségével nélkül kell értelmeznie a szöveg alapján a szerkesztőnek. Ez elől a kihívás elől nem lehet azonban kitérni. Egyrészt azért nem, mert megköveteli szókészletünk egészének számbavétele, szótározása, pontosabb ismerete. Másrészt azért sem, mert a nyelvi tények ilyen jellegű feltárása nélkül lehetetlen az írók, költők műveit objektívan, tudományos igénnyel elemezni, esztétikailag értékelni, hitelesen értelmezni.

SZATHMÁRI ISTVÁN figyelmeztetett arra, hogy „az effajta szótárak megszerkesztése rendkívül bonyolult és nagyon összetett — elméleti és gyakorlati — feladat” (Nyr. XCVIII, 405–14). Mindezek után (és az állandósult pénzhiány miatt) nem csodálkozhatunk azon, hogy nagyon későn, alig több mint három évtizede kezdődött nálunk az írói-költői szótárak készítése, s ezért még nagyon kevés eredményt mutathatunk föl jelenleg.

Kiemelkedő és egyedülálló teljesítmény a „Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete”. Ez az első és mindeddig egyetlen olyan szótárunk, amely egy szerző teljes szókészletét minden műve alapján összegezi. Szerkesztői: J. SOLTÉSZ KATALIN, SZABÓ DÉNES és WACHA IMRE. A munkálatokat GÁLDI LÁSZLÓ irányította, az ő halála miatt a II. kötettől ezt a feladatot is a szerkesztők vállalták. Jó harminc évi munkával 1973 és 1987 között négy kötetben jelent meg ez az alapvető kiadvány az Akadémiai Kiadónál.

Ugyancsak hatalmas jelentőségű az első magyar írói szótár, „Juhász Gyula költői nyelvének szótára”, amely 1972-ben megjelenve megelőzte a Petőfi-szótárt. Ezt BENKŐ LÁSZLÓ szerkesztette, és a versek szókészletét tartalmazza. Elkészítéséhez 15 évi munkára volt szükség; szintén az Akadémiai Kiadó adta ki.

A „Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete” (1986), amelyet PÁSZTOR EMIL szerkesztett, már csak egyetlen mű feldolgozása. A Tankönyvkiadó bocsátotta ki.

Ez utóbbihoz hasonló BEKE JÓZSEF Bánk bán-szótára (a továbbiakban: BbSz.). Egyetlen művészi alkotás teljes szókészletére kiterjedő, értelmező típusú írói szótár, a szavak stilisztikai minősítésével.

Előljáróban megjegyzem: az előbbi igen szerény termés után ennek az újabb írói szótárnak a megjelenése már így, önmagában is jelentős tudományos tett, ezért örömmel és elismeréssel üdvözölhetik a szakmabeliek és azok is, akik nyelvünket szeretik, sorsát szívükön viselik. Itt azonban jóval többről van szó mind a munka jelentőségét, mind szakmai eredményeit, színvonalát tekintve. Példamutatóan elkészített, kitűnő írói szótárral gazdagodtunk!

A Bánk bán nemzeti drámánk, irodalmunk fejlődésében mérföldkő, végül nem utolsó sorban remekmű. Megértése és értelmezése nemcsak irodalomtudományunk, hanem irodalomoktatásunk egyik kulcskérdése is. Viszont „saját korában is régies nyelve még jobban eltávolodott tőlünk. Katona drámája nyelvi magyarázatra szorul” — írja OROSZ LÁSZLÓ, az

életmű legjobb élő szakértője a BbSz. előszavában (5 — a forrás megjelölése nélküli lapszámok jelen kiadványra vonatkoznak). Mi minden zavarhatja a mai olvasót a mű megértésében, élvezetében? Elsősorban a számára ismeretlen szavak, pl. *bahó* 'bolondos, együgyű', *bakáz* 'bukik, bukencezik', *eltenyészik* 'elterjed', *lévnyaló* 'haszonleső személy', *buggygás* 'vmely folyadék bugyborékoló kiömlése' stb. Továbbá a mai köznyelvben alakilag meglevő, de más jelentésű szavak, pl. *elpusztul* 'eltávozik, elköltözik', *hibáz* 'hiányzik', *meghitt* fn 'olyan személy, aki előtt valakinek nincs titka', *szárazon* 'üresen, magában' *vagyon* ige 'van', *világ* 'világosság, fény' stb. Mindezen okok miatt roppant fontos, hogy a dráma nyelvi nehézségeit biztonságosan és könnyen fel tudjuk oldani. Ezt pedig egyedül a mű teljes nyelvi anyagának szótárszerű feldolgozása teszi lehetővé.

A BbSz. elkészítéséhez megbízható alapszövegre volt szükség. Ez az alábbi kiadásban állott BEKE JÓZSEF rendelkezésére: Katona József: Bánk bán. (Kritikai kiadás.) Sajtó alá rendezte: OROSZ LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983. A szótár csak a dráma második (végleges) kidolgozásának szövegéből készült!

A szótár címszavai a mai szóhasználaton és helyesíráson alapulnak, így pl. *kémél* helyett *kímél*, *Szarándok* helyett *zarándok*, *tő* helyett *tű*, *tőz* helyett *tűz* ige, *vagyon* helyett *van* a címszó. Ha a műbeli szóalak (a felsoroltakhoz hasonlóan) annyira szokatlan, hogy felismerhetetlen vagy nehéz felismerni, azonosítani, akkor címszóként is bekerül, és utalás igazít el a megfelelő helyhez.

Az egybe-, külön- és kötőjellel írt alakulatokat minden szótár esetében fokozott óvatossággal kell kezelni, a kor bizonytalan írásgyakorlata miatt a BbSz. különösen nagy gondosságot követelt ezen a téren, hiszen a legkisebb figyelmetlenség is megszámlálhatatlan tévedést, hibát okozhat, sőt szavak ki is maradhatnak vagy elrejtőzhetnek rossz besorolásuk miatt. Ezeket az alakulatokat is a mai szóhasználat alapján állította betűrendbe a szerkesztő. Egy szónak tekintette tehát a következőket: *a' mikor*, *Fejér személy*, *meg annyi*, *úgy is* stb. Ezzel ellentétben különválasztotta az ilyeneket: *felkell* (tekerni), *mohon-ki-lobbant* (hazafiság), ezt *mohon* és *kilobbant* alakokra, *testi-lelki-Híved* emezt pedig *testi-lelki* és *hív* alakokra stb.

A BbSz. (ahol és amiben van minta rá és egyéb lehetőség is) az ÉrtSz.-t követi. Viszont a mű régies nyelve miatt önálló szóvá válnak a szenvedő meg a műveltető igék, valamint a személyes névmás 1. és 2. személyű tárgyas, illetve határozóragos alakjai. Alcímszók a ható igék, továbbá az igenevek, de ha alapigéjük nem fordul elő a drámában, akkor ezek is önálló címszók.

A minősítő megjegyzésekkel nagyon óvatosan bántak a szerkesztők. A ritkán használatos szavak (ezek csoportjait gondosan felsorolja) *ritk* jelzést kapnak. Ide tartoznak többek között a szokatlan képzésű szavak (*irtóztatóság*), a szokatlan jelentésűek (*eláll* 'különbözik'), a szokatlan vonzathasználatok (*büszke valamivel*) stb. Ezenkívül külön jelet kapnak a népnyelvi (*nép*) és a tájnyelvi (*táj*) szavak, szóalakok.

A címszó értelmezése rendkívül gondos, körültekintő. Ez általában is a legfontosabb része az értelmező szótáraknak, a szépírói szövegek feldolgozásában pedig megsokszorozódik a jelentősége éppen a szöveg és a szöveget alkotó kisebb nyelvi elemek egyéni jellege miatt. Beke József az ÉrtSz. minden felhasználható értelmezését megkereste és átemelte művébe — ez maga is elég nehéz feladat. Sok címszó nem szerepel azonban sem itt, sem más szótárakban (pl. a ható képzős igék, a különféle igenevek), ezért viszonylag sok értelmezést kellett elkészítenie magának a szerkesztőnek. Ezek az újonnan kialakított értelmezések kitűnően sikerültek: szakszerűek, kifejezők, tömörek.

A címszó értelmezése után (kettősponttal elválasztva) következnek az idézetek, így kellő szövegkörnyezet bizonyítja a szónak az értelmezés szerinti használatát.

Teljesen járatlan úton halad a szerkesztő két területen. Egyrészt ki kellett dolgoznia a drámai műnem specifikus jegyit is kifejező szótári megoldásokat. Másrészt érzékeltetni

kívánta „a szótárban a költészetet, az értelmezés higgadt prózájában a képi láttatás izzó varázsát” (12) is. Mindkét újítása jól sikerült. Ez rendkívül fontos a további írói szótárak szempontjából, eredményei gyümölcsözni fognak. Törekvését így határozza meg: a „bemutatott magyarázó módszerek néhol eltérnek az írói szótárak kialakult metodikájától, és szigorúan szakmai, lexikográfiai szempontból szokatlanok, itt-ott talán fölöslegesnek is tűnhetnek. Azonban azt a kitűzött célt igyekeznek szolgálni, hogy a BbSz. a drámában előforduló szavak lehető legpontosabb értelmezését úgy adja meg — és ne csupán a szakértők számára —, hogy az idézetek szinte önállóan megállva, ill. lehetőleg az adott szituációba helyezve segítség elő a világos megértést, a mű összes gondolati és érzelmi hatásának átvételét.” (Uo.)

Miért igényelt különleges megoldásokat a műnem? A választ a szerkesztő így adja meg: „Aligha kétséges, hogy a színpadra szánt, tehát élethelyzeteket közvetlenül ábrázoló szöveg szükségszerűen más, mint a lírai vagy az elbeszélő szöveg. Gyakrabban tartalmaz olyan utalásokat, amelyek csak a mű folyamán megismert emberi kapcsolatrendszerben, az eddig látottakkal-hallottakkal együtt érthetőek világosan. A drámai szövegben szükségszerűen több a szövegkohéziós eszköz (személyes és mutató névmás, mutató határozószó), tehát az olyan nyelvi elem, amely önmagában csak utalás, igazi tartalma csak az adott drámai szituációban, hely-, idő- és kapcsolatrendszerben válik világossá. S fordítva: abból kiszakítva, idézetként csak akkor egyértelmű, ha kellő *kiegészítés* veszi körül” (12). Továbbá: „Abban tehát, hogy egy szó a dráma bizonyos pontján milyen jelentésben, ill. milyen érzelmi, hangulati töltéssel szerepel, annak is jelentősége van, ki mondja kinek, mire válaszol, mire céloz, hiszen szavai mögött ott rejtőzik egyénisége, kapcsolatai, az egész drámai szituáció. Bizonyos szóértelmezések esetében tehát a drámai nyelvet feldolgozó szótárnak a pusztán idézetnél több információt kell tartalmaznia” (12—3). Ebből következik, hogy a szótárban például meg kellett adni azt is, hogy ki mondja, illetve hogy kinek mondja a szöveget; fontos, hogy egy-egy kifejezés vagy a tegező forma (jelen nem levő szereplő esetén) kire vonatkozik; gyakran nélkülözhetetlen az író színi utasítása a megértés szempontjából, sőt ezeken kívül még további szempontok is szükségesek. Ezeket a drámai műnem sajátosságaiból adódó elkerülhetetlen megoldásokat Beke József elvileg tisztázza egy kitűnő részletező összefoglalásban, gyakorlati példák sorával.

Egy szótár feladata nem lehet az anyag teljes stilisztikai feltárása, de ennek is eleget kell tennie, legalábbis fő vonalakban. A BbSz.-ban az idézet és a lelőhely után sok helyen áll stilisztikai minősítés. A szerkesztő (bölcsek önkorlátozással) tizenkétféle stíluseszközt jelöl rövidítésekkel, következetesen és nagy körültekintéssel. Ebben a tekintetben is kifogástalan az eredmény.

Kitűnő írói szótárral gazdagított nyelv- és irodalomtudományunk. Azért is, mert sajátos szintézise az eddigi Katona József-, illetőleg Bánk bán-kutatásoknak; azért is, mert hozzásegít a XIX. sz. első harmada magyar irodalmi stílusának, drámastílusának, sőt általában is a magyar drámai műnem kifejezésrendszerének árnyaltabb megismeréséhez; s végül azért is, mert a magyar drámai nyelv fejlődéséhez is fontos adatokat szolgáltat.

Jelentősége az írói szótárak sorában is kiemelkedő, ugyanis az első írói szótárunk, amely a dráma nyelvét állítja vizsgálatai középpontjába.

A kiadvány néhány mondata a magyar tudósok helyzetéről, a magyarországi tudományos munkák végzésének lehetőségeiről, körülményeiről szól. Általános érvénye miatt is érdemes idéznem az alábbiakat: „A BbSz.-t öt évig készítettem — írja BEKE JÓZSEF — napi iskolai munkám mellett, minden szabaddá tehető időmet erre áldozva. Munkám színvonalát bizonyosan kedvezőtlenül befolyásolta az, hogy munkaidő-kedvezményt nem kaptam, pedig — különösen a végső munkaszakaszban — nagy szükség lett volna olyan összefüggő időszakra, amikor csak ebben mélyülhettem volna el. [Bekezdés] Bár az elvégzendő feladat óriási mennyisége és szakmai nehézségei gyakran nyomasztottak, a munka során lépten-nyomon

felbukkanó új és új szépségek felfedezésének öröme sok mindenért kárpótolt. Megnyugvással hiszem, hogy jó ügyet szolgáltam. . .” (15).

Köszönjük a szerzőnek áldozatos munkáját, elismerés illeti a Katona József Társaságot is a szerző támogatásáért és a mű kiadásáért. (A BbSz. megrendelhető a Katona József Társaság címén: 6000 Kecskemét, Bányai Júlia Gimnázium, Nyíri út 11.)

KOZOCSA SÁNDOR GÉZA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Jókai-kódex szórendjéhez*

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
94. (23)	dixit: „ <i>Tstud non est caput primogeniti</i> mei fratri Bernardi.”	Es monda <i>ez few nem en elew fījame</i> frater Bernalde (vö. S. HÁMORI: TNyt. I, 710).	1. A latin mondat főhíre a birtokos (. . . <i>primogeniti</i>). Ez a magyarban ekkor is, könnyebben formálódott meg állítmányi értékű birtokjeles főnévként (<i>elew fījame</i>). A birtokos jelző ilyen helyettesítését a fordító a <i>fő</i> szó „alanyításával” tette lehetővé.
95. (24)	quia <i>non solum tua liberaliter obtulisti</i> et pro Christi amore integre dispersisti, sed <i>etiam</i> temet ipsum in odorem suavitatis Deo [BpK. O Deo] sacrificium obtulisti	Mert <i>nem csak tje-det</i> beuflegeft <i>adad</i> es criftufnak <i>zerel-mejrt</i> egezlen el oztad ./. De <i>ten magadot es adad</i> ydeffegnek yllattyaara aýandokott	1. Az <i>es</i> helye nem felel meg a latin <i>etiam</i> helyének (l. JUHÁSZ: TNyt. I, 486). — 2. A <i>nem csak tje-det</i> rész tagmondatának főhíre, mégsem a ma szokásos ige előtti pozícióba (fókuszba) került. — 3. Az állapothatározó (?), úgy látszik, latin hatásra tárgyi formájú.
96. (24)	Esto <i>dominus fratrum tuorum</i> et tuo imperio cuncti subiaceant	Ilegy te <i>Baratdnak vra</i> Es te paranczolatodnak mendenek engegyenek	1. A birtokos szerkezet szórendje különbözik a latin megfelelőétől. — 2. A birtokos és a birtokszó külön szólamba is eshetett: a birtokos ismertként, a birtokszó újként.

* L. MNy. XCI, 251.

Jókk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
97. (24)	Et nullus <i>fratrum</i> habeat <i>super te potestatem</i>	Es az <i>frateroknak</i> <u>e3 hatalmat</u> f e m e g ŷ k n e valja <i>te rajtad</i>	1. A magyarban kettős tagadást látunk. A tárgy a bevezető részbe kerül, bővítménye az állítmányt követi (l. PÓLYA: TNyt. I, 594). — 2. A latinban a (szerkezetes) alanyként álló birtokos szerkezet: <i>nullus fratrum</i> . A magyarban az előbbre álló <i>frateroknak</i> és a <i>nullus</i> -nak megfelelő <i>semegyk [ne]</i> közé ékelődik a tárgy. A tárgyat a magyarban mutató névmás előzi meg: <i>e3 hatalmat</i> . — 3. Lehet, hogy a fordító a <i>fratrum</i> ... <i>potestatem</i> szóalakokból „képzelt” birtokos szerkezetet?
98. (25)	sed <i>considerare</i> debetis	De <i>e3tekbe uegetek</i> Vö. Jókk. 19: Azert by3onfagoft <i>e3tekbe veuek</i>	1. A latin <i>considerare</i> szónak a magyarban szó-szerkezet felel meg (<i>e3tekbe ue-</i>). A latívszói határozó (<i>e3tekbe</i>) megelőzi a <i>uegetek</i> igealakot. — 2. Felszólító mondatról van szó; szórendje itt nem különbözik a hasonló kijelentő mondatétól (vö. Jókk. 19).
99. (25)	Rogo vos, fratres mei carissimi, ut diligatis vos invicem	kerlec tyekekett dragalatof attj3amf3aj3 hog3 zereffetek <i>egj-malt</i>	Az <i>egj-malt</i> szóalak az alany- tárgy sorrend lecsúszását mutatja. A latin megfelelő ezt nem motiválja: a latin mondat megfelelő részletében csak tárgy (<i>vos</i>) szerepel (vö. SIPOS: TNyt. I, 381).

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
100. (26)	Quem [BpK. Quem sanctus Franciscus] <u>rogavit amore Dei</u> , ut ipsum in quandam insulam ipsius laci, [in qua nullus [BpK. 26: <u>nullus hominum adhuc</u>] habitabat,] transponeret	kyt 3ent ffe-renc <u>yftennec kedueyrt kere</u> : hogy ewtett vettne által az tonak nemylene- mew zýgete-be [ký-ben <u>meglen egý emberfem</u> lakottuala]	1. A magyar mondatban a téma részét adó alany és az igei állítmány közé kerül — a mondatot megszakítva — az <u>yftennek kedueyrt</u> (szabad) határozó. — 2. A latinban a tagadó névmással kifejezett alany (<u>nullus hominum</u>) és az igei állítmány között áll az <u>adhuc</u> ; a magyar <u>meglen</u> a predikatív szintagmán kívül, az alany előtt helyezkedik el. — 3. A magyarban sincsen ketős tagadás. A tagadott mondatrészlet véleményem szerint teljességében az újságoló részbe (a kommentbe) esik. — 4. Az <u>ut ipsum . . . transponeret-nek</u> megfelelő <u>hogy ewtett vettne által</u> a) „megszakítatlan” b) benne az <u>által</u> az <u>ígető</u> + <u>toldalék</u> együttest követi.
101. (26)	[...] <u>parans naviculam</u> [BpK.: et paravit] <u>naviculam</u>	[...] Segý <u>c3olnakott c3ý-nala</u>	1. A magyarban a személyragozott igealakot megelőzi a tárgy. — 2. A magyarban a tárgynak határozatlan névelője van (l. I. GALLASY: TNyt. II/1, 762—5).

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
102. (27)	Sanctus vero Franciscus <i>nihil pro victu portabat</i> (BpK. 18a: portavit)	De zent fferenc <i>femmy eledelt</i> vele <i>nem vijn</i>	1. A <i>femmy eledelt</i> a latin <i>nihil pro victu</i> -nak megfelelő helyen a latintól független megoldás. — 2. A magyarban — szemben a latin mondattal — ket-tős tagadást találunk. A tagadott tárgy a mondat bevezető részében van. — 3. A <i>vele</i> is megelőzi a fókuszrt. Visszaható értelmű [a. m. „magával”]; l. pl. G. VARGA GYÖRGY: TNyt. II/1, 471; vö. TESz. III, 1110.
103. (27)	Depositus autem in dicta insula rogavit portitorem suum, ut <i>nulli hoc panderet</i>	leuetteuen az mon-dat zÿgetben kere ew hordoÿat: hogÿ <i>ezt fenkynek</i> meg-nem <i>ÿjelentene</i>	1. A magyar mondatban ket-tős tagadás van: <i>fenkynek meg-nem</i> . . . 2. A magyarban a ’megjelentene’ tárgy (e ₃ t) a tagmondat bevezető részébe kerül, mindjárt a kötőszó utáni helyre.
104. (27)	Et [BpK.:] quod se nisi in die Iovis sancto requireret. SpV.: Et quod in die Iovis Sancti <i>ipsum quaereret</i> .	Et hogÿ ewtet ne <i>ke-refne</i> hanemc3ac hufuetnapÿan	A tárgy (ewtet) helye nem következhet a latin mintából.
105. (27)	BpK. Portitore vero suo reordente (revertente, recedente) de insula sanctus Franciscus <i>solus</i> remansit	De hogÿ ew hordoÿa <i>elkÿ fordola</i> az zÿgetbelew zent fferenc <i>ewnnewn maga</i> marada	1. Az <i>elkÿ fordola</i> írásmód megfelelhetett a két hangsúlyt tartalmazó ejtésmódnak: ’elki ’fordola. — 2. Az állítmány belső rendje (név-szói rész + kopula) a latinban és a magyarban azonos. — 3. Az <i>ewnnewn maga</i> sorrendnek nincs latin mintája.

(Folytatjuk.)

WACHA BALÁZS

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kapitálelhen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
- - - - -	ritkített antikva
- - - - -	ritkített kurzív

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

125. **T. Somogyi Magda:** A passzív ige-tövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevény-szavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárczi Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókincse. 1990. 69,— Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60,— Ft.
134. **Rácz Endre:** A belehallás jelenségéről. 1992. 89,— Ft.
135. **Varga László:** A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. 1993. 128,— Ft.
136. **B. Fejes Katalin:** A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben. 1993. 260,— Ft.
137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. 1993. 130,— Ft.
138. **Hadrovics László:** A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. 1994. 220,— Ft.
139. **Kiss Lajos:** Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. 1995. 220,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

197. Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
199. Régi magyar iskolai Georgica-fordítás. Közzéteszi: Borzsák István, Keckeméti Gábor. 1993. 150,— Ft.
200. Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczi Éva. 1994. 200,— Ft.
201. A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán (A lexikológia és lexikográfia elmélete és módszertana) elhangzott plenáris előadások. 1995. 100,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,— Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Deréky, Timothy Riese, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnévek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Évk. : 96. I. 3.

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCI.

ÉVFOLYAM

1995.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKESI IMRE, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
KIEFER FERENC, MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Elekfi László</i> : Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan	385
<i>Benkő Loránd</i> : Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül?	402
<i>Mátai Mária</i> : A figura etymologica típusai	411
<i>Haader Lea</i> : Elena prioritása levele	420
<i>Vértes Edit</i> : Kötelezettségeink Reguly és hagyatékának gondozói iránt	431
<i>Horváth László</i> : Etimológia és utalórendszer	447
Kisebb közlemények. <i>Kiss Lajos</i> : <i>Bátorteleké</i> -től és <i>Szentmihály</i> -tól <i>Bárszentmihályfá</i> -ig (Helységnevek életútja). — <i>Pásztor Emil</i> : Érdekességek Arany János Toldijának szókészletében	453
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Szkripecz Sándor</i> : <i>Tarhó</i> szavunk eredetéhez. — <i>Víg István</i> : A szeretettel viseltetik és néhány areális vonatkozása	460
Nyelvművelés. <i>Wenczelke Henrik</i> : A kettős, „kancsal” eufémizmusról	465
Élő nyelv. <i>P. Lakatos Ilona</i> : A hozzátoldás a beszélt nyelvben. — <i>Bokor József</i> : Egy korábbi lexikológiai vizsgálat néhány tanulsága mai szemmel	467
Szemle. <i>A. Jászó Anna</i> : Új tankönyvegyüttes a középiskolák számára. — <i>Velcssov Mártonné</i> : Állapot és történet — szinkronia és diakronia — viszonya a nyelvben. — <i>Szabó Zoltán</i> : Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. — <i>Fodor Katalin</i> : Szöveggyűjtemény a táji nyelvváltozatok köréből	481
Különfélék. <i>M. Nagy Ilona</i> : Megjegyzések Farkas Vilmos „Egy könyvismertetés margójára” című közleményéhez. — <i>Kincses Kovács Éva</i> : Szemiotika a világban: szintézis a különbözőségben. — <i>Sirkka-Liisa Hakmo</i> : A. D. Kylstra 75 éves	497
Nyelvtörténeti adatok. <i>Wacha Balázs</i> : A Jókai-kódex szórendjéhez	504
Levélsekreány <i>Kiss Lajos</i> írja. — <i>Mizser Lajos</i> írja. — <i>Hubert Gabriella</i> írja. — <i>Saffarik Gyula</i> írja	510

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 300,- Ft. Egy szám ára: 75,- Ft. Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

F 8242 / 38

MAGYAR NYELV

XCII. ÉVF.

1995. DECEMBER

4. SZÁM

Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.*

1. Hosszas előkészítő és elemző munkálatok eredményeként megjelent ez az új típusú nyelvtan, mégpedig a mondattani kötettel kezdve, hiszen a mondat felépítése áll legközelebbi kapcsolatban a gondolkodással. A generatív szempontú nyelvtan ugyanis éppen azt vizsgálja, hogyan születik a mondat (generálás), milyen szerkezeti elemekből vagy összetett egységekből épül fel és szerveződik (struktúra), és milyen mozzanatok fűzik a nyelven kívüli valósághoz (referencia).

A kötet bevezetőből, 7 nagy fejezetből és egy jelmagyarázatból, valamint szakszóértelmezést tartalmazó függelékből áll. A fejezetek voltaképpen egészként is megálló tanulmányok (más-más szerzőtől, ill. szerzőpárostól), de összefűzi őket a közös (nagyjában azonos) terminológia és a különféle szempontú elemzések egymáshoz való illeszkedése.

2. A grammatikaelméleti bevezető az alapelemeket, a generatív műveletek keretét, alapfogalmaidat, szimbólumrendszerét világítja meg, összehasonlítva egyúttal az angol és a magyar mondat legfőbb szórendi és szerkezeti sajátosságait. A bevezetésnek egyik szerzője É. KISS KATALIN, aki a mondat szerkezet tartóvázát, az egyszerű mondat szerkezetét külön nagy fejezetben részletezi, a másik pedig SZABOLCSI ANNA, aki az igei központú mondatból kiemelt vagy abba beilleszthető főnévi szerkezeteket vizsgálja társszerzőként egy további nagy fejezetben.

Az elméleti keret a nyelvtani kategóriákból elvont olyan általános fogalmakkal dolgozik, mint: újraíró szabályok, X' (X-vonás) elmélet, θ (théta)-elmélet, α (alfa)-mozgatás.

Az újraíró szabályok azt szabályozzák, hogyan kell a strukturális nyelvtani modell keretében egy szerkezeti ábrát vagy képletet olyan módon átalakítva újra leírni, hogy vagy több részlet legyen benne feltüntetve (az eredeti váz lényegének változtatása nélkül), vagy valami (lehetőleg csak egy elem) megváltozzék benne. Az X a legáltalánosabb nyelvtani részkategória; lehet egyszerű mondatrész (különösen ige vagy főnév), egységnek tekintett bővített mondatrész vagy akár mondat egység is. Az X' ennek a kiterjesztése;¹ tehát ha az X főnév, akkor X' ugyanezt a főnevet (vagy ugyanilyen, esetleg akármilyen főnevet) jelzőjével együtt jelenti, sőt lehetséges X'' is, melybe több jelző vagy a jelzőnek a bővítménye is belefér, mindaddig,

* Szerk. KIEFER FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 903 oldal.

¹ Korábbi publikációkban $\bar{X}$; de ez a jelölés nem volt egyértelmű, mert a fölhúzott vízszintes vonás a matematikai logika korai jelölésmódja szerint a tagadás jele, a negatív értéke. BANNERINÉL mégis előfordul (765—6) egy $\bar{M}$ szimbólum, és ez azért is furcsa, mert a többi tanulmányban egységesen S (= sentence) a mondat jele. KOMLÓSY (405) a *szép ház*, *hatalmas sűrű ló* és a *szép nagy ló* típusú jelzős szerkezeteket egyaránt 0 vonásszámúnak tekinti, akár mellérendelt viszonyú a két jelző, akár nem.

amíg ez a szerkezet (szintagma vagy szintagmabokor) együtt mozog (azaz változtatja helyét) a mondat többi részéhez képest. X' lehet szimbóluma egy vonzatos igének is, de erre már nem áll az, hogy együtt mozognak. — A théta-elmélet neve a *thematikus szerep* nevének görög kezdőbetűjével arra utal, hogy ez egészen más fogalom, mint a magyarosan írt *téma* (mely a rémával, más felfogás szerint a propozitummal együtt a mondat kommunikatív szerepű aktuális tagolódását alkotja): ez a *thema* olyan főnévi fogalom, mely valamiféle viszonyban áll azzal az igei fogalommal, melyhez kapcsolódik, és ehhez a fogalmi szerkezethez hozzá van rendelve a megfelelő ige és a neki megfelelő esetben álló főnév, azaz olyan mondatrész, mely az igehez való viszonyában tölti be az igei szintagma egyik összetevőjének szerepét; lehet az ige alanya, tárgya, eszközhatározója, eredet-, eredményhatározója stb. (nyelvtani szerkezete szerint), illetőleg ágens, centrum, *paciens* stb. (jelentésbeli viszony szerint). A jelentésnek nem pontos megfelelője a nyelvtani szerkezet, mert például a passzív szerkezetben az ágens nem alany, s *kulcs nyitja a zárat* szerkezetben viszont eszköz a kulcs, jöllehet az igének alanya, és például a *hoggy* kötőszós alanyi és tárgyi mellékmondatok utalószava a főmondatbeli igének esetvonzata, de nincs thematikus szerepe, csupán mellékmondatának (pl. KENESEINÉL: 604). A különféle thematikus szerepek jellemzője megtalálható a könyv végén, de még részletesebben KOMLÓSY tanulmányában (359—61).

Az α -mozgatás bármely egységnek a mondatot alkotó morféimák lineáris sorrendjében máshová való helyezése valamely szabály szerint. (Ennek lényegét azonban a szerzők nem magyarázzák meg elég világosan.)

3. É. KISS KATALIN tanulmánya (Az egyszerű mondat szerkezete) a magyar mondat szerkezetének és szórendi szabályainak eddigi legátfogóbb áttekintése. Nem vész el túlságosan részletekben (hiszen részleteket sokkal bővebben kifejtett már BRASSAI, másfajta KICSKA, SZABOLCSI ANNA és maga a szerző), mégis rámutat sok olyan apró különbségre, melyeket az eddigi elemzések nem tudtak kellőképpen megmagyarázni. Termékenynek mutatkozik a logikai szintaxisból való kiindulás, melynek alapjai a középkorra és a XVIII. századi francia előzményre mennek vissza (a Port-Royal univerzális grammatikája, CONDILLAC). Ez nem azt jelenti, hogy a nálunk ma tanított (és részletesen az akadémiai nyelvtanban kifejtett) mondatrendi rendszer gyökerestül hibás volna, hanem csak azt, hogy mindez nem elegendő. A mondatrészek szerinti osztályozás egyrészt túlságosan formális (ti. a szóalakokból indul ki és azokat sorolja ilyen vagy olyan határozó kategóriájába), másrészt (a határozó alakú mondatrészek más csoportjaiban) csupán a jelentéskategóriákat állapítja meg (pl. hely- vagy állapot-, eredményhatározó s í. t.), de nincs kellő tekintettel a szavak vonzási körére, önállóságára, illetőleg függő voltára. (Még megragadóbban mutatja ki a *tőmondat, összetett mondat* stb. kategóriájának elégtelenségét, sőt félrevezető voltát KOMLÓSY ANDRÁS, a Régenek és vonzatok c. tanulmányban.) A strukturalista mondatrend e hiány pótlására egyfelől a mondat logikai szerkezetéből mint alapformából indul ki, főleg azokból a létezés, mozgást vagy cselekvést jelentő igékből, melyek egy részének jelentésszerkezeti elemzését ZSILKA JÁNOS és köre végezte el legaprólékosabban. (Sajnos, Zsilka munkássága teljesen hiányzik a bibliográfiából.) Másfelől állandóan szemmel tartja a mondat közlési funkcióját, vagyis, azt, hogy a vizsgált mondat csupán tényt akar-e bemutatni („semleges” kiinduló szerkezet), vagy az előzményhez képest valamelyik mondatrészt ki akarja-e emelni. A semleges kiinduló formából a különféle kommunikatív változatokat mozgatóval hozza létre (azaz transzformálás útján generálja). E

mozgatás egységei (ún. összetevői) az állítmányi rész (melynek központi magva az ige, de ennek szerepét névszói állítmány esetén az állítmányi névszó veszi át), továbbá az ige „argumentumainak” nevezett, az igefüggvény változóinak tekintett olyan főnévi mondatrészek (vagy főnévi központú szintagmák), melyek az ige jelentésszerkezetének megfelelő helyet töltik be a szintaktikai — és egyúttal a jelentésbeli — mezőben². Vannak egy, két és három főnévi mondatrészt vonzó igék; az 1. vonzat rendszerint az ige alanya, a 2. különösen az ige tárgya, néha határozó alakú vonzata, a 3. mindig határozó, gyakran részeshatározó.

Az egyik fő különbség tehát az akadémiai Leíró nyelvtanban rögzített százéves hagyományú és a strukturalista szempontú, több évszázadra visszamenő mondattan közt az, hogy az akadémiai és az iskolai nyelvtanok nem tesznek kellő különbséget a vonzatszerű és a szabad határozók közt, és ezért nem képesek elég jól megmagyarázni a magyar mondatok szórendi változatainak és hangsúlyozásának szabályait. (Az akadémiai nyelvtan a *vonzat* szót meglehetősen szűk értelemben használja: csak azokat az „állandó határozókat” jelöli vele, melyek nem értelmezhetők másféle határozóként.)

A másik fő különbség, mellyel a strukturalista nyelvtan jelentős lépést tett előre, a szórendi pozíciók felismerése és rangsorolása. (Erről KENESEI ad rövid áttekintést: 637.) Részlettanulmányok és felfedezések már FOGARASI JÁNOS óta megjelentek (É. KISS KATALIN BRASSAIVAL kezdi a történeti áttekintést, de ARANY JÁNOST is kellő méltatja: 175), a különféle szempontú rendező elvek összehangolását mégis a logikai szintaxis kategóriái tették lehetővé.

Meg kell ismerkednünk olyan fogalmakkal (a már említett *argumentum*-on kívül), mint *operátor*, *kvantor*. A *topik* és a *fókusz* már nem ismeretlen az újabb magyar mondattani irodalomban. (A *topik* nem azonos a témával — melyet e sorok írója más szempontok szerint szintén aktuális mondattagnak tekint, bár igen sok esetben egybeesik vele.) Összefoglaló néven operátornak neveznek minden olyan mondatrészt, mely nem a valóságot, valóságbeli történést ábrázolja (mint az ige a hozzá tartozó üres helyeket betöltő főnévi vagy határozói egységekkel együtt), hanem az ábrázolásról, történésről tett kijelentés érvényességét módosítja, korlátozza, esetleg kiterjeszti, általánosítja. Vannak olyan szavak, melyek szótári jelentésüknél fogva operátorok (pl. mennyiségjelentő szók, bizonyos módosítószók: inherens operátorok), és vannak alkalmilag operátorként használt nyelvi eszközök.

Az operátorok közt jelentős csoportot alkotnak a kvantorok, melyek mennyiségi vonatkozást adnak a mondat rajtuk kívül álló kisebb vagy nagyobb részéhez. Nem csak a határozott és a határozatlan számnevek tartoznak ide, hanem az olyan típusú határozók is, mint *gyakran*, *ritkán*. Ezek pozitív vagy negatív értéke befolyásolja a magyar mondat szórendjét. Az abszolút negációt a tagadószó képviseli.

Igen fontos fogalom a *hatókör* (az angol *scope*-nak jól sikerült magyar megfelelője); a különféle operátorok együttes jelenléte szükségessé teszi a hatókörök egymásra való hatásának megfigyelését, hiszen sokszor ettől függ a mondat értelme.

É. KISS KATALIN az operátorok közé sorolja a *topik* és a *fókusz* szerepét is. A *fókusz* helye az ígét közvetlenül megelőző pozíció; igekötős ige esetén ezt a helyet

² Vö. KENESEINÉL (606): Az alany „argumentum, de nem bővítmény”. Hogy az *argumentum* (a szó egyik eredeti jelentésének megfelelően) a világban létező dolgot vagy ténymegjelölést, az is KENESEI felfogásában derül ki legérthetőbben, amikor a vonatkozó mondat kötőszavát úgy jellemzi (699), hogy azt a mellékmondatban „VP-n kívüli (azaz nem argumentum-szerepű) helyről kell kötni”.

gyakran az igekötő foglalja el. (É. Kiss az igekötőt is viszonylag önálló összetevőnek tekinti, bár tisztán felvázolja az igekötő besorolási problémáit, a lexikai egység és a szórendi széttagolhatóság rég ismert ellentmondását.) A kvantorok, ha pozitív értékűek, megelőzik a fókusz; ha negatív értékűek, akkor fókusz szerepűek: az igekötőt az ige mögé vetik. A fókusznak a szupraszegmentális hangszerkezetben is van jele: rajta van a mondat főhangsúlya. Erős hangsúly szembeállító kiemelést jelölhet; az ilyen fókusz nemcsak azt jelzi, hogy a legfontosabb mondanivalót hordozza (mintegy logikai állítmányként), hanem kizárást is tartalmaz. (Pl. *Imre lett az Európa-bajnok* — azt jelenti, hogy Imre és nem más a bajnok.) A topik ezzel szemben nem tartozik az igét tartalmazó rész fonológiai szerkezetéhez, hanem megelőzi azt, önálló — de a fókuszénál rendszerint kisebb — hangsúlya van. (Pl. *Imre Európa-bajnok lett* — az alany egyúttal topik.) Fókusz nincs szükségszerűen minden mondatban, még kevésbé szükségszerű a topik jelenléte. De mind a kettő igen gyakori, sok változatban előforduló eleme a magyar mondatnak, sok mondatban mind a kettő szerepel. — Igen gondosan megkülönbözteti ez az elemzés a topiktól az ún. balra való kihelyezést, amikor fókusz előtt a mondatot olyan határozó kezd, mely nem értelmezhető logikai alany. *Imrével nem találkoztam* — itt a mondatkezdő társhatározó topik, mert felfoghatom úgy, hogy Imréről mondom valamit. De ebben: *Jól Imre oldotta meg a feladatot* — a jól nem olyan létező vagy fogalom, amiről állíthatok valamit. Az ilyen mondatkezdő határozóra jellemzőbb az emelkedő hangmenet, ezenkívül valami várható vagy rejtett szembeállítást is sejtet, és megkívánja, hogy utána fókuszos rész következék.

A mondat összetevőinek jelölésében kitüntetett szerepe van az igének (V), az ígéhez szorosan tartozó igemódosítónak, pl. igekötőnek (az ígével együtt V') és a kevésbé szorosan, de még mindig az ige vonzásköréhez tartozó állítmányi résznek, igei szerkezetnek (VP). Ezzel jóval árnyaltabbá, differenciáltabbá vált az, amit GOMBOSZ óta szintagmatanként kezeltünk. Az igei szerkezettől távolabb eső összetevők közé tartoznak a mondat határozók, melyek nem csak szűkebb értelemben vett módosító értékű határozók lehetnek, hanem olyan hely- vagy időhatározók is, melyek az egész állítás érvényességi körét behatárolják, pl. „*Tegnap Imre levelet kapott Erzsitől*”, vagy az állítás szubjektív értékelését fejezik ki, pl. „*Szerencsére János idejében szól Marinak*”. Ugyanaz a szó szerepelhet módhatározóként is, mondathatározóként is, pl.: „*Imre okosan válaszolt a kérdésre*” (93), más-más intonációval. (Ilyenkor a mondathatározót két vessző vagy két gondolatjel közé kellene tenni.)

E legfontosabb eredmények mellett érdemes kiemelni néhány részletmegfigyelést, mellyel a strukturalista elemzés gazdagította a magyar mondattant. Mindezekelőtt azt, hogy egy háromelemű magyar mondat szórendi változatai nem csupán a mondanivaló súlypontosítása által lehetnek különböző értelemben helyesek, hanem az igekötős ígék jelentésüknél fogva bizonyos szórendi helyzetben értelmetlenek, helytelenek is lehetnek. Igen nagy mértékben számol a szerző a mondat összetevőinek jelentésével. Az *Imre ismeri Erzsit* és az *Imre vette el Erzsit* egyaránt helyes mondat, de az *Ismeri Erzsit Imre* mintájára nem mondhatjuk: **Vette el Erzsit Imre*, mert az *elvesz* itteni jelentése egyszeri cselekvés, nem ismétlődő. (Ennek részletes kifejtése az aspektust tárgyaló fejezetben található.)

Jelentős megállapítás az is, hogy kvantort tartalmazó mondatokban a szórendnek hatókör-meghatározó szerepe van. Nem ugyanazt jelenti ez a két mondat (85, 163):

- a. Minden kollégámat többször is meghívtam.
- b. Többször is minden kollégámat meghívtam.

Hasonló mondatpárokról nagyon jól szemléltetést kapunk alárendelt mondat-
tá való átalakítás által (113—4) a balra való kihelyezés fejezetében, mely a hatókö-
rök értelmezésének is egyik legvilágosabban (és mégis tömören) kifejtett része.

Kitűnő példaelemzést találunk (145) a kettős kérdésekről (*Ki hová felvételezett
közülük?* – ti. ha Erzsiről, Mariról és Jánosról volt szó).

4. A következő tanulmány (SZABOLCSI ANNA – LACZKÓ TIBOR, A főnévi csoport
szerkezete) egyrészt azt vizsgálja, hogyan alakulnak a mondaton belül azok az
egyszerű vagy bonyolultabb szó szerkezetek, melyeknek központja, feje egy főnév
(vagy akár mellérendelt főnevek csoportja), másrészt azt, miben hasonlítanak e
főnévi szerkezetnek („csoportnak” a RIÉS-féle értelemben) belső viszonyai az igei
szerkezetéhez. Nem a jelzős szerkezet alapvető kérdései állnak e tanulmány köz-
pontjában (hiszen azokat már elég jól megvilágította DEZSŐ LÁSZLÓ: ÁNyT. VI,
119—56), hanem két sajátos jelentésszerkezetű főnévi kapcsolat: a birtokos szerke-
zeteké és a deverbális főneveké. A kérdésre (185: Van-e a főneveknek az igékéhez
minőségileg hasonló vonzatkeretük?) a kétfajta szerkezet elemzése nem ad egyaránt
meggyőző választ. A birtokos szerkezetek — melyek vizsgálata SZABOLCSI ANNÁnak
egyik fő kutatási területe — csak igen komplex levezetések árán, valahol a nyelv
előtti mélyszerkezetben hozhatók analogikus kapcsolatba az igei szerkezetekkel (s
egy formális megközelítésre, az összekötő láncszemet képviselő főnévi igenévi sze-
mélyragozásra nem is hivatkoznak a szerzők, jöllehet ez jobban valószínűsítene
felfogásukat, l. É. KISS: MNy. LXXII, 393—408); az igéből képzett (vagy igei
jelentéselemeket hordozó) főnevek ellenben evidens módon rendelkeznek az igéké-
hez hasonló (bár nem mindenben azonos, hanem bizonyos pontokon transzformá-
lással alakuló) vonzatkerettel. A birtokos szerkezetekről itt különben sok hasznos
és érdekes dolgot megtudunk, de ma már nem kivétel nélküli érvényű az a megállá-
pítás (187), hogy a szakirodalom „egységesen jelzőnek minősíti a birtokost”, hiszen
azóta e sorok írója — SZABOLCSI ANNÁnak ide vonatkozó addigi munkáit nagy
mértékben figyelembe véve, és felfogását némely ponton vitatva — kidolgozta és
rövid előadásban közzé is tette a birtokos részeshatározó elméletét (Állapot és
történet... ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1993.
35—43), mely a régi genitivus—dativus vitát egészen új megvilágításba helyezi.

5. A „Régensék és vonzatok” c. tanulmány az egyszerű mondat felépítésének
alapját nem a mondat, hanem a szó felől kiindulva ragadja meg. Szerzője (KOMLÓSY
ANDRÁS) kimutatja, hogy a állítmány jellegű szók (elsősorban a igék) közül sok
olyan van, melynek csak bizonyos főnévi bővítménnyel együtt van értelme. Kifejti,
hogy a nyelvi formában megjelenő argumentumok nem mindig azonosak a jelen-
tésszerkezeti argumentumokkal, mert hiszen pl. a *borozik* ige jelentésében éppúgy
benne van a 'bor', mint a *bort iszik* szókapcsolatában, csak hogy az *szik* tárgyat
külön meg kell nevezni, és ezt a tárgyat (az ige és egyben a cselekvés argumentumát)
a *borozik* ige mindjárt azonosítja, ezért neki nincs tárgyi vonzata. A visszaható igék
jelentése két argumentumú, pl. *János törülközik* a. m. 'János megtörli magát', tehát
beleillik az „X megtörli Y-t” képletbe, csak hogy $x = y$, ezért a tárgy nem állhat
mellette. (Ezt nevezi „az argumentum lekötésének”.) Ennek során elmagyarázza
KOMLÓSY az ige-függvény jelölési technikájának alapjait (327) mint a logikai szintax-
is szimbólumrendszerének egyik fontos elemét.

Ez a tanulmány a nyelvtan és a szótár kereszteződő hálózatában a csomópontoknak egyik legfontosabb típusát fejtegeti: a szintaxisban alaktanilag is jellemezhető szószerkezetek és a lexikailag kötött szó- és morfémakapcsolatok közti határon sorakozókat, és vizsgálja a két terület elhatárolhatóságát. Kimutatja, hogy a szavak lexikai jelentéstani sajátosságai mennyire meghatározzák a mondat szerkezeti felépítését, és hogy mennyire nem elégséges a mondat értelmének, részei összefüggésének megértéséhez az iskolai nyelvtanokban szokásos szófajok és mondatrészek szerinti elemzés.

Az itt használt, de az iskolai nyelvtanok számára új fogalmak megnevezése nemcsak nyelvtani látásmódunkat tisztítja meg évszázados rossz beidegződésektől, hanem a nyelvre vonatkozó szakszókincset is többnyire egészségesen gazdagítja. Mint a kötet többi tanulmánya is, általában jó érzékkel válogatja meg, hol használjon magyar és hol idegen gyökerű szót, hogy ne elriasszon, hanem ismereteket terjesszen. Az olyan megnevezések, mint *régens*, *vonzat*, *szemantikai függetlenség* (461—2), illetőleg *szelekció* (333—6, 470), a *hangsúlykerülő* és *hangsúlykérő* igék (339—42, 501), a könyv megfelelő helyein találóan járnak hozzá az alaktan, a szókinccsal és a mondattan széles határzónájának jobb megismeréséhez. Nem tartom azonban szerencsésnek az *irtó hangsúly-t* (339)³, mely csak kedélyes társalgásban alkalmas; jobb megnevezése lenne a *kirekesztő hangsúly*, melynek van magyar előzménye.

Megfelelő helyet kapnak a tárgyalásban az ún. predikatív bővítmények, melyek rejtett (s gyakran előfeltevésnek tekinthető), máskor a főállítással együtt közölt proposíciót, azaz tételt tartalmaznak.

Ahhoz a megállapításhoz, hogy a jelzős szerkezet tagjai és a módosítóból (főleg módhatározóból) és igéből álló szerkezet tagjai közti szemantikai viszony azonos (406—7), említésre érdemes BRASSAI SÁMUEL, aki az ige előtti hangsúlyos határozót igejelzőnek nevezte, kötött szórendi helye miatt.

KOMLÓSY tanulmánya mutatja ki legkövetkezetesebben a társas cselekvés és a kölcsönös cselekvés igeinek szoros rokonságát (434—9), a kölcsönös névmással és a magyar instrumentális sajátos jelentésével való kapcsolatát. — Meghökkenő, ahogy kimutatja, hogy igekötős igében az igekötőt kell régensnek, a pusztán igei vonzatnak tekintenünk (502—5): ige mellett nem kötelező az igekötő, viszont az igekötőhöz szükséges valamilyen (szűkebb vagy tágabb jelentéskategóriákba tartozó) ige kitétele. Különben is az eddig ismertnél tágabban értelmezi a vonzat fogalmát: főneveknek, mellékneveknek is lehet vonzatuk (*bátyja valakinek*, *kritika vmi-ről*, *szerelmes vkibe* stb.); a névutókat is állandó régenseknek tekinti (348).

Meglepő az az állítása is, hogy a nyelvtanban csak kötelező vonzatoknak van helyük, mert például a tárgyaz igei tárgy nélküli használata külön lexikai tételnek minősül, nyelvtani szabályba nem foglalható.

A vonzat kutatás sok más területet is érint, így azt, hogy az aktív jelentésű igei bizonyos igeformákban és igei melléknevekben passzívra válik, és mivel ez nem mindig van így, KOMLÓSY homonim képzőkről szól, pl. a *festett kép* passzíváló -t képzőjét elválasztja a *felborult szék* igenévképzőjétől, mely nem teszi passzívra az

³ Ez a KÁLMÁN LÁSZLÓÉKTÓL származó elnevezés (KÁLMÁN—KORNAI, Hogy intonál a magyar?: NyK. LXXXVII, 300) azért sem jó, mert — mint KENESEI hangsúlyjelölése is mutatja (653; szabályként megfogalmazva: 658) — nem „irtja ki” az utána következő hangsúlyokat, sokszor csak redukálja: „Laci” *kenyeret* ^oevett paprikával (= nem zsömlét stb.).

igekötő jelentését (s jelzett szava nem tárgya, hanem alanya a cselekvésnek: eseménynek). Valójában itt nem homonimiáról, legfeljebb poliszemiáról van szó. De talán KOMLÓSNÁL van a szakirodalomban legpontosabban kifejtve, hol a határ a melléknévi igenév és a vele azonos alakú melléknév közt (385—7).

E tanulmány még igen sok fontos szókapcsolási jelenségre és szabályszerűségekre hívja fel a figyelmet. Egyet még érdemes külön kiemelni: a predikatív határozók és a predikatív vonzatok részletes tárgyalását. Az akadémiai nyelvtanban hiába keressük ezeket a fogalmakat, még csak utalást sem találunk rájuk. Az eredményhatározók közt (MMNyR. II, 247) megbújik ugyan egy olyan példa, melyben az eredményhatározónak minősített mondatrész a legszorosabb értelemben vett predikatív vonzat: „**Legrégibbnek** ezt a latinból fordított hexameteres sort tudjuk”, de halvány célzás sincs arra, hogy a *tud* ige alá rendelt ilyen szerkezet predikatív jellegű, tehát állítást rejt magában (‘Ez a latinból fordított hexameteres sor — tudásunk szerint — a legrégibb’). Az állapothatározók közt is csak az eredményhatározóval való rokonságát említi a MMNyR. (234—7) az ilyennek: „A városban nagyon *jómódúnak* tartják őket”, holott ez praedicativusi állapothatározó (StrNyt. I, 481). A strukturális nyelvtan ezzel szemben világos példákat ad a predikatív vonzatra (447: A barátomat *Töhötömnek* hívják) és sokat foglalkozik a predikatív szabad határozóval. Ez utóbbinak sok fajtája közül egyik jellemző példája: „Mari *pirosra* festette a kerítését”, és ez azért nem vonzat, mert a mondat a *pirosra* nélkül is teljes és értelmes. — Azt viszont KOMLÓSY tanulmányából hiányoljuk, hogy a hagyományos nyelvtan eredményhatározóját nem említi, csak rezultatívumokról szól, és nem vizsgálja, hogy minden eredményhatározó predikatív-e. Az elhagyhatóság próbáját sokféle határozóval megteszi, így a főnévi igenévvel is; eszerint a „Péter dolgozni ment” főnévi igeneve vonzat, mert nem azonos értelmű ezzel: „Péter ment, és ezzel az volt a célja, hogy dolgozzon”. De rámutat arra is, hogy a szabad határozó és a predikatív vonzat nem mindig határolható el.

Annak is tudatában van KOMLÓSY (473), hogy elemzései (bármily sokoldalúak és részletezők is) nem támaszkodhatnak egy teljes generatív nyelvtanra, mert ilyen teljes feldolgozás még nincs. A legfontosabb eltérést a hagyományos nyelvtantól így fogalmazza meg (479): „fogalmaink nem nyelvi egységek osztályait, hanem strukturális viszonyokat neveznek meg”. Egy másik fontos megállapítás az, amit úgyszólván minden szótáríró tud, hogy bizonyos igék nem egy-egy főnévi csoportot (argumentumot) vonzanak, hanem proposíciót: alanyból és állítmányból álló tételt: „Katit boldognak láttam” = „Láttam, hogy Kati boldog”.

6. Az összetett mondatfélék közül KENESEI ISTVÁN foglalkozik az alárendelt mondatokkal. Az ő nevéhez fűződik az a felfedezés, hogy a mondatok mellérendelését a kötött sorrend különbözteti meg az alárendeléstől. Valódi alárendelésben a mondat akkor is értelmes (és többé-kevésbé azonos értelmű) marad, ha a két tagmondat sorrendjét felcseréljük: *Bár Elvira sakkozik, Emil sétál — Emil sétál, bár Elvira sakkozik. Emil nem vesz arról tudomást, hogy Elvira sakkozik = Hogy Elvira sakkozik, Emil nem vesz arról tudomást.* De: *Esik az eső, és fúj a szél* nem fordítható meg így: **És fúj a szél, esik az eső.* Sem ez: *Jó idő van, tehát ingujjban járnak az emberek.* KENESEI formális bizonyítékai meggyőzőek, pedig nem szól arról a tartalmi különbségről, hogy az alárendelés tagmondatai szimultán érvényűek (tehát sorrendtől függetlenül együtt érvényesek, azaz egymáshoz való viszonyuk érvényes), a mellérendelési pedig szukcesszívek: érvényük egymás után lép életbe. (Vö. ELEKFI, Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Bp., 1986. 78, korábbi irodalmi

hivatkozásokkal.) Azt természetesen ő is jól látja, hogy a mellérendelő kötőszó mintegy külön állítást rejt, valódi összekötő elem, nem része a rá következő tagmondatnak. Arra is rávilágít, hogy vannak típusok a valódi alárendelés és a tiszta mellérendelés közt. Rámutat arra, hogy az alárendelések legalább kétfélek: vannak független alárendelt mondatok (pl. megengedő mondat), melyek nem illeszthetők mondatrészként a főmondatba, és van kategoriális alárendelés, melyben a mellékmondat mondatrész értékű. (A *kategoriális* megnevezés helyett világosabb lenne itt is *mondatrész értékű* alárendelésről szólni, vagy *abszolút alárendelés*ről, mint korábbi tanulmányában: NyK. LXXXVII, 311–50.)

Sajnos, amilyen világos és jelentős ez a felismerése és az, hogy a mondatról megkülönbözteti a tagmondatot, annyira megtévesztő a szóhasználat az igenévi szerkezetekkel kapcsolatban. „Szigorúan véve” alárendelt mondatok közé sorolja az ilyeneket is: „Kár volt Imolának *leinteni Imrét*”; A *Panni által aláírt* levelek a fiókban vannak” (533). Ezek nem mondatok, csak mondatot rejtő vagy mondatra visszavezethető szerkezetek: implicit (rejtett) állítást tartalmaznak, szemben a kifejtett (explicit) predikatív szerkezetekkel, mondatokkal. Szemléletbeli csúsztatással itt a szerző egy gondolatbeli (mélyszerkezetbeli) alakzatot nevez meg, holott a megjelenő felszíni szerkezetben ezek nem mondatok.

Más szakszavak használata is nehezíti KENESEI tanulmányának megértését. A *pozíció* nála nem egyértelműen szórendi pozíciót jelent (mint É. KISS KATALINNÁL), hanem a szórendtől szinte függetlenül értelmezett összetevőket, így szól argumentumpozíciókról és nem-argumentum pozíciókról (566), és ezek itt az összetevőknek a mondat jelentésszerkezetében elfoglalt viszonyhelyzetét jelentik. Érvelése kevésbé bennfentesek számára szükségtelennek és nyakatekertnek látszik. Nehezen követhető a kvantormozgatással kapcsolatos fejtegetés is (574–5). Annyi azonban bizonyos, hogy a vonatkozó mondatok szerkesztésmódjának három fő formája (1. szabad, 2. utalószavas, 3. lexikális fejes vonatkozó mellékmondatok) jellegzetesen különbözik és más-más megközelítési módot kíván. Szótárainkra nézve tanulságos az a szófaji következtetése, hogy a jelzős az a *fiú* szerkezet típusában az az névmás nem melléknévi (mint a hétköznapi ÉrtSz. jelöli), hanem főnévi jelző (s ezt a tanulságot a Magyar Értelmező Kéziszótár MOLNÁR ILONA közreműködésével már le is vonta); viszont a határozatlan kategóriájú (mert nem tárgyas ragozással álló) *én is azt kérek* típusban az az névmás az *olyan* melléknévhez közelebb álló ’olyasmi’ értelmű, hiszen ha a tárgya vonatkozó mellékmondat, akkor is határozatlan a használata: „Majd *azt* veszek, amit akarok” (567).

Igen tanulságosak a mellékmondatok szórendi helyét tárgyaló fejtegetések. De itt is van egy meghökkentő szóhasználat. Az esetszerűen viselkedő (tehát szinte ragszerűen a főnévhez tapadó) névutóktól megkülönbözteti a „valódi” (önálló szóként viselkedő, szórendileg szabadabb, sokszor esetet vonzó) névutót. A megkülönböztetés valós és helyes. Az előbbit megismételjük mellékmondat előtt (*A mögött a ház mögött, amely...*), az utóbbit csak egyszer tesszük ki (Azon a kerten keresztül, amely...). Csakhogy éppen az esetszerűek a valódi névutók! A *keresztül, túl* típusúak (bár értelmező szótáraink sokukat névutónak minősítik) névutói szerepű, esetet vonzó határozószók, nem is szükséges, hogy főnevük, főnévi vonzatuk után álljanak. KENESEI *névutó*-t ír, de valójában *viszonyzó*ra gondol (P = prae- vagy postpositio, azaz előjáró vagy névutó, vagy — tegyük hozzá — ezekhez hasonló mondattani szerepű viszonyjelentő határozószó). Ezen a ponton hagyományos nyelvtanaink és szótáraink is némi helyesbítésre szorulnak.

Nagyon jó áttekintést ad a fejezet összefoglalása. Egy jelenségnek a megítélésében azonban — melyre a szerző itt is kitér — sokan nem fogunk egyetérteni. A *Természetesen, hogy beteg* típusú kifejezéseket ABÁFFY ERZSÉBETTEL együtt (Nyr. C, 397—8) helytelennek tartjuk, bár terjedésével számolnunk kell. Mégis furesca, hogy KENESEI ebből a szerkezetkeveredésként magyarázott helytelen formából vezeti le a helyes és szabályos *Természetesen beteg* szerkezetet a *hogy* törlésével. Ha már magyarázni akarjuk és elfogadtatni próbáljuk ezt a divatos szerkesztési formát, akkor — ha nem szerkezeti kontamináció eredménye — talán inkább kihagyásra vezethetnénk vissza: *Természetesen (igaz az), hogy beteg*. Efféle mondatszerkesztési egyszerűsítésre, rövidítésre van már példa a magyar szintaxisban; ilyen a *hogy* kihagyásával az *el kell menjek*, de ilyesféle a kérdő hanglejtésű *Apu, figyeld ide!* típusú kérdés is, melyet FÖXAGY (Nyr. XC, 121—37) hanglejtés-metaforaként magyarázott. Ti. ez utóbbinál is elképzelhető egy ilyen mondatsorból való rövidülés: „Apu, ide tudsz figyelni? Akkor figyelj ide”. Az első mondatnak csak a hanglejtése maradt meg.

A sok jelentős fejtegetés közt vannak még itt-ott kifogásolható, megkérdőjelezhető részletek. A bőséges szakirodalom is mutat némi hiányt. Nem találni benne KIEFERNEK egyik alapvető munkáját az előfeltevések elméletéről és kisebb írásait a faktivitásról (jóllehet KENESEI érinti a faktív és a nem faktív főmondat különbségét), és elkerülte a figyelmét a jelen sorok írójának állásfoglalása is, mely megtalálható a „Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése” c. könyv (Bp., 1986.) XII. fejezetében. Hiányolhatjuk továbbá HETZRON angol nyelvű munkáinak figyelembevételét. Mindezek ellenére is úgy kell tekintenünk KENESEI ISTVÁNRA, mint az összetett mondat strukturalista elemzésének egyik legfőbb szakértőjére; fejezete kiegészíti és teljesebbé teszi a magyar mondat szerkezetének alapos megismerését.

7. A következő tanulmány, BÁNRÉTI ZOLTÁNÉ, nem az előzőnek közvetlen folytatása; nem a mellérendelt mondatokkal foglalkozik, hanem egy sokkal tágabb kérdéskörrel: a mellérendeléssel. A mellérendelő struktúrák általános jellemzése és definíciója után szavak, részben pedig mondatalkotó szerkezetek mellérendeléséből indul ki, és azt mutatja be, hogy egy-egy mellérendelő szó szerkezet a mondatban egységként viselkedik. Arra is rámutat, hogy a mellérendelt tagok egyenrangúságában nem az alaki egyformaság, hanem a jelentéskategória és a határozottsági kategória azonossága döntő. Jó mondat ez: *Az asztalon és a székek mögött könyvek voltak*, mert a kétféle határozó azonos kategóriájú helyhatározó. De nem jók ezek: **Tibor adott egy könyvet Ica-nak és Vali számára; *Ica Jenőnek adta és nevezte a macskát*, mert itt egyszer a ragos és a névutós határozó, másodszor az azonos alakú vonzat más-más viszonyt jelöl.

Kettős kérdés esetén (*Ki és mikor érkezett meg?*) lehet szó arról is, hogy a két kérdőszó egyetlen fókuszot alkot, és akkor ez is csak egy mellérendelő szó szerkezet, de ha az első kérdőszó után szünetet tartunk, akkor két kérdésnek értelmezhető, két fókusszal, az első utáni ige kihagyásával.

A mellérendelő kötőszók sorrendi helyének (két és több tagú mellérendelésben), majd a kötőszók két csoportjának jellemzése után (ti. az *és, meg, vagy* sokszoros mellérendelésben, felsorolásban is használatos, a többi csak két tag viszonyában) különös figyelmet szentel a kihagyásnak (melyet az egyébként nélkülözhető *ellipszis* szóval nevez). Fejtegetéseinek nagyobb részében nem a teljes tagmondatokból álló összetett mondatokat vizsgálja, hanem azt a sok nyelvben meglevő jelenséget, hogy egy-egy összetevőt ismétlése helyett elhagynak, néha

többet is, és annak a szabályait keresi, hogy milyen típusú és szerkezetű mondatok mellérendelésében melyik összetevőnek az elhagyása lehetséges, sőt kötelező. Igen gondosan elemzi azt a kérdést is, hogy mikor van szó kihagyásos mellérendelt mondatokról és mikor mellérendelt (több tagú, halmazott) mondatrészekről. Teljesen meggyőző az egyeztetés szerepének figyelembevétele (750—1): *János és Mari becsomagolta a ruhaneműt, majd megcímmezte a csomagot* — ez egyetlen mondategység, összetett (két mellérendelt tagból álló) alannyal mint topikkal és két igei szerkezettel mint állítmánnyal. *János és Mari becsomagolta a ruhaneműt, majd megcímmeztek a csomagot* — ez viszont két tagmondat, melyek közül a másodikban nem ismétlődik meg az elsőével azonos alany. Az ágrajzok ezt a különbséget világosan mutatják.

Ha az elliptikusnak minősített második tagmondatok egyszerűbb fajtáit a magam elemzése szerint toldásnak nevezem (ELEKFI 1987. 122, 126, 169, 172, 272—4), az nem mond ellent a BÁNRÉTI-féle elemzésnek, csak más szempontú megközelítése ugyanannak a jelenségnek. A szoros értelemben vett aktuális tagolás (azaz a téma-propozitum viszony megléte) csak a nyelvi forma szerint ott levő vagy elhangzó elemek közt jelenhet meg és vehető figyelembe. Ami nincs ott, az nem tagolódik. A generatív nyelvtan ezzel szemben sok mindent mondatokra (lehetőleg propozíciókra) igyekszik visszavezetni, különféle transzformációk útján.⁴

A generatív módszernek ebből az elvéből következik a PRO fogalma is: olyan névmási értékű üres hely, mely az előző (tag)mondat alanyára utal vissza; ezáltal a hiányos szerkezetű tagmondat értelmileg teljessé válik. ERDÉLYI LAJOS (Nyr. XXXIV.) ezt a mozzanatot ráértésnek nevezte, és változatos formáival sokat foglalkozott. Sajnos, ez az igen fontos tanulmány hiányzik a StrNyt. bibliográfiájából, de az akadémiai nyelvtanéból is. ERDÉLYI másik jelentős dolgozatával (Az összevont mondat. 1898.), pontosabban annak kissé rövidített újabb változatával (Mondattani tanulmányok 1930.) foglalkozik ugyan PAP MÁRIA (NyK. LXXIII, 112—28), akire KENESEI hivatkozik is, de PAP MÁRIA érvei (melyeket BÁNRÉTI említés nélkül is alapul vesz, mert megegyeznek a generatív iskola alaptételeivel) csak részben helytállóak. ERDÉLYI ugyanis annak idején szembeszállt azzal a korábbi logikai indítékú felfogással, mely szerint a halmazos mondatrészek, azaz mellérendelő szókapcsolatok mellérendelő összetett mondatokból keletkeztek; kifogásolta azt, hogy a *Cicero ír és őrködik* mondat sokak régi tanítása szerint ebből keletkezett: *Cicero ír, Cicero őrködik*; a *Péter és Pál ír* ebből: *Péter ír, Pál ír*. Kimutatja, hogy pl. a *Péter és Pál hajba kapnak* mondat nem származhat ebből a kettőből: *Péter hajba kap, Pál hajba kap*. ERDÉLYI szerint az úgynevezett összevont mondat nem két mondat összevonásának eredménye, hanem eredetileg is egyetlen mondat, kettős vagy többszörös mondatrészsel (példánkban: alannyal). PAP MÁRIA elválasztja egymástól a kétféle mellérendelő szerkezetet: a *János és Mari sétál* típust

⁴ És megint más szempont az, amit legutóbb MAKKAJ ÁDÁM vázolt fel (1995 tavaszán tartott budapesti előadásain): a mondatok különféle formáinak egy még tisztulatlan gondolatgomolyból való kialakulása. Lehet, hogy a beszédnek és a nyelvnek lélektani és történeti valóságát MAKKAJ közelíti meg legjobban; ámde aminek nincs valamilyen nyelvi formája, azt nem tudjuk megfogni. CHOMSKYÉK azért nyúltak egy-egy nyelvileg megformált alapmondat-hoz (korábban: magmondathoz), mert abból formálisan sok mindent le tudtak vezetni. Az alapstruktúra (korábbi elképzelés szerint: mély szerkezet) és a transzformálási, levezetési szabályok megkeresése tehát csupán munkahipotézis. A mély szerkezet is egy hipotetikus alapfogalom, nem fedi okvetlenül a mondatok sokféleségének valóságos létrejöttét, illetőleg előzményét.

ERDÉLYIVEL szemben is két mondatból eredezteti, ellenben az *ikrek*, *hajba kap*, *találkozik* típusú és más olyan állítmányokhoz, viszonyfogalmakhoz tartozó alanyokat, melyek szótári jelentésüknél fogva egynél több alanyhoz kapcsolódnak, valóban kettős (ill. akár többszörös) alanyúnak tartja. Ezzel a szétválasztással megnyitotta az utat a mondatból való generálás elve felé, de azzal a megszorítással, hogy figyelembe kell venni a szavak jelentését, nem pedig mechanikusan alkalmazni az elvet. Ilyesféle módszert követ BÁNRÉTI is. A megjegyzésünk erre is az, hogy elvi, hipotetikus levezetésként ennek az elméletnek a keretében ez célszerű lehet, de mindez nem jelenti azt, hogy ahol nem viszonyfogalmakkal van dolgunk, ott történetileg vagy lélektanilag is okvetlen összevonással jött létre a mellérendelő szó szerkezet. Az adatokra támaszkodó, empirikus vizsgálat alighanem ettől eltérő, változatos képet mutat.

BÁNRÉTI arra is kitér fejezetében, hogy azonos pozícióban levő azonos alanyt nem is szabad újra kitenni; hibás ez a mondat (753): **Ernő bekapcsolta a televíziót, és Ernő megnézte a híradót*. Ebből persze az is következik, hogy a helyes forma itt nem az összetett mondat, hanem egy egyszerű mondat mellérendelt két tárgyias állítmányi szerkezettel: *Ernő bekapcsolta a televíziót és megnézte a híradót*. Ilyenkor tehát vessző sem kell az *és* elé!⁵ Amikor pedig egyetlen fókusz után (téma helyzetben, viszonylag hangsúlytalanul) következik egy kettős állítmányi szerkezet, nem is szabad vesszőt tennünk: *„János és Mari csomagolta be a ruhaneműt és címezte meg a csomagot”* (750). A *címezte meg a csomagot* ugyanis semmiképp sem fogható fel mondatnak. Ha azonban határozottságban eltér a két szerkezet, akkor az azonos tárgy ellenére is külön tagmondatnak kell felfognunk a másodikat, mely lexikálisan csak egyetlen igéből áll ugyan, de tárgyias ragozásával visszautal a tárgyra, mely az előző tagmondatban még határozatlan: *Piroska észrevett egy színes televíziót, és megvásárolta*. Ilyen helyzetben hibás az alany fókuszba emelése (azaz mondat hangsúlyja és utána a fordított szórend): **„Piroska vett észre egy színes televíziót, és vásárolta meg”* (753). (Itt legalább egy névmási visszautalás lenne szükséges: *„ő vásárolta meg”*, esetleg: *„vásárolta azt meg”*.)

Tanulságos a mellérendelő kötőszók használatának táblázatszerű bemutatása a szintaktikai feltételek szerint. Következtetéseivel is egyetérthetünk, bár néhány adata, hivatkozása pontatlan. Az iránymegszorítás elvének kifejtése nem könnyen követhető; de alapjában véve értékes az a megállapítása, hogy a kihagyások mondatbeli helye összefügg a nyelv szórendi típusával, és mivel a magyar nem sorolható be egyszerűen sem az SVO, sem az SOV típusba, a kihagyási szabályok is eléggé bonyolultak. Az iránymegszorítás azt jelenti, hogy a két tagmondat közül az elsőnek a második tagja, a másodiknak az első tagja maradhat el (a felírási ábra szerint: a bal oldali tagmondatnak jobb oldali, a jobb oldalinak bal oldali ága vagy annak egy-két összetevője hiányozhat). Ettől eltérő esetek is vannak. Gyakori az olyan mondatvégi elhagyás, melynek valamiféle nyoma van egy visszautaló (ún. *pro*) elemben, amilyen például az ige tárgyias ragozása vagy a főnévi pozíciót betöltő melléknév ragozása. Bizonyos melléknevекnél a főnévi pozíció ellenére is jelzi a

⁵ Ha vesszőt tesztek, ezzel bizonyos szünetet érzékeltetek: azt, hogy mégis külön tagmondatként csatolom a második tárgyias állítmányt, jobban érzékeltetem a mellérendelés szukcesszív jellegét. Elvégre azt is megtehetem, hogy lezárt mondat után újat indítok: *Ernő bekapcsolta a televíziót. (És) megnézte a híradót*. A helyesírás és az intonációs eszközök módját adnak arra, hogy a mellérendelésnek ezt a három — a kötőszó elhagyásával akár több fokozatát megkülönböztessük.

melléknévi szófajt az előhangzó: „A farmeres fiúkról és a szakállasokról” (789); ez az *-ak* az előző tagmondat *fiú* elemére utal vissza, nem általában ‘szakállas ember’-t jelent, mert annak mint szótári szempontból is főnévnek a többese: a *szakállasok*.

8. KIEFER FERENC tanulmánya (Az aspektus és a mondat szerkezete) olyan kérdéskört tárgyal, melynek az egész könyvben talán legtöbb kapcsolata van a mondat referenciális vonatkozásának (tehát az ábrázoló funkciónak) egy lényeges elemével: az időbeliséggel. Alapvető fogalmakat világít meg, amikor jellemzi a mondatok külső időszerkezetét, majd a mondatok belső időszerkezetét. A külső időszerkezete az igeidők, az időhatározók és a szituáció együtteséből adódik. Van beszédidő (a jelen, amikor a mondat létrehozója beszél), eseményidő (amikor az ábrázolt esemény történik) és referenciaidő (melynek az előbbiekhöz való viszonyát elsősorban időhatározók jelölik). Mindezekről meg kell különböztetni a belső időszerkezetet, az aspektust, azaz a mondat igéje és annak kísérő tartozékai által jelölt történés lefolyásának menetét: egészét vagy egy szakaszát, mozzanatát, folyamatosságát, pillanatnyiságát, befejezettségét stb. Ezek közül a szláv nyelvek grammatikája alapján már rég leszűrődött az aspektus két fő kategóriája: a folyamatosság és a befejezettség. E kategóriákon belül, ha az igealakokon (és igekötőkön, képzőkön) kívül az időhatározóféleket is figyelembe vesszük, az aspektusok tovább osztályozhatók a tartósság, egyszeriség, ismétlés, illetőleg végpont jelölése szerint. Ezek azonban már érintkeznek olyan jelentésbeli mozzanatokkal, melyeket az aspektustól külön, akcióminőségnek szoktak nevezni. A különféle akcióminőségeket (állapot beállta, ismétlődés, eredményesség stb.) a tőigékhez járuló igeképzők és igekötők fejezik ki. Fontos megállapítás (817), hogy az akcióminőség „akkor élő kategória, ha képzése termékeny. Teljesen terméketlen képzés esetén lexikalizált akcióminőségről van szó”.

KIEFER az akcióminőség meglétét négy feltételhez köti. Ezek közül az első a morfológiai meghatározottság: képzőhöz vagy igekötőhöz kapcsolódik. Szerinte morfológiailag nem összetett igéknél nem beszélhetünk akcióminőségről, mert az akcióminőség csak járulékos tulajdonsága az igéknek; a *lélegzik*, *alszik*, *ordít* igék jelentésleírásában az akcióminőségnek nem lehet szerepe.

Az akcióminőség fogalmával, különösen e megszorítások tükrében, mégis valami baj van. Hiszen a példaként említett három igéről is megállapítja KIEFER, hogy a *lélegzik* ige által kifejezett folyamatnak az ismétlés a lényegéhez tartozik, hogy a durativitás meghatározó tulajdonsága az *alszik* igével leírt folyamatnak, az intenzitás az *ordít* igével jelölt cselekvésnek (818). Az ismétléses folyamat, duratív folyamat, intenzitás, rezultatívitás akcióminőségek. Amit ő itt jellemez, az nem akcióminőség, hanem akcióviszonyítás vagy akciómódosítás: viszony a tőige és a származtatott ige közt. Az *elalszik* sem zárható ki az akcióminőség köréből, hanem csak a tőige és az igekötős ige közvetlen akcióviszonyából, mert az *alszik* és az *elalszik* nem csupán akcióminőségben különbözik egymástól. A harmadik kritériummal kapcsolatban már pontos fogalmazást találunk: „nem tekinthető az akcióminőség szempontjából párnak a *hív—meghív*”. És valóban akcióminőségről szól KIEFER ott is (821), ahol azt állapítja meg, hogy a *játszik—játszadozik* típusban az akcióminőség szempontjából releváns jelentést a képző nem befolyásolja, mert csak kedveskedést fejez ki. Majd felteszi, hogy a mai magyar nyelvben legalább ötféle grammatikai akcióminőséggel számolhatunk (822). De jó lenne, ha további kutatásaiban felülvizsgálná saját szóhasználatát és pontosabban állapítaná meg, mikor szól valóban akcióminőségről és mikor akcióviszonyításról, esetleg akciómódosításról.

A fogalomtisztázó bevezetések után következik a folyamatos—befejezett aspektuspár részletesebb jellemzése, sok jó észrevétellel. Összetett mondaton belül és önálló mondatok sorozatában megjelennek azok az igei sajátságok, melyek eldöntik, hogy az egymást követő állítmányok mikor jelentenek egymásutániságot és mikor egyidejűséget, majd azt, hogy mit fejez ki az *egyre csak*, a *javában*, a *még*, a *még mindig*, a *már* és a *már nem*. Fontos kategóriaként határozza meg KIEFER az időmódosítót: eseményidőre vonatkozó időhatározó. Megállapítja, hogy vannak olyan duratív akcióminőségű igék, melyek átmeneti kategóriát képviselnek az imperfektív és a perfektív igék közt, pl. *elbáméskodott*. Szól arról, hogy a befejezett szemléletű igék specifikus alanyt vagy tárgyat kívánnak: *gyermeke született*; de: „*Megszületett az első unokám.*”⁶

KIEFER jelentős felfedezései közt említhetjük a progresszív aspektust, mely különbözik a folyamatostól s ebben a könyvben külön alfejezetet kapott. Egyszerűen folyamatos aspektusú pl. ez a mondat: *Egész nap a könyvedet olvasta*. A progresszív aspektusú mondatban olyan igekötős ige szokott előfordulni, mely önmagában rendszerint befejezettséget jelent (*Felmászott a fára*), de fordított szórendben, különösen összetett mondatban egy másik cselekvéshez viszonyítva, rövid ideig egyidejű folyamatosságot fejez ki: *Éppen mászott fel a fára, amikor ...*. Ennek az aspektusnak egyszerű mondatban, sajátos időhatározókkal és sajátos hangsúlyozással használatos változatait, a köztük lelhető különbségeket elemezve igen finom észrevételeket tesz a szerző, bizonyos pontokon rámutatva az előfeltevessel való összefüggéseikre. Elemzi az igekötő hátravetésének, a fókuszképzésnek a szerepét, majd igen kifejező ábrákkal szemlélteti a progresszív aspektusú mondat időviszonyítását. Külön alfejezet szól a mozzanatosságról, a gyakoriságról, az igenévi csoport aspektusáról és időviszonyításáról.

Még két szóhasználatot kell szóvá tennünk, melyek nem kifejezőek, mert félreértésre adhatnak okot. Az egyik, az *utótárgy*, WACHA BALÁZSTól származik. KIEFER is ilyen értelemben használja (839): olyan tárgyat jelöl vele, mely nem a cselekvés által jön ugyan létre (tehát nem eredménytárgy), de a cselekvés által lesz hozzáférhetővé: *Hoztam almát*. Ezt — mint már WACHA BALÁZS is elfogadta kandidátusi vitáján — legjobb lesz megjelenített tárgynak nevezni. A másik vitatható kifejezés az *olvasat* 'jelentés, jelentésváltozat' értelemben; ezt a kötet más tanulmányaiban is megtaláljuk. KIEFER WACHA BALÁZSTól veszi az egzisztenciális olvasat kategóriáját.

Ez a bizonyos egzisztenciális értelem vagy szemlélet (s nem olvasat, mert nem csak olvasáskor, hanem élőbeszédben is — sőt sajátos hangsúlyozása miatt elsősorban ott — így értjük; mellesleg vö. FÜLEKI MIHÁLY, A közművelődés divatnyelve: Édes Anyanyelvünk XVII, 3. 7) a fordított szórendű igekötős ige által kifejezett olyan mondatjelentés, melyben a mondatkezdő ige kiemelő hangsúlyos, a 'létezett olyan eset, előfordult már az, hogy' értelmet sugallja: *Jött le a lépcsőn egyedül* 'Előfordult, hogy egyedül jött le a lépcsőn'. Ez és sok más finomabb megfigyelés is WACHA BALÁZS kutatásainak eredménye, és erről KIEFER külön meg is emlékezik tanulmányának összefoglalásában, mely sok korábbi aspektuskutatásnak is leszűri leglényegesebb tanulságait.

⁶ Ezzel függ össze a *még* igekötőnek az a szerepe, melyet az Értelmező Szótár igéinek egybevetésekor SZABADI BÉLA vett észre: *megszületik az*, akinek a születésére már várnak — l. ÉrtSz. IV, 1176 —, hiszen befejezettség dolgában a két ige közt nincs különbség; vö. a *talál* igével kapcsolatban: Szótártani tanulmányok 1966. 221—3.

9. Az egész strukturális mondatkutatással kapcsolatban felvetődhet a kérdés: mi az, aminek a struktúráját vizsgálják? Kitűzött céljuk és ennek megvalósítása is azt mutatja, hogy a normatív magyar nyelvhasználat. Tudniillik viszonylag ennek a nyelvváltozatnak vannak legjobban megállapodott (és megállapított) szabályai. Alapjában véve tehát a strukturális mondattan is ugyanarra a magyar nyelvi normára épül, mint az akadémiai nyelvtan és az azt követő újabb, kisebb nyelvtanok. Sőt még szigorúbban veszi a nyelvi normát: a mai értelmiség nyelvhasználatában működő szabályokat vizsgálja, alig tekintve ki történeti és irodalmi előzményekre, nyelvjárási eltérésekre. A vizsgált — persze egzakt módon így sem körülhatárolható — nyelvi rendszer egységesebb, mint az a történeti előzményekre is sokszor visszamenő áttekintés, amit az akadémiai nyelvtan igyekszik nyújtani. De hogy teljes egység nincs, azt tárgyalt kötetünk írói is nagyon jól tudják, ezért sok helyen találunk a helyes és a helytelen (* jelű) mondatpéldákon kívül olyanokat is, melyeket (mint tesztmondatokat) a kérdezett személyeknek csak egy része tud helyesnek elfogadni. Nagyon találó az ilyenek előtt a kérdőjel (pl. É. Kissnél: 107), nagyon kétes helyesség esetén a két kérdőjel (111, 139), akár csillagos kérdőjel (436), kétes vagy megszorított helytelenség esetén zárójeles csillag (KIEFERNél: 858, 872); — és részletes tesztvizsgálat esetén a % jel (pl. SZABOLCSI—LACZKÓ írásában: 260—1, KOMLÓSNál: 366, 379, KENESEINél: 545 6, 602, 638, 693, 698, kérdőjellel együtt: 685). A pontos százalékarányt a szerzők nem közlik, mert nem a mennyiségi felmérés a céljuk, hanem csak annak a jelzése, hogy a feltüntetett mondat vagy szerkezet megítélésében megoszlanak a vélemények. KENESEI kérdőjeles százalékjellel azt sejteti, hogy nem is végzett számszerű tesztelést.

Örülhetünk, hogy a mondatok helyességének megítélésében a szerzőkkel nagyjából egyetérthetünk. Mégis akadhat néhány kifogásunk vagy megjegyzésünk azon a (*Természetesen, hogy beteg*) mondat szerkesztési típuson kívül is, melyet KENESEI (707) rétegnyelvinek minősít. A *János anyja szereti őt* mondatban (28) az *ő(t)* nem érthető Jánosra, csak egy harmadik személyre, akárcsak ebben: *Ő szereti János anyját*. Az *őt* 'Jánost' értelemben a mondat hibás fogalmazású. Viszont nem látom teljesen rossznak ezt (84): **Mindennap Erzsinek levelet ír Imre*. Sajátos helyzetben előfordulhat, inkább csak szokatlan. Költői szövegben Arany János inverzióit juttatja eszünkbe. — É. Kiss nem csillagozza meg ezt (111): „Marit, azt bízom benne, hogy nem tudják becsapni”, ellenben két kérdőjelet tesz ez elé: „??Marit, bízom benne, hogy azt nem tudják becsapni.” Ezt az utóbbi átszövődéses változatot tartom szabályosabbnak. Helyteleníti ezt is (120): **Még Imre ismerkedett Erzsivel*, holott van olyan beszédhelyzet, amikor ez helyes lehet.

Különösen kiemelhetjük SZABOLCSI ANNÁÉK állásfoglalását a birtokos szerkezetek helyességére nézve. A *ki kalapja* kérdő szerkezet (193) valóban helytelen a mai köznyelvben, de meg kell jegyeznünk népnyelvi, népköltészeti előfordulását: *Ez ki háza, ki háza?* (Vö. Kodály: Villó.) A *mindenki kalapja* kérdésességgel ugyancsak egyetérthetünk, pedig a rádióban sokáig ismétlődött ez a rovatcím: *Mindenki kedvére*. Tudniillik mindenki kedvére semmit sem tehetünk, mert a mindenki nem egy személy, akinek egy volna a kívánsága. Csak *mindenkinek* (azaz *kinek-kinek*) kedvére sugározhatott zenét a rádió. A birtokos részeshatározónak birtokosjelzővel való helyettesítése (azaz a dativusrag elhagyása) ugyanolyan rétegnyelvi jelenség, mint a *Természetesen, hogy beteg* típus, csak hogy régebbi keletű és jobban terjed (a sajtó és a hivatalok nyelvhasználatában, de még a tudományos ismeretterjesztésben is), pedig köznyelvi elfogadása nem kívánatos, mert sok megértést és hangsúlyozási buktatót tartalmaz, szegényíti a magyar mondat szerkesztés kifejezőerejét.

A kérdőjel mindenesetre szembeállítja (legalább bizonyos mértékig) a teljesen kifogástalan és régi hagyományú *mindenkinek a kalapja* formával. — Talán figyelemtelenség a (49)-es szerkezetet (198) grammatikusnak minősíteni, holott az első változat csillaga jelzi a helytelenségét; csak a (49) b. grammatikus. — Nem kérdőjelezni kellene, hanem hibásnak minősíteni ezt (231): **Péter a Szovjetunióban tanuló barátai*. Viszont csillag helyett inkább csak kérdőjelezném ezt (241): *a rossz víztől való megbetegedések*. (Persze változatosabb és választékosabb szóhasználat: *származó*.) De megkérdőjelezném ezt is (261): *a hús kamrában való tárolása*, mert helyesebb a birtokos *-nak* raggal. És nem kifogásolnám ezt (264): *a Máriával este hatkor való találkozás*. A *Péter belebetegedett a pofozásba* mondatot (277) nem látom egyértelműen passzív jelentésűnek ('abba, hogy pofozták'), hanem aktív értelmét is el tudom képzelni: 'abba, hogy pofozott'.

KOMLÓSYNÁL (348) a *-vel szemben* vonzatot kívánó főnevek (*gyűlölet, harag, düh, érzés*) sorába nem illik a *szerelem*; ez csak *vki iránt* lehetséges; sajnálatos, hogy az *iránt* kiesett a szerző névutókészletéből, pedig az *ézés* is, ha pozitív, inkább *iránt* vonzatú. (L. FERENCZY GÉZA, Magyarán. Bp., 1980. 35—8; korábban: Könyvtáros 1970.). — Nem csillagoznám meg a *Bundát a feleségének vett János* mondatra párbeszédben következő *Jenő pedig Marinak* mondatot (440).

Nem világos az elfogadhatóság jelölése KENESENEK ebben az összehasonlításában (543):

- a. Hogy ($\acute{o}_i$) elvesztette a lakáskulcsát, *Gyula*_i nem tudta,
- b. *Hogy *Gyula*_i elvesztette a lakáskulcsot, ($\acute{o}_i$) nem tudta.

Az azonos index azt jelöli, hogy $\acute{o}$ és *Gyula* ugyanaz a személy. Az a. mondatban az $\acute{o}$ kitétele kétértelművé teszi a mondatot; csak névmás nélkül érthető a 'Gyula' alanyként a mellékmondatba. A b. mondatban nagyobb valószínűséggel értjük a főmondatot úgy, hogy $\acute{o}$ = 'Gyula'. Névmás nélkül még valószínűbb, hogy Gyulát értjük a főmondatba. Nincs tehát olyan éles különbség a két mondat közt, hogy a második kapjon csillagot. Ilyen mondatok jelentése erősen függ az előzménytől.

Más két példáját (547) nem tartom okvetlenül rossznak:

- a. A fiúk, és *ők a bástyán állnak*, szerencsétlenül járhatnak.
- b. Erre a munkára, *ezt azonban ő nagyon jól tudja*, Kriszta nem alkalmas.

A következő oldalon is találunk zárójeles mondatokat, melyek jelölése vagy nem világos, vagy vitatható értékelést mutatnak.

Idegyszerű, tehát nem egészen grammatikus, az utalószó elhagyása ezekben (619):

- e. (*Az*) a vélemény, hogy a kormány megbukott, érdekes.
- f. (*Azt*) a kérdést, hogy ki a felelős, nem válaszolta meg.

Az utóbbiban az utaló névmás csak akkor hagyható el, ha az előzményben csak egy kérdésről és még valami másról volt szó. Hasonlóan értékelném a 684. oldal (32a., b.) példáit is.

Az *Aki elsőként szólalt fel, sokat gondoltam rá* típusú helytelen mondat (663) nem ugyanolyan, csak kevésbé helytelen lesz, ha a személynévmási formát *arra* típusú névmással váltjuk fel.

A mondatra való vonatkoztatás általános helyessége erősen vitatható. Értelmiségi zsargonra, zsurnaliszta modorra jellemző, tehát rétegnyelvi az ilyen szerkesztésű mondat (687): „János meggyógyult, *ami még az orvosát is meglepte.*” Természetes beszédben, világos fogalmazásban: „János meggyógyult, és ez még az orvosát is meglepte.”

E régi, de nemkívánatos szerkesztésmódon kívül KENESEI egy újabban terjedő — és sokunk szerint helytelen, mert félrevezető — nyelvtani eszközt is kifogástalanként mutat be: a birtoktól elszakított birtokos *-nak, -nek* ragjának elhagyását. Két szembeállított példájával (627) azt akarja bemutatni, hogy a *való* a mellékmondatra mint egy főnév vonzatára utaló névmás után mikor helyes, de a két mondat másik hibáját figyelmen kívül hagyja:

- a. Karcsi (*nap nap után való) *arra* való törekvéséről, *hogy* elmondja az igazat, tudtunk.
- b. Kelemen *attól* való félelmére, *hogy megbukik a vizsgán*, mindannyian felfigyeltünk.

Mihelyt a birtokos mellől távolabbra kerül a birtoka, törékennyé, labilissá válik a ragtalan alak genitivusi funkciója, és ezt a (dativusi elemet is hordozó) rag tudja csak egyértelműen fenntartani: *Karcsinak*, illetőleg *Kelemennek*.

BÁNRETI és KIEFER értékeléseivel teljesen egyetérthetünk; alakítgatásaikból tisztán kiderül, mikor helyes, mikor helytelen egy mondat vagy szerkezet, és mikor vitatható a megítélésük.

Kissé más kérdés az: hogyan élnek a nyelvi normával maguk a szerzők, saját szövegeikben? Szaknyelvi kifejezésekről már szó esett az egyes szerzők fejezeteinek ismertetésekor; ami a tanulmányok szövegének általános köznyelvi jellemzését illeti, azt kell mondanunk, hogy a szerzők a tudományos próza műfaján belül igyekeznek egy nyelvész olvasótábor számára lehetőleg világosan írni. Vannak azonban csaknem mindegyik szerzőnél olyan helyek, melyek nem vagy alig érthetők, részben mert több előismeretet tesznek fel olvasóiktól a logikai szintaxis és a generatív grammatika köréből, mint amennyi egy nem generativista nyelvésztől (vagy csupán nyelvbaráttól) elvárható, részben mert együtt úsznak olyan divathullámokkal, melyek a tudományos prózában inkább csak zsargonszerű, nem éppen kívánatos eszközeit terjesztik. Ezért szóvá kell tennünk néhány elkerülendő jelenséget.

Egyre veszélyesebbnek látszik a birtokos *-nak, -nek* ragjának elhagyása; a publicisztikában, a rádió és a tévé híryanagában, ismeretterjesztő (fordított) szövegekben is ez olykor képtelen, értelmetlen mondatficamokhoz vezet. De valójában már ott is ki kellene tenni a dativusragot, ahol a rá következő birtoknak (akár minőségjelzőjével együtt) propozitum (vagy réma) értéke, mondathangsúlya van, mert csak így válik világossá a bevezető birtokosnak topik szerepe: „A generatív nyelvelmélet[nek!] alapvető törekvése, hogy ezt a szabályrendszert explicitte tegye” (7). Találunk ilyen raghiányos szerkezetet a grammatikaelméleti bevezetőben (29), majd É. KISSNÉL (103, más okok miatt kiteendő: 107, 111, 119 stb., fejezetcímében: 133), KOMLÓSNÁL (381, 459, 470), KENESEINÉL (608), BÁNRETNÉL (740, 741), KIEFERNÉL (856, 857). SZABOLCSI ANNA, mint a birtokos szerkezetek kiváló ismerője, csak egyszer véti el, *egy* előtt (226).

További részletes felsorolást ez az ismertetés már nem bír el. Csak néhány kifogásolható jelenséget említhetünk még meg. Ilyen a *feltételez* ige használata a *feltesz* helyett. Főnévi származékát egykor KIEFER is használta, amikor kisebb

szakmai közönség előtt először mutatta be a preszuppozíció elméletét; ezt először *előfeltételezés*-nek fordította, de utána megfogadta a hozzászólók tanácsát, és azóta *előfeltétel* néven ismeri ezt a magyar mondatok és a logika minden kutatója. Sajnos, a kötet más szerzői nem követték Kiebert, nem tesznek kellő különbséget *feltétel* 'conditio' és *feltevés* 'suppositio; hipotézis' között. Mind a kettő fontos szakszava nem egy tudománynak. — Korunk tipikus nyelvtani jelensége a melléknévi igenév állítmányi használata olyankor, amikor helyzetet, állapotot akar jellemezni, nem minőséget. Gyakori e kötetben is a *kizárt*, mely állítmányként csak akkor helyénvaló, ha minősítést akar jelölni; egyszerű megállapításként *ki van zárva*, állapotjelölő határozói igenévvél. Előfordul az *azonban* kötőszó hátracsúsztatása. Ha nem a második helyre kerül (gyakran az előző mondatrész topikjelölőjeként), akkor még mindig jobb első helyen, mint hátrább. Némelyik szerző szinte következetesen kerül a *ha* kötőszót, *amennyiben*-nel helyettesíti, pedig az nem feltételes, hanem mértékhatározó mellékmondatot vezet be, és utaló megfelelője nem az *úgy* vagy *akkor*, hanem az *annyiban*. A *képez* ige használata *alkot* helyett régi germanizmusra megy vissza; a *bilden* ti. mind a kettőt jelentheti. Csakhogy a magyar *képez* értelme dinamikus: létrehozást, fejlesztést jelent. Ezért jó kifejezés pl. a *fókuszképzés*. De statikus viszonyt jelentő értelemben idegenszerű; ebben a jelentésben az *alkot* az odaillo ige, hiszen a mértani kúpnak is *alkotói* vannak, az *alkat*(rész) is ezt az értelmet tükrözi. „Az adatok két osztályt képeznek” (738) helyesen: „két osztályt alkotnak”.

10. Összegezés előtt még egy hiányosságra kell rámutatnunk: a használt műszavaknak, rövidítéseknek, szimbólumoknak nem mindegyike kapott magyarázatot a függelékben. Nincs eléggé megvilágítva a maximális kiterjesztés fogalma. A *téma* szerepel a thema(tikus szerep) fogalmától eltérő értelemben, magyar kiejtés szerint is, de így nincs meg a mutatóban. A T jel (765—70) nem kapott értelmezést. A szomszédosság elve ott van a nyelvtani modellben (31), de magyarázat nélkül. Az S (90) alighanem mondatot jelent több helyen is; BÄNRETNÉL: M. Egyik sincs meg a függelékben. Az elméleti kerethez való ragaszkodás nemegyszer erőltetett fejtegetésre kényszeríti a szerzőket (pl. 234).

Mindent egybevéve mégis hatalmas nyereségnek tekinthetjük anyanyelvünk tudatosabb megismeréséhez a strukturális magyar mondattan megjelenését, annak a két évtizedes munkának gyümölcsét, melyet a szerzők egy eredetileg sovány, vázlatos, szinte egyoldalú (és nem a magyar nyelvre szabott) elmélet tanulmányozásával, annak folytonos bővítésével, alakításával, nemzetközi vitáin való aktív részvételükkel és a magyarra való alkalmazásával végeztek. Megbecsülésre méltók azok a — már nem is egészen fiatal — kutatók, akik átküzdötték magukat, a felfedezések vágyának izgalmától is hajtva, a tárgyalt kérdések óriási külföldi (de sajnos, többnyire csak angol nyelvű) irodalmán, s azt utólag a hazai nyelvészet legfontosabb eredményeivel kiegészítve igyekeztek behatolni a magyar mondat-szerkesztésnek újabb meg újabb — mert eddig kellően nem szabályba foglalt, nem tudatosult — rejtélyeibe. Felkészültségük inkább az itthoni (régii és újabb) szakirodalom tekintetében mutat még hiányokat.

Külön elismerést érdemel KIEFER FERENC mint a munkálatok irányítója és a kötet szerkesztője, aki — Telegi Zsigmond és Károly Sándor indítását, majd Szépe György tudományos szervező munkáját követve — úgy igyekezett összehangolni a különböző részterületeket, hogy azért megmaradjon az egyes szerzők egyéni arculata.

Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül?

1. A magyarsággal valamilyen kapcsolatba hozható régi tulajdonnévi anyag vallomásának mindig kitüntetett szerep jutott őstörténetünk hatalmas méretű szakirodalmában. Nem véletlenül, hiszen a korai emlékekben fentmaradt, filológiai-lag konkrétan megfogható — és nem csupán kikövetkeztethető — személy- és helynevek más forrásanyaggal legtöbbször nem helyettesíthető, rendkívül becses fogódzókat szolgáltathatnak a magyarság korai történetének sokrendbeli homályában, melyet nemcsak nagyfokú adathiány fokoz, hanem ennek látszategyensúlyát célzó megannyi hiteltelen találgatás is sűrűsít.

A rendelkezésre álló korai magyar tulajdonnévanyag azonban nyilvánvalóan csak egy feltétellel lehet megnyugtatóan hasznosítható, valóban hiteles vallomással bíró történeti forrás: ha nyelvészetiileg és azon belül névtanilag kifogástalanul rendbe van téve, azaz ha nem odavetett ötletekre, dogmaként továbbhurcolt, kritikailag számottevően sohasem revideált, elavult nézetekre alapul, hanem a történeti nyelvtudomány és benne a történeti névtudomány mai szintjének filológiaiilag, módszerbelileg, szemléletileg megfelelő elemzés, tüzetes szövegvizsgálat szűrőjén megy át.

A legkorábbi magyar tulajdonnévanyag jó része, s benne éppen számos történeti következményeiben érzékeny névelem hagyományos ismeretanyaga e követelménynek, sajnos, nem felel meg. E körülmény tudománytörténeti okaira már több alkalommal is rámutattam, a kérdés további taglalása itt szükségtelen. Most csupán egyetlen példán kívánom szemléltetni, hogy az e témában számbajöhető nevek csak a mikrofilológiai vizsgálatig lemenő, tüzetes kritikai latra tétellel lehetnek alkalmasak akár nyelvészeti-névtani, akár ezeken alapuló történeti következtetések levonására.

2. Anonymus „jóvoltából” a magyar honfoglalás-történet egyik főalakja az az idegen vezér lett, akit szakirodalmunkban hagyományosan *Zalán*, utóbb inkább *Salán* és *Csalán* néven szokás emlegetni (mi nevezzük továbbra is a közismeret szerint egyszerűen *Zalán*-nak). Személyével és nevével kapcsolatban két, egymással bizonyos mértékben korrelációban levő kérdés körül forgott a vita: valóságos vagy költött személy volt-e?; nevének eredete, jellege miként értelmezendő?

Régebbi magyar és német történészek meglehetősen egyöntetűséggel vallották, hogy Zalán alakját és nevét — hasonlóan a honfoglalás-történet többi idegen vezéréhez — P. mester gyártotta, s neve alapjául többnyire a *Szalánkemén* helynevet hozták gyanúba (l. pl.: HUNFALVY, Mg. ethnogr. 291; ROESLER, *Römische Studien* 201; KARÁCSONYI: *Turul* 1912: I; HÓMAN: *uo.* 100; stb.). Kivételt e vonatkozásban szinte csak PAULER jelent, aki elvetette a *Szalánkemén*-nel való összefüggés lehetőségét arra hivatkozva, hogy erről Anonymus nem szól, sőt a vezér nevét és a helynevet különbözőképpen írja (M. honf. kútfői 437).

Az ügyben még radikálisabb fordulatot hoztak nyelvészeink, MELICHHEL kezdődően, aki Zalánt (nevét esetenként *Salán*-nak vagy *Szalán*-nak írva) élő személynek tartotta, s többek közt PAULER tekintélyére is hivatkozva a *Szalánkemén*-ből való csinálmány lehetőségét is elvetette (MNY. XX, 43, XXV, 244, *HonfMg.* 16—7, 296). MELICHHELnek e felfogása abban az általános meggyőződésében gyökeredzett, hogy ő hitt P. mester honfoglalás-történetének és -szereplőinek hitelességében, s a korábbi történettudományi felfogást hiperkritikusnak tartotta (l. MNY. XVII, 77 is). A Zalán-kérdés tekintetében külön is jellemző egyik nagyobb ide vágó tanulmá-

nyának alcíme: „Adalék Anonymus Szalán fejedelemről szóló fejezeteinek hitelessége kérdéséhez” (MNY. XVII, 1 15, 65–78). Az időrendet kissé megbontva itt jegyzem meg, hogy MELICH jóval később, 1963-ban még egyszer taglalta a Zalán-kérdést (NytudÉrt. 41. sz. 21–4): lényegében minden ponton fenntartotta korábbi állításait, nyomatékositva, hogy „egy percig sem” kételkedik a vezér valóságos történeti személy voltában. Új és meglepő állítása viszont, hogy szerinte a honfoglalás idején „Szalán” tudhatott magyarul. Érdekes, hogy PAIS ugyanitt jegyzetben nehezményezi, hogy MELICH, minthogy elfogadja az *s*-es vagy *cs*-s alakot, miért emlegeti a nevet *sz*-szel.

Mindebből az akkori idők felfogása szerint szinte törvényszerűen következett, hogy a vezérnek, mivel neve MELICH nyomán nem bizonyult mesterséges alkotásnak helynévből, a kimondottan személynévi magyarázat hitelesítését is meg kellett kapnia. Ehhez kiindulásul elsősorban az az érv szolgált — PAIS vetette fel ezt így először (M. Anonymus 136) —, hogy Anonymus *Salanus* neve, tekintve a Magiszter helyesírását, melyben az *s* betű vagy *s*-et, vagy *cs*-t jelöl, nem olvasható sem *Szalán*-nak, sem *Zalán*-nak, hanem csak *Salán*-nak vagy *Csalán*-nak. PAIS mindjárt török személynévi etimológiákkal is szolgált: *Salán* olvasat esetén tör. *şalan* 'vető, dobó', *Csalán* olvasat esetén tör. *çalan* 'ütő'; Magyar Anonymusában még említi ugyan (i. h.), hogy a vezér neve a *Szolonkamen* helységnévvel is összevethető úgy, ahogyan szerinte a *Szolta* is összefügg a *Solt*-tal, a *Szombor* a *Sombor*-ral; utóbb (SRH. I, 48; MNY. XXXI, 266) azonban már csak a török etimológiák kizárólagosságával él.

Ettől kezdve mind történész, mind nyelvész részről mintegy közhellyé vált az *sz*-szel való olvasás lehetetlenségére hivatkozás, s vele persze a *Szalánkemén*-hez való kapcsolat lehetőségének is az elvetése (l. pl.: GYÖRFFY, Krónikáinak 23, Tanulmányok a m. állam eredetéről 99, Rejtély 81 stb.; KNEZSA: Magyarok és románok I, 210; KRISTÓ—MAKK—SZEGFÜ: AHistSzeg. XLIV, 72; KISS, FNEsz. II, 796; stb.). De már GYÖRFFY MELICHÉKKEL szemben és régi történészeinkkel egyezően a személyt és szerinte *Salán* vagy *Csalán* nevét is — a többi idegen vezérrel együtt — P. mester kreatúrájának tartja; nézete szerint a Névtelen elsősorban személynévi (< *Kalán* nemzetség; < *Kulán* ~ **Csulán*, Keán öccse) esetleg helynévi (< *Salan* ~ *Árki-Csalán* Arad m.) analógiák alapján csinálta (i. h.-ek). Érdekes, hogy GYÖRFFY egy alkalommal, Árpád-kori történeti földrajzában a személy történeti hitelessége dolgában ellentétben korábbi és későbbi egyértelműen negatív állásfoglalásaival némileg visszafogottabban fogalmaz: „*Salanus* történeti léte vitatható” (I, 241).

A „Korai magyar történeti lexikon” *Salán* címszó alatt a személyt helynévből életre keltettnek mondja, ugyanakkor mégis török személynévi etimológiára (‘ráütő, lecsapó’) utal, de a *csalán* köznévvél való azonosítás lehetőségét is megpendíti (591).

Az *sz* szókezdetes olvasat lehetetlenségének és a *Szalánkemén* helynévhez kapcsolódás elvetésének folyamatosan megismételt, szinte dogmává merevedett nézetével utóbb már csak gyér vélemények merészkedtek szembeszállni: így MOÓR (Ung.Jb. IX, 64) és I. TÓTH (Száz. LXXIX—LXXX, 82) azt tartották, hogy Anonymus a személyt és nevét a *Szalánkemén* helynévből komponálta. Mindketten bőven megkapták szigorú cáfolatukat az utánuk nyilatkozóktól.

A MELICH-féle tudománytörténeti vonalat legtovább és leghatározottabban NÉMETH GYULA tartotta fenn. Östörténeti művének 1. kiadásában (1930.) még nem szól a kérdésről, de 2. kiadásában (megjelentési éve 1991.) *Salán* cím alatt már külön fejezetet szentel az ügynek. GYÖRFFY idézett véleményével kifejezetten ellenkezve a vezért NÉMETH élő, valóságos személynek látja: „Igaz tehát, hogy a Maros—Duna

vidékén Árpádnak győztes csatája volt Salanus felett, melynek emlékét a hagyomány fenntartotta” (235). Valóságos szerinte Zalán neve is: „azt hiszem, hogy Salanus hiteles bolgár-török név” — mondja; magyar szókezdő *s*-sét „világosan” bolgár-török eredetűnek véli, mert a tör. *čal*- ’levág, leüt’ igéből való, Pais fölvetette etimont viszi tovább, török *Čalan*, *Čaljan* személynévi alakot föltéve (234., jegyz.). Az egész magyarázatra történeti következtetést épít: „Ami Salánt illeti: a Maros — Duna vidékén kellett lenni Árpád idejében egy bolgár fejedelemnek (különben tagadnunk kellene, hogy ez bolgár impérium volt)” (235).

3. E találgatásokkal és ismételtetésekkel bőven megspékelt szakirodalmi folyamatban sok mindent meg lehetett volna spórolni az anonymusi szöveg alapos vizsgálatával. Mindenekelőtt az egyik filológiai kulcskérdés, a helyesírás terén kellett volna olyan elemzést elvégezni, amely a szóban levő név hangalakai problematikáját teljes szövegösszefüggéseiben feltárja. E vonatkozásban is behizonyosodik, hogy nagy történeti fontosságú tulajdonneveinket tartalmazó, korai szórványemlékeink helyesírását — és persze morfológiáját, szemantikáját, általános onomasztikáját — nem szabad csak az elvonatkoztatott névanyagra korlátozva, a latin alapszövegtől elszakítva vizsgálni, hanem csak a teljes szövegösszefüggés fényében, különösképpen figyelve a szöveg egészének helyesírására, a „latinos” és „magyaros” írásmódú nevek viszonyára, a neveknek a latin szövegbe való morfológiai beilleszkedésére stb. E nélkül egy-egy korai szórványemlékünknél s így P. mesternek vagy részben szövege másolójának helyesírására is csak sommás megállapításokat tehetünk, amely úgy általában adhat bizonyos eligazítást (l. KNEZSA egyébként úttörő helyesírástörténeti kutatásait), az egyes nevek kényes filológiai kérdéseinek eldöntésére azonban nemigen alkalmas.

Ilyen sommás az a folytonosan visszatérő megállapítás, hogy Anonymus helyesírásában az *s* betű vagy *s*-et, vagy *cs*-t jelöl, Zalán vezér neve tehát csak *Salán*-nak vagy *Csalán*-nak olvasható. Valóban, a szöveg tulajdonneveinek többségében, pontosabban bizonyos tulajdonneveiben mind szókezdeten, mind szóközépen, mind szövégen az *s* hangértéke vagy *s*: *soujou* (31.), *šaruuar* (37.) stb., *Boršod* (18.), *pešt* (57.) stb.; *hóuos* (9.), *temef* (44.) stb., — vagy *cs*: *šac* (20.), *šepel* (44.) stb.; *bulšuu* (30.), *cašu* (32.) stb.; *boronf* (45.); — vagy igen ritkán *zs*: *šjftua* (35.); *pošaga* (43.), *kenefua* (44.). Ugyanakkor a tulajdonnevek *sz* hangjának a betűjele általában *z*, ritkábban *sc*: *zemera* (6.), *zepuf* (32.) stb., de *šcerij* (40.), *šcereducij* (45.); *turzol* (15.), *purozlou* (32.) stb., de *tjfcia* (9.); szövégi *sz* hanggal olvasható magyar helyesírású tulajdonnév a szövegben nem fordul elő.

Mindebből azonban Zalán vezér nevének az anonymusi szövegben mindig szókezdő *s*-sel írott formáiból kiindulva a hangérték *s*-es vagy *cs*-s voltára és az *sz*-es kizárhatóságára következtetni teljesen téves. Sőt, mint látni fogjuk, a szókezdő hangérték itt csak *sz* lehet. Ennek bizonyítására azonban a szöveg tulajdonnevei írásmódjának tágabb és rendszeresebb, szervezettebb összefüggéseit kell szemügyre vennünk, a hatalmas anyagból legalább néhány példával pillantást vetve a Magiszter különböző eljárásmodjaira.

P. mester a nagy többségükben a latin alapszövegbe nyelvtanilag nehezen beilleszthető, a latin írásbeliségben latinos alakjukban nem vagy kevésbé ismert és használatos tulajdonnevekkel láthatóan sokat küszködik, és gyakran csak következtelenségekkel terhes, ad hoc jellegű megoldásokkal operál. Ennek ellenére a nevek szövegbe építésének módját elsősorban nyelvi származásukból, valamint alaki struktúrájukból következő lehetőségeik figyelembevételével bizonyos szabályszerű-

ségek szerint némi eljárásbeli csoportokat képezve igyekszik kialakítani. E tekintetben minket Zalán nevével kapcsolatban persze elsősorban azoknak a neveknek a szövegbeli helyzete érdekel, melyek a latinban hímnemű ragozást kívánnak meg (Anonymus nemcsak az *a* végű helyneveket, hanem az *a* végű férfinéveket is jórészt a nőnemű declinatio szerint kezeli). A Mester eljárásmódja a hímnemű declinatioba tartozó nevekre nézve a következő csoportosítás szerint vázolható:

A) 1. A nevek egy része csak alapalakban szerepel, a latin szövegbe morfológiailag sohasem illeszkedik bele: *lelu* nom. (6.), *pater lelu* gen. (21.), *ad lelu* (42.), *p[er] morte lelu* (56.) stb.; *Thocfun* nom. (27.), *ad tempora tocfun* duci (56.), *filio tocfun* dat. (57.), *filii[m] fuum tocfun* (57.) stb.; *ad c[on]f[iniu]m n[yr]* (19.), *p[er] partel n[yr]* (21.), *int[er] n[yr]*. et *thyfciam* (21.), *De n[yr]* (22.), a *filuis n[yr]* (22.) stb.; és még nagyon sok. Van néhány ide tartozó név, amelyet P. mester latinul ugyan sohasem ragoz, részeshatározóként azonban kivételesen magyarul illetve a szövegbe: *Ound* nom. (6.), *Oundu* nom. (14.), *filii[us] oundu* gen. (40.), de: *oundunec* (40.), hasonlóan *Bungerne* (31.), *oufudunec* (32.), *eleudunec* (50.) stb.

A) 2. A nevek váltakozva szerepelnek alapalakban (nemcsak nominativusi helyzetben, hanem a latin declinatio egyéb eseteiben is), ugyanakkor a nominativus kivételével többször-kevesebbszer latin declinációs végződéssel illeszkednek a szövegbe: *dux arpad* (22.), *Dux [autem] arpad* (26.), *legati ducis arpad* (20.), *mandata arpad ducis* (20.), *ad duce[m] arpad* (33.), a *duce arpad* (33.), de: *arpadium ducem* (13.), *duci arpadio* (14.), *patrem arpadij* gen. (20.), a *duce arpadio* (20.) stb.; *Zobolfu* nom. (20.), *De Zobolf* (21.), *pat[er] zobolfu* gen. (50.), de: *ad zobolfum* (22.), *zobolfu[m]* filium eleud (50.) stb.; és még néhány, de számuk meg sem közelíti az előbbi csoportét. Egypár névformában az alapalak különben is teljesen uralkodó, csak elvétve jön elő latin declinációs változat: *veluc* nom. (20.), *ad ... velec* (51.), *ante faciem ... velec* (51.) stb., de: *veluquio* (52.); *tofu* nom. (20.), *forum thofu* gen. (21.), *filii[us] tofu* gen. (53.), de: *ad zobolfum et thofum* (22.), sőt: *Tofunec* (41.). A magyar nyelvi, de latin hímnemben ragozható helynevek általában az előbbi, A) 1. csoportba tartoznak, vagy latinra fordítva, illetőleg latinosítva fordulnak elő: *verfus centuf[m] montes* (47.), de *caft[ro] ferreo* (49.), illetőleg: *in portu ladeo* (20.), *ad portas mezeffinas* (21.).

B) A nevek kizárólag a latin declinatio szerint szerepelnek a szövegben: *dariuf* (1.), *darium* regem (1.), *dario* (1.) stb.; *fa[ncti] regis ftephani* (11.), *fa[ncti] regis fteph[an]i* (24.), *fe[anctu]s rex ftephan[us]* (27.), *fe[anctu]o regi ftephano* (27.) stb.; *danubi[us]* (9.), *inter danubiuf[m]* et *thyfciam* (38.), *aquam danubij* (38.), *danubio* (46.) stb. Közülük több az anonymusi történet ritkább szereplőit nevezi meg, jórészt csak egy-két előfordulással: *cjro* (1.), *magnu[m] alexandru[m]* (8.), *philippi regis* (8.), *Kean[us]* magn[us] (11.), *caluj ladizlay* (15.), *cunradum ducem* (55.), *bertaldu[m]* (55.), *athonif* regi (56.).

A fentebb vázolt csoportok személy- és helyneveinek több figyelemreméltó tulajdonságuk van. Tárgyunk szempontjából ezek közül azok a legjellegzetesebbek, legélesebbek, amelyek az A) csoport két kategóriáját a B) csoporttól elválasztják. Az A) csoportnak általában magyar vagy Magyarországhoz köthető nevei többnyire oly fonetikai és morfológiai alkatúak, amelyeket vagy csak nagyon bajosan lehetett volna beilleszteni a latin szövegszerkezetbe, s ezért Anonymus ezt nem is teszi (A) 1.); vagy csak kényszerűségből, a latin szöveg pontosabb szerkesztésigé-nye, megértetési szükséglete, egyeztetett nyelvtani szerkezeti összefüggései szerint declinálja őket (A) 2.). A B) csoportba osztható nevek részben nem magyarok, illetőleg nem Magyarországhoz köthetők, részben olyan magyarok, amelyeknek az

„irodalmi” szintű formáit az a korbeli norma szerint latinosítva lehetett, volt szokásos vagy éppen volt kötelező írni.

Ennek a kettősségnek további következményei, velejárói is voltak. Helyesírásilag az, hogy az A) csoport nevei magyaros, a B) csoportéi latinos írásnormák szerint kerültek papírra, többek között a szókezdő *s* és *sz* hangoknak alább még szóba jövő alapvető íráskülönbségével. Alaktanilag pedig — még erre is vissza kell térnünk — részben kimondottan tévesen, részben megokolhatóan alakított névformáktól eltekintve az A) csoportban soha nem jelenik meg *-us-os* (*-ius-os*) nominativus, a B) csoportban viszont minden lehetséges esetben ott van.

Azzal szemben, hogy a szó kezdetén írt *s* betű az A) csoport egyik alkategóriájában sem jelöl soha *sz* hangot, hanem csak a „magyaros” jellegnek megfelelő *s*-et vagy *cs*-t, a B) csoport szókezdő *s* betűi „latinos” *sz* hangértékűek, akár a szorosabban magyar, illetőleg magyarországi vonatkozású neveket nézzük: *flephano* (27.), *ficuli* (50.), *fabarie* (50.) stb., akár az erősebben külföldi jellegűeket: *Scithia* (1.), *fclauis* (2.), *fufudal* (7.), *faxonnia* (55.), *fenonu[m]* (56.), *fegufam* (56.), *fpaletina* (57.) stb. Kétséges lehetne esetleg a rex *famuel* (32.) szókezdő hangja, tekintve azonban, hogy P. mester a királyok neveit mind fonetikai, mind morfológiai vonatkozásban sorra-rendre latinosan kezeli, a szókezdő *sz* hangérték aligha lehet kétes. A B) csoport szókezdő *sz* hangminőségét csak erősíti, hogy az ide tartozó nevek *s* betűi szóközépi és szóvégi helyzetekben is mindig *sz*-et jelölnek: *moyfes* (20.), *ratifpona* (38.), *c/on]ftantinopolis* (42.), *b]ffenor[um]* (57.); *thanais* (1.), *lutuarduf* (53.), *andreas* (15.) stb. Megjegyzendő, hogy ezt a hangérték-helyzetet a magyarországi latin *š*-ezés és *ž*-zés, illetőleg ennek magyar átvételekben való tükröződése aligha befolyásolhatja.

Ami a szóvégi *-us* (*-ius*) ügyét illeti, a hímnemű latin nominativusnak ez a zömében a B) csoportban megjelenő formája egy alkalommal, furcsa módon, Szolta vezér nevében tűnik föl: *Zult[us]* (51.). Hogy ez Anonymusnak — esetleg másolójának nyilvánvaló hibája, az kétségen kívül bizonyítható. Már utaltam rá, hogy a Magiszter az *a* végű férfineveket vagy mindig, vagy gyakran nőnemű declinatio szerint illeszti szövegébe: *cadufam* (33.), *cadufe* gen. (37.), *cadufe* dat. (44.) stb.; *bojtam* (44.), *bojte* dat. (44.), *bojte* dat. (47.) stb. Szolta neve több mint hússzor fordul elő a történetben, az említett egy kivételt nem tekintve mindig nőnemű ragozásban: *ad ducem zultam* (53.), *zulte* ducis gen. (53.), *zulte* dat. (51.), *a duce zulta* abl. (56.) stb. Az egyszeri tévedés nyelvtani oka is valószínűsíthető: ez a szerkezet vonzása: *filifus] fuus Zult[us]* (51.); noha máshol már a „szabályos” nominativusos szerkesztés valósul meg: *filifus] fuuf zulta* (53.). Persze, ez a személynév szoros magyar vonatkozású, ezért van e különleges névalakban is — mint a névben másutt is mindig — szókezdő *z* betű: tehát még a tévesztés maga is csupán részleges, a latin *-us-os* nominativus magától értetődően nem vonz szókezdő *s* betűt. — Van az anonymusi szövegben két folyónév, melyek lényegében az A) 2. csoportba tartoznának, mivel a magyaros alapalak és a latinos declinációs alak váltakozva szerepel bennük, egy-egy adatban azonban a declinatio nominativusi esetében is *-ius* végződés jelenik meg: *Morif[us]* (11.), *Crif[us]* (11.). De a váltakozásban belső szabályosság van: ha a szerkezetben a folyónév előtt ott van a *fluuius*, akkor a magyaros alapalak jön elő: a fluuiio *morus* (11.), afluuiio *mor[us]* (44.); fluuium *cris* (22.), fluuium *crif* (50.), tehát itt a declinációt a *fluuius* „veszi föl”; amikor viszont a folyónév magában, *fluuius* nélkül szerepel, akkor a latin declinatio a tényleges tulajdonnéven valósul meg: *iuxta morifium* (11.), *amorifio* (44.); *crifium* (28.), a *grifio* (32.), *ad crifium* (44.). A két *-ius-os* nominativus e viszonylatba szabályosan

illeszkedik bele, mert mindkettő *fluviu*s nélkül áll, de „rásegít” az *-iu*s-ra még az is, hogy a folyók felsorolása itt a mindig *-iu*s-os *danubi[us]*-szal (11.) kezdődik. Mind-ehhez hangtani szempontból megjegyzendő még: aligha lehet kétséges, hogy a *Morus*, *Cris* alakokban magyaros *s* olvasandó (vö. még a mindig alapalakú *zomus*: (11., 19., 27. stb., *temus* ~ *temes*: 11., 14. stb. formákat is!), a *Morisiu*s, *Morisiu*m, *Morisi*o; *Crisiu*s, *Crisiu*m, *Grisio* alakokban viszont minden *s*, tehát az alapnév végén levő is latinos *sz* hangértékű.

Azt hiszem, e nagyon szelektált, bár így is terjedelmessé növekedett példatár nyilvánvalóan bizonyítja, hogy P. mester honfoglalás-történetének magyaros és latinos írásmódú tulajdonnevei mind helyesírási-hangértékbeli, mind morfológiai szempontból világosan különböznek, összekeverni őket nem szabad.

4. Ezek után mostmár azt kell megnézni, hogyan szerepel a Mester szövegében Zalán vezér neve. Szerencsére a honfoglalás-történet idegen vezérei között Zalán kiemelkedő főszereplő, személye és így neve is nem kevesebb, mint 37 alkalommal kerül elénk, bő bizonyságokat szolgáltatva a névformára, illetőleg annak olvasatára.

A név minden előfordulásában, kizárólagosan csak a latinos formát mutatja, és szövegbe illeszkedése a *declinatio* mindegyik esetét többszörösen tartalmazza. Az alább külön tárgyalandó nominativusi előfordulásokon kívül a többit főlegesen volna mind felsorolni, ezért a név kettős sorrendű szerkezeteiből csak szemléltetést adok: *ad falanu[m]* ducem (14.), *duce[m] falanu[m]* (16.); *falani* ducis (11.), *ducis falani* (12.); *falano* duci (19.), *duci falano* (38.); *a falano* duce (16.), *de duce falano* (30.) stb. A mindig latinosított névalak mellett a korábban mondtak értelmében különlegesen is valló nominativusokat mind felsorolom: *falan[us]* dux (12.), *dux falan[us]* (14.), *dux falan[us]* (16.), *falan[us]* dux (20.), *Salan[us]* dux (20.), *dux falan[us]* (38.), *dux falan[us]* (38.), *Dux aut[em] falanu[m]* (39.), *dux falan[us]* (39.).

Most már nem lehet kétséges, hogy a *Salanus*, *Salanum*, *Salani* stb. névalakok a fentebb B) alatt tárgyalt írásmódú névesoport tipikus példái, és latinos, illetőleg latinosított névalakok. Következésképpen az sem szorul további bizonyításra, hogy *s* betűi fonologikusan *sz* értékűek. A név morfológikus alapalakja egyébként sokkal valószínűbben *Szalan*, mint *Szalán*. Hogy második vokálisa mért nem olvasandó hosszú *á*-val, arra még visszatérek.

Arra már bajos volna nagyobb biztonságon alapuló feleletet adni — de tárgyunk szempontjából erre nincs is múlhatatlan szükség —, miért latinosította Anonymus ekkora következetességgel a *Salanus* névformát. Az tény, hogy a honfoglaló magyarsággal legyőzött idegen vezéreknek, valamint ezek őseinek nevével nem bántik egyformán. Egyes neveket mindig alapformájukban ad; pl.: *Dux [autem] glad* (44.), *c[on]t[ra] glad duce[m]* (44.) stb.; *Dux aut[em] menumorout* (20.), *duce[m] Menumorout* (20.) stb.; *Gelou [autem] dux* (26.), *c[on]tra gelou ducem* (26.) stb., továbbá a csak egyetlen adattal szereplő *dux morout* (11.) és *comes . . . loborcij* (13.), vö. még *fluui[u]m . . . loborcij*: 13.). De már *Zobor* nominativusban nem kap ugyan *-us*-t vagy *-iu*s-t: *zubur* (36.), *zubur [autem] dux* (37.) stb., viszont más *declinatio*s esetekben: *zuburio d[omi]no* (36.), *zuburiu[m]* ducem (37.). *Keanus* pedig nominativusban is *-us*-os: *Kean[us]* magn[us] (11.), magn[us] *keanus* (12.). Ebbe a „vegyes” használatba P. mester szokásos következetlenségei éppúgy bejátszhatnak, mint az egyes névstruktúrák alaki különbözőségei és szerkezeti (pl. méltóságnévvel kapcsolódó) sajátosságai. *Keanus*-nál különösképpen nem lehet

számításon kívül hagyni a *magnus* jelző szerkezeti vonzását sem, a név *-us*-ai mégis külön figyelemre méltók azért, mert a személy a Magiszter szerint egyrészt „auus falani” (11.) „p[re]jaus ducjs falani” (12.), másrészt nemcsak Bulgáriából származik, hanem a bizánci császár hűbérese (12.). S ha ehhez hozzávesszük, hogy az elbeszélésben maga Szalan is a bizánciaktól kér és kap segítséget (38., 39.), s hogy a bolgárok és a görögök mindig szövetségben harcolnak (14., 38., 39., 41.), akkor a két vezér következetesen klasszicizáló névhasználatát itt talán még a Magiszter tudatosságát: a bizánci kapcsolatok ily módon való alátámasztását is feltételezheti.

5. Mint történészeink többsége, köztük legkövetkezetesebben és ismételten GYÖRFFY (i. h.-ek) vallotta, Anonymus idegen vezérei költött személyek. Ezt már abból is sejteni lehet, hogy más történeti forrásból, sem hazaiból, sem külföldiből ki nem mutathatók. De még világosabbá teszi ezt az a körülmény, hogy párhuzamaik magyar helynevekből nemcsak kimutathatók, hanem a Magiszter vagy maga is mondja, hogy e helyek róluk kapták nevüket (persze a valóság éppen fordított, Anonymusnak a szerepeltetett személy neve hiányzott, azt kellett kreálnia, a helyet jól ismerte); vagy a névkapcsolat említése nélkül, mintegy rejtetten arra a tájra viszi a kérdéses személy tevékenységét, ahol az egyező nevű hely megvolt már az ő korában is. Ám P. mester ebbéli tevékenysége az ellenséges vezérek nevénél még sokkalta szélesebb körű: mint „A honfoglalásról sok szemmel” című sorozat II. kötetében közelesen megjelenő tanulmányomban kimutatom, ezt a „műveletet” a Mester mintegy félszázszor végzi el, magyar szereplői nevével is: a honfoglalás idejére időzítetten a személyek cselekményének helyére tájolt helynevekből képezve a személyek neveit, függetlenül attól, hogy e helyneveknek legalábbis egy része az ő korában esetleg személynévként is valóságos volt, vagy éppen személynévekből alakult.

Szalan vezér nevééről is „ordít”, hogy honnan merítette a Mester.

A szerinte szlávokon uralkodó, bolgár származású Szalant Anonymus honfoglaló őseink legfőbb ellenfelének állítja be, aki az ellenséges vezérek közül a legnagyobb területet birtokolja. E terület a Felső-Tisza vidékétől végig a Duna—Tisza közén az Al-Dunáig nyúlik. Szalan katonái védik már Munkács és Borzsova várát (12., 14.); az ő népét hódoltatják a magyarok a Hangony, Sajó, Galga, Zagyva vidékén (30., 33.); Alpár várában fogadja Árpád követeit, és az itteni homokból küld ajándékot a magyar fejedelemnek (16., 30.). Székhelye azonban kétségkívül Titel, ezt P. mester többször is nyomatékosan jelzi: Szalant expressis verbis titeli vezérnek mondja: „falano duci *tytulenfj*” (19.); a görög (bizánci) császár és a bolgár vezér oda, Titelbe küldik a segítséget, ahol Szalan udvara van: „in illo loco q[ui] dicit[ur] *tetel* ... in curia ducis” (38.); Titelből indul seregeivel Árpád ellen a döntő csatára: „Dux aut[em] *salanus* ... *egreffus de tetel*” (39.). Titel honfoglaláskori létét, pláne vár voltát régészeti leletek nem támasztják alá, s ismeretlen eredetű nevének onomasztikai-etimológiai bizonyossága sincs. Így Anonymusnak bolgár fejedelmi székhelyként való beállítása minden bizonnyal vaskos anakronizmus; az azonban kétségen felül áll, hogy a Magiszter korában Titel már nevezetes hely. Szent László idejében káptalani székhely, a király öccse, Lampert herceg alapította; a XII. században királyi adományként a szávaszentdemeteri görög monostor birtokába jutott. Egyházi szerepe mellett a kereskedelmi is fontos: az utazó Idrisi 1154-ben sok lakossal bíró, igen gazdag helynek mondja; 1233-ban kőszó-tároló hely is. 1164-ben itt táborozik Manuel bizánci császár hada. (Mindezekre l. pl.: I. Tóth: Száz. 1945—6: 60; Györffy I, 240; Korai m. tört. lex. 677).

Titellel átellenben, a Duna jobbpartján feküdt Szalankamen. Honfoglaláskori létét régészetileg szintén nem lehet bizonyítani, szláv etimonú neve nem korhatározó értékű. De Anonymus idején ugyancsak nagyon fontos hely volt. Várát már 1071-re utalva említik, Salamon és a hercegek itt határozták el Nándorfehérvár — akkor Bolgárfehérvár — elfoglalását. Kereskedelmi jellege is számottevő: az Erdélyből a Maroson, majd a Tiszán tutajozott kőszót itt tették át a Dunán való továbbszállításra; kereskedőről is korai tudósítások szólnak: 1280: „Mercatores de Zoluncemen”. (Mindezekre l. pl.: CSÁNKI II, 139; Mg. története I, 879; Korai m. tört. lex. 615).

Titel és Szalankamen azonban P. mester korában nemcsak önmagukban voltak ismert, jelentékeny helyek, s nemcsak pusztai területi közelségük hozta őket viszonyba. Az a rév kötötte őket össze, amelyen a korai magyar királyság egyik legfontosabb országútja vezetett keresztül Bolgárfehérváron át a Balkánra, illetőleg Bizáncba menően, mely a hadi felvonulások céljait, köztük a Szentföldre tartó kereszteteket ugyanúgy szolgálta, mint a kereskedelmi forgalmét, s a magyar—bizánci követjárások jó része is ezen át történt. E nevezetes révet a középkorban általában *Tidő-rév* ~ *Tidé-rév* ~ *Tüdő-rév* néven emlegetik: 1276/1641: Dumbo de *Tindei*; 1439: *Tydeurew*, *Thyderew* stb. De bizonyos, hogy Anonymus ugyanezt a dunai átkelőhelyet nevezi meg *portus Zoluncamen*-ként. (A révre l. pl.: CSÁNKI II, 139—40; GYÖRFFY I, 242.)

Aligha lehet elképzelni, hogy Anonymus ezt az egész környéket legalább hírből, elbeszélésekből ne ismerte volna, s az itt átvezető útvonalnak, illetőleg révnek a Balkánra vivő: bolgár és bizánci kapcsolatainkban oly fontos jelentőséggel bíró szerepét is pontosan ne tudta volna. Sőt az sem jog nélkül tehető föl, hogy a helyszínt személyesen is ismerhette, hiszen jelek mutatnak arra, hogy a bizánci követjárásoknak egyszer-egyszer maga is résztvevője lehetett (vö. pl. HORVÁTH: ItK. LXX, 3 kk.). Így tehát teljesen megokolt, hogy a tőle bolgárnak mondott, bolgár és görög segítséggel harcoló Szalant titeli székhellyel szerepelteti; hogy az ellene megnyert csata után Árpádot Titelig nyomultatja előre és a szalánkeméni révhez vezeti („dux arpad et sui nobiles hinc egressi uenerunt ufq[ue] ad titulu[m] . . . Deinde egressi uener[un]t usq[ue] ad portum zoluncamen”: 41.); hogy a magyar továbbbúldozókkal szemben Szalant védelmező rokont, a bolgárok vezérét Bolgárfehérvárba menekített, mert bolgár és görög seregével együtt (41.).

Mindezek után Anonymustól regényes gesztája meseszövéseinek, személyeket teremtő és személyneveket alkotó szokásainak, elhithető igyekezetét szolgáló fogásainak ismeretében egyenesen elvárható, hogy a Szalan személye köré komponált históriájában kitalált — más forrásokból nem ismert kalandos cselekedetekkel leírt

főhősének nemcsak a székhelyét teszi olyan területre, amely saját kora és ennek közelmúltja magyar—balkáni: bolgár és bizánci eseményeiben legfőképpen exponált volt, hanem az ellenséges főhős nevét is ugyanennek a tájnak olyan helynevéből vonja el, amely saját korában közismert és éppen e történeti viszonylatok okán is nevezetes volt. E tekintetben persze Titel és Szalánkemén egyaránt szóba jöhetett volna. Az utóbbira eső választása azért volt nyerő, sőt törvényszerű, mert ez alkalommal csak úgynevezett „rejtett” névadási szokásával élhetett: tudniillik Szalant nem halatja meg e vidéken, tehát nem mondhatja azt, amit egyébként legtöbb legyőzött idegen vezérének nevével tesz, hogy tudniillik azért nevezték el így a helyet, mert az ily nevű vezért ott ölték meg a magyarok. A rejtett névadásra tehát Titel nem volt alkalmas, hiszen meséje szerint ott volt Szalan udvara. Szalánkemén neve viszont kiválóan megfelelt céljainak, annál is inkább, mert a névben a

magyar nyelvérzék — a valódi szláv nyelvi etimont nem ismerve — személynévi előtagot sejtethetett (a helynév utótagjának népetimológiája: *kemén*, *kemény* is a név magyar nyelvi tudattal való szemléletére utal). Az a rejtett névadási mód, hogy kitalált honfoglaláskori személyeit olyan helynévről nevezi el, amely a kérdéses személy cselekményének vidékére esik, — mint már utaltam rá — Anonymus igen kedvelt, sorozatban gyakorolt, történetet és személyt együttesen hitelesítő eljárása volt; mivel ezt említett tanulmányomban részletesen kimutattam, itt fölösleges volna a kérdést tovább részleteznem.

Érdekes kérdésfelvetés volna, csak persze nem lehet rá érdemben válaszolni, hogy akár Szalan személyének és nevének megformálásakor, akár a többi sok hasonló esetben Anonymus milyen tudati háttérrel alakította ki helynévi fogantatású személyeit, illetőleg ezek neveit. Vajon csak pusztán írói fogás volt-e nála, hogy sokszor csak kitalált történeteit elhíhettebbé, történetileg hitelesebbé, gyakori célzatos szándékait jobban alátámasztóbbá tegye; vagy valóban hitt is abban, hogy e helynevek egykor élt személyeknek az emlékét tartották fenn, hiszen a magyar helynévadásnak tőle is nyilván fölismert gyakori személynévi alapjai ebbéli esetleges meggyőződését erősíthették. Ez utóbbi körülmény Szalan esetében természetesen csak akkor állhat fenn, ha nem ismerte a helynév valóságos etimológiáját, ami — mint tudott — szláv nyelvi: *slan kamen* 'sós kő', a kőso itteni szállításának emlékeként (MELICH, HonfMg. 83—4; KISS, FNEsz. II, 515). Hogy netalán ismerhette, arra legfeljebb halvány gyanút ébreszthet az, hogy valamit érthetett az akkori szlávok nyelvén, hiszen ezt *Csongrád* nevének magyarázatában elárulja: „[q]uo[d] nominauer[un]t felaui f[e]c[un]d[u]m ydiona fuu[m] furungrad. id e[st] nig[ru]m castrum” (40.).

Abban nincs semmi rendkívüli, hogy P. mester Szalan vezér nevét *Salanus*-nak írja, az alapjául felhasznált helynév pedig nála *Zolonecman* írásmódú. Sőt nyugodtan lehet állítani, hogy ez a különbségtevés nála részben tudatos, részben törvényszerű. Egyfelől ugyanis rejtett személynévadási eljárásaiban sorra-rendre megfigyelhető, hogy az ilyen személynévet helynévi előzményéhez képest különféle apróbb elváltoztatásokkal adja meg: az ómagyar *Dzsaló*-ból *Dzseló*-t, *Galád*-ból *Glád*-ot, *Eld*-ből *Eüdü*-t, *Alop*-ból és *Tolmá*-ból *Aloptolmá*-t stb. stb. csinál.¹ Másfelől a latinositott személynévet csak *s*-sel és *a*-val írhatja, a megfelelő helynévet viszont — mint a magyarországi helyneveket általában — csak magyaros helyesírással *z*-vel, valamint a valószínűleg labialis *a*-kat benne a szokványos *o*-val. A helynév második labialis *a*-ját más adatok is igazolják: 1309: *Zalonkemen*, 1332—7: *Zalonkamun* stb. (CSÁNKI II, 237), sőt második *a*-ja az egykori magyar kiejtésben esetleg *o*-val is váltakozhatott; vö. még 1280: *Zolunkemen* (uo.). Következésképpen Anonymus *Salanus*-át is valószínűbb két labialis *a*-val, *Szalan*-nak olvasni.

6. A történeti valósággént vélt személy nevét a közhiedelem szerint Vörösmarty újította fel a „*Zalán* futása”-val. Ez azonban nem így van. Bod Péter a PPB.¹ (1767.) „*Nomina propria apud Hungaros usitata*” című függelékében adja meg először a „*Salonius: Zalán*” megfelelést (vö. még: HORGER: MNy. XXI, 204). Így innen datálódik az *á*-s írásmód divatja is, melyet talán a magyarul *Szalánkemén* néven rögzült (mai szerb-horvát *Slankamen*) helységgel való párhuzam is motivált.

¹ E „fogásáról” egy, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1994. március 4-én tartott előadásomban részletesebben is szóltam.

A z-s írásmódnak nem csupán személynevekben való felújítására (l. Zoltán, Géza stb.), hanem helynévi megőrzésére is számos példa van Zala-tól Zamárdi-ig vagy a háromszéki Zalan-tól Zelemér-ig. Anonymus költött alakja nevének korhűen csak sz-szel lehetséges kiejtése azonban nem föltétlen ok arra, hogy az irodalmilag is meggyökeresedett névhagyományt teljesen elvessük. Szakszövegben persze csak a Szalan névalak használata lenne megokolt. Viszont bárhol is Salán-nak vagy Csalán-nak írni e nevet — mint láttuk — teljesen téves.

Mint ahogy téves Anonymus Szalanjának személyére és nevére valóságnak hitt történeti hipotéziseket építeni: egy a honfoglalás idején Titel—Szalánkemén körzetében fennálló bolgár uralomnak vagy éppen itt élő bolgár-török népségnek az igazolására legalábbis e személynév az égvilágon semmi alapot sem nyújt.

BENKŐ LORÁND

A figura etymologica típusai*

I. Annyi szubjektív bevezető engedtessek meg nekem, hogy elmondjam: másodéves koromban Szathmári tanár úrhoz én is jártam nyelvtörténeti órákra (előadásokra). Neki is köszönhetem, hogy érdekelni kezdett a történeti nyelvészet, és hogy meg is szerettem azt. Mostani előadásomban mégsem szorosan vett nyelvtörténeti kérdésről beszélek, hanem a stilisztika tágabb köréből veszem a témát, mivel ünnepeltünk kutatásainak jelentékeny hányada e témakörbe vonható.

Szathmári tanár úr a figura etymologica kérdésével is foglalkozott, amikor „A magyar stilisztika útja”-ban lényegében máig érvényes jellemzést (és bibliográfiát) adott róla. Stilisztikai megközelítésben az *Erősítés* címszó alatt tárgyalja (432). Az alakí és a tartalmi erősítés eszközei, módjai közül az alakiai között, ezen belül is a szóismétlés egyik eseteként tartja számon. Az egyszerű szóismétléshez képest — a sok korábbi magyar megnevezés közül — a „figura etimologica” mellett a „tőismétlés” terminus technikust választja.

E nyelvi szerkezetekkel foglalkozó többi szakirodalom is elsősorban stilisztikai-szemantikai oldalról közelíti meg tárgyát. Maga a nemzetközi elnevezés viszont lényegében morfológiai-etimológiai szemléletű: azonos tövű szavak kapcsolatára utal.

II. A magyar szakirodalomban sok szerző (főleg grammatikus) sok helyen emlegeti a figura etymologicát, esetleg csak egyik-másik fajtáját, de olyan munka, amely kizárólag ezzel foglalkozna, kevés van. 1874-től, PONORI THEWREWK EMIL 5 lapos munkájától (Nyr. III, 385—9) DIÓSI GÉZÁN (Nyr. XLVII, 42—4), FOKOS DÁVIDON (Nyr. LX, 3—10, 45—53, 103—7, 130—4, LXI, 5—12) és másokon keresztül a Világirodalmi Lexikon és a Nyelvművelő kézikönyv szócikkéig vezet ez az út. A vizsgálati szempontok közé belép a szófaji és a szintaktikai, de ezek keveredése vagy nem elég következetes érvényesítése miatt (legalábbis szerintem) sorra vitatható rendszerezések születnek. Az egyes tőismétlés-típusok sokszor átfedik egymást, vagy a hasonló szerkezetek több különböző csoportban szóródnak szét, vagy (ill. is-is) nemcsak tőismétléseket, hanem egyéb nyelvi jelenségeket is bevonnak a vizsgálatba vagy csak felsorolnak a példák között.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1995. március 7-i felolvasó ülésén, Szathmári István köszöntése alkalmából.

Mindebből számomra két fő következtetés adódott. Az egyik az, hogy a figura etymologica önálló, alapos, átfogó vizsgálatot igényel; hiszen rendkívül színes, nyelvisztiztikai szempontból fontos, emellett grammatikai szempontból is az egyes nyelvekre, a nyelveken belül korstílusokra, szerzőkre, műfajokra eléggé jellemző kifejezőeszköz.

A másik következtetés az, hogy lehetőleg minél objektívebb kritériumok alapján szükséges megrajzolni e szerkezetek határait, hogy (ha tudjuk már, mik tartoznak e kategóriába) minél megnyugtatóbb rendszerezést, tipizálást kísérelhessünk meg.

Először tehát arról kellene szólni, hogy mit, milyen szerkezeteket tekinthetünk tőismétlésnek, illetve figura etymologicának, hol és milyen alapon húzhatók meg e kifejezőeszköz határai. Mit okulhatunk a szakirodalomból, és hogyan léphetünk túl rajta. Ehhez viszont szükséges a vizsgálati szempontok, kritériumok tisztázása. Ezeknek a kérdéseknek egy részéről a Nyr.-ben jelenik meg hamarosan cikkem, ezért mostani előadásomban elsősorban a rendszerezés kérdéséről szeretnék beszélni, valamint néhány szót arról, hogy az általam különböző korokból gyűjtött különféle szövegek mennyire kedvelik a figura etymologicát. — Az elemzési szempontokról, arról, hogy a szakirodalom és saját gyűjtésem alapján mit tekintek tőismétlésnek, illetve figura etymologicának, csak annyit mondanék, amennyi a rendszerezés indoklásához feltétlenül szükséges.

III. A tőismétléseket négy szempont alapján vizsgálom.

1. Az egyik a **szintaktikai szempont**. Ennek jegyében a következőket tartom szem előtt: van-e a tőismétlés két eleme között (merthogy több elemből is állhat) szintaktikai viszony, és ha van, ez milyen lehet. Ennek alapján beszélék szintagmatikus felépítésű és nem szintagmatikus felépítésű tőismétlésekről. (Mindkét csoportban elég változatos alcsoportok jelentkeznek.)

2. A szintagmatikus felépítésű tőismétlések körében, az alárendelő szó szerkezeteken belül látszik célszerűnek a **szófaji szempont** érvényesítése: ennek alapján igei (és igenévi) alaptagú szó szerkezeteket, valamint névszói alaptagúakat különböztethetünk meg. És persze ennek alosztályait, a bővítmény fajtáitól meghatározva. — E két nagy alcsoportot szemantikai jegy is megkülönbözteti: az igés szerkezetekben a cselekvés nyomatékosítása (vagy egyéb jelentésmódosítása) történik meg valamilyen formában (kivéve — mint tudjuk — a *látni láttam*-féle tekintet-határozós szerkezeteket), a névszói alaptagú szerkezetekben pedig a tárgy, a dolog, a fogalom milyenségét, valamelyik tulajdonságát emeli ki a tőismétlés (itt is a *sépmek szép-félék* kivételével).

A mondattani szempont továbbra is érvényesül, hiszen célszerű megvizsgálni a szó szerkezeti alaptag mondatrészszeropét is (képes-e pl. egy tőismétlésben szereplő melléknévi alaptag betölteni minden olyan mondatrészszeropet, amilyent általában egy melléknév; erre a szempontra KESZLER BORBÁLA hívta fel a figyelmemet; köszönöm). Érdekes megnézni a tőismétléses elemek bővíthetőségének a lehetőségét, szórendjét: azt, hogy a két tag felcserélhető-e, ékelődhet-e közéjük más szó, milyen távol kerülhetnek így egymástól és milyen feltételek között. Ilyen vizsgálat révén tudjuk elkülöníteni (a szintagmatikus felépítésű tőismétléseken belül a rendszerezés során) a szabad szerkezeteket a kötöttektől, a megmerevedés útján levő, illetve megmerevedett alakulatoktól, frazeológiai kapcsolatoktól. (A kötöttség mértéke persze történetileg változó. Erre is figyelni kell.)

3. A harmadik szempont, a **morfológiai**, azaz hogy a tőismétlés elemeiben az azonos tőhöz milyen különböző toldalékok kapcsolódnak, az egyes altípusokon belül jelenne meg.

4. A negyedik szempont, a stilisztikai-szemantikai részben átszővi az egész elemzést, részben segít szűkíteni vizsgált szerkezeteink körét. Itt arra gondolok, hogy ha nem egy tagmondaton (mondategységen) belül jelenik meg a tőismétlés két vagy több tagja, hanem két külön tagmondatban (mondategységben), esetleg hosszabb szövegrészleten vonul végig, akkor felmerül a kérdés, hogy a távoli szótőismétlések meddig tekinthetők figura etymologicának. A határt a jelentésbeli, a stilisztikai értéktöbblet megléte vagy elhalványulása, illetve hiánya alapján lehet megvonni. De nyilván nem lesz éles ez a határ.

Egyes kutatók éppen a nyomatékosítás hiánya miatt a tőismétléses predikatív szerkezeteket és az ilyen kettős határozókat nem sorolják a figura etymologicák közé. Fokos például csak „látszólagos szótőismétlésnek” („csak paronomáziának”, szóismétlésnek) nevezi őket, mivel nem tesznek eleget az általa megfogalmazott egyik kritériumnak, annak, hogy a figura etymologicában az azonos tövű szók kapcsolata „egy fogalom nyomatékos kifejezésére szolgál” (Nyr. LX, 5—6, LXI, 8—9). Én e két szerkezetcsoporthoz bevonám a figura etymologicák közé. Annál is inkább, mivel a nyomatékosításnak, az erősítésnek sokféle fajtája lehet, és valamilyen ezekben is megvan. Ebben a kérdésben KELEMEN JÓZSEFhez csatlakozom, aki az *uralkodó uralkodik* típusról azt mondja: igaz, hogy ezek „sem nyomósítják az alany jelentését sem, az állítmányét sem, de nyomatékosabban fejezik ki az alapképzet (jelen esetben: uralkodás) jelentését, mely az alanyban is, állítmányban is benne van” (MNY. XXXV, 244). A kettős határozókról is hasonló szellemben szól: „igaz, hogy a *házzól-házra-félék* sem az előtag jelentését nem nyomósítják, sem az utótagét [itt megjegyzem, hogy KELEMEN következetesen kötőjellel írja ezeket], de e kettős kifejezés igenis nyomósítja a mozgás helyének képzetét” (MNY. XXXV, 244). Később G. VARGA GYÖRGYI és KESZLER BORBÁLA is azt mondja a kettős határozókról, hogy a két tag „együtt szemantikai többletet hordoz” (G. VARGA: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatnana köréből. Bp., 1977. 101—2; KESZLER: Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. ELTE 1992. 93). Ez a szemantikai többlet pedig elegendő érv lehet e szerkezetek figura etymologicává nyilvánítása mellett.

A szótőismétlést tehát komplex szintaktikai-morfológiai-szófaji kategóriának fogom fel, a rendszerezésben pedig lehetőséget látok e három szempont együttes érvényesítésére. A stilisztikai-szemantikai vonatkozás negyedik szempont lehetne, melynek segítségével a formális tőismétlések egy részét kirekeszthetnénk, s így juthatnánk el a figura etymologica legtágabb körének határáig. A rendszerezési törekvés pedig erre a körre, erre a tartományra irányulna. — Az elnevezések közül tehát: a szóismétlés a szó változatlan alakban való ismétlődését jelentené, a szótőismétlés a tő más morfémával (vagy morfémákkal) való megismétlésére utalna, a figura etymologica elnevezéssel pedig a szótőismétlések közül ezt az utóbbi, szűkebb kört, a szemantikai-stilisztikai-retorikai többletet hordozó szerkezeteket illetnénk.

IV. Az eddigi állásfoglalások és az ezután következő rendszerezési kísérlet elég nagy nyelvi anyag elemzésén alapul. Felhasználtam egyrészt a szakirodalom gazdag figura etymologica-példáit. Ezek általában nem tartalmazzak a vizsgálat számára elégséges szövegkörnyezetet. Saját gyűjtésként eddig kb. 144 ezer szövegszónyi korpuszt dolgoztam fel. Az anyagban voltak kódexszövegek (az azonos latinból származó MünchK. és a JordK. Máté evangéliuma, az ÉrdyK. két részlete), Szentsei György XVII. századi (dunántúli) daloskönyve, Pázmány-részletek prédikációi-

ból és hitvitázó prózájából, valamint Vörösmarty Csongor és Tündéje. Ezen túl — statisztikán kívül — nyelvjárásokból, népköltészeti szövegekből (énekekből, balladák, mesékből), régi magyar énekeskönyvekből, Balassitól, Gyöngyösi munkáiból, mai köznyelvi szövegekből (élőnyelvből is) gyűjtöttem anyagot. Az ezekben előforduló tőismétlések (mert minden szótőismétlésre figyeltem) — kellő mennyiségű szövegkörnyezettel — részben újabb szempontokat, problémákat vetettek fel, részben a megoldás, a válaszadás felé segítettek lépni.

A figura etymologicákkal kapcsolatban mennyiségi mutatókkal — tudtommal — eddig csak KISS ANTAL dolgozott: az 1970-es Nemzetközi Finnugor Kongresszuson tartott előadásában az ugor népek népköltészetének szótőismétléseivel kapcsolatban végzett összevető vizsgálatot (CTIFU Pars I. Tallinn, 1975. 629—33). Ő sorokra vetítve számolta meg a szótőismétléseket (a legtágabban, formálisan értelmezve e szerkezeteket). — A különféle korokból, műfajokból, stílusokból, nyelvváltozatokból származó magyar anyag vizsgálata alapján — úgy látom — akkor kapunk tiszta, összehasonlítható képet, ha szövegszóra vetítjük a figura etymologicák számát. Ezekből a számadatokból több szempontból is tanulságos eredményekre juthatunk.

Idő hiányában csak néhány számot szeretnék mondani. A Máté evangélium latinjában 26 figura etymologica van, a MünchK. fordítója viszont sokkal többször, 47-szer él ezzel az eszközzel; a JordK.-é pedig a latinénál is kevesebbszer, csak 24 esetben. A JordK. a szóváltoztatást jobban kedveli. Csak egy példán illusztrálva: MünchK. 20ra: „Egeb peldabēzedet bēzellē nèkie” ~ JordK. 395: „egyeb pelda bezedet vethee hw nekyk” (a latinban itt nincs tőismétlés). A részletes összevetés is érdekes, más bibliafordítások bevonásával különösen.

Még egy számadatot (adatsort) engedjenek meg: a 6 korpuszból származó mintegy 144 ezer szövegszónyi szövegben 173 figura etymologica található. 10 ezer szövegszóra vetítve tehát 12. Ez az átlag. Ehhez már lehet viszonyítani a MünchK. gyakori figura etymologica-használatát: 10 ezer szövegszóra itt 29 figura etymologica esik, míg a JordK.-ben csak 13. Az ErdyK.-ben csak 10, Pázmánynál 8, Szentsei dalosknyvében 6,7. És ez a szám Vörösmartynál fölugrik 15-re, a duplájára. (Azt hiszem, Ady a csúcs.) — Még sok, megfelelően válogatott szöveg, szövegrészlet elemzésére van szükség, hogy a számadatokat sokoldalúan értékelni lehessen, de már ez a hozzávetőleges számolás is jelez valamit. — A statisztikához még csak annyit, hogy az is érdekes, melyik figura etymologica típus milyen arányban fordul elő az egyes szövegekben.

V. Eljutottam végre a figura etymologica típusaihoz, fajtáihoz, (most) tértől és időtől független rendszerezésének vázolásához.

Első megközelítésben tehát szintagmatikus és nem szintagmatikus felépítésű, valamint kettőnél több tagú figura etymologicákat különíték el.

I. A szintagmatikus felépítésűek lehetnek hozzá-, mellé- és alárendelők.

A) A hozzárendelők között a szakirodalom csak az igei állítmányúakat emlegeti (pl.: *villám villan*; az *alvó aluszik*, a *bújdosó búvik*), de azt hiszem, a névszói állítmányúakat sincs okunk kirekeszteni (persze ritkébbak, nyilván ezért kerülték el eddig a figyelmet); pl. „Az én házam a te házad”. „Jónak lenni jó”. ErdyK. 116: „az egy zenth lelek mynd kettőnek lelkee”.

B) A mellérendelő tőismétléses szerkezeteket sem szokás a figura etymologicák körébe vonni. Pedig szerintem két altípusuk is van. Az egyik az a z o -

nos mondatrészekből álló mellérendelés; pl. a *ment, mendegélt; sír, sírdogál* vagy a „*mondtam, mondtuk* elégszer”-féle igei tőismétlések is megfelelnek a figura etymologica kritériumainak. A következő, JordK.-ból idézett példában célhatározói funkciójú főnévi igenevek alkotják a mellérendelő szintagmát: 417: „embernek fya nem yewt *zolgaltathny, de zolgalny*” (~ MünchK. 26rb: „*embezn*“ fia né *íot zolgaltatni de íot zolgalni*”: itt két külön tagmondatban vannak a figura etymologica elemei; vö.: „... non venit *ministrari*, sed *ministrare*”); két tőismétléses birtokos jelzős szerkezet Pázmánytól: „Édes Megváltóm, ... engem a *bűnnek* és örök *büntetésnek* átkátul megmentenél” (Pázmány Péter művei. Bp., 1983. 616), két minőségjelző a Csongor és Tündéből: „Minden őrszem Húnyjon, csak nem A *várt s váró* kedvesé” (Bp., 1984. 15), Szentseitől két helyhatározó: „Gondviselő atyám lesz nekem az Isten, Az hol járok-kelek, *úton és útfélen*” (Szentsei György daloskönyve. Bp., 1977. 201), meseszövegből: *messze, messze, messzeségben* stb. — Egyes igenévi, illetve névszói elemekből álló mellérendelő szószerkezetek a nyelvtörténet folyamán összetételekké is válhattak, pl. *akarva-akaratlan, kimondva-kimondatlan, úton-útfélen, boldog-boldogtalan*; ezek a példák általános névmási, ’mindenképp, mindenütt, mindenki’ jelentésűek. (Érdekes lesz az is, hogy jelentéstani szempontból mire utalnak az ezután előkerülő adatok.)

A mellérendelő szerkezetek között egy másik típust is meg kell említeni: az azonos alaptaghoz járuló, azonos szintű, de különböző bővítőményeket, amelyek nemcsak közvetett heterogén (vagy közömbös) viszonyban állhatnak egymással, hanem viszonyuk közvetlenné, azaz mellérendelővé is válhat (vö.: RÁCZ: MMNy. 161, 266; KESZLER: Újabb fejezetek... 1992. 90—1, uő.: Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. 1994. 105). RÁCZ tanár úr példáit KESZLER BORBÁLA toldja meg újabbakkal, megjegyezve, hogy ez akkor következik be, „ha az eredetileg közvetett viszonyban levő tagok között alaki vagy funkcióbeli hasonlóság van”, (i. m. 90—1), például azonos a tő (i. m. 105). Ezt tovább nem részletezve lássunk egy-két példát: Pázmány: „Vajon *mennyin és mennyiszer* igyekeztek” (Pázmány Péter művei. Bp., 1983. 413); a többtagúak között is van ilyen: Ady: „Hiszen jó volt *magamban, Magamért és magammal* élni” (idézi: KOVALOVSKY: MNyTK. 111. sz. 1965. 48); stb. Ez a csoport a nem szintagmatikus figura etymologicák egyik típusával érintkezik (l. példákkal együtt a 2. A) 2. a) pontban).

C) Az alárendelő szerkezetű figura etymologicák rendkívül változatosak.

1. Az igei (igenévi) alaptagúak alcsoportjai a bővítőmény fajtái szerint különülnek el.

a) Elsőnek említem a legrégebb óta figura etymologicának tartott tárgy-as szerkezeteket. Eddigi feldolgozott anyagom alapján a XV—XVI. században gyakoribbnak és változatosabbnak tűnnek: sok még a mindkét tagján bővíthető, mozgó szórendű szabad szerkezet, pl. Pázmány: „ő az aki minden *cselekedetünket* velünk együtt *cslekszi*” (i. m. 630); alsóbb szintaktikai szinten: MünchK. 12va: „Ne akaziatoc *kenlezenetec* tú magatocnak *kenleket* földön” (~ JordK. 370: „Ne akaryatok keenchet gyeyteny” : „*Nolite thesaurizare vobis thesauros in terra*”). Az újabb időkben (persze ez is pontosítandó) kevesebb és inkább megszilárdult vagy megszilárdulóban levő tárgy-as szerkezetű figura etymologicával találkozunk. Közülük mára a mindennapi, élőnyelvi, gyakori használat következtében sokban megkopott, meggyengült a nyomósító, kiemelő szerep, sőt több kifejezés egészen elvesztette hatásosságát, expresszivitását. Olyan kifejezésekre gondolok, mint: *egy szót se szól, vidám dalt dalol* stb. A Nyelvművelő kézikönyv azt mondja ezekről, hogy „már

csak elméleti szempontból sorolhatjuk őket a figura etymologica csoportjába” (I, 642). Ezeket én „köznyelvi figura etymologicának” nevezném (az ún. „köznyelvi metaforák” analógiájára), és a figura etymologica legkülső körébe sorolnám. A köznyelvben sajnos oly gyakori stílusrontó töismétlések viszont természetesen már nem figura etymologicák; pl. „A könyv igyekszik a legfontosabb *fogalmakat megfogalmazni*.” (Ilyen kötött szerkezetek és stílusrontó töismétlések más szószerkezetek között is vannak.) — A tárgy jelöltségének kérdése csak a régi szövegekben merül fel: jelöletlen tárggyal már a kódexekben is viszonylag ritkán találkozunk: MünchK. 28vb: „kic hoziu *imadfog imatkozuatoc*” (~ JordK. 427: „ymaczagokat tewen” : „*Orationes longas orantes*”). — A későbbi elemzés során figyelemmel kell lenni arra a megállapításra, amit H. MOLNÁR ILONA vetett fel 1958-ban, hogy a módhatározó értékű tárgy (pl. *nagyot kiált*) a *nagy kiáltást kiált*-féle tárgyas szerkezetű figura etymologicákból fejlődött ki rövidülés útján (MNY. LIV, 249–50). Eszerint az ilyen figura etymologicákat is bevonhatjuk a tárgy és a határozó összefüggésének vizsgálatába.

b) A határozós szerkezetek igen sokfélék, és sokféle morfológiai eszközzel vannak kifejezve.

A helyhatározós szerkezet ritka régen is, ma is. Talán műfajhoz köthető (ez is további vizsgálatot igényel). Az Erdélyi Zsuzsa által gyűjtött archaikus népi imádságokból való pl. „Mi asszonyunk, Szűz Mária, misét szolgáltat, Szent *térdin térdepel*, Szent *könyökin könyököl*” (Hegyet hágék, lőtőt lépék. Bp., 1974. 429).

A határozós szerkezetek között van eszközhatározós: MünchK. 12ra: „neakiazid te èltted *trombitaual trombitaltatnod*” (~ JordK. 369: nincs töismétlés, és a latinban sincs), társhatározós: *szenvedtél a szenvedővel*, okhatározós: „a kedves *mosolyától mosolyog*”, eredethatározós: „*lelkemtől lelkezett* gyönyörű magzatom”, eredményhatározós: *semmissé semmisültem, szárazra száradni*, állapothatározós: *szeretőmnnek szeretetek*, komplex idő- és állapothatározós: „*hulltommal hullni*, ez a szolgálja”, állandó határozós: „*semmi néven nevezett*” stb.

Az eddigieknél erősebb a tekintethatározós szerkezetek jelenléte a figura etymologicák között: morfológiailag is többféleképpen van kifejezve a tekintethatározó, pl. *látni láttam, látást láttam, látásból láttam, ráérésből ráérek* stb.

Leggyakoribb, leggazdagabb és morfológiailag is legváltozatosabb a módhatározós szerkezetek csoportja (gyakran fokhatározói funkcióval együtt). Ez a morfológiai változatosság a magyar nyelvtörténet folyamán az idő haladtával csökkenni látszik. — A morfológiai típusok történeti alakulására most nem tekintve: vannak igenévvél kifejezett módhatározók: *tudva tud, tudván tud, tudton tud, kérvést kér*, továbbragozva: *rakvádön rakva*. Ezek közül a *-ton/-ten/-tön* képzősek a „*nőttön-nő* típus” elnevezéssel vonultak be a szakirodalomba (vö.: KELEMEN: Pais-Eml. 145–50, MNY. XXXV, 236–47; vö. még: FOKOS: Nyr. LX, 6; PAIS: MNY. LVII, 271; B. LÖRINCZY: NyelvTan. 1961. 127; PAPP ISTVÁN: MNyj. IX, 20; stb.), viták keresztüzében állva: hogy szószerkezetek-e vagy lexikalizálódott elemek, ez utóbbi esetben: hogy összetettek-e vagy egyszerűek. Ezek történetileg nézve eredetileg szószerkezetek, az ómagyar korban igen gyakoriak. A JÁSZÓ ANNA is úgy vélekedik róluk A magyar nyelv történeti nyelvtanában (I, 320; II/1, 436–7), hogy e figura etymologicák előtagja is igenév, melyben a *-ton/-ten/-tön*-t felfoghatjuk igenévképzőnek. E képző *-t* eleme melléknévi igenévképző, s ehhez vonódott az *-n* módhatározórag (i. m. I, 335; megjegyezhetjük, hogy a *-ván/-vén* igenévképző *-n* eleme is eredetileg — locativusragból lett — módhatározórag). Eredetileg tehát ugyanolyan szószerkezetek, mint a *folyva foly, folyvást foly*. Keletkezési módjuk, valamint okuk,

• illetve céljuk is azonos: a 'nagyon, rendkívüli módon, erősen, szünet nélkül', esetleg 'többször, gyakran' s hasonló jelentésekkel nyomatékosítani az igei alaptagot. E három szerkezetípus előtagjai közül a *-ton/-ten/-tön* képzős kiszorult az önálló, aktív használatból. Ez a tény siettetette e szerkezetek összetétellel válását (néhány ilyen előtag önálló szóként is fennmaradt, pl. *folyton*). A *futton-fut-félék* talán már az ómagyar kor vége óta, de a középmagyartól már minden bizonnyal szerintem is összetett szavak lehetnek, olyanok tehát, amelyek szószerkezetből, az összetétellel válás szabályai szerint jöttek létre. Vagyis nem ikerítéssel (mint szóalkotási móddal), s szerkezetüket tekintve összetettek és nem egyszerűek, mint KELEMEN JÓZSEF (Pais-Eml. 145—51) és újabban SZIKSZAINÉ NAGY IRMA állítja (MNYTK. 197. sz. 1993. 128). — Az összetétellel válás problémáját PAIS DEZSŐ a *kérve kér, tudván tud, folyást foly* típusú figura etymologicák esetében is felveti: a *-ván/-vén* képzősekről azt mondja, hogy ezek az „etimológiai szókapcsolatok... összetétel felé hajló alakulatoknak foghatók fel. [Majd így folytatja:] Nézetem szerint még határozottabban összetételnek tekinthetők a *kérve-kér, várva-vár*-féle alakulatok, s ezért nem tartom különösen szerencsésnek, hogy a HelySzab. legújabb kiadása [ez a 10.-re vonatkozik: M. M.] a két elem közül eltávolította a kötőjelet” (MNY. LVII, 272). PAIS következetesen meg is tartja cikkében ezt az összetartozásra utaló kötőjelet. Ez a minősítés a mai nyelvéllapokra vonatkozik. Megvizsgálandók a régi nyelvi adatok a szórend és a bővíthetőség szempontjából is. — Megjegyzem, hogy a *kérve kér*-féle tőismétléseket KÁROLY SÁNDOR is hasonlóan ítéli meg, „igazi frazémának” nevezve őket, melyeknek „A jelentése már többletet tartalmaz, illetve eltér a tagok pusztá jelentésösszegétől” (Jelt. 391). Ugyanúgy ítéli meg tehát Károly a *kérve kér*-féléket, mint az *állást foglal, számításba vesz* stb.-t (uo.). KÁROLY ugyanígy minősíti a *lépésről lépésre*-féle kettős határozókat is (uo.). Számára a frazéma a lexémák egyik fajtája. — Azt, hogy PAIS a finom árnyalatoknak milyen kitűnő érzékelője, jól jelzi az is, hogy a *jövén eljő* típusú tőismétléseket viszont igazi szerkezeteknek tekinti, mivel az alaptagban igekötő járul az ígéhez. Ezt KÁROLY SÁNDOR is így látja (NytudÉrt. 10. sz. 1956. 153).

A módhatározós szó szerkezetek determinánsai nemcsak igenevek, hanem ragos névszók is lehetnek. Leggyakoribb a *halállal halsz, esküvel esküdtem*-féle *-val/-vel* ragos módhatározó. Az ÉrdyK.-ból pl. 403: „Lataa ... az ew wraat ... az egben ffele emeltethween nagy feeneffeeeggel feenleny”. De *-ban/-ben* raggal is találkozunk: MünchK. 19rb: „Mize bēzellēz nēkic peldabēžedecbēn” (~ JordK. 393: „Myre zolaz nekyk pelda zerent?”; a latinban itt nincs tőismétlés); Szentsei daloskönyvéből: „Zokogó sirással sirhatsz, magyar nemzet” (i. m. 287). Fosztóképzős melléknév (*-ul/-ül* raggal vagy anélkül) is lehet módhatározó: *gyújtatlan gyullada*. (A szórend és a bővíthetőség vizsgálatára természetesen itt is szükség van.)

2. A névszói alaptagú szó szerkezetek a figura etymologicák körében is — jelzősek és határozósak lehetnek.

a) A jelzős szintagmák között vannak:

Minőségjelzősek, pl. amiben denominális töből származik a minőségjelző: *zajtalan zaj, úttalan utakon*; deverbális töből: *végig gondolt gondolat*, ÉrdyK. 118: „zylew zyleed theeghed eeltetöt”. A minőségjelzős szerkezet is megindulhat az összetett szóvá válás útján, pl. Pázmány: „szántsándékkal el nem titkolta” (i. m. 413; vö. TESz.).

De sokkal gyakoribbak a birtokos szerkezetet alkotó figura etymologicák. A birtokos jelző — morfológiai szempontból — lehet jelöletlen: *énekek éneke, titkok titkai, álmok álmodója*, Pázmány: „az egek egei ötet meg nem foghatják” (i. m. 293).

A *-nak/-nek* raggal jelölt birtokos jelzőre a Halotti Beszédből való — a későbbi irodalomban is sokszor felbukkanó — *halálnak halála* szerkezet; MünchK. 10vb: „Tü vattoc e' *uilagnac vilagi*” (~ JordK. 365: „Thy vattok ez *vyllagnak vilagoffaga*”: lux mundi); ÉrdyK. 122: „ayandekokat aldozanak [és nem *ajándékozána*!] ewneky . . . mykeent *kyrallyoknak kyrallyanak*”. — Jelentéstani oldalról vizsgálva ezeket azt látjuk, hogy a figura etymologica legtöbbször fokozást fejez ki (a *halálnak halála*: 'a legszörnyűbb halál'; a *kezdet kezdetén* 'a legelején'). De figura etymologica-val igazi birtokviszonyt is kifejezhetünk: Pázmány: „ő ez *prédikátoroknak prédikálásából* vette eszébe . . .” (i. m. 431); bár: ezek a szerkezetek — műfajtól, nyelvváltozattól is függően, ha a szemantikai többlet csökken vagy elvész — gyakran kilépnek a figura etymologicából s a formális töismétlések közé sorolódnak.

Úgy gondolom, hogy a jelzős szintagmák körében még egy típusban megjelenik a figura etymologica, amivel a szakirodalomban nem találkoztam, mégpedig az azonosító értelmezős szerkezetben. Ilyen esetekre gondolok, mint: „Fölkelt a *nap*, ádáz tusa *napja*.”; „Jó ez a *csend*, a béke *csendje*,” Vörösmarty: „Tévedésnek hármas *úta, útam* itt ez volna hát” (Csongor és Tünde. Bp., 1984. 42).

b) A névszói alaptagú szószerkezetek között határozószakkal is találkozunk:

A tekintethatározós szerkezetről már mondtuk, hogy szemantikailag eltér az összes többi figura etymologicitól. Nem nyomósít, sőt, megszorítást fejez ki, s utána ellentétes mellékmondat következik. Morfológiailag leggyakoribb a *jónak jó* típus, ritka a (*látni lát* analógiájára keletkezett) *jóni jó*; *-ra/-re* raggal is kifejezhető: *fajra jó fajtájúak* stb.

Figura etymologica fokhatározós szerkezet is lehet, pl. *mélységes mély, vadon vad* (nyelvjárási szövegekben, népryelvi, népköltészeti anyagban sok egyedi, alkalmi eset fordul elő, pl.: *nehéz-nehezen, szűzen szűzek*); egy példa az ÉrdyK.-ból: 390: „Wr yftenneel kedeg *naggyal nagyobban* eeggyes vala”.

Mód- és mértékhatározói komplex határozós szintagma a korai ómagyar korban az ÓMS.-beli *eggen yg* számnévi alaptagú szerkezet (vö. HAMORI ANTÓNIA: MNyTNY. I, 688). A kódexekből is adathozható *egyetlen egy* azóta összetett szóvá vált, így a későbbi szinkroniákban nem a szintagmák, hanem a lexikalizálódott figura etymologicák között lesz a helye.

Végül, de nem utolsó sorban, a hasonlító határozós szerkezetekről kell megemlékeznünk, annál is inkább, mert ez viszonylag erős típus a figura etymologicák körében. A *szebbnél szebb*-féle szerkezetek a leggyakoribbak, de a hasonlító határozó alapfokban is állhat: *okosnál okosabb, tűznél tűzesebb*; a *fánál fább*-féle főnévi alaptagú szerkezet ritka. Pázmány-anyagomban névmások kapcsolódnak: pl. a „*semminél semmibb* vagy” szerkezetben (i. m. 621). — Jelentéstani oldalról nézve: e szerkezetek is a birtokos jelzősek nagy részéhez hasonlóan — lényegében fokozást fejeznek ki, s egyúttal erősen kötöttek.

2. A figura etymologicák másik nagy csoportja (az eddig tárgyalt szintagmatikus felépítésűek mellett) a nem szintagmatikus felépítésűeké. Ezek — első megközelítésben — két csoportra oszlanak: a két mondatrészből állókra és azokra, amelyek lexikalizálódtak.

A) A két önálló mondatrészből állókat vizsgálva azt látjuk, hogy ez a két mondatrész lehet azonos, és lehet különböző.

1. A két azonos mondatrész határozó lehet; ezek azok, amelyeket ket-tős határozókként tartunk számon. Korábban már szóltam róla, hogy az

általuk hordozott szemantikai többlet alapján ezeket is figura etymologicának tekintem. Tudjuk, hogy szintaktikailag sajátos átmeneti alakulatok, s azt is, hogy mai előfordulásainak nagy része a megmerevedés útján van (nem bővíthető, szórrendje kötött); ezek fokozatosan szétválaszthatatlan frazeológiai egységgé válnak, pl. *szóról szóra* tudja, *szemtől szembe* megmondja, *szájról szájra* terjed stb. Ha azonban bővítményt kapnak (vagy kaphatnak), akkor erősebben megnyilvánul bennük eredeti jellegük, az, hogy közös alaptaghoz járulva szintagmabokor tagjai; pl. a „*nemzedékről nemzedékre öröklődik*” szerkezet két határozója bővíthető az *egyik*, illetve a *másik* jelzővel; ugyanígy Pázmány következő mondatában: „*azt írja némely szomszédokról, hogy hitrül hitre változnak*” (i. m. 427): vagy: „*ezek ... hivolkodók; házrul házra járók ... nyughatatlanok*” (Pázmány i. m. 647). Szép népdalunk is erre utal: „*Bújosik az árva madár, Egyik ágról másakra [azaz: másik ágra] száll*”. Még egy megjegyzést szeretnék tenni: úgy látom, hogy az ilyen szerkezetek között is előfordul az összetett szóvá válás. Mai helyesírásunkban következőes a különírás, ami az összetettség ellen szól, de pl. az *egyől egyig* olyan szoros, annyira megmerevedett szerkezet s annyira új, speciális jelentésű, hogy már összetett szónak is beillenék.

2. A két önálló mondatrészből álló, nem szintagmatikus felépítésű figura etymologicaék másik csoportjában két különböző mondatrésznek azonos a töve. Ezek a tőismétlések állhatnak:

a) Egy tagmondaton belül és két külön tagmondatban. Egy tagmondaton belüli példa, melyben nem egy szintaktikai szinten áll a két tag: MünchK. 19vb: „*a3 azatnnc ideiben mōdom az azatocnak*” ~ JordK. 394: „*az aratafnak ydeyn meg hagyom az aratoknak*”: „... *messis ... messoribus*”); Szentsei: „*Győzhetetlen császár győzetik mindenben*” (i. m. 239). Át kell gondolni, hogy ha — a fenti példákkal ellentétben — egy szinten áll a két elem és közös az alaptagjuk, akkor mely esetek tartoznak ide, a nem szintagmatikus felépítésű figura etymologicaék közé, s melyeket minősíthetünk úgy, hogy a közömbös viszony átértékelődött mellérendelővé, pl. ÉrdyK. 614: „*Az meg vakwlt bynes kedeeh meeg az nagy halalus bynt fem twggya bynnek*”; Szentsei: „*Jóvoltodért jót kívánok, boszuért boszút állok*” (i. m. 258), „*Nem köll magyarnak magyarra támodnya*” (i. m. 346). Ezek talán mellérendelőknek is felfoghatók.

Ebben a típusban is vannak állandósult kapcsolatok, mint *kő kövön* nem marad, *szó szót követ*, *kéz kezét mos*, *szemet szemért*, *szeget szeggel*, *kéz a kézben*, *egy az egyben* stb. Szerintem ide sorolhatjuk a *nap nap után*, *fej fej mellett*-féle frazeológiai kapcsolatokat is, hiszen ezek a *kéz a kézben*-től csak abban különböznek, hogy második tagjuk nem raggal, hanem névutóval, tehát szintén morfológiai eszközzel van ellátva, s ezáltal lesz alaktani variáns; pl. MünchK. 29vb: „*tamad nēzet nēžet ellèn τ orzag orzag ellen*” (~ JordK. 430: „*Tamad nep nepre es orzag orzagra*”).

b) Ha nem egy, hanem két külön tagmondatban jelentkezik a tőismétlés, akkor még tüzetesebb vizsgálatot igényel annak eldöntése, hogy figura etymologica-e még, vagy a szórendi távolság már elszakította a két elemet egymástól annyira, hogy megszűnik köztük az egymást erősítő kapcsolat. A „*Szeretném, ha szeretnének*”, „*Be szép, ha szépnak hiszlek*”-féle összetett mondatokban még figura etymologicának tarthatjuk a tőismétlést. Ugyanígy Vörösmarty: „*Egy gondolat volt, én gondoltam azt, Akarat csak egy volt, én akartam azt*” (Csongor és Tünde. Bp., 1984. 165). Ezek át is alakíthatók szintagmatikus felépítésű figura etymologicaévá: *Szeretném a szeretést*, az én *gondoltam* (vagy: általam *gondolt*) *gondolat*, az én *akartam* (vagy: általam *akart*) *akarat*. — Kérdés az is, hogy átlépi-e a figura etymo-

logica a mondat (mondategész) határát, vagy ilyen esetben már szétesik, és formális szótőismétléssé válik.

B) A nem szintagmatikus felépítésű figura etymologicák másik csoportja (az önálló mondatrészekből állók mellett) a lexikalizálódott elemeké. A *nőt-tön-nő-től végestelen-végig*.

3. S mindezek után iktatnám a rendszerbe a kettőnél több tagból álló figura etymologicákat.

De már én is az időm *véges-végén* járok.

Rendszerezési kísérletem alapos, elégségesen érvelő, teljes bemutatására rövid ez a mostani idő. De azt, hogyan gondolkodom, hogy képzelem az egészet, talán mégis tükrözik valamelyest az elmondottak. Azt tenném még hozzá, hogy ez egyelőre egy nagyvonalú (vagy inkább elnagyolt) rendszerezés, ami még finomításra szorul, de — reményeim szerint — olyan, amit talán lehet és érdemes is finomítani.

Egy 1613-ból származó szövegrészlettel, egy ráolvasással szeretném befejezni: „Valaki az mi *Urunk* Jezus Kristusnál nagyobb *urat uralhat, asszonyunk* Szűz Máriánál nagyobb *asszonyt asszonyolhat, az magas* egeknél *magasabbat* ismélhet, az fekete földnél nehezebbet nyomhat, az árthasson vétkezzen a mai nap énnekem.” (BÁRÓ RADVÁNSZKY BÉLA, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Bp., 1879. III, 81), illetve Szathmári tanár úrnak.

Isten éltesse sokáig!

MÁTAI MÁRIA

Elena priorissza levele*

1. A levéllel, amelyről a továbbiakban szó lesz, a történeti nyelvtani munkákkal kapcsolatban ismerkedtem meg. A többnyire kódexforrások bővítésére kaptunk ugyanis akkoriban egy listát, amely eredeti magyar nyelvű emlékekre hívta fel a figyelmet, és amelyet mindenki a saját belátása szerint használhatott fel. Ebben a listában szerepelt többek között egy misszilis. Felfedezője és közlője IVÁNYI BÉLA, az átirat megjelent a MNy. XLIII. évfolyamában a 158. lapon. A levelet Bocskay Ilona, Nyulak szigeti priorissza írja unokaöccsének, Bocskay Istvánnak. Jól megfeddi, sőt meg is fenyegeti rokonát, és azt várja tőle, hogy hagyjon fel az egyház jobbágynak sanyargatásával, árván maradt utódok kirablásával. Ez hitványság, amelyet — így a levél — Bocskay István elődei, apja és nagyapja sohasem tettek volna meg. A címzettől egyben hálátlanság is ez a viselkedés, mert sokat köszönhet az egyháznak és személy szerint neki, a nagynénjének.

IVÁNYI jegyzeteket is csatol a levélhez. Meghatározza a címzett és a levélíró rokoni kapcsolatát, családfát is ad — ez azonban eltér a NAGY IVÁN által megadottól. Mindenesetre a Bocskayaknak ez az ága a raszinyai (raszinyakeresztúri) előnevet viselte. A címzett, István a mohácsi csatában esett el, ezért IVÁNYI a keltezetlen levelet 1526 előttre datálta.

A missziliből a számomra fontos adatokat történeti nyelvtani fejezetemben a megfelelő helyeken még IVÁNYI közlése alapján idéztem. 1991-ben jelent meg HEGEDŰS ATTILA és PAPP LAJOS szerkesztésében a „Középkori leveleink” című kötet,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 1994. dec. 7-én.

amely 62. számú tételeként közli Bocskay Ilona levelét, továbbá a levél fakszimilé-jét is. A fakszimiléből azonnal látszik, hogy eredetije szép, gyakorlott írással készült, és ebben eltér a korabeli (főleg női kezeztől származó) misszilis írásától.

A tavalyi évben Papp Zsuzsannával közösen a Horvát-kódex közzétételén dolgoztunk. Mint ismeretes, ez a Ráskay-kódexek közül az utolsó, kolofonjában az 1522-es évszám szerepel. A fényképmásolatról készült átirat ellenőrzésének és a jegyzetek megírásának céljából heteken keresztül tanulmányozhattuk az eredeti kódexet, figyeltük nagyítóval a betűjavításokat, ezzel összefüggésben a hibázások sajátosságait, a hangjelölést stb. Így, amikor néhány hónap múlva ismét a kezembe került a 62. számú levél fényképmásolata, Ráskay betűvetésének jellegzetességeit véltem felfedezni benne.

Más is jutott már hasonló gondolatokra. ECKHARDT SÁNDOR a MNy. XLVII. évfolyamában, négy évvel IVÁNYI közlése után megjegyzéseket és helyesbítéseket fűz az átirathoz (101—2). ECKHARDT SÁNDOR fényképmásolaton látta a levelet. Benyomásait és sejtéseit így összegzi: „Az eredeti levelet érdemes volna megmenteni az enyészettől, mert korai keltezése a nagy ritkaságok közé sorolja, továbbá az a különössége is kiemeli az átlagos levelek közül, hogy írója kódexírást, különálló, nagy rideg barát betűket alkalmaz, s nem lehetetlen, hogy valamelyik ismert kódexünk írójától származik” (i. h. 102).

Én azt gondolom, hogy Bocskay Ilona levele Ráskay Lea keze által íródott.

Ha Ráskay Lea könyvtáros nővér (de legalábbis jelentékeny scriptor) volt ugyanabban a kolostorban és ugyanabban az időben, amelynek és amikor Bocskay Ilona a főnöknője volt, akkor mindez a szituációból természetesen adódhatott. Ráskay 1510 és 1522 között készítette kódexeit a szigeten. Bocskay Ilona főnökszonságának idejét pedig oklevelek dátumainak segítségével 1512 és 1524 közé biztosan tehetjük (ennél hosszabb persze lehetett): 1512. febr. 25-én adott ki egy oklevelet, I. BARTFAI SZABÓ, Pest megye történetének okleveles emlékei: 1290., ill. Móré Fülöp oklevele 1524. máj. 12.: ETE. IV, 133 (138. tétel). (Az 1512-es oklevelet megnéztem, hátha alá van írva sajátkezűleg; természetesen nincs.)

2. Nem akarok azonban úgy tenni, mintha nem tudnám, hogy paleográfiai szempontból kételyek merülhetnek (és merültek is) fel arra nézve, hogy a misszilis írójának keze lehet egy — a Ráskayéhoz csupán nagyon hasonló, de vele nem azonos — „Elena-kéz”. E kételyek ellenére szeretnék megmaradni amellett, hogy a levelet Ráskay Lea írta Elena priorissa nevében. Bizonyítani — természetesen nem paleográfiai érvekkel szeretném (ehhez nem értek), hanem a misszilis hangjelölését, helyesírását, szövegtagolását, nyelvjárási jellegzetességeit és hibáinak sajátosságait szeretném összevetni a Ráskay-kódexekben tapasztalhatókkal.

Szókinestani és mondattani jellegű összehasonlításnak nemigen látom értelmét, mert a misszilis — mint műfaj — szóhasználatában és mondat szerkesztésében eltér a latinból fordított kódexszövegektől; a történeti nyelvtanban ezt a kettősséget ki is használtuk a kései ómagyar kori beszélt nyelvi jelenségek kitapogatására.

Néhány megjegyzést azonban mégis szeretnék Ráskay írásához is fűzni, részben a kódexek elő- és utószavaira, részben a saját megfigyeléseimre hagyatkozva, természetesen csak általánosságokat.

A) A kódexkiadások előszavaiban az írásra vonatkozóan az alábbi észrevételeket találjuk: Példák Könyve 289—90 (BOGNÁR—LEVÁRDY): „A II. kéz — Ráskay Lea — írása erősen ingadozó. Az általa írt szöveg 8 munkaegységre tagolódik. Az egységek írásának formánívója azonos, így feltétlenül egy kéztől származónak kell

tartanunk, a hangulati ingadozásokat viszont nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül. Egyrészt abból adódhatnak ezek, hogy a másolásra kitett szöveget nem folyamatosan írta, az egyes munkaegységek között több napos hézagnak kell lennie.” (Több szöveget is másolt párhuzamosan, erre utal, hogy a Margit-legenda egy lapja tévesen a PéldK.-be keveredett.) „[A hibázásokat és az írásbeli ingadozásokat] egybevetve a másolót — magas formanívójú írása ellenére — eléggé rapszódikus, fáradékony, hangulatainak alávetett egyéniségnek kell tartanunk” (i. h. 290). — Cornides-kódex 11 (BOGNÁR—LEVÁRDY): „Az írás egy kézre vall, bár kisebb ingadozások észlelhetők: az írás duktusa, tempója, néhol a betűk formája is változik... A 62. lapon feltűnő írásváltozást látunk... A 94. lap írása hosszabb szünet utáni újakezdést sejtet: a betűk erősen jobbra dőlnek, az írás jellege sokkal energikusabb. ... A 240. laptól kezdve álló jellegből lassan jobbra dülőre vált.” BOGNÁR—LEVÁRDY a CornK. eredeti rendjének helyreállításában figyelembe vette többek között a feltűnő írásváltozásokat is (vö. i. h. 792).

Más kódexre és kézre vonatkozik, de talán nem érdektelen az alábbi megjegyzés, amelyet ABÁFFY CSILLA tett a Kriza-kódexet kísérő tanulmányában: „Az írásképpen a 47. laptól változik az *o* írása. Míg eddig a scriptor az *o* második ívéből húzta a mellékjelet, ezután következetesen az első ívből indítja. Megváltozik a palatális mellékjelek vesszője is. Az egész írástükör lazább, ritkábbak a sorok, kevesebb és nagyobb betű áll egy sorban. A 47. lap előtt szókezdő helyzetben mindig *v* áll, később *w* is előfordul. Mindezek ellenére a kódex első és második részének írása annyira hasonló, hogy valószínűleg egy kéz munkája (bár az sem zárható ki teljességgel, hogy két külön kéztől származik).”

B) Saját megfigyeléseim: Háromfajta „alapírást” lehet megkülönböztetni az öt Ráskay-kódexben. Ezek összképükben is (kerekebb álló, szálás dőlt, rendezett, szétesettebb), de a *z* betűk formája alapján is (valamint ettől nem függetlenül az *y*-ra tett diakritikus jelekben) elválnak egymástól. Más jellegűek a MargL. és a PéldK., valamint a CornK. korábbi részei (Ágnes- és Lúcia-legenda stb.), ezekben a *z* formája kicsi, lehúzott szára egyenes. Ismét más jellegű a Domonkos-kódex nagyobb része: a *z* kicsi, de lehúzott szára kerek. Végül a harmadik típusba a későbbi írárok tartoznak (CornK. egy része, DomK. kisebb része, HorvK.), ezekben a *z* „háromvonalas”, lendületes (felszabadult), alul-felül erősen ívelt, az *y*-on csak akkor van pont, ha javított, hogy egyértelmű legyen a javítás. Másik észrevétel: Az írás jellege a későbbi kódexekben egyre gyakrabban szétesett, rendetlenül, türelmetlenül van javítva. A DomK. és a HorvK. eredetijét egymással összehasonlítva az írásképp alapján az tűnik fel, hogy mennyivel jobb lelki és fizikai állapotban lehetett Ráskay Lea a DomK. másolásakor, mint öt évvel később. Az írás tehát kétfajta változást is mutat: változik folyamatában is, és hangulat, testi-lelki állapot szerint is.

C) Másrészt: Domonkos eredetű kódexekben vannak szép számmal azonos elemekből építkező, feltehetően azonos „iskolát” mutató, mégis eltérő kezek. Ezekre példa lehet a PéldK. harmadik keze, de találunk ilyen típusú írásokat a Gömör-kódex kezei között (és másutt) is.

Ezek után következnek a misszilis részletes vizsgálata!

3. A levél hangjelölése és annak egyes sajátosságai. — Első látásra feltűnik, hogy a levél hangjelölése az ún. többjegyű mellékjeltelen típusba tartozik (l.: KNEZSA, HírTört. 102—3; FARKAS: NytudÉrt. 101. sz. 74. sz. 12—4). A betűértékek és hangértékek egymáshoz való viszonya a következőképpen

alakul (csak a szokásosan vizsgált, kritikusabb hangjelölésekre vonatkozóan):
a = *a*, *á*; *aa* = *á*; *c* = *cs* (*kouac*), egyébként *ch* = *cs*; *e* = *e*, *é*; *ee* = *é*; *ev* = *ö*, *ő*,
ű; *g* = *g*, *gy* (mellékvariánsként), *gy* = *gy* (fővariánsként); *i* = *i*, *j*; *j* = *i*, *j*;
n = *n*, *ny* (mellékvariánsként), *ny* = *ny* (fővariánsként); *o* = *o*, *ó*; *s* = *s*, *sz*, *zs*;
ty = *ty*; *u* = *u*, *v* (pozíciótól függően); *v* = *u*, *v*, *ű* (pozíciótól függően); *y* = *i*, *j*;
z = *sz*, *z*.

A levél hangjelölése teljes egészében megfelel a Ráskay-kódexek hangjelölési gyakorlatának. Ráskay hangjelölése KNEZSA ISTVÁN tipizálása óta (i. h. 105—6) általánosan ismert, és újabban már több helyen is részletesen olvasható (pl. a RMKód. 9. és 17. számaként megjelent DomK. és HorvK. előszavában).

Feltehetjük természetesen, hogy ez a fajta hangjelölés általában jellemző a domonkosokra vagy a szigeti kolostorra. KNEZSA (i. m. 144) tesz is ilyesmire utaló megjegyzést: „[Ráskai Lea] ezt a típust a korabeli kancelláriától semmi esetre sem vehette, fel kell itt is tételeznünk, hogy kellett lenni olyan emléksoportnak, amely a XIII—XIV. század határán keletkezett és amelyből Ráskai Lea és a domonkosok a magyar helyesírásukat még a XVI. század elején is átvehették.”

Ezek után tehát meg kell vizsgálnunk azt is, mit mutatnak egyéb domonkos nyelvemlékek hangjelölései. Hogy időben és térben közel maradjunk, válasszuk ki a GömK.-et, amely szigeti provenienciájú 1516-ból, Ráskay működésének fő idejéből, illetőleg Sövényházi Márta hangjelölését.

Érdekességgéppen érdemes megemlíteni TIMÁR KÁLMÁN fellelését (ItK. XL, 274—5) arról, hogy Ráskay Lea előtt a kolostorban a könyvtárosi feladatkört a beteges Legédy Kató, a GömK. egyik — többször betegségekre panaszkodó — scriptora tölthette be, akinek 1517-ben bekövetkezett haláláról a DomK. 265. lapján emlékezik meg név szerint az utód, Ráskay Lea. TIMÁR szerint a szigeti zárda könyvtárosainak sorában őtána viszont Sövényházi Márta következett, munkásságának csúcspontja 1530—1531. Mindenesetre: akár a GömK. kilenc kezét (benne a beteges Katalin apáca írásával), akár Sövényházi Márta hangjelölését vizsgáljuk is, egyik sem felel meg a Ráskay-félének. Jóval több a mellékjel a betűkön, de a kétjegyű mellékjeltelen kezek is *ev* helyett leginkább *ew*-t használnak, olyan kéz is van, amely *eq*-t, vagy Katalin apáca *ev*-t. A *cs*-nek többször *c3* felel meg, az *ű*-nek *w* vagy *w*, *ű* stb. De magának a PéldK.-nek a Ráskayn kívüli két keze is részben másfajta hangjelölést alkalmaz. Az a hangjelölés tehát, amelyet a levélben (is) látunk, nem a domonkosokra jellemző, hanem Ráskay-specifikusnak mondható.

Van azonban még egy apróbb, a hangjelöléssel kapcsolatos jellegzetesség is, amely árulkodó. Feltűnő a Ráskay-kódexekben, hogy a *hogy* és *úgy* névmási tövű szavak etimológiailag azonos eredetű *gy*-jét a scriptor csaknem teljes következetességgel kétféle módon írja: a *hogy*-ot a *gy* hangjelölésében mellékvariánsnak tekinthető *g*-vel, míg az *úgy*-ot a fővariáns *gy*-vel. (A valóban csekély számú kivétel, azaz a *hogy gy*-s írásmódja a korai kódexekben fordul elő, később Ráskay e szokásában már nagyon következetes, l. a sok *ugyhog* írásmódját.) Ez a kettősség a misszilis helyesírására is jellemző (*ugy* kétszer, *hog* nyolcszor).

Nem a hangjelölés sajátága, de talán említhetjük itt, hogy — a kódexszövegekből úgy tűnik — Ráskay Leának a zöngés—zöngétlen oppozíciókkal kapcsolatban némi nehézségei lehettek. Javított, bizonytalankodva javított, illetve javítatlan ilyesfajta esetek aránylag nagy számát figyelhetjük meg az általa írt kódexekben. Elsősorban a *k* ~ *g* oppozícióra jellemző ez a jelenség: pl. MargL. 4: *zygetenec* (a *g k*-ből javítva), 112: *betek[g] volna* (a szó az oldal legalsó sorában van, ezért a *k* alá írta a *g*-t, a *k*-t azonban nem törölte); CornK. 163r: *pogun* (*k* van *g*-re javítva);

HorvK. 119: *bevnesegert*, 44: *dolog* (a *g* fölé kis *k-t* írt); stb. (sok adat); — $p \sim b$ bizonytalanságra: HorvK. 231: *parannak* (javítva *barannak*); — $t \sim d$ bizonytalanságra: CornK. 49r: *rodhadatlansagra* (a második *d-t* *t*-ből javítja); PéldK. 53: *agy alamylnad* (a. m. adj alamizsnát!); HorvK. 87: *hirtettetny* (az első *t* fölé *d-t* írt), 137: *kevnyrenek evtevt rezeben*. A misszilisnek a *fogadot vala* (a. m. fogadod vala) igealakja valószínűleg effajta jelenséget rejthet.

4. A misszilis szövegtagolásáról. — A szövegek tagolása, mint ismeretes, nem csupán az írásjelek (és nagybetűk) használatának kérdése, hanem elsősorban a szövegalkotó grammatikai tudatosságának mutatója, amelybe bizonyos esetekben a szöveg „hangosításának” — tudniillik annak, hogy felolvasásra szánják — a szempontja is belejátszott. A különféle szövegek tagolása a kései ómagyarban igen eltérő színvonalat mutat: vannak agyontagolt szövegek (pl. Bod-kódex), igen mértéktartóan, „spórolósan” (egyes kezek esetében szinte nem is) tagoltak (ilyen pl. a Lázár-kódex), a szövegek többsége pedig e két szélsőség között helyezkedik el.

Az egyes emlékek tagolástípusának megállapítása nyelvemlékenként elvégzendő fáradságos munka. Ennek során megállapítandó, hogy milyen eszközökkel történik a tagolás (milyen típusú írásjelekkel, nagybetűvel, egyéb jelekkel — ez a formai oldal), továbbá, hogy mely típusok azok, amelyeket a szövegalkotó elkülönít, illetve hogy ezt milyen következetességgel teszi (tartalmi oldal). Meg kell azonban jegyezni, hogy a következetesség nem tartozik a korszaknak sem a követelményei, sem az erői közé.

Nézzük meg mindezt a levélben! Előzetesen egy megjegyzés: a levél fényképmásolatán a rongálódások miatt egyes tagolójelek — amelyeket IVÁNYI még látott, s leírt — ma már nem láthatók (mint ahogy már egyes szavak sem). Ezeket IVÁNYI közlése alapján — ahogyan a „Középkori leveleink” is teszi — tekintem „láthatónak”.

A szövegtagolás formai oldala: a levélben egyetlen írásjel használatos, mégpedig a nem tapadó középhelyzetű pont, néha egy kicsit elmozdulva. Ehhez járul még helyenként (mondathatáron) a nagybetű is.

A szövegtagolás tartalmi oldala — a nagyobb egységektől a kisebbek felé haladva — a következőképpen alakul:

Mondathatár elhatárolása: mindig írásjellel (20 : 0), ebből ponttal és nagybetűvel 11 (amelyből 6 esetet képesnek tartok: az átiratban *J* áll — ennek a megkülönböztetése azonban a *j*-től ebben a korban, mint ismeretes, igen bizonytalan dolog); ponttal és kisbetűvel: 9 eset. (A számadatokban az első szám mindig a jelölt, a második a jelöletlen esetek számát mutatja.)

Megszólítás után: 0 : 3.

Tagmondatok elhatárolása:

Mellérendelő viszonyban: és kötőszóval kezdődő tagmondat előtt: 1 : 0; *hanem* kötőszós tagmondat előtt: 1 : 0; kizáró ellentétes viszonyú kötőszó nélküli tagmondatok között: 1 : 0; következtető viszonyú kötőszó nélküli tagmondatok között: 1 : 0.

Alárendelő viszonyú tagmondatok között: kötőszó nélküli függő kérdő (felkiáltó) mellékmondat előtt: 0 : 4; *hogy* (*hoggyha*) kötőszós tagmondatok előtt: 5 : 4 (a viszonyok szétválogatásának ez esetben nincs jelentősége); vonatkozó névmási kötőszó előtt: 1 : 1; *mert* kötőszó előtt: 2 : 0; beékelt mellékmondat határain: 1 : 1; mellékmondat főmondat tagmondatsorrend esetén: 2 : 0.

Mondatrészek között: *és* kötőszó előtt: 1 : 3; *mind* előtt (összefoglaló kapcsolatos viszonyban): 3 : 1; *sőt* előtt (fokozó kapcsolatos viszonyban): 1 : 0; hozzátoldó kapcsolatos viszonyú tagok között: 1 : 0; értelmezett és értelmező között: 1 : 0.

Nem grammatikai jellegű tagolás (kiemelés céljából, széttagolás-féle esetekben): 3. Ezek: „hogha valamy penze maradot *poka ianosnak . kouac myklosnal* ... *reya irtal az my iobbagyonkra . nagy fenegetesekkel* ... *mynevev tyztesseget teezen nekem . io tetem [helyeben]*”.

A szöveg természetesen műfajából következően is kicsi, de a főbb kategóriák érzékeltetése szempontjából talán mégis elégséges. Belőle az alábbi kép kerekedik ki: Jelölt kategóriák: a mondathatárok, a mellérendelő viszonyok (kivéve az *és* kötőszóval kapcsolódó szerkezeteket, de itt maga a kötőszó a pregnáns), az alárendelő viszonyú tagmondatösszetesek, ha azok mellékmondat — főmondat sorrendűek. Jelöletlen kategóriák: a megszólítás, a függő kérdés. Nagyobb ingadozások a tagolásban a kötőszók előtt, leginkább a *hogy* előtt vannak.

Most egyfajta szembesítés következik a Példák Könyve Ráskay másolta részének (II. kéz) tagolási gyakorlatával. (Ennek vizsgálata egykor szakdolgozatnak egyik részfejezete volt, az adatokat ebből veszem.)

Mondathatár elhatárolása: 248 esetben írásjellel, ebből 211 pont + nagybetű, 37 pont + kisbetű; 8 esetben írásjel nélkül, de mindig nagybetűvel.

Megszólítás után: 3 : 10.

Tagmondatok elhatárolása:

Mellérendelő viszonyban: *és* kötőszóval kezdődő tagmondat előtt: 80 : 10; *se(m)* kötőszós előtt: 3 : 2; *hanem* kötőszós tagmondat előtt: 7 : 0; *de* kötőszós tagmondat előtt: 12 : 0; *avagy* kötőszóval kezdődő tagmondat előtt: 8 : 0; kötőszó nélküli, nem tipikus kötőszót tartalmazó, illetve nem a tagmondat élén álló kötőszót tartalmazó tagmondatok előtt: 40 : 1.

Alárendelő viszonyú tagmondatok között: kötőszó nélküli függő kérdő mellékmondat előtt: 15 : 8; *hogy* (és a vele alakult kötőszótársulások) előtt: 62 : 35; vonatkozó névmási (vonatkozó határozószói) kötőszó előtt: 50 : 38; *mert* kötőszó előtt: 12 : 4; *ha* kötőszó előtt: 11 : 1; beékelte mellékmondat előtt: 2 : 7, után: 12 : 5; mellékmondat — főmondat tagmondatsorrend esetén a tagmondathatáron: 64 : 14.

Mondatrészek között: *és* kötőszó előtt: 32 : 26; kötőszó nélküli halmaz tagjai között: 31 : 44; *sem* kötőszó előtt: 2 : 0; *hanem* kötőszó előtt: 2 : 1; *avagy* kötőszó előtt: 3 : 6; *azaz* kötőszó előtt: 9 : 1, után: 8 : 1; értelmezett és értelmező között: 7 : 14.

Nem grammatikai jellegű tagolásként 99 írásjel értelmezhető a kódexrészletben, ezeknek egy része a felolvasás szempontjait szolgálhatta (beszédbeli szünetet, hangsúlyozandó mondatrészt jelölhettek, ilyen például a mondat fókusz elotti néhány tagolójel stb.), de sok másfajta eset is van.

Mi derülhet ki a levél és a kódexrészlet tagolásának összevetéséből?

a) A tagolás formai oldala megegyezik: nem tapadó, középhelyzetű pont mindenfajta írásjel funkciójában. A PéldK.-ben nagyobb egységek elkülönítésére pontkombinációk, illetve pont és vonalkombinációk is szolgálnak.

b) A tagolással járó kategóriák egybeesnek a levélben és a kódexben, azaz a „Mi tagolódik?” kérdésre egyforma a válasz. Mindenképpen meg kell azonban jegyezni, hogy a PéldK. — terjedelmi és talán műfaji okokból is — több tagolási kategóriát tartalmaz a levélnél, a misszilisben nincsenek pl. *azaz* kötőszós szerkezetek, igeneves szerkezetek, egyenes idézések, nagyobb szövegegységek stb.

c) A tagolás következetességében, illetve következetlenségében az alábbi párhuzamok mutatkoznak: A mondathatárok mindkét szövegben egységesen írásjellel tagolódnak. A pont utáni nagybetű vagy kisbetű használatában azonban arányeltolódások vannak, jobban mondva lehetnek, ha a korábban említett, kétes nagyságú *j*-ket a KLev. olvasatának megfelelően nagybetűnek tekintjük. Ebben az esetben a misszilis gyakorlata inkább a PéldK. egyenes idézeteiben alkalmazott eljárásnak felel meg (42 : 22). (Más kódexben, pl. a MünchK.-ben megfigyelhető, hogy a mondathatárok és az egyenes idézetek kezelése nagyjából azonos, de legalábbis nagyon hasonló.) A tagmondatok közötti mellérendelő viszonyok mindkét emlékből erősen jelöltek. A mellérendelő szerkezetek tagolása ingadozó, a jelöltségi arányok: 6 : 4, ill. 87 : 79. (Az és kötőszóra nézve a következő arányok vannak a levélben, ill. a kódexben: tagmondatok kapcsolásában 1 : 0, ill. 80 : 10; mondatrészek kapcsolásában 1 : 3, ill. 32 : 26 a jelölt, ill. jelöletlen esetek száma.) Az alárendelő viszonyú tagmondatösszetesekben a mellékmondatokat kapcsoló kötőszók előtti írásjelhasználat párhuzamai: *hogy* előtt: 5 : 4, ill. 62 : 35; vonatkozó névmási kötőszó előtt: 1 : 1, ill. 50 : 38; *mert* előtt: 2 : 0, ill. 12 : 4. Igen fontos kategória az alárendelő viszonyon belül a mellékmondat—főmondat sorrendű alárendelő tagmondatösszetesek csoportja, mert ennek jelöltsége (az egyébként fogódzót jelentő, tipikus kötőszó hiányában) jól mutat(hat)ja a szövegalkotó grammatikai tudatosságát. Ide vonhatók még a beékelte mellékmondatok végén található írásjelek is. Az előbbi a levélben és a PéldK.-ben egyaránt az erősen jelölt kategóriák közé tartozik. Az arányszámok: 2 : 0, ill. 64 : 14. Beékelte mellékmondat végén: 1 : 1, ill. 12 : 5. A tagolás arányaiban a két emlék között egyetlen jelentősebb eltérés mutatkozik, mégpedig a (kötőszó nélküli) függő kérdő mondatok között; az arányszámok itt 0 : 4, ill. 15 : 8.

Összefoglalva megállapítható tehát, hogy a következetes, illetve következetlenebb, ingadozóbb tagolás iránya és többnyire arányai is párhuzamosságot mutatnak a levélben és a Ráskay Lea által írt kódexrészletben. A levélről minden kétség nélkül elmondható, hogy nem lebecsülendő grammatikai tudatossággal tagolta írója, úgy is mondhatnánk, hogy profira vall a misszilis tagolása — már ami a kései ómagyar kori helyzetet illeti.

A továbbiakban tegyünk még egy rövid összehasonlítást más, XVI. század eleji levélíró női kezek szövegtagolási gyakorlatával! A Középkori leveleink 213., 232., 233., 235. és 243. tételeként Kanizsai Orsolya öt levele olvasható „szerelmes urához”, Nádasdy Tamáshoz — igaz, 1540—1541-ből, tehát kissé későbből, mint a vizsgált misszilis. Az öt levélben összesen két tagolójel (vessző) van, egyik egy mondathatárnak értékelhető helyen, tartalmilag fontos tagadó mondat elkülönítésére, a másik viszont az *adjoin Isten* szerkezet tagjai között. Nagybetűt egyetlen egyet sem látni az öt levélben. Találhatunk azonban nemcsak világi asszonytól, hanem kolostorból származó misszilis is középkori leveleink sorában, s ez szempontunkból feltétlenül érdekesebb. Tárczay Borbála 1512 és 1526 között két levelet is írt anyjához, özv. Tárczay Jánosnéhoz (26. és 27. tétel). A levelekhez fűzött jegyzetanyagban ez áll: „A levélíró személyéről keveset tudunk. Apáca volt (ez szóhasználatából és a feltehetőleg diktált levél könyvírás jellegéből is kitűnik).” A levél tehát apácakéztől származik, feltehetően nem is gyakorlatlanétól, ha a fenti megjegyzést elfogadjuk. És milyen a tagolása? Semmilyen: egyáltalán nincs tagolva, se tagolójellel, se nagybetűvel. Egyébként a kötetbeli férfi kezektől származó levelek egy részére is a tagolatlanúság vagy csekély tagoltság jellemző. Mindez csak még inkább megerősítheti azt a véleményünket, hogy aki a vizsgált misszilis írta, a nyelvi tudatosságnak a korhoz mérten magas színvonalán állt.

5. A misszilis nyelvjárásáról. — Ómagyar szövegek területi nyelvi hovatartozását, illetve alkotóik nyelvjárását megállapítani nem egyszerű feladat. A vizsgálat során több nehézséggel kell szembenézni. Ilyenek: a) a hangjelölési tarkaság, a betűértékek többfélesége, ebből a hangértékek kihámozása; b) mivel a szövegek többnyire másolatok, a leírandó szöveg nyelvjárása különféle mértékben köthette a másolót, attól függően, hogy milyen volt az egyénisége, másolói alapállása; c) a szövegalkotók (fordítók, másolók) saját nyelvi állapota sem mutatta általában tisztán csak egy nyelvjárás jelenségeit, gyakori volt a nyelvjáráskeveredés; d) a nyelvi következetességhez való laza viszony (norma nemigen volt, tehát nem volt mit betartani és számon kérni). Ha a levelet nyelvjárási szempontból szeretnénk megítélni, az elmondottakkal számolnunk kell. Persze az is további hátrányt jelent, hogy a szöveg kicsi (20 mondatnyi), és természetesen nem is olyan szándékkal készült, hogy jól lehessen rajta nyelvjárási jelenségeket tanulmányozni.

Mit lehet mégis mindezek ellenére regisztrálni?

a) Az *e* : *ö* szembenállásról (itt az *e* nyelvállásfokának kérdésébe nem mennék bele) a következőket: általában a ma köznyelvinek nevezett alakok általánosak. Szótőben: *zembe*, *zerzy*, *zegeen*, *vetted*, *lelkeert*; ill. *kevezevnet*, *evzue*. Toldalékban: *vetettek*, *tyztessagedet*, *iduessagedet*. Egy-egy eltérés azonban mindkét irányban van: egyrészt *ö*-*z* alak: *emlekevezned*, másrészt *e*-*z* adat: *teruenyed* és *tevek*. Ez eddig 1 : 1 – mondhatnánk. Érdeemes azonban szemügyre venni egy másik illabiális – labiális szembenállást, az *i* : *ü* használatára vonatkozó adatokat. Ebben a tekintetben a mai köznyelvi alakoknak megfelelő adatok (*tyztessagedet*, *tyztessaget*) mellett illabiális változat mutatkozik a levélben: *iduessagedet*. Illabiális tendenciára utalhat, s ide vonható talán a misszilis egyetlen helynévi adata, amely két ízben is szerepel a szövegben: *bysevebel*, *byseveben*. Ez ma *Büssü*, Somogy megyei helység, Igaltól délre, Kaposvártól északkeletre. (Némi kitérő: A MargL. 221. lapján maga az adományozás is meg van említve. A bizonyágtevő sororok között volt „Soror judit . . . es ev vala moyses nadrospannak leanya · Mely moyses nadrospan atta ez bodog azzon clastromanak · jgalt mynd hozza tartozoual evrek alamysnavl’”). A FNEsz.-ban az olvasható, hogy *Büssü* neve pusztá személynévből keletkezhetett, a személynév pedig a *bő* családjába tartozhatik. Így talán még akkor is feltehetünk illabiális alakot (feltéve az *y* *i* hangértékét, amely a levélre nézve megvan), ha tudjuk, hogy a helynevekkel nyelvjárási vonatkozásban csínján kell bánni. Egyébként illabiális alakváltozat — igaz, nem felső nyelvállású — a FNEsz.-ban is van.

b) *i*-zésre nincs példa a misszilisben, sem tőszóban, sem toldalékban: *zegeen*, *vetettek*, *penze*, *kerez*, *teez* stb., ill. *egesseget*, *lelkeert* stb. A *keuanom é*-je pedig éppen az *é* feltehetően erősebb megterheltségét mutatja.

c) A levélben található nyelvjárási jelenségek egy része a nyelvterület nagyobb részén megtalálható; ezeknek természetesen kisebb a bizonyító erejük. Ide vonatkoz a következők: *l* kiesésére mutató adatok nem találhatók a levélben: *oltamázom*, *tanalchabol* (bár ezek etimológiailag másodlagos *l*-ek); — a *-tól* rag *-túl* alakváltozatot mutat: *atyoktól*; — a *-val*/*-vel* rag *v*-je minden esetben hasonló a tövégi mássalhangzóhoz: *hugoddal*, *balassal*, *bertalammal*, *fenyegetesekkel* stb.; — hiátustöltő hang (*j*) egy esetben regisztrálható: *reya*; — az igei személyragok és a birtokos személyjelek nyíltabb változatot mutatnak: *vagyonk*, *iobbagyonk*, *tevek*, *atyoktól*; — az *aztán* zártabb formában szerepel.

Feltehetően íráshibának értékelhető a levél aláírásában a *nyenye* szó. Létezik ugyan elvileg az *n* palatalizációja néha *e* előtt is az északkeleti nyelvjárástípusban, a Nyatl. idevágó térképlapja azonban (III, 464. *néném* a.) első szótagban nem mutat

ilyen palatalizációt — Borsod-Abaúj-Zemplén megyében *nényém* alakváltozatok vannak csupán.

Összefoglalva: a misszilisből egy alapján illabiális, bár egyes alakokban *ő-ző*, *i-zés*re nem hajlamos, feltehetően némi nyelvjáráskeveredést mutató nyelvhasználat olvasható ki.

Ráskay nyelvjárásáról. — Ráskay Lea nyelvjárása szerencsére nem ismeretlen előttünk. HORGER ANTAL két közleményben is foglalkozott vele részletezően a Nyr. XXVI. évfolyamában (193—202 és 245—51). HORGER vizsgálati módszerét ma már kissé elavultnak érezzük, hiányzik belőle a rendszerszerűség, a statisztikai mutatók alkalmazása, amely a jelenségek elterjedtségét számszerűen is igazolhatná. Szerencsére éppen a rendszerszerűséget pótolja FARKAS VILMOS tanulmánya, „A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése” (NytudÉrt. III. sz.). HORGER munkája azonban számunkra mégis igen hasznos, mert az egyes jelenségekről mintegy listákat ad, s így megkönnyíti a levél egyes adataival való összehasonlítást. HORGER — vizsgálatainak tükrében — két korábbi megállapítást is cáfol. Elsőként ZOLNAI GYULA véleményét, aki a MargL.-ra alapozva Ráskay nyelvet az *ő-ző* nyelvjárások közé sorolja; másodsorban pedig VOLF GYÖRGY megjegyzését, amely Ráskay Leának a másolandó szöveggel szembeni magatartásáról, scriptori stílusáról szól. Ez így hangzik: „Ráskai Lea szándékosan kerüli ennek [ti. eredetijének] föltűnő sajátságait; mert ha nagy néha megesik is rajta, hogy vigyázatlanságból követi, mihelyt észre veszi, rögtön kitörüli, és a maga szokására tér. Így hát tudatosan áll az eredetivel szemben s nem annyira másoló, mint inkább átírónak mondható.” (Nytár. VIII, XXV.) HORGER a vizsgálataiból — többek között — a következőket vonja le: a) Az *ő-zés* mértéke a Ráskay másolta kódexekben különböző mértékű: legerősebb és kb. egyenlő a MargL.-ban és a PéldK.-ben, sokkal kisebb a CornK.-ben, legritkább a DomK.-ben és a HorvK.-ben. — b) Az *ő-zés* ugyanazon szavakban sem állandó, folyton váltokozik az *e-s* alakokkal, alig van három-négy olyan szó, amely mindig *ő-ző* formában található meg. — c) Ugyanakkor vannak olyan — köznyelvi alakban *ő-t* mutató — szavak, amelyek csaknem mindig *e*-vel jelentkeznek a szövegekben. Ezek között említi a *terueny*-t is. Ráskay anyanyelvjárása tehát nem lehetett *ő-ző*. Ugyanezt támasztja alá imponálóan FARKAS VILMOS is. Ő azt állapítja meg, hogy a köznyelvihez képest labiális hiányt (azaz illabialitást) kifejező morfématípusok mindenekelőtt és rendszerszerűen a többjegyes, mellékjel nélküli hangjelölési rendszert használó, vagyis az *ew-ző*, *ev-ző* kódexekben jelentkeznek (i. h. 3—5). Ezek a kódexek és kódexkezek eredetileg erősen *e-ző* típusúak. — d) A Ráskay-kódexek *i-zéséről* HORGER azt állapítja meg, hogy egyes szavakban (pl. *dicsír*, *itil*) állandóan *i-ző* alakokat használ, máskor viszont *é-t*, vagy az *i-ző* és az *é-ző* alak ingadozik (*igiknek* ~ *igéket*). — e) Az *i : ü* szembenállásban illabiális. — f) Azonszótagi *l*-kiesésre HORGER példákat és ellenpéldákat is hoz. Ez a válogatás némileg céltalanosnak is tűnhet, mivel azt szeretné bizonyítani, hogy a kódexek nyelvjárása és Ráskay Zemplén megyei eredete megfelelnek egymásnak. Valójában a kódexekben sokszor megvan az *l*: MargL. 110: *dolgon*, 111: *fevldtevl*, 196: *foltot*; HorvK. 204: *evrevlz* stb. — g) A *d*, *l*, *n* palatalizációja *ü* és *i* előtt nem következetes, de egyes jellegzetes esetekben előfordul. — h) A *-tól/-től* zártabb, a birtokos személyjelek nyíltabb változatban állnak. — i) Ráskay használ — ingadozásokkal — hiátustöltő hangokat.

HORGER mindezekből (és még néhány apróbb ismervéből) Ráskay Lea nyelvjárását a zemplén-abaúji nyelvjárásban határozza meg, ez egyébként a családi birtokok elhelyezkedésének is megfelel. Bennünket azonban most kevésbé Ráskay

nyelvjárásának pontos meghatározása érdekel, mint inkább az, hogy a HORGER által Ráskay nyelvére jellegzetesnek ítélt jelenségek realizálódnak-e a misszilisben.

Szembesítés: Mint már előbb láttuk, a levél inkább illabiális tendenciájú: a *terueny* szót ebben az alakban HORGER külön is említi, ugyanígy az *idüesseg* főnevet is. Mindkét szóra számos adat van a kódexekből. Hangsúlytalan szótagbeli *ö-zés*: a levélben és a kódexekben is, pl. CornK. 142r: *emlekevzyk* stb. — *í-zésre* nincs adat a misszilisben — igaz, hogy Ráskay tipikusan *í-ző* szavai is hiányoznak belőle. — *É-ző* a *keuan* (ez az egész nyelvterületen igen elterjedt alak, l. mégis: CornK. 125v: *keuansag*, *keuannya*; HorvK. 16: *keuansagaban* stb. — Az azonszótagi *l* a levélben nem esik ki, a kódexekben meglétére és hiányára egyaránt vannak adatok. — *D, l, n* palatalizációjára nincs adat a misszilisben, de ez a kódexekben sem gyakori. — A birtokos személyjelek és egyes határozóragok nyitabb, illetve zártabb változatai a kódexekben és a misszilisben tökéletes megfelelést mutatnak, bár a jelenség fentebb már említett elterjedt volta miatt ezeknek kicsi a bizonyító erejük. — A hiátustöltők a kódexekben sokszor hiányoznak (l. pl. HorvK. 264: *mijelkevdeseben*, *mijelkevdetyd*), de többször meg is vannak (pl. HorvK. 260: *mijuely*). A misszilisben szereplő *reya* j-jére l. pl. HorvK. 234: *reya*, 284, 289: *reyayok* stb. — A zártabb magánhangzót mutató levélbeli *oztan*-ra l. PéldK. 24, 63: *oztan* (bár ez is igen elterjedt jelenség).

Az összevetésből tehát világosan kitűnik, hogy a levélben nincs olyan nyelvjárási jelenség, amely a Ráskay-kódexek nyelvétől idegen lenne, viszont az *i-zés* levélbeli hiányától eltekintve minden olyan lényeges jelenség megtalálható benne, amely a kódexek nyelvét jellemzi. Ez az ingadozásokra és azok mértékére is igaz.

HORGER egyébként — éppen a kódexek nyelvjárási állapotát tekintetbe véve nem ért egyet VOLFNak Ráskay Lea másolói egyéniségéről tett megállapításával (l. fent), hanem a következőket mondja: „R. L. sem az előtte fekvő eredetihez nem ragaszkodott híven, sem a maga nyelvhasználatát nem vitte keresztül következetesen. . . . Gyakran változtatott az előtte fekvő kódex nyelvén, de gyakran szórul-szóra ragaszkodott is hozzá” (i. h. 198). Ebben egyébként a legtöbb kódexmásoló társához hasonlított, hogy csak egyet említek, az utódjának tekintett Sövényházi Márta szövegei is tele vannak nyelvjárási kettősségekkel, következetlenségekkel.

6. A misszilis hibáiról (elírásairól) — párhuzamba állítva Ráskay típushibáival. A levélben elkövetett leírási vétségek alapján a levelet másoltnak tartom. A hibák típusai:

a) Figyelmetlenségből eredő újraleírások, másolási törlések: „fenegeted boddal (*boto*) es”, „mynd zanto barmayt · mynd louayt mynd egyeb (*barmayt*) iozagaat”. Ez utóbbi törlést azonban kétféleképpen is lehetne értékelni: lehet másolási vétségnek tartani, de elképzelhető az is, hogy diktálás következménye, ha meggondolta magát fogalmazás közben a diktáló.

b) Figyelmetlenségből eredő kihagyás, majd interlineáris betoldás: „ha en nem voltam volna isten *vtan* soha . . .”.

c) Figyelmetlenségből eredő betűhibák (ezek tipikusan másolásra utalnak): *kegyedmed* (kétszer), *teruenyed teruenyel* helyett, valószínűleg az előtte álló szó, a *fenegeted* hatására. Itt jegyzem meg, hogy a KLev. átírásában a „helyes” szóalak áll (szerintem helytelenül, l. ECKHARDT: MNy. XLVII, 102 is). A *nyenye nyenye* (esetleg *neenye*) helyett a második szótag hatása az elsőre.

Ráskay Leáról köztudomású, hogy sok hibával másol. A PéldK. utószavában

BOGNÁR—LEVÁRDY grafikont is készített a kódex három kezének hibaszámairól. Ráskay, a második kéz magasan vezet. Tulajdonképpen mindhárom fenti hibatípus a típushibái közé tartozik. Leggyakoribb nála talán mégis az, hogy szeme a másolás-kor egy-két betűvel előbbre téved, betűket hoz előre, vagy betűket, többször szótagokat is kihagy. Érdemes átfutni a HorvK. vagy a DomK. jegyzetanyagát a betűjavításokról, félbehagyott betűkről: szinte mindig a következő betűk egyike a ludas a dologban. A kihagyásra néhány példa a nagyon sok közül: DomK. 160: *halt* (= halált), 172: *mondauval* (= mondásával), 199: *tugytok* (= tudjátok) stb. Igen sok Ráskay szövegeiben az interlineáris, lapalji, lapteteji, lapszéli betoldás — bár ez egyéb másolóknál is gyakran előfordul. A figyelmetlenségből újra leírt szavakra, olykor sorokra is számos példa hozható, így: PéldK. 33: „ezyk (*ez*) vala”; DomK. 182: „Ezeknek felette az nagy (*nag*) atya”; CornK. 160r: „efmeg (*me'*)” (a *g*-t is elkezdte, majd törölte) stb. stb. Ellentettjére még több a példa (az alábbiak öt egymás utáni oldalon fordulnak elő): PéldK. 34: „keet rezre (*oztomt*) oztottam”, 34: „valahol mentevl (*kyfb*) kyfleb zolgalatot”, 35: „megnem ban(*tom*)tottam”, 36: „En el(*edi*)adom”, 37: „hognem (*evnenga*) evnen magat”, 38: „(*oha*) olyha”; stb. Mindebből úgy tűnik tehát, hogy Ráskay igen sietősen másolt, sok tévesztéssel. Ha azonban észrevette a hibát, megpróbálta kijavítani (gyakran *h*-szerű betűk formájában).

7. Következtetés. — Mindent egybevetve: a hangjelölés teljes azonosságát; az apró, csak szokáson alapuló hangjelölések azonosságait; a szövegtagolási típusok egybeesését; a jelöltség és jelöletlenség mértéke tendenciáinak megfelelést; a nyelvjárási megfeleléseket; a hibázás lélektanának, a hibák jellegének azonosságát és aránylag nagy számát; és még az írásképet (egyelőre mondjuk így) megtévesztő hasonlóságát is, — úgy gondolom, okunk van feltenni, hogy Ráskay Leától, illetve nincs okunk feltenni, hogy nem tőle származik a misszilis. Ennyi egyezéssel akkor lehetne két személyre gondolni, ha valamilyen indíték lenne az utánzásra vagy annak szándékára. Ilyen pedig miért lett volna. Másrészről: a korban az íródeákkal íratott levél egyáltalán nem számított ritkaságnak. Elena priorissza a regnálása alatt a — számomra ismert — tíz oklevélből kikövetkeztethetően egy, a gazdasági ügyeket erőteljesen a kezébe vevő, pereskedő, határozott személyiség lehetett; egyébként a levél is ilyennek mutatja őt. Minden további nélkül megbízhatta a keze ügyében levő könyvtáros nővért egy-egy levél megírásával. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a priorissza — főleg mint Bocskay-sarj — ne tudott volna írni. Nehezebb kérdésnek érzem, hogy miért kellett a levelet lemásolni. Ki írta az első fogalmazványt? Bocskay Ilona-e, vagy diktálásra esetleg Ráskay? A papírt bizonnyára nem pazarolták a kolostorban.

8. A levél datálásáról. — A levél terminus post quem non-ját ismerjük, ez 1526 augusztusa. IVÁNYI ennek alapján határozta meg a misszilis lehetséges keletkezési időpontját. IVÁNYI datálását ECKHARDT SÁNDOR és ILA BÁLINT 1513. június 8-ra helyesbítette (MNY. XLVII, 101) egy másik levélre hivatkozva, amely e napon kelt, s amelyben a jelenleg vizsgált misszilisben szereplő személyek és birtokok jogi ügyleteiről van szó. A „Középkori leveleink” szerkesztői azt a felfogást képviselik, hogy a helyesbítés nem indokolt, mivel tartalmi összefüggés nincs a két irat között. Ha elfogadjuk, hogy a levél Ráskay kezétől származik, akkor az a nyelvi állapot és írásképet, amelyet a misszilis mutat, a HorvK. keletkezése körüli időre, azaz a húszas évek elejére utalna.

9. Függelék. – Ráskay Lea keze nyoma még egy másik helyen is felfedezhető. 1505-ben látott napvilágot egy nyomtatott regula, amelyet az akkori domonkos generális, Vincentius Bandellus megküldött a Nyulak szigeti kolostornak is. Ennek hátsó kötéstáblájába van bejegyezve egy subpriorisszát kreáló formula – ismét csak Elena priorissza nevében, de ismét Ráskay Lea írásával. Mivel ez latin szöveg, fenti vizsgálati szempontjaink elesnek — egyet kivéve, ugyanis a rövidke szövegben két esetben is előfordul ismerős típusú tévesztés. (A regula a győri püspöki könyvtárban található, fakszimile a kötéstábla bejegyzéseiről I. KIRÁLY ILONA, Árpádházi Szent Margit és a sziget, Bp., 1979.)

HAADER LEA

Kötelezettségeink Reguly és hagyatékának gondozói iránt

1. REGULY ANTAL már gyűjtőútja előtt az uráli nyelvek akkor rendelkezésre álló, mennyiségileg és minőségileg egyaránt ki nem elégítő, gyér adataiból „kiolvastta, hogy a nyugati finneknél közelebb állanak hozzánk a keleti finnek, legfőképpen a vogulok és osztjákok” (ZSIRAI, FgrRok. 517). Már 1842-ben Szentpétervárról az Akadémiára írt jelentésében olvasható az obi-ugorokról, hogy „ez állított rokonság valódi és mint látszik (a keleti finnoknál) közeli” (ONGy. 06); éppen ezért írja: „Ha lehetne, egyenesen az Urálra utaznék most, hogy a vogulok és utánna az osztjákok nyelvét tanuljam. Igen keveset tudunk e nyelvekről, de amit tudunk, az mind grammaticális, mind lexicológiai tekintetben legnagyobb fontosságúnak látszik” (i. m. 014, FgrRok. 517). Célja tehát elsősorban vogul és osztják nyelvi anyag gyűjtése volt.

Noha ennyire határozottan látta maga előtt teendőit, a Szentpétervárott töltött több mint két év alatt nemcsak oroszul tanult nagy szorgalommal, hanem a zürjének, cseremiszek, mordvinok s az idő tájt még finnugoroknak tartott csuvasok nyelvéről, földrajzáról, történetéről, antropológiai viszonyairól stb. igyekezett minél alaposabban tájékozódni. Általános érdeklődése minden uráli kérdés iránt gyűjtőútján sem szűnt meg. Útja Szentpétervárról az Urálon való átkelésig azért tartott 1843 okt. 9-étől dec. 4-ig (vagyis még az akkori viszonyok között is hosszú ideig), mert Reguly útközben nemcsak néprajzi megfigyeléseket tett, hanem részt vett cseremisiz és csuvas vásáron, votják nyelvjárásokról tájékozódott, továbbá a szemináriumok finnugor kézíratairól is, és buzdította a papságot nyelvi anyag gyűjtésére, amit hazatértekor szándékozott velük megbeszélni s tőlük átvenni. Bármilyen lázas munkában töltött a vogulok között 9 hónapot, az osztjákoknál egy fél évet obi-ugor följegyzések készítésére, arra azonban még ott is szakított időt, hogy „egy szamojedül jól tudó vogul embertől” (NyK. XXII, 82, ONGy. 055) egy kis füzetet urál vidéki jurák anyaggal töltsön meg. Amikor 1845 márc. 3-án vissza kellett térnie Szibériából Szentpétervárra, oda csak majdnem másfél múlva, 1846 aug. 25-én érkezett meg, mert értékes cseremisiz, csuvas és mordvin följegyzéseit e visszaúton készítette.

2. Köztudomású, hogy Reguly betegsége és korai halála miatt fölbecsülhetetlen értékű anyagából kiadni semmit sem tudott. Hagyatékából HUNFALVY az obi-ugor részt vállalta, a többit BUDENZ, aki a Reguly halála után rövidesen meginduló NyK.-ban először a csuvas följegyzéseket publikálta (NyK. I, 200—68, 353—433,

II, 14—68), a hagyatékban levő csuvas példamondatok elé tőle „Előjegyzet” került (II, 189—201, 1550 példamondat 201—80), s két csuvas mese kiadója is Budenz (XVI, 157—64). Az „Erdei cseremiszség” c. közlésben (III, 97—156) Budenz orosz-ból fordított szövegeken kívül 876 Reguly följegyezte mondatot tesz közkinccsé (99—139), a „Cseremisiz tanulmányok” (III, 397—470, IV, 48—105), valamint „Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár” c. összeállítása (IV, 332—442) sem jöhetett volna Reguly följegyzései nélkül létre. A „Mordvin közlések” (V, 81—238) legfontosabb része ugyancsak Reguly anyaga, mely nélkül Budenz „Moksa- és erza-mordvin nyelvtan” (XIII, 1—134) c. feldolgozása sem létezhetne (1. különösen 115 kk.), ahol egyébként 564 moksa mondat (110—33) pótlás az NyK. V.-beli földolgozáshoz.

Budenz a csuvas, a cseremisiz és a mordvin közléseinél is hangsúlyozza, hogy Reguly följegyzései az addigi ismeretekhez képest igen komoly nyereséget jelentenek a tudománynak. Még a jurák füzetet sem felejt el megemlíteni (NyK. XXII, 82), s a „Jurák-szamojéd szójegyzék” (i. m. 321—76) összeállításakor felhasználja, hangsúlyozva, hogy ez CASTREN gazdag anyagához képest sem hagyható figyelmen kívül.

Budenz jó sáfára volt az Uráltól nyugatra készített Reguly-féle gyűjtésnek. A múlt században azonban még nem volt szokás a gyűjtőt és a hagyaték feldolgozóját is szerzőként megadni; így érthető, hogy a „Mutató a Nyelvtudományi Közlemények 1—50. kötetéhez” tartalommutatójában Reguly neve nem is található. Az azonban már érthetetlen, hogy a tárgymutatóban „Reguly A.” alatt mindössze 23 lapszám van (ezek közül csak 2 mögött a kk. jelzettel), további két helyen hosszabb közlésre (8. ill. 2 lap) irányítja a mutató a használót. Tehát 31 lap — és kétszer kk. — utal arra a hagyatékra, melyet Budenz 812 lapon adott ki vagy használt föl legfontosabb forrásként. Külön kiemelendő, hogy a mutatóban az NyK. I, IV. meg sincs említve a bennük levő 316 lapnyi, Reguly anyagára alapozott tanulmány ellenére, rámutat viszont tíz olyan kötetre, melyben hivatkoznak Regulyra (pl. a Vnyj.-ben stb.).

Budenznek őszinte elismeréssel és hálával tartozunk Reguly följegyzéseinek gondos földolgozásáért és kiadásáért, méltánytalan azonban Regulyyal szemben, ha nem tartjuk számon, hogy a cseremisiz, mordvin és még a csuvas ismeretek megalapozásához mekkora anyaggal járult hozzá¹.

3. A) Lehetséges, hogy Reguly nevét ma már csak a nyelvtudomány története említené, ha a hagyatékban maradt gyűjtés obi-ugor részét Hunfalvy ugyanolyan sikeresen tudta volna földolgozni, mint Budenz a rövidebbeket. Lehetséges, hogy ahogyan a WICHMANN és BEKE előtti cseremisiz, a PAASONEN előtti mordvin gyűjtések csak esetleg idézendő régiségekként kerülnek elő mai nyelvtudományi irodalmunkban, talán az obi-ugor adatokat is csak századunk gyűjtéseiből, kiadványaiból volna szokás megadni, ha Reguly följegyzései már a múlt században közkinccsé váltak volna.

Hunfalvy azonban csak az északi vogul szövegeket — melyek földolgozásába Regulyyal együtt fogott bele — tudta kiadni. A többi nem. Reguly obi-ugor

¹ ZSIRAI „Finnugor rokonságunk” cseremisiz és mordvin irodalmi utalásai között (251—2, 267—8) is csak Budenz nevén található meg Reguly anyaga. HAJDÚ PÉTER Finnugor népek és nyelvek (411—4) és HAJDÚ—DOMOKOS „Uráli nyelvrokonaink” (400—4) könyvszerzőtének szűkebb bibliográfiai kereteiben pedig nem is lehet sem Reguly, sem Budenz alatt megtalálni.

gyűjtését ugyanis nem földolgozni kellett, hanem megfejteni. Ez a körülmény serkentőleg hatott a múlt század magyarországi finnugor nyelvtudományára, minden vogul és osztják publikációt, a nyelvileg nem éppen kiváló evangélium-fordításokat is, Hunfalvy s részben Budenz is, nyelvtani és szókészleti szempontból földolgozta, hogy a „hét lakattal elzárt kincseknek” (ONGy. 062, FgrRok. 525) nyitjához közelebb kerüljenek. Noha Regulynak minden gyűjtése hagyatékban maradt, idővel – jelentésszűküléssel — a „Reguly-hagyaték” csak a megfejtetlen obi-ugor följegyzéseket jelölte.

Az obi-ugor anyag nem azért volt az egész hagyatékban a legrejtélyesebb része, mert Reguly tulajdonképpen Szibériában fogott gyűjtéshez, addig az Urál európai oldalán csak előkészítette a későbbi sikeres és gyors anyagszerzés lehetőségét. A voguloknál kezdett ugyan szótári és nyelvtani anyagot följegyezni, hamarosan rájött azonban, hogy nem egy állati sorban élő primitív nép kezdetleges szókinése található náluk, hanem egy rendkívül fejlett népköltészeté, amely népköltészet már csak az öregek ajkán él. A népköltészeti alkotásokat följegyezve nemcsak nyelvi, hanem pogány hitéleti anyag birtokába is jut. Attól való félelmében, hogy az énektudó aggastyánok a szeme láttára vihetik magukkal a sírba a folklorisztikai kincseket, lázas sebességgel jegyzett föl mindent, a kelleténél többet bízva az emlékezetére, mely sajnos kimerültség és betegség következtében cserben hagyta. A „hét pecséttel lezárt titok” (FgrRok. 531) létrejöttét a sietésnek, egy sohasem remélt, de meglepetésszerűen talált kincs elvesztésétől való félelemnek köszönheti. A voguloknál Reguly befejezte a gyűjtést, az osztjakok között, ahol kevesebb időt töltött (és még több hőséneket talált), már annyira sietett, hogy kellő nyelvi tájékozódás és jegyzetelés nélkül meglehetősen hibásan rögzítette a szövegeket. Közöttük ráadásul be sem tudta gyűjtését fejezni. Amikor kénytelen volt Szibériából Európába visszatérni, azt hitte, hogy majd folytathatja osztják följegyzéseit; munkáját ő maga sem tartotta a helyszínen sem a feltétlenül szükséges gondossággal elkészítettnek, befejezettnek.

B) Reguly jelentőségét és érdemeit a finnugor kutatások terén valószínűleg a legilletékesebben Budenz értékelte, hiszen számára sorsdöntőek voltak Reguly kiadásra váró följegyzései. PÁPAY szerint: „... Reguly hagyatékának földolgozása közben a finn-ugor nyelveket tüzetesebben megismeri, elmélete elhajlik a törökségtől és még inkább a finn-ugorsághoz fordul. Módszeres kutatásai alapján a „Grammatica linguarum Altaicarum comparativa” helyett, a melyet annak idején tervbe vett, ... eljutott a *Magyar Ugor összehasonlító szótár*-hoz (1873–1881). Ezzel aztán az elavult török elméletet is a lomtárba dobta és a finn-ugor elméletet biztos alapra állította” (ONGy. 056). Az obi-ugor hagyaték megfejtését ezért szorgalmazta nagyon Budenz; a további és újabb helyszíni kutatások anyagi lehetőségét teremtette meg 1879-ben az Összehasonlító Szótára elismeréseként kapott nagy jutalom feléből a Reguly-alapítvány létesítésével. Ezzel nyitott utat az íróasztalnál megoldhatatlan Reguly-hagyaték helyszíni megfejtéséhez. Az idő is sürgette a helyszíni munkát, hiszen AHLQVIST tapasztalatai szerint a vogul és az osztják énektudás már kiveszettnek látszott. Budenz alapítványával egyik tehetséges — és a votjakok földjén a gyűjtésbe már beletanult — tanítványa, MUNKÁCSI Bernát számára lehetővé tette a kiutazást a vogulokhoz. 1888–89-ben nemcsak Reguly vogul följegyzései váltak érthetővé, hanem új, hasonló, értékes anyaggal szaporodtak meg. Tíz évvel később Zichy Jenő gróf támogatásával ez a csoda az osztjakok között is megismétlődött.

A vogul és az osztják Reguly-hagyaték történetének további közös vonása, hogy Munkácsi is, Pápay is a helyszínen, nehéz kezdet után, reményen fölüli

eredményt ért el, a megfejtendónél gazdagabb új följegyzésekkel tért haza. Mind a ketten Reguly hagyatékát és saját gyűjtésüket egyesítve igyekeztek minél hamarabb kiadni. Az anyag rendezését tárgykörök szerint végezték, s ily módon különösen szembetűnő, mennyivel gazdagabb a századvégi gyűjtés az előzőnél. Medveénekét Reguly a voguloknál 11-et jegyzett föl, Munkácsi még 28-at, Reguly 2 osztják medveénekéhez Pápay még 5-öt talált (VNGy. III, ONGy., ÉOM.). Az arányok máshol is hasonlóak. A VNGy. I.-ben közölt 11 teremtségi regéből csak 3 származik Reguly hagyatékából, a VNGy. II. 47 hősénekéből 11, a VNGy. IV. a 324—440. lapján levő műfajokat (mese, találós kérdés stb.) Reguly nem gyűjtötte, az első 323 lap szövegeiből 35 származik Regulytól, további 82 Munkácsitól. Reguly följegyzett 12 osztják hősénekét, Pápay még 21-et (részben prózában), terjedelmük azonban igen különböző.

Sem Munkácsinak, sem Pápaynak nem adatott meg a jól végzett és befejezett munka tudatával szállni sírba. A szűkebb értelemben vett Reguly-hagyaték mindkét megfejtője után ismét hagyaték maradt, a Reguly-Munkácsi és a Reguly-Pápay-féle hagyatékot is újabb gondozónak kellett vállalnia ahhoz, hogy teljes egészükben közkinccsé válhassanak. További történetük már nem hasonló egymáshoz.

4. Munkácsi, mint már utaltam rá s egyébként köztudomású is, megfejtette Reguly déli vogul följegyzéseit, revideálta a Hunfalvy kiadásában megjelent északi vogul anyagot. Ezeket saját értékes, változatos tartalmú gyűjtésével együtt, a múlt század végén használt átírással és magyar fordítással, hihetetlenül gyorsan kiadta (VNGy. I—II. 1892., III. 1893., IV. 1896.²), majd hozzáfogott a szükséges nyelvi és tárgyi magyarázatok megírásához. Az első két kötethez közzé is tudta ezeket tenni (1902—1910—21.), a III. és IV. kötethez csak nagyon keveset, nem tudta a jegyzetek füzetét befejezni. A félbemaradt munka folytatását KÁLMÁN BÉLA vállalta s végezte el úgy, hogy Munkácsi jegyzetei és az ő pótlásai mindenütt elhatárolhatóak egymástól (MK. III. 1952., IV. 1963.).

A vogul hagyaték kiadása más szempontból is teljes. A Reguly-féle szövegföljegyzések megfejtéséhez feltétlenül szükséges volt alapos nyelvtani és szókészleti ismeretek szerzése, Munkácsi ezekből is elegendőt jegyzett föl. A szövegek megértéséhez nélkülözhetetlen nyelvtani anyagot gyűjtőútjáról hazajövet, még a szövegkiadások megkezdése előtt közzétette (VNYj.).

„Munkácsi a helyszínen gazdag szótári anyagot is gyűjtött . . . példamondatokban” (MK. WgWb. 15). Ennek kicédlázása, nyelvjárások és kezdőbetűk szerinti rendezése még az ő életében nagyrészt megtörtént. Nem csoda, hogy Munkácsi életében tanfelügyelői állása és rendkívül sok tudományos publikációja mellett csak egy hozzá beosztott tudományos segéderő segítségével a szótár nem készült el. Az MTA megbízásából ennek a nagyszabású munkának a befejezését is Kálmán Béla vállalta, tíznél több tanítvány (köztük többen későbbi munkatársak a tanszéken) segítségével (i. m. 16) kiegészítette a cédulaanyagot a VNGy. I—IV. szókincsével. 1986-ban végre megjelent a Wogulisches Wörterbuch. Értékét és jelentőségét nem csökkentti, hogy valamivel hamarabb, 1982-ben LIIMOLA és EIRAS gondozásában hozzáférhetővé vált a szójegyzék KANNISTO hatkötetes gyűjteményéhez (MSFOu. 180), mely Kannisto kéziratos szógyűjteményéből csak szükség esetén tartalmaz „Mskr.” jelzetű adatot. A két szótár szóanyagának lényeges különbségére maga

² A belső címlapon 1896 olvasható, a füzetnek ezzel különben azonos szövegű drapp borítóján 1897.

Kálmán Béla mutat rá az előszóban: „Szógyűjtése közben Munkácsi általában mondatokban vagy mondattörödékekben jegyezte föl a vogul szövegeket rendszerint orosz fordítással. Csak a szótári gyűjtésben előforduló példamondatokat közlöm, a VNGy-ből csak egészen kivételesen veszek föl példaszöveget akkor, ha egyetlen az adat előfordulása” (i. m. 19). A példamondatokról még megjegyzi: „Azért is tartottam szükségesnek közlésüket, mert a Munkácsitól és Kannistótól följegyzett szövegek népköltési anyagot tartalmaznak, a beszélt, hétköznapi nyelvet éppen a példamondatok képviselik” (uo. 19—20). Nagyon sokáig, legalább Kannisto szókézsletli följegyzéseinek a kiadásáig, a MUNKÁCSI—KÁLMÁN-féle szótár tekintendő a vogul nyelv legteljesebb szótárának.

A vogul szótár kiadásával, hála Kálmán Bélának, a Reguly- és a Reguly—Munkácsi-féle hagyaték kiadása is ugyanolyan befejezett, mint az előző század végére a Budenz gondozásába került hagyatéki feljegyzéseké volt.

5. 1965-ben az OH. III/2. megjelenésekor a nyelvészek többsége azt hitte, hogy tudományunk végre teljesítette becsületbeli kötelességét Reguly iránt. Szövegföljegyzéseinek a kiadása ekkor csakugyan teljessé vált, hagyatékából azonban, amint arra egy Zsiraitól idézendő kijelentés rögtön rá fog mutatni (5. B)), valószínűleg még több följegyzés közkinccsé tétele lenne lehetséges és kívánatos.

A) Pápaynak megadta a sors, hogy megfejtse a „hét lakattal elzárt kincseknek” tartott osztyják följegyzéseket. Kiadásukkal azonban nem volt szerencséje, a Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazásáról beszámoló sorozatban megindított közzétételnek a folytatását a gróf halála megakadályozta. Reguly születésének a centenáriuma ki szeretne volna adni azt a hat hőséneket, melynek kéziratát akkor ismerte (a még akkor hiányzó szövegek 1926-ban kerültek elő), ennek emléke a hagyatékában megtalálható kétféle címlaptervezet és a tartalomjegyzék (1. a mellékleteket; lelőhelyük: MTA kéziratára, Ms 10.202/25). A kiadást egy évtized múlva is tervezte (ÉOM. 023), de hirtelen halála miatt ez sem valósulhatott meg.

Talán az ONGy. sem tekinthető az ott közöltek befejezett publikációjának, minthogy nincsenek hozzá jegyzetek, márpedig föltehetően ahhoz is voltak tervezve. A hagyatékából kiadott „Északi-osztyják medvénekek” kötetében a Pápay gyűjtéséből és a Reguly hagyatékából közölthöz tartozó tárgyi és nyelvi magyarázatok első bekezdésének a fogalmazása is (ÉOM. 132,133,135,138, ill. 139), egyes szám első személyű fogalmazásukkal Pápay tollából származnak. FAZEKAS JENŐ, e kötet gondozója is azt írja, hogy „a medvénekekhez közölt *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezet . . . teljesen feldolgozott állapotban maradt hátra, azonban ennek nincs a hagyatékban sajtóra kész kézírata, azt e sorok írója állította össze a hagyaték megfelelő darabjai alapján. Így az egyes sorokhoz írt nyelvi magyarázatok . . . a 10., 15. és 16. számú kéziratot füzetben vannak meg lap alatti jegyzetek formájában” (ÉOM. 047). Pápay hagyatékában a Regulyana átlapozásakor (15., 18—25. füzet) a margón helyenként variánsok találhatók, melyek a kiadásban zárójelben a megfelelő sorban olvashatók. Vannak azonban a margón ceruzával írt utalások is — Ahlqvist, Patkanov, Munkácsi, Karjalainen neve, esetleg adat lelőhellyel —, ezek föltehetően elkészítendő jegyzetekre voltak hivatva Pápayt emlékeztetni. Az MTA kéziratárában található címlap tervezete viszont már a címlapon utal a jegyzetanyagra, s ezzel egyúttal annak fontosságára.

Van azonban Szibériában följegyzett magyarázat, pótlás az adatközlőkkel megfejtett hősénekekhez is. A Budapestre szállított kéziratok jegyzékében Fazekas hét tételt „jegyzetek és pótlások a hősi énekekhez” címen foglalt össze (ÉOM. 027)

[1]

örökös közi ének.

Reguly Antal hagyatékából

megfizetve, párosi és nyelvi megfigyeléssel ellátva
közvetlen

Pápay József

a M. Tud. Akadémia t. tagja.

Budapest, 1919

a M. Tud. Akadémia t. tagja.

Nagy:

Ország Néprőlési Gyűjtemény

II.

A Reguly-féle ország kősi énekek.

Tárgyi és nyelvi magyarázatokkal

összeállított

Pápay István

a K. Tud. Akadémia t. tagja.

Budapest, 1918.

A. M. Tud. Akadémia kiadása.

Belül:

Reguly Antal emlékeire

háza és emlékeire.

1819 - 1919.

[2]

Tartalom

- I. Obsorpli ének (v. Pul-pulóplu énekek). A Nadym-tölgy mellett lakó nép éneke.
 Pulog-áusť ár. Nádym-íax ár.
 [Reguly gyűjtésében 16 kópirati ír circa 84 nyomtatott lap.]
- II. Koozva-lőképi ének
 Leu-kooz ár [vopul címén: Tá'it - kwatł ēri]
 Reguly nál 19 kópirati ír " 100 "
- III. Ieli-vár éneke.
 ieli-úasť ár. Reguly nál 18 " " " 94 1/2 "
- IV. Szamen-vár éneke. Az obi nép fejedelmének éneke.
 samas-úasť ár. As-íax átor ēri?
 Reguly nál 12 kópirati ír " 63 "
- V. A Fejedelműs fölönvételének éneke.
 kórt címén árol [vopul címén: Átor jänimem ēryä]
 Reguly nál 8 kópirati ír nyomtatottan 42 "
- VI. A Fejedelmé éneke. Az Arany-Fejedelmé éneke.
 kórt ár. sárni kórt árol. [vopul címén: Átor ēri]
 Reguly nál 10 ír " 52 1/2 "

Összesen : 436 l.

- ebből egy 192 versoros pótlás önállósítható (Bibliotheca Pápayensis IV, 6—15, imprimatúra előtt van) —, az első négy, meglehetősen terjedelmes kézirati tétel jegyzet Regulynak ahhoz a négy hősénekéhez, melyeknek a másolatát Simonyi Zsigmond megfektetésre utánaküldte Pápaynak kérésére Szibériába³ (ÉOM. 018). Már az a körülmény is, hogy Pápay ezekről másolatot készített, arra vall, kiadásra szánta, Igaz ugyan, hogy közülük három olyan hősének megfektetéséhez készült, melyekből hármat Pápay maga adott ki (ONGy. 69—218), arról azonban nincs írásbeli emlék (vagy legalábbis én nem ismerek), volt-e eredetileg ehhez a kötethez magyarázatok közzététele tervezve.

A szerintem feltétlenül kiadandó — szóban forgó jegyzeteknek a földolgozottsági foka, azaz a kiadhatósága is különböző. Közülük csak az egyiket, mely az ONGy.-beli második hősénekéhez (69—99) tartozik, lehetne fotoprint eljárással kiadni azt remélve, hogy a finnugristák számára érthető; a következő két hősénekéhez (100—37, 138—218) fotoprint semmi esetre sem lenne jó, mert jegyzetelésük is szükséges. A negyedik jegyzet pedig, mely az OH. I.-ben kiadott első hősénekéhez tartozik (2—165), feldolgozatlanul kiadhatatlan. Az ONGy.-beli három hőséneket és a hozzájuk írt jegyzetanyagot együtt szemlélve könnyen megállapítható, hogy az egyes följegyzések melyik sorhoz tartoznak; a magyar fordítás helyenkénti hiányát természetesen pótolni kellene a kiadáskor. A 4. ONGy.-beli hősének jegyzetanyagában altató versikék, néprajzi följegyzések stb. is vannak, azokat célszerűbb lenne máshol közölni, a hősének jegyzetanyagában csak utalni leőhelyükre. Az OH. I. első hőséneke (2—165) jegyzetanyagának a följegyzési módja hiányos, sorszámkra nem utal, tagolatlan, fordítása sincs; még eddig sohasem sikerült annyi időt rászánnom, hogy a hősének sorait és a megfelelő jegyzeteket egymáshoz tudtam volna illeszteni. Még az a gyanú is feltámadt bennem, hogy hazatérte után ezzel a jegyzettel Pápay úgy járt, mint Reguly a szövegeivel: túlságosan sokat bízott az emlékezetére, talán ezért vett föl az ONGy. hősénekei közé egy olyat, melyet egyedül, osztják segítség nélkül, Debrecenben fejtett meg (3—68), mert a Szibériában lefordított utolsó ének jegyzeteinek megfektetése számára időigényesebb lett volna, mint kinti tapasztalatai alapján egy másik hősének előkészítése kiadásra.

A négy hősénekhez osztjások segítségével készített jegyzetanyagot ugyanolyan eredeti osztják szövegnek tekintem, mint bármelyik gyűjtő helyszíni szöveg-följegyzéseit. Ezeket a jegyzeteket feldolgozandóknak és kiadandóknak tartom.

B) Zsirai elképzelését a Regulyana kiadásának a módjáról nem kell találgatnunk, maga nyilatkozott teljesen egyértelmű határozottsággal e kérdésről: „A teljes Reguly-féle osztják hagyaték kiadásának befejeztével külön kötetben szeretném majd közzétenni azokat a szövegkritikai megjegyzéseimet, nyelvi és tárgyi magyarázataimat, amelyeket munka közben Reguly eredeti följegyzéseinek, valamint a legújabb osztják szakirodalomnak, különösen PAASONEN kitűnő szótárának és STEINITZ pompás kiadványainak, tanulmányainak figyelembe vételével írtam össze” (OH. I, 017). Sajnos nem tudható, hol vannak ezek a jegyzetek⁴.

³ Számomra érthetetlen, hogy Pápay a megfektendő anyag másolatát nem vitte magával, aztán csaknem belebetegedett az izgalomba, megkapja-e idejében.

⁴ Az MTA kézirattárában nincsenek, ott csak némi levelezés és a MNy.-ben megjelent néhány cikk kézirata van meg. Csanak Dóra ov. jelezte, hogy Zsirai Jolán levélben közölte, vannak nála édesapjától kéziratok, melyektől nem akar megválni, de majd az MTA-ra hagyja őket.

C) a Reguly-hagyaték gondozói közül csak azok után nem maradt az utódok számára elvégzendő munka, akiknek nem a halál ütötte ki a vállalt kötelezettség elvégzése közben kezéből a tollat, azaz a hagyaték legfiatalabb gondozója, FAZEKAS JENŐ, s a munkába 70 évesen bekapcsolódó FOKOS DÁVID tudta Reguly szövegeit a szükséges jegyzetekkel együtt kiadni. Így előállt az a furesa helyzet, hogy a két Reguly följegyezte medvéének közül az egyikhez, melyet Pápay maga adott ki (ONGy. 219—47), nincs — s talán sohasem lesz — jegyzetanyag, ezzel szemben a hagyatékában talált rövid medvééneket tanítványa (akit nem is szoktak a Reguly-hagyaték gondozói között számon tartani) úgy tett közzé (ÉOM. 102—16, 139—41), hogy az minden igényt kielégít. Hasonló módon a hagyaték legkevésbé kész, legtöbb szakmai hozzáértést igénylő két énekének a kiadása a leghasználhatóbb a nyelvészek és folkloristák számára, mert jegyzetelésük kiadásuk idején minden korszerű követelménynek eleget tett (OH. III/1, 2).

D) A fent mondottakból következik, hogy az említett medvéének tárgyi és nyelvi magyarázatai, melyeket Pápay maga állított össze, csak Pápay halálakor voltak korszerűek (az utolsó jelentős osztjakológiai mű, melyet még földolgozott, a PD. volt), az utolsókként közzétett két hősének jegyzetanyaga pedig egy emberöltővel később állt a kor finnugrisztikájának a színvonalán. Pápay kiadatlan jegyzetanyaga, mely föltehetően a Debrecenben örökletébe helyezett iratai között megtalálható, csak a század első negyedének-harmadának idején lehetett korszerű, s természetesen Zsirai sem használhatta még az OH. I. előszavában említett jegyzetei megírásakor a KT.-t. Felmerül a kérdés, ha ezek előkerülnének, érdemes lenne-e kiadni, vagy mindet változtatás nélkül kiadni. Ahhoz viszont kétség sem fér, hogy Pápay és Zsirai nyelvi és tárgyi magyarázataiban feltétlenül sok olyannak kell lennie, aminek közzététele mindenkor a nyelvtudomány nyeresége lenne. Mindkettőjüknek tartozunk áldozatos munkájukért azzal, hogy megkísérljük e munkájuk értékeit menteni; Reguly szöveghagyatékának is javára válna e jegyzetek kiadása.

6. Reguly vogul és osztják hagyatékának megfejtője is csak a helyszínen jutott el a hagyatéki anyag megértéséhez, miután kellő mennyiségű saját gyűjtést jegyzett föl, kellő nyelvtani és szókészleti ismeretet szerzett. Mind a két hagyaték anyaga olyan sok nyelvi és tárgyi ismeret közlését igényelte, hogy egyik megfejtőnek sem futotta életidejéből eredményeinek a kiadására, különösen nem, minthogy Munkácsi is, Pápay is a földolgozást egyéb hivatalból kötelező és más tudományos munkája mellett végezte.

A) A megfejtők és az ő hagyatékuk gondozóinak munkáját egybevetve, csak egy olyan tudományos munkarészlet található, melyből mindenkinek ki kellett a részét vennie: nyelvi és tárgyi jegyzetek készítése Reguly szövegeihez. A hagyaték minden gondozójának joga és egyúttal kötelessége volt a kiandó szövegekhez a kor tudományos színvonalának megfelelő magyarázatokat fűzni, s ha ezek publikálását a sors megtagadta tőlük, akkor a következő gondozó(k)nak kell erről gondoskodni(ok). Minthogy Reguly 1843—45-ben gyűjtötte a ránk maradt anyagot, s az ő vogul gyűjteményének megszerezve Munkácsi följegyzéseivel — csak századunk 80-as éveiben fejeződött be a kiadása, a megfelelő osztják anyagé még máig sem, ezért kronológiai okok miatt a jegyzetanyag korszerűsége nem egységes. A már közzétett vogul anyagban is több mint fél évszázadnyi a különbség Munkácsi és Kálmán jegyzetei között, az osztják anyagban kisebb ugyan az időbeli távolság Pápay és Fokos jegyzetei készítésének a befejezése között, Pápay jegyzetei közül azonban csak annyi közkinces, amennyit Fazekas publikált, a többi és Zsirai hozzá-

szólásai még kiadatlanok, felkutatatandók, s nyitott kérdés, hogyha előkerülnek, milyen állapotban lesznek. Hiszen csak akkor adhatók ki, ha szerzőjük publikálható állapotban hagyta őket ránk, nehogy ki nem dolgozott vagy éppen elvetett ötleteket tulajdonítsunk Pápaynak vagy Zsirainak (mint ahogyan Paasonen nem vállalná azokat az etimológiai széljegyzeteit, melyeket KAI DONNER válogatás nélkül közölt osztják szótára földolgozásakor).

B) A megfejtők föltétlenül szükséges munkafolyamataiból Munkácsi sokkal többet tudott közkinccsé tenni, mint a sokkal fiatalabban meghalt Pápay. Mind a kettőjüknek szükségük volt nagyterjedelmű saját gyűjtésre a vogul, illetve az osztják nyelv megtanulásához. Pápay nem azért tudott Debrecenben egyedül megfejtetni 8 Reguly följegyezte hőseneket és két medvéeneket, mert Szibériában négy adatközlővel kínlódva megfejtett négyet, hanem — ahogyan „Északi-osztják nyelvtanulmányok” című, elsősorban az obdorszki köznyelvet bemutató kiadványának előszavában rögtön az elején írja — a saját gyűjtése során nyert anyag segítségével sikerült lassanként behatolnia a Reguly-féle énekek rejtelseibe. Ha számára ennyire fontos és hasznos volt saját anyaga, akkor a tudománynak nemcsak kegyeletbeli kötelessége Pápay iránt szöveggyűjtésének a kiadása, hanem saját érdeke. Munkácsi még a múlt században kiadta Reguly anyagát is, saját gyűjtését is, Pápaynak Reguly anyagából az ő fölmérése szerint a harmadát sikerült kiadnia, a sajátjából az éppen említett köteten kívül csak annyit, amennyi az ONGY.-be szinte csak mutatópróbaként belekerült (248—82). Pápay váratlan halála után tanítványa a kiadásra csaknem teljesen kész állapotban levő „Északi-osztják medvéenек” publikálásával elkezdte ugyan tudományunk ezirányú tartozásának a törlesztését. Ezután sokáig semmi sem történt, csak ERDÉLYI ISTVÁN jelentett meg 1972-ben négy hőseneket jegyzetekkel, de Pápay magyar fordítása nélkül német fordítással (Ostjakische Heldenlieder), noha Zsirai fölmérése szerint „a PÁPAY eredeti gyűjtéséből származó szövegek kiadása éppoly kíváncsi, sőt elengedhetetlen, mint a REGULY-féle énekeké” (NyK. XLIX, 386). Ehhez rögtön hozzáfűzi, hogy „sajtó alá rendezésük jóval egyszerűbb feladat lesz, mert a szöveg is, túlnyomórészt a fordítás is lemásolható jó állapotban van” (uo.). Azzal viszont nem számolt Zsirai, hogy Pápay saját gyűjtését osztjákul és magyarul is ceruzával másolta le, a ceruzáirás halványodik, a papír pedig egyre barnul. Több mint 30 éve ismerem a hagyatékot, az ötvenes évek végén még ragyogóan olvasható szöveg most már alig-alig olvasható. Az írás azonban annyira szép és világos, hogy sikerült — talán az utolsó pillanatban — megfelelő mikrofilmet készíteni, s erről a Bibliotheca Pápayensis sorozatban a KLTE megkezdte a publikálást. Eddig több szöveg jelent meg a sorozat négy kötetében és a most nyomdában levő kettőben, mint amennyit Zsirai a hagyatékról szóló jelentésében (i. h. 384—6) érdemesnek tartott felsorolni.

C) A Reguly-hagyaték vogul része nemcsak a közlendő szövegek, hanem a nyelvtani tudnivalók szempontjából is kedvezőbben indult, hiszen Pápay nyelvtani feljegyzései még most is csak a kéziratárban hozzáférhetőek. Zsirai ezt az anyagot példagyűjteménynek nevezi, nem szigorúbb értelemben vett nyelvjárástanulmány-nak vagy nyelvtannak, mert nem rendszeres gyűjtés, hanem északi vogul anyag kikérdezése útján egy kétnyelvű osztják-vogul adatközlő segítségével készült. Szerinte ezért „arra semmiesetre sem ... alkalmas ... , hogy valamely nyelvről vagy nyelvjárásról egységes, önmagáért való, hű képet adjon” (i. h. 387—8). Zsirai bírálatainak közzététele óta jelent meg Steinitz két nyelvtani vázlata (Szi., Serk.), több kresztomátia KISPÁL—MÉSZÁROS, HONTI földolgozásában, így ma már nem adna

téves képet az északi osztják nyelvtanról, ha megjelenne Pápay följegyzése, sőt a kétnyelvűség vizsgálatához értékes adalék lenne.

D) Munkácsi hagyatékából is legutoljára jelent meg a szótára, s Pápayéból is csak a legvégén jöhet szóba kiadása, ha ugyan valaha is sor kerül rá, noha Pápay azt szánta következő publikációjának (l. az ÉONyt. előszavának végén a készülőben levő osztják szójegyzék közeli sajtó alá kerülésének a jelzését, sokkal később pedig leveleiben ír hasonló tervéről: ÉOM. 023). Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a szótárak és szójegyzékek sajtó alá rendezése sokkal több munkát és időt igényel, mint a szövegeké, s különösen a számítottnál sokkal többet a hagyatéki anyagból történő kiadásoknál. Fazekas szerint (ÉOM. 033, 67. s különösen 68. jegyz.) is tüzetes vizsgálat szükséges a feldolgozottsági fok pontos megállapítására, Zsirai 1933-as jelentése szerint pedig a szógyűjteményt tartalmazó kb. 15000 szócédula „jelenlegi formájában hézagos és földolgozatlan nyers anyaghalmoz, amelynek lelkiismeretes ellenőrzése és kiegészítése — ha nem is emberföltöti, de legalább akkora munkát kívánna, mint a gyűjteményt egészen figyelmen kívül hagyó új szótározás” (NyK. XLIX, 387). Minthogy Zsirai jelentésének elkészülte óta megjelent a KT. és a DEWO. — mindkettőben meglehetősen jól adatolva az O Ni. Kaz, az utóbbiban még a Szi. és Serk. nyelvjárás, kérdéses, akad-e majd egyszer egy munkaközösség, mely időt és költséget nem kímélve befejezi Pápaynak élete utolsó éveiben hamarosan kiadhatónak ítélt művét.

E) Nem tartom a Reguly-hagyatékban kiadásra váró művek közé tartozónak a Reguly-Szótárt. Mint Zsirai születésének centenáriumaikor kifejtettem, nem igazolható, hogy Zsirai hívta létre ezt a kollektív munkát. De még ha az ő ötlete volt is, akkor sem azért, hogy a Pápay által fordítás nélkül hátrahagyott, Reguly följegyezte hősi ének 662 sorának fordításához segédeszköz legyen, ahhoz egyébként egy minden előfordulást megadó szójegyzék alkalmasabb lett volna. Különben is, a szöveg fordításainak a hézagait Fokos hamarabb pótolta, mint a Reguly-Szótár amúgy is sok szempontból bírálható kézírata elkészült.

7. Hagyatékok kiadója az előszóban vagy bevezetésben mindig beszámol arról, hogy milyen állapotban vette át a feldolgozandó anyagot, továbbá arról, hogy a közzétételig milyen munka elvégzése hárult rá. Így volt ez Reguly hagyatékával, s egészen a legutóbbi időkig semmi probléma sem merült föl azzal kapcsolatosan, hogy a gondozók közül ki mit végzett a közzétevés érdekében. A múlt év folyamán megjelent Zsirairól egy életrajz, melyben több állítás ellene mond eddigi ismereteinknek, ezért szükséges Zsirai szerepét Reguly osztják hagyatékának a közzétételében közelebbről megvizsgálni.

A) Zsirai Miklós az MTA elnökségének és a Nyelvtudományi Bizottságnak a megbízásából alaposan tájékozódott Pápay hagyatékának arról a részéről, melyet Fazekas Jenő kiadhatónak tartott s rendezve, jegyzék kíséretében a kiadás megindítása végett az MTA Nyelvtudományi Bizottságának megtekintésre átadott (ÉOM. 025 kk.), melyet aztán az MTA Zsirai jelentése alapján a családtól kiadási kötelezettség vállalásával megvett. Zsirai jelentésében (NyK. XLIX, 381–8) először a hagyaték legjelentősebb részéről, a szöveghagyatékról számol be, ahol a Regulyana és Pápay saját szövegeiről külön-külön részletes felmérést ad (382—4, 384—6). A Pápay halálakor még kiadatlan 8 Reguly följegyezte hőisénekről adott részletes tájékoztatás összefoglalása szerint: „a REGULY-féle osztják hősi énekek közül egyeseket Pápay teljesen földolgozott, nyomdába adható alakban hagyott hátra, másoknál azonban részben pótolható, részben pótolhatatlan hiányok is

vannak. ... szerény véleményem szerint senki sem vállalkozhatik arra, hogy a fordítás hézagait kitöltse és több terjedelmes ének teljes vagy részben hiányzó pontosabb fonetikai átírását elvégezze. Meg vagyok azonban győződve, hogy a szövegeket mostani hiányos földolgozásokban is ki lehet, sőt ki kell adni” (i. h. 384).

Zsirai a hagyaték publikálása közben természetesen a kiadás mikéntjét illetően megváltoztathatta volna a véleményét, de nem tette. Ez derül ki a hagyaték kiadásának megkezdésekor írt előszóból: „Az osztják szövegnek Pápaytól való pontosabb fonetikus átírását és magyar fordítását változatlanul közlöm. Csak itt-ott pótoltam egy-egy tollbamaradt írásjegyet vagy diakritikus jelet és igazítottam ki egypár kétségtelenül elnézésből eredő apróbb hibát.”⁵ ... szilárd meggyőződése szerint nincs jogom nagyérdemű Pápay Józsefünk legszemélyesebb alkotását eredeti mivoltából kiforgatni” (OH. I, 017).

B) Zsirai születésének centenáriuma megjelent egy az 1991-es Országos középiskolai tanulmányi verseny pályázatára írt munka DOMOKOS ÁRONTÓL: „Századunk magyar nyelvésze: Zsirai Miklós” (Eötvös-füzetek. Új Folyam XXI.). Ebben az áttekinthetően tagolt, a kérdés irodalmát a szokásos rövidítésekkel együtt gyakorlati módon kezelő pályaműben a szóban forgó kérdéssel a következők olvashatók: „Pápay ... 1931-ben meghalt. Ezután hárult Zsirai Miklórra a gyűjtés feldolgozásának feladata, s ő lelkesen és bátran vágott neki a sok fáradsággal járó vállalkozásnak. (Az, hogy a fordítás hogyan és kinek a közreműködésével készült, nem ismeretes). ... 1944-ben megjelent az *Osztják hőseinek* I. kötete, ... 1951-ben ... a II. kötet, ... Folytatni és befejezni a fordítást sajnos Zsirai már nem tudta, de a munka jelentős részét sikerült elvégeznie” (19–20). Ehhez vö. még: „Az *Osztják (chanti) hőseinek* III. kötetét, amit Fokos Dávid tett közzé, s ami 1965-ben látott napvilágot, még ő maga átírta, kiadásra előkészítette, ezért jelenhetett meg. A többi gyorsírási kézírata tartalmáról nem hallottam semmit, csak azt, hogy ... az OSzK-ba került” (i. m. 14).⁶ Az idézett mondatok szerint Zsirai tehát az osztják gyűjtést földolgozta, fordította, átírta, úgy látszik, az I–II. kötetet teljesen, s az ő munkája nélkül a III. kötet sem jöhetett volna létre.

C) Ez a közlés sem Zsirai jelentésével a Pápay-hagyatékról, sem az OH. I. előszavából idézett kijelentésével nem egyeztethető; Zsirai 1933-ban készített s az NyK. XLIX. kötetében kiadott jelentése és az OH. I. számára 1943-ban írt előszóbeli kijelentése pedig tökéletesen megfelelnek egymásnak is, továbbá az MTA kéziratárában őrzött, Pápay hagyatékát tartalmazó anyagnak is. Pápay hagyatékáról készített jelentésében Zsirai 8 Reguly följegyezte énekről számol be, mindegyiknél közli, hogy Reguly kézírata vagy annak másolata van-e ott, van-e fonetikai átírása és magyar fordítása. A 8 énekről a jelentés valószínűleg olyan sorrendben készült, ahogyan Zsirai kezébe kerültek (nem követi a füzetek, ill. kézirat-kötegek

⁵ Zsirai Pápay kéziratába piros tintával nyomdai korrektúrajelek alkalmazásával jelölte bele a kiigazításait. Az MTA Kéziratárában (Ms. 10.202/25) levő kéziratban (kiadva OH. I, 2–165) a következők találhatók: az 1289. sorban „hat” javítva „hét”, a 671–98. sor, ill. 699–751. sor kézirati lefőhelye helyesen, azaz pirossal 44., 46. lap (tévésen eredetileg fordított volt a sorrend), a címlapon piros tintával gyorsírási följegyzés; az OH. I. második énekében (166–487), a hagyaték 19. füzetében az 1049., 1050. sorban az osztják pontosabb átírat ragbeli *é*-je *a*-re van javítva, a 2534. sorban *á* javítva *ä*, ezenkívül egy kötőjelnyi javítás a 2581. sorban. Az OH. II.-ben a 4. hőselekben a sorszámozás szorult javításra. Ennyi kiigazítás található a 8 hőselek kéziratában, tehát csakugyan jelentéktelen.

⁶ Az OSzK kéziratárában semmiféle Zsiraitól származó kézirat odakerüléséről nem tudnak.

sorszámát, nincs az énekek hossza vagy a nyomdai előkészítettség foka szerint sorba szedve). „Az ének nyomdába adható állapotban van”, ez Zsirai konklúziója, ha a hagyatékban Reguly szövegének a másolata, Pápay fonetikai átírása és a szöveg magyar fordítása is teljes. Ezt a minősítést a jelentésben az I. és az 5. ének kapta, melyeket Zsirai az OH. I.-ben adott ki. A 6. és a 8. énekről szóló jelentés végkonklúziója: „Reguly eredeti kéziratának lemásolása után nyomdába adható”. Ez a két ének, továbbá a 7. és a 3. található az OH. II.-ben, mely utóbbi kettőből „a szöveg fonetikai átírása hiányzik”, illetve „A fonetikai átírás teljesen hiányzik” — olvasható a jelentésben (NyK. XLIX, 383), s tapasztalható a kiadásban is. Reguly szövegének másolata benne volt a hagyatékban, s a magyar fordítás „fogalmazványban”, „fogalmazványszerű fordítás” is megvolt a 7. és 3. éneknek is. A fogalmazvány minősítés azt jelenti, hogy Pápay ceruzával írta, nem tintával. Az OH. I–II. anyaga ezek szerint csak abban különbözik a Pápay hagyatékában levő anyagtól, hogy az OH. II. első két énekének a kiadásához Reguly kéziratát a Pápay-féle átírás sorokra tördelt szövege alapján sorokra tördelve kellett lemásolni. Zsirainak az OH. I. és II. sajtó alá rendezésekor átírást sem kellett készítenie, hiszen pontosan annyi sor átírását adta ki, amennyi Pápay hagyatékában megvolt, fordítást készíteni meg lehetősége sem volt, hiszen mind a hat Zsirai közreműködésével megjelent éneknek megvolt a fordítása. Ezek közül az elsőét Pápay Szibériában készítette, a többiét Debrecenben egyedül. Az OH. I–II. nyelvi és tárgyi magyarázatairól Zsirai jelentésében nincs szó, ilyeneket Zsirai, mint az előszóból fent idéztem (5. B)), készített, kiadásukra sajnos nem került sor, Zsirai hagyatékából sem kerültek elő eddig.

Zsirai Miklós jelentésének, az OH. I.-be írt előszavának és az MTA kéziratrárában őrzött Pápay-hagyatékának egybevetése alapján Zsirai szerepe az OH. I. és azt követő OH. II. létrejöttében ugyanaz marad, mint amit eddig tudtunk róla: fel tudta a Reguly—Pápay-féle hagyaték javára az illetékes szervek érdeklődését keltetni, a háború és a háború utáni évek nem éppen a humán tudományoknak kedvező anyagi körülményei között el tudta érni a Reguly-Könyvtár megindítását, idejét nem kímélve vállalta a hagyaték nyomdai munkálatainak idegölő gondozását, s gondoskodott arról, hogy századunk kíváncsainak megfelelően az osztják szövegnek nemcsak a Pápay készítette magyar fordítása, hanem a külföldi tudósok érdekeit kielégítő német fordítása is megjelenjék. Az első kötet német fordításának megbízhatóságát még az a körülmény is szavatolta, hogy azt az erre legilletékesebb — de politikai-ideológiai okokból akkor teljesen félreállított — hazai szaktudós, FOKOS (FUCHS) DÁVID is átnézte, aki a német és a magyar fordítást is felelősségteljesen tudta az osztják eredetivel egybevetni, s ugyanakkor a német nyelv stilisztikai követelményeit is szem előtt tartani (OH. I, 017).

D) Az OH. I–II. anyagáról eddig is tudott tények Domokos Áron pályamunkájából csak azt a kijelentését igazolják, hogy Zsirainak a Reguly-könyvtár megindításával és hat hősnének kiadásával „a munka jelentős részét sikerült elvégeznie” (20). Teljesen ellene mond azonban ismereteinknek, hogy „folytatni és befejezni a fordítást ... nem tudta” (uo.), hiszen eddig nemhogy fordítói munkájáról nem tudtunk, hanem éppen arról az állásfoglalásáról, hogy a fordítás hézagainak a kitöltésére senki sem vállalkozhat (NyK. XLIX, 384). Természetesen ezt az 1933-ban megfogalmazott véleményét a hagyaték kiadása során vagy akár az utolsó két Regulytól feljegyzett ének közzétételének előkészítése során is megváltoztathatta. Mielőtt a hagyaték gondozóinak a munkáját az utoljára közkinccsé vált két ének megmentésében közelebből megvizsgálom, szükséges arra utalnom, hogy ezekkel

kapcsolatosan Domokos Áron önmagának többször ellentmond, munkája 20. lapjáról idézettek alapján esetleg semmi munkája sem fekszik Zsirainak a folytatásban, előbb (14) meg olyan kijelentést tett, mintha Fokos csak a Zsirai átírta és kiadásra előkészített énekeket tudta volna kiadni, 1965-ben az OH. III.-ban. Ilyen kötete a Reguly-könyvtárnak pedig nincs! Fokos a Reguly-könyvtár III. köteteként az első füzetet (OH. III/1.) 1963-ban adta ki, ezt követően a Reguly-könyvtár IV. köteteként 1965-ben az OH. III/2. jelent meg, mind a kettő kemény kötésben, lapszámozásuk 1-nél kezdődik, tehát még csak nem is folytatása az OH. III/2. az első füzetnek. Az OH. III/1.-ben kiadott hősenekről szóló jelentés (l. NyK. XLIX, 383 a 4. ott közölt énekről) csak abban különbözik az OH. II.-ben közöltékétől, hogy az átírás a hagyatékban is és a kiadásban is csak a 657. sorig van meg, egyébként Pápay hagyatékához képest ki lett a sorszámozás javítva, nem 1338, hanem 1346 soros. Ez a kötet ugyanúgy Pápay munkáját közli változtatás nélkül, mint az előző kettő.

Az OH. III/2. nemcsak abban különbözik az előtte megjelent Reguly hagyatékát közzétevő kiadványoktól (kivétel ÉOM.), hogy Fokos „Magyarázatok és jegyzetek”, illetve „Függelék” című meglehetősen terjedelmes részt is csatolt hozzá (263—414), hanem abban is, hogy a Zsirai jelentésében a Pápay hagyatékában csak kb. a 2/3 részéig lefordítottak jelzett hőseneket (NyK. XLIX, 383, 2. ének) végig fordítással közli. Felvetődik a kérdés, ezt véli-e Domokos Áron Zsirai fordításának. Erre annál inkább lehet gondolni, mert rögtön utána azt írja, hogy „a többi gyorsírással kézirata tartalmáról” (14) nem hallott, tehát erről hallhatott talán Zsirai Jolántól (másra a dolgozat alapján nem lehet gondolni). Az ilyen származtatásnak a lehetőségét azonban még a pályamunka szerzője is kizárja, írván, hogy Zsirai „tudományos munkáit, könyveit, cikkeit előadásait . . . mindig gyorsírással fogalmazta. De »egyénesített« gyorsírással. . . Ennek viszont az lett a szomorú következménye, hogy gyorsírásszakértők máig sem tudták megfejteni kéziratos hagyatékát” (14). Zsirai esetleg gyorsírásban elkészített fordítása tehát semmi esetre sem jelenhetett meg, egyébként sehol sincs még csak gyenge, de szavahihető célzás arra, hogy egy fordítás, esetleg gyorsírásos, létezett volna.

E) Az OH. III/2. 1776—2437. sorának a fordítása Fokos saját közlése szerint az ő munkája. Beszámolója az átvett hagyatékról a következő: „Zsirai lemásoltatta azt, amit a REGULY—PÁPAY-féle hagyatékban készen talált, nevezetesen: REGULY kéziratait mindkét énekről (PÁPAY másolata alapján), az első ének teljes magyar fordítását (PÁPAY tollából) és a második ének 1—1775. verssorának PÁPAY-tól készített magyar fordítását (a 2437 sorra terjedő második ének többi részének lefordítására PÁPAYnak már nem jutott ideje). Ezenkívül ZSIRAI elkészítette az első ének német fordítását” (OH. III/1. 3—4). Ezekből látható, hogy Zsirainak szándékában állt folytatni a Reguly-hagyaték kiadását; betegsége és halála miatt nem jutott hozzá. Az MTA Finnugor Bizottságának megbízásából a Zsirai-családdal egyetértésben Fokos vette át a munka befejezését, a Reguly-szöveg gépelt másolatát ő vetette egybe Reguly kéziratával és Pápay másolatával, a helytelen olvasatokat és géphibákat — az osztják és a magyar szövegét is — ő javította ki, Pápay fonetikus átírását ő készítette elő a nyomdai munkához, minthogy nem fogadta el Mollay német fordítását; mind a két éneket lefordította németre, s sok fejtöréssel, hosszú munkával megfejtette, és magyar fordítást készített az utolsónak kiadott ének 1776—2437. soráról (i. h. 4—5, vö. OH. III/2. 271, 319—20).

F) Reguly osztják gyűjtésének a gondozói és a hagyaték kéziratai változatlanul teljesen egyértelműen arról vallanak, hogy Pápay négy hőseneket osztják

nyelvmenterei segítségével Szibériában fejtett meg, a többit hazatérése után egyedül. A hagyatékban fordítás nélkül talált 662 sor megfejtője Fokos Dávid volt (ONGy. 067—68, ÉOM. 016—21, 026-on 51. jegyz., OH. I, 06—011, OH. III/1. 4—5, III/2, 319—20). Zsirainak elévülhetetlenek az érdemei a hagyaték megmentésében, de sem az átírás, sem a fordítás munkájában nem volt még csak lehetősége sem részt venni, mert ez egyrészt nem volt összeegyeztethető felfogásával, Pápay alkotásának a tiszteletben tartásával, másrészt mert sajnos kidőlt a gondozók sorából, mielőtt döntenie kellett volna 662 osztyák sor fordítás nélküli kiadásáról. Az 1963-ban és 1965-ben megjelent két hősének kiadásának előkészítésében ugyanúgy nem volt része, mint ahogy Hunfalvy neve sem említendő-emplíthető az OH. II-ben kiadott első két hősének (4—179) meg az ÉOM-ben (102—16) közzétett, *Reguly* följegyzésében ránk maradt medvének megfejtői között. Ez a három följegyzés egészen 1926-ig hiányzott *Reguly* hagyatékából, aztán Hunfalvy könyvtárából került szerencsére elő (ÉOM. 026-os 52. jegyz., 028-on 54. jegyz., 139—41). Zsirai neve nem szakemberek, nem finnugor nyelvészek tévedéséből jöhetett szóba az OH. III/1. és az OH. III/2. fordításában részt vevő tudósként. A *Reguly*-könyvtár négy kötetének a címe: „Osztyák hősénekek”, illetőleg „Osztyák (chanti) hősénekek”, s alatta kisebb betűkkel: „*Reguly A. és Pápay J. hagyatéka*”. Az első két kötetben a kötet sorszámanak jelzete után „közzeteszi Zsirai Miklós” olvasható, az utolsó két füzet belső címlapján és borítóján — talán kegyeletből, talán a Zsirai-család kívánságára — ez található: „Zsirai M. hagyatékából közzeteszi Fokos Dávid”, illetve „Zsirai M. hagyatékának felhasználásával közzeteszi Fokos Dávid”. Ez azonban csak arra utal, hogy a Pápay-hagyatékot Zsirai nem a kéziratárban dolgozta föl, hanem otthon. Ő is, mint előtte Hunfalvy is, hazavitte a hagyatékot, a még kiadásra váró két hősének onnan került Fokoshoz, a többit, mint a kéziratárban közölték, a fia vitte vissza. (Azóta megszigorították a kéziratárban elhelyezett anyag kezelését, senki sem viheti el.) A Zsirai után maradt hagyatékából Fokos csak a nyomdába adandó szövegek gépiratát, melyet Zsirai hosszú betegsége és halála miatt kijavítani sem tudott, használhatta föl, továbbá ellenőrzésül és egybevetésként saját német fordításához Mollay fordítását, melyet az osztyákkal Zsirai nem vetett egybe, hiszen az OH. II. német fordításából is hiányzott már ez az ellenőrzési művelet.

Soha senki nem kételkedett a finnugor hagyatékok földolgozói adta jelentéseknél az adott kép — az átvett hagyaték és az elvégzett munkáról szóló jelentés — helyességében. Semmi plágiumszerű anyageltulajdonítás vádja a hagyatékok földolgozói által vállalt áldozatos munkával kapcsolatosan nem merült föl. Fokos Dávidról meg éppen jól tudta mindenki, aki ismerte, milyen jól megalapozott minden állítása. Adott körülmények között azonban más senki sem számolhatott volna be elferdítve a hagyaték állapotáról és az átvevő által végzett munkáról, mert 1963-ban és 1965-ben még éltek azok, akik Zsirai Miklós hagyatékát Fokosnak átadták, s akik féltve őrködtek a Zsirait megillető további elismerésen s más juttatáson. Minthogy Zsirai lánya, Jolán köztünk van, s kegyelettel őrizi apja emlékét, föltehető neki egyenesen a kérdés annak igazolására, hogy apjának milyen szellemi alkotása s milyen úton került szerinte az OH. III/1., 2.-be, így tisztázható az ügy. Egyébként a Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztályának tagjai figyelemmel kísérhették Fokos nehéz munkáját a fordítatlan sorok megfejtésében. Fokos is külső munkatársa volt az osztálynak s Erdélyi István is, aki a *Reguly*-Szótár munkálataiban részt vett, majd később szerkesztője lett. Fokosnak az volt a munkamódszere, hogy előbb igyekezett egy kérdést megoldani, aztán lehetőleg ellenő-

rizni a helyességet. A már kiadott Reguly-anyag (10 hősének és 2 medvéének) segítségével sorról sorra fejtette meg a lefordíthatlan 662 sort, s időnként kérte Erdélyi Istvánt, ellenőrizze a lehetőség szerint a Reguly-Szótár cédulaanyagában az egyes osztják szavak általa kiderített adatait.

8. Végeredményként megállapítható, még ma is igaz Zsirai fél század előtti megállapítása: „A Reguly-hagyaték részei közül az osztják a legterjedelmesebb, de a legmostohább sorsú is” (OH. I, 06). Adósságaink az osztják anyaggal kapcsolatosan Reguly iránt és osztják hagyatékának gondozói iránt is vannak még. Reguly följegyzett 12 hőséneket és 2 medvéeneket az osztjakok között, s eddig csak 2 hősének és 1 medvéének kiadása teljes, csak ezekhez van közzétéve a jegyzetanyag is. Legtöbb elvégeznivaló Pápay hagyatékával kapcsolatosan van még hátra. Nemcsak az MTA kéziratárában levő osztják följegyzéseinek a kiadását kellene befejezni (a szöveg-hagyatékkal kapcsolatosan optimista vagyok, azok és talán a nyelvtani följegyzések is a folyamatban levő fotoprint kiadásban „megmenthetők”), nemcsak a lapszéli jegyzetanyagát kellene értékesíteni, (amit eddig csak Fokos tett meg, l. OH. III/2, 319), hanem a nem feldolgozottak ítélt, Debrecenben elhelyezett hagyatéki anyagban is kellene ilyenek után kutatni. Ott még sok érték akadhat, például van egy kötetnyi csuvas följegyzés, melyet most AGYAGÁSI KLÁRA gondoz a majdani kiadás reményében. A Pápay szerint csaknem nyomdakésznek tartott szótári anyag sorsát pesszimistán ítélem meg (nagyon örülnék, ha valaki meggyőzne arról, hogy ebben tévedek). Szerintem azonban a már kiadott szövegek kötetei kiadása is korrekcióra szorul: az Erdélyi István közzétette 4 hősének Pápaytól származó magyar fordítását méltányosnak találnám legalább fotoprint eljárással közkinccsé tenni, s mesegyűjteményénél sem várnám meg (ÉONyt.), míg külföldön jelentetik meg német fordításukat, mint Munkácsi kiadványaihoz. Reguly és Pápay helyszíni följegyzései, levelei, naplói stb. is tartalmazznak — amire Fazekas Jenő többször is utal lapalji jegyzeteiben — sok olyan anyagot, melynek ismerete a Reguly- és a Pápay-hagyaték jobb megértését szolgálná. Zsirai remélhetőleg előkerülő jegyzetanyagának fontosságáról már fent szóltam.⁷

VÉRTES EDIT

Etimológia és utalórendszer*

1. Az etimológia elméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányok kevés teret szentelnek az utalások problémáinak. Az etimológiai szótárak kritikái általában még apró megjegyzésekre sem méltatják őket.

Vajon mi a mellőzés oka? Valószínűleg főként az, hogy a recenzensek szerint a szótár használóinak többsége az egyes szavak származtatására kíváncsi. Ez nyilván így is van; úgy vélem azonban, nem szabad megfedkezni azokról sem, akik az összefüggések iránt érdeklődnek. Az ilyen kutatókra gondolva született meg „A TESz. utalórendszere és a szláv jövevényszavak” című írásom (Emlék-

⁷ A cikk megírása óta Pápay hagyatékának kiadása előrehaladt. Megjelent a BiblPáp. IV., VI. kötete, nyomdában van a csuvas hagyaték, és Kis TAMÁS hozzáfogott a szótár számítógépes feldolgozásához és kiadásához.

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán, 1994. augusztus 24-én Egerben.

könyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk.: HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1991. 275—7) és mostani előadásom is.

Egy húsz évvel ezelőtt rendezett etimológiai konferencián BENKŐ LORÁND előadásának egyik legfontosabb részlete ez volt: „Lényegében a magyar szótörténeti anyag kitárulása tette lehetővé annak az etimológiai kutatások szempontjából alapvető jelentőségű szemléleti-módszerbeli elvnek nagymérvű kibontakozását, amelynek a hazai kutatásban elsősorban Mészöly és Pais voltak az úttörői. Ez az elv szakít a szavak egyenkénti, elszigetelt vizsgálatával, s az etimológiai szómezőt tágra értelmezve egyrészt a fejlődési egymásrahatásokat, másrészt a szócsaládok, szórokonságok szélesebb kereteit állítja a vizsgálat középpontjába.” (NytudÉrt. 89. sz. 18.) Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy egy etimológiai szótárban az összefüggések felismeréséhez, a jelentésbeli, művelődéstörténeti és más kapcsolatok feltárásához kitűnő eszköz lehet a gondosan szerkesztett utalórendszer (l. HORVÁTH LÁSZLÓ: Benkő-Eml. 275 is).

2. Az utalásoknak több típusát különböztethetjük meg. Most csak azokról szólok, amelyek az etimológiai szótárakban (is) szerepet kaphatnak.

A típusok közül csak megemlítem az önálló címszavakkal szemben álló utalószavakat (TESz. I, 24, 31), amelyeknek a legjellegzetesebb képviselői a TESz.-ben az alcímszavak leőhelyére vonatkozó utalások. Az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (= EWUng. Főszerk.: BENKŐ LORÁND; szerk.: GERSTNER KÁROLY, S. HÁMORI ANTONIA, ZATCZ GÁBOR. I. kötet: 1993., II. kötet: 1995.) a mutatójában biztosít majd helyet nekik.

Mind a TESz., mind az EWUng. néhány szócikkében előfordul, hogy utalást találunk a szótörténeti szakaszban. Erre akkor kerül sor, ha a szótár jelezni kívánja, hogy egy külön szócikkben kidolgozott származék első adata korábbi az alapszóénál. Ezt mutatja például a TESz. *fark* szócikkében a „de l. *farkas*”, *forr* szócikkében a „de l. *forrás*” hivatkozás. Az EWUng. követi ezt a gyakorlatot; sőt olyankor, ha több származékszó adatolhatósága is megelőzi az alapszóét, erre is felhívja a figyelmet. Ezért áll a *bír* szócikkben a sorrendjével a kronológiát tükröző „vgl aber: → *bírság*, → *bíró*” utalás.

Mindkét szótárra érvényes, hogy a szócikkek etimológiai szakasza tartalmazhat más szócikkekre irányuló hang-, alak- és jelentéstani utalásokat is. Az ilyenek természete és száma persze szócikkenként más és más.

Utolsóként hozom szóba előadásom főszereplőjét: az etimológiai összefüggések jelzését. A TESz. ezt részben a szócikkek etimológiai szakaszának szövegében, részben pedig a szócikkek lezárásaként, a szakirodalom felsorolását követően, „Vö.”-vel bevezetve oldja meg. Az EWUng.-ból az utóbbi szakasz hiányzik, szerepét majd a szótár mutatója veheti át (vö. EWUng. X). A TESz.-belihez hasonló zárószakaszt találhatunk viszont a FNEsz.⁴ szócikkeiben. Itt a szerző, KISS LAJOS főleg az etimológiai összefüggésekre, ritkábban az alaki és jelentésbeli párhuzamokra hívja fel a figyelmet (FNEsz.⁴ 8).

3. „A TESz. nem utolsósorban éppen utalórendszerének köszönheti, hogy a világszerte elismert szótárak többségénél jóval sokoldalúbban és eredményesebben láttatja az etimológiai összefüggéseket” (HORVÁTH LÁSZLÓ: Benkő-Eml. 275). Ha e megállapításban igazam van, akkor érdemes közelebbről megvizsgálnunk, milyen is a TESz. utalórendszere, és általában milyen célokkal és módszerekkel kezdetünk hozzá egy etimológiai szótár utalórendszerének létrehozásához.

Kezdjük a kíváncsakkal! A szótár használója joggal várja, hogy az utalórendszer legyen pontos és áttekinthető. Szerintem ugyanennyire fontos, hogy a szótárból ne csak a nyilvánvaló, hanem lehetőleg a távolabbi etimológiai összefüggések is kiderüljenek (vö. PAPP LÁSZLÓ: MNY. LVIII, 304). Ugyanakkor — az áttekinthetőség mellett már csak a terjedelmi korlátok miatt is — rendkívül lényeges az utalások szerkesztésének gazdaságossága.

Az imént megfogalmazott követelményeket persze nem árt szembevetni a lehetőségekkel. Ne feledkezzünk meg például arról, milyen erősen befolyásolja az utalórendszer készítését az, hogy a szótár teljes terjedelmében egyszerre jelenik-e meg, vagy pedig kötetei egyesével, több év különbséggel követik egymást. A FNEsz.⁴ az első, a TESz. és az EWÜng. viszont a második típushoz tartozik. — Aligha vitatható, hogy az utalások hálózatának megszerkesztésekor óriási előnyben vannak az első típusba tartozó szótárak. Bár az utalórendszer létrehozása ezek esetében is sok időt, fáradságot és nagy-nagy figyelmet igényel, a hibák lehetősége itt jóval kisebb, mint az előre nem mindig látható címszóváltozásoknak és más módosulásoknak inkább kitett másik típusban. Ebből könnyen érthető, hogy a két típus utalórendszerei főleg a pontosság tekintetében térhetnek el egymástól. Az áttekinthetőség és a gazdaságosság esélyei elvileg mindkét típusban egyformák. Ami a távolabbi összefüggések jelzését illeti, az első típus van előnyben, hiszen a második típus szótárai a munkálat viszonylag kései szakaszában észlelt kapcsolatokra utólagosan már csak némi nehézségekkel hívhatják fel a figyelmet.

A továbbiakban megkísérlem alávetni a TESz. utalórendszerét a pontosság, az áttekinthetőség, a tágasság és a gazdaságosság próbájának. A FNEsz.⁴ utalásainak csak egy-két jellemző vonását emelem ki; az EWÜng.-ről pedig úgy szólok, mint néhány ötlet és módszer kipróbálásának lehetséges terepéről.

4. A sort az előző pontban első típusként emlegetett szótárak képviselőjével, a FNEsz.-szel kezdem. Utalórendszere jól áttekinthető, pontossága valószínűleg kiállná a tüzetesebb vizsgálat próbáját is. KISS LAJOS nagyon tudatosan törekszik a gazdaságosságra. Az azonos utótagú címszavakat például általában a betűrendben első helyen álló képviselőjükhez utalja, ezzel az ilyen reprezentánsok az utalórendszer kulcspontjaivá válnak. Néhány példa: *Adorjánháza*, *Ágfalva*, *Aggtelek*, *Ágnesforrás*, *Alibánfa*, *Budafapuszta*, *Budafok*, *Budakeszi*. (Csak zárójelben kérdezem, hogy miért a *Bélavár* a -vár utótagúak gyűjtőhelye, hiszen előtte van *Abaujvár*, *Adorjánvár*, *Ágasvár*, *Amadévár* stb.) Az előtagok szerint a szerző nem emel ki kulcsszavakat, például — nyilván a betűrendi közelségre tekintettel — a *Kisadorján*-hoz nem gyűjti össze a *Kis*- előtagú címszavakat.

Kár — és ez már átvezet a távolabbi összefüggések jelzésének problémáihoz —, hogy a szótár nem utalja egymásra az *Augsburg*: *Regensburg*, *Klagenfurt*: *Schweinfurt*-féle párokat. (Itt is ki lehetne választani ugyanolyan kulcsszavakat, mint a belső keletkezésű összetett helynevek körében!)

Az etimológiai összefüggésekre a FNEsz.⁴ utalásai számtalan helyen figyelemztetnek. Ennek ellenére érdemes volna az esetleges újabb kiadásban bővíteni az utalások körét; például: *Augsburg*: *Burgos*; *Kapás-dűlő*: *Zakopane*.

5. A Benkő-Eml.-ben (275) kiemeltém a TESz. utalórendszerének jelentőségét, de azt sem hallgattam el, hogy éppen az utalórendszer a szótár (egyik) sebezhető pontja.

Az a kényszer szülte megoldás, hogy e nagyszabású összefoglaló munka köte-

tei egymástól több évvel elválasztva készültek el és jelentek meg, igen nehezzé, olykor lehetetlenné tette az utalások egyeztetését. Összehangolásukat az is bonyolította, hogy a TESz. több szerző alkotása. Nem csoda, hogy mindez — tetézve azzal, hogy másfél évtized állandó kemény munkája során egyszer-egyszer óhatatlanul kihagy a szerzők, szerkesztők, ellenőrök figyelme — az utalások pontosságának rovására ment. Nézzünk meg egyet-kettőt az utólag és aránylag könnyen javítható hibák közül!

Előfordul, hogy a szócikk végén olyan címszóra találunk utalást, amely nem létezik; például, az utalás irányát nyíllal jelölve: *balaska*, *bális* → *oláh*; *ezüst* → *kínaezüst*; *hal*² → *kardhal*. Az efféle utalások egyszerűen törlendők. — Hasonló eset, ha az utalásban helytelen címszóalak szerepel; a példákban a javítást szögletes zárójelben adom meg: *cifra* → *zéró* [ez valójában csak alcímszó a *zérus*-ban]; *culák* → *szil*² [*szil*¹]; *dikta* → *taft* [csak variáns a *tafota* alatt]; *dudorodik* → *döndi* [csak variáns a *dundi*-ban]; *fecsérel* → *fröccsen* [csak alcímszó a *fröcsög* alatt]; *haricska* → *görög* [*görög*²]; *sor*¹ → *alagsor* [*alag*-]. — Olykor csak a betűrendben később következő szócikkben szerepel az összefüggés jelzése; ilyenkor az utalást kölesönössé kellene tenni: *abroncs* ← *parancsol*, *rakonca*, *rocska*; *bagatell* ← *pagát*; *cirfandli* ← *szilváni*; *früstök* ← *stikli*. Megesik az is, hogy a betűrendben később következő szónál hiányzik az utalás az előbbre állóra: *bombaszt* → *pamut*; *csömöszöl* → *gyömöszöl*; *esperes* → *presbíter*; *faj* → *fiú*; *görhe* → *kőrő*; *horoszkóp* → *óra*. — Megemlítek még néhány olyan szócikket, amelyek utalásai közé fel kellene venni egy-egy kötőjeles címszót is: *áll*¹ : *ellen*-; *alma* : *birs*-; *gyógyul* : *bel*-; *jezsuita* : *ex*-; *ős* : *déd*-.

Jóval nehezebb és hosszás etimológiai búvárkodást igénylő feladat azoknak az eseteknek a megoldása, amelyekben a TESz.-ből teljességgel hiányzik az összefüggések jelzése. Ilyen hiányosságok minden eredetkategóriában akadnak, bár eltérő arányban, hiszen a kategóriák természete, továbbá az egyes szerzők gondolkodásmódja és az összefüggések iránti fogékonysága igen különböző. Részletes elemzés helyett csak rövid áttekintéssel próbálom jellemezni az egyes eredetkategóriák utalásait.

Az ősi örökséghez tartozó szavak kapcsolatait — amennyire ezeket felderítette az uráli összehasonlító nyelvtudomány — a TESz. gondos utalásokkal jelzi. Kiegészítésül megemlítem a *bonyolít* : *fon* összefüggés lehetőségét. Olykor jobban törekedhetne a szótár a feltételezhető uráli—indoeurópai kapcsolatok jelzésére; például egymáshoz irányíthatná ezeket a címszavakat: *árva* és *rab*, *rabota*, *robot*; *hét*¹ és *september*; *száz* és *centenárium*, *centi*, *csentéz*, *csimpolya*, *toklász*; *víz* és *hidra*, *hidrogén*, *vécé*, *vidra*, *vodka*, *vödör*.

A belső keletkezésű szavak köréből elsőként az onomatopoetikus eredetű elemekről szólnok. Ezek összefüggésrendszere igen bonyolult, a szótár különböző betűihez tartozó szavak sehol sem fonódnak össze annyira, mint itt. Mivel az onomatopoetikus elemek utalórendszerét csak számos részprobléma ismertetésével lehetne bemutatni, példaként csak egy-két olyan kapcsolatot emelek ki, amelyet a TESz.-nek jeleznie kellett volna: *buszma* : *piszmog*; *csörtet* : *zsörtölődik*; *dédelget* : *gida*, *gödölye*. — A származékszavak és az összetett szavak esetében könnyebb az összefüggések felismerése, így pótlólagos utalásra alig van szükség; l. mégis: *fellengős* : *leng*. Hasonlókat mondhatnánk a belső keletkezésű szavak ritkább típusairól is.

Az utalások jelentékeny bővítését igényelné a jövevényszavak, a vándor- és nemzetközi szavak köre. A TESz. egyik legfontosabb eredménye, hogy elkerül két olyan csapdát, amelybe az etimológiai szótárak többsége bele szokott esni: ezek ugyanis sokszor csak a szó „végső forrását” adják meg, s így a

közvetlen átadó nyelv homályban marad; más részük viszont csupán a közvetlen átvétellel törődik, nem ad információkat arról, hogy az átvétel alapjául szolgáló szó milyen eredetű az átadó nyelvben, milyen út vezetett hozzá az úgynevezett végső forrástól. A TESz. viszont igen sokszor hasznos utalásokkal világítja meg azokat az etimológiai kapcsolatokat, amelyek nem elsősorban a magyarban, hanem inkább az átadó nyelvekben vagy a végső eredetre nézve érhetőek tetten. Az utalások azonban ennek ellenére is gyakran pótlásra szorulnak. — Rövid példasoromból kihagyom a szláv jövevényszavakat érintő utalási problémákat, mert a Benkő-Eml.-ben (276—7) éppen ezekkel foglalkoztam. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nem szláv elemek összefüggéseinek felismerésében nem voltak segítségemre maguk a szláv jövevényszavak vagy például KNEZSA ISTVÁN és MAX VASMER összefoglaló munkái (SzlJsz., ill. REW.). A kapcsolatok felderítéséhez természetesen sokszor hívtam segítségül más ismert etimológiai szótárakat is (vö. EWUng. XLIX—L). Tekintettel a számtalan kombinációs lehetőségre és arra, hogy egyes szavak etimológiai megítélése a TESz. megjelenése óta módosult, példáimat betűrendben sorolom fel. Ami tehát most következik, az a nem szláv jövevényszavakat, a vándor- és nemzetközi szavakat érintő kiegészítő utalások erősen megrostált listája: *abcúg* : *cúg*; *abriktol* : *richtig*; *agrár* : *agronómus* : *egres*; *ármányos* : *hutmány* : *zsákmány*; *ateizmus* : *teológia*; *bakfis* : *fisér*; *citadella* : *cívís*; *cserge* : *selyem*; *csönköly* : *sonka*; *dehonestál* : *honorárium*; *ejtel* : *oktál*; *exkuzál* : *skíz*; *figura* : *fikció*; *flanc* : *palánta*; *foxtrott* : *trotti*; *geometria* : *méter*; *hórukk* : *rukkol*; *pinnáta* : *pinyol*. A sort nagyon hosszan folytathatnánk.

Eddig a pontosság és az utalások kiterjedési köre szempontjából vizsgáltuk a TESz.-t. A szótár — amennyire ezt az összefüggések szövevénye engedi — igyekszik utalásait áttekinthetővé és gazdaságossá tenni. Az utalások elveit a TESz. használati útmutatója is tartalmazza: „A) Az önálló címszóvá tett származékok szócikkének a végén utalunk az alapszóra. Az alapszó szócikkének a végén pedig felsoroljuk mindazokat a származékokat, amelyek a maguk betűrendi helyén önálló címszók. [Bekezdés] B) A címszóként felvett összetett szó utótagja önálló szócikkének a végén utalunk az összetételre. [Bekezdés] C) Kölcsonösen utalunk a más-más forrásból származó, de végső soron etimológiailag azonos jövevényszavakra.” (I, 31.)

Az A) és B) pont az utalások gazdaságos szerkesztéséről tanúskodik, hiszen a származékok alapszava és a külön címszóként is kidolgozott összetételi utótag gyűjtőhelyként szerepel, s ezzel ésszerűen csökkenthető az utalások száma. A C) pontból látható, hogy a jövevényszavak körében a szótár nem keresett vagy nem talált hasonló takarékosági módszert.

6. Abban, hogy egy több alcímszóból álló szócsaládnak melyik legyen a főcímszava, az EWUng. szigorúan az időrendi elvet követte, ezért címszavai a munka folyamán igen gyakran módosultak. A szótárt készítő közösség tehát kénytelen volt úgy dönteni, hogy lemond a TESz.-éihez hasonló szócikkvégi utalásokról, és az utalórendszer a pontatlanságok kockázatának csökkentésére áthelyezi a szótár mutatójába. A rendszer ezáltal talán áttekinthetőbbé is válik.

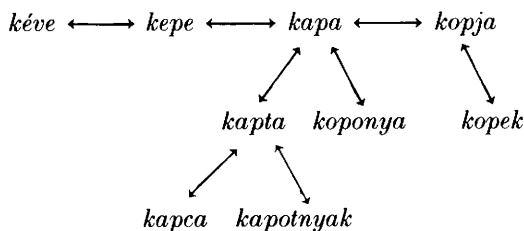
Az EWUng. utalórendszerének megszerkesztése még előttünk áll. Véleményem szerint törekednünk kell arra, hogy figyelembe vegyük az aránylag távoli összefüggéseket is, ezzel tágítva a szótár horizontját. Arról nem is beszélve, hogy azok az etimológiai kapcsolatok, amelyeket a Benkő-Eml.-ben (276—7) és mostani előadásomban röviden jeleztem, nem látszanak lényegtelenebbeknek vagy valószínűtlenebbeknek a TESz.-ben is tükröződőknél.

Nyilvánvalóan nekünk is ügyelni kell majd az utalások gazdaságosságára. Az alapszó és a származékszavak, valamint az egyszerű és összetett szavak utalásait illetően követhetőknek látom a TESz. elveit, bár érdemes volna meggondolni, hogy az utalások között az összetételi előtagok ne kapjanak-e az utótagokhoz hasonló rangot és szerepet.

Az onomatopoetikus elemek körében számos egyszerűsítési lehetőséget látok. Hadd említsek csak egyetlen példát: ha egy bonyolult szórokonság több veláris és több palatális egyedből áll, akkor körutalást csak az azonos hangrendűek között alkalmaznánk, és — mondjuk — egy veláris hangrendű címszónál a palatális rokonoknak csak egy képviselője jelenne meg. Tehát a *dorombol*-hoz utalnánk veláris rokonait: *durmol*, *durrog*, *duruzsol*; palatális rokonai közül viszont csak a *dörömböz*-t, a *dörmöl* és *dörög* címszavakat nem.

Hogyan lehet gazdaságossá tenni a jövevényszavak utalásait? Láthattuk, hogy a belső keletkezésű származékszavak és alapszavuk utalási hálózatát úgy lehet megszerkesztteni, hogy az alapszó kulcsponttá, gyűjtőhellyé válik: a származékokat csak őhozzá kell irányítanunk, egymáshoz nem. A szóba hozott típus alapszavához hasonló kulcspontot a jövevényszavak között persze jóval nehezebb találni. Milyen alapon legyen egyik vagy másik címszó az utalások gyűjtőhelye? Beszélgetéseink során szótárunk egyik szerkesztője, GERSTNER KÁROLY elmondta: szerinte ilyen kulcsponttá leginkább az a címszó válhat, melynek szócikke a legrészletesebben, a lehető legtávolabbi pontig visszamenve tárgyalja a szórokonság eredetét és történetét; ilyen címszó hiányában utalási gyűjtőhely lehet a szórokonságnak a köznyelv szintjén vagy ahhoz legközelebb álló tagja, szükség esetén pedig akár a betűrendben első tagja is. Mindebben osztom GERSTNER KÁROLY nézeteit. Abban is egyetértünk, hogy az utalások úgy is takarékosabbá és áttekinthetőbbé válnak, ha egy nagy szórokonságot nem egy, hanem több kulcsszóhoz gyűjtünk fel; például úgy, hogy a rokonság egyik tagja a germán, a másik az újlatin, harmadik a szláv eredetű rokonait gyűjti maga köré, s az utalások hálózatát azzal a módszerrel illesztjük egybe, amelyet a különböző hangrendű onomatopoetikus szavak tárgyalásakor láthattunk.

„Az utalórendszert szerintem kulcspontok keresésével, lépcsőzetesen célszerű felépíteni” — írom a Benkő-Eml.-ben (277). A kulcspontokról már szóltam. Hogy milyen a lépcsőzetes utalás, azt ábrával szeretném szemléltetni:

A gazdaságosság szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy a mutatóbeli utalórendszer tartalmazza-e a szócikkokban már említett összefüggéseket; vagyis az a kérdés, hogy „Vö.” vagy „Vö. még” típusúak legyenek-e az utalások. Az áttekinthetőség, a teljesség, a szemléletesség szempontja az első, a gazdaságosságé a második megoldást támogatja.

7. Ebben a kérdésben és sok más részlettel kapcsolatban is nagyon kíváncsi vagyok tisztelt hallgatóim véleményére. Hiszen előadásomnak az volt a — szerény vagy szerénytelen — célja, hogy felkeltse néhány etimológus és lexikográfus érdeklődését egy formálisnak tűnő, de valójában nagyon is tartalmi kérdéskör iránt.

HORVÁTH LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Bátorteleké-től és Szentmihály-tól Bárszentmihályfá-ig (Helységnevek életútja)

A Zala megyei Lentitől északkeletre, a Kerka folyását bal felől szegélyező berek keleti peremén húzódik meg az a falu, amelynek legkorábbi okleveles adatai a következők: 1355: *Baturtheluke* (ZalaOkl. I, 562); 1381, 1405: *Baturtelek*, *Batorteleke* (CSÁNKI III, 33); 1389: villam *Baturtheleke* (ZsigmOkl. I, 97); 1407: *Batorteleke* (i. m. II/2, 49). A falunév a török személynévi vagy magyar köznévi eredetű *Bátor* [1138/1329: *Bahatur*: MNy. XXXII, 132; 1252: *Batur*: HazOkl. 26] személynévnek és a *telek* 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' főnévnek az összetétele. A személynév + *telek(e)* szerkezetű helységnevekhez l. *Balázstelke*, *Bereszelke*, *Bogárteleke*, *Cégőtelke*, *Csalántelek*, *Csomalteleke*, *Csüdőtelke*, *Győrtelke*, *Kereseltelek*, *Kozmatelke*, *Pócselteleke*, *Szókotelke*, *Tuszelteleke*, *Zentelke* stb. (L. FNESz.⁴) A XIII. század óta szaporodtak el a *háza*, *-laka*, *-ülése*, *-földje*, *-teleke* stb. utótagú helynevek a nemesség számszerű növekedésével, családi osztódásával párhuzamosan. Az efféle szerkezetű helynevek zöme általában nem igaz »falu«-t, hanem egy-két szolgálcsaláddal dolgozó kis prédiomot, néhány házból, gazdasági épületekből álló tanyaszerű települést jelölt. Itt volt a birtokos rezidenciája és gazdasági üzeme, valamint háztartása is. A CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzában szereplő 52 vármegyében közel ezer helynevet lehet *-falva*, *-háza*, *-laka*, *-telke* stb. utótaggal találni. (A kérdéshez l. különösen: SZABÓ, FalKial. 136; KÁZMÉR, Falu 56—61; SZÜCS: Száz. CXV, 31; KRISTÓ: AHist. 105. sz. 89—97.) A birtokosokon kívül a személynévi előtagok kivételesen más, a település alapításában, életében fontos szerepet betöltő személyekre is vonatkozhatnak. Ahhoz hasonló is lehetett a személynévet viselő személy és a település viszonya, mint a pusztai személynévekből alakult helységnevek körében a szigetközi *Vének* (FNESz.⁴ II, 751), valamint a Komárom megyei Mocsától délre található *Tömördpusztai* (FNESz.⁴ II, 675) esetében. Ezek egy *uueinic*, illetőleg egy *tumurdi* nevű colonusról kapták nevüket.

A *Bátorteleke(e)* helynév 1411 óta megváltozott utótaggal, *Bátorhely(e)*-ként jelentkezik a forrásokban. L.: 1411/1427: *Ba[thorhele]* (ZsigmOkl. III, 341; l. még CSÁNKI III, 33); 1428: *Bathorhely* (CSÁNKI III, 33); 1513: *Bathorhele* (uo.). Az összetett helynevek utótagjai nem ritkán cserélődtek fel szinonimafélével. Zala megye területén CSÁNKI alapján számos effajta utótagcserére találunk példát: *Apsafölde* < *Apsateleke* (CSÁNKI III, 29), *Csenefalva* < *Cseneháza* (i. m. III, 42), *Donátháza* < *Donátfalva* (i. m. III, 47), *Herbártfalva* < *Herbártföldje* (i. m. III, 60), *Himház* < *Himföldje* (i. m. III, 61), *Istvánlaka* < *Istvánháza* (i. m. III, 64), *Kányavár* < *Kányafölde* (i. m. III, 67), *Kovácsföldje* < *Kovácsháza* (i. h. III, 67), *Ládateleke* < *Ládafölde* (i. m. III, 76), *Pocmanlaka* < *Pocmanháza* (i. m. III, 95), *Semjénföldje* < *Semjénháza* (i. m. III, 101). Példák máshonnan a helységnévi utótagok ingatagságára: *Vadosfa* < *Vadosfalva* (FNESz.⁴ II, 716) ~ 1409: *Wadasyelese* (CSÁNKI III, 634), *Mahálfalva* (FNESz.⁴ II, 79) ~ 1336: *Machalfeulde* (CSÁNKI I, 263), *Átokháza* < *Althokzallasa* (FNESz.⁴ I, 123), *Bicófalva* < *Bicólaka* (CSÁNKI II, 593), *Gyulafalva* < *Gyulaháza* (FNESz.⁴ II, 551) stb.

(A kérdéshez l. KÁZMÉR, Falu 119—21.) — A személynév + *hely* szerkezetű helységnévtípus-hoz l. a FNESz.⁴-ből *Becsehely*, *Bodonhely*, *Hedrehely* (< *Hedreh*), *Szendehely* szócikkét.

A XVIII. század végétől követhető nyomon a *Bátorhely* névalaknak *Bárhely*-lyé való összerántódása: 1773: *Bárhely* (LexLoc. 194); 1792: *Bárhely* (TOMASICH térképe); 1808: *Bárhely* (LIPSZKY, Rep. I, 37); 1851: *Bárhely* (FÉNYES, MoGSz. I, 92); 1862: *Bárhely* (CzF. I, 437); 1873: *Bárhely* (Hnt. 72); 1937: *Bárhely* (Hnt. 122). A név belseji szótag elmaradása a *Bátorhely* > *Bárhely* helységnévben ahhoz hasonlóan ment végbe, ahogyan a *bátor* kötő- és határozószó *bár*-ra rántódott össze. (L. még *Bános* < *Bálványos*, *Berhida* < *Berényhida*, *Érszeg* < *Égerszeg*, *Fény* < *Fővény*, *Tárnok* < *Tavarnok* stb.). A *Bátor* névelemet tartalmazó helységnevekben (*Bátor*, *Bátorfalva*, *Bátorkeszi*, *Bátorkő*, *Feketebátor*, *Gagybátor*, *Nyírbátor*; l. FNESz.⁴) nem ment végbe összerántódás. Tehát *Bárhely* összerántódásos előtagjának és a *Bátor*-t változatlanul megőrző helységneveknek egymáshoz való viszonya etimológiailag azonos névelemek alaki elkülönülésének, más szóval névhasadásnak minősíthető. (Példák: *Besnyő* : *Besnyő*, *Mikola* : *Nikla*, *Németi* : *Nemti* : *Lenti*, *Teleki* : *Telki* stb. l. FNESz.⁴) — Felvetődött annak lehetősége, hogy *Bárhely* előtagjában egy *Bár* személynév rejlik (FNESz.⁴ I, 172). E feltevés nem helytálló. *Bárhely* nem a *Bár* személynév és a *hely* főnév összetétele, hanem a *Bátor* személynévből és a *hely* főnévből alakult *Bátorhely* földrajzi név összerántódása.

1941-ben *Bárhely* községet egyesítették az északabbra fekvő, közeli Kerkaszentmihályfával. Ennek középkori adatait MEZŐ ANDRÁS gondos összeállításából (Magyarország patrocíniumi helységnevei. 11–15. század. Doktori értekezés. Gépírat. Nyíregyháza, 1994. 228) közlöm: „1323: villa *S. Michaelis* (AOkt. 7: 179), 1355: *Zenthmihal* (ZalaO. I: 562), 1403: *SardizenthMihal* (Zs. 2/1: 308), 1405: *Sari Zenchmihal* (Cs. 3: 108), 1407: *Zenthmyhallaka siv(e S)ardyzenhmyhal* (Zs. 2/2: 69; vö. Kázmér: Falu 266, Karácsonyi: MNemz. 2: 132, 418).” ORTVAY (EgyhFöldl. II, 734) következő, 1332—7. évi adatát KÁZMÉR (Falu 266) és a FNESz.⁴ (I, 172) is községre vonatkoztatja: „Item *sancti Michaelis* = Sz.-Mihályfa Zalamegyében, Csesztregtől délkeletre.” További adatok: 1773: *Sz. Mihályfa* (LexLoc. 195); 1792: *Sz. Mihályfa* (TOMASICH térképe); 1808: *Szent-Mihályfa* (LIPSZKY, Rep. I, 640); 1851: *Szent-Mihályfa* (FÉNYES, MoGSz. IV, 112); 1873: *Kerka-Szent-Mihályfa* (Hnt. 609); 1882: *Kerka-Szent-Mihályfalva* (JUHOS, Hnt. 151); 1937: *Kerkaszentmihályfa* (Hnt. 295). *Kerkaszentmihályfa* tehát a *Szentmihályfa* < **Szentmihályfalva* < *Szentmihály* fejlődési sor végső állomása. A hajdani gyepűvidéken fekvő falut temploma védőszentjéről, Szent Mihály arkangyalról nevezték el, akit az egyház a mennyei seregek tisztelt és rettegett fejedelmének vall. (L. BALINT, ÜnKal. II, 306—35.) A puszta védőszentnévből alakult helységnév idővel *-falva* utótaggal bővült, amely *-fá*-ra zsugorodott. (A névtörténeti dokumentáció hézagossága miatt **Szentmihályfalva* névalak egyelőre még nem került elő, de a *Szentmihályfa* alapján biztonsággal rekonstruálható. (A *-fa* < *-falva* változásra l. Zala megyéből: *Alibánfa* < *Olivantfalva*, *Borsfa* < *Basfalva*, *Budafa* < *Budafalva*, *Gósfá* < *Gósfalva*, *Kálócfá* < *Kálózfalva*, *Máhomfa* < *Mohonfalva*, *Mihályfa* < *Mihályfalva*, *Misefa* < *Miksefalva*, *Náprádfá* < *Náprádfalva*, *Orbánosfa* < *Urbánosfalva* stb.) A fentebb idézett 1882: *Kerka-Szent-Mihályfalva* nem tekinthető hiteles alaknak, hanem okoskodás eredményének. A helységnév középkori vagylagos változata *Szentmihálylaka* és — a közeli Belsőárdddal, Külsőárdddal kapcsolatos — *Sárdiszentmihály* volt. A spontán névalakulások után a hivatalos jellegű *Kerkaszentmihályfa* következett, amelynek előtagja a vidék fő vízfolyásának mellékére utal.

Bárhely és *Kerkaszentmihályfa* 1941. évi egyesítésekor új hivatalos nevet kapott a falu, amelyhez csonkított-rövidített formában felhasználták mindkét egyesült falu nevét: *Bárhely*-nek elhagyták az utótagját, *Kerkaszentmihályfá*-nak pedig az előtagját, s a maradékokat összevonták *Bárszentmihályfá*-vá. A történeti előzmények ismeretében az újonnan alkotott névalak jelentésviszonyait úgy lehetne kifejezni, hogy egy *Bár* (< *Bátor*) nevű

embernek egykori falvával (-fa < -falva) van dolgunk, ahol a templomnak Szent Mihály a védőszentje. (A helységnévegyesítések névadásához l. Mező, HivHn. 78—83.)

1355-től, illetőleg 1323-tól kísértem nyomon *Bátorteleke* és *Szentmihály* sorsát egészen 1941-ig, amikor is a két községet egyesítették és nevüket összeolvasztották *Bárszentmihályfa* alakúvá. A tárgyalás során olyan jelenségekkel kellett foglalkoznom, mint: a helységnévben szereplő személynév nyelvi eredete; az összetett helységnév utótagjának felcserélődése szinonimafélével; hangtetrövidülés összerántódással; etimológiailag azonos névelemek alaki elkülönülése (névhasadás); pusztá védőszentnévből alakult helységnév kiegészülése utótaggal; a -falva utótagnak -fá-vá való zsugorodása; földrajzi elhelyezkedésre utaló, megkülönböztető szerepű előtaggal való bővülés; vagylagos névalakok; spontán névalakulás; hivatalos névadás; községek egyesítésekor új hivatalos helységnév megállapítása a két régi név elő-, illetőleg utórészének összevonásával; az újonnan alkotott helységnév jelentéviszonyai a történeti előzmények ismeretében. Más helységnevek esetében számos egyéb jelenséggel (beleértés, megszerejtés vagy haplológia, elvonás vagy kikövetkeztetés, eufemizmus vagy névszépítés, hangátvetés vagy metatézis, népetimológia, ragszilárdulás, tapadás, téves felbontás vagy szóhatártévesztés, tükörfordítás, részfordítás, végződéscsere stb.) is találkozhatunk. Mindezekre l. 1995. évi, „Földrajzi neveink nyelvi fejlődése” (NytudÉrt. 139. sz.) című tanulmányomat.

KISS LAJOS

Érdekességek Arany János Toldijának szókészletében

1. Az írói szótárak többek között arra is alkalmasak, hogy segítségükkel íróink műveiben jobban szemügyre vehessük szókincsük néhány sajátosságát. Ezek a sajátosságok érdekesek lehetnek mindazok számára, akik egy-egy író vagy irodalmi mű szókincsét nem csupán tartalmi, hanem egyéb szempontok szerint is szeretik vizsgálni.

E sorok írója az 1980-as években elkészítette a Toldi-szótárt (PÁSZTOR EMIL, Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete. Tankönyvkiadó, Bp., 1986.). Most e szótár anyaga alapján szeretnék rámutatni az alábbiakban — különösebb rendszerezés nélkül — a Toldi szókincsének néhány sajátosságára. Kiindulásul csak arra kell emlékeztetnem olvasóimat, hogy Arany János a Kisfaludy Társaság pályázatára felküldött és mintegy 10 000 szövegszó terjedelmű Toldit 2874 különböző szó felhasználásával írta meg. (A szótárbeli 2873-as összesítő szám 2874-re javítandó!) Pontosabban szólva: ennyi a Toldi-szótár önálló szócikkeinek, illetőleg önálló címszavainak száma, figyelembe véve, hogy célszerűségi szempontból néhány szókapcsolatot (pl. *mód nélküli*, *Toldi György*) egyetlen címszónak kellett tekintenem.

2. A Toldiban aránylag kevés a nyelvújítási szó, de ezek is olyan természetességgel épültek be az elbeszélő költemény szövegébe, hogy „új” voltukat egyáltalán nem érezzük. Felsorolok néhányat: *fekhely*, *lakhely*, *nyughely*; *suhanc*, *szomj*, *zörej*; *leckéz*. A nyelvújítás sok tájnyelvi szót tett általános használatúvá, ilyenek a Toldiban: *barangol*, *betyár*, *hűs*, *moraj*, *renyhe*, *rimánkodik*, *zokszó*. Némelyüket Arany bizonyára a nagyszalonitai népnyelvből merítette.

Gazdag a Toldi nyelve hangutánzó szavakban: *bömböl*, *csattan*, *csatlog*, *döng*, *dübörgő*, *elbődül*, *elühmget*, *horkol*, *hortyog*, *kurjantás*, *megpendül*, *mezörren*, *moraj*, *morog*, *nyekkenés*, *nyerítő*, *nyí*, *perceg*, *puffanó*, *püffen*, *ropog*, *sikangat*, *sikkant*, *sikolt*, *sóhajt*, *sóhajtás*, *susog*, *szűkül*, *zeng*, *zörej*, *zörget*, *zúg* stb. A többségük ige.

Figyelemre méltó még a hangzás szempontjából, hogy van a Toldinak két olyan szava, amelyben nincs magánhangzó. Az egyik a *hm* indulatszó, mely szótagot alkot a tizenkét szótagos verssorban: „*Hm, paraszt én!*» emigy füstölög magában” Miklós (1: 9). A másik az *s* kötőszó, amely 132 helyen fordul elő a költeményben, s így a mű harmadik leggyakoribb szava. Az ilyen legkisebb terjedelmű szavakkal szemben a Toldi leghosszabb szavai hat szótagosak: *elröppenőfélben, híres-nevezetes, istenigazában, iszonyatosképpen, nekigyürekezik* stb.

3. Találunk a Toldiban szóismétléses szavakat (*addig-addig, egy-egy*) és ikerszókat. Az utóbbiakat ma részben egybeírjuk (*díbdáb, dinomdánom, szedtevette, tarkabarká*), részben pedig kötőjelesen (*hűl-fül, libeg-lobog, sí-rí*).

A Toldi-szótárban — a mai helyesírás szerint — összesen ötvenkét kötőjeles címszó található. Ezek a következők:

<i>addig-addig</i>	<i>hűl-fül</i>	<i>összeség-bűg</i>
<i>aprómarha-nyáj</i>	<i>igen-igen</i>	<i>sáska-nép</i>
<i>bizony-bizonnyal</i>	<i>iszik-eszik</i>	<i>sebbel-lobbal</i>
<i>bűvös-bájos</i>	<i>jaj-keserves</i>	<i>sí-rí</i>
<i>Duna-part</i>	<i>jár-ke</i>	<i>süt-főz</i>
<i>egy-egy</i>	<i>jobban-jobban</i>	<i>szeme-szája</i>
<i>egy-két</i>	<i>jobbra-balra</i>	<i>szíve-lelke</i>
<i>éh-szomj</i>	<i>jön-megy</i>	<i>tejbe-vajba</i>
<i>elül-utol</i>	<i>kilenc-tíz</i>	<i>teste-lelke</i>
<i>erős-kegyetlenül</i>	<i>körös-körül</i>	<i>tíz-tizenkét</i>
<i>evés-ivás</i>	<i>libeg-lobog</i>	<i>Toldi-ház</i>
<i>fel-feláll</i>	<i>malac-nép</i>	<i>tővel-heggyel</i>
<i>forró-hideg</i>	<i>malomkő-darab</i>	<i>úr-maga</i>
<i>hány-vet</i>	<i>meg-megáll</i>	<i>üggyel-bajjal</i>
<i>három-négy</i>	<i>meg-megvereget</i>	<i>véges-végig</i>
<i>híre-hamva</i>	<i>műljom-ezer</i>	<i>végre-valahára</i>
<i>híre-neve</i>	<i>nagy-le</i>	<i>vissza-visszanéz</i>
<i>híres-nevezetes</i>		

Megjegyezendő, hogy a ma egybeírandó *hűhő* főnevet Arany szintén kötőjellel írta, a fenti kötőjeles szavak egy részét viszont nála eredetileg különírva találjuk. Például a *jár-ke* a Toldiban Arany helyesírásával így jelent meg: „Akármerre *jársz, kelsz*, ott legyenek sarkadnál” (10: 7; Bence szavai Miklóshoz). Így látható és olvasható ez a költeménynek szerintem leghitelesebb kiadásában, amely közvetlenül Arany János halála után jelent meg, de még a költő javításaival és jóváhagyásával (Arany János összes munkái. Második kötet. Bp. Kiadja RÁTH MÓR. 1883.). Csak a hetven évvel későbbi, VOINOVICH-féle kritikai kiadás (Arany János összes művei, II. kötet, Akadémiai Kiadó, Bp., 1952.) modernizálta az iménti idézet kiemelt részének helyesírását *jársz-kelsz* alakban. A Toldi-szótár az idézetekben megtartja a költő írásmódját, de a szócikkekben címszóként mindig a mai formát tünteti fel. (Jelen dolgozatomban idézeteiben Arany János helyesírását követem!)

A szótár külön *jár-ke* címszavának az a magyarázata, hogy a mai nyelvben a *ke* igének már nincs meg az eredeti jelentés szerinti önállósága, csak a *jár* igével együtt fejezi ki a 'jön-megy' fogalmát. Így hát ez a *jár-ke* a szótár szempontjából egyetlen (összetett) szó, s két tagja nem tartozik bele a Toldi-szöveg 7 *jár* és 5 *ke* igéjének külön szócikkeibe (csak *vö.* jellel utalnak egymásra). Ebből az is következik, hogy az „Akármerre *jársz, kelsz*” két Arany János-i igealakját nem számítottam bele a külön *jár* és a külön *ke*

címszó előfordulási számába. És viszont a *jár-kel* ige szócikkében sem számítanak az adatszámba a *jár* és a *kel* címszónál nyilvántartott előfordulások vagy szóhasználatok.

Más példa a címszók szótári számolására: a *tíz-tizenkét* határozatlan számnév szócikke. Idézem Aranyt: „Boglyák hűvösében *tíz tizenkét* szolga Hortyog, mintha legjobb rendin menne dolga” (1: 1). A költő helyesírása szerint — kötőjel híján — két külön szónak lehetne felfogni az idézetben kiemelt *tíz* és *tizenkét* számnév kapcsolatát, ha mechanikusan vizsgál-nánk a szöveget. Itt azonban nem két külön határozott számnévvel van dolgunk, hanem egyetlen határozatlan számnévi szókapcsolattal, amely csak hozzátétőleges számfogalmat jelöl, s amelyet ma — éppen ezért — kötőjellel írunk. Itt is úgy jártam el, hogy a címszót a mai helyesírás szerint állapítottam meg, de az idézetben meghagytam az Arany János-i írásmódot. A *tíz-tizenkét* szócikkében persze utalok a *tizenkét* szóra mint határo-zott tőszámnévre, amelynek külön szócikke van, 3 más előfordulással. (A *tíz* önálló számnévként nem fordul elő a Toldiban!) A *tizenkét* címszónál is utalok a *tíz-tizenkét* címszóra, és természetesen minden adatot csak a saját szócikkében számolok és közlök. A külön *tizenkét* szócikk egyik idézete például így szól: „Királyi fejemhez választalak téged, S mán kezdve *tizenkét* lóra jár hópénzed” (12: 14).

4. Mik és milyenek az elbeszélő költemény tulajdonnevei? Felsorolom itt a Toldi-szótár összesen huszonkilenc tulajdonneves címszavát (ide is fölvéve a kötőjeles *Duna-part* és *Toldi-ház* címszót is, amelyeket ugyan Arany még nem kötőjellel, hanem két szóba írt):

<i>Bence</i>	<i>Duna-part</i>	<i>Laczi Endre</i>	<i>Országútja</i>	<i>Toldi-ház</i>
<i>Bimbó</i>	<i>György</i>	<i>Lajos</i>	<i>Pest</i>	<i>Toldi Lőrinc</i>
<i>Buda</i>	<i>Hortobágy</i>	<i>Lombár</i>	<i>Rigó</i>	<i>Toldi Lőrincné</i>
<i>Budapest</i>	<i>Isten</i>	<i>Miklós</i>	<i>Sámson</i>	<i>Toldi Miklós</i>
<i>Dárius</i>	<i>Lackó</i>	<i>Mikola</i>	<i>Toldi</i>	<i>Toldiné</i>
<i>Duna</i>	<i>Laczi</i>	<i>Nagyfalu</i>	<i>Toldi György</i>	

5. Említettem az előbbieken két számnévi szócikket. Figyelmet érdemel azonban a Toldi többi számneve és számnévi előtagú szóösszetétele is. Az *egy* szó tőszámnévként 23-szor fordul elő a Toldiban. A nyomósító ismétlés szép példája lehet: „*Egy*, csak *egy* legény van talpon a vidéken” (1: 3). Négy külön szócikk a szótárban a *két*, a *kétféle*, a *kétfelől* és a *kettő*. Csak két példát idézek: A farkas „Körmeit Miklósnak a vállába mártja, Száját a fejénél *két* araszra tátja” (5: 7); Bence a vasszelencét „Könnyen felnyitotta, nem volt semmi zárja, Bele nézett, hát csak elállt szeme szája: Vert arany volt benne, nem *kettő* sem három” (10: 11). A *három* még ilyen mondatokban szerepel: „*Hárman* sem bírátok súlyos buzogányát...” (Előhang: 2); „*Három* napig magát ekkép vesztegette” (4: 8); „*Háromszor* hagyá el” Miklóst a nap a kietlen pusztán (7: 4); „*Három* sem érkeznek vele versenyt enni” (10: 17).

Kövessük tovább a Toldi számneveit ebben a növekvő sorban! *Négy*: „Pedig *négy* nap óta csak gombát mit evett” (9: 2). *Ötpintes*: „Felhajtá majd félig az *öt pintes* pohárt” (10: 17). *Hat*: „Volt pedig a hidnál *hat* erős szelindek, Utána uszíták a bikának mindet” (9: 4). *Hét*: „Itt hagynád a Bimbót s Lombárt a hajzását, Kiknek *hét* vásáron sem találni mását?” (4: 18). A *hét* rokonságába tartozik továbbá a *hetedhét*, a *hetednap* és a *hétollú* címszó is. *Negyvenedmagával*: Toldi György „Látogatni jött most *negyvened magával*” (2: 6). *Ötven*: Miklóst az édesanyja „Fölkeresi, bizony-bizonyal ígérte, Ha *ötven* mérföldet kell is menni érte” (10: 6). *Száz*: „*Száz* mérföld a világ, erre is, arra is” (2: 13); „Nem volt ilyen kedvem, van *száz* esztendeje” (10: 20); „Ez hát a jutalma *száz* meg *száz* életnek, Hogy a megmentőnek alamizsnát vetnek” (9: 12); stb. *Ezer*: Sámson „*Ezer* pogányt vert egy állsonttal agyon” (3:

5); stb. Ezzel rokon az *ezerjófű* címszó. S ott vannak még a Toldiban a mindenféle határozatlan számnevek: *egy-két, kilenc-tíz, milljom-ezer, sok, több, tömérdek* stb.

6. A vonatkozó névmások és a vonatkozó határozószók rendszerint kötőszók is a saját mellékmondatukban. Például: „Add ki, bátya, tüstént, *a mi* engem illet” (2: 13) — itt az *ami* vonatkozó névmási kötőszó kapcsolja a tárgyi mellékmondatot a főmondatához. Ez a kötőszói szerep kevésbé érződik, amikor a mellékmondat nem követi, hanem megelőzi a főmondatot: „*a mi* az enyém, azt elviszem innét” (2: 13). A szótárban *ksz-ként* jelzéssel rendszerint utalok a vonatkozó névmások és vonatkozó határozószók kötőszói szerepére, de ez három *a-* előtag nélküli alaknál (*ki¹, mi², mióta*) véletlenül elmaradt. Most mind a háromhoz idézek egy-egy példát a Toldiból: „Nincs, *ki* vizet merjen hosszú csatornára” (1: 2); „Tán veszett nevemet is lemossa vérem, *Mit* fejemre költe drága jó tetvérem” (4: 15); „Birjad békességben birtokod, ha rád száll, Nem volt az, *mióta* megvan, jobb gazdánál” (12: 11).

7. Hogy a Toldi nyelvének 2874 különböző szava mekkora gazdagságot jelent, azt ma még nem lehet felmérni, mert más, hasonló szövegterjedelmű magyar irodalmi alkotásról még nem jelent meg írói szótár¹, s így a Toldi szókincsét nem tudjuk mivel összehasonlítani. Lehetne azonban végezni olyan vizsgálatot, hogy egy olyan általános értelmező szótárból indulnánk ki, amely még a Toldi megírása előtt készült, például BLOCH (BALLAGI) MÓRnak 1844-ben kiadott magyar—német zsebszótárából. Egyenként meg lehetne nézni, hogy a Toldi 2874 szavából melyek vannak meg és melyek nincsenek meg ebben a szótárban, s ezt számszerűen, sőt százalékosan is ki lehetne fejezni. Persze, az 1844. évi szótárban koránt sincs együtt az akkori magyar nyelvnek minden általános használatú szava, de az összehasonlítás révén mégis kapnánk valamelyes képet arról, hogy Aranynak milyen egyéni szavai vannak a Toldiban, ő milyen szavakkal, körülbelül hány szóval gazdagította e művében a magyar irodalmi és köznyelvet.

Csak próbaképpen néztem meg, hogy a Toldi bizonyos szavai megtalálhatók-e az 1844. évi szótárban. Megvan például ebben a *csobolyó*, a *fehércseléd*, a *lebzzel* és az *ösztvér*, de hiányzanak a Toldi következő szavai: *álomméz, bakacsín, emberkép, emberöltő, embervadászat, füstokádó, hírvirág, imette, legénytoll, madárlátta, megpitymallik, napmeleg, öröklevél, rókaelekű, szalonnáz, szemöldökfa, úradta, úr-maga, utcaközép, vágóhid, vágószín, vékonypénzű, vérolaj, visszakürtöltet, zsindelytető* stb. Ezek a „hiányok” jól érzékeltetik, hogy Arany János az általánosan használt magyar szavakon kívül számos „egyéni” szót használ a Toldiban.

Azt is érdemes lenne megvizsgálni, hány olyan szó fordul elő ebben az elbeszélő költeményben, amely szavakkal más íróinknál nem találkozunk. Például milyen többletet tartalmaz a Toldi szókincse Petőfi vagy Juhász Gyula költeményeinek szókincséhez képest? Ezt ma már meg lehetne állapítani a „Petőfi-szótár” és a „Juhász Gyula költői nyelvének szótára” segítségével. Érdekes, hogy a Toldiban előforduló szavak közül Petőfi egyszer sem írta le életművében például a következőket: *álomméz, állaltú, apránként, aprómarha-nyáj, aranyhím, átalvető, avas* (főnév), *bakacsín, boglyakemence, bögöly, csecsszopó, csíhes, daliás, döbben, döng, elül-utol, elveszet* (’vesztét okozza valakinek’), *emberöltő, fickándik, forró-hideg, madárlátta* stb. Ezek csak taláalomra kiragadott szavak, de talán érdemes lenne tüzetes összehasonlítást is végezni, mivel ma még nem tudjuk mihez mérni a Toldi és Arany János szókészletének nagyságát.

Tüzetesen megvizsgáltam a Juhász Gyula-szótár *cs* és *d* betűvel kezdődő szóanyagát, de csak abból a szempontból, hogy a Toldiban használt 61 *cs* és 47 *d* kezdetű szó közül vajon hány nem fordul elő Juhász Gyula összes verseiben sehol sem. Ezek a szavak a következők:

¹ Vö. mégis: BEKE JÓZSEF, Bánk bán-szótár. Kecskemét, 1991.

<i>csaholás</i>	<i>csikó</i>	<i>csontváz</i>	<i>deszkabástya</i>
<i>csakhamar</i>	<i>csikorgás</i>	<i>csöppög</i>	<i>díbdáb</i>
<i>csakhogy</i>	<i>csillámlík</i>	<i>csörtető</i>	<i>dínomdánom</i>
<i>csaknem</i>	<i>csillapul</i>	<i>csúf</i>	<i>dorgál</i>
<i>csalás</i>	<i>csimpalyogva</i>	<i>csüng</i>	<i>döglött</i>
<i>csatogó</i>	<i>csintalan</i>	<i>dagadó</i>	<i>döngetés</i>
<i>csecsszopó</i>	<i>csíny</i>	<i>Dárius</i>	<i>dörzsölés</i>
<i>cseh</i>	<i>csobolyó</i>	<i>dehogy</i>	<i>dőzsöl</i>
<i>csihés</i>	<i>csókvetés</i>	<i>dejszen</i>	<i>drágakő</i>

Nem vettem föl ebbe a jegyzékbe a Toldiban *csendesség* és *csiholni* alakban használt szót, mert Juhász Gyulánál az első megvan *cöndesség* formában, a másik pedig mint *-ni* képző nélküli alapszó: *csihol*. Ezeket nem számítva együttesen 36 *cs* és *d* kezdetű szó a különbség: ennyit nem használ Juhász Gyula a Toldinak összesen 108 ilyen kezdetű szava közül a saját költői nyelvében. Vagyis az egyharmad részt. Persze, neki nem is volt szüksége ezekre a szavakra, mint ahogy Arany sem használt a Toldiban jó néhány olyan szót, amelyet viszont megtalálunk Juhász Gyula verseiben.

A szótárhasználók akár a saját szókészletükkel is összevethetik a Toldi-szótár címszavait. Kevés keresgéléssel is sok olyan szó gyűlhet össze, amely megvan a Toldiban, de mi nem élünk vele. Ez is szembetűnően bizonyítja, hogy Arany írói szókincse mennyire gazdag. Azt hiszem, a legtöbb mai ember legfőleg csak a Toldi idézésekor használja például a következő Arany János-i szavakat: *bakacsin*, *díbdáb*, *gyepszél*, *herratag*, *hül-fül*, *imette*, *legott*, *martalék*, *milljom-ezer*, *nyí*, *palínk*, *sikátor*, *tanyázik*, *tennen* (birtokos névmás), *teremtőzik*, *úr-maga*, *vértagadó*, *visszari*, *zsombék* stb.

8. Természetesen Arany más műveivel is tanulságos volna összehasonlítást végezni, sőt ezeknek akár csak egyetlen részletével is. Összeállítottam ilyen céllal a „Családi kör” első versszakának (első nyolc sorának) kis szótárát, amely ábécérendben sorolja fel a „Családi kör” első szakaszának címszavait és azt, hogy ezek ott hányszor fordulnak elő. Az első versszak terjedelme 45 szövegszó. Itt a különböző szavak száma 38. E címszavak közt kiemelés jelzi azt a 16 szót, amely a Toldiban sehol sem fordul elő, tehát többet a Toldi szóanyagához képest. A „Családi kör” első nyolc sorának többi 22 szavát a Toldiban is használja Arany. Lássuk hát a „Családi kör” első versszakának kis szótárát:

a (névelő: a, az)	6	eresz	1	nagy	1
akkor	1	este	2	<i>nekimegy</i>	1
azután	1	fal (főnév)	1	<i>nyugalom</i>	1
<i>bagoly</i>	1	fekete	1	régi	1
béka	1	földi	1	<i>rikoltoz</i>	1
bogár	1	<i>görög</i> (ige)	1	<i>rög</i>	1
<i>bólingat</i>	1	kel	1	<i>sodorván</i> (határozói	
<i>csapong</i>	1	<i>ki-ki</i>	1	igenév)	1
<i>sonka</i>	1	<i>koppan</i>	1	szanaszét	1
<i>denevér</i>	1	láb	1	torony	1
<i>éji</i>	1	<i>lomb</i>	1	valamennyi	1
elhallgat	1	lomha	1	van	2
<i>eperfa</i>	1	mintha	1	zúg	1

Ma még nem tudjuk felmérni, hogy mekkora Arany János egész (írásbeli) életművének a szókincse, de ha arra gondolunk, hogy Arany a Családi kör egyetlen versszakában 16 szót

tudott „hozzátenni” a Toldiban használt 2874 különböző szavához, akkor csupán ebből is bizvást következtethetjük, hogy ő az egyik legnagyobb szókincsű írónk.

9. Arany János szókincsének a gazdagsága persze nem csak a mennyiségében mutatkozik meg. Ő a közismert és közhasználatú magyar szavakat is számos új jelentéssel vagy jelentésárnyalattal gazdagította műveiben. Költői képzelete és nyelvi fantáziája megszemélyesíti Bence lovának a nyeregkápáját: „Egy öblös tarisznýt is *emelt* a kápa” (10: 8). A „Magyar értelmező kéziszótár” az *emel* igének hat jelentését tartja nyilván; ez az Arany János-i — hetedik — jelentés nincs ott köztük, mert annyira egyéni. Vagy lapozzuk fel szótárainkban a *mér* igét! Ennek a szónak az ímént említett ÉKsz. hat jelentését, „A magyar nyelv értelmező szótára” (a hétkötetes ÉrtSz.) pedig tíz jelentését tartja számon. Ám Arany Toldijában olyan jelentése is van a *mér* igének, amely e két szótárunk leltárához képest is többletet, gazdagodást jelent. A farkaskaland leírásának következő mondatára gondolok: „Fel-feláll a farkas hátulsó lábára, *Méri* éles körmét Toldi orcájára” (5: 4). Olyat a köznyelv is ismer, hogy valaki büntetést, csapást *mér* valakire, valamire (azaz: büntetéssel, csapással sújtja), de Arany nem elvont, hanem konkrét főnévvel, a farkas *körmével* kapcsolatban használja a *mér* igét: nála a farkas a körmét *méri* (’irányítja’) Toldi arcának.

A költőnek sok szavát vagy szójelentését hiába keressük mai általános értelmező szótárainkban, mert Arany számos szavának annyira egyéni a használata, hogy csak írói szótár foglalkozhat velük. Ilyen például a Toldiban ez a négy különleges, kötőjeles szó: *hűl-fül*, *szik-eszik*, *milljom-ezer* és *úr-maga*. Amikor Lajos király azt mondja a mellette lévő uraknak, hogy a gyilkosságba esett Miklósnak a birtokrészét nem Györgynek, hanem az ismeretlen bajnoknak szánja, „Toldi György e szóra csakugy *hűle-fűle*” (12: 3), vagyis kínos helyzetében fázott is, izzadt is egyszerre. Nemrég érkezett vissza Nagyfaluból, ahol vitéz szolgálai rudat hánytak (= dárdát versenyezve célba vagy minél messzebbre dobáltak) a nagy ebéd után, „Toldi György meg, a mint torkig *ítta ette*, Egy öreg karszéke *úr-magát* vetette. . .” (3: 2). Az itteni *szik-eszik* (azaz: *ítta-ette*) szóösszetétel sajátos megfordítása a köznyelvi *szik-eszik* igének, az *úr-maga* névmás pedig tömör, egyszersmind enyhén gúnyos utalás György gögös, úri személyére.

S itt van végül az említett *milljom-ezer* számnév. Az *ezer* és a népies, régies *milliom* számnévnek fordított sorrendű összekapcsolásából született meg Arany tollán ez a mesés hangulatú *milljom-ezer* szó. Az éjéről írja a költő szép megszemélyesítéssel: „Az eget, a földet bakacsinba vonta, És kiverte szépen koporsószegeivel: Fényes csillagoknak *milljom-ezerével*” (5: 1).

Valószínű, hogy még sok-sok egyéb szóképzleti érdekesség is szemébe tűnik a Toldi olvasóinak (újrólvasóinak) és a Toldi-szótár használóinak. Akik szeretik a magyar nyelvet, azok számára Arany János Toldija mindig szolgál újabb s újabb nyelvi érdekességekkel és tanulságokkal.

PÁSZTOR EMIL

SZÓ - ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Tarhó szavunk eredetéhez. A joghurt régi magyar nevét — *tarhó* — ma jobbra csak a tejfeldolgozás történetéből, valamint egyes vidékek szókincséből, szak-, illetve tájszóként ismerik. A nemzetközi *joghurt* kiszorította a köznyelvből. Régi szótárakban és szójegyzékekben kellően van képviselve, nem is szólva tájszótárainkról és néprajzi művekről. Etimológiáját illetően első látásra-hallásra egy *tarhó* : *túró* összefüggést lehetne gyanítani. Csakhogy a

túró nem vitatott törökségi jövevényt (amelynek végső soron ugyan lehet valami köze a görög *τύρος*, a német *Quark*, a közszláv *мепоz ~ tvaroh ~ tvaróg* stb. 'túró' szavakhoz), míg a *tarhó* az uralkodó vélemény szerint közvetlenül egy szláv *tvarog*, *tworog* stb. szóból származna (amelynek eredete egyébként nincs még egyértelműen tisztázva). Az, hogy a *tarhó* magyarázatánál mégis ott kísért a *túró*, megbecsülhető, hiszen mindkettő a tej fogalomkörébe tartozik, sőt, itt az is közrejátszhat, hogy például a latin, az angol, a francia, a német szóhasználat nem különbözteti meg a 'túró' és a 'sajt' jelentést olyan szigorúan, mint a magyar, az orosz (*мепоz : сыр*) vagy a szlovák (*tvaroh : syr*). Ezért figyelmet érdemel az is, hogy a tudós GYARMATHY SÁMUEL (Affinitas . . .) a *tarha*, *tarhó* 'lac coagulum' értelmezést kiegészíti a cseh *tvaroh*, szerb *tvarog* stb. szavakkal, holott azok ekvivalense *túró* lenne.

A TFSz. a szótörténeti adatok, kikövetkeztetett alakok, analógiák összefoglalásával felvázol egy *tvaroh* > . . . > *tarhó* fejlődésmentet. Ezt a tetszetős etimológiát több etnográfusunk (pl. TÁLASI ISTVÁN) nem fogadja el, különösképpen KISBÁN ESZTER (A joghurt helye és szerepe a délkelet-európai tejfeldolgozási rendszerekben: Ethn. 1967/1., Die historische Bedeutung des Joghurts in den Milchverarbeitungssystemen Südosteuropas. In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien. Bp., 1969.). Az elsődleges tejfeldolgozás ezen eurázsiai összefüggéseinek ismeretében KISBÁN kimondja: „Ami a *tarhó* terminus etimológiáját illeti, a hazai nyelvtudomány többször kifejtett és pillanatnyilag is érvényes álláspontja szerint ez a nálunk kizárólag a jogurt [sic!] megnevezésére szolgáló szó a szláv *tvaroh* 'túró' átvétele valamely északi szláv nyelvből és így kézenfekvően a szlovákból. Az etimológia legfőbb gyengéje a jelentésbeli eltérésnél, tehát tárgyi oldalról jelentkezik. Minden nyugati és keleti szláv népnél hiányzik a jogurt készítmény, . . . igen kevésbé valószínű, hogy a magyaroknál . . . nagy múltú jogurt, amelynek készítmódja alapvető, jellegzetes és szembevető jegyeiben a szláv *túró*tól éppen jelentősen eltér, ez utóbbinak a nevét vegye föl.” (i. m. 88). A keleti állattartó népek szerepét hangsúlyozva követelményként megismétli: „A *tarhó* etimológiájának a tárgyi anyag nyomatókosabb figyelembevételével való felülvizsgálata a nyelvészet részéről kívánatos lenne” (i. m. 91).

Bár a *túró* és a joghurt vagy *tarhó* egyaránt tejtermékek, készítmódjuk, fizikai és kémiai természetük, biológiai, étrendi hatásuk, felhasználásuk korántsem azonos. Röviden szólva: az egyiket eszik, a másikat isszák. A joghurt „többféle speciális összetételű kultúrával eredetileg juh- vagy kecsketejből, üzemileg — Bulgárián kívül — tehéntejből készült savanyútej-készítmény. Májas törésű, meghabarva is sima, sűrű, jellegzetes aromájú, savanykás alvadék. . . . (Savanyútej-készítmények v. savanyú tej-készítmények pl. az aludttej, a joghurt és a kefir)”. Ezzel szemben a *túró* „fehér, rögös és/vagy pépes állományú, fehérjedús tejtermék. Kémiaiilag a tejből kicsapódott kazein”. (Mindkettőre l.: Műszaki Értelmező Szótár 47—8; DR. MAGYARI BECK VLADIMIR, Mezőgazdaság és élelmiszerügy I. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.).

A *tarhó* lényegében azonos értelmezései közül kiemelkedik az 1838. évi Magyar Tájszótár szellemes megjegyzése: „az alföldi gulyások fagylaltja”.

Szótörténeti szempontból figyelmet érdemel az is, hogy mind a Besztercei, mind a Schlágli szójegyzék a középkori tejfeldolgozás valóságos terminológiai szótárát adva, világosan megkülönbözteti a *tarhót* (*thar*, *taruh*; *tarh* 1621) a *túró*tól (*thuro*, *turo*), a *sajttól* (*sait*) meg egyéb tejtermékektől. Ha szlávoktól tanultuk volna el a joghurtkészítést, valószínűleg a joghurtot, illetve annak valamilyen válfaját jelölő szláv szót is át kellett volna vennünk. Csakhogy a szláv nyelvű népek vagy egyáltalán nem ismerték a joghurtot, vagy pedig — mint éppen a bolgárok — egészen más kifejezéseket használtak. A *tvarog* stb. kérdéses magyar átvétele ellen szólna viszont a *túró* ótörök eredete. Ha a *tarhó*-t mégis szláv jövevényt szónak tekintjük (nyilván a kora-középkori, intenzívebb szláv—magyar érintkezések korából valónak), akkor a szó eredeti 'túró' jelentése és hangalakja kb. a XIV. századig ugyan

már elhomályosulhatott, illetve megváltozhatott volna — de akkor hova lett az eredeti magyar szó, amely még a honfoglalás korában ezt a joghurtféleséget jelölhette?

Két hasonértelmű és hasonhangzású szó szinkroniája fölöttébb ritka jelenségnek számít, mindamellett előfordulhat egy olyan — mondhatni rejtett, „homonim szinonímiára” vezető — fejlődés, amikor két különböző eredetű, egymástól független szó hangtani okok, jelentésbeli differenciálódás, tárgyi tévedés, népetimológia stb. hatására egyesül, összemosódik, a két hasonló szó helyett egy fog továbbélni, míg a másikra csak helyi alakváltozatokból és/vagy mellékjelentésekből lehet majd következtetni. Akad is olyan múlt századbeli adat, amely a *tarhó* szót az összement, megsavanyodott, tehát „*megettúrosodott*” tejre érti. Ez persze annak is tulajdonítható, hogy a *tarhó* mint joghurt ismerete és fogyasztása lassanként feledésbe ment — GYARMATHY idézett utalása is egyfajta kettősséget sejtet —, de tulajdonítható ez annak is, hogy a hajdani *tarhó* és a szláv *tvarog* (ill. annak magyar fejleménye) között interferencia, egymásra hatás támadt. Emellett — a *tarhó* és *túró* szavak megtévesztő hasonlóságán és tárgyi összefüggésén kívül — figyelmet érdemel az is, hogy a *tarhó* nevű tejkészítménynek egy kis adagját szokás volt megszárítva — mint „*tarhómagot*” — oltószernek felhasználni, ami által a *tarhó* szó (mintegy pars pro toto) két jelentést kapott. Ez történt a magyar *tarhó* kései latin megfelelőjével is: *coagulum* 'id, quod adhibetur ad lac coagulandum', 'metonymice . . . ipsum lac coagulatum' (FORCELLINI, . . . Totius Latinitatis Lexicon).

Már a sokoldalú HERMAN OTTÓ felvetette a *tarhó* keleti származásának lehetőségét. Ehhez néhány példa nem-szláv nyelvekből: csagatáj *turak* 'Käse' (VASMER I. *meapoz*); csag., tuvini *torak* 'cheese' (AALTO, PENTTI, Iranian Contacts . . . in: *Studia Turcica*, Bp., 1971.); csuvas *turəχ* 'kind of sour milk' (AALTO i. m.), *turəh* 'Joghurt' (KISBÁN E. [nyelvi lektor KAKUK ZSUZSA] i. m. 1969.); kalmük *tar^uq* 'dicke, gesäuerte Milch, Käsemilch (wird durch Kochen zubereitet)' (RAMSTEDT, G. J., Kalmückisches Wörterbuch. Helsinki, 1935.); koreai *tarah* 'cow's milk' (uo.); mongol *taray* 'kind of sour milk' (AALTO i. m.); mongol, tuvini *tarag* 'Joghurt' (KISBÁN i. m.), 'sűrű, savanyított tej' (TESz. *túró*); oszmán *dorak* 'kiszárított joghurt' (TESz. *túró*); tibeti *da-ra* 'Buttermilch' < csag. *toraq* 'Käse' (RAMSTEDT i. m.). (A keleti nyelvek szavainál mutatkozó ingadozás, így pl. a *k ~ q ~ γ* esetében az idézett forrásművek el-eltérő átírását követi).

Aligha véletlen, hogy a fenti és egyéb keleti nyelvekben ennyire hasonló szavak léteznek a joghurt meg a (végeredményben egy fogalom körbe tartozó) *túró*, *író*, *oltó* stb. megnevezésére. A sok hasonló alak közül nemigen lehet valamilyik elsődlegességét megállapítani. Figyelmet érdemel, hogy a *tarhó* feltételezhető etimonjához még hasonlót sem találunk pl. RADLOFFNÁL, viszont annál inkább egyes iráni nyelvekben. STEINGASS perzsa—angol nagyszótárban (1892., 1930) *tarkh* 'a certain herb; dragon wort; an orange', *tursh* 'acid, sour'.

A klasszikus perzsában a Loghat-name (Dictionnaire Encyclopédique) szerint *tarh* v. *tarχ* növénynév, különösen a *Citrus medica*, illetve annak gyümölcse; egy édes szörp stb. (NYITRAI ISTVÁN szíves segítségével). Hasonló szó akad a kurdban; az 1960-ban megjelent moszkvai kurd—oros szótárban: *mepχ* (*terx*) botanikai szóként *змеиная трава* szó szerint 'kígyófü', ami persze a legtöbb nyelvben mindenféle növényt jelölhet, de általában valamilyen jellegzetes nedvű, szagú, ártó vagy gyógyhatású növény népi neve szokott lenni. A pastuban *mərɣə* v. *mərḥə* 'üröm' (Афганиско—Русский Словары. Москва, 1960). A példaként említett növények mind alkalmasak többé-kevésbé a tej megalvasztására, aminthogy különben is se szeri, se száma a növényi oltószereknek (vö. pl. GUNDA BÉLA kimerítő rendszerezését, in: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* i. m.). Ilyenek például a tejoltó galaj (*Galium verum*), a lórom, sóska (*Rumex*), a pacsirtafű (*Polygala*), a keserűgomba (*Lactarius piperatus*), sőt még a vadalma, vackor, a nyírfá nedve (Plinius feljegyezte, hogy a szkíták fügefá nedvével oltják a tejet).

Fentiek alapján jogosnak látszik a következő feltevés:

Volt egy ősi iráni szó: **tarh*, egy közelebről meg nem határozható növény megnevezésére. A feltételezett szó lehetett a) a növény eredeti, elsődleges neve (mint pl. az alapszókincs főbb szavai). Miután rájöttek, hogy e növény megalvasztja a tejet, neve tulajdonságjelző új jelentéssel bővült, amely átmehetett más növényekre, más nyelvekben is. — b) Eredetileg, elsődlegesen az oltószer, illetve a tejoltás fogalmát kifejező szó (vö. pl. a német *Lab* 'oltó', amely gót, ó-, középfelnémet stb. 'savanyú lé, mérge, gyógyszer stb.' jelentésekre megy vissza). Ez a tulajdonság adhatott nevet különböző növényeknek is.

Mindkét esetben számolhatunk egyrészt azzal, hogy a **tarh* a megoltott tej — mint termék — jelentést is felvette, másrészt azzal is, hogy egy feltehető jelzős kifejezés tapadással új értelmet nyert, ti. 'tarhhal oltott tej' helyett röviden, mint pl. *ürmös* (bor), *krémes* (szelet), *kocsi* (szekér).

Önként kínálkozik egy további gondolat. Őseink bizonyosan ittak lótejet, s éltek is vele erjesztett alakjában. Csak hogy a *kumis* nemzetközi szó; a magyarban csak másfél százada van adatolva. De mi lehetett az eredeti magyar neve? Talán az is *tarhó*, illetve annak valamilyen változata? Ahogy nagyállattartásunkban a szarvasmarha jutott vezető szerephez, még a joghurtnál is erősebben csökkenhetett a kumis jelentősége, amihez hozzájárulhatott az is, hogy a lóhús, lótej élvezetéhez pogánykodás gyanúja tapadhatott. Az alkoholos és a tejsavas erjedés termékei külsőleg nem különböznek annyira egymástól, hogy — kivált diakróniában — nem lehetne egy általános, közös nevük. A kancatej (nyers vagy erjesztett) fogyasztásáról csak egészen kivételes, ritka feljegyzések akadnak (legutóbbi I. ANDRÁSFALVY BERTALAN: NéprKözl. 1958.).

Mindez egy nem kevésbé merész feltevést von maga után. A *tarhó*-ról leginkább a *turha* jut az ember eszébe. . . . Egyik sem mindennapi szó — de hát lehetne valami közös egy értékes, ízletes italban és egy undorító testi váladékban? Talán a halmazállapotuk; a szakszerűtlenül készített, elrontott „tarhó”, (ill. kumis) konzisztenciája olyan lehet, mint a vastag, sűrű nyálé. (Az 1577-es első, *turha* utáni szótári alakjai kb. egyenlő arányban *torha*, *torhás* és *turha*). A TESz.-ben elfogadott magyarázat (*torha* 'puha, lágy' talán nem zárna ki itt sem egy több gyökerű etimológiát. Így a nyúlós, enyves állapot határozza meg HERMAN OTTÓ adatát is (moesári detritus).

Végül — ki hinné? — a *tarhonya* alighanem összefügg a tarhóval. Maga az étel, mint a neve is, minálunk török eredetű, a törökben (oszmánban) viszont perzsa kölcsönzés. Mármint a mi tarhonyánk száraztészta a javából, a török *tarhana* azonban (pl. a modern LANGENSCHIEDT-féle török—német szótárban) 'egy joghurttal és húslevesrel készített levesliszt'. STEINGASS idézett szótára részletesen leírja a *turkhāna* készítését: 'Wheat coarsely ground, boiled to a consistency, and after milk has been poured upon it, is made up into balls dried and laid up for future use'. (Kiemelések tőlem). Egyébként a magyar népnyelvben elvétele keveredik a *tarhóleves* a *tarhonyaleves*-sel.

SKRIPECZ SÁNDOR

A szeretettel viseltetik és néhány areális vonatkozása. A címben szereplő kifejezésről és történetéről a magyar nyelvészeti szakirodalom nem ad kimerítő tájékoztatást. Csupán annyit tudunk, hogy a *viseltetik* ige 'vmilyen érzelmet tanúsít' jelentésében 1836 óta adatolt, és választékos stílusértékű. Leggyakoribb bővítményei még: *averzió*, *bizalom*, *barátság*, *ellen-szenv*, *gyűlölet*, *tisztelet*, *rokonszenv*, *türelem*, *hűség* (TESz. III, 1156; ÉrtSz. VII, 451; ÉKsz. 1503). VÁCZY JÁNOS szerint a *rokonszenvvel viseltetik* németes kifejezés, amelyben az ige nem szenvedő alak, hanem ún. közép ige (MNY. XIII, 230). BALASSA—SIMONYI (TMNY. 451), SIMONYI ZSIGMOND (A magyar nyelv. Bp., 1905. 306) és FOGARASI JÁNOS (Művelt magyar

nyelvtan elemi része. Pest, 1843. 260—67) megállapításait figyelembe véve műveltető alakról van szó, amelynek közép alakja *viselkedik* és *viselkedik* (FOGARASI i. m. 269). Tekintetbe véve igénk említett jelentésének múlt századbeli felbukkanását, továbbá azt az erős német kultúrális és nyelvi hatást, amely a magyar szellemiséget érte, a *szeretettel viseltetik* kialakulásának egyik előképét a *Liebe tragen* kifejezésben fedezhetjük föl. Ez a XV. sz.-tól a XIX. sz. első feléig adatolható biztonsággal a német irodalmi nyelvben (J. U. W. GRIMM, Deutsches Wörterbuch XI.1.1. Leipzig, 1935. 1094, a továbbiakban DWb.). Esetünkben nem lehet szó pontos tükörfordításról, mert a némettel ellentétben a magyar ige nem szenvedő alakú, és bővítménye sem tárgy, hanem személyragos főnév; arról viszont igen, hogy a német szókapcsolat a magyar egyik ihletője volt. Másrészt minden valószínűség szerint általában a magyar és főleg a latin szenvedő igealakoknak volt szerepük a *visel* alakjának kialakulásában. A magyar kifejezés egyúttal szemantikai szűkülést is jelent, mert a ném. *Liebe* 'szeretet' és 'szerelem' jelentései közül az elsőt vette mintául. Természetesen lehet *szerellemmel viseltetik* kifejezést is mondani, használata azonban csak alkalmi jellegű.

Véleményünk szerint a *Liebe tragen* tükörfelfejtés: az olasz irodalmi nyelvi *portare amore* pontos fordítása (*amore* 'szeretet', 'szerelem' — mint a németben), amit több körülmény is alátámaszt. A *Liebe tragen* első előfordulása Boccaccio Dekameronjának a XV. sz.-ban született német fordításában található meg (DWb. XI.1.1. 1094). Mivel a német nyelvtörténeti szótárban a hivatkozás a kinyomtatott szöveg oldalszámára és nem a napra, illetve novellára vonatkozik, a közölt rövid szöveggörnyezet alapján — „der gute alte weise vater, der seinen dreien sün geleiche *liebe trag*” — megpróbáltuk a Dekameron olasz eredetijében megtalálni az idézett helyet. Sikertelenül. Ebből az is következik, hogy a kor szokásának megfelelően nem szöveghő és pontos fordítással állunk szemben, hanem fordítás és átdolgozás keverékével. Az idézett helyen az eredetiben nem a *portare amore* áll, hanem valószínűleg az *amare* ige. A fordító-átdolgozó azonban a Dekameronban sok példát talált a *portare amore*-ra, amit lefordított, és *s z a b a d o n*, nem mindig az eredeti szöveget követve, tet-szése szerint felhasználhatott.

Az olasz *portare* igének szintén van 'vmilyen érzést érez, táplál vki iránt' jelentése. A *portare amore* Giacomo da Lentini (1210 körül—1260), a szicíliai költői iskola tagja óta a mai napig használatos, kimondottan az irodalmi nyelv jellegzetes kifejezése. Előfordul többek között, hogy csak néhány példát említsünk, Danténél, Guicciardininél, Alfierinél, Manzoni-nál, Carduccinál stb. (S. BATTAGLIA, Grande dizionario della lingua italiana XIII. Torino, 1986. 962; G. DEVOTO—G. C. OLI, Nuovo vocabolario della lingua italiana I—II. Milano, 1987. 2380; Il nuovo Zingarelli. Bologna, 1984.¹¹ 1439). Bőségesen adatolható Boccaccio Dekameronjában is, elsősorban a gáláns szerelmi jelenetekben és vallomásokban, pl. „Per che io vi priego, per cotanto amore che io vi porto. . .” (G. Boccaccio, Decameron. Szerk. E. Bianchi, C. Salinari, N. Sapegno. Milano—Napoli, 1952. 149). „. . . io lascio stare . . . l'amore il quale io porto a mia moglie. . .” (uo. 127) — a példákat még hosszan lehetne sorolni (vö. uo. 215, 216, 218 stb.). Révay József az eredeti olasz kifejezést hol *szerellemmel viseltetik*-kel, hol pedig másként fordítja, amint az a fenti két idézet áültetéséből is látható: „Miért is kérek, ím ez lángoló szerelemre, mellyel irántad viseltetem. . .” (Boccaccio művei I—II. Bp., 1975. I, 488); „. . . én bizony sutba dobom feleségem iránt való szerelmemet. . .” (uo. I, 504).

Minden valószínűség szerint a *portare amore* szintén tükörfordítás, amelynek a végső forrása az ófrancia *porter amur* (I. A. TOBLER—E. LOMMATSCH, Altfranzösisches Wörterbuch VII/2. Wiesbaden, 1967. 1596) és a provanszál (oksztán) *portar amor* (I. E. LEVY, Provenzaliches Supplement-Wörterbuch VII. Leipzig, 1915. 478). Ennek a kiderítése még hátra van, cikkünk szempontjából azonban amőgy is másodlagos jelentőségű.

Az olasz kifejezés nem csupán a német, hanem a horvát számára is mintául szolgált. A horvát (szerb) történeti szótár nagy számban közöl példákat a *nositi ljubav* kifejezésre a

XVI. sz. elejétől egészen a XVIII. sz.-ig (HASz. VIII, 236), az olasszal megegyező jelentésben. J. HYRKÄNEN kitűnő könyve óta (Der lexikalische Einfluss des Italienischen auf das Kroatische des 16. Jahrhundert. Helsinki, 1973.) bizonyított tény, hogy az olasz irodalom nem csupán tematikailag, hanem nyelviileg is jelentős hatást gyakorolt a reneszánsz horvát irodalom kialakulására és virágzására. Ez a hatás nem merül ki az olasz (és velencei) szavak átvételében. Szép számban akadnak tükörszavak és tükörfordítások is (l. részletesebben VIG I., *Modelli italiani di alcuni calchi croati nelle commedie di Marino Darsa* (Marin Držić): *Nuova Corvina* 2: 126—40 — a továbbiakban *Modelli Darsa*; Uő., *Modelli italiani di calchi in alcune commedie croate del Cinquecento: Italianistica Debreceniensis* 1: 117—25 — a továbbiakban *Modelli Cinquecento*). Ebbe a sorba illeszkedik a *nositi ljubav* is, amelyet olyan szerzők használnak, mint M. Marulić (1450—1525), Š. Menčetić (1457—1527), D. Ranjina (1575—1616) és még sokan mások (HASz. VIII, 236). A sort saját gyűjtésű példákkal is kiegészíthetjük. Marin Držićnél (1508—1567): „...ništamanje *ljubav ku* ja *nosim* momu bracu, mudru me čini...”; „... a zna koliku joj ja *ljubav nosim*.” (vö. *Modelli Darsa* 131); Martin Benetovićnál (?—1607): „Znam ja dobro i ovo prid svimi govoru da vi meni *ljubav nosite* srčenu...” (vö. *Modelli Cinquecento* 121).

Összegzésül megállapíthatjuk tehát, hogy a duna-menti és adriai térség nyelveinek tükörfordításához végső soron az olasz *portare amore* szolgált mintául. Lefordítása németre és horvatra abban a korszakban történt, amelyben az olasz még jelentős hatást gyakorolt Európa többi népének műveltségére, közöttük is elsősorban azokéra, amelyek területileg is érintkeztek Itáliával. A fordítás időpontja egyben kizárja, hogy a német, de főleg a horvát esetében az ófrancia vagy a provanszál kifejezéseket tekintsük modellnek. Az a tény, hogy a *portare amore* kialakulásához valószínűleg eme utóbbi nyelvek szolgáltattak mintát, egyben arra is utal, hogy az itáliai műveltségnek milyen fontos szerepe volt a humanizmust és reneszánszt megelőző korszak kulturális eredményeinek átvételében, hogy átdolgozva, immár egy új kultúra részeként sugározza őket szét Európában.

VIG ISTVÁN

NYELVMŰVELÉS

A kettős, „kancsal” eufémizmusról

Az eufémizmusnak van egy olyan változata, amely a trágár, durva vagy annak érzett szót, kifejezést szójátékosan és oly módon szépíti-ferdíti tovább, hogy az alapváltozatban — rendszerint valamilyen szólásban, szóláshasonlatban, tehát állandósult szókapcsolatban — szereplő durva vagy trágár szót egymás után kétszer is megváltoztatja. Az így, szépítő szándékkal létrehozott új változat azonban — a szójáték következtében — tréfásan még mindig visszautal az eredeti alapváltozatra, de csak az értők számára idézi fel az alapformát, áttételesen, mintegy „visszakancsalítva” és kacintva.

A jelenségre, mellyel már a 40-es évek végén is találkoztam, Pais professzor úr hívta fel a figyelmemet.

Talán az 50-es évek vége felé a Kruzsokban hamiskás mosollyal mesélte, hogy gyermekkorában a családi szóhasználatnál *vilmos*-nak nevezték azt a bizonyos egyfűlű büszke edényt. Kettős eufémizmus, mondta: a *bili*-ből a *b > v* vált(ak)ozással *vili* lett, s ezt tréfás szóferdítéssel *vilmosra* módosították.

Sokáig azt hittem, hogy az imént bemutatott jelenség csak szűk körben él — a magunkféle szójátékokat kedvelők között, bizalmasabb szóhasználatban. Az utóbbi időben azonban távolabbi körökben is találkoztam ilyen kettős eufémizmussal, mégpedig két változatával.

Az egyik, amikor a kifejezést, rendszerint állandósult szókapcsolatot úgy változtatja meg a beszélő, hogy az első lépésben az erős, durva szó első hangját, szókezdetét megtartja, de magát a szót megcsavarja, elferdíti: megváltoztatja a magánhangzókat vagy kibővíti a szótesetet stb. Így a hallgató a várt erőteljesebb kifejezés helyett egy „oldottabb”, „szalonképesebb” szót kap, amely noha „szobatiszta”, felidézi az „alapformát”. A második lépése az ilyen eufémizmusnak, hogy a szépített kifejezést (többször szabad asszociáció alapján) valamilyen szinonimával helyettesíti a beszélő. A hallgató a „rejtvényt megfejtve” jut vissza az alapformához.

Ebbe a csoportba tartoznak az ilyen változatok: „Otthagya, mint eb a *szardt*” > „Otthagya, mint eb a *Szaharát*” > „Otthagya, mint eb a *pusztaságot* vagy a *sivatagot*”. Ugyancsak ilyen módon jöttek létre a nagy rendetlenséget elítélő kifejezés szépítő változatai: „Micsoda *kupleráj* van itt” > „Micsoda *keplerei* van itt” > „Micsoda *csillagvizsgáló* vagy *csillagda* van itt” (A *keplerei* szóalak *Keplerre* emlékeztet). A „Micsoda *kupleráj* > *kupolda* ~ *bordélyház* van itt” alapformából kiinduló másik változat nem így fejlődött tovább.

A hasonló alakulatokra már csak az eufémisztikus változatokat idézem, az alapváltozat kikövetkeztethető: „Szalad, mint a *tökéletlen* (kis) kutya” > „szalad, mint a *hiányos* (kis) kutya”. Hasonló az „eredj, az anyád *valahol vár*” > „(eredj) az anyád *úton van*” finomított változat is. Ilyen a „Hogy vagy?” kérdésre adott szépítő válasz, mely magyar hangsúllyal és tagolással az eredetitől csak írásképpen különbözik, franciás tagolással és hangsúllyal már eltér az alapváltozat hangalakjától. „Köszönöm, *ça roul*”. A „továbbfejlesztett” változat: „Köszönöm, *gurul, ahogy a művelt francia mondja*”.

A másik változat kialakulásának fordított a sorrendje. Előbb a durvább változat alapszava helyettesítődik enyhébb szóval, majd ezt ferdíti tovább a beszélő, így jött létre a „Megkeveri a *kakaót*”, a „Minden *kakaóban* benne van”; „Minden *kakaóba* beleüti az orrát”.

A fejlődési vonal nem mutatható ki világosan, de vélhetőleg ilyesféle alakulatok lehetnek a „*seggbe rüg*” > „*sejhajon* ~ *súlyponton rüg*” > „Megrúgja a *bugyogóját*”, illetőleg a „*v...gba rüg* > *valahol megrüg* > *gatyán rüg*” is. Ennek egyébként van szójátékos szöveggyűlésen, illetőleg szókezdetszerűen alapuló, de nem dupla eufémizmusos „*seneken rüg*”, „*regbe ság*” változata is.

Ugyancsak nem tiszta a „fejlődési” vonal a *kurva* > *kuruc* (> *kuckuruc*) > *Rákóczi téri* eufémizmus esetén sem. Az is elképzelhető, hogy a „*standra*” utaló földrajzi névvel való szépítő kifejezés volt az elsődleges: *Rákóczi téri* > *kuruc*. Ennek ellene mondani látszik, hogy a földrajzi névvel való eufémikus kifejezést csak az utóbbi 10–15 évben hallottam.

A „fénylik, mint a Salamon (*tökéletes*) *tornya* vagy *tüköre*” szóláshasonlat nézetem szerint nem eufémizmus, hanem inkább kiindulópontja a durvább változatoknak.

Az eufémizmusnak van egy rövidüléssel, de nem szójátékos változata is. Ilyen a napjainkban divatos tagadást, nemtetszést, elutasítást kifejező indulatszó (?) a *túró*. Ez egy korábbi, hasonló értelemben használt *túrós*-nak szépítő lerövidítése. A képző elhagyásával egy olyan — a lókedvelők körében használatos — jelzős szerkezetre megy vissza, melyet Illyés Gyula a *karóba húzás* török eredetű szavaként magyarázott.

Hasonló rövidüléssel alakulat az „az a jó *kaporszakállú*” szitkozódás, átkozódás is. Ennek a 40-es évek végéről a Kisalföldről ismerem egy teljesebb, de már ebben a formájában is rövidített, mert elhallgatásos változatát: „hogy az a jó *nagy bajor kaporszakállú*” ti. „(Atyaúristen) (. . .)”. Így hát nem tartom valószínűnek a szitkozódás keletkezéséről a MNY. LX XV, 214. lapján adott magyarázatot. Ez a 60-as évek végére teszi a szitkozódás elterjedését, és eredetét az 1935-ben elhunyt egri *Kapor* János szakállával hozza kapcsolatba. Megjegyzem, hogy a kaporszakállú miért *bajor*, az éppúgy nehezen deríthető ki, mint az, hogy miért *albán* az „ordít vagy bög, mint az *albán* számár” szóláshasonlat számára.

ÉLŐ NYELV

A hozzátoldás a beszélt nyelvben

A hozzátoldás, azaz a megnyilatkozás végén, az intonációs lezártság után következő kiegészítés, pontosítás a beszélt nyelv egyik jellemző tulajdonsága. (Az orosz nyelvre vö.: E. A. ZEMSKAJA, Ruszkaja razgovornaja recs. Moszkva, 1979. 152; O. B. SZIROTYINA, Ruszkaja razgovornaja recs. Moszkva, 1983.) Ezek a „szabálytalan”, az írott nyelvváltozatban lényegesen ritkábban s elsősorban stilisztikai többlettel bíró szerkezetek a beszélt nyelvben — mint látni fogjuk — több ok következtében jelenhetnek meg.

A hozzátoldásos szerkezetek, illetve annak egyes típusai nagyon közel állnak a KÁROLY SÁNDOR elemezte értelmezőhöz és értelmezői mondathoz. A tartalmi viszony alapján több típusba sorolható „összes értelmezős szerkezetre kötelező érvénnyel jellemző a laza szerkesztésmód, tehát a tagoknak szünettel való elkülönülése, külön hangszakaszokban való elhelyezkedése” (NytudÉrt. 16. sz. 18). Ezek a tulajdonságok jellemzőek lesznek az általam vizsgált szerkezetekre is. Az általános jellemzők mellett azonban találunk olyanokat, amelyek a hozzátoldásos szerkezetek bizonyos csoportosítását is lehetővé teszik.

I. A) PÉTER MIHÁLY nemrégiben a kérdés szakirodalmát is összefoglalva szépirodalmi szövegek alapján vizsgálta az ún. mondathasadást (Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk.: KOZOCSA SÁNDOR GÉZA és LACZKÓ KRISZTINA. Bp., 1992. 188—96). Mind PÉTER MIHÁLY, mind KÁROLY SÁNDOR többször említi, hogy ezek a szerkezetek a „beszélt nyelvet tükröző íróknál, írásokban gyakrabban” előfordulnak (KÁROLY i. h. 31; vö. még DEME: Nyr. LXXXIX, 296), a most elemzett beszélt nyelvi korpusz pedig egyértelműen bizonyítja, hogy a mondathasadás a hozzátoldás leggyakoribb fajtája. A mondathasadás „mondatrészek, illetve tagmondatok önállósulása”, erős érzelmi töltése azzal magyarázható, hogy „az eredeti nyilatkozat illokúciós ereje a belőle kihasadt új nyilatkozatokban az önálló intonációs megformálás révén többszörösére növekedhet” (PÉTER: i. h. 188—9). KÁROLY SÁNDOR idézett munkájában kifejti, hogy saját értelmező-felfogása közel áll az oroszban „elkülönült másodrendű mondatrésznek nevezett jelenséghez, amely „a mondatnak olyan intonációs-gondolati egysége, amely egyébként egy másodrendű mondatrész (jelző, határozó, tárgy) funkcióját is betölti, de bizonyos formai elemek (szünet, intonáció) által jobban elkülönül szerkezetének fő tagjától, mint a nem elkülönült mondatrész.” (i. h. 27). KÁROLY SÁNDOR az értelmezői szerkezetet (*Képes voltál hazudni, nekem*) közbülső fokozatnak tekinti a szoros szerkesztésmód (*Képes voltál hazudni nekem*) és az „önállósult mondatrész”, a mondathasadás (*Képes voltál hazudni. Nekem.*) között (vö. PÉTER: i. h. 189).

„A mondathasadás általános pragmatikai jelentését mint adnektív emfázist határozhatjuk meg, azaz mint valamely különösen fontosnak vagy kiemelendőnek tartott rész utólagos hozzátoldását a közléshez” (PÉTER: i. h. 190). PÉTER MIHÁLY felhívja a figyelmet a mondathasadás s a vigotszkiji értelemben vett belső beszéd (vö. VIGOTSKIJ, Gondolkodás és beszéd. Bp., 1971.) hasonlóságára s arra, hogy a mondathasadás — bizonyos esetekben és bizonyos mértékig — „éppen a gondolat megvalósulásának folyamatát teszi külsőleg érzékelhetővé” (PÉTER: i. h. 194). Így szinte természetesnek tekinthetjük, hogy a szukcesszív jellegű beszélt nyelvben igen gyakori a mondathasadás.

A hasadás a beszélt nyelvben az egyszerű és az összetett mondatot is jellemezheti; az alaprész és a lehasadt rész önállósága, illetve kölcsönös feltételezettsége alapján pedig itt is megkülönböztethetünk erős, közepes és gyenge típusú hasadást (vö. PÉTER: i. h. 190).

A vizsgált nyelvi korpuszokban található hasadások döntő többségben közepes típusúak, tehát az egyik rész szemantikailag önálló, a másik — rendszerint a lehasadt —

feltételezi a másikat (vö. PÉTER: i. h. 190). (PÉTER MIHÁLY a megvizsgált szépirodalmi szövegekben ugyanezt tapasztalta.)

Az eredmények azt mutatják, hogy közepes hasadással bármelyik mondatrész (esetleg bővítményeivel) önállósulhat, bár nem egyenlő mértékben: állítmány: *Zsófi lányom még nem jár iskolába.* / *Óvodás.* (önállósult tagmondatban) | alany: *A vendéglőben legyennek udvariasak.* / *A személyzet.* | tárgy: *A hatvani hármas számú általános iskolában tanítok.* / *Másodikos gyerekeket.* | jelző: (eredetileg): *Misére mentek.* *A nyolcasira.*

Míg az előbbi mondatrészek ritkábban, a határozó (s annak legkülönbélebb fajtái) nagyon gyakran önállósul. A hangsúlyviszonyokat vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a határozók általában és gyakrabban a beszéd folyamatában később felülő gondolatokat, kiegészítéseket szólaltatják meg, a beszéd szukcesszív jellegéből adódnak, s nem annyira a legfontosabbnak, kiemelendőnek tartott részt adják, szemben az önállósult alannyal, állítmánnyal és jelzővel: időhatározó: *Jutalomképpen voltam először Lengyelországban.* / *Hatvannégybe.* (kiegészítés) | helyhatározó: *A múlt évben az egyik nagyon kedves barátom meghívott vadászatra.* / *Gödöllőre.* (kiegészítés) | társhatározó: *Most meg kimegyünk négy-öt napra Zakopaneba síelni.* / *Sógorommal.* (kiegészítés) | fok-mértékhatározó: *Körülbelül van százhatvan kismamánk.* / *Legalább.* (kiegészítés); *Jól ismerem.* / *Tökéletesen* (kiemelés) | komplex: (állapot—tekintet—célhatározó): *A lányok kaptak egy gyönyörű,* / *modern épületet, ami nekünk készült eredetileg.* / *Fű kollégiumnak.* (kiemelés).

Az utóbbi példa szembetűnően mutatja a hasadásos szerkezet és értelmező közötti szoros kapcsolatot. KÁROLY SÁNDOR több helyen kifejti, hogy a „kihagyásos mondatok” egészen közel állnak az értelmezőhöz, s ha nem lennének külön mondatok, értelmezőknek is kellene őket vennünk (pl. i. h. 56). Meggondolandó, hogy az értelmező és a külön mondat elhatárolódásában nem lehetne-e ismerv a grammatikai beépíthetőség, vagyis az, hogy az elkülönült rész morfológiai és szintaktikai tekintetben beilleszthető-e a mondatba. Ez a hasadás különböző típusainak elhatárolását is egyértelműbbé tehetné (l. az alábbiakat). (Erre a szempontra G. VARGA GYÖRGYI is felhívta a figyelmemet. Köszönet érte.)

A gondolatok születésének megfelelően rövid szövegegységeken belül többször is előfordulhat a mondathasadás e típusa: „*én ugyanarra a helyre kerültem vissza, ahol / korábban voltam, a / műszakvezetőmhöz.*” / *És hát elindult a répafeldolgozás.* / *Sok problémával.*

A közepes és a gyenge hasadás közötti átmenethez soroljuk a mellérendelő szószerkezetek valamely tagjának önállósodását: *A tekintélytartásra nagyon ügyeltek.* / *A külső formákra.* / *Hét évig, hatvankettőtől hatvankilencig.* / *Iskola után* [Jártam oda.] | *Persze.* / *hát május elsején nem voltam ott soha* / *ugyanis akkor van a születésnapom és akkor nem vagyok hajlandó énekelni.* / *Sem felvonulni.* Ezekben az esetekben a második, önállósult rész hiányos, az előző mondatokból egészült ki, ebben megegyezik az előző típussal; az első és a második rész között azonban már lazább, közvetett kapcsolat van. Példáinkból azt is láthatjuk, hogy a hanglejtésforma lezárulása és a szintaktikai viszonylánc lezárulása nem esik egybe. A szintaktikai viszonylánc a hozzátoldással együtt zárul le. (Vö. KESZLER BORBÁLA, Az egyszerű és az összetett mondat határsávja: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatana köréből. Szerk.: RACZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1977. 112.)

Gyenge hasadás viszonylag ritkábban fordul elő. Mellérendelő összetett mondatok kötőszó nélküli kapcsolódásakor jön létre, amikor „egyik rész sem feltételezi szükségképpen a másikat” (PÉTER: i. h. 190), a hasadás nem grammatikai, hanem gondolati síkra tartozik: *Kijártam a határba.* / *Sok libám volt.* / *Tömtem.* / *Disznók voltak nyolc-tíz.* / *Van egy húgom, aki négy évvel fiatalabb.* / *Tanít.* / *Aztán* / *egyszer csak jött a papír, a barátnőm hozta.* / *Felvettek.* — Szintén a gyenge hasadáshoz sorolhatjuk az alábbi példákat, bár némileg különböznek a fentiektől. Az előző megnyilatkozáshoz utólag fűzött asszociációk ezek, amelyek grammatikailag gyengébben, szemantikai szempontból szorosabban kapcsolódnak az előző mondat-

hoz, de a szövegelőzményhez is. Ugyanakkor újabb gondolatsort indítanak el (szemben a fenti példák viszonylagos lezártóságával), még akkor is, ha az kifejtetlen marad. Vö. „Az összetett mondatnak összetett volta nem önálló mondatok szintézisével, hanem egy egységes gondolati tartalom analízisével magyarázható” (DEME: Nyr. LXXXIX, 293). GÁSPÁRI LÁSZLÓ (MNY. LXXIII, 87—95) a nominális stílus jellemző „felbomlott értelmezős szerkezeteit” elemezve ír arról, hogy „csak az asszociatív kapcsolatokra épülő szemantikai sík szeletei érintkeznek” (i. h. 89), illetve „... a mondat mögött álló összképzetekhez esetenként elvont viszonyokat kifejező újabb részképzetek kapcsolódnak.” (i. h. 90): *Nagy izgalommal készül mindenki / ki hogy meri előadni majd problémáját. / Vannak. / Nagyon szeretem [az elektronikát] és / itt a szakmám kapcsán is sokat foglalkozom ilyesmivel. / Rákényszerülünk.*

PÉTER MIHÁLY is felhívja a figyelmünket az összetett mondat hasadásának, az önállósult tagmondatnak erre a fontos jellemzőjére. Az önállósult tagmondatok tehát szövegszemantikai funkciót is ellátnak, nagyobb szövegrészek tartalmi viszonyainak kialakításában vesznek részt. Formai jellemzője lehet ezeknek az önállósult tagmondatoknak, hogy kötőszó vezet be őket. Találunk ilyeneket beszélt nyelvi példáink között is: ... *a fiammal együtt játszott / meg / meg / nőtt fel mondjuk az első, amelyiket megfogtak / hurokkal, és utána tiszta betegek volt az egész család. / Mikor elpusztult. / ... tényleg nagyon meg tudja fogni a pénzt hogy így mondjam / És / takarékos. / Meg ez az állandó áruhiány, / abszolút nincs áruja Esztergomnak. / Nincsenek üzletek. / Meg a lakás.* (A kötőszóval kezdődő tagmondatok szövegszervező erejéről vö. még H. MOLNÁR ILONA: Pais-Emlékkönyv. Bp., 1956. 230—4, DEME: LXXXIX, 293—4)

Példáinkat végignézzve azt is láthatjuk, gyakran nehéz eldönteni, egyszerű vagy összetett mondatról van-e dolgunk, mondatrész vagy tagmondat önállósulásáról beszélhetünk-e? Ugyanazok a problémák vetődnek fel, mint általában az egyszerű és az összetett mondat közötti átmenetek elhatárolásakor (vö. pl.: BENKŐ LÁSZLÓ: Nyr. XCII, 446—52; DEME, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata, Bp., 1971. 99—103, 103—17; KESZLER BORBÁLA: i. h. 111—33.) DEME LÁSZLÓ az elhatároláskor a legfontosabb szempontnak azt tartja — s ezt a szabályt viszi át a halmazott mondatrészek extraponált tagjaira is —, hogy a hozzátoldás ad-e új predikatív mozzanatot a kommunikáció folyamatához, a korábbiakban megjelent predikatív egység megtöbbszöröződik-e vagy csak kiegészül, s az ábrázolást mélyíti el (vö. DEME: i. h. 104). KESZLER BORBÁLA (i. h. 121) kiegészíti azzal, „Ha a szórend megváltoztatásának, illetőleg az extraponált rész beolvasztásának morfológiai vagy szemantikai korlátai vannak, akkor a mondatot valóban összetettnek kell tekintenünk.

B) Hasadásos példáink legnagyobb része különbözik az eddig ismertetett csoportoktól abban, hogy az írott nyelvváltozatban nem igen találkozunk vele. A szöveg szervezése, az utalások szükségessége, a pragmatikai tényezők, a kommunikáció biztonsága, egyértelműsége, a nyomatékositás szándéka mind szerepet játszanak abban, hogy a hozzátoldásnak ez a sajátos típusa létrejöjjön. A hasadt rész nem közöl újabb információt, csak a szövegelőzményben már elhangzottakat vagy feltételezetteket ismétli meg, nyomatékosítja. A (topik) témaismétlésnek egy jellegzetes fajtájával van dolgunk, anafóra, anafóra katefora sajátos, csak a beszélt nyelvben jelentkező kölcsönösséget tapasztalhatjuk. Érdekes eredményekre vezethet e jelenség vizsgálata, hiszen a szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szint összefonódását is elemezhetjük. Csak mindhárom szint együttes, kölcsönös vizsgálata mutatja meg a szöveg mondatainak összekapcsolódását, pl. *Elviszem őket óvodába. / A kicsiket.*

Az anaforikus használatú személyes névmás pontszerűen visszautal a szövegelőzményben korábban elhangzottakra (az unokáiról beszél az adatközlő), ugyanakkor össze is kapcsolja azt a hozzátoldással, egyszerre utal előre is és hátra is. A személyes névmás a szövegrészeket nemcsak szintaktikailag, hanem szemantikailag is összefűzi, hiszen ugyanazokra — a szövegelőzményben és a hozzátoldásban is megjelenő — személyekre utal (= indikátor

szerepű nyelvi elemek, vö. BALÁZS JÁNOS, A szöveg. Bp., 1985. 125). A közös tartalmi jegyek alapján létrejövő izotópia biztosítja a szöveg mondatainak jelentésbeli összefüggését (vö. BALÁZS: i. h. 148). Ugyanakkor ezek a (topik)témaismétlő visszaautalások az adott helyzetnek, beszédshituációnak megfelelően a pragmatika szintjén értelmezhetők, ugyanis nagyon gyakori, hogy az „előzményt” a beszédshituáció, a beszélgető társak közös ismeretei adják. Témaismétlő anaforikus szerepben leggyakrabban névmások és névmási tartalmú határozószók állnak, a hozzátoldásban pedig a már korábban is elhangzott vagy a pragmatika szintjén értelmezhető fogalomszók, esetleg — ritkábban — azok szűkebb vagy tágabb körű rokon értelmű szavai találhatók. [Vö.: A fogalomszók és a mutatószók közlésbeli szerepükben egymást kölcsönösen kiegészítik. A névmásoknak nincsenek olyan részletező és megkülönböztető tartalmi jegyeik, mint a fogalomszóknak. Fogalmi jegyekkel csak rámutatáskor vagy szövegbeli utaláskor egészülnek ki. BALÁZS JÁNOS: i. h. 145–6.] Ebben a sajátos egységben a „közbülső helyen” álló témaismétlő névmások „duplán” töltődnek fel. Ezzel magyarázható, hogy nagyon erősen nyomatékosak: *Azoknak a felügyelethe is mondjuk egy komoly dolog / mert ez több milliós értéket képvisel. / Maga csak a raktár. / Hát úgy volt hogy ugye azt csináljuk. / A lepedőt. / Hát most ezt befejezem / ha minden igaz / és mért ne. / Ezt a szegedi tanárképzőt. / Hát ide elég nehéz volt bejutni. / A cukorgyárba, ... / Erről többet nem tudok mondani. / Az üdültetésről. / Ott van az óvónőképző. / Szarvason. / Mert akkor ugye abból van a pénz. / A kész áruból. / Hány éves tetszett akkor lenni? / Negyvenegyben. / És azóta esztergomi lakosok vagyunk. / Ezerkilencszáztizenkettő óta. / Már mindamellert azért ő is úgy / szívesen emlékszik vissza rá. A gyermekkorára. / Mára nagyon sok kell belőle. / Autószereléből. — Egyéb nyelvtani elemek is biztosíthatják a kapcsolatot, a „referenciális azonosságot”: Szeretik egymást azóta is. / A két gyerek. / ... evvel teljék neki a napjai. / A nagymamának.*

A szövegbeli utalásban a megnevezésnek jelentős szerepe van (vö. BALÁZS JÁNOS idézett munkájában [124–7] a prágai iskola képviselőjének, PALEK eredményeinek ismertetését). Fenti példáinkban indikátor szerepű névmásokat, illetve személyragokat/jeleket, majd a hozzátoldásban ugyanarra a valóságdarabra vonatkozó, visszautaló fogalomszót találtunk. PALEK az indikátorok mellett alterátorokról is beszél, ezek a megnevezésben az ugyanazon osztályba tartozó dolgok, személyek megkülönböztetésére szolgáló nyelvi eszközök. Vizsgált anyagunkban ilyen szerepben elsősorban a vonatkozó és határozatlan névmások állhatnak. Természetesen, ezek témaismétlő névmások is egyben: *Volt egy olyan amelyiket én tárgyaltam kérem. / A bontópert. / Egyik [keresztgyerekek] Hatvanban lakik, / másik Gyöngyössolymoson. / A kislány. / Az egyik [húgom] zongorázni tanul. / A nagyobbik.*

Beszélt nyelvi példáink a névmás és a fogalomszó kölcsönösségének vizsgálatához és a pronominalizáció kérdéséhez is adalékokat adnak (a pronominalizációról vö. pl.: ANTAL LÁSZLÓ: MNy. LXXII, 276–81; PLEH USABA—RADICS KATALIN: ÁltNyTan. XI, 261–77; É. KISS KATALIN: MNy. LXXIV, 445–52). „A pronominalizáció nem elszigetelt jelenség, hanem sajátos esete egy tágabb nyelvtani kategóriának, a korreferenciának” (ANTAL: i. h. 279). A pronominalizáció lehet előre ható, ha az antecedens áll előbb, s azután jelenik meg a vele korreferens névmás, illetőleg hátrafelé ható, ha előbb áll a névmás, s csak utána jelenik meg az antecedense (vö. ANTAL: i. h. 276), amelyet RÁCZ ENDRE nyomán postcedensnek nevezhetünk (vö. RÁCZ, Mondatgrammatika és szöveggrammatika, Linguistica, Series C. Relations, 6. Bp., 1992. 4). A beszélt nyelvben a két irány tehát egyszerre van jelen, sajátos antecedens — névmás — postcedens szerkezettel biztosítva a szöveg koherenciáját. A szerkezet sajátosságaihoz még annyit, hogy a témaismétlő névmás egy egész mondatra vagy még nagyobb szövegegységre is vonatkozhat, illetőleg a pragmatika szintjén is telítődhet. A hasadt rész maga a postcedens.

Példáink nagyon hasonlítanak KÁROLY SÁNDOR azonosító értelmezős szerkezeteire (pl. „A szegény embernek már ez kikerülhetetlen végzete; a sok gyerek.” i. h. 31). ANTAL LÁSZLÓ pedig

az értelmezős szerkezetet a korreferencia egy sajátos esetének tekinti (vö. ANTAL: i. h. 281). KÁROLY SÁNDOR részletesen leírja e szerkezetek használatának lélektani okait is. Ezek közül az egyik jellemző a témaismétlő hasadási szerkezetekre is: „... a beszédelőzmény, illetőleg a tárgyi helyzet (a tárgy, amiről szó van, éppen jelen van, rá lehet mutatni) folyományaképpen már többé-kevésbé ismert dologról beszélünk, s erre mutatunk rá először csak általánosságban a névmással, majd kiegészítésképpen konkrétan, a dolog megnevezésével (KÁROLY: i. h. 31).

Emellett egy másik okkal is számolhatunk: a már többször emlegetett kommunikáció biztonságára, egyértelműségére való törekvéssel. A névmásokkal (ráadásul a harmadik személyű névmás többnyire kétértelmű: vö. ANTAL: i. h. 277) a hallgatót arra kényszerítjük, hogy a korábban elhangzott beszédegységekben keresse az előzményt, egymáshoz viszonyítsa azokat és a később elhangzottakat (vö. még PLÉH—RADICS: i. h. 262). Ezt elkerülendő jelenik meg újra immár postcedensként az antecedens.

A témaismétlő hasadás eddig vizsgált típusai — egyéb eszközökkel együtt — a nagyobb szövegegységek közötti kapcsolatot biztosítják. Nagyon gyakori azonban ebben a típusban is, hogy a hasadás csak a megelőző mondathoz kapcsolódik, az abban található fogalomszót ismétli, nyomatékosítja a témaismétlő névmással. A fogalomszók és a mutatószók sorrendje tehát fordított, mint az előző csoportban. A témaismétlő névmás a hangsúlyosabb: *Hatvantól hatvankettőig katona voltam. / Addig voltam. / Éreznek magukban valami kis tehetséget, tehát ilyen, hogy kézügyesség vagy valami hobbijuk. / Az inkább.*

2. A) Láthattuk, hogy a hozzátoldás nagyon gyakori fajtája a hasadás, egy nagyobb gondolategység részekre bomlása. A hozzátoldás értelmezésem szerint tágabb körű fogalom ennél, így a hozzátoldási szerkezeteknek egyéb típusairól is szólnunk kell. Eddig is többször érintettük a szemantikai és a pragmatikai szintet, az alábbi — szintén nagyon gyakori — példák elemzésekor pedig e két szint a meghatározóbb.

A hozzátoldást gyakran a töltelékelemekre emlékeztető szavak, szókapcsolatok adják (*minden, ilyesmi, ilyen, satöbbi, tudja, tudja csuda, mit tudom én* stb.): *Működik a könyvtárba több csoport közösség hobbikör. / Ilyesmi. / Nem lehet annyit játszani, / mert ott van közel az út. / Minden. / Én nem érzek különösebb vonzalmat a horgászat iránt, / nem tartom komoly dolognak, / olyan, mint a bélyeggyűjtés. / Tudja. / És ha letelik a sport az az időszak / mert addig jó sikereket ér el. / Satöbbi.*

Ezeknek az elemeknek itt nemcsak a gondolkodási idő kitöltése, az áthidalás, a folyamatosság biztosítása stb. a szerepük (vö. KESZLER, Über die Verwendung der Füllwörter: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica XVI. Bp., 1985. 11–26), hanem a nyelvet beszélő közösség tagjainak közös ismereteire is vonatkozhatnak. A beszélő joggal feltételezheti, hogy a hallgató is ismeri ezeket, semmilyen bővebb magyarázatra nincs szükség, a pragmatika szintjén egészülnek ki. Ugyanakkor — a szemantika szintjén — a szövegösszefüggésből adódóan bizonyos jelentéskört körülhatárolhatnak. Mindamellet még sajátos nyomatékosító szerepük is van, a beszélő így érzi lezártnak a közlést.

B) A hozzátoldást szubjektív megjegyzés is adhatja: a beszélő saját állásfoglalását közli, összegzi a korábban elmondottakat, vagy esetleg módosítja azokat: *Sajnálom, hogy most nem találkoztatok vele; / valahol csavarog biztos. / Ezt ne így vedd. / Tényleg az, hogy / nem túlságosan érzékeltek. / Hát szerintem. / A gyári munkás fiatalokat, hogy így mondjam, nem érdekli a dolog. / Ez a tapasztalat.*

C) Egy másik munkámban írtam arról, hogy az ismétlés és annak különböző fajtái a beszélt nyelvben mennyivel gyakoribbak, mint az írottban (vö. P. LAKATOS ILONA, Az ismétlés egy sajátos fajtája a beszélt nyelvben: MNy. XCI, 216–22). Az ismétlés gyakran

hozzátoldásban jelenik meg. Az előző mondat (ritkábban valamely korábbi szövegegység) kommunikáció szempontjából leglényegesebb elemének ismétlése. A megismételt elemnek kommunikatív, kiemelő szerepe van, a beszélő érzelmeit is tükrözi. (Vö. E. A. ZEMSKAJA: i. h. 375.) *Visszamentem egy osztályba helyettesíteni / vagy hát napközbe, / de nekem már sok. / Sok. / Ott mindenre alkudni kell. / Mindenre. / [Van valami kis kertjük?] Van a telken, igen. / Van.*

Sajátos, csak a beszélt nyelvben előforduló a kötőszó hozzátoldásos ismétlése. A kötőszó itt anaforikus szerepű, a szövegelőzményben már elhangzottakra („mégis elbocsátottak”) utal vissza. Szaggatottá teszi a közlést, mutatja a beszélő zaklatottságát: *Kiváló dolgozó jelvénnel rendelkeznek / innen a gyárból, / akkor elküldtek / ingyenüdülésre / Balatonlélére, / akkor mindenféle jutalomban részesültem, mégis szocialista brigádba elsők voltunk az Osztepenkó [!] brigádba. / És mégis.*

Gyakori, hogy a hozzátoldás egy korábban elhangzott teljes mondat megismétlése, illetőleg ennek hiányos vagy változtatott formája. A hiány a szövegelőzményből telítődik: *Van egy nagyon szép régi zseborám, / semmi pénzért nem adnám oda senkinek sem. / Semmi pénzért. / Nagyon sok van nekem is hát hogy a gyerekeknek vettem. || Nagyon sok van nekem is. [könyv] / Ahogy édesanyám mondja, / ő apja is / legfeljebb azt mondja, hogy teringgett, / legfőlőbb azt mondta. [Témaismétléssel.] / Én is úgy kezdtem, hogy / volt mikor kétszáz forintot kaptam csak, / egy hónapra kétszáz forintot / bizony. [A nyomatékosítást az ismétlésen kívül egyéb nyelvtani elemek is alátámasztják.]*

Az ismétlés előfordulhat közvetlenül a megismétlendő rész után, de távolabb is kerülhet tőle. Ha távolabb van, hangsúlyosabb.

A hozzátoldásos ismétlés a pontosítást is szolgálhatja. A szünet utáni megismételt részben alakítani vagy szerkezeti módosítás is megfigyelhető ilyenkor: *Az ment Róma felé. / Rómáig. / Két kocsival szinte külön mentünk mindég. / Két-három kocsival.*

D) A korábban elemzett mondatphasadás mellett a (topik)témaismétlés kifejezhető hozzátoldásos ismétléssel is: *Óvónő szeretne lenni mert, / nagyon szereti a gyerekeket, / úgyhogy ő az szeretne lenni. / Óvónő. / Az ember innen megszerezte / emide eladta / oszt úgy tengette magát az életbe. / Az ember.*

A téma alak- és mondattani szempontból némileg változtatva ismétlődik a hozzátoldásban: *Hát van olyan lakodalom, hogy ötven, hatvan meg száz tortát is csinálnak. / Egy-egy lakodalomra. / A három gyerek nagyon rossz. Tehát nem lehet őket együtt hagyni. / A három gyereket. / Reméljük, hogy ez a kapcsolatuk azért / komoly, mert hát azért sokat együtt vannak ahhoz, hogy ez / elmélyüljön. / Ez a kapcsolat.*

A megismételt elem szórendi helyének fontosságára, a „mondanivaló súlyának pontos megérzékítésében” betöltött szerepére többek között GALFFY MÓZES is felhívta a figyelmet (vö. Az ismétlés mint mondat szerkezeti eljárás a magyarói nyelvjárásban: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXVIII [1983.], 33). Fenti példáink mutatják, hogy a témaismétlő hozzátoldás — sajátos „keretes” szerkezetet létrehozva — többszörösen is ráirányítja a figyelmet a legfontosabbnak tartott részre.

E) Már DEZSERY JUDIT és TERESTYÉNI TAMÁS (ÁltNyTan. XI, 51–77) felmérései is mutatták, hogy a „beszélgetésszituációban” gyakori az, hogy az adatközlők a jelzött utólag fűzik a jelzett szóhoz (8,8% ↔ 4,3%, stúdiószituációban). Jelenlegi korpuszunk is ezt támasztja alá. A hozzátoldásos ismétlésnek ez a leggyakoribb fajtája. (Az orosz szakirodalomban vö. E. A. ZEMSKAJA: i. h. 149.)

Minőségjelző: *Zoli ide a telepre jár óvodába. / Mező Imre úti óvodába jár. / Hát az otthontól sem szakadtam el. / Az ifjúsági otthontól. / Borovicsba voltunk körülbelül egy jó másfél esztendeig, / ottan egy ilyen papírgyárba jártunk dolgozni. / Hatalmas papírgyár. — Mennyiségjelző: *Olyan hetven-nyolcvanot szeretnénk. / Hetven-nyolcvan fő. (A hozzátoldás mennyiségjelzőjét adó lexémák az első részben főnevesült tárgyként vannak jelen; sajátosan**

átrendeződött a mondat az ismétlés során.) – Birtokos jelző. *Egész család itt volt, / illetve még a / öccse is itt van. / A feleségemnek az öccse. / Beszterceolt engem annak idején az Erkel Színházba, amikor Ferencsik vezényelte a Kilencedik szimfóniát. / Beethoven kilencedik.*

A jelző hangsúlyos, kiemelt szerepű lesz, fókuszpozícióba kerül. A jelző hozzátoldása azonban nemcsak a megnyilatkozás végén, a szünet után következhet, hanem — s ez a gyakoribb — a mondat közepén, közvetlenül a jelzett szó után is megtörténhet. A fókuszpozícióba kerülő jelzőt kisebb szünet, s nem lezárt hanglejtés előzi meg. A jelző a beszédben új, fontos, kiemelt információt közöl, ritkábban pontosít: *Elvégezem a könyvtáros / iskolai könyvtáros tanfolyamot. / No és akkor ugye Hatvanba jött ez a / átszervezés szociális átszervezés. / A folyó / Zagyva folyó kettéválasztotta. / Akkor magunknak kellett az drát / a javítás árát kigazdálkodni.*

KÁROLY SÁNDOR szóismétlő értelmezőnek nevezi a fentiekhez hasonló szerkezeteket. A jelzős szerkezet e sajátos sorrendjének kialakulásában is szerepet játszhat az asszociáció, de a hangsúly vizsgálata inkább KÁROLY véleményét támasztja alá, „...a beszédösszefüggés vagy a lélektani helyzet szempontjából a jelző nélküli jelzett szó a közlés kiindulópontja, ez fejezi ki az ismert vagy ismertebbnek vett fogalmat (beszédfunkciós alany), s csak utólag kapcsoljuk ehhez a jelzőt, mint a közlés szempontjából újat vagy újabbat (beszédfunkciós állítmány)” (i. h. 25–6).

3. Adataink meggyőzően bizonyítják, hogy a hozzátoldást, annak különböző fajtáit a beszélt nyelv jellemző jegyei közé sorolhatjuk. Tágabb körbe helyezve a jelenséget a beszélt nyelvváltozat nagyon mozgékony szórendjének egyik lehetséges esetét tanulmányozhattuk. A szórend egyéb változatai további dolgozatok tárgyát adhatják.

P. LAKATOS ILONA

Egy korábbi lexikológiai vizsgálat néhány tanulsága mai szemmel*

1. Azt a nyelvi, nyelvjárási anyagot, amelyre jelen dolgozatom épül, csaknem tíz éve gyűjtöttem a Muravidéken egy ismerős családban, Völgyifaluban (Dolina) és Lendván (Lendava), de tanulságait egészében még sehol sem közöltem, bár részleteire több helyütt is utaltam (l. pl.: Naptár 88. A szlovéniai magyarok szemléje. Pomurska založba. Murska Sobota, 1987. 72–80, BDTF Tudományos Közleményei VI. Szerk. SZABÓ GÉZA. Szombathely, 1990. 35–41, DialSzimp. II, 163–7). Arra, hogy most újra visszatérjek hozzá, az készítetett legfőképp, hogy elvégezvén közben a nyugati magyar nyelvterületen egy nagyobb szabású lexikológiai vizsgálatot, immár több szempontból és más szemszögből is megközelíthetem az egy család három nemzedéke körében gyűjtött anyagomat. Annak idején arra gondoltam csupán, hogy részint a hatástényezőket, részint a hatások hiányát, pontosabban a családon kívülről jövő hatásokat veszem majd számba, egymáshoz viszonyítva az egyes generációk, illetve az egyes személyek nyelvi adatait. Ma már arra is nagyobb gondot kívánok fordítani, milyen az összegyűlt szóanyag állapotszerűsége, illetőleg miféle mozgások figyelhetők meg benne hangalak és jelentés tekintetében az egyes generációk viszonylatában. Azt valloam tehát, hogy ma jogos minden olyan megközelítési, vizsgálati mód, amely állapot és mozgás dialektikus egységében próbálja elénk tárni a nyelvjárás valamely részlegének használati módját, társadalmi tagolódását, egyénenkénti arculatát, változását, fejlődését.

A munkához két fontos feltevéssel láttam hozzá. Az első feltevésem az volt, hogy egy családnak mint a legszűkebb és legösszességesebb társadalmi közösségnek a szóhasználat

* Készült az OTKA támogatásával.

hordozhat olyan elemeket és szabályszerűségeket, amelyek a nagyobb és differenciáltabb közösségek nyelvéből esetleg hiányoznak. Arra gondoltam tehát, hogy egy viszonylag homogén család nyelve mutat majd olyan egybeeséseket, hasonlóságokat a szókészlet szempontjából, amelyeknek jó része valószínűsíthetően a kapcsolatokra, az együttélésre, az együttgondolkodásra, illetve a nemzedékek közötti hagyományörző — nyelvi, kulturális — hatásokra vezethető vissza (vö. SZABÓ G.: Nyr. CIX, 72). Egy család nyelvében ugyanis föltétlenül kell lennie több mindennek, ami összeköt. Különösen az úgynevezett zártabb családok esetében. — Ám volt egy másik feltevés is. Egy pillanatig sem gondolhattam arra, hogy a várt hasonlóságok mellett nem fognak adódni nagyon is számottevő eltérések, különbségek az egyes családtagok tájszókincseiben. A család egyes tagjai önálló személyiségek is természetesen, akiknek életútjában, életmódjában, iskolázottságában, érdeklődésében, kapcsolattartásában, a nyelvjáráshoz való szubjektív viszonyában — az azonos szociális csoporthoz való tartozásuk ellenére — lehetnek olyan eltérések is, amelyek rányomják bélyegüket tájszóismeretükre és -használatukra egyaránt (vö.: G. VARGA GYÖRGY: NytudÉrt. 100. sz. 12; SZABÓ JÓZSEF: uo. 145—6). Nyilvánvaló, hogy még az egyazon családon belüli egyének nyelvében is — főleg a szókincsek tekintetében — sok minden lehet, ami elkülöníti őket egymástól, megváltoztathatja egymáshoz képest nyelviségüket. Főként az úgynevezett nyitottabb családok esetében.

2. Amióta erősödő nyelvészociológiai szempontok érvényesülnek a dialektológiai munkákban, szinte kíváncsi, előírás lett a nemzedékek, a nemek és a különböző társadalmi helyzetű és iskolázottságú személyek nyelvhasználatának eltéréseire való rendszeres utalás (vö. BALOGH LAJOS: uo. 34). De nekem úgy tetszik, hogy még a generációs különbségekre irányuló kutatások sem igen foglalkoznak az egy családon belüli nemzedékek nyelvhasználatának közös vagy elkülönülő vonásaival. Pedig ahogy SEBESTYÉN ÁRPÁD is írja: „... bizonyos családtípusokban a fiatalabb generáció tagjai törekednek az idősebbek nyelvét elsajátítani, másutt meg éppenséggel elfordulnak az öregektől, szinte szakítani akarnak a család régi életformájával, lenézik az öregeket, túlhaladottnak tekintik ismereteiket” (MNy. LXXXIII, 515). Spontán adatok ugyanakkor tanúskodnak róla, hogy vannak családok, amelyeknek archaikusabb a nyelve, nyelvjárása, másoké az átlagosnál jobban ki van téve a köznyelvi hatásnak. Sok-sok példa igazolhatná, hogy bizonyos nyelvjárásiasságok megmaradásának, illetve mások megszűnésének nemegyszer éppen a családi nyelvben rejlik a magyarázata.

Az korábbi gyűjtéseim során már nekem is feltűnt, hogy még egyazon falun belül sem ritkák az olyan családok, amelyek szókészletteni szempontból is érintetlenebb nyelvjárást beszélnek, mint mások. Répcevisen vettem észre, hogy az egyik családban a *gáncó*, a másikban a *sterc* járta nagyon következetesen ugyanazon ételfajta megnevezésére. Sopronkövesden figyeltem föl rá, hogy amíg az egyik legközelebbi rokon családban rendszeresen használják a helyi jellegű *mégelözte*, *mind a Bacsá Gyuri a macskát* szóláshasonlatot, addig saját szüleimtől még soha nem hallottam ugyanezt. Egy göntérházi fiatallembe, akitől a *mégször-dikül* 'megfűszerez' jelentésű igét jegyeztem föl spontán módon, pontosan elmagyarázta nekem, hogy a szóban forgó tájszót ő az édesanyjától és a gyertyánosi nagymamájától tanulta, hallotta, s szerinte e tájszót Göntérházán mások aligha használják.

3. Jelen dolgozatom épp ezért egyfelől megbízható tények, adatok közlését, másfelől szabály- és törvényszerűségek feltárását, tendenciák nyomozását tekinti céljának. A tényközlésben állapotrajzra és mozgásbemutatásra egyaránt törekszem, vállalkozva több-kevesebb elemzésre, oknyomozásra is. Nyelvi adataim közül a köznyelveknek, a közismertebbeknek vagy az újból előfordulóknak helykímélés végett — nem adom meg a jelentését.

A) Állapotrajz

Az állapotrajz annak bemutatása, ami az adott helyen és időben, jelen esetben Völgyifaluban, illetőleg Lendván az élő beszélt nyelv szóhasználatában megvan. Az érdeklő elsősorban, mely tájszók élnek, melyek nem, s amelyek élnek, mennyire normatívak, mennyire archaikusak, s amelyek nem élnek, azaz kihaltak vagy ismeretlenek, azoknak mi van a helyén, illetve ami a helyükön van, az — akár újabb tájszó, akár köznyelviesedő vagy köznyelvi szó — mennyire neológ még vagy mennyire általános használatú már. Az állapotrajzon tehát legfőképp a nyelvjárási szókészlet tájszói részlegének a helyzetét értem.

a) Ismeretlen lexémák. — Azok a szavak, amelyeket — az adott alakban és jelentésben — nem ismert senki: *csünt*, *fajtalan* 'nincs, nem is lehet utóda', *geggyül*, *ginyül* ~ *ginyül* 'életlen késsel nehezen vág', *göcsöny* 'aprófa, gyújtós', *hompuk* 'vakondtúrás', *kéljzli* 'üvegpopohár', *lapicska* 'ruhaverő nyeles lapát', *mégscicsen*, *östök* 'eresz', *përggyuha* ~ *përjuha*, *póka* 'szalmából font, öblös, fedeles tárolóedény', *sifonyér* 'ruhásszekrény', *szakos* 'sáros', *szömölü* 'szénvonó', *szundoz* 'hunyt', *vakarcs*, *vakkant* 'vakond', *vëndöl*, *zsembölög*. — Számuk két okból is nagyobbknak tűnhet a vártnál. Egyrészt, mert a kérdőívben szereplő alakban ismeretlenek (pl.: *póka*, *vakarcs*), másrészt, mert valószínűleg egyáltalán nem járták a vidéken (pl.: *mégscicsen*, *zsembölög*).

b) Ismert, de nem használt lexémák. — Azok a szavak, amelyeket ugyan ismer még valaki, de senki sem használ már: *bödüc* 'szalmazsák', *cilindër* 'lámpaüveg', *patyolatök*, *pók* 'szalmából font, öblös, fedeles tárolóedény', *szivagombóc*. — Ezek részint alakváltozatban (*szilvásgombóc*), részint pedig szinonimaként (*selëmtök*) persze élhetnek.

c) Élő, de archaikus lexémák. — Azok a szavak, amelyeket ma már nem használ mindenki: *bepocskitt* ~ *bepocskul* 'elpiszkít', *bongu* 'darázs', *borittik*, *borza* 'laza, porhanyós, omlós', *börsöllü* 'mozsár', *csámmog* 'lassan eszik', *csürkös* 'fejlődésében visszamaradt', *elzsibbad*, *epusztul* 'elromlik, tönkremegy', *fénótás*, *fintorog* 'járás közben a farát dobálja', *fókodik*, *főjke* ~ *fejke* 'fejőedény', *fuszëkli*, *gëlészta*, *ginyul*, *gyántár* 'égő kis ágacska tűz átvitelére', *gyujtalik* 'aprófa, gyújtós', *háriszkendü* 'vállkendő', *hëgyibë*, *himpuk* 'vakondtúrás', *igliz* 'lófogatú ekével sekélyen kapál', *iglizü* 'lóka, lóeke', *kapacs* 'kétágú kapa köves talaj megmozgatására', *kosár*, *kublikupp* 'kuglóf', *küöllik* 'kibomlik (a zsák szája)', *lepény*, *málnó*, *mëgëcetësül* 'megromlik, megsavanyodik', *ókula* 'szemüveg', *përggyuka* 'lepke', *pöröntyös*, *püzsöle* 'kisesibe', *ricál* 'riszál', *ritukapa* 'irtókapa', *roggya*, *selëmtök* 'sütőtök', *sparheltkürt* 'kályhacső', *szakasztu* 'szakajtó', *szédölög* 'betegséget lábon hord ki', *szelënce* ~ *szelönce* 'orgonavirág', *szenvonu* 'szénvonó (bádoglemez)', *szunyo* 'hunyt', *tëlázi*, *tüzhuzuvas* 'piszkavas', *üstök* 'eresz', *vakarcsa* 'összevakart tésztából sült utolsó kis kenyér', *vindü*, *zsirka* 'töpörtyű'.

Itt természetesen az archaizmusokról van szó. Völgyifalu, illetőleg Lendva jó néhány archaizmusán megakad a szem. Ezeknek részint kevésbé ismert az alakjuk (pl. *csámmog*, *háriszkendü*, *igliz*, *küöllik*, *szunyo*, *vakarcsa*), részint váratlan a jelentésük (pl. *borza*, *epusztul*, *üstök*, *zsirka* stb.). Másfelől viszont egy-egy köznyelvi vagy regionális szó bukkan fel mellettük szinte hihetetlenül archaizmusként (pl.: *borittik*, *elzsibbad*, *kosár*, *lepény*).

d) Élő és normatív lexémák. — Azok a szavak, amelyeket ma még mindenki használ: *alapotos* 'terhes', *bátibot* ~ *bitibátibot* 'buzogány', *borsu* 'bab', *csapa* 'keréknyom', *cserép* : *sindü*, *dongu* 'darázs', *elpusztul* 'elromlik, tönkremegy', *fërhang*, *fëszkelüdik*, *göthös* : *hëptikás* 'köhögős, beteges', *gyihos* 'tüzes, heves', *harog* 'horog', *kaffogat* 'durván szól, visszabeszél', *kalattyl* 'sokat beszél', *kengyel* 'füle vminek', *köcöle* : *párfödél* 'vászon lepedőféle terhek hordására', *kübollik* 'kibomlik (a zsák szája)', *kürt* 'kályhacső', *legy* 'légy', *macskaméz*, *magtalan* 'kny.', *párekli* 'esernyő', *part* 'emelkedő, domb', *pínka* 'hordódugó', *porhál* 'földet lazít, kapál', *pönösznös* 'romlott, penészes', *prëzbors*, *réce*, *rëdli* 'sütő', *rëtuha* 'létra', *rogosz* 'gyékény, fosztás', *szilvásgombóc*, *tekenyü*, *traccul* 'tereferél', *vájling* 'melence', *vakant* 'vakond', *zsiba*.

Völgyifalu normatív lexémáinak a listája több tekintetben is színes és reális lista. Változatos, mert az alaki tájszóktól a köznyelvi szókig minden előfordul közte. Az anyag terjedelméhez képest egészében sem rossz benne a tájszók aránya, jelentésbeli tájszó pedig — viszonylagosan — feltűnően sok van közöttük.

e) Élő, de neológ lexémák. — Azok a szavak, amelyeket — természetesen megint csak a megadott alakban és jelentésben — még nem használ mindenki: *akula* 'szemüveg', *bőrü* 'keskeny fahíd', *csöpögü* 'eresz', *elalszik* 'elzsibbad', *esernyü*, *kopërta*, *krëdënc*, *lepke*, *lëtra*, *málna*, *piskafa*, *pocskulódik* 'elpiszkolódik', *silinga*, *töpörtyü*.

Nincs sok neologizmus Völgyifaluban, de tanulságosak. Némelyik köznyelvi szó már, de akad néhány tájszó is még. A *bőrü* megváltozott jelentésben, az *akula* szokatlan alakban neológ. A *csöpögü* történetesen az itt ismeretlen *östök*, illetőleg az archaikus *üstök* mellé felzárkózó tájszó, jelezve a nyelvjárás több sajátosságát is. Ez voltaképp az igazi regionális.

B) Mo z g á s b e m u t a t á s

A mozgásbemutatás mindannak a számbavétele, ami adott helyen és időben, Völgyifaluban, illetőleg Lendván a 80-as évek közepén az egymás mellett élő nemzedékek szóhasználatában megvolt vagy nem volt meg. Azt elemzi legfőképp, milyen az egyes tájszóknak a társadalmi érvényessége, azaz melyik tájszó melyik nemzedékben szociális érvényű, melyikben visszaszoruló, melyikben visszaszorult vagy kihalt, s ha visszaszorult vagy kihalt, akkor mi van a helyén, illetve ami a helyén van, az mely nemzedékben terjedő avagy csak ismerős. A mozgásbemutatáson tehát elsősorban egy helyi nyelvjárási szókészlet tájszói részlegének a látszólagos időben való eltéréseit értem. De itt és most nemcsak a nemzedékeknek, hanem a családtagoknak a szóhasználatában megfigyelhető hasonlóságok és különbségek is érdekesek számomra.

Csökken a lexéma társadalmi érvénye.

1. Az I. és a II. nemzedék között:

a) Visszaszorult. — *bongu* 'darázs', *csürkös*, *elzsibbad*, *epusztul*, *fuszëkli*, *gëlësza*, *háriszkendü*, *kosár*, *lepény*, *málno*, *mëgecetësül*, *ókula*, *përgyuka*, *sparheltkürt*, *szelënce* ~ *szelönce*, *tëläzsi*, *üstök*, *zsirka*.

b) Kihalt. — *bepocskitt* ~ *bepocskul*, *börsöllü*, *fejke*, *fénótás*, *gyántár*, *gyujtalik*, *ricál*, *szédölög*, *szunyo*, *vindü*.

2. A II. és a III. nemzedék között:

a) Visszaszorult. — *csámmog*, *fintorog*, *fókodik*, *főjke*, *himpuk*, *kublihupp*, *küöllik* 'ki-bomlik (a zsák szája)', *pöröntyös*, *rogya*, *selëmtök*, *szakasztu*, *vakarcsa*.

b) Kihalt. — *borza*, *ginyul*, *hëgyibë*, *igliz*, *iglizü*, *kapacs*, *ritukapa*, *tüzhuzuvas*.

3. Nemzedékről nemzedékre a három generáció egymásutánjában:

a) Visszaszoruló—kihalt. — *püzsöle*, *szenvonu*. — Az szinte természetes, hogy az archaizmusok között legtöbb a tájszó, legkevesebb pedig a köznyelvi szó Völgyifaluban, illetőleg Lendván. A viszonylag sok névbeli archaizmusból azonban az derül ki, hogy nemcsak néhány jellegzetes tájszónak, hanem egy-két köznyelvi és regionális szónak is szűkül a használati köre. Egyáltalán nincs ugyanakkor számottevő jelentésváltozás, s az alaki mozgások száma sem túl nagy a vizsgált család körében.

Nő a lexéma társadalmi érvénye.

1. Az I. és a II. nemzedék között:

a) Terjedő. — *akula* 'szemüveg', *piskafa*, *pocskulódik* 'elpiszkolódik'.

2. A II. és a III. nemzedék között:

a) Terjedő. — *elalszik* 'elzsibbad', *lepke*.

3. Nemzedékről nemzedékre a három generáció egymásutánjában:

a) Terjedő—elterjedt. — *bőrü* 'keskeny fahíd', *csöpögü* 'eresz', *esernyü*, *kopërta*, *krëdënc*, *lëtra*, *málna*, *silinga*, *töpörtyü*.

Völgyifalu neologizmusai között arányaiban messze a névbeliak vezetnek, nem a megszokottabb alakiak. Igen érdekes az *elzsibbad*, *esemmed* helyén terjedő *elalszik* lexéma, amely névbeli neologizmus ugyan, de lényegileg jelentésbeli tájszó. A *tőpörtyű* regionális szó ugyanakkor a *tőpörkű*-höz képest alaki, de a *zsirká*-hoz viszonyítva névbeli neologizmus.

Az egy család három nemzedékétől direkt módon gyűjtött anyag eléggé egységes, a vártnál is homogénebb képet mutat. Meggyőződhettem róla, hogy a falu normatív lexémáinak nagy többsége — minden kétséget kizáróan — a magvarlakta Muravidék nagy részén is közkeletű (pl. *kengyel*, *pinka*, *prëzbors*, *rëdli* stb.). Igen jól megfigyelhettem itt, milyen megfelelője fordul elő errefelé a valamely kategóriába, típusba besorolt egyik vagy másik lexémának egy lehetséges másik kategóriában, típusban. Nem kétséges, hogy mindez a mozgásnak az érzékelhető, sőt értékelhető bizonyysága.

a) Nem élő — archaikus viszonylatban: *csünt* — *csürkös*; *ginyál* ~ *ginyül* — *ginyul*; *göcsöny* — *gyujtalik*; *hompuk* — *himpuk*; *östök* — *üstök*; *përgyuha* ~ *përjuha* — *përgyuka*; *szömölü* — *szenvonu*; *szundoz* — *szunyoj*; *vakarcs* — *vakarcsa*.

b) Nem élő — normatív viszonylatban: *fajtalan* — *magtalan*; *szivagombóc* — *szilvásgom-bóc*; *vakkant* — *vakant*.

c) Archaikus — normatív viszonylatban: *epusztul* — *elpusztul*; *küöllik* — *kübollik*; *sparhellkürt* — *kürt*.

d) Archaikus — neológ viszonylatban: *kosár* — *silinga*; *përgyuka* — *lepke*; *üstök* — *csöpögü*.

e) Normatív — neológ viszonylatban: *rétuha* — *létra* stb.

4. Utólag ismét bebizonyosodott számomra, hogy nem jártam rossz úton korábban, amikor elkülönítettem egymástól a családon belüli nyelvi hatásoknak és a családon kívülről érkező nyelvi hatásoknak a vizsgálatát. Az első esetben főként az érdekelheti a kutatót, mikor és miért aktívak még, illetve mikor és miért passzívak már egy-egy fiatalabb családtagnak azok a tájszavai, amelyeket valamely idősebb családtag még használ. A másik esetben viszont azokra a kérdésekre kell keresnie a választ, mikor és miért ismeretlenek már egy vagy két fiatalabb családtag számára azok a tájszók, amelyeket az idősebbek valamelyike vagy mindegyike használ még, illetőleg mikor és miért ismert vagy használt egy-egy fiatalabb családtag olyan (táj)szót, amelyet az elődök egyike vagy mindegyike másként ismert, netán használt is.

Az élő és normatív szók körében többféleképp sejlik föl a családi nyelv továbbhagyományozó szerepe. Egyrészt az alaki tájszókat nem nagyon jellemzi a köznyelviesedés, azaz a család minden tagja ugyanazon hangalakban él velük: *dongu*, *harog*, *kübollik*, *legy*, *tekenyü*, *vakant* stb. Másrészt erősen tartják magukat a jelentésbeli tájszók: *borsu*, *kengyel*, *kürt*, *part* stb. Harmadsorban valódi tájszó helyére vagy mellé csak egy-egy esetben került köznyelvi hatásra valló, illetve köznyelvi szó: a *párëkli* helyére az *esernyü*, a *sindü* mellé a *cserép*. S negyedsorban — a kérdőívhez képest — mindössze két szón ment végbe jelentésváltozás, de mindhárom nemzedéket egyformán érintve. Amíg tudniillik a *göthös* beteges, köhögős állatra is, emberre is vonatkoztatható, addig a *hëptikás* csak emberre. A *pärfödél* viszont eredetileg a ruhafőző edény lefedésére, beborítására szolgáló lepedőféle ruhaanyag volt, s csak később kezdték fű, zöldtakarmány hordására használni. Nem mellékes körülmény, hogy mindezeket az összefüggéseket a 64 éves Etelka néni tudatosította bennünk. A felvázolt kép realitása érdekében nem tagadható el ugyanakkor, hogy a fentebb felsorolt normatív érvényű lexémák nagy többsége szinte az egész Muravidéken közkeletű, s lényegében arányuk sem jobb más nemzedéki vizsgálatok számarányánál (vö. pl. KISS JENŐ: MNYTK. 159. sz. 19). A családi nyelv hagyományozódása mindenestre abban is érződik, hogy itt a *köcöle* senkinél sem lett *köcölle*, mint több más helységben; hogy a *pärfödél* nem lett *fühorduruha*, mint a szomszédos

Pincén, vagy mint a kicsit távolabbi Dobronakon: *fűjszédruha*. De abban is, hogy az Sz. és K. családban, ahol a vizsgálat folyt, az *üstök* helyett elevebb a *csöpögü*, a *kovërta* helyett a *kopërta*, a *páropli* helyett ismertebb a *páreklí* stb., mint más völgyfaluí vagy lendvai családok körében.

Az élő, de archaikus tájszók körében szintén érződik a családi nyelv hatása, legyen szó akár a fiatalabbak is használta (táj)szókról, akár a fiatalabbak által csak ismert lexémákról. Egyfelől szinte alakváltozás nélkül öröklődött a legtöbb tájszó (pl.: *iglizü*, *szakasztu*), de még azok is, amelyeknek több alakváltozata lehetséges (mint pl. a *ginyul*, *hëgyibë*, *himpuk*, *rogya*, *vakarcsa*). Másfelől — az eredeti kérdőívhez képest — a belépő alakváltozatok mind (*ginyál*, *himpuk*, *vakarcsa*), az új lexémák pedig (*csámmog*, *tüzhuzvas*) — a *magtalan* kivételével — lényegében újabb tájszók. Harmadsorban a II. nemzedék nyelvhasználata csak két szón mutat jelentésváltozást. A *pöröntyös* nemcsak 'ázott, vizes, nedves', hanem 'harmatos' is már. A *vakarcsa* pedig nemcsak az 'összekavart utolsó kis tésztából süített kenyér', hanem 'a család utolsó gyermeke' is egyúttal. S negyedszer aligha lehet véletlen, hogy még a középső nemzedék képviselőjének is aktív szókincsébe tartoznak az olyan ízes tájszók, mint pl. a *főjke*, *kublihupp*, *selémtök*, *rogya* stb., jóllehet életmódja, nyelvi környezete jócskán más már, mint szüleié. Igaz azonban, hogy a visszaszoruló tájszók némelyike már köznyelvi(es) megfelelőjében folytatódik (pl. a *përggyuka* helyett a *lepke*, a *zsirka* helyett a *töppörtyü* az aktív adat), s a változások oka tulajdonképpen egyetlen esetben sem a tájszó jelölte fogalom mögötti valóságdarab eltűnte vagy háttérbe szorulása. A viszonylag sok jól ismert tájszó még a kétségtelen archaizálódás ellenére is vall a családi közösségnek a szókincset befolyásoló erejére. Elgondolkodtató, hogy az I. nemzedék használta szavak közül csak kettő akadt (*püzsöle*, *szenvonu*), amelyet a II. nemzedék még ismert, de a III. már nem, s eggyel esett meg (*börsöllü*), hogy a III. nemzedék ismerte, a II. ellenben nem. Ezt a tájszót egyébként minden valószínűség szerint egyéni érzékenység, érdeklődés őrizte meg a legfiatalabb családtag tudatában anélkül, hogy szülei nyelvhasználatából sajátította volna el.

Amikor a családon belüli nyelvi hatás hiányát, illetőleg a családon kívülről érkező hatásokat kerestem, azt hittem, elég lesz csak a nemzedékek közötti különbségeknek a mennyiségi elemzése. De rá kellett jönnöm, hogy ez nincs így. Természetesen más-más kategóriába sorolódtak azok a tájszók, amelyeket egy vagy két fiatalabb családtag már nem ismert, amelyeket egy-egy fiatalabb családtag annak ellenére ismert, hogy az elődök számára ismeretlenek voltak, s végül azok is, amelyek bármely fiatalabb adatközlőnek aktív adatai voltak, függetlenül attól, hogy valamely idősebb családtag ismerte-e őket vagy sem.

A visszaszoruló-kihaló tájszók körében, azok között tehát, amelyeket egyik, másik vagy mindkét fiatalabb családtag már nem is ismert, félreérthetetlenül érződik a családi nyelv hatáshiánya, látszódik a generációs különbség. Az egyéni szókincsekből való kiszorulásnak nyilván több oka lehet. Egy-egy személy számára megritkulhatnak a tájszó denotátumával, jelöltjével való találkozás alkalmai, s feledésbe merülhet a fogalom (pl. a *kapacs*, a *páru* és a *ritukapa* esetében). Valamely tájszó helyébe vagy olyan tájszó lép, amely más családoknak vagy rétegeknek szokásos tájszava (pl. a *pocskulódik*), avagy egyszerűen egy-egy köznyelvi szó (mint pl. a *lepke*). Az is előfordulhat ugyanakkor, hogy valamely tájszó ritkább gyakorisága, megváltozott alaki értéke vagy jelentése miatt veszít hatásából, aktivitásából (pl. *bepocskitt*, *vindü*, *përggyuka*). Kétségtelen, hogy a tájszóknak minden ilyen változása a szókészlet rendszerében kisebb-nagyobb mozgást, átrendeződést idéz elő. Egyes lexémák centrálisabb, mások perifériálisabb helyzetűvé válnak, módosítván különféle köztötségeiket is.

A még megőrződött tájszók körében, azok között tehát, amelyek egy vagy két fiatalabb családtagnak ismertek, az időseknek viszont nem, kétségtelen az olyan külső hatás, amely bizonyos generációs különbségek forrása. Ritkasága ellenére figyelmet érdemel. Az

egyik esetben egy jól ismert tájszón a fiatalabb adatközlők nyelvhasználatában olyan jelentésváltozás ment végbe, amelyről az idősebb generáció nem tudott: *nyámmorog* (eredetileg 'lassan, kelletlenül eszik' — (újabban) 'nehezen mond meg valamit'). A másik esetben egy ma már kevésbé ismert tájszón (feltehetőleg egy másik szó hatására) olyan alakváltozás ment végbe, amely bizonyos használati zavart is előidézett; eredetileg: *lapicska* 'mosáskor a ruha verésére használt nyeles lapát' — később: *lapocka* ~ *lapicka*. A harmadik esetben idegen nyelvi hatással kell számolnunk: a tájszóvá lépő *malina* 'málna' szláv eredete kétségtelen; az idősebb nemzedék talán épp ezért nem tekinti tájszónak, a legfiatalabb adatközlő számára pedig természetes, „saját” szónak, (regionális) tájszónak minősül.

A megelevenedő tájszók körében, azok között tehát, amelyeket egyik vagy mindkét fiatalabb családtag annak ellenére használ úgy, hogy az idősebb nemzedék nem is ismeri, vagy legföljebb csak ismeri, a legmeggyőzőbb a generációs különbségeket is előidéző külső hatás. Egyrészt aktívvá válnak olyan tájszók, amelyeket idegen nyelvi hatás ösztönöz, terjeszt: *kopërta*, *krápca*. Másrészt megelevenednek olyan tájszók, amelyek ugyan a család körében nemigen járták, de a közelebbi-távolabbi vidéken ma is általános használatúak: *batacsizma* 'gumicsizma' (egy Bata nevű gyáras nevééről), *csöpögü* 'eresz', *elalszik* 'elzsibbad'. Harmadsorban arra is van példa, hogy olyan tájszó él tovább, amely vagy alakváltozatában (pl. *sifonër*), vagy jelentésében tér el a családban szokásosabb használattól (pl. a *börrü* 'híd' jelentésben él, pedig a családban korábban 'padló, amire a patakon álltak mosáskor' jelentésű is volt). S végül nem zárható ki mint külső hatás a köznyelvé sem: a *létra* szinte szinonimaként lépett a *rétuha* tájszó mellé. Azt hiszem, hogy a szociológiai vagy a lélektani tényezők szerepe itt szinte minden példán kimutatható.

5. Nem tagadom, hogy számomra Völgyifalu és a Muravidék tájszóanyaga sok-sok érdekességet rejtgetett. Itt talákoztam történetesen életemben először a *batacsizma*, a *bödüc* ~ *szalmabödüc* 'szalmazsák', a *krápca* 'lepényféle tészta' vagy a *szőjűszék* 'szövőszék' tájszókkal, amelyek közül az utolsó a már nem is élő *fajsz* ~ *fajz* kiszorítója. Ám a Völgyifaluban már nem élő, de még ismert tájszók között is érdekesnek, sőt értékesnek találtam az olyanokat, mint amilyen a *csér*, a *fajtalan*, a *födözü* 'takaró', a *lapocka* 'ruhaverő falapát', a *malina* 'málna', a *patyolatök* vagy a *plunkács* stb.

Ami a gyűjtés helyét illeti, Völgyifalu mintegy 500 lelket számláló kis muravidéki község. A Csentei-dombok aljában, Lendvától kb. 4 km-re fekszik a szlovén — magyar határ mentén, Szlovéniában. Nagyobbára magyar lakosságú település. Lakói közül az idősebbek elsősorban állattenyésztéssel és földműveléssel, főként pedig szőlőtermesztéssel foglalkoznak. A fiatalok zöme ma már Lendvára jár dolgozni. A háború után Völgyifaluban készült el a Muravidék első kőolajfinomító üzeme (l. VARGA JÓZSEF, A murántúli [Jugoszlávia] falvak magyar ragadványnevei. Kézirat, 1985. 173). Közigazgatásilag Lendvához tartozik.

Lendva viszont — Völgyifaluvallal ellentétben — több mint 3000 lelket számláló, gazdag történelmi múltú visszatekintő, városias jellegű település. Északkeleti határában emelkedik a szőlőtermesztéséről híres Lendva-hegy. Itt húzódik 2 km-re az akkor még jugoszláv — magyar államhatár. Lendva nemzetiségi szempontból vegyes lakosságú helység, zömmel szlovénok, magyarok és horvátok lakják. Gazdasági, közigazgatási és kulturális központ. Kétnyelvű óvodája, illetve általános és középiskolája is van. A háború után fokozatosan ipari központtá alakult át, több nagy gyára, üzeme működik. Lendva egyébként természetes központja a Szlovéniában élő mintegy 9–10 ezer fős magyar nemzetiségnek (l. u. i. m. 116).

Ami adatközlőimet illeti, Sz. Pál 70 éves munkás, nyugdíjas, 38 évig egy olajfinomító vállalatnál dolgozott. Sz. Etelka 64 éves, háztartásbeli, férjével együtt a mezőgazdaságban is dolgozott. K. Magdolna 42 éves, Lendván dolgozik takarítónőként a Várban levő galériában, illetve múzeumban. K. Ferenc 22 éves, a gyűjtés idején magyar — történelem szakos

főiskolai hallgató Mariborban. A családtagok sűrűn érintkeznek, rendszeres kapcsolatot tartanak egymással. Az idősebbek alig, a legfiatalabb természetesen jól beszél szlovénül is. Magyar nyelvhasználatuk mindhármuknak meglehetősen nyelvjárási.

A gyűjtés során mintegy 100 szemantikai egységnek megfelelő tájszóanyagot kérdeztem ki a négy adatközlőtől, akiket informátoraimnak tekintettem. A kikérdezett kérdőívet döntően muravidéki tájszókából állítottam össze. A lista mintegy kétharmadát magam gyűjtöttem: vagy a terepen jegyeztem föl, vagy a Muravidékről származó tanítványaim nyelvhasználatából merítettem. A hiányzó hányadot írásos közlésekből, azaz korábbi gyűjtésekből írtam ki. Kérdőívemben elsődlegesen köznapi fogalmakat hordozó lexémák szerepeltek, mint pl. a *csér*, *fintorog*, *hēptikás*, s csak elvétve fordultak elő benne tájnyelvi szakszók, mint talán a *lapicska* vagy a *páru*. A címszavakhoz ezúttal előre nem fogalmaztam meg kérdéseket. Gyűjtőtapasztalatomban bízva, úgy terveztem, hogy kérdést az egyes címszavakhoz majd a helyszínen, kapásból teszek föl a jelentés alapján. Újabban egyébként is erősödik az a meggyőződés, hogy a tájszavak léte, ismerete, alakváltozata, jelentése, jelentésváltozásai és bizonyos fókig használatuk iránt eredményesen lehet érdeklődni direkt módon is (vö. MNy. LXXXII, 471). Az eredeti gyűjtést magát 1985-ben végeztem.

Úgy ítélem meg, hogy mind az akkori, mind a mai szándékom — a szóhasználat néhány összefüggése kapcsán — az élő, beszélt nyelvnek egy eléggé sajátos problémáját taglalja. Amikor nyelvi adatait tipizálta, rendszerezte, egyfelől úgy tekintette őket, mint a nyelv alkotórészeit, a szókészlet egységeit, mint a társadalom, az adott közösség, mint a Völgyifaluban és a Lendván élő magyar lakosság kialakította, elfogadta fogalomkines hordozóit és tükrözőit, másfelől úgy, mint a kommunikáció, a mindennapi nyelvhasználat eszközeit, a szóhasználat elemeit. Ez ma már nélkülözhetetlen követelménye annak, hogy — DEME LÁSZLÓ nyomán — a szó állományi szintje, jellege és a szó használati szintje, szabályszerűségei, amelyeknek bizonyos kötöttségek a természetes velejárói, elkülönüljenek egymástól, legyen szó akár a területi, földrajzi, akár a társadalmi, szociális, akár az egyéni, pszichikai, akár az időbeli, történeti vagy épp a belső, nyelvi kötöttségekről, meghatározottságokról. Erről semmiképp sem mondhat le semmiféle lexikológia, amin én magam egy kerek és egész elméleti konstrukciót, egy modellt értek, olyat, amely irányíthatja és egységbe foglalhatja a további és nélkülözhetetlen lexikai kutatásokat, akár az állapot, akár a mozgás, akár a változás feltárására törekszenek is azok.

Egy élő, beszélt nyelvi lexikológia, amely felé a magam és mások igyekezete is irányul, más, mint a szóföldrajz, s más, mint a szótárírás. Egyfelől ugyan nem versenyezhet velük, másfelől azonban folytatásuk, szerves kiegészítőjük. Főleg a lexikológia és a lexikográfia nem nélkülözheti egymást. Amíg az atlasz a tájszók területi elterjedtségét szemlélteti, bizonyítja, addig a lexikológiai leírás a (táj)szók használati módjáról, társadalmi tagolódásáról, változásairól (is) tudósít. Ha pedig a szótárírásra az a legjellemzőbb, hogy regisztrál és értelmez, akkor a lexikológia többtele vele szemben a minősítés, bizonyos irányok és arányok felvázolása, a jelenségek mögötti okok keresése, magyarázata is. A lexikológiának ma — megítélésem szerint — elsősorban az adatok alapos és egyértelmű jellemzésével, minősítésével kell hozzájárulnia a lexikográfia fejlődéséhez.

SZEMLE

Új tankönyvegyüttes a középiskolák számára

SZENDE ALADÁR, A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak. 1993.; Módszertani útmutató A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak című könyv használatához. 1994.; KISS JENŐ, Magyar anyanyelvűek — magyar nyelvhasználat. 1994.; SZATHMÁRI ISTVÁN, Stílusról, stilisztikáról napjainkban. 1994.; HAJDÚ MIHÁLY, Magyar tulajdonnevek. 1994.; D. MÁTAI MÁRIA, Nyelvünk élete. 1994.; TOLCSVAI NAGY GÁBOR, A szövegek világa. 1994. Mindegyik könyv a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg.

SZENDE ALADÁR munkája, „A magyar nyelv tankönyve” képezi a tankönyvegyüttes középpontját; az érettségien elvárható ismereteket fogja össze. A kísérő könyvek — a tematikus füzetek — szociolingvisztikai, stilisztikai, névtani, nyelvtörténeti és szövegtani ismereteket tartalmaznak. A tankönyvegyütteshez tartozik még Szende Aladár tanári kézikönyve és nyelvtani gyakorlókönyve, ez utóbbi még nem jelent meg.

„A magyar nyelv tankönyve” az egész középiskolai anyagot felöleli, a következő sorrendben: Az ember és nyelv, A magyar nyelv helye a világban, Beszédhangjaink rendszere és használata, Írásunk és helyesírásunk, Szótan, Mondattan, Szövegtan, Stilisztika, Stílustörténet, Retorika, Nyelvünk élete. Tehát az általános nyelvészeti, a nyelvtörténeti és a grammatikai ismereteken kívül a könyv anyagát képezi a stilisztika és a retorika is. A kísérők pedig a tankönyvben lévő alapismereteket bővítik — egyúttal a tanárt is tájékoztatva a szakterület jelenlegi állásáról —, s ily módon érdekes és hasznos anyagot adnak a középiskolás korosztály kezébe. A koncepció kidolgozása a szerzőkön kívül a kiadó szerkesztőjét, TAKÁCS EDITET dicséri. Most valóban megvan az esély arra, hogy egy-két „jól-rosszul megtartott nyelvtanóra helyett” a nyelvtudomány érdekes és színes világa tárulkozzék ki a diákok előtt, s minden bizonnyal tanáraik is nagyobb kedvvel nyúlnak majd a tárgyhoz, már csak azért is, mert — a szerzők szándéka szerint — a tervezés az ő kezükben lesz. Mint ahogy Szende Aladár a kézikönyvben írja, többféleképpen is feldolgozhatják az anyagot: lineárisan vagy koncentrikusan ismétlődve, azaz mindegyik részből kisebb egységeket véve egyszerre; továbbá a többi tantárgyhoz igazítva, velük koncentrálván; esetleg differenciáltan, az érdeklődők munkáját a kísérő könyvekkel és a bennük lévő ajánlott irodalommal irányítva. Erre a sokféle lehetőséget kínáló rugalmas tervezésre valószínűleg szükség is lesz a jövőben, hiszen sokféle variáció fogja jellemezni a középiskolát. — A következőkben ismertetem az egyes könyveket.

1. „A magyar nyelv tankönyve” — ideális tankönyv. Terjedelme pontosan annyi, amennyit ez a korosztály négy év alatt el tud sajátítani. Stílusa, megszövegezése világos, nagyon szép magyarsággal szól a diákokhoz; tanulható, sőt megtanulandó. Nem lehet említés nélkül hagyni a könyv ízléses és szép kiállítását, tartós és tetszetős borítóját, melyen egy kódexlapon lévő Mária-kép látható. Hasonlóképpen igényes megjelenésűek a kísérő könyvek is.

Szakmai szempontból a könyv legnagyobb pozitívumának azt tartom, hogy egységes szemléletű. Ezen azt értem, hogy szerzője a funkcionális nyelvészélet alapján áll, minden grammatikai egységnél ügyel a kapcsolódó nyelvhasználati és stilisztikai tudnivalókra, melyeket azután a könyv második felében lévő fejezetek szervesen egészítenek ki. Nagyon sok mai iskolai — főleg alsó fokú — tankönyvben keverednek a hazai funkcionális grammatika, a transzformációs generatív grammatika és egyéb irányzatok jellemzői, meglehetősen „eklektikus” helyzetet teremtve. Éppen ezért nem lehet eléggé dicsérni a szerző bölcsességét

az anyag egységes kezelésében. A szövegtani fejezet is úgy illeszkedik a többihez, hogy nem veszi el egyik fejezet „kenyerét” sem, a szöveg grammatikai és jelentéstani kohéziójára összpontosít.

A másik nagy pozitívum a könyv szellemisége, az, ahogyan a szerző valóban személyiségformáló eszközként kezeli anyagát, s minden sorával azt a célt szolgálja, hogy nyelvünk — múltjával, jelenével, összes változataival — benne éljen az új generációkban mint kulturális és mint hazafias örökség. Ezt a célt nemcsak a nyelvrokonságot bemutató és a nyelvtörténeti fejezetek szolgálják, hanem a retorika- és a stilisztikatörténeti részek is, leginkább „A magyar nyelv helye a világban” című fejezet, melynek tartalmához és szellemiségéhez szervesen kapcsolódik Kiss Jenő könyve.

A magyar nyelv tankönyvének további erénye az időtálló, hagyományokat őrző, de ugyanakkor korszerű tananyag. Ez röviden a következő. Az általános nyelvészeti bevezető — Az ember és a nyelv — a nyelv és a beszéd különbségét tisztázza, majd a háromtényezős bühleri modell alapján a kommunikációs folyamatot jellemzi. Összehasonlítja az állati és az emberi kommunikációt, szól az anyanyelv fontosságáról, végezetül pedig a mai magyar nyelv tagolódását és a norma szerepét jellemzi. Ehhez a bevezető fejezethez szorosan kapcsolódik „A magyar nyelv helye a világban” című fejezet, mely a szomszédos országokban és a nagyvilágban élő magyarok csoportjait ismerteti. Rávilágít arra a tényre, hogy a magyar nem kis nyelv, mivel a világ mintegy háromezer nyelve közül a negyvenedik a sorban, s a hatvanhét európai nyelv között a tizenegyedik helyen áll a beszélők lélekszámát tekintve.

A nyelvtani fejezetek — s ez egy tankönyvben szokásos — nem követik mindig a tudományos rendszerezést. A hangtani fejezet a hangokkal, a hangtörvényekkel, a helyes és tiszta kiejtéssel kapcsolatos tudnivalókat foglalja össze. A helyesírási fejezetekben kapott helyet — a négy alapelv ismertetése után — a szótagolás és az elválasztás, a szótanban pedig a szóképzlettan és a szófajtan. A szóképzlettan fejezetbe van beépítve a szóalkotás, valamint a hangalak és a jelentés kaspcsolatát bemutató rövid jelentéstán. Az egyes szófajok leírásához mindig helyesírási, nyelvhelyességi és stilisztikai tudnivalók kapcsolódnak. Nagyon jók, szemléletesek a tanulást megkönnyítő táblázatok és példák. A mondattanról is hasonlókat mondhatunk. Kiemelném a határozórendszer rövid, áttekinthető és szép példákkal illusztrált fejezetét (100—3). Érdekes megoldás, hogy a mondatrészek bemutatása után kapott helyet a szó szerkezetek ismertetése. Ez a megoldás azzal magyarázható, hogy a tankönyvben nincsen mondatábrázolási modell, mivel a gyakorlókönyvben és a kézikönyvben kapott helyet. A mondatant — s ezzel a megoldással is egyetérthetünk — „A mondat hangsúly-, szünet-, hanglejtés- és szórendi viszonyai” című fejezet zárja le. A koherencia bemutatására összpontosító szövegtan egyenes folytatása a mondatannak. A jelentésbeli koherencia kapcsán nemcsak a szóismétlést és az azonosságot tárgyalja, hanem a szabadmondatok közötti mellérendelő viszonyokat is. A szöveggrammatikai részben az utalás és a névmásítás szerepel. A fejezetet a szövegtípusok bemutatása és az olvasásról-felolvasásról szóló nagyon hasznos egység zárja le. A szerző — azáltal, hogy a szövegtanba beépíti a fogalmazás- és olvasástanítási ismereteket — feloldja a diszciplína erősen elméleti jellegét, magyarán szólva: használhatóvá teszi az iskola számára.

A stilisztikai fejezet a stílus fogalmának megadása után a stílusrétegeket mutatja be, nagyobb teret szentelve az ifjúsági nyelvnek és az illetudó magatartás jellemzőinek. „A nyelvi állomány és a szövegformálás a hatáskeltés szolgálatában” című fejezet a hangstilisztikával, a szóképzlet stilisztikai célú felhasználásával, valamint a mondatok stilisztikai szempontú megszerkesztésével foglalkozik; majd a szóképek és az alakzatok bemutatása következik. A stílustörténeti fejezetnek az irodalomba vagy a nyelvtanba való tartozásáról lehet vitatkozni, mindenesetre felvétele beleillik a könyv összegező koncepciójába, s jól sikerült összefoglalás. A retorikai fejezet is történeti áttekintéssel kezdődik, majd a klasszi-

kus retorika alapján mutatja be a beszéd részeit. Tanulságos példája Antall József Széchenyi-emlékbeszédének az elemzése. A kapcsolatteremtés és -fenntartás nyelvi és nyelven kívüli eszközeinek a leírása zárja le ezt a részt.

A „Nyelvünk élete” — a nyelvrokonságot és nyelvünk történetét, valamint a nyelvtudomány történetét áttekintő — fejezet a tankönyv méltó lezárása. Szervesen illeszkedik hozzá a „Összkep a magyar nyelvről” című áttekintés. A tankönyvet válogatott bibliográfia zárja le, ezekbe olyan műveket vett be a szerző, melyek a diákok számára is befogadhatók. További, elsősorban a tanárok számára alkalmas eligazító olvasmányokat a kézikönyv ajánl.

A továbbiakban néhány megjegyzést szeretnék fűzni a könyv megoldásaihoz, természetesen tudva, hogy sokféle megoldás létezhet, hiszen mióta a világ világ, a grammatikusok vitatkoznak. Az egész könyv szerkezetét érinti az alaktan hiánya, nincs benne alaktani fejezet. A szóképzés — a többi szóalkotási móddal együtt — a szókészletteni fejezetben a „Hogyan gyarapodik szókincsünk?” cím alatt kapott helyet egy négysoros bekezdésben. A vélemények megoszlanak a szóalkotás elhelyezését illetően, vannak, akik a szókészlettanban látják a helyét, vannak, akik az alaktanban. Valójában — s e vonatkozásban fontosak BERRAR JOLÁN és KÁROLY SÁNDOR írásai — a szóképzés erősen grammatikai jelenség, sőt a magyar nyelv karakterét sok esetben a szóképzésnél lehet megragadni, tehát mindenképpen részletes tárgyalására és az alaktanban való elhelyezésére voksolnék. Hasonló a tankönyvben az ige- és a névszóragozás kezelése, a szerző nem ad teljes paradigmát (65, 78). A szerző és a szerkesztő érve az, hogy az alaktant már tanulták a gyerekek az alsóbb osztályokban. Ezt azonban nem állíthatjuk, mert a morfológia kezelése hasonló az alsóbb iskolafokok tankönyveiben, nem lehet alapokra támaszkodni, mert nincsenek alapok. — „A magyar nyelv tankönyve” az egyetlen tankönyv, amely az akadémiai nyelvtan (MMNyR.) szófaji rendszerét adja (58–63). A szerző álláspontja érthető: amíg nincsen újabb akadémiai nyelvtan, ez a mérvadó. Végül is nem befolyásolja a többi fejezetet, például az alaktant, mert nincs a könyvben alaktan. De az is igaz, hogy az akadémiai nyelvtan szófaji felosztását már egyetlen nyelvtan sem követi. Az igeneveket mindenütt egységesen kezelik (vö. akár a RÁCZ—TAKÁCS-féle „Kis magyar nyelvtan”-nal, akár „A magyar nyelv történeti nyelvtana”-val), az igeikötőt és a módosítószót senki nem tanítja már határozószóféleségnek, tehát a határozószó önmagában alkot egységet a rendszerben. Ez az eltérés az általános gyakorlattól a könyv koherenciáját nem zavarja meg, de zavart okozhat a mindennapi gyakorlatban: még az érettségit és a felvételit segítő „Magyar nyelv” (Corvina, 1994) című könyvnek is más a szófaji rendszere (azonos „A magyar nyelv könyve” szófaji rendszerével — Trezor, 1992. —, melyet annak idején RÁCZ ENDRÉVEL konzultálva határoztunk meg, ő volt ugyanis „A magyar nyelv könyve” lektora; s tulajdonképpen efféle vagy hasonló szófaji rendszer található az alsóbb fokok tankönyveiben is).

A továbbiakban néhány kisebb megjegyzést szeretnék tenni. A 17. lapon az van megfogalmazva, hogy a nyelvi jel a morféma, azaz a tő és a toldalék. Ennek szellemében a 15. lapon a tő jelölését kötőjellel kellene megadni (*labda-*), különben az olvasó a lexémára gondolhat, lexémáról pedig nincsen a könyvben szó. — A 17. lapon a *házikó, palota, kastély* sor példa a rokon értelmű szavakra, az 55. lapon pedig a *csermely, ér, patak*. Ezek nem rokon értelmű szavak, hanem egymás között kohipponimák, s külön-külön hipponimái egy közös hiperonimának. — Az *a* minősítésére már általánosan használatos a legelső nyelvállás kategória, hiszen nem azonos e tekintetben az *a*-val, ahogyan a 39. lapon látjuk. — A 44. lapon kevés az írásban jelöletlen teljes hasonulás bemutatása. Hiányzik a mássalhangzó-rövidülés. — A 48. lapon ez olvasható: „Az írásképp és a hangzás a magyar szóban teljesen összevág, azaz minden egyes hangnak megvan a pontos megfelelője az írásban. Ezért mondjuk, hogy helyesírásunk hangjelölő rendszerű”. A helyesírási rendszer akkor is hangjelölő, ha nem pontosak benne a hang—betű megfelelések, például az angol helyesírás is hangjelölő.

Azért fontos szétválasztani a két kijelentést, mert bizonyos körökben azt terjesztik, hogy az angol írás nem hangjelölő, s ezzel indokolják a sok kárt okozó globális olvasástanítási módszert. Nagyon fontos itt az éles különbségtétel, tehát az angol írás is hangjelölő, hangokat és betűket kell ott is megtanítani, csak mivel a megfelelések bonyolultabbak, az egész folyamat tovább tart. — A jelentéstani fejezet is — az alaktanhoz hasonlóan — elvesztette önállóságát (54—6). Csak a hangalak és a jelentés kapcsolatát vizsgálja, nem ejt szót például a jelentésmezőről. — A 62. lapon ez áll: (az ige) „A mondatban rendszerint állítmány”. Mindig állítmány, más mondatrész nem lehet. — Az igeajtókra (63) mondatba foglalt példákat, egyúttal bővebb magyarázatokat kellene adni. Sem a szóképzésben, sem itt nem kaptak megfelelő teret. — A 67. lapon van egy táblázat a szóelemző írásmódról, s szerepelnek benne a *higgy*, a *higgyék*, valamint az *edd*, a *tedd* és a *hidd* szóalakok. Ezeket inkább a kiejtés elve alapján írjuk, a toldalék írását csakis a kiejtés elve alapján lehet megmagyarázni, tehát ajánlatos volna külön kezelni őket. Itt jegyezném meg azt a tényt, hogy az alsóbb iskolafokok tankönyveiben a helyesírás tanítását elszakították a grammatikai alapoktól, s elharapódzott az a szokás, hogy megadják a szóalakot és mellette az AkH. vonatkozó szabályát, azt remélve, hogy a gyerek majd önállóan kutatva meg is érti, meg is tanulja. A gond az, hogy a gyerek nem érti a szabályzatot, nemcsak azért, mert nyelvezete tömény, hanem azért, mert nincsen meg a szakszókincse hozzá, hiszen grammatikát (alak-tant) nemigen tanult. Még a főiskolások is szívesebben tanulnak Cs. NAGY LAJOS „Helyesírási gyakorlókönyv”-ének (Trezor, 1988.) könnyített szövegezéséből. Tudom, hogy „A magyar nyelv tankönyve” megírásakor a tömörség, a helykímélés is szempont volt — elsősorban a kiadó szempontja —, mégis azt javasolnám, hogy a későbbi kiadásokban mindenütt adjon a szerző rövid megfogalmazásokat a helyesírási szabályokra; olyanokat például, amelyek a RÁCZ—TAKÁCS-féle „Kis magyar nyelvtan”-ban találhatók. — A tulajdonnevek táblázatába fel kellene venni a márkaneveket (70). — Azt olvashatjuk a főnévi igenéről, hogy a mondatban legtöbbször az alany vagy a tárgy szerepét tölti be (71); de legalább ilyen mértékben lehet határozó is. — A meghatározásokban nem használnám a *valaki/valami* határozatlan névmást. A következőkre gondolok: „A melléknév olyan tulajdonságot jelentő szó, amely azt fejezi ki, hogy valaki (valami) milyen vagy mekkora” (71). A határozatlan névmás nem könnyíti a meghatározást, hanem nehezíti; nem mond a gyereknek semmit, főleg a kicsinek és az éretlen gondolkodásának. A főnévnél elkezdett — szokásos — definíciótípusnál kellene megmaradni (69). — A melléknév meghatározása után ez áll: „A mondatban legtöbbször jelző, állítmány vagy módhatározó, de a többi mondatrész szerepét is betöltheti” (71). A megállapítás első feléhez: nemcsak módhatározó lehet (a következő oldal példái is állapothatározóiak), s a feltétlenül kellene példákat is adni. A megállapítás második feléhez: ezt a részt vagy el kellene hagyni, vagy kellene írni a szófaji átsapásról, mert a melléknév a többi mondatrész szerepét szófajváltáson átmenve töltheti be. Példákat itt is kellene adni. — A 73. lapon elírás van: *tőszámnev* kívánczik *törtszámnev* helyett a lap alji szabályba. — Érdekes, hogy a szerző a *birtokos személyrag* terminust használja a ma már általánosan elfogadott *személyjel* helyett. Ha volna a tankönyvben paradigma, könnyen meg lehetne magyarázni a szóban forgó morféma jel voltát. — A következő megfogalmazást finomítani lehetne (77): „A névszók jelei és ragjai — a főnévi igenevet kivéve — minden névszófajta-hoz hozzáfűzhetők”. — A 81. lapon jobb volna ekképp: „határozóval bővíthető”, nem határozószóval; a példa ugyanis: *lassan menvén*. — A 82. lapon példát kellene adni a kettős-hármas szófajúságra (igekötő, határozószó, névutó). — A 87. lapon ez áll: „A névutós kapcsolatot általában különírjuk”, helyesebb volna: mindig különírjuk, a megváltozott helyesírás ugyanis már más szófaji minőséget ad vissza. — A nem valódi kötőszó lehet mondatrész, s ragozható (88).

A beszélő szándéka szerinti mondatosztályozásról szóló részben (90) az olvasható, hogy a felszólító mondat „Határozott kívánság (parancs)”, az óhajtó mondat „Kevésbé határo-

zott kívánság (vágy)”. Jó volna enyhíteni ezeket a kategorikus megállapításokat, főleg ami a felszólító mondatot illeti, s — ami sokkal fontosabb — ki kellene térni a mondatfajta és az igemód összefüggésére (a modalitásról nem ír a szerző). Az alsóbb iskolafokok tankönyvei — a kommunikációs szándék kidomborítása miatt — többnyire elhagyják a mondatfajta grammatikai ismérveit, magyarárnak: nem szerepel bennük az igemód. A következőkben az — s ezt egyre-másra tapasztaljuk az óralátogatások során —, hogy maguk a tanárok is nagyon bizonytalanok a mondatfajták megítélésük; például nem mernek felszólítóknak ítélni egy olyan mondatot, melyben ugyan felszólító módú az ige, de a szándék kérés (a klasszikus példa: *Kincsem, feleségem, mondj uradnak engem!*). — A 91. lap alsó táblázatában *tőmondat* helyett *főmondat* szerepel. — Ugyancsak ebben a táblázatban az áll, hogy az a hiányos mondat, amelyből valamelyik főrész hiányzik. A vonzat okozta szerkezeti hiányságra is jó volna rámutatni (a 101. lapon szó van a vonzatról, de csak az állandó határozó kapcsán). — Ugyanebben a táblázatban a jobb oldalon az alárendelt összetett mondat a következő képlettel van megadva: főmondat + mellékmondat, s mellette olyan példa szerepel, melyben a mellékmondat van elől. Helyesebb volna *alárendelő*, illetőleg *mellérendelő összetett mondat* terminusokat használni; az *alárendelt* és a *mellérendelt* terminusokat csak a mellékmondatra szoktuk használni. — A 92. lap első bekezdésében csak az indulatszó mondatszó, a többi példa nem. A többi vagy a hiányos mondathoz (*Nyúl!*), vagy a tagolatlan mondathoz (*Pénztár*) kívánczik (a tagolatlan mondat nem szerepel a tankönyvben). — Az azonosító értelmezőről is tanulhatnának a középiskolások (107). — A szó szerkezetek ismertetésekor elkelne az ábrázolás (112). A 113. lapon meg kellene nevezni a mozgószábályt. — A mellékmondatokat áttekintő táblázatból hiányolom az értelmezői mellékmondatot (115). — A feltételes mellékmondat nem csak határozói lehet (116). — A 120. lap táblázatában szét kellene választani a kétféle magyarázó mondatot.

Messzemenően egyetértek az alárendelő szó szerkezet leírásával (110): „Ha valamely szókapcsolatban az egyik tag a másiknak valamilyen mondatrésze, alárendelt szerkezetről beszélünk. Az alárendelt szerkezetben alaptagot és meghatározó tagot különböztetünk meg. A meghatározó tag az alaptag alánya, tárgya, határozója vagy jelzője, és eszerint az alárendelt szerkezet lehet alanyos, tárgyas, határozós vagy jelzős szerkezet”. Szende Aladár tehát megtartotta az akadémiai nyelvtan (MMNyR.) és az egyetemi tankönyv (MMNy.) szó szerkezetfelfogását, holott az utóbbi évek szakirodalmá meg lehetőségen eltér ettől. Elsősorban BERRÁR JOLÁN nyomán a szó szerkezetek osztályozásakor a strukturális nyelvészetből kölcsönzött szempontokat vesznek figyelembe, ilyenek a disztribúció, a kihagyhatóság és a rákérdezhetőség. Ezen a nyomon halad a „Magyar leíró nyelvtani segédkönyv” is (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 67–9). Meglátásom szerint megmagyarázatlan marad az alárendelő szintagma leglényege, mely a fogalmi szűkítésben, a meghatározásban rejlik. Ezen a ponton ragadható meg mondatunk jellegzetessége: azzal, hogy mondatrész értékű és nem mondatrész értékű szófajokat különböztetünk meg, s a valódi szintagmában csak a mondatrész értékű szófajok szerepelnek; s a mondatrész értékű szavak fogalomszavak; a fogalomszavakat pedig úgy kötjük egymáshoz, hogy valóban érvényesül a szűkítés, a meghatározás. Ezzel a szemlélettel merőben ellentétes a közvetlen összetevős mondatelemzés, mely mechanikusan bontja az egészet részekre, s éppen ezért a mondat minden összetevőjét, azaz minden szavát figyelembe veszi. A közvetlen összetevős elemzésben olyan rész-egész viszonyok szerint járunk el, mint a szóalaknak morfémákra bontása esetében. A hazai grammatikában az effajta egész-rész viszonyon alapuló bontást csak a szóalakra alkalmazzuk, a mondatrészekben alapuló elemzés egészen más hierarchiát ad vissza. Más a szintagma és más a phrase structure. Éppen ezért helyesnek tartom az *alaptag* és a *meghatározó tag* terminusok megtartását. Viszont nem tartom helyesnek a „Módszertani útmutató”-ban (38–9) lévő ajánlást, mely egyenértékűnek, egyformán lehetségesnek tartja a hazai nyelvtanokra jellemző szűkítéses mondatábrá-

zolást és a közvetlen összetevős modellt. A közvetlen összetevős modell nem illik „A magyar nyelv tankönyvé”-ben lévő szintagmameghatározáshoz. Talán szerencsésebb ezt a kérdést úgy kezelni, ahogyan „A magyar nyelv könyve” tette: külön lehetőségként, a XX. századi nyelvészeti irányzatok ismertetésébe vette bele a közvetlen összetevős elemzést, egy más irányzat más megoldásaként. „A magyar nyelv könyvé”-be viszont — mára kialakult álláspontom szerint — visszahelyezném a meghatározó tag és alaptag terminusokat.

Nehéz manapság leíró nyelvtant készíteni, a következő okokból. Nehéz azt megállapítani, hogy az akadémiai nyelvtannak melyek a megtartandó és melyek a megváltoztatandó pontjai. Nehéz azt is megállapítani, hogy a XX. századi irányzatokból mely kategóriákat és módszereket lehet beépíteni az eredeti rendszer lényegének a megváltoztatása nélkül, tehát nehéz az egyeztetés, amennyiben egyáltalán lehetséges.

2. KISS JENŐ, Magyar anyanyelvűek — magyar nyelvhasználat. — Mindnyájan fontosnak tartjuk, hogy a felnövekvő nemzedék pontos tájékoztatást vegyen kezébe a magyarul beszélők lélekszámáról, sorsáról — határon innen és főleg határon túl. „A magyar nyelvet az azt meghatározó-befolyásoló társadalmi tényezőkkel való összefüggésben vizsgáljuk” — írja a bevezetőben a szerző. Szociolingvisztikai tanulmány ez a könyv a javából, de olyan, mely ennek a szempontnak rendeli alá a szokásos szociolingvisztikai vizsgáladási területeket (pl. életkor, nem, vallás).

Igaza van a szerzőnek abban, hogy még művelt körökben is nagy a tájékozatlanság a témát illetően (15), s ez nem csoda, hiszen az iskola a mi ifjúságunk idején és még jóval utána is óvatosan kezelte, illetőleg elhallgatta a témát, és sokáig hallgattak a szülők is. Következésképpen Kiss Jenő könyvét nemcsak a mai iskolásoknak kell elolvasni, hanem az idősebb nemzedéknek is. Az emberi méltóság és a nemzeti méltóság ügye összefügg, s ha sérül az egyik, sérül a másik is. Bennünket az elmúlt évtizedek során mindkettőtől igyekeztek megfosztani, s az ifjúság felvilágosításával talán útját állhatjuk ennek a folyamatnak. Mert azt világosan kell látnunk, hogy a folyamat folytatódik, más köntösben ugyan, de veszélyezteteti a felnövő nemzedékeket.

Nagyon nagy szükség volna arra, hogy a könyvet — a magyar népességgel foglalkozó részeket — lefordítsák néhány világnyelvre. Égetően szükség volna a nagyvilág tisztességes tájékoztatására. Az USA egyetemi könyvtárainak polcain még mindig ott van Seaton Watson könyve — pedig szeretnek selejtezni —, mely oly ellenségesen és elfogultan tájékoztatta a nagyvilágot a századelő nemzetiségi és oktatási politikájáról. Máig nincsen olyan könyv — pedig SISA ISTVÁN „Spirit of Hungary” című reprezentatív kötete sokat tett az ügy érdekében —, mely ellensúlyozná, illetőleg helyesbítene a sok-sok ellenséges propagandakiadványt. Egyetlen egy példát szeretnék elmondani. Találkoztam olyan amerikai egyetemi tanárral, aki egy esztendő teltével Temesváron mint Fulbright-ösztöndíjas, és egy év alatt nem jött rá, hogy többnemzetiségű városban élt, amely hosszú évszázadokon át magyar település volt. Történelmi tudása annyi volt, hogy a három kivételezett nép — a magyar, a székely és a szász — elnyomta évszázadokon át a román őslakosságot. És ez az általánosnak mondható műveltség még ma is, Kiss Jenő maga is utal a pótolnivalóra (18).

Kiss Jenő könyve tehát a kisebbségi nyelvhasználat mint hátrányos helyzettel foglalkozik, a körülményekből adódó kétnyelvűséggel, a határokon túli magyarság túlélési törekvéseivel, nyelvművelésével. A elméleti alapvetés „A magyar nyelvhasználat” című negyedik fejezet. Itt van szó a magyar nyelv változatairól, kialakulásukról, kölcsönhatásukról, terminológiai kérdésekről. Mindenekelőtt a nyelvi norma fogalmának rugalmas, korszerű meghatározását közli a szerző: „Kommunikációs megközelítéssel ugyanis csak azt mondhatjuk, hogy minden egyes nyelv vagy nyelvváltozat, amellyel emberek kommunikálni tudnak, föltételezi a működő nyelvi szabályrendszert vagy normát. Van éppen ezért normarendsze-

rük a nyelvjárásoknak is, azaz a nyelvjárások is normatívak. Ebben a tekintetben nincs különbség egyetlen élő nyelv és nyelvváltozat között sem. A különbség abban van, hogy a köznyelvek nemcsak normatívak, hanem (...) normalizáltak is” (82).

„Befejezés helyett” — ez az utolsó fejezet címe — a szerző nyugtalanító perspektivákat tár elénk: a magyarság egyharmada kisebbségben él, az anyaországban csökken a népesség, a kisebbségi létben a magyar nyelv funkcióinak köre beszűkült, számos tényező siettetni az asszimilációt. A kisebbségben élő magyarok nyelvének védelme, ápolása összmagyar ügy. Ezekkel a gondolatokkal zárul a könyv, mellyel — remélhetően — minden magyar-tanár megismerteti tanítványait.

3. A teljesség kedvéért megemlítem, hogy a sorozat harmadik egysége SZATHMÁRI ISTVÁN „Stílusról, stilisztikáról napjainkban” című könyve, ismertetését elvégezte BENCZE LÓRÁNT (MNy. XCI, 242–4), ezért ettől most eltekintek.

4. HAJDÚ MIHÁLY, Magyar tulajdonnevek. — Minden egyetemi-főiskolai nyelvésztanár jól tudja, hogy a névtan az a diszciplína, mely a leginkább képes és alkalmas a nyelvészet megkedveltetésére, valamint a tudományos kutatás rejtelmeibe való bevezetésre. Ha megkérdeznénk nyelvészeinket, kiderülne, hogy sokukat a névtan csábította el és ösztönözte a nyelvtudomány művelésére. A kérdőívekből még az is kiderülne, hogy nem keveset éppen Hajdú Mihály vezetett be a nyelvtudományba, évtizedes áldozatos, lelkes és lelkesítő munkájával, valamint az első publikálási lehetőségek biztosításával. Hajdú tanár úr ezzel az élvezetes megírt, kifejezetten az ifjú nemzedékekhez szóló művével újabb híveket fog gyűjteni és a pályán elindítani.

A befejező fejezet a tulajdonnév fogalmával, jelentésével, a névhangulattal, a nevek hangulatának esztétikai hatásával foglalkozik. Ezután a tulajdonnevek felosztása következik, a következő csoportokat állapítja meg a szerző: személynevek, állatnevek, helynevek, intézménynevek s végül: szellemi, művészeti, irodalmi alkotások címei, nevei. A tárgyalás ezt a csoportosítást követi, s a könyvet rövid helyesírási áttekintés zárja le. A tárgyalásban a intézménynevi csoport tágabb elnevezést kapott: emberi létesítmények nevei. Itt tárgyaltnak az épületnevek, a lakóházak nevei, az emlékművek és a hidak nevei. A leggerjedelmesebb a személynevekről szóló fejezet. Volna még mondanivaló bőven a többi névtípusról, de a szerzőt nyilván terjedelmi előírások kötötték. A diákság minden bizonnal szívesen olvasna még az írói névadásról, s megismerkedne a névgyűjtés módszereivel is.

5. D. MÁTAI MÁRIA, Nyelvünk élete. — A tematikus füzetek negyedik kötete a tankönyv nyelvtörténeti részeit egészíti ki. Ez az a könyv, melyre a tanárok már régen vártak, melyre igen nagy szükség volt: tudniillik a mai szinkrón nyelvallapot történeti magyarázatát adja, s a nyelvművelést is magában foglalja úgy, mint napjaink diakroniáját. Éppen ezért a könyv felépítése eltér a szokásostól: az első fejezet a nyelvi változás jellegéről szól, a második a Halotti Beszéd egy részletén bemutatja a változást és az állandóságot. Ehhez a fejezethez a szerző a Biblia egy részletét közli különböző korokból származó fordításokban (talán célszerűbb volna rövidebb, de erősebben felnagyított, olvashatóbb anyagot közölni). „A nyelvi változás: a régi és az új harca” című fejezet példákat nyújt a szinkroniabeli kettősségek megszűnésére, illetőleg megszüntetésére (ezen a ponton kapcsolódik be a nyelvművelő tevékenység bemutatása). A „Nyelvtörténet és mai nyelv” című fejezet a szinkronia eseményeit magyarázza, ismét bekapcsolva a nyelvművelés szempontját: „az, ami a nyelvi mozgás oldaláról érthető, magyarázható, nem feltétlenül helyeselhető” (60), írja a szerző a suksükölés kapcsán. Az eddigi — elsősorban a szemléltetést szolgáló — fejezeteket az ötödik, elméleti fejezet követi, mely a „nyelvi változás néhány egyéb általános törvényszerűségről” szól,

bemutatja például azt, hogy egy nyelvi előzményből milyen következmény(ek) származhat(nak), milyen törvényszerűségek szabályozzák a nyelvi változások tempóját. Itt szerepel nagyon röviden — a morfológiai változások és a hangváltozások leírása. Ehhez a fejezethez egy másik elméleti jellegű kapcsolódik: a nyelvi változások okairól és céljairól. A két utolsó fejezet — a nyelvtörténet és a művelődéstörténet, valamint az irodalom kapcsolatáról — olyan terület, mely megmozgathatná a középiskolai nyelv- és irodalomtanítás állóvizét, érdemes volna bővebben megírni.

D. Máta Mária könyve a tematikus füzeteknek leginkább didaktikus egysége. Ő az egyetlen, aki egyenletesen elhelyezett feladatokat iktatott be a szövegbe, ajánlásokat szótárral végzett munkára, további olvasásra, példagyűjtésre stb.

6. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, A szövegek világa. — A szerző a következőképpen jellemezi könyvét: „a kötet első fele a szöveg fogalmának elemzését adja, hazai és külföldi szakirodalom alapján, majd a szövegtípusok bemutatását és elemzését (jobbára itthoni hagyományok nélkül). A kötet tehát leíró jellegű munka, nem hagyományos tankönyv, inkább tematikus tájékoztató összefoglaló, kiegészítő anyagot ad a középiskolai nyelvtan- és irodalomórákhoz, a szakkörök munkájához, az egyéni elmélyüléshez a témakörben” (7).

A szerző MORRIS alapján beszél a szöveg szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szintjéről, s „A szöveg természete” című fejezet ezeket a szinteket mutatja be. Sok ismeret van beépítve ebbe a részbe, a szemantikai szint bemutatásába például az aktuális mondattagolás, a szintaktikai szint bemutatásába az utalások és a névelőhasználat. „A szöveg szerkezete; a szöveg alkotása és megértése” című fejezet a linearitás és a globalitás viszonyával, a kohézióval foglalkozik, s itt értesülünk a GRICE-féle együttműködési elvről is. „A szövegtípusok” című fejezet a következőket tárgyalja: a mindennapi élet, az intézmények, a sajtó, a tudomány és a didaktikus tájékoztatás szövegtípusai, az esszé, valamint a szépirodalom szövegtípusai. A könyv érdekes összegezés, sokat lehetne válogatási szempontjain, terminológiáján meditatálni, de erre mostan nincsen tér. Talán két megjegyzésre van lehetőség e hosszúra nyúlt ismertetés végén. Azt írja a szerző — s ezt fentebb idéztem is —, hogy jobbára itthoni hagyományok nélkül tárgyalja a szövegtípusokat. Talán ne feledkezzünk meg Szilágyi N. Sándor izgalmas líceumi tankönyvéről (Magyar nyelvtan. Bukarest, 1980.), mely kifejezetten egy sajátos szövegtípológiára épít — ha itthoninak nevezhetünk egy erdélyi művet, s Kiss Jenő könyve azt sugallja, hogy igen –, s szövegtípológiája tovább él például a BALÁZS GÉZA által szerkesztett „A magyar nyelv” című kiadványban (Corvina, 1994.) és GALGÓCZI LÁSZLÓ „A magyar nyelv I.” (Mozaik, 1992.) című könyvében. — Mivel a könyv középiskolásoknak és középiskolások tanárainak készült, hasznos lett volna bevinni a köztudatba — talán inkább bevinni a könyv anyagába, mert a köztudatban már benne van — PÁSZTOR BERTALAN „Gyakorlati szövegten középiskolai használatra” című könyvét a hozzá tartozó feladatlapokkal, tudniillik a szövegtannal az a gond, hogy még mindig túlságosan elméleti jellegű, s ez a tematikus füzet is az elméleti érdeklődést elégti ki.

A Nemzeti Tankönyvkiadó és az ELTE közös tankönyvsorozatáról összegezésül elmondhatjuk, hogy kibővített és színvonalas anyagával jó programot kínál a középiskolák számára. A tematikus füzetek sora folytatható, s tudomásom szerint a kiadó folytatja is őket. A tanári munka segítésére — a „Módszertani útmutató” mellett — hasznos volna egy tanmenetet is közzétenni. Azt is jó volna elérni, hogy a jól-rosszul megtartott nyelvtanórák helyett csak jó nyelvtanórákat tartsanak a tanárok.

A. JÁSZÓ ANNA

Állapot és történet — szinkronia és diakronia — viszonya a nyelvben

Szerk. HORVÁTH KATALIN és LADÁNYI MÁRIA. Budapest, 1993. 237 l.

1. Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének kiadásában megjelent kötet az 1992. október 5—7 között, hasonló címmel megrendezett konferencia előadásait tartalmazza, megjelentetését pedig a kar dékánjának támogatása tette lehetővé.

A világos problémafelvetést tartalmazó bevezetés és a „Történet és állapot egysége a kategóriák természetében” című kötetzáró előadás ZSILKA JÁNOS műveként fogja közre a huszonhét különböző tárgyú, de valamilyen szemszögből a főtémához kapcsolódó előadást. Többségük rövid, csupán néhány hosszabb előadás fordul elő közöttük; sorrendjük — az ilyen jellegű kiadványokban megszokott módon — a szerzők nevének ábécérendjét követi.

Zsilka János bevezetesképpen felsorolja azokat az indítékokat, amelyek arra a belátásra juttatták, hogy „... a szinkronia és diakronia viszonya egy ülésszak szervezésére alkalmas téma” (7). A nyelvészetén kívül az irodalomban is előtérbe került az állapot és mozgás viszonya — ezt irodalmi alkotások példájával is érzékelteti. A probléma egyetemes-ségére utal konklúziója: „Az elmondottak arra utalnak: az ülésszak kiterjeszthető lett volna — tehát a nyelvészeken túl pszichológusok, irodalmárok, történészek stb. adhatták volna elő felfogásukat a kérdésben” (9), de erre az adott keretek szűknek bizonyultak.

2. Az előadások az elméleti alapvetésen kívül a frazeológiától kezdve a történeti hangtan, szótan, szófajtan, alaktan területén keresztül a jelentésváltozások területét éppúgy érintették, mint a stílusvizsgálatokat vagy egy-egy irodalmi alkotás elemzését, sőt az eszperantó kapcsán is felvetődött már a szinkronia-diakronia összefüggése.

Az elméleti kérdések közül alapproblémát taglal BENKŐ LORÁND „A szinkronia korlátai a történeti nyelvtudományban” című tanulmánya. Nyelvtörténeti tapasztalatai alapján világítja meg azokat az akadályokat, amelyek a különböző nyelvtörténeti korok szinkroniájának egzakt leírási igénye útjának állnak. A nyelvemlék nélküli korok nyelvallapotának bemutatása szükségessé teszi a rekonstrukció alkalmazását, s az így kikövetkeztetett szinkron metszetek — a szerző szavaival élve — „... messze vannak a szinkronikus szemlélet és jelleg érvényesítésének ideális feltételeitől” (19). Mondhatnánk, hogy valósággal megdöb-bentő annak a belátásnak a megfogalmazása: minél korábbi időszak nyelvét próbáljuk kikövetkeztetni, „... szinkronnak vélt nyelvi képünkbe egyre jobban vegyülnek az akár közvetlen filológiai bűvárlattal, akár rekonstrukcióval nyert olyan nyelvi jelek, jelkapcsolatok, szerkesztési szabályok, amelyek azonos közlési rendszerben sohasem működtek együttesen” (19). A nyelvi változások megragadására viszont „... csak szinkron nyelvi metszetek egybevetése során, legalább két időbeli állapot különbségének a kimutatása révén van mód” (20). Utal arra, hogy a szinkronia alig tud eligazítani abban a kérdésben, hogy az egymással diakrón változási viszonyba került jelenségek mikor tartoznak azonos és mikor különböző síkra, vagy hogy egy-egy nyelvi változás milyen kiterjedésű. Fejtegetései meggyőznek arról, amit zárszóként így fogalmaz meg Benkő Loránd: „A történeti nyelvtudomány a szinkron nyelvészettel sem elvileg, sem a gyakorlat számos részlegében nem áll szemben; ugyanakkor azonban a szinkron nyelvészet nem képes a nyelv történetiségében felmerülő számos gond föloldására, a történeti nyelvészet megváltására” (24).

DEME LÁSZLÓ „Állapot és történet dialektikája” című előadása szintén elméleti-elvi témakört érint. Saját szemléletéről vall röviden benne; ennek kialakításában volt tanárainak: Pais Dezsőnek, Bárczi Géának volt indító hatása: „... agyamba az a természetesnek és naiv egyszerűségében is meggyőzőnek ható hit fészkelte be magát, hogy minden, ami van,

az valamiképpen *lett*, s amiből lett, az is lett, és ami van, abból is lesz majd valami más; ... tehát a mai állapot korábbi alakulásoknak pillanatnyi végeredménye, de ugyanakkor továbbiaknak is kiindulópontja.” (29). Ez az alapvető szemlélet Deme László egész munkásságát áthatja, példaként a hangtan területén elért eredményeire éppúgy hivatkozhat, mint a nyelvjárások kérdéseit taglaló művére. Az egyik legizgalmasabb kérdésre, hogy „... hogyan keletkezett-keletkezik a szabály; hogyan alakult-alakul ki az a mozgásforma, amely az állapotot létrehozta, s vele együtt az állapothoz való igazodás igényét diktálja, ... elsőként a jelöletlen határozós összetételekkel való foglalkozás adott tanulságos választ” (31) — írja. Vizsgálatuk arra a felismerésre vezette, hogy kutatásukat a nyelvművelés területéről a nyelvtörténetre kell áthelyezni.

A „működési és fejlődési szabály” születését legnehezebb éppen — ahogyan a szerző fogalmaz — „in statu nascendi” megragadni, erre mégis bőségesen idéz példákat műveiből. Érdemes volna sokat idézni ebből a gazdag tudományos tapasztalatot magába sűrítő és a hallgató-olvasó számára mindezt csak felvillantó összefoglalásból, de erre ez az ismertetés nem ad lehetőséget. Ezért a számomra legplasztikusabb gondolatsorral zárom ennek az előadásnak vázlatos bemutatását. Általános érvényű az, amit a beszéd, a mondat létrejöttéről ír Deme László. A hangutánzó indulatszóról azt vallja, hogy benne rejtett a lehetőség a közlemény „csúcspólusúvá” válásához, „... egyelőre szituációhoz kötötten — egy rámutató-kijelölő gesztustól segítve ... S ha ezt a gesztust kijelölő értékű hangesomó pótolja, mely deiktikumként alany értékűvé válik, az eredetileg tagolatlan nyilatkozat egy bipoláris mondat állítmányává tolódi át. S benne rejtett és sejlett — más oldalon — az éppen észlelt eseményre utalásban a korábban bekövetkezettre meg a bekövetkezendőnek érzettre utalás lehetősége is; s ebben a lassú elszakadás csírája a közvetlen szemlélethez, a szituációhoz kötöttségtől, a kiszabadulás, a »hic et nunc« béklyójából; a megindulás az emlékezés és a tervezés kialakulásának útján. Aminthogy benne volt a lehetőség a lineáris összesorolódásra, és ezzel az eredetileg egyetlen hangesomóból álló, de teljes szöveg értékű megnyilatkozásnak mondat értékű részekre tagolódására” (33).

ZSILKA JÁNOS kötetzáró tanulmányának címe: „Történet és állapot egysége a kategóriák természetében” ugyancsak elméleti kérdéseket vet fel. A fejtegetés két fő része: I. „A szinkronia és a diakronia viszonya a mondatalkotás folyamatában”, illetve: II. „Mondat a keletkezés folyamatában”. A III. fejezet csupán egy rövid bekezdés, amelynek utolsó sora — nem véletlenül kurzív szedésű — a szerző paradoxonát rögzíti: „A logikai grammatika szerint a specifikus nyelvi kategóriák a nyelv legmélyebb rétegében nincsenek; az előadott elmélet szerint ebben a bizonyos rétegben a kategóriák *megszüntetett formában vannak* jelen.” (237).

Hogy erre a végkövetkeztetésre eljusson a szerző, első fejezetében tudománytörténeti áttekintést ad „A leírás fejlődésének fő vonala” címmel. A rövid összefoglalás végén a következő eredményre jut: „... sem Schmidt, sem Katz és Fodor nem képes megragadni az egyes szó különböző jelentéseinek összefüggését, rendszerét, ill. azon belül az elemek szerepét. És: nem képes — az előzőktől nem függetlenül — választ adni a szó belső jelentésszerkezetének és a kontextusnak az összefüggéseire” (210).

A következő alponthoz a szavak jelentésszerkezetének, valamint a szó szerkezetek és a mondatok viszonyának meghatározásával foglalkozik. Szigorú logikával, lépésről lépésre haladó levezetésekkel — s egyúttal szemléletes ábrákkal — bizonyítja, hogy „Minden jelentésnek van tehát egy belső szerkezete: tulajdonképpeni, metaforikus, hipotetikus jelentés”-e (221). A mondat esetében pedig ezt állapítja meg: „A mondat tehát kategoriálisan meghatározatlan/szó alatti elemekből indul ki. Így jutunk el az elvont hipotetikus jelentéshez, mint a közlés legkonkrétabb tartalmához. Ebből jutunk el a felszínen két elem szintaktikai egységéhez.” (227).

Zsilka János tanulmánya nem könnyű olvasmány. Ábrái rendkívül változatosak; sajátos, egyéni szemléletét hivatottak vizuálisan illusztrálni, áttekintésükhöz is sajátos figyelem, vizuális fantázia és logika szükséges. Értelmezésükbe bele kell tanulni.

Általános kérdés az „átmenetiség” kérdése is a nyelvi jelenségek esetében. Ezt taglalja GALLASY MAGDOLNA hasonló című előadása. Kilépve a nyelvi jelenségek köréből, tágabb aspektusból tekinti át az átmenetiség fogalmának tartalmát: „Az átmenetiségről szeretnék beszélni ..., minthogy a nyelvészetben is tudjuk, más tudományterületeken is tudják: nagyon sok olyan dolog létezik a világon ..., mely valamely szempontból ... átmeneti. S mert tudjuk azt is, hogy *az átmenetiség és a változás nem független egymástól.*” (53). A fentiek illusztrálására irodalmi idézeteken kívül hivatkozik fizikai, kémiai jelenségekre; magát az átmenetiséget több oldalról világítja meg: időbeli fogalomként, majd állapotot jellemzőként; az ún. szinkrón átmenetiséget szerinte a diakróniával erős kapcsolatban állónak mutatják az általa „fregoli típusú”-nak nevezett „kettősen értékelhető, kétféle vonatkozása miatt átmeneti jellegű nyelvi jelenségek”. Példái nem csupán magyar nyelvek. Gondolatsora világos, jól érthető és életszerű.

3. Ismertetésem bevezetésében szó volt azokról a – már speciális területeken vizsgálódó – előadásokról, amelyek a maguk szűkebb szemszögéből vetik fel a szinkrónia és diakrónia összefüggéseit. Részletes bemutatásukra itt nem kerülhet sor, csupán néhány mondat erejéig szeretném rájuk irányítani a kérdéskör iránt érdeklődők figyelmét, s nem is mindegyikükre térhetek ki.

A frazeológia jellegzetesen történeti távlatot igénylő nyelvi jelenség, BALÁZS GÉZA előadása – a „Jelen és történetiség a frazeológiában” alcímmel – az itt vizsgálandó kérdéseket veti fel, új típusokat is felvillantva ezeknek az állandósult szókapcsolatoknak a körében. Érdekes észrevétele – többek között – az alábbi: „A mindennapi nyelvhasználat sokszor reprodukál történeti folyamatokat, előképekre utal vissza” (13).

Szóképek aspektusát érinti BUKY LÁSZLÓ rövid gondolatsora; végső megállapítása (is) elgondolkodtató: „Valamely trópus mindenkori állapotát a beszélő gondolkodása alakítja ki a maga produktív nyelvhasználatával. A szóképnek története akkor lesz, ha az egyéni nyelvi produkció egybevág a közösségi gondolkodásmóddal, a szókép vagy valamely része lexikalizálódik ...” (28).

A jelentésváltozások is nyilvánvalóan történeti, időbeli változást tételeznek fel, de a jelentésváltozatok, ezek a szinkróniában létező nyelvi jelenségek összefüggnek velük; ezeknek az összefüggése H. TÓTH TIBOR tanulmányának a tárgya. Ez az előadás azt is példázza, miként vonhatunk le általános tanulságokat nyelvjárások „összehasonlító és változásvizsgálata” alapján. Külön értéke e tanulmánynak az a beleékelte gazdag bibliográfia, amely a kérdés korábbi szakirodalmát – a kritikai megjegyzéseket sem mellőzve – bemutatja.

Izgalmas probléma megoldására vállalkozott HORVÁTH MÁRIA „Állapot és történet a stílus kutatásban” című előadásában. Alcíme pontosítja, illetőleg realizálja a kérdést: a történelmi regény nyelvét, stílusát Kodolányi János „Boldog Margit” című regénye példáján tárgyalja. Ez a regény már röviddel megjelenése után vitát keltett nyelveze miatt. Horváth Mária tanulmánya elején röviden érinti a magyar történelmi regény keletkezéstörténetét, majd a kiválasztott Kodolányi-regény nyelvi stílusának elemzése alapján arra a végeredményre jut, hogy a regény korabeli sikere azt mutatja: Mészöly hiába harcolt a regény nyelveze ellen, „... az utókor nem fogadta egyértelműen az ő – nyelvészetiileg ugyan igazolható, bár nem kizárólagos érvényű – vélekedéseit. A művészi igazság Kodolányi oldalán van. Neki sikerült a XIII. századra vonatkozó történeti, tárgyi, néprajzi, nyelvi és irodalomtörténeti emlékeket egységgé formálva művészi fokon megteremtene a tatárjárás korának magyarságképét.” (98).

SZATHMÁRI ISTVÁN szintén a szépirodalom nyelvét érintő kérdést taglal elemzésében: „A diakrónia és a szinkrónia ütközése...” a tárgya, célja pedig: Balassi Katonaéneke teljes megértetésének példáján keresztül annak bemutatása, milyen fontos egy mű korabeli nyelvezetének, szókészletének ismerete. Finnországi professzorsága idején merült fel benne — elmúlt századok kiemelkedő magyar költői műveinek elemzése során — a stílustörténet kapcsán a szinkrónia és a diakrónia kérdésének fontossága. Rávilágít arra, hogy egy mű születése idején érvényes jelentéskör bemutatása nélkül nem lehet teljes a szöveg megértése. — A nyelvjárástörténeti ismeretek is hozzájárulnak a jobb megismeréshez.

A grammatikai kérdések szinkrón-diakrón érintkezését több tanulmány is taglalja, így ELEKFI LÁSZLÓ, KESZLER BORBÁLA, KISS SÁNDOR, LADÁNYI MÁRIA, PACSAI IMRE értékes tanulmányai.

4. Az ismertetés szükségképpen válogatást is jelent az ismertetendő anyagban, s az ismertető érdeklődése kikerülhetetlenül szubjektív színezetűvé teszi. Ezért a kötet név szerint nem említett szerzőinek általam nem ismertetett, de az ismertetettekhez hasonlóan értékes és érdekes tanulmányaira — vagyis az egész kötetre — szeretném a figyelmet ráirányítani, mert a szinkrónia és diakrónia viszonya a nyelvben, nyelvek vizsgálatában állandó és kimeríthetetlen témakör.

VELCSOV MÁRTONNÉ

Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára

Felelős szerk. LACZKÓ KRISZTINA. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Mai Magyar Nyelvi Tanszéke, Budapest, 1995. 446 l.

A minden tekintetben impozáns emlékkönyv KESZLER BORBÁLA Köszöntőjével kezdődik és SZATHMÁRI ISTVÁN publikációinak jegyzékével (pluszban szerkesztői tevékenységének számbavételével) fejeződik be, és összesen 61 cikket, tanulmányt tartalmaz, amihez hozzá kell még számítanunk két utólag megjelent cikket. Egy ilyen gazdag tartalmú, de ugyanakkor heterogén kötet ismertetése néhány lapnyi terjedelemben lehetetlen feladat. Lehetséges azonban tárgykörök szerinti számbavétele és méltatása, bár a tárgykörökbe való besorolás sem problémamentes, sok az átfedés, a határmezsgyés eset. A kötet szerkezetéről még annyit szeretnék előre jelezni, hogy a cikkek, tanulmányok sorrendje a szerzők nevének ábécérendjét követi.

A leggazdagabban (19 tanulmánnyal) képviselt tárgykör a stilisztika, ami tulajdonképpen nem is lephet meg, ha arra gondolunk, hogy az ünnepelt fő kutatási területe is ez. Az idetartozó témák változatosak: a legtöbb tanulmány a képekkel és az alakzatokkal (a hasonlattal, metaforával, figura etymologicával, gondolatalakzattal, körülírással) foglalkozik, de szóba kerül a stíluselemzés kérdése (ami minden bizonnyal, de legalábbis a felsorolt esetek többségében a *stilisztikai elemzés* műszó megfelelője), valamint a ma egyre több szakembert foglalkoztató stílustipológia is (főleg ebben a szerintem helyes megközelítésben: stílusrétegek — szövegtipológia), továbbá a hangstiliztika és a vizualitás. És kiemelném még azt is, hogy több tanulmány témája jeles magyar írók (Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Németh László, Márai Sándor, Nagy László, Gömöri György) művei alapján végzett stilisztikai érdekű szövegvizsgálat.

A tanulmányok száma alapján megállapítható sorrendben a második témakör a leíró nyelvészet (összesen 15 tanulmány), amiben vezet a grammatika (7 tanulmánnyal), és idevonható a hangtan (5 tanulmánnyal) és a szövegtan (3 tanulmánnyal). A tárgyalt főbb

grammatikai kérdések a következők: a *t* végű igék felszólító módja, a szintagma, a szórend, a rendszermondat és a szövegmondatt, a szófaj és a szófaji érték, a segédigék, a mondat vizsgálatának előtörténete. A hangtani tanulmányokban szintén érdekes kérdésekről olvashatunk: hangzás- és hanglejtésvizsgálatok bölcészek körében, szövegfelolvasás, a leníciós folyamatok (pl. a redukció, kihagyás, csonkulás stb.), és jelen van az újnak számító szövegfonetika is. A szövegten témaköre is többértű: műfaj és szövegszerkezet, a közmondások a szövegben, egy sajtóvita szövegének elemzése. Mondanom sem kell, hogy az idetartozó kérdések tárgyalásában sok az érintkezési pont a nyelvjárástannal, stilisztikával és a nyelv-műveléssel, és — amit külön is ki szeretnék emelni — az az, hogy a nyelvelméleti alapozás sem hiányzik (pl. a rendszermondat és a szövegmondatt taglalásában).

Sorrendben a harmadik tárgykör a nyelvtörténet (10 tanulmánnyal) ugyancsak változatos témákkal: a nyelvújítás, a hangváltozások hatása a fonéma-rendszerre, írásjelek, etimológiák, időpont-megjelölések, valamint régi szövegek bemutatása és elemzése. Ezekről a témákról szólva megemlíteném azt, hogy jól végiggondolt kérdésfeltevésekkel még ma is lehet újat írni az oly sokszor és oly sok megvilágításban tárgyalt magyar nyelvújításról, amivel igazolódik, hogy folyamatos vita tárgya.

A magyar nyelvtudományban hagyományos nyelvjárástán és névtan szintén jelen van a kötetben (4, illetőleg 3 tanulmánnyal): egy csángó asszony helyesírása, egy fiatal okleveles csángó helyesírása, a csángó költő a nyelvjárásórán, továbbá az antropomorf szemlélet a nyelvjárási szókincsben. Kifejezetten névtani téma kettő van: P. Mester két szatmári helyneve (várnévtörténet), Kisújszállás és környékének személynevei 1591—1592-ben. És talán idetartozik az újabb cégelezések, a rövidítések, a kurta névformák vizsgálatáról szóló cikk is. A nyelvjárástán részaránya nagyobb és jelentősebb is, mint amennyinek látszik, hisz — mint már említettem — sok, más tárgykörbe sorolt tanulmány nyelvjárástaniak is számít (l. pl. szövegfonetikai elemzés Oltszakadáról).

Örvendetes, hogy nyelvelméleti tanulmányt is olvashatunk: antropológiai nyelvészet vagy nyelvészeti antropológia, valamint a szemantikai kategóriaként felfogott allegória mint másodfokú metafora, mint a metaforikust is meghaladó bonyolult réteg.

A többi tárgykört egészen röviden ismertetem. Van nyelvi érintkezés- és kétnyelvűség-téma (3 tanulmány): a román nyelv legrégibb magyar jövevényszavai; vagy szanszkrit, arab, holland és angol kölcsönszavak Indonézia hivatalos nyelvében, továbbá nyelvvesztés az amerikai magyarok nyelvhasználatában. A nyelv-művelést három tanulmány képviseli: a pécsi rádió nyelvhasználat, továbbá sajtóhibák (fogalmazási botlások, logikai furcsaságok) és a sportnyelv. Itt említhetjük meg az új és változó szavak szótárázásáról szóló cikket, aztán egy finnugor témájút (egy finnugrista-etimológus gondolatai két kiadványról) és még egy cikket az új finn etimológiai szótárról.

A tanulmányok jó része igyekszik kapcsolatot teremteni az ünnepezt Szathmári Istvánnal és tevékenységével. Ennek a kapcsolatleremtésnek sokféle változata figyelhető meg. Minderre négy példát mondanék. Az egyik a kutatási területtel való rokonságot emeli ki: „[hangtani] munkának számos érintkezési pontja van a stilisztikával, különösen a hang- és szóstilisztikával, így Szathmári István életművéhez joggal kapcsolódhat” (BÜKY BELA 97). Egy második a véleményazonosságra utal: „ezek a tételek harmonikusan összecsengenek Szathmári Istvánnak a jó stílus-elemző módszer kialakításáról szóló, összegező véleményével” (BENKŐ LÁSZLÓ 58). Egészen másfajta összefüggés olvasható ki a harmadikból, ahol ugyanis a későbbi kutatásokra (Szathmári szülővárosának, Kisújszállásnak a személyneveire, változásai vizsgálatára) gondolva mondja a szerző: „Bízom abban, hogy ezt a vizsgálatot is elvégzi majd valaki ünnepeltünk tanítványai, tisztelői közül születésének következő kerek évfordulójára” (HAJDÚ MIHÁLY 187). Végül a negyedik Szathmári István egy eddig számon nem tartott tevékenységét, a műfordítást jelzi nagy elismeréssel: „Szathmári Istvánt —

ezeknek a tudomány és művészet határán járó szövegeknek [Verseghy műveinek] magyarítása alapján — kitűnő műfordítóként is számon tarthatjuk” (ÉDER ZOLTÁN 112).

A külső formájában is szép kötet szerkesztéséért elismerés illeti KESZLER BORBÁLÁT (a felelős kiadót), LACZKÓ KRISZTINÁT (a felelős szerkesztőt) és PAPP LAJOST (a műszaki szerkesztésért). A gazdag és változatos tartalmú emlékkönyv a magyar nyelvtudomány mai sokszínűségéről tanúskodik magas szinten. És ez a gazdagság és magas színvonalú minőség méltó Szathmári Istvánhoz, eddigi eredményes munkásságának az elismeréséhez és természetesen magához az ünnepléshez. Kár, hogy sokan nem szereplünk benne, persze — és ez érthető — egy ilyen kötet terjedelme nem korlátlan, nem határtalan. Magam most ezzel az ismertetéssel szeretnék csatlakozni a kötet szerzőiként szereplő ünneplőkhöz.

SZABÓ ZOLTÁN

Szöveggyűjtemény a táji nyelvváltozatok köréből

Szerk. BALOGH LAJOS. *Linguistica. Series B. Documenta 2.* A MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1993. 181 l.

A magyar dialektológia legnagyobb vállalkozása, A magyar nyelvjárások atlasza megjelenése óta mindig a folytatásra, a további kutatásra készíti a nyelvészeket. Idősebb és fiatalabb dialektológusok kezdtek olyan kutatási programokat, amelyeknek inspirálója, kiindulópontja a NyAtl.

Ezen munkálatok egyike, amelynek célkitűzése a magyar nyelvjárások köznyelviesedésének folyamatát feltárni, az OTKA támogatásával indult ún. regionális köznyelvi vizsgálat. Alapjául a magyar nyelvjáráskutatás „idősebb középnyelvedéke” gyűjtötte és feldolgozta nyelvi anyag szolgált, amelynek segítségével a nyelvatlasz-adatok és a mai valós nyelvhasználati jelenségek összevethetővé válnak, tükrözve az utóbbi néhány évtized nyelvi, nyelvhasználati változásait.

A munkacsoport tevékenysége 1986-ban vált igazán szervezetté, s ennek eredményeként a kutatómunka első szakaszának bemutatását szolgálándó elkészült ennek a kötetnek az anyaga.

A könyv szöveggyűjtemény, nem tartalmaz tehát vizsgálati eredményeket, hanem hozzáférhetővé kívánja tenni a korpuszt, a kutatás nyersanyagát, segítve ezzel egy hosszú idő óta folyamatosan jelentkező igény kielégítését.

A néprajzi, nyelvészeti, kultúrhistóriai kutatások alapjául szolgáló elbeszélések, beszélgetések, interjúk, illetve folklórisztikai jellegű szövegek közzététele természetes törekvése mindazoknak a gyűjtőknek, kutatóknak, akik ezeknek a textusoknak a születésénél, feldolgozásánál jelen voltak. Az első magyarországi közlések főleg kötött, népköltészeti alkotásokat, esetleg népmeséket tartalmaztak vagy másfél évszázaddal ezelőtt. Ezek az eleinte többnyire dallamhoz is kötődő, viszonylag változatlan, jól megjegyezhető és reprodukálható, ezért könnyebben le is írható szövegek még nem állították megoldhatatlan feladat elé lejegyzőiket. A hosszabb, összefüggő prózai szövegek leírása során is még igazán csak a tartalmi pontosságra törekedtek, a hangzás, a megformáltság ekkor még másodlagos volt. A szóbeliség sajátosságaira és a vele együtt járó szövegjegyzési problémákra csak a XX. század második harmadától, különösen pedig az ún. élőnyelvi típusú (tehát dialektológiai, szociolingvisztikai) vizsgálatok fellendülésétől irányult a figyelem. Erre az időszakra jutott el a technika is arra a színvonalra, hogy már ne csak az igény, hanem a lehetőség is megteremtődjék a spontán szövegek rögzítésére, illetve korlátlan ismétlésére.

Ezt megelőzően csak a gyorsírára lehetett támaszkodni, a szöveg átírásakor azután a lejegyző — gyakran pontatlanul emlékezve vissza egyes általa megfigyelt jelenségekre — saját tévedéseit is beépítve a szövegbe „alkotott” nyelvjárási szövegeket.

Abban a pillanatban, amikor a lejegyző már nem volt az egyszerűség, a megismételhetetlenség foglya, megnyílt a lehetőség arra, hogy a tartalmi pontosságon túl a hangzás, az előbeszéd is hasonló súlyt kapjon a leírt szövegben. Oda lehetett már figyelni a hangtani finomságokra, a sok-sok fonémavariánsra, rá lehetett ébredni, hogy a szövegformálás az esetek nagy részében bizony nem tökéletes. A szóbeliség varázsa azt is felismertette a kutatókkal, hogy hozzáférhetővé kell tenni a spontán beszélt nyelvi szövegeket is, hogy az írott és a beszélt nyelv közötti differencia nyilvánvalóvá váljék.

Sokan és sokféleképpen igyekeztek olvashatóvá, megközelíthetővé tenni szövegeiket. Az első kötetek több mint fél évszázadosak már (VEGH JÓZSEF sárréti, HEGEDŰS LAJOS ormánsági és csángó gyűjteményei). Nagyobb vagy akár az egész nyelvterületre kiterjedő szövegvalogatások részben oktatási segédanyagként, illetve tankönyvként jelentek meg. (HAJDÚ — KÁZMÉR, Nyelvjárási olvasókönyv, KÁLMÁN BÉLA és SZABÓ GÉZA nyelvjárástani tankönyvei), regionális, illetve egy-egy település nyelvhasználatát bemutató gyűjtemények (mint pl. SZABÓ JÓZSEF nagykovácsi szövegei), továbbá elsősorban nem nyelvészeti, hanem például néprajzi, oral history jellegű szövegek (pl. GAZDA JÓZSEF kiváló csángó gyűjtéseinek közreadásai) egészítik ki a sort.

A felsorolt szövegkiadások készítői is lépten-nyomon beleütköztek azokba a problémákba, ellentmondásokba, amelyek a minél hangzashűbb leírás és az olvashatóság között feszülnek. A jelen kötet munkatársai, elsősorban szerkesztője BALOGH LAJOS (a NyAtl. munkaközösségének legifjabb tagja) rendkívül óvatosan jártak el. A szerkesztői bevezetőből kiviláglik, hogy a lejegyzés közben jelentkező kérdések egész sorát még lezáratlannak tekintik, s igyekeznek áthidaló megoldásokat keresni a tökéletes szövegírással és a körülményekből adódó szükségsszerű hibalehetőségek között. Nem beszélnek teljes fonetikai hűségről, csupán alapszövegről, amit az anyag feldolgozása során az egyes kutatók tovább finomíthatnak (persze kérdés, hogy a kívülálló hozzájuthat-e, s ha igen, milyen módon a hangzó anyaghoz).

A kutatócsoport tagjai kezdeti kísérletezések után visszatértek a magyar egyezményes hangjelölési rendszer alkalmazásához, követve a NyAtl. módszerét, bár — többek között éppen a valóban közös lejegyzési gyakorlatok megszervezhetetlensége miatt — vannak az egyes munkatársak transzkripciói jelei között is eltérések, nem is beszélve az azonos hallásról. Az ésszerűség, a gazdaságosság, a helyismeret megléte mind azt támasztja alá, hogy helyes volt egymástól távol eső kutatóhelyek jeles munkatársait bevonni a kutatásba, akik a szó eredeti értelmében vett kutatási területük legalaposabb ismerői (SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN, és GUTTMANN MIKLÓS Vas megyei, FÁBIÁN ILONA, SZABÓ JÓZSEF és RÓNAI BÉLA Tolna megyei, PESTI JÁNOS baranyai, FERCSIK ERZSÉBET Pest megyei palóc, ZILÁHI LAJOS Hajdú-Bihar megyei szöveget közöl, míg a szerkesztő, BALOGH LAJOS egy Komárom megyei közlélssel képviselteti magát), ugyanakkor egyelőre még nincsenek úgy összehangolódva, mint az atlasz-gyűjtő munkacsoport tagjai. A közös elméleti alapok abszolút biztos ismerete ellenére is kétséges, hogy az azonos jelek mindenkinél azonos hangminőségeket jelölnek-e. Évtizedek óta állandóan fel-felvetődik egy olyan etalon kidolgozásának az igénye, amely a jeleket meg is szólaltatja. Ha egy ilyen „ez a hangzás = ez a jel” útmutató elkészülne, a kutatók nemcsak egy nyelvjárásban, nyelvváltozatban gondolkodnának, a leírt szövegek ekkor valóban összevethetővé válnának. Köztudomású pl. az *e* és *ē* változatainak sokszínűsége, és a változatok jellegzetes területileg kötött típusai. A lejegyzésekben ez a sajátosság inkább csak az *ē* esetében ismerhető fel, a nyíltabb *e* például mind a kilenc dunántúli kutatóponton legfeljebb *e* lehet. Számomra elég valószínűtlennek tűnik, hogy ennél nyíltabb alakváltozat sehol nem bukkan fel. Hasonlóképpen nehéz elképzelni, hogy az *á* zártabb ejtésű változata csak a

Dél-Dunántúlon (egyre ritkábban) fordul elő, egyébként (természetesen a palócok kivételével) mindenütt azonos módon ejtik.

BALOGH LAJOS bevezető tanulmányában részletesen ismerteti azokat a szabályokat, amelyeket a lejegyzés során figyelembe vettek. Korábbi közleményeiben Balogh már többször foglalkozott a különböző funkciójú és szemléletű átírásokkal (néprajzi, általános nyelvjárási és speciális igényű transzkripció). Az itt ismertetett módszer leginkább az általános nyelvjárási lejegyzésnek felel meg. Kitér olyan alapvető kívánalmak megfogalmazására is, amelyek a nyelvész-kutató számára evidensnek tekinthetők (mint a szöveghűség vagy a kiejtéselvűség). A magyar egyezményes hangjelölési rendszer legnagyobb problémája, hogy ugyanakkor — főleg a technikai és olvashatósági nehézségek miatt — engedményeket is tesz azonnal, eleve megengedi, hogy eltérjünk az említett alapelvektől (pl. az obligatorikus-kombinatorikus fonémavariánsok esetében). Ha a kiemelt szempontokat valóban alapvetőnek tartanánk, akkor nem lenne szükség arra, hogy például külön hangsúlyozandónak tekintsük a rövidülés vagy az asszimiláció elmaradását. Ha a változásvizsgálat alapjául szolgálnak a leírt szövegek, nem lehet a szabályok kötelező érvényesüléséből kiindulni.

Külön problémát jelent a szövegek tagolása. Bár éppen Balogh Lajos volt az, aki korábban már kísérletezett a szakasz egybeírásával (ez a magyar lejegyzési gyakorlatban nem vált elfogadottá), itt nagy engedményt tett az olvashatóság igényének: „... nem egyszer gondot okoz, hogy egy-egy hosszabb beszédszakaszt hogyan tagoljunk szemmel is könnyen áttekinthető, értelmes mondatokra.” (17). Érthető a szövegközlő azon törekvése, hogy segítse az értelmezést, de véleményem szerint ez mindenképpen „belenyúlást” jelent már a szövegbe, s az „alapszöveg” későbbi felhasználásában, feldolgozásában befolyásolja a kutatót. A helyesírást tekinti irányadónak, nemcsak a mondathatárok megállapításában, de a szorosabban együtt ejtett beszédrészek művi széttagolásában is. (A szorosabb összetartozást én feltétlenül jelölném pl. az ilyen esetekben: *vékony répa ~ vékor répa ~ vékor répa*). A mondatokra tagolással, a modalitást jelölő írásjelekkel szorosan összefügg a nagybetűk használata. Magam nem tartom szerencsésnek ezt a gyakorlatot — a helyesírás útvesztőiben könnyen elkeveredhet a lejegyző és olvasó egyaránt. Különösen ott válik nyilvánvalóvá a nagy kezdőbetűk zavaró szerepe, ahol az adatközlők mai mindennapi élete a téma, s megjelennek nagy számban a tulajdonnevek, személy- és intézménynevek. A tulajdonnév helyesírási szempontból is magasabb presztízsű, mint a köznévi, ezért nehéz hozzányúlni; gyakran tapasztalható, hogy a lejegyző nemigen tud mit kezdeni vele. Néhány példa a szövegből: *Nemzeti Kormány* (a II. világháború végén), *a Zévájékná* (az Évájéknál), *a Ziványi* (az Iványi), de: *a Zernovacce* (a Zernováccal); *Kiszöv, Orfi*, de: *LAKISZ*; *Kölceseji Művelődési Központ*, de: *Csák Gyulának* (nem Cság Gyulának). A kiejtéselvűség ezek szerint a tulajdonneveknél nem mindig érvényesíthető?

Ez a „mérsékelt” kiejtéselvűség okozza, hogy néha szinte eldönthetetlen: egyes esetekben a szokásostól eltérő ejtésről vagy csupán a helyesírás kényszerítő hatásának következtében pontatlan leírásról van szó, például a hasonulás vagy rövidülés elmaradásakor (*köllött lenni, kertjük, állítólag, egy szem, verekedtek, úgy hogy, szintje, sőt bele, haragszik* stb.).

Következetesnek látszik viszont, hogy csak a nagyon karakteres hiátustöltő j-t jelölik. Jóval kevesebb a kitöltött, mint a megmaradt hiátus — a bevezetőben felsorolt jelenségek között ez nem szerepel. Itt következő példáim mind i-s magánhangzó-kapcsolatok; saját tapasztalataim szerint is a köznyelvi kiejtésben még dominál a hiátustöltő hang betoldása, s nem így hangzik: *fiatalabbik, mai, Kassai, szüleim, gyerekeim, tengerié, Kállai, viasz* stb.

Víszonylag gyakori jelenség, hogy az *egy* és származékszavai *gy*-je intervokális helyzetben nem nyúlik meg. Elképzelhető, hogy az egész magyar nyelvterületen tapasztalható időtartam-csökkenés következményeként, de talán lehet csupán lejegyzési figyelmetlenség is.

Nem egységes a nyelvi megnyilatkozás körülményeinek, kísérő jelenségeinek leírása

sem: legrészletesebben PESTI JÁNOS utal rájuk, de mások szövegeiben is elő-előfordul egy-egy jelzés. — A szünet jelölése sem egységes (erre BALOGH LAJOS is kitért a bevezetőben): a szerzők többsége csak ritkán él a szünetjelzés lehetőségével, míg RÓNAI BELA, PESTI JÁNOS és ZILAHÍ LAJOS szinte minden szünetet (és annak időtartamát is) jeleznek. — A szövegben való tájékozódást segítő számláló-állást viszont csak FERCSIK ERZSÉBET adja meg egy-egy nagyobb szövegegység lezárásakor.

Ezek a felsorolt vitatható megoldások, egyenetlenségek nyilvánvalóan abból adódnak, hogy ez a kötet az első, induló közlés a munkaközösség eredményeiből. Néhol nem egyértelműen helyeselhető megoldásai ellenére is becsülendő, értékes vállalkozás volt e gyűjtemény megjelentetése, s a munkaközösség követésre és folytatásra váró kezdeményezése a területi nyelvváltozatok újabb kutatásához annyira fontos lépések megtételét jelenti, egyben alapja és eszköze lehet a magyar egyezményes átírási rendszer szövegszemplélettűbbé igazításának.

FODOR KATALIN

KÜLÖNFÉLÉK

Megjegyzések Farkas Vilmos „Egy könyvismertetés margójára” című közleményéhez

1991-ben FARKAS VILMOS vitacikket közölt (MNY. LXXXVII, 342—5) „Görög eredetű latin elemek a magyar szókinszben” című könyvéről (Bp., 1982.) 1984-ben megjelent ismertetése (MNY. LXXX, 350—4) kapcsán. A vitára, amint írta, annak általánosítható lexikográfiai tanulságai késztették.

Öszintén sajnálom, hogy írásának megjelenése után röviddel bekövetkezett korai halála miatt ő már nem vehet részt a további eszmecsereben. Ismertetésemhez fűzött ellenvetéseire akkor ezért sem válaszoltam. Latin jövevényszavaink általa kezdeményezett új feldolgozása azonban az ő halála után másokra háruló, folytatandó feladat, s úgy vélem, a vitacikkre ezért is reagálnom kell. Előrebocsájtom, hogy F. V. monográfiájáról az enyémen kívül több recenzió jelent meg, tudomásom szerint a következők: M. KORCHMÁROS: Népr. és Nytud. XXVI [1982.], 250—3; BAKOS FERENC: Nyr. CVII [1983.], 496—9; MAYER: AntikTan. XXXII [1985—6.], 100—8. A téma iránti érdeklődés megnyilvánulása mellett ezek természetesen a monográfia fogadtatását, a feldolgozást illető általánosabb kérdések megítélését is objektívabban tükrözik együttesen, mint egyetlen recenzens véleménye. Megtisztelő ugyan számomra, hogy F. V. éppen az én ismertetésem kapcsán fejtette ki ellenvetéseit, megemlítem azonban, hogy az általam leírt főbb kifogások másutt szintén előkerültek. Különösen kár, hogy a szerző nem reagált MAYER GYULA írására, amely az ismertetések közül a legátfogóbban, a legszélesebb kitekintéssel vette sorra a monográfia feldolgozásának főbb problémáit, s javasolt célszerűbb megoldásokat. MAYER munkáját 1983-ban, még megjelenése előtt Révay-díjjal jutalmazta az Ókortudományi Társaság mint a kritika kereteit túllépő, a téma általános kérdéseire hozzászóló írást (AntikTan. XXXI [1984.], 298). Nem kívánom itt a recenziók tanulságait összegezni, bizonyos azonban, hogy bennük a F. V. által vitatott kérdésekre is sok megjegyzés, szempont van, amely a további feldolgozás számára nyilván tanulságos.

A nekem szóló ellenvetésekre F. V. írásának pontjait követve az alábbi megjegyzéseket teszem.

1. Érthető, hogy könyvében a szerző a tárgyalt szavak állományát gyakorlati okokból bizonyos szempontok szerint korlátozta. A címszóra tétel nehézségeit minden recenzens érzé-

kelte. A címszavak kiválasztásában ugyanakkor hozzám hasonlóan más is észlelt ellentmondásokat: Például a vitacikkben felhozott *alamizsna* szót a megjelölt elvek alapján MAYER (i. m. 101) is kizárandónak tartotta ebből a kötetből, s a következtetések keltette bizonytalanságra jellemző, hogy a *paradicsom* szót, amelyet F. V. a szándékosan kihagyott szavak egyik példájául a vitacikkben mutatott be, én más okból véltem a kötetből hiányzóznak, mint MAYER.

Az ellentmondások feloldására vonatkozó javaslatomat F. V. terjedelmi okokból megvalósíthatatlannak ítélte. Az általa kiragadott megállapításom („Célszerűbb lett volna... minden görög eredetű szót felvenni”) szöveggörnyezetéből azonban kiderül, hogy az a monográfiába bekerült, görög—latin (—magyar) viszonylatban szabályos formák mellett az olyan latin közvetítésű görög szókra értendő, amelyek az átvevő nyelvben nem szabályosan módosultak. Az ilyenek kirekesztésével, amíg csak a kérdéses szavak etimológiai kapcsolata kimutatható, hozzám hasonlóan M. KORCHMÁROS (i. m. 252) sem értett egyet. Bár F. V. e nem szabályosan módosult formákat, amint a vitacikkből megtudtuk, kéziratban kidolgozta, sajnáljuk, hogy ezek nem kerültek be könyvébe, minthogy külön kötetbe szánta, illetve akármilyen volt ennek az oka, a nem szabályos alakulás szempontja ebben a formában elkülönítésre számomra továbbra sem tűnik alkalmasnak.

2. A kikövetkeztetett görög megfelelőjű szavak felvételében következtelenségeket jegyzett meg velem azonosan BAKOS (i. m. 496) és MAYER (i. m. 101) is. Mindhárman egyformán szóvá tettük, hogy többek között miért szerepel a kötetben a 30. lapon éppen az elvi kizárást példázó két szó egyike, az *anatómia*. A vitacikk válasza (i. m. 343), hogy ennek görög megfelelője is adatolt, míg a másik szóét (*ceruza*) csak a latin alapján lehet kikövetkeztetni, így nem helytálló. Nem „véletlen szótári sajátság”, ahogy F. V. vélte, hogy az általa használt nagyszótárakban (PAPE, LIDDLE—SCOTT) nincs meg, hiába keressük az ógörög nyelv legnagyobb szótárában, a „Thesaurus Linguae Graecae”-ben is. Ilyen alakra a görögből nincs adat. A FARKASTÓL A FORCELLINI-féle szótárból idézett adat latin nyelvű szövegből való. Magam e szótárnak egy másik kiadását tudtam megnézni (Lipsiae ... Londini, MDCCCXXXIX), mint amit F. V. használt, s ennek az *anatomia* címszóra idézett példájában latin betűvel szerepel a szó: *Per apertionem, quam Graeci anatomiam dicunt*. Ugyanezt az adatot latin betűvel találjuk a „Thesaurus Linguae Latinae”-ban (*anatomia* alatt) és WEISE jövevénytípus-monográfiájában (Griechische Wörter in der lateinischen Sprache. Leipzig, 1964. 339) is. A latin szerzőknél egyébként — különösen orvosi művekben — gyakran előfordul, hogy görög eredetű szavakat hol görög (főleg használatuk kezdetén), hol latin betűkkel írtak le (vö. WEISE i. m. 12). A fenti adat így akkor is csak a latin alapján feltett görög megfelelőt bizonyít, ha egyes forrásokban görög betűkkel szerepel. WEISE (339) ugyanezen adat alapján a görögre nézve szintén csak csillaggal veszi fel az *ἀνατομία* szót.

3. A jövevénytípus magyar alakváltozatainak, jelentéseinek általam hiányolt részletezését F. V. részben terjedelmi, részben elvi okok miatt elhárította. Az elvi ok elsősorban az etimológia középpontba állítása, amellyel szemben a szó történetének kérdéseit a magyarban az értelmező szótárak, illetve a magyar nyelvtörténet hatáskörébe utalta. E felfogás eredményeképp a monográfia inkább egyfajta etimológiai szótár lett (l. BAKOS i. m. 498, vö. M. KORCHMÁROS i. m. 252), s a jövevénytípus-monográfia hagyományos kívánalmainak egy részét háttérbe szorította. Mivel azonban munkáját a szerző a latin jövevénytípus-feldolgozás modelljéül szánta (i. m. 9), s kifejezetten magyar nyelvészeti jellegét a vitacikkben is hangsúlyozta, úgy gondolom, nem egészen alaptalanul várhattuk tőle a magyar szó történetének bővebb kifejtését, amely jövevénytípusaink vizsgálatakor nem nélkülözhető (vö.: BAKOS i. m. 499; MAYER i. m. 101—2). A terjedelmi okok természetesen megkötik a szerzőt, de a könyv szerintem ennél a kérdéskörnél kevésbé lényegességekkel is foglalkozik.

4—8. A görög megfelelők közlésmódjára vonatkozó megjegyzéseim között természetesen lehetnek vitathatók. A róluk alkotott összbenyomást illetően azonban — összevetve

MAYER (i. m. 104) jóval szigorúbb és részletesebb véleményével a magamét — úgy vélem, nagyot nem tévedtem. Megállapításaim gyakran olyan technikai kérdéseket érintenek (pl. a szavak alakjához való utalás stb.), amelyek a célnak megfelelően többféleképp is eldönthetők. A bírálatban én azt az elvet tartottam szem előtt — s úgy látom, ennek jogosságát támogatja BAKOS (i. m. 499) megjegyzése is —, hogy a leírás a görög latin filológiai képzettséggel nem rendelkező (nyelvész) szakember számára követhető legyen. E szemszögből tartottam és tartom kívánatosnak pl. a származékokban levő tőalak rendszeres feltüntetését az ige első szótári alakja mellett akkor is, ha ez — a vitacikket idézve (344) — „görög etimológiai, alaktani belügy”. A vitacikk felsorolt példáiban (*matézis*, *massza*, *gnóma*) is azért láttam a származtatás közlésmódját megtévesztőnek, mert azonos görög nyelvtani alakok részben más sorrendben, részben nem egységes néven szerepelnek. Szakember számára viszont etimológiailag oda nem tartozó példákra az azonos összetéti típus vagy képzésmód szemléltetése kedvéért szerintem nem kell utalni. Az utóbbi eljárást MAYER népművelői célzatúnak minősítette (i. m. 104).

9. Teljes félreértést tükröz F. V.-nak az a megállapítása, hogy a művelődéstörténeti megjegyzéseket fölöslegesnek ítélt. Ezeket nem egészükben, hanem esetenként arányaikban és ismeretterjesztő hangvételükben minősítettem fölöslegesnek. S amint én e szempontból kifogásoltam egyebek mellett például a papír története kínai kezdeteinek emlegetését, ugyanúgy ismeretterjesztésnek értékelte MAYER (i. m. 104) többek között Berzsenyi születése és halála évszámának közlését. A bibliai idézeteket én görögül hosszadalmasnak tartottam, ezek a MAYERTől (i. m. 104) jelzett módon, a Vulgátából idézve mutatnának rá hatásosan a magyar jövevényszó forrására.

10. Az idézett hazai latin szótárak adataiból levonható tanulságokról máshol szintén esett szó (BAKOS i. m. 498). Ha szerepük pusztán a nyomatékosítás, amint a vitacikk megerősíti, hogy ti. a klasszikus latin nagyobb szótárai mellett igazolják a szó ókori meglétét, úgy idézésük fölösleges, hiszen ahogy vitacikkében F. V. is írta: (345) „a klasszikus latin adat önmagában is bizonyító”. Ekkor a latin és a magyar adat általam számonkért időrendi viszonyítására valóban nincs szükség. A hazai latin szótárak adatai azonban más tanulságokat is megengednek, s ezek különösen kínálkoznak akkor, amikor más hazai latin forrásokra a szerző nem is utal. Bizonyára nem véletlen, hogy a hazai szótárak különféle jelentőségének említését hiányolta BAKOS (i. h.), s az időrendi szempontot ő is felvetette.

A lényeg persze az, hogy a latinból való átvétel tényét nem elsősorban a klasszikus szerzőkhöz készült iskolai célú szótárakból, hanem — ahogy a vitacikk is írja — a hazai latin nyelvhasználatból lehet dokumentálni. S igaz ugyan F. V. ellenvetése, hogy a hazai latinság teljes szótára nem létezik, mégis kár volt teljesen figyelmen kívül hagyni s még a vitacikkben sem említeni „A magyarországi középkori latinság szótára” cédulaanyagát, amelyet 1976-ig, FARKAS anyaggyűjtésének lezárásáig nem kezdtek ugyan kiadni, de 1965-től fokozatosan betűrendbe szedték, hogy a kutatók hozzáférhessenek (vö. HARMATTA: AntikTan. XXVII [1980.], 84). MOLLAYNAK a FARKASÉVAL azonos évben megjelent — német kölcsönszavainkat tárgyaló — monográfiája e gyűjteményt elsőként fel is használta (vö. Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. 10).

Végezetül ismertetésemben nem kívántam a klasszika filológia (vagy a középlatin filológia) szempontjait túlzottan előtérbe helyezni. Inkább úgy láttam, hogy az itt érintett szakterületek filológiai tényei több esetben más arányokban szolgálták volna jobban a monográfia célját. S úgy hiszem, ez nemcsak az én recenziómból tűnik ki. Válaszomban természetesen csak az ismertetésemért fontosabb megjegyzésekre reagáltam. Hangsúlyozom azonban, s annak idején is írtam, hogy tisztában vagyok F. V. könyvének pozitívumaival is. Munkájának visszhangja egyébként jól tükrözi azt az igényt, amely latin jövevényszavaink modern feldolgozása iránt fennáll.

M. NAGY ILONA

Szemiotika a világban: szintézis a különbözőségben

Az V. Nemzetközi Szemiotikai Kongresszus, Berkeley, Kalifornia, 1994. június 12—18.

A Nemzetközi Szemiotikai Társaság és a Magyar Szemiotikai Társaság tagjaként meghívást kaptam a Berkeleyben (Kalifornia, Egyesült Államok) megrendezett 5. Szemiotikai Világkongresszusra. A meghívás előzményéül a IV. Nemzetközi Szemiotikai Kongresszuson tartott előadásom és az „Emberi hang (Human Voice — Szupraszegmentális fenoména és a szemiotika)” című nagyméretű poszterem szolgált. A kongresszus fő témája „Az ember és jelei” volt, amely szorosan kapcsolódott az akkori, az MTA Irodalomtudományi Intézetben folytatott szupraszegmentális, illetve hanglejtéskutatásaimhoz.

Az 1994. nyarán megrendezett V. Szemiotikai Világkongresszuson 17 magyar vett részt, s szinte minden szekcióban képviseltük magunkat előadással is. Az előadások mindegyike angol nyelven hangzott el. A magyar előadók közül a Magyar Szemiotikai Társaság elnöke, VOIGT VILMOS, aki a Nemzetközi Szemiotikai Társaságban is képviselte hazánkat, a plenáris ülésen értékelte és bemutatta a magyar szemiotika helyzetét és a magyar szemiotikusok munkásságáról is beszélt. — Ugyancsak kiemelten foglalkozott a magyar szemiotikusokkal Jeff Bernard, az Osztrák Szemiotikai Társaság elnöke és előadója. A legnagyobb segítséget azonban THOMAS A. SEBEOK, bloomingtoni professzortól kaptuk (Indiana Egyetem, USA), aki a kongresszust megelőzően Magyarország több egyetemére kapott meghívást, és előadást tartott Budapesten az ELTE-n, Szombathelyen, Miskolcon a Bölcsész Egyesület egyetemén (az utóbbi előadás időközben megjelent: *A szemiotika helyzete, különös tekintettel az európai északi országok szemiotikájára. Északi népek nyelve és kultúrája II. Miskolc, 1995.*). A tagok közötti személyessé vált szakmai kapcsolat tette lehetővé azt, hogy sikeres előadásokat tartottunk a California Egyetemen, Berkeleyben 1994. júniusában.

A kongresszus nyitó és záró előadója Umberto Eco, a híres író volt, „A rózsza neve” című film és regény, a „Bábeli beszélgetések” és több más, magyarul is olvasható mű szerzője. U. Eco „A szemiotika és a perfekt nyelvek” címmel tartott záróelőadása nagy sikert aratott a világ minden részéből összesereglett szemiotikusok előtt, amelyet a különleges szituáció — a záróbankett — még inkább megemelt.

A California Egyetemen háziasszonyunk és az amerikai szervező bizottság elnöke Irmengard Rauch volt, aki a szervezési dolgokban volt segítségünkre a Clark Kerr Campusban, ahol a résztvevőket elhelyezték. I. Rauchot beválasztották az amerikai szemiotikai elnökségbe is.

A kongresszus minden napja az egyes országokat érintő áttekintő, elemző plenáris ülésekkel kezdődött, így képet kaphattunk az európai és az Európán kívüli földrészekeken folyó kutatásokról is (USA, Ausztrália). A magyar résztvevők a legkülönbözőbb szekciókban mutatkoztak be, jól reprezentálva a hazai szemiotikai kutatások szerteágazó jellegét. A Tánc szekcióban KÖNCZEI CSILLA „Tánc és gondolat” címmel, OROSZ MAGDOLNA a Narrative (Elbeszélés) szekcióban „Szövegszerkezet és világyszerkezet az irodalomban” címmel, GRÁFIK IMRE előadását az Építészet szekcióban olvasták fel a szerző távollétében, míg sajnos BALÁZS GÉZA nem küldte el előadását, s így nem volt lehetőség a felolvasására (a „Politikai szlogenekről” és „A Graffiti Budapesten a rendszerváltás előtt és után”). TARNAY LÁSZLÓ a filozófiai szekcióban „A jel etikai perspektívájáról” szolt, míg VOIGT VILMOS a majomfestészet rejtelméibe vezetett be bennünket színes illusztrációs anyag kíséretében. BUKY BÉLA és KISS GÁBOR a Metateória szekcióban mutatott be közös előadást. A Biblia szövegéből vett számítógépes szemiotikai elemzést mutattak be. SZENTGYÖRGYVÁRI ARTÚR a didaktikai kérdésekhez szolt hozzá előadásával, míg FÖRDÖGH MIKLÓS a politikai vita résztvevője volt. KINCSES KOVÁCS ÉVA a Média/Reklám szekcióban „A magyar reklámok változásáról” címmel tartott előadást.

Sajnálatos, hogy a magyar résztvevők a legújabb kutatási ágakban nem adtak elő, például a bioszemiotika tárgykörében. A kongresszusra eljutott magyar résztvevők nem mindegyike tartott előadást, de kísérőként részt vettek a programokon. A kongresszuson párhuzamosan összesen 164 szekcióban hangzottak el előadások, kb. 500 résztvevő hallgatta meg őket. A záró plenáris előadást Th. A. SEBEOK professzor tartotta Globális szemiotika címmel, óriási érdeklődés mellett. Említésre méltó, hogy külön szekciót szenteltek Ch. Peircenek, valamint a kongresszus egyik napját a Nemzetközi Szemiotikai Társaság közgyűlésének lebonyolítására tartották fenn.

A hivatalos programokon kívül a magyar résztvevők külön meghívást kaptak egy kis állófogadásra Th. A. Sebeok professzortól, ahol találkozhattak Eero Tarasti finn zenei szakemberrel, a Mouton Kiadó képviselőjével, mexikói (a következő kongresszust esetleg Mexikóban vagy Finnországban rendezik), bolgár, orosz, német, amerikai stb. szemiotikusokkal is. Ugyancsak fontos volt a nyitó és záró fogadáson való részvétel, hiszen itt nyílt alkalom a személyes meghívásokra, beszélgetésekre.

A szemiotika új tudománynak számít, bár a jelekkel való foglalkozás az ember talán legősibb és legelembibb foglalatossága volt mindenkor. A jelek — az emberi jelek — kutatása és eredményeinek nemzetközi szintű megmértetése, összevetése új gondolatokat, új lehetőségeket adott a magyar szemiotikusok számára is. A stilsztika és a szemiotika összekapcsolódása például jól nyomon követhető egyes neves kutatók életművében, habár nem tartották magukat szemiotikusnak (Fónagy Iván, Petőfi S. János stb.). A jelek kutatása nem korlátozódhat pusztán a nyelvi jelek kutatására, minden, ami az emberrel összefügg, a szemiotika kutatási tárgya lehet. A IV. perpignani kongresszus témája „Az ember és jelei” volt, a berkeley-i kongresszus pedig a világ szemiotikusainak összefogását szolgálta.

KINCSES KOVÁCS ÉVA

A. D. Kylstra 75 éves

A Groningeni Állami Egyetem Finnugor Tanszékének emeritusa, Andries Dirk Kylstra 1995. október 8-án betöltötte 75. életévét. 1920-ban született a hollandiai Friesland tartomány Zwaagwesteinde nevű helységében, ahonnan a család hamarosan Utrechtbe költözött. Ebben a városban nőtt fel, kezdte el és fejezte be tanulmányait.

A. D. Kylstra kacsaringós utakon jutott el a tudományos pályára. Az utrechti kereskedelmi iskolában végezte középiskolai tanulmányait, munka mellett tette le az előírt vizsgákat, „nem nagy kedvvel, hanem a körülmények kényszerének engedve”, amint mondogatni szokta. A második világháború is keményen beleszólt életébe, mint Európa legtöbb korabeli lakosáéba. A Hollandiát megszálló németek sok fiatal holland férfit elvittek németországi kényszerszolgálatra. Hogy e sorsot elkerülje, Kylstra hosszabb időn át rejtőzködött, olykor — szó szerint — a föld alatt. 1943 októberében azonban rábukkantak a németek, és Németországba deportálták gyári segédmunkára. Ezen emberpróbáló évekhez azonban kellemes emlékei is fűződnek: Freiburgban ismerkedett meg egy kedves fiatal német leánnyal, Margrit Linderrel, aki életének hűséges társa lett — 1995 májusában ünnepelték aranylakodalmut.

A háborút követően Hollandiába visszatérve újra tanulni kezdett. Munka mellett letette a gimnáziumi érettségét, majd angoltól és németből tanári vizsgát tett (1946-ban, ill. 1948-ban). 1951-től az utrechti egyetem diákjaként főszakon német nyelvet és irodalmat, továbbá mellékszakon ógermanisztikát és oroszot tanult. 1956-ban fejezte be egyetemi tanulmányait kitűnő eredménnyel.

Ezt követően idejét a finnégi nyelvek germán jövevényszavait feltáró kutatások történetének szentelte. Két évre szóló tudományos ösztöndíjat kapott, s 1956 októberében akkorra már négytagú családjával Helsinkibe utazott. A rá jellemző szívóssággal dolgozott: kitűnően megtanult finnül (tudását később is folyamatosan tökélesítette), Paavo Rivila vezetésével általános finnugrisztikát és finnugor nyelveket tanult. Különösen a lapp volt a kedvence, s mivel akkor éppen nem volt Helsinkiben alkalmas nyelvmester, kétszer is elutazott Lappföldre helyszíni tanulmányok végett.

1958-ban tért vissza az immár öttagú család Hollandiába, ahol a családfő a steenwijki gimnázium német tanára lett. Ismét kemény évek következtek: heti 29 tanítási óra mellett esténként és hétvégeken serényen készítette disszertációját, amelyet 1961-ben „Geschichte der germanisch-finnischen Lehnwortforschung” (Assen, 1961.) címen védett meg. Ebben a kutatások történetét tekinti át a kezdetektől az 1950-es évek elejéig, állást foglalva több vitás kérdésben. E munka eredményeinek egyike: megállapította, hogy a finnégi nyelvekben gót jövevényszavakkal is lehet számolni.

A rákövetkező esztendőben kinevezték az éppen akkor alapított groningeni ógermanisztikai tanszék élére. Ennek az egyetemnek a professzoraként dolgozott 1962. szeptember 1-től 1985. október 30-ig, nyugdíjba vonulásáig. Az ógermanisztika professzoraként a tárgyhoz tartozó nyelveket (egyebek közt gótot, ófelnémetet, ónorvégot), ezek irodalmát, történetét és germán mitológiát oktatott. Előadásain kitérőket tett a finnugrisztikába, felkeltette iránta diákjai érdeklődését, és kérésükre külön finnugrisztikai előadássorozatot tartott. „Évés közben jön meg az étvágy”: a diákok kívánságait mindig szem előtt tartó Kylstra kérésükre finn nyelvórákat is tartott. Az eredetileg a rendes tanterven kívüli finnugrisztikai előadások finnugrisztikai programmá szerveződtek, így 1966-tól hivatalosan is megbízták e tudományág oktatásával, s ettől kezdődően lehetőség volt Groningenben — elsőként Hollandiában — mellékszakos finn, magyar és néhány más finnugor nyelvi tanulmányokat folytatni. Ettől az évtől számíthatjuk a hollandiai finnugrisztika hivatalos létét. Ugyanebben az évben vált az ógermanisztika is mellékszakból főszakká. Kylstra álmainak betetőzése volt, amikor a királynő 1973-ban önálló egyetemi főszakká nyilvánította a „finnugor nyelvek és irodalmak” című tanulmányokat, amely voltaképpen három főszakot foglalt magában: a finn nyelvet és irodalmat, a magyar nyelvet és irodalmat, valamint a finnugor nyelvtudományt. Ezek a frissiben kidolgozott tanterv alapján 1974 őszén be is indultak. Noha a bölcsészkar kilátásba helyezte a finnugor professzúra megerősítését, az akkori válságoktól terhes időkben erre mégsem kerülhetett sor, sőt ekkoriban inkább leépítések zajlottak. Salamoni döntés született: az ógermanisztikai teljes egyetemi tanári állást két „félállásra” vágták (megosztva az ógermanisztika és a finnugrisztika közt). Ez nagy erőfeszítéseket követelt a kettős kötelezettségű professzortól: noha csak kis létszámú diákcsoporttal foglalkozott, széles skálájú oktatást (pl. runológia, germán mitológia, magyar és finn nyelvtörténet, fordítás finnról és magyarról hollandra, lapp nyelvórák) kellett biztosítania. Mellékesen megemlíthjük, hogy ő alkotta meg a Hollandiában korábban ismeretlen finnugor nyelvészet által használt terminus technicusok holland nyelvű megfelelőit.

Vezetésével négy doktori értekezés készült, közülük három a finnugor nyelvek és kultúrák tárgykörébe tartozik: Tette Hofstra a finnégi nyelvek germán elemeiről (1985), Osmo Nikkilä a finn irodalmi nyelv történetéről (1985), Jolanta Jastrzębska a modern magyar irodalomról (1989) értekezett, továbbá e sorok szerzőjének 1994-ben megvédett (a finn történeti morfológiával foglalkozó) doktori munkáját is ő inspirálta.

A hollandiai felsőoktatás az örökös változások és újítások korát élte az elmúlt időszakban, s emiatt Kylstrának folyamatosan harcolni kellett az általa képviselt tudományágak művelésének lehetőségéért és intézetek létéért, a munkavégzés elfogadható szintű feltételeinek biztosításáért. Sikerral tette ezt is, hiszen egész aktív életében mindkét tanszék sikeresen

folytatta tevékenységét. Mivel nyilvánvaló volt, hogy Kylstrának nem lesz olyan utóda, aki mindkét területen helyt állhatna, az ögermanisztikai szak fenntartása mellett az egyetemi tanári státust teljes egészében a finnugor intézetnek adták.

A széles körű szervezői és oktatói munka a kutatástól rabolta el az időt. Ezért Kylstra tudományos oeuvre-je mennyiségileg talán szerénynek tűnhet. Tudósi érdeklődése azonban nagy területeket fog át, amint ezt világosan dokumentálja a 65. születésnapja tiszteletére kiadott emlékkönyvben közölt munkásságjegyzéke („Lyökämme käsi kätchen”. Amsterdam, 1985. 195—9). Doktori értekezésnek pozitív fogadtatása volt, a szakmai közvélemény a folytatást várta. A műről írott recenziójában (UA.Jb. XXXVI) JULIUS MAGISTE ki is fejezte ebbéli reményét. Maga Kylstra is szükségesnek látta a további kutatást, hiszen a védést követően új eredmények láttak napvilágot. Az ő kezdeményezésére indult be egy nagyszabású, eredetileg egykötetesre tervezett, de előreláthatólag három részessé bővülő etimológiai vállalkozás, amelynek első kötete négy szerző munkájának eredményeként, „Lexikon der ältesten germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. A—J” címen 1991-ben jelent meg.

Kylstra professzor fríz háttéréről sem feledkezett meg: helsinki levéltárakban egy fríz lelkész fríz nyelvű levelezését dolgozta fel, azt is kutatta, vannak-e finn földön a frízek egykori jelenlétére utaló nyomok; e munka negatív eredménnyel járt, kétségtelen bizonyítókra nem sikerült bukkania.

A magyar nyelv és kultúra iránti elkötelezettségét nemcsak e tárgyak egyetemi szintű oktatásának megszervezése tanúsítja, hanem rendszeres magyarországi útjai és magyar kollégákkal fenntartott kapcsolatai is. Tudományos tevékenységében azonban a magyar nyelv nem foglal el központi helyet, bár ilyen témájú tanulmányai is vannak: magyar fonetikai problémát taglal Tjeerd de Graaf groningeni fonetikussal közösen írt „Vannak-e diftongusok a magyar köznyelvben?” (NyK. LXXXII, 313—7) című rövid tanulmánya. Az általa kiváltott vita során ismételten hozzászólt e kérdéshez: „Még egyszer a magánhangzó + j kapcsolatáról a magyarban” (NyK. LXXXIII, 148—51).

A lapp nyelv és kultúra iránti lelkesedése az arktikus régiókra irányította figyelmét. Kezdeményezésére 1970-ben létrehozták a Groningen Állami Egyetemen az interdiszciplináris kutatásokat összehangoló, időközben jónévűvé vált Artikus Centrumot, amelynek nyolc éven át (1970—1978) volt vezetője.

Egyetemi kötelezettségein túl sok-sok éven át működött az állami német, finn és magyar nyelvvizsgabizottság elnökeként. Neki köszönhető, hogy Hollandiában ugyanolyan szintű tolmács- és fordítói vizsgát lehet tenni magyarból, mint a „nagy” európai nyelvekből.

Nagyon jó, gyümölcsöző kapcsolatokat alakított ki magyar és finn kollégákkal, a hivatalos szervekkel. Mindkét ország nagyra értékelte a nyelvük és kultúrájuk hollandiai megismertetésében szerzett érdemeit, a groningeni Finnugor Tanszék fejlesztéséért tett erőfeszítéseit, és 1985-ben magas állami kitüntetésekkel honorálták tevékenységét. Ugyan-ezen évben a Tamperei Egyetem disz doktorává fogadta.

A nyugdíjba vonulás Kylstra professzor számára egyáltalán nem jelentette az élet beszűkülését, hiszen az oktatási és tanszékvezetési kötelemek alól mentesülve olyan kedvteléseire fordulhatott, amelyekre korábban alig volt alkalma: sokszor indult útnak, hogy a kelták nyomait felfedezze, törökül tanul és a Koránt olvassa arab eredetiben.

Szívesen szólok röviden Kylstráról, az emberről is: akinek volt alkalma vendégszeretetét otthonában élvezni, az tudja, hogy a mesélő kedvű házigazda úgy le tudja bilincselni hallgatóját, hogy a vendég alig veszi észre az idő múlását.

E jeles évforduló alkalmából e kis köszöntő szerzője (és a jubilánsnak éveken át közeli munkatársa) sem kívánhat mást a jubilánsnak, mint azt, hogy ő se vegye észre az idő múlását, még sokáig és jó egészségben élvezze a munkás élet után jól megérdemelt aktív pihenés örömét.

SIRKKA-LIISA HAHMO

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Jókai-kódex szórendjéhez*

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
106. (27)	Et quum <u>nulla</u> habitatio <u>ibi</u> esset	Es hogý <u>ottogijel</u> <u>Se-megij</u> lakas <u>femuala</u>	1. A magyarban az <i>ibi</i> -nek megfelelő <i>ottogijel</i> a mondat bevezető részébe került. — 2. A magyarban kettős tagadást találunk: (<i>Se-megij</i> . . . <i>fem</i>). — 3. A <i>femuala</i> (a. m. 'sem volt') egybeírása egybeesésre utalhat.
107. (27)	ubi vepres quasi quoddam (BpK. O) quoddam) tugurium facerant, subintravit	holot tewuifben cýñnaltuala <u>olya-tant</u> ment egý <u>háj-lok</u> fbele mene	1. A tárgy a magyarban követi az igét és megelőzi a hasonlító kötőszót. — 2. A hasonlító szerkezetnek nincs elemenkénti megfelelője: vö. <i>quasi (quoddam) tugurium : olyatant ment egý hájlok</i> . — 3. A határozatlan névelőnek nincs mintája. — 4. A <i>fbele</i> résznek sincs pontos megfelelője. — 5. A <i>bele</i> igekötő-előzmény eredetileg anaforikus névmási határozószó, referenciája itt a <i>hájlok</i> -éval azonos lehetett. Itt (vagy korábbi, hasonló mondatokban) a <i>bele</i> a mondat bevezető részében (a topikban) is állhatott, a mondategység témájaként. Abból, hogy a fejlődés egy pontján a <i>bele</i> s más latívuszi határozó az ige szólamába, s így a fókuszba kerülnek, nem következik, hogy a mondategység főhírévé válnának.

* L. MNy. XCI, 381.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
108. (28)	<i>facta sunt</i> meritis eius <u><i>mulla miracula</i></u>	ew eleyben <u><i>nagj</i></u> <u><i>zoklagos c3udac lew-</i></u> <i>nec</i>	A (szerkezetes) alany a magyarban a fókuszba került.
109. (28)	Propter quae omnia coeperunt homines in illa insula con- struere et habitare	kýkert mend kezd- nek emberek <i>ott</i> az zýgetben laknýa	1. Az <i>ott</i> -nak nincs közvet- len megfelelője a latinban. — 2. A <i>construere</i> megfele- lője a magyarban hiány- zik.
110. (28)	<u><i>De magisterio sancti</i></u> <u><i>Francisci ad fra-</i></u> <u><i>trem Leonem</i></u>	<i>Zent ferencz</i> nek <i>frater leora</i> ua- lo <u><i>tanojtafarol</i></u>	A cselekvésnév határozó- ragos bővítményeit a <i>ualo</i> (a. m. 'való') jelzősíti (vö.: KERTÉSZ: NYr. LIII [1924.], 35—7; JÁSZÓ: TNyt. II/1, 426; S. HÁMO- RI: MNy. L, 420). — A szó- rend a magyar szerkezet sajátja.
111. (28)	quia <i>ibi non est</i> perfecta laeti- tia	hogý <u><i>njnczen otto</i></u> <u><i>gýjel</i></u> tekellertes vígafag	1. Az <i>otto</i> <u><i>gýjel</i></u> a magyarban az állítmány és az alany közé került. — 2. <i>non est</i> : <i>njnczen</i> .
112. (29)	scribe, quia <i>non est</i> <i>ibi perfecta</i> laetitia	<i>ým</i> mar <i>ma</i> ýrýad mert <i>meg ott</i> <u><i>fýn-</i></u> <u><i>czen</i></u> tekellertes výgafag	1. A mellékmondat szer- kezetes alánya („az, ami nincsen”) mindkét nyelv- ben a mondat végén áll. — 2. A <i>meg</i> 'még' a megfe- lő szerkezet élén áll. — 3. Az <i>ým</i> mar <i>ma</i> mintát- lan. — 3. Az <i>ott</i> a magya- rban megelőzi az ígét. Ere- detileg a bevezető részhez tartozhatott (keresztállá- sos mondat).
113. (29)	„ <i>Pater, rogo te ex</i> <i>parte Dei</i> ”	<i>kerlec</i> te ged · <u><i>attjám</i></u> ýltennek fe- lewie	A magyarban a megszólí- tás a tárgy után szakítja meg a mondatot.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
114. (30.)	[tunc si nos <i>tot iniurias et repulsas</i> sine turbatione et murmuratione toleraverimus patienter] et cogitaverimus <i>humiliter et caritative</i>	[Tehat ha mŷ az <i>bo33ofugocot</i> .]. es az <i>uetefekuel</i> haboro-lafnalkyl es 3ugaf-nalkyl engedelmeft 3enuedengewk] es 3erelmeft es alaza-toft gondolangŷuk	1. A magyarban a <i>gondolangŷuk</i> igét bővítő módhatározók (<i>3erelmeft es alazatoft</i>) az igét megelőzik; a <i>cogitaverimus</i> -t a megfelelők követik. — 2. A zárójellezett részben lévő <i>uetefekuel</i> szóalak P. BALÁZS JÁNOS szerint <i>uetefeket</i> szóalak helyett állhat. — 3. A tárgyak — a mondat témájaként — mindkét nyelvben a bevezető részben vannak.
115. (30.)	Et <i>non</i> aperiret [BpK.: <i>aperuit</i>] nobis	Es <i>nem</i> nytya <u>meg</u> nekewnk	Tagadó mondat. A <i>meg</i> az igét követi.
116. (30.)	Recedite hinc pultrones vilissimi, et ite ad hospitale	menyetek <u>el</u> yn-nett yeles tolu-aŷok es galyadok : es menyettek <i>az</i> hyŷpitalba	1. Az <i>-el</i> helye nem következhet a mondat latin megfelelőjéből. 2. A <i>Menyetek</i> és az <i>el</i> egybeírása egybeejtést tükrözhet. A hangsúly az első szótagon (az ige tövéen) lehetett. — 3. A determináló <i>az</i> -nak nincs latin megfelelője.
117. (31)	Et <i>exiens cum uno fuste nodoso</i> et [<i>capiens</i> nos <i>per caputium</i>] et ad terram <i>super lutum et nives</i> proiciet	Es <i>kŷ yewuen na g ŷ fe yew bottual</i> [mŷnkett <i>capuciumoonkon foguan</i>] feldre le ewt <i>farra es hora</i>	1. Az igenévnek az élén áll a <i>kŷ</i> igekötőelőzmény. Az igenév megelőzi a társhatározót. 2. A <i>nagy feyew bottual</i> szerkezet balra bővül — a latintól (<i>uno fusto nodoso</i>) eltérően.
118. (31)	et <i>taliter</i> nos <i>verberavit</i> [cum fuste praedicto]	es <i>vgŷ uer</i> mŷnkett [e3 felewl mondot rudual]	A módhatározó a magyarban közvetlenül az ige (az igető) elé kerül; a tárgy a magyarban az igét követi. (A latinban a <i>nos</i> 'minket' tárgy a határozó és az ige közé ékelődik.)

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
119. (31)	Nam in omnibus <i>mirabilibus supra-</i> <i>dictis</i> [nos <i>glorari</i> <i>non possumus</i>]	Mert <i>mend e3</i> <i>felewl mondott c3u-</i> <i>dakban</i> [mý <i>nem dj-</i> <i>czekedhetewnk</i>]	1. A <i>felewl mondott</i> jelző (szemben a latin <i>supradictis</i> -szel) megelőzi főnevét. A <i>felewl</i> határozó a magyarban is megelőzi az alaptagjaként szereplő igenevet. — 2. A <i>mend e3</i> belső sorrendje nem következhet a latin <i>omnibus</i> -ból. — 3. A <i>mend e3</i> összefoglaló jellegű mennyiségjelző — a magyarban is a szerkezet élén áll; a magyarban megelőzi az ige-névből (<i>mondot</i>) és az ige-nevet megelőző határozóból (<i>felewl</i>) álló, jelzői összértékű <i>felewl mondot</i> szerkezetet. — 4. A latinban a tagadó szó (<i>non</i>) a segédige megfelelő alakja (<i>possumus</i>) előtt áll. A magyarban a tagadószó a ható igének a töve előtt áll: (<i>nem djczekedhetewnk</i>).
120. 31/32	<i>Quid enim</i> habes quod non accepisti?	<i>De maga mjđ</i> Vagyon melyet yftentewl nem vewteluolna	1. A latinban az <i>enim</i> a kérdő névmás és az ige között áll. — 2. A magyarban a kérdő névmás közvetlenül megelőzi az igei állítmányt (a létigét).
121. (32)	Carissime, nos <i>breviarium non habemus</i>	Dragalatoфом nekenk <i>njnc3en</i> <i>kewnuewnk</i>	1. A <i>breviarium</i> megelőzi, a <i>kewnuewnk</i> — alanyként — követi az állítmányt. — 2. A <i>nos</i> alanyként, a <i>nekenk</i> datívusz possesszívusként ugyanazon a helyen áll.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
122. (32)	[O frater Francisce] <i>tu fecisti tot peccata</i> in saeculo, [quod es dignus inferno]	[O ffrater ferenc] te e3 vȳlagban <i>annȳa bewnt tewtel</i> [hogȳ melto vagȳ pokkolban]	A magyarban a mennyiségjelzővel (l. G. VARGA: TNyt. II/1, 511–3) bővített tárgy (<i>annȳa bewnt</i>) megelőzi az igét (<i>tewtel</i>). Az <i>ez vȳlagban</i> határozó a magyarban a mondat bevezető részébe kerül. — Ugyanakkor párhuzamos az elrendezés a következő mondatokban: JókK. 33: „ <i>ego</i> contra te <i>tot ini-qua commisi</i> ” : „ <i>En</i> te ellened <i>e3 enne gonofagot tewtem</i> ”.
123. (33)	Quare, frater Leo, non <i>respondes</i> , [sic ut <i>te doceo</i> ?]	Myre frater nem <i>felel3 vȳȳ</i> [mȳ keppen <i>en tegedet</i> tanoȳtlak :]	1. Az <i>vȳȳ</i> utalószó (ige utáni) helye független a latintól. — 2. A <i>mȳkeppen</i> (a kötőszónak a szerepében) a tagmondat élén áll a magyarban is — nem közvetlenül az ige előtt. — 3. Az <i>en</i> -nek a latinban nincs közvetlen megfelelője. — 4. A <i>tegedet</i> nem főhíre a tagmondatnak; feltehetőleg külön szólamot alkotott.
124. (34)	Ego dicam <i>sic</i>	<i>E3 keppen mondom</i>	A módhatározó a magyarban megelőzi az igét. — A névmási alany (ego) a magyarban nincs megfelelője.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
125. (35)	[Et tunc frater Leo] respondit reveren- ter et multum hu- militer, dicens:	[Es frater Leo] ýgen týžtefen es alaža- toft felele žent attyanak	1. A módhatározók a ma- gyarban itt is megelőzik az igei állítmányt. — 2. A szerkezetes alanyban a <i>kőznév + tulajdonnév</i> sor- rend a két nyelvben azo- nos (l. pl.: KERTÉSZ: Nyr. XXXIX [1910.], 401; BENKŐ, Árpászöv. 307; S. HÁMORI: TNyt. I, 709; BA- LÁZS JUDIT: MNy. XCI [1995/1.], 128; vö. (távo- labbról) a 127. ponttal.
126. (35)	[quod] <i>miseriordia</i> <u>non</u> sum dignus	[hogý] <u>nem</u> vagýok melto <i>ýrgalmafflag- ra</i>	A magyarban a mellék- mondat (azaz ennek a kö- tőszót követő része) taga- dott igealakkkal kezdődik (<i>tagadószó + ígető + tol- dalék</i>). A latinban az állít- mánybeli melléknévnek a bővítménye (<i>miseriordia</i>) áll a kötőszót követő he- lyen.
127. (35)	imo <u>magnam grati- am</u> recipies (de Deo salutari tuo)	Sewt <u>nagý malaftott</u> vez [te yduezeýted- tewl <i>yftentewl</i>]	1. A tárgy a latinban is megelőzi az igei állít- mányt (OV). — 2. Az ér- telmező—értelmezett sor- rend (l. pl. SIMONYI: Nyr. XXXII [1903.], 242, Uő., A jelzők mondattana Bp., 1913. 115; BERRÁR, Tört- Mond. 125—6; S. HÁMORI: TNyt. I, 711) itt a két nyelvben különbözik.

LEVÉLSZEKRÉNY

Kiss Lajos írja: KÁVÁSSY SÁNDOR *Handal* című közleményében (MNY. XC [1994.], 468—9) megállapítja, hogy „*Handal* szavunk . . . a német *Berghandel* származéka. A Szatmárnémetitől északra és keletre élő magyarság ma is használja és így nevezi a hegyek közt található bánya-, illetve bányásztelepeket, és ilyen értelemben él vele az ottani románság, továbbá az ott lakó ruszin, szlovák és német népesség is.” Ám e szó használata nem korlátozódik a történeti Szatmár megye területére. Adatokban különlegesen gazdag monográfiájában GREGOR FERENC (Die alte ungarische und slowakische Bergbauterminologie mit ihren deutschen Bezügen. Bp., 1985. 47—49) bőségesen dokumentálja levéltári forrásokból a Felvidékről is a XVII. század elejével kezdődően. 1567-ből kimutatja a német *Berghandel* nyelvjárási (körmöcbányai) változatát is *Pergkhhenndel* alakban. Magam is foglalkoztam a *handal*-lal, mégpedig a máramarosi Aknaszlatina nevének vizsgálata során, mivel az aknaszlatinai kincstári sóbányatelepet, tehát a Faluszlatinától elkülönült tulajdonképpeni Aknaszlatinát korábban *Handál*-nak hívták (Nyr. CXV [1991.], 124). Vizsgálódásomat e szavakkal zártam: „A magyar földrajzi köznevek sorában nyilván kell tartanunk a *handal* 'bányatelep' főnevet is. Magyar voltát a hangrendi kiegyenlítődség szavatolja.”

Mizser Lajos írja: KÁVÁSSY SÁNDOR a Szatmár megyei bányavidék egyik jellegzetes szavával foglalkozott nemrég (MNY. XC, 468—9). Igen helyesen látta meg, hogy a német *Berghandel* rövidülése a helyi ejtésnek megfelelően. GRIMM: DtWb.-ban (I, 1512) a következőket találjuk: „Berghandel wird nicht allein allerlei metall, sondern auch der bergleut gezwang, arbeit der schmelzens, treibens, waschens, münzens, und gar vil berghandels in der biblia gedacht”. Elolvastam és lejegyeztem PESTY FRIGYES Helynévtárának Szatmár megyei anyagát: mind az egyes helységek leírását, mind id. Mátyás Péter vendégszövegét. A Nagybányai járásban az alábbi adatokra leltem: Alsófernezely (1864): „. . . az egész község Felső és Alsó handalra oszlik, de mind két handalnak azomban egy és ugyan azon Elöljárósága van, lakosai Cs: Kir: olvasztdáknál, favágásnál való munkával élőködnék. . .” Illoba (1864): „. . . ezen községből más fél óra járásra van egy több helyekről össze jött Bányász nép, mint egy 80 lakóbol álló helység melyet Illobai Handalnak nevezik, abban vannak ezüst bányák nevezetesen Hanó és Jakabb. Dávid Bánya melyeket jelenleg is dolgozzák, vannak ugyan tűrő malmok, melyek az úgy nevezett Valye Ilbgyi [értsd: Illoba patak M. L.] vízi hajtja”. Illoba (1865): „. . . ezen bércek közt van egy Handal, mely mint egy községet kepez, mint 80 házból áll. . .” Mátyás Péter már 1859-ben kezdte gyűjteni a telekkönyvekben található földrajzi neveket. 1864-ben megírta a „Folytatás”-t (a két rész összesen 83 oldalt tesz ki). Mátyás sorszámozta a helységeket, én is ezek sorrendjében közlöm adatait. „123. Mísztbánya Handal. Így neveztetnek a Míszttótfalusi bérceken alsó és felső telepekbe létező munkás helyek. Kik adót nem tesznek, hanem a bányába kézi munkával keresik kenyerüket”. „124. Lápos bánya. Ezen helységben belől a hegyek között van egy népes Handal is, akik mind a bányákba munkálnak, és szekerezést folytatnak, szántó földjük nem lévén”. „143. Kicz bánya helység. A lakosok bánya műveléssel foglalatoskodnak, az adótól fel valóan oldozva”. „145. Felső Fernezely Helység. Mindnyájan bányászati munkások, szénégetők, favágók, faereszgetők, szén-, értz-, salak-hordók, két mértföldnél tovább van vastag deszkákból csinált Zsellepjük, melybe a Fernezelyből vizet botsátván, a fát a dombokon völgyeken leeresztik az Értz olvasztó Kohokig. Még belől a bérteken lengyelből, és Maramarosból ide szállingózott Munkásoknak is 80. kalibájok van”. „147. Felső Handal. 148. Alsó Handal. Így neveztetnek a Bányászati alkotmányok, és lakosoknak telepje. Itt van[na]k olvasztó, választó, pergelő épületek, kohok, malmok, és a Királyi Kamarának hasznos kortszmája; Minden héten vásár esik benne, hol a királyi munkások élelemre való szükségéseket megvásárolni szoktak”.

E leírások tehát részben megerősítik, részben kiegészítik egymást, illetőleg KÁVÁSSY SÁNDOR cikkét is. Így a XIX. századi handal képe kirajzolódik előttünk, és a szó jelentése is világosabbá vált.

H. Hubert Gabriella írja: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár antikváinak feldolgozása során Klinda Mária a 09/923 jelzetű kolligátumban több XVI–XVII. századi possessort és kézírásos bejegyzést tárt fel (KLINDA MÁRIA, XVI. századi verses nyelvemlékek egy antikvában: MNy. XCI [1995.] 118–20). A verstörténeti kutatás számára különösen jelentősnek ígérkezik az a három vers, melyet a közlő által XVI. századiként meghatározott tulajdonos, Hegedűs András írt be. Azonosításukhoz a következő megjegyzésekkel szeretnék hozzájárulni. — Az *Én Istenem, légy élttemben* kezdetű vers (f. 7v) eddig ismeretlen. A *Sok rendbéli próbák vannak rajtunk ez életben* kezdetű (f. 30v) Pathai István református lelkész és püspök temetési éneke. Először az 1629-es lőcsei énekeskönyben (RMNy. 1438/2:537) jelent meg (kiadva: Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 8. Bethlen Gábor korának költészete. Sajtó alá r.: KOMLOVSZKI TIBOR és STOLL BÉLA. Bp., 1976. 53. sz.), a kolligátumban az első versszak szerepel. A *Ha gondolod, élő ember, te állapotodat* (f. 33v) kezdetű temetési ének először az 1635-ös lőcsei énekeskönyvben látott napvilágot (RMNy. 1628/4:51). Hegedűs András csak az első versszakot rögzítette.¹ (Több forrásban előfordul, hogy az ének nótajelzése épp Pathai István hasonló témájú műve, az imént említett *Sok rendbéli próbák*.) Hegedűs András három bejegyzése közül tehát kettőt eddig XVII. századi szöveggént tartottunk számon. El kell gondolkoznunk azon, hogy mit módosítsunk: a possessor-bejegyzések Klinda Mária által adott keltezését vagy a versekét.² Az a szöveg, amelyet a kolligátum harmadik tulajdonosa őrzött meg, szintén gyülekezeti ének: *Az Úristen nekem édes táplálóm, minden dolgaiban csak ő az én igazgatóm, nem hagy engemet teljességgel elnyomorodnom* (f. 46v) kezdetű 23. (22.) zsoltár³ első három sora. Először Huszár Gál 1574-es énekeskönyvében jelent meg (RMNy. 353/2:41r).

Saffarik Gyula írja: A Magyar Nyelv 1979/2. számában a 215. lapon a „Szó- és szólás-magyarázatok” rovatban a *lórum* szó fejtegetésénél 7 játékot ír a szerző. Érdekesség kedvéért megemlítem, hogy környékünkön, amióta csak tudom, 10 játéka van a lórumnak. Ez a 10 játék a következő: Piros játék: Színt színre. Piros lapot nem szabad fogni; ki megnyit fog, annyit fizet a bankba. — Ütés játék: Színt színre. Egy ütést sem szabad fogni, fizetés, mint előbb. (Vagy minden ütést el kell fogni.) — Felső játék: Színt színre. Vagy az összes felsőt, vagy egyet sem szabad fogni. Fizetés: piros felső után 4, tők felső után 3, zöld felső után 2, makk felső után 1. — Piros király kifordítva: A lapokat kifelé fordítva kell tartani; aki elfogja a piros királyt, tízet fizet a bankba. — Hatodik ütés: Aki elfogja a hatodik ütést, tízet fizet a bankba. Itt is színt színre. — Makk alsó keresztbe: Színt színre. A makk alsót elfogóval szemben ülő fizet tízet a bankba. — Giri-gáré: Színre való tekintet nélkül. Hetessel kell kezdeni; aki nem

¹ A Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatában, a soron következő, protestáns énekeket tartalmazó kötetben fog megjelenni.

² CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN feltételezte, hogy Pathai István már a XVI. században megírta halotti énekét, bár szövegét csak XVII. századi forrásokból ismerjük. A *Ha gondolod, élő ember, te állapotodat* kezdetű énekről megállapította: „XVI. századi származására vonatkozóan nincs adatunk.” (Régi Magyar Dallamok Tára. I. A XVI. század magyar dallamai. Bp., 1958. 225. sz.).

³ L. RPHA 152. (IVÁN HORVÁTH—GABRIELLA H. HUBERT—ZSUZSA FONT—JÁNOS HERNER—ETELKA SZÖNYI—ISTVÁN VADAI—GYÖRGY GÁL, Répertoire de la poésie hongroise ancienne. [Hajlékonylemez +] I–II. Paris, 1992.).

tud tenni, fizet 1-et. Addig megy a játék, míg valakinek el nem fogy a lapja. A kézben maradt lapok száma szerint kell fizetni a bankba. — *Kis quart*: Színt színre. Akárhol kezdve, és az kezdi a következő színt, aki a záró lapot tette. — *Nagy quart*: Színt színre. Négy lapnak kell lenni, ezt lehet letenni a következő módon: két lapot kell kérni hozzá. Pl. a VIII és az alsó közé kérem a IX, X-t. Úgy is kérhetem, hogy a IX-hez és az alsóhoz a VIII-t és a X-t. Ha csak úgy tudok kérni, hogy fölé tesznek, tehát VIII, IX-hez a X-t és az alsót, akkor az veszi át a játékot, aki az alsót tette. Az ász az úr, azt ki lehet tenni. Ügyelni kell, hogy milyen lapok mentek ki, mert ha a felső kiment, akkor a király is úr, ki lehet tenni. A kézben maradt lapok után kell fizetni a kasszába. — *Lórum*, azaz a kirakó befejező játék: Az első játékos az osztótól jobbra határozza meg, hogy mivel kezd. Pl. kezdi a makk alsóval, erre a makk felsőt stb. kell tenni vagy a másik három alsót. Aki leghamarabb fejezi be a játékot, az nyeri a kasszát. (Karácsonykor játszottuk babra.) — Meg kell még annyit jegyezni, hogy ezt a játékot a Felvidékről hozták őseim magukkal, mert Ózdra és Borsodnádásra a legtöbb szakmunkást a felvidéki gyárakból hozatta a RIMA.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

—————	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
=====	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
- - - - -	ritkított antikva
- - - - -	ritkított kurzív

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 200 Ft; nyugdíjasoknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. **Dezső László:** A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevény-szavai. 1989. 37,— Ft.
129. **Benkő László:** Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969). 1990. 40,— Ft.
130. **Bárcei Géza:** A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. **Somogyi Béla:** A magyar kártyanyelv szókincse. 1990. 69,— Ft.
132. **Dániel Ágnes:** Szó—szöveg—szer—szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. 1990. 58,— Ft.
133. **Horváth László:** Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. 1991. 60,— Ft.
134. **Rácz Endre:** A behallás jelenségéről. 1992. 89,— Ft.
135. **Varga László:** A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. 1993. 128,— Ft.
136. **B. Fejes Katalin:** A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben. 1993. 260,— Ft.
137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. 1993. 130,— Ft.
138. **Hadrovics László:** A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. 1994. 220,— Ft.
139. **Kiss Lajos:** Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. 1995. 220,— Ft.
140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

197. Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
199. Régi magyar iskolai Georgica-fordítás. Közzéteszi: Borzsák István, Kecskeméti Gábor. 1993. 150,— Ft.
200. Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczi Éva. 1994. 200,— Ft.
201. A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán (A lexikológia és lexikográfia elmélete és módszertana) elhangzott plenáris előadások. 1995. 100,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvmemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,— Ft.
Döbrentei-kódex 1508. 1995. 480,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,— Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességszámításai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Derék, Timothy Riese, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

P 20066

1990-07-08

752

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ
JUHÁSZ DEZSŐ

XCI. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
1995

TARTALOM

BAKOS FERENC: Egy hiányzó szakterminusról és az idegen szavak szótára mint speciális szótári műfajról	194
BALÁZS JUDIT írja	128
BAŇCZEROWSKI JANUSZ: Az eufémizmusok használatát jelző metainformációs operátorokról	69
BENCZE LÓRÁNT: Szathmári István, Stílusról, stilisztikáról napjainkban	242
BENKÓ LORÁND: Az <i>úr</i> etimonjának történetéhez 68. — Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül?	402
BERTA FRANCISKA: Merre lát, aki előrelátó?	197
BOKOR JÓZSEF: Egy korábbi lexikológiai vizsgálat néhány tanulsága mai szemmel	473
BÜKY BÉLA: Két munka a Huszita Bibliáról.....	226
DEBRECENI ANIKÓ—BALOGH LAJOS: Magyar asszonynevek a Kárpátalján.....	340
ÉDER ZOLTÁN: Gyarmathi Sámuel Nyelvemesterének egyik fő forrása 52, 140, 291. — Kálmán Péter	111
ELEKFI LÁSZLÓ: Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.....	385
FÁBIÁN PÁL: <u>Balassa László</u> 112. — Szathmári István hetvenéves	249
FEHÉRTÓI KATALIN: A <i>Bajzát</i> és néhány más családnév „bizonytalan” magyarázatáról	178
FODOR KATALIN: Szöveggyűjtemény a táji nyelvváltozatok köréből.....	494
FORGÁCS TAMÁS: Adalékok <i>vérhas</i> szavunk történetéhez.....	349
FUTAKY ISTVÁN: <i>Gyep</i> és <i>gyepű</i>	333
B. GERGELY PIROSKA: Mesterségűző asszonyemberek megnevezései az erdélyi régiségben.....	186
GÓSY MÁRIA: A nyelvi szegmentálás percepció és akusztikai vonatkozásai	26
HAADER LEA: Elena priorissza levele	420
HAHMO, SIRKKA-LIISA: A. D. Kylstra 75 éves.....	501
HAJDÚ PÉTER: Másodlagos egyezések (Kivezetés az uráli nyelvészetbe).....	129
HEGEDŰS JÓZSEF: I. A. Fessler és a magyar nyelv rokonsága	156
HONTI LÁSZLÓ: Mely értékig tudták a számokat megnevezni a finnugor korban?.....	257
HORVÁTH LÁSZLÓ: Elszontyolodik 74. — A <i>szenderedik</i> és családja 352. — Etimológia és utalórendszer	447
H. HUBERT GABRIELLA írja	511
A. JÁSZÓ ANNA: Új tankönyveggyűttes a középiskolák számára	481
JUHÁSZ DEZSŐ: Kázmér Miklós, Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század	87
KARA GYÖRGY: Török <i>urı</i> , magyar <i>úr</i>	65
KÁVÁSSY SÁNDOR írja 128. — Adalékok szathmári víznevekhez 204. — Csaré Túry, csa Pinkóczy, hók Tasnádi, nye Bodor.....	354
KENESEI ISTVÁN: Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat	281

KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS: Fülgomba.....	355
KIEFER FERENC: Herman József hetvenéves	114
KINCSES KOVÁCS ÉVA: Szemiotika a világban: szintézis a különbözőségben	500
KISS JENŐ: A regionális köznyelvviség mint kutatási probléma 1. — Ulla-Maija Kulonen, Johdatus unkarin kielen historiaan 96. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság XC. közgyűlése 103. — Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról.....	170
KISS LAJOS: Földrajzi nevek kontinuitása a Dunántúlon 192. — <i>Bátorteleké</i> -től és <i>Szentmihály</i> -tól <i>Bárszentmihályfá</i> -ig (Helységnevek életútja) 453. — Kiss Lajos írja	510
KLINDA MÁRIA: XVI. századi verses nyelvemlék egy antikvában.....	118
KÓSA LÁSZLÓ: Lengyelkedik.....	204
KOZOCSA SÁNDOR GÉZA: Bánk bán-szótár	378
KRISTÓ GYULA: Falicsi és Fajsz.....	36
P. LAKATOS ILONA: Az ismétlés egy sajátos fajtája a beszélt nyelvben 216. — A hozzatoldás a beszélt nyelvben	467
MÁTAI MÁRIA: A figura etymologica típusai.....	411
MÁTÉ JAKAB: A szövegkutatás időszerű kérdései és eredményei a „Szemiotikai szöveg-tan” kötetekben 76. — Fülei Szántó Endre 247. — A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz	367
MIZSER LAJOS: Onomasztika és zoológia 71. — Mizser Lajos írja	510
MOKÁNY SÁNDOR: Fajfa ~ fejfa ~ felfa, zuboly ~ zugoly ~ zúgó, hasló, örömfá, örömmad-zag	207
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: A nyelvi tervezés néhány regionális vonatkozása.....	222
M. NAGY ILONA: Megjegyzések Farkas Vilmos „Egy könyvismertetés margójára” című köz-leményéhez.....	497
OLAJOS TERÉZIA: Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatko-zású részleteihez.....	44
OSZKÓ BEATRIX: Három mutatókötetről.....	244
PÁSZTOR EMIL: Érdekességek Arany János Toldijának szókészletében.....	455
PETE ISTVÁN: Az összetételek tipológiájáról	270
RÓNA-TAS ANDRÁS: Újabb adatok <i>úr</i> szavunk eredetéhez	63
SAFFARIK GYULA írja	511
SÁNDOR ANNA: A palatalizáció változása a koloni nyelvjárásban	364
SCHLACHTER, WOLFGANG: Egy „jelentés nélküli” szó a magyarban.....	10
SCHÜTZ ÖDÖN: Czeglédy Károly, a sémi filológia nemzetközi nagymestere 80 éves.....	116
SENGA TORU: Shiratori Kurakichi és a magyar nyelvészek századunk elején	162
SINOR DÉNES: Emlékezés Pröhle Vilmosra	100
SKRIPECZ SÁNDOR: <i>Tarhó</i> szavunk eredetéhez	460
SZABÓ JÓZSEF: Nyelvek és nyelvjárások Luxemburgban.....	211
SZABÓ ZOLTÁN: Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára	492
SZABÓ G. ZOLTÁN: Kölcsény helyesírásának alakulása	311
SZABÓ T. ÁDÁM: Az egykori Magyarország és Európa magyar, orosz és ukrán szemmel.....	231
K. SZOBOSZLAY ÁGNES: Ábrahám Imre, Nyúl község nyelvkincse	98
TÖRÖK GÁBOR: ... <i>miképpen</i> ~ <i>mert mi is</i>	324
UDVARI ISTVÁN: Gabor (Havriil) Kosztelnik a ruszin nyelv magyar jövevényszavairól	345
VASS LÁSZLÓ: Petőfi S. János, A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról. A mondatsemioti-kától a szövegsemiotikáig (Tanulmányok) 92. — Bárczi Géza centenárium.....	374
VELCSOV MÁRTONNÉ: Állapot és történet — szinkronia és diakronia — viszonya a nyelv-ben.....	489

VÉRTES EDIT: Kötelezettségeink Reguly és hagyatékának gondozói iránt	431
VÉRTES O. ANDRÁS: A <i>hülye</i> etimológiájához.....	210
VIG ISTVÁN: A <i>szeretettel viseltetik</i> és néhány areális vonatkozása.....	463
VLADÁR ZSUZSA: Az ELTE Annalesének XX. kötete	238
WACHA BALÁZS: A Jókai-kódex szórendjéhez	120, 251, 381, 504
WACHA IMRE: Búcsú J. Soltész Katalintól.....	109
WENZELKE HENRIK: A kettős, „kancsal” eufémizmusról.....	465
ZELLIGER ERZSÉBET: A magyar nyelv Ausztriában.....	361
Élő nyelv	211, 361, 467
Kisebb közlemények	63, 186, 340, 453
Különfélék.....	100, 497
Levélszekrény.....	128, 510
Nyelvművelés.....	465
Nyelvtörténeti adatok	118, 251, 381, 504
Szemle.....	76, 226, 367, 481
Szó- és szólásmagyarázatok	74, 204, 349, 460
Társasági ügyek.....	103, 247

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- alapnyelvi eredetű finnugor számnevek 259—69
 alárendelt mondatok 391—3
 alkalmazott nyelvészet 241
 állapot és történet viszonya a nyelvben 489—92
 Annales XX. kötete 238—41
 anonymusi nevek 402—11
 aktualitás 396—7
 asszonynévformák az erdélyi régiségben 186—91

 bács-szerémi ruszin nyelv magyar jövevényszavai 345—8
 Bajzát 179—81
 Balassa László 112—3
 Bánk bán-szótár 378—81
 Bárczi Géza centenárium 374—8
 Bárszentmihályfa 454—5
 Bártorteleke 453—5
 beszélt nyelvi lexikológia 473—80
 Burján 182

 családi nyelv 473—80
 családnév-magyarázatok 179—85
 csaré, csa, hők, nye (állathajtó szavak Szatmárban) 354—5
 Czeglédy Károly 116—7

 „De administrando imperio” magyar vonatkozású részletei 44—52
 drámai műnyelv 379—80
 dunántúli földrajzi nevek 192—4

 Elena priorissza levele 420—31
 elhangzó beszéd szegmentálása 26—35
 előtt térbeli és időbeli jelentései 197—203
 elszontyolodik 74—6
 etimológiai minősítés a szótárakban 385—92
 etimológiai szótárak utalórendszere 447—53
 eufémizmust jelző metainformációs operátorok 69—71

 fajfa ~ fejfa ~ felfa 207—8
 Fajsz helynevek 36—8, 43—4
 Falicsi 36—44
 Fic, Fica, Fice 183—5
 figura etymologica 411—20

 finn nyelvű magyar nyelvtörténet 96—7
 formális nyelvészet szintaktikai programja 93
 Fülei-Szántó Endre 247—90
 fülgomba 355—61

 Gerhes, Görhes, Gurhes 185
 gombanevek 355—61
 Grammaire Raisonnée (Halle, 1758) 54—63
 grammatizálódás 286—90
 Gurzo 181—2, 185
 Gyarmathi Nyelv-mesterének forrása 52—63, 140—56, 291—310
 gyep, gyepű 333—40

 Halotti Beszéd 374—6
 handal 510—1
 háromnyelvűség Luxemburgban 212—6
 hasló 209
 helyhatározói ragok kialakulása 287
 Herman József 114—5
 Huszita Biblia 226—30
 hülye 210

 idegen szavak szótára mint műfaj 195—7
 ismétlésfajta az élőnyelvben 216—22
 I. A. Fessler magyar nyelvrokonítása 156—62
 Istennel kapcsolatos hasonlatok, metaforák a Bibliában 324—33

 jelentés fogalma 92—4
 Jókai-kódex szórendje 120—7, 251—6, 381—4, 504—9
 J. Soltész Katalin 109—10

 Kálmán Péter 111—2
 kétnyelvűség 223—5
 kettős eufémizmus 465—6
 kontrasztív nyelvészet I. összehasonlító
 Kornyi-tó 192—3
 Kölcsey helyesírása 311—24
 közbevetés 216—22
 középiskolai nyelvtankönyvegyüttes 481—8
 Kylstra, A. D. 501—3

 latin jövevényszavaink feldolgozása 497—9
 lengyelkedik 204—6

lexikográfiai minősítések 176—8
lexikológia és frazeológia 240—1
lórúm-játékok 511—2
luxemburgi nyelvhasználat 212—6

magyar asszonynevek a Kárpátalján 340—5
magyar nyelv Ausztriában 361—4
Magyar Nyelvtudományi Társaság XC. közgyűlése 103—8
másodlagos egyezések az uráli nyelvekben 129—40
mellérendelés 393—6
Miatyánk 327—33
Munkácsi Bernát vogul és osztják gyűjtései 433—42
Muravidék nyelve 473—80
mutatókötetek (Ethn., Nyr., NyK.) 244—7

nemesek szolgálói 128
Nemzeti Tankönyvkiadó és az ELTE közös tankönyvsorozata 481—501
névelőzés 287—90
női foglalkozásnevek a régi erdélyi nyelvben 186—91
nyelvi tervezés 222—6
nyelvjárási lexikológiai vizsgálat 473—80
Nyúl község nyelve 98—100

ómagyar rövid magánhangzók rendszere 282—6
onomasztika és zoológia 71—4
ott-mondatok 10—25

örömfá, örömmadzag 209—10

őstörténeti filológia 116—7
összehasonlító nyelvészet 238—41
V. Nemzetközi Szemiotikai Kongresszus (Berkeley, 1994) 500—1

palatalizáció a koloni nyelvjárásban 364—7
Pándza 193—4
Pápay József vogul és osztják gyűjtései 433—47
Perzsa 184
Pröhle Vilmos 100—3

Ráskay-kódexek 421—30
Régi magyar családnevek szótára 87—92
regionális köznyelviség 1—9
regionális lexikai hiányok 173—6
regionális lexikográfiánk 170—8
Reguly Antal hagyatéka 431—47

Shiratori Kurakichi Belső-Ázsia-kutató Magyarországon 162—70
stílus, stilisztika 242—4
strukturális magyar mondat 385—401
Surján 182—3

Szathmári-emlékkönyv 492—4
Szathmári István 249—51
szathmári víznevek 204
Szemiotikai szöveg 6. 367—73
Szemiotikai szöveg kötet 76—87
szemiotikai textológia 94—6, 367—73
szenderedik 352—4
Szentmihály 454—5
szeretettel viseltetik 463—5
szinkronia és diakronia viszonya a nyelvben 489—92
szófelismerés, szókapcsolat-felismerés 26—35
szóösszetételek 270—81

tájnyelvi szöveggyűjtemény 494—7
tarhó 460—3
XVI. századi verses nyelvemlékek 118—20, 511
XVIII., XIX. századi utazók Magyarországról 231—8
Toldi szókészlete 455—60
töisméltés szerkezetek 411—20
történeti nyelvtan 281—2

úr 63—9
Úr Kristus 128

vérhas 349—52
vonzat 389—91

Zalán vezér 402—11
zuboly ~ zugoly ~ zugó 208—9

KISS GABRIELLA

